

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेवेन विरचितम्
श्रीमद्दुर्गादासविद्यावागीश-श्रीरामतर्क-
वागीश-कृतटीकासमेतम् ।

पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे मुद्रितम् ।

इ १९०२ ।

प्रिन्टर्—श्रीसिद्धेश्वर प्रान ।

७८ नं शिवनारायणदासेर लेन, कलिकाता ।

निर्घण्टः ।

प्रष्टाङ्कः ।

प्रष्टाङ्कः ।

मङ्गलाचरणम्	१-३
स्यादन्ताधिकारः	३-५७६
सन्ध्यध्यायः	३-४३
१म पाद — सञ्ज्ञा	३
२य पाद — अच् सन्धिः	१६
३य पाद — हस् सन्धिः	३१
४र्थ पाद — वि सन्धिः	३८
अजन्ताध्यायः	४४-८३
१म पाद — सञ्ज्ञा	४४
२य पाद — अजन्तपुलिङ्गशब्द	५३
३य पाद — अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्द	८१
४र्थ पाद — अजन्तक्रीवलिङ्गशब्द	८८
हसन्ताध्यायः	८४-१३२
१म पाद — हसन्तपुलिङ्गशब्दः	८४
२य पाद — हसन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः	१२६
३य पाद — हसन्तक्रीवलिङ्गशब्दः	१२८
४र्थ पाद — अव्ययशब्द	१३१
स्यादन्ताध्यायः	१३४-५३६
१म पाद — स्त्रीत्व	१३४
२य पाद — कारकम् (क)	१६८
३य पाद — समास (स)	२३८-३४४
हन्-समास (च)	२४३
बहुव्रीहि-समास (ह)	२५८
कर्मधारय-समास (य)	२८४
तत्पुरुष-समास (ष)	२८८
द्विगु-समास (ग)	३११
अव्ययीभाव समासः (व)	३१६
षट् समासः	३२७
४र्थ पाद — तद्धित (त)	३४५
त्यादन्ताधिकारः	५२३-८१५
स्वाद्यध्यायः	५२३-५८५
१म पाद — संज्ञा	५२३

२य पाद — पवत्	५३०
३य पाद — मवत्	५७८
४र्थ पाद — मित्र	५८७
१म चतुर्गणाध्यायः	५८६-६३२
१म पाद — अदादि	५८६
ह्लादि	६१४
२य पाद — दिवादि	६१८
३य पाद — स्वादि	६२४
४र्थ पाद — तदादि	६२७
२य चतुर्गणाध्यायः	६३२-६४२
१म पाद — रुधादि	६३२
२य पाद — तनादि	६३४
३य पाद — क्रादि	६३६
४र्थ पाद — चुरादि	६४०
३य चतुर्गणाध्यायः	६४३-६८१
१म पाद — जान्त	६४३
२य पाद — सनन्तः	६५४
३य पाद — यङन्त	६६३
यङ्लुगन्त	६६८
४र्थ पाद — लिङ्ग	६७१
त्यादन्ताध्यायः	६८१-७१२
१म पाद — ण	६८१
२य पाद — म	६८३
३य पाद — टभाव	७०२
४र्थ पाद — क्ति	७११
कृदन्ताध्यायः	७२४-८१५
१म पाद — ल्य	७३४
२य पाद — टनादि	७३७
३य पाद — क्तादि	७६३
४र्थ पाद — इष्ठादि	७८५
सूत्रसूचीपत्राणि	८१७-८५०

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

लक्ष्मीकान्तं निखिलजगता सर्गसंहारहेतु,
दुर्गादासी धरणिपतितः कोटिक्रत्व' प्रणम्य ।
पर्यालीचाखिलबुधमतं धीमता पाठकाना,
सन्तोषार्थं रचयतितरा मुग्धबोधस्य टीकाम् ॥
श्रीमद्विद्यानिवासाद्यैराद्यैर्यद्यपि स्मृतिभि ।
भूरिभिर्विहिता व्याख्या तथाप्याख्यायते मया ॥
अयुक्ता यदिह प्रीतिं प्रसादेन भूमेण वा ।
वचो मया दयावन्त सन्तः सशोधयन्तु तत् ॥

श्रीबोपदेवः स्वयं कृतस्य श्री नमः शिवायेत्यादि बहुल ब्रह्मणीत्यन्तस्य स्वरूप-
व्याकरणस्य दुरुद्धतात् स्वयं वृत्ति चिकीर्षुस्तस्य भट्टिति समाप्तये शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गल-
माचरन् सारासारमयविस्तरव्याकरणान्तरपाठविमुखाणां नानादिगुदेशीयशिष्याणां
भट्टिति प्रवृत्तये ग्रन्थनाम निर्दिशन् शिष्यशिष्यार्थमादौ तन्निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि ।

मया मुकुन्दं प्रणिपत्य मुग्धबोधं व्याकरणं प्रणीयते प्रकर्षेण तात्पर्यार्थं
नीयते इत्या इति यावत् । मुकुन्दमिति मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः मनीषादित्वात्
मुक्तेर्मुकुरादेशी विभक्तेरलुक् च । अथवा मुकुर्मुक्तौ महेशे सुः कुः पृथिव्यामश्रीभने
इति ह्रस्वचन्द्रात् । मुकु ददातीति मुकुन्द इति । “मुकुमव्ययमान्तश्च निर्वाण-
मीशवाचकम् । यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ।” विष्णुक्रणादि नाम
हित्वा मुक्तिदायकनाम्ना मुक्तिलिप्सूना प्रवृत्तिं सम्भाव्य आयुर्ज्ञानसुखार्थिना प्रवृत्तये
विशेषणमाह सच्चिदानन्दमिति । सन् नित्यः चित् ज्ञानस्वरूप आनन्दः सुखस्वरूपः
आनन्दयतीति पचादित्वाद् अानन्द इति विशेष्य पदम् । संशयासौ चिन्तासा-

१ । ओं नमः शिवाय ।

ओ ११, नम ११, शिवाय ४ ।

इति नमस्कारसूत्रम् ।

वानन्दश्चेति सच्चिदानन्दस्त सच्चिदानन्दम् अथवा सत्तौ नित्यौ चिदानन्दौ ज्ञानसुखे यस्येति विग्रहः । प्रणिपत्य प्रकर्षेण नत्वा भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारकृत्वैत्यर्थः । नमस्कारस्तु स्वापकर्षबीधकव्यापारविशेषः स्वाधिकीत्कर्षताया ज्ञापकमिति वा । सुग्धबीधमिति । सुग्धः सुन्दरसूदयोरिति विश्वप्रकाशः । सुग्धः सुन्दरी बीधी ज्ञान पदपदार्थानां भवत्यस्मादिति सुग्धबीधम् । अथवा सुग्धान् सूढान् अल्पबुद्धिजनान् बीधयतीति सुग्धबीधः ढातृषणिति षण् । व्याकरणमिति । व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययभेदेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनास्मिन् वेति करणे अधिकरणे वा अनट् । ननु कातन्मादिबदन्त्ये इति कुर्वन्तु स्वयं कथं करोपि इत्याशङ्क्याह परीपकृतये इति । परा श्रेष्ठा चासौ उपकृतियेति परीपकृतिमस्यै मदीया इति सर्वाभिप्रायान् व्यञ्जयिष्यतीति शिष्याणां श्रेष्ठीपकारः सूचितः । ननु मङ्गलं कथं क्रियते । मङ्गलादिब्रह्मसौ विघ्नश्र्वात् प्रारिभितसमाप्तिरिति चन्द्रः । बाणभट्टादेर्मङ्गलं सत्यपि ग्रन्थसमाप्तिभावात् साघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् । उच्यते । बाणभट्टादेर्मङ्गलेन ब्रह्मतरविघ्नानां नाशयितुमशक्यत्वात् ग्रन्थसमाप्तिर्न जाता । साघादेर्दुरदृष्टभावेन विघ्नाभावात् मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिर्जातेति । ततश्च दुरदृष्टमस्ति नवेति सन्दिहन्तः सर्वे किमपि प्रारिभमाना मङ्गलं कुर्वन्त्येव । मङ्गलान्तु दुरदृष्टसत्त्वे तन्नाशयति तदसत्त्वे पुण्यं जनयतीति निष्कर्षः ।

ओमिति लुप्तप्रथमैकवचनम् । ओकारोच्चारणमेकं मङ्गलम् । “ओकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतो ब्रह्मण पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्जातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥” इति स्मरणात् । विघ्नबाहुल्यशङ्कया मङ्गलान्तरमाचरयति नमः शिवायेति । मङ्गाटवनमस्कारात्मकसपरमङ्गलम् । अथवा ओमिति लुप्तचतुर्थ्यैकवचनम् । ओ नमः विष्णुशिवब्रह्मभ्यो नम इत्यर्थः । “अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयी मता ॥” इति स्मरणात् । तेभ्यो नमः कथमित्याह शिवायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । शिवाय ग्रन्थस्य भट्टिति समाप्तिरूपकल्याणायैत्यर्थः । काथिकं मानसं नमस्कारं हित्वा आचार्येण कथं वाचिकी नमस्कारः कृत इति शिष्याणां सन्देहमुच्छिन्दन् ग्रन्थस्य प्रयोजनानिमित्तसम्बन्धाच्च ज्ञापयन्नाह ॥ १ ॥

२ । शं शब्दैः ।

श । १।, शब्दै ३॥ ।

शब्दैर्मङ्गल स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

स्यादन्ताधिकारः ।

सन्ध्यध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

३ । अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च,
ह य व र ल, ज ण न ङ म, भ ढ ध घ भ,

शब्दैर्मङ्गल स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा. शशब्दैरिति । शमिति शब्देनेह मङ्गलप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा उच्यन्ते अवयवानामनेकार्थत्वात् । शब्दैर्मङ्गल स्यादिति । अत्र शब्दैरेव मङ्गल सूचित स्यादित्यर्थः । शब्दव्युत्पादक शास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गल कर्तव्यमिति न्यायात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा इति । इति शब्दस्याव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षेऽपि तृतीयान्तत्वम् अभिधेयपक्षे तु प्रथमान्तत्व वीध्यम् । इति एभि शब्दै, सह व्याकरणस्य प्रयोजनम् । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीन शास्त्रान्तरज्ञान तदधीना च वैदिकी क्रिया तत्फल स्वगादिरित्यभिप्रायः । इति इमे शब्दा व्याकरणस्याभिधेया वाचा । इति एभि, शब्दै, सह व्याकरणस्य सम्बन्धः शब्दव्याकरणयोर्युत्पादव्युत्पादकभाव सम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र सूत्रे शब्द इति लिङ्गस्य अभिधेयपक्षे प्रथमान्ततया वक्तुमुचितत्वेऽपि मङ्गलप्रयोजनसम्बन्धानामनुरीधात् तृतीयान्तत्वम् । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्मकत्वमिति जेमिनिसूत्रात् । ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानामवश्यवक्तव्यत्वे प्रमाणन्तु “सर्वस्येव हि शास्त्रस्य कर्मणी वापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नीतं तावत्तत् केन गृह्यते ॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रुतुं श्रुता प्रवर्तन्ते । यस्यादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धं सोऽभिधेयकः ॥” इति प्राञ्चः । ग्रन्थस्य सङ्क्षेपनिर्वाहार्थं सङ्क्षेपेन संज्ञा परिभाषायादौ भाष्यन्ते ॥ २ ॥

अथ स इत्यन्तं लुप्तप्रथमावज्जवचनान्तं कृन्दीवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायात्

ज ङ द ग व, ख फ छ ठ थ, च ट त ऋ ऌ ड
श ष साद्यन्ताख्याः ।

अ—स । १।।।, आद्यन्ताख्याः १।।। ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः ।

बहुल ब्रह्मणीति जसी लुक् । एव सर्वत्र । अथ इत्येत्यादिबन्धः । आदिश्च
अन्तश्च आद्यन्तौ तौ मिलितौ आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । अथवा आदिना
सहितोऽन्तः आद्यन्तः स आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । एषां मध्ये इति
मध्यशब्दस्येह अधिकरणमात्रवाचित्वम् अत्र सूत्रे ये वर्णा इत्यर्थः । मध्यावयववाचित्वे
तु अकारसकारयोः प्रातिर्न स्यात् । आदिवर्णान्तवर्णयोर्थं समाहारः क्रमपठितौ
यौ आदिवर्णान्तवर्णौ तावेव संज्ञा येषां ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः ।
अत्र अक् अच् अव् अम् अव् इति पञ्च । इक् इङ् इच् इल् इति चतस्रः ।
ऋक् इत्येका । एङ् एच् एह् इति तिस्रः । ऐच् इत्येका । हल् हव् हस्
इति तिस्रः । यल् यम् यप् इति तिस्रः । वस् इत्येका । जम् जप् जस् इति
तिस्रः । णङ् णम् णप् इति तिस्रः । भम् भव् भप् भस् इति चतस्रः । ढम्
इत्येका । जव् इत्येका । खय् खप् खस् इति तिस्रः । छत् इत्येका । चक् चप्
इति द्वे । शस् इत्येका । इति चत्वारिंशत् संज्ञानां यथास्थानं प्रयोजनं बोध्यम् ।
किन्तु ष्रुणोऽदान्ते इत्यत्र प्रथमवकारान्तोऽव अन्यत्र शेषवकारान्तं अव इति
बोध्यम् । ननु एते वर्णा आद्यन्ताख्या इत्युक्त्वा अस् इत्येकैव संज्ञां प्रतीयते अक्
इक् इत्यादयः कथमिति चेत् सत्यम् । तथात्वे आद्यन्ताख्या इति नीत्वा अस्
इत्येवावदिष्यत् । अत्र रामानन्दस्यु चपीदितेति वक्ष्यमाणपरिभाषया ऋस्वर्गहृतीनां
दीर्घाणामपि अक् संज्ञा सिद्धेत्याह । अक्संज्ञाया असिद्ध्या सर्ववर्णहणपरिभाषाया
अपि असिद्धिसदसिद्ध्या च अक्संज्ञाया असिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदीपापत्तेः ।
वस्तुतस्तु अकारादीनामेव मात्राधिक्यादाकारादयो न तु प्रथमवर्णाः । अतएव
अ आ इत्यादौ वक्तव्ये अद्वयमित्यादि स्वयं वक्ष्यति । नच तर्हि इद्राह्मिनाका र्णौ
गृह्यते इति परिभाषैव वृथेति वाच्यम् इद्रयुक्तीनाकां सर्ववर्णं न गृह्यत इति
निषेधार्थमवश्यं वक्तव्यत्वात् । आवत् स्वर्घम् इत्यस्य वृत्तौ अ आ अ इत्येषां
वर्णव्यत्येनीपन्यासस्तु पृथक् संज्ञाविधानार्थं पृथक्क्षीपचारात् ॥ ३ ॥

४ । इत् कृते ।

इत् । १।, कृते । ४। ।

कस्मैचित् कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्सञ्ज्ञ स्यात् ।
तस्य कार्येऽनुच्चारः । यथा अचि क ड चाः संज्ञार्थाः । हसे
अकार उच्चारणार्थः ॥

५ । आवत् स्वर्घसु ।

आ । १।, वत् । १।, स्वर्घसु । १। ।

अ आ अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घसुसंज्ञं स्यात् । वत्-
शब्दात् इ ई इ इत्यादिषु च । ख एज् नास्ति ।

कृते इत्येकारान्तमव्यय प्रयोजनवाचक लुप्तचतुर्थ्येक कार्याणां वङ्गलतया
स्वरूपेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् कस्मैचित् कार्यायित्युक्तम् । इण् गतौ क्तिप् इत् ।
एति गच्छति न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्यैव इतोऽस्यायित्व सिद्धम् । अतएव आह
तस्य कार्येऽनुच्चार इति । हसेऽकार उच्चारणार्थ इति परवर्णसम्बन्ध विना
हसानामनुच्चारण न सम्भवतीति विज्ञापनेनैव हसानां परवर्णयोगः सूचितः ।
उच्चारणार्थोऽपि वर्ण इत् सञ्ज्ञः स्यात् अतएव दव्यस्थीत्यादिना अनङादेशे
अङाविताविति स्वयं वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अथ आथ अथेति समाहारेऽपि सूत्रत्वात् स्त्रीवलाभावेन ऋस्वाभावे आ
इत्येवम् । स्वथ घञ् प्रुथेति यत् चेति वर्णद्वयं दृश्यते तत् समाहारी बोध्यः ।
रामानन्दकाशीश्वरौ तु आ इव आवदित्येव पद मत्वा अ आ अ इत्येतेषां सञ्ज्ञावय
सिद्धवत् कृत्वा तद्वदिवर्णानामपि विधीयत इत्याह तु । तद्वयं स्वयमसिद्धं कथं
परान् साधयतीति न्यायादसिद्धस्य सिद्धवत् कारणेन अतीव ह्यास्याम्पदत्वात् ।
वस्तुतस्तु आ इति लुप्तप्रथमैकवचनं वदिति लुप्तप्रथमैकवचनं यद्वा यथा तथैवैव सास्ये
इत्यमरोक्त्याऽव्ययवच्छब्दोऽयं न तु चतुर्थप्रत्ययः । किञ्च वच्छब्दस्य इवार्थेन साकाङ्क्षात्वा
दाकारणैव सम्बन्ध सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्ग इति न्यायात् । ततश्च आ स्वर्घसुसञ्ज्ञ
स्यादित्येकोऽर्थः । आवदित्योऽपि स्वर्घसुसञ्ज्ञः स्यादित्यपरोऽर्थः । इ ई इ इत्यादिषु
चैत्यनेन सर्वेषामेव अचा मजावयप्राप्ती एव खसञ्ज्ञा निषेधयति खएज् नास्तीति ।
एचः खसञ्ज्ञा न भवतीत्यर्थः । एचा खभावेन हिमावत्वादिति शेषः । तथाचीकृतम् ।
‘एकमादौ भवेद्भस्त्री विमादौ’दौर्घ उच्यते । विमावस्तु भुती श्रेयी व्यञ्जनशब्द-

६ । अपोऽक् समोर्ण ऋक् च ।

जप. १।, अक्. ११, सम. ११, र्णः १।, ऋक्. ११, च ११ ।

समानो अपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञः स्यात् ऋक् च ।
साम्यं तु एकस्थानत्वम् ।

अत्रयं ए ह क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ या स्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्धन्याः ।

लृत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्या ।

उत्रयं प फ ब भ म वा औ औ श्रौ श्रौष्ठ्या ।

तेषां यो येन समः स तस्य तत्र ततः ।

मात्रकमिति ।' अत्र पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञानामेकदेशविधानं तत्संज्ञास्मरणार्थम् ।
तेन ऋस्वदीर्घप्लुता एव वक्तव्या, एवमन्यतापि सङ्गेष्वक्तु, प्रसिद्धसंज्ञानामेकदेश
विधानमविरुद्धं भवति । अतएव आकामावैष्वनन्तकमिति स्मृतिः ॥ ५ ॥

अपोऽक् इति पृथक् पदकरणेन सम इत्यस्य जपेन अका च प्रत्येकेन सम्बन्धात्
समी जपः परस्परं र्णसंज्ञः स्यात् समीऽक् परस्परं र्णसंज्ञः स्यादित्यर्थः । ननु
अपाकीः परस्परं र्णसंज्ञेति ॥ अकीऽन्तर्गतस्यापि ऋक्, पृथगुपादानेन ऋवर्ण-
लृवर्णावसमानावपि परस्परं र्णसंज्ञौ स्तः । जपस्य सर्वर्णसंज्ञाफलन्तु लिख्यतीरित्यादौ
उकारेता जपेन सर्वर्णस्य ग्रहणात् तवर्गादिप्राप्तिः । समानज्ञानाधीनं सर्वर्णज्ञान-
मिति समानं निरूपयति । साम्यं तु एकस्थानत्वमिति । एक स्थानम् उत्पत्तिस्थान
येषां ते एकस्थाना, तेषां भावः एकस्थानत्वम् । ततश्च एकस्थानज्ञानाधीनं
सर्वर्णज्ञानमिति स्थानं निरूपयति । अत्रयमित्यादि । अत्रयम् अ आ अ इति
ऋस्वदीर्घप्लुता, एव इत्रयमित्यादि च । ए ह इति संज्ञा ए औ ऐ औ ङ इति
पञ्च । ए ह क ख ग घ डा इत्येकपदीक्या एषामुत्पत्तिस्थानं कण्ठमुक्त्वा पश्चात्
ए ऐ इत्युभय तालव्यमध्येऽपि ए ऐ या इति भिन्नपदे पठितवान् । औ औ इत्युभय
मोष्ठकार्यार्थमोष्ठग्रामध्येऽपि औ औ श्रौष्ठ्या इति भिन्नपदे पठितवान् । ताल-
व्यकार्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकारः वृद्धिरैकारः । इयाज इत्यादौ यकारस्य
जरिकारः । श्रौष्ठ्यकार्यन्तु उवर्णस्य समत्वात् गुण ओकारः वृद्धिरौकारः । उवास

७ । चपोदिताकानिता णः ।

चपा ३, उदिता ३, अका ३, अनिता ३, ण १ ।

उकारिता चपेन इद्रहितेनाका णी गृह्यते ।

इत्यादौ वकारस्य जिह्वकारः । एव यवरलीयवकारस्य प फ ब भ म वा इत्येक पदीक्या उत्पत्तिस्थानमीष्टमुक्त्वा दन्त्यकार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा व इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा सववूर्षतीत्यादौ वकारस्य श्रीष्ठात्वादुरी दन्त्य-त्वादनुस्वारस्य मकारी न स्यात् । वैदिकास्तु अस्य उत्पत्तिस्थानं दन्त्य एवेत्युक्त्वा तद्विष्णोः परम पदमित्यादौ तथैवोच्चारयन्ति । स्वभावात् कण्ठजातानामपि तालव्य श्रीष्ठाकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न । यत कुल्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् 'राधेयत्वं' सङ्गच्छते । समानासमानयोर्द्विरीकदीत्यतिसन्देहे व्यवस्थासाह । तेषां यो येनेत्यादि । तेषां कण्ठतालव्य-सूक्ष्म-दन्त्य-श्रीष्ठानां सव्यो यो वर्णो येन वर्णेन समी भवति स एव तस्य स्थाने भवति । यथा अर्धविवृ-मित्यादौ भपभक्तोरित्यनेन सम्य द एव । एवं यो येन सम स एव तस्मिन् परे भवति यथा शान्त इत्यादावनुस्वारस्य नकार एव । एवञ्च यो येन सम स एव तस्मात् परो भवति । यथा वाग्घरिरित्यादौ हकारस्य घकार एव । ननु तद्विभक्त्ये सति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वं समानत्वमिति समानत्वक्षणात् सास्य भेदमपेक्षते । अतएव चन्द्रसमानं सुखमित्येवोच्यते ननु चन्द्रसमानचन्द्र इति । ततश्च ऋक्ष-दीर्घदीर्घ भेदाभावात् समत्वाभावेन सवर्णसंज्ञानुपपत्तिरिति चेन्न, समानं गीतं यस्य असौ संगीतः समानः पतिरस्या असौ सपत्नीत्यादावभेदेऽपि समानशब्द-प्रयोगात् । अत्र तस्मात् तस्य तत्र इति नीत्वा यत् व्यतिक्रमनिर्देशं कृतस्तत्पूर्व-पूर्वविधेरभावे परविधेर्विषयज्ञापनार्थं तेन सर्वत्र स तस्य बीज्यम् । यथा चिन्मय तस्याभावे तत्र यथा हरिश्च ज तयोरभावे तस्मात् यथा वाग्घरिरित्यादि ॥ ६ ॥

उत् इत् यस्य स उदिन् तेन । नास्ति इत् यस्य सोऽस्तिन् तेन । उकारिता चपेन सवर्णी गृह्यते । यथा खिलसीरित्यादौ तु इत्यादिना तवर्गादिर्गृह्यते । इद्रहितेनाका सवर्णी गृह्यते । यथा आदिगेचीरित्यादौ अ इत्यादिना अवर्णादि गृह्यते । किञ्च धिप्सति धीप्तवीत्युभयपदसाधनाय दभीयावित्त्वं ऋक्षदीर्घयो-र्गर्दश्योः पृथग्विधानञ्चापकादादर्शेन प्रत्ययेन च सवर्णी न ग्राह्यः । ज्ञापक-ज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् । तेन मघीनस्तुङ्वेत्यत्र अर्धवर्णी

८ । इडोऽरलेङ् गुः ।

इड. ६।, अर् अल् एङ् ११, गु ११ ।

इडः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः ।

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

अच ६।, आ आर् आल् ऐच् ११, त्रि ११ ।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्यरि-
प्रत्यभ्यत्यप्युपाङ् गिः ।

प्र—आङ् ११, गि ११ ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

नञ इत्यत्र च तुडादेशेन सवर्णो न गृह्यते । त्वदा टेर इत्यत्र अकारादेशेन सवर्णो न गृह्यते । एवम् अर् अर् अर् इत्यादौ अकारादिप्रत्ययेन च सवर्णो न गृह्यते । किञ्च उकारिचपस्य स्थाने जायमानो यउकारिचपसस्य आदेशत्वेऽपि सवर्णो ग्राह्यः । कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायात् । तेन जव चप जस्त्वचा खेरित्यत्रस्तुभिरित्यत्रापि च आदेशेन णुभिरित्यत्र टु आदेशेन चूङ् कुङ् इत्यत्र कुडादेशेन च सवर्णो गृह्यते । एवञ्चात्र ऋस्वेनैव अका सवर्णो गृह्यते नतु दीर्घेति बोध्यम् । अन्यथा आदीपीः इत्यादौ प्रथिमीपस्थित ऋस्व परित्यज्य दीर्घग्रहण इया स्यादिति ॥७॥

अर् च अल् च एङ् चेति आदिशेचोरित्यादौ इगदिर्निर्देशेनैवेष्टसिद्धावपि णुर्बुडयाकडिति इत्यादौ शौकार्थ्यं इडोनिर्देशं विनापि इङ् प्राप्तार्थं इह इडोनिर्देशं समत्वादिवर्णं एकारयोरीकारं उवर्णं श्रीकारयोरीकारं । ततोऽवशिष्टां अर् अलौ, बलयो समत्वात् क्रमेण ऋवर्णं-लवर्णयोः स्याताम् । समुदायसाम्याभावे आश्लिष्यसाम्यस्यापि ग्राह्यत्वात् । णुर्गुणः ॥ ८ ॥

आय आर् च आल् च ऐच्चेति । आरालैजित्यत्र त्वत्वात् चेक्षादित्यादिना अप्रत्ययो न स्यात् । समासविधेरनित्यत्वात् । आदिशेचोरित्यादौ एजादिर्निर्देशेनैष्टसिद्धावपि व्रजवदरल इत्यादावच प्राप्तार्थम् इहाची निर्देशं उत्पत्तिस्थानव्यवस्था तु पूर्ववत् । त्रिवृद्धि ॥ ९ ॥

एते विंशतिरिति । एते प्रादयो विंशतिसंख्यया संख्येया इत्यर्थः । विंशतेरेकालन्तु विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यमरीक्तेः । अत्र निर्दुःशब्दौ

अत्रार्चायां स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गतौ ।

अपि पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये ॥

दन्त्यसान्ती रेफान्ती च । तथा च दुर्दु खभावने कोपे निर्निश्चयनिषेधयोः ।
अञ्जसाशब्द आख्यातस्तत्त्वदृष्टान्तयीरपीति दन्त्यसान्ते मेदिनी । “दुर्निषेधे च
कष्टे च निर्निषेधे च निश्चये । परिः स्यात् सर्वतोभावे” इति रेफान्ते मेदिनी ।
प्रादीनामर्थानाह पुरुषोत्तमदेव, प्र गत्यारम्भोत्कर्ष सर्वतोभावप्राथम्यख्यात्युत्पत्ति
व्यवहारेषु । परा भङ्गानादरप्रत्यावृत्तिन्यग्भावेषु । अप अनादरभ्रशाऽसाकल्य-
वेरूप्यत्यागनञर्थेषु । सम प्रकर्षशेषनैरन्तर्यौचित्याभिसुख्येषु । निर्निश्चय-
निषेधयोः । अव निश्चयासाकल्यानादरेषु । अनु पश्चात्सादृश्यलक्षणवीप्सा
इत्यभावभागहीनसहार्थसामीप्यदीर्घपुनरर्थेषु । निर् अत्यर्थनिषेधनिश्चयवह्निष्कारणेषु
दृग् निषेधकष्टनिन्दाऽवचेपणेषु । वि विशेषवैरूप्यनञर्थगतिदानेषु । अधि उपरि-
भावे । सु पूजनायासातिशयेषु । उत् ऊर्होत्कर्षप्राकट्यनैक्येषु । परि सर्वतोभावा-
तिशयवीप्सा इत्यभावचिह्नभागत्यागनियमेषु । प्रति लक्षणव्यावृत्तिप्रशस्तीत्यभाव-
त्यागप्रत्यर्पणसादृश्यविरोधवीप्सासमाधिषु । अभि समन्तादुभयार्थलक्षणवीप्सा
इत्यभावधर्पणेषु । अति अतिशयक्रान्तिपूजनासम्भावनेषु । अपि आहरणसम्भावन-
निन्दाऽनुज्ञाऽल्पत्वसमुच्चयेषु । उप अनुगतिपश्चाद्भावानुक्रम्या आधिक्यहीनसामीप्य-
प्राथम्येषु । आङ् समन्तादग्रहणप्रत्यावृत्तीषट्थमर्थ्यादाव्याप्तिषु । इति गिरुपसर्गः ।
अत्रार्चायामित्यादि । अत्र प्रादिषु स्वती अर्चाया प्रशसाया गिसञ्ज्ञौ न स्त । यथा
मुक्ताति अतिसौति । अतिरतिक्रमे गिसञ्ज्ञौ न स्यात् । अतिक्रमे फलीदयेऽपि
क्रियाप्रवृत्तिः । यथा अतिसिञ्चति शालीन् । पर्यधीगतौ गिसञ्ज्ञौ न स्त । परे
सर्वतोभावोऽधेरुपरिभावः प्रसिद्धावर्धौ । गत्यर्थधातौ परे पर्यधी यदा गति द्योतयत-
स्तदा गिसञ्ज्ञौ न स्त इत्यर्थः । यथा परिसिञ्चति गङ्गा जन । अतएव “तस्मिन्नात्म-
चतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि । राघव शिथिल तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव” ।
इति रघौ । धातूनामनेकार्थतया स्थाधातोर्गत्यर्थे अर्धे गतिद्योतकत्वादुपसर्गला
भावे गौक इत्यादिना षत्व न स्यादिति रघुटीकाकार । अपि पदाद्यादिषु पञ्चसु
गिसञ्ज्ञौ न स्यात् । पदार्थोऽल्पत्व यथा अपिसिञ्चति अल्प सिञ्चतीत्यर्थः । सम्भाव्यं
क्रियासु योग्यताध्यवसायः । यथा अपिसिञ्चेन्नूलसङ्ग्रहम् । गर्हा निन्दा यथा
अतिसौति वृषल ब्राह्मणकः । अनुज्ञा जिज्ञासानन्तरमनुमतिः । यथा सेव्यामीति

११ । भ्वादिर्धुः ।

भ्वादि १।, धु १। ।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रथे अपिसिञ्च । समुच्चय' परस्पर क्रियासङ्घेऽपि यथा अपिसिञ्च अपिसुहि । उभय कुरु इत्यर्थः । एषु गिसञ्ज्ञाभावात् व्यस्य ग्यनुकारेति समासाभावे गीक इत्यादिना षत्व न स्यात् समुत्वा इत्यादौ क्ताची यप् च न स्यादिति फलम् । स्वती इत्यादौ अनुकरणत्वादव्ययसञ्ज्ञाभावेऽपि विभक्तिकार्थं तु हि च छ ह वै पादपूरणे स्वतीत्य-सरीक्तान्तु प्रकृतिभ्रमनिरासार्थम् । “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते । तमेव विशिनष्टान्य उपसर्गगतस्त्रिधिति” विरुद्वति । क्रमेणोदाहरणानि । आदत्तं गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूते अत्र प्रसवएव धात्वर्थः । प्रशब्दस्मैवार्थं द्योतयति प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थः । उपसर्गास्तत्तदर्थानां द्योतका एव न तु वाचका । क्रिया वाचित्वमाख्यातु प्रसिद्धार्थं प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्वे मन्तव्या अनैकार्था हि धातव इति वीपदेववचनात् । केवलधातीरनेकार्थत्वे अवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वकत्वेनान्यार्थोऽपि धातीरेव कल्प्यते लाघवात् । धातूनामनेकार्थत्वम् उपसर्गाणामप्यनेकार्थत्वमिति विधिद्वयकल्पने, गौरव स्यादिति । एव “सम्भवत्यकवाक्यत्वे वाक्यभेदो त चेत्थत इति” जैमिनिसृवात् । अतएव “निपाताश्चादधी ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियाधीर्ग लोकादवगता इमे” इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव न तु वाचका, तेषां वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षष्ठी तथा घटस्य इत्यत्रापि षष्ठापत्तिः । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्योतकत्वात् षष्ठी राम इव इत्यत्र तु न षष्ठी । एवञ्च घटस्य अभाव इत्यत्र षष्ठी घटी न इत्यत्र न स्यात् ॥ १० ॥

भ्वादिरादिर्धुस्य स भ्वादि, मध्यपदस्य लोप, लम्बकर्णमानय इत्यादिवत् तद्गुण सर्वाज्ञानबद्धब्रूहि, । तेन भ्वादिदशगणा धातव इत्यर्थः । भवते, सर्वधातूनां प्राथमिकत्वात् भ्वादिशब्दो दशगणपठितसमस्तधातुवाची । भ्वाद्यध्याय इत्यत्र तु गणविशेषवाची । तथाच “भ्वाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादि स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुरादयः” ॥ भू इत्यादयः प्रकृतयो यदा सत्तादिक्रियावाचिका सदैव धातुसञ्ज्ञा स्युः । भूसत्तायामित्यादिर्गणपाठो तु अनुकरणात् स्यादेवावश्यकत्वेऽपि स्वादेरनुत्पत्तिः, प्रकृतिभ्रमनिरासार्था । अन्यथा मन्थविलोडने इति वक्तव्ये सद्योगान्तलोपे मनविलोडने इति स्यात् । धुर्धातुः ॥ ११ ॥

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

सित्यादिः १।, क्ति १।

स्यादिस्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

१३ । क्वद्वयान्येकद्विवहुष्वेकशः ।

क्वद्वयानि १॥, एकद्विवहुषु ७॥, एकशः, १॥ ।

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्वद्वयसंज्ञं स्यात् । तानि च क्रमा-
देकद्विवहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१४ । त्वन्तान्यौ दली ।

त्वन्तान्यौ १॥, दली १॥ ।

त्वन्तःशब्दो दसंज्ञः स्यात् । अन्यस्तु लिसंज्ञः ।

मिथ तिथ सित्ती, सित्ती आदी यस्य स सित्यादिः द्वन्द्वात् परं श्रूयमाणं शब्द
प्रत्येकमभिभवत्येते इति न्यायात् स्यादिस्यादिश्चेत्यर्थः । क्तिर्विभक्तिः ॥ १२ ॥

रामो जयति रामलक्ष्मणी जयत रामलक्ष्मणसीता जयन्ति । दारवर्षासिकता
जलौकोवस्त्रान्तवाचिदश-बङ्गला कृतिका-मघालार्जभ्य पुलिङ्गगृह्णाच्च नित्यं वृम् ।
एभ्यो नित्यं बहुवचनं स्यात् । दारा वर्षा सिकता जलौकसः दशः । वस्त्रान्त-
वाचीति किम् ? दशय ते शुभाऽभवत् । बङ्गला, कृतिका, मघाः लार्जा गृह्णा, ।
पुलिङ्गादिति किम् ? गृह्ण गृह्णे गृह्णाणि । अप्सरः सुमनीवल्लजादेर्वा । एभ्यो
बहुवचनं स्याद्वा । गौरय गाव इमे । सख्याविशिष्टस्य तु एका गौ एकीब्रीहिः ।
गुरुशब्दविशेषणस्य युष्मद् एकले बहुवचनं स्याद्वा । त्व मे गुरु, यूय मे गुरुव ।
अविशिष्टणस्यास्य एकले द्विले च बहुवचनं स्याद्वा । अहं ब्रवीमि आवा ब्रूव इत्यर्थे
वयं व्रमः । अविशिष्टणस्य किम् ? पण्डितोऽहं ब्रवीमि । गौरवे सर्वेभ्यः एकले बहुवचनं
स्याद्वा । भट्टारकपादाः समादिशन्ति भट्टारकपादः समादिशति । प्रोष्ठपदाफल्गुनीभ्या
नचताभ्यां द्विले बहुवचनं स्याद्वा । पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्य । पुष्यार्थपुनर्वसूनाम् ।
इन्द्र बहुलेऽपि द्विवचनं नित्यम् । पुष्यः स्वभावादिकः पुनर्वसु स्वभावात् द्वौ । पुष्यश्च
पुनर्वसु च पुष्यपुनर्वसू । एव सिद्धपुनर्वसू त्रिपुष्यपुनर्वसू ॥ १३ ॥

क्तिरन्ते यस्य स त्वन्तः यथा रामो भवति इत्यादि । त्वलोपे त्वलक्षणमिति
न्यायात् लक्षविभक्तिकानां पदत्वन्तु आतिर्देशिकम् । यथा उमा गोरी विद्वान्

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधी ।

लुपि ७, न ११, सन्ध्याद्यविधी १॥ ।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्तदा-
द्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ॥

वारि हरिवत् वागीश इत्यादि । तेन चतुर्थं षष्ठ इत्यत्र आतिदेशिकमनित्यमिति
न्यायात् दान्ताभावाद्दिरामाभावे विसर्ग उकारौ न स्त । क्यन्तश्च अन्यस्य क्यान्तान्यौ
सन्निहिते बुद्धिः अन्तरङ्गेति न्यायादन्यशब्दस्य क्यन्तेन सम्बन्धात् क्यन्तादन्य इत्यर्थः ।
शब्दात् उच्चार्यते असाविति शब्दः । क्यन्तशब्दो दसञ्च स्यात् । तद्भिन्नशब्दो लिङ्ग
सञ्च स्यादित्यर्थः । द पद लिङ्गिङ्गम् । एतेन कृदन्ततद्धितान्तादीनां धातूनां
विभक्तीनाञ्च लिङ्गत्वमायातम् । अतः कातन्ताया धातुविभक्ती वर्जयित्वा अन्यस्य
लिङ्गसञ्जा कुर्वन्तीति विरोधः । रामानन्दस्तु पूर्वतोऽनुवर्त्तमानाभ्या धातुविभक्ति
भ्यामप्यन्यशब्दस्य सम्बन्धात् धातुविभक्तिविभक्त्यन्तेभ्योऽन्यशब्दो निरित्याह । तद्धेतुम् ।
सन्निहितत्वं तत्तदसम्बन्धेनैव अन्यशब्दस्य चरितार्थत्वादाकाङ्क्षाभावे धातुविभक्त्यो-
रनुवर्त्तमानाभावात् । सत्यामप्याकाङ्क्षाया धातुविभक्त्योरनुवर्त्तित्वत् प्रादेरप्यनुवर्त्तो
तस्यापि लिङ्गसञ्जानुपपत्तेः । न च विप्रादन्य इत्युक्ते यथा विप्रसञ्जातीय
क्षत्रियादिरिव गृह्यते न तु गन्मदि, तथावापि क्यन्तादन्य इत्युक्ते क्यन्तसञ्जातीयस्य
कृतद्वितप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्व न स्यादिति वाच्यम् । आन्त
सनन्त भाविबुभूषादिधातोरपि लिङ्गत्वापत्तेः । न च तत्रैव धातुसंज्ञयेव लिङ्ग
सञ्जा बाधितव्येति वाच्यम् । सञ्जायाः सञ्जान्तरस्य बाधकत्वाभावात् । अतएव
एकस्यैव मिरित्यस्य प्रत्ययत्व विभक्तित्व प्रथमात्वम् एकवचनत्व धित्व धित्वञ्च
संगच्छते । वस्तुतस्तु धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वमस्ति चेदन्तु तेन का नो हानिः । ताभ्यां
स्याद्विप्रसक्तिरिति चेन्न यतो लिङ्गसञ्जा सामान्यविधि धातुसञ्जा विशेषविधिः ।
ततश्च ली' सि औ जसिति सामान्यविशेषोऽस्ति बिल्यादिविशेषविधिना बाधितत्वा-
ज्ञातोर्न प्याद्युत्तिः । विभक्त्यस्तु केवलायाः प्रयोगाभावात् प्रकृतेः परव जातायाश्च
समुदायस्य पदत्वादेव स्यादिर्नोत्पद्यते इति नास्ति विरोधः ॥ १४ ॥

लोपनं लुप् तस्मिन् लुपि । अत्र आद्य आदिवर्णस्य विधिराद्यविधिः ।
यथा राजभ्यामित्यादौ नस्य लुपि आन्तिमभवीति आकारो न स्यात् । क्वचिदादि
निमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्तेन राजभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य न ऐम् । क्वचि-

१६ । चादिर्गिर्निः ।

चादि १।, गि १।, नि १। ।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात् ।

दादिनिमित्तक स्याच्च तेन गार्ङ्गिषु पिपत्तु इत्यादिषु षत्व स्यादेवेति रामानन्द । वस्तुतस्तु अ. अवर्ण आदिश्च अश्च इयो समाहार आद्य तस्य विधिराद्यविधिः सन्धिश्च आद्यविधिश्च सस्याद्यविधी । लुपि सन्धिर्न स्यात् यथा हर एहि शिव उय इत्यादि । लुप्तस्य य आदिवर्णस्तत्सम्बन्धी विधिर्न स्यात् यथा राजभ्यामित्यादौ न आ । एव वज्रमाचष्टे इति जो टिलोपे क्विपि जेर्लोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ स्थान्तस्यादादिति रेफस्य लुपि जकारस्य च्छिति कुङ् न स्यात् तेन वज् इत्येव । लुप्तस्य अवर्णासम्भवादवर्णशब्देन इह लुप्तस्य आदिरवर्ण एवोच्यते । ततश्च लुप्तस्य सर्वेषामेव आदिवर्णानां विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ अवर्णग्रहणमवर्णनिमित्तक विधेर्निषेधार्थम् । तेन राजभिगित्यादौ न ऐस् । गार्ङ्गिषु पिपत्तु इत्यादिषु प्रत्वानुपपत्तिश्च न स्यात् । एवम् आद्ययोर्विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ सन्धियग्रहणसम्बन्ध्यायमत्वेण लुप्येव न सन्धिरिति ज्ञापनार्थम् । उडत्ती हि यस्य समाधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् । अतएव दामोदर इत्यत्र सन्धियग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति स्वयं वक्ष्यति । नच भी अच्युत इत्यादौ सन्धिनियेधार्थं सन्धियग्रहणमिति वाच्यम् । गङ्गेऽत्र इत्यादौ व्वहेऽमीयु इत्यनेन एकारस्य सन्धिनियेधे तन्निमित्तकस्य अकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनियेधप्रसङ्गे आदिविधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात् । केचित्तु आदिश्चासावश्चेति आद्यस्य विधिराद्यविधिरिति विग्रह्य लुप्तवर्णस्य आदिरवर्णस्य स्थाने विधिर्न स्यात्तन्निमित्तकोऽपि विधिर्न स्यादित्याहुः । तन्न । भी इह इत्यादौ सन्धिनियेधात् सार्थकस्य सन्धिग्रह्यस्य उद्भूतत्वाभावे सन्धियग्रहणादित्यादि बोपदेवीयवचसोऽसङ्गते । चैक्यामुदपहोऽरित्यत्र अकारस्य लुपि कृतेऽपि विमर्गस्य रेफविधानं ज्ञापयति । अत्र नजोऽल्पाथत्वमिति । तेन “सरसीः परिशीलितु मया गमिकर्मीकृतनैकनीवता” इति नैषधादौ “चौ नोल्पूर्फ धौ” इत्यनेन नस्य लुपि कृतेऽपि नजा निर्दिष्टमनित्यमितिन्यायात् तदाट्टे रवर्णस्य ईकार स्यादेव । एव अधनी धनीकृत इत्यादावपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

चादिस्तु च वा हाहैव नूनं न अह आहो अथो उनी । अहो उताहो हौ हौ न

१७ । णमितीऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

णम् इत १॥, अन्याच ५१, अन्ते ०१, अन्यस्य ६१, आदौ ७१ ।

णित् ग्रस्योच्यते तस्यान्यादचः परो निदन्ते डिदन्त्यस्य स्थाने मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्यः ।

पर ११, त्य ११ ।

प्रकृतेः परो यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

१९ । अं अः नुवी ।

अ अ ११, नवी ११ ।

अकार उच्चारणार्थं विन्दुविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुवि संज्ञौ स्तः ।

अरे ईहि हि अहे । उरि ए ऐ तिर्यक् औ ओ अमा किल खलु नजादयोऽपि बहव गिशन्दे नेह गिमज्जापठितगच्छा एव गृह्यन्ते । तेन स्वत्यादीनामर्चादौ गिमज्जाऽभावेऽपि निमज्जा व्यमज्जा च ततश्च राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ इत्यादौ च पूर्वमिति पूर्वनिपातः । निर्निपातः ॥ १६ ॥

णमसंज्ञा इत् येषां ते णमित । णिदग्रस्योच्यते इत्यादि णकारिदागमी यस्योच्यते तस्य अचा स्य्ये अन्यादच परः स्यादिति परिभाषितम् । यथा नृस्यमादावित्यादिना ज्ञानानि पयासि । एव नकारिदागमी यस्योच्यते तस्यान्ते स्यात् । यथा नणट्टङ्गक त्रित्यादौ ङकारिदादेशी यस्योच्यते तस्यान्त्यस्य स्थाने स्यात् । यथा त्रिरथद्गामीत्यादौ मकारिदागमी यस्योच्यते तस्यादौ स्यात् । यथा लुमाम स्वद्यावित्यादौ । यस्योच्यते इति षष्ठान्तनिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्गः । तेन ङकारेती विभक्तयो निङ्गात्परा एव मूर्धन्यणकारेती णवादयो धातोः परा एवेति ॥ १७ ॥

अत पूर्वजायमानस्यापि वही प्रत्ययत्वं वक्तव्यमिति रामानन्दकाशीश्वरौ । वस्तुतस्तु खेर्वह प्रागिति सूत्रस्य ली'परोवहः स्यात् सच वहः परत जातोऽपि प्राक् स्यात् तस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः इति व्याख्यानादेवायं प्रत्ययत्वम् ॥ १८ ॥

अ अ इति लुप प्रथमादिवचनात् । नृनुस्वारं विविंसर्गं ॥ १९ ॥

२० । क + पौ० मूयौ ।

क + पौ० १॥, मूयौ १॥ ।

कपावुच्चारणार्थौ वज्रगजकुम्भाकृतौ वर्णौ क्रमान्मूनी
संज्ञौ स्तः ।

२१ । होभस् ।

ह १॥, भस् १॥ ।

हकारो भस्सञ्ज्ञः स्यात् ।

इति सञ्ज्ञापादः ।

कपावुच्चारणार्थौ । मूर्जिह्वामूलीय । नीरुपधानीयः । जिह्वामूलं उच्चा-
भृतऽसाविति जिह्वामूलीय । उपधानीयस्य उत्पत्तिस्थानमीष्ट सर्पश्चासवदुच्चा-
रणम् । “नुवी पूर्वेण सम्बद्धौ मूयौतु परगामिनौ । चत्वारोऽधीगवाहास्या
गत्यकर्मण्यचो मता । अच' स्वयं विराजन्ते हसन्तु परमाश्रयेत् ।” ॥ २० ॥

वृंहितं इत्यादावनुस्वारार्थं अवीढ इत्यादौ सिलीपार्थञ्च एतद्विधानम् । ननु
अ इ उ ऋ ए इत्यादि सूत्रे शषसह इति हकारस्य पुनरुक्तौ भ्रह्मसूत्रैवेष्टमिद्धौ
एतद्विधानं कथमिति चेन्न एकवर्णस्य उभयत्र पाठेन नौशलाभावात् ॥ २१ ॥

इति सञ्ज्ञापादः ।

एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूहः पादः । परिभाषादौ सत्यपि प्रधानाप्रधानयो
प्रधानं न व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायादेकार्थावच्छिन्नत्वम् । अथ सूत्रलक्षणम् ।
सूत्रमिति अर्थं गृह्णाति इति सूत्रम् । सूत्रत्वग्रन्थे पचादित्वादनम् । तथाच,—
“अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तीभसनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदी-
विदुः ॥” तस्य षड्विधं “सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्निर्णय एव च । अतिदेशो-
ऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥” व्यवहारार्थं शास्त्रे कृतं सङ्केतः सञ्ज्ञा यथा
द्रुतकृते इत्यादि । ग्रन्थस्य सत्तेपनिर्वाहार्थं सङ्केतविशेषः परिभाषा । यथा चपीदिता
इत्यादि । अप्राप्तप्रापकी विधिः । सतु द्विविधः । वर्णोत्पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णो-
त्पादनरूपो यथा सङ्कर्षेण इत्यादि ॥ अभावरूपो द्विविधः नाशो निषेधश्च । नाशविधि-
र्यथा लोपऽस्थीमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा नाजोऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य

द्वितीयः पादः ।

अच् सन्धिः ।

२२ । सह र्णो घः ।

सह । १।, र्णो ७।, घ १। ।

र्णो परे पूर्वस्य र्णेन सह घः स्यात् । सुरारिः लक्ष्मीश
विष्णूत्सवः धातृद्धिः, शक्लदन्तः, होतृकारः । (सुर-अरिः,

विशेषावधारण नियम । यथा रडोवि. सुपीत्यादि । अन्यधर्मस्याऽन्यतारोपण-
मतिदेश । यथा इण्वदिक इत्यादि । पूर्वसूतस्थितपदस्य परसूतेशूपस्थितिरधि-
कारः । स तु विविधः । “सिन्हावलीकिताख्यश्च मण्डूकश्रुतिरेव च । गङ्गास्रोत इति
ख्यातः अधिकाराख्यो मताः । सिन्हावलीकितो यथा वावगीदान्त इत्यस्मात् दान्त
इति पदस्य ऋकगित्यन्तेशूपस्थितिः । मण्डूकश्रुतिर्यथा । टाभिस्त्वंडसि इत्यस्मादत
इति पदस्य आर्त्तमभवीत्यन्तोपस्थितिः । गङ्गास्रोतो यथा ल सि औ जसित्यस्मा-
रितिपदस्य तद्धितपथ्यन्तेशूपस्थितिरिति । एव “कार्यी कार्यं निमित्तञ्च त्रिभि
सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्यीकार्याभ्यां क्वचित् काव्यनिमित्ततः । यस्य निर्दिश्यते
कार्यं स कार्यी गदितो बुधे । क्रियते यत्तु तत्त्वान् ग्रन्थयागमः । यस्मात् पर
पर यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् । आकाङ्क्षायास्तु रुवपामनुवृत्ति पर भवेदिति
एवञ्च “वह्निरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बली । प्रत्ययाश्रितकार्यन्तु वह्निरङ्गमुदा-
हृतम् । प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति भुवम् । प्रकृते पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतम्
तथा । सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः । कस्यचित् भिन्नकार्यस्य प्रथम
परतस्तथा । सम्भवेद्विषयो यस्य स विधिः सावकाशकः । आदौ हि विषयो यस्य
परतो न हि सम्भवेत् । स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः । तथा सामान्य-
कार्येभ्यो विशेषकविधिर्बली । बहुवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् । अल्प-
स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः । आगमादेश्योर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ।
प्रकृते, प्रत्ययस्यापि सम्बन्धे यो भवेदपि । तयोरेव उपधातो स्यादागमः स बुधर्मतः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृते प्रत्ययस्य वा । सकर्त्तृभ्योविधिभ्यः स्याद्वली लोपविधि-
स्तथा । लोपसूत्रादेश्योस्तु सूत्रादेशविधिर्बलीति ।’ सन्निधानं विना पदसाधन-
स्याशक्यत्वात् सम्यग्ध्यायमेवादौ निरूपयति ॥ २१ ॥

लक्ष्मी-ईशः विष्णु-उत्सवः, धातु-ऋद्धिः, शक्ल-लदन्तः, होतृ-लृकार) ।

२३ । आदिगेचोर्णुव्री ।

आत् ५१, इक् एचो ६॥, णुव्री १॥ ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् णुव्री स्तः । हृषीकेश दामोदरः । (हृषीक-ईशः, दामन्-उदरः) । सन्धि-ग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । माधवर्द्धिः, शिवल्कारः, कृष्णै-कत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्य, भवौषधम् । (माधव-ऋद्धिः, शिव-लृकार, कृष्ण-एकत्वं, मुकुन्द-ओकः, कृष्ण-ऐक्यं, भव-औषधं) ।

ननु पित्रा सहागत पुत्र इत्यादौ यथा वयो. प्रथगागमन प्रतीयते तथावापि वयोरेव दीर्घोऽस्त्विति चेन्न वानुकाभि सह स्त्विण्डोमटा जायत इत्यादिवदृष्यक् साहित्यभ्येव ग्राह्यत्वात् । सहशब्दस्य गत्यमानत्वोऽपि तृतीयाविधानात् णेन घं इत्यनेनैवैष्टसङ्गो सहर्णे घं इति विधानं पूर्वस्य दीर्घविधाननियमाश्रयम् । अन्यथा दीर्घस्य पौवापस्यानियमाभावात् परस्यापि पूर्वेण सह दीर्घत्वेऽपि होतृलृकार इत्यनिष्टापत्तिः । ननु अवर्णादिर्दीर्घविधो कण्ठत्वेन समानः एकारादि कथं न स्यादिति चेन्न एकारादेराशकतालव्यत्वेन विरुद्धत्वे असाधारणसमानस्याकारादे-रेवोचितत्वात् । किञ्च दीर्घस्य अज् धर्मत्वात् वाकरोति तद्वदाति इत्यादौ न प्रसङ्गः । मुरारिः इत्यादौ वयोरेकस्मिन् दीर्घं पूर्वहस्य तेनैव सम्बन्धः, हसोऽकार उच्चारणार्थ इति स्वरसात् । हसनो परवर्णसम्बन्ध विनापि उच्चारणं न सम्भव-तीति परवर्णयोगासङ्गे । शक्ल धातु शक्लनामा कश्चिद् । शक्लदन्त इति लृकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिः क्रमदोशश्चैव । होतृलृकार इति होत्रा उच्चारितो लिखितो वा लृकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

हृषीकेश इत्यत्र अकारेण सहितस्य ईशारस्य एकारे कृते पूर्वस्य परेण योगः । एव सवच । दामोदर इति दाम रज्जुर्दर यस्य इति विग्रहं दान्तत्वादिरामं नीलुप् फ्रधो इत्यनेन नस्य लुपि “लुपिन सम्भार्याविधौ” इत्यनेन सन्धिनिषेधोऽपि कथं सन्धिः स्यादित्याशङ्क्याह । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति । अस्याथः सन्धिग्रहणात्

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ् ऋकोः ।

गे. ६।, धी. ६।, अन् एध् इन. ६।, एङ् ऋको. ६॥ ।

गरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धीरेङ् ऋकोरवर्णेन सह क्रमात् शुब्री स्तः । प्रेजते, परोखति, अपार्च्छति । (प्र-एजते, परा-ओखति, अप-ऋच्छति) । अनेधिनः किं. उपैधते अवैति । (उप-एधते, अव-एति) ।

२५ । लिधोर्वा ।

लिधी. ६।, वा । १। ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । प्रेकीयति, प्रैकीयति (२३ सू), प्रोघीयति, प्रौघीयति. प्रार्क्षीयति, प्रर्क्षीयति, प्रात्क्षारीयति प्रत्क्षारीयति । (प्र-एकोयति, प्र-ओघीयति, प्र-ऋक्षीयति, प्र-लृक्षारीयति) ।

लूपि न सन्ध्यायविधौ इति सूत्रे उवर्चितस्य सन्धिश्च स्य ग्रहणात् सन्धिन्येव सन्ध-
ध्यायसूत्रेण लुप्येव सन्धिर्न स्यात् अव्यायान्तरसूत्रेण लुपि तु सन्धि स्यादेवेति । सन्धि-
रत सन्ध्यायसूत्रविहितकार्यं नतु वर्णद्वयमेलनम् । तेन पिपक्षादिशब्दानां सयो
गान्तलूपि ककारस्य भूपभस्तेरित्यनेन चपि जवे च कृते पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम्
यद्यपि आदिगेजूटोर्गुब्री इति कृते एञ् ऊट् च द्वयोः समाहारे एजूट् ततः इक् च
एजूट् च इगेजूटौ तयोः । इति व्याख्याने आट्टोर्त्रिरिति सत्र कर्त्तव्यं न स्यात्
तथापि इगेचिरिति कृतं ज्ञापयति । स्वभावादेकपदे क्पि प्राक् समामे च
आट्टोर्त्रिरित्यनेन त्रि स्यात् । यथा शव विकारे कौ शौतिः धावुज जवे धाति.
जनान् अवतीति जनौ इति अन्यच्च अवतीति ऊ. तव ऊ सम ऊ इत्यादौ गुण
एवेति । एवम् उभयत्र समाहारे आरालैच इत्यादिनत सत्रत्वाच्चेत्यादिना
अप्रत्ययभावे आशुब्रीगेच इत्यनेनापीष्टसिद्धौ कथमेतत् गौरव ? स्पष्टार्थम् ॥ २३ ॥

न विद्यते एधिनी यच्च सोऽनेधिन् तस्य । ननु यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो
विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेधिनीर्धालीर्वर्जनादेव धातोः प्रातोः धोरित्युपा-
दानं व्यर्थमिति चेन्न उद्भूतोहि यस्य समाधिकफलमाचष्टे इति न्यायादप्राग्विज्ञ-

२६ । लोपोऽस्योमाङोः ।

लोप. १।, अस्य ६।, ओम् आङोः ७॥ ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् । शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः । (शिवाय-ओम्नमः, शिव-आ-इहि, ब्रह्म-आ-ऊतम्, (आ-ऋषिः अर्षिः) राज-अर्षिः । स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य ।

मज्जस्यैव धातोः प्राप्तव्यत्वात् । अतएव प्रकृत एजक प्रैजक इत्यादौ न गुणः स्यात् । धातोर्लुकाराभावादेऽऋतोऽरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ऋकोऽग्रहणं परवानुवृत्त्यर्थमेव ॥ २४ ॥

लिङ्ग्यासौ वृश्चति लिङ्गः तस्य एकस्मिन् लिङ्गवृत्त्यधीरसम्भवात् आदौ लिङ्ग्यात् धुरित्यथ । एकस्मिच्छति एकस्मिवाचरति वा इति को कृते अवर्णस्य इकारे सनञादिर्धुरिति धातुसन्नाया तिप्शपौ । ततश्च प्रकर्षेण एकीयति इति अस्यग्यनुकारिति समामेनेन गुणः पक्षे दृष्टिः । एव सर्वत्र । प्रोङ्गारौयति इत्यादौ पूर्वापरयोः परोविधिर्वलवान् इति न्यायादवर्णस्य लोप एव ॥ २५ ॥

धर्मिकल्पनातोहि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वावर्णस्य अर्थवशाद्विभक्तोर्विपरिणाम इति न्यायेन षष्ठान्ततया अनुवृत्तावपि इष्टसिद्धौ पुनरिहावर्णोपादानं सामान्यावर्णप्राप्तार्थं सहशब्दनिवृत्त्यर्थञ्च । अन्यथा गेरवर्णस्यैव लोपः स्यादिति शिवायोन्नम इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाददान्तत्वे त्रिस्य न लुप् । एव तात एहि इत्यादौ तकारस्य न द । अनादिष्टे आङि अवर्णलोपस्य वैयर्थ्यादादिष्टे एव आङि-परवर्णलोपो भवतीत्यत्र आह शिवेहि इत्यादि आङपूर्वं इण् गतौ हि एहि । वेज तनुमन्ताने क्त, ऊतम् आ सस्यक् प्रकारेण ऊतमोतम् आसस्यक्प्रकारेण ऋषिरर्षिः । स्थानिवदादेश इति । मन्वावजादेशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत् स्यादित्यर्थः । यथा शिवेहीत्यादौ एकारस्य आङ्गुल्यत्वे पूर्वस्य अकारलोपः । अजादेशः किं सयन्तीत्यत्र यस्य स्थानिवत्त्वाभावात् मस्थानुस्वारः प्रतीयन्तीत्यादौ न दीर्घः । पूर्वस्मृतीति किं स्मृतः । उ शिवो येन स स्मृती तस्योत्सवः स्मृतवृत्सवः । अत्र ओकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । सन्नेरन्त्यत्वं तु सर्व आदेशः पूर्वस्मृतिं परं प्रति च स्थानिवत् स्यात् । पूर्वस्मृतिं यथा विकीर्य्य इत्यादौ क्ताचीयपि अगुणत्वादिर् । परस्मृतिं यथा हे स्मृतो इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन ऋस्वपरत्वाङ्गेलोपः । नच एष्य आमादीनां नुमादिप्रसक्तौ

२७ । एवेऽनियोगे ।

एवे ७, अनियोगे ७ ।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । अद्येव (अद्य-
एव) । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । (अद्य-एव गच्छ) ।

२८ । वौष्ठोत्वीः से ।

वा ११, ओष्ठोत्वी. ७॥, से ७ ।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वी परयोर्लोपः स्यात् वा से सति ।
विम्बोष्ठ विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः, स्थूलोतुः । (विम्ब-ओष्ठः,
स्थूल-ओतुः) । से किं तवोष्ठः । (तव-ओष्ठः) ।

बह्वनिष्टार्थरिति वाच्यम् । आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् तेषु अनिष्टं तेषु
स्थानिवत्त्वान्प्रीकारात् । अतएव प्राञ्चोऽपि इष्टसाधनायमेव न्यायः, स्त्रीक्रियत
नलनिष्टार्थमिति प्राहुः । पूर्वतो वा शब्दानुवृत्तौ कथमिदं नित्यमित्याशङ्काद् ।
इदोर्विभाषयोरित्यादि । यत वा शब्द केवल विकल्पवाची तत्रैवायं नियमः । यत तु
व्यवस्थावाची तत विभाषादयमव्यवर्त्तन इष्टत्वान्नित्यत्वम् अनिष्टत्वादनित्यत्वमिति
बोध्यम् । तत अथायुर्लुक्वेति गोर्वेत्यतयोर्मध्ये ऋञोऽत इत्यस्य नित्यत्व संतुक्ख
पक्षेवेति यवाचीत्येतयोर्मध्ये शसिश्नसिति कखपक्षयोर्मन्यावित्येतयोर्दोर्विकल्पः ।
अतोऽङ्गव्युत्तिरिति अभीभगी इत्यादौ योर्नित्यत्व सगच्छते ॥ २६ ॥

निपूर्वस्य युनक्तोर्घञि सिद्धेन नियोगशब्देनेह अवधारणमेवोच्यते धातुनाम
नेकार्थत्वात् । एवशब्देनेह सादृश्यसम्भावनावधारणानुच्यन्त । तत सादृश्यसम्भा
वनयोर्वर्त्तमान एव शब्दे परे अवर्णस्य लोपः स्यात् अवधारणवाचके एवशब्दे लोपो न
स्यात् इत्यर्थः । अतएव एव अवधारणे इति काश्मीरका पठन्ति । अद्येवेति । लो
यत् कृत तत् अद्यकृतमिव लक्ष्यते इत्यर्थः । एव चमेव रज्जुरित्यादि । सम्भावनायान्
तदद्येवामुदित्यादि । अवधारणे तु अद्येव गच्छ अन्यदिवसे न इत्यर्थः । एव मित्यव
शी. श्रियमन्या इति भट्टि । तथैव सोऽभृदन्वर्थी राजा प्रकृतिरज्जनान् इति रघु. ।
अपदीषतैव विगुणस्य गुण इत्यादि ॥ २७ ॥

वाशब्दस्यैह व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठो द्वयः प्रोष्ठौ मत्स्यविशेषः । इति सञ्ज्ञाया

२८ । वीसे त्वृतोत्रिं ।

वीसे ७, तु ११। ऋतः ११, त्रि २१ ।

अवर्णात्पर ऋतो त्रिमाप्नोति वीसे सति । शीतार्तः
(शीत-ऋतः) । वीसे कि परमर्तः । (परम-ऋतः) । (अत्र
कर्मधारयसमासे गुणः) । त्वन्तस्य नानुवृत्तिः ।

३० । ऋणप्रवसनवत्सरवत्सतरदशकम्बलस्यार्णः ।

ऋण—कम्बलस्य ६१, ऋणः ११ ।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं प्रार्णं ।
(ऋण-ऋणं, प्र-ऋणं) ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ ।

स्व अक्षयो ६॥, ईर ऊहिण्यौ १॥ ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ त्रिमाप्नुत । स्वैर अक्षौहिण्यौ ।
(स्व-ईरं, अक्ष-ऊहिणी) ।

नित्यम् । आ ओष्ठादीष्टम् इत्यव्ययीभावेऽनेन आडौलीपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति
न्यायाज्ञीपस्य आदिशत्वे स्थानिवदादेश इति न्यायादाडौलोपस्य आडतुल्यत्वे तवोक्त
समोष्ठमित्यादौ लोपोऽस्योमाडौरित्यकारलोपः ॥ २८ ॥

निमित्तकार्थिणोरव्यवहितसम्बन्धादकारस्यैव वृद्धिः । अन्यथा येन विधिसदन्त-
स्येति न्यायादकारस्यैव वृद्धिः प्रसज्येत । एवम् ऋण प्रवसनेत्यादौ च व्याख्येय त्वन्तस्य
इत्यादि । त्वन्तस्य पदस्य परसूत्रेऽनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । (वीसे तृतीयातत्पुरुषसमासे ।
शीतेन ऋतः पीडित इत्यादि विशदवाक्यं स्यात्) ॥ २९ ॥

एव वसनार्णं वत्सरार्णं वत्सतरार्णं दशऋणानि सन्त्यस्य इति दशार्णो देश
दर्शार्णो नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते । कम्बलार्णम् । (ऋणात्पर
ऋण ऋणार्णं प्र प्रकृष्टमृण प्रार्णं, वसनाय ऋण वसनार्णं, वत्सरेण देशमृण
वत्सरार्णं, वत्सतरार्थमृण वत्सतरार्णम् इत्यादि) ॥ ३० ॥

ऊहिणीति सृष्ट्यनिर्देशात् अक्षानूहितु शीलमस्या इति वाक्ये सज्ञाया
णत्वं अक्षौहिणी संज्ञा पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्षौहिनी ॥ ३१ ॥

३२ । प्रस्योढोऽब्रूहाः ।

प्रस्य ङ, ऊढ ऊढि ऊहा. १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रि यान्ति । प्रौढः प्रौढि. प्रौह ।
(प्र-ऊढः, प्र-ऊढिः, प्र-ऊहः) ।

३३ । वैषैष्यौ ।

वा । १।, एष एष्यौ १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुत । प्रैषः, प्रेषः प्रैष्यः
प्रैष्यः । (प्र-एष, प्र-एष्यः) ।

३४ । मनीषाः ।

१॥ ।

मनीषाद्या निपात्यन्ते । मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा,

वहजा प्रापणे क्त ऊढ क्ति ऊढि ऊढड तर्कं घञ् ऊढ. ॥ ३२ ॥

वाशब्देनेह समुच्चयार्थतया वृद्धे पूर्वोऽवर्णलीप समुच्चीयते । तेन प्रस्यावर्णात् परावर्ष्यो वृद्धि वा प्राप्नुत । एवम् एषैष्यौ. परयोः प्रस्यावर्णस्य लीपश्च स्यात् इत्यर्थः । यत्तु वृद्धेरभावपक्षे गेर्धोरित्यादिना गुणविधानं तद्धेतुम् । इषधातीर्घञ् व्यणीकृत्यौ द्वितीयचर्णे लिङ्गसञ्ज्ञाया गेर्धोरित्यादेरनवकाशात् ॥ ३३ ॥

बहुवचनं गणाय गणश्च दशाव्याधौ सूत्रव्युत्पाद्यमयः । नच तदा श्रव्याधान्तरं निपातनसूत्रैरलमिति वाच्यं तेषामस्यैवोदाहरणायकत्वात् यल्लक्षणानामुपपन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धमिति भाष्यं निपातनलक्षणं यथा “वर्णांगमोवर्णविपथ्ययश्च, हा चापरो वर्णविकारनाशो । धातोस्तदथातिशयश्च योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमिति” प्राच. । मनीषेत्यादि इति ईषडगतिदानेचण्डिसि इति सूत्रन्यासस्वरूपम् । मनस ईषा मनीषा एव हलीषा लाङ्गलीषा शक्ती देशविशेष, शकानामभ्यु. कृप. शकभ्यु. । कुलानि अटतीति कुलटा वेश्या । अन्यत्र कुलाटा कुलबधू. । सीमान-मन्तति बध्नाति इति सीमन्त केशविन्यासः । अन्यत्र सीमन्तीरन्त. सीमान्त. पतत्रजलि मन्थेति पतञ्जलिर्मुनिविशेषः । सारमहं यस्यासौ सारङ्गश्चातकादिः । अन्यत्र साराङ्गो मल्लः । एव तालव्यवल्यामीशया हललाङ्गलधीरकारलीपो वा हलीषा हलेश

शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, सारङ्गः । (मनस-ईषा, हल-ईषा, लाङ्गल-ईषा. शक अन्धुः, कुल-अटा, सीम अन्तः, पतत्-अञ्जलि, सार-अङ्गः) ।

लाङ्गलीषा लाङ्गलेशा समीऽर्थो यस्य स समर्थं हनूरस्यास्तीति हनूमान् । हिनस्तीति सिह । क दर्पयतीति कन्दर्प । शतात्पर पर शत सत्तमात् पर पर सत्तस्य पार करी तीति पारस्कारी देश । एकाधिका दश एकादश षडधिका दश षोडश उद्गतीऽम्बर उड्गम्बरः । शुद्ध ओदनो यस्य स शुद्धोदन । उषमि बुध्यते उषर्बुध । गवा पद गोप्यदम् । गोभि सेवितो देश मानव्य । काम्यकर्माणि माकर्तुं शीलमस्येति मत्करी भिज् । अपत्करी रथाङ्गम् । अवस्कार पुगीषम् अटान् अवतीति अटवी अरण्य तत्करोतीति तत्कारशीर । व्रजता देवाना पति वृहस्पति । सप्तमश्वन सप्तश्वनम् । अङ्गव्यस्मिन् इति अङ्गणम् । उत्थानम् मूर्धन्यान्तम् ।

गवायुतिर्गव्युति क्रीशयुगम् । वनस्य पति वनस्पति पृथ विना फलितो वत्त । आम्पद प्रतिष्ठा । आश्वथ्सङ्गतम् । पृषदुदर ग्रथ्य स पृषोदर पृषद्वान पृषोद्यानम् । कैशिनमववीत कैशव । अत्तिभ्या पर परीच पश्चादहं पश्चाहं हरिखि चन्द्री रमणीयी हरिश्चन्द्र । भूवीलोक भूर्लोक मुक्ति ददातीति मुकन्द । पक्षे मुक्तिद । विक्किरी विकिर पक्षी । अङ्गसश्वनम् अङ्गाश्वनमिति केचित् । आकृत्यान्तेऽपि वक्तव्या प्रम्क्त्राद्यामनीषिभि । अन्योन्य परस्परमितरेतरम् । एते व्यतीहारे निपात्यन्ते । एषा क्लीबत्वमेकत्वञ्च नित्यम् । अन्योन्येन परस्पररेण इतरितरेण पृथि स्पृष्टते । स्त्रीक्लीबयोर्विभक्तोराम् वा । अन्योऽन्येन अन्योऽन्या स्त्रीभ्या स्त्रीभिवा धनाभ्या धनैर्वा स्पृष्टते । एवमनादिस्थयीरजातयोर्व्यव-योर्हेमि लृक् । अवतीति ऊ नद्या ऊ नद्यू तस्येह नदीहा । उ काम पटुश्यासौ इत्येति पटि, तस्थीमव पग्युक्त्वव । अनादिस्थयो किम् ? इत्य उच्य च्छय्युत उच इत्य ऋच्च व्युत । हसि किम् ? नद्येषा मध्वीहा । इतावुजोवा ऊ । ऊइति उ इति विति । चपीजम् सानुनामिके न हि । चपी जम् स्यादा सानुनामिके परे तस्य च हिल न स्यात् । विण् इति विडूँ इति तनूँ इति तडूँ इति वडूँ इति वडूँ इति । नीरनुनामिक स्वसे, अनुस्वारस्यानुनामिक स्यादा स्वसे परे । अनुनामिकोऽर्द्धचन्द्रा कतिवर्णः । भवोऽश्वन्तः भवाश्वन्तः भवोऽष्टङ्कः भवाष्टङ्कः भवोऽस्तव भवास्तव कौष्माण

कास्कान् । मनयवलयुक्तं मनयवलात्तेन । मनयवलयुक्ते हकारि परे अनुस्वारस्य स्थाने क्रमादनुनासिकसहिता मनयवला वा स्युः । सम्मल्लयति मल्लयति सैनङ्गुते संङ्गुते कियंघ्नी भूत, किंघ्नीभूत, किंघ्नीलयति किंघ्नीलयति किंल्लहादयति किंल्लादयति । चप खय शसि । चपस्य खय स्यादा शसि परे । वाक्शर, वाक्शर वाक्कूर द्विष्ठ द्विष्ठ तथसाधु तस्माधु अफ्सीमा असोमा अफ्सरम असरस । भयर्सन भयर्सनम् । हसाल्लोपी ये यस्य । हसात् परस्य यस्य लोपः स्यादा ये परे । आस्ये भवम् आसम् आस्य हसात् किं शयते केचित्तु अभति वभति मभतीना रेफस्य यकारे परे लोपः विभाषया विधाय अभ्यते अभ्यते वभ्यते वभ्यते मभ्यते, मभ्यते इत्याहुः । भसिर्णे भसः । भसात् परस्य भसस्य लोपः स्यादा सवर्णे भसि परे । भिन्ते भिन्ते रुन्धे रुन्धे । हसात् किं दिक्करोति । खप् परे शसिवे, खप्परी यस्मात् तस्मिन् शसि परे विसर्गस्य लोपः स्यादा । कश्चोतति कश्चोतति कश्चोवति कश्चोवति कस्मौति कस्मौति । एकाधिकरणे राज्ञि प्रचेतसीऽसि रेफः । एकाधिकरणे राज्ञि परे प्रचेतसी विमर्गस्य रेफः स्यादा न तु समासे । हेप्रचेतीराजन् हेप्रचेतीराजन् । एकाधिकरणे किम् ? एहि प्रचेतीराजन् गच्छ । असमासे किं प्रचेतीराजस्य धनम् । आदर्हीहसीऽनचि तु हि । ऋषात् परी रेफहकारवर्जोहसीऽसि स्यादा न त्वचि चिच्च चिच्च सिद्धयति सिध्यति नृङ् नृङ् कृत्प्यते कृष्यते । तक् तक् मुक् मुक् । दौघादपीति केचित् । गात्र गात्रं वाक् वाक् अर्हं किं जागर्ति अच रलोपे पर्वस्य दौघापत्तिः । मुच्यति । अनचि किं वटति । अचो रहाभ्यां यप । अच पराभ्या रेफहकाराभ्या परी यपी हि स्यादा । हय्यंघ्नी हय्यंघ्नी पूर्व पूर्व निर्णय निर्णय कर्म कर्म वडते वर्धते गर्भ गर्भ मूर्ख मूर्ख अर्चा अर्चा प्रह्लादते प्रह्लादते । अचः किं पितृ सल्लादते यप किं अर्हण दर्शनम् । खपाच्छम । खपात्पर शसो हि स्यादा । त्वग्शश्या त्वग्शश्या त्वक्शश्या त्वक्शश्या अफ्ससरस अफ्सरस अफ्सरस अफ्सरस । खपात् किं हल्ष । शस किं वाक्चारु । शसात् खप । शसात्पर, खपी हि स्यादा । कश्चौर, कश्चौर । कश्चोवति कश्चोवति कस्मौति कस्मौति । णपादयल । णपात्परी यली हि स्यादा । नद्यात् नद्यत् मन्वत् मन्वत् वच पूर्वरेफस्य लोपः शुक्ल शुक्ल णपात् किं शिष्य । यल किं दुग्धम् । यन्तात् णप । यन्तात्परी णपी हि स्यादा । अशय्यकरोति अशय्यकरोति मूलवृत्तयति मूलवृत्तयति नति । वल्कल वल्कलम् । ईयकारकधीरन्यस्य दन् नित्यम् । अन्यस्य नित्यं दन् स्यात् ईये कारके च परे । अन्यस्येदम् अन्यदीय अन्यत्कारकम् । आशीराशस्य ।

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

यल अय् अच् आय् आव १॥, अचि ७, इच ६ ।

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अच् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । व्रम्बकः, विष्णुशी, धातच्युतौ, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः । (त्रि-अम्बकः, विष्णु-ईशौ, धात-अच्युतौ, ल-आकृतिः, हरे-ए, शम्भो-ए, नै-अकः, पौ-अकः) ।

३६ । वावगोर्दान्ते ।

वा । १, अव । १, गोः ६, दान्ते ७ ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते । गवेशः, गवीशः (३५ सू) । (गो-ईशः) । दान्ते किं गवे । (गो-ए) । गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्यम् । (गो इन्द्रः, गो-अक्षः । उभयत्र गवा-देशो नित्यम् ।)

स्थितौ दूत्यत्पुकरागेष्वचीषीसे । अन्यस्य दुन् स्यादेषु परेषु न तु तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदाशी, अन्यदाशा अन्यदास्या अन्यदास्थित अन्यदूति अन्यदुत्पुक् अन्यद्राग । तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्यस्य अन्येन वा आशी अन्याशी । वार्थे । अन्यस्य दुन् स्याद्वा अर्थे परे न तु तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदर्थः, अन्यार्थः । तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्येन अन्यस्य वा अर्थ अन्यार्थः ॥ ३४ ॥

व्रम्बक इति त्रीणि अम्बकानि चचू षि यस्येति विग्रहः । लोचनं चचुरम्बक-मिति प्राश्रुत । लक्ष्मीश इत्यादौ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्वक्तव्यं इति न्यायादौघर्षः । लृकारस्याकृतिरिव आकृतियस्य स लाकृतिर्नवमोऽङ्गः ॥ ३५ ॥

इत्था गोरिचो ग्रहणात् गवावाद्दरिति ऋस्ते उकारस्याप्यवादेशे चित्तगवाचार्ये इत्यादि सिद्धमित्येके । अव इत्यकारान्तः । गवीश इत्यत्र अयायोरित्यादिना वकार-लोपाभावस्तु तत्सूत्रीय-वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । गवेन्द्रेति विभाषादयमप्य-वर्त्तितादस्य नित्यत्वम् ॥ ३६ ॥

३७ । अयां व्योर्लुब् वा ।

अया ६॥, यो ६॥, लुप् ११, वा ११ ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा । हरएहि
हरयेहि, शम्भइद शम्भविदं, श्रिया एति श्रियायेति, विष्णा-
उत्कः विष्णावुत्क । (हरे-एहि, शम्भो-इदं, श्रियै-एति,
विष्णौ-उत्क.) ।

३८ । एङोऽतः ।

एङ ५, अत ६ ।

दान्ते स्थितादेङः परस्य अकारस्य लुप् स्यात् । हरेऽव,
विष्णोऽव । (हरे-अव, विष्णो-अव) ।

अयामिति बहुवचननिर्देशादय् अच् आय् आव् स्वरूपाणा आदेशानामनादेशा-
नाञ्च ग्रहणम् । न च उपस्थितत्वादिशानामेव ग्रहणमिति वाच्यम् । सन्निष्ठाया-
मित्यस्मात् इच्छार्थे सनोऽनुवृत्तावपि णानामित्यनेन स्वार्थे सनन्ते चिकित्सितौत्या-
दावपि गुणनिषेधदर्शनात् । ततश्च अन्तर्कितवन्तानामय् अच् आय् आव् स्वरूपाणा-
मपि यवयोर्लुब्वेति । तच्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादेव परं एवेति बोध्यम् ।
यथा राम याति पाप इत्यति गङ्गा याति लता इत्यताति क्तिप् रामया. पापवद्
गङ्गायाः लतावद् । ततस्तमाचष्ट इति जीजीमर्चति ङित्त्वात् टिलोपे पुनः क्तिप्
जेलेर्पि राम आस्ते रामधास्ते पापएष पापवेषः गङ्गाअर्थं गङ्गायय लताएक
लतावेकः । रामभ्या रामय्भ्या पापगच्छति पापव्गच्छति गङ्गाधीर. गङ्गाय्धीरः
लतादण्ड लताव्दण्डः । खसेतु रामय्करोति गङ्गाय्साधु । एवं सति आदद्वोरिति
कृते अवर्णात् परयोर्यवयोर्लुप् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अयामिति कृतन्तु अयादीनामक-
पदीयत्वज्ञापनार्थं तेन पुन पठय् इति पुन पठव् इति पुन पठ माय् इति पुन पठमाव्
इत्यादौ भिन्नपदे नातिप्रसङ्गः । अथवा अवर्णस्य योर्दान्तत्वमिति सन्देहनिरासार्थ-
मयामिति । लुक्करणात् हर एहि इत्यादौ न सन्धिः ॥ ३७ ॥

दान्ते किं शयनं भवनम् । (श-अन, भो अन) ॥ ३८ ॥

३६ । गोर्वा ।

गो ६।, वा ११।

गोरति वा सन्धिः । गोऽग्रं (३८ सू), गोअग्रं (३९ सू),
गवाग्रं (३६ सू) । (गो-अग्रं) ।

४० । नाजोअन्तोऽनाङ्गिः सुश्च ।

न ११, अच् ११, ओ-अन्त. १, अनाङ् ११, नि १, हुः १, च ११ ।

अज्मात्र ओकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति
सुश्च । अ अनन्त, ई ईश्वर, उ उमेश, अहो ईशान, कृष्ण एहि ।
अनाङ् किम् ? ।

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः ।

य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आत्मबोधादैकदेशादालोक्योपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्यादा आ एवं तत् कृतं मया

इह लुपोऽनुवृत्तौ वावगोरिति विशेषविधेरप्राप्तिपक्षे एङोऽत इत्यस्य चरि-
तार्थत्वादितन्मूलस्यैव वैफल्यं स्यादिति प्रकरणबलात् सन्धिर्विभाष्यते । न च
सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इति न्यायादादौ प्रवृत्तस्य एङोऽत इत्यस्य विभाषार्थो-
ऽयं विधिरिति वाच्यम् । लोपविधिर्विशेषितरतैव बलवत्त्वात् । अन्यथा सुवट् इत्यादौ
षड् बाधित्वा स्यान्तस्यारादित्यादिना लुप् प्रसज्येत । न च तत्र षड् सार्थकलार्थमेव
लुप् न स्यात् इति वाच्यम् । द्रष्टव्यमित्यादौ षड् सार्थकत्वात् । ततश्च अर्थवशा-
द्भिन्नेर्विपरिणाम इति न्यायात् । अत इति पदं समस्यन्तं भूत्वा अनुवर्तते । इत्यत आह
गोरतीति । अच वाशब्दीयश्च वक्ष्यया गामञ्चतीति किपि गवाङ् । अत्र अबो नित्य ॥३६॥

ओ अन्त इति पृथक् करणादृच्पदेन तन्मात्रं प्रतीयते । अन्यथा ब्रजवदरत्न-
निभ इत्यादिवत् अजन्तस्यैव प्राप्तिः स्यात् । शिञ्च ओ इति पृथक् पाठेनापि
ओदन्तप्राप्ती ओदन्तग्रहणम् ओदन्तस्य अन्तावयवीयसन्धेरेव निषेधो नतु सर्व-
वर्णानामिति ज्ञापनार्थम् । अन्तावयवीयसन्धिश्च अचिपर एव सम्भवतीति अचि पर
एव निषेधः । तस्माद्वचन्यात् अज्मात्रप्लुतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति

४१ । ब्बहेऽमीये ।

ब्बहे ०।, अमीयु १।, (ई-ऊ-ए = यु) ।

ब्बे निष्पन्नोऽमीशब्दो हे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं नाप्नोति । अमी ईशाः, हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे इमे । ब्बहे किं ? अम्ययं, बध्वर्यं । (अमी अयं, बधू-अर्यः) ।

बोध्यम् । तेन अनन्त अ, ईशान अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव । नच अनन्त अ इत्यादिषु अकारादेः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इति अवश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोपः प्रसज्येत । अतएव अवगणितमवमताव-
ज्ञाते अवमानितश्च परिभूते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्येष्वथो अथ इत्यभरोक्तिः सगच्छते । कृष्ण एहीति दूराह्वाने भूत प्रयुक्तः । तथाचीकं “दूराह्वाने च गाने च रोदने च भूती मत ” । ननु कृष्ण एहीत्यादौ भूतात् परस्य सेलीपः कथमिति चेत् सत्यम् आदौ ऋखात् सिलोपे पदसञ्ज्ञाया पश्चाद्दूराह्वानादौ भूतत्वे सन्धिनिषेधः । शिवेहीत्यादौ निकटाह्वाने भूती न स्यात् । अनुबन्धशून्यस्य आकारस्य आङ्ग्य भेदज्ञानं कथं स्यादित्यत आह मय्यादायामित्यादि । य आकारो मय्यादाया अभिविधौ क्रियायोगिषदर्थयोश्च वर्तते स ङित् प्रीक्तः । मय्यादा सीमा, अभिविधि-
व्याप्तिः, क्रियायोगः, क्रियावाचकधातुपूर्ववर्त्तित्वम्, ईषदर्थोऽत्यर्थः । य आकारो वाक्यस्मरणयोर्वर्तते सोऽङित् प्रीक्तः । वाक्य वाक्यार्थ स्मरण पूर्ववाक्यार्थानुभवः । आत्मबोधदित्यादि । आ उपरतैरौषधिरक्तैर्जनै आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्यन्त आ एकदेशात् एकदेश करचरणादिक व्याप्य हरिः श्रीकृष्णः आ अलौकिक दृष्टः इत्यर्थः । एषु मय्यादादौ वर्तमानत्वादाङ्ग सन्धिरभूत् । हरि दृष्टवता उपरतेन सन्तुष्टेन उच्यते । आ एवमित्यादि । आ एव तत्त्वस्य ब्रह्मणो मय्यादा इति वाक्य तत्त्व ब्रह्मणि तद्भावे इति धरणि । य आत्मन्या अधमेनापि तद्विरट्दर्शनं कृतमिति स्मरण इत्युभयत्र सन्धिर्न स्यात् । अत्र नः आ निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् । “भूतस्येती परे सन्धिः पुनरेकारस्य भाववेत्” इति कृष्णेति गौरौति गौरि इति ॥ ४० ॥

ईश्च ऊश्च एश्च इति युं अमीयु युं चेति अमीयु अत्र एकारस्य सन्धिनिषेधात् तन्निमित्तस्यापि सन्धिनिषेधो बोध्यः । तेन गङ्गे अत्र इत्यादौ न अकारलोपः ।

४२ । स्योद्धेतौ ।

स्योत् १।, वा ११, इतौ ७। (सि + ओत् = स्योत्) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । विष्णो-
इति, विष्णइति (३७ सू), विष्णविति (३५ सू) । (विष्णो
इति) ।

४३ । उञ् णपात्त्वचि व वा ।

उञ् ११, णपात् ५।, तु ११, अचि ७, व ११, वा ११ ।

उञ्सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । णपात् परस्तु वो वा
स्यादचि । उ इति, विति, किम्बुक्तं, किमु उक्तम् । (उ-इति,
किमु-उक्तम्) ।

अस्ययमिति असोऽरोग । असोऽस्यासीति असी । बध्ना अर्थो बन्धर्थः । अन्ननार्थो-
रर्थो नार्थर्थः इत्यादौ द्विवचनान्तत्वेऽपीकारस्य द्विवचननिष्पन्नत्वाभावात् सन्धिः
स्यादेव । इहापि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् द्विवचने षट्स एकारस्य
सन्धिः स्यादिति असुके इह असुकधिह असुकेऽत्र एकारस्य किम् ? अमू अत्र एव
मणौवादिषु द्विवचननिष्पन्नस्य ईकारस्यापि इवे परे सन्धिः स्यादिति । मणौवादयश्च
“मणौ भाव्यापतौ चैव दम्पतौ रीदसौ तथा । वाससी जम्पतौ चैव शिवे जायापतौ
तथा । अन्यैरपीह पठ्यन्ते पेषुषीप्रभृतौन्यपि” इति । यद्यपि शाव व यश्च पपुरिति
कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानीत्यादिवत् वश्चदेनापि निर्वाहः तथापि इवेऽनिष्ट
स्यादत्र उक्तम् । मणौवादिषु सन्धिर्नित्यमिति कालापा । विकल्पेनेति क्रमदीश्वर ॥४१॥

सौजात इति प्रायिकाभिप्रायणोक्तम् । स्यन्त इत्यर्थः । तेन दृष्ट उ, शिवी
येन स दृष्टोरस्यापि सम्बोधने हे दृष्टी इति हे दृष्टविति हे दृष्ट इति स्यात् किञ्च
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्बोधन एवाय विधिरिति तेन गवित्ययमाह
दृष्टगवित्ययमाह इत्यादौ न स्यात् ॥ ४२ ॥

अकारोऽस्य नञबदव्ययत्वज्ञापकः । पूर्वतोऽनुवर्त्तमानेन वाशब्देन उञ् सन्धि
वा नाप्नोति इतौ परे इत्यर्थो लभ्यते इह तु वकारसम्बन्धार्थः पुनर्वाशब्दः णपात्
पर उञवकारः स्याद्वा अचि परे । तस्य च वकारस्य अञ्वद्भावी बोध्यः । वा शब्दस्य

४४ । वेक् स्वश्चार्णेऽसे ।

वा ।१।, इक् ।१।, ख. १।, च ।१।, षण्णे ७।, असे ७ ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति स्वश्च वा स्यादर्णे परे, न तु से, दान्ते । शाङ्गी अत्र शाङ्गिअत्र शाङ्गित्व । (शाङ्गी अत्र) । असे किं हर्यर्चा । (हरि-अर्चा) ।

४५ ! ऋक्कक् ।

ऋकि ७।, अक् ।१। ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्वश्च वा स्यात् । ब्रह्मा-
ऋषिः, ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः । (ब्रह्मा-ऋषिः) ।

इति अच् सन्धि पादः ।

व्यवस्थावाचित्वात् । अतएव किञ्चुक्तमित्यत्र दान्तेन इत्यादिना मस्यानुसारी न स्यात् । एष सुगण्डके पचन्नीहते कुडिङ्गुन्द इत्यादौ स्त्राण्ड इत्यादिना द्वित्वस्य स्यात् । वकारस्याभावपक्षे भाजोऽन्त इति सन्धिनिषेधे किमु उक्तमिति । न च मकारेण सम्बन्धस्य उच्यते केवलत्वाभावात् कथं सन्धिनिषेध इति वाच्यम् । स्वभाव-
केवलस्य शब्दान्तरौघवर्णन सम्बन्धेऽपि केवलत्वात् ॥ ४३ ॥

सन्धिनिषेधसम्बन्धी वाशब्दः पृवादनुवर्तत एव । इह तु पुनर्वाग्रहणं स्व-
सम्बन्धार्थम् अन्यथा सन्धिनिषेधसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिनिषेधेनैव चरितार्थत्वं ह्रस्वस्य
नित्यत्वापत्तिः । न च पृवादनुवर्तमानस्यैव वाशब्दस्य हाभ्या सम्बन्धी भवतु इति वाच्यम् ।
पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहस्य इत्यत्र तिकाद्यादशसम्बन्धस्य वाशब्दस्य आह्लादेशं सम्बन्धाभाव-
दर्शनात् । किञ्च वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे ऋखादि
स्यादिति बोध्यम् । तेन नद्या अम्भ इति समासेऽपि नदी अम्भ, नदि अम्भ,
नद्याम्भ, इति । नित्यसमासे तु कुक्ष्यर्थः जान्वर्थः इत्यादि ॥ ४४ ॥

इह वाड्यमनुवर्तते । अत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिदनित्यसमासे
ऋखादि स्यादिति बोध्यम् । तेन मद्वा ऋषिः मद् ऋषिः मद्भिर्षिरिति एवमुच्चारित-

तृतीयः पादः ।

हस् सन्धिः ।

४६ । स्तु शुभिः श्चुशात् ।

स्तु । १।, शुभिः ३॥, श्चु । १।, अशात् ५। ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः । न तु शात्परौ । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय । अशात् कि प्रश्नः । (सत्-चित्, शार्ङ्गिन्-जय, प्रश्न-नः) ।

रुचिर-कृचा चाननानां चतुर्णामिति सूर्यशतक हिम कृतावपि तां क्म भृश विद
इत्यादयः सिद्धा । नित्यसमासे तु अश्वर्छीं बध्नुच्छीत्यादि ॥ ४५ ॥

इत्यच्सन्धिपादः ।

स च तु श्चेति स्तु श्च चवश्च श्च' तैशुभिरिति बहुवचने यथासंख्यानिरासार्थम् ।
अन्यथा समानवचनान्तत्वे सकार' शकारेण योगे अव्यवहितशकार प्राप्नोति ।
तवर्गश्चवर्गेण योगे चवर्गं प्राप्नोति इत्यनिष्टं स्यात् । शुभिरिति तृतीयान्तेन
साहित्यस्य सूचनात् योगी लभ्यते । योगश्च अव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तित्वं शकारे
परे यथा तच्शिव, सज्शुभुः । चवर्गे परे यथा सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय । चवर्गात्परस्य
सकारस्य यथा अच्शु नज्शु । तवर्गस्य यथा याज्ञा यज्ञ, राज्ञ इत्यादि । अव
अच्सन्धिरिति अघ्यच् ताच्चेप्पिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्तचवर्गान्तात् परौ
सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्याताम् इति बोध्यम् । ज्ञापकज्ञापिता विधयो लक्षण-
मनुसरन्तीति न्यायात् तेन नज्समास, कृजधातुरित्यादयः सिद्धा । किञ्च अच्शु
नज्शु इत्यादौ सभयो, चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सप्त, सस्य तालव्य
शकारत्वम् । शकारचवर्गौ प्राप्नुत, इति भावप्रधाननिर्देशः । तेन शकारचवर्गयोर्भाव
प्राप्नुत इत्यर्थः । शकारचवर्गौ स्यातामिति यावत् ॥ ४६ ॥

४७ । षुभिः ष्टुष्यदान्तटोः ।

षुभि ३॥, ष्टु ११, अषि ७, अदान्तटो ५ ।

सकार-तवर्गौ प्रकारेण टवर्गेण वा योगे प्रकार-टवर्गो क्रमात् प्राप्तुतः, न तु प्रकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ । तट्टीका, चक्रिण्टौकसे । अषि किं सत् षष्ठः । अदान्तटोः किं षट्सन्तः षट् ते । (तत्-टीका, चक्रिन्-टौकसे) ।

४८ । षष्ठां षष्णवति षष्णगव्यः ।

१॥ । (षष् नाम्, षट् नवतिः, षट् नगर्थः) ।

एते निपात्यन्ते ।

४९ । लै लस्तोः ।

लै ७, ल १, लो ६ ।

लेपरे तोर्लकारः स्यात् । तल्लयः, विहल्लिखति ।

(तत्-लयः, विहान्-लिखति ।)

षच टवश्च षव तैः षुभिरिति बहुवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् । अन्यथा पूर्वोक्तमनष्टि स्यात् । न ष अष तस्मिन् अषि । दान्त्यासीं टुश्चेति दान्तटुः । न दान्तटु, अदान्तटु, तस्मात् । पूर्वस्य सकारस्य यथा हरिष्टौकते । तवर्गस्य यथा तट्टीका । प्रकारात् परस्य तवर्गस्य यथा कृष्णः षष्ठः । टवर्गात् पृथ्व्य तवर्गस्य यथा वह्नौ बोढव्यः कटौ गत्या कट्ट कट्टवान् । ऋण्डुज्गर्ता तिकि ऋणिट् रित्यादि । अत्र येन विधिसदन्तस्येति न्यायात् अदटोरित्यनेनैव अदान्तटोः प्राप्ती अन्तग्रहणं ज्ञापयति भूतपूर्वदान्तटवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादिति । तेन षट्सन्तः इत्यत्र नष्टटुड इत्यादिना कृतस्य तकारस्य टकारी न स्यात् ॥ ४७ ॥

षष्शब्दादामो नुमागमो निपातनात् षस्य णत्वे षष्णामिति । यत्र तु गौणत्वाच्च नुमागमो न स्यात् तत्र न निपातनम् । तेन अतिषष्णामित्येव । षष्ठाधिका नवति षष्णवतिः षष्ठा नगरी षष्णगरी । एतयोः पक्षे चपोऽवे जव् इति न स्यात् ॥ ४८ ॥

विहल्लिखतीत्यत्र अनुनासिकस्य हेतुमाह । यस्मिन् विधेय्यादि । अनुनासिकशब्दोऽर्धचन्द्राकारवर्णे रूढः किञ्च नासिकामनुलचीकृत्य उच्चार्यतेऽसाविति व्युत्पत्त्या

यलो द्विधारी निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५० । स्मोर्नुर्भस्यदान्ते ।

सो ६॥, नु ११, भसि ७, अदान्ते ७ ।

अदान्ते स्थितयोर्मनयो नुः स्यात् भसि परे । रंस्यते
वृंहितम् । (रम्-स्यते, वृन्-हितम्) ।

५१ । जपे जम्नोः ।

जपे ७, जम् ११, नो ६ ।

अदान्ते स्थितस्य नोर्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः अङ्कितः ।
(शाम्-तः, अन्-कितः) ।

अनुस्वारे जमे च वर्त्तते । अरो रेफभिन्नी यलो निरनुनासिक इति सानुनासिकश्च
इति द्विधा भवति । निरनुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकारवर्णशून्यः । सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्रा-
कारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । अत्र सानुनासिकश्चेत्यपपाठः । अन्यथा श्लोकव्याघातः ।
न च चकारं विना कथं समुच्चयो बोद्धव्यः इति वाच्यं हसोऽन्तः फ इत्यादौ चकार
विनापि समुच्चयबोधात् । जमः स्वभावादननुनासिकः । नासिकामनुलचीकृत्य
उच्चार्यमाणस्तेन हेतुना तस्य स्थाने जायमानो यलः सानुनासिकोऽर्द्धचन्द्राकार-
वर्णपूर्वक एव स्यात् कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः । तस्य
चार्द्धचन्द्राकारवर्णस्य अनुस्वारवन् पूर्वैव सम्बन्धः । अत्र इति किं अवावरी इत्यादौ
नस्थाने जातोऽपि रङ् निरनुनासिक एव ॥ ४८ ॥

रस्यते इति रमुडजौर्गौडे स्यते मस्यानुस्वारः । वृंहित इति वृद्धिधनद्वयीः ।
अतएवेदितो णुन् क्तः इमि नस्यानुस्वारः ॥ ५० ॥

ननु अर्थवशाद्विभक्तैर्विपरिणाम इति न्यायान्नुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वे-
नानुवृत्तावपौष्टसिद्धौ नोरिति पुनरुपादानं कथमिति चेन्न । कार्यिण आकाङ्क्षाया
कार्यिणि सति कार्यस्य कार्यित्वेनानुवर्त्तमानताया अपकार्यत्वात् । किञ्च स्त्रीरित्य-
स्यानुवृत्तावपौष्टसिद्धौ नोर्वचनं परसूत्रे यद्यस्यते इत्यादौ जम् जप् जम् इत्यादिना
कृतस्यानुस्वारागमस्य प्राप्त्यर्थम् । शान्त इति शसुभिर्यग्रमे क्तः जमुडोभस्यणाविति
दीर्घः । अङ्कित इति अङ्गाङ्गत्वं पदे लक्ष्मणि इत्यस्य नकारजावनुस्वार पञ्चमौ भक्षि

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

वा ।१।, तु ।१।, अरयपे ७।, अरयम् ।१। ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्ज-यपे परे रेफवर्ज-यम् वा स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यय्यस्यते यय्यस्यते, हरिभज हरिभज । (यं-यस्यते, हरिम्-भज) । कम्पते इति पूर्वेण नित्यम् । (कन्-पते) । अरे किं रंरस्यते । (रम्-रस्यते) ।

५३ । दान्तेमोऽसमाजो हसे नुः ।

दान्ते ७।, म ६।, असमाज ६।, हसे ७।, नु १। ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात् नतु समाज । शिवं

धातुधिति स्वरसात् ङस्य नप्रकृतिकाले अनुक इति स्थिते जि क्त इमि जेर्लोप, नस्यानुसारे तस्यानेन ङकार ॥ ५१ ॥

पृथग्योगाददान्ते इति नानुवर्त्तते । तेन दान्तेऽदान्ते वाय विधिः । अथवा तुकारस्यार्थे तेन अदान्ते इतिपूर्वतोऽनुवर्त्तते एव तुकारादान्ते च इत्यर्थः । यलो अनुनासिक इति । अत्र जायमानयलानां मध्ये रेफवर्जनात् यवल इत्यक्षरतयम् अनुनासिक अनुनासिकवान् अर्श आदित्वाद अर्हचन्दाकारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । यथा यय्यस्यते यय्यस्यते वय्यस्यते ववस्यते लय्यस्यते ललस्यते । यमो अनुनासिक इति लिपिकरप्रमादपाठः । तथात्वे हरिभज इत्यादावपि अनुनासिकपूर्वकजमापनेः वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वाददान्ते स्थितस्य अम् जप् जभेत्यादिना विहितस्यानु-स्वारागमस्य विजादिदधेत्यादि चतुःसूचीविहितस्यामोऽनुस्वारस्य च अनेन जम् वा स्यात् । यथा जज्जप्यते जज्जप्यते । इन्दाञ्चकार इन्दाचकार दरिद्राम्भुव दरिद्राम्भुव विदाङ्करीतु विदाकरीतु लुहवाञ्चकार लुहवाचकार इति । धात्वययसम्बन्धिनी-ऽनुस्वारस्य पूर्वेण नित्य जम दर्शयित्वा कम्पत इत्यादिना च प्रकृतेर्मध्ये जायमाननु-ष्णागमादेः सम्बन्धिनीऽनुस्वारस्य नित्य जमिति सूचितम् । यथा कम्पते स्वाप्ति भवन्तौ अजमिष्ट रुन्ति इत्यादि । दान्ते तु सर्वत्र निर्विरोधी विकल्पः । यथा लय्यच्छ लय्यच्छ संवृणोमि संवृणोमि लल्लुम्भः लल्लुम्भ इदङ्कुर इदङ्कुर रिपुञ्जय रिपुञ्जय लयटीकसे लयटीकसे इदन्तव इदन्तव लम्पच लपच इत्यादि ॥ ५२ ॥

स्तौति । (शिवम्-स्तौति) असम्नाज किं सम्नाडिति । (सम्-
नाट् इति) ।

५४ । पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये ।

पुस ६१, सन् ११, खपि ७, अम्परे ७, अख्ये ७ ।

पुंसो मस्य सन् स्यादम्परे खपि परे, नतु ख्ये । पुंस्कोकिलः ।
(पुम्-कोकिलः) । अम्परे किं ? पुंक्षीरम् । (पुम्-क्षीरम्) ।
अख्ये किं ? पुंख्यातः । (पुम्-ख्यातः) ।

५५ । नोऽप्रशामश्छते ।

न ६१, अप्रशाम ६१, छते ७ ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यादम्परे छते परे नतु प्रशामः ।
शार्ङ्गिन्श्छिन्धि चक्रिन्स्त्राहि । (शार्ङ्गिन्-छिन्धि, चक्रिन्-त्राहि) ।
अम्परे किं ? सन्त्सरः । (सन्-त्सरः) । अप्रशामः किं प्रशान्त-
नोति (प्रशाम-तनोति) ।

५६ । कांस्कान् नृः पि वा ।

कास्कान् ११, नृ ११, पि ७, वा ११ ।

कांस्कान् कान्कान्, नृः पाहि नृन् पाहि । (कान्-कान्,
नृन्-पाहि) ।

सम्नाडिति । इति शब्देन सम्नाट्शब्दी यस्मिन्नर्थे कृढ, तत्रैव वर्जनमिति
बोध्यते । रुद्रिस्तु “येनेष्ट राजस्येन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शान्तिं यसाञ्जया राज्ञ
स सम्नाडित्यमरोक्तेः” । तेन स शीमन राजते सराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेव । श्रीविन्दु-
रवसाने वेति वर्द्धमान । राम रामम् अभव अभवम् ॥ ५३ ॥

अम्परी यस्मात् सोऽम्पर, तस्मिन् । पुम्स्यशब्दस्य समासी विभक्त्यर्थे किं स्यात्स्य-
रादिति सलोपे मकारस्यैव सन्धि, प्रसज्येत इति ज्ञापनाय पूर्व्वती मकारानुवृत्तिः ॥ ५४ ॥

किन्तरामित्यादि ज्ञापकादेव सन्धिजातेतरनकार एव याच्यः तेन किन्त्वित्यादौ
ब्राह्मण्यर्थे इत्यादिना कृतस्य नकारस्य सन् न स्यात् ॥ ५५ ॥

कान्कान् इति षट्द्वयस्य कास्कानिति निपात्यते वा । पकारे परे तु नृन् इति

५७ । न ण ट् ङश्चकन् श शस् स शसि वा ।

नणट्ङः ६।, चकन् १।, शशस् सशसि ७।, वा १। ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शसि, टनयोस्तन्
से ङस्य कन् शसि स्याद्वा । सञ्चक्ष्भुः सञ्चशम्भुः सञ्शम्भुः,
सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः, षट्सन्तः षट्सन्तः, सन्तः सन्तः,
प्राङ्-षष्ठः प्राङ् षष्ठ । (सन्-शम्भुः, सुगण्-षष्ठः, षट्सन्तः,
सन्-सः प्राङ्-षष्ठः) ।

५८ । चपोऽवे जब् ।

चप ६।, अवे ७।, जब् १। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यादवे परे । वागीशः चिद्रूपः ।
(वाक्-द्विशः, चित्-रूपः) ।

पदस्य नृ इति अनुस्वारविसर्गसहित रूप निपात्यते वा इत्यर्थः । केचित्तु वीक्षाया
दिरुक्तौ कान् कान् इति पदस्य कौत्सान् इति निपात्यते । अन्यत्र शिष्यान् कान्
कान् ग्रन्थान् पाठयसीत्यादौ न स्यादित्याह ॥ ५६ ॥

तच्च नच ट् नश्च शश्च ट् च् ङश्चेति नणट्ङ् तस्य । चकन्निति चक्सञ्चा तेन चन् टन्
तन् कन् इत्यर्थः वायङ्मण परत्र बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नणट्ङ् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे
चकि कृतेऽपौष्टसिद्धौ षष्ठान्तस्य चकन् विधानं तद्वक्तृत्वेन चनादौना पदान्तत्वार्थम् ।
तेन सुगण्ट् साधुरित्यादौ शकारसम्बन्धितया टस्य दान्तत्वात् णुभिरित्यादिना साधोः
सस्य षत्वं न स्यात् । अत्र रामानन्दस्तु षट्सन्त इत्यादौ टस्य तन्नि कृते टस्यादान्त-
त्वेऽपि तन्करणसामर्थ्यात्तकारस्य णुभिरित्यादिना टत्वं न स्यादित्याह । तद्व्यं
यथावेः स इत्यादिना चकृठठतथेषु विहितो दन्त्यसकारः पश्चात्चक्षुयीयोर्गं तालव्यः
ठठथीयोर्गं मूर्धन्यं स्यात्तथावापि टनयीर्विहिततकारस्य टथीगे टत्वापत्तेरनिवार्य-
त्वात् । वस्तुतस्तु णुभिरित्यत्र अन्तयङ्मणपक्षात् भूतपूर्वदान्ताङ्गवादापि परस्य
तवर्गस्य टवर्गो न स्यादितिव्याख्यानादेव टत्वं न स्यादेव । भवान् स्थिर इत्यादौ
खपे परे सकारे तत्र स्यादिति सौपज्ञाः स्वमते तु तद्वाशब्दाद्यवस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

यद्यपि अत्र अने इत्युक्ते चङ्छक्ति इत्यादौ ऋप्भस्सीरित्यनेनापौष्टसिद्धितया-
प्यव्यङ्मण कथं दान्तादान्तचप्विषयकस्य ऋप्भस्सीरित्यस्य दान्तचप्विषयकस्य चपीऽवे-

५६ । जमे जम् वा ।

जमे ७।, जम् ११।, वा ११। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् स्यात् वा । एतन्मु-
कुन्दः, एतद् मुकुन्दः । (एतत्-मुकुन्दः) ।

६० । त्ये ।

त्ये ७। ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं
वाङ्मयम् । (चित्-मयं, वाक्-मयं) ।

६१ । शहोश्चपादामि छभभौ ।

शहो ६॥, चपात् ५।, वा ११।, अमि ७।, छभभौ १॥ ।

दान्ते स्थिताच्चपात् परयोः शहकारयोः स्थाने क्रमेण अमि
परे छ भभौ वा स्तः । तच्छिवः नचशिवः, वाग्धरिः वाग्-
हरिः । (तत्-शिवः, वाक्-हरिः) अमि किं ? वाक्श्चरोतति ।
(वाक्-श्चरोतति) ।

जव् इत्यनेन नियमितत्वाद्दान्तचपस्य जमे एव जवो न तु भवेपरि । भप्भसोरि-
त्यस्य तु भवे परे दान्तेतरचपस्य जवविधायकतया चरितार्थत्वादिति शङ्कानिरा-
सार्थम् । तात् एहोत्यादौ लोपीऽस्योमाडोरित्यकारलोपे जवाभावन्तु अमिद्ध वहि
रङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेन तकारस्य दकारे कर्त्तव्ये अकारलोपस्याऽसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

ननु एतन्मुकुन्द इत्यादौ तेषां यो धेन सम स तव परे इति व्यवस्थया सकार-
रस्य सास्यात्तकारस्य सकार, कथं न स्यादिति चेन्न निमित्तसास्यत स्थानिसास्यस्य
बलवत्त्वात् ॥ ५९ ॥

जमादिप्रत्ययानां मध्ये पदात्यरो सकारादिरेव सम्भवतीत्यत आह त्येमे
नित्यमिति द्वयोर्विभाषयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् । एव वाङ्मयम् ॥ ६० ॥

शहोरिति स्थानिनिर्देशादकाङ्क्षाभावेन पूर्वचपोऽनुवृत्त्यभावे चपीयङ्गम् ।
अत वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिलाङ्गकारे जमे च परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन तत
द्वाध्य तत्स्मरणं वाग्ङ्गादयति वाग्ङ्गवनं दिग्ङ्गलयति ॥ ६१ ॥

६२ । स्वासुडोऽचि द्विः ।

स्वात् ५१, णडः ११, अचि ७१, द्विः ११ ।

स्वात् परो दान्ते स्थितो णडो हिः स्यादचि परे । सुग-
स्वीशः, सन्नच्युतः, प्रत्यङ्ङात्मा । (सुगण्-ईशः, सन्-अच्युतः,
प्रत्यङ्-आत्मा ।)

६३ । ऋोऽचः ।

ऋः ११, अचः ५१ ।

अचः परश्चकारो हिः स्यात् ।

६४ । भृप्भसोः खस्भवोश्चपजवावन्ते च ।

भृप्भसो ६॥, खस्भवो ७॥, चपजवौ १॥, अन्ते ७१, च ११ ।

भृप्भसयोः स्थाने खस्भवयो परयोः क्रमात् चपजवौ
स्त, विरामे च । शिवच्छाया, अच्छा । (शिव-च्छाया, अ-च्छा ।)

इति हम् सन्निपादः ।

द्विरितिलुप्तप्रथमैकवचनान्तं सुजनत्वेनाव्ययत्वात् । अत्र अनङुच्चतुरीऽणार्णोधिष्यो
रिति ग्रहणन्दिपचादिर्णिनानान्धे इति सन् यङन्तोर्द्विरित्यादिज्ञापकात् समासे णङो
विर्न स्यादिति बोध्यम् । तेन सनन्तं तिङन्तं अनन्तः इत्यादयः सिद्धाः ॥ ६२ ॥

अत्र पदान्तदीर्घाद्वा ऋो द्विराङ्माभ्यान्तु परः स्यादिति वक्तव्यम् । तेन उमा-
च्छाया उमाच्छाया गौरौच्छाया गौरौच्छाया आच्छादयति माच्छिदत् । विश्व-
जनादेः परीऽपि वेति केचित् । विश्वजनच्छदं विश्वजनकृद्वं । दधिच्छाया दधि-
क्षाया । सदनकतरुशाखालम्बिकोलङ्गयुग्ममित्यादि ॥ ६३ ॥

नचात्र भृथभसीरिति कृतेऽपौष्टसिद्धिर्भूपान्तर्भूतस्य चपस्य चपविधानवैधर्म्या
दिति वाच्यम् । चपस्य चपविधानसामर्थ्येन विरामे भृथान्तर्गतस्यापि चपस्य
पुनर्जन्माभावे वाक् वाग् इत्यादि रूपद्वयासिद्धेः । अतएवात्र विरामपदेन परवर्णा-
भाव एवीच्यते । तेन दान्तवत् सभौत्यनेन दान्तत्वेऽपि लिट्सु इत्यादौ खसपरत्वाच्चप
एव । लिङ्भ्यामित्यादौ भृथपरत्वाच्चप एव । एव विभक्त्युक्तिं त्वन्तां विभक्तिमाश्रित्य
पदत्वसिद्धावपि वाचा चारुः वाक्चारुः इत्यादौ । खसपरत्वाच्चप एवेति ॥ ६४ ॥

चतुर्थः पादः ।

विसन्धिः ।

६५ । वेःसोऽशसन्ते कृते ।

वे. ६।, स. १।, अशसन्ते ७, कृते ७ ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे । कृष्णश्चिन्त्यः, हरि-
ष्टीकते, विष्णुस्त्राता । (कृष्णः-चिन्त्यः, हरिः-ष्टीकते, विष्णुः-
त्राता ।) शसन्ते तु कःत्सरुः । (कः-त्सरुः) ।

६६ । से तु कखपफे वा ।

से ७, तु ११, कखपफे ७, वा ११ ।

वेः सकारी वा स्यात् कखपफेषु परेषु से सति । भास्कर
भाःकर, भास्वरः भाःखरः, भास्यतिः भाःपति, भास्फेरुः
भाःफेरुः । (भाःकरः, भाःखरः, भाः-पति, भाः-फेरुः) ।

शस् अन्ते यस्य स शसन्तः न शसन्त. अशसन्त. तस्मिन् । अब असान्त इत्य-
नेनैवेष्टिसिद्धौ अशसन्तग्रहण परतानुवृत्त्यर्थम् ॥ ६५ ॥

तुकारग्रहण परत समासानुवृत्त्यर्थम् । अत्रापि अशसन्त इति विशेषणस्यानु-
वृत्तिः । तेन अय चाम, इत्यादौ न स्यात् अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया केवल-
स्यानव्ययस्याशसन्तस्य समासे कृञ् काम कस कुशी कर्णी कुम्भ पात्रेषु पाश काम्य-
कल्पेषु प्रत्ययेषु च नित्यः स । यथा अयस्कार अयस्कार' तेजस्काम' अयस्कार.
अयस्कुशी अयस्कर्णी अयस्कुम्भः अयस्पात्रम् अय एव अयस्कु कुक्षितमय. अयस्याशम्
अय इच्छति अयस्कार्यति ईषदूनमयः अयस्कार्यः । एव कौतस्कुत. आगत
तमस्कार्ण्ड. भानुपुत्रः शुनस्कार्ण्ड वाचस्पति' दिवस्पति' वास्तोस्पति, सयस्कारः
अयस्कुल' अधस्पद शिरस्पद सर्पिष्कुण्ड यजुष्पाठ' नमस्करोति तिरस्करोति
पुरस्करोति नमस्कार' नमस्कार्य इत्यादिषु नित्यम् । दुष्ख दुःखमित्यादिषु
विकल्पः । गौःकामः गौःकार, इत्यादिषु न स्यादिति ॥ ६६ ॥

६७ । शसि शस् ।

शसि ७, शस् ११ ।

वैः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेत हरि शेत, सन्तष्
षट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः । (हरिः-शेत, सन्तः-षट्,
शिवः-सेव्यः) ।

६८ । कखपफयोर्मून्यौ ।

कखपफयो ७॥, मून्यौ १॥ ।

वैर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कखपफयोः परयोः । हरि ×
काम्यः हरि काम्यः, मणे × खनिः मणेः खनिः, कृष्ण-पाता
कृष्ण पाता, भक्ति-फलति, भक्तिः फलति । (हरिः-काम्यः,
मणेः-खनिः, कृष्णः-पाता, भक्तिः-फलति) ।

६९ । अतोऽङ्गव्युः ।

अत. ५१, अत्-हवि ७, उ १ ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे हवि च परे ।
शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः । (शिवः-अर्च्यः ६९, २३. ३८ सू० ।
शिवः-वन्द्यः ६९, २३ सू०) ।

अस्य परस्य च विभाषादयान्त पाठोऽपि विकल्पबीज इयोर्विभाषयाम्भ
विधिर्नित्य इत्यत्र लिखितम् । पूर्वसकारानुवर्त्तौ दुर्भारित्यादना दन्त्यस्य सूत्रेण
न स्यात् इति शेषेषु परेषु क्रमात् शेषसविधानं शसन्तस्यासम्भवादत्र अशसन्त
इति न व्याख्यातम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचिपरं विसर्गस्य
सकारो नित्य तेन चतु ॥ ६७ ॥

कश्च खश्च कख पश्च फश्च पफ पफ कखच्च पफच्च कखपफे तयोः अत्रापि अशसन्त
इत्यनुवर्त्तते । तेन कःचौण कःप्ताति इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् ख्याधातौ परे न स्यात् । तेन हरि, ख्यात, ॥ ६८ ॥

अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवर्त्तिर्नास्ति अनिष्टत्वात् तेन रामोऽश्नाति स्यादेव ।

७० । अ भी भगोऽघोभ्यऽवे लुप् ।

अभीभगोऽघोभ्य. ५॥, अवे ७, लुप् ११ ।

अवर्णाङ्गी भगोऽघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे ।
रुद्रा नमस्याः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज । (रुद्राः-नमस्याः,
भोः-हरे, भगोः-रक्ष, अघोः-यज) ।

७१ । यवाचि ।

य ११, वा ११, अचि ७ ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यात् अचि
परे । शिवयुगः शिवउग्रः, भोयच्युत भोअच्युत । (शिवः उग्रः,
भोः-अच्युत) ।

७२ । रिचाऽवे ।

र ११, इचः ५, अवे ७ ।

न च शिवोऽर्च इत्यादौ विसर्गजातस्योकारस्य वकार, कथं न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रकृते पूर्वमन्तरङ्गमिति व्यायेन उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वाकारस्य सम्बन्धिन, सर्वं
बलवत्त्वात् ॥ ६८ ॥

स्वरादिशादन्यत्र लीपस्य बलवत्त्वात् आदौ सिलीपे पश्चाङ्गीभगो अघो आर्दश
विसर्गस्याभावेऽपि लुप्विधानं ज्ञापयति भवदादीनामादौ भी इत्याद्यादेशः ।
आदावादेशः पश्चात् सिलोपाभावे विसर्ग इति । अत्र भी' पर्देन भवच्छब्दसाधितस्य
भो. रूपस्य सान्ताप्यस्य च ग्रहणम् । तथाच, —“अथ सम्बोधनार्थका । स्यु
ष्याट्पाडङ्ग हे हे भी.” इत्यमरः । तेन “भी भी वृत्ता. पर्वतस्था बहुकुसुमयुता
वायुना घूर्णमानाः” इति महानाटके । (भी हरे, हे हरे, भगोः रक्ष, भगवन्
रक्ष, अघोःयज, अघवन् (पापिन्) यज—पूजादिकं कुरु) ॥ ७० ॥

भो अच्युत इत्यादौ लुपि न सम्बन्धविधी इति निषेधान्न सन्धिः । किञ्च नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सैषयो. पादपूरणे सन्धिः स्यात् यथा “सैष दाशरथीरामः
सैष राजा युधिष्ठिर । एषैष रथमारुह्य मथुरा याति माधव.” इति ॥ ७१ ॥

यद्यपि रीवे इति कृतेऽपि अतोऽङ्गव्युत्तिरिति अभीभगोरित्याभ्या विशेषविधिभ्या-

इच. परस्य वेः रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः ।
(हरिः-अयं, चतुः-भुज) ।

७३ । रोऽचः ।

र ६।, अच' ५। ।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यादवे परे । तातरव, धात-
गच्छ । (तातः-अव, धातः-गच्छ) ।

७४ । खपि वा ।

खपि ७, वा १। ।

अच' परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यात् वा खपि परे । गीर्षति
गीष्पतिः गीःपतिः । (गीः-पतिः) ।

७५ । नाङ्गोरक्तौ ।

न १।, अङ्ग ६।, रक्तौ ७। ।

अङ्गीरेफस्य वेः रेफो न स्यात् रेफे केतौ च परे । अङ्गीरात्रः,

भवर्णे गृहीत अर्वाश्टादिच परस्यैव स्यादिति तथापीची ग्रहणं जापयति क्वचि
दिशेषेण सामान्यो न बाध्यते, इति । तेन सखिना वानरन्द्रेण इति । “पतिना
नीयमानाया. पुर. शक्ती न दुष्यतीति ।” “रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतय
नम ” इत्यादि सिद्धम् ॥ ७२ ॥

रङ्गति षष्ठेकवचनं ह्रसात् परस्य विसर्गस्यासम्भवादेव अच'प्राप्तौ पुनरर्ची ग्रहणं
कथमिति चेन्न । अचोऽनुक्तौ पूर्वत इचोऽनुवृत्त्या अवर्णस्याप्राप्तेः । वस्तुतस्तु प्रथमयोगा
देव इचोऽनुवृत्त्यभावे ग्रहणं स्पष्टार्थम् । (तातर्-तातः, धातर्-धातः १०२ सू) ॥७३॥

अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् समास एव । तेन इयं गी. पतिरयं
इत्यादौ न स्यात् । एवञ्च गिर् धूर् अरुन् एषामिव विसर्गस्य पतिशब्द परं एवेति
वीक्ष्यम् । तेन गीर्षति' गीष्पति गी पति धूर्पति धूष्पति. धू पःति अहर्पति,
अहस्पति अह पति । अन्यत्र आशी. पतिः गीः पाठः ॥ ७४ ॥

अङ्गीरात्र इत्यादौ सप्तसुखलुषकामिति रङि रेफसम्बन्धिविसर्गत्वाद्रूपप्राप्तौ
निषेधः । अत्र नाङ्गं रक्तौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ रक्तत्वाविति गौरवज्ञापकाद्वा

अहस्कारः, अहोभिः । (अहः-रात्रः, अहः-करः, अहः-भिः) ।

७६ । हस्येतत्तदोऽनजकः सेर्लोपः ।

हसि ७, एतद-तदः ५१, अनजक ५१, से. ६१, लोप ११ ।

नजक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य सेर्वलोपः स्यात् हसि परे ।
एषकृष्णः, सविष्णुः । (एषः-कृष्ण, स-विष्णुः) । अनजकः
किं ? असः शिवः, एषको रुद्रः । (असः-शिवः, एषकः-रुद्रः) ।

७७ । द्वोट्ठिर्घञ्चानुः ।

द्वो. ६॥, द्वि ७, घं ११, चा ११, अनुः ६१, (न + ऋ = अट्) ।

ढकारस्य ढकारे परे रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । पूर्वस्य
च ऋवर्जस्य घः । रुढः हरीरम्यः । (रुढ्-ढः, हरिः-रम्यः) ।
अनुः किं ? ढढः । (ढढ्-ढः) । विसन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

परथन्तरेभ्योऽन्यत्र रेफे परे रेफ स्यादिति बोध्यम् । यथा अहोरात्रः अहोरूपम्,
अहोरथन्तरः, अन्यत्र अहारजन्या अहारवी अहाराञ्च इति । एव ह दीर्घाहो
निदाघ ऋ ऋसाहो हेमन्त इत्यादौ आवीर्भसादिति सेर्लोपे त्यलोपे
त्यलक्षणमिति न्यायादिभक्तिपरत्वे रेफो न स्यात् । किञ्च गताह्वनम् अह्वदित्यादौ
विभक्तैर्लुकि “लुकि न तत्र” इति निषेधाद्रेफः स्यादेवेति ॥ ७५ ॥

न विद्यते नजकौ यत्र सोऽनजकः तस्मात् । ननु सेषाभ्यामित्यनेनापीष्टसिद्धौ
एतत्तदोऽनजकः सेरिति गौरव कथमिति चेन्न स्वरूपसन्नयोर्वाचकात् स इति शब्दात्
प्रपञ्चवाञ्छे इत्यस्माद् घञि एष इति शब्दाच्च विसर्गलोपापत्तेः ॥ ७६ ॥

नास्ति ऋ यत्र सोऽन्यत्र तस्य अनुः । रुढ इति जिज्झाह्वान्या ऋ ह्योढोभाविति
हस्य ढ. ढभात्तथोरिति तस्य ध. धुभिद्वयेति धस्य ढ. । रुढ्-ढ इति स्थिते अनेन
पूर्वढकारलोपस्तत्र पूर्वस्य दीर्घः । ढढ इति ढढधूश्चिसे ऋ, ढढ्-ढ इति स्थिते
पूर्वढस्य लोपः तत्पूर्व ऋकारवर्जनान्न दीर्घः । न च यत्र पूर्वस्य दीर्घो न
सम्भवति तत्र ढकाररेफयोर्लोपोऽपि नास्ति एकधीयनिर्दिष्टाना सह वा प्रवृत्तिः ।

अजन्ताध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

७८ । लेः सि औ जस्, अस् औ शस्,

सञ्ज्ञ वा निवृत्तिरिति न्यायादिति वाच्यम् । ढकारस्य अन्वाचयश्रुत्यात्, अतएव ढङ् धूश्चिसे इत्यादौ तसि ढङ् इत्यादौ, नकारस्य दीर्घासम्भवेऽपि ढङ्गीप, सङ्गच्छते । दीर्घस्य दीर्घविधानं व्यर्थमिति ऋशब्देनाव ऋस् ऋकार एवोच्यते । ततश्च “धाटुर् जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि ताडुर् जातीयस्य” इति न्यायादेव ऋवर्जनेन ऋस्त्वैव दीर्घ इति बोध्यम् । तेन मिहौ सिचि सेदा इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादौ गुणे अनेन ढङ्गीपि पूर्वङ्गस्त्रालाभात् न दीर्घ ॥ ७७ ॥

इति विसन्धिपादः ।

एकाधावच्छिन्नपादसमूहोऽध्यायः । अङ्गमातोच्चारणकालान्नाव्यवहितयोर्वर्ण-
द्वययोर्द्वितरोच्चारण सन्धिः । अतएव श्लोकार्द्धयोर्मन्त्रार्द्धयोवा न सन्धिः अङ्गमातो
च्चारणकालव्यवधानस्यौचितत्वादिति प्राञ्च । स्वमते तु सन्ध्यध्यायसर्वविहितकार्य-
सन्धिरिति लक्षणम् । तेन पिपक्षादि शब्दानां सयोगान्तर्गुपि “लुपि न सन्ध्याद्विधौ”
इति निषेधेऽपि सन्ध्यग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात् । भूपृष्ठसौरि-
त्यनेन चपञ्जवौ पिपक् पिपगिति, भिन्नपदे तु सन्धिर्विभाषयति बोध्यम् । तथाच
“सन्धिरकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सन्धे चैव भवेन्नित्य, सैवान्यत्र विभा-
षितः” इति क्रमदीश्वरः । एकपदे स्वभावादेकपदे समासेऽपि यथा ज्ञान भवेत्
नद्यौ बध्यौ इत्यादि, समासे सुरारि, हृषीकेश तन्मयक, गवोश, इत्यादि ।
धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र अत्र अम् अत्राम् इह इन्दु,
इहेन्दुः इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादकपदग्रहणेनैवैष्ट सिद्धौ
तयोः पुनरुपादानम् अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाषयति इति ज्ञाप-
नार्थम् । तेन “उच्चारितरुचिरकृत्वा चाननानां चतुर्णां” इत्यादि सिद्धम् । सैवा
न्यत्रेति पादपूरणे सन्धिरिति गोपीचन्द्रः ।

इति श्रीदुर्गासविद्यावागीश्विरचितायां सुग्धबोधटीकायां

सन्ध्यध्यायटीका समाप्ता ।

टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि भ्याम्
भ्यस्, डस् ओस् आम्, डि ओस् सुप् ।

ले ५।, सि—सुप् । १॥ ।

स्यादीन्येकविंशति लः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पाः
सिङस्थोरिकारश्चेतः ।

७६ । त्रिशः प्रीद्वीचीचीपीषीप्ताः ।

त्रिश. ११॥, प्री-द्वी-ची-पी-षी-प्ताः. १॥ ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमात् प्री-द्वी-त्री ची-
पी-पी-षी-संज्ञानि स्युः ।

धातुप्रकरणस्य प्रधानत्वादादौ वक्तुमुचितत्वेऽपि सुगमत्वाञ्छिन्नप्रकरणमादौ
निरूपयति । अत्र स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूपयित्वा लिङ्गात् परप्रयोगस्य
स्यादीनां प्रत्ययत्वं ख्यापयन्नाह । जेः सि औ जसित्यादि ।

ननु ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धिं किमनेन इति चेन्न यतो लं सि
औ जसित्यादिना लिङ्गात् परा ये स्यादयो विधीयन्ते तेषामर्था एव ल्यर्थसम्बुद्धी-
त्यादिभिः सूत्रैः क्रियन्ते । तेनायमर्थः । ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रैकवाक्यतया लं
सि औ जसित्यादिना लिङ्गार्थादिषु प्रथमा स्यात् एव कर्मक्रियेत्यादिसूत्रैकवाक्य-
तया लं सि औ जसित्यादिना कर्मादिषु द्वितीया स्यादिति । एवमन्यत्र ।
लिङ्गात् परप्रयोगाभावे तु लिङ्गार्थे प्रथमा स्यादित्युक्तावपि मातु क्रोडतः पृष्ठतो
वापि स्थितौ वत्स स्नानं पिवेदिति न्यायात् कदाचित् पूर्वतः कदाचित् परतो
वा स्यादिति । न च स्यादीनां प्रत्ययत्वात् परस्य इत्यनेनैव परत्वोत्पत्तिः सिद्धंति-
वाच्यम् । यतः सूत्रान्तरेण परतो विहितस्य प्रत्ययस्यैव परस्य इत्यनेन प्रत्ययसंज्ञा
क्रियते स्यादीनानां परविधानाभावात् प्रत्ययसंज्ञैव न सिद्धप्रतीतिः । न च
स्यादीनानि लिङ्गात् परविधानं कारकेऽर्थविधानम् इति गौरव कथम् एकदेवोभय
कर्त्तव्यमिति वाच्यं तत्र उभयविधाने अत्र रामादिलिङ्गसाधनासम्भवात् अत्रोभय-
विधाने तु अतिवैषम्यापत्तेः सिद्ध औश्च जसृचत्यादि इन्द्रः ॥ ७८ ॥

त्रीणि त्रीणि त्रिशः सख्यैकार्थाद्वीप्तायाम् इति चशस् ॥ ७९ ॥

८० । सम्बुद्धौ सिर्धिः ।

सम्बुद्धौ ७, सि. १, धि. १ ।

सम्बोधने विहितः सिर्धि-संज्ञः स्यात् ।

८१ । स्यमौजस् धिः ।

सि-अम्-ओ-जम् । १॥, धि. १ ।

सि अम् औ जस् एतं धिसंज्ञाः स्युः ।

८२ । शिः क्लीवे ।

शि. १, क्लीवे ७ ।

नपुंसके शिरेव धिसंज्ञः स्यात् ।

८३ । दान्तवत् सभिः ।

दान्तवत् । १, सभि ७ ।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात् ।

अन्यत्र व्यासक्तस्य काव्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्यविधानं सम्बुद्धिरिति ।
वधा हे पुत्र पठ । हे वृक्ष हे लते हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिरुपचारात् ॥ ८० ॥

ननु प्रामौघिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्यमौ जसिति कथमिति चेन्न सम्बोधने सिर्धि-संज्ञा
विधायकतया विशेषेण धिसंज्ञाविधानेन सर्वार्थे सिर्धिसंज्ञा विधायकतया सामान्य
धिसंज्ञाविधानस्य बाधितत्वात् सम्बोधने विहितस्य सिर्धिसंज्ञानुपपत्तिः । इदानीं तु
संज्ञः स्वरूपग्रहणगौरवात् सम्बोधनेऽपि सिर्धि-संज्ञासिद्धिः । न च सम्बोधनविहितसिर्धि-
संज्ञायाः किं फलम् इति वाच्यं धिर्धित्वाभावे हे नया इत्यत्र नमोऽप्रसङ्गात् ॥ ८१ ॥

जम्-शसी, स्थाने जातस्य सिर्धिसंज्ञाविधानान्नियमोऽयम् । नपुंसके जम्-शसा,
स्थाने जातः शिरेव धिसंज्ञः स्यात् न तु स्यादित्यर्थः । किञ्च क्लीवादित्यत्र शर
सम्भवात् शिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्लीवे इति स्पष्टार्थम् ॥ ८२ ॥

दान्त इव दान्तवत् कार्यार्थेतिदेशोऽयं यथासुहृन्धा सुहृन्सु इत्यत्र स्यात्
स्यारदित्यादिना सखीपि कीर्तयति नम्यानुस्वारो न स्यात् । एव पुंश्या पुंश्याम्
इत्यत्र दान्तेन इत्यनेन नम्यानुस्वारे वात्वरथपे इत्यादिनानुस्वारस्य सकारो वेति ।
स्यादीनामनुवर्तमानत्वात् समीति स्यादेव तेन विहास इत्यादौ नम्यानुस्वार,
दम्भइत्यादौ नम्यानुस्वारे अपेक्षम इत्यनुस्वारस्य सकारः स्यादिति । दवत्सभीत्यने-
नैवेष्टसिद्धौ दान्तवदिति गौरवं ज्ञापयति सभयोः परयोर्दान्तत्वेन विहितं यत् कार्यं

८४ । भौ लिङ्वाहंसुभसोरन्ते च ।

भौ ७, लिङ्गी. ६॥, हसुभसो ७॥, अन्ते ७, च ११ ।

भौ परे यत् कार्यं वक्ष्यते तल्लेहसे धोर्भसे स्यात् । अन्ते च तयोः ।

८५ । हसोऽन्तः फः ।

हस' ११, अन्तः ११, फः ११ ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।

८६ । सर्व-विश्व-उभ-उभय-भवत्-त्वत्-त्वैक-
सम-सिम-नेमाः अन्यान्यतरेतर-उतर-उतमाः

तदेव स्यात् न तु विरामविहितमिति । तेन लिट्सु इत्यादौ भूप्रसोरित्यनेन विराममाश्रित्य न जव् । एवं सभयो. परस्परान्यत्र आतिदेशिक न स्यादिति च ज्ञापयति । अशब्दस्तेन सह वर्तमानास्ते साभिरित्यत्र अकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् णिस् सासुद्रत्यत्र व्येस्ये इति एकारो न स्यात् ॥ ८३ ॥

यत्कार्यं भौ परे स्यादिति वक्तव्यं तत्कार्यं लिङ्गस्य हसो विरामे च, धातोर्भसे विरामे च स्यादिति परिभाषितम् । हस् इह स्यादेरेव । तेन दिशि भव दिश्य-मित्यादौ शङ्काजित्यादिभिः षडादिर्न स्यात् । लिङ्गस्य यथा लिङ्भ्या लिट्सु लिट्, लिङ् लिङ्घातीर्यथा खेदि अलिचत् अलिट् अलिङ् एषु द्वौटोभावेति हस्य ढः ॥ ८४ ॥

हस इह स्यादेरेव धोर्मौन फम्बीत्यत्र फग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ भवयो. पृथक् ग्रहणात् । तेन हृष्टं हृष्टिरित्यादौ षोड्.फे इति न स्यात् । हसः फसज्ञाफलानुपयीभ्या पय सु इत्यादौ विसर्गः । लिङ्भ्याम् इत्यादौ ड प्रशान्भ्यामित्यादौ न. सुहिन्भ्यामित्यादौ स्थान्तस्याराज्ण् राजभ्या पञ्चानामित्यादौ न लुप् इत्यादि । अन्तो विराम परवर्णाभाव इति यावत् । स तु लिङ्गप्रकरणे धातुप्रकरणे च याच्यः । यथा षट् अलिट् अत्र षोड्.फे । राम भवाम् अत्र खौर्वि.फे ॥ ८५ ॥

अन्यादि त्यदादि पूर्वादीना विशेषकार्थार्थं पृथक् पदम् । सर्वेषां बुद्धिस्थाः नाम सर्वनाम तदेकदेशग्रहणात् लिट् इत्यादि. । भवत्शब्दो युष्मदर्थः । त्वत् त्व दाव न्यार्थी त्वदिति शब्दः कैश्चिन्न मन्यते । एकशब्दो यदा सख्यावाची तदा एकवचनान्त एव । यदा तु “एके मुख्यान्त्यकेवलाः” इत्यमरोक्त मुख्यादिवाची तदा द्विवचनो

त्यद्-तद्-यद्-एतदिदमदः किंद्वास्मद्-युष्मदः

पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वाः स्मिः ।

सर्व-नेमा १॥, अन्य-उतमा १॥, त्यद्-युष्मद १॥, पूर्व-स्वाः १॥, स्मि १ ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चविंशच्छब्दाः स्मिसंज्ञाः स्युः ।

समीऽतुल्ये व्यवस्थायां पूर्वाद्योऽत्रान्तरोऽपुरि ।

वहिर्योगोपसंव्याने स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

ग्रहवचनात्तोऽपि । “नेम कौलेऽवधौ खण्डे प्रकारे कैतवेऽपि च” इति मेदिनि । नेम सर्वाङ्ग इति सौपज्ञाः उत्तरउतमौ प्रत्ययौ तेन तदन्ताना कतर कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम अन्यतर अन्यतम इति दृशना ग्रहणम् । किं न्यतरस्य उत्तरान्तत्वेनैव प्राप्नो पुनर्ग्रहणन्तु अन्यतमस्य अन्यादित्वनिरासार्थं तेन अन्यतम कुलमित्यत्र तोऽन्यादेरिति तकारो न स्यात् । अन्यतमस्य स्मिसंज्ञैव नास्तीति क्रमदीश्वर । उभ भवत त्वत् इति चतुर्णां स्मिसंज्ञाफलन्तु त्यादित्वासेत्यादिना अकि उभकौ भवन्तकौ त्वकौ त्वकौ । एव उभावन्नतीति किपि स्मिविश्वमेव-स्येति टेरद्वौ उभद्राड् तथा भवद्राड् त्वद्राड् । एवञ्च पृवत्सेरिति पृवद्रावे उभयो स्मिद्यो पति उभपतिगित्यादि । अर्थविशेषे नियमयति समीऽतुल्ये इत्यादि “सर्वसाधुसमानेषु सम स्यादभिधेयवत्” इति कौष । समीऽतुल्ये स्मिसंज्ञा सकले साधो च वाच्ये इत्यर्थः । पूर्वाद्यो व्यवस्थाया स्मिसंज्ञा । व्यवस्था तु स्वाभिधेया पेक्षोऽवधिनियमः । अस्यार्थः अवधिः सीमा अवधेर्नियमः अवधिनियमः सकौट्टशः स्वाभिधेयापेक्षः । स्वस्य पूर्वादेर्योऽभिधेयो वाच्यस्तमपेक्षत इति स्वाभिधेयापेक्षः पूर्वाद्यधरपर्यन्ताना सप्ताना स्वभावार्था दिग्देशकाला । यथा पूर्वस्य देशस्य यत् पूर्वत् तदवश्यं परदेशमवधिमपेक्षते एव परस्य देशस्य यत्परत्वं तदवश्यं पूर्वदेशमवधिमपेक्षते इति । दिग्देशकालेषु वाच्येषु पूर्वादयः सप्त स्मिसंज्ञाः स्युरिति निष्कर्षः । दक्षिणाय गायत्र्याय देहीत्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय इत्यर्थः । उत्तराय कुरवे देहीत्यत्र उत्तरशब्दस्य संज्ञारूपेण कुरुषु प्रवृत्तत्वात् न गौण्याख्येत्यादिना स्मिसंज्ञानिषेधः । अत्र पूर्वाद्यगणे अन्तरः अपुरि पूर्वन्तरे वहिर्योगि वहिःस्थितपदार्थं वाच्ये उपसंव्याने परिधानवस्त्रे च वाच्ये स्मिसंज्ञा । तथाच “अन्तरौयोपसंव्यानपरिधानान्यधीःशुके” इत्यमरः । स्वस्व अज्ञातिधनाभिधः स्मिसंज्ञाः स्यात् । ज्ञातिधनञ्च ज्ञातिधने ते अभिदधाति कथयतीति ज्ञातिधनाभिधः न ज्ञातिधनाभिधः

८७ । न गौण्याख्या चतुर्तीसासे ।

न । १।, गौण्याख्याचतुर्तीसासे ७। ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्रयाः से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः ।

८८ । चे जसि वा ।

चे ७।, जसि ७।, वा । १। ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

८९ । पूर्वाद्याल्प-प्रथम-चरम-तयायार्द्ध-
कृतिपय-नेमाः ।

१॥ ।

एते सप्तदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

९० । तीयो ङिति ।

तीय १।, ङिति ७। ।

तीयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्याद् वा ङिति परे ।

अज्ञातिधनाभिध. । स्वशब्दो ज्ञातौ धने च वाक्ये स्त्रिसंज्ञी न स्यात् आत्मनि
आत्मीये च वाक्ये स्त्रिसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः । तथाच “स्त्री ज्ञातावात्मनि स्व विष्वा-
त्मीये स्त्रीऽस्त्रिया धने” इत्यमरः ॥ ८६ ॥

गुणमप्रधान तस्य भावः गौणम् । सः समासः । सश्च असश्च सासौ त्राः सासौ
तृतीयातत्पुरुषस्तथीगवाक्येत्वर्थः । गौण्यञ्च आख्या च चश्च तृतीयासौ च
इति तस्मिन् । अत्र द्वन्द्वसमासे कृते एव स्त्रिसंज्ञानिषेधी न तु क्लियमाणे । तेन पूर्वा
च पश्चिमा चेति वाक्ये स्त्रिसंज्ञायां पुषत् स्त्रेरिति पुषद्भावे पूर्वपश्चिमे इति ॥ ८७ ॥

चे ते इति चे द्वन्द्वसमासे ते सर्वादयः ॥ ८८ ॥

पूर्वादयी नव अन्ये अष्ट अल्पादयः । तयायी प्रत्ययौ तेन द्वितय इय
इत्यादि ॥ ८९ ॥

तीय प्रत्ययः तेन द्वितीयसूतीयश्चेति । तीयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गौणत्वे न
गौण्याख्येति निषेधात् अनिद्वितीयाय अत्यल्पाय एवमेव जौमरा. ॥ ९० ॥

६१ । पूर्वोऽन्यादुङ् ।

पूर्व १।, अन्यात् ५।, उङ् ११।

अन्याद्वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्-संज्ञः स्यात् ।

६२ । अन्याजादिष्टिः ।

अन्याजादि १।, टि' १। ।

अन्यो योऽच् तदादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात् ।

६३ । लुकि न तत्र ।

लुकि ७।, न ११।, तत्र ७। ।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्त्वस्मिन् परि यत् कार्यं तत्
न स्यात् ।

भिन्नविषयत्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावे अस्य नित्यत्वम् ॥ ६१ ॥

अन्ते भव, अन्य, अन्यश्चासौ अच्चेति अन्याच् स आदिर्यस्य इति तद्वृत्तसवि-
ज्ञान-बहुव्रीहिः । यथा भो वटो भिजामट यदि पश्यसि गाक्षानथ इत्युक्ता यथा
भिजाया प्राधान्य यदि गौर्दृश्यते तदा तस्याप्यानयन अन्याचयश्चिष्ट बुध्यत तथा-
दापि अन्याचष्टि स्यात् । तत्परवर्णे सति अन्याजादिष्टिः स्यादित्यर्थः । अथवा
अन्याच्च आदिश्च अन्याजादि सूत्रत्वात् पुस्तम् । घूर्ण इत्यत्र अतद्वृत्त्यर्थेन यथा
लक्षणाया अतद्वस्थिता, प्रकाररेफस्त्ववर्णा उच्यन्ते तथादापि आदिशब्देन अन्याच्च;
सम्बन्धात् तद्वृत्तसविज्ञान बहुव्रीहौ अन्याजादिवर्णा उच्यन्ते । तेनाजन्ताना-
मन्याचष्टिसंज्ञक स्यात् । वृत्तान्तानां अन्याजादिवर्णष्टिसंज्ञकः स्यात् इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

लुचन लुक्किपि नलोपे न्यस्तुदित्वाच्चकारस्य ककारे लुक्शब्दः । ननु कति
घटा इत्यत्र उतिसख्याणो कस्ससोर्लुविति तदादिविधेर्निषेधादेव सुध्वजसित्या
दिना गुणस्याप्राप्ती सवत्र लुक्विधानेनैवेष्टिसिद्धौ एतत् सूत्रं ब्रूयति चेन्न दृष्टौ चासौ
पुरुषश्चेति दृष्टिपुरुष इत्यत्र कौर्लुक्ते च इति सेर्लुपि तदादिविधित्वात्त्रलोपानुप-
पत्तेः । आदिविधिभिन्नत्वात् हनपूषार्थमेव इत्यादिना दीर्घापत्तेः । एव
पक्ष इत्यत्र स्यामोर्लुविति सेर्लुपि आदिविधित्वात् सस्य विसर्गानुपपत्तेः । आदि
विधिभिन्नत्वात् अलसोभोरित्यादिना दीर्घापत्तेः ॥ ६३ ॥

६४ । खरादि-नि-चिच्छं व्यम् ।

खरादि-नि चिच्छं १।, व्यम् १। ।

खरादिर्गणो निश्चकारेतस्थाश्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

६५ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

हस १।, अनन्तरः १।, स्य १। ।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञः स्यात् ।

६६ । यूत् स्येव दी ।

यूत् १।, स्त्री १।, एव १।, दी १। ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी-संज्ञः स्यात् ।

खरादिर्यस्य स खरादिराकृतिगणः । निश्चादिर्गणो गिश्च । गिरिति गि-
संज्ञा पठिता' शब्दाः गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञा बोध्या । तेन राजानमतिक्रान्ता
अतिराजौ अत्र अतिरतिक्रमार्थं गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञाया व्यपूर्वमिति पूर्वनि-
पातः । चकारेत. प्रत्ययाश्च विञ्चत् चसात् चकलस् सुञ्चतरा चतमा चशस् ।
चिक्काचडाच धाचीच ताच धाचौ चतुस् च्णमौ । षीङ्गैते चकारेतः प्रत्यया
गदिता इह । खरादिश्च निश्च चिच्छंति समहारः एते व्यसंज्ञा. स्युरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

नास्ति अन्तर व्यवधान यस्य सीऽनन्तरः सजातीयभिन्नेन अचाव्यवहित इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ईश्च ज्ञयेति समाह्वारे सूत्रत्वात् स्त्रीवत्त्वाभावे ऋस्त्री न स्यात् । ततः स्वार्थ-
प्रत्ययस्य तकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । न च समासाभावात् पृथक् पदत्वाभावाच्च
कथं सम्बन्ध इति वाच्यः पुनः सन्निति नणट्टङ्गकन्नित्यादेरनुबन्धाना पूर्वसम्बन्ध-
सिद्धत्वात् । अथवा त इति तकारानुबन्ध उपचारात् । ततो यूश्चासौ तश्चेति
यूत् । एव सर्वत्र । यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि
लिङ्गान्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । तेन गौरशब्दस्य पु स्त्रेऽपि गौरौशब्दस्य
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वम् । नदीसंज्ञाकार्यं यथा हे लक्ष्मि हे वधु लक्ष्मी वध्वै इत्यादि ।
पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य तु लक्ष्मीमतिक्रान्ता अतिलक्ष्मी. हे अतिलक्ष्मी दुर्गे अति-
लक्ष्मौ दुर्गायै नम इत्यादि । पु सि तु हे बहुप्रेयसी कृष्ण बहुप्रेयसे कृष्णाय नमः
हे अतिनक्ष्मो लक्ष्मीर्भूप अतिलक्ष्मो विप्राय घन देहि वङ्गप्रेयसे कृष्णाय नमः
अतिलक्ष्मो राज्ञे स्वस्ति इत्यादि समतम् । भाष्यकार-क्रमदीप्तरौ तु प्राक्प्राप्ता

६७ । नास्त्रीयुवः ।

न । १।, अस्त्री । १।, इयुव. ६। ।

इयुवस्थानावौदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

६८ । वामि ।

वा । १।, अमि ७। ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञौ वा स्यात् अमि परे, न तु स्त्री ।

६९ । स्त्रीयुच्च डिति ।

स्त्री । १।, युत् । १।, च । १।, डिति ७। ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः
स्यात् वा डिति परे, न तु स्त्री ।

१०० । अघ्यच् ताच्येप् पिः ।

अघ्यच् ताच्येप् । १। पि' १। ।

नदीमज्ञा यथात् पु स्वर्योगेऽपि न निवर्तते इति मन्यमानौ हे अतिलक्षि विप्र हे बहुप्रयसि कृष्ण हे अतिलक्षीभूप अतिलक्षौ विप्राय धन देहि अतिलक्षौ राज्ञे खसि इत्युदाहरतः । तन्मतेकवाक्ये तु एव-शब्दस्य काकाचिगीलकन्यायादुभयत्र सम्बन्धे तेन स्त्रीशब्देन सम्बन्धान्नित्यस्त्रीलिङ्गी लभ्यते दीशब्देन सम्बन्धात् नित्य-दीसज्ञौ लभ्यते । ततश्च दीसज्ञानिवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इयुवस्थानाविति स्थानमस्ति यथौ, तौ स्थानौ अर्थ आदित्वादः । हे श्रीः हे भू' अत्र नदीसज्ञाभावात् न क्लृप्तः । अस्तीति किं ? हे स्त्रि ॥ ६७ ॥

श्रीणा श्रिया भूणा भुवाम् । अस्तीति किं ? स्त्रीणामिति नित्यम् ॥ ६८ ॥

इय उच्येति य. पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः स्त्रिया स्त्रीलिङ्गं युत् स्त्रीयुत् । नित्यस्त्रीत्वानुवृत्तौ स्त्रीशब्दोपादानं नित्यस्त्रीलिङ्ग-पाञ्चिकस्त्रीलिङ्गयोः प्राप्त्यर्थम् । यथा नित्यस्त्रीलिङ्गस्य मत्वे मतये धेन्वै धेनवे । पाञ्चिकस्त्रीलिङ्गस्य मुमत्यै मुमतये स्त्रियै मुधेन्वे मुधेनवे स्त्रियै । चकारात् नित्यस्त्रीलिङ्गावियुवस्थानावौदूतौ च । यथा श्रियै श्रिये भुवै भुवे इत्यादि । अस्तीति किं ? स्त्रियै इत्यादि नित्यम् ॥ ६९ ॥

नास्ति धियं सौऽपिः अघेरच् अघ्यच् अघ्य यश्च अघ्यौ तौ तद्धिते च तौ

घिवर्ज-स्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः
स्युः ।

१०१ । संख्यावडुत्यतुबहुगणा नेपि ।

संख्यावत् । १।, डति अतुबहुगणा १॥, न । १।, ईपि ७। ।

डत्यतुबहुगणानां संख्यावत् कार्य्यं स्यात्, न त्वीपि ।

इति संज्ञापादः ।

द्वितीयः पादः ।

अजन्तपुलिङ्गशब्दः ।

रामस् इति स्थिते ।

१०२ । स्त्रोर्विः फे ।

स्त्रो ६॥, विः १।, फे ७। ।

सकार-रेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः । औ-जसोः सन्धिः ।
रामौ रामाः ।

अचौ चेति ताचौ । ततो अघञ्च ताचौ च ईप् चेति । “घाट्गजातीयस्य विप्र-
तिषेधो विधिरपि ताट्गजातीयस्येति न्यायादाह घिवर्जस्यादेरर्जिति” भिन्नविषय
त्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावेऽस्य नित्यत्वम् ॥ १०० ॥

सख्या इव संख्यावत् । डत्यतुप्रत्ययौ तेन तदन्ताः कति यति तति यावत्ता-
वदेतावत्क्वियदित्यन्तः । कार्य्यन्तु कतिक्त्व कति कति कतिश्च, इत्यादि । ईपीति
विषयसप्तमीयम् । तेन ईपि कर्त्तव्ये संख्यावन्न स्युरित्यर्थः । तथाच यावती वल्ली-
त्यादौ न मन् संख्यासप्तजादेरित्यनेन ईपो निषेधो न स्यादिति ॥ १०१ ॥

इति संज्ञापादः ।

खान्पय तेजस्वी रजस्वान् इत्यादौ सकारस्य विसर्गनिषेधाय नद तसौ त्वस्यर्थे

१०३ । खदीभ्यां ध्यश्शसादेर्लोपः ।

खदीभ्या ५॥, धि-अम् शसादे' ६॥, लोपः १॥

स्वात् दीसञ्जकाच्च परस्य धेरश्शसादेश्च लोपः स्यात् । हे
राम रामं रामौ ।

चेत्यनेन सान्त्वय पदसञ्ज्ञानिवेधी ज्ञापयति अदान्ते स्त्रीर्विसर्गो न स्यादिति ।
तेन दान्ते स्थितयोः सकाररेफयो फे परे वि, स्यादित्यर्थः । राम, पय गी भवावः
विदन्वतौ अवे । स्पर्धन्तौ अपास्याः दान्तवत् समीति दान्तत्वे पयोभ्या पयःसु
इत्यादि । एव सति दान्तेविधानेनैवेष्टसिद्धौ फयह्ण ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति
न्यायाददान्तेऽपि स्यादौयह्णसपरत्वात् गीस्त धूस इत्यादि सिद्धार्थम् । क्वचित्
दान्तेऽपि न स्यात् ॥ १०२ ॥

अम्च शस्च अम्शसौ तयोरादिः अमशसादि धिय अमशसादियेति तस्य ।
अत्र शैयह्ण अम्शसोरादिलोपार्थमेव । हे लक्ष्मि हे बहु इत्यादि सभूदीत्यादिना
ऋस्ते कृते ऋस्वादेव धिलोपसिद्धे । प्रात इः कामो येन स प्राप्ते' दृष्ट, उ, शिवो
येन सृष्टी' इत्येतयोस्तु हे प्राप्ते हे दृष्टी इति स्थानिवत्त्वेन ऋस्परत्वात् धिलोप,
किञ्च दीस्वात्ध्यश्शसादेर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ खदीभ्यामिति गौरवं कथं क्वचिदन्य-
तोऽपि धर्लोपार्थम् । तेन गम्बर्वाचकस्य ते इति शब्दस्य हे ते इति एवं प्राप्ता ईर्लक्ष्मी
येन अस्यापि हेप्राप्ते इति ।^१ ऐजवेस्यूतौ किपि और्घोऽन्त्य इति दीर्घे कृत उर्थेन
सकृती अस्यापि हे कृती इति , अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु एङोऽपि धर्लोप इति
सूच कृत्वा हेप्राप्ते इत्यादिर्धिलोपमाहृतु । एव तेवङ्क टेवङ्क इत्यादीनां किपि युर्लोप
इति बलोपि हेते हेटे हेस्ते इत्यादावपि धर्लोपा इति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु तेवङ्
प्रभृतीनां किपि कृते किपनिमित्तकतया विशेषेण क्वी, शटावशौजसृक्कावित्यादिना
ऊटि सन्धौ हेतयू हेदयू हेसयूः इत्यादिकमेव स्यात् । एवञ्च खदीभ्यां धिद्वातौ
लोप इति कृते द्वितीयाया अत् अकार इत् धिश्च इत्सु हयो समाहारे धिद्वात्
तस्य इति व्याख्यानेनैवेष्टसिद्धौ ध्यश्शसादेरिति गौरवं अजर कलमित्यत्र अमादेश-
स्याप्यकारलोपार्थम् । धानार पितरम् इत्यादौ “लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशविधि-
र्बलवानिति” न्यायादादौ ऋद्धौ गुणे च अमादिलोपो न स्यात् । अत्र धौ मातृकस्य
मातः पुत्रस्तुतौ इति वक्तव्यम् । हे गौरीमातः कार्तिकेय । धौ कि ? गौरीमातृको
गणेशः । स्तुतौ कि ? अरे दासीमातृक । पुत्रस्य किं ? हे गङ्गामातृके कन्वे ॥ १०३ ॥

१०४ । शस्नामि घः ।

शस्नामि ७, घ १ ।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११ ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०६ । टाभिसृङ्गसिङ्सोसामिनैसयात्
स्योसोऽतः ।

टा—ओसाम् ६॥, इन्—योस. १॥, अतः ५ ।

स्वादेरनुवृत्तावपि दीसञ्चस्य दीर्घान्तत्वेन दीर्घकारण इथेति स्थाननुवृत्तिः इत्यतः
आह स्वस्येति । स्वसम्बन्धेन नकारेण सहित आम् नाम् । तेव यज्वना दृष्टिना
इत्यादौ न प्रसङ्गः । किञ्च आमी यद्वणिनैवेष्टसिद्धौ नामीति कृत आगमादेशयीरागमी
विधिर्बलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रीष्टूनामित्यत्र आदौ तुमि दृष्टादेशो न
स्यात् । एव प्रकृतेऽदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ऋखपरत्वात् यथा शसो नकारविधान
तथा आमी नुमागमी न स्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् । अतएव अ. विष्णु
सह एन वर्त्तते य स सा. विगत इर्यस्मात् सवी' तेषा सा व्या इति ॥ १०४ ॥

वृषणादिमत्त्व पु स्त्व इति चेत् शब्दे तदभावादसम्भवः । वृषणादिमद्वाचकत्वं
पु स्त्वमिति चेत् वृक्षादौ तदभावादव्याप्तिः । एव योन्यादिमद्वाचकत्वं स्त्रीत्वमिति-
चेन्नतादौ तदभावादव्याप्तिः । एवञ्च वृषणादिमद्वयोन्यादिमद्विन्नवाचकत्वं स्त्रीत्व-
मिति चेत् कलत्रादौ तदभावादव्याप्तिः । पु स्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपुंलिङ्ग-
परिभाषाविषयत्वं न तु वृषणादिमत्त्वम् । तथाच “शब्दसंस्कारसिद्धार्थमुपायाः
परिकल्पिताः । सर्ववस्तुगता धर्माः शास्त्रे पु स्वादयस्त्वयः । ये तु योन्यादिसम्बन्धाः
प्राणिजातीयगोचराः । न तेऽभ्युपायाः सिद्ध्यन्ति कलत्रादितटादिषु ।” इति
प्राञ्चः । एतेन अर्थस्य प्रकृतिविशेषवाच्यशब्दसंस्कारानुगुणधर्मान्तर पु स्वादि । रामा-
नित्यत्र आदौ दीर्घं कृत्वा स्थानिवत्त्वेन शसो नकारविधानादन्यत्राप्येव बोध्यम् ।
तेन सान् बौन् इत्यादि सिद्धम् ॥ १०५ ॥

अकारात् परिषामेषां स्थाने इन ऐस् अय आत् स्य योस् एते क्रमात् स्युः ।

१०७ । प्रुर्णोऽदान्ते नोऽवकुप्यन्तरेऽप्यतद्वा-
त्त्वपक्रयुवाङ्गः ससेप्स्यादेनैकाचकीस्तु वा ।

प्रुः ५।, ण १।, अदान्ते ७।, न ६।, अवकुप्यन्तरे ७।, अपि ११।, अतद्वात् ५।, तु ११।, अपक्रयुवाङ्गः ६।, ससेप्स्यादेः ६।, नैकाचकी ६।, तु ११।, वा ११।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः स्यात्, अव क्ववर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र

त्वन्त्वादत्र पु सीति नानुवर्तते । तेन क्लीविऽपि ज्ञानेन इत्यादि । ऐस् आत् करण निर्जरसै, निर्जरसादित्येतदर्थम् ॥ १०६ ॥

षच रच ऋश्च प्रु तस्मात् प्रु । सूत्रत्वात् पुस्त्व एव सर्वत्र नदान्तोऽदान्तः तस्मिन् । अवश्य कुश्च पुश्च अवकुपव तैरन्तर व्यवधान अवकुपन्तर तस्मिन् । तच्च तत् दञ्चेति तद् न तद् तस्मात् । गङ्गाया घोषः प्रतिवसन्तीत्यत्र गङ्गाया वसन्तरसम्भवात् गङ्गाशब्देन यथा लक्षणया गङ्गातोरमुच्यते तथावापि अतद्-शब्देन लक्षणया अतद्स्थिता षकाररेफऋवर्णा उच्यन्ते । इत्यत आह यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । अन्यथा पदावयववर्णानां पदसंज्ञाभावात् नकारवत् पदस्यावयववर्णानां षकाररेफऋवर्णानामपि अतत्पदत्वेऽनर्थापत्तिः । पक्षश्च युवा च अहश्च पक्रयुवाङ्गानि न विद्यन्ते पक्रयुवाङ्गानि यत्र पक्रयुवाङ्गा नकारी यन्नकार-मध्ये सीऽपक्रयुवाङ्गः तस्य नकारस्य अपक्रयुवाङ्गः । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु सादौप् सेप्सेप्च स्यादिश्च सेप्स्यादौ ताभ्या सह वर्तमानः ससेप्स्यादि इत्या-ङ्गत्वं । तद्धेतुः । स्यादिना सह समासस्य सम्बन्धाभावे शरी वेगेन गच्छतीत्यादा-वपि णत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु ईप्च स्यादिश्च ईप्स्यादौ षात् समासात् परौ ईप्-स्यादौ सहसेप्स्यादिभ्या वर्तते योऽसौ ससेप्स्यादिः । तस्य नकारस्य ससेप्-स्यादेः । एकोऽच् बस्य स एकाच् कु क्ववर्गवान् उपचारात् एकाच्च कुश्चेति एकाचकुः न एकाचकु एकाचक्ववर्गवच्छब्दसम्बन्धी नैकाचकुः तस्य नकारस्य नैकाचकी । अयमर्थः । षकाररेफऋवर्णैः परस्यापदान्ते स्थितस्य नस्य णः स्यात् । अवक्ववर्गपवर्गव्यवधानेऽपि अपिशब्दादव्यवधाने अवक्ववर्गपवर्गभिन्नवर्ण-

गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्विहितेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्षादिवर्जितस्य, स्यात् । तस्यैवैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामेण ।

व्यवधानाभावे सतीत्यर्थः । यथा पृष्ठा चतुर्णां वृष्ठा नृष्ठा अव इक्ष प्रथमवकारान्त । अन्यथा गरलेन चारुज्ञेन ब्राणेन चारुनयनेन जर्भेन दृढेन वर्धनेन वर्जनेन क्रौडनेन अर्धनेन इत्यादावपि णत्वापत्तेः । अवकुपन्तरे यथा चरण प्राण हरिणा क्रीष तरुण. भूणा शरेण रोपण स्त्रैष, रौप्येण वर्हेण कार्येण अवण अर्केण मूर्खेण गर्मेण अर्धेण शङ्खेण सूर्पेण रेफेण अर्बण दर्भेण घर्मेण इत्यादि । यच्च देन इत्यादि । नकारवृत्त पद-भिन्नपदस्थितात् षु, सु परस्य समासीचरविहितयोरीपस्याधीरेकतरेण युक्तस्य पक्षयु-वाह सम्बन्धिनकारभिन्नस्य णः स्यात् । तस्यैव समासीचरविहितयोरीप् स्याधीरेक-तरेण युक्तस्य एकाच सकवर्गशब्दसम्बन्धिनकारभिन्नस्य नस्य नी वा स्यात् । उभयव अवकुपन्तरेऽपीति वीज्यम् । यथा हरि भावयितु शीलमस्या इति हरिभाविणौ हरि-भाविनी श्रीभाविणौ श्रीभाविनी । पक्षवर्जनात् स्यादिसम्बन्धिनोऽपि । श्रीभावेन श्रीभा-वेण । समासीचरविहितेपीयहणात् हरेर्भाविनी हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात् । एकाचसकवर्गीयस्तु हवहणौ रम्यविणा श्रीकामिणी श्रीकामेण । पक्षादिस्तु गुरुपक्षेन चारयूना दीर्घाङ्गा । यत्र लिङ्गवयस्य समासस्तत्रैव सप्तेप्सादेरन्यस्य नस्य णत्व न स्यात् । यत्र तु धातुना सह प्रादिः समासस्तत्र नयं व्यवस्था • तेन प्रणदति-प्रहृषिष्यति इत्यादौ णत्वं स्यादेव । एव नुवौ पूर्वेषु सम्बन्धौ मूर्खौ तु परगामिनौ । चत्वारो योग-वाहाख्या णत्वकर्त्तव्यची मता । इति पूर्वलिखितादनुस्वारविसर्गजिह्वामूलौयोपाधा-नीयैर्व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । यथा वृद्धं उर, कायेण उर × कायेण उर○पेण इत्यादि । क्लृप्ति रञ्जयति तृप्पयति तृप्पयति रम्बयति रम्बयति इत्यादौ भस्प्ररत्वा-द्वलवताम्नोर्नुभस्सीत्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे उपेजस्मीरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य ञका-रादिः स्यात् । क्लृप्ति क्रन्दन्ति रुन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुन-रनुस्वारस्य नकारे सकृद्वती विप्रतिषेधो यद्वाधितः तद्वाधित एवेति न्यायात् णत्व न स्यादिति । किन्तु ल चिदा क्त चिष् अघौ चुद चुष् अर्द समर्थ इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्वनकारस्य णत्वे दुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति । किन्तु भिदिर निभिन्नः मिदा प्रभिन्न इत्यादौ पूर्वपदस्थनिमित्तात् व्यस्यग्यनुकारेति समासे ईप्साधीरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाणत्वं न स्यादेव । अत्रापि णत्वमि-

त्येके । प्रयाणीयं प्रमापणीयमित्यादौ तु नोचीऽन्तरदुर्गेरित्यादिविशेषविधानाख्यत्वा-
 दिति । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् केषाञ्चिन्निविधिहेत्वभावेऽपि स्मृत्
 केषाञ्चिद्वा स्यात् केषाञ्चिन्निविधिहेतावपि न स्यात् । तदवाहं विदूषामि । पूर्व-
 पदपूर्णांश्चिन्नीनोऽवकुप्यन्तरेऽपि । पूर्वपदस्थितप्रकाररेफक्त्वर्थेभ्यः परस्य नस्य णः
 स्यात् सञ्ज्ञायामवकावर्गपवर्गभिन्नवर्णव्यवधानाभावे सति । इत्यधिक्रियते । शूर्पणखा
 द्रुणसः नासिकाया नसः समासे वक्तव्यः । खरणसः नारायणः पारायणम् उत्तरायणम्
 अयणीः ग्रामणीः अक्षसूहितु शीलमस्या अक्षौहितुणी सेना पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्ष-
 मिन्द्रियसूहितुं शीलमस्या अक्षौहिनी स्त्री । नास्ति किम् ? शृङ्गनखः तास्रनखः ।
 अवकुप्यन्तरेऽपीति किम् ? चिलीचनः । अग्रे कीटरा सिधुका मिथका शारिका पुर-
 गाथी वनस्य नास्ति तु । वनस्याग्रे अग्रेवण सप्तम्या अलुक् कीटरावण सिधुकावण मिथ-
 कावण शारिकावणं पुरागावणम् अलु दीर्घो वक्तव्यः । शरासकार्षणीयूचाखदिरप्रनि-
 रन्तरिक्तुप्लवेभ्यः । एभ्यः परस्य वनस्य नस्य णः स्यात् सञ्ज्ञायामसञ्ज्ञायाम् । शरवणम्
 आक्षवण कार्षवण पीयूचावणं खदिरवणं प्रकट वन प्रवण वनान्निर्गतं निर्वण वन-
 स्यान्तः अन्तर्वणम् इक्षुवणं प्लवणम् । एभ्यः किम् ? इन्द्रवनं द्विव्राचो वृक्षादीषधेशा-
 ऽतिमिरादेर्वा । हौ वा वयो वा अचो यस्य स द्विव्राच् । औषध्यः फलपाकान्ता
 इत्यमरः । द्विचान् वृक्षात् द्विव्राजीषधेशः परस्य वनस्य नस्य णः स्याद्वा न तु तिमिरादेः
 परस्य । शिशुवणं शिशुवनं शिरीषवणं शिरीषवनं व्रीहिवणं व्रीहिवनं हरिद्रावणं
 हरिद्रावनम् । द्विव्राच् -किम् ? पारिमद्रवनं राजमाषवनं वृक्षाधिभ्यां किं ?
 दूर्वावनम् । अवकुप्यन्तरेऽपीति किम् ? पकटौवणं पकटौवनम् । तिमिरादेस्तु तिमिर-
 वनम् ईरिकावनं तारिकावनं विदारौवनं भद्रिकावनम् । प्रादेर्नस्य । प्रणस
 निर्णस दुण्येस परिणसम् । वाह्यावाहनस्य । उह्यते यत् तद्वाह्यम् । निमित्तवती
 वाह्यात् परस्य वाहनस्य णः स्यात् । इक्षुवाह्यं दर्भवाह्यं शकटम् । अवकुप्यन्तरेऽ-
 पीति किम् ? राजवाहनं यदा उह्यते तदैव णलम् । तेन अत्र शरवाहनं भविष्यतीदं
 शकटम् इत्यादौ न स्यात् । देशे पानस्य । पूर्वपदस्थितप्रकाररेफक्त्वर्थेभ्यः परस्य
 पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत् तत्पानं कर्मण्यनट् । क्षीरं पानं त्रयां
 ते क्षीरपाणा लक्ष्मीनराः सौवीरपाणा बाह्लीकाः काषायपाणा गान्धाराः । भावकर-
 णयोरनटि वा । क्षीरपाणं क्षीरपानं क्षीरं पीयतेऽनर्थेति क्षीरपाणी क्षीरपानी
 पात्री । भावकरणयोः किम् ? उद्ध्रेण पीयतेऽस्यामिति उद्ध्रेपानी पात्री । द्विच
 दुर्भा ह्यायनस्य वयसि नित्यम् । आभ्यां परस्य ह्यायनस्य नस्य णः सान्नित्यं वयसि ।
 औषि ह्यायनानि वयोऽस्य विहायणं चतुर्हायणी वत्सः । वयसि किम् ? विहा-

१०८ । आ क्ति-मभवि ।

अ ११, आ ११, क्ति-मभवि ७ ।

अकार आकारः स्यात् क्तेर्मभवेषु परेषु । रामाभ्यां रामैः
रामाय रामाभ्याम् ।

यना शला । वयस्तु गतपरमायुः । परमायु, प्राणधारणकालः । अन्तरोऽयनहनी-
रदेशे । अन्तर परस्य अयनस्य हनस्य नस्य ण स्यान्नतु देशे वाच्ये । अन्तरयणम्
अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तरयनीऽन्तर्हननी देशः । गिरिनद्यादयो वा । निपात्यन्ते ।
गिरिणदी गिरिनदी स्वर्णदी स्वर्नदी गिरिणद्ध गिरिनद्ध वक्रणतस्वा वक्रनितस्वा
माषीण माषोन' वक्रणदी वक्रनदी गिरिणितस्व गिरिनितस्व इत्यादिराकृति-
गणः । एते यथोक्तलिङ्गा एव निपात्यन्ते । तेन गिरिनद्य वक्रनितस्वः इत्यादौ
न स्यात् । पूर्वापह्वायणादि । नित्य निपात्यते । पूर्वापह्वायणा, अपरापह्वा-
यणा, अपरापह्वायनाः निर्विण्, अध्ययने जड, विरक्तस्य । लवणीरसे । अन्यत्र
लूयतेऽनेनेति लवन खड्ग, लुनातीति लवनः । न लपदान्तराभ्या व्यवधाने ।
लवर्णेन पदान्तरेणच व्यवधाने नस्य णो न स्यात् । प्रकुलप्यमान परिक्रुप्यमान
हरिगेहगामिनी शरवेगभावेन । पदे षात् । पदे परे य षकारस्तस्यात् परस्य नस्य
णो न स्यात् । सर्पिषान निषान दुषानम् । पदे किम् ? पीतसर्पिक्षेण ।
क्षुभ्रादे । क्षुभ्रात्यादीना नस्य णो न स्यात् । क्षुभ्राति क्षुभ्रीत, दृष्टीति विष्कम्भाति
नरीनृत्यते नरिनर्त्तं नरीनर्त्तं नर्नर्त्तं परिनन्दन दुर्नद्ध दुर्नद्धि । सन्नायाच्च । प्रथम-
सूत्रेण प्राप्त णत्व न स्यात् । यथा आचार्यभोगीन, हरिनन्दी गिरिनगर शरनिर्वेशः
परिनर्त्तन परिगहन हरिनन्दनः स्वर्भानु, दर्भानूपः सूवनटः हृद्यंभि, शरनिवासः
चटगयन दुर्नामा नरवाहन नृनयन हरिनाथ इत्यादिराकृतिगणः ॥ १०७ ॥

अव अ इति लुप्तप्रथमैक आ इति लुप्त प्रथमैकमिति रामानन्द तद्वैद्यम् ।
व्येस्ये इत्यत्र अस्यानुवृत्त्या अवर्णप्राप्तौ सभाभिरित्यादावपि एत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु
मण्डूकमुताधिकारात् टाभिस् इत्यस्मादत इति पञ्चम्यन्तमपि प्रथमान्त भूत्वानुवर्त्तते
अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् । सकारवकारौ त्यादेरेव स्यादावसम्भवात् ।
यथा भवावः भवामः । ननु राममित्यादौ कथमाकारी न स्वअकारलोप स्यात्
सार्थकत्वादिति चेन्न । हरि विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात् । वस्तुतस्तु भवयोः
साहचर्यात् विभक्तेराद्यवयवसकारे परे इत्यर्थः । अतएव त्वा मामित्यादि साधनाय
छेच्छीर्माकारे कृतेऽपि सभमौष्वाङ् इत्याकार विश्वास्यति ॥ १०८ ॥

१०६ । व्वे स्भ्ये ।

व्वे ७, स्भि ७, एः १ ।

अकार एकारः स्यात् क्वेव्वे स्भयोः परयोः । रामेभ्यः
रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य रामयोः ।

११० । नुमासः स्वद्याप्संख्यार्णः ।

नुम् ११, आस ६, स्वद्याप् सख्यार्ण ५ ।

स्वात् द्या आपी रणान्त संख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम्
स्यात् । र्व-णत्वे । रामाणाम्, रामे, रामयोः ।

१११ । क्खिलात् कृतोऽसात् सः षोऽदान्ते
नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाच्च ।

कु इलात् ५, कृत १, अमात् ११, स १, य १, अदान्ते ७, न-वि
अन्तरे ७, अपि ११, शास वस घससाढा ६॥, च ११ ।

कवर्गादिलाच्च परं कृतं माहर्जो दमध्यगः सकारः

आदित्यनुवर्तते । अकारात्परयोल्यादर्वहुवचनीयमभयोरसम्भवात् स्यादं
रेव तयोर्ग्रहणम् ॥ १०६ ॥

उकारोऽनुवर्तन्तु प्रकृतिप्रत्ययानुपधाती आगम उदित्व तस्य चिह्नमिति
प्राचीनमतानुवादार्थम् । स्वमते तु प्रकृते प्रत्ययस्य वा सम्बन्धे जायमानोऽनुप
धाती य स उदनुवर्तन्तुऽपि आगम उच्यते । तेन पयिसदुभुजामिति नम्
घीटीधीष्वमिति अम् वसीरस्येति इम् यनञ्जित कृदिति यन् रुदाद्यन्तीति षम्
इत्यादयोऽप्यागमाः । मित्वादास आदौ । आसि परं नकारेणैवेष्टसिर्द्धौ आसो
नुम् विधान नकारस्य आससम्बन्धित्वार्थं तेन नकारस्य स्यादीयङ्स्वात् फसजाया
पञ्चानामित्यादौ नीलुप्फेधाविति नस्य लुप् । रच पच नचेतिर्णं सख्याचामर्णं
चेति सख्यार्णं तत स्वस्य दीच आपच सख्यार्णं चेति तस्मात् । यथा रामाणा
हरीणा विष्णूना पितृणा शकलूना गौरीणा वधूनाम् उमाना चतुर्णा यथा पञ्चा-
नामिति । रान्तधान्तनान्ताना सुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियचतुरा प्रियवषां
प्रियप्रञ्जामित्यादौ न स्यात् ॥ ११० ॥

कुश्च इलश्च क्लिप्त तस्मात् । नुश्च विश्व नुवी नुविश्वामन्तरं व्यवधान नुव्यन्तरं

शासादेश्च षः स्यात् नु वि-व्यवधानेऽपि । एत्वषत्वे । रामेषु एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

तस्मिन् । यथा वाचु प्राड्षु हरिषु गौरौषु विष्णुषु बधूषु पिढषु शङ्खुषु गमिषु गोषु अनैषीत् नौषु गङ्गायुषु पापवषु चतुर्षु हलषु । कृत इति प्रत्ययादेश-
गमानामेकतम सम्बन्धीत्यर्थः । कृत किम् ? स्र गतौ यडि सेच्ययते । असात्
किम् । हरिसात् करोति घृतम् । अदान्ते किम् ? हरिः । नुव्यवधाने यथा
हवीषि धनूषि । नुरिह नुखयमादावित्यादिना विहितो नुखेव णत्वनुसारः ।
अन्यथा पुसु इत्यादावपि षत्वापत्तेः । विव्यवधाने यथा । पेष्ट गत्या त्रीसत्रूसकि-
बधे एव किपि पे षु त्री षु त्रूःषु इत्यादौ सस्य विसर्गे षत्वम् । सर्पि षु घनु षु
सजु षु दी'षु । एषु अन्तरङ्गत्वादादौ रङी विसर्गे षत्वम् । नच निरवकाशत्वा-
दादौ षत्व ततो विसर्गे इति वाच्यं तर्हि अह सु इत्यत्रापि षत्वापत्तेः । अतएव
निरवकाशादपि अन्तरङ्गस्यैव बलवत्त्वात् टाडस्योरिनातौ बाधित्वा जरसादेश
निर्जरसा निर्जरस इति खयसुदाहृतम् । शासवसघसा पृथक् ग्रहणादकृतोऽपि
सकार किलात् परः ष स्यात् । यथा शिष्ट उचितः जचतु । नचैषा पृथग्
ग्रहणात् किलापेचा नास्तीतिवाच्यं शास्ति वसति घसति इत्यादावपि षत्वा-
पत्तेः । साठश्च सहजडशक्तौ इत्यस्य ढाड्जवह सह इति विणन्तस्य सकारो-
भवाद्यादिषु इत्यनेन कृत एव पृथग् ग्रहणात् किलापेचा नास्ति । यथा तुराषाट्
ऋतीषाट् जलाषाट् पृतनाषाट् तुराषाड्भ्यामित्यादि । साठ इति ढान्त
निर्देशात् यव ङीढोभावित्यनेन ढ सात्तदेव षत्वम् । तेन तुरासाहौ इत्यादिषु
न स्यात् । किञ्च तुरा ऋतौ पृतनापूर्वस्य साठ एव षत्व स्यात् अन्यत्र विश्वं सहते
विश्वसाट् इत्यादौ षत्व न स्यादिति केचित् । समाहारेणैवेष्टसिद्धौ शासवसघस-
साटामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन शासवसघसामिव कचिदकृतसकारोऽपि
ष' स्यात् । यथा यष्टुकि चीकोसादेरकृतोऽपि सकारः ष स्यात् सकारे परे ।
कुस इल्लिषि यडोलुकि हिलादि कौविभक्ते सिप् इमोऽप्राप्तिप्रक्षेपेर्मूलधातोश्च
गुणेऽनेन सस्य षत्वे षुभिरित्यादिना परसकारस्यापि षत्वे चोकीषूष । अत्र
अकृतसकारस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षढी'कःसे इति कौ न स्यात् । अन्यथा
प्रक्रियालाघवार्थं द्रव्यसकारस्य ककारमेवाकरिष्यत् । एवमेव जीमरा । एव
नुस ध्वाने तोतोषिषपेसपि स्रगत्या द्वयोः पेपेषिष इत्यादि एवं सूत्रेऽदान्ते इत्युक्ता
ब्रह्मौ दमध्यग इति व्याख्यानात् समासे कचिद्दमध्यगत्वेऽपि षत्व स्यादिति सूच-

नार्थम् । तदेवाह विवृणोमि । अग्राङ्गुलिभीरुभ्यः सुत्सङ्गस्थानानां से । एभ्यः परेषा क्रमादेषा सकार ष स्यात् समासे । अग्निष्टुत् अङ्गुलीषङ्ग भीरुष्ठानम् । सेकि अङ्गुलीसङ्ग भजते भीरुस्थान पश्य । घान्तादग्रे सीमस्य । “दीर्घाऽग्रे सीमवरुणयोर्देवतादन्व” इति दीर्घान्तादग्रेः परस्य सीमस्य सः षः स्यात् समासे । अग्रीषोमौ । देवतादन्वे किम् ? अग्निश्च इय सीमय अग्रीसीमा । ज्योति रायुरग्निभ्य स्सीमस्य । ज्योतिष्टोम आयुष्टोम, अग्निष्टोमः । से किम् । ज्योतिः स्तोमे ढयानाम् । गवियुधिभ्या स्थिरस्य । गविष्ठिर युधिष्ठिर । सप्तम्या अन्नक् । से किम् ? गवि स्थिरो भारः युधि स्थिरः गूरः । मातृपितृभ्या स्वसुर्वातु मातृ पितृभ्या । मातृपितृभ्या परः स्वसुः सः षः स्यात् समासे । मातुः पितुरित्यताभ्यान्तु पत्नीऽल्लक्समासे वा । मातृष्वसा पितृष्वसा । मातु ष्वसा मातुः स्वसा पितुः स्वसा पितुः स्वसा । अभिनिरस्तानस्यत्रणे । अभिनिर परस्य स्तानस्य सः षः स्यादर्थे । अभिनिसन्त्यत इति कर्मणि घञि अभिनिष्टानी विसर्गः । वर्ये किम् ? अभि- निस्तान् । निनदीभ्या स्नाते कौशले । आभ्या परस्य स्नाते, सः षः स्यात् कौशले । निष्णः निष्णात् नदीष्णः । तथाच भट्टौ “आतिथ्यनिष्णा वनवासि सुखा इति” चारकर्मणि निष्णात् इति “ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरि- ज्ञानिति” च । कौशलं किम् ? नद्यां स्नाति नदीसः, निस्नातसौर्थवारिणि । प्रादयगेस्थस्य । प्राप्यस्य स्थस्य सः षः स्यादयगे । प्रतिष्ठते इति प्रष्ठ, अय- गे कि ? यवाना प्रस्थः । वे, स्त्रीनाम्नि । वे परस्य स्त्रणाते सः षः स्यात् सञ्जायाम् । विष्टरो वृहतीछन्दः कुशमुल्यादिश्च । विष्टर पङ्क्तिछन्दः । नाच्चीति किम् ? विस्तरौ गृहस्य विस्तरः । विकुपरिशमिभ्यः स्थलस्य । विष्ठल कष्ठल परिष्ठल शस्या, स्थलमिति निपातनात् ऋस्ते शमिष्ठलम् । गोभूमिद्वितिकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जि- पिव्यग्निवर्हिष स्थस्य । गोष्ठ भूमिष्ठ विष्ठ विष्ठ कुष्ठ शङ्कुष्ठ मञ्जिष्ठा पुञ्जिष्ठः पिविष्ठ, अग्निष्ठ वर्हिष्ठः । एभ्यः किं मुस्थः । स्थस्य किम् ? गोस्थितिः । इला- देति नाभिभात्तु वा । इलात् परस्य सः षः स्यादेकारे परे नाभि नक्षत्रात्तु वा । हरिषेण, सुषेण वायुषेणः । एते कि ? विस्तीताः । इलात् कि ? विष्वक्सेनः । नान्नि कि पृथिवीसेनः । भात्तु भरणिषेणः भरणिसेनः अन्न केकः स्व इत्यव वाशब्दीयव्यवस्थया ऋस्तेः । सुविनिर्दुर्भ्यः समसूत्र्याः । सुषम विषम निषम दुषमम् । सपूति, विषूति, निषूति दुषूति । निर्दुर्विहिरावि, प्रादुषतुरां कल्पपक्षेपु । निष्पतति दुष्कर, वहिष्कार आविष्कारः प्रादुष्कृतं क्षतव्ययम् । निस्सप्तपतावनभ्यावृत्तौ । निस्सः सः षः स्यात्तप्तौ परे न तु पौनःपुन्ये ।

११२ । स्नेर्जसङ्ङसिङ्गीनामिस्मैस्मात्स्मिनोऽतः ।

स्ने ५।, जसङ्ङसिङ्गीना ६॥, इ स्मै स्मात् स्मिन १॥, अत ५। ।

अकारान्तात् स्नेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः ।
स्नेर्वे सर्वस्मै सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।

निष्पति स्वर्णं परीचक. सङ्गद्धमतीत्यर्थः । अनभ्याहञ्ची किम् ? निष्पति स्वर्णं
निर्माता पुन पुनर्द्धमतीत्यर्थः । नि'सुदुर्ध्वं सामसेषसन्धेः क्रमाभावाः, नि षाम्ना
सुषामा दु षामा नि षेधः सुषेधः दु.षेधः नि षन्धिः सुषन्धिः दुःषन्धिः । स्तम्भी-
ऽवादाश्रयनिकटयोः । अवात् पर स्तम्भ. स' ष स्यात् आश्रये निकटे च वाच्ये ।
याममवष्टभ्य आस्ते अवाष्टभत् सेना निकटीभूतेत्यर्थः । अस्वष्टादि निपात्यते । अस्वष्ट.
आपष्ट परमेष्ठ. परमेष्ठौ सव्येष्टा ऋदन्त । द्युषद्दिगविवदौ देवे वृषागोष्ठ नामनि ।
संकुष्ठ. कपिष्ठली मुनि. कपिष्ठल गोत्र प्रतिष्ठात' सूत पाणिने. । निषय विषय'
परिषय निषित विषित परिषितः सुष्ठु दुष्ठु इत्यादि । परिस्थितादेर्न । परिस्थितः
प्रतिस्तम्ब निस्तम्ब कसर धूसर. सुस्थिति दु.स्थितिः अभिसुषूषति इति किपि
अतिसून् ईषदून् सेतु. बहुसेतुरित्यादि+ ॥ १११ ॥

स्वभावतो मूर्धन्यकारवन्तो यथा—

+ पुष्पभूषण विषाण-घोषण दुष्खपुष्कर-करीष-दुष्करम् ।

अम्बरीष पुरुषीषरीषर्धं, वर्षवर्षकलुषाणि किल्बिषम् ॥

गवेधित गोषदभाष्यभेषज, हृषीकमौषद्विषुव विभीषण. ।

अमर्ष-पाषाण-पुरीष-मूषिका, निषेध-दु.षेध-वृषाभिषङ्गिष्य. ॥

भूषी मुष्क शीष्म-प्रुष-निकष-गण्डूष-वषकाः,

तुराषाढाषाढो विषविषद-पायूषभिषजः ।

कषाय-कुषाण्ड-महिष-वृषणव्योषदृषदः

प्रदोषवेषोष्म-मुषवृषनिषङ्गेषु परुषा. ॥

ग्रलूष-यूष-कष-कोष-विषाद-दोषा,

पाषण्ड-षण्ड- भष-भीष तुरुष्क-निष्काः ।

उन्मेष मेघ तुष तीष-रुषोऽभिलाषा'

कल्पाष गाष वुष वेष तुषार वोषा' ॥

ईष्या बाहुषिकी योषिदभिषिकोभिषद्दिष ।

निषेक ऐषम प्रेष्ये मङ्गुषा वपुषी दषा ॥

११३ । आत् सुमामः ।

आत् ५१, सुम् ११, आमः ६१ ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्याम आदौ सुम् स्यात् । एत्वषत्वं सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः । उभ-
शब्दो हान्तः । उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्या उभाभ्या उभयोः
उभयोः । जसि नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् ।

११४ । पूर्वादः स्मात्स्मिनौ वा ।

पूर्वादः ५१, आत् स्मिनौ ११, वा ११ ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे । शेषं नेमवत् । एव
परादय । समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः ।

ननु जसङ्गितामिच्छेस्मात् स्यस्मिन् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङिङ्सिङ्गीनामिति
गौरव कथमिति चेन्न अतिसर्वाधिक्येन यथा स्त्रे न स्यात् तथा अतिसर्वस्वत्व
स्यादिशस्याप्रसङ्गात् । नच टाभिस् इत्यादिनैव भविष्यतीति वाच्यम् । तेनैव
सिद्धे इह पुन स्यविधानात् स्मिन्नाभावेऽस्याप्राप्तौ तेनापि स्यी न स्यादिति दृढ-
मतौतेः एकस्यङ्सौ एकादित्यापि केचित् । तेन सर्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादिकात्
पराजयमिति ॥ ११२ ॥

आत् अवर्णात् तेन सर्वासामित्यादि । उभशब्दो हान्त इति । एकत्व-बहुत्व-
विवक्षाभावात् इति शेषः । एव उभयशब्दात् द्विवचन न प्रयुज्यत इति सम्प्र-
दायः । उभयोषट् । उभये षटा ॥ ११३ ॥

ताविति इति । तौ ङ्सिङ्गी आत्स्मिनौ वा स्यातामित्यर्थः । समोऽतुल्य इत्यादि ।
तौयोङितौत्यलानामुदाहरणान्वाह । नम इत्यादि । स्वयम्भुवे नम, इत्यन्वयः ।

विशेष श्रेष्ठो शिष्यः श्रेष्ठः श्रेष्ठ विशेषणम् ।

श्रीरौष शुषिर शष्य श्रीर्ष तालव्यशादयः ॥

तालव्यशान्ताश्च गीष्वाशो धूष्पाशो वषट्शकः ।

दन्त्यादयो वशिष्ठश्च सुषमा सर्षपः, क्षुषा ॥

इति पुरुषोत्तमदेवीकृता ।

भमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम् ।

सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥

समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्त्राय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।

कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि । साध्वन्ये साध्वन्या । जसि । अल्पे अल्पाः । शेषं
रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीय-
स्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

स्वयम्भुवे कौटशाय समस्मात् सकलात् पूर्वस्मै पूर्वकालीनाय अत्र समस्य अतुल्यार्थत्वे
स्मात् पूर्वस्य कालवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय अमेधसा निर्बुद्धीनाम् अन्तरस्मै वन्नि-
स्थिताय अत्र वह्निर्योगवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय सुमेधसा पण्डितानाम् अनन्तरस्मै ।
परिधानवस्त्राय सदा ससर्गात् परिधानवस्त्रत्वेनोपन्यासः । अदोपसव्यानवाचित्वे
स्मै । पुनः कौटशाय सता स्वस्मै आत्मीयाय । अत्र आत्मीयवाचित्वे स्मै । प्रत्यु-
दाहरति । समायेत्यादि । शार्ङ्गिणं नम इत्यन्वयः । शार्ङ्गिणे कौटशाय एषु
जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः । अत्र तुल्यार्थत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय
एषा जगता मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः । अत्र दिग्देशकालानामवाचक-
त्वान्न स्मै । किमर्थं नम इत्याह मुक्तये मीक्षाया अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय च
धर्मार्थकामेभ्यश्च इत्यर्थः । अत्र वह्निर्योगोपसव्यानयोर्वचनेन स्मै पुनः कौटशाय
यदुस्त्राय यदूनां ज्ञातये । अत्र ज्ञातिवाचकत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय स्वाय
धनाय । यदूनामिति समस्तपदेन सम्बन्धः । समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण
सङ्गतिरिति न्यायात् । अत्र धनवाचित्वान्न स्मै । मल्लैर्जुष्टायति पश्यपूरकम् ।
पुनः कौटशाय सर्वमतिक्रान्तीऽतिसर्वस्वस्मै अतिसर्वाय अत्र गौणत्वान्न स्मै । पुनः
कौटशाय सर्वाय सर्वसज्जकाय सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुरिति सहस्रनामपाठात् ।
अत्र नामत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय साध्वन्यानां सखिद्विषे । साधवश्च अन्ये च
साध्वन्याः तेषां क्रमात् साधूनां सख्ये अन्येषामसाधूनां द्विषे शत्रवे इत्यर्थः । साध्व-

११५ । जरस् जराचि तु ।

जरस् । ११, जरा । ११, अचि ०, तु । ११ ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे । निर्जरसौ निर्जरसः
निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरम निर्जरसा । केचिदादाविनाता-
विच्छन्ति निर्जरसिन् निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात्
इत्यादि पक्षे हसे च रामवत् ।

११६ । पाद-दन्त-यूष-निशा-पृतना-मासा-
सन-सानुनासिकोदक-हृदयासृक्-यक्तान्-शक्त्-

न्यानामिति इन्वसमासस्थितत्वात् सुमागमः । सखिहिषे इत्यत्र समासान्तविभं-
रनित्यत्वाच्चैकानुदपद्योऽरित्यनेन अप्रत्ययो न स्यात् । पुन कौटशाय जगत,
कालावराय कालेन कनिष्ठाय अत्र तृतीयातत्पुरुषस्थितत्वात् स्मै । पुन, कौट
शाय जगत कालेन पूर्वाय अत्र तृतीयातत्पुरुषयोग्यवाक्यस्थितत्वात् स्मै । जसि
तु साध्वन्वे साध्वन्वा' अल्पे अल्पाः एव प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमा' द्वितये द्वितया
वितये वितया, द्वये द्वया' त्रये त्रया, अर्धे अर्धा, कतिपये कतिपया' नेमे नेमा ।
जौमरास्तु उभयमप्ययान्त मत्वा उभये उभया इत्युदाहरन्ति । उभयस्य कसि
नित्य स्त्रिमर्द्धेति कालापा ॥ ११४ ॥

पुलिङ्गे सूत्रकरणादिकृतस्यापि जराशब्दस्य ग्रहण एकदेशविज्ञतमनन्यवद्भवतीति
न्यायात् । अत्र अचीति स्यादेरेव तेन निर्जरसार्चा निर्जरार्चा इत्यादौ न
प्रसङ्गः । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरित्यादि न्यायादादौ जरसादेशे अस आदिलोप'
शसी नकारोऽपि न स्यात् । तेन निर्जरस निर्जरसः । एवं टाड्डसौनामिना
यातोऽपि न स्युः । निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः । किञ्च आमि तु सवावयवा
देशेन तुमागमस्य वाधितत्वात् निर्जरसामिति । अन्यथा पदां दतामित्यादयोऽपि
न स्युः । केचिदित्यादि । केचित् पण्डिताः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो-
विधिवलवानिति न्यायात् जरसादेशकरणादादौ टाड्सीः स्थाने इनाताविच्छ-
न्तीत्यर्थः । तन्मते निर्जरसिन् निर्जरसादिति । किञ्च तन्मते छे इत्यस्मिन् निर्ज
रस्य इति भवितुमर्हतीति चिन्त्यम् । त्वन्तादचीत्यस्य परत्वं मानुवृत्तिः । अन्यथा
परत्वं तद्धिताकारप्राप्तिर्न स्यात् ॥ ११५ ॥

शीर्ष-दोषः—पद्दूषत्रिपृन्मासासन् क्षु-नसुदन्
हृदसन्-यकन्-शकन्-शीर्षन्-दोषणः शसादि-पौ ।

पाद-दोष १॥, पद-दोषण' १॥, शसादिपौ ७ ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौ च परे । पदः
पदा पङ्गाम् इत्यादि । दतः दता दङ्गाम् इत्यादि ।

पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च पृतना च मासश्च आसनञ्च सानुश्च नासिका
च उदकञ्च हृदयञ्च अस्तृक् च यकञ्च शकञ्च शीर्षञ्च दीष् च ते । पदं च दत् च
यूपन् च निश्च पृत् च मास् च आसन् च क्षुश्च नस् च उदन् च हृद् च असन्
च यकन् च शकन् च शीर्षन् च दोषन् च ते । शसादिश्च पिश्वेति तस्मिन् ।
शसादिमुवनषीडश्विभक्तिषु तद्विताच्यकारयोरौपि चेत्यर्थः । शसादिग्रहणेन
तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्लौवे औकारस्य पित्वेऽपि तत्र न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् कचिद्विकल्पः, कचिन्नित्यं कचित्रं स्यात् कचित् शसादिपिभ्या-
मन्यत्रापि स्यादिति । शसादौ विकल्पः स्वयमुदाहृतः । एव सुदती सुदन्ती-
त्यादौच विकल्पः । शीर्षेभव' शीर्षेण, केश इत्यादौ नित्यम् । पाद पादाय
वारिणीत्यादौ न स्यात् । तस्चुद्रयोर्नित्यं नस् । नस्त, न चुद्रः । तद्वितयेऽवर्णं
नगरयो । नस्तम् । 'वर्णनगरयोस्तु नासिकी वर्णं, नासिक्यं नगरम् । हिम
इति हिसार्थकपत्रेषु समासे पत् पङ्क्ति पङ्क्ति, पत्कापी पङ्गा गच्छतीति पङ्गः ।
शब्दमिश्रघोषान्कीषु वा । पच्छब्दः, पादशब्दः, पन्मिश्रः, पादमिश्रः, पदघोष'
पादघोष पन्मिश्र पादमिश्र । उदन् वासपेषधिवाहनेषु नित्यम् । उदवासः
उदपेष पिनटि उदधि, उदवाहनः । सञ्जायाञ्च । उदनीघ उदवाहः उद-
पानम् । औदनमन्यशक्तुविन्दुवच्चभारहारविविधगाह्येषु वा । उदौदन उदकौ-
दन इत्यादि । असयीगादौ पूर्ये वा । उदकुम्भः । उदककुम्भः । असयी-
गादौ किम् ? उदकस्थाली । पूर्ये किम् ? उदकपुष्पम् । चीरोदादि सञ्जा-
याम् निपात्य । चीरोदः लवणीदः लोहितीदः इत्यादि । हृल्लासादिः
निपात्यः । हृदयस्य लासी हृल्लासः हृदयं लिखतीति हृल्लेखः हृदयस्य प्रिय
हृदयं हृदयसेद हार्दं सुहृत् मित्रम् । अन्यत्र सुहृदयः साधुः । दुहृत् शत्रुः ।
अन्यत्र दुहृदयो दस्युः ॥ ११६ ॥

११७ । सदाऽनोऽहोपोऽब्वस्यात् पौ वा त्वीड्योः ।

सदा । १।, अन' ६।, अन् लोपः १।, अ-म्-व-स्यात् ५।, पौ ७।, वा । १।, तु । १।
ईड्यो ७॥ ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईड्योस्तु वा,
न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११८ । नो लुप् फेऽधौ ।

न' ६।, लुप् । १।, फे ७।, अधौ ७ ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूषभ्याम् इत्यादि । डौ ।
यूष्णि यूषणि यूषे । मासः मासा माभ्यां इत्यादि । पक्षे
घौ च रामवत् पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

११९ । संख्या-वि-सायाहाहोऽहन् डौ ।

संख्या-विसायात् ५।, वा । १।, अह् ६।, अहन् । १।, डौ ७ ।

संख्या-वि-सायेभ्यः परस्याह् इत्यस्याहन् वा स्यात् डौ ।
हरङ्गि हरहनि हरङ्गे । व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे । सायाङ्गि
सायाहनि सायाङ्गे । विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः विश्वपां
विश्वपौ ।

पूर्ववाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति लुप्तप्रथमैकम् । अन्यथा, जरसादेशः पदा
यादेशाच्च नित्यं स्युरिति । अथवा सदेति सप्तम्येकं मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः । तेन
पूजितपुष्णः पीतयूष्ण इत्यादि । मच्च वथेति न्व. सवान्तः न्वस्यासौ स्यथेति
न्वस्यः । न न्वस्योऽन्वस्यः तस्मात् । मवसयोगादथवा कर्मणः यज्वन । ईश्या
रिति डिंसाहचर्यादी इति विभक्तिसन्वन्धौ एव शास्त्रः । तेन अङ्गौ अङ्गनो
इत्यादि । ईपि तु नित्यं राशौ विदाम्यौ ॥ ११७ ॥

धेर्वर्जनात् स्याद्युत्पत्तौ लिङ्गान्तनकारस्य ग्रहणम् । यादृग्जातीयस्य विप्रति
षेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् । तेन अहन्नित्यादौ न प्रसङ्गः ॥ ११८ ॥
दयोरङ्गोर्भवः विगतमह् सायच्च तत् अहश्चेति इति वियद्वै सख्यहीराश्च
इति प्रप्रत्यये सर्वैकदेशित्यादिना अङ्गादेशे एषामदन्तव्यम् ॥ ११९ ॥

१२० । धो रालोपोऽच्यवौ ।

धो' ६।, आलोप. १।, अचि ७।, अचौ ७। ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वप. विश्वपा विश्वपाभ्याम् इत्यादि । एवं शङ्खधादयः । धोः किम् ? हाहाः हाहा हाहाभ्याम् इत्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

१२१ । युङ्गामौ यू ।

युङ्गाम् ५॥, औ ११, यू २॥ ।

इकारोकाराभ्यां पर औः क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२२ । गुर्धिजसृडित्सु ।

गुः १।, धिजसृडित्सु ७॥ ।

इदुतो गुः स्यादौ जसि डिति च' परे । हरयः त्वलोपे त्यलक्षणम् । हे हरे । हरिं हरी हरीन् ।

तद्धिताच् यकारयो परयोर्यथोर्लोप इत्यनेन आकारलोपस्यावश्यकत्वे धोरा लोप प्राविल्यनेनैवेष्टसिद्धौ अच्यघाविति कृत गोमायुः कायु पायु' इत्यादौ ऊर्णा-दिवात् ऋते यौ परे आकारस्थित्यर्थं विश्व पातीति विचि विश्वपा. । एव पुण्य तायते इति विचि योर्लोप इति यलोपे पुण्यता इत्यादेरप्याकार लोप हाहाशब्दस्य आकारस्य औणादिक डाप्रत्ययसम्बन्धी । तेन आकारलोपी न स्यात् केचित्तु हा इति शब्दं जहातीति व्युत्पत्त्या हाहाशब्दस्याकारलोपमाहुः । आवन्तभिन्नानामपि आकारलोप इति वार्तिकम् । अतएव आचार्येण तन्मतमवलम्ब्य व्यादनञ्ज' क्रीयसे' इत्यादौ काशब्दस्याप्याकारो लुप्तः ॥ १२० ॥

इय उय यू । पश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् यूतौ ताभ्याम् क्रमश्च इकारात् औः इ., उकारात् औ. उ. ॥ १२१ ॥

अत्र डिति साक्षात् परे एव गुण इति बोध्यम् । अन्यथा नुल्लुतौ नुतुविव इत्यत्र कितौ वकारस्य सम्बन्धे जातस्य इमोऽपि किञ्चात् तस्मिन् परे यथा श्रुधोरित्युव

१२३ । टादसश्चास्त्रियान्तु ना ।

टा । १।, अदसः ५।, च । १।, अस्त्रिया ७।, तु । १।, ना । १। ।

इदुङ्गामदसश्च परष्टा ना स्यात् न तु स्त्रियाम् । हरिणा
हरिभ्यां हरिभिः हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

१२४ । ङस्यैङो लोपः ।

ङस्य ६।, एङः ५।, लोपः १। ।

एङः परस्य ङसिङसीर्ङस्य लोपः स्यात् । हरेः हरिभ्यां
हरिभ्यः । हरे हय्योः हरीणाम् ।

१२५ । युङ्गां डेर्डीः ।

युङ्गा ५॥, डे. ६।, डी. १। ।

इदुङ्गभ्यां परस्य डेर्डीः स्यात् ङङ्त् ।

स्यात् तथा मल्ये इत्यत्र व्याङ्गितामिति ङे इत्यस्य अमि कृते ऋर्धिरासित्यतेन गुणा-
पत्तिः स्यात् । आदौ गुणे कृते स्थानिवत्त्वेनैव धिलोपे सिद्धे त्यलोपे त्यलचणमिति
न्यायस्वीकारः स्थानिवदादेश इति न्यायस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन साव्या इत्यादौ
स्थानिवत्ताभावादासो नुमीगमो न स्यात् । त्यलोपे इत्यादि । येन केनापि शब्देन
प्रत्ययलोपे तत्प्रत्ययसम्बन्धि कार्यं स्यादिति । यथा राजा इत्यादौ सेर्लोपे दीर्घः । एव
वाचामौशो वागीश इत्यादां क्लृप्त्युक्ते चिति लुक्शब्देन विभक्त्यलोपे कृतं विभक्त्यन्त
विहितं पदसन्ना सिद्धा । एव तत्कुलमित्यादौ स्थानीर्लुकि कृते क्त्वा परि विहितत्वात्
लुकि न तत्रेति निषेधेन टेरकाराभावेऽपि क्तिसम्बन्धेन पदत्वं स्यादेव ॥ १२२ ॥

मात्स्वर्गाविति उक्ते उदन्तत्वादेव ना आदेशे सिद्धे अदसौ यङ्गणं ज्ञापयति
वैभक्तिकसकलकार्यान्तरमेव ऋत्वमिति । तेन अमुषे इत्यादौ आर्दौ औकृते पञ्चादुत्वे
मत्वे च अमुषे इत्यादि सिद्धम् । आदावुत्वे औप्रसृतयो न स्युः ॥ १२३ ॥

एङ इति प्रकृतेर्विकृतेरपि । तेन गोः द्योः प्राप्तेः स्मृतौ ॥ १२४ ॥

यद्यपि युङ्गा सङ्घे डेर्डीविधानेनैवेष्टसिद्धौ परसूत्रे अङादित्यपि वक्तव्यं न
स्यात्तथापि ङीकरणं ज्ञापयति औपरि विशतेर्लोपो न स्यादिति । तेन विशति
माचष्टे विशतयति । अत्र ऐर्ङित्वेऽपि टेरिव लोपः न तु तेरिति ॥ १२५ ॥

१२६ । टेलीपो डिति, विंशतेस्ते स्त्वडौ ।

टे ६।, लीप. १।, डिति ७।, विंशते' ६।, ते ६।, तु ।१।, अडौ ७।

डिति परे पूर्वस्य टेलीप स्यात् विंशतेस्ते स्त्वडौ । हरौ
हर्योः हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः ।

१२७ । सख्यृङ्गां सेर्डाधेः ।

सखृङ्गा ५॥, सेः ६।, डा ।१।, अधे' ६। ।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेर्डा स्यात् न तु धेः ।
सखा । अधेः किं, हे सखे ।

१२८ । घौ त्रिः ।

घौ ७।, त्रि १। ।

सख्यृक्तकारस्य च त्रिः स्यात् अधौ घौ परे । सखायौ
सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२९ । सख्युष्टाडिता-मा ए उमुसौ ।

सख्यु ५।, टाडिताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ ।१॥ ।

सख्यु परेषां टाडितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते
क्रमात् स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

डितिपरे तत्पूर्वशब्दस्य टेलीप स्यात् । विंशतेस्तु ति इत्यस्य लीप स्यादडौ
डिस्त्वन्विभिन्ने डितिपरे इत्यर्थः । हरौ शम्भौ एकादशाना पूरण. एकादश
विंशते' पूरण विंशः । अङ्गाविति किम् ? विंशतौ ॥ १२६ ॥

अर्जुनस्य सखा कृष्ण' कृष्णस्य सखिरजन. इति महाभारते आर्षम् ॥ १२७ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् सख्यृङ्गाभिति पद षष्ठान्तं भूत्वा
अधेरिति पदश्च सप्तम्यन्तं भूत्वा इद्वानुवर्त्तते । सख्यृक्तकारस्य च त्रि स्यादधौ
घौपरे । अधौ किम् ? हे सखे ॥ १२८ ॥

टाश्च डितश्च टाडितः तेषाम् । आश्च एश्च उस् च उस् च औश्च तेषां । सूत्रत्वा-
ज्जसौ लुक् सन्त्यभावश्च । क्वचिद्विशेषण सामान्यो न बाध्यते इति विचिोऽवे इत्यत्र

१३० । पत्युरसे ।

पत्युः ५१, असे ७ ।

पतिशब्दात् परेषां टाङ्गितां स्थाने आ ए उम् उम् औ एते क्रमात् स्युर्न तु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्यः पत्यौ । असे कि श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो ब्बान्तः ।

१३१ । डतिसंख्याणो जस्शसोर्लुक् ।

डति संख्या-ष्-णः ५१, जस्-शसो. ६॥, लुक् ११ ।

डत्यन्तात् षान्तनान्तसंख्यायाश्च परयोर्जस्शमोर्लुक् स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु । एव यति तति । डति-व्य-णान्त-संख्यास्सदयुष्मदः सदृशास्त्रिषु । त्रादय संख्याशब्दा ब्बान्ताः ।

व्याख्यातम् । तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति सिद्धम् । चेत्यङिति इत्यङ्गत्वे इत्याद्या अनुकरणस्य यथार्थकाव्योभावेऽपि संख्युरिति निर्देशः सखिशब्दस्य गौणत्वं ऽपि ग्रहणमिति भाष्यमतज्ञापनार्थम् । जितसखा जितसखार्यौ जितसखाय जितसख्या जितसख्ये जितसख्युः जितसख्युः जितसख्यौ इति । मुख्यस्यैव ग्रहणमिति न्यासः । तन्मते जितसखि जितसखी जितसखयः जितसखिनः जितसखत्रे जितसखे रित्यादि । स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखी संख्यौ संख्य इत्यादि गौरीवत् । क्लीबेऽप्यन प्रयोगः । तथाच “सखा मित्रसहायं ना वयस्याया सखी मता” इति मेदिनिः । यत् अङ्गी शिशुत्व तव खण्डित न स्त्रियस्य संख्या वयसाऽप्यनेन इति नैषधे वयसा इत्यस्य विशेषण संख्या इति तत् पुष्टेयं अजहङ्गितत्वात् । अतएव हेतुस्तद्वद्भवचसमिति रघु ॥ १२६ ॥

कचिदिशेषेण सामान्यी न बाध्यते इति न्यायात् पतिना नौयमानायाः परशुक्रो न दुष्यतीति । गते सते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतारिवति । सौताया पतये नमः, इत्यादि सिद्धम् । कान्दसमिति कैचित् ॥ १३० ॥

ष च न ष संख्या चासौ ष चेति संख्याण डतिय संख्याण चेति डति संख्याण तस्मात् । डतिः प्रत्ययः तेन डत्यन्ताः कति यति तति इति त्रयः । लुक् षात् कति घटा इत्यत्र युधि इत्यादिना न गुणः । षड् इत्यादौ नान्तत्वात् दीर्घः ।

१३२ । त्रैयङ् नामि ।

त्रे ६।, अयङ् ११, नामि ७।।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, ङित्वादन्यस्य स्थाने । त्रयाणां त्रिष । द्विशब्दो द्वान्तः ।

एभ्य कौवेऽपि कति फलानि षट् पत्राणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जसृशसौ, शि वा-
धित्वा लुमेव । अष्टौ अष्ट फलानीत्यादौ लुक् ङीश्च स्यात् । न च निमित्तगत-
विशेषतो लिङ्गतविशेषस्य बलवत्त्वात् । सर्वाणीत्यादौ यथा स्त्रिसत्राविहितमिका-
गर्दश बाधित्वा जसृशसौ इत्यनेन शि स्यात् तथाचापि शिरेवास्तु इति वाच्यम् ।
ङतित्यणान्त इत्यादिना ङत्यन्तादीना लिङ्गतये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्य-
निषेधात् । एषा मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतय अतिषष्ठ अतिपञ्चान-
अत्यष्टानो युवान । ङतित्य । पद्यार्द्धमिदम् । एषा पुस्त्रीनपुसकलिङ्गविहित-
कार्यं नास्तीत्यर्थः । अतएव युष्मदस्मद्गा शसौ नकारं विधास्यति । एव कति स्त्रिय
इत्यत्र पाच्छीणादीत्यादिना ईप् न स्यात् । पञ्च स्त्रिय इत्यत्र नान्तत्वादीप् न
स्यात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतीनि प्राप्तस्त्रीनि प्रिय-
षपि प्रियपञ्चानि इति स्यादेव । किञ्च प्रियकति गणिका इत्यादावौपीऽप्राप्तिस्तु
ङतिप्रत्ययान्तस्य स्वसादित्वात् । एव नान्तसख्याया लिङ्गविहितकार्यनिषेधेऽपि
नमन्सख्येत्यत्र संख्यावर्ज्जन नान्तसख्याभ्यो गौणेऽपि ईप्निषेधार्थम् । तेन प्रियपञ्चा
गणिका इत्यादि । विस्तारस्तु नमन्सख्येत्यत्र दृश्यं यष्मदस्मदोस्तु गौणत्वे मुख्यत्वे च
लिङ्गविहितकार्यं न स्यात् । तेन अतियुष्मत् इत्यादौ ढेरत्वे स्त्रियामाप् न स्यात् ।
व्यादय इति । अत्र आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादष्टादश पर्यन्ता एव । ऊन-
विशल्यादीनान्तु एकवचनान्तत्वमेव विशल्याद्याः सदैकत्वे सर्वा सख्येयसख्ययोरित्य-
भरात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियति, प्रियचत्वा प्रियपञ्चा इत्यादौ
सर्वा विभक्तय स्युरेव ॥ १३१ ॥

मुख्यस्यैव ग्रहणम् । तेन अतिवीणा प्राप्तवीणाम् । आमीत्यनेनापीष्टसिद्धौ
नामीति कृतान्तु आगमादेश्यो आगमविधिर्बलवानिति न्यायादादौ नुमागम स्या-
दिति ज्ञापनार्थम् । तेन क्रीष्टूनामित्यत्र आदौ नुमागमेऽच, परत्वाभावात् तृष् ।
किञ्च आगमेन अवयवादेश एव बाध्यते न तु सर्वावयवादेश तेन पादशब्द-
स्यामि अदौ पदादेशे पञ्चाङ्गसन्तत्वाद्नुमागमाभावे पदमित्येव ॥ १३२ ॥

१३३ । त्यदां टेरः क्तौ ।

त्यदा ६॥, टे. ६।, अ. १।, क्तौ ७।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् क्तौ परे । द्वौ द्वौ हाभ्यां हाभ्यां
हाभ्यां द्वयो. द्वयो. । वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः ।

१३४ । यूतोऽम्शसोम्नावदीधोः ।

यूत. ५।, अम्-शसो ६॥, क्तौ १॥, अदीधोः ५।

दौधुवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्शसोः स्थाने क्रमात् मनौ
स्तः । वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमौम्याम्
इत्यादि । एवमतिलक्ष्मणादयः । सुधीः ।

अनुकरणस्य सिसञ्जाभावेन टेरत्वाभावे त्यदामिति । सिसञ्जाद्याद्याङ्गान्व
त्यदादीनां टेरः स्यात् । तेन गौणे अतितत् अतितदौ अतितद. अतितन्दि
कुलानि । त्यदाडङ्क्तौ इति कृतोऽपीष्टमिदौ गौरवः ज्ञापयति । यस्मदस्मत्त्व
न्यदा गौणत्वेऽपि अतसि टेर इति अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतित्वान् अतिमान् ।
तसि तु युष्मत् अस्मत्, त्वत् मत् अतियुष्मत्, अत्यस्मत् अतित्वत् अतिमान् ।
एव हिंशब्दस्य मुख्यस्यापि तसि न टेर इति हित । अत्र लिङ्गादिभक्तेरावश्यक-
त्वेऽपि क्तिग्रहणं कर्त्तुमिति त्वज्ञापनार्थम् । तेन डाभ्या कृतं इकृतं तस्य पुत्र,
मत्पुत्र इत्यादौ क्तैर्लुकि कलोपे त्वलक्षणमिति न्यायेऽपि लुकि न त्वेति निषेधात् ।
टेरकारो न स्यात् ॥ १३३ ॥

इयं ऊथ यूताभ्यां त यूत् तस्मान् । वातप्रमीमिति वातं प्रमातीति औष्ठा-
टिकं कौप्रत्ययः । एव औष्ठादिकं कप्रत्यये कर्कन्धूनित्यादि । केचित्तु वात
प्रमौशब्दस्य स्त्रियामीपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि दौमञ्जा विधाय हि वातप्रमि
वातप्रमी वातप्रमी वातप्रमीषामिति । एव कर्कन्धूशब्दस्यापि क्तस्मिन्त्वेन
स्त्रियामपि हि कर्कन्धू कक्कन्धू कक्कन्धू कर्कन्धूनामित्याहुः । एवमतिलक्ष्मणादय
इति । यत्र धातुत्व नास्ति तत्र पुस्त्वादीमञ्चापि नास्तीत्यर्थः । यथा अति-
लक्ष्मी अतिलक्ष्मीन् अतितन्वी अतितन्वीन् अतिवधू अतिवधून् । बहुव्रीहौ च
समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावे बहुप्रथमौ बहुप्रथमौन् अतिलक्ष्मीम् अति-
लक्ष्मीन् इति । भाष्यकारक्रमदीश्वरी तु पुल्लिङ्गेऽप्येषां नदीसञ्जानिवृत्तिनांतीति
अन्वानी सर्वासु विभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाहरतः । अदल्लङ्गामप्यमशसोऽवाविति
केचित् । कृष्णधातुर्लृकारस्य चानुकरणे कृ पठ कृन्धत् ल पठ लन्धत् ॥ १३४ ॥

१३५ । धोरियुवचि ।

धो ६।, इय्-उव् । १।, अचि ७। ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि परे । सुधियौ सुधियः इत्यादि । एवं सुश्री यवक्रादयः । प्रधौः ।

१३६ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादहन्पुनर्वर्षा- काराद्यन्यभू सुधियोर्वौ ।

कव्याद्यनेकाच. ६।, अस्यात् ५।, अहन्-सुधियो. ६॥, यू १॥ ।

कादेर्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

धर्मिकल्पनातो हि धर्मकल्पना स्वधीयसीति न्यायात् पूर्वस्थितस्य यूत इति पञ्चम्यन्तस्य अत्र षष्ठ्यन्तत्वे जानुहति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् । सुध्यादय ए दित्यादौ इयादेशाभाव दर्शयता आचार्येण अत्र अधीति सार्द-रेवेति ज्ञापितम् । सामान्यशब्दोऽपि क्वचित् विशेषपरो भवतीति न्यायात् । तेन रचीवधानी न च मे प्रयास स्वर्थ, स वैरिप्रतिमीचनाय इति रघु' । किञ्च ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदन्यत्वापि भवति । तेन तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुरिति कालिदासः । विशषविधित्वाद्दीर्घस्यापि बाधकोऽय तेन ऊौ सुधियि इत्येव ॥ १३५ ॥

कञ्च व्यञ्ज कव्ये ते आदिनौ यस्य स कव्यादिः । स च अनेकाञ्च कव्याद्यनेकाच् तस्य । नस्योऽस्य' तस्मात् । हन् च पुनर् च वर्षा च कारा च हन्पुनर्वर्षाकारा ता आदयो धेषा ते हन्पुनर्वर्षाकारादय तभ्योऽन्यः हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्य स चासौ भूयति हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभू स च सुधीश्च हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ । न तौ अहन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयो । याविति द्विवचनान्तेन यथासम्प्लार्य यूत इत्येकवचनात्मपि यूतोरिति द्विवचनान्त भूत्वा अचानुवर्त्तते अर्थवशाद्विभक्ति विपरिणाम इति न्यायात् । यथ सेनां नयतीति क्वपि सनान्यौ एव खलज्ञौ प्रण्यौ प्रधौ दीधौ जुहौ । अस्यादिति किम् ? यवक्रियौ कठप्रवौ इत्यादि । इयुवोर्निधेषेऽपि यलावेत्यादिनैवेष्टसिद्धौ यवविधान दीर्घस्यापि बाधनायम् । तेन ऊौ प्रध्वि । अत्रापि पूर्वतः स्यादेरेवानुवर्त्तते तेन प्रधीश्चर. इत्यादौ न प्रसङ्गः । हन्प्रति हिंसार्थमव्ययं दकारादिनान्त तदर्थं भवतीति क्वपि हन्भू' एषा

स्त्रीऽचि परे, न तु दृन्भू पुनर्भू वर्षाभू काराभूभ्योऽन्यस्य
भूशब्दस्य सुधियश्च । प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि । एवं दीध्यादयः ।
कव्याद्यनेकाचः किम् । शुद्धधियौ शुद्धधियः । अस्यात् किं
यवक्रियौ यवक्रियः । नौः नियौ ।

१३७ । न्याप् दीभ्यो ङेराम् ।

नौ-आप्-दीभ्यः ५॥, ङे. ६१, आम् । ११ ।

नौशब्दादापी व्याश्च परस्य ङेराम् स्यात् । नियाम् । शेषं
सुधीवत् । अग्रणीः अग्रण्यौ । ङौ अग्रण्याम् । शेषं प्रधीवत् ।

लिङ्गार्थनिर्णयस्तु दृन्भूः स्त्री । कुलिशे चक्रे दृन्भू' स्त्रीपुसयोरपीति विश्वप्रका-
शात् । पुनर्भूः स्यात् द्विरुदायां दृन्भू' पन्नगवज्रयो । पुनर्नवाया वर्षाभूः
स्त्रिया किञ्चुलुके प्लवे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते इति कीषाञ्च ।
केचित्तु कारास्थाने कार पठित्वा कारभ्वौ कारभ्व इत्युदाहरणम् । तथाच
काराच्चेष्यते इति वामन' । वर्षादृन्पुन काराङ्गुव इति चान्द्र' । कारशब्दो
घञन्तोवृत्तौ भाष्ये च दृश्यते इति रचितश्च कारस्थाने कर पठित्वा करभ्वौ
करभ्व इत्यपि केचित् । दृन्भ्वादीना इयुवस्थानभिन्नाना नित्यस्त्रीत्वाद्द्वीसञ्ज्ञा-
यामादौ नुमागमे दृन्भूनामित्यादि । किन्तु दृन्भूशब्दस्य सर्पवाचित्वे पाक्षिक-
स्त्रीत्वाद्द्वीसञ्ज्ञाभावे दृन्भ्वामिति । दृन्पुनर्वर्षाकारादिभूशब्दस्य वकारविधाने-
नैवेष्टसिद्धौ तद्भिन्न भूशब्दवर्जनं ज्ञापयति क्षिपः । प्राक्कारकाव्ययार्थां कृतसमास-
स्यैव धातोर्यवौ स्त्री न तु क्षिपः पश्चात् समास इति । तेन भयन भौरिति
क्षिपि ईषद्भौर्येषा ते ईषद्भियः । एव कुधियः नानाधियः अधियः पापधिया
धर्मधिया दावतुवा इत्यादि । हश्चिकभिया पलायमानस्याशौविषमुखे निपातः
इति भाष्यम् । हश्चिकभियेत्यादि सम्बन्धे षष्ठीविवक्षयति चान्द्र' । अव्ययाना
मध्ये उपसर्गादेव विधानादौषद्भिय इत्यादौ न स्यादिति केचित् । किञ्च ज्ञापक-
सिद्धमनित्यमिति न्यायात् प्रधीशब्दस्य क्षिपः पश्चात्कृतसमासस्यापि य स्यात् ।
अतएव सुष्ठुधौ, प्रकृष्टा धौरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रथ्यौ श्रौलक्ष्मीवदिति खय वक्ष्यति ।
एव दीध्यादय इति दीधीर्ङञ्च, देवने दीप्तौ क्षिपि अनेकाच्त्वात् य' ॥ १३६ ॥

नौशब्दस्य केवलस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् नियाम् अग्रण्याम् । क्लीवे तु अन्तरङ्ग-
त्वादादौ ऋस्ते नृषि अतिनिनि कुले पुवदभावपक्षे अतिनियामिति स्यादेवेति ॥ १३७ ॥

१३८ । त-तज-खादीयाङीवाः ।

त तज-खात् ५, ईय' ५, ड १, वा ११, उ. १ ।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो ङसिङसोर्ङ उः स्यात् वा । सुत्युः सुत्युः । लूत्यु लूत्युः । सुत्यु. सुत्युः । शम्भुर्ह्रिवत् साध्यः । शम्भुः शम्भू शम्भव., शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्य, शम्भो. शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भवोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भवो. शम्भुषु, हे शम्भो । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

१३९ । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्नघौ चौ स्त्रियाञ्च ।

क्रोष्टो ६, तुन ६, तृन् ११, अघौ ७, घौ ७, स्त्रिया ७, च ११ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुन स्थाने तृन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च न इत् । [१२७] सख्युङ्गामिति । क्रोष्टा हे क्रोष्टो । [१२८] घौ त्रिः । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून ।

तकारस्य स्थाने जातस्तज तथ तजश्च खश्च ततजख तस्मान् । ईकारस्य य ईय तस्मात् मण्डूकल्युताधिकारात् धीरित्यनुवर्त्तते तकारात् तकारस्थानी-
त्यन्नवर्णात् खकाराच्च परस्य धातुसम्बन्धिन ईकारस्य स्थाने कव्याद्यनेकाच्च इत्य-
नेन जातो यो यकारस्तस्मात् परी ङसिङसोरकार उः स्यादित्यर्थः । सुत्युरि-
त्यादि सुतमिच्छति सुतमिवाचरतीत्यादि वाक्ये सुतीयतीति क्तिपि ङसालोप
इत्यकारलोपे यूर्लोप इति यलोपे सुती इति लिङ्गम् एव लुङ्गि ङिदि क्त्वादि-
त्वात्तस्य न लून लूनीयतीति क्तिपि लूनीतिलिङ्ग सुखीयतीति क्तिपि सुखीर्नि-
लिङ्गम् । ईय किम् ? दर्शिय भिन्निय' मूखिय इत्यादौ सयोगपरत्वादियि
कृते न स्यादिति ॥ १३८ ॥

क्रोशतीति औणादिकतुनि क्रोष्टु इति लिङ्गम् । तस्य तुन स्थाने तृन् इति
आदिश. स्यात् । न च तर्हि नकारो विफल इति वाच्यम् । धावस्वसृष्टण
इत्यनेन गुणनिषेधकतया सार्थकत्वात् । गौणस्यापि ग्रहणम् । तेन बहव
क्रोष्टारौ यस्मिन् देशे स बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टारौ । स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वे
सति निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव तृनादेश ऋदन्तत्वादीपि क्रोष्ट्री इति । एव बहव

१४० । वाचाघौ ।

वा । १।, अचि ७, अघौ ७ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने ढन् वा स्यात् अघावचि परे ।
क्रोष्टृन् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ।

१४१ । ऋतो डो डुः ।

ऋत ५, ड. १, डु १ ।

ऋकारात् परो ङसिङसोर्ङो डुः स्यात् ङ इत् । क्रोष्टुः
क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूनाम् ।

क्रोष्टारी यस्या सा बहुक्रोष्ट्री पू । अत्र क्रोष्टुशब्दस्य पुस्त्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात्
ढनादेशे ईप् । एवञ्च क्रोष्टृनतिक्रान्ता अतिक्रोष्ट्री ॥ १३९ ॥

पूर्वक्षेत्रेण वाधितत्त्वाद्वाघेरच एव प्राप्तौ अघाविति व्यर्थम् । न च तर्हि
पूर्वस्य सिमात्रविषयतया सार्थकत्वे औकारादिष्वनेन विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् ।
पूर्वस्य सिमात्रविषयत्वे सौ इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत्र रामानन्दकाशी-
श्वरौ तु तथापि अघिग्रहणं ज्ञापयति येषां कदाचिदपि घिलं सम्भवति तद्भिन्ने
ऽचि वा स्यादिति । तेन क्लीवे औकारस्य घिलाभावेऽपि लिङ्गान्तरे घिलसम्भ-
वात् बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र ढन् न स्यात् बहुक्रोष्टूनि वनानीत्यत्र पूर्वेण ढन्
नित्यमित्याहुतुसङ्ग्रेयम् । वस्तुतस्तु नुष्किकोऽच्यनामीति नुष्क्यमादावित्यादौरा-
गमत्वेन बलवत्त्वादादौ नुष्कागमे ढनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति वत् बहुक्रोष्टुनी वने
बहुक्रोष्टूनि वनानि इत्यादिकमेव स्यात् । अतएव क्लीवे न कुत्रापि ढनादेश इति
क्रमदीश्वराद्याः । किञ्च टाद्यचि पुवङ्गावविकल्पनात् बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुना
वनेन बहुक्रोष्ट्रे बहुक्रोष्टवे बहुक्रोष्टुने वनाय इत्यादि । अघाविति ग्रहणन्तु यादृग्
जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् चिबर्जनेन स्याद्यचः
प्राप्तार्थम् । तेन क्रोष्टुनामोक् क्रोष्टोक इत्यादौ न प्रसङ्गः । क्रोष्टृनिति यद्यपि
पाणिनिक्रमदीश्वरादिभिष्ठादावच्येव ढनादेशो विभाष्यते तथाऽप्याचार्यः शसादौ
तुनन्तस्य ढनन्तस्य च प्रयोग इति चान्द्रदुर्गसिद्ध्योर्मतमवलम्ब्य शसि ढनादेशं
कृतवान् ॥ १४० ॥

सुगमम् । आगमादेशयोरगमविधिर्बलवानितिन्यायादादौ नुमागमेऽचपर-
त्वाभावात् ढनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति निबन्धम् ॥ १४१ ॥

१४२ । गुडि'धोः ।

गु' ११, डि'धो, ७॥ ।

ऋकारस्य गुः स्यात् ङौ धौ च परे क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः । पक्षे ह्रसे च श्मुवत् । ऋह् ऋह्वौ ऋह्व इत्यादि, वातप्रमीवत् । एवमतिचम्बादयः । सुभूः सुभुवौ सुभुव इत्यादि, सुधीवत् । एवं ऋट्प्रसूयम्बादयः । सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि, प्रधीवत् । एव हन्भूखलज्वादयः । धाता हनन्तक्रोष्टुवत् । धौ हे धातः एव नमृहोहपोह्वादयः । पिता हे पितः ।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृभ्रातृ यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न हनन्ता इमे दश ॥

सुगमम् । केचित्तु लृकारस्य धौ जसि च गुण विधात्र ह्येपठित गमलु शिष्य ह्येपठितगमल शिष्या इत्युदाहरन्ति । एवं नमृहोहपोह्वादय इति । हन्साधितेन घाटशब्देन साम्यातिदेशात् होहशब्दसाहचर्याच्च नम्रादय सर्वे हनन्ततुल्या एव । नम्रा च होता गदितोऽथ पीता चत्ताथ नेष्टा तदनुप्रशस्ता । शास्ताथ शस्ता च हनन्त- तुल्या अष्टेति शब्दा खलु वृद्धिभाज । एते अष्टशब्दा, पीतादिषु रूढाः सर्वे औष्णा- दिकतत्प्रत्ययान्ताः । नमौ शब्दन्त्यो मनीषादित्वात् मस्य प नम्रा । छलि होसिऽदने नेमेकाजा इति नेम् होता । पूज् शीर्धे इत्यादिषु इमीभावो निपात्यः पीता । चद सवतौ सौव, चत्ता । निश् शीले नेष्टा । शासन्तु शासने प्रशस्ता । शनसु हिसास्त्यो शस्ता । केचित्तु शास्त्र शस्त्र इति द्वयोर्गुण विधाय शास्तरौ शास्त्र शस्त्रौ शस्त्र, इत्युदाहरन्ति । पिता मातेति । पित्रा साहचर्यान्नाहशब्दोऽत्र जननीवाचक परिमाणवाचकत्वे तु हनन्त एव । तेन धान्यस्य मातारौ पुरुषौ । सव्येष्टृशब्दो रथवासपाश्वर्यस्थितवीरे रूढः टवर्गद्वितीयवान् । याहशब्द, स्वामिभ्रातृस्त्रीवाचकः अन्यत्र हनन्त एव । तेन तीर्थस्य यातारौ पुरुषौ । उणादौ निपातसाधिता एते हनन्ततुल्यसंस्थाना अपि हनन्ता न बोध्या इत्यर्थः । ननान्दृदवृणा हनन्तसंस्थानरहि- तानामपि इहोपन्यासो गुणप्राप्त्यर्थः पद्यपूरणार्थश्च । न च ननान्दादीना हनन्तभिन्न- त्वेन प्रतीयमानानामिहोपन्यासात् पित्रादिभिन्ना ऋदन्ता अतृनन्ता अपि तृणन्ता एवेति वाच्यम् । क्रोष्टोरुहत् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ तृणविधानवैयर्थ्यात् घावस्त्रस्तृण इत्य

१४३ । घावस्वसृत्तणोः ।

घौ ७, अस्वसृत्तणो ६॥ ।

घौ परे ऋकारस्य णु स्यात् न तु स्वसृत्तणोः पितरौ पितरः
पितर पितरौ । शेषं धात्वत् । एवं जामातृभ्रातादय ।

१४४ । नुर्वा नामि घः ।

नु ६, वा ११, नामि ७, घः १ ।

नृशब्दस्य नामि परतो घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् ।
शेषं पितृवत् ।

१४५ । ओरौघौ ।

ओ ६, औ ११, घौ ७ ।

ओकारस्य औकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः ।

१४६ । आ अम्शसोः ।

आ ११, अम्शसोः ७॥ ।

ओकारस्य आकारः स्यादमि शसि च परे । गां गावौ गाः
गवा गोभ्याम् इत्यादि । [१२४] ङस्यैङोलोप इति । गो गोः ।

चापि स्वसृवर्जनवैयथ्यात् । यत्तु तिसृचतस्रादिश्रयोर्नण्विर्धा इत्युक्तं तद्विशेषविधर्गुणस्य
निषेधे सामान्यविधिप्राप्तव्या वृद्धिः कथं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ १४२ ॥

स्वसा च तृन् च स्वसृतृनौ न स्वसृतृनौ अस्वतृनौ तयो ॥ १४३ ॥

गौणत्वेऽपि अतिनृणा अतिनृणाम् ॥ १४४ ॥

अत्र लाक्षणिकभिन्नस्य ओकारस्य ग्रहणम् । तेन गोद्यवोरव । लाक्षणिकस्य
तु दृष्ट उ शिवो येन स दृष्टो इत्यादौ न स्यात् । एव चित्वा गौर्धस्य स चित्तग
गवावादिरिति ङस्व । अस्य सम्बोधने हे चित्तगी इत्यत्रापि न स्यात् ॥ १४५ ॥

आङ्ग इति कृते ओकार आ स्यात् द्वितीयाया अकार परे इत्यनेनैव
सिद्धौ आ अम्शसोरिति गौरव प्रापयति ओकारशब्देनात्र णङ् उच्यते । तत्र
प्राप्त इ कामो येन स प्राप्ते दृष्ट उ शिव येन स दृष्टो, एतद्योरमि शसि च प्राप्ता
प्राप्ता, दृष्टा दृष्टा, इत्यादि सिद्धमिति ॥ १४६ ॥

१४७ । रैरा स्भि ।

रै । १।, रा । १।, स्भि ७। ।

रैशब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायौ रायः, राया राभ्याम्
इत्यादि । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि । इति अजन्तपुं लिङ्गपादः ।

तृतीयः पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

१४८ । आबीव्भसात् सेलीपः ।

आप् ईप् हसात् ५।, से ६।, लीप १। ।

आप ईपो हसाच्च परस्य सेलीपः स्यात् । उमा ।

१४९ । यौरापः ।

ई । १।, औ १।, आप. ५। ।

गौणत्वेऽपि सुराभ्या कुलाभ्या सुरासु कुलिषु । क्लीवे स्त्र इति ऋत्वेऽपि एक-
देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् शदिशः ॥ १४७ ॥

इति अजन्त पुलिङ्गपादः ।

ननु स्यान्तस्यारादित्यनेन स्यात् सलीपे सिद्धेऽव हसोयहण कथमिति चेन्न
नेफात् परस्य सेलीपार्थं पृथग्विधावापत्ते । न च तर्हि आबीव्रादित्येव कार्य-
मिति वाच्यम् । तर्हि च से लुपि तदादिविवर्निपेधान् लिहादीना हकारा-
देर्हकारायनुपपत्ते । नान्ताना नकारस्य लीपानुपपत्ते । एव ककडेह्याम-
र्वचापली सुष्ठु ककते इति क्लिपि सुकक् अत्र स्यादे सीलीप इत्यादेर्वलवत्त्वादादौ
कस्य लीपे सेर्विसर्गे सुक इत्यपप्रयोगापत्तेश्च । उमेति सञ्ज्ञाशब्दाना यथा
कथञ्चिदुत्पत्ति कार्येति प्राञ्चः । उ शिव उ मिमीति जपतीति माङ्ग्लि
शब्दे हनजनाहमादेरिति उग्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामापि उमेति
रूपम् । उमेति मावा तपसे निषिद्धा पञ्चादुमाख्या सुमुखौ जगाम इति कालि-
दासस्य कवितैव ॥ १४८ ॥

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

१५० । धिटौसिः ।

धि-टा-औसि ७, ए' १ ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे । उमां उमे
उमाः उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५१ । डितां यम् ।

डिता ६॥, यम् ११ ।

आपः परेषां डितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां
उमाभ्यः उमायाः उमाभ्या उमाभ्यः उमायाः उमयोः उमानां
[१३७] न्याप्दौभ्योङेरामिति । उमायां उमयोः उमासु ।
एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

१५२ । स्त्रेःसाम् स्वश्च ।

स्त्रे. ५, स्वम् ११, स्त्रेः १, च ११ ।

स्त्रेरावन्तात् परेषां डितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्त्रे ।
सर्वस्यै सर्वस्या. सर्वस्याः सर्वस्याम् । आभि सर्वासाम् । शेष-
सुमावत् । एवं विश्वादयः आवन्ताः । अपुरीत्युक्तेः । अन्तरायै

ई इति लुप्तप्रथमैकम् । दीर्घकरण जरसी इति सिद्धार्थम् । आपोग्रहणा
दीर्घमसोर्निवृत्ति ॥ १४८ ॥

अर्थवशादिभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् आप इति षष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते ॥ १५० ॥

डिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डितां यम् विधानं यकारस्य विभक्तिभाजित्वात्
टाभिसित्यादिना डेप्रभृतौनामथाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च डिति या इत्यने-
नापीष्टसिद्धौ डिता यम् विधानं ननु आवन्तभिन्नानामाकारलोपः शसाद्यचीति
वाचिकमतज्ञापनार्थम् । अतएव व्यादनञ्च क्लीयवित्यादौ क्ताशब्दस्याप्याकारो-
लुप्तः ॥ १५१ ॥

नगर्थे । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम् । शेषमुभावत् । एवं तृतीया ।

१५३ । सुभ्रूदीद्वजस्वार्थानां धौ सूः ।

सुभ्रू-दी-दि-अच्-जस्वार्थानां ६॥, धौ ७, स्व. १ । ।

सुभ्रुवो द्याद्वजस्वार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अम्ब । शेषमुभावत् । एवमक्काक्कादयः । द्यचः किः । हे अम्बाडे हे अम्बाले हे अम्बिके । जरा । [११५] जरम् जराचितु । जरसी केचिदादावौत्वमिच्छन्ति । जरसी जरे । जरसः जराः इत्यादि [११६] पाददन्तेति नासिकापृतनानिशनानां नस्पृन्निशः । नसः नसा नोभ्याम् इत्यादि । पृत, पृता पृङ्गाम् इत्यादि । निशः निशा ।

ननु डस्यमापीष्टसिद्धौ स्वस्येति कथमिति चेन्न अस्यै इत्यादिसाधने सकार-परत्वाभावे सुभ्र इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ १५२ ॥

अस्वार्था नाप्यीकौ मातृवाचका । द्वौ अचौ येषां ते द्यच द्यचश्च ते अस्वार्थायेति द्यजस्वार्थां सुभ्रू दीच द्यजस्वार्थाश्च ते तेषाम् । द्यादिसाङ्ग-चर्यात् सुभ्रू शब्दः स्त्रीलिङ्ग एव यादव । “विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे” इति कालिदास । पुंसि तु हे सुभ्रू पुरुष इत्यच न स्यात् । “दूरादरालभु विभाति वेला कलङ्कलेखामलिनेव धारा” इति रघौ अरालभु इति तन्वादेवेति ङपि कृते ङवस्थानत्वाभावात् दीसञ्ज्ञाया ऋस् । एव “त्व रत्नसा भीरु यतोऽप्रनौता त मार्गमेता, कृपया लताने” इति रघौ । “विह्वल मया सह भीरु काननानि” इत्यादौ च भीरु इत्यत्र तन्वादेवेति ङपि कृते ऋस् । ननु हे गौरि हे बहु इत्यादावनेन ऋस् शुद्धिर्जासित्यादिना गुणः, कथं न स्यादिति चेन्न तत्

१५४ । शङ्खाज-भाज-यज-व्रज-सृज-मृज-व्रश्च
भस्जां षड् भौ ।

शङ्खाज-भस्जा ६॥, षड् ११, भौ ७ ।

शान्तानां छान्तानां राजादेश षड् स्यात् भौ परे ।

१५५ । षोडः फे ।

ष ६, ड १, फे ७ ।

षस्य ड स्यात् फे परे । निङ्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिर्हरिवत् । स्त्रीत्वान्न शस् न
न टा ना । मती मत्या ।

१५६ । द्याडितामम् ।

द्या ५, डिता ६॥, अम् ११ ।

द्या परेषां डितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः
मते, मत्याः मते, मत्यां मती । एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

सूत्रे ऋस्वेदन्तीदन्ताभ्या परवजातानामेव धिजसङ्किता ग्रहणात् अत्र न प्रसक्तैः ।
एवमकालादय इति आदिशब्दात् हे अत्त हे अप्य ॥ १५३ ॥

शङ्खकुच राजस्य भाजस्य यजस्य व्रजस्य सृजस्य मृजस्य व्रयस्य भस्जस्य तं
तेषाम् । एषा दशाना षड् स्यात् लिङ्गप्रकरणे हसविरामयो धातुप्रकरणे
भसविरामयो इत्यर्थः । यथा श्रौविश्वप्रवेशे किपि विट् विङ्भ्या क्तौ प्रविष्टि
यङ्लुकि अवेवेट् प्रच्छीश शीर्षा प्राट् प्राङ्भ्या ष्टि अपरिष्टट् राजृज राट् राङ्भ्या
हववतेर्लिङि इम् निषेधे राष्टि अराराट् इत्यादि ॥ १५४ ॥

ननु ऋप्रभसोरित्यनेनैव षस्य ड स्यात् किमनेन इति चेन्न निट्सु इत्यादर्थं
भवश्चवाच्यत्वात् । पारायणतन्त्रप्रदीपे श्रीपतिदत्तान्तु तालव्यशकारस्य टकार
विधाय निङ्भ्या निट्सु इत्याद्युदाहरन्ति ॥ १५५ ॥

द्याडित्य इत्यनेनापीष्टसिद्धौ डितामस्विधानन्तु अकारस्य विभक्तिसम्बन्धि-

१५७ । स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिसृचतसृचवत् तौ ।

स्त्रिया ७, त्रिचतुरो ६॥, तिसृचतसृ ११, चवत् ११, तौ ७ ।

त्रिचतुरो स्त्रीलिङ्गे क्रमात्तिसृ-चतस्रौ स्तः तौ परे । तौ च चवत् तेन न णुत्रिधा । तिस्र तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः तिसृणां तिसृषु । टेरत्वे सत्याप् । हे हे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः । गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्या गौरीभ्यां गौरीभिः । [१५६] द्याडितामम् । गौर्यं गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्योः गौरीणां, गौर्यां गौर्योः गौरीषु । एवं वाणी-काली-नद्यादयः । लक्ष्मीः अनौबन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवमवीतन्वगादयः । स्त्री । हे स्त्रि ।

त्वार्थम् । तेन स्त्रियै इत्यादिषु धीरियुवचौति इयादेशः । नच द्याडितो त्रि-रित्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वस्यामित्यादौ डिस्थाने आमिक्तते यथा आमो डिच्चात् स्यम् स्यात्तथा मत्ये इत्यत्र एकारस्य वृद्धावपि णुर्ध्वजसित्यनेन इकारस्य गुणापत्ते ॥ १५६ ॥

अत्र सन्धभावः सूचत्वात् । तौच चवदिति तावादेशौ दीर्घं चवदन्ततुल्यौ तेन हेतुना ऋस्य स्थाने जायमाना णुत्रिधा न स्युः । यथा षावस्वच्छटण इति णुर्धि-ध्वोरित्येताभ्यां गुणं चौरिरिति वृद्धिः, शसनामिर्घ इति दीर्घो न स्यादित्यर्थः । न च स्वच्छटणन्तभिन्नतया गुणेन वाधिताया वृद्धेर्निषेधो व्रथेति वाच्यम् । वाधकस्य गुणस्य निषेधे पुनर्वाधिताया वृद्धेर्दुर्निवारत्वात् । किञ्च ऋसान्तत्वात् यो दीर्घ-स्तस्यैव निषेधः तेन प्रियतिसृणि कुलानि इत्यत्र नान्तत्वद्वारा नसर्वमहन्न इत्यनेन दीर्घं स्यादेव । एव समाहारेणापीष्टसिद्धौ णुत्रिधा इति बहुवचननिर्देशात् अमृशसोरादिलोपी न स्यात् ऋतो ङो ङुरित्यपि न स्यात् । मुख्ये गौणे चायं विधिः । किञ्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न चवदिति बोध्यम् । तेन सस्यृङ्गामिति सेडां । धौतु णुर्धिध्वोरितिगुणश्च स्यात् । एवम् आमस्तु नुमागम स्यादेव । यथा प्रियास्तिस्रः स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा हे प्रियतिसः प्रियतिसौ प्रियतिस्रः, प्रियतिस्र प्रियतिस्रौ प्रियतिस्र प्रियतिस्रा प्रियतिस्रै प्रियतिस्रः, प्रियतस्र प्रियतिस्रोः प्रियतिस्रणा प्रियतिस्र प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रषु ।

१५८ । स्त्रीभ्रूः ।

स्त्री । १।, भ्रू १।, घृ १। ।

स्त्रीशब्दो भ्रूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् । [१३५] धोरियुवचि ।
स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वाम् शसोः ।

स्त्री । १।, वा । १।, अम्शसो ७॥ ।

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे । स्त्रियं स्त्रीं
स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां

एव प्रियचतसरा । प्रियास्त्रिलो यस्य तत् कुल प्रियति एव प्रियचतुः अतः स्यसो
लुक् करणान्न आदेश प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादिषु आदौ सवाक्यवा-
देशस्ततोऽनुयागमः । भाष्यटीकाकृता तु स्यसोलुक् कृतोऽपि आदेशो विभाष्यते
तन्मते प्रियतिसृ प्रियति प्रियचतसृ प्रियचतुः कुलमिति । यत्र त्रिचतुरीर्न स्त्रिया
वृत्तिसत्त ससुदायस्य स्त्रिया वृत्तावपिनादेशौ । यथाप्रियास्तयः पुरुषा यस्या
वेष्टायाः सा प्रियति, प्रियती प्रियतयः इति । तिस्र इच्छति विकाम्यति चतस्र
इच्छति चतुर्थति तिसृणा पति त्रिपति चतसृभिः कृतं चतुःकृतमित्यादौ केलुक्-
त्येचेत्यनेन केलुक् लुकि न तवेति निषेधान्नादेशौ । तिस्र इत्यादौ दन्त्यादिशकर-
णान्न षत्वम् । ननु त्रासुस्मिन्निति सुवेण इस् उस् इति दन्त्यान् प्रत्ययकरणेऽपि
हविषा धनुषा इत्यादौ कथं षत्वमिति चेत् सत्य इस्सोर्मुईन्यान्तकरणे रडोऽसम्भवे
ह्रावे हविर्भ्या धनुः धनुर्भ्या इत्यादौ षोड'फे इत्यनेन डकारापत्तिः स्यादिति
दन्त्यान्तकरणम् । ततश्च इस्सन्तीसन्ताना सषेसुस्सनुषङ्गामिति फेरड् अन्यत्र
षत्वमिति एवमवीतन्द्रादयः इति । अवी तन्द्री तरी लक्ष्मी श्री द्वी धीभ्यादि-
शब्दतः । अनवीवन्ततया सेर्न लोपो गौणे न ङ्गत्वता इति । अवरचादौ अवी,
तद्रिसादेमोङ्गे तन्द्रीर्दकारमध्यः । तन्द्रीर्निद्राप्रमीलयोरित्यमरः । तूतरेऽभिभवे
तरी लक्षकड् दर्शनेऽङ्गे लक्ष्मी । एषु औषादिक ईप्रत्ययः लक्षधातीर्माकाराग-
मयः । अत्रिसेवने श्री द्वीलिलज्जे द्वी, ध्येतु चिन्तने धी, जिभीलि भीत्या भीः
एते क्तिवन्ताः । जीमरास्तु प्रियपपी, बहुयषी इत्युभयच्चात्र पठन्ति ॥ १५३ ॥

इषुवार्थमिदं विधानम् ॥ १५८ ॥

स्त्रीशब्दश्च भ्रूनिबन्धनम् । स्त्रियं स्त्रियः इत्यभयत्र चातुसंज्ञासाफल्यार्थः

स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु । श्रीः श्रियौ श्रियः । हे श्रीः डित्यामि च भेदः । श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रिया. श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु । सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठुधीः प्रकृष्टाधीः इति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रथ्यौ श्रीर्लक्ष्मीवत् । धेनुर्मतवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । बधूगौरौवत् । बधूः बध्वौ बध्वः इत्यादि । एवं चमूतन्वादयः । भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रवौ भ्रुवः इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु । पुनर्भू सुलूवत् । सुभ्रूः पुंवत् । स्वसा धात्ववत् । माता पितृवत् । द्यौर्गोवत् । सुराः पुंवत् । नौ ग्लौवत् ।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गपादः ।

मादौ इयादेशः पश्चादीवन्तत्वाभावादम्शसोरादिलोपी न स्यात् । स्त्रियै स्त्रिया स्त्रिया. स्त्रियां एषु चतुर्षु स्त्रीयुञ्जङितीत्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ व्याडितामम् डेराम्च स्यात् पश्चादियादेशः । एव स्त्रीणामित्यत्र वामीति सूत्रे स्त्रीशब्द-वर्जनान्नित्यदीसञ्ज्ञायामादौ गुमागमे पश्चादच् परत्वाभावात् इयादेशः । डित्यामि च भेद इति । श्रीशब्दस्य स्त्रीयुञ्जङितीति वामीत्येताभ्यां दीसञ्ज्ञा-विकल्पनात् रूपद्वयमित्यर्थः । सुध्यादयः पुवदिति शोभना धीर्यस्याः स्त्रिया इति विग्रहे सुधी शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवर्चित्वेऽपि पुलिङ्गस्यापि सम्भवान्नित्यस्त्रीत्वाभावे दीसञ्ज्ञाभावात् स्त्रीलिङ्ग विहित-काव्याभावे पुवदित्यर्थः । आदिशब्दात् रुशी-यवक्री प्रध्यादयः । सुष्ठुधीः इत्यादि । शोभना चासौ धीश्चेति सुधीः प्रकृष्टा चासौ धीश्चेति प्रधीरिति कर्मधारये नित्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाया सुधीप्रथ्यौ क्रमात् श्रीर्लक्ष्मीवत् । सुधीशब्द इयस्थानित्वेन डित्यामिव पाक्षिकदीसञ्ज्ञकतया श्रीशब्दवत् । प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन नित्यदीसञ्ज्ञकत्वात्प्रक्षीशब्दवदित्यर्थः । अत्र प्रधीशब्दस्य क्तिबुत्यच्चेरनन्तर कृतसमासस्यापीयप्राप्तिर्बौज कव्या-द्यनेकाच् इत्यत्र व्याख्यातम् । एव चमूतन्वादय इति । तनु शब्दस्तु तन्वादिवेति ऊप्पच्चे बधूवत् । अनूवन्तपच्चे धेनुवदिति । पुनर्भू सुलूवदिति पुनर्भूशब्दस्य कव्यादीतिवकार प्राप्ता सुलूशब्देन साम्यं ननु सर्वरूपैः तेनास्यनित्यस्त्रीत्वाद्दी-सञ्ज्ञाया सर्वत्र बधूशब्दवदेव रूपम् । एवं हन्भूवर्षाभूकाराभूणामपि रूपं बोध्यम् ।

चतुर्थः पादः । [अजन्तक्लीवलिङ्गशब्दः ।]

१६० । क्लीवात् स्यमोऽधेर्मोऽतः ।

क्लीवात् ५१, सि-अम ६। अधे' ६।, म १।, अतः ५१।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सैरमश्च मः स्यात् ।
ज्ञानं हे ज्ञान ।

१६१ । क्लीवात् यौ ।

क्लीवात् ५१, ई।१।, औ १। ।

क्लीवात्पर औ रीः स्यात् । ज्ञाने ।

१६२ । जस्शसोः शिः ।

जस्शसो ६१, शि. १। ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

सुभू पुवदिति नित्यस्त्रीत्वाभावे नदीसञ्ज्ञाभावादित्यर्थः । स्वसा धाटवदिति
इद्विप्राप्ता साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि स्वसूरिति माता पिठवदिति अवापि
गुणप्राप्ता साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि मातृरिति ॥ १५८ ॥

इति स्त्रीलिङ्गपादः ।

ननु स्वदीभ्यामित्यनेन आदिलीपादेवेष्टिसिद्धौ अमी मकारविधानं कथमिति
चैत्र सर्वलिङ्गविषयस्य स्वदीभ्यामित्यस्य क्लीवमात्रविषयेण स्यमीर्लुगित्यनेन बाधि-
तत्वात् लुगापत्तेः ज्ञानमित्यादौ मकारस्य विभक्त्याद्यवयवभिन्नत्वादात्तमभवीत्य-
नेन आकारो न स्यात् ॥ १६० ॥

ई औ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम् । पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थं तेन
सर्वस्मात् क्लीवात् औकार ईः स्यादित्यर्थः । यथा ज्ञाने वारिणी मधुनी कर्तृणी
पयसी ॥ १६१ ॥

शित्करणं शिःक्लीव इत्यादौ विशेषज्ञापनार्थं तत्र इः क्लीव इति कृते सप्त
श्लोकवचनभ्रमः स्यात् इति । कति फलानि षट्पदाणि पञ्च मूलानि अष्टौ

१६३ । नुष्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

नुष् ११, अयमादौ ७, भसन्तरलादौ ७, तु ११, वा ११ ।

लोवस्य शौ परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६४ । नसव्महन्नोऽधोर्वोऽधौ घौ ।

नस्-अप्-महत्-न ६१, अधो ६१, र्व ११, अधौ ७, घौ ७ ।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च धुवर्जस्य र्वः स्यात् अधौ
घौ परे । ज्ञानानि । हौ प्रीवत् । शेषं रामवत् । एव वन-
धन-फलादयः ।

फलानि एषु लिङ्गविहितकार्यनिषेधान्न शिः । गौणे तु अतिकर्तृनि अतिषधि
अतिपञ्चानि अत्यष्टानि इत्यादौ स्यादेव ॥ १६२ ॥

नुष् प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानीत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः यमस्यादि यमादि.
न यमादि अयमादि' तस्मिन् । भस् अन्तो ययीसौ भसन्तौ भसन्तौ च तौ रलौ
चेति भसन्तरलौ तयोरादि' भसन्तरलादि' तस्मिन् । यमस्यादौ तु अभय-
माचक्षाणानि कुलानि अभयि पापवृक्षमाचक्षाणानि पापवि चत्वारि कुशलमाच-
क्षाणानि कुशलि सुगण माचक्षाणानि सुगणि बहुयज्जानि प्रशामि इत्यादि । ननु
नुष्यम इति कृते यमन्तलिङ्गस्य नुष्निषेधादेवेष्टसिद्धौ अयमादाविति व्यर्थमिति
चेत् । अन्नगत्या क्विपि अन्नि जलानि इत्यादौ यमन्तत्वानुष्णीऽप्रसङ्गात् । भस-
न्तरलादौ तु ऊनर्जि ऊर्जि सुवल्गि सुवनल्गि । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
वर्द्धर्जशब्दस्य रेफात् परी नुष्णा स्यात् तेन बह्वर्जि बह्वर्जि इति । अत्यूर्जादेस्तु रेफात्
पूर्वमेव । ननु भसन्तरलोस्तुवेति कृते भसन्तरलन्तलिङ्गयोर्नुष्विभाषयैवेष्टसिद्धौ
भसन्तरलादौ तुवेति कथमिति चेत् ऊर्जं बलं रातीति ऊर्जं हनजनाद्भसादि-
रिति ङ । तत ऊर्ध्वमाचक्षाणानि कुलानि ऊर्धि इत्यादौ भसन्तरलन्तलिङ्ग-
भिन्नतया नुष्विभाषानुपपत्तौ यमादौ नुष् निषेधापत्ते ॥ १६२ ॥

नसृच अपृच महच्च न चेति नसव्महन्नं तस्य । यथा विद्वान् आप. महान् ।
न इति नान्तलिङ्गस्य गृह्यणम् । यथा राजा ज्ञानानीत्यादौ लिङ्गभाजिनो नुष्पो-
लिङ्गान्तेन जातत्वान्नान्तत्वम् । पञ्चनित्यादौ तु नकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्ग-

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

त १।, अन्यादे' ५।, म. ६।, अनेकतरात् ५। ।

अन्यादेः परस्य स्थमोर्मस्य तः स्यात् नत्वेकतरात् परस्य ।
अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ।
एवमन्यतरादयः । अनेकतरात् किम् ? एकतरम् ।

१६६ । जरातोऽम् वा ।

जरात् ५।, अम् ११।, वा ११। ।

जराशब्दात्परस्य स्थमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम्
अजरम्, अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् ।
शेषं पुंवत् [११६] पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां
शीर्षेण हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्षा शीर्षभ्याम् इत्यादि ।
हृन्दि हृदा हृद्गाम् इत्यादि । उदानि, उद्गा, उदभ्याम्
इत्यादि । आसानि आस्रा आसभ्याम् इत्यादि । पक्षे शेषे च
ज्ञानवत् ।

१६७ । क्लीवे स्वः ।

क्लीवे ७।, स्वः १। ।

क्लीवे र्घस्य स्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् ।

मध्य विहितत्वान्न नान्तत्वम् । अधोरिति किं सुहिन् सुहिसौ । अधाविति किं
हे विहन् । पूर्वतः शिरगुह्यावपि धावित्करणे सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम् । तेन
पयांसि स्वाप्ति महान्ति कर्माणि स्त्रियान्ते सीमा सीमागावित्यादि ॥ १६४ ॥

स्थमोर्मस्येति किं हे अन्य । अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावादन्वतममिति ॥ १६५ ॥

सेर्मस्य अमि जरसादेशेऽजरसम् । पक्षे ध्यम्शसादेरिति ज्ञापकादभादेश-
स्याद्यादिक्षीपे अजरमिति । अमितु आदौ जरसादेशे अमो लुगापत्तिः स्यादिति ।
वाशब्दस्य व्यवस्थया अन्तरङ्गत्वात्त्ववतीऽपि जरसादेशादादौ अमो मकारे तस्य
अमादेशे अजरसम् अजरमिति अन्यथा अमोनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धौ वा गृह्यस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः ॥ १६६ ॥

क्लीवे वृत्तौ सत्यामेव ऋस्वः स्यात् नतु निमिष्ठान्तरापेक्षासीत्यर्थः । एव येन

१६८ । स्यमो लुक् ।

सि-अमो ६४, लुक् ११ ।

क्लीवात्परयोः स्यमोलुक् स्यात् । वारि ।

१६९ । नुस्मिकोऽचानामि ।

नुष् ११, इक ६१, अचि ७, अनामि ७ ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यादचि परे नत्वामि । वारिणी वारौणि ।

१७० । शुधौ वा ।

शु ११, धौ ७, वा ११, ।

इगन्तस्य क्लीवस्य शुवा स्यात् धौ परे । हे वारे हे वारि । वारिणी वारौणि, वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणीः वारौणां, वारिणि वारिणी । इहे च हरिवत् ।

१७१ । पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टायचि ।

पुवत् ११, वा ११, अर्थोक्तपुस्क ११, टायचि ७ ।

विधिसदनस्येति न्यायात्तदनस्यैव ऋस्वः । अन्यथा श्रीममित्यादौ श्रीशब्दस्यापि ऋस्वापत्तिः । अथ पातौति श्रीपा प्रकृतिः । क्लीवे प्रयोगे ऋस्वे श्रीपम् ॥ १६७ ॥

लुक्करणेन लुकि न तवेति निषेधात् यत् तत् इत्यादौ विभक्ति निमित्तकाष्टे-
रकारादयो न स्युः । विरामविहितकार्याणि स्युरेव ॥ १६८ ॥

नुणो लिङ्गभाजित्वात् वारौणि मधूनि इत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः । येन केनापि प्रकारेण इगन्तस्यस्यापि ग्रहणम् । तेन प्रद्युनी सुरिणी सुनुनी इत्यादि सिद्धम् । अनामीति किं वारौणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ नुणि कृते ऋक्षपरत्वाभावाद्नु-
मागमाभावे दण्डिनामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति ॥ १६९ ॥

धेलुकि कृते लुकिनतवेति निषेधात् शुर्धिर्जस् इत्यस्य शुर्धिर्धोरित्यस्य चाप्राप्तौ विभाषा । हे वारे हे वारि हे मधी हे मधु हे घात हे घात । इहापि येन केनापि प्रकारेण इगन्त-ग्रहणात् हे प्रद्यो हे प्रद्यु इत्यादि ॥ १७० ॥

वाग्रहण परत्र बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पुमानिव पुवत् अर्थेन एकार्थेन उक्तः

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवद्वा स्यात् टाद्यचि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किम् ?
पीलुने फलाय ।

१७२ । दध्यस्थिसक्थिच्छाऽनङ् ।

दधि-अस्थि सक्थि-अच्छ ६।, अनङ् १। ।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि अडावितौ । [११७] अनो-
ऽल्लोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दध्निन दध्नोः ।
शेषं वारिवत् । एवमस्थि सक्थि अक्षि । सुधि सुधिनी सुधीनि ।
हे सुधे हे सुधि । सुधि सुधिनी सुधीनि । सुधिया सुधिना
इत्यादि । एव प्रध्यादयः । मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु ।
ह्री प्रीवत् । मधुना मधुभ्याम् इत्यादि । एवमम्बुसान्वादयः ।
[११६] पाददन्तेति स्तु वा । स्तूनि सानूनि इत्यादि भेदः ।
धातृ धातृणी धातृणि । धौ । हे धातः हे धातृ । ह्री प्रीवत् ।
धात्रा धातृणा इत्यादि । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ।

पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुस्कम् । यथा नास्ति आदिर्यस्य तत् कुल अनादि आदि-
रहितमित्यर्थः । अनादि, पुरुष, आदिरहित इत्यर्थः । अतएव अनादिशब्द
एकार्थोक्तपुस्कः । एकार्थेन किं पीलुने फलाय पीलुं वचविशेषवाची पु लिङ्ग ।
हिहीन प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियामित्यमरात् फलपुष्पादिवाचित्वे वच-
वाचकानां क्लीवत्वाभिधानात् । पीलु फलम् । अत्र पीलुशब्दस्य अर्थोक्त-
पुस्कत्वं नास्तीति पु वदभावो माभूत् । एव रसे कटु, कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयो-
रित्यमरात् कटुने अकार्याय अत्र पुंवदभावो न स्यात् कटवे कटुने कुलाय मत्सराय
तीक्ष्णाय वा इत्यर्थः । अत्र स्यादेव । एवञ्च तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरी लवण,
कटुः । तिक्तोऽन्त्रश्च रसा, पु सितवत्सुः षडमी त्रिषु इत्यमरेण रसवति लिङ्ग-
त्रयाभिधानात् कटवे कटुने फलाय इत्यादि स्यादेव ॥ १७१ ॥

गौशेऽप्ययम् । पीतदध्ना पुरुषेण घृताभ्यां शिवेन एव अतिसक्थ्या अत्यक्षा
पीतदध्ने स्त्रिये । अत्र दध्यादीनां रुढमेव ग्रहणं तेन दधातीति दधि दिशा-

१७३ । एचो युत् स्वम् ।

एच १HI, युत् १I, स्वम् २I ।

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ह्री प्रीवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि । सुरि सुरिणी सुरीणि । धौ । हे
सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा सुराभ्याम् इत्यादि । सुनु सुनुनी
सुनूनि । धौ । हे सुनो हे सुनु इत्यादि । सुनावा सुनुना
इत्यादि ।

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

अजन्ताध्यायः ।

दृङ् लीपिन इति किः विलक्ष । दधये पुरुषाय दध्यै दधये स्त्रियै दधये दधिने
ज्ञानाय इत्यादौ अनङ् न स्यात् । सुधीति । श्रीभना धीर्यस्य तत् सुधि कुल
इत्यादीनामप्येकार्थेनीकपु स्तत्त्वम् । एव प्रध्यादय धातृ इति दधातीति धातृ
फलम् । अस्याप्येकार्थेनीकपु स्तत्त्वम् । एव ज्ञातृकक्षादय इत्यादौ अनङ् न
स्यात् । जानातीति ज्ञातृ कुल करीतीति कर्तृकुल एतदादीनामप्येकार्थेनीक-
पु स्तत्त्वम् ॥ १७२ ॥

इत्यजन्ताध्यायः ।

एच क्लीवे स्त्र इत्यादिभिर्ङ्स्व प्राप्नुवन्तो युदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थं ननु समान-
व्यवस्थयैवेष्टसिद्धौ किमनेनेति चेन्न कण्ठ्यत्वे समानस्य अकारस्याप्यापत्तेः । प्रकृष्टा
द्यौः स्त्रीर्गो यस्मात् तत् प्रद्युपुण्यम् । श्रीभनो राः धन यस्य तत् सुरि धनम् ।
श्रीभना नौर्यत्र तत्सुनु जलम् । एषामप्येकार्थेनीकपुस्तत्त्वम् ॥ १७३ ॥

इति श्रीदुर्गादास विद्यावागीशकृताया सुम्भबोधटीकायामजन्ताध्यायटीका ।

हसन्ताध्यायः । प्रथमः पादः । हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

१७४ । द्विरुक्तजच्चादी द्विः ।

द्विरुक्त जच्चादी १॥, द्वि. १।।

कृतद्वित्वशब्दो जच्चादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

१७५ । होढोभौ ।

हः ६।, ढः १।, भौ ७। ।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । [१४८] आबोवभसात् सेलीपः ।
[६४] भप् भसोः इति चपञ्जबौ वा । लिट् लिङ् लिहौ लिहः,
लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिङ्भ्याम् इत्यादि ।

१७६ । दादेर्घः ।

दादि. ६।, घ. १। ।

दकारादेर्घस्य घः स्यात् भौ परे ।

पूर्वे प्रयीजनाभावादनुक्ता सञ्ज्ञा आह । अत्र हेरेकत्वेऽपि द्विरुक्तजच्चादी इति
द्विवचन प्रकृतिविवक्तिभिन्नादात्र विरुद्ध अतएव द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादुत्तरित्यमरः ।
एव युवाल्पीकन्वेत्यत्रापि बोध्य जच्चादिस्तु जच्चतिस्र द्रिद्रातिस्रकास्ति, प्रास्तिरेव
च । दीधौवेवौ च जागर्त्तिर्जच्चादि. सप्तधातुभिः । फलन्तु शत्रन्तस्य त्रिदचोऽहेरिति
द्विवर्जनात् । जच्चत् जच्चतौ क्लीवे जस्शसो, हे, शतुर्नुस्त्रिति जच्चति जच्चन्ति ।
आख्यातिकेऽन्तोऽद्वहेरिति जच्चति अनुस्सिहेरिति अजच्चु । दीधौवेवौ इति द्वौ
वैदिकौ आत्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुस्सिहेरिति अनजसि गुरु
स्यम्यामिति गुणे अदीधयु, अवेवयुरितिकामघेनौ वीपदेव. ॥ १७४ ॥

लिट् लिङ् भ्याम् । लटि अलट् ॥ १७५ ॥

द आदिर्यस्य हस्य स दादि । तस्य हकारस्य दकारादित्वमव्यवधाने न
सम्भवतीति एकाचव्यवधाने बोध्यम् । तेन धक् धृक् । अनेकाच् व्यवधाने तु
दधिलिट् इत्यादौ न स्यात् । हस्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन
द्राहडजागरे क्विपि प्राक् प्राग् प्राग्भ्यामित्यादि ॥ १७६ ॥

१७७ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे,
धोस्तु सध्वेऽन्ते च ।

भभान्तस्य ६।, आदिजवा ६॥, भभा १॥, फे ७, धो. ६।, तु १।, सध्वे ७,
अन्ते ७, च १। ।

भभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां भभाः स्युः फेपरे, धोस्तु
सध्वे अन्ते च । धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा
धुग्भ्याम् इत्यादि ।

१७८ । मुहां घड् वा भौ ।

मुहा ६॥, घड् १।, वा १।, भौ ७। ।

भभयासावन्त्येति भभान्तः । अन्ते स्थितस्य भभस्य आदौ स्थिता धे जवा-
लोषा भभा स्युरित्यर्थे तेषाञ्च अव्यवधानेऽसम्भवात् एकाज्जव्यवधाने एव स्युः ।
यथा भुत् भुद्भ्यामित्यादि एव दध्नोतीति क्षिपि धक् धग् भ्यामित्यादि फेपरे
विधानादेव प्रकृत्यन्तभभप्राप्तौ अन्तयहण आदिष्ट भभोऽपि प्राप्तार्थम् । तेन गृह-
तीति क्षिपि घट् घड्भ्या दीर्घीति क्षिपि धुक् धुग् भ्यामित्यादि । इत्यव्यवधानन्तु
अव्यवधानवत् सजातीयत्वात् तेन द्रुह्युजिघासे धुक्-धुग् भ्यामित्यादि । गा
दीर्घीति गोधुक् गर्दभमाचष्टे इति औक्षिपि गर्दप् इत्यादौ अनेकाच् व्यवधानत्वे
न पूर्वस्य । घातोस्तु धोच्यति अधुग्धु अधोक् । सध्वे किं दुग्धम् । व्यध्यौ-
ताडे इत्यस्य दन्त्यवकारादित्वात् सगाविदित्यादौ न प्रसङ्गः । किन्तु चपोऽवे जब्
इत्यादिवत् एकवचनेनैवेष्टसिद्धौ जवामिति बहुवचनं ज्ञापयति कदाचिदित्यवका-
रस्य जवभिन्नस्यापि भ. स्यात् तेन व्यध्यौताडौ सनि विभ्यस्यति इत्यव वकारस्य
भकारः । एव न्यासोऽपि सनि खे परस्य व्यधेर्वकारीवर्ग्यं अन्यत्र दन्त्य इत्याह ।
एवञ्च जकारस्य भकारी न स्यादिति वक्तव्यम् । तेन जभतीति क्षिपि जप्-
जब्भ्या जजिहृषत्वे जेहते इति क्षिपि जेट् जेड् भ्यामित्यादि अतएव भभान्तस्यादि-
जवा टभा इत्येव केचित् पठन्ति । एव घातोस्तु सध्वेऽन्तेचेति नियमादेव
लिङ्गस्य पूर्वतोऽनु वर्तमानेन भौ इत्यनेनापि फ प्राप्तौ फयहण स्पष्टार्थम् ॥ १७७ ॥

बहुवचनं गणार्थम् । गणस्य । मुह्युद्रुह्युङ्घनश्रिणा, पञ्च मुहादयः ।

मुहादीनां घड् वा स्यात् भौ परे । मुक् सुग् मुट् मुड्
मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि ।
एव द्रुह झुह नश् णिहः ।

१७६ । वाहो वै पौ श्वेतात् तु वा ।

वाह ६।, वा ११, औ ११, पौ ७, श्वेतात् ५, तु ११, वा ११ ।

वाहो वाशब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा ।
विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि । शेषं लिङ् वत् ।

१८० । अनादूः ।

अनात् ५, अ १ ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूह भूहा
इत्यादि ।

१८१ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिष्योः ।

अनडुह् चतुर ६।, अण् आणौ १॥, धिष्योः ७॥ ।

अनडुहश्चतुरस्य धौ परे ऽण् धौ परे आण् स्यात्, णइत् ।

द्रुहस्तु घडोऽप्राप्तपक्षे ङीठोभावित्यनेन ठ एव न तु दादर्घ इत्यनेन च । अन्यथा
दादर्घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सुहादावस्य पाठो व्यर्थः स्यात् तेन भ्रक् भ्रुग् भ्रुट्
भ्रुङ् ॥ १७८ ॥

ओकारिणापीष्टसिद्धौ ओकरणं हसात् परस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन वार्वह-
तीति वार्वाट् अस्य शसादौ वारौह इत्यादि स्यात् । न च वाहो वोटपौ इति
कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यं हसात् परत्र आट्टोत्रि, इत्यस्याप्राप्तौ वारौह इत्या-
यसिद्धेः । हसन्त पूर्वादाहोविनास्तीत्येके ॥ १७९ ॥

अ अवर्णं न अः अन तस्मात् । यादृग्जातौयस्य विप्रतिषेधौ विधिरपि तादृग्-
जातौयस्येति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातौयोऽजिव याह्यो न तु हसः । ततश्च
पूर्वसूत्रमवर्णविषयं हसन्विषयश्च एतत् सूत्रमवर्णाद्यन् विषयमिति बोध्यम् ॥ १८० ॥

अनडुच्चतुर इत्येकवचनं यथा सख्यनिरासार्थम् । अणाणौ धिष्योरित्युभयस्य
द्विवचनान्तात् यथासख्यमस्येव । णित्वादन्याच, परौ ॥ १८१ ॥

१८२ । हो नः सौ ।

हः ६।, नः १।, सौ ७।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।
अनडाहौ अनडाहः । अनडाह अनडाहौ अनडुहः अनडहा ।

१८३ । स्रस्वस्वस्वनडुहां दड् फे ।

स्रस्वस्व वसु-अनडहा ६॥, दड् १।, फे ७।

एषां दड् स्यात् फे परे अडावितौ । अनडुङ्गाम् इत्यादि ।

१८४ । श्वेतवाहवयाजुक्थशासपुरीडाशां
डस्ड् ।

श्वेतवाह-पुरीडाशा ६॥, डस्ड् १।

एषामन्तस्य डस्ड् स्यात् फे परे, डडावितौ ।

१८५ । अत्वसोऽधोः सौ र्घोऽधौ ।

अतु-अस ६।, अधो ६।, सौ ७।, र्घ १।, अधौ ७।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च र्घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धो ।
श्वेतवा ।

अनडुहचतुरोर्ननुक्तावपि चतुरी हकाराभावादनडुह एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

स्रस्वस्वसना सस्य भूप्रभसोरित्यनेनैव दत्ते सिद्धे किमनेनेति चेन्न दान्तादा-
न्तविषयस्य भूप्रभसोरित्यस्य दान्तमात्रविषयेण सौर्वि फे इत्यनेन बाधितत्वादिस-
र्गापत्ते स्वनम् ध्वन्स एतयोः, किपि नलोपे सत् सङ्गां ध्वत् ध्वङ्गाम् । वसुरिति
कसुप्रत्ययः । विदत् कुल विदङ्गाम् अन्यत्र सुवस्तेः किपि सुव सुवीभ्यामित्यादौ
न स्यात् ॥ १८३ ॥

पुरीडीभ्यो डस् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डस्ड् विधानं डित्त्वादान्तस्य स्थाने जातत्वेन
डसडो लिङ्गभाजंत्वार्थम् । तेन श्वेतवाहादीनामन्तत्वादस्वसीधौ साविति
दीर्घः स्यात् । न च तत् सूत्रे असन्तलिङ्गत्व कथं वक्ष्यामीति वाच्यम् । दन्त्य-
शासौ सचेति दन्त्यस इत्यादावपि दीर्घापत्तेः । अत्र भिन्नस्य दन्त्यसकारस्य
अकारेण असन्तत्व नास्तीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

अतश्च अस्च अत्वम् तस्य । अत्वन्तस्य यथा श्रीमान् धनवान् मघवान् युष्म-

१८६ । डस्डो धौ वा ।

डस्ड ६।, धौ ७।, वा १। ।

डस्डो धौ परे धौ वा स्यात् । हे खेतवा हे खेतवः ।
 खेतवाहौ खेतवाहः, खेतवाहं खेतवाहौ खेतौहः खेतवाहः,
 खेतौहा खेतवाहा खेतवोभ्याम् इत्यादि । [१११] किलादिति
 ष । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहं तुरा-
 साहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्भ्याम् इत्यादि । चत्वारः
 चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्य चतुर्भ्य [११०] नुमाम इति चतुर्णाम् ।

१८७ । रडो विः सुपि ।

रड ६।, वि १।, सुपि ७। ।

रडो वि स्यात् सुपि परे नत्वन्त्यरेफस्य । चतुर्षु । प्रियचत्वाः,
 हे प्रियचत्व, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारं प्रिय-
 चत्वारौ प्रियचतुर, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् इत्यादि ।

दर्थं भवत् शब्दस्य भवान् । अत्वन्तस्य किं भवन् कुर्वन् इति शब्दन्तस्य न स्यात् ।
 अधो किं सुव ॥ १८५ ॥ -

असन्त्वादीर्घस्य धौपरे निषेधादप्राप्तौ विभाषा । हीद्रीभाविति ढले
 शासवस घससाढाच्चेति पृथक् यद्गणान्निमित्ताभावेऽपि षत्वम् । ढत्वाभावे तु
 तुरासाहौ इत्यादौ षत्व न स्यात् ॥ १८६ ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय ज्ञापकाय विकल्पाय वा इति स्वरसात । सुपि परे
 स्तोर्वि फे इत्यनेन रेफस्य विसर्गो भवन् रड एव स्यान्नत्वन्त्यरेफस्य इत्यर्थः । तेन
 चतुर्षु गौर्षु धूर्षु इत्यादौ विसर्गो न स्यात् । रडन्तु पिपटीषु सुपीषु सुतुषु
 स'जूषु अह सु इत्यादौ विसर्गो स्यादेव । राजा इत्यत्र आदौ नस्य नृपि तदाद्य
 विधिनिषेधादीर्घो न स्यादित्याशङ्क्याह नसञ्महन्न इत्यादिर्घत्वे नीलुविति पूर्व प्रकृतः
 पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गतमिति न्यायात्रकार लोपमपेक्ष्य अन्तरङ्गतत्वाद्भवती दीर्घस्यै-
 वादौ प्रातिस्ततो नकारानुवित्यभिप्रायः । ननु अन्तरङ्गत्वाद्भवती नकारलोपस्य
 प्राथमिकत्वे ह्रस्वत्वाभावात् सेलीपाभावे विसर्गापत्तिरिति चेन्न सर्वविधिभ्यो लोप
 विधिर्बलवान् इति न्यायेन प्रत्ययनिमित्तककार्यात् प्रागेव प्रत्ययलोपात् प्रत्यय

[१६४] नसबम्हन्न इतिर्वत्वे [११८] नी लुप् । राजा हे राजन्
राजानौ राजानः, राजान राजानौ । [११७] अनोऽस्तीपः । राज्ञः,
राज्ञा राजभ्याम् इत्यादि । डौ । राज्ञि राजनि । [११७] अम्-
वस्यादित्युक्तेः । ब्रह्मण यज्वन इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८८ । हन्पूषार्थमेनाऽधौ सौ शौ घः ।

हन् पूषार्थमेन ६।, अधौ ७, सौ ७, शौ ७, घं १। ।

एषां घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च । वृत्रहा, हे वृत्रहन्,
वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणौ ।

१८९ । हनो क्त्वा घ्नो न णः ।

हन ६।, क्त्वा ६।, घ्न १।, न १।, ण १। ।

हनः स्थाने जातस्य क्लस्य घ्नः स्यात् । तस्य च णो न
स्यात् । वृत्रघ्न, वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् इत्यादि । एवं पूषन् अर्थ-
मन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

निमित्तककाव्यानन्तर प्रत्यय लोपस्य त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
न च तर्हि य स पत्या इत्यादावपि निर्विसर्गापत्तिरिति वाच्य लोपस्वरदि-
शयी स्वरदेशो विधिर्वलवानिति न्यायादादौ टेरकास्मद् प्राप्तौ सिलोपप्रसङ्गा-
भावात् । न च तथापि यत् तत् किमित्यादावप्यादौ टेरकारोऽस्त्विति वाच्य
स्यमीर्लुग्विधानात् । यस्य लुक् क्रियते तन्निमित्तककार्यस्यादावुत्पत्तौ लुक्करण-
स्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ १८७ ॥

हन्निति हन्धातु सम्बन्धिन एव ग्रहण तेन ग्रीहानौ दीर्घाहानौ इत्यादीना
धात्वन्तरसाधिताना नसबम्हन्न इत्यनेन दीर्घं स्यादेव । वृत्रहा पूषा अर्थमा ।
इन्निति प्रत्ययस्तेन तदन्तस्य ग्रहणम् । धनग्राहौ इन्नन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तानाञ्च ग्रहणम्
अधिकन्तु प्रविष्ट न च तद्वान्निरिति न्यायात् तेन मेधावी गोमी वातकी वाम्नी ।
एषा भान्तत्वात् नसबम्हन्न इत्यनेन स्यादिपञ्चके प्राप्तव्यस्य दीर्घस्य नियमोऽयम् ।
तेन वृत्रहणौ पूषणौ अर्थमणौ इत्यादिषु न स्यात् ॥ १८८ ॥

हन इति हन्धातुसम्बन्धिनी क्लस्यैवेत्यथ । तेन अङ्गि पूषाह् इत्यादौ न
स्यात् ॥ १८९ ॥

१८० । पूष्णो डिर्डिर्वा ।

पूष्ण. ५।, डि १।, डि १।, वा १। ।

पूष्णि पूषणि पूषि ।

१८१ । मघोनस्तुङ् वा क्तिष्योः ।

मघोन ६।, तुङ् ११।, वा ११। क्ति ष्यौ ७॥ ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् क्तौ पौ च परे, उडावितौ ।

१८२ । त्रिदचोऽदेर्नुण् घौ ।

उ ऋ इत्-अच ६।, अदे ६।, नुण् ११।, घौ ७॥ ।

उकारित ऋकारितो ऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे न तु द्वेः ।

पूषीति कश्चिन्न सन्त्यते ॥ १८० ॥

डित्वान्नकारस्य स्थाने “अर्थं नानार्थशब्दानां यथाकार्थं वर्देद्बुधः” इति वचनादत्र तुङागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यत इति । पौ माघवत् माघवन् माघवती । क्तौ परे विहितत्वात् समसोक्तैर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्त्यकार्यस्य, लुकि न तवेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवती भक्तिः मघवद्भक्तिरित्यादि स्यादिति केचित् । अतएव मघवद्वज्रलज्जानिदानमिति दुर्गसिद्धयुतम् । वा ऋणसुखरत्न वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १८१ ॥

उश्च ऋश्च वरी तावितौ ययोस्तौ त्रितौ च अच्च त्रिदच् तस्य । उकारितो यथा विद्वान् मघवान् भवान् श्रीमान् ज्ञानवान् । ऋकारितो यथा भवन् अदन् दीव्यन् भावयन् इत्यादि । अच इति । अन्चुर्गात पूजनर्यादित्यस्य गतावय क्तिपि लुप्तनकारस्य ग्रहणम् । तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि अन्यत्र वद्वच् इत्यादि । अदेरिति । नदि अदि तस्मात् । अदेरिति पञ्चम्यन्तम् । नञ इह अन्यार्थ एव । तनावसर्थः । द्वे परस्य शतन्तस्यैव नुण् न स्यात् । अन्यस्य तु स्यादवेति । यथा ददत् दधत् पापचत् बीभुवत् जचत् जाग्रदित्यादि । दुभ्रषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपोऽतोऽर्द्धचारित्यनेन कृतस्य श्रुलोपोस्य स्थानिवत्त्वात् द्वेः परत्वाभावे नुण् स्यात् एव । न च दददित्यादावपि लुगदभ्योऽप इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्थोमाङीरिति लोपोऽतोऽर्द्धचारिति ह्रस्वलोपोऽग्नितीत्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण कृतस्य अकार

१८३ । स्यान्तस्यारात् लुप् फे ।

स्यान्तस्य ६।, अरात् ५।, लुप् ११।, फे ७।

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात्परस्य । मघवान्
मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः मघवानः,
मघवन्तं मघवानं, मघवन्तौ मघवानौ ।

१८४ । श्वयुवमघीनामूर्वीऽते पौ ।

श्वयुवमघीना ६॥, उ १।, व. ६।, अत ७।, पौ ७।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते । मघवतः
मघीनः, मघवता मघीना, मघवद्भ्यां मघवभ्याम् इत्यादि ।
शुन शुना । यूनः यूना । शेषं राजवत् । अर्वा हे अर्वन् ।

लोपस्य स्थानवत्त्वानङ्गीकारात् । अस्य वीज सक्तीऽलोपीऽच्चत्वं इत्यव दृश्यम् ।
हे पगस्य श्वन्तादन्यस्य तु ददिवान् जजाग्वान् जग्मिनान् जगन्वान् वावदिथन्
इत्यादौ लुण् स्यादेव ॥ १८२ ॥

स्यस्यान्त स्यान्त तस्य । लुप्करणात् वज्रमाचष्टे इति औटिलोपे क्तिपि
जेर्लोपि वज्र इति लिङ्गात् सौ अनेन रेफस्य लुपि जकारस्य चूडिति कुङ् न
स्यात् । तेन वज् वज्री वज्र्यापित्यादि । मघवानिति नस्य तुङि अलसीधी
रिति ङीष्ं उदित्त्वानुणि स्यान्तस्य लुप् । पिपच्चादिशब्दानां सयोगान्तस्य लुपि
सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वचनादेव भूपभसीरित्यनेन चपि जवे च पिपक् पिपग्
इत्यादि सिद्धम् । सन्ध्यायतूत कार्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणात् अरादिति कि
जर्क उर्गभ्याम् । ननु पुसीऽर्थ पुमर्थ इत्यादौ । दान्तत्वादिरामप्राप्तौ यथा
सयोगान्तलोपस्तथा नद्यम् इत्यादावपि यकारादिलोपीऽस्तु इति चेन्न अस्य बध्वर्थ
इत्यादि ज्ञापकादव सन्धिजातेतरसयोगान्तस्यैव ग्रहणात् । न च आदिशाना
विवानसामर्थ्यादेव लोपी न स्यादिति वाच्यम् । सत्या बध्वा पित्रा पठितगम्हा
इत्यादावदान्ते तेषां सार्थकत्वात् अत्र तृन्पा नलुग्वा इत्यादिवत् स्यान्तलुप् इत्येक-
पदनेवेष्टसिद्धौ स्यान्तस्येति भिन्नपद ज्ञापयति । राट्ङीलोप, स्यादिति । तेन
चिकीर्षु इत्यादि सिद्धम् ॥ १८२ ॥

अनूच युवन्च मघवन्च ते तेषाम् । मघीनामिति निर्देशात् नान्तपदे

१८५ । अर्वणोऽनज तुङ् ल्येऽसौ तु ।

अर्वण ६।, अनज ६।, तुङ् १। ल्ये ८।, असौ ७।, तु १। ।

नज्वर्जस्यार्वणो नस्य तुङ् स्यादसौ ल्ये परे । अर्वन्तौ अर्वन्तः, अर्वन्तम् अर्वन्तो अर्वतः, अर्वता अर्वङ्गाम् इत्यादि । अनजः किम् । अनर्वा. हे अनर्वन्, अनर्वाणो अनर्वाणः इत्यादि । शेषं यज्जवत् ।

१८६ । पथिमथ्यृभुक्तां थितोर्नमौ घौ ।

पथि-मथि ऋभुक्ता ६॥, थ इती ६॥, नमौ १॥, घौ ७। ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्तिन् एषां थस्य नम् स्यात् इकारस्य चाकारः घौ परे ।

१८७ । टेरा सौ ।

टे. ६।, आ १।, सौ ७। ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पथ्या. पथ्यानौ पथ्या नः, पथ्यानं पथ्यानी ।

एवाथ विधि । तेन सघर्वत्त इत्यादी न स्यात् । अते तद्धितभिन्ने पौ । यथा शुन. धूनः सघो नः शनौ यूनौ सघोनी । तद्धिते तु शौवन यौवन साघवनम् । गौणेऽप्येवम् । घृतशुन बहुयून दृष्टसघोन ॥ १८४ ॥

नास्ति नज् यत् सीऽनज् तस्य । प्रत्यये यथा अर्वन्तौ अर्वन्तौ अर्वन्त आर्वन्त अर्वन्तमिच्छति अर्वन्त्यति अर्वन्वाचरति अर्वन्त्यते इत्यादि । सङ्गस्य दृग्वर्गवर्ग इत्यादी प्रत्ययाभावान्न स्यात् । दुर्गसिद्धन्तु समामिऽपि तुङ् विधाय अर्वन्त गतः अर्वङ्गत्, अर्वङ्गनमित्युदाजहार । स्वमते तु क्लृप्तकृत्यं चेति क्लृप्तकृत्यं त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न त्वेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तत्समाधानीयम् । गौणेऽपि अनर्वन्तम् इति केचित् ॥ १८५ ॥

पथिन्च मथिन्च ऋभुक्तिन्च तेषाम् । यच्च इज्ज थितौ तथौ । नम्च अथ नमौ ॥ १८६ ॥

सौपरं पूर्वण थस्य नमि इकारस्य चाकारं पथ्यन्ति स्थिते रार्जितवदादी

१८८ । लोपोऽचा घौ ।

लोप. १।, अचि ७।, अघौ ७ ।

पथ्यादीनां टेलोपः स्यात् अघावचि परे । पथः पथा
पथिभ्याम् इत्यादि । एवं मय्या ऋभुक्षाः । [१३१] डति-
संख्याणा इति पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ।

१८९ । नो नामि घः ।

न ६।, नामि ७।, घ १। ।

नान्तस्य नामि परे घ स्यात् । पञ्चानां पञ्चसु ।

२०० । वाष्टनो जसश्सी डौः ।

वा १।, अष्टन ५।, जसश्सी ६॥, डौ. १। ।

अष्टन परयोर्जसश्सीडौ स्यात् वा, ड इत् । अष्टौ अष्ट,
अष्टौ अष्ट ।

सिलोपे ततो नलोपे पठ्यति निर्विसर्गमेव रूपं स्यात् । एव सम्बोधने दीर्घं
नकारलोपयोः प्राप्तौ हे पठ्यन्नित्यनिष्ठमपि स्यादिति अतष्टेरासाविति विधानम् ।
इदानीन्तु लोपस्वरदेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेराकारे
हस्परत्वाभावात् सेलोपाभावे विसर्गे पठ्या हे पठ्या ॥ १८७ ॥

न च लोपोऽचौतिक्लृतेऽपि पठिमथ्यृभुक्षामिति विशेषविधिना बाधितत्वादर्भ-
रच एव प्राप्तौ अघाविति न वाच्यं यादृग्चातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृज्
जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्यादेरच एव प्राप्तव्यत्वात् । तेन पथोऽन्तः पथ्यन्त
इत्यादौ न प्रसङ्गः । नवा तर्हि लोपः पौ इत्यनेनापौष्टसिद्धिरिति वाच्यं स्त्रिया
नान्तत्वादौपि अतिमथिनी अतिऋभुक्षिणी इत्येतापि टिलोपप्रसक्तेः क्लीवे तु अति-
मथौ अतिऋभुक्षौ कुले इत्यत्र टिलोपः स्यादेव । जसश्सीस् अतिपठ्यानि
अतिऋभुक्षाणि कुलानि ॥ १८८ ॥

स्वसम्बन्धिनकारिण सहितं आम् नाम् तस्मिन् । तेन यञ्चना दष्टिना
मित्यादौ न प्रसङ्गः । पञ्चानामिति आमी तुमागमे अन्तरङ्गत्वादादावनेन दीर्घं
तुमागमस्याम्सम्बन्धिलेन फलान्नोलुप् फेधाविति नस्य लुप् ॥ १८९ ॥

डौ इत्यस्याप्राप्तिपक्षे तु बलवत्त्वादादौ जसश्सीर्लकि कृते लुकि न तत्रेति
निषेधात् डाक्तौ वेति डा न स्यात् ॥ २०० ॥

२०१ । डा तौ वा ।

डा ।१, तौ ७, वा ।१ ।

अष्टनो डा स्यात् वा तौ परे, ड इत् । अष्टभिः अष्टभिः
अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्य. अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०२ । धोर्मो नः फम्बि ।

धी. ६, म. ६, न. १, फम्बि ७ ।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ
प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

२०३ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

इदम. ६, अयम्-इयम् ।१॥, पु स्त्रियो ७॥, सौ १ ।

इदमः पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे ।
अयम् ।

२०४ । दामोऽदसश्च तौ ।

द ६, म. १, अदसः ६, च ।१, तौ ७ ।

इदमो ऽदसश्च दस्य मः स्यात् तौ परे । इमो, इमे इमम्
इमौ इमान् ।

वा यङ्गण वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अष्टानामिति आदौ तुमागर्ग डादेशः ।
तदभावपक्षे तु दीर्घा नकारलोपश्च ॥ २०१ ॥

स्यादीयद्वसस्यैव फलेन वमोरप्राप्ता पृथग्वचनम् । फे प्रशान् प्रशान्भ्या
दान्तवत् सभौति दान्तत्वानुस्वार । वमोस्तु जङ्गन्नि जङ्गन्त्वं, जङ्गन् जङ्ग
त्वान् ॥ २०२ ॥

अयम् च इयम् च अयमियम् इति लुप्तप्रथमादिवचनात् पुंस्त्रियोरित्यनेन
यथासंख्यार्थम् ॥ २०३ ॥

अस्य पुत्त, इदपुत्त' असुथ कत्या अदःकत्या इत्यादौ कौर्लुकि कृत्तिकं तर्वाति
निषेधानादेशः ॥ २०४ ॥

२०५ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

टा औसि ७, इदम ६, अनक ६, अन १ ।

अनक इदमः टौसीः परयोरनः स्यात् । अनन ।

२०६ । सभ्यः ।

सभि ७, अ १ ।

अनक इदमः अ स्यात् से मे च परे । [१०८] आक्तिम-
भवि । आभ्याम् ।

२०७ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

भिस् १, भिस ६, अदम. ५, च १ ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात् नत्वैस् ।
[१०८] ळ्भे सभ्ये । एभिः । [१३३] टेरत्वे । [२ ४] दस्य
मत्वे । [११२] ऊँ स्मै पश्चात् [२०६] अः । अस्मै आभ्याम्
एभ्यः, अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन्
अनयो एषु । अनक किम् ।

नानि अक् यस्य सीऽनक् तस्य अदसी निष्ठत्यर्थमिदमो ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

सच भच सभ तस्मिन् । अत मण्डूकपुल्याक्तावित्यनुवर्तते । तेन विभक्त्यव-
यवमभयोरित्यर्थः । ततश्च अस्य सिद्धि इदसिद्धिः अस्य भट्ट इदमभट्ट इत्यादौ
न प्रसङ्गः । अत अनक इति नञीऽत्यर्थत्वात् । अनूक्तौ सभयोः परयोरिमक
स्यापि अ आदेशः, यथा इमकस्मै घन देहि अथ अस्मै भूमि देहि इमकाभ्या
वेदोऽधीत, अथ आभ्या तर्कोऽधीत, अकोऽप्राप्तिपक्ष एवेष्टसिद्धौ इद वचनम्
अनूक्तौ सभयोः परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थम् ॥ २०६ ॥

अत अनक इति विशेषणमदसीऽपि अनर्भ्यामिदमदीभ्या परस्य भिसोभिसेव
स्यात् तद्रूपेणावस्थितः स्यादित्यर्थः । तेन अमुकैरिति सिद्धम् । अत नैसदशेत्य-
नेमापीष्टसिद्धौ गौरव ज्ञापयति कदाचिदैस् स्याच्च । तेन इमेगुणैः सप्तर्षयः स्वर्ग
गता इत्यादि सिद्धम् ॥ २०७ ॥

२०८ । त्यादिव्यासभोस्तिस्त्रिस्त्रिवाक् प्राक्-
टैर्व्यकदश्च ।

त्यादि-स्त्री इ। वा ।१।, अक् ।१।, प्राक् ।१।, टे ५।, व्यक् ।१।, द १।, च ।१।।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ ओस्-वर्ज-त्त्यन्त-से सेश्च टेः पूर्वोऽक्
स्यात् वा, व्यक्तस्य दृश्य । इमकेन इमकाभ्याम् इमकैः इत्यादि ।

२०६ । द्वीटा सौदैतयोरिनोऽनूतौ ।

झी-टा ओसि ७, इदैतयां ६॥, एन ११, अनुत्ता ७ ।

इमा टौसीश्च परत इदमेतदोरिद्वैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य
पश्चादक्तौ ।

सच भव श्रीस् च ते समीस । न विद्यन्ते समीसी यत सीऽसमीस्
असमीस् त्तिर्येष्वात् सीऽसमीस् त्ति । स चासौ स्त्रियेति असमीसक्तिम्तिः । पथात्
त्यादिश्च व्यञ्च असमीस्त्तिस्त्रिये स्त्रियेति तस्य । यथा भवतकि भवतक जीव-
तकात् स्वक । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया सामित्वे जुगुप्सने इत्यमरीक्तस्य
सामि इत्यव्ययस्य न स्यादिति । सामि भुङ्क्ते सामि पश्यति । उच्चकै, प्रक
परका । असमीस्त्तिस्त्रि सर्वेणक इयक यतक तवक युष्माकक खेन् सर्वकेण
सर्वकत । पक्षे भवति भवत इत्यादि । सभ श्रीस् त्वन्तस्त्रेर्वर्जनात् सर्वस्मर्क
सर्वाभ्यका सर्वयकी सर्वेषु इत्याद्यपप्रयोगा न स्युः । सभ श्रीस्त्वित्युत्पत्ति
पूर्वन्तु सर्वकस्मै सर्वकाभ्या सर्वकया सर्वकेषु इत्यादयः स्युरव । विभक्त्युत्पत्ति
पूर्वमकिकृते पुनर्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात् । तेन सर्वकेणक इत्याद्यपप्रयोगा न
स्युः । कृपाया निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन साधिते । प्राथीङ्ग्वान्त्यस्वरात् पूर्व
सर्वनाम तिङव्ययादिति प्राञ्च । क्रमेणीदाहरणानि । हासकत्वम् । पापी
ऽहकम् । जल्पसकि । गोपायके कुलायुषी । उच्चकैर्ददाति । ऋषत्वान्प
त्वयीथ । ऋषेनाल्पेन वा त्वया त्वयका । अवक्षेपणे च । त्वयका पुत्रेण
सा गर्विता । व्यकस्येति । अव्ययस्य टे, पूर्वे अकि जाते अव्ययान्तककारस्य
दकारः सादित्यर्थः । यथा धिक् धकित ॥ २०८ ॥

इदं एतत् इदं तयो' । अनुपशब्दोक्तिः, अनूक्तिः, तस्याम् । टेरकार-
सावश्यकत्वेऽपि इदमन्तर्दीरिदंतयोरिति विशिष्टाभिधानं कथमिति चेन्न । नपु सक
अमीलुकि लुकि न तवेति निषेधात् टेरत्वाभावे एनत् पुष्यम् एनत् फलं पश्य

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्वाथैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवानेनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णो ऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

[१३३] त्यादां टेरः तौ । कः कौ के इत्यादि । [१७७] भभान्त-

स्येति वस्य भः । भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधा भुङ्गाम् इत्यादि ।

२१० । युजिरोऽसे नुण् घौ ।

युजिर ६।, असे ७।, नुण् ११।, घौ ७।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, न तु से ।

इत्यादौ मकारदकारयोः स्थितयेऽवश्यवक्तव्यत्वात् । किञ्च इदेतयोरीनादेश-
विधानसामर्थ्यात् लुकि न तवेति निषेधेऽपि एनादेशः स्यात् इति । यथा विभक्त्या
उक्तिस्तथैव यदि पुनरुक्तिः स्यात्तवैवादेशः स्यादिति । तेन अयं गुरु इमं प्रणम
इत्यादौ न स्यात् । एव एकाधिकरण एव स्यात् तेन इमं गुरु प्रणम इमं शिव
पूजय इत्यादौ न स्यात् । एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । तेन कण्ठ्यमानेन
कट कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य । अथैनमद्रेः खनया शुशोच इति रघु ।
विद्यामथैनं विजया जयाच्च रत्नोत्तमं चिप्रमुमिचितात्मा इति भट्टि । जहातु
नैनं कथमर्थसिद्धिं सशय कर्णादिषु तिष्ठते य इति भास्वि । इमं विद्वा-
त्यादि । हे साधो इमं जन हरेर्भक्तं विद्धि इत्युक्तिः, अथ एनं शिवार्चकं विद्वाति
पश्चादुक्तिः । हे साधव इमौ इमान् शैवान् वित्त इत्युक्तिः एनौ एनास्तु वैष्ण-
वान् वित्तेति पश्चादुक्तिः । अत्र एनौ एनानित्युभयोर्विशेष्ययोगिक विशेषण
वैष्णवानिति बहुवचनान्तमुक्तवता आचार्येण नानालिङ्गानां नानावचनान्तानां
विशेष्याणामेक विशेषण परस्यैव लिङ्गं सख्याच्च भजतीति सूचितम् । अतएव
कनदीश्वरोऽपि कचिद्भिन्नलिङ्गविभक्त्योरिति सूत्रं कृत्वा स्त्रियो धनं सुतौ जातौ
इत्युदाहृतवान् । अनेन कृष्णः, पूजित इत्युक्तिः, अथ एनेन गिरिशोऽर्चित इति
पश्चादुक्तिः । केशवः अनयोः, स्वामी इत्युक्तिः । अथ शिवः एनयोः स्वामीति
पश्चादुक्तिः । अत्र अनयोरिति एनयोरिति च षष्ठीसप्तम्यन्तं बोध्यम् । स्वामि-
शब्देन योगे स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षष्ठी सप्तम्योर्विधानात् । क इत्यादि ।
लोपस्तरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे सेर्विसर्गः ॥२०८॥

घौ परे धातोरसम्भवात् क्तिबन्तस्येत्यर्थः ॥ २१० ॥

२११ । चूङ्-कुङ्-युङ्-सृग्-दिगसृगृत्विक्-
दधृक्-टक्-स्पृक्-सृगुष्णिहां कुङ् भौ ।

चूङ् उष्णिहा इ॥, कुङ् ।१।, भौ ३ ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कुङ् स्यात् भौ परे । [५०] मूर्नु-
र्भस्यदान्ते [५१] । जपे जप्नोः । [१८३] । स्यान्तस्यारात्
लुप् फे । युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्याम्
इत्यादि । असे किम् ?—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि ।
युजिरः किम् । युक् समाधिमान् । अञ्च क्रञ्च युजामेव
प्राक् कुङ् पृथक् ग्रहणात् । तेन खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि ।
[१५४] शक्ञाजिति षङ् । [१५५] । षोङ् फे । राट् राड् राजौ
राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट् । परिसृट् ।

चञ्च अञ्चच कृञ्चच युञ्चच सृञ्च दिश्च असृञ्च ऋत्विञ्च दधृञ्च
इथ स्पृञ्च सञ्च ऊष्णिङ्च ते तेषाम् । चञ्चवर्गे सचेह धात्ववयव एव । तेन
वहञ्च वहञ्ज्या बहुनञ् बहुनञ्भ्याम् इत्यादौ न स्यात् । युञ् शब्दस्य युजिरी
ऽमिनुन्निति नुपिठते युनञ् इति रूपं अन्च कृन्च युञ्ज ण्वा चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्तौ
पृथक् ग्रहणं नियमार्थम् । नियमस्य ण्वामेव मयीगान्तलोपादादौ कृडि न-
स्यानुस्वारि तस्य च ङकारे जाते स्यान्तस्य लुप् स्यात् । अन्येषां मयुक्त चवर्गा-
न्तानानु फे परे आदौ मयीगान्तलुप् इति । तेन खजि पाङ्गुल्ये क्षिपि । खन्
खञ्जौ खञ्ज गुजि क्जने गुन् गुञ्जौ गुञ्जः इत्यादि सृञ् असृञ् ऋत्विञ् ण्वां
चवर्गान्तत्वेऽपि शक्ञाजिति षङ् बाधनार्थम् । उष्णिङ् इति ऊर्द्धं चिह्न्यतीति क्षिपि
मुहादिविहितघडोऽप्राप्तिपक्षे ह्योदीभावित्यस्य बाधनार्थम् । कृडिति ।
कृ कवर्गे “अर्थं नानार्थशब्दानां यथा कार्यं वदेदुध.” इति वचनात् मघोनत्
ङ्वेत्यत्र अर्थोऽनञ् इत्यत्र च यथा तुङा नुणागम एव सूच्यते न तु सवर्णौ
गृह्यते तथातः कुडा चुस्थानजातत्वात् सवर्ण एव गृह्यते न तु नुणागमः सूच्यते
इति । धात्ववयवकारस्यासम्भवेन छकारस्यापि शक्ञाजिति बाधितत्वेन च ज
भ इत्येषां स्थाने कगघ इत्येते स्युरित्यर्थः यथा वच्चौ वाक् उक्तिः भञ्जौ सुखभाक्
भक्तिः जर्भश्च जर्कं जर्त्तिः । चवर्गसाहचर्यादन्येषामपि कगघ ण्वामन्यतम एव
स्यात् पश्चात्तेषां स्थाने भप्भसीरित्यनेन यथायोग्यं कगौ स्यातामित्यर्थः । अत्र

२१२ । विश्वराजोऽदा ।

विश्वराज' ६।, अत् १।, आ १। ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे । विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

२१३ । स्यादेः सो लोपः कोऽषट्ठन्यरक्षः ।

स्यादे ६।, स' ६।, लोप. १।, कः ६।, अषट्ठन्यरक्ष ६। ।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे । कस्य च न तु षटाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रक्षश्च । भट् भड् । [६४] । भपभसोरिति सस्य दः । [४६] । स्तुश्चुभिश्चुशादिति । भृज्जौ भृज्जः इत्यादि । ऊर्क् ऊर्ग ऊर्जौ ऊर्जः इत्यादि । ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः हे अवयाः हे अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्याम् इत्यादि ।

रामानन्दकाशीश्वरौ तु कङ् इत्युकारशून्य मला रुग्रभुग्रादिसाधनाय क्तवत्वो-
क्तस्य नत्वे जस्य ग इति सूत्र कल्पयत । वस्तुतस्तु रुग्रभुग्न इत्यादौ निरवकाश-
त्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ चूडित्यादिना नकारस्य गकारे पश्चात्तकारस्य नकार ।
भौ इति चवर्गार्थमेव अन्येषा लिङ्गानामेव ग्रहणात् फे परे इत्यर्थः । तथाहि
अस्र क्रुञ्च युञ्ज एषा धातुले चवर्गान्तत्वेन कुडि अक्ति क्रुक्ति युक्तिरित्यादि
स्याद्वे । स्रज् अस्रज् ऋत्विज् दष्टृष् उणिङ् पञ्चाना धातुत्वासम्भवः । दिश्
दृश् स्पृश् सृश् इति तालव्यान्ताना चतुर्णा धातुले सम्भवत्यपि लिङ्गमध्यपाठात्
लिङ्गानामेव ग्रहणम् । तेन दिष्ट, दृष्ट स्पृष्ट सृष्ट इत्यादौ कुड् न स्यात् ।
विश्वसृज कुड् वा फे इति वक्तव्यम् । विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वसृग्भ्या विश्व-
सृङ्भ्याम् ॥ २११ ॥

भौ इत्यस्यानुवृत्तावपि अस्र धातुत्वासम्भवात् हसविरामयोरिवेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

स्य. मयोग. । स्य आदिर्यस्य स स्यादि. तस्य । षश्च दृश् षडौ ताभ्यामन्यः ।
तत षट्ठन्यस्यायमिति षे अणित्वाद्दृष्टेरभावे षट्ठन्यसम्बन्धी इत्यर्थः । रक्ष इति
रक्ष धातु सम्बन्धी उपचारात् । षट्ठन्यश्च रक्ष चेति समाहारेण न षट्ठन्यरक्षः
अषट्ठन्यरक्ष. तस्य सर्थीगादे. सस्य लोपी भौ परे । यथा भट् भड्भ्या भक्ष्यति

२१४ । त्यदां तदोः सः सौ ।

त्यदा ६॥, तदो ६॥, स' १, सौ ७ ।

त्यदादीना तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्य. त्यौ त्ये
इत्यादि सर्ववत् । एवं तद् । एषः एतौ एते इत्यादि । [२०६]
द्वौटौसौदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदमवत् ।

अवभट् । स्यादे कस्य लोपी भौ परे । यथा तोष्टुमिच्छति तुतुच्छतीति क्षिपि ।
तुतुद् तुतुड्भ्याम् । लोटुमिच्छतीति क्षिपि लिखिट् लिखिड्भ्याम् । षट्सम्बन्धि
ककारवर्जनात् मोकुमिच्छतीति क्षिपि मुमुक् मुमुग्भ्या दोग्मुमिच्छतीति क्षिपि
दधुक् दधुग्भ्यामित्यादौ न स्यात् । रक्ष वर्जनात् गा रक्षतीति क्षिपि गोरक्
गोरग्भ्याम् । जौमरान्तु रक्षधातोरपि ककार खडा गोरट् गोरड्भ्यामित्याह ।
एव रक्षवर्जनेन प्रकृतिककारस्यापि लोपप्राप्तौ काष्ठ तजतीति काहट् काह-
तड्भ्याम् । उच्च मीचने समुट् सुगुड्भ्याम् इत्यादौ स्यादेव, ततश्च जातककाराणां
मध्ये षट्सम्बन्धौ ककारो लुप्यते । रक्षधातो ककार वर्जयित्वा प्रज्ञानं कका
रश्च लुप्यते इति निष्कर्षः । ननु षट्भिन्नवर्णसम्बन्धककारवर्जनेनाल लाघ-
वात् षट्सम्बन्धिककारस्यैव लोपः क्रियतामिति चेत् सत्य षट्सम्बन्धिककारस्य
लोपविधाने रक्षवर्जनमुन्मत्तप्रत्यापवद्भवतीति । एव षट्सम्बन्धिनी रक्षवर्जप्रकृतेश्च
ककारस्य इत्यनेनाप्यतिगौरव स्यादिति । अतश्च ककारसावस्य लोपप्रसक्तौ
षट्भाभन्नवर्णसम्बन्धिनो रक्षश्च ककारस्य वर्जनं सङ्गच्छत । भट् इति भस्मज्जौ
शपाके क्षिपि अक्षसपाद्योरिति जि. ऋत्विति ऋतौ यजतीति क्रिप् । ऊक इति
ऊर्जक जीवने क्षिपि जेहोपि रिफपरत्वान्न सयोगान्तत्वं । अवयवा इति अव-
यजतीत्यवया निपातित ॥ २१३ ॥

बहुवचन गणार्थं त्यदादीनामित्यर्थः । सौ परे त्यदादीना णेरकारं ऋते अव-
शिष्टौ धौ तकारदकारौ तथौ स्थाने स स्यादित्यर्थः । तेन त्यद् तर्ततदा तका-
रस्य अदसौ दकारस्येत्यर्थः । प्रयोगस्तद्वदमवदिति । एत विहितं ऋग्भक्तं
विज्ञाथैन शिवार्चकम् । एतावेतान् विस्त शैवानेनावनास्तु वेगवान् । एतन्
प्रजित, कण्ठोऽधेनेन गिरिशोऽर्चितः । एतयो केशव, स्वामी शिव, स्वामी अथै
नयोरिति ॥ २१४ ॥

२१५ । युष्मदस्मदो स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ
त्वन्मदौ तुभ्यमदौ तवममौ-सि-इ-जस्-क्-डे-
डस्सु ।

युष्मद अस्मदौ ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद-मदौ १॥,
तुभ्य-मदौ १॥, तव-ममौ १॥, सि-इ-जस्-क् डे डस्सु ७॥ ।

अनयोः क्रमादेते आदेशा एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१६ । डे ध्योर्मः ।

डे ध्यौ ६॥, म १॥ ।

युष्मदस्मद्ग्रां परस्य डे इत्यस्य घेश्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१७ । सभमौष्वाड् ।

स भ अम् औषु ७॥, आड् । १॥ ।

युष्मदस्मदोराड् स्यात् से मे अमि औकारि च परे । युवाम्
आवाम्, यूय वयं, त्वां मा, युवाम् आवाम् ।

२१८ । शस्-भ्यस्-डसि-भ्यस्-डस्-सामां
न डभ्यम्-त-त-डाकम् ।

शस्-सामा ६॥, न-आकम् १॥ ।

युष्मदस्मद्ग्रां परेषामेषां स्थाने न-डभ्यम्-त-त ड-आकम्
एते क्रमात् स्युर् डत् । युष्मान् अस्मान् ।

त्वस्य अहस्य तौ युवस्य आवस्य तौ । यूयस्य वयस्य तौ त्वदस्य मदस्य तौ तुभ्यस्य
मदस्य तौ तवस्य ममस्य तौ । सिंस्य इत्यजस्य कस्य डे च डस्य तेषु । मुख्यत्वे
गौणत्वे चैत्रय विधिः । यथा त्व अहम् अतित्वम् अत्यहम् ॥ २१५ ॥

एतदादिषु चतुर्षु सत्त्वेषु मुख्यत्वे गौणत्वे च युष्मदस्मदोस्मदादिशानाञ्च ग्रहणम् ।
यथा युवाम् आक्षाम् अतियुवाम् अत्यावाम् ॥ २१६ ॥

भकारि आङ्करणे भिस् ऐस् निवृत्त्यर्थं युष्माभिः अस्माभिः अतिलाभिः अति-
माभिः ॥ २१७ ॥

स्मसन्त्वन्मि सकारिण सहित आम् साम् । शस्च भ्यस्च डसिभ्यः भ्यसच

२१६ । एङ् टाड्यामि ।

एङ् । १।, टा-ङि-आमि ७ ।

युष्मदस्मदीरेङ् स्यात् टाड्योः परयोः आमि च, ङ इत् ।
 त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मय्यं
 युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्यां
 युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् ।
 अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम्
 अत्यस्मयाम् । [२१५] कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र ।
 त्वयि मयि युवयो आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

ङश्च साम् च तेषाम् । नश्च ङभ्यम् च तश्च तश्च ङश्च आकम् च ते । अत्र नकारे
 तकारद्वये च अकार उच्चारणार्थः । ङतिव्यञ्जेत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिर्ण-
 धात् पुंसि तु शस् न इत्यस्याप्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो न विधानम् । युष्मान्
 अस्मान् अतित्वान् अतिमान् । युष्माकमित्यादौ सामि परे अन्तरङ्गत्वान्निरवका-
 शत्वाच्च आदौ सभमाष्वित्यनेन आङि कृते कमेनापीटसिद्धौ आकम्विधानं प्राप-
 यति वैभक्तिककार्यात् पूर्वं सभमौष्वाङित्यस्य न प्रवृत्तिरिति । तेन युष्मत् अस्मत्
 इत्यादौ भ्यम् स्थाने तकारादेशकरणात् पूर्वं सभमाष्वित्यनेन आङ् न स्यादिति ।
 साम आकम् विधानात् गौणत्वे खिसञ्जाभावे सुमागमाभावात् अतित्वयामित्यादौ
 न प्रसङ्गः ॥ २१८ ॥

आमीति गौणार्थमेव मुख्यत्वे साम आकम्विधानात् । अतित्वयामित्यादि
 त्वामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मद एकत्वे त्वदादेशे एङ् टाड्यामि । एव युवा-
 मतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदो द्वित्वे युवादेशः । युष्मानतिक्रान्तानामिति
 वाक्ये युष्मदी बहुत्वे आदेशाभावात् स्वरूपेणावस्थानम् । एवमतिमयामित्यादि ।
 ननु बहुवचने परे त्वदाद्यादेशः कथमित्याशङ्क्याह कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति ।
 ततश्च अथमर्थः, —युष्मदस्मदीर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि जस् ङे ङसा स्वरूपग्रहणात्तेषु
 परेषु त्वाह-यूयवय-तुभ्यमह-तवममाः स्युरव । सिजसादीरेभ्यश्च युष्मदस्मदीर्मुख्यत्वे
 एकवचने परे त्वन्मदी द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् ।
 गौणत्वे तु परविभक्तिमनादृत्य युष्मदस्मदीरेकत्वे त्वन्मदी, द्वित्वे युवावौ, बहुत्वे स्वरूपे

२२० । द्वीचीषीणां क्वैर्द्वैस्ते स्ते-मे वां-नौ
वस्-नसौ वाऽपादवाक्यादा-वचवाहाहैवाहग्-
दृश्यथैस्त्वा-मा त्वमा ।

द्वी-ची-षीणा ६॥, क्वैः ३॥, द्वैः ३॥, त्वैः ३॥, ते-मे १॥, वा-नौ १॥, वस्-

णावस्थानमिति, यथा त्वामतिक्रान्त अतित्वम् अतित्वाम् अतियुयम् अतित्वाम् अति-
त्वाम् अतित्वान् अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अति-
त्वभ्यम् अतित्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत् अतितव अतित्वयो अतित्वयाम् अतित्वयि
अतित्वयो, अतित्वासु । युवामतिक्रान्त अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् अतियुवाम्
अतियुवाम् अतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः अतितुभ्यम् अतियुवा-
भ्याम् अतियुवभ्यम् अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् अतितव अतियुवयो अतियुव-
याम् अतियुवयि अतियुवयो अतियुवासु । युष्मानतिक्रान्त अतित्वम् अतियुष्माम्
अतियूयम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम्
अतियुष्माभिः अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् अतियुष्मत् अतियुष्मा
भ्याम् अतितव अतियुष्मयो अतियुष्मया अतियुष्मयि अतियुष्मयो, अतियुष्मासु ।
मामतिक्रान्त अत्यहम् अतिमाम् अतिवयम् अतिमाम् अतिगाम् अतिमान् अतिमया
अतिमाभ्याम् अतिमाभिः अतिमह्यम् अतिमाभ्याम् अतिमभ्यम् अतिमत् अतिमाभ्याम्
अतिमेत् अतिमम अतिमयो अतिमयाम् अतिमयि अतिमयो, अतिमासु । आवा-
मतिक्रान्त अत्यहम् अत्यावान् अतिवयम् अत्यावाम् अत्यावान् अत्यावान् अत्यावया
अत्यावाभ्याम् अत्यावाभिः अतिमह्यम् अत्यावाभ्याम् अत्यावभ्यम् अत्यावत्
अत्यावाभ्याम् अत्यावत् अतिमम अत्यावयो अत्यावयाम् अत्यावयि अत्यावयो
अत्यावासु । अस्मानतिक्रान्त अत्यहम् अत्यस्माम् अतिवयम् अत्यस्माम् अत्यस्माम्
अत्यस्मान् अत्यस्मया अत्यस्माभ्याम् अत्यस्माभिः अतिमह्यम् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मभ्यम्
अत्यस्मत् अत्यस्माभ्याम् अत्यस्मत् अतिमम अत्यस्मयो अत्यस्मयाम् अत्यस्मयि
अत्यस्मयो अत्यस्मासु । इति । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेव्यत
इति जैमिनिवचनादेकत्वद्वित्योरर्थयोरिव आदेशा स्युरित्येकवाक्येन मुख्यत्वं
गौणत्वेऽपि निर्वाहे सम्भवत्यपि मुख्यत्वे कृदयो परयोरादेशा, स्युः, गौणत्वं
एकत्वद्वित्योरादेशा, स्युरिति विधिव्यकल्पनगौरव ज्ञापयति क्वचित् द्वित्वेऽपि
आदेशा न स्युरिति । तेन युवयोरथ युष्मदोथ, युवयोरर्धन युष्मद्वनम् आवयोरर्धे,

नसौ १॥, वा ११, अपादवाक्यादौ ७, अच-वा हा-ह एव अट्ग् दृश्यर्थे ३॥,
त्वा-मा १॥, तु ११, अमा ३ ।

युष्मदस्मदोर्हीचीषीणां क्वैः सहितयोस्ते-मे, हैवां-नौ, ब्वै-
र्वस्-नसौ क्रमाद्वा स्याताम् । अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा । न तु
पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न च वाद्यैरदर्शनाद्ये-दृश्यर्थ-
धुभिश्च योगे ।

अस्मद्गुरु आवाभ्या कृतम् अस्मात्कृत युवामिच्छति युवामिवाचरति युवयो-
रिवाचरति वा युष्मद्व्यति युवामाचष्टे युष्मद्व्यति इत्यादौ द्वित्वेऽपि विभक्त्यर्लुकि
आदेशो न स्यात् । त्वया कृत त्वत्कृत मम धन मञ्जन त्वामिच्छति त्वद्व्यति
त्वामाचष्टे त्वद्व्यति इत्यादौ स्यादेव ॥ २१८ ॥

तेश्च मेश्च तेमे वाम्च नौश्च वानौ इत्युभय लृप्तप्रथमादिवचनान्तम् । वस्च
नस्च वस्नसौ । पादश्च वाक्यश्च पादवाक्ये, तथीरादि पादवाक्यादि न पाद-
वाक्यादि, अपादवाक्यादि तस्मिन् । पाद पद्यचतुर्भागेकभाग । वाक्य पर
स्वराकाङ्क्षायुक्तपदसमूह । ङक्दर्शनं न ङक् अङ्क् । दृशार्थांतरार्थ इव अर्थो
येषां ते दृश्यधा, । अट्दृशि अदर्शने ये दृश्यर्था ते अट्दृश्यर्था, चश्च वाश्च ङाश्च
हश्च एवश्च अट्गट्दृश्यधाश्च ते । न च वाङ्गट्दृश्यर्था अचवाङ्गट्दृश्यर्था
ट्गट्दृश्यर्थाः तै । च वाङ्गह एव इति पञ्चभिरन्येयेयोगे आदेशा न स्युरिति
गीयीचन्द्रोऽपि अत्र केचित्तु हा स्थाने ह हति ह स्थाने अह इति मन्वन्ते ।
एव स्वभावाद्दर्शनार्था ये घातवस्ते यदि घातूनामनेकार्थत्वाद्दर्शनभिन्न इर्थं वर्तन्ते
तदा तैर्योगेऽपि न स्युरित्यर्थ, त्वाश्च साश्च त्वामा इति लृप्तप्रथमादिवचनान्तम् ।
अमायुक्तयोस्तु त्वामा इति विशेषाभिधानात् चतुर्थीषष्ठ्यारिव तेमे इति । दामो-
दर इत्यादि । हे मित्र दामोदरस्त्वा त्वा मा मामपि अवतु मुकुन्दसे तुभ्यं मे मञ्ज-
मपि सुद हर्षं ददातु । विष्णुस्ते तव मे ममापि अघानि पापानि निहन्तु ।
असौ मुरारिर्वा युवां नौ आवामपि रक्षतु । कृष्णोवा युवाभ्यां नौ आवाभ्यामपि
शर्म सुख ददातु । श्रीदयितो वा युवयो नौ आवयोर्दयां करोतु । हरिर्वा
युष्मान् नो अस्मान् पुण्यात् । हरिर्वो युष्मभ्य नोऽस्मभ्य धन ददातु । हरिर्वो
युष्माकं नोऽस्माकम् अशुभानि हन्तु । प्रत्युदाहरति युष्मानवत्वविरत कृष्ण इति
पादादिस्थितत्वात् नादेशः । अस्मान् पातु शङ्कर इति वाक्यादिस्थितत्वान्न

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र, ददातु ते मेऽपि सुदं मुकुन्द ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि, रक्षत्वसौ वामपि नौ मुरारिः ॥
ददातु वा नार्वापि शम कृष्णः, करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ ।
पुष्पातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो, ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥

अपादवाक्यादौ किं ? युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु
शङ्करः । अर्चादियोगे किम् ?

तुभ्यं मद्भ्रातृ दद्यात् स्व गोविन्दी मद्भ्रातृ शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम् ॥

देश । चादियोगे उदाहरति । तुभ्य मद्भ्रातृ इत्यादि सुगमम् । किञ्चात्र
चकारो यदि युष्मदस्मदी समुच्चायको भवति तदैवादेशा न स्युः । तेन रामी
मुक्तिश्च म दद्यात् इत्यत्र चकारस्य मुक्तिभिन्नाना धनादौना समुच्चायकत्वात् आदेशः
स्यादेव । एवञ्च एव शब्दो यदा युष्मदस्मदीरवधारणे वर्तते तदैवादेशा न स्युः ।
तेन रामी म धनमव दद्यादित्यत्र एव शब्दस्य धनभिन्नाना पुत्रादीना व्यवच्छेद-
कत्वादादेशः स्यादेव । अट्टगृह्यर्थैर्योगे उदाहरति श्रीकण्ठ इत्यादि । श्रीकण्ठो
मामपेक्ष्य मामपेक्षा कृत्वा त्वा पूजकमालोकयति विचारयन्तीत्यर्थः । अत्र ईच्छ-
दर्शने इति धातुरपेक्षाया लोकादौचे इति धातुश्च विचारणे वर्तते न तु दर्शने
इति । अत्र युष्मदस्मदोर्मुख्ययोरेव ग्रहणम् । तेनाहम् अतियुष्मान् पश्यामि
प्रियायूय तेषा तान् जानामि इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य अनेकाद्यंला-
दिद विवक्षीमि । अकृदन्तादेकाधिकरणात् परथीकथीर्नादेशा स्युः । दया-
लोकाव स्व दण्डिनोर्युवथी स्व धीमता युष्माक स्वम् । कृदन्तात्तु दरिद्रस्य ते स्व
ग्राह्णीर्वा स्व पाठकाना व. स्वम् । एवमस्मदोऽपि जसन्तैकाधिकरणादा । छात्राः
कौमारा व. स्व छात्रा कौमारा युष्माक स्वम् । पृथग्योगादकृदन्तादिति नानु-
वर्तते । कदाचित् प्रथमाद्वितीययोरप्यादेशा इति वामन । तेन गेये केन
विनीतौ वा कस्य चेय कृतिः कवेः । इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमश-
सतामिति रघु । गेये गानविषये केन गुरुणा वा युवा विनीतौ शिष्या कारिता-
वित्यर्थः । एव विष्णु शरीरग्रहणमहमीशान एव च । कारिता से यतोऽतस्त्वा
कः सोऽतु शक्तिमान् भवेदिति चण्डी । यतो हेतोः ते त्वया विष्णुरहमीशानश्च
शरीरग्रहण कारिता अतः कस्त्वा सोऽतु शक्तिमान् भवेदित्यर्थः । एव अग्रन्तुवन्त-

२२१ । सदानूक्तेऽसादिप्राः ।

सदा । १। अनूक्ते ७, असादिप्रा ५।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः । न तु सपूर्वात् प्रान्तात् परयोः ।

यूय वय विनीतास्तत् पातु वो नो महेश्वरः ।

यूय वय हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स वः शिवः ॥

यीर्युष्मदस्मदीरेकत्वे सर्वत्र त्वन्मदौ । त्वामाचक्षाण' त्व त्वा त्वं त्वा त्वा त्वान् त्वया त्वाभ्या त्वाभि त्व त्वाभ्या त्वभ्य त्वत् त्वाभ्या त्वत् त्व त्वयी त्वया त्वाकमिति जौमरा त्वयि त्वयोः त्वासु । सामाचक्षाण म मा म सा मा मान् मया साभ्या साभि म माभ्या मभ्य मत् साभ्या मत् म मयी मया साकमिति जौमरा मयि मयो मासु । इत्वे सिजस् डेडस्भिन्नविभक्तिषु सर्वत्र युवावी , यथा युवा माचक्षाण त्व युवा यूय युवा युवा युवान् युवया युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युवभ्य युवत् युवाभ्या युवत् त्व युवयी युवया युवाकमिति जौमरा युवयि युवयी युवासु । आवासाचक्षाण अह आवा वय आवा आवा आवान् आवया आवाभ्या आवाभि मद्यन् आवाभ्या आवभ्य आवत् आवाभ्या आवत् मम आवयी आवया आवाकमिति जौमरा आवयि आवयो आवासु । बहुत्वे तु सा त्वाहौ जसि यूय वयौ अमिडसौ च त्वन्मदौ द्विवचनेषु युवावी अस्मिस्मसु यूषासां टासहितयोः त्वाभ्या डिसहितयो त्वा यि अन्यन् सर्वं पूर्ववत् । यथा युष्मानाचक्षाण त्व युवा यूय त्वा युवा यूयान् त्वा युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्य युष्मभ्यमिति जौमरा युष्ममिति कातन्ता त्वत् युवाभ्या युष्मत् त्व युवयी युष्मया युष्माक युष्माकमिति जौमरा त्वा युवयी युवासु । अस्मानाचक्षाण' अह आवा वय मा आवा असान् म्या आवाभ्याम् असाभि मद्यन् आवाभ्याम् अस्मभ्य अस्मभ्यमिति जौमरा मत् आवाभ्याम् अस्मत् मम आवयी अस्मयाम् अस्माकम् असाकमिति जौमरा म्य आवयी असासु इति ॥ २२० ॥

अनुपयादुक्तम् अनूक्त तस्मिन् सङ्ग आदिना वर्तते या सा सादिः सादिशसौ प्री चेति सादिप्री न सादिप्री असादिप्री तस्याः । न तु स पूवाटित्यादि । पूर्वस्थितपदान्तरेण सङ्गित्वात् प्रथमान्तात् परयीर्युष्मदस्मदीरेकस्य पञ्चादुक्तौ आदिशा नित्यं न स्युः । पूर्वेष्वेव विभाषया इत्यर्थः । यूय वय विनीता

२२२ । नाविशिष्यान्याद्यामन्त्रात् ।

न ॥१॥, अविशिष्यान्याद्यामन्त्रात् ५॥ ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रपूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः । शम्भोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्व
नः । सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ ।

२२३ । पादः पत् पौ ।

पाद' ६॥, पत् ॥१॥, पौ ७॥ ।

पादः पत् स्यात् पौ परे । सुपद' सुपदा सुपद्गाम् इत्यादि ।
[२११] चङिति कुङ् [५०] नस्य तुः । [५१] नोर्ङ् । [१८३]
स्यान्तस्य लुप् । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ । एवं क्रुञ्च
तिर्य्यञ्चोदञ्चादयः ।

इत्युक्तिः । तत्पातु वी नी महेश्वर इति पश्चादुक्तिः । तत् तस्मादित्यर्थः ।
असादिप्रा. किं यूष' वयं हिता इत्युक्तिः । तेन सोऽस्मान् पातु इत्यादि पश्चादुक्तिः
अत्र तेनेति पूर्वपदेन सहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया अस्मानिति पार्त्तिक
आदेशाभावः, पातु स व शिव इत्यत्र पात्त्विति पूर्वपदेन सहितात् स इति
प्रथमान्तात् परतया व इति पार्त्तिक आदेशः ॥ २२१ ॥

विशेष्यञ्च अन्यञ्च विशिष्यान्ते, अन्यदिति आसन्त्रा भिन्नपदमित्यर्थः विशिष्यान्ते
आदौ यस्य तत् विशिष्यान्यादि, न विशिष्यान्यादि अविशिष्यान्यादि । अविशिष्या
न्यादि च तत् आसन्त्राञ्चेति अविशिष्यान्याद्यामन्त्रा तस्मात् । आसन्त्रा सम्बोधन-
विहितप्रथमान्तपदम् । विशिष्यामन्त्रापूर्वं यदामन्त्रा आसन्त्राभिन्नपदपूर्वञ्च
यदामन्त्रा एतदुभयभिन्नादामन्त्रात् परयोर्युष्मदस्मदो स्ते मे प्रभृतय आदेशा
न स्युः । ततश्च पूर्वपदरहितात् विशेषणपूर्वाच्च आसन्त्रात् परयोर्युष्मदित्युक्तिः
निष्कर्षः । शम्भोऽस्मान् रक्ष इत्युदाहरत्य प्रत्युदाहरति लक्ष्मीशेति लक्ष्मीशेति विशेष्य-
पूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो ना भूत् । एवम् अत्र इत्यामन्त्रापूर्वात्
सर्वं इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो न स्यात् । ननु द्वीचीषीणामित्यत्र विशिष्य-
पूर्वादनामन्त्रापूर्वञ्चामन्त्रात् परयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानेनैवेष्टसिद्धौ तदुभय-
भिन्नादामन्त्रात् परयोरदेशनिषेधः कथमिति चेन्न तर्हि आसन्त्राभिन्नपदात्
परयोः कुत्रापि नादेश इत्यनर्थापत्ते ॥ २२२ ॥

२२४ । अचो ऽलोपो घञ् ।

अच ६।, अलोप १।, घ १।, च १। ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घञ् । प्रतौचः
प्रतौचः प्रत्यग्व्याम् इत्यादि ।

२२५ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा-
मुमुर्द्धचादमुर्द्धचोदीचः ।

तिर्य्यक्—उदचा ६॥, तिरश्च—उदीच १॥ ।

श्रीभनौ पादौ यस्येत्यादि विग्रहे संख्यासूपमानादित्यादिना कृतस्य पादित्य
नकारान्तादेशस्य पत् स्यात् पौ परे इत्यर्थः । एव स्त्रियामौपि त्रिपदी इति ।
क्रीवे त्रिपदी वस्तुनी इति बोध्यम् । प्राङिति । अञ्चु गतिपूजनथोरित्यस्य
क्विपि पूजार्थत्वात्त्रलोपाभावे प्रान्च इति लिङ्गस्य चस्य कृडि नस्यानुसारे तस्य च
डकारे स्थानस्य लुपि प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ । गत्यर्थस्य तु क्विपि न
लोपे प्राच् इति लिङ्गस्य त्रिदचोऽङेरिति नुपि कृते प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च
प्राञ्चौ इत्युभयोरिव स्यादपिपञ्चके समानरूपम् । शसादौ तु पूजार्थस्य प्राञ्च प्राञ्चा
प्राङ्भ्या प्राङ्षु इति । गत्यर्थस्य तु प्राच प्राचा प्राग्भ्या प्राञ्च इति भेदः ॥ २२३ ॥

अञ्चु गति पूजनथोरित्यस्य क्विपि गतावधौ लुप्तनकारस्य गृह्यम् । एव नदी
मञ्चतीति नद्यङ् गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् कर्त्तारमञ्चतीति कर्त्तङ् गामञ्चतीति
गवाङ् राथमञ्चतीति राथङ् नावमञ्चतीति नावङ् । एषा शसादौ नदीच
नदीचा नद्यग्भ्या गुरुच गुरुचा गुर्वग्भ्या कर्त्तृच, कर्त्तृचा कर्त्तृग्भ्या गोच गोचा
गवाग्भ्या रैच रैचा राथग्भ्या नौच नौचा नावग्भ्याम् इत्यादि । गोच इत्यादौ
तु पूर्वे ऋक्षानामभावात् दीर्घः । दिवमञ्चतीति क्विपि दिवक् अस्य अकार
लोपे उह्युङ् इति वस्य उल्लेखेन दीर्घे द्यूच द्यूचा दिवग्भ्यामित्यादि ।
स्त्रियामौपि नदीचौ गुरुचौ इत्यादि, क्रीवे तु नदीचौ गुरुचौ कर्त्तृच इत्यादि ।
घञ्शेति चकारस्य अन्वाचयशिष्टत्वात् पूर्वस्य दीर्घासम्भवेऽपि अलोपः स्यादेव ।
यथा तमञ्चतीति तदङ् शसादौ तञ्च तञ्चा इत्यादि । चीचीर्घ्येति कृतऽपीष्ट
सिद्धौ अचोऽलोपोर्घ्येति गौरव ज्ञापयति पूर्वं पदान्तरस्थितेरावश्यकत्वात्
तेन कैवलस्य अच अञ्जा इत्यादौ न प्रसङ्गः । अच इति लुप्तनकारस्य कि
पजाया गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् शसादौ गुर्वञ्च, गुर्वञ्चा इत्यादि ॥ २२४ ॥

एषामेते क्रमात् स्युः पौ परे । तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् इत्यादि । अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । एव-मदमुयङ् । उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् इत्यादि । शेषं पूर्ववत् [१५४] शब्दाजिति चस्य षत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे [२१३] स्यादे सो लोपः । सुवृट् सुवृड् सुवृश्चौ सुवृश्चः इत्यादि । [१६४] नमव्महन्न इति घर्षः । [१८३] स्यान्तस्य लुप् । महान् महान्तौ महान्तः महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्याम् इत्यादि । भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवतः भवता भवद्भ्याम् इत्यादि । शेषं महद्वत् । [१८५] अत्वसोधीरिति । श्रीमान्, शेषं भवद्वत् । एवं यशस्वदादयः ।

२२६ । भगवदघवन्नवतां भगोऽघो भो वा धौ ।

भगवत् अघवत् भवता ६॥, भगी अघो भो १॥, वा ११, धौ ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युः र्वा धौ परे । हे भगोः हे भगवन्, हे अघोः हे अघवन्, हे भोः हे भवन् । शेष श्रीमद्वत् । [१८२] अवेरित्युक्ते न नुण् । ददत् ददतौ ददतः इत्यादि । एवं जज्ञत् जाग्रदादयः ।

उदचामिति निर्देशात् गत्यर्थस्य अच्चेतेरेव ग्रहणं तेन पूजार्थस्य अमुमुयञ्च अमुमुयञ्चा इत्यादि । अमुमुईच अदमुईच इति सन्धभावनिर्देशात् एव न सन्धि अन्यथा एतद्यीर्गकारस्य द्विविधानेनापीष्टसिद्धिः स्यात् । शेष पूर्ववदिति धौ प्राड् प्राञ्चौ प्राञ्च, प्राञ्च प्राञ्चौ इतिवदित्यप । सुवृडिति व्रश्चूश् छिदे दन्त्यमव्यः । तथा च नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलिधातुषु । सकारजः शकारश्चाश्वर्गस्तवर्गज इति वीपदेव । पश्चात्कार्यगीगात्तालव्यसव्यः । सुवृश्चतीति क्विपि यद्वत्पाद्योरिति जिः । ततः शब्दाजिति षड् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात्तालव्यस्य दन्त्यसत्वे स्यादे सोलोप षोडःफे भूपभसीरिति । महानिति महपूज औष्णादिकोऽतुप्रत्ययः । अस्य अत्वन्स्यापि नसव्सहन्न इत्यत्र महती ग्रहणात् स्यादिपञ्चके दीर्घः । भवन्नित्यादि भधातो शवन्तस्य रूपम् ॥ २२५ ॥

[१५४] शच्छाजेति षड् । विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्याम् इत्यादि । [१७८] मुहा घड् इति । नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्या नड्भ्याम् इत्यादि [१८४] श्वेतवाहेति डसङ् पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्याम् इत्यादि । [२११] चूडिति कुड् । स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः, स्पृशा स्पृग्भ्याम् इत्यादि । दष्टक् दष्टग् दष्टषौ दष्टषः, दष्टग्भ्याम् इत्यादि । षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः षष्ठा षट्सु ।

२२७ । सषेसुस् सजुषङ्गां रङ् फेऽचः ।

सष-इस् उस्-सजुष्-अङ्गा ६॥, रङ् ११, फे ७, अच ६ ।

मस्य स्थाने जातस्य यस्य इसुसः सजुषोऽङ्गश्च रङ् स्यात् फे परे न तु चान्तस्य ।

हे भी इत्यादि राज्ञ्यादिषु निर्विसर्गार्थं ह्रसात् सिलापस्य प्राथमिकत्वेऽपि सर्वावयवादिशाना बलवत्तरत्वात् वैभक्तिककार्यात् प्रागेव आदेशं ह्रस्परत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गः । भवच्छ्रुतोऽयं भाति रौषादिकं डवतु प्रत्यये निष्पादितो युष्मदर्थः । अत्र भगवद्वचनव्यवहारे वत ऊवाधौ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ भगो अर्घो भी इति गौरव ज्ञापयति भीषित इत्यादौ क्लोवे न ऋस्व सेर्लुक् च न स्यात् इति । वस्तुतस्तु वतो डीस्विधानेनापीष्टसिद्धौ गौरव स्पष्टार्थम् ॥ २२६ ॥

दत्यस्य स्थाने जातौ मूर्धन्य ष सषः । पिपठिष चिकीर्षु बुभुषादौना क्विप् प्राक् षत्वे सस्थाने जातषः । श्रीपतिदत्तोऽपि पिपठिष्प्रभृतोना क्विप्, प्राग्जातस्य षत्वस्य क्विपि लिङ्गसञ्ज्ञायामपि निवृत्तिर्नास्तीत्याह । इसुसौ दन्त्यान्ती । यथा पिष्ट गत्या सुपी, । तुस ध्वाने सुतु एव ह्रितं धनु सजुषा मूर्धन्यान्तत्वाद-प्राप्तौ पृथगुक्तिः । जुषीप्रीतिसेवनयो, जीषण जुट् सङ् जुषा वर्त्तते या सा सजु । सषय इस् च उस् च सजुष् च अहन् च तेषाम् । नच अच तस्य । चान्तस्य तु लिङ्गलौ अस्वाटे लिलिचतौति क्विपि लिलिट् अत्र ह्रस्वत्वे षट्ठी, क, से इति ढस्य कले क्विप्वादित्यनेन सन' सस्य षत्वेऽपि न रङ् । पिपठौस्तवः आशीवादः अहर्निशम् इत्यादौ विभक्त्युक्तिं विरामे रङ् स्यादेव ॥ २२७ ॥

२२८ । व्यनच्तयीको धीर्घोऽकुरकुरोऽखेः ।

र्वि ७, अनच्तयि ७, इक. ६१, धी' ६१, घं ११, अकुरकुर. ६१, अखे' ६१ ।

धी रिको घं: स्यात् वि रेफे च, न तु कुरकुरो न च खेः,
नाचि तये च । पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः, पिपठीभ्यां
पिपठौःषु । एवं चिकीर्षादयः । दोः दोषौ दोषः दोषं दोषौ ।
[११६] पाददन्तेति दोषन् वा । दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा
दोषभ्यां दोर्भ्याम् इत्यादि । [२१३] स्यादे. सो लोपः । विविट्
विविड् विविक्षौ विविक्षः विविड्भ्याम् इत्यादि । पिपक् पिपगे
पिपक्षौ पिपक्षः पिपग्भ्याम् इत्यादि । एवं गोरग् दिधक्षादयः ।
सुपीः सुपिषौ सुपिषः सुपीभ्यां सुपीःषु । एवं सुतूः । विद्वान्
इ विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वासं विद्वांसौ ।

रच वच वं तस्मिन् र्वि । रेफसाहचर्यात् वकारोऽव दन्त्य । तेन चञ्जती-
त्यत्र न दीर्घः । तस्मद्वित । तस्यासौ य चेति तय अच तयच अचतथौ न विद्येते
अचतयौ परौ यस्मात् सोऽनच्तय तस्मिन् अनच्तयि इति, र्वि इत्यस्य विशेषण
कुरच् कुरच् कुरकुर न कुरकुर अवुकुर तस्य, नखिरखि' तस्य । यथा रेफे गौ' धू.
पिपठी सुपी. सुतू' सजू । वकारे यथा दीव्यति सीव्यति । अनच्तयीति कि ?
गिरौ गिरति दिवौ दिदिवतु । धुर वहतीति धुर्यः चातुर्यं दिव्य किञ्च तय-
कारसाहचर्यादव अच्प्रत्ययस्यैव । तेन तुरर्थं. धुरन्त. पिपठीरौक आशीरा-
रम्भः इत्यादौ दीर्घः स्यादेव । धीः कि ? हवि धनु । अकुरकुर कि ? कुरशब्दे
कृत्यात् चोक्त्यते । कुर इति स्वरूपग्रहणात् डुकृञ् कृत्यात् कुर्वं । कुरिं
लोपे कृत्यात् चीच्छुर्यते । अखे. कि ? औरीड य चरणे रित्ये । ग्रीडाञ् क्षिपि
विब्रीड । न च अनेन दीर्घे कृतेऽपि भ्रमखयहर्षेत्यादिना पुनर्ङ्गेनैवेष्टसिद्धौ
खिवर्जनं व्यर्थमिति वाच्यम् । भ्रमखयेत्यादि सामान्य बाधित्वा व्यनच्तयीति
विशेषण आदौ दीर्घस्यापि दीर्घे कृते सकृदनेन विप्रतिषेधेन यद् बाधित तद्
बाधितमेव इति न्यायेन भ्रमखयेत्यादिनापि पुनर्ङ्गसाधनत्वात् । इकस्थानिकतया
रेफवकारनिमित्तकतया अ व्यनच्तयीत्यादिर्विशेषः । दीर्घस्थानिकतया नि-
र्निमित्तकतया च भ्रमखयेत्यादिः सामान्यः । पिपठीरिति । पठितुमिच्छ-

२२६ । वसो र्वः सेमप्युर्मतुष्योः ।

वसो ६।, व. १।, सेम्।१।, अपि।१।, उ. १।, मतुष्यो' ७॥ ।

वसो र्वं शब्दस्य इम्सहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे ।
विदुषः विदुषा । [१८३] स्रस्ध्वस् वस्विति दङ् । विहङ्गाम्
इत्यादि । पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवास., पेचिवास पेचिवांसौ
पेचुष, पेचुषा पेचिवङ्गाम् इत्यादि । जगन्वान् जगन्वांसौ जग-
न्वास., जगन्वासं जगन्वांसौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे ।

तीति सनि वसोरस्येति इमि क्लिदादिति षत्वे विभावे पिपठौष इति भागस्य धातु-
मज्ञाया क्तिपि हसाल्लोप इति सनीऽकारलोपे आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात्
तस्य स्थानिवत्वाभावे सषेति रङि इमोऽपि धात्ववयवतया व्यनक्तधीति दीर्घं
रेफस्य विसर्गः । एव चिकीर्षादय इति । एवमिति रङप्राप्त्यर्थे न तु सर्व-
रूपसाम्यार्थे तेन चिकीर्ष शब्दस्य सुपि परे यस्य रङि स्यान्तस्यारादिष्वत स्यान्त
स्येति भिन्नपदज्ञापकात् वाद्रङी लोपे रङो वि सुपीति नियमात् रेफस्य
विसर्गाभावे क्लिदादिति षत्वे चिकीर्षु इति रेफयुक्त पदम् । एव ववूर्पतीति
क्तिपि वुवू वुवूर्षी वुवूर्ष्या वुवूर्ष इत्यादि । दारिति दस्य उत्क्षेपणं इत्यस्यात्
क्तिपि भुजि वाच्ये मनौषादित्वादकारस्य ओकारे अन्वष्टादित्वात् षत्वे संपति रच् ।
विविडिति शौविश प्रवेशे । वेष्टुमिच्छतीति सनि शक्नुजिति षङि षट्ठो. क सं
इति ककारे कथीगात् षत्वे क्तिपि विविच इति लिङ्गं अत्र पकारस्थाने जात
ककारस्य लोपः । पिपगिति । डुजौष पच पाके पक्तुमिच्छतीति क्तिपि पिपच
इति लिङ्गं अत्र चकारजातककारस्य लोपाभावे स्यान्तस्य लुपि भपभ्रसीरि-
त्यनेन कस्य कगौ सन्धिरहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात् । पच गौरक्
दिधच्चादय इति गा रचतीति गौरक् अत्र रचवर्जनात् ककारलोपाभावे संथी-
गान्त लुप् । एव दहौ दाह दिधचतीति क्तिपि दिधक् अत्र दाहं इत्यनेन ङस्य
षत्वे भपभ्रसीरित्यनेन षस्य कले षस्य स्थाने जातककारस्य लोपाभावे संथीगान्त
लुप् । सुपीरिति पिष्टगत्या सुपे सतीति क्तिपि इसन्तत्वाद्रङ् । एव तुस भाने
उभक्तत्वाद्रङि सुत् । विहानिति वेत्ते परस्य शतु क्त्वादेशे त्रिदचाऽर्हति
तु णि नसव्सहस्र इति दीर्घे संथीगान्त लुप् ॥ २२६ ॥

वस्यन्तान्तो प्रसङ्गाभावेऽपि मतौ परे वसोर्वकारसीकारविधानं शायति

२३० । हन गम जन खन घसामुङ्-लोपो-
ऽडेऽच्यणौ ।

हनगमजनखनघसा ६॥, उङ्लोपः १।, अडे ७।, अचि ७।, अणौ ७। ।

एषामुङ् लोपः स्यात् अणावचि, नतु डे । जग्मुषः
जग्मुषा जगन्वङ्गाम् इत्यादि । एव जग्मिवान् । [१८५]
अधीरित्युक्तेः । सुहिन् सुहिसौ सुहिसः, सुहिन्भ्याम् । ध्वत्
ध्वसौ ध्वसः, ध्वङ्गाम् । एवं स्रत् । उक्थशाः हे उक्थशाः हे
उक्थशः उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशोभ्याम् इत्यादि ।

२३१ । पुंसो ऽमुङ् घौ ।

पुस ६।, अमुङ् १।, घौ ७। ।

पुंसोऽमुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ । पुमान् पुमांसौ
पुमांसः, पुभ्रां पुंभ्यामित्यादि ।

वसन्तान्तु नैव भाव्यमिति मतौ विदुषान् । पौ वैदुष्य वैदुष पैचुष्य पैचुष
विदुषी पैचुषी इत्यादि । जगन्वानिति । औगम्यलृगत्या क्स्र द्वित्वम् । हन-
गम दृश विशेति इमोऽभाव पक्षे धीर्मानः फन्वीति मस्य न । वस्तीर्त्वे इत्यादि ।
शसि परे जगन्वस् शब्दस्य वस्य उल्लेख एव वकारो निमित्त यस्य नकारस्य तस्य
स्थाने निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् । पुनर्मकारत्वे जगमुस
इति स्थिते कसोर्वकारसम्बन्धित्वादुकारस्याप्यगुणत्वे हनगमजनेत्युङ् लोपे क्लिप्ता-
दिति षत्वे जग्मुष इति ॥ २२८ ॥

नडोऽड तस्मिन् । नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽण तस्मिन् । यस्मिन् परे गुणौ
निषिद्धस्तस्मिन्चीत्यर्थः । तस्यापि आख्यातकृतोरेव सम्भवः । यथा जघ्नतु,
जग्मतु, जज्ञे चखृतु । द्विष्टादुङ लोपिन इति क्तिप्प्रत्यये जघ्नि, जग्मिः चखि,
जचिः । अडि इति अगमत् अघसत् । भीषिचिन्तीतिडे जना । सुहिनिति ।
हिसिधकि 'हसि क्तिपि नसव्सहन्न इत्यनेन प्राप्तव्यौ दीर्घौ अधीरित्युक्तेर्न
स्यात् ॥ २३० ॥

अमुङ् उदित्वात् त्रिदच इति गुणि नसव्सहन्न इति नसन्तत्वात् दीर्घे-

२३२ । से डीशनस्पुरुदंशोऽनेहसो ऽधेः ।

से० ६।, डा० १।, उशनस्-पुरुदशस्-अनेहसः ५।, अधे० ६। ।

एभ्यः परस्य सेडा स्यात्, नतु धेः । उशना ।

२३३ । धे डडनौ वोशनसः ।

धे० ६।, डडनौ १॥, वा० १।, उशनसः ५। ।

उशनसः परस्य धेडडनौ वा स्तः । ड इत् । हे उशन हे उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् । अनेहा हे अनेहः अनेहसौ अनेहसः । एवं पुरुदशा । वेधाः हे वेधः वेधसौ वेधसः इत्यादि । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुवः सुवसौ ।

२३४ । अदसः से रौः ।

अदसः ५।, से ६।, रौ० १। ।

अदसः परस्य से रौः स्यात् । असौ ।

स्थानस्य लुपि पुमान् । पुष्पामिति सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायादादौ सद्योगान्तलुपि सन्धियङ्गणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमाद्वाङ्मतेन इत्यादिना मस्यानुस्वारि वात्वरथपे इत्यनेन अनुस्वारस्य मकारे पुष्पां पच्चे पुंभ्यामित्यपि ॥ २३१ ॥

उशनस्च पुरुदशस्च अनेहस्चेति तस्मात् न धिरधि० तस्य ॥ २३२ ॥

सम्बोधने तूशनसस्मिरूप सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति व्याघ्रभूतिः । वेधा इति विधशविधौ त्रासुसिति अस् । सुव इति वस्लङ् क्विपि अत्वसोऽधोरिति प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३३ ॥

असौ । अत्र सर्वविभक्ति-विषयकस्य दीर्घोऽदसस्येत्यस्य बाधकेन त्वदौ तदोरित्यनेन दस्य स एव । हे असौ पुरुषः इत्यत्र स्वदीर्घामित्यनेन प्राप्तव्यः सेर्लोपश्च औकारेण बाध्यते लोपस्तरादेशयोः स्तरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायात् । एव हे असौ स्त्रि अत्रापि टेरत्वे आपि आदौ से स्थाने जातस्य औकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् धिटीस्थे इत्यनेन एकारो न स्यात् । अत्र सूत्रे परस्ये च पूर्वतो वा शब्दोऽनुवर्तते । स च उभयत्रैव व्यवस्थामाववाची । व्यवस्था चैवम् । साकी-

२२५ । मात् स्वर्धावुज ।

मात् ५॥, स्वर्धौ १॥, उज १२॥ ।

अदसो मात् परौ स्वर्धा बुद्धतावाप्नुतः । अमू ।

२२६ । एरौ व्वे ।

एः १॥, ईः १२॥, व्वे ७॥ ।

अदसो मात् परौ व्वेनिष्पन्न एकार ईः स्यात् । अमी ।
अमुम् अमू अमून् ॥ [१२३] टादसश्चास्त्रियान्तु ना । अमुना
अमूभ्याम् अमौभिः, अमुष्मै अमूभ्याम्, अमौभ्यः, अमुष्मात्
अमूभ्याम् अमौभ्य, अमुष्य अमुयोः अमौषाम् अमुष्मिन्
अमुयोः अमौषु ।

इति हसन्तपु लिङ्गशब्दः ।

ऽदसः सेरौवा अनकस्तु नित्यमिति एव मात्स्वर्धावुज इत्यत्रापि वाशब्दस्य अव-
स्थया साकोऽदसः सेरौकाराभावपक्षेऽदस. सात्वरस्य अकारस्य उत्त्वमिति तेन
असकौ प्रसुक. पुमान् पक्षकौ असुका स्त्री । केचित्तु औकाराभावपक्षे दोनो
ऽदस इत्यनेन दकारस्य सकार कृत्वा असुकः पुमान् असुका स्त्री इति विभाषया
वदन्ति ज्ञात स्वरेणासुक. इति प्रयोगोऽपि क्लोवे तु सेर्लुकि कृते लुकि न तवेति
निषेधात् त्यद्या तदोरित्यस्य दोनोऽदसश्चैत्यस्य च अप्राप्तौ अद अदकः क्लृप्त-
मिति ॥ २२४ ॥

अत्र मादितिग्रहणेन अमुष्य शिष्यः अदः शिष्य अमुष्य स्त्री अदः स्त्री इत्यादौ
समासे विभक्त्येव लुकि न तवेति निषेधात् दोनोऽदसश्चैत्यस्याप्राप्तावुकारेण न
स्यादिति एव उग्रहणैव उन्नयप्राप्तौ उज इत्युभयग्रहणान्तु प्रत्ययादेश्यौ. इद्र-
हितेनाका सवर्णौ न गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् ॥ २२५ ॥

व्वेकि अमुस्त्रियौ अम् फले । अमुष्मै इत्यत्र टेरत्वे दस्य मत्वे व्वेचौ पञ्चाद-
कारस्य उत्ते षत्वम् ॥ २२६ ॥

इति पुलिङ्गपादः ।

द्वितीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीलिङ्गशब्दः ।

२३७ । नहो धङ् भौ ।

नहः ६।, धङ् १।, भौ ७।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे । उपानत् उपानद् उपानहौ
उपानहः, उपानङ्गाम् [२११] चूडिति कुङ् । उष्णिक्
उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् इत्यादि ।

२३८ । दिव औङ् सौ ।

दिवः ६।, औङ् १।, सौ ७।

दिव औङ् स्यात् सौ परे । द्यौः दिवौ दिवः ।

२३९ । वाम्याङ् ।

वा १।, अमि ७।, आङ् १।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे । द्यां दिवं दिवौ दिवः
दिवा ।

२४० । उहस्यङ् ।

उहसि ७।, उङ् १।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्याम् । गीः

धीस्तु अनात्मीत् अनङ् अनानत् ॥ २३७ ॥

मुख्यत्वे गौणत्वे चायं विधिः । तेन द्यौः अतिद्यौः । स्वरादेशत्वेन बल
वत्त्वादादावीकारे सर्वसर्गः ॥ २३८ ॥

अयमपि मुख्यत्वे गौणत्वे च द्यां दिव अतिद्यां अतिदिवं ननु दोषशब्दस्य
व्यामर्शितं दिवस्तु दिवमिति इत्युभयसिद्धौ वाम्याङिति व्यर्थमिति चेन्न अमृशसो-
रित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्यामित्यस्यानुपपत्तेः ॥ २३९ ॥

उ. उवर्णं । दिव उद्यान द्युदान दिव ऊर्ध्वं द्यूर्ध्वम् । हस इत्यनेन

गिरौ गिरः । एवं पूः । [१५७] स्त्रियां त्रिचतुर इति चतसृ ।
चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां
चतसृषु । [१३३।२४६] टेरत्वे सत्याप् । का के काः इत्यादि,
शेष सर्वावत् । एव यद् । [२०३] इदमोऽयमित्तीयम् । इयं इमे
इमाः, इमां इमे इमाः, अनया आभ्यां आभिः, अस्यै आभ्यां
आभ्यः, अस्याः आभ्यां आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम्
अनयोः आसु । स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम् । [१३३ । २४६]
टेरत्वे आप् । स्या त्ते त्याः इत्यादि सर्वावत् । एवं तद् एतद् ।
वाक् वाचौ वाचः, वाच वाचौ वाचः वाचा वाग्भ्याम् । अप्
शब्दो ब्वान्तः । [१६४] नसव्महन्न इति घः आपः अपः ।

२४१ । भ्यपोदङ् ।

भि ७।, अप ६।, दङ् । १। ।

अपो दङ् स्यात् भि परे । अङ्गिः, अङ्गः अङ्गः, अपाम्
अप्सु । दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्याम् इत्यादि । एवं दृक् । त्विद्
त्विषौ त्विषः, त्विषा तिङ्भ्याम् इत्यादि । सजूः सजुषौ सजुषः,
सजुषा सजूभ्यां सजूषु । एव आशीः । [२३४] अदसः सेरौ ।

स्यादौघप्रकरणेऽपि सामान्यहसोग्राह्यः । अन्यथा सह इति स्फुटनिर्देशेनैवेष्ट-
सिद्धौ । हस इति सङ्गतशब्दीपादानसनयक स्यात् । न च तर्हि हसोऽन्तः, फ
इत्येवापि सह इत्येव वक्तुमुचितमिति वाच्यं तत्र सभ इत्युक्तौ स्यादौघनकारस्य
फलाभावात् पञ्चानामित्यादौ नीलुप् फेधाविति न लोपानुपपत्तेः । हसि यथा
द्युभ्या द्युगतः द्युपतितः द्युकामः इति पूर्वतो वाशब्दोऽनुवर्तते । स चेह व्यवस्था-
वाची । व्यवस्था चेयम् । क्लीवे सुद्यु कुलमिति स्यमोर्लुकि विरामेऽपि ङङ्
स्यात् । एव दिवि भवं दिव्य दिव्यमिच्छति दिव्यति इत्यादौ न स्यात् ॥ २४० ॥

अत्र वाशब्दस्य नानुवृत्तिः । व्यवस्थावाचिवाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिरनिच्छया-
निवृत्तिरिति । अत्र प्रकरणबलात् भ इति स्यादेव तेन अच् भयमित्यादौ न
प्रसङ्गः । गौषेऽप्ययं तेन स्वज्ञाम् इत्यादि । सजूरिति सषेसुसीतिरङ्गिर्न-

असौ अम् अम्, अम् अम् अम्, असुया अम्भ्याम् अम्भिः,
अमुथै अम्भ्याम् अम्भ्यः, अमुथाः अम्भ्याम् अम्भ्यः, अमुथाः
अमुयोः अम्भ्याम्, अमुथ्याम् अमुयोः अम्भ्यः ।

इति हसन्तस्त्रीलिङ्गः पादः ।

तृतीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीवलिङ्ग शब्दः ।

[१६८] स्यमोलुगिति । [१८३] ससध्वस् वस्विति दङ् ।
स्वनङ्त् स्वनङुही । [१८१] अनङुच्चतुरोऽणायविति । स्वन-
ङाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । चत्वारि । ब्रह्म ।

२४२ । स्त्रीवे नो लुक्वा धौ ।

स्त्रीवे अ, नः इ, लुप् ११, वा ११, धौ अ ।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,

चतुर्थीति दीर्घः । एवमाशोरिति । आङ् पूर्वात् आसुचलुआसने इत्यच्चात्
क्विपि शामुडिहसङ्गे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसन्नाभावादेव पदान्तत्वाभावे
शासवसघसिति षत्वम् । ततो लिङ्गसञ्ज्ञायां स्यादेत्यच्चात् सस्य जातस्य षस्य रङ्
स्यादित्यर्थः । अतएव सजुः शब्दः साधयित्वा एवमाशीरित्याह । अन्यथा
हसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्त्रयोः पृथगाशीर्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । दुर्ग-
सिंहोऽप्येवम् । श्रीपतिदत्तोऽपि सनुषाशिषीस्तु मूर्द्धन्यस्यैव उकारापवादे रेफ
इत्याह । ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्ववत् षत्वमप्यास्मानिति चेत् सत्यम् । आदौ षत्वे
सुश्रूणातीति सुश्रूमां गृह्णातीति ग्राहीत्यादौ दीर्घार्थे यकारलोपाधेः तत्तत्-
सूत्रेषु मूर्द्धन्यणकारस्य पृथग्यहणं गौरव स्यादिति विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्व न
क्रियते । केचित्तु विष्णौ च वेधाः स्त्रीत्वाशीर्हतां शंसान्निद्वयोरित्यमरसिंहन
दन्त्यान्तमध्ये पठितमाशीः शब्दः मत्वा आशीरित्यादौ हसन्तत्वादय रङ्
इत्याह ॥ २४१ ॥

श्रीमनोऽनङ्गान् यव गोष्ठे तत् स्वनङुत् ।

नोलुप्फेषावित्यस्याप्राप्तौ विभागेयम् । लुप् कर्णात् तदादिविधेर्निवेधे हे

ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्याम् ।
किं के कानि । इदं इमे इमानि । असृक् असृजी असृज्जि,
असानि असृज्जि, असृजा अस्ना असृग्भ्याम् असभ्याम् इत्यादि ।
जक् जर्जी जनर्जि जर्जि । सुवल् सुवली सुवलि सुवनलि ।
[१६३] नुस्यमेत्यत्र भसन्तरलयोरादौ तु वा नुष् । उकारेत्
नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या । त्यत् त्ये त्यानि । एवं यत् तत् एतत् ।
[२०८] अनूक्तौ तु ; एनत् । गवाक् गोचौ गवाञ्चि । तिर्यक्
तिरश्चौ तिर्यञ्चि । एवं परे । यक्तत् यक्तती यक्तन्ति, यक्तानि
यक्तन्ति, यक्ता यक्ता यक्तज्ञां यक्तभ्याम् इत्यादि । एवं शक्तत् ।
ददत् ददती ।

२४३ । हेः शतु नुष् शौ ।

हे ५१, शतु ६१, नुष् ११, शौ ७१ ।

हेः परस्य शतुर्नुष् स्यात् वा शौ परे । ददन्ति ददति ।
एवं जक्षत् जाग्रदादयः । तुदत् ।

धनिकुल इत्यादौ गुर्धौ वेति गुणो न स्यात् । नच गुर्धौ वेत्यत्र इगन्तप्रकृतित्व
विवक्षितमिति वाच्यम् । तर्हि प्रथोप्रभतीनामपि हे प्रथी इत्यादौ गुणानुप-
पत्तेः । अह्नी अहनी इति ईङ्गीस्तु वेति विकल्प । किमित्यादि । स्वमोर्लुकि
कृते लुकि न तवेति निषेधात् टेरकारो न स्यात् । ननु लीपस्वरादेशयोः स्वरा-
देशविधिर्वलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे ल्लोवात् स्वमोऽधिरिति सेर्मकारापत्तिरिति
चेन्न यस्य लुक्क्रियते तन्निमित्तककार्यस्यादावुत्पत्तौ लुग्निधानस्य वैयर्थ्यात् ।
असानोति । पाददन्तेति असनादेशे यमादौ निषेधात् न नुष् । उकारेत्
नुरिति । यैयस्यते इत्यादौ अमजपजमेत्यादिना यथा नुरित्यनुस्वारागम क्रियते
नुस्यमेत्यत्र तथा न किन्तु उकारेत् नुर्नकार ननु विन्दुमात्रस्य आख्या सन्नेत्यर्थः ।
अनूक्तौ तु एनदिति । अमो लुकि कृते लुकि न तवेति निषेधेऽपि इदमेतदयो-
रेनादेशविधानसाफल्यार्थमेतभागस्य एनादेशः स्यादेव टेरत्वाभावे दकारस्थितिः ।
गोचौ इति । अचोऽङ्गीप इत्यकारलीप । एवं परे इति अनुमुयगादय इत्यर्थः ।
शक्तदिति तात्त्व्यादिविष्ठावाचक शक्तत् शब्दस्य पाददन्तेत्यादिना शकनादेशः ॥२४३॥

२४४ । आदीपोः ।

आत् ५१, ई ईपो' ७॥ ।

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा ईकाणि ईपि च परे ।
तुदन्तो तुदन्ती तुदन्ति । भात् भान्तो भाती भान्ति । पचत् ।

२४५ । अप्यनो नित्यम् ।

अप्-यन ५१, नित्यं १ ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई ईपोः परयोः ।
पचन्ती पचन्ति । दौव्यत् दौव्यन्ती दिव्यन्ति । स्वप् स्वपी ।
[१६४] नसब्रम्हन्नोऽधोर्घः । स्वाम्पि, स्वपा । [२४१] भ्यपोदङ्

त्रिदचोऽर्धेरित्यत्र हे परस्य निषेधात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ २४३ ॥

ईश्च ईप् च ईपौ तयोः । ईपः पृथग् ग्रहणात् ई इति क्त्वाद्यौ इत्यनेन
आदिष्टस्य ईकारस्य ग्रहणम् । अन्यथा तुदत् इदं तुदतीय इत्यादावपि प्रसक्तिः
स्यात् । तुदन्ती इति । तुदञ्चो श व्यथे शठ दिवसुतुदति श लोपाऽतोऽर्धो
रित्यकार लोपेऽपि स्थानिवत्त्वा दकारात् परस्य शतुर्वा नुण् । भान्ती इति ।
भालपदीती शठ घेश्मे इति शप् लुगङ्गोऽप इति शपी लुकि आकारात् परस्य
शतुर्वा नुण् । नच अत्र शपलीपस्य स्थानिवत्त्वेन शप परत्वात् अप्यनोऽनित्य-
मित्यनेन नुणो नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्यो माञीरिति । लोपेऽतो-
ऽर्धोऽर्धोरिति ह्रस्वालोपोऽस्यद्योऽरित्येताभ्यामन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानि-
वत्त्व नास्तीति नियमात् । अस्य वीज सकोऽल्लीपोऽच्चब्बे इत्यत्र दृश्यम् । एव
या ल गतौ । वा ल गमनहिसयी । ष्ण ल शीघने । आ ल पाके । आ ल स्वेदे ।
द्रा ल खप्ने पलायने च । पाल रक्षणे । राल दाने । लाल च ग्रहे । दाललूनौ ।
ष्यालख्यातौ कथने । प्रालपूतौ । मालचमाने । सालभक्षणे । एषामपि चतुर्दशाना-
यान्तौ यातौ इत्यादि । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वनिमित्तमनप्रेक्ष्यस्य
तु नुण् वा सादीपोः परयोः इति बोध्यम् । यथा भविष्यन्ती भविष्यती जान
मुखे । भविष्यन्ती भविष्यती मुक्तिः । एवं स्तीष्यन्ती स्तीष्यती पच्यन्ती पच्यती ।
अव्याचोपो भविष्यन्त्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति कानिदासः स चिन्तयत्येव-
मित्यस्वदेष्टव्यम् ॥ २४४ ॥

पचन्ती इति । जुञ्जीष पचपाके शठ घेश्मे इति शपि लोपोऽतोऽर्धोऽर्धोरिति-
शबलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपः परत्वान्नित्य नुण् । दौव्यन्ती इति । दिव्युजिगीषादी

स्वङ्गि । [२२७] सधेति रङ् । धनुः धनुषी धनूंषि । एवं हवि । पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम् । अदः अम अमूनि । द्वौ प्रीवत् । इति हसन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

चतुर्थः पादः ।

अव्ययः शब्दः ।

२४६ । व्यालुक् क्तेः ।

व्यात् ५१, लुक् ११७, क्ते ६१ ।

व्यात् परस्या क्तेर्लुक् स्यात् । स्वः प्रातः च वा हा है उच्चैः उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा ।

शतृ द्विसुतुदेति श्यनि नित्यं नुष् एव गोपायन्ती चीरयन्ती कारयन्ती चिकीर्षन्ती पुत्रकाम्यन्ती ज्ञानीयन्ती कृण्वन्ती नमस्यन्ती इत्यादि । मालवाचरन्ती मालान्ती वीर्यवाचरन्ती वीर्यान्ती इत्यपि दुर्गसिंह । विक्रशगतौ इत्यस्य विक्राश्रुति पणोवाय इति आयपच्चे अपि विच्छायन्तीति नित्यम् । तुदादिपच्चे तुदादिवात् श्वेच्छन्ती विच्छन्ती इति । ततश्च भ्रादीन् वर्जयित्वा अदादं स्वादिषुधादितनादि क्रादादीनाञ्च नुष् न स्यात् ई ईपोः परयो । तेन अदती सुन्वती रुन्वती कुर्वती क्रीणती इति । स्वप् इति । शीभना आपी यत्र सरसि तत् स्वप् । अत्र पथ्यथुर से इत्यनेन विहितस्य अप्रत्ययस्य नार्चाया स्वतेरित्यादिना निषेधः । धनुरिति धनरवे वासुसिद्धान्निति उंसि असन्तत्वादङ् उकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावात् व्यनक्तथीति दीर्घो न स्यात् धनू षीति । नसन्तत्वाद्दीर्घं नुव्यन्तरेऽपीति षलम् । एव हविरिति छलिहीमेऽदने इंसि इसन्तत्वादङ् उकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावात् दीर्घः । पय इति । सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधादत्वसोघोरिति न दीर्घः । विराममाश्रित्य विसर्गः । अद इति । सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् त्यदा तदोरिति सो न स्यात् । असौलुकि च दामोऽदसर्थेति मकारो न स्यात् ॥ २४५ ॥

इति हसन्त क्लीबलिङ्ग पादः ।

अव्ययानां प्राथमिकस्य स्व शब्दस्य रेफान्तत्वाद्दसन्ताध्याये एव निरूपणमुचितं लिङ्गकार्याभावाच्च पुलिङ्गादिपार्देष्वनुचितमितौह पृथगुपान्यासः ।

२४७ । उदः सः स्थास्तम्भोः ।

उदः ५।, सः ६।, स्थास्तम्भोः ६॥ ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानम् उत्तम्भः ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

वा । १।, अतः ६।, अवाप्योः ६॥ ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाह अवगाहः
पिधानम् अपिधानम् । इति व्य-पादः ।

इति हसन्ताध्यायः ।

तथाच सटश्च त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति
तदव्ययमिति प्राञ्चः । अलिङ्गानामव्ययानां विशेषणस्यापि अनिर्णीतलिङ्गत्वा-
न्नपुसकत्वमेवेति बोध्यं सामान्यत्वात्त्रपुसकमिति वचनात् । तेन खः सुन्दरः खः
काम्यमित्यादि ।

लुक्करणात् त्वलोपे त्वलक्षणमिति न्यायेन विभक्तिनिमित्तककार्थं न स्यात् ।
यथा ह्य 'नमः' इत्यादीनां सेर्लुकि अत्वसीधीरिति दीर्घो न स्यात् विभर्गेन्तु
विराममाश्रित्य स्यादेव । एवं खलु ननु इत्यादीनां शुर्धिञ्जसित्यादिना गुणो न
स्यात् । ननु अव्ययादिभक्त्यस्याधिले विभक्तिसुत्याद्य लुप्ता तन्निमित्तककार्थं
निषिध्यते इति कथं त्वथा क्तिश्यते । प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पृशन्न वरमिति
न्यायात् तदनुत्पादनमेवोचितमिति चेन्न । विभक्तेरनुत्यक्तौ पदसंज्ञाभावात् समामा
भावे प्रणम्य इत्यादौ यपीऽनुपपत्तेः पदान्तताभावात् उद्वच्छतीति उद्वञ्जतीत्यादौ
नकाराद्यनुपपत्तेः नमः प्रभृतीनां विसर्गानुपपत्तेः । अतएव राज्ञः पुरुषो
राजपुरुष इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् यथा
राजसम्बन्धीपुरुषः प्रतीयते । तथा खः प्रकाशते स्वर्गच्छति खः स्पृहयति
खः पतति खनिर्वसतीत्यादौ विभक्तेर्लुकि तदर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गतस्य
कर्तृत्वादप्रतीतिः स्यात् । उच्चकैरिति त्यादिव्येति टैः पूर्वोऽङ् । धकिदिति
धिकृशब्दस्य अकि कृते व्यकस्य दः ॥ २४६ ॥

एतत् सूत्रं परसूत्रं यद्यपि भ्रम्यध्याये एव वक्तुमुचितं तथापि अव्ययपाद-
पूरणार्थमिह कृतं सूत्रसमूहः पाद इति पादलक्षणात् ॥ २४७ ॥

अवाप्योरकारस्य सर्वत्र लोपः स्यादा इति सामान्यविधानम् । केचित्तु

अवस्य तरतौतस गाह्योश्च अपेर्नञ्चति दधात्वीरकारस्य वा लोपः । इति सूत्रं क्लृप्ता
वतरति वतीर्थं अवतीर्थं वतस, अवतस' वगाह, अवगाहः पिनञ्चति अपिनञ्चति
पिधान अपिधानम् इत्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्याख्येयम् ।
अपेरुपसर्गसञ्ज्ञस्यैव यद्वणात् विषमपिधास्यति अपिनञ्चोसि हणलेन इत्युभयत्र
क्रमात् सभावना गर्ह्योरुपसर्गत्वाभावादकारलोपो न स्यादिति + ॥ २४८ ॥

+ अकारादिक्रमेण अव्ययशब्दसंयुक्ती यथा—

अ अकस्मात् अग्रतस् अघोस् अङ्ग अचिरात् अञ्जसा अष्टतस् अतस्
अतीव अत्र अथ अथकिम् अयो अज्ञा अद्य अधरात् अधरेण अधस्
अधस्तात् अधुना अनुपदस् अन्ततस् अन्तर् अन्तरा अन्तरेण अन्यत् अन्य-
तरेद्युस् अन्यतस् अन्यत्र अन्यथा अन्यदा अन्येद्युस् अपरेद्युस् अभितस् अमा
अमृत अयि अये अरे अरेरे अवाक् अवाच् अलम् अवश्यम् अस्तम् अस्ति
अस्तु अस्मि अहह अहहा अहे अहो अहोवत अज्ञाय । आ आ आः
आरात् आविस् आहो आहोस्वित् । इ इतरद्युस् इति इतिह इत्यम्
इदानीम् इव इस् । ईषत् । उ उच्चकैस् उच्चैस् उत उताहो उता-
होस्वित् उत्तरतस् उत्तरात् उत्तरेण उत्तरेद्युस् उदक् उपजीषम् उपयीषम्
उपांश्च उभयतस् उभयेद्युस् उम् उररी उरी उररी ऊ ऊम् ऊररी
ऊरी ऊररी । ऋते । ए एकदा एतर्हि एव एवम् । ऐ । औ औम् ।
औ । कश्चित् कति कथम् कदा कदाचन कदाचित् कर्हि कर्हिचित्
कामम् किञ्च किञ्चन किञ्चित् किन्तु किन्तु किम् किम् किम् किम्
किवा किञ्च कु कुतस् कुत्र कुत्रचित् केशकिंश्चि क लचन क्वचित् । खलु ।
चतुर्धा चिरम् चिरेण चिराय चिररात्राय चिरात् चिरस्य चिरे चेत् ।
जातु जी भटिति । तत् ततस् तत्र तथा तदा तदानीम् तावत्
तिरस् तित्यक् तु तूष्णीम् वेधा वैधम् । दक्षिणतस् दक्षिणात् दक्षिणेन
दृष्टादृष्टि दिवा दिव्या दुष्ट द्राक् द्विधा द्वेधा धिक् । न नञ् नक्तम्
नमस् नवतिधा नवतिशस् नवधा नवश नहि ना नाना नाम नास्ति निकषा
नितराम् नित्यदा नीचकैस् नीचैस् नूनम् नी न्यक् । पञ्चधा परम् पर-
श्च पराश्च पराक् परितस् परत् परेद्यवि परेद्युस् पञ्चात् पुन'पुनर्
पुनर् पुरतस् पुरस् पुरस्तात् पुरा पूर्वेण पूर्वद्युस् पृथक् पृष्ठतस् प्रका-
नम् प्रगे प्रत्यक् प्रत्यहम् प्रत्युत प्रसङ्ग प्राक् प्रातर् प्रादुस् प्राध्वम् प्राय-

स्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

स्त्रीत्यः ।

२४६ । स्त्रिसामत आप् ।

स्त्रियां ७, अत. ५, आप् । १ ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् । स्यात् । मेधा, सर्वा ।

लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव यथासम्भवमावादयः स्यः । स्याद्युत्पत्तेः पश्चादावादीनां करणे प्रकृतेर्निर्वकाशकार्याणामादावुत्पत्तौ महानिष्टं स्यात् । यथा वाचप्रभृतेर्हंसे परे आप् आदौ कुडापत्तिः राजादिशब्दानां स्यादि-पञ्चकौ ईप् आदौ नान्तत्वाद्दीर्घापत्तिश्च । त्वदादेशु स्याद्युत्पत्तेः पूर्वम् आवादे* विषयाभावादप्राप्तौ स्याद्युत्पत्तेः पश्चात् टेरत्वे अदन्तत्वादाप् स्यादिति । अतएव त्वदादेशेरत्वे सति आप् इति स्वयमुक्तम् । किञ्च लिङ्गसाधनयोग्यान्प्यावादीन् काठित्यभयात् स्त्रीलिङ्गपादे नीक्ता पृथग्वदति स्त्रियामित्यादि । मेधेति जमेष्ट सङ्गे सेमक्तात्सरीरिति अप्रत्यये मेध इत्यकारान्ताप्रित्यस्त्रीलिङ्गादाप् । पार्त्तिकस्त्रीलिङ्गात्तु सर्वा इति । आवीपीः पकारस्तु आवीष्भसादित्यादिषु गोपा श्रीपा प्रभृतीनामप्राप्तये विशेषणार्थः । उपन्तु पकारः रूपकल्प चेबूप इत्यादौ च स्वादेरप्राप्तये विशेषणार्थः ॥ २४६ ॥

अस् प्राथस् प्राङ् प्रेत्य । फट् । बहुसस । भगीस् भयस् भूरि भूरि-
अस् भृशस् भो भीस् । मञ्च मत् मनाक् मम मा मिथस् मिथ्या सुधा
मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि मुहुस् सृषा । यत् यतस् यत्र यथा यथातथम् यथायथम्
यथार्हम् यथावत् यथास्मै यथाशक्ति यथेष्टितम् यदा यद् यावत् युगपद् ।
रहस् । वत् वत वरम् वषट् वीषट् वहिस् वा विधिवत् विना विश्वक् विव्वक् । अनेः
अशत् शान्तम् अत् अस् । सवत् सकृत् सता सदा सद्यम् समन्ततस् समन्तात्
समम् समया समुपयोषम् सर्वतस् सर्वत्र सर्वथा सर्वदा सहसा साकम्
साक्षात् साचि सामि साम्प्रतम् साय सार्द्धम् सुचिरम् सुतराम् स्थाने क्व
स्वतम् स्वधा स्वयम् खर् खल्लि खाहा खित् । ह हंहो हन्ने हण्डे हन्त
हला हा हिरक् हिहि ही हीही हुम् हम् हं हंहै है ही ह्यम् ।

प्रादयीर्विंशतिरुपसर्गाश्चाव्ययशब्दाः—१० सूत्र द्रष्टव्यम् ।

एतद्भिन्ना अपि अव्ययशब्दाः सन्ति ।

१५२ । हे ऽनः ।

हे अ, अन' ५ ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्यात् वा बहुयज्वे । बहु-
यज्वानौ ।

२५३ । ईप् चाम्बस्यात् ।

ईप् । १। च । १। अम्बस्यात् ५ ।

मस्य वस्यान्यपरादनन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च
स्यात् वा । बहुराज्ञौ बहुराजे बहुराजानौ ।

मसयोग-वसयोगपरस्थितात् अनन्तादेवाय विधिः । अन्यत्र परसूत्रेण बाधित-
त्वात् इत्यत आह बहुयज्वे इति बहुवी यज्वानौ ययोः सभयोरिति विग्रहः ।
एव बहुव्रज्ज बहुव्रज्जाणौ सभे एवञ्च शोभनौ धर्मौ ययोः सभयोरिति बहुव्रीहौ
धमादनि कृते सुधर्मे सुधर्माणौ इत्यादि ॥ २५२ ॥

श्रीरा टी—वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डाबभावपक्षेऽपि आबीपोर्निषेधः ।
तेन बहुयुवानौ सुमघवानौ पुण्यावित्यादौ न स्यात् । हे किं ? अतिग्रन्थानौ ॥ २५२ ॥

मच्च वञ्च स्वमित्यनेन सवान्त उच्यते भवञ्च तत् स्यञ्चेति भवस्य, न भवस्योऽभवस्यः
तस्मात् । मसयोगवसयोगभिन्नवर्णात् परी योऽन् तदन्तादित्यर्थः । चकारात्
डाप् च वानुवर्तते पक्षे नान्तस्यापि स्थित्यर्थः । बहुराज्ञौ इत्यादि बहुवी राज्ञानौ
ययोः सभयोरिति विग्रहे अनेन ईप् अनीऽल्लोपः, स्तुभिरिति नभ्य जः । पक्षे
डापि टिल्लोपः उभयोरप्राप्तिपक्षे नान्तस्थितिः । एव दृष्टः पूषा याभ्या ते दृष्ट-
पूष्णौ दृष्टपूषे दृष्टपूषाणौ स्त्रियौ । एवञ्च सुदाम्नौ सुदाने सुदामानौ, सुधाम्नौ
सुधाम्ने सुधामानौ स्त्रियौ इत्यपि स्यात् । न चात्र नमनसंस्थित्यनेन ईप्निषेधो-
ऽस्तु इति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य बहुव्रीहैरन्वयः मनन्तात् प्राप्तव्यस्य ईप् एव निषे-
धकत्वात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् बहुयुवा पूः दृष्टमघवा स्त्री इत्यु-
भयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेव ॥ २५३ ॥

श्रीरा टी—मच्च वञ्च स्व भवञ्च तत् स्यञ्चेति भवस्यः न भवस्यः अभवस्यस्तस्मात् ।
सुल्यविषयत्वात् यवानः सुदानोऽल्लोपस्तत्रैवाय विधिलेन बहुयुवा पूः सुमघवा
यौरित्यादौ न स्यात् श्रुत्वमघीनेत्यादिना पावुलेऽल्लोपाभावात् । बहुसौम्यौ
पुण्यावित्यादौ नमनसंस्थिति बहुव्रीहौ न ईप्निषेधः तस्याऽविषये चरितार्थत्वात्

२५४ । काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।

कापि ७, अनाशीरके ७, अत् ११, इत् ११, अयत्तत्क्षिपादेः ६ ।

आशीरर्थाकवर्जे कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत् तत् क्षिपादेः । सर्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यदस्ति यका सका, क्षिपका ध्रुवका चटका ।

तथाच २१ नुमयजितलोकपालधाम्नौमिति । पक्षे बहुसीमानौ बहुसीमित्यादि बहु-
राज्ञाविति बह्वो राजानो यथोर्नगव्योस्ते इति वाक्यम् एव बहुतच्छात्रौ बहुतस्ते
वज्रतच्छात्रावित्यादि ॥ २५३ ॥

कयुक्त आप् काप् तस्मिन् । आशिषि अकः आशीरक नास्ति आशीरकी
यत् कापि सोऽनाशीरकः तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्-
जातीयस्येति न्यायादाशीरकवर्जनात् कृतककारस्य ग्रहणं न तु प्रकृतेः तेन तक्
सहने ह्रासे पचादित्वादनि तक्ततीति तका एव शक्नोतीति शका इत्यादौ न
स्यात् । ममेयमित्यर्थे षो ममकादेशं अजादित्वादौपो निषेधे आपि कृते
मामिका इत्यत्र आदेशत्वात् कृतककारे स्यादेव । किञ्च परमूचीयवाशब्दस्य
व्यवस्थया नवं कायतीत्यर्थे कैशब्दे इत्यस्मात् हनननाम्नादेरिति छप्रत्यये टेलोपि
आपि कृते नविका स्त्री इत्यत्र प्रकृतिककारोऽपि स्यात् । एव बहव परित्राजका
यस्या सा बहुपरित्राजका पुरी इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ न
स्यात् एवञ्च बह्वनि चमाणि यस्या सा वज्रचर्मिका शाला इत्यादौ कप्रत्यये नो
लुप्क्षिप्ताविति नस्य लुपि तदाद्यविधेर्निषेधेऽपि इकार, स्यादेव इति । सर्विकेति ।
त्यादिव्यासभोसिति सर्वशब्दस्य टे, पूर्वोऽक स्त्रियामत आप् ततः कापि परं
ऽकारस्थानेन इकारः । कारिकेति । उक्तञ्च तस्यकौ घे इति णक ह्रस्व आप्
कापि परेऽनेनाकारस्य इकार जीवकति जीवतादिति वाक्ये आशिषीति अक
पश्चात् स्वीत्वविवक्षया आप् आशीरकवर्जनादकारस्य इकारो न स्यात् यकेति
यदृशब्दस्य । सकेति तदृशब्दस्य । क्षिपादिष्व “क्षिपका ध्रुवका चैव करका
धारकेष्टका । एडका चटकाद्याश्च पितृणामष्टका भवेत् । उपत्यकाधित्यका च
तारकामटर्गशयोः । वर्णका वस्त्रभेदे स्यात् शकुनी वातु वर्चका इति ।” इष्ट-
केति इच्छते रौणादिकस्य अष्टकेति अन्नातेरौणादिकस्यकः पितृणां सम्बन्धिभौ
आडकालत्वादित्यर्थः । तेन अन्नातेरौणादिकतके अष्टका अष्टिका खारी अष्ट-
वाढका, परिमाणमस्या इति कप्रत्ययेऽपि अष्टिकेत्येव । उपत्यका पर्वतस्य निकट-

२५५ । द्वैषसूतपुत्रवृन्दार-खञ्जाजभस्त्राधु-
त्यव्यो वा ।

द्वैष—धुत्यव्योः ६४, वा । १ ।

हादे धृत्यवर्जयोः कययो स्वाकार इकारः स्यात् वा कापि ।
हिके हके, चटकिका चटकका, आर्थिका आर्थिका । धुत्य-
योस्तु—नायिका छत्तिका ।

भूमिः । अधित्यका ऊर्द्धभूमिः । तारका नक्षत्र नेत्राश, अन्यत्र तारिका ।
वर्णका वस्त्रविशेषः । अन्यत्र वर्णिका नटादीनाम् । शकुनी पक्षिविशेषे वर्त्तका
वाशब्दात् वर्त्तिका च । अन्यत्र वर्त्तिका दीपस्य ॥ २५४ ॥

श्रीराटी—कादाप् काप् तस्मिन् आशिषि अक आशीरक आशीरकस्य
क, आशीरकक नास्ति आशीरकको यस्मिन् स अनाशीरककतस्मिन् कापीत्यस्य
विशेषणम् । चिप आदिर्यस्य स चिपादिः यच्च तच्च चिपादित्यत न तत्
अयत्तत् चिपादित्यस्य पुनरु सौवत्वात् । जीवकेति आशिषीत्यनेनाकः चिपकेति
चिपधातोरित्युद्धत्वात् क चिपस्ततः स्वार्थे अक पश्चादाप् । चिपकादिर्यथा ।
“चिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेष्टका । करकाधित्यका प्रोक्ता चरकीप
त्यकैडका । अलका यक्षपुण्यान्तु पिटका वासकेत्यपि । अष्टका तु पितर्यर्थे
तारका भट्टगशयी । वर्त्तका शकुनी प्रोक्ता वर्णभेदे च वर्णिका । अस्य
प्रकृतिका सर्वे नरिकांमामिके विना ।” एषु किं अष्टिका तारिका वर्त्तिका
वर्णिका शकुनी वर्त्तिकेत्यपि कश्चित् । आकृतिगणोऽयम् ॥ २५४ ॥

व इति द्विशब्दस्य टेरेत्वे रूपम् । एष इति एतद् सौ । इय एषस्य सूतस्य पुत्रस्य
वृन्दारस्य स्वस्य ज्ञस्य अजस्य भस्त्रा चेति द्वैषसूतपुत्रवृन्दारखञ्जाजभस्त्रम् । धधात्,
त्यः स्वरूप धुत्य त्यस्य धुत्यौ न धुत्यौ अधृत्यौ । कच यच क्य । अधृत्यव्यो, का
अधृत्यव्य, पश्चात् द्वैषसूतपुत्रवृन्दारखञ्जाजभस्त्राधुत्यव्यौ तयोः । अयमर्थः । हादीनां
नवानामकारस्य इकारः स्याद्वा कापि । धातोः ककारयकारौ हित्वा त्यस्वरूपस्य
च यकार हित्वा अन्यौ यौ ककारयकारौ तयोरकारस्य इकारः स्याद्वा कापीत्यर्थः
हिके हके इति द्विशब्दस्य टे, ईऽकि कृते टेरेत्वे आपि कृते इका इति स्थिते-
ऽनेन अकारस्य इकारो वा । ईऽकि एषका सूतिका सूतका पुत्रिका पुत्रका
वृन्दारिका वृन्दारका खिका खजका शका अजिका अजका भस्त्रिका

भस्त्रका । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः । भस्त्राशब्दस्य स्वार्ये ककारे केऽक स्व
इति क्रस्ये अनेन अकारस्य इकारो वा । भस्त्र इति अकारान्त इति केचित्
एषा गौणत्वेऽपि बहुस्त्रिका बहुस्त्रका इत्यादि चट्टकिके इत्यादि । चट्टचभेदे
औषादिकोऽक चट्टकः । ततः स्वार्ये ककारे आपि अनेनाकारस्य इकारो वा ।
आर्थिकेत्यादि चटगतौ द्वष्टयुःसीरिति ध्यणि द्वौ आर्थं ततः स्वार्ये कः ततः
स्त्रियामापि अनेनाकारस्य इकारो वा । नाथिकेति नौच्प्रापणे णकि द्वौ
सन्धिः । अच धातुसम्बन्धियकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्वेण नित्यम् । धातोः ककारस्य
तु चक तप्तौ णकः चाकिका एव तत्र ताकिका शक शाकिका इत्यादिषु पूर्वेण
नित्यम् । त्यस्वरूपग्रहणात् त्यत्राद्यचिरदक्षिणाद्यादिरित्यनेन इकार आकारस्य
त्यत्रादेः परविहितस्य दक्षिणादेः परविहितस्य त्यलोपि वर्जनम् । यथा कम्भव
इत्यर्थः त्यः कृत्य ततः स्वार्ये कः ततः आपि अकारस्य पूर्वान्नित्यभिकारे कृत्यिका ।
एव त्यचत्यिका तवत्यिका इहत्यिका अमात्यिका इत्यादि । दक्षिणाभव इत्यर्थे
त्यणि कृत दक्षिणात्यिका एव पौरस्त्यिका पाश्चात्यिका अच वाशब्दव्यवस्थावाचि
फलन्तु पूर्वसूत्रे लिखितम् ॥ २५५ ॥

श्रीराटी—धुष्य ल्यश्च तौ न तौ अधुल्यो कच यच तत् अधुल्ययोः क्य पश्चात्
वश्च एषश्च सूतश्च पुत्रश्च वृन्दारश्च स्वश्च ज्ञश्च अज्ञश्च भस्त्राच धुल्यकचतत्तत्च ।
विकिकिति द्विर्नौ टेरत्वे पश्चादाप् ततश्चौरी अकपश्चादि । एवम् एषका एषिका
एषेति निर्दंशात् एषिकेति पूर्वेण नित्य चटकिकेति चटकाशब्दात् स्वार्थे क ।
धुभिन्नत्वादिर्वा आर्थिकेति धुभिन्नत्वादिर्वा एव भाटव्यका भाटव्यिका इत्यादि ।
नाथिकेति नौजघीर्णकः आप् धुवर्जनात् पूर्वेण नित्यम् । आङ्पूर्वध्यैधातो-
र्मनीषादित्वात् घस्य ढ । ततः स्वार्थे क आब्धिका धुल्यवर्जनात् पूर्वेण नित्य
यथा सख्याभावज्ञापनार्थं धीर्यकारिणोदाहृतम् । कस्य यथा शिच्चा कामयति
शिच्चाका, शिच्चाका एव शिच्चाकिका शाकका इत्यादि कल्यिकेति कभव
इत्यर्थे ल्यवाद्याचिरिति त्यप्रत्यय । ततः स्वार्थे क । एवम् इहल्यिका अत्रल्यिका
दाक्षिणाल्यिका इत्यादि । ल्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरल्यिका दूरल्यका
इत्यादौ स्यादेव । अत्र स्वज्ञाजाना गौणेऽपि तेन बहुस्रिका बहुस्त्रका बहुश्रिका
बहुज्ञका बहुजिका बहुजकेत्यादि । डादीना कोवलानामेव तेन परमद्विकेति
पूर्वेण नित्यम् । अन्ये तु नसिस्त्रेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति परमद्वका परमैषका
इत्यादि । भस्त्रका भस्त्रिका इति परस्त्वैणैव सिद्धे भस्त्रायङ्गात् निर्भस्त्रका
निर्भस्त्रका इति गोशेऽपि स्यात् इति परे ॥ २५५ ॥

२५६ । वाच्चापो ऽनुक्तपुंस्कस्य ।

वा । ११, आत् । ११, च । ११, आप' ६१, अनुक्तपुस्कस्य ।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्यात् वा कापि नतु उक्त-
पुंस्कस्य । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुस्कस्य तु शुभिका ।

२५७ । धिन्मञ्चाहनदादेरीप् ।

ष-ट्-उ-ऋ-इत् न-ऋ-अस् वाह-नदादे. ५१, ईप् । ११ ।

षकारितट्कारित उकारित ऋकारितो नान्ता-दृदन्ता-दश्चो
वाहो नदादेश ईप् स्यात् स्त्रियाम् ।

वायङ्मकारस्यापि स्थित्यर्थम् । उक्त. पुमान् येन तत् उक्तपुस्क न उक्त-
पुस्क अनुक्तपुस्क लिङ्ग तस्य । गङ्गिकेत्यादि गङ्गा एव इति स्वार्थे क. कका-
रादाप् केऽकः ख इति पूर्वापो ऋस् अनेन इकार आकारस्य । तयोरप्राप्तौ
अकारस्थितिः । एव दुर्गिका दुर्गका दुर्गाका ॥ २५६ ॥

श्रीराठी—चकारादित्यनुवर्तते । न उक्तपुस्क अनुक्तपुस्क तस्य गङ्गिकेत्यादि
गङ्गाशब्दात् स्वार्थे कः केऽकः ख इति ख पूर्वसूत्रमन्त्रायहणात् भस्त्राका निर्भ-
स्त्राका इत्यप्यन्य. । शुभिकेति एवमतिगङ्गिकेत्यादि ॥ २५६ ॥

षच टच उच ऋच इरः ते इतो येषां ते ध्रितश्च नच ऋच अश्च
वाहच नदादिश्चेति तस्मात् नकार ऋकारयोः केवलयोरसम्भवात्तदन्तर्यार्थहणम् ।
षकारेत् टकारेत् नदादीनां मुख्यानामव ग्रहणात् बहुवैष्णवा बहुवराका पुरो ।
प्राप्ता त्वया बहुभूषणा स्त्री । बहुनदा बहुदेवादिक इत्यादौ न स्यात् । अन्यथा
मुख्यानां गौणानाञ्च ग्रहणात् अतिविदुषी अतिपचन्ती अतिदण्डिनी अतिक्रान्ता
अतिप्रतीची अतिमाल्यूही इत्यादि स्यादेव ॥ २५७ ॥

श्रीराठी—षश्च टश्च उच ऋच तत् इट् इत् यस्य स' नद आदियस्य स.
नदादिः पश्चात् ध्रिञ्च नच ऋच अश्चच वाहच नदादिश्च तस्मात् पुंस्त्व सौच
त्वात् । अत्र ध्रिञ्चनदादिभ्यः मुख्य एव अन्यस्मात् गौणगौणधीरिति । तेन बहु
गान्धा अतिकुरचरा बह्वनदा सुमत्स्या इत्यादौ न स्यात् । विदुषी सुविदुषी
पचन्ती बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् स्तनन्वयीति घेट्टित्वात् ईप् ॥ २५७ ॥

२५८ । ययो लीपो ऽयुक्तौ पौ ।

ययोः ६॥, लीपः १॥, अ-यु क्तौ ७, पौ ७ ।

इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे । ष-वैष्णवी वराकौ ।

२५९ । क्यङ्यचौ चानात्यपत्यण्यस्य ।

क्य-ङ्य-चौ ७, च ११, अनाति ७, अपत्यण्यस्य ६ ।

अपत्यार्थण्यस्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य ङ्य चौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

इश् अश् यौ तयोः । युश् त्तिश् युक्ती न विद्यते युक्ती यत्र पौ सोऽयुक्तिः तस्मिन् । अत्र अश् इश् ए इति विग्रहे एलीप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोर्लीप इति गौरवं ज्ञापयति क्वचिदिवर्णावर्णयोर्लीपो न स्यादिति । तेन प्रियादिशब्दानां इष्टादौ परे प्रायादेशे प्रेष्ठः स्फेष्ठः श्रेष्ठः ज्येष्ठ इत्यादि सिद्धम् । एव पारस्वैषेयः चाटकेय इत्यापि लीपी न स्यात् । यौ ऊर्णांयुः क्तौ वामि । ष इति षकारानुबन्धस्य उदाहरणमित्यर्थः । वैष्णवीति विष्णुर्देवता अस्या इति विकारसवेति णे णित्ते त्रिरिति वृद्धौ न्वीर्लीपोतावित्युकारस्य ओकारे सन्धिः । वराकौति । वृज इतौ भिन्नजल्पेति षाके गुणः ॥ २५८ ॥

श्रीरा-टी—इश् अश् तौ तयोः युश् त्तिश् तत् न तत् यस्मिन् अयुक्तिः तस्मिन् अयुक्तौ पावित्यस्य विशेषणं पृथक्पदकरणात् प्रेष्ठः प्रेथानित्यादौ न स्यात् । वैष्णवी विष्णुर्देवता यस्या इत्यर्थे णः । वराकौति वृजधीः षाकः । अयुक्तौ कि ऊर्णांयुः रामेणेत्यादि ॥ २५८ ॥

क्यङ्य ङ्यश् चिश्चि क्यङ्यचि तस्मिन् । न आत् अनात् तस्मिन् । अपत्ये ण्यः अपत्यण्यः तस्य । गर्गस्य स्थपत्यमिति गर्गादित्वात् णे णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लीप इति अकारलीपे गार्ग्य इति स्थिते षित्वादीपि अनेन ण्यस्य लोपे गार्गी इति । क्ये गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ङ्ये गार्ग्यं इवाचरति गार्गीयते चूौ अगार्ग्यौ गार्ग्यौ भवति चूौ गार्गीभवति । क्तौ तु गार्ग्ये आकारे तु गार्ग्या-यणः अपत्यण्यस्य इति कि ? सौभाग्यीयति इत्यादौ न स्यात् ॥ २५९ ॥

श्रीरा-टी—क्यङ्य ङ्यश् चिश्च तत्तस्मिन् पुस्त सौवत्वात् न आत् अनात् तस्मिन् अयुक्तिः पावित्यनुवर्त्तः अस्यैव विशेषणं गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे ण्यः ।

२६० । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षा-
मत्स्यस्येपो भ्रूषो ईपि यः ।

सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षामत्स्यस्य ६।, ईपो ७।, भ्रूषो ७।, ईपि ७।, य ६।

एषां यस्य लोपः स्यात् इयेपोः परयोः, नक्षत्राणि ईपि च ।
सौरी आगस्ती चातुरी । ट-त्रयो भूषणी । उ-विदुषो

क्ये गार्गीयति ह्ये गागायते च्वा गार्गीकरीति इत्यादि अपत्य किं । मैत्रायते
अनादिति किं । गार्गीयणं वात्स्यायन ॥ २५८ ॥

ईयश्च ईपश्च इयेपो तयोः । मे नक्षत्रे ष, भ्रूष, तस्मिन् । सूर्यागस्त्ययो-
रीये ईपि च परे तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रविहिते षे परे षामत्स्ययोरपि परे यस्य
लोपः स्यादित्यर्थः । ईये तु सूर्यस्येदमित्यर्थे ष सौर्यं तेजः । पुनः सौर्याय
हित इत्यर्थे ईय प्रत्यये अनेन यलोपे सौरोयम् । सौगिति त्वस्यस्यमित्यर्थे ष
सौर्यं इति स्थिते षित्वादीपि अनेन यलोप एव आगस्तीय आगन्तो । तिष्येण
युक्ता रात्रिरित्यर्थे षे कृते अनेन यलोपे षित्वादीपि तैषी एव पौषी । चातु-
रीति षाम् सामान्यस्य ग्रहणात् चतुरस्य भावश्चातुर्यं एव उचितस्य औचित्य
मित्रस्य मैत्र समग्रस्य सामग्रा इत्यादीनां पक्षे वक्तव्यत्वात् स्त्रीले षित्वादीपि
अनेन यकारलोपे चातुरी औचित्ये मैत्री सामग्री इत्यादि । ट इति टकारानु-
बन्धस्येत्यर्थः । त्रयो इति द्वित्रेवाऽयट् । भूषणीति भूषकि भूषणे भूष्यतेऽनर्थ-
नट् । उ इति उकारानुबन्धस्येत्यर्थः । विदुषीति वेत्ते, श्रुत् कृमुर्वेति शब्दस्थाने
कमु, उदित्वादीपि वसोर्व' सेमप्युरिति वस्योले क्लृप्तादिति पत्वम् । ग्रामतोति
ग्रौरस्ति यस्या असौ इत्यर्थे मतुः । भवतीति भातरीणादिको डवतुः । ऋ
इति । ऋकारानुबन्धस्येत्यर्थः । पचन्तीत्यादि डुञीन्पच पाके शब्दः । न
इति । नान्तस्येत्यर्थः । दण्डिनीति दण्डीऽस्ति यस्या असौ इत्यर्थे नैकाजादि-
त्वेति इन् । अर्वतीति नान्तत्वादीप् अर्वणोऽनञ् इति तुङ् । रात्रीति सुग-
मम् । श्रुनीति श्रुयवमघोनामिति वकारस्य उकारः । मघोनी मघवतीति
मघोनस्तुङ् वेति तुङो विकल्पः । ऋ इति । ऋदन्त्येत्यर्थः । कवाति करीतो-
त्यर्थे ढन् । क्रीडतीति कीटुशब्दस्य स्त्रिया हचौ क्रीडोस्तुन इति दृष्टार्थं ऋदन्
त्वादीप् । अच्च इति अच्चधातोः क्लिबन्त्येत्यर्थः । प्रतीचीति प्रत्यक्षतीति क्लिप्
गतावर्धे हमुड नो लोप इति न लोपे प्रत्यच् इति स्थिते ईपि अचोऽङ्गुर्धोः

अमती भवती । [२४५] अप् यनी नित्यं, ऋ—पचन्ती ।
[२४६] आदीपोः, तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती । न—
दाण्डनी अर्वती राज्ञी शुनी, मघवती मेघोनी । ऋ—कर्त्री

अति अलोपे दीर्घः । प्रत्यञ्चीति पूजार्थं नलोपनिषेधः । तिरश्चीत्यादि तिरो-
ऽञ्चतीत्यादि वाक्ये क्विप् गत्यर्थत्वान्नलोपे तिर्यग्गमुसुयगित्यादिना तिरश्चाद्या-
देशः । बाह इति । विस्मन्तं बहतरित्यर्थः । भारीहीति भारं बहतीति
ठाङ्गजं बह इति विष्णुः तत ईप् बाहोर्वा पाविति बाह्वदस्यीकारः । श्वेतौही
श्वेतवाह्येति श्वेतात् वेति औकारी वा । शाल्यूहीति अनादुगित्युकारः । अब
बाह इत्यनेन विस्मन्तं बहतिरेव ग्रहणं न तु बाह्वस्वरूपस्य तेन अनङ्गुहीत्यपि
स्यात् । नदादेरुदाहरणमाह नदीति नदशब्दे नदतीति पचादित्वादनि नदी ।
मत्नीति जातिरेत इत्यत्र यकारोङ् वर्जनादङ्गात् नदादित्वादीप् सूर्यागस्त्यस्ये-
त्यादिना यलोपः । नदादिभ्यो “नदीदेवशरशौरगाहचेलभषप्लवा । गौरकन्दर-
तकारास्तरुण कणकाकिणौ । कदलामलकौ सूदहरीतक विभीतका । गवी-
वदीरमुर्दोर्दौ गूर्दं द्रौणी च धातकः । आयुस्थूणाढकौ पावकोधातक पुटास्ततः ।
कपाटमावटो नाटो नटो भोटश्च शल्लकः । वशीट कुटभी लिङ्गं सुपाटपटश-
स्त्रुलाः । मूलाटः कूवलः सूचः शचोमण्डलं कुण्डली । लीङ्गिताण्डोऽथ शुष्का-
ण्डमटपुष्कलपिपला । कदल कन्दल पिण्ड काकली विकलीवृषः । आनन्द
पूप आसनी भौरिकिर्भौलिकिर्बहत् । औद्गाही मालिरालम्बि निष्कली सुष-
पाण्डवी । सुमं सौधामदेष्टश्च पिषङ्गातसवेतसा । मालतः समसूपी च विष्ण-
मण्डप केकया । गङ्गुजी महमण्डौ च रुधव पृथिव पृथु । अनुसीथ तरः
शङ्खं शमी आवट इत्यपि । ऋथी मनुष्यी मत्स्यस्य सुकवी गवयी हयः । शठ
पुलस्तथा कील एतदाद्या नदादयः” । पुत्रशब्दोऽपि नदादाविति केचित् ।
तथाच सुतातु दुहिता पुत्रोति विकाण्डशेषः । लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्यादसशय
पर्वतराजपुत्रा इति कालिदासीऽपि । नदादिराक्ततिगण इति केचित् ॥ २६० ॥

श्रीराटी—सूर्यस्य अगस्त्यस्य तत्तस्य तिथ्यस्य पुष्यस्य तत्तस्य श्राव्यस्य मत्स्यस्य
तत्तस्य ईशस्य ईप् च तौ तयोः भ नबल तत्र ण तस्मिन् । सूर्यागस्त्यस्य
ईशयोः तिथ्यपुष्यस्य भण्ये श्रामत्स्यस्य ईप् यलोप इत्यर्थः । सौरौति सूर्यौ
देवता अस्या इत्यर्थे ण्यः ययीलोपः पित्वादिपौ अनेन यलोपः । एवमागस्त्यौ ।
चातुरौ चतुरस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ण्यः सामान्यणायङ्णत्वात् अनेन

क्रोष्टी । अन् च—प्रतीचो प्रत्यञ्ची, तिरञ्ची तिर्यञ्ची, अमु-
मुर्दचो अदमुर्दचो उदीचौ । वाह—भारौही श्वेतौही श्वेत-
वाही शाल्यूहो । नदी मत्सौ गौरी ।

यलोप । एव मैत्री औचित्यीत्यादि त्रयीति त्रयाणां पूरणीत्यर्थेऽयद् भूषणीति
भूष्यतैऽनया घेऽनट् । विदुषीति विदेः शतुः क्लृप्तुः श्रीरक्षि यस्या इत्यर्थे मत् ।
भवतीति माघोर्भवतु पचदिवतुदभा एतेभ्य शट् । दण्डी ऽस्या अस्तीत्यर्थे ण् ।
अवर्णस्तुङ् ईपि । राजन् शब्दस्य ईप्यलोपः । अन्शब्दस्य ईपि वस्य उः मघीनस्तुङ् वा
इपि पचे वस्य उः । क्वधोच्छ्रण कर्त्तुं क्रोष्टीः स्त्रिया तृणीप् क्रोष्टी । प्रत्यच्
शब्दात् ईपि अचोऽस्त्रीपीर्धश्च स्वस्य घश्च प्रत्यञ्ची पूजार्थेन नलोपः । ईपि तिर्यच्
अमुमुयच् अदमुयच् उदच् तिरश्चाद्यादेशाः । भारवाहशब्दादीपि वाह वा औ ।
श्वेतवाहीति श्वेताच् वा इत्युक्तं । शाल्यूहीति अनाद् नदीत्यादि सतस्यस्य
ण्य मत्स्यस्येति यलोपः नदादिर्यथा । नद मद दंह तर दर चौर
देवगरी पुर तट नट चेलम् । अनडुत् कोल मङ्गडुहट्टय गवयः मृकय मत्स्य
मनुष्यम् । दहल गडुज मण्डप मण्ड निष्कल विकल पुष्कल पिण्डम् । गाह
पृथु प्लव शठ भष सूच केकय पृथिव भीट पिशङ्गम् । पाण्डर गौर पुवानन्द
शस्तुल कुवल दुण तकार कन्दर कदरामलक वृष वदरी धातक वल्लक पुपम् ।
नाट मठाढक सालत सूप पिप्पल वेतस काजल विन्वम् । आरट मारट पट
सुष्कन्द द्रोण पुणौ कण काकिल पावम् । वृष शष काकल, कदल कषाट
कीषातकपुटमतसवराटम् । शल्लक मण्डल कूट मृन्नाटम् । मृह्महातक गृह्मस
पाटम् । सुषवोर्द विभीतक माकन्द वयसि किशोरलक्षण चिरियटम् । वकर
तलन कुमार वषूट नामनि केवल भैषज पापम् । सारङ्गावर भोग समान्
रेचक देवक भिचुकवर्गम् । कौस्तुभौघीटोठोडीकस्तौघीप्रौगीचौघीपोप्यः ।
प्रौघीच दीर्घजिह्व भागः नय रजस्वलो मामकार्यं कर्ता शङ्क । मातङ्गश्च सुमङ्गलः ।
अथ सौखिज्जिरालम्बिभौरिकौन्दाहमालय । आयन्तु सौङ्गाहमालिभौभिकिः
ओणिरोगयः । कटाक्षरो विषाद्यादि पुच्छः प्रोक्तीऽयहायणः । सुमं साधामं
सौधाम मातामह पितामहा । यूधाधिकार लवण कुण्ड नाटव साठनम् । उप-
मानात् पलपुच्छावचे रोहिण रेवती । ऋष्यादि पञ्चानां जातिवाचित्वेऽपि युङ्
त्वात् पिशङ्गादि त्रयाणा वषवाचित्वेऽपि अदन्तत्वात् शकुलाद्ये कपञ्चाशती जाति
वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तं । पाठः । द्रोण शब्दीऽन्वुवाहिन्वा कुटशब्दः
शालावा नित्यस्त्रीलिङ्गः अवयस्यपि तदृशी तनुनीत्यन्तः पुत्रशब्दो दुहित्वः

२६१ । णचखसाद्वनो रड्डीप् वा तु हे ।

नचखसात् ५।, वनः ५।, रड् ११।, ईप् ११।, तु ११।, हे ७।

णादच खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनोरड् च, स्त्रियां
हे तु वा । अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा ।

तथाच सुता च दुहिता पुत्रीति विकारण्डशेष । समते कौल्यादीना पाठ ।
औन्दाहमालिभौलिङ्गि आलम्बि औदगाहमाजि इत्येषा णेर्यंडाविधानार्थः ।
पाठ । भौरिकि भौलिक्यो क्रौड्यादि पाठात् भौरिक्या भौलिक्या इत्यपि ।
कटि, श्रीणि । अश्वरी रोगभेदः । विषाद्यादिपुच्छी यथा । विषपुच्छी शरपुच्छी
कलमपुच्छी श्वपुच्छी मणिपुच्छी । अये हायनमस्या प्रयहायणी अधिकारीऽन्त्यस्थाः
अशादिवाद् अव पाठादीप् अधिकारी । उपमानात् पचपुच्छी यथा शुकपुच्छी
शुकपुच्छी सिहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नचत्वम् । आकृतिगणीऽयम् । वृजा-
तेरित । इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात् कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी विशेष-
विधेय्यंडो निषेध । इत कि दत्त वृजाते कि तित्तिरि वैडालि । ईपि
णायस वा नायनी लोहितादेस्तु नित्यम् । एषा णायस नायनी वा स्यात् ईपि
लोहिताटे परस्य णायस नायनी नित्य गार्गायणी वात्स्यायनी पक्षे गार्गी
वाक्सीत्यादि । लोहितायनी कात्यायनी लोहितादिर्नडादौ ज्ञातव्य । आसुर-
माण्डूक-कौरव्याणां डायनी वा । एषा डायनी वा स्यात् ईपि उड्डत आसु-
रायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप् । वापक्षे आसुरी
माण्डूकी कौरव्या इद नच्छत्यन्ये कथं कौरवो मेनेति इदमर्थे णादीप् ॥ २६० ॥

सूक्ष्मं णच अञ्च खस्येति णचखस तस्मात् । णान्तादजन्तात् खसाञ्च
धातोः पर वासुसित्यनेन विहिती यी वन्प्रत्ययस्तस्मात् । स्त्रिया ईपि सति
वनी रड् च स्यात् । बहुव्रीहौ तु रड्डीपो वा इत्यर्थः । अवावरीति ओष्ठ
अपसारणे वासुसिति वन्निपि विड्वनीडां इति णकारस्य आकारि ओकारस्य
अवि अवावन इति स्थिते अनेन ईप् रड् च । धीवरीति धावः कनिपि
दामागे इत्यनेन डी । हरिदृश्वरीति ह्रिं दृष्टवतीति कनिप् प्रत्ययः वकारस्य
दन्त्यत्वेन भसपरत्वाभावात् शङ्काजति षड् न स्यात्, बहुधीवरीति बहुवी धीवानी
यस्यामिति बहुव्रीहौ ईप् रड् च ईपोऽप्राप्तिपक्षे रडोऽप्यभावः एकयोगनिर्दिष्टाना
सहवा प्रवृत्ति सत्त्वा निवृत्तिरिति न्यायात् । ईप् रडोरप्राप्तिपक्षे ह्रिऽन इति

२६२ । स्रश्चोधः संख्यादि दाम वयोऽर्थ-
हायनात् हे ।

स । १।, नः १।, च । १।, ऊधस् संख्यादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५।, हे ३ ।

ऊधसः सङ्ग्रापूर्वात् दाम्नी वयोऽर्थ-हायनाच्च स्त्रियाम् ईप्
स्यात् हे, सस्य च नः स्यात् । पीनोघ्नी द्विदाम्नी द्विहायनी ।

डापि बहुधीवा डापोऽप्यप्राप्तिपक्षे नान्तत्वेन स्थितिः । किञ्च नान्तत्वादपि कृते
केवलरङो विधानेनैवेष्टिसिद्धौ रङ् संहितेपी विधानात् ईपचास्वस्यादित्यनेन प्राप्तस्य
केवलस्य ईपी बाधनार्थम् । यच्च खमात् किं ? यज्वा ॥ २६१ ॥

श्रीराटी—यच्च अत्र खसस्य तत्तस्मात् वनीनान्तत्वादपि सिद्धे विधान
ईप्येव रङविधानार्थं तेन बहुधीवि बहुधीवानी इत्यादौ न रङ् । यच्च खमा-
वनीरङीपीति कृते अर्वरी धीवरी वज्रग्वरी वज्रसत्त्वरीत्यादि सिद्धावपि व-
धीवरी वच्चधीवित्यादि सिद्धार्थं वातुहे इति कृत उपचास्वस्यादित्युक्तं । अथाव-
रीति श्रीगु अपसारणे अस्मादन् विद्वनीडा श्री अक् । धीवरीति धाधातो
कनिप् दामागेहाकारिर्वाति डी । सरिडश्चरीति हारि पश्यति इति कनिप् ॥ २६१ ॥

वयोऽर्थो यस्य स वयोऽर्थः सचासौ हायनयेति वयोऽर्थहायन, दामच वयो-
ऽर्थहायनश्च दामवयोऽर्थहायनो संख्या आदिर्यथीसौ संख्यादौ संख्यादौ च तौ
दामवयोऽर्थहायनौ चेति संख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ ऊधस च संख्यादिदामव-
योऽर्थहायनौ चेति तस्मात् । ऊधस संख्यापूर्वदाम संख्यापूर्ववयोऽर्थहायनाच्च
स्त्रियामीप् स्याद्वज्रनीही सस्य च न स्यात् ऊधस एव अन्येषामसम्भवात् ।
हे इत्यस्य पुनरुपाटन परमन्त्रे निवृत्त्यर्थम् । पीनोघ्नीति पीनमधी यस्या, इति
वाक्यम् । हे दामनी यस्या सा द्विदाम्नी । असंख्यादेन्नु सुदाम्नी सुदाम सुदा-
मानी धेनू इति । द्वौ हायनी वयो यस्या सा द्विहायनी कन्या । असंख्यादेन्नु
गतहायना । वयोऽर्थ किं ? द्विहायना प्राज्ञा । वयन्तु प्राणिनो गत-परमायुः ॥ २६२ ॥

श्रीराटी—स इति लुप्त षौकं न इति प्रीक स्रः । वयोऽर्थे हायन, अथवा
वयोऽर्थो यस्य सचासौ हायनयेति स दामच वयोऽर्थहायनश्च तौ संख्या आदि
र्यथीसौ तौ च तौ तौचेति संख्यादि दामवयोऽर्थहायनौ ऊधस संख्यादि दामवयो-
ऽर्थहायनौ च तत्तस्मात् ऊधसः संख्यादिदाम संख्यादिवयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप्
स्यात् ऊधसः सस्य नश्च । पीनोघ्नीत्यादि पीनमधी यस्याः सा दामनी यस्याः सा

२६३ । जातेरतो ऽस्त्री युङ् सत्काण्ड-
प्राक्प्रान्तशतैकादि पुष्पसम्भस्त्राजिनैकशण
पिण्डादिफल नादिमूलान् ।

जाते ५१, अत ५१, अस्त्री—सूलात् ५१ ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-

द्वौ ह्यायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्ये हे किम् अतिदाम सख्यादे किं सुदामा
वयोऽर्थे किं विहायना शाला ॥ २६२ ॥

स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्ग । य उङ् यस्य स युङ् । सत् च काण्डञ् प्राक् च प्रान्तश्च
शतञ्च एकश्च ते ते आदर्थो यस्य तत सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि सत् काण्ड प्राक्
प्रान्त शतैकादि च तत पुष्पञ्चेति सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि पुष्प सम्भ च भस्त्राच
अजिनञ्च एकश्च शणश्च पिण्डश्च ते ते आदर्थो यस्य तत् सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि
सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि च तत् फलञ्चेति सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफल नञ्
आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत मूलञ्चेति नादिमूलम् । तत स्त्रीच युङ् च
सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्पञ्च सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलञ्च नादिमूल-
ञ्चेति । पश्चात् नञ् समासे अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्प सभस्त्रा-
जिनैकशणपिण्डादिफलनादि मूल तस्मात् । शीतपाकीति शीते पाकी यस्या सा
शीतपाकी श्रीषधिविशेष । जातिवाचिनो मुख्याटव ईप् तेन अब्राह्मणा पुरी
वज्रधगा भूमिरित्यादौ न स्यात् । नित्यस्त्रीलिङ्गस्य तु मचिका बलाका । किञ्च नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् पाक कर्ण पर्ण वनान्ताज्जातेर्नित्यस्त्रीलिङ्गा दीप् स्यात् ।
यथा ओदनपाकी शङ्कुकर्णी शालपर्णी गोवनी । अतएव शीतपाकी इति स्वयम्
उदाहृतम् । अजातेस्तु सुपाका स्त्री अपर्णा दुगा । युङस्तु वैश्या चविया । ऋष्य-
हृयगवयसूकयमत्यमनुष्याणा युङत्वादप्राप्तौ नदादौ पाठादीपि ऋष्यौ हयौ गवयौ
सूकयौ इत्यादि सूकयो मृगविशेष सत्काण्डाद्यादि पुष्पास्तु सत्पुष्पा काण्डपुष्पा
प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । एभ्यः किम् ? शङ्कपुष्पी चोरपुष्पी अजा-
तेस्तु वज्रपुष्पा लता । सफला भस्त्राफला । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः ।
भस्त्र इत्यकारान्त इति कश्चित् भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्ड-
फला एभ्यः किम् ? पूतिफली रक्तफली । अजातेस्तु वज्रफला शाखा । नादिमूलास्तु

युडादेः । मृगौ हंसी शीतपाकी । स्त्रीयुडादेस्तु मत्तिका
वैश्या सत्पुण्या संपला अमूला । जातेः किम् ? मन्दा ।

अमूला नञ्पूर्वस्यैव वर्जनात् शतमूली बद्धमूली । अजातेस्तु दृढमूला लता । ननु
मुख्यजातेरेव ग्रहणात् शङ्खपुष्पोत्यादिषु कथमीप् स्यादिति चेत् सत्यं यत् गौण-
दशायामेव जातित्वं तत्र जातेर्मुख्यत्वमेव । जातिमाह आकृतिग्रहणेत्यादि । आक्रियते
व्यज्यते अनेन आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा
जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तेन मनुष्य गोमृगहंसादीनां पृथक्
पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्व गीत्व हंसत्वादिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
शूद्राणां पृथक् पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणात्तरमाह
लिङ्गानाञ्च न सर्वभागित । या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साच जातिरित्यर्थः ।
स्त्रीपुंसयोरेवत्यान्ता द्विचतुःपदपदोरगाः जातिभेदाः पुमांस्याश्चैत्यमरसिंहेन जाति-
भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमं ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वं, किञ्च
अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसदृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति
हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दीषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दीषः इति दीषद्वयस-
पाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातं निर्याच्चेति । सकृदेकवारं आख्यातेन
उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशी हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्ट-
वत्तत्त्वस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दीषः । एवं देवदत्तादि
संज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावाज्जातित्वं न स्यादिति परलक्षण-
स्यापि न दीषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभाजित्वात्
संस्थानव्यज्यत्वाभावाच्च गार्गादीनां जातित्वात्तुपपत्तां तृतीयं लक्षणमाह गोत्रञ्चेति ।
पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते । गार्गी
वात्सीत्यादि । चतुर्थे लक्षणमाह चरणैः सहति चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो
वेदैकदेशवाची कठादिरूपः । सच अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक
एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहत्युक्तं गार्गादीनां पित्वा-
दीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तुं गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्यः इत्यादी नोप्ता
ककीडित्यादिना पुंवङ्गावनिषेधः । गार्गीचामा भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादी
कीडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवङ्गावः । तत्रैव तत्त्वत्वजात्याख्य इत्युक्तेः गार्ग्याभावः
गार्गीत्वं गार्गीता इत्यादी पुनः पुंवङ्गावनिषेधश्च इति ॥ २६३ ॥

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥
गार्गी कठी कौथुमी ।

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स सच्च काण्डश्च प्राक्च प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत् तत्
आदिर्यस्य तत् तच्च तत् पुष्पञ्चेति तत् सच्च भरतञ्च अजिनञ्च एकञ्च शण्यश्च पिण्डश्च
तत् तत् आदिर्यस्य तत् तच्च तत् फलञ्चेति तत् न आदिर्यस्य तन्नादि नादि च तत्
मूलञ्चेति तत् । पश्चात् स्त्रीच युङ् च सदाद्यादि पुष्पञ्च सदाद्यादि फलञ्च नादि-
मूलञ्च तत् न तत् अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तश्चैकादिपुष्पसभस्त्राजिनैकशण्य-
पिण्डादिफल नादिमूल तस्मात् । सृगीति मुख्य एवाय विधि तेन बङ्गमृगा भू,
बङ्गहसा पूरित्यादौ न स्यात् । शैतपाकीति शैतेन पाकी यस्या सा इत्यत्र हे
नजातिरुच्यतेऽतोजातेरगौणत्वम् । एवमीदनपाकी गोवनी शङ्कु कशीत्यादि । मच्चि-
केति एव पिपीलिका बलाका इत्यादि । वैश्येति क्षत्रिया इत्यादि । सन्पुंशेति एव
काण्डपुण्या प्राक्पुण्या प्रान्तपुण्या शतपुण्या एकपुण्या । एभ्य किं शङ्गपुष्पी चीरपुष्पी-
त्यादि । सम्फलेति एव भस्त्रफला अजिनफला एकफला शण्यफला एभ्य किं पूतिफली
तालफलीत्यादि । अमूलेति न सन्ति मूलानि यस्या इति वाक्यम् । नञ् किं बहु-
मूली शतमूली जाते किं घनपुण्या स्थलफला निर्मूला श्रुतिः समूला स्मृतिः । २४
जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह । आकृतोति । आक्रियते व्यन्यतेऽनया
इत्याकृति, अवयवसंस्थानादि । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहण घसामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वा
भावान्नेप् । आकृति ग्रहण यस्या, सा । यद्वा गृह्यते इति ग्रहण आकृत्या ग्रहण
यस्या, सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यज्ञा इत्यथ, तथाच मृगसिद्धव्याघ्रादिषु शृङ्ग
शठादिसंस्थानव्यज्ञा मृगत्वादिजातिरेतेन गुणक्रियालक्षणा जातिर्निराकृतेति ।
ब्राह्मणत्वादिजातेन संस्थानव्यज्ञत्वं तत् संस्थानस्य जात्यन्तरसंस्थानसाम्यादती
लक्षणांतरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति यानि लिङ्गाना पु स्त्री क्लोवाना सर्वाणि
रूपाणि न भजते सा जाति तथा चाविलिङ्गशब्दवाच्यापि जातिरित्यर्थः, तेन ब्राह्मण-
क्षत्रिय वैश्य शूद्रादौना स्त्रीपुंसयोर्वर्तमानत्वादसर्वलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वात् ब्राह्मण
त्वादिति जाति, तटत्वादिजाते स्त्रीलिङ्गभावाच्चलेऽपि संस्थानव्यज्ञत्वात् पूर्वलक्षणेन
जातिल व्यवस्थापितमथवा नदादिपाठादीप् । ननु देवदत्तादेरसर्वलिङ्गभावाच्चत्वेन
कथं न जातिलमित्यत आह सकृदाख्यातनिराह्येति सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा

२६४ । गुणाद्योतो ऽखरस्योऽः ।

गुणात् ५।, वा १।, उत ५।, अ-खरस्योऽः ५। ।

गुणावचकादुकारान्तात् स्तियामीप् स्यात् वा, नतु खराः

सती निर्याद्या निश्चयत्वेन ग्राह्या इत्यर्थं तथाचासर्वलिङ्गभाजु ब्राह्मणादिषु उपदेश
 व्यङ्गा जातिरित्यर्थः । उपदेशो हि एकस्या व्यक्ताविकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्
 प्रत्ययनिमित्तं भुवनसकलव्यक्तिव्यापक इत्याद्युपगम्यते यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सक्तदुप-
 दिष्टेनैकेन धर्मेणाय ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिप्रतीतिः, न तथा देवदत्तादा
 सज्ञाशब्दत्वेनैकमावहत्तित्वात् । एतच्च सर्वस्य जातिरुपयुक्तं तथार्थं युक्ते कृष्ण
 वा गोपिण्डे सक्तदुपदिष्टा गोलादि जातिः । पिण्डात्तरस्य गोप्यमानत्वादि
 ज्ञाननिर्याद्या भवति उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात् । एतेन जातिरुक्ता निरवयवा
 नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनी । तथा पारिभाषिको जातिमाह गोत्रं चरणं सक्त इति
 पुत्रपौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिक गोत्रम् । यथा गान्ध्या वातस्य इत्यादि गान्ध्यात्वादन
 सस्यानव्यङ्ग्यत्वं तत् सस्यानस्य जात्यन्तरमाप्त्यात् न वा सर्वलिङ्गभावात्तत्वात् गान्ध्या
 गान्धी गान्ध्या कुलस्य इत्यादि प्रयोगात् अतः प्रथमुक्तम् । अथ पारिभाषिकजाति-
 त्वात् गान्ध्यामानिना वाक्यायनमानिनीत्यादी पृथगाव न तु वेदादुपदेशाभावा इत्यादा
 जातिस्वाङ्गे प्लवमाननी इत्युक्ताः । चरणं शाखा वदकदश कठारदशदः स तु
 क्रियावचनं कठारदुपचरणरूपावयवनिमित्त्यासम्बन्धेन प्रत्ययान्विता । तथाच
 कठारदिशब्दोऽध्ययनार्थप्रणमाचक्षणो यथा तदध्ययनसम्बन्धात् अतस्तदुपयुक्तं वर्तते
 तदा क्रियैवाव्ययं प्रवृत्तिनिमित्तं सैव पारिभाषिको जातिः अन्येऽपि पारिभाषिक-
 जातित्वात् कठौ कौ कठमानिनी कठौभाष्यादि स्यात् । लक्षणचतुष्टयाव्याप्य-
 त्वात् सन्देहो न जातिः । गार्गीति गरीस्यापत्य स्त्री गार्गा । गोतावहितयोः ण्य
 ण्यप्रत्यययोः युङ्गत्वादीप् निषधे मित्रे पुनरजादी युङ्गत्वादी पाठात् नेह
 युङ्गत्वादीप् निषधः । कठौति कठौ ब्राह्मणस्य प्रोक्तः अधीयते य सौर्षि
 कठलमात् स्तियासर्जनम् एव कोद्युमी ॥ २६३ ॥

स्यः सयोगः अ उङ् यस्य स स्योङ् खरस्य स्योङ् चरति न खरस्योङ् अखरस्योङ्
 तच्चात् । खरी खरति मादेवगुणयोगात् । एव पट्टी पट्टः लघुः गर्वी
 गुरुरित्यादि । खरशब्दस्य शुक्लवर्णवाचकत्वात् प्राप्ता निषधः । गुणमाह सत्य इत्यादि ।
 यः सत्त्वं द्रव्यं निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अपेति तत्, सत्त्वादुपगच्छतीत्यर्थः । यथा

स्योडश्च । मृद्वी मृदुः । खरुस्योडस्तु खरु पाण्डुः । गुणात् किं ?—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ धेनु ।

श्यामता पूर्वमासादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते भिन्नेषु वङ्गेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आसादिफलं वा श्यामता दृष्टा सा कदलीफलदिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणा-कुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः । यदा द्रव्यसक्रिय भवति तदा कर्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्य निष्क्रिय भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्यादिषु च दृश्यते अतः कर्मणीगुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वच्छल्यपात्रेषु रक्ततागुणं सहि वल्लिसयीगादिना निष्पाद्यते अक्रियाज इति क्रियाया जायते क्रियाज न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनया कर्मणीगुणत्व न स्यादिति ज्ञापितम् । कर्मत्वं सर्वमेव उत्पाद्य-मिति एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तच्चापि ह्येते धर्मा वर्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्यादिषु च दृश्यते । एव द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादिभ्यः अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥ २६४ ॥

श्रीरा-टी—स्य उड् यस्य स खरु अेतार्थः । खरुश्च स्योड्च तत् न तत् अखरुस्योड् तस्मात् । गुणवाचकादिति गुणं व्यक्तिगुणं—वाचकं धेनुकं । मनु-लोपादभेदीपचारान्ना तद्वति द्रव्ये वर्तमानादुकारान्तादित्यर्थः । मृद्वीति मार्दवगुणं विशिष्टा इत्यर्थः । अथ गुणवाचिशब्दं ज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह सत्त्वं इत्यादि । सत्त्वं द्रव्यं तत्र निविशते तदाश्रयति अपैति ततः सत्त्वादपगच्छति यथा श्यामी गुणः पूर्व-मासादिफलमाश्रयति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपगच्छति पृथक् जातिषु दृश्यते इति ।

वैक् नानाजातयो येषां तेषु दृश्यते यथा हसादिषु यः शुक्लादिगुणो दृष्टः स हादिषु दृश्यते एतेन सर्वेण जातिर्न गुणः न हि द्रव्यसमवायिनी जातिः सत्त्वा-

२६५ । पाच्छोणादि स्वाङ्गेतोऽक्तेर्वा ।

पाद—स्वाङ्गेत ५।, अक्ते ५।, वा । १। ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामौप् स्यात्
वा न तु क्ते । त्रिपदौ त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा,
विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । स्वाङ्गात् किं ?—

दपगच्छति जन्मन प्रवृत्त्या विनाशादाधारस्यापरित्यागात् नापि जाति । पृथक्जातिषु
दृश्यते ब्राह्मणत्वादिर्गवादिष्वसमवेतत्वादिदन्तु स्वरूपकथनम् । नापि सत्ता गुणः द्रव्य-
गुणकर्मम् वर्त्तमानत्वात् न च सा द्रव्यादपेति । नन्वेव कर्मापि गुणः यदा सक्रिय-
भवति तदा सत्त्वे निविशते यदा निष्क्रिय भवति तदा सत्त्वादपेति पृथक्जातिष्वपि
दृश्यते यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यते अतो निरा-
कर्तुमाह । आश्रय इत्यादि । आश्रय उत्पाद्य क्रियाव्यापारसत्त्वात् जात क्रियाज-
न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यत्र । तथाचोत्पाद्य घटादिरूपम् अनुत्पाद्य परमा-
खादिरूप कर्मणस्तुत्याद्यमेव नानुत्पाद्यत्व तस्य जन्मत्वात् एव घटादेर्महत्वादिकमुत्पा-
द्यम् । आकाशादेर्महत्वादिकमुत्पाद्यमिति । एव सति द्रव्यमपि गुण द्रव्य हि
द्रव्यारम्भकेऽवयवभूते निविशते तदवयवसयोगविभागविनाशादपेति पृथक्जातिषु
दृश्यते अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वम् निरवयवद्रव्यस्य अनुत्पाद्यत्वम् अत आह असत्त्व-
प्रकृतिरिति । सत्त्व द्रव्य प्रकृति स्वभावा यस्य सः सत्त्वप्रकृतिर्न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्व-
प्रकृतिर्द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । एव सत्यपि व्यवच्छेदकफलकत्वात् सत्त्वं स एवत्यवधारण
द्रष्टव्यमन्यथा अभावेऽतिव्याप्तिः स्यात् घटाभावस्य निर्वेशात् घटसन्निधाने कृते
तदपगमात् पृथक्जातिषु दर्शनात् ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादत्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात्
तथाच द्रव्यभिन्नस्य क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमतिऽभिनिवेशः । ततोऽपगम इति
द्वय निवेशभाव क्वचिदधिकरणे । पृथक्जातिषु दर्शने क्वचिदुत्पादनीयत्व क्वचित्
नित्यत्व स गुण इत्यर्थः, यदीक्षधर्मानाक्रान्तत्वात् अनुतिरित्यत्र नेप् ॥ २६४ ॥

पादित्यस्य स्वाङ्गत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् ग्रहणं नियमार्थम् । तत्राय नियमः बहुव्रीहौ
सख्यासूपमानादित्यनेन पादस्य स्थाने कृतात् पादित्यनकारान्तादेशादेव ईप् स्यान्नतु
अकारान्तात् पादात् । ततश्च भग्नपादा दीर्घपादा स्त्री इत्यादा न स्यात् । त्रिपदीति
तयः पादा यस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य पादावेऽनेन ईपि पात् पत् पाविति पदा
देशः । शोणादिषु । शोण कृपण कल्याणौ पुराणः कमलस्थः । विकटी दि ।
चण्डाश्च साधारणं विशङ्कटी । सहयाराखभरुजा विधानाद्यास्तथापरं इति । शेषः

स्याङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्तादृशि च स्थितम् ॥

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थितत्वात् । सुशोभा विकारजत्वात् । सुकेशी सुकेश

कपणी कल्याणी पुराणी कमली विकटी उदासी चण्डी साधारणी विशङ्कटी सहायी
अराली भरुजी विशाली पत्ते शीणा इत्यादि । स्त्रीलिङ्गानां कटिस्थेणि प्रभृति
स्वाङ्गानामिदन्तत्वेनैव सिद्धे सुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गमिहोपसर्जन-
मेवेति । चारुमुखी चारुमुखा सुनखी सुनखा दीर्घकेशी दीर्घकेशा इत्यादि । अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिद विवक्षणीमि । नासिकोदराङ्गत्वात् । वद्वत्त्वा स्वाङ्गानां
मध्ये नासिकोदराभ्यामेव ईप् स्यात् वा । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका क्षीणोदरी
क्षीणोदरा आभ्यां किं पृथुजघना चारुवदना दीर्घलोचना चारुश्रवणा । जङ्घीष्ठ-
कण्ठकर्णशङ्खाङ्गदन्तगात्रानुपुच्छात् स्त्रीङ् । सयोगीडा स्वाङ्गानां मध्ये एभ्य एव
ईप् स्यात् वा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा रक्तीष्ठी रक्तीष्ठा सुकण्ठी सुकण्ठा चारुकर्णी
चारुकर्णा दृढशङ्गी दृढशङ्गा चार्वङ्गी चार्वङ्गा सुदन्ती सुदन्ता सुगाली सुगाला
स्थूलान्ती स्थूलान्ता सुपुच्छी सुपुच्छा । एभ्यं किं सुनेत्रा सुगुल्फा । प्रोक्षी कृगला-
न्तीति नित्यं सञ्ज्ञायाम् । शर कवर विषमण्णिभ्यः पुच्छात् पृथग्योगात् सञ्ज्ञायामिति
नानुवक्तते । एभ्यः परात् पुच्छादीप् स्यान्नित्यम् । शरपुष्पी कवरपुच्छी विषपुच्छी
मणिपुच्छी । पक्षाक्षीपमानादेः । उपमानपूर्वात् पुच्छपक्षाभ्यां नित्यमीप् स्यात् ।
श्वपुच्छी सिद्धपुच्छी शुकपक्षी काकपक्षी । उपमानपूर्वात् किं सितपक्षा हसी ।
गिरिपक्षी शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावेऽपि ईप् । क्रीड खुर बाल शफ गुद प्रोथ गल
भग ग्रीवादर्ग । एभ्य ईप् न स्यात् । सुक्रोडा सुखुरा सुबाला सुशफा सुगुदा सुग्रीया
दीर्घगला सुगला सुग्रीवा । सहविद्यमानं नञ् । एभ्यः परात् स्वाङ्गादीप् न स्यात् ।
मङ्केश सुकेश विद्यमाननखा अकेशा । नखमुखान्नाम्नि । आभ्यामीप् न स्यात्
सञ्ज्ञायाम् । सूर्पणखा बालमुखा सूर्पणखीत्यपि केचित् । ऋचि पाद । ऋचि
वाच्याया पादित्यस्मादीप् न स्यात् । चतुष्पदा ऋक् विपदा गायत्री चतुष्पदा
ऋत्विमित्यादिकानु पादशब्देनैव साध्यम् । स्वाङ्गमाह । स्वाङ्गं स्यादित्यादि । विकारी
धातुवैषम्यं विकाराज्जातं विकारजं न विकारजम् अविकारजम् अद्रव मूर्त्तम्
अविकारजं प्राणिस्थं यद्वस्तु तत् स्वाङ्गं स्यात् । यथा विस्वीष्ठी विस्वीष्ठा । द्वितीय-

रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी सुस्तना
प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । राजो राजः,
क्तेस्तु बुद्धिः मतिः ।

लक्षणमाह दृष्टं तवातत्स्थमपीति । अद्रवमूर्त्ता विकारज प्राणिनि दृष्टम् अनन्तर-
मतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुकेशी सुकेशा रथेत्यादि ।
तृतीय लक्षणमाह तद्वत्तादृशि च स्थितमिति । तद्वत् अद्रवमूर्त्ता विकारजप्राणिस्थ-
वस्तुतुल्य यद्वन्तु तादृशि प्राणितुल्ये स्थितमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुस्तनी
सुस्तना प्रतिमा इत्यादि । राजी राजिरिति एव धूली धूलि श्रेणी श्रेणि वाली
वालि रजनी रजनि पाणी पाणि, रात्री रात्रि पुरन्ध्री पुरन्धि भूमी भूमि
रित्यादि । किञ्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुगन्धि खक् युवजानि, प्ररित्यादौ
न स्यात् । क्तेस्तु बुद्धि मति ऋलि स्तानिरित्यादौ कृगज्याम्लाह्लात्वादिरिति क्तेनि
आदेशे स्थानिवत्त्वान्नेप् । एव क्तिवर्जनेन क्तिसमानार्थस्य स्त्रीलिङ्गविहितस्य इदन्त-
प्रत्ययस्यापि वर्जनात् अजीवनि काकारिरित्यादावपि न स्यात् ॥ २६५ ॥

श्रीरा-टी—पादित्यनेन सख्यात्पमानादित्यादिनादृष्टस्य पादित्यस्य ग्रहणं
शीर्ष आदिर्यस्य सः । पाञ्च शीर्षादित्य स्वाङ्गञ्च इञ्च तत्तस्मात् नक्ति रक्तिसस्या
अर्थवशादितो विशेषणम् । विपदी तय, पादा यस्या सा इति वाक्यम् एव विपदी
विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि । शीर्षीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन नित्यप्राप्तेऽनेन
विकल्पः । शीर्षादिर्यथा “शीर्ष साधारणऽरानविषाण ह्यशङ्कटा । कृपाणः कृपणी-
दारः कमलोविकटीऽञ्चति । अञ्चत्यहति कल्याण यष्टिवन्ति विशङ्कटा । सहाय
भरजौ चण्डः पुराणीऽङ्गादि पश्चिमा । नदीभेदे चन्द्रभागा वपाभूस्तु प्लवः स्त्रियाम् ।
अङ्गान्त दन्तकण्डञ्च शृङ्गकर्णोच्चमित्यपि । पुच्छ नेत्र तथा गात्र जङ्गमङ्गादिरौरिति ।
“हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्क्त्वात् अञ्चति अङ्गति अहति एषा त्याद्यन्तप्रकृति-
रूपकत्वात् यष्टिवन्त्योऽन्यत्तत्वात् । अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्योडः स्वाङ्ग-
स्याजादौ पाठात् शेषाणां सवार्थैरेव वा प्राप्ते पाठः । केचिन्नादौ हयमाहुस्तत्र हयथा
शतयीजनगामिन्येति हरिवशे दर्शनात् । अङ्गादि पश्चिमा यथा मृदङ्गी मृदङ्गा
स्थूनान्वी स्थूनान्वा ऋगलास्त्री श्रीषधिरिति नदादेराकृतिगणत्वात् । चारुदन्ती
किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशङ्खी चारुकर्णी कल्याणपुच्छी सुगात्री दीर्घजङ्गीत्यादि । पक्षे
चारुदन्तेत्यादि । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी एकदेशविकृतमनन्तवद्भवतीति न्यायात्
चन्द्रभागी चन्द्रभागा च । तथाच चन्द्रभागी चन्द्रिभागा चन्द्रिभागी च चन्द्रिका ।

२६६ । धात् क्रौतात् ।

धात् ५, क्रौतात् ५ ।

धनेन क्रौयते स्म धनक्रौती ।

२६७ । क्तादल्पे ।

क्तात् ५, अल्पे ७ ।

धादित्येव । अभ्रलित्ती, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

चन्द्रभागी च सेवीक्ता नदीश्रेष्ठा प्रकीर्तिता । इति छड्डवद् । वर्षाभ्वी वर्षाभ्र-
मेकी । खाङ्गादुटाहरति सुसुखीति शोभन मुख यस्याः सा इति वाच्यम् । खाङ्गा-
द्गोण एवास्य विषय । दोर्ध्नस्त्री दीर्घनखा तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि । अथ
खाङ्गलक्षणमाह खाङ्गमित्यादि । द्रवी घर्मादिस्तङ्गिन् मूर्त्त काठित्यादिस्पर्शविशेष-
वत् । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थ विकारो दीपस्तस्माज्जात विकारज न विकारज-
मविकारजम् । दृष्टमित्यादि अतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि तत्र प्राणिनि दृष्ट चेत्तदा
खाङ्ग ताडयि प्राणिसङ्घे प्रतिमादौ स्थित जनादिक तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्ग-
मित्यर्थः । द्रव्यादि पदाना व्यावृत्तिमाह बहुस्वेदेत्यादि राजीराजिरिति राजघो-
रिम्य एव घोषी समी शुची, सानी बाढी वेशी मणी कपी । श्रेणी च रजनीपचे
श्रीणिरित्यादयः क्रमात् । अक्तेरित्यनेन त्वर्थस्योपलक्षणत्वात् अकरणि अजीवनि
काङ्कारिमकार्षीं सर्व कारिमकाषमित्यादौ न स्यात् । कान्तादपि कश्चित् मा गा
स्नानी स्नणालीति तु स्नानशब्दात् भावे णे कृते षित्वादीप् । परे तूर्णशब्दादी-
कारान्तादपि तेन शीलक्रीत्यादि । तथाच ता श्रीमिव समायान्तीमित्यादि प्रयोग
इत्याहुः । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात् कृदिकाराटव तेन
सुगम्बि युवजानिरित्यादौ न स्यात् ॥ २६५ ॥

करणपूर्वात् क्रौतादीप् स्यात् स्त्रिया क्तप्रत्ययोत्पत्ते प्रागेव समासाऽभिधानात्
इति शीपतिदत्तः । अतएव आह धनेन क्रौयते स्म इति वाच्यम् । धनेन क्रौता
धनक्रौता इत्यत्र सस्कारकाले भिन्नपदत्वेन करणपूर्वत्वाभावात् । धात् कि ? राज्ञा
क्रौयते स्म राजक्रौता ॥ २६६ ॥

श्रीरा-टी—धनक्रौति क्रौधी' क्त स्याद्युत्पत्ते प्राक् कृदन्तेन सह समासेऽनेनेप् ।
सा हि तस्य धनक्रौता प्राणेश्योऽपि गरीयसीति तु आबन्तेन सह समासादिति परे
अन्ये तु धनक्रौतीत्याहुः । धादिति पीनिर्देशादव्यवहित क्रौतशब्दादेवेत्यर्थः तेन

२६८ । स्वाङ्गाद्धे ।

स्वाङ्गात् ५१, हे ७ ।

स्वाङ्गात् परी हे स्थितो य क्तः तस्मादीप् स्यात् । शङ्खभिन्नी ।

२६९ । वाच्छन्नाज्जातेः ।

वा । ११, अच्छन्नात् ५१, जाते. ५१ ।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्

धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित् तन्मते धनसुक्रीतीत्यादि । धात् कि राजक्रीता ॥ २६६ ॥

करणपूर्वात् कान्तादल्पत्वे ईप् स्यात् स्त्रियाम् इहापि क्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् समास । अत एवाह अभ्रेण लिप्यते स्मिति वाच्यम् अभलिनी अत्याभा इत्यर्थः । अल्पे कि जलपूर्णा घटी ॥ २६७ ॥

श्रीराटी—धात् कान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति । अभलिनीति अल्पेनाभ्रेण कर्त्तव्यर्थः । एव सूपलिनी पात्री—अक्षरलिनी जिह्वेत्यादि । अल्पे कि ? मुखपूर्णा भक्तिः ॥ २६७ ॥

पृथक् योगात् धादिति अल्पे इति च नानुवर्त्तते । शङ्खभिन्नीति । शङ्खनिर्धौ खलाटास्थि इत्यमरः । शङ्खभिन्नो यस्या सा शङ्खभिन्नी । उपसर्गव्यवधानेऽपि श्रीष्ठविचरती । अत्र कृत मित जात प्रतिपन्नानामजातित्वान्न स्यात् केशकृता हस्त मिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । स्वाङ्गात् कि ? घृतपीता । हे कि ? हस्तेन धृता हस्तधृता । विवाहे पाणिर्गृहीतो यस्या सैव पाणिगृहीतो पत्नी अन्यत्र पाणिगृहीता चीरौ इति वक्तव्यम् ॥ २६८ ॥

श्रीराटी—क्त इति क्तान् इत्यर्थः । शङ्खभिन्नीति शङ्खखलाटास्थि शङ्खो भिन्नो यया इति वाक्यम् एवमुपरिभिन्नौ गलोत्कृत्तौ केशरीत्तुनीत्यादि । स्वाङ्गात् कि वक्तृकृता सुकृता । हे कि ? मादपतिता । परे तु नजडुः सुबद्धसुखमास वत्सर दुःख भिन्नात् कृतहसादन्तीदात्तात् क्तादीपमाहुः । तद्वयस्कृता स्वाङ्गादिविशेषणात् सुखकृता दुःखकृता इत्यादि वारितम् ॥ २६८ ॥

कृत्र वस्त्रजाति नास्ति कृत्र यत्र सीऽच्छन्नः तस्मात् । इच्छुर्भभञ्जितो यथा सा इच्छुभञ्जितो इच्छुभञ्जिता । एव वृकडृष्टी वृकडृष्टा शुक्रजग्धी शुक्रजग्धा इत्यादि । जाते किं ? कटुभञ्जिता । क्तात् कि ? ब्राह्मणप्रिया । कृन्नात् वस्त्रकृन्ना वस्त्र

क्तादीप् स्यात् वा । इक्षुभक्षितौ इक्षुभक्षिता । कृन्नात् वस्त्र-
च्छन्ना ।

२७० । पन्नग्रामपालकान्तात् ।

पन्नग्रां ७, अपालकान्तात् ५ ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् । गोपी ।
पालकान्तात् गोपालिका ।

कृन् परिहितं यथेत्यर्थः । एव वसनप्राप्ता । अत्रापि कृतमिति जातं प्रति-
पन्नानामजादित्वात् स्यात् । ब्रह्मकृता इक्षुमिता मृगजाता हंसप्रतिपन्ना ॥ २६९ ॥

श्रीरा टी—न कृन्ोऽच्छन्नस्तस्मात् । इक्षुभक्षितौ इक्षुभक्षितौ यथा सा
इति वाक्यम् । एवं ब्रह्मकृते शुक्रजम्बी सुरापीतौ पक्षे ब्रह्मकृतेत्यादि । जातेः
किं ? मांसकृता घृतपीता शूद्राद्यादि ॥ २६९ ॥

पत्या ऊढा पत्नीति व्युत्पत्त्या विवाहकर्त्तोपलक्ष्यते इत्यत आह पुंवाचका-
दिति । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पाल-
कान्तवर्जनादकारान्तादेवायं विधिरिति । अन्यथा पुंस पत्नी इत्यादावपि
प्रसज्येत् । पालकोऽन्ते यस्य स पालकान्तः । किञ्च पालकग्रहणेनैव गोपा-
लिकादि प्राप्तावन्यग्रहणं पालकपर्यन्तस्य ज्येष्ठादिगणस्य प्राप्त्यर्थं तेन ज्येष्ठ कनिष्ठ
मध्यमोत्तम गोपालक पञ्चपालकवर्कात् पुवाचकादकारान्तादीन्प्राज्ञाभ्याया
इत्यर्थः । गोपस्य पत्नी गोपी एव महामावस्य महामात्री पितामहस्य पिता-
मह्वी मातामहस्य मातामह्वी प्रष्ठस्य प्रष्ठो इत्यादि । पुवाचकात् किं ? प्राजाता
जातापत्या प्रजाताचेत्यमरः । पन्नग्रा किं ? देवदत्ता । प्रत्युदाहरति गोपालि-
केति । गोपालकस्य पत्नी गोपालिका स्त्रीत्वादाप्कायनाशीरक इत्यकारस्ये-
कारः । एव ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पञ्चपालिका । गोपीत्यादिषु जाति-
त्वादीपि सिद्धे इहोदाहरणं निषिद्धानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन चक्षियस्य पत्नी
चक्षिणी वैश्यस्य पत्नी वैश्वी इत्यत्र जातित्वादीपो विधाने युङ् वर्जनेऽपि पत्नीवि-
हितेष्पादेव ॥ २७० ॥

श्रीरा टी—पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः न पालकान्तोऽपालकान्तस्तस्मात्
नञ् सादृश्यधीतकत्वात् । पुवाचकादपालकान्तादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति
गोपस्य पत्नीति वाक्यं पुवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामित्वे सम्बन्धवाच्ये स्त्रियां वृत्तिः ।

हिमानी अरण्यानो मनावी पतिवत्तान्तर्वत्नी
पत्नी भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली
कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिखाः ।

नारी—अग्निश्वाः १॥ ।

एते निपात्यन्ते ।

एते ईवन्ता निपात्यन्ते । निपातीद्वयविशेषे भवतीति तानह विद्वद्गोमि
नारीति । नरस्य जातौ एव वृद्धद्वयविद्वद्गैरित्यमरीत्या वृद्धस्यापि मनुष्य-
वाचित्वे ऽस्यापि जातौ नारीति निपात्यम् । अतएव वृजातेरिति स्वयं
वक्ष्यति । अन्यत्र कृदन्तत्वादीपि नीत्यनिष्ट स्यात् । सखीति वयस्या इदन्त-
त्वादिकल्पे नित्यार्थो निपातः । यवानौ दुष्टोयव । यवनानौ यवनस्य लिपिः
जातौ तु । यवानीति । हिमानी हिमसहतिः । अरण्यानी महारण्यम् ।
मनावी मनोःपत्नी । पतिवत्नी सभर्तृका स्त्री पतिरिह विवाहकर्त्ता तेनान्यत्र
पतिमती सेना । अन्तर्वत्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती भूमिः । पत्नी पत्युरुदाया
अन्यत्र पतिरियं ग्रामस्य । भाजी पक्कव्यञ्जनविशेषः । अपक्वा चेज्ञाजा । गोणी
धान्यादिवह्ननार्थपात्रविशेषः । नागीस्थूला जातौ तु नागी हस्तिनी सर्पौ च ।
स्थली अकर्तृकाभूमिः अन्यत्र स्थल उल्यानादि । कुण्डी पात्रविशेषः । अन्यत्र
कुण्डा अमृते जारजः कुण्ड इत्यमरात् । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला । कुशी
लौहविकारः अन्यत्र कुशा । कामुकी रिरसु अन्यत्र धनस्य कामुका । घटी
अल्पीघटः एव मृणाली कृवीत्यादि । अतएव स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिविव-
चापचये यदीत्यमरः । अन्यत्र करिणा घटना घटा । कवरी केशवेशः अन्यत्र
कवरा । नीली प्राण्योषधीः । नीली गौः नीलीनाम ओषधिः अन्यत्र नीला
लता । अग्निश्ची शिशुरहिता स्त्री अन्यत्र अग्निश्च शाला । बहुवचनादन्येऽपि
निपात्यन्ते यथा बहुव्रीहौ पत्युः पत्नी वा स्त्रियाम् । स्थूलः पतिरस्याः स्थूलपत्नी
स्थूलपतिः स्त्री । एकसमानवीरभाटसपिण्डपुत्रेभ्यो नित्यम् । एकः पतिरस्या
एकपत्नी एव समानः पतिरस्या इत्यर्थे पत्युः पत्न्यादेशे ज्योतिर्जनपदत्यादिना
समानस्य स आदेशे सपत्नीः । एवं वीरपत्नी भाटपत्नी सपिण्डपत्नी पुत्रपत्नी ।
किञ्च एकस्य पत्नीत्यादि वाक्येषां एकपत्नीत्यादि सिद्धौ आदेशविधानं न एकः
पतिरस्या इत्यादि वाक्ये एकपतिरित्याद्यनिष्टपदनिवारणार्थम् । समासान्तस्य

२७५ । पद्मती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेन्येनी

पत्यु. पत्नी स्याद्वा । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नी ग्रामपतिस्त्री । मुख्यस्य किं पति मतिक्रान्ता अतिपतिः ॥ २७४ ॥

श्रीराटी—निपातीह्यर्थविशेष इत्युक्तः । नृयवधोजातौ नारी सखी सुहृदी भ्रष्टो यवी यवानौ यमानौति सुभूतिः । यवनानां लिपिर्यवनानी अन्यत्र यावनी—भाषा । हिमानी हिमसंहतिः । महारण्यमरण्यानी मनो पत्नी मनावी मनावीच पूर्वेषां । पतिरस्यस्या. सा पतिवत्नी सभर्तृका, मतीर्मस्य वत् न च अन्यत्र पतिमती सेना अन्तरस्यस्या' अन्तर्वत्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती पत्नी पाणिगृहीतीती अन्यत्र पतिरिय स्त्री ग्रामस्य । समानैकपुत्रसपिण्डवीरभाटभ्यश्च हे । एभ्यः पत्यु पत्नी निपात्यते हे । समान. पतिरस्या' सपत्नी एवमेकपत्नी वीरपत्नीत्यादि । हे किं एक-पति' स्त्री ग्रामस्य । अन्यस्माद्वा । वृद्ध' पतिरस्या' वृद्धपत्नी वृद्धपतिः स्थूलपत्नी स्थूल-पति. हे किम् ? अतिपतिः । ग्रामस्य पतिरित्यर्थे ग्रामपत्नीति केचित् । भाजी पक्का-याम् अन्यत्र भाजा । गोणी धान्यादि वह्नपात्रमेद. अन्यत्र गोणा । नागशब्दोऽत्र गुणवचनः नागी स्थूला । जातिवचनात् पूर्वैरेवैप् यथा नागी करेण नागी काट्रवेयी अन्यत्र नागा । स्थली अकृतिमा भुः अन्यत्र स्थला । कुण्डी पात्री अन्यत्र कुण्डा जारजा । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला त्र्योतुमशक्ता कुशी लौहविकारः फाल इति अन्यत्र कुशा रज्जुः कानुकी मैथुनेच्छावती अन्यत्र कानुका धनस्य । घटादल्पत्वे घटी पात्रमेद घटीत्युपलक्षणं प्रायशोऽल्पत्वविवक्षायां लिङ्गसामान्यादौप् तेन मठी पटी कृती वंशी मृणालीत्यादि । प्रायशः इत्युक्ते. अस्तीवृक्ष' वृक्षक इत्यादौ न स्यात् । कवरौ केशवेशः अन्यत्र कवरा कर्वरा । नीलात् प्राखीषध्यो. । नीली गौ. नीली ओषधिश्व । कुवलयदलनीला. कोकिला बालचूते इति तु नील्यारक्ततास्त्रीत्यर्थे अः तस्मादाप् नीला । यद्वा कुवलयदलवन्नीला कुवलयदलनीला । एव सर्वला-मचिका नीला इत्यमर' । नीला कङ्कुरिति तु जात्यभिधाने सञ्ज्ञाया वेति केचित् नञ् पूर्वशिशोर्जायायाम् अशिश्वी शिशुना विना जाया इत्यर्थः । पाणिगृहीतीत्यूढा-याम् । पाणिगृहीतीत्यस्या. सा पाणिगृहीती जाया अङ्गसयोगेनोढा इत्यर्थः. अन्यत्र तु उपचारात् पद्मादि प्रयोगः । अनुदात्तान्तावर्णादीप् । अनुदात्तान्तावर्णवाचिनः स्त्रियानीप् स्यात् कल्पाशी शरणी सारङ्गीत्यादि । अनुदात्तान्तादिति किम् ? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि । इदं नदादित्वात् सिद्धमिति केचित् । अतोदात्तस्य ह्रन्दीविषयत्वात् ॥ २७४ ॥

हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्ती पलिक्रो वा ।

पङ्कती—पलिक्राः १॥, वा । १ ।

पक्षे—पङ्कतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता

एते निपात्यन्ते वा । पङ्कती शक्त्योः क्त्यन्तत्वेनाप्राप्तौ ईप्पो विभाषा । यूनि-
प्रत्यय कृत्वा युवति, वा निपात्यते । तथाच नरयुवतिविहङ्गा राशि षट्के स्या-
दाविति दीपिका । ततो ऋसोदन्तत्वात् पाच्छीषादित्यनेन पक्षे ईप् युवतीत्यपि
तथाच विषयविषमा सधुराहि युवत्य इति श्रौपतिदत्त, एव युवती यौवननगरे
शिवशिव कुचमण्डलः साची इत्युद्भट, । तथौरप्राप्तिपक्षे तु नान्तत्वादीपि यूनीति
स्यादेव । किञ्च युवानमतिक्रान्ता अतियुवा स्त्री बहुयुवा पुरीत्यादौ
गौणत्वात् ईप् प्रत्ययी न स्यात् । द्विन्द्वाह इत्यत्र वाशब्देन विद्यन्त बहुतेर्यह-
णादनडुहशब्दादीपि जाते अनेन आकारागमो वा निपात्यते । तेन पक्षे अम-
डुहीति । अत्रादि षड्भ्य ईप् तेषा तकारस्य नकारस्य वा निपात्यते । किञ्च
नक्षत्रे रोहिणीति नित्यम् । असितादवहायामीप् तस्य क्रशवा । पलितादुहा-
यामीप् तस्य क्रशवा । अत्र वाशब्दस्य अनुक्तानामपि व्यवस्थापकत्वादित् विह-
णीमि । ईश्वरशब्दादीप् वा । ईश्वरी भुवनेश्वरो ईश्वरा । तथाच काली हंस-
वतीश्वरी इत्यमरः । विन्यस्तसङ्गलमहौषधिरौश्वराया इति भावविः । एवं
केवल सुमङ्गल मानक भागधेय भेषज समान पाप आर्य्यकृत दीर्घजिह्व अवर
रेचक देवक केकाय भिक्षुकादेरीप् नाम्नि । केवली सुमङ्गली मानकी भागधेयी
भेषजी समानी पापी आर्य्यकृती दीर्घजिह्वी अवरी रेचकी देवकी केकायी
भिक्षुकी । नाम्नि किम् ? केवला सुमङ्गला ममेय मामेका इत्यादि । एव
शेषभिन्ने वयसि वर्त्तमान शब्दादीप् स्यान्तु ह्रीडादिः । कुमारी किशोरी करभी
कर्करी तरुणी तनुनी बधूटी चिरग्री आम्हा युवतिरुच्यते । एषां गौणत्वे न
स्यात् बहुकुमारा पुरी । शेषे वयसि तु ह्रीडा स्यविरा । ह्रीडादेस्तु ह्रीडा
वाला वत्सा कन्या पाका मन्दा विनता पूर्वहायना अपरहायना । शरल शारङ्ग
पिवङ्ग कल्पधेय ईप् । शरली शारङ्गी पिषङ्गी कल्पधे । भन्द्रभागादनद्याम् । चन्द्र-
भागे भवा चान्द्रभागी नद्यान्तु चान्द्रभागा । एवञ्च मनुष्यजातेरिदन्ताश्च । कुन्ती
अवन्ती गीतत्वाच्चातिः । अमनुष्यजातेस्तु तित्तिरिः एवञ्च वर्षांभ्वी गुर्विणी सरसी
रीदसादयो निपात्याः । एव तथाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्र स्त्रील'

भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता । असिक्री अवृद्धा,
पलिक्री वृद्धा ।

२७६ । न मन्संख्यास्वस्रजादेः ।

न । १।, मन् सङ्ख्या-स्वस्र-अजादेः ५ ।

आप् च निपात्यते । केचित्तु कृदीकारादपि पक्षे ईप् विधाय तन्दी तन्दी लक्ष्मी
लक्ष्मीः इत्यादिमाहुः । लक्ष्मीरियम् इति प्रयोगश्च । इय लक्ष्मीनाम्नी कन्या लक्ष्मीव
अस्त्वैव इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

श्रीरा टी—पादस्य हविरिति वाक्ये हनधोः क्तिः अक्तेरिति निषेधे प्राप्ते विधिः
शकधोः शक्ती शस्तमेदः बन्ति तु शक्तिः । युवन् शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तद्ध
निपात्यते अनान्तत्वान्न वस्य उ । अनडुह् शब्दस्य ईप् वा आप् निपात्यते ।
अत एत हरित भरित रोहित लोहितानां वर्णवाचित्वात् अनुदात्तान्ताद्वर्णात्
इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्ते वा ईप् तस्य नञ्च निपात्यते । हरिता भरिता इति विश्वः,
भरित शब्द परे नाङ्गः । असित पलिताभ्यामीप् तथी, क्त्वा निपात्यते । वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् प्रियवी प्रियतिः विशती विशतिः इति ॥ २७५ ॥

स्वसाच अजस्र स्वस्रजौ तौ आदौ यथोक्तौ स्वस्रजादौ । मन्च सख्याच स्वस्र-
जादौ चेति तस्मात् । सीमिति डापीऽप्राप्तिपक्षे नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्य ईपीऽनेन निषेधे
दौर्घनकारलोपी च एवम् अतिपटिमा । अत्र मनीवर्जनं नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्येपी
निषेधार्थमेव तेन लब्धसौम्यौ लब्धसौमि लब्धसौमानौ इत्यादिषु ईप् चास्वस्यादित्य-
नेन ईप् स्यादेव । सख्यावाचकानां मध्ये एकद्विषड् बहुनामीपीऽसम्भवः ।
तिस्र चतस्रोः स्वसादिपाठादेव तिस्रचतस्रभ्यामीपी निषेधः । ततश्च पञ्चाद्य-
ष्टादश पर्यन्तानां मुख्यत्वे उतिव्यर्णान्तेत्यादिना त्रिषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव
लिङ्गकार्यनिषेधे सिद्धे सख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यो गौणत्वे ईपी निषेधार्थम् । तेन
प्रियपञ्चा वेश्या इत्यादौ ईपचास्वस्यादित्यनेन ईप् न स्यात् । अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ
ष्ट्रिन्नुच्चाहेत्यादिना ईप् न स्यात् । किञ्चाच नञोऽप्यर्थत्वात् विशति षष्ठादे-
रिदन्तत्वान्निषेधाभावे पाच्छीणादित्यनेन ईप् वा स्यादेव यथा विशती विशतिः
षष्ठी षष्ठिरित्यादि । अपञ्चा इति न विद्यन्ते पञ्च यस्या इति बहुव्रीहौ समा-
सान्तविधेरनित्यत्वात् उप्रत्ययाभावे ईप् चास्वस्यादित्यनेन प्राप्तव्यस्य ईपी निषेधः ।
अत्र पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रसादः । सखादिश्च । सख माह याह दुहित
मनामृदु तिस्र चतस्र कति यति वति इति दश । स्वसा नाता याता अत्र

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला । [१०१] नेपौत्युक्ते—यावती बह्वी ।

माता जननी याता स्त्रीणां स्वामिभाटस्त्री तेन धान्यस्य मातौ तीर्थस्य यात्री इत्यादौ ईप् स्यादेव । दुहिता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां मुख्यत्वे लिङ्गकार्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकतिः । प्रिययति, प्रियततिः । अत्र नमृ शब्दोऽप्यस्तीति केचित् तद्वैय नम्री पौत्री सुतात्मजा इत्यमरात् । अजादिश्च । अज बलक अश्ववट एडक चटक कीकिल परभृत परपुष्ट अन्यपुष्ट करट वर्चक मूषिक पिपौलिकादिः । एवं स्वाङ्गजातिभ्यां पराः कृतमित जात प्रतिपन्नाश्च इति । केशकृता हस्तमिता दन्तजाता स्ननप्रतिपन्ना । एषा साङ्गाह्ये इत्यनेन विहितस्य ईपो निषेधः । हचकृता द्रुमिता मृगयाता हसप्रतिपन्ना एषु पाच्छीणादित्यादिना विहितस्यैपो निषेधः । नेपौत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्ये डत्यतुबहु-गणानां सख्यावद्भावी नास्तीति प्रागुक्तेः यावतीबह्वीश्च सख्यावाचकत्वाभावे ईप् स्यादित्यर्थः । यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणादीत इति ईप् ॥ २०६ ॥

श्रीरा टी—स्वसाच अजश्च तौ तावादी ययी' तौ मनुच सख्याच स्वसजा-दीच तत्तत्मात् पुस्त सौमत्वात् । सीमेति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः पञ्चेति नान्त सख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ये । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी एकेत्यादौ न स्यादित्येके । स्वसेति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेधः । स्वसादित्यथा । स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो यावन्ननान्दरौ । दुहिताश्च सनाख्याता नप्ता केन-चिदिष्यते । नम्रीत्यन्ये । 'अजिति जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः । अजादि-र्यथा । अजाश्चा मूषिका विप्रा कीकिला वाडवैडका । परपुष्टा परभृता चटका वर्चका तथा । शूद्राजगौ टकारे तु बहु यत्तत् किमः करः । तथा हायन हानौ च स्याता पूर्वापरान्तरौ । पत्न्या बालीचमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च । स्वाङ्गे तु स्त्रीङ् गुद ब्रीड शफबालभगोत्तरा । करघीणा शिखा नासा शिरी भुजगलान्तका । खुरग्रीवीचराश्चैव नख सुखान्ताश्च नामनि । स्वाङ्गात्कृतमितौ जात प्रतिपन्नी च हे मतौ । अजादि दादश्रेभ्यो जातिवाचकत्वात् । बहुकरादि-भ्यष्टित्वात् । बालादि पञ्चभ्यः पत्न्या पुवाचकत्वात् । स्त्रीङ्गुदायनेभ्यः स्वाङ्गत्वात् स्वाङ्गात् कृतायनेभ्यो हे क्तान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । उदाहरणानि यथा बहुकरा यत्करा तत्करा किकरा पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहायणा अपरहायणा इह पाठाणलम् । स्वाङ्गस्त्रीङ् यथा सुगुल्फा सुपार्श्वी । गुदादितु सुग्रीवा

इत्यादि । सञ्ज्ञाया तु सूर्पनखा कालमुखा । अनासि तु सूर्पणखी । साङ्गात्
 कृतादिर्यथा केशजाता स्तनजाता इत्यादि । अनासिकीदराबह्वचः । नासिकीदरभिन्ना
 बह्वचः साङ्गवाचिनोऽजादौ पठिता । पृथुजघना मङ्गललाटा इत्यादि । नासिकी-
 दरात्तु । तुङ्गनासिकौ तुङ्गनासिका मङ्गीदरी मङ्गीदरा इत्यादि । सह नञ् विद्यमान
 पूर्वाणि साङ्गानि । सकेशा अकेशा विद्यमाननासिकेत्यादि । साङ्ग समुदायान्ताश्च ।
 कल्याण पाणिपाद यस्याः सा कल्याणपाणिपादा । असाङ्ग समुदायान्तास्तु, कल्याणं
 विद्यमान मुख यस्याः सा कल्याणविद्यमानमुखी । पूर्वसूत्रे पूर्वदशहृणात् सहनञ्
 विद्यमान पूर्वावयवानि साङ्गानौत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेधः इति परे । यकीशला-
 जादावटात् णीयङश्च । यकारान्तात् कोशलात् अजादात् अवटाच्च णप्रयङौ सर्वे
 आदिष्टाञ्जादौ पठिताः गौरक्षस्य स्त्र्यपत्य गौरक्ष्या एव पौतिमाया साकर्करक्ष्या
 इत्यादि कौशल्या अजाया आवठ्या । यङीयथा । णण्गौरनार्धयीर्गौत्रे यङ् रूपोत्तमयी,
 स्त्रियाम् । गोत्रस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित् । क्रौडिरापिशलिर्नाडिव्याडि-
 रापि चित्तिसया । भौरिकिभौलिकिः शालास्थलिकापिष्ठलीत्यपि । शौघातकिञ्चौप-
 यतस्तया वैङ्गयतीमतः । चैकयतः त्रैकयती भोजस्तु क्षत्रिये तथा । सुती युवत्या
 क्रौड्यादौ शेष शिष्टप्रयोगतः । तिग्रस्तौनामन्यमुत्तम तस्य समीप उपोत्तम, रूप-
 मुपोत्तम ययोस्तौ तयो न आर्यौ अनार्यौ तयोः । णश्च णिश्च तौ तयोः । तथाच
 गोत्रविहिततोः णण्गौरनार्धयीः रूपोत्तमयीः स्त्रिया यङ् स्यात् ड इत् । करौषगन्ध
 इव गन्धः यस्य स करौषगन्धिः करौषगन्धश्च तस्य स्त्र्यपत्य कारौषगन्ध्या । एव
 बालाक्या वराह्या इत्यादि । अनार्धयी कि वाशिष्ठी वैश्वामिनी । रूपोत्तमयीः कि
 औपगवी कापटवी इह गोत्र शब्देनापत्य मावमुपलक्ष्यते । गोत्रे किम् ? अहिच्छत्रे
 जाता अहिच्छत्रौ णण्गौ किम् ? ऋतभागस्यापत्य स्त्री आर्त्तभागौ ऋतभागस्यान्त-
 रापत्यमित्यर्थे णिविधानादार्त्त भाग्येति । गोत्रस्य इत्यादि गोत्रस्यावयवा गोत्रस्याभि-
 मताः । कुलाख्याः पुलिक खनिक मुखरास्तेभ्यः षेयङ् । पुलिकस्य स्त्र्यपत्य पौलिक्या
 मौखर्या इति । क्रौड्यादिदशाना षेञ्चौपयतादि चतुर्णां णस्य यङ् । क्रौडस्यापत्यं
 स्त्री क्रौड्या आपिशल्या नाड्या आपिचित्या भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या
 कापिष्ठल्या सौघातक्या चौपयत्या वैङ्गयत्या सैकयत्या इत्यादि । भोजस्यापत्य स्त्रीभोज्या
 क्षत्रिया अन्यत्र भोज सुतस्यापत्यं स्त्रीसुत्या युवती अन्यत्र सूती वा क्वचिदिति दैवयज्ञि
 शौचवृद्धिः सात्यमुग्धिः काण्डे विद्धि इत्येषा वा यङ् दैवयज्ञा दैवयज्ञी शौचवृद्ध्या
 शौचवृद्धौ सात्यमुग्ध्या सात्यमुग्धी काण्डेविद्ध्या काण्डेविद्धी । अन्ये तु पारिभाषिक-
 गोत्रविहितयोः णण्गौरेव यङ् विधानम् अनन्तपत्या दैवदत्त्या इति क्वचिदन्यतोऽपि

२७७ । उतो ऽयुङ् रज्ज्वादेर्नृप्राणिजातेरूप् ।

उतः ५१, अयुङ् रज्ज्वादेः ५१, नृप्राणिजाते ५१, ऊप् ११ ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् ननु
युङो रज्ज्वादेश्च । कुरुः कर्कभूः । प्राणिजातेस्तु धेनुः । युङ्
रज्ज्वादेस्तु अध्वर्युः रज्जुः हनुः ।

२७८ । वाम लक्षण शफ़ सह सहित संहितो-
पमानादूरोः ।

वाम—उपमानात् ५१, ऊरो, ५१ ।

वामोरुः रभोरुः ।

इति सूत्र विधायाह । एव वयस्यचरमे इति सूत्र विधाय । किशोरी तरुणी
चिरण्टीत्यादि उदाहरन्ति । कन्या बालावाक्साहोडापाकामल्लावितना इत्येषाम्
अचरमवधोऽर्थत्वाद्यैपि प्राते अजादौ पाठ इत्याहुः ॥ २७६ ॥

न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी चेति नृप्राणि नृप्राणि च तत् जातिश्चेति
नृप्राणिजातिः तस्या । मनुष्यजातेरप्राणिजातेश्च नकारान्तात् स्त्रियामूप स्यात्
तु यकारोङी रज्ज्वादेश्चैत्यर्थः । नृजाते, कुरु, एव ब्रह्मवन्मू ।

जातिवाचकात् परो बन्धुशब्द कृत्वाया वर्त्तते । अप्राणिजातेः कर्कभू
अलावू । अध्वर्युरित्यत्र चरणत्वेन जातित्वात् प्रातौ युङ्लान्निषेधः । अध्वर्यु-
ब्राह्मणी । रज्ज्वादिश्च । रज्जु हनु कङ्गुः प्रियङ्गुरित्यादि । प्राणिजातेस्तु धेनुः
ककवाकुः श्रोतुरित्यादि ॥ २७७ ॥

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स रज्जु आदिर्यस्य स' युङ् च रज्ज्वादिश्च तत् न तत्
अयुङ् रज्ज्वादिस्तस्मात् पुस्त सौचत्वात् । न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणीच तत् तच्च
तत् जातिश्चेति तस्या । कुरुरिति कुरुशब्द' कुरुदेशस्य मनुष्य जातिवाची । एवं
ब्रह्मवन्मू धीवन्मू, एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वर्त्तते तथा काकुरित्यादि ।
कर्कभूरिति कर्कभुशब्दो' वदरी जातिवाची एवम् अलावूः एवोरुरित्यादि । धेनुरिति
नृभिन्न प्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एव ककवाकुः श्रोतुरित्यादि । तथा
अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची । रज्जुरिति अप्राणि जाति-
वाची एव हनुः तर्कु, त्तरुः स्नायुः इत्यादि आकृतिगणोऽयम् ॥ २७७ ॥

२७६ । तन्वादे वा ।

तन्वादेः ५।, वा ।१। ।

तनुः तनुः चञ्चुः चञ्चुः ।

वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च सहितश्च इति वाम लक्षण शफ सह सहित सहित पश्चात् वामादि सहितश्च तत् उपमानश्चेति समाहारः तस्मात् । वामादिभ्यः षड्भ्यः उपमानाच्च परो य ऊरुशब्दस्तस्मात् ऊप् स्यात् स्त्रियाम् । वामौ वल्गुप्रतीपौ वाविल्यमरः । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा वामोः एव लक्षणीरुः शफीरुः सहीरुः सहितोरुः संहितोरुः । उपमानात्तु रन्मे इव ऊरु यस्याः सा रन्मोः एवं करन्मोः सन्मोः इत्यादि । एभ्यः किं ? वृत्तीरुः पीनीरुः ॥ २७८ ॥

श्रीरा टी—वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च सहितश्च उपमानश्च तत्तस्मात् । वामोरुरिति वामौ मनोहरावूरु यस्याः सेति वाक्य वामादीनामनौपम्यायं वचनम् । सफल सम्फलाभ्यामित्यन्ये । रन्मोरुरिति रन्मे इव ऊरु यस्याः सा एव करिकरीरुरित्यादि ॥ २७८ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेद विवर्णोमि । पङ्क्तुः शब्दाद्रूपि पङ्क्तुः एव भद्रवाहोरूपि भद्रवाहर्नाम काचित् । एव कद्रु कमण्डलुभ्या सञ्ज्ञायामूपि कद्रुः कमण्डलुः एव स्त्रीविशेषवाचिनो भौरुशब्दाद्रूपि भौरुः । सम्बोधने हि भौरुः । विहर मया सह भौरुः काननानीति वान्मोः । एवञ्च श्वशुरस्य पत्नीत्यथे ऊप् तस्मिन् च उकारस्य अन्त्याकारस्य च लोपे श्वशूरित्यादि ॥ २७९ ॥

तनुः आदिर्यस्य सः तस्मात् । तनूरिति गौणेऽपि वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः । सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात् । तन्वादिर्यथा तनुश्चक्षुरुर्भीरुः कद्रुः पङ्क्तुः प्रियङ्गवः । गण्डुः कुङ्कुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयूस्तथा । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नान्नि वाहन्तकमण्डलुकद्वभ्या नित्यमूप स्यात् सञ्ज्ञायाम् । भद्रवाहः भद्रवाहः कमण्डलुः नाम काचित् कद्रुर्नागमाता । नान्नि किं ? वृत्तवाह । श्वशूः इद निपात्यम् । श्वशुरस्य पत्नी श्वशू । आवादीर्लुक् तलुकि । आप ईप् ऊपश्च लुक् स्यात् तलुकि । बहुला क्वाचिकास्तासु जातः णस्य लुक् तलुकि अपीलुक् बहुला लुकि न तत्रेति निषेधात् त्रिः आपीलुकि प्रकृत्यवस्थितिः । एव अश्विन्या जातः णलुकि ईपो लुक् अश्विनी । तलुकि किं ? बहुलाना अश्विन्या पतिः बहुलापति अश्विनौपतिरिति ॥ २७९ ॥

इति स्त्रीत्यपादः ।

द्वितीयः पादः ।

कारकम् ।

२८० । ल्यर्थसम्बुद्धात्कार्थे प्री ।

ल्यर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ७, प्री ।१। ।

लेरर्थे सम्बोधने ल्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् । कृष्णः
श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्वो ऽर्च्यो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ॥

स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूप्य स्यादौनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थेत्यादि ।
लिङ्गिङ्ग लेरर्थो ल्यर्थः अर्थोऽभिधेयः । यथा “शब्दे नोच्चार्यमाणेन यद्वस्तु प्रति
पाद्यते । तस्य शब्दस्य तद्वस्तु ज्ञायतामर्थं सज्जयेति” प्राञ्चः । एवमस्मात् शब्दा-
द्यमर्थो बोद्धव्य इतोश्चरेच्छाशक्तिरिति तार्किकाश्च । तज्ज्ञानान्तु व्याकरणा-
दिभ्यः अतएव शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्वावहारतश्चेति प्राञ्चः ।
ततश्च कृष्णशब्दस्यार्थो विष्णुरिति । किञ्च यदा लिङ्गायादविरक्ति कर्माद्यर्थो न
विवक्षते तदा लिङ्गात् प्रथमा स्यादित्यर्थः । अन्यथा कृष्ण शब्दस्य कर्मत्वादावपि
विष्णुवाचकत्वात् कृष्ण स्मरामीत्यादावपि प्रथमापत्तेः । तस्य एकत्वाद्यभिधाने
शक्तिस्तु क्व इव व्वानीति सूत्रेण प्रकृत्यर्थस्य एकत्वं द्वित्व बहुत्वेषु क्रमादेकवचन
द्विवचन बहुवचनानां प्रयुज्यमानत्वात् । यथा घट, घटौ घटाः इति । एव
द्वौ बहव इत्यादिषु सख्यापि लिङ्गार्थ एव । न च एकादिभिरेवाभिहितेषु एक-
त्वादिषु तेभ्यो विभक्तिप्रयोगी द्वयेति वाच्यं नापद शास्त्रे प्रयुज्जीत इति नियमे-
नैव केवलानां प्रयोगाभावात् । ततश्च पदत्वार्थं कर्मत्वादि प्रतीत्यर्थञ्च प्रयुक्तया
विभक्त्या प्रकृत्यर्थ एवानूद्यते अतएव प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति
प्राञ्चः । पुष्पादिकमपि लिङ्गार्थ एव इति ज्ञापयन्नाह कृष्ण, श्रीः ज्ञानमिति । ननु
कृष्ण इत्यत्र क्रियारहितं वाक्यं नास्तीति न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारेणैव
उक्तार्थत्वात् प्रथमाप्राप्तौ ल्यर्थं ग्रहणं कथमिति चेत् ? सत्यं यत्र असमापकक्रियापद
कर्त्तादिपदयुक्तं तत्रैव तज्ज्ञायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारः । यत्र तु केवलो
रूढशब्दः प्रयुज्यते तत्र वाक्यत्वाभावात् तज्ज्ञायास्त्वावसरी नास्तीति विस्तारस्तु
कारकशेषे दृश्यः । एवम् एकादिशब्दो यदा सख्येयवाचो तदा घटादिना समाना

धिकरण, स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा एकी घट इत्यादि । यदा तु सख्या-
मात्रवाची तदा घटस्यैव इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठी । एवञ्च प्रख्यादिशब्दो यदा
परिमेयवाची तदा त्रीक्षादिना समानाधिकरण स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा
यथा प्रस्थो त्रीक्षुरित्यादि । यदा तु परिमाणमात्रवाची तदा त्रीहे, प्रस्थ
इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीति सम्प्रदायः । अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थ-
माभिसुख्यविधानं सम्बुद्धिः । हे वृक्ष हे लते हे फल इत्यादावचेतने तु उपचारः ।
उक्तोऽर्थो यस्य तदुक्तार्थं कारकम् । तदुदाहरति सर्वं इत्यादि । सर्वं, शिव अर्च-
तेऽयमिति अर्च्यं कमणि ध्यणि अत्र सर्वं इति कर्मात्मम् । जीव्यतेऽनेनेति
जीवन, करणेऽनट् अत्र सर्वं इति करणमुक्तम् । पातौति पाता कर्त्तारि तन्
अत्र सर्वं इति कच्चा उक्त । दीयतेऽस्मै इति दानीयः कृद्धी, कभाव इत्यनेन
सम्प्रदानेऽनीय अत्र सर्वं इति सम्प्रदानमुक्तम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अपा-
दानेऽल् अत्र सर्वं इत्यपादानमुक्तम् । लीयतेऽस्मिन्निति लयः अधिकरणेऽल् अत्र
सर्वं इत्यधिकरणमुक्तम् । त्यैरुक्तार्थे के इति बहुवचननिर्देशादन्यैरप्युक्तार्थं
प्रथमा । तथाच वार्तिके तिङ्कृतञ्चितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भव-
न्तीति । तिवाद्यैर्यथा । रामो वनं ययौ अत्र कर्त्तृत्वं । रामेण रावणो जग्रे
अत्र कर्मात्मम् । कृद्भि स्वयमुदाहृतम् । तद्भित्तैर्यथा वाचाकृतं वाचिकं अत्र
कर्मात्मम् । तर्कं वेत्त्यधौते वा तार्किकः अत्र कर्त्तृत्वं । समासैर्यथा । आरूढो
वानरो यः स आरूढवानरो ह्यत्र । क्षिन्नच्छागो येन स क्षिन्नच्छागः खड्गः ।
कृता पूजा येन स कृतपूजाश्चात्र । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्रः । निर्गता
पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी ह्यत्र । सुष्ठु तारा यत्र तत् सुतारमाकाशम् ।
एवञ्च असाम्प्रतमित्यव्ययेनाप्युक्तार्थता यथा मनस्विगर्हितं पण्याः समारोढुमसा-
म्प्रतमिति । विषहृत्तोऽपि सर्वहृत् स्वयं क्लेशुमसाम्प्रतमित्यादौ असाम्प्रतमिति
अयुक्त इत्यर्थः । तथाच युक्ते हे साम्प्रत स्थाने इत्यमरः । एवञ्च इति शब्देना-
प्युक्तार्थता यथा कृष्ण इत्यव्ययं नाम । कृष्णेति सङ्गलं नाम इत्यादाविति
शब्दस्य वर्णमात्राभिधायकत्वेन उक्तार्थत्वेऽपि विभक्त्युत्पत्तिर्न स्यात् इति शब्दस्यैव
विभक्तिकार्यकारित्वात् पदायाविभावकत्वे तु स्यादेव यथा दशरथ इत्यादावतः
इत्यादि । ननु उक्तार्थं कथं गृह्यत कर्मादीनामुक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति
न्यायात् द्वितीयादीनामप्राप्तौ लिङ्गार्थमाश्रित्य प्रथमैव भविष्यतीति चेत् सत्यं
उहर्त्तौहि न्यस्य, समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् सम्बन्धस्याप्युक्तार्थत्वे पीतसम्बर
यस्मासौ पीताम्बरो हरिरित्यादौ प्रथमा स्यात् । अन्यथा त्यैरुक्तार्थे के इति
वचनेन कारकादन्यस्य उक्तार्थत्वासम्भवात् ॥ २८० ॥

श्रीरा टी—लैरर्थो व्यर्थ उक्तस्यासावर्थश्चेति स, व्यर्थस्य सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च

तत्तस्मिन् ल्यर्थो हि स्वार्थादि पञ्चात्मकः केषाञ्चिन्मते स्वार्थादिपञ्चात्मकः । यदुक्तम् । “स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सख्याकर्मादिरिव च । अस्मी पञ्चैव लिङ्गायां स्वयं केषाञ्चिदयिमा” इति । तत्र स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिङ्गं पुस्वादि सख्या एकत्वादि कर्मादिः ङादिः । तथाहि गौर्निर्त्या इत्यत्र स्वरूपविशेषणत्वात् स्वार्थः । शब्दीह्यर्थे प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति जातिशक्यत्वात् द्रव्यम् । एव पटीयः शुक्ल नीलीघटः पाचकोमैवः दण्डी चैत्र इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्थां विशेषणत्वात् गुण घटः मैव चैत्रादयो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ तु शक्याश्रयतया व्यक्तिरेव द्रव्यं जातिम् स्वार्थ इति यद्यपि प्रयोजननिर्वाहकारितया व्यक्तयो जातेभिन्ना एव तथापि ता एव व्यक्तयस्मिरोहितभेदा जातिश्च्यते । यदुक्तम् । “अर्थं क्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च । ता एव व्यक्तयस्त्वभेदा जातिरुदाहृता” इति । धर्मधर्मि-
 शीरभेदादिसतेनेदम् । न च लिङ्गं त्वार्थं कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ एकयैव सिविभक्त्या विशेषविधानानुपपत्तेः । नापि सख्या त्वार्थं एका द्वौ त्रय इत्यादौ ल्यर्थताकल्पनात् स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम् । परे तु प्रकृतिप्रत्ययो प्रकृत्यन्-
 विशिष्ट प्रत्ययार्थं सहब्रूत इत्युक्ते स्वार्थमप्याहुः । एव ङादिरपि । अस्य तु स्वार्थादिचतुर्वर्णेषु विषयः । ङादिषु विशेषविधानात् यदुक्तं एक एकक इत्यन्ये हावित्यन्ये द्वयोऽपरे । चतुष्कः पञ्चकः केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते । एकमते दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवासितवसनादिवत् क्तिजनितसंस्कारविशेषादेव सख्याकर्माद्यवगमः । आढकी ब्रीहिः प्रस्थो ब्रीहिरित्यादौ लक्षणाया परिमेयी ब्रीहिः द्रव्यम् । परिमाणन्तु स्वार्थ इति तस्माच्छक्ति लक्षणात्यन्तर सम्बन्धेन ज्ञेयमात्र वस्तु ल्यर्थ इति यावत् । सम्बोधन इति स्थितस्याभिमुख्येऽभिधानं अत्र ल्यार्थातिरिक्तत्वात् ष्या प्राप्ताया वचनं यथा हे विष्णो हे विष्णू हे विष्णवः भो ब्रह्म भो ब्रह्मी भो ब्रह्मा इत्यादि । त्वैरिति अस्तीपलक्षणात् पीताम्बरः ज्ञातरामः विषवच्चोऽपि सबद्धा स्वयं केसुमसमाश्रितम् । मर्नस्त्रिगर्हितं पत्न्याः समारोदुमसाम्प्रतमित्यादौ सख्याभ्यामुक्तेऽपि प्री । के सतीति कमिह क्रिया-
 निमित्तभूत ग्राह्य तेन मृदुभयते इत्यत्र मृदुनो नीकार्थता इदमप्युपलक्षणं तेन शिवो देवता अस्य शैव इत्यादौ व्यर्थस्योक्तत्वात् की रामः का सीता इदं ज्ञान-
 मित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि ल्यर्थे प्री । ये तु सर्वे हि वाक्य क्रियया परिसमा-
 प्यन्ते इति न्यायादस्तीत्यादि अभ्याहरन्ति तन्मते ल्यर्थस्य ह्यणः कृष्णः श्री ज्ञानमि-
 त्यादौ ल्यर्थमात्रप्रतीत्या प्रीविधानार्थं क्रियाभ्याहारस्य वक्तृतात्पर्यानुरोधात् । अद्वी-
 क्तार्थे पृथक् प्रीविधानात् द्वादीनामनुक्त एव विषयः । त्वैरुक्तानां क्रमश्च उदा-
 हरणं सर्वं इत्यादि सर्वं इत्यस्य षट्सु अन्वयः । सर्वोऽर्थात् अर्धबोधं ष्यण् सर्वेष

२८१ । कर्म क्रियाविशेषणाभिनिविशा- धिशीङ्स्थासन्वध्युपावस-ङं ढं वी ।

कर्म—ङ १।, ढ १।, वी १। ।

कार्यं क्रियाविशेषण अभिनिविशादेर्ङञ्च ढसंज्ञं स्यात् तत्र च
ही । रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ।

जीव्यते जीवन्धीर्ङनट् सर्वः पाति पाघोर्घे ढन् सर्वाय दीयते दाघोर्भेङनीयः । अन्यत्रापि
प्रयोगत इत्युक्ते । सर्वात् प्रभवति प्रपूर्वं भूघोर्जेङल् सर्वे लीयते लीघल्ङोऽल् ॥ २८० ॥

यत् क्रियते तत् कर्मेति प्रसिद्धम् । करोतेर्निश्चितक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
व्यापारैर्यत् साध्यते तत् कर्मेत्यर्थः । अतएव क्रियाव्याप्य कर्मेति क्रमदीश्वरः (कर्तु-
रौप्सिततम कर्म इति पाणिनिः । तद्विभ्रले सति क्रियाजन्यफलशास्त्रित्व कर्मत्वमित्य-
परे ।) तच्च कर्म द्विविधम् । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति निर्वर्त्यं च उत्पाद्यते यत्त-
न्निर्वर्त्यं अजातस्योत्पादना यथा घट करोति इत्यादि । विक्रियते विद्यमान वस्तु
अवस्थान्तर नीयत इति विकार्यम् । तच्च द्विविधं प्रकृतेरुच्छेदक प्रकृतेर्गुणान्तरा-
धायकञ्चेति । आद्यं यथा काष्ठ भक्ष करोतीत्यादि अन्य यथा सुवर्णं कुण्डल
करोतीत्यादि । यथाचीकृतम् । “यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेषा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूत विकार्यं काष्ठभक्ष-
वत् । अन्यदगुणान्तरीत्यया सुवर्णादि विकारवदिति” । निर्वर्त्यविकार्याभ्या-
मन्यत् प्राप्यम् । यथा ग्राम गच्छति चन्द्र पश्यति इत्यादि । अनौप्सितमिति
चतुर्थं कर्मेति क्रमदीश्वरः । यथा पाप त्यजति धार्मिकः । क्रियाया विश्लेषण
क्रियाविशेषणम् । क्रिया धात्वर्थः तस्य च शब्दत्वाभावात् लिङ्गसंज्ञाभावः । पुलि-
ङ्गादि कार्यं संख्या च न सम्भवत्येव । ततश्च तद्विश्लेषणस्य लिङ्गस्यापि लिङ्ग-
संख्ययोर्नियमाभावे सामान्यत्वान्नपुंसकस्य प्रथमीपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावा-
च्चैकवचनात्त्वम् । तेन कवय श्लोक साधु पठन्ति कविना श्लोका साधु पठन्ते
इत्यादौ कर्तुः कर्मणीवा बहुत्वेऽपि क्रियाविश्लेषणस्य एकत्वमेव । किञ्च पृथग्रूप-
क्रियाया विश्लेषणस्य कर्मत्वादिक न स्यादिति क्रमदीश्वरः तेन साधुः पाकः
साधू पाकौ साधवः पाकाः । कृद्विहिता भावी द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन
द्रव्यत्वादिदेशात् पाकस्य पृथग्रूपत्वमिति गौरीचन्द्र । क्रियाविश्लेषणस्य कर्मत्वे-
ऽपि अकर्मक धातूनामकर्मकत्वमेव । तेन शिशुना साधु सुप्यते इति भावप्रत्ययः ।

श्रीशोऽधिगते ऽहि मधिष्ठितोऽब्धि-
मध्यास्य घोषं मथुरामनूय ।

शिशुः साधु सुतः इति कर्त्तरि क्तः । माता शिशुः साधु स्थापयतीत्यादौ अत्रान्त-
कर्त्तुं कर्मत्व सञ्ज्ञा फलन्तु स्त्रीक विभेतीति स्त्रीकभीः स्त्रीकभ्यां स्त्रीकम् । मन्द-
लुनातीति मन्दलू मन्दल्लौ मन्दल्लः इत्यादौ कर्मकारकादित्वात् कव्याद्यनेकाच-
इति यवौ । अभिर्निः अभिनिः अभिनेर्विशः अभिनिविशः शीङ्स्थास आसु च
शीङ् स्थासः अधिः शीङ्स्थास अधिश्रीङ्स्थासः अनुय अधिय उपय आङ् च
अन्वष्टुपाः तन्म्यवसः अन्वष्टुपावसः । अभिनिविशस्य अधिश्रीङ्स्थासु च अन्वष्टुपावस-
चेति तेषां ङ अभिनिविशाधिश्रीङ्स्थासन्वष्टुपावस ङम् । पश्चात् कर्म च क्रिया-
विशेषणश्चेति समाहारः । राम नमतीत्यादि । सन् साधुर्धर्मानभिनिविशस्य
सानन्द यथा स्वात्तया राम नमतीत्यन्वयः । राम इति नमनक्रियाव्याप्य कर्म
सानन्दमिति क्रियाविशेषण क्रियाया भेदाभावे सत्येव विशेषण स्यादिति ज्ञापय-
न्नाह सानन्दमिति । सह आनन्देन वर्त्तते यत्तत् सानन्द आनन्दसहिताभिन्नो
नमस्कार इत्यर्थः । एव मन्द पचतीत्यत्र मन्दाभिन्नः पाकः शीघ्रं गच्छतीत्यत्र
शीघ्राभिन्न गमनमित्यर्थः । अभेद इति किं आनन्दस्य विशेषणत्वं न स्यात्
आनन्दः सुख नमस्कारः करशिरःसंयोगादिः एतयोर्भेदात् । धर्मानिति
अभिनिविशतेरधिकरणस्य कर्मत्वम् । श्रीशः इत्यादि । यः श्रीशः अविमधि-
ष्ठित सन् अहिमधिगते घोषं अध्यास्य मथुरा अनूय हारकासंयुजितः । विजु-
गुह्य उपवाप्तुं स नोऽध्याक हृत् हृदय आवसतादित्यन्वयः । अहिमिति अधि-
शीङोऽधिकरणम् । अविमिति अधिष्ठितेति अधिकरणम् । घोषमिति अध्यास-
धिकरणम् । मथुरामिति अनुवसतेरधिकरणं हारकामिति अधिवसतेरधिकरणम्
विजुगुहमित्युपवसतेरधिकरणं हृत् इति आवसतेरधिकरणं सर्वत्र कर्मत्वे द्वितीया ।
आवसतादिति तुपः स्थाने तातङ् । एषामधिकरणस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि प्रत्ययोऽपि । यथा मण्डल मण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जवे । सव्या-
पसत्य हिमुखी नकुलाधिष्ठितो हय इति । बलैरध्युषितास्य विजिगीर्षोर्गता-
ध्वनः । हारौतोत्सृष्टमारीचा मलयार्द्रेरुपत्यका इति रघुः । अत्र गृहे
अधिष्ठान कल्याणेऽभिनिविशः । यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादावपि दृश्यते
इति जौमराः । स्वहृत्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनसावदभिन्यविविशदि-
माधः । इत्यादिकन्तु आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम् । एवञ्च
उपपूर्ववसतेरभोजनायस्य न स्यात् । तेन तीर्थे उपवसते उपवास करीतीत्यर्थः ।

यो हारकामध्य, पितो विकृण्ट- मुपावसच्चावसतात् स हृन्नः ॥

अभोजनार्थस्य किम् ? तीर्थमुपवसति तीर्थे निवसतीत्यर्थः एकादशीमुपवसन्ति निरम्बुभक्षा इति । एकरात्रमुपोष्यैव इत्यादि च सदाध्यादि व्याप्तावित्यनेन काण्डस्य कर्मत्वम् । अधिशीङ्ख्यासामकर्मकाणामेव ग्रहणम् । तेन वने राजान-
सधितिष्ठति अपेक्षते इत्यर्थः । गत्यर्थाङ् शीति सूत्रे जनजृ इति द्वयीर्ग्रहण
ज्ञापकात् अनुपूर्वधीरितयोः प्रयोगे यस्य पश्चात् जनन जरणञ्च तस्य कर्मत्व स्यादिति
बोध्यम् । तेन राममनुजातोऽच्युतः । विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इति स्वयं वक्ष्यति ।
असौ कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघु ॥ २८१ ॥

श्रीरा-टी—क्रियायाः विशेषण क्रियाविशेषण निर्विशं निविश, अभेनिर्विशः
अभिनिविश शीङ् च स्याच्च आसृच तत् अन्ने शीङ्स्यात् अधिशीङ्स्यात् अनुश्च
अधिश्च उपश्च आश्च तेभ्योवसः अभिनिविशश्च अधिशीङ् स्यात्च अन्वध्युपावसच्च तत्
तस्य ङ तत् कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अ भनिर्विशाधि शीङ् स्यात्तन्वध्युपावसङ्च
तत् । यत् क्रियते कर्तुं क्रियया यद्वाप्यत तत्कर्म तच्चिविध निर्वर्त्यं विकार्यं
प्राप्यचेति तत्र कर्तुं, क्रियया यत्सोत्पाद प्रकाशो वा तन्निर्वर्त्यं यथा कट करोति
पुत्र प्रसूयते इत्यादि । कर्तुं क्रियया यस्याः प्रकृतेरनुच्छेदेनोच्छेदेन वा अवस्थान्तरी
त्यसिद्धिविकार्यं यथा वस्त्र रजति काष्ठ दहतीत्यादि । कर्तुं, क्रियया कृतविशेष-
सिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्तु न ज्ञायते तद्याप्य यथा वेदमधीते सूर्यं पश्यति
इत्यादि काष्ठ भक्ष्य करोति सुवर्णं कुण्डल करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णे विकार्यं
भक्ष्य कुण्डलं निर्वर्त्यं । यदुक्तम् । यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं
विकार्यञ्च कर्म वेदा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित् काष्ठादिभक्ष्यवत् ।
किञ्चित् गुणान्तरीत्युत्था सुवर्णादि विकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र
न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते । परे लग्नौसितसमि कमा-
न्तरम् । तद् द्विविध प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च । यथा श्रीदेन बुभुक्षुर्विष भक्षयति ग्राम
गच्छन् वृक्षमूलमुपसर्पति इत्याहुः । तदस्मन्मते निर्वर्त्यं विकार्यंभिन्नं प्राप्यमिति
लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति । चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्न-
गतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढलम् । विवृचं त्यजतीत्यादौ तु पूर्वदेशविभागावच्छिन्न-
त्यागक्रियाव्याप्यत्वात् ढलस्य ढलम् । अतएव गमित्यजोर्नैकपठ्यायता इति । सुख
गच्छति पाप त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् सुखपापयोर्ढलम् । एव

२८२ । देशाध्वकालभावं वाढैः ।

देश—अध्वन्-काल-भाव १।, वा १।, अढै. ३॥ ।

अढै धूमि रींगे एते ठसंजा वा स्युः ।

पुष्पसाकर्षति भ्रमरान् इत्यादौ लक्षणया कर्तुं क्रियाव्याप्यत्वात् समराणां ठत्वम् ।
 बलिवन्धमाचष्ट बलि बन्धयति कासबधमाचष्टे कसु घातयति इत्यादौ बन्धवधा-
 ख्यानकर्तुं क्रियाव्याप्यौ बलिकंसौ कथानुबन्धस्य तन्निबन्धत्वात् । क्रियाध्वर्थः तद्वि-
 शेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं च क्रियायां लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वात् । साधु. पाकः
 साधू पाकौ साधव पाका इत्यादौ कृद्विहितौ भावौ द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते
 पुस्तकेकत्वद्वित्वादयः स्युरेव । ठत्वादिदेशात् सृदु नयतीति सृदुनीसी सृदुन्यौ इत्यादौ
 कव्याद्यनेकाच्च इति य. । राममित्यादि । धमानभिर्निवश्य सानन्द यथा स्यात्तथा
 राम नमतीत्यन्वयः । सन् धीर धर्माधियातीताभिनिवेशीत्तररामविषयक सानन्दा-
 भिन्ननत्याश्रय इत्यर्थः । श्रीशो धीपमध्यास्य पञ्चान्मयुरामनूष्य अश्विर्मधिष्ठित सन्
 अश्विर्मधिष्ठिते । यथ्य द्वारकामध्यस्थित सन् विकुण्ठ वैकण्ठमुपावसन् स नीऽस्माक
 हृदयमावसतादित्यन्वयः । कल्याणऽभिनिवेश पापेऽभिनिवेश या या सञ्जा
 यस्मिन्नभिनिविशते त्वय्यभिनिविष्टमनसः अत्वाधिष्ठानं कुरु मृतेऽधिष्ठानमित्यादौ
 तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्कर्षोऽभिनिविशते इति न्यायाद् डम्बः । तीर्थे उपवसति
 ग्रामे उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्त वसन्नित्यस्य डम् । तथाच तीर्थं ग्रामं वा वसन्
 सन् विरागमेकरात्र वा उपपसतीत्यर्थः । सदुक्त वसतावप्रयुक्तोऽपि देशोऽधिकरण
 मतम् । अप्रयुक्त विरागादिकर्मचीपवासः स्मृतमिति भाष्यम् । एके तु अनश्रनाथ-
 स्त्रीपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः । तन्मते एकादशौपवसन्ति निरन्वुभक्षा ।
 उपीष्य रजनीमेकामित्यादौ सदाध्यादिना ठम् । एतेषां ठत्वविधानात् धमा अर्भि
 निविश्यन्ते श्रीशेनाद्विरधिश्यते इत्यादौ ठे ल्य. । रणे राजानमधितिष्ठतीत्यादौ न
 स्यात् । एषामठनानामेव ग्रहणात् रणे राजानमपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८२ ॥

देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्चेति समाहारः । देशः पृथगेकैकदेशः नदी
 वनपर्वतादिः । अध्वा अध्वपरिमाणं यथा किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च गज. किष्कु-
 चतुःशतम् । चतुर्हस्तोचतुस्तस्य सहस्रं क्रोश उच्यते । क्रोशद्वयानु गव्यूतिस्तद्वय
 योजनं विदुरिति कालः क्षय दण्ड मुहूर्तं प्रहरं दिनरात्रि पक्ष मासवत्सरादि
 भावो धात्वर्थः । नास्ति ढ कर्म येषां ते अढाः तैः । अकर्मकसमग्रहसुन्यादि

नदी र्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नल्लेष्वहर्निशि ।

चक्रमित्वा प्रियानीति रामो रक्षोवधे स्थितः ॥

अन्ताडगत्यथा इत्यत्र दृश्य । नदीरित्यादि । रामो नदीर्वनेषु च उषित्वा अहर्निशि नल्लेषु क्रोशान् चक्रमित्वा प्रियानीति प्रियाया आनयनक्रियायां रक्षोवधे च स्थित इत्यन्वयः । नदीरिति नद्या वसतेरसम्भवाद्नदीशब्देन लक्षण्या नदीतीरमुच्यते उषित्वेति वसे औ निवासित्वाच् तदयोगान् नदीरिति कर्मत्व पक्षे वनेषु इति कालभावाधारमिति सप्तमी । चक्रमित्वेति वक्र क्रामतीति यङ् तत् क्र्वाच् वक्रगमनार्थत्वादकर्मकत्वे तदयोगात् क्रोशानिति अहरिति च कर्मत्व पक्षे नल्लेष्विति मिश्रीति च सप्तमी । स्थित इति स्थाधातो कर्त्तरि क्त तदयोगात् प्रियानीतिमिति कर्मत्व पक्षे रक्षोवधे इति सप्तमी । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्-कर्मकैर्योगे व्याप्तौ गम्यमानायां अभिव्याप्य इत्यादि क्रियान्तरस्य अध्याहाराभावे सति देशादधो द्वितीया स्यान्न तु तेषां कर्मत्वमिति । काशी वसति क्रोश स्वपिति मासमासो ओदनपाक स्वपिति । भावे प्रत्यये तु काशीसुष्यते क्रोश सुष्यते मास मास्यते ओदनपाक सुष्यते । अभिव्याप्य इत्यादेरध्याहारे तु कर्मणि प्रत्यये कृते काशी उष्यते क्रोश, सुष्यत मास आस्यते ओदनपाक सुष्यत क्रोश कुटिला नदीत्यादिकानु भवतेरगम्यमानत्वात् । अद्वै, किं ? दिने ग्रन्थ पठति रात्रौ ओदन पचति ॥ २८२ ॥

श्रीरा-टी—देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत् । नास्ति ढ येषां ते तैः । देशी नदभ्रधरकन्दरादिरध्वाध्वमान करयोजनादि । कालो मुहूर्त्तायनवत्सपादिर्भाव-सदर्थत्वपरो वधादिः । करो हस्तमानम् । नदीरित्यादि । नदीर्वनेषु च उषित्वा वास कृत्वा क्रोशान्नल्लेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इतस्ततः भ्रमण कृत्वा रामः प्रिया-नीतिं सौताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसा वधविषये स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः । एव कुरुन् स्वपिति कियन्तमध्वान तिष्ठति मास स्वपिति प्रीति वसति पक्षे कुरुषु स्वपितीत्यादि । ढत्वविधानात् नद्य उष्यन्ते क्रोशाश्चक्रस्यन्ते मासः सुप्त इत्यादि स्यात् । विकल्पपक्षे तु नदीषु उष्यत जनैरित्यादि । अढा धवः सत्ताद्यर्थेषु वर्त्त-मानाः । तथाच सत्तानिवासासन सिद्धिं वृद्धिं क्रीडां रुचिं स्यन्दनं जीवनेषु । नृत्यस्थितिं वासं विशेषं लब्धास्पृहां मृतिं क्रन्दनं भाषणेषु । शुद्धौ जये जागरणे प्रकम्पे स्वप्नचयोद्देशगमदेषु दुर्गतौ । यन्त्रे ऋदे नाद कृतौ धर्षोऽढा ढस्याविवक्षावशतः सदाश्च । तथाच भागुरिः “धातीरथान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसयद्वात् । प्रसिद्धेरविव-क्षात्, कर्मणोऽकर्मिका, क्रिया” इति । केचित् सदैरपि रात्रिर्ओदन पचति

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धम् ।

सदा । १।, अध्वादि । १।, व्याप्तौ ७, सर्वे ३॥, सिद्धे ७, तु । १।, ध १। ।

सर्वैर्धर्मभिर्योगे अत्यन्तसयोगे अध्वादयो नित्यं ढसंज्ञाः स्युः,
अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

रात्रिरोदन पचते । पचे रात्रावीदन पचतोत्यादिकमिष्यत इत्याहुः । इदं
नित्यमित्यन्ये ॥ २८२ ॥

अध्वादि ग्रहण देशनिवृत्त्यर्थम् । सर्वैः सकर्मकैरकर्मकैश्च योगेऽत्यन्तसयोगे
क्रियाणामध्वादी विच्छेदाभावे गम्यमानेऽध्वकालभावान्नित्य कर्मसंज्ञा स्युः,
अर्थसिद्धौ तु पाठादीना प्रयोजनस्य ज्ञानादेः सिद्धौ सत्यान्तु करणसंज्ञा स्युरित्यर्थः ।
भृत्यैरित्यादि । कृष्ण क्रीश व्याप्य भृत्यैरन्वितः सन् मासौ व्याप्य गुरुगुहं स्थितः
सन् गुरुपदेश निवृत्तः सन् माभ्या वाङ्मय सकल शास्त्रमध्यैष्ट इत्यन्वयः । अन्वित
इति अनुपूर्वं इन् गतौ कर्त्तव्यं क्त अन्वित पश्चात् गत इत्यर्थः । पश्चाद्गमनस्य क्रीश
विच्छेदाभावात् क्रीशस्य कर्मत्वम् । अन्वित इति कर्मणि क्तं मुख्यकर्मण कृष्णस्यैव
उक्तत्वं नत्वातिदेशिकत्वेन गौणस्य क्रीशस्य । एव मासावधीते रात्रिमधीते ।
कर्मणि प्रत्यये तु मासावधीतौ रात्रिरधीता । अतः मुख्यकर्माप्रयोगे गौणस्याप्युक्तत्वं
मुख्यकर्मप्रयोगे तु मासौ तर्कोऽधीतः रात्रि स्मृतिरधीता । एव स्थितिक्रियाया
मासयोर्विच्छेदाभावात् कर्मत्वम् । निवृत्त इति निपूर्वं भञ्ज धारणपोषणयोः
अनेकार्थाहि धातवः इति न्यायादयमत्र यदार्थः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः
निवृत्तः कृतयत्न इत्यर्थः । यतनक्रियाया गुरुपदेशं विषये विच्छेदाभावाच्चस्य कर्मत्वम्
अध्यैष्ट इति इच्च अध्ययने तन् विभक्तिः अध्ययनक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावेऽपि
अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानस्य सिद्धत्वात् मासयोः करणत्वे साधनहनुविशेषणेत्यादिना
द्वितीया । प्रयोजनसिद्धेरन्यत्र मासौ ग्रन्थोऽधीतो जडं न किमपि न ज्ञातमित्यर्थः ।
कालाध्वनोरेवाय विधिरिति जौमरा । एकादश्या न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपीत्या-
दिकान्तु पूर्वसूतीय वाग्रन्धस्य व्यवस्थया समाधेयम् ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अध्वादिर्धस्य तत् । देश निवृत्त्यर्थमध्वादि इति उक्तम् । व्याप्तिः
साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत् । तत्र अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फल-
प्राप्तौ क्रिया परित्यागस्तत्र सर्वैरिति अदसद्वैरित्यर्थः । भृत्यैरित्यादि—कृष्ण वाङ्-
मय शास्त्र माभ्या मासाभ्या अध्यैष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृष्णः क्रीशः भृत्यैः

भृत्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरुपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४ । घो ऽजौ जेः शब्दाशनगतिज्ञार्था-
दग्रहदृशश्रो-रखादनीक्रन्दाय शब्दाय ह्वादासूत-
घवहाहिंसाभक्षो हृक्तमाभिवादितृशस्तु वा ।

घ. १।, अजौ ७।, जे' ६।, शब्द—श्रीः ६।, अखाद—भक्षः ६।, हृ क्त माभि-
वादिदृश' ६।, तु ११।, वा ११। ।

अजन्तानां शब्दार्थादीना यो घः स जन्तानां ढं स्यात्,
न तु खादादेः, क्तादेस्तु वा ।

क्रोशमन्वित' क्रोशपरिमिताध्वान व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः । पुन. कीदृशः
मासौ गुरुगृहे स्थित मासद्वय व्याप्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थः । पुन. कीदृशः
गुरुपदेश निभृतः मुरुवचने अत्यन्तासक्त इत्यर्थः । क्रोशमिति गौणद्वलेन नोक्त
न्यादिजन्तादगल्यथा सुख्यं ढे ढलमाप्नुयुरित्युक्तेः । माभ्यामिति घसञ्जाफल-
सिद्धत्वात् । अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढलमिति भाष्ये अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवेत्यनेन
व्याप्तार्थमनुकर्षति । यदुक्तम् । कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैर-
कर्मकैर्योगे कर्मत्व सुपजायते इति । ढलविधानात् मास. सुप्यते मासौ सुप्यते
मासा. सुप्यन्ते इत्यादौ सुख्यढाभावात् गौणे ढे त्यः । केचिद्द्वौ विदधति तन्मते
मास सुप्त इत्यदावव्याप्तिः । सुख्यढाभावेऽढत्वाद्भावे त्य इति कश्चित् तन्मते
मास सुप्यते क्रोश सुप्यतेऽनेनेति एकादश्या न भुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्य-
स्यया पूर्वैषैव विकल्पः । जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकाया क्रियाया
आद्यचणावच्छिन्नक्रियाया उत्पत्तिपदार्थत्वेन क्रियाया कालावच्छेदकत्वं काली-
पचारात् । क्रोश कृटिला नदीति क्रियाध्याहारात् । व्याप्तौ किं मासयोरध्यैष्ट
विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थः अपवादीऽयमिति धरे । कालध्वनोरेवाय विधि-
रित्यन्ये ॥ २८३ ॥

अशनमिति अशनभीजने इत्यस्यानटि रूप भोजनमित्यर्थः । ज्ञेति जानातेः
क्रिपि रूप ज्ञानमित्यर्थः । शब्दस्य अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाशनगतिज्ञाः
ते अर्था येषां ते शब्दाशनगतिज्ञार्थाः । नास्ति ढ कर्म येषां ते अढाः । शब्दाशन-

गेयमध्यापयद् गोपान् याज्ञिकान्ममभोजयत् ।

स्वधामागमयच्छतून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत् ।

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम् ।

दैत्यानदर्शयच्छक्तिं विष्णुमश्रावयच्च गाः ॥

गतिज्ञार्थाच्च भद्राश्च ग्रहश्च दृश्यश्च श्रुयेति समाहारस्तस्य । सूतः सारधिर्घं, कर्त्ता
यस्य स सूतघः न सूतघोऽसूतघ स चासौ बह्वेति असूतघवद्दः । न हिंसा अहिंसा
अहिंसाया भक्षः अहिंसामक्षः । खादश्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्याश्च
अदश्च असूतघवद्दश्च अहिंसामक्षश्चेति समाहारः । न खादनी क्रन्दायशब्दाय-
ह्यादासूतघवद्दहिसार्धभक्षः अखादनी क्रन्दायशब्दायह्यादासूतघवद्दहिसामक्षः
तस्य । अमेवादिः अभिवादिः अभिवादिश्च दृश्यश्च अभिवादितृशौ मे आत्मनेपदे
अभिवादितृशौ माभिवादितृशौ च इत्येकश्च माभिवादितृशौ चेति समाहारस्तस्य ।
खाद अद अहिंसामक्ष एषामशनायत्वात् नी अय असूतघवद्द एषा गत्यर्थत्वात्
क्रन्दाह्या एतयोः शब्दार्थत्वात् प्राप्तौ निषेधः । शब्दायेति नामधातुः शब्द करी-
तौत्यर्थे शब्द सुख कष्टादिरिति व्यग्रत्ययान्तः । अस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वेनाकर्मकत्वा-
च्छब्दार्थत्वाद्वा प्राप्तौ निषेधः । गेयमित्यादि—विष्णुर्गोपान् गेयमध्यापयत् इङ्
अध्ययने अघौङ्ल अध्ययने जि अस्य अजगन्तकालीनकर्तृणा गोपाना कर्मत्व
एव सर्वत्र । विष्णुर्गोपान् याज्ञिकाग्रमभोजयत् भुज घौ त्राणं मच्चे जिः । विष्णुः
शतून् स्वधाम वैकुण्ठमगमयत् हलेति शेषः, औ गमल गत्या जि । विष्णुर्भक्तान्
तत्त्व यायार्थमबोधयत् । बुध्यौ ङ वीधने जिः । विष्णुः धर्ममस्थापयत् जि
ठा स्थाने जि । विष्णुर्विधिं वेदानग्राहयत् ग ग्रह जादाने जिः । विष्णुर्दे-
त्यान् शक्तिमदर्शयत् । इट् शौ प्रेचे जिः । विष्णुर्गां विष्णुमश्रावयच्च श्रुतुंगतौ
श्रुतौ जिः । खादादेल्—रामः कपिभीरक्षांसि अखादयत् खाट् भक्षणे जिः ।
अस्य जगन्तकालीन कर्तृणा कपीना कर्मत्वाभावे गौणकर्तृत्वात् तृतीयैव, एवं
सर्वत्र । रामः कपिभीरक्षांसि ऊर्ध्वलीकमनाययत् नीङ्प्रापणे अस्य द्विकर्मक-
त्वात् कपयोर्क्षांसि ऊर्ध्वलीकमनयन्निति स्थित ततोऽपि नीवर्जनाद्गत्वर्थं ग्रहणे-
नैव प्राप्तरर्थं ग्रहणमिति सूचितम् । पिता पुत्रं धनं प्रापयति । ननु मां प्रापय
भर्तुरन्तिकमिति कालिदासः । रामः कपिभीरक्षांसि आक्रन्दयत् आह्वयदिव्यर्थः ।
आङ्पूर्वक्रन्दतेः रोदने आह्वाने जिः । रामः कपिभीरक्षांसि आशु शीघ्रं आश्रययत्

खादादेस्तु—रक्षांस्यखादयदनाययदूङ्खलोक—

माक्रन्दयत् कपिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च

शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम् ॥

प्रापयदित्यर्थः । अयङ् गतौ जि । रामः कपिभौरक्षांसि शब्दाययन् रिपुम्
अजूहवत् इत्यन्वयः । शब्दाययन्निति शब्द करोतीति व्यस्ततो जी शतन्तम् ।
अजूहवदिति ह्येजौस्वर्ज्ञाया जि, द्विर्विभक्तिः, अङि हिले ह्रीदेर्जिरित्यादि आह्वय-
यदित्यर्थः । रामः कपिभौरिपु आदयच्च अदलौभवे जि, । रामः कपिभिः शैलान्
अवाहयत् वह्नीञ्च प्रापणे जि । रामः कपिभिरिष्टभक्ष्यं फलमूलादि अभक्षयत्
भक्ष भक्षणे जि । सारथि कर्तृकवह्निसार्थभक्षयोस्तु वाहानित्यादि—हरिः
वाहान् घोटकान् पार्थमर्जुनमवाहयत् सारथिभृत्येत्यर्थः असारथिकर्तृकत्वाद्-
जन्त कालीन कर्तृणा वाहाना कर्मत्वम् । सारथिशब्देनेह गवादीनां नियन्ता-
प्युच्यते, तेन वाहयति धान्यं बलीवदान् यश्नदत्तः । हरिवाहान् अरौन् अभक्षयच्च
अत्र हिसार्थत्वाद्जन्तुकालीनकर्तृणा कर्मत्वं हि सा तु प्राणवियोगफलक-
व्यापारः । ऋदेस्तु—राघवः कौशान् शैलान् अहारयत् पक्षे च्छर्द्धमूलूकैर्वृक्षान्
अजीहरत् । राघवः कपौन् सेतुमकारयत् पक्षे वानरैरपि सेतुमकारयदिति ।
राघवो जानकौ वृद्धान् अभिवादयते स्म । पक्षे लक्ष्मणेन च वृद्धान् अभिवादयते
स्म अभिवादयते इति अभिपूर्वी वदधातु ज्ञान्तो नमस्तारि वर्तते । पुनर्चो
कृते पूर्वजलीपि फलवत् कर्त्तव्यात्मनेपदम् । मे किं पिता पुत्रेण गुरुणाभिवाद-
यति । वादीति यद्व्यादेकजौ । शिष्यो गुरुमभिवादयतीत्यादौ नमस्कृत्यर्थत्वात्
गुवादे कर्मत्वं नित्यमिति । लक्षणं सौता आत्मानमदर्शयत इदंशयतेति
जान्तकालीनकर्त्तृकत्वात् चेटेजौषे इत्यात्मनेपदम् । मे किं ? पिता पुत्रं चन्द्रं
दर्शयति इत्यत्र नित्यमेव । एव पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात् माता पुत्रं दुग्धं
पाययतीत्यादि । एवञ्च स्मरणमपि ज्ञानविशेषः, तथाच सन्निवृत्तगवतीदेवी स्मृत्यनु-
भवभेदिकेति तार्किकाः । तेन गुरुं शिष्यं श्लोकं स्मरयतीत्यादि । प्रेरण-
क्रियाव्याप्यत्वेनैव कर्मत्वे सिद्धे शब्दार्थादीनां यद्व्यायं नियमार्थम् । तेनायं
नियमः । ज्ञान्तानां मध्ये शब्दार्थादीनामेव कर्त्तृकर्मत्वं नात्येषामिति । अत-
एव पिता पुत्रेणात्र प्राचयति राजा सत्येन शत्रुं घातयति । गृही गपेन
गा रक्षयतीत्यादौ न स्यात् । शब्दादयः प्रेरणार्था एव न तु शब्दादयर्था तेन

सारथिधवहृंहिसार्थभक्षयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्धरिः ॥

ऋदेस्तु—शैलानहारयत् कीशान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ।

पुनर्जी कृते तेषां न स्यात् । यथा पिता पुत्रेण शिष्य वेद पाठयति राजा भृत्येन पुत्र ताम्बूलं भोजयति राजा पुत्रेण भृत्यं ग्रामं गमयति पिता पुत्रेण शिष्यं श्लोकं बोधयति गृह्णी पत्रा पुत्रं धनं स्थापयति राजा पुत्रेण विप्रं भूमिं ग्राहयति गृह्णी पत्रा पुत्रं चन्द्रं दर्शयति गुरुः शिष्येण पुत्रं गीतं श्रावयति । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अकर्मकधातोः । देशादेः कर्मत्वेऽपि अजान्-कालीनं कर्तुं, कर्मत्वं स्यादिति बोधम् । यथा गुरुः शिष्यं रात्रिं जागरयति अतएव द्विकर्मकोदाहरणे अनन्तेन गोपी रजनीमजागरौदिति स्वयं वक्ष्यति । एव अधिश्रीङादेरधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि स्यात् । तेन राजानो यौगिकं देशमधिष्ठापयतीति क्रमदीश्वरः । विवर्गपारीषमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र इति भट्टिः । एव सकर्मकाणामकर्मत्वेऽजान्तकर्तुः, सुतरां कर्मत्वम् । यथा शत्रुराहते पीडितो भवति शूरः, शत्रुमाघातयतीत्यादि । अन्यत्रापि देवदत्तं शतं ज्ञापयति । सुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजिती दैवगत्या । त्याजितैः फलसुखातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैरिति रघुः । छात्रमात्रापयदानीदम् । लोकाभीक्षयते रूपमित्यादि ॥ २८४ ॥

श्रीराटी—नञिः अजिस्तस्मिन् । शब्दश्च अशमश्च मतिश्च ज्ञाश्च ते अर्था येषां ते । नास्ति ढं कर्मं येषां ते । शब्दाश्रयगतिज्ञायांश्च अदाश्च ग्रहश्च दृशश्च शुभंभूतस्य पुस्तं सौख्यत्वात् । नास्ति सूतघी यस्य सः सत्तासौ बह्वेति स । न हिंसा अहिंसा तस्यां भक्षः सः खाश्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ज्ञाश्च अदश्च असूतश्च वहश्च अहिंसा भक्षश्च तत् न तत् अखादनी क्रन्दाश्च शब्दाय ज्ञादासूतधवहाहिंसा भक्षः तस्य । अभेर्बादिः सः अभिवादिश्च ढक् च तौ मे आत्मनेपदे तौ द्वश्च कृश्च साभिवादि दृशीश्च तस्य । शब्दार्था उच्चारणार्थाः शब्दढा धवः इति यावत् । तथा पुत्रं सूत्रं पाठयति शिष्यः शास्त्रं वाचयतीत्यादि । अश्वनार्था भक्षणार्था यथा आशयति विप्रमन्त्रं पाषयति पान्थं जङ्गमित्यादि । प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनध्वं इत्यादौ गौणे भोजनार्थत्वात् ढत्वम् । गत्यर्था गमनार्था यथा गां व्रजं गमयत्यजः इत्यादि । प्रवेशा-न्नाहणतरणं प्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेशयन्मन्दिरमध्यर्शनम् । तामङ्गमा-

स्वाभिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।

सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मण ॥

रोष्य सुता प्रतस्थे प्रियामुदन्वन्तमतीतरङ्गरि । ननु मा प्रापय भर्तुरन्तिक
रावण गमय प्रीतिमित्यादीत्येके । तन्मते सित सितिका सुतरा मुनेर्वपुर्विसा-
रिभिः सौधमिवाथ लभयन् । हिजावलीव्याजनिशाकराशुभिः शुचिस्मिता
वाचमवोचदच्युतः इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् । अन्ये तु प्रावे-
शयदित्यादिषु उपसर्जनीभूतध्वर्थी गतिः प्रतीयते इत्याहुः । ज्ञार्था ज्ञानार्था
यथा बोधयति शिष्य धर्मम् । ज्ञापयति नृप हिताहितम् । प्रापयति जाया
पुष्पम् । स्पर्शयति गाव कामिनीमित्यादि । अढा, सत्ताद्यर्था, यथा आसयति
सुत शाययति पतिमित्यादि मृदु शाययति सुत मासमधिशाययति पतिमित्यादौ
श्रीपाधिकसद्वलेऽपि स्वभावासिद्धाढलमादाय अजान्तघस्य ढलमिति । धूना स-
ढलव्यवहारो हि कर्तुं क्रियाव्याप्यदेनैव । अन्यथा शीघ्र भूयते इत्यादावपि ढे त्यः
स्यात् । तथाच त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र । विवेक-
दृश्यत्वमगात् सुराणां त मेधिली वाक्यमिदं बभाषे ॥ एव विप्रो मैत्रं चैव सक्तीध-
यति इत्यादि । अचैर्देवयते हरिर्हरिणेत्यत्र न स्यात् वाशब्दस्य व्यवस्थया धपच्चे-
ऽपि सद्वत्वादिदेशात् । परे तु यद्बुध न गृह्णन्ति । अयन्तु अजियद्बुत् त जनकी
धनुस्तत् येनार्दिदत् दैत्यपुर पिनाकी । जिज्ञासमानो बलमस्य बाहोर्हसन्न-
भाङ्गीद्रुगुनन्दनस्तत् । अथाचितार न हि देवदेवमद्रिः सुता यादयितुं शशाक
समर्थो न बभूव इत्यादि प्रयोगात् गृहीतवान् । अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृश सिद्धे
यद्बुधाददर्शनार्थत्वेऽपि स्यात् तेन प्रिय प्रीति दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
एव ज्ञानार्थत्वेऽपि श्रीर्गृह्ण कृचिदन्यत्वापीति ज्ञापनार्थम् । तेन पुरुहूतद्विषी
धुर्धुं युक्तान् यानस्य वाजिनः । आयूषि त्वच्च निर्भय प्राभञ्जनिरमीचयदिति
भट्टि । शूरसेन पौरुष त्याजयति । मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजिती देवगत्या ।
देवदत्त शत दापयतीत्यादि स्यात् । अत्र खादवद्वाहिसार्थमक्षामशनार्थ-
तयान्यथा सूतघवद्वा गत्यर्थतया क्रन्दशब्दायहामढतया प्राप्ते निषेधः । हृजो-
ऽव्यवहारार्थतया कृजोटाविवक्षया दृशश्च नित्ये प्राप्ते अभिवादयतेरप्राप्ते
विकल्पः । कृजः स्त्रियादौ कृजः, सद्वत्वादप्राप्ते हृजःस्त्रिया औ कृजः सद्वत्वा-
दप्राप्ते विभाषेति भाष्यम् । गेयमध्यापयदित्यादि । गापा गेय अर्थैरियन्
वान् गोपान् गेय अध्यापयत् । गोपा याज्ञिकान् भुञ्जत गोपान् याज्ञिकान्

अभीजयत् । शचव, स्वधामागच्छन् शतून् स्वधामागमयत् शस्त्रपूतान्
 कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । भक्तास्तत्त्व अनुवृत्तं भक्तान्
 तत्त्व अभीधयत् परमात्मानं बोधितवान् इत्यर्थः । धर्मोऽस्तिष्ठत् धर्मे अस्थापयत् ।
 अनेन कर्मणा धर्मस्तिष्ठतीति लोकाशिक्षादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थः ।
 विधिर्वेदानगृह्णात् विधि वेदानग्राहयत् ब्रह्माण वेदबोधित कर्म कर्तुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । देव्याः शक्तिमपश्यन् देव्यान् शक्तिं अदर्शयत् स्वा शक्तिं प्रकाशयितुं
 प्रेरितवान् इत्यर्थः । गावीं वेषुमश्रून् गा, वेषुमश्रावयत् वेषुशब्दश्रवणसकारय-
 दित्यर्थः । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकघ । खादादयस्त्विति कपथी रचास्य-
 खादन् कपिभौरचास्यखादयत् भीक्षु प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपथ ऊर्ध्वलोक-
 मनयन् कपिभिरूर्ध्वलोकं अनाययत् लोकान्तरमगमयदित्यर्थः । कपथ आक्रन्दन्
 कपिभिराक्रन्दयत् रोदनं कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रचासि आयन्त कपि
 भौरचास्याययत् प्रापितवानित्यर्थः । कपथ शब्दायन्ते कपिभिः शब्दाययन् राम
 इत्यस्य विशेषणं सिंहनादं कारितवान् इत्यर्थः । कपथोऽहन् कपिभिरहन् इत्यर्थः
 अथाद्रिपुंभिः सार्द्धं स्पृष्टीं कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रिपुमादन् कपिभौरिपु-
 मादयन् भीक्षु प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपथ, शैलानवहन् कपिभिः शैलानवाहयत्
 आनायितवान् इत्यर्थः । कपथ, इष्टभक्ष्यं अभक्षन् कपिभिरिष्टभक्ष्यमभक्षयत्
 अभिलक्षितं वस्तु खादयामास इत्यर्थः । सर्वत्र राम प्रयोजकघ । बाह्या,
 पाशमवहन् बाह्यान् पाशमवाहयत् अजनं ब्रीडं अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थः । हरि,
 सारथ्यं कर्मेकचतुर्त्वात् ढत्वम् । बाह्या अरीन् अभक्षन् बाह्यान् अरीन् अभक्षयत्
 खादयामास इत्यर्थः । अव भक्ष्योर्हिंसार्थत्वात् घस्य ढत्व उभयत्र ऋणि प्रयोजक-
 घ । कौशा शूलान् अवहन् कौशान् शूलान् अवाहयत् आनेतुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । ऋक्षा हृत्मान् अहार्पुं ऋक्षैर्वृत्तान् अजोहरत उदाहरणार्थेन विकल्प्या
 दर्शितः । कपथ सेतुं अकुर्वन् कपीन् सेतुमकारयत् वानरा सेतुमकर्तुं
 वानरैः सेतुमकारयत् उदाहरणार्थेन विकल्पी दर्शितः । जानकी हृद्भानभि-
 वादयतिष्ठ जानकी हृद्भानभिवादयतिष्ठ लक्ष्मणी हृद्भानभिवादयतिष्ठ लक्ष्मणेन
 हृद्भानभिवादयतिष्ठ नमस्कर्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । अभिपूर्ववदकं वाक्सन्द-
 शयानत्यथ तस्मात् प्ररणञि पदार्थेन विकल्पो दर्शितः । सवत राघवः प्रथो
 जकघ । सीता रामस्य लक्ष्मण्य अपश्यत् स लक्ष्मणं सीता रामस्य आत्मानं
 अदर्शयत् जेठेऽर्जो पे इति मम । एषामिति किं पाचयत्यीदनं सूदेन गृह्णी-
 त्यादि । परं तु गौंश्च क्रियापेक्षया घत्वे सुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढत्वं सिद्धं निय-
 मार्षाभिदर्शयति ब्रुवन् पाचयत्यीदनं सूदं सूदेन गृह्णी वदियहणं प्रपञ्चार्थमि-
 त्याहुः । अन्ये तु उभयग्रामौ परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहुः ॥ २८४ ॥

२८५ ।—

याच्ञार्थं दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू शास जी नी वहः ।
ह दण्डि ग्रह कृष् मय्य सुष् पचाद्या धवो द्विडाः॥

याच्ञार्थ—वह १॥, ह—पचाद्या धव १॥, द्विडा १॥ ।

तमर्थयेऽह मोक्षं यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः ।

फलान्यवाचिनोद्वहन् वार्ताः पप्रच्छ वल्लवान् ॥

रुरोध गोकुलं गोपोरब्रवीच्च मनीहरम् ।

गोपालानन्वशात् केलीं स्तत्राजय्यं जिगाय तान् ॥

एषा क्रिया स्वभावादुभयात्मिका अत एते द्विकर्मका इति श्रुतिदत्त ।
तेषां सङ्ग्रहार्थोऽयं श्लोकः । याच्ञा अर्थो येषां ते याच्ञार्थाः । ते च अर्थत्
कड चिच्छिड नयुड प्रभृतयः । याच्ञार्थाश्च दुहश्च चिश्च प्रच्छश्च रुधश्च ब्रूश्च
शास च जिश्च नीश्च वहश्च ते याच्ञायदुहचिप्रच्छरुध ब्रूशासजिनीवह । पृथक्-
पदकरण श्लोकाङ्गलाहिरामार्थम् । हश्च दण्डिश्च ग्रहश्च कृष्णश्च मय्यश्च सुष्णश्च पचा-
द्याश्च ते ह दण्डि ग्रह कृष्ण मय्य सुष्ण पचाद्याः । हे हे कर्मणी येषां ते द्विडाः ।
एते धातवः स्वभावाद्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः । तमर्थय इत्यादि—अहं तं श्रीकृष्ण
अर्थये अर्थत्कड याचने यो गोपैः सह गा दुग्ध अदुग्ध । दहलजौ दुहि ।
यो वल्लवान् फलानि अवाचनीत् चिन चिज चित्याम् । यो वल्लवान् गोपाल-
वार्ता पप्रच्छ प्रच्छैश्च श्रौते । यो गोपो, गोकुल रुरोध गोपीर्हतुक गोकुल-
मावृणोदित्यर्थः । रुधिरौज आवृणौ । यो गोपी मनीहर मधुरवाक्श्च अत्र-
वीत् । ब्रूल्लुक्तौ । यो गोपालान् केलीन् अन्वशात् शासच्छु शासने । यस्तत्र
केलीं अजय्य युद्धं गृहीत्वा तान् गोपान् जिगाय जि जये च । यो वृन्दावन गा
अनैषोत नीज प्रापणे । यस्तच्छिशून् गोशिशून् व्रज अवहत् । वहैजौ प्रापणे ।
य आभीरोरण्य जहार निनायेत्यर्थः हज हत्याम् । यो दैत्यान् प्राणानदण्डयत
दण्डत् क तत्कृतौ । दैत्यानां प्राणग्रहणरूप दण्डमकरोदित्यर्थः । यो यज्वनो
भाज्यमन्नं यथाह ग ग्रह ज आदाने । य पूतना बलसकर्षत् कृष्णौ आकर्षणे
पूतना विकृष्य बलमनग्रदित्यर्थः । योऽम्भीधिम् अमृतं मनस्य ग मय्य गाहि अम्भीधि-
सुप्तस्य अमृतसुत्यापयामासेत्यर्थः । यस्तदमृतं दितिजान् सुमोष सुष ग वञ्चने
अमृतमपहृत्य दितिजान् खण्डितवानित्यर्थः । योऽसौ लोकानां पुण्यपाप सुखसुख

वृन्दावनमनैषीदगा-स्तच्छिशूनवहद्व्रजम् ।

जहारारण्यमाभीरो-दैत्यान् प्राणानदण्डयत् ॥

जग्राह यज्वनी भोज्य-मकर्षत् पूतना बलम् ।

ममत्यामृतमभोधि सुमोष दितिजांश्च तत् ।

यऽसौ पचति लोकाना पुण्यपापं सुखासुखम् ॥

पचति डुजौ श पच पाके पुण्य सुख करोति पाप असुख करोतीत्यर्थः ।
आद्यशब्दात् हिनु वडने गतौ गुरुः शिष्य ग्राम प्रहिणोतीत्यादि । शिव वर
वृणोतीत्यादौ वरणस्यापि याच्ञाविशेषत्वात् । पुत्रमध्ययनं याचते इत्यादाव-
ध्ययनमपि याच्ञाविशेषः । जौमरास्तु ब्रू इत्यत्र ब्रवीत्यर्थं गृहीत्वा गदभाषे
वदै वाचीत्यादीनामपि ग्रहणमाहुः । तण्डुलानोदन पचति वृक्ष नीका करोतीत्यादि
एकमेव कर्म प्रकृतिविकृतिभेदेन भिन्नं सुषर्णं कुण्डल करोतीत्यादिवत् ॥ २८५ ॥

औरा टी—याच्ञा अर्थो येषा ते पच आद्यी येषा ते पचाद्या, पयात्
इत्वं हे ढे येषा ते । कर्तुं, क्रियाव्याप्यत्वात् मोक्षादौना ठल् सिङ्ग अनेन हु
मोक्षादिहेतूना कृष्णादीना ठल् विधीयते । तमर्थयेऽहमित्यादि । य, श्रीकृष्ण-
गोपै सख दीहमादिकं कृतवान् तमह मोक्षमर्थये इत्यन्वयः । शम्भु वर स्रगयते
देवान् वरं वृणोति इत्यादौ तु स्रगिवृजोर्याच्ञार्थत्वात् । यो गोपैर्गां दुग्धमदग्ध ।
यो वृक्षान् फलानि अवाचिनीत् वृक्षान् सघ्नइयन्नाददे इत्यर्थः । यो बलवान्
वार्त्ता, पप्रच्छ जिज्ञास्यमभिधातु प्रेरितवान् इत्यर्थः । गोपीर्गोकुलं रुरोध गोपी-
रन्त, स्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थः । यो गोपीर्मनोहर अभ्रवीत् प्रबोधवाक्य
कथितवान् इत्यर्थः । यो गोपालान् केलौनन्वशात् केलौ देशयन् विनीतवान्
इत्यर्थः । यस्मान् गोपालान् अजय्य जितुं अशक्य युद्ध तत्र केलिविषये जिगाय
अजय्यं युद्ध स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः । यो गा, वृन्दावन अनैवीत् प्रापयामास ।
यो व्रजं तच्छिशून् शिवत्सानवहत् नीतवान् इत्यर्थः । य आभीरीरण्य जहार
गोपीरण्य प्रापयामास इत्यर्थः । यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत् प्राणान्
गृहीत्वा शशास इत्यर्थः । यो यज्वनी भोज्य जग्राह स्वीकृतवानित्यर्थः । य
पूतना बल अकर्षत् विकृष्य बलं निनाय । योऽभोधिमत ममस्य समुद्रमुन्मथ्यामृत-
सुत्यापितवान् इत्यर्थः । यो दितिजान् दैत्यान् तदमृत सुमोष खण्डितवानित्यर्थः ।
यो लोकाना पुण्यं पापं सुखासुखं पचति लोकाना पुण्य सुखं पचति लोकानां

२८६ । धिक् समया निकषा हान्तरान्तरे-
शौनाति येन तेनाभ्युभय परि सर्वतो विनर्त्तेऽभि
परिप्रत्यनूपद्मपर्यधाऽधिभिः ।

धिक्—ऽधिभि ३॥ ।

एभिर्योगे द्वौ स्यात् ।

वीक्षेत्यभावविक्रमेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहाय्यं च होनेऽनूपौ मताविह ॥

पाप असुख पचति परिणमयतीत्यर्थ । तण्डुलानोदन पचति इत्यादौ तु
प्रकृतिविकारभावनैकमेव ढ तेन तण्डुला ओदन पचन्ते इत्यत्र यथेष्ट द्विदुष्पि-
त्यनेन न गौणसुखव्यवहार एव ढादिविहितत्वेन प्रकृतेरेव सख्या गृह्यते ।
यदुक्त, विकारभावे प्रकृतेरेक कर्म यतस्तत् । द्विकर्मक व्यवस्थाती न प्रत्यय-
यथेष्टता । प्रकृतेर्विकृतवापि यत्र चीकृत् इयोरपि । वाचक प्रकृते, सख्या
गृह्णाति विकृतेन तु इति । एव एको वृक्ष पञ्च नौका भवतीत्यादि । आद्य-
शब्देन शिष्य धर्मं वदति जाया प्रियमाचष्टे सुत वाची जगाद् राजान हितसुप
दिशति । क्रुद्धमवस्थान् आचते अवस्थ्यातुमनुनयतीत्यर्थ । केचित् वदत्यर्थ
गृह्णाति । इह यद्यपि न्यादौ मन्यध पठितस्तथापि गौणदेवविधाय याचादौ
द्रष्टव्य । तथाच दवासुरैरुद्धतमम्बुनिधर्ममन्ये इति भारवि । तत्र न्यादौ
निवहकृजामेव पाठ इति परे ॥ २८५ ॥

धिङ्निभस्सनिन्दयोरित्यमर । समथान्तिकमन्ययोरित्यमर । निकषा शब्दो-
ऽप्यन्तिक वाची । अन्तराशब्दो मन्ववाची । अन्तरिण विना ऋते इति तयो व्यति-
रेकवाचिनः । पृथग्विनात्तरिणत्त द्विरङ्गानां च वर्जने इत्यमरात् । एन इति
वैनोऽपौत्यनेन दिक्शब्दादङ्गुष्ठार्थे प्रथमासप्तम्यो स्थाने एनादेश तेन तदन्ताना
दक्षिण इत्यादौना ग्रहणम् । येन तनादिसाहचर्यात् अतिशब्द इहाप्यनुपगम
एव । तत्र अज्ञातिक्रमार्थस्यैव ग्रहणम् । येनेति अव्ययप्रतिरूपक याङ्गथम् ।
तेन इति अव्ययप्रतिरूपक ताङ्गथम् । अभिष्य उभयय परिष्य सर्वश्य अभ्युभय
परिसर्वे तभ्यस्तस् अम्युभयपरिसर्वत । अभित उभयत परित सर्वत । अभित
इति सामीप्यादौ समीपोभयतः श्रौघ्रसाकल्याभिमुख्येऽभित इत्यमरात् । उभयत

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधवं रमा ।

निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम् ॥

कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम् ।

दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः ॥

येनशं हरिरीशस्त तेनेशमभितो ऽर्चकाः ।

रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे ॥

इति स्वभावार्थम् । परितः सर्वत इति इय समन्तादर्थं समन्तवस्तु परितः सर्वतो विश्वगित्यमरात् उपरिध अधसूच अधिध उपर्यधोऽधयः । द्वयोर्द्विरुक्ताश्च ते उपर्यधोऽधयश्चेति दुपपर्यधोऽधय उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि इत्यर्थः । ततो धिक्च समयाश्च निकषाश्च हाश्च अन्तराश्च अन्तरेणश्च एनश्च अतिश्च येनश्च तेनश्च अभ्युभयपरिसर्वतश्च विनाश्च ऋतेश्च अभिश्च परिश्च प्रतिश्च अनुश्च उपश्च दुपपर्यधोऽधयश्च ते । धिक् समयानिकषाहान्तरान्तरणैनाति येन तेनाभ्युभयपरिसर्वतो-विनश्चऽभिपरि प्रत्यगूपदुपपर्यधोऽधय, ते । एभिर्योगे द्वितीया स्यात् । योगाभ्वह् अर्थेनैव न तु शब्देन तेन धिङ्-लोके तव वस्तुतामिति । धिक् तव धिय यस्वा पुन पश्यसीत्यादि च सिद्धम् । अत्र अभिपरि प्रत्यनूपानामर्थविशेष एव यद्दृष्ट-मित्याह वीक्षेत्यमित्यादि । इह द्वितीयाविधानो अभि वीक्षेत्यन्नावचिह्नं मत । परिप्रती तेषु वीक्षेत्यन्नावचिह्नेषु भागे च मतौ । अनुस्नेषु वीक्षेत्यन्नावचिह्नभागेषु सहार्थं च मत । अनूपौ हीने मतावित्यवयवः । वीक्षां क्रियागुणद्रव्यै-र्युगपद्वाप्तुमिच्छा । इत्यन्भाव कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिः । चिह्नं लक्षणम् । अभ्यादीनामिह विना ऋते इत्यादि साहचर्यात् वीक्षादिवाचकत्वाच्च अनुपसर्ग-त्वमेव । धिक् लोकमित्यादि । ईश्वराभक्त लोक धिक् स निध इत्यर्थः । रमा लक्ष्मी, माधवं समया माधवस्य समीपे इत्यर्थः । गौरी गिरिश निकषा गिरिशस्य समीपे इत्यर्थः । केशवं द्वेष्टीति केशवद्विष, तं हा स विषादार्हः शोकाहो वेत्यर्थः । हा विषादशुगर्षिषु इत्यमरः । शक् शोक, अर्त्तिः पीडा । हाशब्देन योगे विषादयोग्यात् शोकयोग्याद्वा लिङ्गात् द्वितीया । यत्र तु आत्मनः पीडाया हाशब्द प्रयुज्यते आत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वासम्भवात्तेन योगे द्वितीया न स्यात् । तेन हा तातेति क्रान्तिमाकण्य विषय इत्यादि रघुः । हा राम हा रमश्च हा जनदेकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेत्यसे मामिति महानाटकम् । इत्यादौ

प्रमथाः सर्वतः शर्वं, शर्म नेशार्चनं विना ।
 मुक्तिं नर्त्तेऽच्युतोपास्तिं, भूत भूतमभि प्रभुः ॥
 भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।
 हरिं पर्यभवत्तच्छ्री, हरं प्रति हलाहलम् ॥

सम्बाधने प्रथमैव । कथौ ब्रह्मशम्भू अन्तरा ब्रह्मशम्भोर्मध्ये इत्यर्थः, अच्युतमन्तर्येण सुखं न स्यात् इत्यर्थः । रुद्री हरिं दक्षिणेन हरेरदक्षिणे इत्यर्थः । गोविन्दमिति ईश्वरो न गोविन्दस्यातिक्रमिता ईश्वरो भास्यतीत्यर्थः । हरिरौश येन ईशस्त हरि तेन हरिरौशस्य यादृश ईशोऽपि तस्य तादृश इत्यर्थः । अर्चका ईशम् अभित ईशस्य समीपे उभयती वा इत्यर्थः । रामकृष्णौ गोपेश नन्दम् उभयत गोपेशस्य उभयोः पार्श्वयोः रित्यर्थः । परेऽन्ये गोपबालका गोपेश परित गोपेशस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । प्रमथा शिवगणा शर्वं शिव सर्वत शिवस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । ईशार्चनं विना शर्म सुखं न स्यादित्यर्थः । अच्युतोपास्तिं विष्णुपासना ऋते मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रभुरीश्वर, भूत भूतमभि सर्वप्राणिषु अस्तीत्यर्थः । वीप्सायां प्रलुब्धमानस्य पदस्य द्विर्भावां लिङ्गपाद वक्तव्यः । जनो भक्तो विभुमभि विभौ विषये भक्तिभावापन्नः । एव साधुर्विप्रो मातरमभौति क्रमदीश्वरः । विप्रो मातरि विषये साधुभावापन्न इत्यर्थः इति गोशौचन्दः । प्राज्ञो गोविन्द अभिलक्षणीकृत्य तिष्ठति । समुद्रे मथिते लक्ष्मौ हरिं परि हरेभागेऽभवदित्यर्थः । एव हलाहल विष हरं प्रति हरस्य भागेऽभवदित्यर्थः । एव वीप्सादौ भूत भूतं परि प्रभुः । भक्तो विभुं परि प्राज्ञो गोविन्दं परि तिष्ठति भूत भूतं प्रति प्रभुः भक्तो विभुं प्रति प्राज्ञो गोविन्दं प्रति तिष्ठति । भर्गः, शिवः विष्णुमनु विष्णुना सह अर्चते । एव वीप्सादौ भूत भूतं मनु प्रभुः, भक्तो विभुमनु प्राज्ञो गोविन्दमनुतिष्ठति । हरिं पर्यभवत्तच्छ्रीरिति । शक्रादयो देवा अच्युतासुप अच्युतात् ह्रीना इत्यर्थः । एव शक्रादयः अन्वच्युतमिति बोध्यम् । उपर्यधोऽधीना समीपे हित्वा लिङ्गपादे वक्तव्यम् । माधवः, लोकानुपर्युपरि लोकानामुपरि समीपे आस्ते एव लोकानधीऽधः । लोकानामधः समीपे आस्ते एव च लोकाना समीपे च आस्ते एव च लोकानामधश्चि लोकाना समीपे च आस्ते इत्यर्थः । उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयश्च उपरि बुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । समाहारइन्द्रे उपर्यधोऽधि इत्यनेनैवेदमिदौ उपर्यधोऽधिभिरिति बहुवचननिर्देशोऽन्यैरपि योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । तेन व्याप्तिसीमार्थेन यावन्मा योगे द्वितीया स्यात् ।

विष्णुमन्त्र्यते भर्गः, शक्रादय उपाच्यतम् ।

लोकानुपर्य्युपर्यास्ते ऽधोऽधो ऽध्यधिव माधवः ॥

यथा रथ्या यावत् दृष्टो देवः । नदी यावदरण्यानी । व्याप्तिर्सीमार्थेनिति किं यावदन्ते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते । सीमार्थेन यावता पञ्चमी चैति केचित् । शमाद् यावदह वोढाः । सीपसर्गयोः क्रुधिदुह्योः सम्प्रदानं कर्म स्यादिति वक्तव्यं पुत्तमभिक्रुध्यति । शत्रुमभिक्रुह्यति पुत्ताऽभिक्रुध्यते शत्रुराभिक्रुह्यते पुत्तस्याति-क्रोधा शत्रोरभिक्रोधा । क्रुधिदुह्योः किं ? पुत्ताय प्रकुप्यति सीपसर्गयोः किं ? पुत्ताय क्रुध्यति शत्रवे दुह्यति ॥ २८६ ॥

श्रीरा-टी—अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्वश्च ते तेभ्यस्तस्मै उपरिश्च अधश्च अधिश्च ते त्रयश्च ते उपर्य्यधोऽधश्चैति ते । यथात् इन्द्रः । धिक्निर्भर्त्सनं निन्दधीः । समयानिकर्षो समीपार्थी । हा विषादशुर्गर्त्तपु । अन्तरामध्यार्थः । अन्तरणर्त्ते विना व्यतिरेकार्थः । एनाति वैनीपीत्यनेन विहितैतन्त्यान्तः । अति-रतिक्रमार्थः । येन तेनौ यादृगतादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ताः । उपर्य्यु-परीत्यादयो हिरुक्ताः अन्येषामर्थविशेषमाह । वीष्मा इत्यादि । द्रव्यगुणक्रिया-भिर्युगपत् प्रयोक्तव्यान्मुमिच्छा वीष्मा कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिरित्यभावः । चिह्नं लक्षणं तेषु वीष्मादिषु भागे च परिप्रती । अनुस्मेषु वीष्मादिचतुर्वर्थेषु सहाये च चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थेन हेतावपि यथा कारवोऽनुवर्पात कन्यामनु शौक इत्यादि । धिक् लोका इत्यादि । ईश्वराभक्तं लोकं धिक् ईश्वराभक्तस्य सर्वत्र निन्दादिकं भवतीत्यर्थः । माधवस्य समीपे रमा लक्ष्मीः । गौरेशस्य समीपे गौरौ दुर्गा । केशव द्विप लोकं हा केशवस्य द्विषी लोकस्य शौकपोडा सर्वदेव इत्यर्थः । ब्रह्माशिवयोर्मध्ये कृष्णः अच्युतमन्तराण विष्णुपूजा व्यतिरेकेण सुखं न भवतीत्यर्थः । हररदूरदर्शनेन रुद्रः । गोविन्दस्यातिरामता न ईश्वरः ईशं येन हरिः ईशस्य यादृशा हरिः उपास्यः त हरिं तेन हवंस्तादृग् उपास्यः ईशः । एतेनाभिन्नावित्यर्थः । ईशमभितोऽर्चकाः शिवस्य सर्वत्र पूजका इत्यर्थः । रामकृष्णानुभयतो रामकृष्णार्थानुभय पार्श्वऽर्चकाः । गोपेशं परितः गोपेशस्य इतस्ततः पार्श्वऽर्चकाः । सर्वं सर्वतः सर्वस्य इतस्ततः प्रमथाः प्रमथगणाः । ईशा-र्चनव्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः । अच्युतस्यापामनां विना मुक्तिर्न भवती-त्यर्थः । सीऽच्युतो भूतं भूतं सर्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः । भक्ती विभुं अभि विभी-र्भक्तः जनः कञ्चित् प्रकारमापन्नः गोविन्दं लक्ष्मीकृत्य प्राप्नोति अमरदाह-रणत्रयेण परिप्रत्योरपि ज्ञेयम् । भाग्ये उदाहरति । हरभागे लक्ष्मीरभवत् ।

२८७ । दिवो धं वा ।

दिव ६, घ १, वा ११ ।

दिवो धं ढं स्यात् वा । अच्चे रक्षान् वा दीव्यतीशः ।

हरस्य भागे हलाहल विष अभवत् । एव वीप्सादिषु अनीशैश्च । सहाये तु विष्णुमनु विष्णुना सह भर्गोऽर्च्यते अर्थात् सङ्गि । अच्युतमुप अच्युताङ्गीनाः शक्रादयः । एवमच्युतमनु शक्रादय इति । लोकानुपर्यपरि निकटे साधव आस्ते अश्वीऽथ समीपे साधव आस्ते अभ्यधि इतस्तत आस्ते । इह समीपार्थं हेय-हणात् नेह उपर्युपरि बुद्धीना चरन्तीश्वरबुद्धयः अतिदूरे उपचरन्तीत्यर्थः । यद्वा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः । पूर्वाविप्रतिषेधेन प्रबोधितत्वात् सन्धीधनार्थं द्योतकत्वाद्वा हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण् । हा पितः क्वासि हे सुभू वहेव विलम्बाप स इत्यादौ सन्धीधने मा भूत् । शास्त्रिभिर्वा हता भूयो हृदयानामुदेजयै, इति तु उपपदविभक्ते, कारकविभक्तिर्वर्त्तनीयसीति न्यायात् । यावता मय्यादाभिविध्यो नदीं यावदरण्यानी । रथ्या यावत् दृष्टो देव इत्यादि । अनयो, किं यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते ॥ २८६ ॥

वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची व्यवस्था चेय दीव्यते ; करणं नित्यं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् पक्षे प्राग्भूतकरणत्वात् तृतीयैवेत्यर्थः । तेनास्य सकर्मकत्वात् ईशेन अच्चा दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्ययः । ईशेन अच्चा द्यूता इति कर्मणि क्तः । पार्वती ईशेन अच्चे रक्षान् वा देवयति अत्र अच्यन्तकर्तुं कर्मत्वं न स्यात् । ईशोऽक्षाणां देविता इति हृदयोगे षष्ठी नित्येव । न च तेनादुषूषयद्राम मृगेण मृगलोचना इति भद्रौ अच्यन्तकर्तुः रामस्य कर्मत्वं कथमिति वाच्यम् । यतस्तेनेति दूधूषेरेव करणं नतु दीव्यतेरिति । स्विच्छ्या दुधूषन्त रामं मैथिली तेन मृगेण प्रेरित-प्रतीत्येवायम् । ततश्च दीव्यते करणाभावादकर्मकत्वं अच्यन्तकर्तुः, रामस्य कर्मत्वमिति ॥ २८७ ॥

अीरा-टी—दिव' क्रीडायां स्यैव ग्रहणम् । दिवो धं ढं स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थया घपक्षेऽपि सठलादिदेशात् अठलक्षणं कार्यं न स्यात् तेन अच्चा दीव्यन्ते अच्चे; देवयते क्वाचेण गुरु । अक्षाणां देवक, अक्षाणां देवता इत्यादयः एव स्युः । ननु अच्चे देवयते क्वाच गुरु अच्चे देवक अच्चे देविता इत्यादयः स्युः सदैव सठत्वात् । एव मनसा देवीति ढात्षण्ण इत्याहुः परे । वस्तुतस्तु पञ्चा-यनि नदादित्वात् ईपिसञ्ज्ञाया तत्रा न लुक् इति तेनादुषूषयद्राम मृगेण मृग-

२८८ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं कर्त्ता घ स्त्री ।

साधन—भेदकं ११, घ ११ कर्त्ता ११, घ ११, वी ११ ।

नेत्रे पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना दृष्ट शिवो जनैः ।

लोचना इत्यत्र तेनेति द्विवी ध न किन्तु द्युषेरिति । अन्ये तु अन्तेर्देवक इत्यत्र वा षीत्याहुः । इदं सूत्रं धिक्स्मर्यत्यन्तरम इत्येकं तन्मतं कण्ववशात् दृष्टव्यं इत्येव व्याख्या । गे कृष्णदुर्धर्भम् । गे परधीरनयार्भं दसज्ञं स्यात् । नृपाऽग्निं परिक्रुध्यति खलं पतिं सद्रुह्यति नृपेश्वरं परिक्रुध्यन्ते खलानं पतिं सद्रुह्यते इति । अनुजनीजस । अनुपूर्वस्य जनो ज दसज्ञं स्यात् । लक्ष्मणा रामसनुजायते पश्चात् प्रभवति इत्यादि । एवं पुत्रसनुजाता कन्या दत्तविद्वानात् लक्ष्मणेन रामोऽनुजयते । अनुपूर्वस्य जनेस्तत्पूर्वोक्तिरनुपूर्वके जन्मनि वर्तमानत्वात् सदत्वमित्येके । अनो, किं ? रामात् सन्नायते हरिः । यजो ढभं घट्टं । यजोर्ढभं दसज्ञं क्रमात् स्याताम् । पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ २८७ ॥

साधनं कर्म निपादयति जनेनेति साधनम् । किञ्च क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणाणां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यस्मिन् क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षितं तदेव साधनं भवति अतएव कारणं साधकतममित्यमरः । तेन दावेण धान्यं लनातीत्यत्र हलादिः, कारणत्वेऽपि दावेत्येव कारणत्वं विवक्षितम् । तथाचीकम् । कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्तिं कारणम् । यद्दे विवक्षितं तेषु कारणे तत् प्रकीर्तितमिति । फलं साधयत् असाधयत् वा फलसाधनयोग्या यं स, नत् । धनेन कुलम् अन्नेन वसति विद्यया यश इत्यादौ धनादेः, कलादिसाधनत्वाभावेऽपि कलादिसाधनयोग्यत्वादेव हेतुत्वम् । न च दावेण धान्यं लनातीत्यत्रापि दावस्य हेतुत्वाद्वैष्टसिद्धौ साधनग्रहणं हर्षयति वाच्यं हेतुसाधनयोर्भेदात् । तथाहि दृढधीना कर्त्तुं प्रवृत्तिं स हेतुः, साधनं तु कर्त्तव्यं प्रवृत्तिः । विशिष्यते सम्प्रदायते अनेनेति विशेषणम् । क्लेशेण श्वावसद्राक्षीदिति । भेदयति अन्यपदात् प्रथक् कारातीति भेदकम् । नाम्ना शिवः, गीत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदकं अष्टमस्य इति विशेषणभेदकयोर्भेदः । एव प्रकृत्या पटुः जात्या ब्राह्मणं जन्मना अश्वः स्वभावे नोदारः, समेन तिष्ठति विशेषेण धावति सर्वत्र याति दुःखेन याति कार्त्तिकेन पचति साकल्येनादत्ते प्रायेण वैश्वः इत्यादावपि प्रकृत्यादेः कारणत्वमिति दर्शयति सिद्धिः । तथा प्रकृत्या पटुर्भवतीत्यत्र पटुत्वभवने प्रकृतेः कारणत्वमेव स्यात् इति

विवक्षा । शुद्धेहिमी दशाहेन वादशाहेन भूमिपः । वैश्य पञ्चदशाहेन शुद्धी मासेन शुद्धातौल्यादौ शुद्धिं प्रति दशाहार्दः करणत्वे तृतीया । अतएव अनन्यधासिद्धिं नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमिति तार्किकाः । साधनञ्च हेतुश्च विशेषणञ्च भेदकञ्चेति यः करोति स कर्त्ता इति सर्ववर्मा । कृत्याश्रयः कर्त्तेति तार्किका । साधनादीनि धमज्जानि स्युः कर्त्ता धसज्जं स्यात् उभयत्र तृतीया स्यात् इत्यर्थः । नेत्रैरित्यादि । नेत्रैः साधनैः पुण्येन हेतुना भूषाभिर्विशिष्टो नाम्ना भेदकेन शिवो जनैः कर्त्तृभिर्दृष्ट इति श्रव्यः ॥ २८८ ॥

श्रीरा-टी—साध्यते अनेनेति साधन घटनत् यद्वापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः यथा परशुना काष्ठं छिनत्ति मनसा जानाति पाणिना भ्रामयतीत्यादौ हेतुपरशु मयोग-व्यापारेण आत्ममनः सयोगव्यापारेण हेतुनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम् । अश्वेन पथा याति कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया इत्यादौ ह्यधीस्त्वयाणामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्वं स्यात्वा पच्यत इत्यादौ तु स्यात्वादेर्व्यापारान्तरं क्रिया-सिद्धेर्विवक्षितत्वात् । यदुक्तम् । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्षते यदा तत्र कारणत्वं तदा स्मृतम् । वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तुव्यवस्थितम् । स्यात्वा पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ हेतुः फलसाधनयोग्यः । यथा विद्यया यश्च धनेन कुलमित्यादौ कौत्स्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्करणयोग्य एव । अन्ये तु अन्यव्यव्यतिरेकनियमेन ज्ञापको हि हेतुः । यथा धूमवत्त्वेनाग्निमान् अथ पर्वत इत्यत्राप्यन्यव्यतिरेकं नियमेनाग्निमत्त्वस्य ज्ञापकः धूमवत्त्वमित्याहुः । तथाच यदधी-नाप्रवृत्तिं कर्त्तुं स हेतुः कर्त्तृधौनं साधनमिति साधनहेतुर्भेदः । विशिष्यते सम्बन्धते येन तद्विशेषणं विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगौति यावत् । यथा जटाभिस्तापसः कालथोपाध्यायमद्राक्षीत् उपलब्धवान् इत्यथ । शिखया परिव्राजकः इत्यादौ जटार्द-विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् । भेदयति सामान्यावगमं इतरिभ्यो व्यवच्छि-नतीति भेदकमितरव्यावर्त्तकमिति यावत् । यथा काकैर्गृहं छलेण क्वाचमुपाध्याय-मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धाप्रतियोगितेऽपि भेदकत्वम् । तथाच विशेषणं विद्यमानं भेदकत्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेदः इत्येके वस्तुतस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापसः इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं कृत्स्नित्वतोऽपि त्रैविधानार्थं तेन येनाङ्गविकारस्तदङ्गात् येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात् । यथा सुखेन त्रिलोचनं अक्ष्णा काणं पदेन खड्गं प्रहेन कुञ्जः इत्यादौ नित्यनैमित्तिकसम्बन्धे यो प्राप्ते यो स्यात् । यथा

प्रकृत्या सुभगः धान्येन धनं गोवैश्या गाग्याः जात्या विप्रः जन्मना ब्रह्मः स्वभावे-
 नोदारः स्वरूपेण प्रियवदः प्रायेण वैष्णवः समेन धावति सुखेन जातिः कार्तस्त्रेण
 पचति तत्रागारः धनपतिगृहादुत्तरेणाश्वदीयमित्यादौ प्रकृत्यादीनां सुभगादिनां
 अमेदेऽपि इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वमिति । तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक
 उच्यते साहजिकाभिन्नं सुभगं धान्याभिन्नं धनं गोवाभिन्नां गाग्याः गाग्यं-
 कुलीत्यन्ना इत्यादि क्रमेणान्वयबोधः । परे तु हेत्वादेर्न घत्वमाहुः । अनेन द्वौ
 विधाय घसञ्ज्ञा कृतेति । करोतीति कर्त्ता स्वतन्त्रः क्रियासिद्धावगुणत्वेन विव-
 चितः साक्षात् क्रियाश्रय इति यावत् । यथा रामो रथेन व्रजं याति कृष्णो
 भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रामादेर्गुणत्वाभावात् कर्त्तृत्वम् । मेघस्तण्डुलं
 पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः । अतएव विक्लेदनक्रियासिद्धौ मैवस्य गुणत्वा-
 भावात् कर्त्तृत्वं यदा तु विक्रिच्यर्थस्तण्डुलं पचते स्वयमेवेति दृष्टविषयः । ततः
 प्रेरणे जीविक्लेदनार्थः पचिसमानार्थः यथा पाचयति तण्डुलं चैव इति एव यदा
 निष्पादनार्थं कृधुस्तदा चैव कटं करोति यदा निष्पच्यर्थस्तदा क्रियते कटः
 स्वयमेवेति । केचित्तु विक्रिच्यर्थं पचो रूढं क्रियाश्रयत्वात् तण्डुलं पचति ।
 विक्लेदनार्थस्तु प्रेरणार्थक्रियाया व्याप्यत्वात् तण्डुलार्द्धत्वमिति यदा ततः क्रिया-
 व्याप्यदृश्यं घत्वं विवक्ष्यते तदैव कर्मकर्त्तव्याहुः । काष्ठं पचति परशुष्किनिति
 ख्यालौ पचतीत्यादौ काष्ठादीनां गुणत्वाभावविवक्षया कर्त्तृत्वं तथाच यदा
 काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ घत्वादिर्न विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावी विवक्ष्यते तदा
 घत्वमिति पथ्यवसितोऽर्थः । यदुक्तम् । निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति
 कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति । पाचयत्य्क्लिदनं सूदनं
 गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत् प्रेरणक्रियासिद्धौ गृहिण्यः प्राधान्य-
 भावादत्र तत्राव्यातिनाक्तत्वात् गृहीत्यत्र प्रीतिः सूदनेत्यनुक्तत्वात् वेति । सूर्यं
 पश्यति शिवः जानाति हि रामं जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैवादीनां गुणत्वा-
 भावविवक्षायां घत्वमिति । यदुक्तम् । प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः ।
 अप्रयुक्तं प्रयुक्ती वा स कर्त्ता नाम कारकमिति । नेत्रैरित्यादि । नेत्रसाधनक-
 पुण्यहेतुकं भूषाविशेषणकं नामव्यवच्छिन्नं बहुत्वाश्रयजनककर्त्तृकातीतदर्शनविषयः
 शिव इत्यर्थः । नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारिणं साधनत्वं पुण्यं शुभाष्टं तस्य
 शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम् । भूषाणामहिचलयादीनां विद्यमान-
 सन्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वं नामसंज्ञा तस्य इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वं
 ज्ञानायां दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वावत्वमिति ॥ २८८ ॥

२८६ । सहवारणसमोनार्थार्थं विनापृथङ्- नानाद्यैः ।

सह—नानाद्यै ३॥ ।

एभि र्योगे त्रौ स्यात् ।

सहेशार्थोऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समोऽस्ति कः ।

विकारै रहितः शम्भु, सतामथः शिवार्चया ॥

अर्थं प्रयोजनं सहस्य वारणस्य समस्य जनस्य अर्थस्य सहवारणसमोनार्थाः
ते अर्था अभिप्राया येषां ते सहवारणसमोनार्थायां, नाना आद्यौ येषां ते
नानाद्या ततः सह वारणसमोनार्थायां विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते
तै । एभि र्योगे तृतीया स्यादित्यर्थः । अत्र अथनैव योगे न तु शब्देन । अत-
वाय सहस्रगतं पित्रा इत्यादौ व्यवधानेऽपि स्यात् । सहेशार्थं इत्यादि ।
अच्युत ईशा शिवेन सह अर्थः । ईशेति ईशशब्द ऐश्वर्ये ईष्टे इति कर्त्तरि
क्तिप् ईष्ट् तेन एव साक साङ्गं सममित्यादि । देशाध्वकालभाव वाटैरित्यादि
ज्ञापकात् सहस्ये गम्यमानेऽपि स्यात् । तेन गुरु शिष्येणागत इत्यादि । एव दिक्-
शब्दानां ऊहेऽपि पञ्चमीति बोध्यं यथा आदिगेचीरित्यत्र परशब्दस्यापि आदिति
पञ्चमी । अच्युतेश्वरोभेदेनालं भेदो व्यर्थ इत्यर्थः । तेन समः कोऽस्ति एव समान-
स्तुल्य इत्यादि । अत्र वे पुनः समार्था शब्दास्ते यदि पदान्तरापेक्षा, सन्ती वर्त्तन्ते
तदा तैर्योगे तृतीयाषष्ठौ न स्यातामिति गोयीचन्द्रः । तेन चन्द्रवन्मुख गौरिव
गवयः । समानं दशनमस्येत्यादिषु समानार्थत्वेऽपि पदान्तरापेक्षत्वात् तृतीयाषष्ठौ
मा भूतामिति । शम्भुर्विकारैरहितः जन इत्यर्थः । एवमल्प इत्यादि । सतां
साधूनां शिवार्चयार्थः । एव प्रयोजनं कार्यमित्यादि । ईशेन विना श्रीर्न
स्यादित्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक् विश्वस्य नश्वरत्वात् शम्भोर्निर्व्यत्यादित्यर्थः ।
ततः विश्वं पुनः शम्भुना न नानाभिन्नं विश्वस्य शम्भुमयत्वात् । आद्यशब्दात् अधी-
चक्र, श्रीकृष्णो रामाद्वर्षेण अवरः कनिष्ठः अत्र अवरशब्देन योगे वर्षेणेति
तृतीया एव मासेन पूर्वः । एवञ्च येनाङ्गेन अङ्गविकृतं तन्मते तस्मादङ्गाश्च
तृतीयाः । यथा अक्षां काण पाटेन खल्लं पृष्ठेन कुल्लं इत्यादि । अत्र श्रीमराः
उपमातुलाभ्यां योगे तृतीया न स्यादिति मन्यमाना अख्युपमा शिवस्य नास्ति
तुला विणीरित्युदाहरन्ति तद्विलम्बम् । प्रह्वीणपूर्वध्वनिनाधिदृढस्तुलामधारेण
अरहनेनेति रघोः । चिरोज्झितालककपाटलीनं तुला यदारीहति इति कुसारात् ।

श्री नेशेन विना शम्भु पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।

न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोक्षजो ऽवरः ॥

गिरिणीपसामुपदे जगती इत्यादि दर्शनाच्च । उतसुकप्रसिताभ्या यौगे द्वितीया-
सुतस्यौ स्यातामिति वक्तव्यम् । भोगैर्भोगेषु वा उत्सुकं धर्मैर्धर्मेषु वा प्रसिद्ध ॥२८६॥

श्रीरा-टी—सहस्र वारणश्च समश्च जनश्च ते तैऽद्या, येषां ते नाना आद्यौ
येषां ते सह वारण समीनार्थाद्याश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तै ।
एभिरिति सहाद्यादिभि विनादिभिश्च यौगे इत्यर्थः । यद्यपि सामान्येनीक
तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् तथाहि सहाद्यैर्यौगे गौणे त्री गौणत्वञ्च
परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम् । पुत्रेण सहागत पिता पित्रा सह स्थूल,
पुत्र चैवेण सह मैत्री गोमानित्यादौ पित्रादीना साक्षात् क्रियाद्यन्वय न तु
पुत्रादीनामिति । गम्यमानै सहाद्यैरपि ब्रह्मी यूनागत इत्यादौ स्यात् ।
वाङ्मूढा जमे च इत्यादि ज्ञापकात् । एव साकं साई मम मञ्जूरमादिभि-
यौगेऽपि । वारणार्था अल मास्व सा इत्यादय यथा अल विलम्बं नित्यादि ।
परं तु वारणार्थयौगे त्री नेच्छन्ति । समाधा, मद्रथाया यथा गोपेन तुल्यो
हरिः । सामर्थ्येनेत्यादिना गोपस्य तुल्यो हरिः इत्यादिषु घौ च सादृश्य गत-
मपनिद्रचूतगन्धेरित्यादौ तु धर्मवाचिनापि जीति । गिरिशस्यपसा नाम्नि नाम्नि
लक्ष्मीपतेन्मुला इत्यादौ तु नीपमाभ्या यौगे जी स्यादनभिधानात् । गौरिव गवय
इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यधीतकत्वात् । जनार्था जनहीन-
रक्षितादय । यथा एकेनीन पुत्रेण हीन इत्यादि । अथयौगे यथा धान्ये
नार्य । सतासर्थो हरिर्भक्त्या इत्यादि । यथा विना रामण कोऽन्वी वा दश-
कष्टविनाशकृत् । एवं धिक्स्ममयेत्यादिना द्वौ अन्याबभ्याथाशदित्यादिना पौच
यथा हरि विना रामाङ्गीकृतं शीकमङ्गुत्वम् । विनाशब्दवत् प्रयक्त्वनार्यं श
यौगे द्वौचौ चेति परं । सहस्रार्थ इत्यादि । ईशा सह अप्युतीऽत्य ईशर्धा-
किप ईट ततस्त्री सैदेन अल अर्थात् शिवविष्णोर्भेदीऽवधारणीय इत्यर्थः । तन
श्वेन विष्णुना वा क समोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः । शम्भुर्विकारै कामक्ताधा-
दिभि, रहित, हीन इत्यर्थः । सता सुधिया शिवार्चनार्थं शिवपूजं प्रयी-
जनमित्यर्थ ईशेन विना श्रीन शिवार्चना व्यतिरेकेण द्विवर्गसम्पत्ती न भवतीत्यर्थः ।
शम्भुर्विश्वं पृथक् सर्वस्मात् चराचरजगतोभिन्नः ससारस्य नश्वरत्वात् । तद्विश्च
पुन शम्भुना न नाना शिवान्नाम्यत् । तेन विना पदाभावात् । अधोक्षजो
विष्णु रामाद्वरामाद्वर्षेण एकवचरेणावर, कनिष्ठः एव आद्यशब्देन मासिब
पूर्वः शास्त्रेण कलह, गुड न मिश्र इत्यादि ॥ २८६ ॥

२६० । कालभाङ्गे वा ।

कालभात् ५१, डे ७, वा ११ ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् डे त्री स्यात् वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासौ च चण्डिका ।

२६१ । मानाद्दीप्सायां डे ।

मानात् ५१, वीप्साया ७, डे ७ ।

शत शत पयोऽपौष्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

द्विद्रोणेन क्रोणाति, पञ्चकेन क्रौणाति, द्विद्राणं पञ्चकम् ।

अश्विन्यादयो रेवत्यन्ता शब्दाश्चन्द्रस्य पद्वीषु वर्तन्ते काले वाच्ये । तेषु णे कृते वक्तव्यात्तस्य लुकि तदुपलक्षितकालेषु वर्तन्ते । ततश्च काले वर्तमानान्न-
क्षत्रवाचकादश्विन्यादिशब्दादधिकरण तृतीया स्यादेत्यर्थः । कृष्णो रोहिण्याम्
अभवदित्यत्र सतमी । चण्डिका रोहिण्या आसीदित्यत्र तृतीया । एव पुष्ये पुष्येण
वा प्रस्थान प्रशस्तमित्यादि । काले किं रोहिण्या प्रीतिश्चन्द्रस्य ॥ २६० ॥

श्रीराटी—कालवाचिनो नक्षत्रादिति तेन युक्तं काल इत्यर्थः । विहितस्य
णस्य लुकि काले वर्तमानान्नक्षत्रादित्यर्थः । रोहिण्यामिति रोहिण्या युक्तं
काल इत्यर्थे विहितस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पी
काल इत्यर्थे विहितस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पी
दर्शितः । एव पुष्यं पुष्येण वा नवान्नमन्नीयात् इत्यादि । काले किं रोहिण्या
चन्द्र रोहिण्याधिष्ठातृदेवताया चन्द्र इत्यर्थः । डे इति किं अयं पुष्यः, पुष्य-
युक्तं काल इत्यर्थः ॥ २६० ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मानात् परिमाणवाचकाद्दीप्साया वाच्याया तृतीया
स्यादेत्यर्थः । मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात् परिमाणस्य सख्यायाश्च
ग्रहणमिति आह शत शतमित्यादि । विष्णुः शत शत वत्सान् पयोऽपौष्यदि-
त्यत्र तृतीयाया अप्राप्तिपक्षे द्वितीया । वीप्साया द्विर्भावः । पक्षे विष्णुः शतेन
गा पयोऽपौष्यदित्यत्र शतेनेति तृतीयाया वीप्साया उक्तत्वात्त द्वित्वम् । अपौष्य-
दि त पा पाने जि' द्विर्बभक्ति, अष्टि' पौष्यादेशः । पानस्यापि भक्षणविशेषत्वा-
दुभयत्र अजान्तकर्तृणा वत्सानां गवाश्च कर्मत्वम् । द्विद्रोणेनेत्यादि । द्वौ द्वौ
द्रोणौ परिमाणमस्येति तद्वित्तार्थेद्विगुणतस्तृतीया द्वितीया च समासेन वीप्साया

२८२ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

सञ्ज्ञ ६।, ऽस्मृतौ ७।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते ढं त्रौ
स्यात् वा । संजानीष्व स्व-मौशा च सजानीहि ततः शिवम् ।

२८३ । सन्दानो भे ऽधर्मे नित्यम् ।

सदानः ६।, भे ७।, अधर्मे ७, नित्य १।

उक्तत्वात् द्वित्व उभयत्रैव द्वौ द्वौ द्वौ धान्य क्रीणातीत्यर्थः । एव पञ्च पञ्च
परिमाणमस्य इत्यर्थे विकारसद्यभावेदमिति क' । अभिधानादकवाक्यत्वे नितोया
तृतीयथोरिकवचने पञ्चकेन पञ्चकमिति । तद्वितेन वीप्साया उक्तत्वात् द्वित्व
उभयत्रैव पञ्च पञ्च पञ्च क्रीणातीत्यर्थः ॥ २८१ ॥

श्रीरा-टी—मानवाचिनो वीप्साया ढे वी वा स्यात् । शत शतमित्यादि ।
विष्णु शत शत वत्मान प्रयोगोऽपीष्यत् शतेन गा गोरूपान् वत्मान पशोऽपीष्यत् ।
वरा वीप्सायस्योक्तत्वात् द्वि । मख्यापि परिमाणमिति कस्यचिन्मत अतपवीक
द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोण क्रीणाति द्विद्रोणपरिमित द्रव्य क्रीणातीत्यर्थः ।
द्वौ द्वौ द्वौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कृते ण्योक्तत्वात् द्विः । एव पञ्च पञ्च
परिमाणमस्य इत्यर्थे विहितकलेनोक्तत्वात् द्वि' । इदं नेच्छन्ति परे ॥ २८१ ॥

सजानीष्वेत्यादि हे साधो । त्वं स्व आत्मानं सजानीष्व मस्यक् प्रकारेण
जानीहि । ईशा शिवेन च सजानीष्व ईशति ईष्टे इति क्लिप् ईट् तेन सजानी
ष्वेति सम्प्रतेरस्मृतावित्यात्मनेपदम् । अस्मृतौ किं ? तत्सदवर्धं शिवं सजानीहि
स्मर इत्यर्थः । अस्मृताविति पाणिनि-कामदीश्वर-श्रीपतिदत्तानामसम्मतम् ॥ २८२ ॥

श्रीरा टी—समोक्षा. मज्ञास्तस्य । न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम् । ईशा मन्त्रा
नीष्व पञ्चे स्व आत्मानं सजानीष्व सम्प्रतेरस्मृताविति स ददर्शनं विक्रमो दर्शितः ।
कृति तु ईश सज्ञातौ इत्यत्र परत्वात् ढवे कृतीत्यादिना प्या बाध्यते । तत्सम्भवात्
कारणात् शिवं सजानीहि स्मर इत्यत्र स्मरणार्थत्वान्नम वरौ सुखार्थदर्शनाम्
इत्यनेन षी च तेन शिवस्य सजानीहि इत्यपि ॥ २८२ ॥

सपूर्वस्य दानदाने इत्यस्य प्रयोगे अधर्मे शास्त्रविरुद्धव्यवहारे मयमाने
मे सम्प्रदाने तृतीया साम्प्रत्यमित्यर्थः । सयच्छत इत्यादि । श्रीशः शीष्या

संपूर्वदानसम्बन्धिनि अधर्मे भे चो स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै ।

२८४ । यस्मै दिक्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह
स्थाङ्गुश्लाघस्पृहि शप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ्य-
र्या भं चो तादर्थ्यं च ।

यस्मै ४१, दिक्सा—धार्थ्यर्या १३३, भ ११, चो ११, तादर्थ्यं ७, च ११ ।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेर्यश्च यस्मै, तत् भसंज्ञं
स्यात् तत्र चो, तादर्थ्यं च ।

इष्ट अभीष्टद्रव्य संयच्छते स्म । अत्र श्रिया ईश, स्वामी सन् गोप्ये परस्त्रिये इष्ट
दत्तवानित्यधम संयच्छते इति दान. सा चेच्छार्थे इत्यात्मनेपद अधर्मे किं ?
श्रीश श्रियै इष्ट संयच्छति अत्राधर्माभावात् सम्प्रदाने श्रियै इति चतुर्थ्येव ॥ २८३ ॥

शराटी—समोदानं सन्दान तस्य । न धर्मोऽधर्मलक्षिन् । धर्मशास्त्र-
विरुद्धाचारोऽधर्मः । श्रीश लक्ष्मीश गोप्या इष्ट संयच्छतेस्म अभिलषित
दत्तवानित्यर्थः । गोप्यैरतिदानेनाधर्मः, श्रियै श्रीश इष्ट संयच्छति इत्यत्र धर्म
शास्त्र विरुद्धाभावान्न स त्रयी ॥ २८३ ॥

आ प्रतिभ्या श्रु, आप्रतिश्रु प्रत्यनुभ्या गृ प्रत्यनुगृ स्याथ ऋ,श्च श्लाघश्च स्पृहिश्च
शप् च राप् च ईच् च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते स्याङ्गु, श्लाघ स्पृहिश्च
प्राधीक्षा प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धारय. । तेषामर्था स्याङ्गु, श्लाघ स्पृहिश्च श प्राधीक्षा
प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धार्यथा । ततो दिक्सा च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च
द्रोहश्च स्याङ्गु, श्लाघ स्पृहिश्च श प्राधीक्षा प्रतिश्रु प्रत्यनु गृ धार्थ्यर्याश्च ते । दातु
मिच्छा दिक्सा दानेनैवेष्टिसिद्धौ दिक्सायद्दण्य ज्ञापयति अस्मिन् द्रव्ये मत्स्वत्व-
त्यागपूर्वकमस्य स्वत्वं जायतामीदृशीच्छा यस्मै तदेव सम्प्रदानं स्यादिति । यथा
विप्राय गा ददातीत्यादि । यत्तु शिष्याय चपेट ददाति शबवे भय ददाती-
त्यादि तदुपचारात् । तथाचोक्तं सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन सयोगात् स्वामित्वं लभते यदीति । अतएव रजकस्य वस्त्र
ददातीत्यादौ रजकादे सम्प्रदानत्वं न स्यात् । असूया गुणेषु दीघारीप ।
यथा असूयति खलु. साधवे । क्रोधी नेद्वलौहित्यादि हेतुश्चित्तविकारः । यथा

ददातु सद्गः स सुखं हरिः, स्मरात्

गोपीगणो ऽसूयति कुप्यतीर्थति ।

स्म रोचते दृष्टति तिष्ठते ऋते

ऽस्माद्विष्ट यस्यै स्पृहयत्यग्रतः च ॥

पुत्राय कृष्यति कुप्यति रुष्यति । ईष्या अक्षमा यथा ईर्ष्यति गुणिने गुणी ।
 रुचिरनुराग । यथा मीदक शिशवे रोचते स्वदते स्वादते । द्रीहोऽनिष्टकरणम् ।
 यथा शत्रवे दृष्टति द्वेष्टि । स्थार्थ इह स्थित्या तोषणेच्छा स्थित्या स्वाभिप्राय
 विज्ञापनेच्छा वा । यथा रामाय तिष्ठते सीता स्थित्या राम तोषयितुमिच्छति
 स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थः । अतएव आघक्रुस्याशपा ज्ञोप्सति
 क्रमदीश्वर । एषा प्रयोगे य ज्ञापयितुमिच्छा स सम्प्रदानसंज्ञ स्यादित्यर्थः ।
 विप्राय आघते निङ्गुते तिष्ठते शपते । आघनेन विप्र तोषयितुमिच्छति अभि-
 प्राय निवेदयितुमिच्छति वेत्यर्थः । ज्ञोप्साशब्दस्य तोषणनिशान्मर्दवाचनेन
 ज्ञाघातुना निष्पादितत्वात् । एव ऋवनेन स्थित्या शपनेन जीवयमित्यन्त गोपी-
 चन्द्र । सौपशा अप्येवम् । युक्तञ्चेतत् । अन्यथा शोक आघत इत्य निङ्गुत
 गृहे तिष्ठति शत्रु शपति इत्यादौ श्लोकार्दरपि सम्प्रदानत्वापत्तेः । एव ऋडल
 चौर्थे आघड कत्यने शपौष क्रोधे एषामपि प्रयोगे ऋवनाद्यर्थेन य तोषयितु
 मिच्छति स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वा स सम्प्रदानसंज्ञ स्यादित्यर्थः इति
 बोध्यम् । स्पृहन्क्प्से इत्यस्य कर्मव सम्प्रदानसंज्ञ स्यादिति । पर्यभ्य स्पृह
 यति राजा । पुष्यभ्य स्पृह्यते राजा इत्यकर्मकत्वात् भावे प्रत्ययः । राध इति
 विशेषाभावात् राधो मिहो इति देवादिकथ सावादिकस्य च यद्वक्ष्य ईक्षड
 दर्शने इति वक्ष्यामस्य शुभाशुभपर्यालोचनमेवेति अत्र यस्य शुभाशुभे पर्यालो
 चीचते तस्यैव सम्प्रदानत्वम् । यथा देवज्ञ, शिशवे राध्यति राक्षीति ईदते ।
 आप्रति पूर्वशृणोतिरर्थोऽङ्गीकारः, स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तस्य सम्प्रदानत्व
 यथा राजा विप्राय गामाशृणीति प्रतिशृणाति इत्यादि । गृगिशब्दे इत्यस्यैव यद्वक्ष्य
 नतु गृश निगरणे इत्यस्य जौमराद्येकवाक्यत्वात् । प्रत्यनुपूर्वगणान्तरार्थः । पूर्ववक्तु
 प्रीत्याहना तत्र पूर्ववक्तु सम्प्रदानत्वम् । यथा विप्राय भूमि दास्यामीत्युक्तवत्
 राज्ञोऽमात्यः प्रतिशृणाति अनुशृणाति । धारौति धृशब्द स्थितौ प्रेरण आनन ।
 अस्वार्थो गृहीतापरिशोधनम् । तत्र यस्य धन गृहीत तस्य सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गी राध्यति रामाय कृष्णाय स्नेहते ब्रजे ।

शुभाशुभ पर्यालोचयदित्यर्थः ।

विभोषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद् यशः ।

यथा दरिद्र साधवे शत धारयति । दिक्षादिधाध्यर्थपर्यन्तानां यो विषयः स सम्प्रदानसञ्ज्ञः स्यात् तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थः । तादर्थ्य इति अथाश्चतुर्थीविधाने-
नैवेष्टिसिद्धौ तादर्थ्य इति शब्दार्थयोगैरेव ज्ञापयति अर्थशब्दस्याव प्रयोजन-
निवृत्तिश्चेति दावर्थी याज्ञौ तथाच अर्थोऽभिधेयैरेवसु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ।
ततश्च स चासौ अर्थः, प्रयोजनश्चेति तदर्थं तस्य भावः तादर्थ्यम् एव तस्यार्थी
निवृत्तिसदर्थं तदर्थं एव तादर्थ्यं स्वार्थं ण्य । ततः तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यश्चेति एकशेषे
सूत्रलाटेकले तादर्थ्यं तस्मिन् यत्प्रयोजनं तस्माच्चतुर्थी यस्य निवृत्तिसत्त्वादिपि चतुर्थी-
त्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति पाठस्य ज्ञानं प्रयोजनमित्यर्थः । मशकाय घूम मशकस्य
निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता इत्यत्र नरकाय
नरकनिवृत्तये इत्यर्थः । इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्याख्या । ददालित्यादि । स हरिः
सद्गां सुखं ददातु अत्र हरे सुखदानेच्छा सद्दिषया तेन सता सम्प्रदानत्वं स क
इत्याह । स्मरात् कामाद्वेतोर्गोपीगणो यस्मै असूयतिस्म तस्य गुणेषु दोषारोपणं
करोतीत्यर्थः । अशृङ्गरोतीति कण्डूदिलात् क्य असूयति स्मेन योगेऽतीति की ।
गोपीगणो यस्मै कुप्यति स्म गोपीगणो यस्मै ईर्ष्यति स्म गोपीगणो यस्मै रोचते स्म
यस्यानुरागपावसासीदित्यर्थः । गोपीगणो यस्मै द्रुहति स्म । गोपीगणो यस्मै तिष्ठते
स्म स्थित्वा य तोषयितुं मैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुं मैच्छत् इत्यर्थः । तिष्ठते इति
प्रतिज्ञानिर्णयं त्यादिनात्मनेपदं गोपीगणो यस्मै ऋतेस्म अपङ्गवेन य तोषयितुं मैच्छत्
स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुं मैच्छेत् इत्यर्थः । गोपीगणो यस्मै अज्ञाघष्ट स्नाघनेन य तोष-
यितुं मैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुं मैच्छेत् इत्यर्थः । गोपीगणो यस्मै स्रष्टयति स्म
गोपीगणो यस्मै अशप्तं च शपथेन य तोषयितुं मैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुं मैच्छ-
ेत् इत्यर्थः । अशप्तेति शपथाशीर्गन्तुकारे शप नाथ इत्यादिनात्मनेपदम् । गर्गी
इत्यादि । गर्गी मुनिः, ब्रजे गोष्ठे रामाय राध्यतिस्म कृष्णाय ईक्षतेस्म रामस्य कृष्णस्य
च शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः । पर्यालोचयदिति कविकल्पद्रुमे अकितौ वा
चुरादय इत्यत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् लीचुडौच्चे इति भौवादिकस्यैव
चुरादिल्लूपम् । अथवा पर्यालोचनं पर्यालोच घञलनट् इत्यादिना भावेऽलु ततः
पर्यालोचं करोतीति लौ रूपम् । रामो विभोषणाय राज्यं आशुश्राव यशश्च प्रत्यशृणोत्

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

रामः, प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वगृणात् कपिः ।

दातु प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । लक्ष्मणस्तस्मै रामाय प्रत्यगृणात् कपिः सुग्रीवः तस्मै रामाय अन्वगृणात् । विभोषणाय राज्यं यश्च दास्यामीति वदन्त राम साधुवादे प्रीत्याह्वयामासेत्यर्थः । धारयत इति फलवत् कर्त्तव्यात्मनेपदम् । सर्वः शिवः सङ्गी भक्तभ्यः, सर्वं धारयते दयालुतया अवश्यं दायिनः, सर्वस्य अधमर्णतुल्यत्वेन निर्देशः । तादर्थ्योदाहरणमाह त भजत्यादि । हे साधो । मुक्तये मुक्तयर्थे त सर्वं भज मुक्ते, सर्वेण सह यागभावात् चतुर्थी । यन्निमित्तस्य कर्मणा योगस्तत्र देनार्थादिति सप्तम्येव तेन वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्ण इत्यादि । एव यूपाय दारु अश्वाय घामः रश्मनाय स्थालीत्यादि । तुमन्वीधातुर्गर्भस्थिती यव प्रतीयते तस्मात् कर्मणोऽपि यथा काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतु व्रजतीत्यर्थः । पाकाय व्रजति पाकं कर्त्तुं व्रजतीत्यर्थः । मूत्राय सम्पद्यते यवागू यवागूरेव भक्षिता मूत्रं भवतीत्यर्थः । भेदावचायान्तु यवागूहतीमूत्रं सम्पद्यत इत्येव । एवञ्च उत्पातनं ज्ञाप्यमानादाप । वाताय कपिला विद्युत् आतपाय लोहिता विद्युदित्यादि ॥ २९४ ॥

श्रीरा-टी—दातुमिच्छा दिक्ता । आश्च प्रतिश्रुतौ ताभ्यां शुः स । प्रतिश्रुतं अनुश्रुतौ ताभ्यां गृः स । स्याश्च ऋश्च ज्ञाघश्च सृष्टिश्च शूचं राध्च ईक्ष्च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुश्रुश्च धारिश्च ते तेषामथास्ते दिक्ता च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च हविश्च द्रोहश्च ते च ते तस्मै अर्थं प्रयोजनं तदर्शस्तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन् तादर्थ्यं । यस्मै दातुमिच्छा इति देनं कर्मणा स्वेन स्वेच्छया क्रियमाणं दानं यो लभत स भसजः यद्यपि पुनरादानं नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पाणिनिः कर्मणा यमभि-
प्रेति स सम्प्रदानमित्याह । तेन विप्राय गा ददाति माषानस्मै तिलभ्यः प्रयच्छात् इत्यादौ स्यात् न तु व्रतः, सृष्ट ददाति राज्ञी दण्डं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददाती-
त्यादौ श्रवणे भयं ददाति भयानि दत्तसीतायै भयं ददातु इत्यादौ तु स्वप्रयोजनं अभिलक्ष्यती घस्यात्मन्यसतोऽपि भयस्य दैवत्वेन विवक्षणात् अतएवोक्तं ददातु सङ्गा स सुखमिति । एव विवक्षावशात् यत्र वस्तुती दानं तदापि न । यथा सममब्राह्मण्यं दानं द्विगुणं ब्राह्मणमुवे । अधीते शतसाहस्रमनन्तं देवपारमे इति मनः । परं तु पूजानुग्रहकाभ्यांभिः खद्रव्यस्य परार्पणम् । दानं तत्पार्पणं स्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्त्तितम् । गुरुदेवविजातीयानां भावशुद्ध्या कृतं हि यत् । ध्यानावनतिदानैश्च पूजा मानन-

रामं वदन्तं प्रोत्साहयामास इत्यर्थः ।

सर्वो धारयते सर्वं सद्ग्रास्त भज मुक्तये ॥

मुच्यते । विरूपोन्मत्तनि स्नानासक्तत्वापूर्वकं हि यत् । पूरणं दानमानाभ्यामुपयुक्तं
उदाहृतं । यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकं क्रियते कायिकं यच्च तत्
काश्येति प्रकीर्तितम् । दानपात्रं सम्प्रदानं विधा तच्च निरूपितम् । देहीति प्रेरणात्
किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा । महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते ।
अनुमन्तिकमेतत् स्यादगुणवानतिथिर्यथा । न स्वीकरोति साहात्म्यात् निराकुरुते
तथा । अनिराकर्तृकं तत् स्वाद्यथा चैव्यं कृपानिधि । इति मुख्यसंप्रदानमन्यवतूप-
चारादित्यप्याहुः । अमृता गुणेषु दोषारोपः । क्रोधी नेचलौहित्यादि चित्तविकारः ।
ईश्या अक्षमा । रुचिः प्रीतिविशेषः । द्रोहः, जिघांसा । असूयाद्यथाना धूना घम्यं यं
प्रति कीपः । रुच्यथाना प्रयोगे तु घो यस्य प्रीतिं करोति । स्थाङ्गः स्थावराणां प्रयोगे यो
बीधयितुमिष्टं स्पृह्योः प्रयोगे योऽभीष्टं राधीचो प्रयोगे यद्विषये विविधप्रश्न
आप्रतिशु प्रत्यनुगो एतयोः प्रयोगे गम्यमानं प्राक् क्रियाया यो घः । धारं प्रयोगे यो
घनस्वामी स भसज्जः स्यादित्यर्थः । ददात्विति । यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयतिस्मै हर्गुणेषु
दोषभारीपितवान् । यस्मै गोपीगणं कृष्यतिस्मै यं प्रति नेचलौहित्यादिकं कृतवान् ।
यस्मै ईर्ष्यतिस्मै यं प्रति न चान्तवान् । यस्मै रोचतेस्मै यस्य प्रीतिविषयीभूतो
गोपोगणः । यस्मै दुह्यतिस्मै गोपीगणो यं प्रति हिसितुमिष्टवान् । यस्मै गोपोगण-
स्तिष्ठतेस्मै यं प्रति स्वाभिलाषं बीधितवान् प्रकाशं मम् । यस्मै ङुतेस्मै अपङ्गुवानी
गोपीगणः हरिः चातुर्यं बीधितवान् यस्मै अस्त्राघिष्टं स्थावमानमात्मानं यं बीधित-
वान् । यस्मै स्पृहयतिस्मै यमौसितवान् पुष्येभ्यः स्पृह्यते राज्ञा इत्यादावदत्ताज्ञावि-
मम् । स्पृहणीयाविभूतय इत्यादि विकल्पदर्शनाद्विकल्पयत्यन्वः । अत्र तु पुष्येभ्यः
स्पृहयति पुष्याणि स्पृहयति इत्यादौ क्रियाव्याप्यतया ढत्वम् । क्रियासम्बन्धविवचनया
ढत्वमिति । यस्मै गोपीगणोऽश्नतः यं प्रति गोपीगणः शपथादिना स्वस्य तद्वशत्वं
बीधितवान् । स हरिः, सद्ग्रास्तुखं ददात्वित्यन्वयः । गर्गो रामाय राध्यतिस्मै
कृष्णाय ईक्षतेस्मै व्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोश्चित्तं कौटुम्भिकं पथ्या-
लोचितवान् इत्यर्थः । खादिराधोतेरपियङ्गणात् विप्राय रामोतीत्यन्वे । रामो
विभीषणाय राज्यमाशुश्राव यश्च प्रत्यशृणोत याचमाने विभीषणे राज्यं यशोऽप्यङ्गी-
कृतवान् तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रत्यगृणात् कपिर्हनुमाश्च अन्वगृणात् विभीषणाय
राज्यादिकं दातुं शसती रामस्य प्रोत्साहनं कृतवानित्यर्थः । आप्रतिशु प्रत्यनुगोः

२६५ । शक्तार्थं वषट्कृतं सुखं स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः ।

शक्तार्थ—नमोभि ३॥ ।

एभिर्योगी चै स्यात् ।

गन्धमानं प्राक्क्रियायां यद्वशात् याचनं श्रमनमिन्नेऽपि शृण्वद्वा प्रतिशृण्वन्ति मन्त्रसाधौरुणीत्तमा । गृणद्ग्रीऽनुगृणन्त्यन्ये कृताद्यानेव मदिधा इत्यादौ श्रवण-
कथनं प्राक्क्रियायां वै म स्यात् । सङ्गः सर्वं सर्वो धारयते सतां मन्त्रेभ्यः सर्वस्य स्वर्गसोच्चादिरूपधनस्याधमर्णः शिव इत्यर्थः । अन्ये तु घृण्डस्थिताविति गृह्णन्ति ।
‘घृण्डध्वमे’ इति परे । वस्तुतस्तु घृण्डस्थितौ घृण्डच धारणे ऋक् च धृत्यां
‘घृण्डध्वमे’ चतुर्थी यद्वशम् । तथाच धनं प्रियते तिष्ठति साधुमन्त्रेण धारयति
स्थापयति साधुर्धनस्थितिं प्रयोजकं पूर्वकं स्वामी उत्तमर्णः, धृत्यर्थे साधुर्धनं धारयते
धारयति वा रक्षति अत्र साधुरक्षणकर्ता धनस्वामी उत्तमर्णः । एव साधुं फलं
धारयते अवशसयति साधुर्धननाशप्रयोजकः, स्वामी उत्तमर्णः । सर्वत्र सप्तप्रयोजके
चैत्रे पूर्वे स्वामिनि साधो वै तौ प्राप्तेऽनेन भूमिति सारार्थः । एव विप्राय शतं
धारयति चैत्रं विप्रस्य शतं प्रियते स्वरूपेणावतिष्ठते तच्छतं चैत्रं आत्मनि स्थाप-
यति इत्यर्थः । त ईदृशं शिवं मुक्तये भजं भजनं प्रयोजनम् एव यपाय दाक रत्ननाथ
स्वालीत्यादि । अनुक्तचतुस्रमन्त्रात् । अप्रयुक्तस्य चतुस्रमन्त्रस्य ढाञ्जी स्यात् । काष्ठाय
व्रजति काष्ठमानेतु यच्छतीत्यर्थः । युद्धाय सनद्धते युद्धं कर्तुं सन्नद्धनं करोति ।
पत्ये गते पतिं प्रीणयितुं शते इत्यर्थः । अनुकृतिं किम् उपधानाङ्गत्वं व्रजति चतुस्रं
भावात् चतुस्रं या भावत्यन्तदन्ताञ्जी स्यात् । पाकाय व्रजति पक्त्वं व्रजतीत्यर्थः ।
एवं भूतये व्रजतीत्यादि । यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थं तेन औदनं
पाचकी व्रजतीत्यादौ चै चतुस्रं त्वान्नं स्यात् । उत्पातेन बोध्यात् वाताय कपिलिका
विद्यत् कपिलिकाविद्युदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपायं ज्ञोहिता
विद्युदित्यादि ॥ २६४ ॥

शक्तञ्च अर्थञ्च वषट् च हितञ्च सुखञ्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः ।
शक्तिं सामर्थ्यं अर्थं प्रयोजनम् । शक्तार्थं हितं सुखं इति चतुषामर्थग्रहणात्
शक्तार्थं अर्थार्थं हितार्थं सुखार्थानां यद्वशं बोध्यम् । यथा शक्तौ मन्त्रो मन्त्राय
एव प्रथ्यातः अलं प्रभुः प्रीयः समर्थः, इत्यादि । नृपाय अर्थः नृपाय प्रयोजनं

दैत्येभ्यो ऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सङ्गो हितं सुखम् ।
स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

नृपाय हितं नृपाय पथ्यं नृपाय सुखं नृपाय श्रमं इत्यादि । दैत्येभ्यः इत्यादि हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थं पूष्णे वषट् सङ्गो हितं सङ्गः, सुखम् । अग्नये स्वाहा मित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्वत्र भवतेर्गम्यमानत्वात् वाक्यसमाप्तिः । वषट् स्वधा स्वाहा नमः त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् ग्रहणं मन्वान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः स्वधोच्यता हृदयाय नमः इत्यादि सिद्धम् ।

रायथं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम् । शक्तार्थयोगे षष्ठ्यपीति वक्तव्यम् । नाप्रोथीदस्य कश्चन इति भट्टिः ॥२९५॥

श्रीरा-टी—शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तायाः शक्तपर्याप्तं प्रभुप्रोथनादयः । दैत्येभ्यः इत्यादि । दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो हरिः, एवं श्रुत्वा प्रदोषः, प्रियसङ्गमाय शक्तौ मल्ली मल्लाय इन्द्री ववाय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा ध्येव तेन समाय प्रभुः सामीत्यर्थः । भट्टौ नाप्रोथीदस्य कश्चन इति दर्शनात् शक्तार्थयोगेऽप्यपीत्यन्वे । शक्तौ मल्ली राज्ञ इत्यत्र राज्ञी न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थद्योतकाः । पूष्णे वषडिति सूर्याय दीयते इत्यर्थः । सङ्गो हितं सङ्गः सुखं परञ्च ग्रहणात् सतामित्यपि प्रामाद्यङ्गुलिना हितमिति भट्टिः ।

अग्नये स्वाहा अग्नये दीयते इत्यर्थः । एव मित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति पीष्टुः कुशलमस्तु

यः । सते नमः सता सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः । सामान्यतः ग्रहणात् कृष्णाय कुसुमं नमः इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् नमस्कृत्य मुनिवयमित्यादौ नमः शब्दद्योतित-
गणानां व्याप्यत्वात् ढलम् । रावणाय नमस्तुभ्यो स्यात् सीते स्वस्ति तं ध्रुवम् । नमो योगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्प्रदायात् बुधैः । करीत्यर्थविवक्षायां द्वितीया तत्र निश्चला । रावणाय नमः कृत्या नमश्चकार देवेभ्यः इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमः-
शब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढलं स्यादेव । बलिं वक्षितं प्रयोजनार्थार्थेन । बलि-
रक्षितायां प्रयोजनवाच्यार्थेन च योगे ची स्यात् । कुवेराय बलिं विप्राय
रक्षितं ब्राह्मणार्थाय यवागूरित्यादि नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गताचक्षितं
स । कृत्यार्थविकारे सम्प्रदायानादभेदे । कृत्यार्थधुभिर्योगे सम्प्रदायानाञ्चै स्यात् ।
विकारेण तु भेदविज्ञायाम् । सूत्राय यवागू सम्पाद्यते । सूत्ररूपेण यवागूः

२८६ । टेनाशिषि वा ।

टेन ३, अथवा टे ७, न ११, आशिषि ७, वा ११ ।

सद्भाः सता वा शं भूयात् ।

परिणसतीत्यर्थः । एव उच्चाराय कल्पते मास इत्यादि विकारे किं सूत्रं यवागूः सम्पद्यते अत्र विकारो न विवक्षितः किन्तु कारणतामात्रम् । भेदे तु सूत्रं यवाग्वा सम्पद्यते यत इत्यादिना जलम् ॥ २८५ ॥

कर्मशब्देन क्रियाव्याप्य क्रिया चीच्यते कर्मक्रियेत्यमरात् । तेन कर्मशब्दे नास्य ढमञ्जाविधानान्न ढशब्देनापि तदुभयमुच्यते । अतएव घेचादिहे क इत्यादौ आदिक्रियां वक्तुं आदि ढमिति स्वयं वक्ष्यति । ततश्च ढशब्देनात्र क्रियोच्यते क्रियायाश्च केवलाया प्रयोगासम्भवात् क्रियावाचकं पदमित्यर्थः । दृष्टार्थाविवक्षणाशौ आशिषि गम्यमानाया टेन क्रियावाचकपदेन भग्नं भवतु भूयादित्यादिना योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । न हि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति न्यायादेव क्रियापदप्राप्तौ तदयोगविधानं साक्षात्-क्रियापदसम्बन्धाय अन्यथा टैत्येभ्योऽल ह्ररित्यादौ यथा भवतेर्गम्यमानत्वादनमाद्येयोगे चतुर्थी तथात्रापि सता कल्याणमित्यादौ चतुर्थापत्तेः । अथवा आशिषि गम्यमानायाऽपि विष्करणस्य यत कर्म कल्याणादि तेन योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । अथवा हे इति सप्तम्येक न इति लुप्तप्रत्ययेकम् । आशिषि गम्यमानाया चतुर्था स्यादिति न तु टे कर्मणि प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । कर्मणि तु श्रीकृष्ण सता शं करोतु इत्यादौ न स्यात् । आशिषि किं तेषां कुशलं भूतं पक्षे षष्ठाविधानात् पदार्थ एवात्र निश्चित इति बोध्यम् । तेन ग्रामे कुशलं भूयादित्यादौ न स्यात् ॥ २८६ ॥

श्रीरा टी—आशिषि गम्यमानाया यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्मादधी स्वात्मा ननु टे सति । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तथाहि कुशलाद्युष्य प्रयोजनहितसुखशीभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम् । सद्भाः माधूना कुशलं भवतीत्यप । एव सद्भा सता वा आयुष्य जीवितं प्रयोजनमर्थं पथ्यसुपकारकं शर्म सात शोभनं भट वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि । स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्वेषु नित्यम् । हित-सुखयोरुभयव पाठादिनाश्रित्यपि विकल्पार्थः । टे तु शिवस्तव करोतु शर्म । टे निषेधस्तु न प्राणिन्यादिसम्मतः । आशिषि किं आयुष्य प्राणिना हृतम् ॥ २८६ ॥

२६७ । परिक्रियो धे वा ।

परिक्रियः ६।, धे ७।, वा १। ।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णो रुषारिभिः ।

२६८ । गत्यर्थमन्यठे चेष्टावज्जेऽनध्वाकाक-
शूकशृगालनावज्जे वा ।

गत्यर्थमन्यठे ७।, चेष्टावज्जे ७।, अनध्वा—अज्जे ७।, वा १। ।

गत्यर्थमन्यत्यो ढे क्रमान्मार्गकाकादिबर्जे चेष्टावज्जयो श्ची
स्यात् वा ।

परिपूर्वस्य क्रीणाते प्रथमे धे करणे चतुर्थीं स्यादित्यर्थः । भक्त्यै इत्यादि ।
विष्णो सकाशात् सद्भिः साधुभिः भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता अरिभिः दैत्यै रुषा
क्रोधेन मुक्तिः परिक्रीतेत्यर्थः । भक्त्यै इति चतुर्थीं रुषा इति तृतीया । वेतन
एवाय विधिरिति क्रमदीश्वरश्रीपतिदत्तौ द्रोणाय द्रोणेन वा अह परिक्रतो
वैतनिक । द्रोणवेतनेन कृतस्त्रमह स्वीकृती वैतनिक इत्यर्थः । व्यवस्थार्थं परसूत्रे
वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषादयमव्यवर्त्तित्वेऽप्यस्य विकल्पार्थं वा ग्रहणम् ॥ २६७ ॥

श्रीर-टी—परिपूर्वक्रीञी वेतनादौ धे ची वा स्यात् । नियतकाल कृत्वा
स्वीकरण परिक्रियः । सद्भिः, विष्णोर्भक्त्यै मुक्तिः, परिक्रीता विष्णुसेवनवेतनेन
सालोकादिरुषा मुक्तिर्निबद्धा इत्यर्थः । अरिभिः शत्रुभिः रुषा द्वेषेण । उदा-
हरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एव द्रोणाय द्रोणेन वा परिक्रीती वृषलः ।
किञ्चित् कालपर्यन्तं स्वीकृतवानित्यर्थः । परे, किं श्रुतेन क्रीतीऽश्वः । परे घस्य
भलमाहुः ॥ २६७ ॥

गत्यर्थश्च मन्यश्च गत्यर्थ मन्यौ तयोर्ढे तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च द्वयोः समा-
हारः चेष्टावज्ज तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौश्च अज्ज
तत् न तत् अतत् अकाक शूक-शृगालनावज्जं पश्चात् अनध्वा च अकाक शूक
शृगालनावज्जश्च द्वयोः समाहारः तस्मिन् । चेष्टा कायकृतव्यापारः परिस्पन्द-
नादिलक्षणेति केचित् । अपकृष्टत्वेनावज्ञा । ततश्च गत्यर्थघातोर्ध्वनि वर्जिते
कर्मणि चेष्टाया गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यात् मन्यते काकादिवर्जिते कर्मणि
अवज्ञाया गम्यमानाया चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः । व्रजाय व्रजतीत्यादि । पचे

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।

न त्वा वृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये वृणं खल ॥

चेष्टावन्ने किं—

मनसा हारकामेति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादौ तु—

गच्छत्यनन्तः पत्न्यां न त्वा काकं स मन्यते ॥

व्रज व्रजति । न त्वा वृणायेति । हे खल त्वा त्वा वृणाय न मन्ये वृणादत्यप-
कृष्ट मन्ये इत्यर्थः । मन्यतेयेन कर्मणा अनादरी गम्यते तत्रैव चतुर्थी तेन न त्वा
इत्यत्र न स्यात् । रामानन्दन्तु नत्वा वृणाय इत्युदाहरणज्ञापकात् नञ्स्मृत्ये
विधिरयमित्याह तद्वेद्यम् । वृणाय सत्वा रघुनन्दनोऽयं शायेन रज प्रधाननिरास्य
दति भट्टि । त्वा मन्येऽहं जनार्दनमिति प्रत्युदाहरणप्रयोगाभावात् । मन्यते
रप्राणिकर्मणि चतुर्थीति केचित् स्वमते प्राणिकर्मण्यकर्मणि च काकमध्ये शक
पाठात् । भवन्त दृष्टम् मन्ये त्वा मन्येऽहं पिशाचकमित्यादौ त चप्राप्तिपक्ष
एव ज्ञेयम् । केचित्तु कुत्रापि विधिरपि न स्यात् तेन ग्राम कुमारसम्भव स्वय
भुवे नमस्कृत्य इत्यादि ॥ २८८ ॥

श्रीरा-टी—गतिरर्थो यस्य स. स च मन्यथ तत्तस्य ढ तस्मिन् । चेष्टा च
अवज्ञा च तत तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शकश्च श्रगान्श्च नोऽहं अन्नं
तत्, न तत् अकाकशकश्रगालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तत्र तत तस्मिन् ।
नञ्द्वयमुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका
तेन स्त्रिय गच्छतीत्यादावपि न स्यात् याम्यार्थत्वात् चेष्टाकायकृतव्यापारः परि
म्यन्दनादिलक्षणमित्येके तन्मते स्त्रिय गच्छतीत्यादौ गृह प्रविशति इत्यादिबन्ध
स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अजा नगति गृह प्रविशति गिरिशिखर
मारीहति सागर तरति इत्यादौ न स्यादेव ग्रामाय ग्राम गन्ता वनाय वन गमन
मित्यादौ ढे षपि न स्यात् । ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्याद्यापि भागवति ।
एके तु तादर्थ्ये चा सिद्धाया ग्रामाय समृच्छतीत्यादिषु समो गमच्छेत्त्यादिना
अटत्वान्मप्राप्तिनिरासार्थमिदमित्याहुः । न त्वा वृणायेति मन्यते येन देनानादरी
गम्यते तत्रैव चौ तेन त्वाम् इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्तम् इत्यादि अत्र मुख्यस्या-
ध्वनौ निषेधः । सुख्यत्वं तु साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं तेन उत्पद्येन पथे

२६६ । यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमा- दादानभूवाणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

यत' ५, अपाय—वारण १, ज १, पी । १ ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात् तत्र पी ।

गच्छतीत्यादौ स्यात् । पथ, साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन गौणत्वात् । न त्वा काकमिति त्वा काक न मन्यते काकादप्यपहृष्ट मन्यते इत्यर्थः । एव न त्वा शूक मन्ये न त्वा शृगाल मन्ये इत्यादि । परे तु प्राणिमात्रे निषेधात् । काकशूकशृगालानामिव निषेध इत्याहुः । तन्मते शूकस्थाने शुनः पाठः अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालावेव वर्जयन्ति ॥ २६८ ॥

अपायश्च भीष जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानश्च भय वाणश्च विरामश्च अन्तर्द्धिश्च वारणञ्चेति समाहारः । एकदेशे ते यस्माद्भवन्ति तदपादानसंज्ञं स्यात् तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः । अपायो विशेष पूर्वसंयोगनाशस्तस्य चोभयनिष्ठत्वेन वृत्त्यात् पत्र पततीतिवत् पत्रादृच्छतिष्ठतीत्यपप्रयोगापत्ते वस्तुतस्तु अपपूर्वं अघडमती भावे घञि अपायश्चलनम् । यस्माद्वस्तुनी वस्तुन्तरस्य च चलनं भवति तदपादानमित्यर्थः । तेन पत्रादृच्छस्य चलनाभावात् पत्रस्य न अपादानत्वम् । भीषयम् । यथा व्याघ्रात् विभेति । निन्दया मनोनिवृत्तिर्जुगुप्सा । यथा पापात् जुगुप्सते घोरः । एवं विभक्तते परस्त्रीभ्य इति हलायुधः । पराजयः सोढुमशक्त्या निवृत्तिः । यथा सिद्धात् पराजयते हस्ती । अन्यत्र हस्तिन पराजयते सिद्धः । प्रमादः शास्त्रविहितकमाकरणम् । यथा धमात् प्रमादयति नौच । आदानं ग्रहणञ्च । यथा कूपाद्धनं गृह्णाति विप्रः । एवम् उपाध्यायात् ग्रन्थमधीते छात्र पठति शृणोति जानातीत्यादि । भूकृत्पत्तिः प्रादुर्भावश्च । यथा पितु पुत्रो जायते हिमवतो गङ्गा प्रभवति । वाक् रक्षणे यथा व्याघ्रात् गा रक्षति गोप । विरामी विरति । यथा जपाद्विरमति विप्रः । अन्तर्द्धिरन्तधानं लुक्कायनमिति यावत् । यथा गुरोरन्तर्द्धते शिशुः । एव निलीयते पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुच्चापनयने कर्मणि क्तिपि लुक् । लुक्कायः शरीर यस्य स लुक्कायः । एतेन इवाचरतीति कौ साध्य वारणं निवारणम् । यथा बवेभ्यो गा निवारयति । विभीषणेत्यादि । विभीषणः पदादभष्टः पदात् स्थानात् भष्टश्चलित इत्यर्थः, भ्रातुर्भौतः, भय प्राप्त इत्यर्थः । जुगुप्सितः

विभीषणः पदाद्भ्रष्टो, भ्रातुर्भीती, जुगुप्सित ।

पापात्, पराजितो दुःखात्, अप्रमत्तो विधे मतः ॥

पापात् निन्दया पापान्निवृत्त इत्यर्थः । पराजितो दुःखात् दुःखं सोदुमशक्त्या निवृत्त इत्यर्थः । अप्रमत्तो विधे, शास्त्रविहितकर्मणोऽनिवृत्तो इत्यर्थः । सत आत्तविद्यः आङ्पूर्वदाञ् ग्रहणे वर्त्तते । ततः कर्मणि क्त ग्यचस्त्विति तकारा देशः आत्ता गृहीता विद्या येन स आत्तविद्यः सतः पण्डितात् गृहीतविद्य इत्यर्थः । स मुनेर्जातः मुनेर्विश्वश्रवसी जाती भूत इत्यर्थः । भ्रातुस्वावी निजैः आत्मीयैः भ्रातु रावणात् बधोद्यतात् तातो रक्षित इत्यर्थः । भवात् विगतः भवात् ससारव्यापारात् विरतो निवृत्त इत्यर्थः । अन्तर्हिती दुष्टात् रावणात् अन्तर्हिती लुक्कायित इत्यर्थः । अन्तर्हित अन्तरशब्द पूर्व दुधाजलि अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । शोकात् रामेण वारित त्वामन्न लङ्काराज कर्षिष्यामीत्यादि प्रियवचनमुक्त्वा शोकात्निवारित इत्यर्थः । कुतो भवान् अयोऽयाया इत्याद प्रशङ्गानर्थोरागत इत्यस्याध्याहारिणैव अपायसिद्धौ पञ्चमी ॥ २९६ ॥

श्रीरा-टी—अपायो विम्लष भीभेयम् । जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः । पराजयः सोदुमशक्तः प्रमादोऽनवधानता । आदानं नियमतो वाक्यग्रहण भूषणत्तिः प्रादुर्भावश्च । तार्थं रक्षा । विरामोऽग्रहया चित्तनिवृत्तिः । अन्तर्हि रन्तर्ज्ञानम् । वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति । अपायाद्यवधिलेन यदिवच्यते तज्ज सञ्ज्ञं स्यात् । तर्त्तविधम् । निदिष्टविषय किञ्चिदुपात्तविषयः तथा अपचित क्रियश्चेति विधापादानमुच्यते । श्रुतसाञ्जक्रिय यत् स्यान्निदिष्टविषयन्तु तत् । उच्य साध्यक्रिय यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् । अपचितक्रिय तत स्याद्यत् क्रियाशून्यमव हि । क्रमेणोदाहरणानि । हन्तात् पण्य पतात घनाद्विद्योतत विद्युन्मघाभिः सत्य विद्योतत इत्यर्थः । श्रीमन्मो माधुरा आद्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते । नियमश्चावश्यकता । यं तावदाद्यतरा भवन्ति ते दुर्गतेभ्यः उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः । एव माधुर्य्य श्रीमन्मा दानतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते इति । अपसरतो मेषादपसरति मेष इत्यादां एकस्यावधिलेन विवक्ष्यते । यदा तु विवक्ष्यते तदा मेषावपसरत इति एवं ह्यस्य पर्थं पततीति सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात् । तत्र भीवार्थयोर्भी भृहृहेतुः । भयादीनामवधिलेन यदिवच्यते तज्जसञ्ज्ञम् । तत्र भीवार्थयोः भयहेतु पराजयत् सोदुमशक्यम् । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्याता । उत्पत्तिकर्तुर्न्यतु कारणं प्रादुर्भावकर्तुर्न्यदाद्योपलम्भनस्थानम् । अन्तर्ज्ञानकत्ता यस्यादर्शन-

आत्तविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजै, भवात् ।

विरतो, ऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

मिच्छति । जुगुप्सा विरामप्रसादवारणार्थानां यन्निमित्तं तस्यैवावधित्वविवक्षायां जसन्नेत्यर्थः । विभीषण इत्यादि । विभीषणं पदादभ्यष्टं लङ्कायां गमस्य निकटं गत इति यावत् । स कौटुश, भ्रातुः रावणाद् भीतं तस्य भ्रातृव भय-हेतुं कुञ्चिकयैर्न भययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावान्न जलम् । पापात् जुगु-प्सितः पापं निन्दनं ततो निवृत्तः । जुगुप्सायाः, पापमेव निमित्तम् । दुःखात् पराजितं दुःखं सीदुं न क्षमः पराजयः, सीदुमशक्यमेव दुःखम् । अन्यत्र रिपून् पराजयते अभिभवतीत्यर्थः । अत्रिंशे प्रसक्तं अशास्त्रविहितात् कर्मणः, प्रसक्तं प्रसादस्याशास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम् । यद्वा विधिः अप्रसक्त इति अशब्दो निषेधकः । आदौ जलं पश्चान्निषेधाकारेण सह सम्बन्धः । शामान्निर्गच्छतीति वत् । एव धनात् प्रमादयति इत्यादि । सत आत्तविद्यः पण्डितान्नियमतो गृहीतवाक्यः, गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्या-दत्त एवमुपायायात् शृणोति पठतीत्यादि अनियमे तु नटस्य शृणोति । मुने-र्विश्वश्रवसो जात उच्यन्ते, विभीषणस्य मुनिर्निमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतेः कारणं तद्विविधं समवायिनिमित्तञ्च तत्र यत् समवेतं कार्यं मुत्याद्यते तत् सम-वायि यथा सृष्टिण्डाद्गटो जायते वीजादङ्कुरो जायते इत्यादि एतद्भिन्नं निमित्तं यथा चक्राद् घटो जायते पुत्तात् प्रमादो जायते इत्यादि समवायिकारणप्रत्यासन्न-संवधृतसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यं यथा तन्तुव्यसयगात् पटो जायते इति शृङ्गात् शरी जायते गोमयाहृषिकी जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं शृङ्गादि समवायिशरादेरपृथक्सिद्धत्वात् । भ्रातृरावणान्निजैरात्मीयैस्त्रात । रावणो विभीषणस्य भयहेतुरेव एव काकात्तिला स्त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुप-चरणोय भयस्य प्राणिधर्मत्वात् । भवाद्विरतः, ससारमश्रद्धधनिरुक्तः, विरामस्य भवो निमित्तं दुष्टादन्तर्हितं आत्मनो रावणाददर्शनमिष्टवान् । रामेण शोका-द्वारितं शोके प्रवर्तमानो निरुद्ध रावणस्य निमित्तं शोकः । एव यवेभ्यो गार्-रक्षति कूपादन्धं वारयति सत्यात् खलति आचाराखलति विप्राहस्त्रं गृह्णाति इत्यादौ गौणागौणापायावधिलेन विवक्षितत्वात् जल एव सति व्याघ्रो मा पश्येत् । तदा ध्रुवः सृष्टुरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यादौ क्रमेणैव गौणापाय-त्वात् सिद्धेत्यादि ग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्यन्ये । व्याघ्रादिमिति दस्युभ्यो रक्षितः स्वार्थ इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्वोणाप्राप्ते ग्रहणमिति परे ॥ २८६ ॥

३०० । अन्यारभ्यार्थारात् वह्निर्विनर्त्ते प्रति-
पर्यपाङ् दिक्शब्दैर् हेतु यवर्थे च ।

अन्य—शब्दैः ३॥, हेतुयवर्थे ७, च १॥ ।

एभिर्योगे हेतौ यवन्तस्यार्थे च पौ स्यात् ।

आङ् व्याप्तिसौम्योऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

अन्यथ आरभ्यथ अन्यारभ्यौ तौ अर्थौ यथोक्तौ अन्यारभ्यार्थौ । अन्यार्थं
आरभ्यार्थश्चेत्यर्थः । दिशि वर्त्तमानाः शब्दा दिक्शब्दाः । दिश प्राधान्यात्
वर्णसन्निपार्थश्च दिङ्शकालवाचकानां दिक्शब्देन निर्देशः । अतएव तद्विज्ञेऽपि
दिक् शब्दो दिक्देशकालैस्तादिति स्वयं वक्ष्यति । दिक्शब्दाश्च पूर्वापरादयः
प्रागुदक् प्रत्यगादयश्च । किञ्चात्र दिग्देशकालानां त्रयाणामेव ये वाचकास्तेषा-
मेव ग्रहणम् । तेन कालमात्रवाचकस्य मासादेर्न प्रसङ्गः । अन्यारभ्यार्थौ च आराच्च
वह्निश्च विनाच ऋतेच प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च दिक्शब्दाश्च ते अन्यार-
भ्यार्थारावह्निर्विनर्त्ते प्रतिपर्यपाङ्दिक् शब्दास्तैः । यवितिक्ताच् स्थानं यवाददेशः
तस्य केवलस्यासम्भवात्तदन्तस्य ग्रहणं तस्यार्थो यवर्थं हेतुश्च यवयश्च इति हेतुयवर्थं
तस्मिन् । अन्यार्थंरारभ्यार्थंराराद्यैरष्टभिर्दिग्वाचकशब्दैश्च योगे हेतौ प्रयुज्यमानास्त्रिङ्गा-
दयवन्तस्यार्थं गम्यमाने च पञ्चमी स्यादित्यर्थः । प्रतिपर्यपा चतुर्थामर्थविशेषंष्वेव-
ग्रहणं मित्याह आङ् व्याप्तिरित्यादि । अत्र आङ् व्याप्तिसौम्योऽर्थयोर्वर्त्तते । व्याप्तिरभि-
विधिः । सौमा अवधिः । प्रति, प्रतिदाननिधौ वर्त्तते दानञ्च निधियश्च इति समाहारः
दाननिधिः सूत्रत्वान् पुंस्त्वप्रतिदाननिधिः । प्रतिदाननिधिः तस्मिन् प्रतिदाने प्रति-
निधौ चेत्यर्थः । प्रतिदानं विनिमयः प्रतिनिधिसुल्लभ्यः । अन्यौ आङ् प्रत्योऽर्थवर्त्तिनौ
पर्यपौ त्यागे वर्जने वर्त्तते । नेतरो विष्णुरीशानात् शिवात् इतरो भिन्नौ न । एव
भिन्नं अन्य इत्यादि । भवात् प्रभृतिः सीऽर्च्यते । भवात् जन्मनः । प्रभृतिः स विष्णु-
र्ऽर्च्यते । प्रातः कालः समारभ्य जपेन्मय्यदिनावधि इत्यादिकन्तु उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्गैरीयसीति न्यायात् कर्मणि द्वितीया । सीऽस्मदारात् अस्माकं
निकट इत्यर्थः वह्निस्त्वत् तव वह्निरित्यर्थः । वृषात् विना श न, वृषात् पुण्या-
दित्यर्थः । वृषाद्विज्ञेऽर्थोऽनार्थोऽर्थेन प्रयोजनं वा विना ऋते इति द्वाभ्यां योगे धिक्
समर्थेत्यादिना द्वितीया च विनाशब्देन योगे सह वारणेत्यादिना तृतीया च
सामान्यविशेषाभावाद्भवतीति बोध्यम् । भक्तेः प्रत्यसृत शब्धौ शिवस्य भक्तेः

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते ।

सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृतं ॥

भक्तेः प्रत्यमृत शम्भोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति ।

पर्यनन्तात् त्रयस्तापाः, आमृत्योः सेव्यता हरिः ॥

प्रतिदानं सुक्तिं, यः शम्भौ भक्तिं करोति शम्भुस्तस्मै सुक्तिं ददातीत्यर्थः । प्रद्युम्नं केशवात् प्रति प्रद्युम्नं कामदेवं केशवस्य तुल्यं इत्यर्थः । पर्यनन्तात् त्रयस्तापाः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकासन्नकास्तयस्तापा अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः । अनन्तस्य त्यागं जीवानां त्रयस्तापा भवन्तीत्यर्थः, एव अपानन्तात् त्रयस्तापा इत्यपि बोध्यम् । आमृत्योः, सेव्यता हरिः, सत्युपर्यन्तं सेव्यतामित्यर्थः । ब्रह्मा-स्थायकत्वात् । ब्रह्म ईश्वरः, सकलं व्याप्यासीत्यर्थः । पूर्वः कृष्णाद्राभः, पूर्वः पूर्वकालीन इत्यर्थः । कृष्णादवरी गद अवरः, पश्चिमकालीन इत्यर्थः । एव दिशियामात् पूर्वस्था प्राच्या गङ्गादिंश्च गृह्यात् पूर्वः, प्रागश्चल्यः, कालं माघात् पूर्वः, प्राक् पौषः । एवमन्यदूह्यम् । आनन्दादित्यादि । ईश्वरः, शिवः, आनन्दाद्धेतोः, शैलात् शैलमारुह्य आसनात् आसने उपविश्य अलका कुबेरपुरीमीक्षितं पश्य-तीत्यर्थः । आरुह्येति यवन्तस्यार्थे शैलादिति कर्मणि पञ्चमी । उपविश्येति यवन्तस्यार्थे आसनादित्यधिकरणे पञ्चमी । कर्माधिकरणाभ्यामन्यत्र यवर्थे पञ्चमी न स्यादिति प्राञ्चः । अतएव तन्मतस्वीकारार्थं तयोरेवोदाहृतम् । अन्यत्र वर्त्तनानयति बलमाकृष्य नयतीत्यर्थः, इत्यादौ न स्यात् ॥ ३०० ॥

श्रीराटी—अन्यश्च आरभ्यश्च तावर्थी येषां ते दिशि दिष्टा, दिक् शब्दाः । अन्यारभ्यार्थाश्च आराञ्च वहिश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ् च दिक्शब्दाश्च ते तैः । यपीऽर्थो यवर्थः, हेतुश्च यवर्थश्च तत्तस्मिन् । येन विधि-स्तदन्तस्येति न्यायादाह यवन्तस्येति । आडादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवाव-ग्रहश्च इत्याह । आङ् व्याप्तिः इत्यादि । प्रतिदाननिधायित्वागमशासनस्यानित्य-त्वात् न गुणः । प्रतिदाने परिवर्त्ते प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्वं गृह्येत इत्यर्थः । नेतर इत्यादि ईशानाद्विष्णुर्नेतरः शिवाभिन्नः एवं सुसादन्त्येऽसुरवर्गा इत्यादि परे तु नीचार्थेतर शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति भवात् प्रभृतिं जन्मन आरभ्य स शिवी-ऽर्च्यते अर्थादस्माभिः स्तुत्यात् प्रभृत्येव स पञ्चवान्तीति कुमारसम्भवे । परेतु आर-भ्यार्थं शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति आङ् पूर्वकत्वात् । स शिवीऽस्मदारात् अस्माकं समीपवर्त्ती स त्ववहिस्त्वत् दूरवर्त्ती कचिदपवादाविषयऽप्युत्सर्गस्य निर्वेशात् करस्य

ब्रह्मास्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षते ऽलकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्ये त्यर्थः ।

करभोवहि । वहिरम्भीजनस्य वानरा इत्यादीं षी । वृषाद्वर्मादिना श न
वृषाद्वतेनार्थो भवतीत्यर्थः । शम्भीर्भक्ते सेवाया प्रत्यसृत परिवर्त्तो मोच ।
केशवात् प्रति प्रद्युम्न कृष्णस्य प्रधान, मद्दशः अनन्तात् परि विष्णुम्यागात् तयः
कायिकवाचिकमानसात्पापा भवन्तीत्यर्थः । एवमप्यनन्तादिति बोध्यम् ।
आमृत्योर्भृत्यपर्यन्त हरि, सेव्यता विष्णुराराध्यता अस्मादस्माभिः । आसकलात्
सर्व चराचर जगदभिव्याप्य ब्रह्माऽस्ति । अत दिक् शब्देति करणाद्विद्-
कालार्थे पूर्वादीना आ आह्वित्यान्तानाञ्च ग्रहणम् । अत आह पूर्व कृष्णाद्राम
इति कृष्णात् पूर्वकाले जाती बलराम इत्यर्थः । कृष्णादवर उत्तरकाले जातीगद
इत्यर्थः । एव इय अस्या, पूर्वादिक् अयमस्मात् पूर्वोऽंश मावात् पूर्वः पौष,
दक्षिणाहि वनान्नदी उत्तरार्द्धे वमन् राम, समुद्राद्रुचसा पुन इति भङ्गि । उत्तरा
जाङ्गवी काश्या इत्यादि । प्राक् ग्रामात् प्रत्यङ् नगरादित्यादि गम्यमान दिक्
शब्देऽपि । न सि औजसित्यादि जापकात् आनन्दादित्यादि यस्यापि तु
यथर्थ इति यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि विशेषतो न यम् । भवतीति व्याख्यानतो
विशेषणार्थप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्ष्यम् । तथा हि अर्थे कृष्णे हेतो पी नित्य
गुणे हेतो अन्विता पी वा स्यात् । शतान् बन्धः शतस्य कृष्णस्य बन्धनहेतुत्वम् ।
तथा ग्रामाया वचनं यत् शतेन वन्दित । जान्त्वन्धेः शतस्य प्रयोजकवत्
जात्यावृद्ध, जाडेन बन्धः परिख्यात्येन मुक्तम् । परिख्यात्यान्मुक्तः परिख्यात्यं
तत्त्वज्ञान इह गुणशब्देन द्रव्यास्तित्वगुणस्यैव न ग्रहणं किन्तु सम्बन्धिरूपस्य
पराधेऽप्रापन्नमेति तेन वज्जिरत्त धमादित्यादि । स्त्रियान्तु विभ्ययासुक्त, स्त्रीशब्दे-
नावीवूपा ग्रहणात् घटोनास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेधः । एव अप्रयुक्तस्य
यवन्तडे च पीत्यात् । यथा ईश्वरः शिवः आनन्दाद्वतीः शैलादासनादल
कास्या पुरी ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । शैलादिति ढे आसनादिति डे इत्याह
शैलमारुह्य इत्यादि । ढडादन्यत्र बलनानयति बलेनाकृष्य इत्यर्थः । अचाहुः ।
प्रश्नोत्तरयोः । अनयो पी स्यात् । कुतस्त्व वनात् । यत्र तु आगच्छामीत्यादि
क्रिया अध्याक्रियते दाननिधि, तत्र पूर्वेष्वैव पी स्यात् । यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रैवास्य
विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्तविषयत्वात् पूर्वेष्वैव निःसृत्येत्यध्याहारात् ॥ ३०० ॥

३०१ । वारादर्थः ।

वा । १।, आरादर्थे ३॥ ।

दूरान्तिकार्थः पी स्यात् वा ।

रामाद्रुद्रस्य यो दूरं पापाह.खस्य सोऽन्तिकम् ।

आरादित्यव्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते आरादर्थो तेः । आरादूरसमीपयो-
रित्यमरः । इत्यत आह । दूरान्तिकार्थैरिति । रामादित्यादि । यी रामादूर
स पापादन्तिकम् । यी जन रामस्य दूरे तिष्ठति स पापस्य अन्तिके
तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र दूरम् अन्तिकञ्च इत्युभयधर्मवाचितया सप्तम्यर्थे द्वितीयैक-
वचनान्तम् । पक्षे यी रुद्रस्य दूरं स दुःखस्य अन्तिकमिति सत्त्वन्धे षष्ठी ।
वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तनेद विवृणोमि । धर्मवाचि दूरान्तिकार्थात्
सप्तम्यर्थे द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमीनामैकवचनानि स्युः । ग्रामादूर
वसति दूरेण वसति दूराद्वसति दूरे वसति । धर्मवाचिनः किं ग्रामादूरी वृत्तः
दूरौ वृत्तौ दूरा वृत्ता । एवमन्तिकादप्युदाहरणीयम् । एव धर्मवाचिसोकात्पकतिपय
कृच्छात् करणात् तृतीया पञ्चम्यौ । स्त्रीकेन मुक्तिः, अल्पेन नष्ट अल्पान्नष्ट कतिपयेन
गतः कतिपयाद्गतः कृच्छ्रेण खल्व् कृच्छ्रात्तत्त्वम् । धर्मवाचिनः किं स्त्रीकेन मधुना मत्तः ।
एव पृथङ् नानाभ्यां तृतीया पञ्चम्यौ । घटेन घटात् पृथक् पटः, गवा गो नाना मद्भिः ।
न चैतद्योरन्याथत्वेनैव अन्यारभ्यार्थेत्यादिना पञ्चमी स्यादिति वाच्यं सह वारणेत्यादिना
विशेषविधानात् वाधितत्वेन पञ्चमी प्रसङ्गाभावात् । एवञ्च आ आहि वह्निरधीहि
पञ्चमी षष्ठी । ग्रामाद्वक्षिणा ग्रामस्य दक्षिणादृत्तः, ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामस्य
दक्षिणाहि वनम् । एवम् उत्तरा उत्तराहि । उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसा
पुरमिति भट्टिः । गृहाद्वहिः, गृहस्य वह्निः, करस्य करभी वह्निरित्यमरः । वह्निरङ्गो
यवनस्य वायसा इत्यादि । एव पादादधः, पादस्याधः, कफोणिः, कूर्परादधः ॥ ३०१ ॥

श्रीराटी—वारादर्थो येषां ते तैः । आरादूरसमीपयोरित्यत आह दूरान्ति-
कार्थैरिति । सांकात्यकतिपय कृच्छात् वाधसत्त्वे । यभ्य एभ्यः, पी वा स्यान्न
तु सत्त्वे । स्त्रीकान्मुक्तः, स्त्रीकेन मुक्तः । एवम् अल्पादल्प इत्यादि सत्त्ववाचिनस्तु
स्त्रीकेन मधुना मत्तः, घात् फि स्त्रीकम् ॥ ३०१ ॥

३०२ । समार्थेनार्थस्तस्माद्वितमुखैर्निर्द्धारै सम्बन्धे ढे च षी ।

समाथ—सुखं. ३॥, निर्द्धारि ७, सम्बन्धे ७, ढे ७, च ११, षी ११ ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात् ।

समाऽर्थो धेया ते समाधा । समानसमतुल्यसदृशादयः समाधाश्च एनश्च
आथ ऋथ अस्च तस्च तात्च हितश्च सुखश्च तानि समार्थेनार्थस्तस्माद्वित
मुखानि ते । एन आ-रि अस् तस् तात् षडेते तद्धिता* । तेषाञ्च केवलाना-
मसम्भवात् तदन्ताना ग्रहणम् । ततश्च वैनीऽपीत्यत्र पूर्वस्थेत्यादि । दक्षिणी-
त्तरादाह्वीति आदक्षिण उत्तराह्वीति । कुतः रि इति कुत इत्यादिना निपा
तितोऽरि उपरि । अतएव अस् इत्यस्यपुर अधः अव । तस्त्तेरिति तस्पूर्वत. इत्यादि
दिक्शब्दादिति । तात्पर्यादादिति निपातनात् पश्चादुपरिष्ठादिति च । बाधराज्ञात्ता
इत्यादेशान्तेन योगेऽपि षष्ठी विधाय । ग्रामस्य उत्तराह्वमिति । एव दक्षिणात्
अधरात् । जातिगुणक्रियाणासुत्कर्षणापकषेण वा मजातीयात् पृथक् करण
निर्द्धार । यथा मनुष्याणा ब्राह्मण श्रेष्ठ मनुष्याणा चण्डाली ह्येन गवा वृणा
बहुक्षीरा अध्वगाना धावन्त शीघ्रतमाः । सम्बन्धस्तु अवयवावयविजन्यजनक
सम्बन्धादिरनेकविधः । यथा विष्णा पद राज्ञी धनमित्यादि । समार्थेनार्थादि
षट् तद्धितान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे निर्द्धारणे सम्बन्धे कर्मणि ज्ञ षष्ठी स्यात्
इत्यर्थ । य. सर्वस्थेत्यादि । तस्य पदयोर्भज इत्यन्वयः, स क इत्याह । य सर्वस्य
सम तुल्य । य. सर्वस्य दक्षिणेन स्थितः । स्थित इति वर्तमाने क्तः । अदूरदक्षिण
तिष्ठतीत्यर्थः । य सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि अदूरं स्थितः । य. सर्वस्य
उपरि स्थितः, य सर्वस्य अधः, स्थितः । य. सर्वस्य पूर्वत स्थितः । य. सर्वस्य
पश्चाच्च स्थितः । अखिल यस्य हित अखिल यस्य सुख एतानि स्पष्टानि स
देवाना वर्यः, श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम् । निर्द्धारणे बहुवचनमिति सम्प्रदायः । यत्तु
श्रेष्ठ कृपालुष्वकारिण्यकवचनं तदकार्दं समूहवाचित्वात् । तस्य पदं इति
अवयवावयविसम्बन्धः । पदयोर्भजे इति कर्मणि षष्ठी । केचित्तु सम समोऽर्थः ।
अर्थे प्रयोजनार्थ इति मत्वा उदाहरणेऽपि य सर्वस्य समोऽर्थश्च इति वदन्ति ।
सामान्यतः, कर्मणि विहितार्थापि षष्ठी धातुविशेषाणामिति बोध्यम् । अन्यथा
पदधातूना कर्मणि षष्ठाः कर्तव्यत्वे एकदैव कर्मणि द्वितीया-

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्य्यस्य, पदयोर्भजे ॥

षष्ठीर्विधानस्योचितत्वात् । तथापि तं मुक्तये भज इत्यत्र द्वितीयादर्शनाच्च पदयोर्भजे इत्यत्र षष्ठी दर्शनया च धातुविशेषाणां कर्मण्यपि विभाषयैव षष्ठी स्यादिति सूचितं तदेवाह विवक्ष्योमि स्मृत्यर्थेदयेषां कर्मणि षष्ठी वा । मातु स्मरति मातर स्मरति वा पुत्र । एव व्येतुचिन्तने ध्यायति अधीनलक्ष्म्याम् अयेतीत्यादि । भक्तस्य दध्यते भक्त दध्यते भक्त दध्यते महेश । मधुनी मधु इष्टे साधु यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । ईशलङ् ऐश्वर्य्ये इत्यस्य ईश्वरी भाववाचित्वेनाकर्मरत्नेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेन यथेष्ट-विनियोगार्थत्वात् सकर्मकत्वम् । कर्मणि प्रत्यये तु पुत्रेण माता स्मर्यते महेशेन भक्तो दध्यते साधुना मधु ईश्वर्य्ये इत्यादावुक्तार्थत्वे प्रथमैव । जीमरात् एषा कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे प्रत्यये कर्मणि नित्य षष्ठी विधाय मातु स्मर्यते पुत्रेण मातु स्मृत भक्तस्य दध्यते शिवेन भक्तयोर्दयित भक्तानामीष्यते इत्यादाहरन्ति । रोगार्थ-स्याज्वर स्वार्थं कर्त्तरि ज्वरिविवर्जितस्य रोगार्थधातो कर्मणि षष्ठी स्याद्वा तद्वात्वर्थं कर्त्तरि सति चौरस्य चौर रजति रोगम् एवं अमकरोरि आमयति । स्वार्थं कर्त्तरि किं नदीकूल रजति । अज्जरे किं चौर ज्वरयति ज्वर । चौर सन्तापयति सन्ताप इत्यपि जीमरा । तच्चान्द्रायसम्मतम् । करोते प्रतियत्ने । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । तस्मिन्नर्थं करोते कर्मणि षष्ठी स्याद्वा । पटस्योपस्कुरते पटमुपस्कुरुते । उपस्कुरुते सूचनावक्षेपण इत्यादिनात्मनेपदे सम्परि सुम् उपात्विति सुम् । आशिषि नार्थः । इष्टार्थप्रापयेच्छा आशी । अपुत्रक, पुत्रस्य पुत्र वा नायते पुत्री मे भ्यादित्या-शंसते इत्यर्थः । आशिषि किं वृष भूमि नायते विप्र याचते इत्यर्थः । हनजस-नटक्रथपिषा हिंसायाम् । हनलौ गतौ वधे जसक वधेऽनादरे नटकभङ्गे क्रथसकि-ववे धोपिश् लुचूर्णने इति पञ्चानां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा हिंसाया चौरस्य चौर निप्रहन्ति निहन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्ति चौरस्य चोरम् उज्जासयति चौरस्य चौरम् उन्नाटयति । चौरस्य चौर क्रथयति चौरस्य चौर पिनष्टि । द्विष शत्रुन्तस्य । चौरस्य चौर द्विषन् । शत्रुन्तस्य इति किं चौर हेष्टि । व्यवहजपणि दिव्यतीना व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र द्यूतं क्रयविक्रयौ च । एषा कर्मणि षष्ठी स्याद्वा द्यूते क्रये विक्रये च । शतस्य शतं वा व्यवहरति शतस्य शतं वा पणायति शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति व्यवहारे किं हिरण्यानि व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । गुरुं पणायते सौतीत्यर्थः ।

शब्दं प्रति दीव्यति जिगीषतीत्यर्थं अनुपसर्गस्य दीव्यतेर्व्यवहारार्थं कभणि षष्ठी नित्यमिति जौमरा । शतस्य दीव्यति एव शिष्टप्रयोगानुसारात् अन्यत्रापि यथा भासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न चीपलेभे वणिजा पण्याया इति भट्टिः । सा लक्ष्मी रूपकुरुते यथा परेषामिति किराते । नारायणस्यानुकरोति । गुरु विप्र तपस्वि दुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वमेषजे श्रुतस्वीपकरोति य । किं कुर्म्य' कस्य वा ब्रूमी नास्तीह भूतले इत्यादि दर्शनात् ग्रन्थकृता सामान्येनोक्तम् ॥ ३०२ ॥ ३

श्रीराटी—समीऽर्थो येषा ते स्ताश्च आश्च तौ सौ ताभ्या तौ स्तातौ पश्चात् सप्तार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस्च तस्च स्ताती च हितश्च सुखश्च तानि तै । जातिगुणक्रियाभि सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्द्धार' विशिष्टधीदितु सम्बन्ध स चानेकप्रकार स्वस्वामित्वजनकत्वावयवविवलप्रतियोग्यनुयोगित्वाधाराधेश-त्वादि । एभिर्योगे इति समार्थे एनादित्यन्तैर्हितमुखाभ्याश्च योगे जात्यादिभि र्यस्मात् सजातीयाश्चवच्छेदस्तस्मात् सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूप-कत्वात् स्वाभ्यादे । यदुक्तं भेदभेदकयो स्लिष्ट सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते । द्विष्टो यद्यपि सम्बन्ध षट्प्राप्त्यतिस्तु भेदकात् । महाकाविप्रयोगदर्शनेन धुविशिषाणा यत् ढलेन त्रिविधत तस्मात् धी स्यात् इत्यर्थः । यं सर्वस्येति य सर्वस्य शिवस्य समस्तुल्य पूर्वेण वीच य सर्वस्य दक्षिणेन दक्षिणस्या दिशि स्थित ह्री च पूर्वेण । य सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि स्थित पूर्वेण पी च परे तु धी नाहु । य सर्वस्य जगत उपरि य सर्वस्य जगतोऽध य सर्वस्य जगत पूर्वत पूर्वकाल-वर्ती य सर्वस्य जगत पश्चात् उत्तरकालवर्ती पश्चादित्याख्येन निपातितम् एव परस्मात् ग्रामस्य उपरिष्ठात् वृक्षस्य उत्तरादग्रामस्य इत्यादि एतेषा ग्रहणं दिक्-शब्दयोगे प्राप्तपीवाधनार्थम् । कफोणि कूर्परादध इति उत्सर्गत्वात् पी । यस्य देवस्याखिल चराचरं हित मितं यस्याखिल जगत्पुख प्रीतिजनकं तस्य देवस्य पदयोरिह भजे चरणौ सेवयामि । तस्यैववयवविवलसम्बन्धे धी । एव चैवस्य धन मैवस्य पुत्र कायस्य पूर्व जलस्य घट' घटस्याभाव इत्यादि । आदिना राज्ञो शिर इत्यत्र तु अभेदसम्बन्धे धीति । तस्य कौटुम्भस्य देवाना वर्यस्य केनापि गुणेन देवेभ्यः प्रकृष्टस्य । देवानामिति निर्द्धारणे पदयोरिति हे । एवं सासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न च स्मिच्छति कस्यचिदिति भट्टिः । सा लक्ष्मी-रूपकुरुते यथा परेषामिति भारवि । नारायणस्यानुकरोति इत्यादि शिष्ट-प्रयोग । एषु सम्बन्धमात्रविवक्षाया धीति परे । नतु ढविवक्षया यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्तं तथाप्यविधानाविशेषतो ज्ञेयम् । स्मृत्यर्थद्वेशा वा ।

३०३ । ज्ञोऽज्ञाने धे ।

अ' ६।, अज्ञाने ७, धे ७।

शम्भोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

विष्णोरध्येति शम्भोः स्मरसि भक्तस्य दयते । दुर्गाभक्तस्य ईष्टे हरि यथेष्ट विनिर्मुक्तो
इत्यर्थः । पक्षे विष्णुमध्येतीत्यादि । कृञी गुणोत्कर्षे । येन धर्मेण यद्वस्तु लोके
प्रकाश्यते स तस्य गुणसंख्यात् गुणान्तरीत्यादन मुत्कर्षस्तत्र कृञी ढे घी वा स्यात्
पठस्योपस्कृते पठ वा । सूचनावक्षेपण सेवेत्यादिना मम् । असन्तापि ज्वरि-
रोगार्थानां स्थाय्यत्वे । सन्तापिज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां ढे घी वा स्यात् रोगा-
श्रस्य घले सति । रोगशौरस्य रुजति चौर वा आमयशौरस्य आमयति वा
चौरमित्यादि । असन्तापिज्वरीति किं ? रोगशौर सन्तापयति रोगशौर ज्वर-
यति स्थाय्यं घले किं ? नदीकुल रुजति । नाद्यादिनाथयोर्द्विसांशिवो । नाद्या-
देर्द्विसायां नाथस्याशेषि गम्यमानाया ढे घी वा स्यात् । चौरस्य नाटयति चौर
वा । नाद्यादिर्यथा । नाट्यक्राथिरुज्जासिर्द्विषेनाज शतन्त एव हि ।
प्रणिनिप्रप्रणिभ्यस्तुहनीऽयपिष्लरित्यपि । नटक भ श्रे क्रथकिवधे उत्पूर्वज-
सकवधे ताडने च । चुरादीना एषा अत्रनिर्देशात् यत्र नाटिकाथि उज्जासि
इति स्वरूप तत्रेवाय विधिस्तेन दम्भुमनी नटदित्यादौ न स्यात् द्विषीन् वरे शत
चौरस्य द्विषन् चौर वा । अशतन्तस्य तु चौर डेष्टि एव चौरस्य प्रणिहन्ति
निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति चौर वा घीपिष्ल रुचूर्णने । चौरस्य पिनष्टि चौर
वा । आशीरभिलषितप्रापयेच्छा । नाथने पुत्रस्य पुत्र वा । अनयो किं ? पिनष्टि
धाना, वटुरन्न नाथते याचते इत्यर्थः । पणिव्यवहृजीर्व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र
व्युत्क्रयविक्रयौ । शतस्य पण्यते व्यवहरति च शत वा । व्यवहारे किं ? शलाका
व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । दिवशाग्रेस्तु नित्यम् । व्यवहारे सगेर्दिवधीर्दे घी वा
स्यात् । अग्रेस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति शत वा अग्रेस्तु शतस्य दीव्यति
व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति स्तौति इत्यर्थः । स्मृत्यादीना भावे । भावत्यान्ताना
स्मृत्यर्थादीना ढे घी नित्य स्यात् । मातु अर्थने विष्णो स्मृत भक्तस्य दयते
हरिणा भक्तानामीश्वरते शम्भुना शतस्य प्रतिदीव्यते चैतेण ॥ ३०२ ॥

ज्ञानादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य जानातिर्धे करणे षष्ठी स्यात् । शम्भोरिति ।
शम्भो तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवति शम्भो साधनत्वम् । जानीत इति अदा-
दित्यनेनात्मनेपदम् । अज्ञाने किं भक्त्या जानाति शङ्करमिति । शम्भुनेत्यादि ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः प्रवृत्त्यर्थश्च
जानातिः ।

३०४ । तत्प्रार्थानां वा ।

तत्प्रार्थानां ६॥, वा ११ ।

तत्प्रार्थनातोः प्रयोगे धे षी स्यात् वा ।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः पूर्णः शान्तेन शङ्करः ॥

३०५ । ढवे कृत्यव्यक्युक्तवतुखलर्थतोच्छ-
त्रानवमुशौलार्थतन् भव्यणार्थणिनि ।

ढवे ७, कृति ७, अ-य्य कि उक्त कवत्, खलर्थं क्त उत शब्द आन वसु
शौलार्थतन् भव्य ऋणार्थ णिनि ७ ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अतएव जानाते जिघातु प्रवृत्त्यर्थश्च
भवति घातुनामनेकार्थत्वादिति शेषः ॥ ३०३ ॥

श्रीराटी—न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन् । शम्भोरित्यादि । मुकुन्दे विष्णोः शम्भु-
रय इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्तौ शम्भो साधनत्वाद्धत्व प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात्
सर्पिषो जानौति स भात्यर्थेऽपि स्यात् । इत्यादौ तु भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि भिन्न-
त्वात् । इदं विकल्पमिति परे । तन्मते शम्भुना मुकुन्दे जानौति इत्यपि अज्ञाने
किं ? भक्त्या जानाति शङ्करं इत्यत्र प्रमात्मत्वान्न स्यात् ॥ ३०३ ॥

तत्प्रार्थनातुना करणे षष्ठी स्यात्वा । शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः तप्त इति अकर्मक-
त्वात् कर्त्तरि क्तः पठे पूर्णं शान्तेन शङ्करः पूर्ण इति प्ररीप ड पृत्तां पूर्त्तिर्गृह
आप्यायनम् अतएव तन्निविशेषः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः शान्तनेति भावः
क्तः शान्त्या इत्यर्थः । एव आङ्पूर्वस्य अत्रातिस्त्रप्रार्थनाकर्मकतया कर्त्तरि क्तौ
आश्रितोऽन्नस्य अन्नैर्वा लोकः । सदोद्धारमुगन्धीना फलानामलमाश्रिता इति
भट्टिः । नाग्निसृष्यति काष्ठानां नापगानां सङ्घोटधि । नालकः सर्वभूतानां
न पुसा वामलोचना इति ॥ ३०४ ॥

श्रीराटी—तन्निविशेषो येषां ते तेषां तत्प्रार्थनाधौ प्रयोगे धे षी वा स्यात् ।
शृङ्गारस्येत्यादि । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं फलानामलमाश्रिता ।
फलैर्वाश्रितभ्रममिति भट्टिः ॥ ३०४ ॥

ढव षष्ठं ढवं तस्मिन् । व्यं चकारित् प्रत्ययश्च तुम् त्वाच् चणम् इति ।

व्यादिवर्जं कृतिं प्रयुज्यमानं ते चैव च षी स्यात् ।

जगता कारकं कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम् ॥

खलोऽथ इव अर्थी यस्य स खलर्थः । इषट् सो पराज्ञातोभावे कर्मणि च वाच्ये विहितो यः प्रत्ययः स खलर्थः । तेन खलः अल इति द्वयम् । खलः अलयोग्यदृष्टे नन्दादित्वादनस्य अनटादेशः प्राप्तिः स्यादिति खलर्थग्रहणम् । उदिति उकारान्तप्रत्ययः । शुक इषु शुक आल अरु इतु इत्यादि । गृह इत्यनेन कृदनुबन्धत्वात् अकारोऽत्वादन्तत्वाच्च तुल्यस्य स्यतुरपि ग्रहणम् । अधिकतु प्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायात् । एव आन इत्यनेन ज्ञान कानन्यमानानां ग्रहणम् । शीलमर्थे यस्य न शीलार्थः स चासौ तृन्चेति शीलार्थः तृन् । भव्य भविष्यत्-कालः । कृष्णः प्रतिद्वयतया गृहीतः भव्यञ्च कृष्णञ्च भव्येतेऽथे यस्य स भव्य-णार्थः स चासौ णिन् चेति भव्यणाद्यणिन् ततो व्यञ्च किञ्च उक्तञ्च क्तवतुश्च खल्यश्च क्तञ्च उच्च शतृच्च आनञ्च वसुञ्च शीलार्थं तृन्च भव्यणार्थणिन् च ते व्यक्तुः क्तवतुः खलर्थक्तो क्त्वान् न वसुशीलार्थं तृन् भव्यणार्थणिन् न विद्यन्ते ते यत्र कृति सोऽव्यक्तुः क्तवतुः खलर्थक्तो क्त्वान् वसुशीलार्थं तृन्भव्यणार्थणिन्-स्तस्मिन् । जगतामित्यादि । कृष्णो जगता कारकः कृजदङ्गुलं तृणकौघे इति णक अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी । मुररिपोरिय कृतिः । तिस्र्यधे इति भावे क्ति अस्य कर्त्तरि मुररिपोरिति षष्ठी । अत्र अनुक्तयोः कर्त्तृकर्मणोऽस्त्वतीया-द्वितीययोः प्राप्तावेव षष्ठी न तु उक्तयोस्तुक्तार्थत्वेन सवापवादिकथो प्राप्तावपीति बोध्यम् । अन्यथा जगता कारक इत्यादौ कृष्णादेरपि षष्ठ्यापत्तिः । अव्ययादी-नामुदाहरणानि सृष्टेत्यादि । अघानि जिष्णुर्मुदं दधानः को जनो हरिः संस्तुवन् अर्थितं न ईयिवान् अपितु सर्व एव इत्यन्वयः । हरिः कीदृश एतत् जगत् सृष्ट्वा दधि शारुकम् । पुनः कीदृश अर्चकानुग्रीतवत्तम् । पुनः कीदृश यतिभिः सुदर्शनं ज्ञातञ्चेत्यर्थः । उदाहरणानि यथा । हरिः एतज्जगत् सृष्ट्वा वर्तते सृज्जोडविसर्गे पूर्वकाल इति ज्ञात्वा अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठ्याप्राप्तिः द्वितीयैव एव तादर्थ्यं च तुम् । कृष्णं द्रष्टुं याति चणः वामीच्छते कृष्णं स्मरन् स्मरन् नमति । हरिः एतत् जगत् दधि । दुधाल्नि धारणादौ विशाद्रुडं लोपिन इति कर्त्तरि कि अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठी । हरिः एतत् जगत् शारुकं शशिङ्गिस्ने शय्याभकमित्यादिना कर्त्तरि शुकः अस्य कर्मणि जगदिति न षष्ठी । हरिरचकानुग्रीतवान् वैकुण्ठं प्रापितवान् इत्यर्थः । उत्पूर्वनीज

व्याद्यौ तु—मृष्टा दधिं शारुकमेतदर्चकान्
उन्नीतवन्तः, यतिभि सुदर्शनम् ।

प्रापणे क्तवतुभुते इति कर्त्तरि क्तवतु अस्य कर्मणि अर्चकानिति न षष्ठी ।
यतिभि सुदर्शनं दृशिरौ प्रेक्षे दृशशासयुधेत्यादिना कर्मणि अल् अस्य कर्त्तरि
यतिभिरिति न षष्ठी । एवमन्यत्रापि एव ईषद्, मोरित्यादिना खलित्वाते यतिभि,
हरि' सुदर्शन इति यतिभि हरिर्ज्ञाति । ज्ञागबोधने क्तवतुभुते ढ भावे इति
अतीते काले कर्मणि क्त अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी । न च ज्ञाचिंच्छार्थे
इत्यादि विशेषविधिना ज्ञानार्थादीना वर्त्तमाने क्तविधानात् कथमतीते क्त इति
वाच्यं भ्रौव्यगत्यदनर्थाद्धे च इत्यतश्चकारस्यानुव्रतौ ज्ञानाघाटेव वर्त्तमानेऽतीते
क्त स्यात् इति व्याख्यानात् विस्तारस्तु तत्र दृश्य कोऽघानि जिष्णुर्जिज्ये च ।
णक् भुज्जेरिति कर्त्तरि णक् अस्य कर्मणीति न षष्ठी । एव जिभाज्जेति इण्
ट खसंहिण्, ग्लान्नास्येति स्तु । अन्नं पक्ष्णु चिपवसेति क्रु शर चिप्णु प्रति
गृहीत आलु धन गृह्यायान् । शदसदसौतिरु सन्सर्भचाशस उ । चन्द
दिदृष्टः श्वन्द आरु, विणु वन्दारु स्तण्गदौति लु वाक्य दूषयितु, । को हरि
सस्तुवन् णुजलस्तुतौ कौपवदिति शतृ अस्य कर्मणि हरिरिति न षष्ठी । एव
तीपवदिति स्तु हरि स्तोष्यन् याति । को सुद दधान दधान इति शानका-
नयो रूप उधाजलि धारणे तीपवत इति शाने भ्वादिर् द्विरिति टौपवदिति
कानि धर्हिष्ठरिडि इति द्वि अन्ययो कर्मणि मुदामिति न षष्ठी । एव तीप
वदिता स्तमानं हरि स्तोष्यमाणो याति । क अथित न दायवान् इणगतौ टौप
वत् इति कम् अस्य कर्मणि अथितमिति न षष्ठी । शदातात । श दाता
कल्याणदानशील मोक्षस्य दायौ मोक्षस्य कृणस्य दाता शिव, कदा कश्चिन्
काल मम हृन्मन आगामी आगमिष्यतीत्यन्वय । शिव शं दाता दुदाजलि
दाने तृष्णकौघे इत्यनेन शीलार्थेऽपि कर्त्तरि तृन् अस्य कर्मणि श इति न
षष्ठी । शिव, कदा हृत् आगामी गृह्णन्दिपचादरित्यत्र कालनियमाभावात्
भविष्यत्कालेऽपि कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि हृत् इति न षष्ठी । शिवो मोक्ष-
स्य दायौ दुदाजलि दाने कृणवदवश्यदेयत्वे गृह्णन्दीति कर्त्तरि णिन् अस्य
कर्मणि मोक्षस्यमिति न षष्ठी । एव कर्मणामभिनविष्टा शय्याया अधिशयिता
शामस्य अधिष्ठाता पीठस्य अध्यासिता इत्यादि । कालादे, कर्मत्वे वर्षशतस्य
जीवक इत्यादि । ओ शिष्याणा वेदस्य पाठयिता शिशोरश्रस्य भोजयिता

ज्ञातं हरिं जिष्णुरघानि संस्तुवन्

मुदं दधानोऽर्थितमीयवान् न कः ॥

इत्यादौ घस्यापि कर्मत्वं हृदयोगे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् । द्विकर्मणान्तु द्वयोरेव कर्मणी षष्ठी विष्णोर्मोचस्य याचको भक्त भक्तस्य वैकुण्ठस्य नेता विष्णुः । जी मरास्तु कर्त्तरि कृति द्विकर्मणा मुख्यं कर्मणि षष्ठी न तु गौणे । यथा गा दुग्धस्य दोग्धा गोपः वन गवा नेता गोप इत्याहुः । केचित्तु याज्ञादिन्यायोगौण्यं कर्म-
णोरेव षष्ठी इति मत्वा विष्णोर्मोच याचको भक्त । भक्त वैकुण्ठस्य नेता विष्णु-
रित्युदाहरन्ति । दीव्यते कारणस्य कर्मत्वं देशोऽच्चाणा देविता । एवञ्च द्वि
ट्रीणस्य क्रोता पञ्चकस्य क्रोता शिवस्य सञ्जा इत्यादि बोध्यम् । नन्वत्र व्यादौ
क्तप्रत्ययस्य गृह्येण कथं रामेण लङ्का गता रामो लङ्का गत इत्यादौ कर्त्तृकर्मणो
षष्ठी निषेधार्थमिति चेन्न वर्त्तमानाधिकारणाभ्यामन्यत्र विहितस्य प्रयोगे कामुक
सङ्गदार्थक्ते इत्यनेन षष्ठ्या नियमेन तन्निषेधस्य वैयर्थ्यात् । वस्तुतस्तु अधिकक्तस्य
गृह्येण ज्ञापयति व्यादिभिन्नस्यापि कस्यचित् कृत, प्रयोगे षष्ठी न स्यात् क्वचित्
व्याटरपि प्रयोगे षष्ठी स्यात् । तेन धारैरामोदमुत्तममिति भट्टौ । श्वसव्यध-
त्यादिना विहितस्य णप्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी सा भृदिति । धीमत्वोऽयोगे । मुक्ताना
किं दुराप महात्मना इत्यत्र दुरापमिति खलन्तस्य प्रयोगे षष्ठी । तत्र सर्वगतस्य
सम्प्रति क्षितिप क्षिप्णुरभीषुनानिर्वित । सत्यार्थवक्ता नरकस्य जिष्णुरिति ।
एव यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् व्यादि-
वर्जनैव कृत, प्राप्ते कृतो ग्रह्येण ज्ञापयति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वं ऽपि हृदयोगे
षष्ठी न स्यात् । साधु पाचक शीघ्रं गन्ता इत्यादौ एव कृतप्रत्ययान्तात् प्रत्यधा-
नरीत्यक्तौ षष्ठी न स्यात् । यथा व्यतीहारेण न स्त्री इति व्यवहरते, निस्वार्थे ण
वृद्धौ स्त्रियामीपि व्यवहारौ घनानि ओदन पाचक भव इत्यादि ॥ २०५ ॥

श्रीराटो—ठञ्च घञ् तच्छिन् । खल अर्थ इव अर्थो यस्य स शीलमर्थो
यस्य स चासौ तृथेति स । भव्यञ् ऋणञ् ते, ते अर्थो यस्य स चासौ णिञ्चेति
स । पश्चात् व्यञ् किञ् चकञ् क्तवतुञ् खलर्थस्य क्तञ् उञ् शतृञ् आनञ् वसुञ्
शीलाय तृञ् भव्यणार्थं णिञ्च तत् न तत् अतत् तस्मिन् । जगतामिति कृष्णो
जगता चराचराणां कारक कर्त्ता जगतामिति द्वे धौ । इयं प्रथिव्यादि चरा-
चरभयी सृष्टिर्नररिपो कतिरुत्पाद्या कृधोदं क्ति । नररिपोरिति घे धौ पूर्व-
सञ्ज्ञानुवच्यं तस्य व्यवस्थावाचित्वात् धारै रामोदमुत्तम बुद्धिपूर्वं भुवं नत्वा

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षमृणं शिवः ।

राजकृत्वा पिताखल मित्यादौ न स्यात् । सृष्टेत्यादि । क पुरुष हरि सस्तुवन्
सन् अर्थित वाञ्छित न ईदिवान् अपितु प्राप्तवानिव । हरि कौटुश एतज्जगत्
सृष्टा दधि धारयन्तम् । सृष्टेति ताचव्यशित्वादात्मम् । एव घट कर्तुं पयः
पायं विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि । दधिमिति धाधो कि द्विरालीपस्य हरि-
विशेषणत्वात् ढम् । पुन कौटुश एतत् जगत् शाश्वत सद्हरन्तम् । श्रद्धो
सृष्ट्याभू इत्यादिना जुक्तः । पुन कौटुश अर्चकान् उन्नतवन्त स्वर्गं प्रापित-
वन्त उत्पूर्व नीधो क्तवन्त । पुनः कौटुश यतिभि जितेन्द्रियै सुदर्शनम् ।
अनायासेनालोकनीय दृशधो खलार्थे अन । एव पापिना दुष्करो धर्म
सुकरो धार्मिकेण स इत्यादि । कोषदण्डसमगुणा किमेषामस्ति दुष्कर मित्यत्र
तु सम्बन्धमात्रविवक्षाया धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । पुन कौटुश
यतिभिज्ञातं ज्ञाधीर्देऽतीते क्तः । एव त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्यादि । पुन
कौटुश, अघानि पापानि जिण्, पापस्याभिभवनशीलः । जिधो ण्यक्तः ।
एव धन गृह्णु सुखमिच्छु शास्त्रं विन्दु कन्यामल करिण्युरित्यादि । तव
सर्वगतस्य सम्प्रति चितिप चिप्पुणरभीषुमानिव । सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिण्-
रिति तु सम्बन्धविवक्षाया धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । हरि सस्तुवन् सुधो-
शत । पुन कौटुश, सुद दधान हर्ष धारयमाण, धाधोः शानः । आन
इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगती हरिरित्यादि । अर्थित न ईदिव-
वानिति इनधो क्तसु । शिव कदा हृत् हृदयमागामी आगमिष्यति अर्थान्तरम् ।
गमधोर्भविष्यत्काले णिन् । शिव, कौटुश, शदाता शशब्दो मोक्षार्थं तथाच वर्द्धन्ति
श बुधाः । अथ शतनेशा निगद्यते इत्येकाच्चरकोषः । तथाच अयोदानशील
इत्यथ । दाधो शीलार्थे तृन् । अतएव शिवो मोक्षमृण दायी मुक्ति रूप धन
ददातु अथात्मन्तम् । मोक्षस्य ऋणत्वेनोपचारात् । आवश्यकं शिष्यपि निषेध
इति कथितम् । यथा अ शहारी दायद इति । अ शस्य हारीत्यन्य न च तुमर्थेणके
प्रायः । चतुस्रश्च विहित या ण्यक्तस्मिन् प्रयुज्यमाने ढे धी न स्यात् प्रायः ।
मुनीनां विपिनं भक्त भोजको याति माधव । मुन्यत्र भोक्तु गच्छतीत्यय ।
कारका मित्रकाय्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीदिति भर्तृ । प्राय इति किं—यष-
शतस्य पूरको जीवति पुत्रपौत्राणां दर्शकोऽस्तीत्यत्र न निषेधः । यस्य दृष्टोक्ताऽनुक्तस्य
व्यवहारस्तत्रैव धी । तेन साधु पाचक इत्यादौ धी न स्यात् ॥ ३०५ ॥

३०६ । कामुक सङ्गार्थत्वेन ।

कामुक सङ्गार्थत्वेन ३ ।

कामुकशब्देन वर्तमानडयोर्विहितत्वेन च योगं दे घे च
षी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सता तस्येदमासितम् ।

३०७ । ल्यभावक्तास्वर्णकसङ्गे घे वा ।

ल्य—सङ्गे ७, घे ७, वा १ ।

सन् वर्तमानकाल, उ अधिकरण सञ्च उच्च सङ्गे ते अर्थो यस्य स सङ्गार्थः
स चासीत् कश्चेति सङ्गार्थत्वं, कामुकश्च सङ्गार्थत्वं तत् तन । उक्तार्थवर्जनात्
अप्राप्ती पुनर्विधानम् । यो लक्ष्म्या कामुक, कामुङ्ग स्पृष्टि श्रद्धाभू इत्यादिना
कर्त्तरि जुक्त, अस्य कर्मणि लक्ष्म्या इति षष्ठी । सता यो ज्ञातः ज्ञाचैच्छार्थे-
त्यादिना वर्तमाने क्त । अस्य कर्त्तरि सतामिति षष्ठी तस्य श्रीकृष्णस्य इदं स्थल
आसितं जिलास उ उपवेशने प्रौढ्यगत्यदनेत्यादिनाऽधिकरणं क्त, अस्य कर्त्तरि
तस्येति षष्ठी । सङ्गयो, क्त सङ्गत्त इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ अधिकार्यस्य शब्दस्य ग्रहण
ज्ञापयति शीलितार्थवर्तमाने क्तस्यापि कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति । तेन शील-
तोऽयमनेन रचितोऽयमनेन कान्तोऽयमनेन इत्यादि । कान्त इत्यस्य विभाषयेति
केचित् । प्रजाना प्रजाभि वा कान्तो हरिश्चन्द्र । क्वचित् सकर्मकादप्यधिकरणे
क्त इदमेवा भुक्तमीदृशस्य पीतमगार (पीयते यस्मिन् अगारं तत् पीतमगारम्)
पथसः कृष्णस्य इत्यादौ कर्मकर्त्रो रुभयो षष्ठी स्यादेव ॥ ३०६ ॥

श्रीरा-टी—सञ्च उच्च ते तेऽर्थो यस्य स, स चासीत् कश्चेति स कामुकश्च
सङ्गार्थत्वं तत्तेन । यो लक्ष्म्या इत्यादि । य श्रीकृष्णो लक्ष्म्या, कामुक लक्ष्मी
कामयते य सता ज्ञात धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधो ज्ञाचैच्छार्थेत्यादिना वर्तमाने क्त,
तस्य इदमासितं तेनात्र उपविष्टम् । आसधोऽर्थोऽयमनेत्यादिना वर्तमाने उ
क्त । एवमिदं मेषासुपगत इदमेवा भुक्त अन्नस्य इत्यादि । पूर्वेषणाप्राप्ते विधि, न
शीलितादिना वातु कान्तेन । शम्भुना शीलित, हरिणा रचित इत्यादि । प्रजाभिः
कान्त प्रजाना वा तथाच कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजाना इति ॥ ३०६ ॥

ल्यस्यव्यादि, भावक्त भावक्त, । अथ यकश्च अणकौ स्त्रियामणकौ स्त्र्यणकौ
न विद्यं ते स्त्र्यणकौ यत्र सोऽस्त्र्यणक, तेन सह वर्तते योऽसौ सङ्ग, अस्त्र्यणकथासी

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अ' एकञ्च हित्वा अन्यत्र सट्
वे षी स्यात् वा ।

मदर्थेति अस्य एकसट् । ततीत्यस्य भावकथं अस्य एकसट्थेति समाहारमन्
खिन् । ल्ये प्रयुज्यमाने भावायक्ते प्रयुज्यमाने स्त्रीविहितो अणकौ हित्वा अन्यखिन्
स्त्रीविहिते सकर्मके कृति प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी स्यात् वा इत्यर्थः । त्वे-
त्यादि । ह साधो ! त्वया मम च कृष्णोऽयं अर्चकं पूजं हृष्ट्यासीरिति
कर्मणि ध्वञ् अस्य कर्त्तरि त्वयेति तृतीया ममेति षष्ठी हि यस्मादत्र तीर्थं त्वया
मम च स्नातं णालं शोधने भावे क्तः । अस्य कर्त्तरि त्वया मम च तृतीया षष्ठी ।
स क इत्याह । यस्य सृष्टे' कृतिः । करणं कृजदङ् कृतौ क्तिस्यवे इति भावे क्तः ।
अस्य कर्त्तरि यस्येति षष्ठी पक्षे येन सृष्टे' इति । कृजद्वया भावे क्तः अस्य कर्त्तरि
येन इति तृतीया उभयत्र सृष्टेरिति कर्मणि ढघं कृत्येति षष्ठी । एव कृज्येति
हानिः । सुखानां दरिद्रस्य दरिद्रेण । शीघ्रजेति परिचय्या गुणे शिष्यस्य
शिष्येण । प्रजागुर्यं । जागर्त्यां रात्रिश्चात्रस्य छात्रेण । जिज्ञियन्मिथ्यम्यीति
वर्णनां विष्णोर्भक्तस्य भक्तेन । नजोऽन्याक्रोशः । अप्रयार्ण स्वर्गस्य व्याधस्य
व्याधनेति । सट् इति किं ? सार्धाव' इति इत्यादौ कर्त्तरि पूर्वेषु नित्यं षी ।
अस्य एक इति किं ? यस्य सृष्ट्यिकीषा कर्त्तुमिच्छा चिकीषा सत्याद इति
स्त्रीविहितं अ । यस्य सृष्टेर्भेदिका इति भेदेन भेदिका इति स्त्रीविहितं
एक उभयत्र यस्येति कर्त्तरि पूर्वेषु नित्यं षष्ठी । अ इति अननुबन्धं हित्वा
अकारमावावशिष्टस्त्रीप्रत्यय ग्रहणेन कृः शब्देति शः क्रिया जगतः कृण्वस्य ।
समक्तात्मरोरिति अकारे जागरारान्वेष्टात्रस्य । तुल्येच्छा निपातने इच्छा मुक्ते-
स्तपस्विनः । भौषीचिन्तीति कथा कृण्वस्य भक्तानां आतीऽन् अङ्गे इति छे
अङ्गाधर्मस्य धार्मिकाणां एषु कर्त्तरि पूर्वेषु नित्यं षष्ठी । वाशब्दोऽत्र व्यवस्था-
वाची तनेद विवर्णोमि । अस्त्रीविहितं कृङ्गिन्तु यीगे षष्ठी नियम्यते । एकदासू
भयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि । तव्यादीनां प्रयोगे तु इधीरिव हि नेष्यते ।
यथा वेदस्य पाठश्चात्रेण मन्त्रस्य जपः साधकेन ग्रामस्य गमनं पात्र्येन दीहन्
दुग्धस्य गवासाभीरेण नयनं गवा वनस्य गोपेन इत्यादि । कर्मणोऽध्याहारोऽपि
कर्त्तरि न स्यात् । भोजनं मनेन । तव्यादां तु याचितव्यं । कृष्णोभोच भक्तेन
दीहनीया गौर्दुग्धं गोपेन । नेयो भक्ता वैकुण्ठं कृष्णेन वाङ्मोभारोग्राम
भृत्येन । अनुशिष्यं शिष्यो धर्मे गुरुणा । यापनीयो भृत्यो ग्रामं नृपेण । एषु प्रत्ययन

त्वया मम च कृष्णोऽर्च्यं स्नातं ह्यत्र स यस्य तु ।

सृष्टेः कृतिर्हृतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

एकस्यैव कर्मण उक्तत्वादयत्तकर्मणि दृढेकत्वत्वेनेन षष्ठौ नित्य प्राप्ति कर्त्तरि चानेनैव विकल्पेन प्राप्तिगति एकदा द्वया प्राप्तौ निषेध । एव सकर्मकधातो कर्मविद्यमानेऽपि भावे कृतप्रत्यय स्यादिति भाष्यादीना मतम् । तेन 'न लग्नमिन्दुश्च गुरुन्नरीक्षते न वा शशाङ्क रावणा समागत'मिति दीपिका भान्त देशमनेकदुर्ग-विषम प्राप्त न किञ्चित् फलमिति । मया का दिश वा न गन्तव्यमिति । सभा वा न प्रवेष्टव्य वक्तव्य वा समञ्जसमित्यादि सिद्धम् । एषु च भावप्रत्ययानामनुक्ते कर्मणि पूर्वेषु नित्यप्राप्तौ कर्त्तरि चानेन विकल्पेन प्राप्तौ निषेध ॥ ३०७ ॥

श्रीरा टी—भावे क्त भावक्त अथ णकश्च तत् स्त्रियामणक स्त्र्यणक नस्यणक अस्यणक द्वेन सक्त वक्तमान सदम् अस्यणकश्च तत् सदञ्चेति तत् ल्यथ भावक्तश्च अस्यणकसदञ्च तत्तस्मिन् । ल्यस्यव्यादि । ल्यथेत्यादि । त्वया स कृष्णोऽर्च्य मम स कृष्ण अर्च्य पूज्य इत्यथ । अर्चधोटं व्यण् । दृढयन विकल्पोदशित । एव कर्त्तव्य करणीय तव त्वया वा इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यत्र घटयो षीसम्भावना तत्र द्वयीर्न स्यात् । तेन कृष्टव्या ग्राम शाखा कपिना नेतव्या ग्राममजा नर्यण अनुशिष्य शिष्यो धर्मसुपाव्यायन । का दिश गन्तव्य मया इत्यादौ न स्यात् । यत्र तु दमात्रे षीसम्भावना तत्र पदेनैव तेन गेयो साणवक साम्नामिति गायत्रीति गेय घेर्या वक्तव्य । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नात स्नान कृतमित्यथ । एव क्वाचस्य क्वावेण वा हसित गत वेत्यादि । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगत कृति करणम् । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्हृति हरण कृजो हृजो भावे क्ति । सडाङ्गोरपि भावेत्य इति भागवक्ति । एव शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्य्येण वा गवा दीहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ स्यात् स्त्रीविहिताऽणकभिन्नसदकृतत्वात् । परं तु निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इत्युक्ते । परिचय्या गुरुणा शिष्यस्य शिष्येण वा उपासना पितुः पुत्रस्य पुत्रेण वा जागर्या रावेष्ठाचस्य क्वावेण वा अकरणि पुत्रस्य ज्ञान्यस्य ज्ञान्येन वा इत्यादौ स्यात् । स्त्रीविहितकृतत्वात् । नतु शब्दानामनुशासन-माचार्य्येण गवा दीहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । अथकथोरुदा-हरति चिकीर्षेत्यादि । यस्य कृष्णस्य सृष्टे चिकीर्षा कर्तुमिच्छासनन्तकृषोः सस्यादः । यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिकाभेदीनाश्च इति यावत् । एतेन कृष्णस्य

३०८ । स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि
प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजयैर्ना-
दरे श्री च ।

स्वामि—सुजयैः ३॥, नादरे ७, श्री ११, च ११ ।

दृष्टिस्थितिविनाशकर्मकचूर्तमिति भावः । उभयोर्भयत्र पूर्वेष षी
नित्यम् । एव चिकीषारवेरालोकाना भेदिका चन्द्रस्य तनसामिति । सटं
किम् ? कतिर्भूरिपोरियम् । यत्र द्विदधूना क्त्वा ढव्यमनुक्त तत्र द्योर्दधौ पूर्वेष
षी । तेन कृष्णस्य मोक्षस्य याचको भक्तः । दोग्धा दुग्धस्य गोः कृष्ण चीरस्य गत्रा
दोहः कृष्णस्य कृष्णेन वा इत्यादीत्येके । सुख्य ढ एवेत्यन्य । यदुक्तम् । कर्षाद्वयं
दुहादीनामनुक्त स्यात् कृता यदि । कश्चित्तत्र समाचष्टे षष्ठी प्रधामकर्षणीति ।
तन्मतं दोग्धा गा पयसी हरिः । गौण ढ एवेत्यन्यः । तन्मतं दोग्धा दुग्ध गवा
हरिरिति । परेतु उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रान्तर विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने
ढव्योः प्राप्ते षी च एवेत्याहुः । तेन अद्भुत समुद्रस्य बन्धो वानरे । आश्चर्यं सुभग
रोषस्य दूतीभिः परिमार्जनं गवा दोहः कृष्णेन हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरि-
रित्यादि । ढव्य प्राप्तौ किं ? वनस्य यापयिता हरिः । दुग्धस्य गोपस्य हारयिता हरि-
रित्यादावुभयोर्ढव्यो पूर्वेष षी । एककृतीति किं ? ओदनस्य पाकी ब्राह्मण ।
प्रादुर्भाव ॥ ३०७ ॥

सुचोऽर्थोवार । सुचोऽर्थ इव अर्थो यस्य स सुजयः । वाराथैवेष्ट सिद्धौ
सुजयस्यैव सुजयप्रत्ययान्ताना प्राप्तार्थम् । अन्यथा वारादिशब्दोऽपि षष्ठी
सतस्यापत्ते । सुजयप्रत्ययस्य च कृत्वस् सुच (४८४, ४८५) इति द्वयम् । धाच्
प्रत्ययोऽपि सुजय इति जीमरा । स्वामी च ईश्वरस्य अधिपतिस्य दायादस्य
साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च कुशलस्य आयुक्तश्च निपुणश्च साधुश्च सुजयस्य ते रैः
न आदरोऽनादरस्तस्मिन् स्वाम्याद्येकादशभिः शब्दैः च कृत्वस् सुजयान्ताभ्याश्च योगे
षष्ठी सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः । अनादर गम्यमाने च षष्ठीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः ।
सुकुन्दः सर्वेषां स्वामी सर्वेष्विति च । अधीक्षजः सर्वेषु साक्षी सर्वेषामिति च
एव कृष्णः सर्वेषां सर्वेषु च ईश्वरः कृष्णः सर्वेषु सर्वेषामधिपतिः । स्वामीश्वराधिप-
तीनामैकार्थत्वेऽपि पृथक् पृथक् स्वात्यर्थं शब्दान्तरेण योगे न स्यात् । तेन कृष्णः
सर्वेषां पतिरित्यादौ सम्बन्धे षष्ठेऽपि । कृष्णो यावदेष यावदाना यादवः दायाद
जातिरित्यर्थः । नैव चैवस्य प्रतिभूलंशक इत्यर्थः । कृष्णो यादवदायादस्य

स्वामी सुकुन्द. सर्वेषां. मात्तौ सर्वेष्वधोक्षजः ।

निश्चङ्ग स्त्रिरगु गोप्यो ऽपत्ये मातृरुदत्यजम् ।

प्रसूतः । कुशलायुक्ताभ्या योगे तत्परत्वं एव । छात्र पाठे पाठस्य कुशलस्तत्पर इत्यर्थः । भोक्ता भोक्तेषु भोगानामायुक्तस्तत्पर इत्यर्थः । तत्परत्वे किं कलासु कुशलं सुशिक्षित इत्यर्थः । रथे आयुक्तं अश्वं बद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्या प्रशसायामेव दाने दानस्य निपुणो वदान्य मातरि साधु मातृ पुत्रं सुजयै कालाधिकरणादेव । गोप्यो निश्चि त्ति अङ्गस्त्रि अजं कृष्णं अगु तिरिति त्रीणि वाराणि इत्यर्थे मुञ्चतुर्द्विरेरिति सूच्य अगुरिति इण गतौ गाढ्यामिति गादेशे अन् उस् जम्भुरित्यर्थः । एव दिने दिनस्य पञ्चकृत्व पठति । कालाधिकरणात् किं ? गृहे द्विर्मुङ्क्ते । अनादरमुदाहरति । गोप्योऽपत्ये रुदति मातृ रुदत्या अजं श्रीकृष्णमगु । रुददपत्यमनादृत्य रुदती मातरञ्च अनादृत्य इत्यर्थः । एव आह्वयति आह्वयतो गत आह्वयन्मनादृत्य इत्यर्थः । एवञ्च पश्यति पश्यतो हरः । पश्यतो हरः स्वर्णकारः पश्यन् जनमनादृत्य हरतीत्यर्थः । सञ्जाया षष्ठ्या अलङ्क॥३०८॥

श्रीरा-टी—सुजय इवार्थो येषां ते ते । स्वाभ्यादिभिः सुजयैत्यन्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने वीर्या स्याता स्वामी सुकुन्द इति प्रयोगद्वयेन वीर्या दर्शिते । एव सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वरः । अधिपतिदायाद प्रतिभं प्रसूत कुशलायुक्ताभ्या तात्पर्येऽभिधानं शिवाचाया शिवाचाया वा कुशल आयुक्तो वा भक्तस्तत् पर इत्यर्थः । अन्यच्च कलासु कुशलं, रथेष्वायुक्तोऽश्वं निबद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्या पूजाया मी अपूजाया वी एषाभिधानात् । मातरि साधुर्निपुणो वेति पूजायाम् । अपूजाया तु पितुर्द्रोहस्य निपुण साधुवा पुत्रं निश्चङ्ग इति गोप्योऽजं विष्णुं निश्चि रात्रौ विस्मीन् वारान् अगुर्गतवत्य । अङ्गो दिवसस्य स्त्रिरगु दहयेन वीर्या दर्शिते । एव रात्रौ रात्रेर्वा पञ्च कालीभुक्ते धाचलेपि सुजयैत्येन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा भुक्ते इत्यादि कालाड्डादेरभिधानात् कासपात्रा िर्भुक्ता पञ्च कृत्य रात्रि भुक्ते इत्यादौ न स्यात् । अपत्ये रुदति मातृ क्रोशन्त्या । रुददपत्यं क्रोशन्ती मातरमनादृत्य वारं वारं गता इत्यर्थः । क्रोशन्त्या इत्यध्याहार्यं रुदती इत्यस्यैव सिद्धिर्भाव्यत्ययेनान्वय इत्येके । पश्यतो हर इत्यत्र सञ्जायात्रित्य वी नतु गीत्येके । त्वा मामन्तरा स्वामी । साधुर्विप्रो मातरं प्रति । निपुणो मातरं परि । त्वया सद्य तस्य स्वामी तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवा स्वामीत्यादौ तु पूर्वे विप्रतिषेधेन द्वापदय एव स्युः । अन्ये तं प्रत्यादौ

३०६ । कालभावाधारं ङं मी ।

काल-भाव-आधार १।, ङ १।, मी १। ।

एते ङसंज्ञाः स्युः, तत्र दी ।

सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विधः ।

देवनान्याक्तिरित्यर्थे तद्वयित्वा वृत्त वृत्त प्रति कुसुमानि सन्ति देवदत्त प्रति कुप्यति ।
त्या प्रतिस्वामी मङ्गलन प्रति साक्षी । केशान् प्रत्युत्सुक । इत्युदाहरन्ति ।
साधव. साधुभ्या मी । आभ्यां योगे मी स्यात् । साधु. कृष्णो मातरि असाधुमातु न
नियमार्थमिदम् ॥ ३०८ ॥

कालः क्षण दण्ड मुहूर्तं प्रहरादि । भावो धात्वर्थ । आध्रियने पदार्थोऽस्मि
न्निति आधार. सत् चतुर्विधो भवतीत्याह विषयेण सामीप्येत्यादि । आधार.
सामीप्येन आश्लेषेण विषयेण व्याप्ता च भवन् चतुर्विध स्यादित्यर्थः । समीपे भव
सामीप्य आश्लेष एकदेशसम्बन्ध । विषय प्रतिपाद्यादि । व्याप्ति. साकल्येन
सम्बन्ध । क्रमेणोदाहरति । गोविन्द गोपीभि सह शरदि रेमे अव रमणक्रियाया
शरद्वतुरधिकरणम् । विवौ उदिते सति गोविन्दो रेमे विधोः सद्यक्रियानन्तर
गोविन्दस्य रमणक्रियेत्यर्थः । उदित इति उत्पूर्वं इय गतो कर्त्तरि क्त । अत्रोदित
शब्दस्य उदयक्रियावाचकतयाऽधिकरणत्वात् समस्यन्तत्वे तद्विशेष्य विधोरपि समस्य-
न्तत्वम् । एव मयि भुञ्जानेऽयमागत मया पच्यमाने ओदने स गत इत्यादि ।
गोविन्द कालिन्या कालीन्दीसमीपे रेमे । गङ्गाया घोष प्रतिवसति इत्यत्र
गङ्गाशब्देन लक्षणया यथा गङ्गातीरं मुच्यते तथावापि कालिन्दीशब्देन तत् समीप-
तीरमुच्यते । गोविन्द कानने रेमे काननैकदेशे इत्यर्थः । एव वने सिंह कर्ण
वदरमित्यादि । गोविन्द. केलौ कुशल केलिविषये पटुरित्यर्थः । गोविन्द' सकल
स्थित सकल व्याप्य स्थित ॥ ३०९ ॥

श्रीराटौ—काल. क्षणलवमुहूर्तादि । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तर-
स्याऽप्रसिद्ध काल येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । परे तु यस्य
क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधि-
करण्ये क्रियाश्रय एव साधनभूतः । यथा । दुह्यमानासु गोषु गत दुग्धास्ता
गत इत्यादि । अतीतगमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन
दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्ध वर्तमानादिकाल वक्ता लक्षयति स दोहनादि-
क्रियाश्रयो भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूतः ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्या कानने केलौ कुशलः सकले स्थितः ॥

यथा गोर्दोहे गत इत्यादि । भुञ्जाने चैवे मैत्री भुक्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेद कलायमानेष्वाम्नेषु चैत्री गत पक्वे प्लागत, इत्यत्र कलाय इव मान येषां ते तेषु क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्यध्याहार्य एव धने सुख धने सति सुखं भवतीत्यर्थः । आग्निघन्ते परम्परया क्रियया यत्र स आधार घटावय इति यावत् । यदुक्तम् । “कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षात् धारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रोऽधिकरण मतम् ॥” स चतुर्विध इत्याह सामीप्येत्यादि सामीप्यं समीपत्वेन एक सामीपिक आधार यथा नद्या घोष प्रतिवसति इत्यत्र जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत् समीप तीरमुपलक्ष्यते । एव गङ्गाया घोष मत्स्यैस्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्यात् । युगपद्विद्वयविरोधान्नैवविध, प्रयोग इति भट्टि । सामीपिकस्य औपक्षेपिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादन लक्षणया अपेक्षार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थम् । तेन अङ्गुल्यये करिश्मतमित्यत्राङ्गुल्ययनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति आक्षेप संयोग पृथक् सिद्धयो सम्बन्ध इत्यर्थः तेन एक औपक्षेपिक आधार । यथा कटे आस्ते स्थाल्या मीदन पचति वने सिद्ध प्रतिवसतीत्यादि । विषयीह्यनन्यत्र भावबोध्या-श्रयणीयोपस्थानीयादिस्तत्र भवः एको वैषयिक आधारः यथा आकाशे शब्दो जायते धर्मे वेदाः प्रमाणम् । तीर्थे वसति गुरौ वसति इत्यादि आकाशशब्द-योरविनाभावसम्बन्धः । एव धर्मवेदयोर्बोध्यवोधकभावसम्बन्धः । तीर्थवासयो राश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः । गुरुशिष्योरुपाख्योपासकभावसम्बन्धः इति सर्वत्रास्य विषयता । व्याप्ति साकल्येनाभिसम्बन्धः तेन एक अभिव्यापाक आधार यथा तिलेषु तैलमित्यादि । यद्यपि तिलतैलयोः सयोगादौपक्षेपिकत्वेनैव सिद्धस्तथापि देशविभागाभावात् सयोगव्यवहारी नास्तीति पृथगुपादानमिति । रेमे इत्यादि । गोविन्द शरदि शरत्काले गोपीभि सह रेमे क्रीडितवान् । उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तर अनेन विधाविति स्त्री उदित इति तद्विशेषणत्वात् स्त्री । यदुक्तम् । विशेष्यस्य हि यद्विद्व विभक्तिवचनेचये । तानि सर्वाणि बोध्यानि विशेषणपदेषूपीति । कालिन्या यमुनासमीपे, कानने केलौ क्रीडाश्रयणे कुशलो निपुणः । सकले सर्वमभिव्याप्य स्थितः । परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् कालस्य पृथगुपादानम् । भावस्य ङ सज्ञा च न कुर्वन्ति ॥ ३०६ ॥

३१० । अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।

अधिक-ईश-अर्थ उप-अधिभ्या ३॥ ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात् ।

गुणा उप परार्द्धं स्युः विणोर्धि हरौ सुराः ।

३११ । ढेनार्थात् ।

ढेन ३, अर्थात् ५ ।

ढेन योगे निमित्तात् मी स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः ।

अधिकश्च ईशश्च अधिकेशौ तावर्थौ ययसौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति अधिकेशार्थोपाधी ताभ्या स्वाम्यर्थेनेत्यस्य उभयार्थम् । अधिना योगे यस्य परिवारस्त स्मात् सप्तमी यस्य स्वामी तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । गुणा उपपरार्द्धं स्युः विणोरिति विणोर्गुणा परार्द्धादधिका असम्भ्या इत्यर्थः । परार्द्धं चरमसम्भ्या । तथाचोक्तम् । एव दश शतञ्चैव सहस्रमयुततन्था । लक्षश्च नियुतञ्चैव ऋतिरर्बुदमेव च । इन्द्र खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्य मय्य परार्द्धं च दशहज्जा यथोत्तरमिति । एव उपस्वार्या द्रोण स्वाया अधिक द्रोण इत्यर्थः । अधिहरौ सुरा इति । सुरा हरे, परिवारा इत्यर्थः । एव अभिसुरेषु हरिरित्यपि हरि सुराणां स्वामी इत्यर्थः ॥ ३१० ॥

श्रोता टी—अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ ययोमौ उपश्च अधिश्च तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम् । गुणा इत्यादि । उपशब्देनाधिकार्थो दीयते । विणोर्गुणा उपपरार्द्धं स्युः परार्द्धादप्यधिका, स्युरित्यर्थः । एवमुपस्वार्या द्रोण इत्यादि । ईश, स्वामी स च स्वसापेक्षतया च यस्य स्वामी यस्य स्व ताभ्यामेव पय्यायेण मी । स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । सुरा अधिहरो हरिस्वामिका इत्यर्थः । एव अधिसुरेषु हरिः सुराणां हरिः स्वामीत्यर्थः । एव अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि ॥ ३१० ॥

अर्थो निमित्त क्रियाया निमित्त यदि कर्मणा सयुक्त स्यात् तदा तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । हननक्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य हननकर्मणा रजकेन संयोगात् सप्तम्यन्तत्वं एव कर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरी हन्ति सौमि पुष्पलको हत इत्यादि । कर्मयुक्तात् किं ? कौर्त्तये द्वीपिनं

३१२ । क्तेना ढे ।

क्तेना ३१, ढे ७ ।

क्तादिहितेन इना योगे ढे मी स्यात् ।

वेदे ऽधीती ।

३१३ । निर्द्धारि ऽधिकेन क्रियान्तः काला- ध्वनोश्च पी च ।

निर्द्धारि ७, अधिकेन ३१, क्रियान्तः कालाध्वनौ ७॥, च १२१, पी १२१, च १२१ ।

हन्ति । सुक्ताफलाय करिण ह्रिण पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगा । अथ सुक्ता-
फलषु करिण ह्रिण फलषु इत्येव पाठ ॥ ३११ ॥

श्रीरा-टी—अर्थशब्दोऽत्र निमित्तार्थ इत्याह निमित्तादिति यन्निमित्तिका क्रिया
तस्मादित्यर्थः । वस्त्रेष्विति रजकबधोहि वस्त्रनिमित्तक एव । एव चर्मणि
वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत
इति । सीमा अण्डकोष पुष्पलको गन्धमृग । अर्थात् किं खड्गेन रजक हन्ति ।
तेन किं वस्त्रेण रजको मृत । हतौ दत्ता प्राप्ताया विधि । तादर्थ्ये व्या
बाधकमिति कश्चित् ॥ ३११ ॥

क्तादिन् क्तेन् तेन क्तेना इति तृतीयैकम् । वेदे अधीती इति अधीङल अध्य-
यने भावे क्त । अधीतमध्ययन तदस्यास्तीति अधीती तेन योगे वेदे इति कर्मणि
सप्तमी । एव तर्के अधीती । कृती श्रुतौ वृद्धमतेषु धीमान् इति भट्टिः । क्ताद-
व्यवहितेन इना योगे एवाय विधिः । तेन कृतञ्च तत् पूर्वञ्चेति कृतपूर्वं
तदस्यास्तीति कृतपूर्वी । एव वेदमधीतपूर्वी इत्यादौ न स्यात् ॥ ३१२ ॥

श्रीरा टी—क्तादिन् क्तेन् तेन । वेदे अधीती इति अधीतमनेनेत्यर्थः ।
इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन् । किं कर्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षाया पश्चात् कर्म-
सम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मी । मुख्य ढ ग्रहणात् मासमधीती इत्यादौ न स्यात् ।
क्तेना किं ? कृत पूर्वमनेन कृतपूर्वीकटम् ॥ ३१२ ॥

क्रियथोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अथा च कालाध्वनौ क्रियान्तश्च तौ काला-
ध्वनौ चेति क्रियान्तःकालाध्वनौ तयोः । निर्द्धारि जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेण
अपकर्षेण वा सजातीयत्वात् पृथक् करणम् । कालः चण सुद्धर्च प्रहर दिन-

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादेः रुद्रैकादशके ऽधिकम् ।

मूर्त्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्वाङ्गि वा त्रहात् ।

भूस्थो योजनलक्षे ऽर्कं पश्ये लक्षद्वयात् विधुम् ।

रावणादि । अध्वा अध्वपरिमाणं नक्षत्रीय योजनादि निर्वहारे गम्यमाने पञ्चमी चकारात् सप्तमी च स्यात् । एव अधिकशब्देन योगे तथा क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि काले क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि अध्वनि च पञ्चमीसप्तम्यो सतामित्यर्थः । हे साधो । त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहात्वा भुञ्जीथा । शिवं कीदृशं कृपालुषु अर्कादेश्च श्रेष्ठं रुद्रैकादशके मूर्त्यष्टकाच्च अधिकमित्यन्वयः । उदाहरणानि यथा । शिवं, कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादेश्च श्रेष्ठ इति निर्वहारेणम् । एव अत्र समर्थ इत्यादिना षष्ठी च । मयुरा पाटलिपुत्रेभ्यः आक्यतरा । काकात् कीकिल कृष्ण, इत्यादि निर्वहारे पञ्चम्येव न तु षष्ठीसप्तम्याविति वक्तव्यम् । शिवो रुद्रैकादशके ऽधिकं मूर्त्यष्टकाच्चाधिकं इत्यधिकशब्देन योगः । एकादशानां समूहं एकादशकं रुद्राणामेकादशकं तस्मिन् । अष्टानां समूहोऽष्टकं मूर्त्तीनामष्टकं मूर्त्यष्टकं तस्मात् । शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि भुञ्जीथा, त्रहात्वा भुञ्जीथा । अत्र शिवध्यानक्रिया-भोजनक्रिययोर्मध्यवर्तिनः कालात् द्वाङ्गात् सप्तमी त्रहात् पञ्चमी द्वाङ्गीति द्वाङ्गे द्वयो-रङ्गोर्भवः काल इति तद्वितार्थविगौ द्वाङ्गोऽदन्तः । ततोऽङ्गी सख्याविषयादित्यादिना अष्टनादेश्चोऽङ्गीपः । त्रहादिति त्रयाणामङ्गा समाहारः, त्रहः ततः पञ्चमी । भूस्थो जनी योजनलक्षे ऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । भुवि तिष्ठतीति भूस्थः लक्षद्वयादिति सख्यायाः साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्थितयोजनशब्देन रुन्वन् । अथवा समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायात् । योजनलक्षद्वयादित्यर्थः । अत्र भूस्थितिक्रिया दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्तिनि अध्वनि योजनलक्षे इति सप्तमी योजनलक्षद्वयादिति पञ्चमी ॥ ३१३ ॥

श्रीर टी—क्रिययोरन्तः, क्रियान्तः कालश्च अध्वा च तौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वानौ चेति तौ तयोः क्रियान्तःकालाध्वनौः । निर्वहारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्तिकालाध्वनौष पीतगौ स्याताम् । श्रेष्ठमित्यादि । त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहात्वा भुञ्जीथा, इत्यन्वयः । अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्वर्तिकालवाचकात् पीतगौ दर्शिते । शिवं कीदृशं कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादिरर्केभ्यः श्रेष्ठं पूर्वेण षी च पुनः, कीदृशं रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु मूर्त्यष्टकात् अष्टमूर्त्तिभ्योऽधिकम् । एकादशानां सङ्ग इत्यर्थः कः एकादशकम् एवमष्टकमिति ।

३१४ । सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते ।

सीमान्त-मार्गात् ५।, प्री १।, च १।, अन्ते ७। ।

सीमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुतं ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी ॥

भूस्थी जन योजनलक्षेऽर्जं पश्येत् लक्षद्वयात् विधु पश्येत् । अत्र भूस्थिति-
दर्शनक्रिययोरन्तर्वर्त्य ध्ववाचकात् पीतग्री । सर्वबोदाह्वरणद्वयेन पीतग्री दर्शिते ।
एव नराणां नरेषु नरेभ्यो वा क्षत्रिय गूरतम गवा गोषु गोभ्यो वा कृष्णा गौः
क्षीरिणी अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्त, शीघ्रतमा । अथ भुक्ता द्वाद्दि
द्वाद्वा भोक्ता अत्र स्थित्वा क्रोशं क्रोशाद्वा लक्ष्य विव्यतीत्यादि । निर्धारणे-
ऽभिधानात् पी न तु सर्वदेत्यन्ये । परे तु विभक्तिवति निर्धारणाश्रय एव पी ।
न तु घीप्राविति । यथा श्रीघ्नेभ्यो माथुरा, आद्यतरा माथुरेभ्य श्रीघ्ना दीन-
तरा इत्यादौ श्रीघ्नत्वं न माथुरेषु माथुरत्वं न श्रीघ्नेषु इति विभागात् । निर्धा-
रणत्वात् पी सिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन जलकल्पनात् तस्माच्च शसादिक भवती-
त्याहुः । एवम् अधिकशब्दयोगे ग्री नेच्छन्ति । प्रसितोत्पकाभ्या वीतग्री । आभ्या
यागे वीतग्री स्थाताम् । केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः । केशैः केशेषु वा
उत्सुकः । आरादधेभ्योऽसत्वे द्वीप्यौ च । अद्रव्ये वर्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वी
वी पीता स्युः । शम्भोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा य पापान्निकट निकटेन निकटात्
निकटे वासः । परे तु ग्री नेच्छन्ति । असत्वे किं दूर पश्य ॥ ३१३ ॥

मार्गोऽध्वपरिमाणं नल्लं, क्रोशयोजनादि । सीम्नोरन्तः, सीमान्तं स चासी
मार्गश्चेति सीमान्तमार्गः, तस्मात् । सीमाद्वयमव्यवर्त्तिमार्गात् प्रथमा स्यादित्ये-
कोऽर्थः । अन्ते गम्यमाने तस्मात् प्रथमा चकारात् सप्तमी च स्यादित्यपरोऽर्थः ।
अन्यथा गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाश्च जाह्नवीत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः । न च तत्र
लिङ्गार्थे प्रथमेति वाच्यम् । व्याप्तावर्धेऽध्वनः, कर्मसंज्ञायां द्वितीयया वाधितत्वात्
सीमनाथात् शतं क्रोशाः कृष्णः, शतक्रोशान्ते इत्यर्थः । अत्र सीमनाथकृष्णयो
सीम्नीर्मध्यवर्त्तिनी मार्गात् शतक्रोशादन्ते गम्यमाने प्रथमा सीमनाथादयुतक्रोशेषु
च कृष्णः अयुतक्रोशान्त इत्यर्थः । अत्र सीमनाथकृष्णयोः सीम्नीर्मध्यवर्त्तिनी मार्गादि-
रयुतक्रोशादन्ते गम्यमाने सप्तमी । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति
क्रोशाश्च जाह्नवी कतिक्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । हिमालयमारभ्य आसमुद्रात्
गङ्गा अत्र मध्ये पथि यत्र देशे जङ्गमुनिना पीता पुनर्मुक्ता त देशमारभ्य आसमुद्रात्

३१५ । त्यादयो ऽर्थार्थैकक्तेः स्वेस्तु सर्वाः ।

त्री आदय १॥, अर्थार्थैकक्तेः ५१, स्वे ५१, तु ११, सर्वाः १॥ ।

अर्थार्थैकक्तेर्ले स्यादयः स्युः, स्वेस्तु सर्वाः ।

भुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्च्यते ऽच्युतः ॥

या गङ्गा तस्या जाङ्गवीति नामान्तरं जाङ्गव्या मध्यदेशादयमुना निःसृता । ततश्च जाङ्गमुनिदेशादक्षिणस्या यमुनाया उत्तरस्या यो देश सच कतिक्रोशान् व्याप्य जाङ्गवी तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

श्रीरटी—सीमोरन्तर्मार्गः सीमान्तमार्गः तस्मात् । चकारात् ग्री इत्यस्यानुवृत्तिः । कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति न्यायात् अवधिभूतयोर्न्तर्वर्त्यध्ववाचिनः प्रीमरौ स्याताम् अन्ते गम्यमाने । सीमनाथादित्यादि । सीमनाथाच्छत क्रोशाः कृष्णः सीमनाथान्निःसृत्य शतक्रोशान्ते कृष्णः सीमनाथादयुतेषु क्रोशेषु जाङ्गवौ सीमनाथान्निःसृत्यायुतक्रोशान्ते जाङ्गवौ गङ्गा इत्यर्थः । उदाहरणद्वयेन प्रीमरौ दर्शिते । सीमनाथादित्युपात्तविषयत्वात् पौ । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाः कियन्तः क्रोशा इत्यर्थः । तत्कालात् ग्री । अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिककालात् ग्री स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्त्तिक्या आग्रहायणौ मासे कार्त्तिकीमधिकृत्य मासान्त आग्रहायणौत्यर्थः । एव पौष्ठा माघौ मासे इत्यादि अन्ते किम् ? पौष्ठीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि ॥ ३१४ ॥

अर्थो निमित्तं स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽर्थार्थः । अर्थार्थेन सह सम्भविष्यतीति एका किर्यस्मात् सोऽर्थार्थैकक्तिः तस्मात् निमित्ताथलिङ्गस्यैव विशेषणाङ्गिणात् तृतीयादयः पञ्च विभक्तयः स्युः । निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात् सर्वनामन्तु सर्वाः प्रथमादयः स्युरित्यर्थः । मुक्ता अर्थेन अच्युतोऽर्च्यते जनैरिति शेषः । मुक्तिर्भोगिः । अत्रार्थशब्दस्य विशेषणाङ्गुक्तिशब्दात्तद्विशेष्यादथादपि तृतीया एतयोः अजहल्लिङ्गत्वाद्भिन्नलिङ्गत्वम् । एव मुक्तयेऽर्थार्थः मुक्तेरर्थस्य । मुक्तावर्थ इति किं कार्यम् अच्युतो न अर्च्यते जनैरिति शेषः । अपितु सर्वस्मै कार्याथित्यर्थः । अत्र कार्यशब्दस्य विशेषणात् किम् सर्वनाम् सद्विशेषणात् कार्यादपि प्रथमा । एव किं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य कार्यस्य कस्मिन् कार्ये इति ॥ ३१५ ॥

श्रीरटी—त्रि आदिर्यासा ता, अर्थोऽर्च्यते अर्थोऽर्थो यस्य स, एका किर्यस्मात् स, अर्थार्थेन सह एकक्तिः अर्थार्थैकक्तिः तस्मान्निमित्तार्थशब्दः समानाधिकरणाङ्गित्वेन स्युः स्वेस्तु सर्वा इति अर्थार्थसमानाधिकरणात् स्त्रिसङ्गकात् ग्रादय इत्यर्थः ।

३१६ । संज्ञाः कम् ।

संज्ञा १॥, व १ ।

ढ ध घ भ ज डाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

भुक्त्यर्थेनेति भुक्तिर्भोग एव भुक्तौ अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे ।
भुक्त्याऽर्थेन भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरर्थात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तौ अर्थे । एव हेतुकारण-
निमित्तादियोगेऽपि तथाच अल्पस्य हेतोर्बहुं हातुमिच्छन्निति रघु । हेतुशब्द-
योगेऽपि वेति परे । किं कार्यं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य
कार्यस्य कस्मिन् कार्ये वा अच्युतो नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यत इत्यर्थः ।
एव की हेतु, क हेतु केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेती, कस्य हेतो कस्मिन्
हेतौ । हे निमित्तं हाभ्या निमित्ताभ्या इयोर्निमित्तयो इयो प्रयोजनयो,
भवत्सु कारणेषु इत्यादि । परे तु सामान्यलेख्यादिकौ स्वेष्टौ प्री नैच्छन्ति
अन्ये तु स्त्रीरेव सर्वाः कौराड् । न सामान्यलेख्यादिरिति कश्चित् तु द्वीप्या नाह
हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्य, सूत्रे प्रान्त यद्विधेयं दानं तत्
प्राप्यते तु यत् । त्रान्तं तदस्य योगे स्यात् प्यन्त यस्मात् परन्तु तत् । यस्य स्थाने
भवेत् कार्यं तत् प्यन्त समुदाहृतम् । त्रान्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।
क्वचिदाल्ययती ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ॥ ३१५ ॥

अस्मिन् पादे या या संज्ञा उक्ता सा क कारकसंज्ञा स्यात् । ढ ध घ भ ज
डाः कसंज्ञा, कारकसंज्ञा स्युः इत्यर्थः । कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकर-
णानामेकतमत्वं कारकत्वमिति यावत् । क्रियानिमित्तं कारकं लोकेतं सिद्ध-
मिति दुर्गसिद्ध । चैवस्य इत्यादौ धनादिकमेवाकाङ्क्षितं स्यात् न तु गच्छेत्या-
दिकम् । तेन सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वाभावात् कारकत्वं एव लिङ्गार्थसम्बो-
धनयोरपीति । गृहे प्रविशतीत्यत्र गृहस्य कर्मतया द्वितीयाप्राप्तौ अधिकरण-
विवक्षया सम्बन्धी । विवचावशाद्धि कारकाणि भवन्तीति न्यायात् । ए० पुष्पाणि
सृष्टयतीत्यत्र सम्प्रदाने कर्मविवक्षा । सृष्टयतीत्यत्र इत्यत्र कर्मण्यनीय
स्यात्वा पच्यते इत्यत्र अधिकरणे करणविवक्षा । दीग्धि दुग्ध गोभी गवा वा
याचते कम्बल राजभ्यो राज्ञा वा इत्युभयत्र कर्मणि अपादानविवक्षा । तपोवनेषु
सृष्ट्यालुरेषा इति रघु, । इत्यादौ सम्प्रदाने अधिकरणविवक्षा इत्यादयो महा-
कविप्रयोगात् विवक्षया समाधानीयाः । स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् तेन

स्वेच्छया यामि गच्छतीत्यादौ प्रयोगे न कर्त्तव्य इति साम्प्रदायिका । इयोर्युगपत्-
 प्राप्नोतु । कर्त्ताकर्माधिकरणे करण सम्प्रदानकम् । आपादानञ्च सन्देहं पर
 पूर्वेण बाध्यते इति वचनादव्यवस्था । यथा पश्य सृगी धावति अल्पेन घटः पश्य
 इत्यादौ कर्म बाधित्वा कर्त्ता प्रवृत्तिः । गङ्गा गत्वा स्नाति इत्यादौ अधिकरण
 बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । गृहं प्रविश्य नि.सरति ति.सृज्य प्रविशति गृहं वा
 इत्युभयत्र अपादान बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । वरमाह्वय कन्या ददाति कन्या दातु
 वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदान बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । अश्वे स्थितौ
 गच्छतीत्यादौ करण बाधित्वा अधिकरण प्रवृत्तम् । एवमन्यदप्युक्तं अतएव
 जौमरा अपि । अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्त्तुंशान्तीत्यमन्देहं
 परमेक प्रवर्तते इति वदन्ति । अर्थैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते
 अत्र खाद्यतेर्मुख्यकर्मणोऽभावात् गोणकर्मण इक्षोरिव उक्तत्वम् । गुरुणा
 शिष्येण इक्षुः खाद्यते गुरुणा शिष्ये श्लोक पठ्यते । एतथोरैकवाक्यत्वे तु गुरुणा
 शिष्ये, इक्षुः खाद्यते श्लोक पठ्यते । अत्र शिष्यस्य खाद्यते प्रयोज्यत्वेन शिष्येण
 कर्त्तृत्वेऽपि पाठ्यते इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्वं एव गुरुणा शिष्यस्य
 ओदनं पाचयते गुरुणा शिष्ये श्लोक आच्यते एतथोरैकवाक्येऽपि गुरुणा शिष्ये
 ओदनं पाचयते श्लोक आच्यते एवञ्च विप्रं पश्य विप्र आनीयते एतथोरैकवाक्ये-
 ऽपि पश्यानीयते विप्र इति । अत्र पश्येति आख्यातस्यापि कर्त्तृविहितत्वेन
 कर्मणा सम्बन्धिभावात् । आनीयते इति कर्मविहितेन सुतरां कर्मण उक्तत्वम् ।
 एव मयाकृतं अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्येऽपि अहं कृतं पश्यामि इत्यादिका-
 नेव । प्रधानेन आख्यातेन उक्तत्वात् । अतएव रहस्त्वदुत्सर्जनघट्टसूत्रा
 क्षरामि वानीरगृहेषु सुप्तमिति रघौ । मया सुप्तमहं क्षरामीत्यर्थः । आख्या-
 तास्तिस्रः । तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् अतएव आख्यातं वाक्य-
 समाप्तिः । एवञ्च विधिनिषेधार्थविधिरेव बलवान् । तत्र राजत्वात् पठयन्
 इक्षुः खाद्यतीत्यत्र खाद्यते निषेधेऽपि पाचयते कर्मत्व इति । कृतवतु कृत्य-
 श्रत्येके प्राञ्चः । कृत्यास्तव्यादयः । तथाहि रामेण वनं गतं रामो रावणं हत-
 वान् साधुभिः रामं स्मर्त्तव्यः । एषु भवत्यादि क्रियाध्याहारी नास्ति । रामो
 जगता कर्त्ता रामो जगता रुद्धारकः रामेण स्वर्गः सुगमः इत्यादौ भवतीत्यादि
 क्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ३१६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबाया

मुग्धबोधटीकाया कारकपादः समाप्तः ।

श्रीरा-टी—प्रकरणादस्मिन् पादे या या सज्ञा तस्याः कसञ्चा इत्यर्थः । ढादिषष्ठा
सज्ञान्तर आह ढ ध घ भ ज ङा कस्मिन् क कारक तच्च शक्तिसंस्थानेकरूपत्वान्
द्रव्यन्तु शक्तिमन्त्रशक्तिसंस्थैकस्वभावस्यानेकरूपतयाऽयुक्तत्वात् । द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु
शक्तिशक्तिमतीभेदस्याऽविवक्षितत्वात् । पुष्पाणि स्पृहयति परशुश्चिनत्ति स्थाली
पचति दोषि पथी गोभ्यो गवा वा घन याचते राजभ्यो राज्ञा वा । रिपौ कीप पुष्पे
स्पृहा तपोवनेषु स्पृहयालुरेषा इत्यादौ ढादयो नतु भादयः । विवक्षावशात् कारकाणि
भवन्तीत्युक्ते । इह कारकाणामुभयप्राप्तिसन्देहो भादिक्रमेणैव प्रवृत्ति नतु जादयः ।
यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं गृह्णाति धनुषा शरान् क्षिपति उपविश्योत्तिष्ठति पीठे,
गृहं प्रविश्य नि सरति । अन्धो व घटं पश्येत्यादि । यदुक्तम् । अपादानसम्पदान-
करणावारकर्मणाम् । कर्तुंश्चान्योन्यसन्देहं परमेकं प्रवर्तते इति । विप्राय दृष्ट्याति
विप्राय दत्त्वा घते वरायाह्वय कन्या ददाति विप्रायाऽर्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ उत्सर्ग
स्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च । बाधा विधेयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता
इति । चैत्रोऽश्नेन ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु ढ ध घातव्यवस्थिता क्रिया चैत्रादौ
केनापि प्रकारेण व्यापारिता निषेद्धुं पश्चान्नञा योगः । करणं कारकं क्रिया स एव
साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थः कः जाल्यपेक्षया एकलं कारकं क्रियानिमित्तमित्यर्थः ।
नन्वेव विप्राय गा ददाति इत्यत्र यथा विप्राऽनुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं तथा
चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलसम्पदानद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात्
प्या कलापत्तिरिति चेत् सत्यम् । चैत्रस्य इत्युक्ते पचत्यादिफ्र नापेक्षते किन्तु
घनादिमतो न क्रियानिमित्तत्वम् । शिवं पशुना इत्याद्युक्ते, पश्यति क्षिन्ति
इत्यादिकमपेक्षत एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कालमित्येकैः । तथैवद्वारा क्रिया-
न्वयित्वं कालमिति कश्चित् । तन्न विषयचोऽपि सबद्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रत
इत्यादाव्याप्तेः । वस्तुतस्तु अव्यत्ययाद्वारकत्वे सति तथैवद्वारा क्रियान्वयित्वं काल
चत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ ल्यर्थद्वारमेव विषयचोऽपि सबद्धं इत्यादौ ल्यर्थद्वारक-
त्वात् अव्याप्तिवारणाय लौ अव्यति विशेषणीयमिति तथापि कर्तृकर्मव्यवहित-
त्वादाधारस्य कर्तरकलाऽप्रसङ्गः । स्यादत आह ढादिकमिति गुरुविप्रतपस्विदुर्गताना
प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वमेषजैः । माषाणामश्रीयादित्यादौ तु तथैवद्वारेण एव क्रिया-
न्वयात् प्या कालमिष्टमेव द्वे धीविधानादिति दिक् ॥ ३१६ ॥

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्येण विरचिता

कारकटीका समाप्ता ।

३य पादः ।—समासः (सः) ।

३१७ । दैक्यं सो ऽन्वये ।

दैक्यं १।, स' १।, अन्वये ७। ।

इयो बहूनां वा दानामैक्यं स-सन्नं स्यात् ।

तच्चान्वये सति कार्य्यम् ॥

स्यादीनामथान्निरूप्य स्याद्यन्तानामेकपदोक्त्यर्थमाह देक्यमित्यादि ।

द पदं तच्च स्याद्यन्तमेव अन्यथा 'त्यादिप्रकरणं हित्वा अथ एतद्विधानमनर्थं स्यात् एव लिखति च पठति च इत्यादावपि समासापत्तिः स्यात् । अतएव नाम्ना समासो युक्तार्थस्तस्या लोप्या विभक्तय इति सर्ववर्मा । नाम्ना स्याद्यन्त-
लिङ्गानामित्यर्थः । प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासस्तु व्यस्यग्यनुकारित्यादि विध्यन्तरात् । ननु प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासेऽवश्यकर्तव्ये इहैव स्याद्यन्त-
त्याद्यन्तयोः समासो विधीयताम् । लिखति च पठति च इत्यादौ समासा-
भावस्तु व्यस्यग्येत्यादिना नियमेन ग्यनुकाराज्जादिभिन्नानां त्याद्यन्तेन समास-
निषेधात् इति चेन्न क्लृप्त्यर्थे चेत्यत्र स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासस्यानुवृत्तौ हरि-
हरावित्यादिवत् समासे प्रणमतीत्यादौ विद्युत्कल्प इत्यादिवत् प्रत्यये पचति कल्पमित्यादावपि तिवादश्च लोपापत्तेः । दं च दानि च इत्येकशेषे दानि दानामैक्यं दैक्यम् । इयो स्याद्यन्तयो बहूनां स्याद्यन्तानां वा णेक्यं स मञ्जु स्यादित्यर्थः । स. समास अन्वयस्तु पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता च । यथा वन्द्या चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे चरणाविति अवयवपदं षष्ठ्यन्तमवयवविपदमाकाङ्क्षति । कृष्णस्येति षष्ठ्यन्तमवयवविपदश्च करचरणादिकमवयवविपदमाकाङ्क्षति । तेन कृष्ण-
चरणाविति समासः । वन्द्याविति कर्मणि व्यणन्तं पदं कर्तृपदमेवाकाङ्क्षति । तस्यादीनां कर्त्तरि षष्ठ्यामपि योग्यताया अभावात् कृष्णस्येति पदं नाकाङ्क्षति । तेन कृष्णवन्द्याविति समासो न स्यादित्यर्थः । एव काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र पचनक्रियायाः करणं काष्ठम् एव पचनक्रियाया अधिकरणं स्थाली पचनक्रियायाः कर्म औदनम् । तेन काष्ठैः स्थाल्यामोदनमिति वयाणां परस्परकाङ्क्षाभावात् समासः । अभिप्रेतार्थबोधकत्वमन्वयमिति केचित् । हरिहरावित्यादिद्वन्द्वे तु परस्परसाहित्यमेवान्वयः । किञ्च यत्र प्रतियोगिकारकभिन्न-

यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ
वन्द्यौ इति स्यात् न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति ।

पदापेक्षा वर्तते तत्र समासी न स्यात् । यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यत्र
ऋद्धस्येति विशेषणस्य राज्ञ इति विशेष्येण समासाभावे राज्ञ इति पदस्य मातङ्गा
इति पदेन समासी न स्यात् । तेन ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्यादिति ।
यत्र प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्तते तत्र स्यादेव । यथा रामस्य नाम-
महिमा कृष्णमाश्रितमना । वागेन भिन्नहृदय रामेण हतभर्तृका । विप्राय
दत्तभूमि व्याघ्राह्वयभय । सिन्धौ निमग्नसर्वस्व इत्यादि । तथाच प्रतियोगि-
पदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धेन नेष्यते इति
प्राञ्च । एव वृद्धस्य बाहोरपत्यमित्यत्र वृद्धस्य बाहविरिति न स्यात् । वीर
पुत्रमिच्छतीत्यत्र वीर पुत्रकाम्यतीत्यपि न स्यात् । सर्व समासी विकल्पित ।
तेन हरिश्च हरश्च जयति हरिहरौ जयत । चत्वारो भुजा यस्य तस्मै नम
चतुर्भुजाय नम । नीलमुत्पलमिदं नीलोत्पलमिदम् । विशोभक्तोऽयं विशु-
भक्तोऽयम् । पञ्चभिर्गोभिः कृतोऽयमश्वः पञ्चगु । कृष्णमधिकृत्य कथा अधिकृष्ण
कथा इत्यादि । क्वचिन्नित्य । यथा कृष्णसर्प लोहितशालिः इत्यादौ समास-
योग्यवाक्यं न तिष्ठतीति क्वचित् समासी न स्यात् । तेन रामो जामदग्न्यः ।
व्यासः पाराशर्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । शङ्खः पाण्डव इत्यादि । तथाच
नित्योऽनित्यौ विकल्पितश्च समासः कर्तरिच्छेयेति प्राञ्च । अनित्य इति नित्य-
समासाभावः इत्यर्थः । एव विशेषज्ञानं महाकविप्रयोगानुसारात् । अतएव
कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमित्यादि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३१७ ॥

श्रीराटी—दैक्यमिति दच्च दच्च ते दे दच्च दच्च दच्च तानि दानि दे च
दानि च तानि दानि तेषामैक्यम् एकस्य भावः, ऐक्यं ब्राह्मणादित्वात् ण्यः एकशेष
मत्वानीऽप्याह द्वयोर्बद्धनामिति । दानामिति बहुलमविवर्त्तितमित्येके । तथाच अने-
कदानामेकदत्तदैक्यं स सञ्च स्यादित्यर्थः । तच्च ऐक्यम् अन्ये सति कार्यम् । अन्ययो
परस्परसम्बन्धरूपं स च क्वचिद्विशेषणरूपेण क्वचित् विशेष्यरूपेण इन्वे तु सर्वेषां दाना
साहित्यरूपेणान्वय इति । कार्यमित्यनेन ऐक्यं विधायकं लक्षणमर्थतदित्युक्तम् अतएव
कृष्णस्येत्यस्य चरणवित्यनेनैव सम्बन्धान्न तु वन्द्यावित्यनेनैक्यमित्याह न तु कृष्णवन्द्यौ
चरणाविति एव राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात् न तु भार्या राज्ञः । पुत्रो
देवदत्तस्य इत्यादौ यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा, तरुण्यो वृषल्यो भार्या यसेत्यादौ

३१८ । भिन्नान्यैकार्थद्वादिसंख्याव्यादीनां

च ह य ष ग वाः ।

भिन्न-व्यादीनां ६॥, च वाः १॥ ।

भिन्नार्थानां दाना स असंज्ञः, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः.
एकाथानां दानां यसंज्ञः, द्वादिक्त्यन्तपूर्वदानां षसंज्ञः, संख्या-
पूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदानां वसंज्ञः स्यात् ।

तु सापेक्षसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः । केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्या
सापेक्षत्वेऽपि सः । यथा चैवस्य दासभाष्या कृष्णेन हतपुत्रं रामदत्तं कुसुमं
इति । यदुक्तं प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धत्वेन नेष्यते । यथा तरुण्यो वृषलीभाष्य प्रवीरं पुत्रकाम्यति । ऋद्धस्य
राजमातङ्गा इति न स्य प्रयुक्तयः । चैवस्य दासभाष्येयं लूनचक्ररथो मया ।
शरैः शतितपतोऽयं वृक्षादिति सता मतमित्याहुः । असमानाधिकरणसापेक्षस्य
गमकत्वेन साभ्युपगमात् समानाधिकरणमापेक्ष्यसमर्थं भवतीति कश्चित् । अन्ये
तु समलस्यासमत्वेन नित्यापेक्षेण सद्मति । स समास स च चतुर्धा सर्वदार्थ-
प्रधानं सर्वदार्थाप्रधानं उत्तरदार्थाप्रधानं पूर्वदार्थाप्रधानं । यथा हरिहरौ
पौताम्बरं नौलीत्यलक्षणश्रित हरिचात विरामी अधिस्त्रि इत्यादि ॥ ३१७ ॥

भिन्नस्य अन्यस्य एकस्य ते अर्था अभिवेद्या येषां तानि भिन्नान्यैकार्थानि ।
द्वौ द्वितीया विभक्तिरादिसां ता द्वादश, तासाञ्च केवलानामसम्भवात्तदन्ता एव
गृह्यन्ते । द्वादशश्च संख्या च व्यञ्च द्वादिसंख्याव्यानि तानि आदयो येषां
तानि भिन्नान्यैकार्थानि च द्वादिसंख्याव्यादीनि च तेषाम् । भिन्नार्थानां पृथक्
पृथगभिवेद्यानां दाना समासश्चसंज्ञः स्यात् । चो हन्तः ननु नौलीत्यर्थः कालः
उत्पलस्यार्थं पुष्पविशेषः तेन भिन्नार्थत्वात् नौलीत्यलमित्यादौ सर्वसमासे हन्ता-
पत्तिरिति चेन्न बहुव्रीह्यादयो विशेषसञ्ज्ञा यत्र न प्रवर्तन्त तत्रैव सामान्यहन्तसञ्ज्ञा-
प्रवृत्ते । ननु अमेदः शिवरामयोरित्यादिवचनात् । नेतरो विष्णुरीशनादिति
वोपदेवीयाञ्च पदार्थयोर्भेदाभावे हरिहराविति हन्तः कथम् । पदभेदे हन्त इति
चेत्तर्हि नौलीत्यलमित्यादावपि हन्तापत्तिः । अत्र पदार्थयोरभेदेऽपि भेदविवक्षया
हन्तः । अतएव विनायके विष्णुराजद्वैमातुरगणाधिपा इत्यमरः । किञ्च हन्त
समयपदार्थाप्रधानेऽपि परपदस्यैव लिङ्गं भजतीति । यथा घटश्च फलञ्च घटफले

फलञ घटश् फलघटौ । स्त्री च पुत्री च स्त्रीपुत्रा । अन्यार्थाणां समस्यमान-
पदादन्यार्थानां पदानां समासो वृत्तः स्यात् । हो बहुव्रीहिः । स तूभयपदार्था-
प्रधानः । तेन पीताम्बर इत्यत्र पीतशब्देन गौरवार्थं उच्यते । अम्बरशब्देन वस्त्र-
सूच्यते समुदायेन पीताम्बरपरिधायी कृष्ण उच्यते । स च द्विविधः । तद्गुण-
संविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । यत्र समस्यमानपदार्थं समासवाच्ये वर्त्तते
स तद्गुणसंविज्ञानः । यथा त्रिलोचन शिवः । तदन्योऽतद्गुणसंविज्ञानः । यथा
हृत्कंसं कृष्ण इति । एकाद्यानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां पदानां समासो
यसंज्ञः स्यात् । यः कर्मधारयः स तूत्तरपदप्रधानः । यथा नीलीतुपलम् ।
द्वितीयादिविभक्त्यन्तपदपूर्वकाणां पदानां समासः ५ संज्ञः स्यात् । पञ्चतुल्यः स
चोत्तरपदप्रधानः । यथा कृष्णान्वित इत्यादि । सख्यापूर्वदानामित्यादि । तस्यार्थे
इत्यादि वक्ष्यमाणनियमात् तद्विज्ञानार्थं समाहारे उत्तरपदे परे च सख्यावाचकपद-
पूर्वकाणां पदानां समासो ग संज्ञः स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा हिमूर्ध्वं हिपात्
इत्यादि बहुव्रीहौ एकाहः सप्तर्षय इत्यादि कर्मधारयेऽपि द्विगुत्वापत्तिः । न च
उत्तरपदे परे यो द्विगुः स बहुव्रीहिरिति अन्यपदार्थवाचित्वादिति चेन्न ।
पञ्चगवधन इत्यादौ गौरवार्थे इत्यादीनामप्राप्तेः । गो द्विगुः । यथा हेमातुरः पञ्चगु-
विसंखः पञ्चगवधनः । तद्विज्ञानार्थं उत्तरपदे परे च द्विगुरुभयपदार्थप्रधानः ।
समाहारः द्विगुरुत्तपदप्रधानः । व्यपूर्वदानामित्यादि । वः कसामीष्येत्यादिनियमात्
कारकादावर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां पदानां समासो वसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः ।
अन्यथा असंखः सुप्रजा सुपात् निर्धनः इत्यादावपि अव्ययीभावापत्तिः ।
वोऽव्ययीभावः । स च पूर्वपदप्रधानः । यथा अधिकृष्णमित्यादि ॥ ३१८ ॥

श्रीराष्टौ भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां ते द्वौ आदिर्यामां ता,
ताश्च सख्या च व्यञ्ज तानि तान्यादयो येषां ते पञ्चादभिन्नान्यैकार्थाश्च द्वादि-
सख्याव्यादयश्च ते तेषां चश्च द्वश्च त्रश्च षश्च सश्च वश्च ते इन्द्रात् परः श्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते इति न्यायात् । संज्ञिसंज्ञानां समसख्यत्वाच्च यथासंख्य
दर्शयन्नाह भिन्नार्थानां दाना इति । परस्परभिन्नार्थानां दानां सस्य संज्ञः पदार्थो
हि जात्याकृतिव्यक्त्य जातिः धर्मः आकृतिरवयवसंस्थानादिः व्यक्तिः स्वरूप-
भेदेन नीलघट इत्यत्रापि पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात् अभेदविवक्षाया
तु यः स्यादेव एव हरिहरविवक्ष्यं वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थिति-
संज्ञारकयोर्भेदाद्भेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पथ्य-
वसितोऽर्थः । अन्याधानामिति असमस्यमानपदार्थपराणां समस्यमानानां दाना

३१६ । तौ लुक् त्ये च ।

तौ ६।, लुक् ११, त्ये ७, च ११ ।

सि स्थितायाः तौ लुक् स्यात्, त्ये च परे ।

सो ह सञ्ज यथा आरूढी वानरी य आरूढवानरी वृक्षः । दृष्ट' कृष्णी येन दृष्टकृष्ण पुरुष इत्यादि । समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यदार्थं भूयात् व्यपदेश्य-
व्यपदेशिवद्भावात् यथा श्रीभनशरीर, शिनापुत्र' जनार्दनश्चात्मचतुर्य एवेत्यादि ।
एकार्थानामिति परस्परसमानाधिकरणानां सो य सञ्जः यथा नीलोत्पल परमात्मा
इत्यादि । द्वादित्यन्तपूर्वदानामिति यदि समस्यमानानां दाना पूर्वदानि
द्वादित्कीनामेकतमानानि भवन्ति तदा तेषां दानां स य सञ्जी भवति । यथा
कृष्णमाश्रित कृष्णाश्रित' मासेन पूर्वं मासपूर्वं यूपाय टाक नृपदाक' पापाङ्गय
पापभयं कृष्णस्य सखा कृष्णसख पुवाङ्गे कृत पुवाङ्गकृतमित्यादि । सख्यापूर्व
दानामिति । समस्यमानानां दाना पूर्वदानि यदि सख्यावाचकानि भवन्ति
तदा तेषां तायादौ सो ग सञ्जः । यथा पञ्चगु त्रिलोकी पञ्चगवधन इत्यादि ।
व्यपूर्वदानामिति समस्यमानानां दाना यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति तदा
तेषां कादौ स वभञ्ज यथा अधिकृष्णमित्यादि । इह एतत् सञ्जादयसमा
वेशाभावात् विशेषणबोधितानामिवैता' सञ्जा ज्ञेया तेन पञ्च भाष्या' सप्तर्षय
श्रपतित पञ्चगु, अधिहरि इत्यादौ ह्यदिसञ्जा न तु गादः इत्यादि अन्यथा
सर्वेषां दाना भिन्नार्थत्वात् च सञ्जा प्राप्ते । चो इन्द्रो ह्यं बहुव्रीहि' य कर्म
धारय, षष्ठत्पुरुषः गो द्विगु, वोऽव्ययीभाव यगो य विग्राहयति परे । एषा
सामान्यतो लक्षणात्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः ॥ ३१८ ॥

सर्वसमासेषु स्थितायाः स्यादे, तौ लुक् स्यात् । सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादे-
लुक् स्यादित्यर्थः । समासे यथा हरिहरा पीताम्बर परमात्मा कृष्णाश्रित,
पञ्चगुः उपकृष्णम् । प्रत्यये यथा श्रीमान् पुत्रकास्यति वार्त्तिकं क्षत्रिय, माथुर,
हैमः ग्राम्य इत्यादौ प्रथमादेर्लुक् । किञ्च तत्रत्य वार्त्तिक, इत्यादौ तादृशस्य
लोपाभावस्तु स्यादिप्रकरणं हिला तद्विप्रकरणे आदेशविधानसामर्थ्यात् ।
स्यादिविभक्तोरिति किं प्रथममिति निषेधति इत्यादौ व्यस्येत्यादिना समासेऽपि
तिवार्दन्लोपः । पचतितरा पचति कल्पमित्यादौ प्रत्ययेऽपि तिवार्दन् लोपः ।
लुक्करणेन त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्य विभक्तिनिमित्तकं कार्यं लुकि
न तत्रेति निषेधात् स्यादिति । तेन कस्य पुत्र कि पुत्रः इत्यादौ टेरकारी न

द्वन्द्वसमासः । (चः) ।

इतरतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

स्यात् । धातार गत धातुगत इत्यादौ न इति । यज्वा चासी विप्रथेति यज्वविप्र इत्यादौ न दीर्घ विगामविहितन्तु स्याद्व । तेन ब्रह्माच्युतेषा इत्यव नीलप् फेधाविति नरा लुप् । पयसो विकार पयोविकार इत्यादौ सस्य विसर्ग । अनडुह्यर्म अनडुह्यर्म इत्यादौ दडादि । किञ्च त्वया कृत त्वत्कृत मया कृत मत्कृतमित्यादौ विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि युष्मदस्यदीरेकत्वेऽर्थे त्वन्मदौ भवत कङ्घोरथस्यापि ग्रन्थादित्युक्ते । युवावार्त्तेशो तु द्विवचने परे एव स्याता न तु द्विलेऽर्थे । तेन युवाभ्या कृत युष्मत् कृत आवाभ्या कृत अस्मत् कृतमिति । अत्र द्विवचनस्य लुकि युवावार्त्तेशोरसम्भवे स्वरूपेणावस्थानम् । अस्य बीज पुरा लिखितम् ॥ ३१९ ॥

श्रीरा-टी—अधिकारात् स इत्यनुवर्त्तत इत्याह से स्थिताया इति । से कर्त्तव्ये समस्यमानन्देभ्य क्तेरित्यथ प्रकरणात् स्यादित्तेरेव तेन पचतिरूप पचति-तरामिति न त्वे क्तेर्लुक् । यतस्य अत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्वादि-पाठात्तदन्ताना तद्धितान्तर्गतत्वात् न स्यादित्तेर्लुक् । लुक्करणात् स्यादिनिमित्त कार्यं न स्यात् यथा सखिप्राप्त गवाश्रित इत्यादौ न घौ त्रि. आ आम्शसोरिति वाक्त्वच्च राजपुरुषेत्यादौ तु विराममाश्रित्य कुङ्गोलुप् स्यादिव ॥ ३१९ ॥

इतरतरिति । चो द्वन्द्व इतरतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति । इतरतरर्यागोऽदयवप्रधान । तेनावयवकृत द्विले बहुल्वे भवतः । समाहार रु इतिप्रधान तेन सहितरेकत्वद्वित्वाट्कवचनमेव इति भेद । हरिश्च हयश्च इति वाक्ये सिद्धयस्य लुकि द्वयो पदत्वेऽपि हरिहर इति समुदायस्य लिङ्गसंज्ञाया ओकारोत्पत्ति । राजदण्डिनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्तेर्लुकि विरामविहित-नकारस्य लोप स्यात् परविभक्तेर्लोपि पुनर्लिङ्गसंज्ञाया विभक्त्युत्पत्तौ विराम-विहित नकारलोपादिक न स्याद्व । कातन्तास्तु, कल्पस्वरो भवेत् पूर्व द्वन्द्वे यच्चारित द्वयो इति मत्वा देत्यदानवो कृष्णार्जुनौ इत्याद्यप्युदाहरन्ति । इदन्तु मनुष्यर्षवौ चक्रवाकगरुडौ उदूखलमुषल काकमयूरौ इत्यादि विस्तरव्यभिचार-दर्शनादनेनीपेक्षितम् ॥ ३१९ ॥

श्रीरा-टी—इतरतरयोगे चेति । चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक इतरतर योगः इतरस्य इतरेण सह योग इति परस्परपक्षावयवभेदानुगतस्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् व बहूना प्राधान्यात् च्च स्याद्व यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेषा इत्यादि

हरिश्च हरश्च हरिहरौ । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशः ।

अन्यः समाहारः, स च तिरोहितावयवभेदः किन्तु समुदितभिन्नभेदस्यैकत्वात् कम् । यथा समौदृशद वाक्त्वच धवखदिरपलाश इत्यादि समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति दर्शनात् । तैर्लुक् चित् एक सुवमिति धोगविभागः, कर्त्तव्य तस्मादिष्टसिद्धिः । कचित् निषिद्धं स्यात् तथाहि, नौज सहस्रमोऽम्भीऽञ्ज सपसः पूर्वात् ऋत् । पूर्वदभृतभ्य एभ्यस्त्वा लुक् न स्यात् । श्रीजसाहृत पुत्र सहसा भुक्त तमसा पिहित अम्भसा भुक्त अञ्जसानिषादित तपसा कृत तथाच तमोजसानिर्जित देवराज दृष्टा रथस्थ तपसाभिसिद्धिमिति बोध्यम् । तप शब्दात् विकल्पयन्त्यन्ये तथाच तप कृशा शान्त्युदकुम्भहस्ता इति भट्टिः । पूर्वात् किं ? सह श्रीजसा वर्त्तत इत्यर्थे सीज कृत सततैश्वर्यमोहतमिति भारविः । उदन्व-दम्भः परिवीतमूर्त्तिरिति माघः । पुजनुषोऽनुजान्वे । आभ्यासेनयोः क्रमात् वा लुक् न स्यात् पुसानुजः पुसेत्यलुक् विधानादेव स्वाद्ये चोपमास प्रत्यनुजत्वेन पुषो हेतुलाङ्गेतौ वा तौति । जनुपान्व जनुजन्म तेनाम् । मनसा नाम्ना-ज्ञायिनि च । मनसस्त्वा लुक् न स्यात् सज्ञाया आज्ञायिनि शब्दे च पर मनसादेवी मनसागुप्त मनसा मङ्गतम् । नास्ति किं ? मनोदत्ता कन्या । मनसा आज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी असञ्चार्य पृथगुपादानम् । आत्मन पूरणे । आत्मनस्त्वा लुक् न स्यात् पूरणत्वात् परे । आत्मना षष्ठ आत्मना पञ्चम । जनार्दनश्चात्स्यचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति ह । व्याकरणव्याख्यामात्म-पराभ्या च्या । व्याकरणे व्यवहियमाणा या सज्ञा तस्या गम्यमानाया आत्म पराभ्या च्या लुक् न स्यात् । आत्मनेपद परस्मैपद आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्यस्य आत्मनेभाष । लौकालिकदूरार्थकृत्वात् तैः प्या । लौकालिकार्थभ्य कृत्वाच्च त्वात् परे प्या लुक् न स्यात् । लौकालानुक्त अल्पानुक्त, अन्तिकानुक्त, अभ्यासादागतः दूरादागतः विप्रकृष्टादागतः कृत्वाऽनुक्त इति तु वी स्यात् । तैः किम् ? लौकभयम् । बलादब्रह्मण्या कारशसिनीः । आभ्या प्या लुक् न स्यात् क्रमादनयोः । बलादनौचित्यात् करणं बलात्कारः, ब्राह्मणो वेदैकदेश-स्तत उद्धृत्य शसितु शीलमस्य ब्राह्मणात् शस्त्री ऋत्विग् विशेषः । जेपे प्या वा तु पुत्रे । जेपे गम्यमाने प्या लुक् न स्यात् पुत्रशब्दे तु वा । चौरस्य कुल दास्याः पतिः दास्या पुत्रः, दासीपुत्रः । जेपे किं ? विप्रकुलं विप्रपुत्रः । वाक् दिक्-श्रुतौ युक्तिदण्डहरः । एभ्य एतेषु क्रमात् प्या लुक् न स्यात् । वाचो युक्तिः

दिशो दण्ड, पश्यतोहर पश्यन्तमनादृत्य हरतोत्यर्थः । अदस णायननीनण-
कान्तकुलणकान्तपुत्तेषु । अदसः प्या लक् न स्यात् णायने नीन णकान्तकुले
णकान्तपुत्ते च । असुध्यापत्य नडादित्वात् णायन आसुध्यायण विख्यातपिटक
असुध कर्त्त साध आसुधकुलीन साधौ प्रतिजलादर्शनी । असुध कुलस्य भाव
मनीञ्जत्वात् णक आसुधकुलिका एवमासुधपुत्रिका इति भावार्थभूतवदङ्गीकारात्
णकान्त इति विशेषणम् । ऋतो विद्याधोनिस्सम्बन्धे । ऋदन्तात् प्या लक् न
स्यात् पूर्वोत्तरदयोर्विद्याधोनिस्सम्बन्धवाचित्वे सति । होतु, शिष्यः होतु, पुत्रः
पितुरन्तेवासौ स्वसु पुत्र । ऋत इति किम् ? मातुस्तु पुत्र । विद्याधोनिस्सम्बन्धे
किम् ? होतृधनम् । वा स्तृपत्यो पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् प्या लक् न
स्यात् वा अनयो, पितुस्तु पितरि । मातु, स्वसा मातृस्वसा होतु स्वसा होतृस्वसा
दुहितु, पति, दुहितृपतिः पितु पिता पितृपिता । पितामह पितृपिता
तत् पिता प्रपितामह, इत्यमरः । दिवो दासे नाम्नि । इदं प्या लुक् न
स्यात् दासे नाम्नि । दिवोदास नृपतिभेदः । शुन पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि ।
शुन प्या लुक् न स्यादेषु नाम्नि गम्ये । शुन, पुच्छ, शुनो लाङ्गूल शुन शेफ
शुन, शेफा ऋषीणा नाम चतुष्टयम् । कचिदन्यत्रापि । उत्तलक्षरैरप्राप्तेऽपि
प्या लुक् न स्यात् । वाचस्पति वासोष्पति दिवस्पति, शुनष्कर्ण, देवानां प्रेय
इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । गोऽङ्गसन्तात् तत्रा नाम्नि । गोऽङ्गददन्ताङ्ग-
सन्ताच्च परस्ता तत्रा लुक् न स्यात् सञ्ज्ञायाम् । गविष्ठः गविष्ठर वह्निष्ठादि-
त्वात् यः । अदन्तात् । वनेकिशुका, वनेकशेरुका, वनेवल्ग्रा । गोष्ठे
प्रवीर इत्यादि । हसात् युधिष्ठिर, वह्निष्ठादित्वात् य त्वचिसारः । कथ त्वक्सार
इति तु त्वक्सारो यस्येति ह । एभ्यः किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति
किम् ? अक्षशौण्ड । अङ्गो यमिति योनिषु । ये त्ये मतौ योनौ च परे अङ्गः,
तत्रा लुक् न स्यात् । असु भव, दिगादित्वात् यः असव्य असुमति, असु
योनि, संज्ञायामिति सः । अपूर्वादिति किम् ? परमासृति । मध्यान्ताभ्या
गुरौ । पृथग्विधानादनान्नि । मध्यगुरु अन्तगुरु अपूर्वादित्वेव सन्मध्यगुरु
। श मध्यगुरु अन्तगुरुरिति मध्ये गुरुर्यस्य इति ह मध्यगुरु अन्तगुरुश्च गण इति
क्रान्दसः । अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । मूर्द्धमस्तकवजात् स्वाङ्गवाचकात् तत्रा
लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकाल उरसिलोमा शतु चकारोरसि
वाणमाशु । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धनि शिखा यस्य मूर्द्धशिख, मस्तकशिख,
अकामे किम् ? मुखकाम अङ्गसन्तादित्वेव अङ्गुलित्वात् गोचरः । स्वाङ्गादिति

३२० । पुवत् स्त्रेः ।

पुवत् । १।, स्त्रे ६। ।

किम् ? धर्मवृत्ति धर्ममति । घञन्तबन्धे वा । घञन्तबन्धे परे स्वाङ्गादश्वाङ्गाच्च
 मया लुक् न स्यात् वा र्थे सति । करिवन्ध करवन्ध चक्रवन्ध चक्रबन्ध उरसिवन्ध
 उरोबन्ध । अङ्गसन्तादित्येव । मणिवन्ध गुप्तिवन्ध । बहुल ये कृदन्तेऽस्ये । अस्ये
 कृदन्ते मया लुक् न स्यात् तत् पुरषे सति । बहुलशब्दं नित्यविकल्पनिषिद्धार्थसम्बन्धेन ।
 कर्णेजप पङ्केरुह, स्विचर अग्नेचरः जघनेकाल काण्डेरुहः इत्यादौ नित्य सरसिरुह
 सरोरुहं वनेचर, वनचर, दिविषद, द्युषद, इत्यादौ विकल्प कुरुचर, स्याण्डलशायी
 साङ्गास्यसिद्ध इत्यादौ लुगेव अस्य इति किम् ? समस्थ, विषमस्थ, कृटस्थ, कायस्थ,
 उदरस्था हरीतकी तथाच कपालिन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी । अन्ये तु असाधु-
 रित्याह कथं हृदिस्थ इति बाहुल्यात् सव्येष्ट, वर्हिष्ठादि पाठाद्वा अपूर्वादेव तेन
 नीलसरीरुह महावनचर इत्यादि । दुश्शरत् प्राहट् कालाज्जं वर्षश्चरश्चरवात्तु वा ।
 एभ्य मया लुक् न स्यात् जं परे वर्षादेस्तु वा । दिविज, शरदिजः प्राहप्रिजः कालिज
 वर्षेज, वर्षज चरिज, चरज, शरिज शरज वरिज, वरज । एभ्य किम् ? अम्बुजः
 गृहज, स्थलज । कालनाम्न, कालंतरादौ च । वेत्यनुवर्तते कालनाम्न, मया लुक् न
 स्यात् वा कालशब्दे परे तत्तमतनचतरा चतमासु च । पूर्वाङ्गेकाल कृत पूर्वाङ्ग-
 कालकृत पूर्वाङ्गेतरः पूर्वाङ्गततर पूर्वाङ्गितम पूर्वाङ्गतम, पूर्वाङ्गितन, पूर्वाङ्गतन
 पूर्वाङ्गेतरा पूर्वाङ्गततरा पूर्वाङ्गेतमा पूर्वाङ्गतमाम् एवमपराङ्गे कालि कृतम् अपराङ्ग-
 कालकृतमित्यादि । अङ्गसन्तादित्येव राचितराया जागर्त्त । अकालाङ्गासशयवासिषु ।
 अकालवाचिनः मया लुक् न स्याद्वा वासशयवासिषु । वनेवास, वनवास, स्त्रिशय,
 खशय ग्रामेवासी ग्रामेवासी अन्तेवासी अन्तवासी । अकालादिति किम् ? पूर्वाङ्ग-
 शयः अङ्गसन्तादित्येव गुहाशय, भूमिशयः । कारनाम्नि हसादौ । वणिक्कर्षकपशु-
 पालाद्यै पालनार्थं राज्ञो देवो य स करः कर एव कार, तस्य नाम कारनाम
 तस्मिन् वाच्ये हसादौ परे मया लुक् न स्यात् वा । हनेडिपदिका हलडिपदिका ।
 दौ हौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे मखादेराभीक्ष्ण क, पाद, पदादेश तावै सः
 स्वभावात् स्त्रीत्व त्वेन आभीक्ष्ण व्योतयति यूथपशु, यूथपशुः दय इति हसादौ
 किम् ? अविकट उरणो दय इत्यर्थे अविकटारणः अङ्गसन्तादित्येव नङ्गीदीहनः परे
 तु कार परिभाषिकानयमः यं तु निर्विशेषण कारनाम्नीति पठन्ति तस्मिन् कृपे
 शास्त्रे इत्युदाहरण भवति वस्तुतस्तु विकल्पनार्थं प्रतिषेधः ॥ ३१८ ॥

संस्थितायाः स्तेः पुंवत् स्यात् त्वे च परे ।
पूर्वपश्चिमे ।

पुमानिव पुवन् । त्वे चानुवर्त्तते । किञ्च लशब्देनात्र विभक्तिभिन्नप्रत्ययो याञ्च । अन्यथा सवनामशब्दानां स्त्रीलिङ्गे प्रयोगो न स्यादिति । किञ्च विभक्तौ स्थाने तद्धित-प्रत्ययोक्तानामादेशः पुवत् स्यादेव । यथा सर्वस्या दिशि सवत एव सर्वस्या दिशः सर्वत, इत्यादि । सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनाम् पुवङ्गाव स्यादिति । किञ्चो-पस्थितप्रथमान्तं हित्वा खेरिति विप्रकृतषष्ठ्यन्तयङ्गञ्ज्ज्ञापयति । पूर्वपदस्य स्ते पुवद्-भावः स्यादिति । तेन पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यादौ परपदस्य स्ते पुवङ्गावो न स्यात् इति । न च न गौण्याख्येन न द्वन्द्वे स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधात् पूर्वपश्चिमे इत्यत्र कथं पुवङ्गाव इति वाच्यं न गौण्याख्येन न द्वन्द्वसमासे कृतं एव स्त्रिसञ्ज्ञा निषेधितं पुवन् खेरित्यनेन संस्थितस्यैव वर्त्तमाने क्तविधानात् समासे क्रियमाणे सर्वादि-पुवङ्गावो विधीयते इति विरोधाभावात् । समासो यथा पूर्वा च पश्चिमा च पूर्व-पश्चिम एव सवा प्रिया यस्य स सर्वप्रियः । पूरणीप्रियत्यादिभूतस्य पुंवत्पुत्र्युक्तेत्यादिना सूत्रविहितपुवङ्गावनिषेधात्कत्वात् । एवञ्च सर्वा चासौ स्त्री चेति सर्वस्त्री सर्वासा पाति सर्वपति इत्यादि । प्रत्यये यथा सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति भवती-मिवाचरति भवत्यति इत्यादि । किञ्च सर्वादिशब्दस्य स्त्रिया सप्तम्यास्त्रादेशः सर्वत्वे-त्यादौ पुवङ्गाव कर्त्तव्ये तद्धितादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ॥ ३२० ॥

श्रीराटौ—से त्वे चानुवर्त्तते संस्थितस्येति सर्वस्मिन् से त्वे च स्तेः पुवत् स्यात् इत्यर्थः, तेन पूर्वपश्चिमे सर्वस्या, प्रियः सर्वप्रियः । पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न गौण्याख्या चेति चे स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरदस्यैव स्त्रिसञ्ज्ञा-निषेधस्तेन पुवपदस्य पुवङ्गाव, चसे पूर्वपदस्य स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधाभावात् अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नीत्तरपदस्य पुवङ्गाव, तस्य स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधात् । यद्वा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्ते पुवङ्गाव पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादावपि पूर्वोत्तरे इत्यादि । त्वं यथा सर्वस्या, सर्वत सर्वस्या सर्वत्र एकस्या भावः एकत्वं सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति पूर्वा पुरस्तात् इत्यादि । आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पुवङ्गाव तत्र सवा सर्वे सर्वा इत्यादौ न स्यात् । अत्राहुः । इदुदन्ताजायदन्तात्पाच् तरञ्जेत् द्वयोर्द्वयोः । बुधैः पूर्व प्रयोक्तव्यं वङ्गनामपि पूजितम् । समाचराणां भर्तृणां यद्यत् पूर्वं क्रम्य तत् । संख्यानामल्पहृपाणामर्थधर्मादिषु द्वयम् । बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरक्रमात् । यथा हरिहरौ शम्भुकणौ अच्यतशङ्करौ शिवगौर्यौ पितापुत्री मातृ

३३१ । ऋदो डा तत् पुत्रे सगोत्रविद्ये चे ।

ऋतः १६१, डा १२१, तत्पुत्रे ७, सगोत्रविद्ये ७, चे ७ ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगोत्रविद्ये ।

मातापितरौ पितापुत्रौ, होतापीतारौ ।

ताततनूद्वा, भरणीकृत्तिके ग्रीष्मवर्षा विशतिसप्ततौ । धर्माद्यौ गुणवर्द्धौ च कामार्थौ मधुसर्पिणी । आद्यन्तावर्गशब्दौ च धर्मादौ परिकीर्तितौ । पक्षेऽर्थधर्मावित्यादि ग्रंथे ज्ञेय प्रयोगतः । सातताततनूद्वा, इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वम् । गर्भधारणपाषाण्या तातान्माता गरीयसीत्युक्ते । एव मातापितराविति । युधिष्ठिरार्जुनौ विप्रचक्षियविट्शूद्रा इत्यादिसिद्धये आता ज्यायान् वर्णे क्रमेणति सूत्रद्वय कुर्वन्त्ये । तदस्मन्मते तु जन्ममरणकृताद्यभ्यर्हितत्वात् सिद्ध एतत् सर्वं प्रायिकं धूमाग्री लक्षणहृत् । समुद्रादी काकशुका काशकुशवल्जमिल्यादि शिष्टप्रयोगतः ॥ ३२० ॥

स च पुत्रश्च तत्पुत्र तस्मिन् । तत्शब्देनेह पूर्वस्थितऋदन्त एवाच्यते । समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् सगोत्रविद्य तस्मिन् । मातापितरा पितापुत्रौ इत्युभयव समानगोत्रत्वम् । होतापीतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम् । सगोत्रविद्ये किं दाढ भोक्तारौ जामातृपुत्रौ । मातापितरौ इत्युदाहरता प्रार्थयन् इन्वे स्तौलिङ्गस्यैव पूर्वस्थितिरिति सूचितम् । तेन पार्व्वतीपरमेश्वरौ लक्ष्मीनारायणौ बधूवरौ इत्यादि । क्वचिन्न स्याच्च तेन सोऽभवद्वरबधूसमागम प्रत्ययप्रकृतिसमन्वित इति रघौ ॥ ३२१ ॥

श्रीरा टी—स च पुत्रश्च तत्तस्मिन् गोत्रश्च विद्या च ते समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् तस्मिन् तत्शब्देन ऋदन्त परामृष्यत इत्यत्र आह ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि । तथाच ऋदन्तानां चे डा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः । पूर्वोत्तरद्वयोर्विद्यायोः निःसम्बन्धवाचित्वे सतीत्यर्थः । तत्रादौ योनिःसम्बन्धीदाहरणमाह मातापितराविति माता च पिता च तौ पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् एव मातापुत्रावित्यादि पुत्रार्थग्रहणात् पुत्रौ च दुहितृत्वमौ इति स्यादिति कश्चित् । होतापीतारौ इति होता च पीता चेति वाक्यम् । एव नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापीतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते होतापीतानेष्टोद्गातारः होता च पीता च नेष्टा च होतपीतनेष्टार इत्यत्र न स्यात् से सर्वादित् आदित् सर्वांस्तदमुत्तरद-

३३२ । चगैक्यं क्लीवम् ।

चगैक्यं १।, क्लीव १। ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वश्च क्लीवं स्यात् ।

मिति पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थितमत पीठशब्देन व्यवहितत्वात् । होतपीठनेष्टारथ उद्गाता च ते होतपीठनेष्टीद्गातार इत्यतः तु स्यादेव समस्तासमस्तयोर्द्वयोः पुनश्च इति पूर्वोत्तरव्यवस्थाया अविरोद्धत्वात् । शेषवाचिना समानविद्यासम्बन्धः कात्यायनेन दर्शितः । यथा ब्रह्मीद्गात होतव्यं ब्राह्मणाच्छसि प्रसीत मैत्रावरुणप्रतिष्ठातपीठ प्रतिच्छत अच्छावाक् नष्टृ अग्नीं ब्राह्मण्य यावन्तु उन्नेत प्रवर्णयता इति । समीक्षावद्ये किं ? वक्तृयोतारौ । अवायुदेवतार्थस्य तस्मिन् । वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य च डा स्यात् अवायुदेवतार्थं शब्दे परे । इन्द्रासीमौ इन्द्रापूर्वणी इन्द्राहृष्टपती मित्रावरुणौ अग्निविष्णू सूर्याचन्द्रमसौ । इह देवताशब्देन येषाम्भेदेन मन्त्रेण ये परदेवा वेदे सहदानमुक्त तेषामेव ग्रहण्य तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वर्योक्तन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात् । तथाच रविचन्द्रावपि नोपलक्षिताविति धटकरपरः । अवायु इति किं ? अग्निवायु वायुग्नी । अग्नेर्डी सोमवरुणयोः । अग्नेर्डी स्यात् सोमवरुणशब्दयोर्देवता च । अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ । लवं कुशस्य । आदरार्थोऽय आरम्भ कुशस्य डी स्यात् लव शब्दे परे । कुशीलमाविति वाल्मीकिप्रयोगः । दिवो द्यावापरदे पृथिव्या दिवस च । परदे परे दिवो द्यावा स्यात् पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमौ द्यावाभूमौ द्यावाक्षमे देवतार्थस्यैव विधानात् दुसरमौ इत्यादौ न स्यात् । अनीवन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानंनोक्तत्वेन देवतार्थत्वादीवन्ते न स्यात् तथाचैक्यं भिन्दन् दुभूम्योरिति सूर्यशतकम् । परदग्रहणात् सर्वात्तद एव तेन दुभूमिद्वया इत्यादौ न स्यात् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ दिवसमिति अविहृतनिर्देशात् न वि । उषासोषसः । देवतार्थसोषसः परदे परे उषासा स्यात् च । उषासानक्त उषासासूर्यौ । अग्नेर्न तौ त्रिमत्यवैश्वर्ये । वैश्वर्यभिन्ने त्रिमति पदे परे अग्नेर्डी डा च न स्यात् च । अग्निश्च मरुश्च तौ देवते अस्य अग्निमारुत हविः । अग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत । वैश्वर्ये तु अग्नावैश्वर्यं चरुं त्रिमति किं ? अग्नेन्द्र कर्म ॥ ३२१ ॥

चगथोर्नैक्यं चगैक्यं चगैक्यश्च वश्च चगैक्यं अव्ययीभावस्य क्लीवत्वफलान्तु उपसङ्ग उपलक्ष्य इत्यादौ ऋक्स । चगाभ्यामन्यत्र ऐक्याभावात् ऐक्यग्रहणा

देवैष्टसिद्धौ चगैक्यग्रहणं ज्ञापयति । क्वचिदन्योऽपि क्लीबं स्यादिति । यथा षष्ठ्यन्तादुपज्ञा गुरोरुपज्ञा गुरुपञ्चम् । उपज्ञा ज्ञानसाद्य स्यादित्यमर । षष्ठी-बहुवचनात्काच्छाया । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छाया । देवमनुष्यवजात् षष्ठ्यन्तात् सभा । रक्ष सभम् । एवं यच्चगन्धर्वकिन्नरपिशाचादीनाम् । देवमनुष्यवर्जादिति किम् ? देवसभा विप्रसभा । अराजराजार्थाच्च । इनसभ ईश्वरसभम् । राजन्तु राजसभा । क्वचिदत वृषश्च राजार्थं वदन्ति तेन वृषसभ दासीसभ रक्ष,सभ-मित्यमर । सर्वेभ्य सन्नह । स्त्रीसभ राजसभ दासीसभम् । सेनासुराशालानिशा छाया वा । षष्ठ्यन्तात्परा सेनादि, क्लीबं स्यात् । ब्राह्मणानां सेना ब्राह्मणसेना ब्राह्मणसेना । यवजतर यवर्जसरा । यवर्जा देशविशेष । गोशाल गोशाला गोनिश गोनिशा वृक्षस्य वृक्षयोः छाया वृक्षच्छाया वृक्षच्छाया इति ॥ ३२२ ॥

थीरा-टी—चय गय तौ तयोर्गैक्य चगैक्य चगैक्यञ्च वय तत । चयैक्यमित्यादि एक्य समाहारं स चगैक्यमित्यर्थः । स च एक एव तत्र समुदायिभ्योऽन्य समुदाय इति न्यायादेकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीबं विधीयते । यं तु समुदायिभ्योऽन्य समुदाय इत्याह, ते एकत्वादिदृशार्थं पृथक् कृतं कुर्वन्ति । अनेकायाभिधायिन शब्दस्ते-कायाभिधायित्वासम्भवात् वञ्च । इति अधिस्तौन्यादो पूर्वदाशप्राधान्यात् लिङ्गकृत-प्रयोगवैलक्षण्याभावे प्राप्ते उक्तसगङ्गासत्यादावन्यपदाथत्वादन्विज्ञतायां प्राप्ताया वचनमिदम् । उपज्ञोपक्रमं य तदादित्यकथने । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतोऽन्त्य अङ्गेरिति ङ । उपक्रमस्य इत्युपक्रम ङ घञ् उपज्ञोपक्रमान्तं य क्लीबं स्यात् तथो रूपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य पर्यापादनं सति । सवज्ज्ञोपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञ वेद सर्व-ज्ञेनादावुपज्ञायत इत्यर्थः । आठ्यलोपक्रम आठ्योपक्रम यज्ञ ब्राह्मणादावाराधन इत्यर्थः । केकयव्यपज्ञं तत्र बह्वनयम् । तदादित्यकथने किं एवदस्योपज्ञाप्रकारः । छाया बह्वनाम् । छायात्वं य क्लीबं स्यात् सा चबह्वना सस्वन्विनी । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छाया विच्छाया वृक्षना किम् ? वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया । सप्त सभागृहसमनुष्या-राजार्थाभ्यां च । सभान्तं य क्लीबं स्यात् सप्त गृह तु मनुष्यभिन्नेभ्यो रक्ष,पिशा-चादिभ्यो राजभिन्नराजाद्येभ्यश्च । देवतानां सभा देवतासभ दासीनां सभा दासीसभ स्त्रीणां सभा रुहति । स्त्रीसभ सप्त किम् ? दासीनां सभागृहं दासीसभा गृहं तु रक्ष,सभ पिशाचसभम् अमनुष्यशब्देन रक्ष,पिशाचादौ कृढत्वात् वृषसभ इनसभम् । कौचकवधे वृषतिसभागमहेपमाना इत्यत्र वृषतिशब्दो राजविशेषवाचो न तु राजसामान्यवाचो अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । वृषा पर्यतिर्यत्र सभायां सा वृषतिसभेति कश्चिद् अराजति किं राजसभा । गृह किं राजसभमिति

३३३ । चैक्याच्च दुषहोऽः ।

चैक्यात् ५१, चुदषह ५१, अ १ ।

पूर्वेण । उशीनराख्यासु कस्या । उशीनराख्यजनपदप्रतिबद्धयामाणा मज्ञासु
विषयभूतासु कस्यान्त ये क्लीव स्यात् । सोशमोना कस्या सोशमिकस्य आह्व
कस्यम् । उशीनराख्यासु कि दाक्षिकस्या । वा तु कथाजिनासुराशाला-
निशा, कथायन्तानि ये क्लीवानि स्युवा । वृक्षस्य वृक्षयीवा कथा वृक्षकाय
वृक्षेन यवसुर गोशाल अश्वनिश पक्षे वृक्षच्छायित्वादि । व्यसख्याभ्या पयोषगे
च । व्यसख्याभ्या पर कृतशालपथ क्लीव स्याद ये वेगे च । विशिष्टपन्था,
विपथ उत्कृष्ट पन्था उत्पथ विरुद्धाथविश्रुतात् कुशन्दाच्चान्यचेति चान्दा ।
तथाच व्यध्वो दुरध्वो विपथ, कदध्वो कापथ समा इत्यमर । वाट पथश्च
माथश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुलिङ्गप्रयदर्शनात् तेनैव समामे सिद्धमिति राय ।
एकस्यासौ पन्थाश्चेति एकपथ द्वयो पन्था द्विपथ चतुर्था पन्थाश्चतुषथम् ।
आभ्या जित् सत्यथ । पथ इति कि अपन्था । अद्धवादिष्यविशेषणे । अर्द्धवा-
दिष्यविशेषण च क्लीव स्यात् । अद्धवादिष्यथा—अर्द्धैव सरक विमानमलिन
मान रक्त मोदक धर्म शमे सुवर्णवर्णरुचकं शङ्ख क्रम गीमयम् । वज्र कृव-
पवित्रपद्मचक्र शिष तमालाटक सार शाकटकर्बटा त्रिजड पिण्याककन्दौषधम् ।
कासारत्रतवासुराङ्गनख कार्पापण कङ्क, शीर्षप्याणुपिदानवेषुबलयप्रधीव-
कीलाह्वम् । माषीयोगदलान्वकारकवच ज्ञानारदेष्टाथम पावीच तितउ
प्रवालचरक भील खलीनं सुखम् । जीवातुवन्तुकनिश्वज्रमुस्तकुञ्जद्रीणीपवास-
कुसुदीदनशूलकष्टम् । आकाशकोशपटलामलकावतस प्रस्थत्रणस्तवकमक्रम
सानुशङ्गम् । तण्डकारण्डककुट्टिमकच्छ सङ्गमन्तताण्डवपुच्छम् । क्षेमचुडित-
मातकचमम यूध चिक्कसकपिश दिनसम् । पारावाराव्ययशतमान यूपयुगन्धर-
दिनसन्तानम् । टङ्ककमण्डपुपल्लवप्रण्ड चरण तोरणपुरमुण्डम् । मण्डपकङ्कण-
चन्दनवर्ह किशलयदीहटशिखरकिरोटम् । कम्बुतडाग कुतप तीव्रं हिङ्गुदीप
पीठकनिष्कम् । तूयसैन्धवराष्ट्राणि वषनिव्यासवास्तवम् । कटक वारवाणीऽथन्नत
भवनभासनम् । क्लीव शरीर कुसुमं लीसारण्य तण सुखम् । वस्त्र दण्ड वसन्तातपव
हस्त घृतादयः । केषाञ्चिद्विदुषामत्र वैदिकत्वादसम्भता । अर्द्धवादि समाख्यात
शेष ज्ञेय प्रयोगत, शेषमित्यादिना कीरकतैलादयः । अद्धवादिपाठादेव सरका-
दीनामसेऽपि क्लीवत्व व्यविशेषणं यथा अक्षय स्व परम प्रादुर्गित्यादि ॥ ३२२ ॥

चवर्गान्तादृषहान्तात् चैक्यात् अः स्यात् ।

वाक् च त्वक् च हयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं शमी-
दृशदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रोपानहम् ।

३३४ । ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवं धेन्वनडुहौ अहो-
रात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं अक्षि-
भ्रुवं दूतादयः साध्याः ।

इति चः ।

चदृषह इति पञ्चम्येकम् । चुश्च दश्च सूर्जन्यषश्च ह चेति चुदृषह तस्मात् ।
आदिल इत्यनेन एतदादीना तद्धितत्वात् नद तसावित्यनेन दान्तत्वाभावात्
विरामाभावे वाक्त्वचमित्यादौ कुडादि न स्यात् । एव समासपदोक्तप्रत्यया
अन्तपदादेव स्युः । तेन त्वक् च पठश्च त्वक् पठ सख्यु पठ सखिपुत्र सखिपुत्र
इत्यादी पूर्वापदान्प्रत्यय । अथ निपात्या । ऊरु च अष्टीवन्तो च ऊर्वष्ठीवं
पादौ च अष्टीवन्तो च पदष्ठीवं उभयवाप्रत्यय, पादशब्दस्य पदादेश । धेनुश्च
अनडाश्च धेन्वनडुहौ । एतदादिभ्योऽप्रत्यय । अहय रात्रिश्च अहोरात्र ।
अत्र समाहारोऽपि प्लवन्तु अङ्गाहान्ता च्छेदभेदा रात्रान्ता प्रागसंख्यका
इत्यमर । सख्यापूर्वत्वे क्लीबत्वमेव यथा विराचमित्यादि स्त्री च पुमाश्च स्त्री
पुसौ । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । ऋक् च साम च ऋक्सामे । दाराश्च
गावश्च दारगवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुव इत्यादयः साध्याः निपात्या
इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन षट्समासेष्वनुक्ता उच्यन्ते । तत्र समासान्तरेऽनुक्त
तत्रैव वक्ष्यामि । इन्हेऽनुक्तानि तु विवृणोमि । यथा नक्तञ्च दिवा चेति
नक्तन्दिवा रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवा एवमहर्दिवम् । ऋक् च यजुश्च ऋक्-
यजुपम् । एव इन्हे देवस्य देवे दीर्घः । अग्निर्सोमौ सूर्याचन्द्रमसौ इत्यादि ।
इत स्म मित्रावरुणो किमेतौ इति भट्टि । रविचन्द्रावपि नीपलक्षिताविति
षट्कर्परः । अनपुस्कानां यजुर्वेदोक्तक्रतूना समाहार एव । अर्काश्च अश्व-
मेधश्च अर्काश्चमेधम् । नपुंसकानान्तु राजसूयवाजपेथे । यजुर्वेदोक्त इति कि
दर्शपूर्णमासौ । गवाश्चादीनाञ्च । गौश्च अश्वश्च गवाश्चम् । एव गवाविकम् ।
कुजवामनं पुत्रपौत्र उद्भूतश्च दर्भश्चरदित्यादि । निकटपाठानाम् । निकटः
पाठो येषा तेषामपि समाहार एव । पदश्च क्रमश्च पदक्रमं पदमधीते इति

कप्रत्ययः । वेदे हि पदमधीत्य क्रममधीति । पदक्रमयोर्निकटपाठात् तत्पाठ-
योरेपि निकटपाठत्वम् । गुणकर्मवर्ज्यानामप्राणिजातीनाम् । आरा च शस्त्री
च आराशस्त्रि । प्राणिजातेस्तु ब्राह्मणचचित्रविट्शूद्राः । गुणकर्मणीस्तु रूपरस-
गन्धस्पर्शाः । उत्त्तेपणावचेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि । भिन्नलिङ्गानां नदी-
देशनगराणाम् । शीणश्च गङ्गा च शीणगङ्गम् । कुरुश्च जीवश्च कुरुजीवम् । मथुरा
च पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रम् । अभिन्नलिङ्गानान्तु गङ्गायमुने । मद्र-
केकथौ । अयोध्यामथुरे । नित्यवैरिणाम् । अहिनकुलम् । अश्वमहिषम् ।
काकीलूकम् । शिल्पिनाम् । तच्चा च अयस्कारश्च तचायस्कारम् । रजकतन्त्र-
वायम् । प्राण्यङ्गानाम् । पाणिश्च पादश्च पाणिपादम् । सुखञ्च नासिका च
सुखनासिकम् । तूय्याङ्गवादकानाम् । मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च मार्दङ्गिक-
पाणविकम् । रुद्रङ्गपणवमिति । अप्राणिजातित्वादेव । सेनाङ्गानां बहुत्वे ।
हस्तिनश्च अश्वश्च हस्त्यश्चम् । बहुत्वे किं ? हस्ती च अश्वश्च हस्त्यश्चौ । क्षुद्रजन्तु-
फलानाम् । अत्रापि बहुत्वमेव । दशश्च मशकाश्च दशमशकम् । बहुत्वे किं ?
दशश्च मशकश्च दशमशकौ । क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । प्रभूत
वा शत येन केनचित् । वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम् । बहुत्वे
किं ? वदरञ्च आमलकञ्च वदरामलके । वृक्षतृणधान्यमृगपक्षिविशेषाणां वा ।
एषा बहुत्वे समाहारः स्याद्वा । प्लवाश्च न्यग्रोधाश्च प्लचन्यग्रोधः प्लचन्यग्रोधाः ।
एव कुशकाश्च कुशकाशाः । तिलमाष तिलमाषाः । रुरुप्रसभ रुरुप्रसभा । हसचक्र-
वाक हसचक्रवाकौ । बहुत्वे किं ? प्लचन्यग्रोधौ इत्यादि । व्यञ्जनविशेषाणां बहुत्वावहु-
त्वयो समाहारः स्याद्वा । दधिघृत दधिघृतानि दधिघृतौ इति पुस्तकं वैदिक-
मित्येके । अद्रव्याणां विरोधिना समाहारः इतरैतरयोगश्च । सुखदुःख सुख-
दुःखे सहानवस्थानमिह विरोधः । विरोधिनामिति किं ? कामक्रोधौ । कामा-
शये क्रोधोऽस्तीति न विरोधः । एवञ्च दधिपयसी सर्पिर्मधुनीत्यादौ न समा-
हारः । अत्र प्रयोगानुसारेण इतरैतरयोगः समाहारश्च इति । पुंसां स्वरूप-
स्त्रिया लृक् । पुलङ्गेन सह हन्ते समानरूपस्त्रीलिङ्गस्य लृक् स्यात् । अश्वौ
च अश्वश्च अश्वौ । हसी च हसश्च हसौ । रम्भोरुश्च रम्भोरुश्च रम्भोरुः । युवतौ
च युवा च युवानौ । स्वरूपस्त्रिया इति किं ? लतावृक्षौ । भावा स्वसु । पुत्रेण
दुहितुः । भाता च स्वसा च भातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । श्वश्रूः श्वशुरेण
मातुः पित्रा वा । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वश्रुरौ । पत्ने श्वश्रूश्च श्वश्रुरौ । माता च पिता
च पितरौ मातापितरौ एवं मातरपितरौ इति । ऋदन्तोऽरश्च निपात्यते । तेन
मातापितृभ्यां मातरपितृभ्यां मातृपितृभ्यां इति रूपवचनम् । एवं जाया च पतिश्च
इति हन्ते जम्पती दम्पती इति रूपवचनं निपात्यते वा । पत्ने जायापती इति ।

गोवतद्धितान्तेन तद्धितान्ती लीप्य । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वाङ्मयश्च
वाङ्मयायनश्च वाङ्मवी । व्यदादीना सर्वः । स च देवमित्यव दे च दानी-
त्येकशेषदर्शनात् । सरूपाणामेकलिङ्गानामप्येकोऽवशिष्यते इति बोध्यम् । तेना-
र्जुनश्च अर्जुनश्चार्जुनौ रामश्च रामश्च रामश्च रामाः । सरूप इति किं रामश्च
कृष्णश्च रामकृष्णौ । इति चः (इन्द्र) ॥ ३२४ ॥

श्रीरा-टी—चस्य ऐक्यं षेक्य तस्मात् । पुञ्च दश् षश्च ह च तत्तस्मात् तेन
दषयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति कृतसमाहारवादित्यर्थः । वाक्त्वच-
मिति । वाक् च त्वक् च इमे समाहृते इति वाक्यं अस्याकारस्य तत्त्वान्नद-
तसाविति दान्तत्वनिषेधेन विराममाश्रित्य न कङ् । एव सुवाक् सुप्रच्छं श्रीमज्ज-
मिति एव वागूर्जमित्यादि । चे किं ? पञ्चानां वाचा समाहारः पञ्चषाक् ।
ऐक्यमिति किं ? प्राहट्शरदौ । सर्वो हि इन्द्रो विभाषयेकवदभवतीति न्यायात्
यदा ममाहारस्तदा प्राहट्शरद इति स्यादेव । प्राणितूर्यसेनाङ्गानामैक्यं चे ।
प्राण्यङ्गादिवाचिना च ऐक्यं स्यात् । हस्तश्च पादश्च हस्तपादम् । शिरीषीवम् ।
मुखनासिकाभ्यां यो निष्क्रामति स वायुः । यौवाकुचिलनाटेषु नित्यं स्वेद-
प्रशस्यते इति वैद्यके । गण्डे चुम्बी ललाटाच्चिकचोरुभगमृहंसु इति कामशास्त्रे ।
नेत्राभ्यामनामिकात्राहुहृदयस्थ इति चण्डो । इति तु दक्षिणस्य आदित्वात् सिङ्घ-
मिति । अथवा मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति शकपाश्विवादित्वात्
मध्यपटलोप पुटद्वयभेदात् इति । एव यौवाकुचिसहितानि ललाटानि
इत्यादि स । प्राणिभेदाङ्गललाटादेर्वम् । चण्ड्यान्तु आर्षः । तूर्यशब्दोऽर्षश्च आदित्वा-
दित्यान्तेन तूर्यवत् प्राग्यर्थः । मृदङ्गवादने शिल्पमस्य मार्दङ्गिक एव पाणविकः ।
चे मार्दङ्गिकपाणविकम् । मृदङ्गपाणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात् । अन्ये तु
पृथक् तूर्याङ्गतत्प्रवीणयोग्यं हण व्यतिकरनिरासार्थं तेन शक्तिशङ्कावित्यादौ न
स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव यथा वाक्त्वचेनातिसर्वेष्वपि भट्टिः ।
इत्याहुः । सर्वो हि इन्द्रो विभाषयेकवद्वति इति न्यायात् । वाक्त्वचेनेति परे ।
रथेन चरन्ति रथिकाः पदातीना समूहाः पदातानि । भिक्षादित्वात् षाः रथिकाश्च
पदातानि च रथिकपादात् हस्तिघोटकम् । हस्त्यश्चरथपादात् सेनाङ्ग स्यात्तृष्टय-
मित्यमरः । इत्यन्ते पृथनाङ्गानि हस्त्यश्चरथपत्तयः इति तु अवहुत्वे सेनाङ्गानामैक्य-
निषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात् खरोट्टशरिशिरस्त्राणां न ग्रहणम् । स्थेनी
ध्यामनुवाटे चरणानाम् । चरणं शाखा अर्ष आदित्वादः । अनुवादं गम्यमानं
चरणाध्यायिप्राणिवाचिनां च ऐक्यं स्यात् । टीपरयोः स्थेनीः प्रयोगे सति । प्रमा-
णान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सकीर्तनं अनुवादः । कठाश्च कालापाश्च कठकालार्प
अव्युष्टात् कठाश्च कौथुमाश्च कठकौथुममुक्तात् । यदा कठादीनां प्रतिष्ठेदथो शब्दे-

नानूयेति तद्वेदमुदाहरणम् । यदा प्रथममेवोपदेशस्तदा उदयुः कठकालापा इत्यादि । खेयोः किं ? अनिन्दितुः कठकालापा । व्या किं तिष्ठन्ति कठ-
कौयुमा । अक्षौवयजु सोमयागानाम् । क्षौवलिङ्गभिन्नाना यजुर्वेदविहित-
सोमपानोपलब्धिसवागवाचिना चे ऐक्य स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्व-
मेधम् । साह्याश्च अतिरावाश्च साह्यातिरावम् । अक्षौविति किं ? राजसूयवाजपेय ।
यजुरिति किं ? इषुवज्रो । सोमयागेति किं ? दर्शपौर्णमासौ । पाठनिकटानाम् ।
अव्ययनेन प्रत्यासन्नाना चे ऐक्य स्यात् । यन्नावहोदमर्थज्ञान विना क्रमात् षठति स क्रमक प्रथमपाठी । यश्च तस्यैवार्थमधीति स वार्त्तिक । क्रमक-
वार्त्तिक पदक्रमक पदाना क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्न । छात्रोपाध्याय गुरु-
शिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम् । पठिति किं ? पितापुत्रौ । निकटाना किं ?
याज्ञिकमीमांसकौ । अप्राणिजातौनाम् । प्राणिभिन्ननिष्ठा या जातिस्तद्वाचिना चे ऐक्य स्यात् ।
आरा चर्मभेदिका शलाका । शस्त्री क्षुरिका । आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना भृष्टयवा । शङ्कुलि, पिष्टकमेद । धानाशङ्कुलि ।
द्रुमशैलम् । “रञ्जिता तु विविधास्तरुशैला” इति तु तरुप्रधाना, शैलास्तरुशैला इति शाकपार्थिवादित्वात् व्यक्तिपरत्वेन निर्देशादिति परे । एवमिह कुण्डे
वदरामलकानि सन्तौवि । अप्राणि इति किम् ? विप्रचचियौ । जातौति किं ?
विश्वहिमालयो । एव रूपरसगन्धस्पर्शा । गमनाकुञ्चने इति गुणक्रिया-
निष्ठाया जातेरभावात् । भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणा नद्यादिवाचिना चे ऐक्य स्यात् ।
नदीना नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदौ सह चे अस्य विषय । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोण उद्धैरावति राठामगध वारिन्द्रौमगध पृथक् नदीग्रहणात्
देशीऽत्र जगपदाख्य । तेन कौलासश्च गन्धमादनश्च कौलासगन्धमादने इत्यादौ न स्यात् ।
मथुराकान्यकुञ्ज मथुरापाटलिपुत्रम् । नगरस्य देशत्वेऽपि ग्रहणात् ग्रामवाचिना ग्रामनगरवाचिना न स्यात् ।
तेन जाम्बवश्च ग्राम साम्बकिनी च नगरी जाम्बवसाम्बकिन्यौ । सौभ नगरम् । केतकव्रती ग्राम । सौभकेतकव्रती ।
कश्चित् सौभकेतकव्रतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं गङ्गायमुने राठवारिन्द्रौ कान्यकुञ्जपाटलिपुत्रौ ।
अवहृत्कृतशूद्रचुद्रजनानित्यविरोधिनाम् । एषां चे ऐक्य स्यात् । रजकतन्त्रवाय तन्त्रायस्कार भिल्लघीवरम् । इति मे यान्ति दिवसा, सम रजकनापिते इति त्वेकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना न शुद्ध्यति स वह्निकृतः शूद्रो यथा चाण्डालहृडिपौ । दशमशक्त यूकालिख्यम् ।
चुद्रजनुरनस्थि स्यादयवा चुद्र एव य । शत वा प्रसूतौ येषा केचिदानकु-
लादपि इति चुद्र एव य इति यत्रदृश्य इत्यर्थः । अश्वमेधश्च अश्वशृगालम् । नित्यविरोधिना किं ? देवासुरा “कुरुपाण्डवाः इत्यत्र नैमित्तिकविरोधः । गवा-

आदीनाम् । गवाश्चादीनां चे ऐक्यं नित्यं स्यात् । गवाश्चादौ गवाश्च स्यात्
 पुचपौत गवाविकम् । शक्त्यन्तेद श्चाण्डाल गवेडकमनैडकम् । लणोलपं
 स्त्रीकुमार दासीदास कुटीकुटम् । भागवतीभागवत दर्भात्तु शरपूतिकम् ।
 कुम्भाहामनकैरातमुद्रात् खरशशी तथा । मासात्तु शीणित प्राच्याः पिच्छट
 प्ररुषोऽर्जुनात् । शक्त्युरीष सूवाच्च ग्रेष ज्ञेय प्रयोगत । गवाश्चमित्यादि निर्दे-
 शात् गोऽस्य गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वादिकल्पः । इह केषाञ्चिदिकल्पे प्राप्ते दासी-
 दासानां एकशेषनिरासार्थं केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः । श्चाण्डालमित्यस्य नित्य-
 विरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः । पाठः । दर्भशर दर्भपूतिक कुञ्जवामनं कुञ्ज
 कैरात उष्ट्रखर उष्ट्रशश मासशीणित शाटीपिच्छट अर्जुनपुरुष सतशक्तु सव-
 पुरीषमिति । आकृतिगणोऽयम् । पच्छिन्नचन्द्रगणपशुधान्यलणव्यञ्जनानां वा । पच्यादि-
 वाचिनां चे ऐक्यं स्याद्वा । हसचक्रवाक धवखदिरपलाश रुरुषतगोमहिष
 व्रीहियवं कुशकाश दधिघृतम् । येषामव्यान्तानां दधिपय आदौ पाठनेषां व्यान्ता-
 नामैव वाक्यम् । पक्षे हसचक्रवाका इत्यादि । सृगाणां पशुत्वेनैव सिद्धे प्रथक् ग्रह-
 णात् सृगवाचिनां पशुत्वरवाचिनां सङ्गं चे न स्यात् । तेन रुरुमहिषा इत्यादि । अदा-
 प्राणिजातीनां नित्ये प्राप्तं विकल्पार्थः । येषां सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषयंकवद्भवतीति
 न्यायात् विकल्पे तेषां पाठो व्यतिकरनिरासार्थः । तथाच, हनुमन् कौटुश सख्य
 नरवानररक्षसमिति भट्टि । निरुद्धाद्रव्याणाम् । सहानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां
 चे ऐक्यं स्याद्वा । शीतीणां शीतीण्यो जन्ममरणं जन्ममरणं । विरुद्धेति किं ?
 कामक्रीडौ । अद्रव्य इति किं ? स्वर्गनरकौ । शीतीण्यो उदके । अश्ववडव-
 पूर्वापरधरीतराणाम् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् जयवडवौ इत्यत्र न स्यात् ।
 अश्ववडव पूर्वापर अधरीतर पक्षे अश्ववडवौ इत्यादि । न सेनाङ्गफलक्षुद्रजन्तु
 पच्छिन्नचन्द्रगधान्यलणानामव्यान्तानाम् । अव्यान्तानामेषां चे ऐक्यं न स्यात् ।
 रथिकाश्चारीहो वदरामलके यूकालिख्ये हसचक्रवाकौ प्रचल्यगोर्धौ रुरुषतौ
 व्रीहियवौ कुशकाशौ । दधिपय आदीनाम् । अव्यान्तानां दधिपय आदीनां
 चे ऐक्यं न स्यात् । दधिपय आदिर्यथा । दधिपयसौ ऋक्सामे स्तान्दविशाखा ।
 वाधावसाने च । सर्पिर्मधुनी शङ्खामिध्रे स्वर्गपर्वणौ च ब्रह्मप्रजापतौ मेधा-
 तपसौ हरिकौषिकौ । अपवर्गोपनिषदौ परिव्राजकगैखिका शिववैशाखा
 विभवर्हिषौ दधिसर्पिषौ । शक्तकर्णा । तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्तपः । उष्ट्र
 खलात्तु मुषल प्रीक्ता अलीनवविशतिः । इह केषाञ्चिदिकल्पे केषाञ्चिदित्ये प्राप्ते
 ऐक्ये निषेधः । अध्ययनात्तप इति अध्ययनतपसौ उष्ट्रखलमुषलं । इषावर्हिषौ
 इति गणपाठात् र्घ इति चावयवानामित्यन्तायां वा तु सामीप्ये । चसावयवौ-
 भूतानां दानामित्यन्तायां गम्यमानायां प्राप्तसैक्यं न स्यात् । ससामीप्यायामित्यन्तायां

तु वा । दश दन्त्यौष्टा सप्त मादंङ्गिकपाणविका । उपदशा दन्त्यौष्टाः उपदशं दन्त्यौष्ठ उपदशा इति हस समीपिप्राधान्यात् व्वम् । उपदशमिति वस सामीप्य-
प्राधान्यात् व्वम् । इदं प्रकरणं नियमार्थम् । प्राण्यङ्गादीना समाहारे च एव
दधिपय आदीनामितरेतर च एव अन्येषा विकल्पार्थ एवेति । उर्व । उरु च
अष्टीवन्ती च तयादी च अष्टीवन्ती च तत् धेनुश्च अनङ्गाश्च तौ अहश्च रात्रिश्च
स स्त्री च पुमाश्च तौ वाक् च मनश्च ते ऋक् च साम च ते दाराश्च गौश्च तत
अच्छिणी च भवौ च तत् इति वाक्यं दमेद । समाहारेतेतराकारताज्ञापनार्थः ।
आदिना नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् । द्वयोरधिकरणार्थत्वे नाभियसापेक्षत्वादसाम-
र्थ्येऽपि स । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिव अहश्च दिवा च अहर्दिव प्रतिदिन-
मित्यर्थः । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुष उदूखलसुषल तण्डुलक्षिन्न चित्ररथ-
वाङ्मौक्त विश्वक्सेनार्जुनौ चित्रास्त्रातौ भार्यापतौ पुत्रपौत्रौ केशश्मशू । विशेषण-
विशेष्ये इत्यपि कश्चित् । स्नातकराजानौ प्रतिष्ठालिप्ते सूर्याचार्यौ मर्यादाभि-
विधी शिरीजान् पाण्डुधृतराष्ट्रौ । उदूखलादीना सुषलादिभिः सह चे पूर्व-
निपातः । एव आया च पतिश्च जम्पतौ दम्पतौ । जायाया जन्दादिशो वा ।
पत्ने आयापतौ । माता च पिता च मातरपितरौ । मातुमातरादेशो वा । पितुश्च
पितरः इति चपणकस्तन्मते मातरपितराभ्या मातरपितरयोरिति । पत्ने माता-
पितरौ इत्यादि सग्रहः । शेष शिष्टग्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अहोरात्र इति
निर्देशात् अहोरात्रादीना पुस्तकमपि निपात्यते । अहोरात्रादिर्यथा “अहो-
रात्रादिषु प्रोक्ता रात्राङ्गान्ता अहन्तका । पुण्याहसुदिनाह्वाभ्या विनार्द्धचा-
दयस्तथा । सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेष ज्ञेय प्रयोगतः ।” अहश्च रात्रिश्च अहो-
रात्रावपि इतरेतरयोगात् । तथाच, अहोरात्राविसौ पुण्यौ इति । एव पूर्वरात्रः
अपररात्रः पूर्वाह्नः अपराह्नः द्यौर्ह वराहः इत्यादि । पुण्याह सुदिनाहयोर्वर्जनात्
पुण्याह सुदिनाह अर्द्ध ऋचः अर्द्धचं सरकः इत्यादि पूर्वेषा क्लीबत्वञ्च अर्द्धचादे-
राकृतिगणत्वात् । पुण्यरात्र प्रियागमि इत्यादि । वचबोधञ् । वाक् अनुक्रान्ती
वाकोऽनया अनेन कुलीन वा अनुवाक । एव सूक्तवाक इत्यादि । एषा पाठसाम-
र्थ्यात् च सभिन्नसेऽपि पु स्तम् । पु स्त्रियोऽप्यभिन्नयो शिष्यो ना । त्वमावकृतमेदधोः ।
पु स्त्रियो पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । गौरय गौरिय इमौ गावौ
इत्यत्र त्यक्तमेदाभावेऽपि अर्थकृतमेदात् स्यादेष । त्यभिन्नयोः किं ? हरगौर्व्यौ
इन्द्रेन्द्राण्यौ । लिङ्गमावकृतमेदे विधानादिद्राविति कश्चित् । तथाच वरुण-
विन्दौ भवौ भवौ मृडौ इत्यादि । गोवयूनीर्गोवम् । त्यभिन्नयोर्गोवयुवत्यान्त-
योर्गोवत्यान्त शिष्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गोवयूनी, किं ? गर्ग-
गार्ग्यायणौ गर्गनाग्यौ । त्यभिन्नयोः किं ? गार्ग्यावाः स्याथनौ । भगविचस्यापत्यं भाग-

वित्तिः गोत्रेऽदन्तात् णि । भागवित्तस्यापत्य युवा कुला सौवीरगोत्रात् णिक
 भागवित्तिक । भागवित्तिय भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकी इत्यत्र न
 स्यात् । त्यातिरिक्तकुत्सार्यकृतमेदात् भागवित्ती इति कश्चित् । स्त्रीपुं वच्च । व्यभिन्न-
 योगीनयूनीर्गोत्रव्यान्ता स्त्री शिष्यते । स्त्रिया पु वदभावश्च । गार्गी च गार्ग्यायणश्च
 गार्ग्यी । गार्ग्यौ च गार्ग्यायणौ च गगा । दाची च दाचायणश्च दाची । व्यभिन्नयोः
 किम् ? गार्ग्यौ वात्स्यायनौ । क्लोवाक्लीवयोः क्लीव वा तु कश्च क्लोवाक्लीवयोः क्लीव
 शिष्यते । तच्चात् कश्च वा । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लश्च शुक्लम् । पक्षे शुक्लानि । व्यभिन्नयोः
 किं ? सितधवलशुक्लानि । हिमहिमान्यौ भाद्रस्वखी पुनदुहिर्वीर्यातृपुत्रौ । भ्रातृ
 स्वस्तीमाता पुनदुहित्री । पुत्रः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहिता च
 पुत्रश्च पुत्रौ । अतरुणानेकखुरयाम्यपशुसङ्घेषु स्त्री । अतरुणानामनेकखराणां
 याम्यपशूना सङ्घेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाश्च इमा अजाश्च इमा अजाः ।
 इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः । अतरुणति किं ? इम वत्साश्च इमा वत्साश्च
 इमे वत्सा । इमा वर्कराश्च इमे वर्कराश्च इमे वर्कराः । अनेकखुरेति किं ? इमे
 अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वा । याम्येति किं ? इमे करवश्च इमा करवश्च इमे
 करवः । सङ्घे किं गोत्राय गौत्राय इमा गोत्री । त्यदायन्वधोस्त्वदादि । त्यदा-
 दन्यधीस्त्वदादि शिष्यते । स्वय चैत्रश्च त्या । स च मैत्रश्च तौ यश्च यिश्च यौ
 त्यदादीना यत् पर तत् शिष्यते । स्वय स च तौ । स च यश्च यौ । यश्च पयश्च
 एतौ । स च त्वश्च युवा स च त्वश्च ब्रह्मश्च वयम् स च ऋश्च कौ । त्यदादियथा ।
 त्यद तद्यद् इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद् भवत् किम् इति । स्वरूपा
 णामेकतावावेक । तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते । एकस्या तौ । वचश्च वचश्च वचश्च ।
 वचश्च वचश्च वचश्च वच्चा । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्या । माघी व्रीहिः माघी
 मूर्ख मासो माषकले माषा । अची विभीतकः अची रघावयवः अचः पाशकम्मे
 अच्चा । पादाः रश्मिर्द्रि तूष्ण्याशः । एषामर्धमेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्वकत्वात् इह
 सरूपाणां लौनामिकशेषः । इति मते तु वचश्च वच्चा वच्चा वच्चा वच्चा जस् इति स्थितः ।
 एकस्यामौ आदि तावेकः शिष्यते अर्धादन्ये निवर्तन्ते सरूपसमुदायात् कृताया-
 मेकस्या तौ परत एकः सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिदधत् । "सरूपसमु-
 दायाद्वि विभक्तिर्या विधीयत । एकस्तत्रायवान् सिद्धः समुदायायवाचकः"
 इति । वचश्च वचश्च वच्चादित्यादि बालन्युत्पत्तये त्वनेनार्थकथनं तच्चान्योन्यायानु-
 प्रवेशादेकत्वाभावात् इह भवत एव न तु क्रमिति । यदुक्तम् । सङ्घभाव-
 विवचायां वृत्तिर्द्वैकशेष्यी । क्रमेणायप्रतीतां हि न स्यात् द्विवचनादिक-
 मिति । त्वन्नानामेकशेष इति मते तु क्तिर्विभक्तिर्विभज्यते ल्यर्थोऽनयति
 विभक्तिः कारकम् । तथाच, एकास्मिन् कारके विवचिते सति सरूपाणामेकशेष

वहुव्रीहिसमासः । (हः)

पौताम्बर यस्यासौ पौताम्बरो हरि ।

नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्यासौ नीलीज्ज्वलवपुः कृष्णः ।

इत्यर्थः । एवञ्च सर्वं सिद्धातिः । किन्तु वृत्तयोर्वृत्त्या वा पुष्पमित्यादावेकत्वेऽपि सरूपाणामेकशेषनिर्देशादेव स्यात् । न च एकशेषश्च द्वन्द्विशेष इति वाच्यम् । पथि-
भ्यामृग्भ्यामित्यादौ अकारप्रत्ययप्रसङ्गात् च विशेष एकशेष इति कश्चित् । तन्मते
पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युञ्जावित्यत्र युजा-
विति स्यात् । पूर्वोक्तानामेकशेषमते दे च दानि च तानि तानि इत्यादौ तु
तन्मतेनार्थकथनम् । तथाच कणादभाष्ये । खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसंहितेभ्यो
निष्पत्तिरपेक्षा । बुद्धेस्तदिनाशादिनाश इति । एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेष
विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति । एकतौ किं ब्राह्मणाभ्या ब्राह्मणाभ्या
दत्ता गौ । व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे प्रत्येक शब्दाभिनिवेशात् यावन्तस्ते पदार्था-
स्तावता शब्दानां प्रयोगे प्रात एकशेषो विधीयते । तथाच प्रत्यर्थं शब्दाभि-
निवेश इति भाष्यम् । एव पञ्चपुलौ च पञ्चपुलौ च पञ्चपुलौ च पञ्चपुल्य
इत्यादि स्यात् । इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव तेन माता जननी माता
ध्यानस्य तौ मातृमातरौ इत्यादौ न स्यात् । समाधानाच्च । समाधाना
विरूपाणामेकः शिष्यते । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ
वा । मातापितृ, अश्वश्वश्वरयोः, पितृश्वश्वरौ वा मातापितरौ पिता अश्वश्वश्वरयो
श्वश्वरः शिष्यते वा । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ अश्वश्च श्वश्वश्च श्वश्वरी
अश्वश्वश्वरौ । इति च (द्वन्द्वसमासः) ॥ ३२४ ॥

स च तुल्याधिकरणानां पदानाम् अन्वार्थत्वं स्यादिति बोध्यम् । यथा
पौताम्बरादिः । भिन्नाधिकरणानाम्, पुत्राय धनमस्य शिवाय विद्याऽस्य भीत्यर्थं
वासीऽस्य इत्यादौ न स्यात् । समातृक इत्युदाहरणेन कदाचिद्विन्नाधिकरणा-
नाञ्च स्यात् । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः, त्रिकालवृत्तिः उरसिलोमा कण्ठे
काल इत्यादि । एव पौताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासो विशेषण-
मेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन पौताम्बर इत्यत्रात्मेयपौत इति न स्यात् ।
एव त्रिलोचन चतुर्भुज, दीर्घकेशीत्यादि । एवञ्च शङ्खभिन्नी इक्षुभक्षितीत्यादि
उदाहरता क्वचित् कालविशेषश्च पूर्वं स्यात् परं वा स्यादिति सूचितम् । तेन
अव्याहतस्वरगतैरिति । अर्थसित भर्तुरुपस्थितोदयमिति स वृत्तचूडश्चलकाक

[१०७] प्रुणीऽदान्तं न इति । हरिभाविणी हरिभाविनी ।
श्रीभावैण श्रीभावेन । रम्यविणा श्रीकामेण । रम्यपक्वेन
रम्ययूना रम्याङ्गा ।

पक्षकैरित्यादि च रघु । सुखजात सुरापीतो वृजग्धी माल्यधारय इति भट्टि ।
एव जातदन्त दन्तजात जातश्मश्रु श्मश्रुजात, पीततैल तैलपीत, पीतघृत
घृतपीत ऊढभाय्यः । भार्यादन्तमवज्ञायति भट्टि । गतभाय्यः भाय्यागत
गतार्थः अर्थगत अग्न्याहृत, आहिताग्नि पुत्रजात, जातपुत्रः यातयाम, याम-
यात' दुःखजात, जातदुःखः । एव गतकण्डुः कण्डुगत इत्यादि बोध्यम् । एवमुद्यत-
चक्र, चक्रीयत, उद्यतासि, अस्तुद्यत, उद्यतखड्ग खड्गीद्यत इत्यादि युद्धेभ्यो
नित्य पूर्वभाते जायमराः । यथोद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्व समानबलात्
पूर्वम् । सर्वश्चेत । सख्यासर्वनाम्नो सख्या । द्विपर । पूर्व सप्तम्यन्तचन्द्रार्द ।
सप्तम्यन्त मद पूर्व स्यान् नु चन्द्रार्द । धर्म इतिर्यस्यासौ धर्मइति उरसिलीमा
कण्ठकाल इत्यादौ सरसिजवत् विभक्तेरलृक् । चन्द्रार्दस्तु चन्द्रशेखर चन्द्रचूड,
पद्मनाभा शूलपाणि, कुशहस्त । प्रियो वा गुडप्रिय प्रियगुड' । किञ्चारूढो
वानरो य स आरूढवानरो वृच्च । दृष्ट कृष्णो यन स दृष्टकृष्णो भक्तः । दत्ता
भूमिर्यच्चै स दत्तभूमिर्विप्रः । निर्गता, पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृच्च । चत्वारो
भुजा यस्यासौ चतुर्भुजी विष्णुः । बह्वनि नक्षत्राणि यत्र तद् बहुनक्षत्रमाकाशम् इति
द्वितीयात्पादयन्पदायां बहुव्रीहयः इति सर्वे मन्यन्ते । स्वमते तु प्रथमान्तान्य
पदार्थोऽपि । यथा सह माता वर्त्तते योऽसौ समातृकः । एव समपक्षक सनामक ।
ब्राह्मणमानिनीत्यादि । हरिभाविनीत्यादि हरि भावयितु श्रीलसया इति
भुक् । शुद्धिचित्तयोरित्यस्मात् यद्दनन्दीति णिनि कृते ज्ञेर्लोपे नान्तत्वादीपि
समासोत्तरविहितेनेपा सहितस्य नस्य णत्वम् । श्रिया भावी यस्यासौ श्रीभावः, तेन
श्रीभावैण समासोत्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनी भस्य णत्वम् । उभयत्र एकाच् कवर्ग-
शब्दसम्बन्धिभिन्नत्वादिकल्पः । रस्यो वि, पक्षी यत्र तेन रम्यविणा । श्रिया कामो
यस्य तेन श्रीकामेण । उभयत्र एकाचूकवर्गशब्दसम्बन्धित्वान्नित्य णत्वमिति ।
रम्यपक्वेनेत्यादि । पक्षयुवाहवर्जनान्न णत्वमिति ।

श्रीरा-टी—इदानीं हंसं विशेषतो निरूपयन्नाह । पीताम्बर इत्यादि ।
अवाङ्गः । अप्रान्तान्याधानाम् एकार्थानां ह । इन्द्रादित्यन्तन्यार्थपराणां समा-
नाधिकरणानां दानां ह स्यात् । आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृच्चः ।
आरूढा इडा बहवो वानरा य स आरूढइडबहुवानरो वृच्चः । निर्जितः कामो

येन स निर्जितकामः । उपनीत भोजन यस्य स उपनीतभोजन । निःसृती जनी-
 ऽस्मात् स निःसृतजनः । युक्तः पटी यस्य स युक्पटः । उषितो विहगो यस्मिन् स
 उषितविहग इत्यादि । उच्चैर्मुखं नीचैर्मुखं उद्वाहुरित्यादौ उच्चैरादीनां
 हसत्ववाचिणात् सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सामानाधिकरण्यमभ्युप-
 गन्तव्यमिति कश्चित् । अस्ति क्षीरा नास्ति दीप इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ
 क्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ । प्रान्तान्यार्थानान्तु वृष्टे देवे गतः । एकायांतां किं ?
 पञ्चभिर्भुक्तमस्य । पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यन्तानभिधानात् न स्यात् । तथाच
 कृत्तद्धितसमासाभिधानगत्या, इति भाष्यम् । सख्यादूराधिकासन्नव्यानां
 मध्येयसंख्यया । सख्यावाचिनामदूरादीनां व्यानाञ्च संख्येयवृत्तिसख्यावाचिना
 सह ह स्यात् । द्वौ वा त्रयो वा द्विवा, । त्रिचतुरा पञ्चषा लक्षकोटा ।
 एकहान् दिवसास्तिष्ठ । सप्ताष्टैर्दिनैर्यास्यसि । वार्य एवाय स । वार्योऽव-
 मशयो न विकल्पः । सशयस्यैव भयपक्षपरामर्शित्वेन व्यविषयत्वात् । अदूरे दशानां
 इमे अदूरदशा । अधिका दशाना इमे अधिकदशा । आसन्ना दशाना इमे
 आसन्नदशा । समीपे दशाना इमे उपदशा उपविशा । यदा समीपप्राधान्यं तदा
 हस इति यदा समीपप्राधान्यं तदा वस इति । संख्येय इति किं ? अधिका विंशति-
 र्गैवाम् । दिङ्नाम्ना विदिशि । दिङ्नाम्ना ह, स्यात् दिङ्मध्याख्यायाम् । पूर्वस्याश्च
 दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा पूर्वीत्तरा उत्तरपश्चिमा दक्षिण-
 पश्चिमा दिङ्नामयहणात् यौगिके मा भूत् । तेन ऐन्द्राश्च कौर्व्याश्च दिशोर्मध्ये या
 दिक् इत्यत्र न स्यात् । वीक्ष्यन्तयोः स्वरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे । परस्परप्रहरणादि-
 रूपक्रियाकरण व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीमात्रयोर्युद्धे वाच्ये ह स्यात् ।
 दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा आकृष्य वा
 इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि । अन्तर्भावितार्थत्वात् वर्तितमित्यर्थः । युद्धमिति उक्तं
 अन्यथा भिन्नघत्वात् क्त्वाच् न स्यात् । अनभिधानात् क्षत्रियेण क्षत्रियेण च प्रहृत्य
 इदं युद्धं वृत्तं इत्यादौ तु घटान्तेन स्यात् । एव प्रहरणाकर्षणयहणान्य-
 क्रियाव्यतीहारे न स्यात् । तेन रथे रथे स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति । स्वरूपयो
 किं ? हलैश्च मुषलैश्च युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात् । युद्धे किं ? हस्तेन हस्तेन
 गृहीत्वा क्रीडनं वृत्तम् । तुल्ययोगे सहस्य वान्तेन । तुल्ययोगे वर्तमानस्य
 सहशब्दस्य चान्तेन सह ह स्यात् । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सच्छात्रः
 इहोभयोस्तुल्यमागमनम् । तुल्ययोगे किं ? सहैव दशभिः, पुत्रैर्भारं वहति
 गर्दभीति विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः । सपक्ष सधर्मा सलोका सकर्मा सदर्पः
 समद इत्यादौ तु नीचैर्मुख इतिवत् पूर्वेष्वेव सः । तथाहि । सह विद्यमानौ
 पक्षावस्य इति वाक्यम् । तुल्यार्थे प्राधिकत्वात् स इति परे । प्रान्तान्यार्थः

त्वादप्राप्ते सूत्रचतुष्टयमुक्तम् । विशेषणसिक्तान् प्राक् । एतानि पूर्वाणि स्युर्हे ।
 पीताम्बर चित्रगु । कुलालकर्तृको घट गिरिप्रधानी देश समुद्रान्ता मही
 विप्रपूर्वा वर्णा चूतादयो वृक्षा कर्मपराः सन् दूतीतरी वृष कृष्णसामिका
 गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घटादीना साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशिष्टत्वं अतो न
 प्राग्भावः । सर्वश्चेत सर्वकृष्ण । यत्र गुणशब्देन सप्त स सोऽस्य विषयः ।
 द्रव्यवाचिना सप्त से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् । कृतसूक्ष्मकट कृतसर्वशुक्ल
 स्त्रिविशेषणाभ्यां सप्त यत्र स सोऽस्य विषयः, ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातार्द्विशेषणत्वे
 नैव सिद्धत्वात् । स्त्रिसंख्ययो रूपासंख्यानां त्वया । स्त्रिसंख्ययोर्हे से संख्या
 प्राक् स्यात् । संख्यानां ह्येदम्ब्रूपा । दावन्तौ यस्मात् स दान्यः वान्यः, सप्त
 गावो यस्य सप्तगुरित्यादि । विशेषणत्वात् पूर्वेष्वैव द्विवा पञ्चषा । तन्नात्
 पञ्चादिकान्ताच्च प्रहरणार्थः । ऋ पञ्चादितन्नात् प्राक् स्यात् । प्रहरणार्थस्तु
 सौक्तान्ताभ्यां । नामौ स्थित पञ्च यस्य स पञ्चनाभः । गर्भे स्थिता दुहिता यस्याः
 सा दुहितृगर्भा । पञ्चहस्त कमण्डलुपाणि, गडुकण्ठ अगुरुशिरा, इत्यादि ।
 पञ्चादि किं ? कण्ठे कालः, उरसिलोमा धर्मवृत्तयः । दण्डपाणि शूलपाणि चक्र
 पाणि, असुद्यत चक्रीद्यत इत्यादि प्रायिकोऽयं परिनिपातः । तथाच “तमुद्यत
 निशातासि प्रत्युवाच निजजीविषुरिति” भट्टि । उद्गुण्ठलीङ्गलुङ्गे परितोऽनु-
 विद्ध इति भाष्यः । कान्ताज्जातिकालसुखादयः । जातिकासुखादयः
 कान्तात् प्राक् स्युः । सारङ्गजग्धौ पलाण्डुभक्षितौ मांसजाता सवन्तरजाता सुख
 जाता दुःखजाता अलीकजाता इत्यादि । प्रातीदक उपाकृतपशुरिति तु
 प्रायिकत्वात् । आहिताग्न्यादिषु वा । प्राप्तपूर्वनिपाती वा स्यात् । आहि
 ताग्निः जातपुत्रः जातदन्तः जातश्मश्रु पीततैलः पीतघृतः जटभाय्यः गतायः
 पचे अग्न्याहित इत्यादि । तन्तोपमानाददस्य लोपो दे । तन्तोपमानपूर्वस्य
 दस्य लोपः स्यात् दे ह । कण्ठे स्थित इति बहुवचनम् । से कृतन्ते इति तत्रा अणुक् ।
 कण्ठे स्थितः, कालोऽस्य कण्ठे कालः । उरसि स्थितानि लोमानि अस्य उरसि-
 लोमा । उद्गुण्ठस्त्विव सुख यस्य स उद्गुसुखः । उपमानावयवस्यैवोद्ग्रादरूपमानलोप
 चारात् ये तु लोप न कुर्वन्ति ते तु वैयधिकरणेऽपि कण्ठे काल इत्यादौ तु हस्तका
 स्थितादिपद अन्तर्भूतमित्याहुः । एव उद्गुसुखमित्यादौ तु उद्ग्रादिशब्देन लक्षणया
 सुखमुच्यते । एव परत्वापि बोद्धव्यम् । विकारसमुदायप्यादेः । विकारसमुदाय-
 योविहिता या धी तदन्तपूर्वस्य लोपः स्याद्धे । सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः ।
 सुवर्णविकारो ऽलङ्कारो ऽस्य सुवर्णालङ्कारः । केशसमूहः चूडा अस्य केशचूडः ।
 विकारसमुदायं किं ? राजदुहिता भार्या यस्य स राजदुहितृभार्याः । शास्त्रधन
 इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते । प्रादेः कृतन्तस्य वा । प्रपतित

३२५ । नञो ऽनौ वाञ्छसोः ।

नञः ६।, अनौ १॥, वा ११।, अच् हसी. ७॥ ।

नञो ऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

नास्त्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः ।

पणं यस्मात् स प्रपणं, प्रपतितपणं, । नञोऽस्त्वर्थानां । नञ' पराणामस्त्वर्थ-
वाचिनां दाना हे लीप स्याद्वा । अविद्यमान पुत्रोऽस्य अपुत्र' अविद्यमानपुत्रः ।
रम्यविशेषादि । रम्यो वि, पक्षी यत्र वने तत् । श्रिया स्थित, कामोऽस्य । हरि
भावयितुं शीलमस्या सा । दानामैक्यविधानेऽपि धात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात्
स्याद्युत्पत्ते प्रागपि काना स इति । तथाच कृतिकारकोपदाना कृद्धि समासवचनं
प्राक् सुबुत्पत्तेरिति भाष्यम् । श्रीभाषेण इति श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम् ॥३२४॥

अन् च अश्च अनौ । अञ्च हस् च अञ्छसौ तथो । समासे स्थितस्य नञ
स्थाने अचि परेऽन् हसे च अः स्याद्वा । नच्युत इति च्युतिर चरणे । कृगृञ्चेति
के च्युततीति च्युत नश्चर इत्यर्थः । न च्युत, अच्युत' च्युतभिन्न इत्यर्थः ।
तथाच “तत्पादद्वयमभावश्च तदन्यत् तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थ-
षट् प्रकौर्त्तिता,” इति प्राञ्च । क्रमेणोदाहरणानि । न ब्राह्मणोऽब्राह्मण ब्राह्मण-
सदृश इत्यर्थः । पापस्याभावः अपापम् । अघट पट घटादन्य' पट इत्यर्थः । अनुदरी
अलोदरीत्यर्थः । अकेशी अप्रशस्तकेशीत्यर्थः । असुर सुरविरोधीत्यर्थः । अव
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाकादिषु आदेशो न स्यात् । यथा “नाको नवेदा
नकुलश्च नक्रो नासत्यनक्षत्रनपाञ्च नभाट् । नपु सक वै नमुचिर्नखश्च नादेश-
मतेषु वदन्ति धीरा ॥” इति न पातीति नपात् औषादिकस्तत्प्रत्यय । क्षेपे गम्यमाने
तिवाद्यन्ते नित्यमादेशः । यथा अपचति जाण्य इत्यादि अच समासो वक्तव्यः ।
न गच्छतीति नग, अग, इत्यादि विकल्पः ॥ ३२५ ॥

श्रीरा-टी—अन् च अश्च तौ अञ्च हस् च तौ तथो नास्ति अन्त इत्यादि
अन्तो नाश्च च्युत च्युति' इदं नित्यमिति परे । तेषान्तु नान्तनच्युतावसम्भृतौ ।
अस्य सामान्यं स एव विषयः । हे पूरणीत्यत्र ह्यङ्गणात् तेन अब्राह्मण अनौश्वरः
इत्यादावपि स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । अग प्राणिनि नित्यः ।
न गच्छति इति अगो हृष शीतेन जडोक्त इत्यर्थः । प्राणिनि तु शैलहचौ नगा-
वगौ । त्याद्यन्ते चाक्षेपे । त्याद्यन्ते परे अनौ स्याता नित्य आक्षेपे गम्यमाने । अव-
चति जाण्यः । अनेधस् पाप इति । आक्षेपे किं ? न पचति चैव, । न नचवादिषु ।

३२६ । महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्ट तु ती च ।

महत् ।६। त ।१। आ ।१। एकार्थे ७। जातीयघासकरविशिष्टे ७। तु ।१।
ती ।१। च ।१। ।

महतस्त आ स्यात् एकार्थं, जातीयादौ तु ती च महाबलः ।

नचत्वादौ नञो ऽनौ न स्याता । नचत्वादि यथा । “नचत् नमुचिर्नाकी नपा-
न्नको नपुसकम् । नवदा नकुली नभाष्ठासत्या नख इत्यपि” । न चरति न
चीयते वा नचचम् । चरत्योस्त्रप्रत्यये चदादेशी मनीषादित्वात् । न मुचतीति
नमुचि मुचधीः किं । नात्यक् दु ख यत् नाक् । न पातीति नपात पाधीः शतृ ।
तन्नूनपात् प्रजुहीतीति भट्टि । न पातयतीति नपादिति क्तिवन्त इति कथित् । न
क्रामतीति नक्त । क्रसधोर्गमादित्वात् ड । न स्त्री न पुमान् नपु सकम् । मनीषा-
दित्वात् स्त्रोदस्य लोप अक् विधानञ्च । न वंचीति नवदा, विटधीरम् । नास्ति
कुलमस्य नकुल । न स्वाजते नभाट् । सत्सु साधवः सत्या न सत्या असत्या
न असत्या नासत्या । नित्यं व्यविषय एवायमिति पर । त्रिकाण्डे तु नासत्यौ
देवभिषजौ इति तु सूर्यपदी २ जा तस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरिकेति ।
नास्ति खमिन्द्रियमस्य नखः । नैकं यशी यस्य स नैकयशाः । नैकगुणा नैक
कीर्तिरित्यादौ तथैवाणा दाना हे नञो अनादेशो न स्यात् । परदस्यान्भसोर्विधा-
नात् से सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात् ॥ ३२५ ॥

महत् इति लुप्तषष्ठकम् । त इति लुप्तप्रथमैकम् । आ इति लुप्तप्रथमैकम् । एको
ऽर्थो यस्य स एकार्थं तस्मिन् । जातीयश्च घासश्च करश्च विशिष्टश्चेति तस्मिन् ।
महतस्तकार आकार स्यादेकार्थे विशेष्यशब्दे परे इत्यर्थः । जातीयादौ परे तु
महतस्त्रीकारश्च आकार स्यादित्यर्थः । महद्बलमस्य महाबलः । एवं महती
कीर्तिर्यस्यासौ महाकीर्तिरित्यादौ पु वद्भावादीपो निवृत्तौ तकारस्यैवाकारः ।
परत विशेष्यपदन्तु बहुव्रीहौ कर्मधारयेऽपि सम्भवति । तेन महती चासौ
कीर्तिश्चेति महाकीर्तिरिति एकार्थे इति किं ? महाश्च पण्डितश्च महत्पण्डितौ
महतः पुत्रः महत्पुत्र इत्यादौ न स्यात् । एवं महापूज्यत्वादधिकरणेऽपि स्त्रीत्वादापि
महतेऽस्यामिति महा । ततो महा चासौ अष्टमी चेति कर्मधारये पूरणप्रत्ययान्ते
पु वद्भावनिषेधेऽपि महाष्टमी महानवमीति सिद्धं । जातीयादौ तु । महती

३२७ । पुंवन् स्त्रुक्तपुंस्कः स्त्रियां ङमा- नितत्वं शसन्तरादौ चारूप्ये ।

पुंवत् १।, स्त्री १।, उक्तपुस्क. १।, स्त्रिया ७।, ङ—तरादौ ७।, च १।, चरूप्ये ७।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थं स्त्रीलिङ्गे, ङादौ
च नतु रूप्ये ।

महत्या वा प्रकार इत्यर्थे जातीयप्रत्यये महाजातीय । महती महत्या वा घासी
महाघास महती महत्या वा करो महाकरः महंती महत्या वा विशिष्ट महा-
विशिष्ट । चूँ तु नेष्यते । अमहान् महान् भूतं महद्भूतश्चन्द्र अच केचित् एकार्थे
समासान्तपदे परे एव महत्तस्य आ स्यात् । तेन महत् सुन्दर वपुर्यस्य स महत्सुन्दर-
वपुरित्यत्र न स्यात् सुन्दर महद्भूतस्य स सुन्दरमहावपुरित्यत्र स्यादेव इत्याहुः ॥३२६॥

श्रीरा-टी—महदिति लुप्तप्रौक द ती इत्यनेनाप्यन्यथात् त इति लुप्तप्रौकं द
आ इति लुप्तप्रौकम् । एकीऽर्थो यस्य स तस्मिन् जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टस्य
तत्तस्मिन् । महाबल इति । महद्बल यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात् महादेव इति
येऽपि स्यात् जातीयादावसामानाधिकरण्येऽपि महत्तत्त्वोपाकारः पृथग्विधानात्
तेन महती महत्या वा प्रकार महाजातीय, महत्या महती वा घास महाघास
इत्यादि । पूर्वसूत्राद्भानुवर्तितस्य व्यवस्थावाचित्वात् अमहान् महान् भूतं महद्भूत-
श्चन्द्रमाः अमहती महती भूता महद्भूता ब्राह्मणी व्यादावभूततद्भावे न स्यात् ।
एकार्थे किम् ? महत्तः पुत्री महत्युच ॥ ३२६ ॥

पुमानिव पुंवत् । उक्त, पुमान् येन स उक्तपुस्क शस् अन्ते यस्य स शसन्तं तर
आदिर्यस्य स तरादि, शसन्तश्चासौ तरादिश्चेति शसन्ततरादि । ङस्य सानिन् च तस्य
त्वस्य शसन्ततरादिश्चेति तत्तस्मिन् । न रूप्यीऽरूप्य, तस्मिन् । उक्तपुस्क स्त्रीलिङ्गशब्दः
पुंवत् स्यादेकार्थे विशेषे स्त्रीलिङ्गे शब्दे परे ङादौ च परे न तु रूप्ये इत्यर्थः । यथा
सुन्दरी भार्या यस्य स सुन्दरभार्य । एव सुन्दरी चासौ भार्या चेति सुन्दरभार्या ।
ङादौ तु सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते । आत्मानं सुन्दरी मन्यते या सा सुन्दर-
मानिनी । सुन्दर्या भावः सुन्दरता सुन्दरत्वम् । शसन्ततरादिस्तु । तरस्तमस्य रूपस्य
चतरा चतस्रां तथा । इहेयम इमन्कल्पौ देशौ देशीय इत्यपि । वहुः पाशस्यरो
रूप्यशस चैते तरादयः । यथा इयमनयो रतिग्रथेन शुभा शसतरा । एवं शुभतमा

अतिशयेन शुभा शुभरूपा । एवं कित्तरां कित्तमाम् उक्तिश्च । अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघ्वीयसी लज्जा भावो लघिमा ईषदूना शुभा शुभकल्पा शुभदेष्ट्या शुभदेशीया ईषदूना शुभा बहुशुभा । अत्र बह्वीः परस्थित्यभावात् पुंवद्भावः । बह्वीश्च शसन्ततरादा-
 वुपन्यासस्तु अर्थप्रसङ्गात् । कुक्षिता शुभा शुभपाशा भूतपूर्वा शुभा शुभचरी । शुभाया
 भूतपूर्वी गौः शुभारूप्यः अत्र रूप्यवर्जनान्न पुंवद्भावः । बह्वीर्देहि बहुशो देहि । उक्त-
 पुंस्तः किम् ? गङ्गाभार्यः । किञ्च एकस्मिन्नर्थे यस्त्रीपुंसयोर्वर्तते स उक्तपुंस्तः । तेन
 द्रोणी सम्पत्तिः अत्र पुंवन्न स्यात् । यतो द्रोणीशब्दः काष्ठान्बुवाहिन्यां स्त्रियां परि-
 माणे पुंसौति । एकार्थं किम् ? सुन्दर्या बुद्धिः सुन्दरीबुद्धिः । स्त्रीलिङ्गे किम् ?
 सुन्दरीधनः । तरादौ चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तद्वितार्थवाच्ये द्विगौ द्वाभ्यां
 कुण्डोद्गीभ्या क्रोतः विकुण्डोधाः एवं कुकुथा अण्डं कुकुटाण्डम् । सृग्याः क्षीरं सृग-
 क्षीरं सृग्याः पद सृगपदं काक्याः शावः काकशावः एष्वपि पुंवद्भावः स्यात् ॥३२७॥

श्रीरा-टी—एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन सः शस् अन्ते यस्य स तर
 आदिर्यस्य सः शसन्तश्चासौ तरादिर्येति सः द्वाश्च मानौ च तश्च त्वश्च शसन्ततरादिय
 तत्तस्मिन् पुंस्त्वं सूचत्वात् । न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन् । एकार्थं इत्यनुवर्तते इत्याह ।
 एकार्थं स्त्रीलिङ्ग इति चित्तगुरित्यादि वक्ष्यति । एकार्थत्वात् वृद्धा चासौ भार्या
 इत्यादौ येऽपि स्यात् । एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धियाश्चत्वेनीभयार्थस्य सन्निष्ठ-
 त्वादिकप्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्तस्य पुंवद्भावः । तेन द्रोणीभार्या इत्यादौ न स्यात्
 द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि काष्ठान्बुवाहिन्यां स्त्रियां वर्तते अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन
 बुद्धिः यथाश्चत्वेनीभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात् । एकार्थस्त्रियां किम् ? तरुणी
 प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः । द्यादौ यथा । गौरौवाचरति गौरायते । दर्शनौयां
 मन्यते भार्यां चैवी दर्शनौयमानौ भार्यायाः । पट्टा भावः पट्टता पट्टत्वम् ।
 इयमनयोरतिशयेन शुभा शुभतरा शुभतमा पट्टरूपा पटिष्ठा पट्टीयसी शुक्तिमा
 वृद्धकल्पा वृद्धदेष्ट्या वृद्धदेशीया वृद्धपाशा पट्टचरी बह्वीभ्यो देहि वृद्धं
 इत्यादि । अरूप्ये किम् ? शुभारूप्यः । एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः तस्यां
 तत्र तथा प्रकृत्य तथा तस्यां वेलायां तदा तर्हि इत्यादौ तु पुंवत् खेरिति पुंवद्भावः ।
 तत्वे त्वजात्याश्च इति पट्टता पट्टत्वमित्यादौ सिद्धे क्वचिदन्यत्वापि तेन अपत्यार्थ-
 ण्येयभिन्ने वाच्ये जातीये त्वे च पुंवत् । यथा हस्तिनीनां संघः हस्तिकं श्येन्या इदं
 श्येनं वासः अग्रायै देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इत्यादि । अपत्यार्थेण्ये तु
 रोहिण्या अपत्यं रोहिण्येयः । श्येनेयः । अजायै हिता अजय्या भूमिरिति । कुकुठ्या-
 दीरण्डादौ । कुकुठ्यादेः पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे । असामानाधिकारण्ये अस्य

३२८ । नोप्ताककीङ्पूरण्याख्यायुसक्त-
विकारार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेप् त्वमानिनि ।

न । १।, ऊप्—णित्त १।, जातिस्वाङ्गेप् । १।, तु । १।, अमानिनि अ ।

ऊबन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्यान्तं
सञ्ज्ञाभूतम्, इम् उम्-रक्तार्थ-विकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन
स्यात्, जातिस्वाङ्गविहितेबन्तन्तु मानिन् वर्जं ।

विषय । कुक्कुट्या अण्ड कुक्कुटाण्ड सृग्या चीर सृगचीर सृग्या पद सृगपद
काक्या शावक काकशावकः प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका द्वितीयाया भिच्चा द्वितीय-
भिच्चा उत्ताना श्वेति उत्तानश्रया प्रजाता भाव्या यस्य प्रजातभाव्यं । प्रसूता भाव्या
यस्य स प्रसूतभाव्यं इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भ-
विमोचकप्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रियां वृत्तेर्न पुं सि नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठ ॥ ३२७ ॥

तश्च अकश्च ताकौ ताकयो क ताकक ताकक उङ् यस्य स ताककीङ् ।
इश्च उश्चेति यु ताभ्या म । मकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यश्च । रक्तश्च
विकारश्च रक्तविकारौ रक्तविकारौ च तौ अर्थौ चेति रक्तविकारार्थौ युम् च
रक्तविकारार्थौ च युसक्तविकाराया, न विद्यन्ते ते यत् सोऽयुसक्तविकारार्थः ।
सूईन्य ण इत् यस्य स णित् णिच्चासौ तश्चेति णित्त अयुसक्तविकारार्थश्चासौ
णित्तश्चेति अयुसक्तविकारार्थणित्तं । पश्चात् ऊप् च ताककीङ् च पूरणी च आख्या
च अयुसक्तविकारार्थणित्तश्चेति । जातिश्च स्वाङ्गश्च जातिस्वाङ्गे ताभ्यामीप् जाति-
स्वाङ्गेप् न मानिन् अमानिन् तास्मिन् । ऊबन्तं पदम् । तद्धितस्य केन अकस्य वा केन
ककारोङ् पदम् । द्वितीयादिपूरणप्रत्ययान्त पदम् । दत्ताभद्रादिसञ्ज्ञारूप पदम् ।
इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जणकारित्तद्धितप्रत्ययान्त पदञ्च पुंवन स्यात् जातिविहि-
तेबन्त स्वाङ्गविहितेबन्तञ्च मानिन्वर्जं शब्दे परे पुंवन स्यादित्यर्थः ॥ ३२८ ॥

श्रीरा-टी—तश्च अकश्च तौ ताकयो, कः ताकक स उङ् यस्य स ण इत्
यस्य स णित्तो यस्मात् तत् इश्च उश्च तौ युभ्या युमौ अवयवापेक्षया द्वित्व
रक्तश्च विकारश्च तौ तावर्थौ त्रेषा ते युमौ च रक्तविकारश्च ते न विद्यन्ते ते यत्
णित्ते तत् तच्च तत् णित्तश्चेति पश्चात् ऊप् च ताककीङ् च पूरणी च आख्या च

३२६ । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला
समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी
भक्तौ ।

पूरणी—भक्तौ ७ ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् ।

३३० । गवावादेः खोऽन्ते गौण्येऽनीयसः ।

गवावादे ६।, ख' १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयसः ५।

अयुक्तविकारायणिसच तत् जातिश्च स्वाङ्गश्च ते ताभ्या ईप् तत् न माना
अमानौ तस्मिन् । उदाहरणन्तु । वामीरुमाथ इत्यादी वक्ष्यति ॥ ३२८ ॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च
वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च
स्वा च कल्याणी च भक्त्यर्थेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः
द्वितीयादि भक्तिशब्दोऽत्र कर्मविहितक्तिप्रत्ययान्तो नोऽव्य भावसाधितं तु पुंवत्
स्यादेव । एषु ऋष्टादशसु परेषु पुंवद्भावपरिहार इति । दृढभक्तिरिति ऋषे
राज्यलक्षणापराङ्मुख इति रघुः । प्रातस्तज्जननी प्रनततनया आयातृगृह गता
इति तु प्रसूतं तनयया यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहि ॥ ३२९ ॥

श्रीराटी—पूरणी च प्रिया चति इन्द्र । पञ्चति पुराणार्थव्यान्ते प्रियादि-
सप्तदशशब्देषु-चेत्यर्थः । अन्य तु क्षान्तातनययो, स्थाने क्षमातृख्यावाङ्,
बालावामाशब्दौ नाङ्, इह द्रव्यार्थाप्रसादिसाहचर्यात् द्रव्यान्तस्य भज्यमानद्रव्या-
र्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावत्यन्तेन निषेधः । तथा सचद्रूते दृष्टभक्तिर्भवान्त्विति
रघौ दृढभक्तिरिति । कान्ताशब्द परेणाङ्, कोङ् पूरणादीत्यादीनां य स
पुंवत्भावात् ह्रस्वपदानयोर्विषयः । सपत्न्यादीनाञ्च सपत्न्यादीनां प्राप्तपुंवन्न
स्यात् । सपत्नीभार्य्यः । सपत्नीहन्दारिका । सपत्न्यादियथा सपत्नानङ्ङौ
रोहिण्यनङ्गाङ् च रेवती । पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ता ग्रहायणी ॥ ३२९ ॥

गौश्च गवादिश्चेति तस्य । न ईयस् अनीयस् तस्य पुंवद्भावस्य विधिविवेधौ निरूप्य
उदाहरति । शीतगुरित्यादि । शीता शीतला गौः किरणी यस्यासी शीतगुण्यन्दः ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे
सति, नलीयस । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयसस्तु
बहुप्रेयसौ । ऊवादेस्तु [३२८] वामीरुभार्यः रमिकाभार्यः

ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमाय उभयत्र पूर्वस्य पु वज्ञावः परस्य ऋस् ईवन्त
बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम् । काली तनुर्यस्यासौ कालतनु पूर्वस्य
पु वदज्ञाव अनभिधानादूप, कप्रत्ययाभावे ऋस् । अन्यत्रापि गौणत्वे पञ्चगुः
अतिमाय अतिस्ति अतितनुरित्यादि । ईयसस्तु बहुत्र प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसौ
कृष्ण । पूर्वस्य पु वदज्ञाव, परस्य ईयसो वर्जनादीपो न ऋस्, । साध्वन्वानां
सखिद्विषे इत्यत्राप्रत्ययाभावो ज्ञापयति समासान्तविधेरनित्यत्वादिति । तेन दृतः
क इत्यनेन कप्रत्ययो न स्यात् । एवञ्च न्यञ्चत्वालतमालदनुरदरी तत्रापि
गोदावरीति विस्तृतनीत्य इति लुग्यत्वाच्चा इति । विलुखितकवरी श्वरीति ।
खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋसो न स्यात् । अनौयस इति
नञोऽप्यार्थत्वात् बहुव्रीहेरन्यत्र ऋस्, स्यादेव अतिप्रेयसि, पञ्चभिः प्रेयसौभिः
क्रौत् पञ्चप्रयसिरिति । तथाच ईयसौ न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसौकुलम् ।
सुप्रेयसौयुगान्यत्राति प्रेयसिरिति प्राञ्च । वामीरुभार्य इति वामी सुन्दरी
ऊरु यस्या सति वामलक्षणेति उप् । रस वेत्तीति रसिका ढघेकादिति णिकः ।
पचतीति पाचिका तृष्णकौ घे इति णक, । षष्ठा पूरणी षष्ठी चतु षड्वतीति थट् ।
दत्ता इति सञ्ज्ञा । मिथिलाया भवा मैथिली ढघेकादिति ण एषु पूर्वपदाना-
मूबन्तादीना पु वदभावनिषेध परपदाना ऋस्, । ब्राह्मणीभार्य इति जाति-
विहितवन्त न पु वत् । असानिनि कि ? आत्मान ब्राह्मणी मन्यते या सा
ब्राह्मणसानिनी ग्रहनन्दिपचादेरिति णिन् नान्तत्वादीप् । अत्र सानिनि परे
पु वदभावः । एवं सुकेशसानिनी । युमादेस्तु व्याकरणे वेत्यध्रीति वा वैधाकरणी
ढघेकादिति ण द्यौरुमिति इम् । सुष्ठु अश्वा यस्य स स्वश्च स्वश्वस्येय सौवश्वी
विकारसधेति द्यौरुमिति उम् । कषायेण रक्ता काषायी ढघेकादिति ण । हिमो
विकार हैमी विकारसधेति ण युमक्तविकारार्थवर्जनादेषां पु वज्ञावः ।
पूरण्यादौ परे उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३३ ॥

श्रीरा-टी—आवादिर्यस्य स' गौश्च आवादिश्च तत्तस्य । पु वत् सूत्रत्वात् ।
गुणस्य भावो गौश्च तस्मिन् । न ईयोऽनौयस् तस्मात् न लीयस, इति ईयसः
परस्येयः प्राप्तसो न स्यात् इत्यर्थः । तेन सुप्रेयसौकुलमित्यादौ लीवे स्व इति

पाचिकाभार्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणी-
भार्यः सुकेशीभार्यः । अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी ।
युमादेस्तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः काषायकन्यः
हैममुद्रिकः । पूरण्यादौ तु [३२८] ।

सो न स्यात् । नाईपिपपल्यादे अईपिपपल्यादे प्रातस्सो न स्यात् । अई पिपपल्या,
अईपिपपल्यादिर्यथा अईपिपपली अईखारी पूर्वनगरीत्यादि । अईपिपपल्यादे, किं ?
प्रातो जीविका प्रातर्जीविक, आपन्नजीविक । ईयसीहं । ईयसी हं एव सो न
स्यात् । बह्वा, प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुष कुल वा । गौणत्वेऽपि
ईप सेलीपि स्यादेव । ई किं ? अतिप्रेयसि खल उपप्रेयसि प्रेस । त्वाग्रवा-
देकत्र स्वद्वयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि । शीता गौर्यस्यति वाक्य शीता
शैत्यगुणयुक्तेत्यर्थः । पट्टी च मृद्वी च पट्टीमृद्वी ते भार्यं यस्य स पट्टीमृदुभार्यः
इत्यत्र पट्टीशब्दस्य न पुत्रज्ञाव एकाग्रस्त्रीलिङ्गोत्तरादेतद्विधानात् । यत्र तु
पट्टमृदुभार्यन्तव यगमं न । एकाग्रं किं कल्याण्य साता कल्याणीमाता ।
स्त्रियामिति किं ? तरुणो प्रधानं यथा त तरुणीप्रधाना । ध्वन्तामय इति ध्वन्ता
नष्टा इत्यर्थः । कालतनुमिति कालो ह्यनर्थस्येत्यर्थः । गवावादौ, किं ? अतिलक्ष्मीः
वामीरुभार्य इति वामीरुभार्या यस्य इति वाक्यम् । एवं धीवन्तुशर्मा वाला
चेति धीवन्तुवान्त्यादि । रसिकाभार्य इति रसोऽस्या अस्ति इत्यर्थे इक ।
रसिकेति तत्कारोड् । पाचिकाभार्य इति पचतीत्यर्थः अकं, पाचिकेति
अकककारीड् । ताककीड् किं ? पाका भार्या यस्य पाकभार्य, यक्तभार्यः ।
षष्ठीजाय इति षष्ठा पूरणीत्यर्थे थट् एव पञ्चमीभार्य इत्यादि । दत्ताजाय इति
यद्यपि सञ्ज्ञाशब्दाना एकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्त्वभावेनैव पुंस्त्वप्राप्ति-
स्तथापि शास्त्रे लिङ्गसंज्ञादि शब्दवद्दत्तादौना अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वान् उक्त-
पुंस्त्वत्वं दत्तगुप्तात्मकं नाम प्रश्नस्त वैश्यशूद्रयोरेति स्मृतेः । तथाच दत्तल-
प्रवृत्तिनिमित्तमेव दत्त, पुमान् दत्ता स्त्रीति पु स्त्रियोर्वर्तते अतो निषिद्धाने ।
एव गुप्ताभार्य इति । मैथिलीभार्य इति मिथिलाया भवा इत्यर्थे ण् ।
ब्राह्मणीभार्य इति जातिवाचित्वादीप् । सुकेशीभार्य इति स्वाङ्गत्वादीप् ।
जातिस्वाङ्गेपिति किं ? कुमारभार्य, । युवती जाया यस्य स युवजानिः । तथाच ।
युवजानिर्धनुषाणिरिति भट्टिः । कुमारत्वादिजातिवाचिनम् कुमारौभार्यं
इत्याहुः ब्राह्म मानिनौति ब्राह्मणी मानिनौ यस्या इति वाक्यं एवं ब्राह्मणी

३३१ । हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

हे अ, पूरणी-प्रमाणीभ्या ५॥, अ १ ।

आभ्याम् अः स्यात् हे । [२५८] ययोर्लोपो ऽयुक्ती पौ ।
कल्याणीपञ्चमा रात्रय, कल्याणीप्रियः । मुख्यात्र पूरणी
ग्राह्या, तेन—

आत्मान मन्यते इति वाक्येऽपि एव सुकेशमानिनी दीर्घकेशमानिनी भार्यायाः ।
मानिनीभिन्ने जातिस्वाङ्गेऽपि एव नियमात् । दत्ता मानिनी पञ्चमी मानिनीत्यादि
निषेधः स्यादेव । वैयाकरणभार्य्ये इति व्याकरणे वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णि
यस्येम् नित्ताङ्गि । सौवश्राभार्य्य इति स्वश्रुत्यापत्य इत्यर्थे णि वस्य उम् णिति
त्रि । काषायकस्य इति कषायेण रक्ता इत्यर्थे ण, हैमसुद्रिक इति हेम्नो
विकार इत्यर्थे ण ॥ ३३१ ॥

पूरणी द्वितीयादि । प्रमीयते अनयेति प्रमाणी पञ्चानां पूरणी पञ्चमी
नोऽसंख्यादर्शित इति मट् । कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमी रात्रिर्यासु रात्रिषु ता
रात्रय, कल्याणीपञ्चमा । अत्र पञ्चमीशब्दे परे पुवदभावी नाभूत् । पञ्चमी-
शब्दादप्रत्यये यथोर्लोप इति ईपो लोपे स्त्रियामत आप् । एव कल्याणी-
प्रिय, कल्याणीमनोज्ञ, इत्यादि । मुख्यादेति अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पु'वद-
भावनिवेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी ग्राह्या ।
तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीकः
इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणत्वात्तस्मिन् परे पुवदभावनिषेधो नाभूत् तस्माद्-
प्रत्ययोऽपि नाभूत् । ततो द्युतः क इति कः प्रत्ययः । ननु समासवाच्यत्व-
मेव मुख्यत्वम् । ननु तथापि पञ्चमरात्रिभिन्नानां रात्रीणां समासवाच्यत्वात्
पञ्चमरात्रे कश्च मुख्यत्व इति चेत् सत्य समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्मः,
तद्वत्त्वं मुख्यत्वम् । ततश्च समासवाच्यानां रात्रीणां असाधारणधर्मो रात्रित्वं
तन्तु तासु रात्रिषु पञ्चम्या रात्रावपि वर्तते अतो मुख्यत्वम् । कल्याणीपञ्चमीकः
पक्ष इत्यत्र समासवाच्य पक्ष तस्यासाधारणधर्मः पक्षत्व तत्तु प्रतिपदादिपञ्चदश-
तिथ्यात्मककाल एव वर्तते न रात्री इति मेद ॥ ३३१ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रमाणी च ते ताभ्याम् । कल्याणी पञ्चमा रात्रय

३३२ । द्यूतः कः ।

दी ऋतः ५, कः १ ।

दौसंज्ञकादृदन्ताच्च कः स्यात् । हे । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः ।
रात्रिः पूरणौ वाच्या चेति पूर्वतः मुख्यत्वम् । स्त्रीप्रमाणः ।

इति कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुंवद्भावः एव कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनोज्ञ इत्यादि गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्यसप्रत्ययः इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र मुख्यपूरणीग्रहणमित्याह 'मुख्यात्र पूरणी याच्चेति' अत्र अनद्यौरित्यर्थः एतस्य फलं दर्शयन् तेनेत्युक्ता सूत्रान्तरसापेक्षत्वात् सूत्रयति ॥ ३३१ ॥

दी च ऋच्चेति द्यूत् तस्मात् । स्त्रीप्रमाण इति अनुक्तपुंस्त्वत् पूर्वस्य न पुंवद्भावः प्रमाणीशब्दादप्रत्ययः । तथा अनडुत्पुंसयोर्लक्ष्मीनावामिकत्वे बहु-
व्रीहौ को द्वित्वबहुत्वयोस्तु वा । यथा लब्धोऽनङ्गान् येन सः लब्धानङ्गः
एवं उक्तपुंस्कः पीतयस्कः स्थिरलक्ष्मीकः आरदनौकः । द्वित्वबहुत्वयोस्तु लब्धौ
अनङ्गाहौ लब्धा अनङ्गाहौ वा येन स लब्धानङ्गः लब्धानङ्गान् उक्तौ
पुमांसौ उक्ताः पुमांसो वा येन स उक्तपुंस्कः उक्तपुमान् पीते पयसी पीतानि
पयांसि वा येन स पीतपयस्कः पीतपयाः स्थिरे लक्ष्म्यौ स्थिरा लक्ष्म्यौ वा
यस्य स स्थिरलक्ष्मीकः स्थिरलक्ष्मीः । दृष्टे नाबी दृष्टा नाबो वा येन स
दृष्टनौकः दृष्टनौः । इनन्तात् स्त्रियाम् । इनन्ताबहुव्रीहौ स्त्रियां कः स्यात् ।
बहुव्री वादिनी यस्यां सा बहुवादिका सभा । स्त्रियां किं ? बहुवादी
राजा बहुवादि कुलम् । भ्रातुरस्तुतौ भ्रातुः कः स्याद्बहुव्रीहौ नतु स्तुतौ ।
चौरभाटकः । स्तुतौ तु धीरभाता । नाडी तन्नीभ्यामस्त्राङ्गे । बहुनाडिकी
दिवसः बहुतन्त्रिका वीणा । स्वाङ्गे तु बज्जनाडिर्देहः । अत्र कप्रत्ययस्याभावे
ऋत्सः । बहुतन्त्री ग्रीवा अत्र कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋस्यो न स्यात् ॥ ३३२ ॥

श्रीराटी—दी च ऋच्च तत्तस्मात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः इति कल्याणी
पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पञ्चे सः इहान्यपदार्थे पञ्चे पञ्चमीरात्रिः परम्परया
प्रविशतीत्यतो गौणत्वम् । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु
रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी

३३२ । सहः सो वा

सह ६१, स ११, वा ११ ।

सहस्य हे सः स्यादा ।

सह मात्रा वर्त्तते यो ऽसौ समाटकः सहमाटकः ।

वाच्येति पूर्वव सुख्यत्वमिति पूर्वव कलाशीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र इत्यर्थः । स्त्रीप्रमाण इति स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्य पूर्वव प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि ग्रहणात् । स्त्रीत्यस्य उक्तपुंस्त्वभावात् पु वदभावः । मध्वादिक्कार्यनावादिभ्याम् । मन्वादिरेकत्वार्थनावादिभ्य क स्याद् । प्रिय मधु यस्य स प्रियमधुक अनर्थकः । मन्वादिर्यथा । मधुपान दुरः शालिं नञर्थी दधिसर्पिणी । लब्धा नीर्येन स लक्ष्मैकः । नावादिर्यथा नीरनङ्गान् पयो लक्ष्मी, पुमान् पञ्चेह कीर्त्तिता । क्वार्थ कि ? हे नावी यस्य द्विनी । स्त्रियाभिनः । हेऽन्यदायभूताया स्त्रियां भिनन्तत् कः स्यात् । बहुवो वाग्मिनी यस्या सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रिया कि ? बहुदण्डी राजा । कदाकृतसालाभ्या वा । कदन्तदीसञ्ज्ञकात् अकृतसालाञ्च कः स्यात् वा हे । बहुतन्त्री, बहुतन्त्रीक सुबधू, सुबधूक । कदा कि ? सुस्त्रीः सुभू, बहुमान, बहुमानक, बहुयोगिक, बहुयोगी । कृतसालात्तु । प्रियपथ, प्रियधुरः । नाख्यायाम् । सञ्ज्ञाया गत्यमानायां प्रातः को न स्यात् । विश्वो देवो यस्य स विश्वदेवः । विश्वयशाः । इयः स्वाङ्गाथनाडीतन्त्रीभ्यः । इयसः साङ्गाथाभ्या नाडीतन्त्रीभ्याञ्च को न स्यात् । बहुप्रेयसी बहुनाडि, काय बहुतन्त्रीर्भावा । साङ्गे कि ? बहुनाडीकी दिवस बहुतन्त्रीका बीणा पूर्वेण वा । भ्रातृ स्तुतौ । सुभाता लक्ष्यः पुण्यभाता विप्रः । स्तुतौ किम् । बहुभाटकः क्रूरः । निरः प्रवाल्याः । निर्गता प्रवाली शलाका यस्मात् स निष्प्रवालि, पटः । कचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनिः । निश्चतनोव्यः । विलुलितकवरौ श्वरीत्यादयः ॥ ३३२ ॥

समाटक इति पूर्वेण कः । अनेन सहस्य सः पक्षे सहमाटक इति । केचित्तु प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिमन्यमाना मात्रा सहितः, समाटक इति तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति ॥ ३३३ ॥

श्रीरा-टी—सह इति प्यर्थे प्री अनुकरणात् तस्या ण्लुक् समाटक इति वाक्यस्य सानुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति व प्रसिति परे । सह

३३४ । सकथ्यच्चाः षः स्वाङ्गे ।

सकथ्यच्चा' ५।, ष १), स्वाङ्गे ७। ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसक्थः, पुण्डरीक वदच्छिणी
यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसक्थि शकटम् ।

३३५ । दारुण्यङ्गुलिः ।

दारुणि ७।, अङ्गुलि ५। ।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

समानं उदरमस्य सोदरं सहोदरं । त्व सोदरस्यातिमदीयतस्य इति भट्टिः ।
हे इति किं ? सह कृत्वा । गीहलवत्पुष्पाणिषि एष्वेवाणिषि गम्यमानाया सहस्य
सो वा स्वाङ्गे । स्वस्ति ते चैवाय सगवे सहगवे सहलाय सहहनाय सवत्साय सह
वत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सह पुत्राय । मन्नाधिक्यानुनयग्रन्थसमाप्तिपु नित्यम् ।
एष्वर्थेषु सहस्य सो नित्यं स्वाङ्गे । अश्वत्येन सह वर्त्तते यत् तत्प्राप्त्यत् न चतत्तत्तम्
एवं सपलाश सशिशप स्यलम् । सकाकलीको द्रोण काकल्या अधिक इत्यर्थः
सापिः, कपोतः गृहं कपोतपातात् भाव्यशिरनुमीयते इत्यशिरनुमेय एवं सपिशाशा
वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गानां समाप्तिं यावदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

सक्थि च अक्षि चेति सकथ्यच्चि तस्मात् । दीर्घं सकथिनी यस्य स दीर्घसक्थः
यप्रत्ययं ययोर्लोप इति इकारलोपः । पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र पुण्डरीकमेव चक्षुः सम्भव-
तीति लक्ष्यया पुण्डरीकेणात्र पुण्डरीकतुल्यमभिधीयते इति आपनार्थमेव पुण्डरीक-
वदित्युक्तम् अतएव व्याघ्रश्चासौ या चेति घ्राघ्रश्चा इति स्वयं वक्तव्यं व्याघ्रा व्याघ्रतुल्य
इत्यर्थः । पित्वादीपि दीर्घसक्थौ सरोजाक्षौ । विभाषादयमध्यवर्त्तित्वान्नित्यः ॥ ३३४ ॥

श्रीराटी — सकथि च अक्षि चेति सकथ्यच्चि तस्मात् । साङ्गलक्षणमुक्तं स्वाङ्ग
वाचिभ्यां आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीकवदिति पुण्डरीकं सितपद्मं सान्नीपमानेन्या-
दिना वत्शब्दलोपः पित्वात् स्त्रिया दीर्घसक्थौ पुण्डरीकाक्षौ दीर्घसक्थीति शक-
टस्य प्राणित्वाभावात् इति भावः । हे किं दीर्घसक्थि देवदत्तस्य ॥ ३३४ ॥

अङ्गुलिः षः स्वाङ्गब्रीहौ दारुणि वाचे । पञ्च अङ्गुलयः परिमाणमस्य
पञ्चाङ्गुलम् एव दत्ताङ्गुलं दारु । पित्वादीपि पञ्चाङ्गुली समित् । दारुणीति किम् ?
पञ्चाङ्गुला शिला । अतएव तद्विताञ्जिगौ सख्याव्यादिति अप्रत्ययं स्त्रियामत
आप् ॥ ३३५ ॥

३३६ । द्वित्वेर्मूर्द्धः ।

द्वित्वे ५।, मूर्द्धं ५। ।

३३७ । न्वोर्लोपीतौ ते ऽच्ये ।

न्वो' ६॥, लोपीतौ १॥, ते ७।, अच्ये ७। ।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य ओत् स्यादचि ये च ते । द्विमूर्द्धः ।

३३८ । सङ्गाया डो ऽवहोः ।

सङ्गाया ५।, ड. १।, अवहो. ५। ।

श्रीरा-टी—अन्यदार्थं दारुणि अङ्गुले ष स्याद्धे । पञ्चाङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम् । अङ्गुलितुल्यावयवयुक्त धान्याद्युत्क्षेपणकण्टमुच्यते । दारुणि किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त इत्यत्र न स्यात् ॥ ३३५ ॥

द्विविभ्यां परान्मूर्धं ष स्याद्बहुव्रीहौ ॥ ३३६ ॥

श्रीरा-टी—द्विष्य त्रिष्य तत्तस्मात् । आभ्या परस्मात् मूर्धं ष स्यात् हे ॥ ३३६ ॥

न च उञ्चं नूतयो । लोपश्च ओत् च लोपीतौ । अच्च यश्च अच्यं तस्मिन् द्वौ मूर्द्धानौ यस्य स द्विमूर्द्धः । पूर्वात् षप्रत्यये अनेन न लोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः । एव विमूर्द्धं द्विमूर्द्धौ राक्षसी । द्वित्वे किम् ? बहुमूर्द्धां । एव बाह्वि, बाभ्रव्य । नदतसावित्यादिना दातलनिषेधान्नोलुप्ते धावित्यस्याप्राप्तौ नलोपार्थमिदम् ॥ ३३७ ॥

श्रीरा-टी—न च उञ्चं तौ तथो लोपश्च ओच्च तौ अच्च यश्च तत्तस्मिन् त इत्यस्य विशेषणम् । द्विमूर्द्ध इति द्वौ मूर्द्धानौ यस्य इति वाक्यम् एव तथो मूर्द्धानौ यस्य स विमूर्द्ध आभ्यां ष बहुमूर्द्धां । ओदयथा बाह्वि, बाभ्रव्य इत्यादि । पृथक् दक्षरणात् कचिन्न स्यात् । तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुरिति कुमारसम्भवे ॥ ३३७ ॥

नास्ति बहुव्ययं सा अवहु. तस्या. । पञ्चषा इति डप्रत्यये टैलोपः । पञ्चषा इत्युदाहरता मख्यावाचकानां समासे अल्पमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन द्वौ वा तथो वा परिमाणमेषा ते द्वौ एव चतु. पञ्चा इत्यादि एवम् उपगता विशतिर्यस्य स उपविश डप्रत्यये विशतेस्तेलोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः ॥ ३३८ ॥

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया ङः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं येषां
ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः । बहोस्तु उपबहवूः ।

३३८ । नाभे नान्नि ।

नाभेः ५१, नान्नि ७ ।

पञ्चनाभः ।

३४० । लोम्नोऽन्तर्वह्निभ्याम् ।

लोम्नः ५१, अन्तर्वह्निभ्याम् ५१ ।

अन्तर्लोमः वह्नीलोमः ।

श्रीराटी—बहुवर्जाया इति बहोरूपत्वक्षणत्वात् उपगणा इत्यत्र न स्यात्
तेनाकृतसान्तात् उपगणका इत्यपि । बहुवर्जनात् सख्ययवृत्तिसंख्याया एव यद्वृणं
तेनाष्टभिः सह वर्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात् । पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा
इति वाक्यमिति परे । एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते उपदशाः नव
एकादश वा इत्यर्थः । संख्यादूरेत्यादिना यत्र सः तत्रैवायं विधिक्षेपः शोभना दशा
येषां ते सुदशान् इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे । उपबहव इति संख्यावड्डीतीति
संख्यात्वातिदेशात् प्रागै निषेधः । सीः श्वः प्रातर्भ्याम् । सीः पराभ्यामाभ्यां ङः
स्यात् हे । शोभनं श्वीऽस्य श्वश्वः स्वश्वौ स्वश्वौ सुप्रातः सुप्रातौ सुप्राताः दिवसाः ।
तथाच सुप्रातमासादितसम्यदं तत् इति भट्टिः ॥ ३३८ ॥

नाभेः परी ङः स्यात् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् । पञ्च' नाभौ यस्य स पञ्चनाभः
अथवा पञ्च' पञ्चवत् । एवं वज्रनाभः । नान्नि किम् ? गभीरनाभिः प्रजा इवाङ्गाद-
रविन्दनाभेरिति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥ ३३९ ॥

श्रीराटी—संज्ञायां गत्यमानायां नाभेऽङः स्यात् हे । पञ्चनाभ इति नाभिस्थितं
पञ्च' यस्य इति वाक्यम् । प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात्
असंज्ञात्वाद्वा पञ्च' नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य मनीषादिवात् स्वे ऊर्णनाभी सर्कटः
ऊर्णनाभिरित्यन्ये । तथाच प्रवृत्तिर्नीं विना कार्यसूर्यनाभेरपीष्यते इति भट्ट-
वार्त्तिकम् ॥ ३३९ ॥

३४१ । नज्दुःसोः सक्थो वा ।

नज्दुःसो ५१, सक्थ ५१, वा ११ ।

असक्थः असक्थिः ।

३४२ । अस् प्रजायाः ।

अस् ११, प्रजायाः ५१ ।

अप्रजाः सुप्रजाः ।

पृथग्योगान्नोति नानुवर्त्तते । अन्तर्वह्निभ्या पराङ्गोऽस्मि उ' स्यात् बहुव्रीहौ ।
अन्तर्लोमान्यस्य अन्तर्लोम, एव वह्निर्लोम, ॥ ३४० ॥

श्रीरा-टी—अन्तर्लोम इत्यादि अन्तर्गतानि लोमानि यस्य वह्निर्गतानि
लोमानि यस्य स इति वाक्यम् । अत्र नान्नोति नानुवर्त्तते पृथग्योगात् ।
आभ्या किं दीर्घलोमा चैव' ॥ ३४० ॥

नञ् च दुश्च सुश्च इति तस्मात् । एभ्यः परात् सक्थो उ' स्यात् बहुव्रीहौ वा ।
नास्ति सक्थि यस्य सोऽसक्थ, असक्थि, एव दुःसक्थः दुःसक्थि, सुसक्थः
सुसक्थि, ॥ ३४१ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् सक्थो उ' स्यात् द्वे वा । असक्थ इति नास्ति
सक्थि यस्य इति वाक्यम् । असक्थिरिति एते उदाहरणे अस्माद् एव ज्ञेये
स्वाङ्गे तु षः पूर्वेष्वेव । परे तु इह हलिशब्दस्यापि ग्रहणात् अहल अहलि,
दुर्हल दुर्हलि, सुहल, सुहलिरित्यप्याहुः । अन्ये तु नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थि-
सक्तिभ्यो यथाक्रममुक्त्वा अहल अहलि दुःसक्थ दुःसक्थि सुसक्त, सुसक्ति,
इत्याहुः । हलशक्तशब्दाभ्या एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलि सक्तौ न गृह्णन्ति ।
एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्ध्यर्थं अकृतसामान्यान् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहण
मित्यन्ये । एतत् सर्वं ग्रन्थकृत्यते वाशब्दस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम् ।
सक्तिरिति सन्जन्धी' क्ति, ॥ ३४१ ॥

नज्दुःसुथ, परसा, प्रजाया अस् स्यादबहुव्रीहौ । नास्ति प्रजा यस्यासौ
अप्रजा, अस्ति कृते यथोर्लोप इत्यकारलोप अलसोधीरिति दीर्घः । एवं
दुष्प्रजा सुप्रजा । इह नजादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुष्ठु गुणि प्रजा
यस्य स सुगुणिप्रज इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४२ ॥

३३४ । मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः ।

मन्दाल्पात् ५।, च । १।, तु । १।, मेधायाः ५। ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधा ।

३३४ । धर्मादन् ।

धर्मात् ५।, अन् । १। ।

सुधर्मा ।

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्त्तते व्यतीहारे चिरित्यत्र वायहण्यात् । नञ्दु सुभाः प्रजाया अस् स्याद्धे । अप्रजा इति एव दुष्प्रजाः सुप्रजाः अल्पसी धीरिति धः ॥ ३४२ ॥

मन्दाल्पाभ्या चकारेण नञ्दु, सुभ्यश्च परस्या मेधाया अस् स्यात् बहुव्रीहौ । मन्दा मेधा यस्यासौ मन्दमेधा । एव अल्पमेधा, अमेधाः दुर्मेधा, सुमेधाः अत्रापि मन्दाल्पादेरव्यङ्गितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मन्दा बहुमेधा यस्यासौ मन्दवज्रमेध इत्यादौ न स्यात् । त्वन्तत्वादल्पादीनां परत्र नानुवर्त्ति । ॥ ३४३ ॥

श्रीरा-टी—चकारान्नञ्दु, सीरित्यनुवर्त्तते । नञ्दु, सीर्मेन्दान्पाश्च परस्या मेधाया अस् स्याद्धे । अमेधा इति एव दुर्मेधा सुमेधा अल्पमेधा । परं तु नञ्दु, सीर्मेधाया अस् नित्य अन्यस्यात्तु दित्याङ्गं तन्मते मन्दमेधा, मन्दमेधः अल्पमेधाः अल्पमेध, इत्यपि ॥ ३४४ ॥

पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्याद्वज्रव्रीहौ । समानधर्मा कृधर्मा विधर्मा सुधर्मा वज्रधर्मा । अत्रापि पूर्वपदादव्यङ्गितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मुनिधर्मो मुनिधर्मः कृतो मुनिधर्मो येन स कृतमुनिधर्म इत्यादौ न स्यात् । अत्राकृत समासपूर्वपदात् पराङ्गमादन् स्यादिति वक्तव्यम् । तेन परमङ्गितो धर्मो यस्य स परमङ्गितधर्म इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४४ ॥

श्रीरा टी—त्वन्तत्वान्मन्दाल्पादयो नानुवर्त्तन्ते तेन सामान्यतोऽयं विधिः । सुधर्मेति नस्वमङ्गिति धः । एव सन्दिग्धधर्मा इत्यादि इङ्गं केवलधर्मस्यैव यङ्गणात् । स्वधासौ धर्ममेति स्वधर्मः परमः स्वधर्मा यस्य स परमस्वधर्मः इत्यादौ न स्यात् परमः सौ धर्मा यस्य इति वाक्ये परमस्वधर्मा इति स्यादेव केवलधर्मशब्दस्य ह्रस्वावयवत्वात् । सुवृणसीमहरिताज्जम्भाहन्ताहारयोः । स्वादिभ्यः परात् दन्त आहारे च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्याद्धे । शीमनो जम्भो दन्त आहारी वा यस्य सुजम्भा वृणवज्जम्भो दन्तोऽयं वृणजम्भा सीमजम्भा हरितजम्भा

३४५ । नञ् सुत्रिव्युपाच्चतुरोऽः ।

नञ् सु-त्रि वि-उपात् ५॥, चतुर ५॥, अ. १॥

एभ्य चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४६ । भान्नेतुः ।

भात् ५॥, नेतुः ५॥ ।

नचत्रात् नेटशब्दात् अः स्यात् हे । मृगनेत्रा रात्रिः ।

एभ्य, कि ? पतितजम्भ. । दन्तधीरन्तरा क्षुद्रो दन्तो जम्भस्तथाशनमिति रुद्र । दक्षिणादीर्माङ्गाधवर्णिते । दक्षिणाधरादीर्मादन् स्याद्धे व्रणश्चेद्वाधकृती भवति । दक्षिणस्थितनीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः । अन्यत्र दक्षिणर्म, शूकर ॥ ३४४ ॥

नञ्च सुश्च विश्व विश्व उपश्चति तस्मात् । एभ्यः पराच्चतुर' अ स्यादवङ् प्रोह्यै । न रुन्ति चत्वारि यस्यासौ अचतुर, रुष्टु चत्वारि यस्यासौ सुचतुर. । द्वौषि चत्वारि मानं येषां ते विचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुर' उपगताश्चत्वारो यस्य, सा उपचतुरा । संख्याया इति उपप्रत्यये टिलीपादनिट' स्यादिति अप्रत्यय ॥ ३४५ ॥

श्रीराटी—नञ्च सुश्च विश्व विश्व उपश्च तत्तस्मात् । अचतुर इति अविद्यमाना धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुर, सुचतुर इति शोभनाश्चत्वारो यस्य स, एवं तद्यश्चत्वारो वा मानं येषां तथो वा चत्वारो इति विचतुरा, विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो येषां चतुर्णां समीपे वा उपचतुरा ॥ ३४५ ॥

मृगे मृगशिरो नेता प्रापको यस्या, सा रात्रिर्मृगनेत्रा अप्रत्यये स्त्रियामत आप् । एव पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि यस्मिन्नचत्रे रात्रिः प्रवर्तते तन्नचत्रं तां रात्रिं नयति ॥ ३४६ ॥

श्रीराटी—मृगनेत्रेति मृगे मृगशिरो नेता यस्याः सा एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नचत्रस्य उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्तते तत्तस्या नेत्र इति । गेर्मांसिकाया नस् च । गे, परस्या नासिकाया अ, स्यात् तस्मिन् नसादेशश्च हे । प्रगता नासिका अस्व प्रणस उन्नस मुखम् । नासिका प्रति-प्रादेरगिलेऽपि गतादिक्रियानुगतत्वात् गिलम् । गेः कि ? शोभना नासिका यस्य

३४७ । सङ्क्रासूपमानात् पात् पादौ ऽहस्यादेः ।

सङ्क्रा-सु-उपमानात् ५, पात् ११, पाद' १, अहस्यादे ५ ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे । नतु हस्यादेः । द्विपात् सुपात् । व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।

स. सुनासिक. । अनुपशान्नासिका यस्य स' अनुनासिक । अस्थूलाभ्रान्नि खरखुराभ्यान्तु वात्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्या नासिकाया अः स्यादे संज्ञायां तस्मिन् नसादेशश्च खरखुराभ्या परस्यास्तुत्यस्य वा लुक् स्यात् । द्रुविव नासिका यस्य स द्रुणसः वार्द्धीनसः । नास्ति किम् ? तुङ्गनासिक । स्थूलात्तु स्थूलनासिको वराहः । खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणस' खरणा, खरणा, खरणस. । वेः खुरगौ च । वे परस्या नासिकाया अः स्यादे तस्मिन् खुरगौ आदेशौ चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विख्र' विय' विनस. । तथाच । विनसा हतबान्धवा इति भट्टि । विख्र रित्येके । सुदिवाद्या. । सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते । शोभन दिवा यस्य स सुदिव. शारिकुच्चिरिव कुच्चिरस्य शारिकुच्चः चतस्रोऽस्रयो यस्य सः चतुरस्र एण्या इव पादा यस्य स एणोपाद अजपद प्रौष्ठपदः गोर्धूलिर्यस्य स गोधूल इत्यन्ये ॥ ३४६ ॥

संख्या च सुय उपमानश्चेति तस्मात् । न हस्यादिरहस्यादि तस्मात् । एभ्य' परस्य अकारान्तपादस्य अनकारान्तपात् स्यादबहुव्रीहौ न तु हस्यादे' परस्य । उपमानतया प्राप्तौ हस्यादेर्निषेधः । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् अत्र गूढादपीति वक्तव्य गूढपात् सर्पः । हस्यादेस्तु हस्तिन इव पादौ यस्यासौ हस्तिपादौ जनः । हस्यादिस्य हस्ती महान् वै गणिका कटोलकण्डीलगण्डीलकुशुलदास्य इति कटोलश्चाण्डाल कण्डीली घान्याद्या भारविशेषो डील इति ख्यात. । गण्डीली वाटुल इति ख्यातः ॥ ३४७ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च सुय उपमानश्च तत्तस्मात् द्विपादित्यादि । द्वौ पादावस्य । शोभनौ पादावस्य । व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः । हस्यादिर्यथा । हस्ती कटोलः कण्डीली गणिका महान् । दासी कुशुल इत्यष्टौ हस्यादौ परिकीर्तिताः । इह महत्शब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् कचिदनुपमाना-
दपि पादस्य भूत् तेन गूढो पादावस्य गूढपात् पादसमानार्थपात्शब्देनेत्यन्यः ॥ ३४८ ॥

३४८ । कुम्भादेरीपि ।

कुम्भादेः ५१, ईपि ७।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे । [२२३]
पात् पत् पौ । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं ? कुम्भपादः ।

३४९ । व्यतीहारे चिः पूर्वी घी ऽनच्चा वा ।

व्यतीहारे ७, चि. १, पूर्व. १, घं. १, अनचि ७, आ ११, वा ११ ।

ईपीति विषयसप्तमी । तेन कुम्भादे परस्य पादस्य पात् स्यात् बहुव्रीहौ
ईपि कर्त्तव्ये । कुम्भाविव पादौ यस्या सा कुम्भपदी शत पादा यस्याः सा
शतपदी अनेन पाद्भावे पाच्छीणादीत्यादिना ईपि कृते पात् पत् पाविति पदादेशः,
पाच्छीणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्य । अन्यथा कुम्भादे
स्त्रियामित्यनेनापौष्टसिद्धौ ईपीति ग्रहणमनर्थं स्यात् । यदा ईप् सम्भाव्यते
तदेव पाद्भाव इत्यर्थः । अतएवाह ईपि किम् ? कुम्भपादः इति । कुम्भादिश्च
कुम्भाष्टजाला, शतसूत्रगोधा विष्णु श्रितिर्द्रोणकुशी च कृण्वः । निरईसूची सकृदेक
दास्यो वि शूकरो वै कलसोऽपि चेति ॥ ३४८ ॥

श्रीरा-टी—ईपीति विषयसप्तमी तथा च । स्त्रियामन्यदार्थभूताया कुम्भादेः
परस्य पादस्य पात् स्याद्धे । कुम्भपदीति कुम्भाविव पादावस्था, शत पादा
अस्या इति वाक्यम् । कुम्भादिर्यथा । कुम्भजालशताष्टेकृण्वकुण्वईशूकरा ।
सूत्रगोधासकृदासीत्तृचैकलसनिर्वयः । मुनिर्द्रोण श्रितिवाणो विष्णुश्च कथिता
इमे । इह केषाञ्चित् सख्यावाचित्वात् केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वैरेव सिद्धे
नियमार्थमिदमत आह । ईपि किम् ? कुम्भपाद इत्यादि ईपीत्युक्ते । पाच्छीणा-
दीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रिया नित्यमौप् ॥ ३४८ ॥

परस्परनेकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः तत्र यो बहुव्रीहिस्य परपदात्
चिः स्यात् चो कृते पूर्वपदस्य आकार, पचे दीर्घश्च । एव बाह्वाबाह्वीत्यत्र
त्वोर्लोपीतावित्युकारस्य ओकार अस्यसीति चो कृते पूर्वस्य अच, परत्वाच्च
आकार, अभिधानात् तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे व्यतीहारे यो बहुव्रीहि-
स्त्वैवाय विधिरिति । तत्र गृहीत्वेति किम् ? कायश्च कायश्च गृहीत्वा युद्धमित्यादौ
न समासः । गृहीत्वा प्रहृत्येति किम् ? रथे च रथे च स्थित्वा युद्धमित्यादौ न
समासः । युद्धे किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यमित्यादौ न समासः ।

व्यतीहारे यो हः तस्मात् चिः स्यात् पूर्वस्य च घः
स्यात् । आ वा नत्वचि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युद्धं

व्यतीहारे किम् ? केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धमित्यादौ न समासः । किञ्च कर्णाकर्णं
जपन्ति हन्त निभतः शम्भुस्वधभूगणा इति महानाटके । युद्धादन्यत्रापि दृश्यते ।
जायायाः जानिः । युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः । धनु धनुषी धन्वन् । अधिज्य
धनुर्यस्य स अधिज्यधन्वा । अधिज्यधन्वा विचचार दावमिति रघुः । एव पुष्प-
धन्वा इत्यादि । यत्तु षष्ठोजाय इति स्वयमुक्तं तत् समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञाप-
नार्थम् । तेन घृतधनुषमङ्गाय दणवदित्यादि सिद्धम् । प्रसम्भ्रा जानुनो जु,
प्रशसायाम् । प्रकटे जानुनी यस्य स, प्रजुः सज्जुः । ऊर्द्धादा । ऊर्द्धजुः ऊर्द्धजानु ।
अस्थूलान्नासिकाया नसो नास्ति । दुरिव नासिका यस्य स दुणसः । णत्व प्रागुक्तम् ।
स्थूलान् स्थूलनासिकः । खुरखराभ्या नस् वा । खुरणा, खुरणसः खुरणाः खुरणसः ।
उत्प्रादिभ्यः । उन्नसः प्रणसः । प्रसञ्जाय नित्यार्थञ्चेदम् । वेद्यः । वेः परस्या नासिकाया
यः स्यादवहुव्रीहौ । विगता नासिका यस्य स विग्रः । वयसि सख्याभ्या दन्तस्य
ददः । ऋदित्वानुषीपौ । द्वौ दन्तौ यस्य स द्विदन् द्विदन्तौ स्त्रिया द्विदतौ । सुदन्
सुदन्तौ सुदतौ । वयसि किम् ? द्विदन्तः करी सुदन्तो नटः । अग्रान्तादेर्वा । पृथग्-
योगाद्वयसीति नायाति । अग्रान्तादिभ्यः परस्य दन्तस्य ददः स्याद्वा । कुशायदन्
कुशायदन्तः । अग्रान्तादिस्तु कुशाय कुङ्गलाय शुद्ध शुभ वष वराह अहि सूषिक
अश्व शिखर गर्दभ ईशा । अग्रीतपिबता एव खादतमोदतेत्यादि । अग्रीत
पिबतीयन्तीति भट्टिः । अतएव क्रियासातत्यव्याचनेन समासः स्यादिति केचित् ।
एवम् अस्ति क्षीर ग्रस्याः सा अस्तिक्षीरा गोः नास्ति दीषो यस्याः सा नास्तिदीषा
इत्यादौ त्याद्यन्तप्रतिरूपकाभ्याम् अस्तिनास्तीत्यव्ययाभ्या समासः ॥ ३४९ ॥

श्रीरा-टौ—परस्पर प्रहरणादिरूपक्रियाकरण व्यतीहारस्तस्मिन् वीक्षन्तयो-
रित्यादिना यत्र हस्तवैवाय विधिः । दण्डादण्डौत्यादि । चित्वाङ्गात् क्लृप् ।
मुष्टामुष्टीति । परे तु पूर्वस्यात् न चेच्छति । तेषां भवेत् तु मुष्टीमुष्टीत्येव ।
द्विदण्डादयः द्विदण्डादयश्चान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्यां क्रियाया
द्विदण्डि प्रहरति । द्विदण्डादिर्यथा । द्विदण्डि उभयापाणि द्विसु-
बल्ये कपयपि । उभाह्वयुभयाहस्ति उभापाण्युभयाङ्गुलि । उभाकर्ण्यु-
भयाकर्ण्य उभयादन्त्युभाङ्गुलि । सहतपुच्छुभादन्ति निकुच्यकर्ण्य इत्यपि ।
उभावाङ्गुभयावाङ्गु प्रोष्ठपद्यत सम्भतम् । अवीभयशब्दस्य अप्रयोगेऽपि उभया-

प्रवृत्तं—केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युद्धं प्रवृत्तं—
दण्डादण्डि । मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्याबाह्वि बाह्वबाह्वि ।
अचित् अस्थसि ।

हति हः ।

पाणि इत्यादौ उभशब्दसौभयादेशः । उभावाङ् उभयावाङ् इत्यत्र चर्तुक्
निपातनात् । कर्णौ निकुच्य धावति प्रौष्ठस्य गो पद गृहीत्वा धावति
इत्यर्थे निकुच्यकर्णौ प्रौष्ठपदि इति ये चिर्गणपाठात् क्रियाविशेषणानामेवाभि-
धानाद् द्विदण्डा शाला इत्यादौ न स्यात् । धनुषीनङ्प्रायो धातु नान्नि । धनुषीऽनङ्
प्रायः स्याद्धे सञ्जायान्तु वा । गाण्डीव धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा इत्यादि ।
प्राय इति किम् ? धृतधनुषमञ्जाय इति पुष्पदन्तः । नान्नि किं ? पुष्पधन्वा पुष्पधनुः
कन्दर्पः । सप्राज्जानुनो ज्ञुवांतु ऊर्द्धात् । संग्राभ्या जानुनो ज्ञुः स्यात् हे ऊर्द्धांतु
वा । सहतं जानु यस्य सः सज्जुः । प्रगत जानु यस्य प्रज्जुः ऊर्द्धं जानु यस्य ऊर्द्धज्जुः
ऊर्द्धजानुः । सुसख्याभ्या वयसि दन्तस्य ददृ । सुशब्दात् सख्यावाचकाच्च परस्य
दन्तस्य ददृ स्याद्धे वयसि गम्यमाने ऋड् । शीभना दन्ता अस्य सुदन् षोडशदन्
कुमारः द्विदन् वत्स । वयसि किं ? द्विदन्तो गजः । स्त्रिया नान्नि । स्त्रिया
अन्यदार्थभूताया दन्तस्य ददृ स्यात् हे सञ्जाया गम्यमानायाम् । सुदन्तो काल
दन्तो । नान्नि किम् ? सुदन्ता । अयान्तस्यावादिभ्या वा । अयान्तात् श्यावा-
देश परस्य दन्तस्य ददृ स्यात् हे वा । कुन्दकुण्डलायदन्ता यस्य स कुन्दकुण्डलायदन्
कुन्दकुण्डलायदन्तः श्यावदन् श्यावदन्तः । श्यावादिर्यथा श्यावाकोकवराहादि-
वृषभूषिकगर्दभाः । शिखरः शुद्धयुधौ च श्यावादौ ददृ कौर्त्तिताः । ककुदस्य
ककुदवस्थाया शैले तु त्वे । अवस्थाया गम्यमानाया ककुदस्य ककुत् स्यात्
हे । त्वेसु शैले । अजात ककुदमस्य अजातककुत् वत्स, स्थूलककुत्तरुणः ।
अवस्थाया किं ? श्वेतककुदः, ककुदिव ककुदः शङ्गादि । त्रीणि ककुदानि यस्य
विककुविकूटः । व्युद्धभ्या परस्य काकुदशब्दस्य काकुत् स्याद्धे पूणात् वा ।
विगत काकुदमस्य विककुत् उत्काकुत् पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः । सुदुर्भ्यो
हृदयस्य हृन्निवशब्दो । आभ्या मितशब्दो क्रमात् हृदयस्य हृत् स्याद्धे ।
शीभन हृदयमस्य सुहृन्निव दुष्ट हृदयमस्य दुहृत् शत्रुः, अनयोरिति किं ?
सुहृदयः साधुः दुहृदयः खलः । आभ्या किं ? प्रहृदयं मितम् । जायाया जानिः,

कर्मधारयसमासः (यः) ।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा । संश्चासौ चिच्चासा-
वानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः ।

जायाया जानि. स्याङ् । युवती जाया यस्य स युवजानि. वृद्धजानि. । तथाच
युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः ॥ ३४६ ॥

इति बहुव्रीहिसमास. समाप्तः ।

स च विशेषणविशेष्ययोर्व्योरेव । यथा परमात्मा उत्तरपदद्विगुह्यबहुव्रीहि-
वर्जं पदवज्जले समासो नास्तीति दुर्गसिद्धक्रमदीश्वरौ । तन्मतमखीकुर्वन् विभिः
पदैरपि कर्मधारयमाह । सच्चिदानन्द इति । आनन्दयतीति पचादित्वादानि
आनन्द इति विशेष्य पदम् । तथाया विशेषणले समासानुपपत्तेः । तथापि
विशेष्यविशेषणयोर्विशेषण पूर्वम् । तेन दीर्घब्राह्मण न तु ब्राह्मणदीर्घ इति ।
गौरादिर्वा । गौरविप्र विप्रगौर. । गौरादिस्तु । गौर कङ्गार जठर कपिल
गडुल काण खोड खड्ग कुड कुण्ड खल वृद्ध भिक्षुक तनु इति ।

श्रीरा-टी—इदानीं यमाह । परमश्चासौ इत्यादि । व्यवत् प्यन्तम् । इतः-
परं सूत्रे यत् प्यन्त निर्दिष्टं तद्व्यवत् स्यात् अतिदेशादव्य पूर्व पूर्वनिपातः ।
विशेषणानां विशेष्यैः । विशेषणानां विशेष्यैः सह य' स्यात् । एकार्थानां
दानां सौ यसंज्ञ इत्युक्तं तत्र एकार्थता च सामानाधिकरण्यात् तच्च भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामिव भवति । तत्र
यत्सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे
व्यवस्थापयति तद्भेदक विशेषण एव यद्भेद्यं तद्विशेष्यम् । परमात्मेत्यादि परम-
शब्दस्योत्कर्षार्थस्य जीवात्मनः परमात्मव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषणत्वम् । आत्मनो भेद्य-
त्वाद्विशेष्यत्व एव नीलोत्पल पुत्रवत् गृही पाचकपुरुष इत्यादि । यद्यपि
नीलादिवत् उत्पलादीनामपि इतरव्यावर्त्तकत्वं तथापि नीलाद्याश्रयलेभोत्पला-
दीनां प्राधान्याद्विशेष्यत्वं नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्विशेषणत्वम् ।
अत एव नीलादीनामुत्पलाद्याधीनत्वात् तत्तस्मिन्नावचनत्वम् । कुडकुण्डः कुण्ड-
कुडः विस्पष्टपटुः पटुविस्पष्टः इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य
कामचारादेकस्य विशेष्यत्व कल्प्यते अभिधानाद् य सः कचिन्नित्यं कचिन्न स्यात्
कचिद्विकल्पः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशङ्खः रामो नामदम्यः अर्जुनः
कार्त्तवीर्यः नीलोत्पल नीलमुत्पलमित्यादि । विशेषणस्य इतरव्यावर्त्तकत्वेन

विशेष्येयैव सह य । तेन वृत्त, शिशपा लोहितस्तचक, इत्यादौ न स्यात् ।
 आसद्वृत्त' शिशपावृत्त' इत्यादौ आसादीना यदा विशेषवृत्तिर्नावधार्यते तदैव
 फलवृत्तयोर्वर्तमानत्वात् सामान्याकारेण प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् स इति कश्चित्
 षीस एवेत्यन्य । वङ्गना दानामपि यस कुर्वन्नाह सञ्चासौ इत्यादि । अन्ये तु
 वङ्गना दानाञ्च हान्यस न कुर्वन्ति महच्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति । षट्ठी चासौ
 श्यामा चासौ कन्यका चेति राज्ञी गी, क्षीरमित्यादौ महन्नीलोत्पल षट्ठी श्याम-
 कन्यका राजगोक्षीरमित्यादिप्रयोगापत्तेः । से सर्वान्तदस्यैव परदत्तेन तस्य
 पु'वदभावाकाराभावप्रसङ्गात् यगर्भयसोऽपि महानीलोत्पल षट्, श्यामकन्यका षीष-
 गर्भषीषे राजगवीक्षीरमिति तु स्यादेव । वङ्गना दाना हसौ स्त्रीकृत्यापि ।
 राज्ञी गौश्च अश्वश्च पुरुषश्चेति पञ्च भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अश्वेत्यादौ राजगवाश्वपुरुषाः
 पञ्चभुक्तब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः । यन्यक्तन्मते तु । मह
 न्नीलोत्पल इत्यादि रूपाभावनियमय्येदस्ति तदा राज्ञी गवाश्वपुरुषा इत्यादिवत्
 तादृशप्रयोगभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम् । तथाच काला, परिमाणेनेति
 पाणिनीयसूत्रे काला इति वनिर्देशात् चिदीऽप्यय सस्तेन हे अहनी जाते अस्तेति
 विग्रहे ह्यङ्गजात इत्यादि न्यासकृतीकृतिमिति । अभिधानात् क्वचिदन्यत्रापि ।
 एकादीना य । एकादीना स्याद्यन्तेन सह य, स्यात् । एका चासौ शाटी
 चेति एकशाटी एकादे पूर्वनिपात, एव सर्ववेदा । एकापदिर्ग्रथा । एक सर्व
 जरत् पूर्व समान नव मध्यमा । जघन्यचरमौ वीर पुराण पर कैवला । मध्य-
 प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृता । सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् काषापणार्थ-
 पुराणशब्दस्य इह न ग्रहणम् । विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डित, सर्वश्रुत,
 जरत्याचक इत्यादौ पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भ । पूर्वकालस्य । पूर्वकालक्रिया-
 वाचिन, परकालक्रियावाचिना सह य स्यात् । आदौ स्नात, पश्चादनुलितः
 स्नातश्चासावनुलितश्चेति स्नातानुलित, लूनप्ररूढ लिप्तवासित' बद्धताडित,
 स्नापितभोजित इदमपि पूर्वनिपातार्थम् । दिक्संख्ययोर्नाम्नि । दिग्वाचिन
 सख्यावाचिनश्च स्याद्यन्तेन यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । पूर्वा चासौ इषुकाम-
 शमी चेति पूर्वेषुकामशमी चतुर्विधा' पञ्चामा, सप्तर्षय अत स एव सज्ञाप्रतीते'
 वाक्याभावेऽपि बालबोधनार्थमर्थकथनम् । नाम्नि कि ? उत्तरा वृत्ता अष्टौ
 ब्राह्मणा । विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनानाम्नि न स्यात् ।
 पञ्चपुराणाना दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये शिष्टप्रयोग-
 दर्शनात् उत्सर्गत्वेन क्वचिदनान्नाप्रीयन्त्य । चतुर्दिगौशनवमन्य मानिनी द्वि-

चन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतस्रणा दिशा समाहारश्चतुर्दिक् द्वयोश्चन्द्रयो समाहार.
 द्विचन्द्रमिति गसात् । पूवासु वर्षासु भव पौर्ववार्षिक. इत्यत्र तु कालवाचि-
 पूर्वशब्दस्यैकादिलात् स' । कतरकतमयोजातिप्रश्ने । कतरकतमयोजातिप्रश्न
 एव य स्यात् । कतरकट कतमकट । जातिप्रश्ने कि ? कतरः पाठक ।
 किम क्षेपे । क्षेपी निन्दा तस्या गम्यमानाया किमी य स्यात् । कि राजा
 यो न रक्षति प्रजा कि गौ यो न वहति भारम् । क्षेपे कि ? की राजा
 पाठलिपुत्रे । प्रश्नेऽव कि शब्द । निन्द्याना निन्दनैः । निन्दाविषयाणा निन्दा-
 करणै सह य स्यात् । वैयाकरणश्यासौ खसुचिर्श्चेति वैयाकरणखसुचिः निष्-
 प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितव, अयान्ययाजना' तृणापरा इत्यर्थः । तार्किक-
 दुर्दुष्ट, नास्तिक इत्यर्थः । निन्द्याना कि ? वैयाकरणशौर, न ह्यत्र वैयाकरणत्वं
 निन्द्यते किन्तु चौरत्वम् । निन्दनै, कि ? कुक्षिती विप्र. विशिष्यस्य पूर्वनिपातार्थ
 इदम् । पापनकयोर्निन्दै' । निन्दाविषये सह पापानकयोर्य. स्यात् । पापा-
 नापितः अनकनापित, इह पापानकशब्दौ स्वहृत्परिज्ञाननिन्दावचनौ निन्द्यस्य
 पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम् । उपमानस्य सामान्यवाचिना । उपमेयते
 येन तदुपमान सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायक इत्यर्थः । 'उपमानोपमेययोरेव
 साधारणो धर्मः सामान्य, तद्वाचिना सह उपमानवाचिनी य सात् । शस्त्रीव
 श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता हसस्येनी शटी । सामान्यवाचिना कि ? पर्वता
 इव बलाहका. । उपमानस्येति कि ? देवदत्ता इव श्यामा । कश्चित् श्यामत्व
 गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया वर्त्तते अत सामानाधिकरण्यामित्याह तन्मते
 शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम् । वचनसामर्थ्यादेयधिकरण्येऽपि य स
 इत्यन्वः । एव परत्रापि । उपमेयस्य व्याघ्रादौ सामान्याप्रयोगे । उपमेय
 वाचिनी व्याघ्रादौ सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति । पुरुषोऽय व्याघ्र इव
 पुरुषव्याघ्र । व्याघ्रादिर्यथा । व्याघ्रपुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभा ।
 वराह-महिषा-कर्ष पद्मकुञ्जरहस्तिन' । कमल पद्मव नाग' केशरी वृषभो हरिः ।
 वृषश्चन्द्रः किशलय कडारोऽन्वे प्रयोगतः । सामान्यप्रयोगे कि ? पुरुषो व्याघ्र
 इव शूर, शूरत्वमिह उपमेयोपमानयो' पुरुषव्याघ्रयो साधारणो धर्मः ।
 श्रेण्यादेः कृतादिना चूर्थे । श्रेण्यादेः कृतादिना सह य' स्यात् । अभूततद्-
 भावे । अश्रेणयः श्रेणय कृता, श्रेणीकृताः । श्रेण्यादिर्यथा । श्रेणि, कुक्षुम-
 सुदकं पूग. कुशल निधन कुसुम कूट. । इन्द्रः कुण्डिमपण्डितमुण्ड निचयो
 निपुणो देवविशिष्टम् । अमणश्चपलो राशिहंशदोऽध्यापकः पटुः । ब्राह्मणः

क्षत्रियो भूती वदान्य कृपणो मृदुः । कुङ्कुमविशिष्टयो स्थाने पदार्थविषयशब्दी
पठ्यन्त्यः । कृतादिर्यथा । कृतभूतसमाज्ञात सम्भावित निराकृताः । गत उक्त
समाज्ञात-समाख्यात-विकल्पिता । मतावधारिताख्यातमुक्तज्ञातयुतानि च ।
कलितोपकृताज्ञातावधारितमुपाकृत । एकविंशतिरचीकृता शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ।
श्रेणीभूतः पूगीभूत इत्यादौ तु श्रेण्यादित्वात् सः । चूर्थे किम् ? श्रेण्य कृताः ।
अनञ्क्तस्य नञ्क्तेन । अनञ्क्तान्तस्य स नञ्क्तान्तेन सह यः स्यात् । कृतञ्च तदकृतञ्चेति
कृताकृत कृतभागसम्बन्धात् कृतम् अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम् अवयवधर्मे समुदायस्य
तथा व्यपदेशात् एव क्लिष्टाक्लिष्ट मुक्तामुक्तम् इत्यादि । कृतादिरपकृतादिना ।
कृतादिरपकृतादिना सह यः स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम् अभिमता-
नभिमत भागयोः, करणाकारणात् भक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभक्तञ्चाशीभनत्वात्
भक्तविभक्त क्रियद्वयं कियत् प्रत्यागत गतप्रत्यागत यदा तु पूर्वगतं पश्चात् प्रत्यागत-
मिति वाक्यं तदा पूर्वकालस्येति सः । क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयक्रयिका
मनीषादित्वात् घं । क्रयावयवत्वात् क्रय क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयव-
धर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः । एव पुटापुटिका फलाफलिका । माला-
मालिका इति । सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादेः पूज्यमान-
वाचिना नागादिना सह यः स्यात् । सञ्चासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः । सदादिर्यथा ।
सन्महत् परमीत्कृष्टोन्मत्ता, पञ्च सदादयः । पूज्यमानेन किम् ? सन् मृत्यु विद्य-
मान इत्यर्थः । उल्लूकृष्टा गौ, पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । नित्यसापेक्षे सद्भावस्थापनीय एव ।
गौञ्चासौ नागश्चेति गोनागः । नागादिर्यथा । नागो वृन्दारकश्चैव कुङ्जरोऽत्र तयो-
मता । व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यस्यविधानार्थमिदम् । तेन नाग-
वृन्दारकः, स्रो नरवृन्दारको बुधः । पूज्यमानस्येति किं ? मैत्री नागः, सूर्यत्वात् । जाते-
पोटादिप्रशंसार्थाभ्याम् । जातिवाचिनः, पोटादिना प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात् ।
इभ्या करेण, पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा इभ्या चासौ पोटा चेति इभ्यपोटा गोवेहत् । पोटा-
दिर्यथा । पोटा वेहत् वशा धूर्त्तं स्तोक श्रुतिय धेनवः । प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्तथावस्कर-
नीत्यपि । अव्यापकः कतिपयो दशचिभिरिहेरिताः । वक्ता इव वक्ताः पुरुषः, स चासौ
धूर्त्तश्चेति वक्ताधूर्त्तः, इत्यत्र निन्द्याना निन्दनैरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्त्तः इत्यादौ अनिन्दार्थं
वचन धूर्त्तकठः जनयति कुसुदमान्तिं धूर्त्तवकीहि मत्स्यानामित्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये
उ सर्गत्वात् विशेषणविशेष्यत्वेनैव साधुत्वमित्यपरः । अत्र प्रशंसार्थशब्देन रुद्धिशब्दाना
मतल्लिकादीनाम् एव ग्रहणम् । गौञ्चासौ मतल्लिका चेति गोमतल्लिका गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् विप्रोद्बुध विप्रतल्लजः । यून् पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना

सह य' स्यात् । युवा चासौ पलितश्चेति युवपलित । पलितादौ तु पलितः खलितौ बलिनी जरन् । प्रायो नामयहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि यद्गुण तेन युवतौ चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतीति । ल्यतुल्यार्थयोरजात्या । ल्यसञ्ज्ञकत्वान्ताना तुल्यार्थानाञ्च जातिभिन्नवाचिभि सह य' स्यात् । भोज्योऽपि पानीयशीतं शीतपानीयोऽपि पानीयादयोऽसाधव इत्यन्ये । शीतगुणयुक्त पानीयमित्यादि वाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्य । तुल्यश्चेतः सर्वश्चेतः तुल्यमहान् सदृशमहान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्त सोऽनेन बाध्यते परत्वात् वस्य तु मह्यपुरुष इत्यादौ विषयः । अजात्या किम् ? भोज्य श्रीदेनः । वर्णानां वर्णैः । वर्णवाचिना वर्णवाचिभि सह य' स्यात् । कृष्णसारङ्गः कृष्णसबलः सारङ्गसबलशब्दौ सुख्यवृत्त्या समुदायवृत्तौ अवयवप्रसिद्धेः समुदायसिद्धेर्बलौयसीति न्यायात् कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्तते इति गौणसामानाधिकरण्यात् पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते । तत्र गौणत्वाद्विशेषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । यत्र तु अवयवसम्बन्धात् हावेव समुदायवृत्तौ तत्र कामचारात् प्राग्भावः । यथा कृष्णयुक्त शुक्लकृष्ण इति । कुमाय्या अमणादिना । कुमारीशब्दस्य अमणादिना सह य' स्यात् । कुमारी चासौ अमणा चेति कुमारीअमणा । अमणोर्न्यादित्वादन । अमणादिन् । अमणा तापसी दासी वस्त्री कुलटेलपि । तथा प्रव्रजिता गर्भिण्या सप्त प्रकीर्तिता । कुमारस्य च सृष्टादिना । कुमारशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च सृष्टादिना सह य' स्यात् । कुमारशासौ सृष्टश्चेति कुमारसृष्टः । कुमारी चासौ सृष्टी चेति कुमारसृष्टी । मृष्टादिर्यथा । मृष्टपटः पण्डितचपला निपुणः कुशलाध्यापकमध्यभिरूपः । सृष्टादीनां कुमारीसामान्याधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशेषणत्वात् । चतुष्पदा गर्भिण्या । चतुष्पदा जातिवाचिना गर्भिण्या सह य' स्यात् । गौर्गर्भिणी । अजगर्भिणी । चतुष्पदा किं ? ब्राह्मणी गर्भिणी शरभी गर्भिणी मयूरव्यसकाद्याः । मयूरव्यसकाद्याः शब्दा यमञ्जकाः निपात्यन्ते । व्यसयति क्लयति व्यसको धूर्तः । विपूर्वादसघोरञ्ज मयूरस्यासौ व्यसकश्चेति मयूरव्यसकः क्लायव्यसकः काम्बोजसुखः यवनसुखः । एहीहादयोऽन्यार्थे । अन्यार्थे वर्तमाना । एहीहाद्याः मयूरव्यसकादित्वात् येसि निपात्यन्ते । एहि इह यत्र कर्मणि वर्तते एहीह वर्तते एहियवैरिति यत्र कर्मणि तत एहियव एहि वाणिज्ये इति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिज्या एहिस्वागतमिति यस्या क्रियाया सा एहिस्वागता । प्रोहकटमिति यस्या क्रियाया सा प्रोहकटा प्रोहकर्दमा आहववसना आहववेला आहवविवण्डा उह्वरचूडा कृन्धिविचक्षणा भिन्दिलवणमित्युच्यते यस्या क्रियाया सा भिन्दिलवणा पचलवणा उचर उत्सृजेति यस्या क्रियाया

३५० । कोडादिः पुं वत् यजातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः ।

कोडादिः १।, पु वत् ११।, य-जातीय देशीये ७।, त्वे ११, तु ११।, अजात्याख्य' १। ।

सा उन्मरीत्सृजा उद्गमविधमा उत्पत्तिपता अर्पेद्दिप्रथमा उदक् च अवाक् च उच्चावचं उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचं आचितश्च उपचितश्च आवीपच आचितश्च पराचितश्च आवपराच निश्चितश्च प्रचितश्च निश्चप्रच नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चनः न किञ्चनो वा पीत्वा स्थिरक. भुक्त्वा सुहितक. प्रीथ्य पापीयान् इह पञ्चमी इह द्वितीया स्वात्वा कालक उत्पद्य लाक्षणिकजाता निपत्य रोहिणीजाता विषण्-श्यामाजाता इत्यादि उन्मरीत्सृजेत्यादीना त्यादिस्त्यादिना क्रियासातत्य इत्यादिना एव सिद्धेऽसातत्यार्थो गणः पाठः । पीत्वास्थिरक इत्यादौ से सत्येकदत्तात् पीत्वास्थिरकस्य इद इत्यर्थे णे पीत्वास्थिरक भौक्त्वासुहितकम् । प्रीथ्यपापीयन इत्यादौ णित्ते आद्यचो त्रि. । ह्यन्त देनाभीच्छां घे । ह्यन्त देन सह आभीच्छां गम्यमाने मयूरव्यसकादित्वात् यसे निपात्यते यदि ससो घमाह । जह्जिजोहमिति य पुन. पुनराह स जह्जिजोह उज्जह्जिजोह जह्जिस्तुम् उज्जह्जिस्तम् । व्यादिमेन क्रियासातत्ये । त्याद्यन्त त्याद्यन्तेन सह क्रियासातत्ये गम्यमाने षसे मयूर-व्यसकादित्वात् निपात्यते । अश्नीत पिबत इति यस्या क्रियाया सा अश्नीतपिबता पचतभृज्जता भूदादतमोदता इत्यादि । शाकपार्थिवाद्या. । शाकपार्थिवाद्या निपात्यन्ते । शाक शक्ति, प्रधान यस्य स शाकप्रधानः शाकप्रधान. पाथिवः शाकपार्थिव मरुनामा महीभृत् मरुमहीभृत् सुग्रीवनामा कपि सुग्रीवकपिः श्रीहर्षनामा नृपति श्रीहर्षनृपति । सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका त्रिगुणीकृता जगती त्रिजगती अर्द्धांशष्ट छत अर्द्धछत इत्यादि शाकपार्थिवादिराकृतिगण । अवहित य स लक्षणी मयूरव्यसकादौ द्रष्टव्य' आकृतिगणत्वात् । एषा मयूर-व्यसकादीना यान्तरं न स्यात् । तेन परमो मयूरव्यंसक, ॥ ३४२ ॥

कोड् आदिर्द्यस्य स कोडादि । यस्य जातीयस्य देशीयश्चेति यजातीयदेशीयं तस्मिन् । तस्य त्वस्य तत्वं तस्मिन् । जातिश्च आख्या च जात्याख्ये न विद्येते जात्याख्ये यत्र कोडादौ सीऽजात्याख्य' । पु वत् ख्युक्तपु स्त इत्यादिना उक्तपु स्तस्य तु कोडादि पुं वद्भावन्य प्रसक्तौ नोष्ठाककोडिव्यादिना निषेधे कर्मधारयादौ पुनरनेन विधिः क्रियते । तेनायमर्थः । ताककोड् पूरण्याख्या युसक्तविका

कोङ् पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ । तत्वयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् । पाचकस्त्री । पञ्चमभार्या ।

रार्थणित्तजातिस्त्राङ्गेवन्त पद यद्युक्तपु स्त भवति तदा एकार्थे स्त्रीलिङ्गे परे कर्म-
धारये पुंवत् स्यात् जातीयदेशीयप्रत्यये च पुंवत् स्यात् तत्त्वयो परयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् उक्तपुंस्त, कोडादिः पु वत् स्यादिति । जातीयप्रत्यये तु पु वदभाव-
प्रसङ्गाभावेऽपि कोडादिः पु वत् स्यादित्यर्थः, यथा रसिका चासौ भार्या चेति
रसिकभार्या एव पाचकभार्या पञ्चमभार्या दत्तभार्या मैथिलभार्या ब्राह्मणभार्या
सुकेशभार्या रसिकदेशीया रसिकता रसिकत्वम् । जातीयप्रत्यये तु रसिक-
जातीया पाचकजातीया षष्ठजातीया दत्तजातीया मैथिलजातीया ब्राह्मण-
जातीया सुकेशजातीया । कोडादिभिन्नस्य तु दीर्घा जातीया इत्यादीना पु वन्न
स्यात् उक्तपु स्तः किं ? गङ्गिकाभार्या गङ्गिकाजातीया गङ्गिकता गङ्गिकत्वम् ।
अजात्याख्य इति किं ? ब्राह्मणीय दत्तात्वम् । केचित्तु कोडादिशब्देनात्र येषा
पु वदभावो निषिद्धो एव गृह्यन्ते । तेन पूरण्यादेः पूर्वस्थिता, पु वदभावयोग्य-
शब्दा । पूरणोल्यादिना निषेधेऽपि कर्मधारये पु वत् स्युः । यथा कल्याणपञ्चमी
महाष्टमी महानवमी कल्याणप्रिया कल्याणमनीशा इत्यादि इत्याहुः ॥ २५० ॥

श्रीरा-टी—कोङ् च पूरणी च ते आदौ यत्न स । यस्य जातीयस्य देशीयस्य
तत्तस्मिन् । तस्य त्वस्य तत्तस्मिन् जातिश्च आख्या च ते न स्त्री यच्च स ।
कोङ्पूरण्यादिरित्यादि । कोडादयो नोत्पत्तकोङ् इत्यादि सूत्रे ये पठिता
पूरण्यादयः पूरणी प्रियत्यादि सूत्रे ये पठितास्ते च पु वत् स्युः । ये जातीय-
देशीय च पर । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति इति वाक्य एव
रसिकभार्या इत्यादि पञ्चमी चासौ भार्या चेति वाक्य दत्तभार्या मैथिल-
भार्या सुकेशभार्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनीशा इत्यादि ।
वैयाकरणभार्या सौवश्वभार्या काषायकन्या हैमसुद्रिका ब्राह्मणमनि-
नीत्यादि तु निषेधाभावात् पूर्वैरेव सिद्धम् । नोत्पत्तकोङ् इत्यादिमा
येषा निषेध प्राप्तस्तेषामेवानेन पु वदभावः तेन मच्छिका वन्दारिका द्वीपीभार्या
इत्यादौ न स्यात् । जातीय पूर्वेषाप्राप्ते देशीये कोडादित्वादप्राप्ते विधिव्यथा
तार्किकजातीय, कारकजातीय, तार्किकदेशीया इत्यादि अजात्याख्य इत्यस्य
विशेषणत्वात् गुणवचनस्यैव तत्वयो पु वत् तेन पद्या भावः पटुता पटुत्वं मृदुता
मृदुत्व इत्यादौ स्यात् न तु कटील दत्तात्वं पाचिकात् व्यभिचारिणीत्व इत्यादौ

३५१ । द्वित्राष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा स्त्रिद- शाद्येऽन्यषट्के त्वनशीतौ वा ।

द्वित्राष्टाधिका १॥, द्वात्रयोऽष्टा. १॥, त्रिदशाद्ये ७, अन्यषट्के ७, तु ११,
अनशीतौ वा ११ ।

एषामेति क्रमात् स्युः दशादित्रिके । चत्वारिंशदादिषट्के
शीति वर्जं त वा । द्वाधिका दश द्वादश । त्रयोदश । अष्टादश ।
द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतौ किं ? द्वशीति ।

ये तु क्रियापि गुण. इत्याह. तन्मते पाचकत्वं व्यभिचारित्वमिति तन्वीत्वमित्यादौ
तु नोपाककोड् इत्यादिना निषेध ऊढित्यनेन यस्मात् ऊप्सम्भवस्तस्यैव ग्रहणम् ।
कोड्पूरण्यादि किं ब्रह्मवन्मुवाला । यादौ किं रसिकामार्थं पञ्चमीयते आत्मानं
पाचिका मन्यते पाचिकामानिनी दत्तापाशा पाचिकाकल्पा हैभौरूप्या ब्राह्मणौदृश्या
सुकेशीकल्पेत्यादि ॥ ३५० ॥

दि च चित्र अष्टा च द्वित्राष्टानः द्वित्राष्टभि सहिता अधिकाः द्वित्राष्टा-
धिका शकपाथिवादित्वात् सङ्घितपदस्य लोप. इन्वात् परस्याधिकशब्दस्य
प्रत्येकेन सम्बन्धात् द्वाधिकात्राधिकाष्टाधिका इत्यर्थः । द्वात्र त्रयो च अष्टाश्च
द्वात्रयोऽष्टाः । दश आद्यो येषां ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारः
त्रिदशाद्य तस्मिन् । पादादित्वाच्चेत् । त्रिदशाद्ये इत्येकवचनाभिहिते यथा-
सख्याभावः । षष्ठां समूहः षट्कम् । अन्यच्च तत् षट्कञ्चेति अन्यषट्कं
तस्मिन् । पूर्वतो य जातीयदेशीयानां अनुवृत्तावपि इह त्रिदशाद्ये इति
परनिमित्तस्य उत्तौ जातीयादेरवृत्त्यभावे केवलो य एवानुवर्तते । तेन द्वाधिक-
त्राधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमाद् द्वा त्रयो अष्टा इत्येते आदेशाः स्युः दशशब्दे
विंशतिशब्दे त्रिंशच्छब्दे च परे कर्मधारय इत्यर्थः । चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि
व्रतति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थः । यथा द्वाधिकाश्च ते दश चेति
द्वादश त्रयोदश अष्टादश एवञ्च द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः चयस्त्रिंशत्
अष्टात्रिंशत् । अन्यषट्के तु द्वाधिका चासौ चत्वारिंशञ्चेति द्वाचत्वारिंशत् ।
पञ्चे शकपाथिवादित्वात् अधिकपदस्य लोपे द्विचत्वारिंशत् शकपाथिवादि-
र्वाया । शकप्रधानश्चासौ पार्थिवश्चेति शकपार्थिवः । अत्र प्रधानशब्दस्य
लोपः शकः शक्तिः । एव द्वा मिश्रित ओदन. दध्योदन इत्यादि एव

३५२ । वैकोनस्यैकाद्वैकान्नौ सङ्ख्यायाम् ।

वा । १।, एकोनस्य ६।, एकाद्वैकान्नौ १॥, सङ्ख्यायाम् ७ ।

एकाद्विंशतिः एकान्नविंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५३ । सख्यहीराज्ञः षः षगे च ।

सखि-अहन्-राज्ञः ५।, ष. १।, षगे ७।, च । १। ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च । प्रियसखः परमाहः महाराजः ।

हापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत् त्रिपञ्चाशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षट्पञ्चाशत् सप्तपञ्चाशत् अष्टपञ्चाशत् नवपञ्चाशत् दशपञ्चाशत् इत्यादि । अनशीतौ किं द्वाशीतिः त्रिशीतिः चतुशीतिः । कर्मधारये किं ? द्वाधिका दश यत्र स द्वाधिकादश इत्यादौ न स्यात् ॥ ३५१ ॥

श्रीरा-टी—द्वौ च त्रयश्च अष्टा च ते । द्वाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते । दश आद्या येषां ते दशाद्या तथानां दशाद्यानां सप्ताहारस्त्रिदशाद्य पात्रादित्वापन्नेषु तस्मिन् षष्ठा समूहः षट्कं अन्तेभव अन्य अन्यच्च तत् षट्कञ्चेति तत्तस्मिन् न अशीति-रनशीतिः तस्याम् । एषामित्यादि द्विपञ्चाशत् इत्येतेषां स्थाने हा त्रयस् अष्टा इत्येते आदिशाः क्रमान् स्युः दशादितिकसख्याशब्दे परे द्विपञ्चाशत् अष्टधिका भवन्ति । इह त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतिविंशत् शब्दानामेव ग्रहणम् । अन्यथा अन्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् त्रिदशाद्य इति कान्तत्वात् न यथासंख्यम् । पञ्चसु एते आ-देशा इत्यर्थः । द्वि अधिका दश इति शाकपार्यिवादित्वादधिकशब्दलोपी हाद्यादिश्च । एवं हाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः चात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् इति हाचत्वारिंशदित्यादि एव त्रयस्त्रिंशत् चिचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् इत्यादि । एव पञ्चाशत् षट्पञ्चाशत् सप्तपञ्चाशत् अष्टपञ्चाशत् नवपञ्चाशत् इत्यादि । द्वाशीतिः त्रिशीतिः चतुशीतिः पञ्चाशतिरिति सहर्षेणैः । एषु किं ? द्विशत त्रिशत अष्टशतं इत्यादि ॥ ३५१ ॥

एकोनस्य स्थाने एकाद्वैकान्नौ स्याता वा संख्यावाचके परे कर्मधारये । एकोना चासौ विंशतिश्चेति एकाद्विंशतिरित्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थया संख्याशब्देनेह विंशत्यादिरेवोच्यते । तेन एकोनाश्च ते दश चेति एकोनदश । कर्मधारये किं ? एकोनाविंशतिर्यत्र स एकोनविंशतिः ॥ ३५२ ॥

श्रीरा-टी—एकाद्वयः एकान्नश्च तौ । बाह्यमध्यवर्तितात् नित्ये प्राप्ते वा ग्रहणम् । परे तु ऊनायं नञः प्रकृतिवत् भावं विधाय एकशब्दस्यानागमं कुर्वन्ति । एकाद्विंशतिः एकाद्विंशतिः । एकोनविंशतिस्तु ऊनशब्देनेव ॥ ३५२ ॥

३५४ । सर्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्ये
ऽङ्गो ऽङ्गः ।

सर्व—व्यात् ५१, न ११, एकात् ५१, न ११, ऐक्ये ७, अङ्गः ६१, अङ्ग ११ ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अङ्गः स्यात् यादौ न
त्वेकात् न च ऐक्ये ।

३५५ । प्राग्वत् नो णो ऽतो ऽङ्गस्य ।

प्राग्वत् ११, न, ६१, ण ११, अत. ५१, अङ्गस्य ६१ ।

सखाच अहश्च राजा चेति सख्यहीराजन् तस्मात् । प्रियश्चासौ सखा
चेति प्रियसख अनेन षप्रत्यये यथोर्लोप इतीकारलोप । विच्चादीषि प्रिय-
सखी । परमाह इति त्वोर्लोपौताविति नलोपे यथोर्लोप इत्यकारलोप ।
अहान्ताना पु स्वमभिधानात् महाराज इत्यव महत्तस्य आकार' नलोपादिश्च ।
एव कृष्णस्य सखा कृष्णसख, वयाणा सखीना समाहार, त्रिसखम् ॥ ३५३ ॥

श्रीराटी—परो चेति यः क्रमप्रात, चकार षगसमभिव्याकृत, षगसमुक्त-
वीत्यत आह । ये षे गे चेति षकारस्वेवात्तात् परदेश्य, एभ्य, ष इत्यथ ।
तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि । प्रियश्चासौ सखा चेति
परमश्च तदहश्चेति महाश्चासौ राजा चेति वाक्यम् ॥ ३५३ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यञ्चेति तस्मात् । न एको नैकः
तस्मात् । न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । अङ्ग एकैकभावे वर्त्तमान पूर्वादिरेकदेश ।
एभ्य परस्य अहन्शब्दस्य अङ्ग इत्यकारान्त' स्याद्यादौ न त्वेकात् परस्य न च
समाहारे । सर्वश्च तत् अहश्चेति सर्वाह अहान्ताना पु स्वमभिधानात् मध्याङ्ग,
सख्याताङ्ग हे अहनी प्रिये यस्य स इन्द्रप्रिय, प्रकृष्टमह प्राङ्गः । नैकात् किं ?
एकाह । नैक्ये किं ? वरुहः ॥ ३५४ ॥

श्रीराटी—सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यञ्च तत्तस्मात् । न एको
नैकस्तस्मात् न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्वशब्दात् एकदेशवाचिन पूर्वार्त्त'
सख्यातशब्दात् एकशब्दभिन्नात् सख्यावाचिनी व्यसन्नकाश्च परस्याहन्शब्दस्याङ्गादेश-
स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च । पूर्वसूत्रात् षइत्यस्य क्तिविपरिणामेनानुवृत्ते शे
परे इत्यर्थे तेन प्रियपूर्वाह सुर इत्यादौ कृतसान्तत्वात् को न स्यात् ॥ ३५४ ॥

निमित्तवतीऽकारान्तपदात् परस्य अङ्ग इत्यकारान्तस्य नस्य ण, स्यात् अव-

सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । एकात् एकाहः । अत इति किं ? त्रिभि-
रहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।

३५६ । कौटग्रामात् तच्छः ।

कौटग्रामात् ५।, तच्छः ५। ।

कौटतच्चः । ग्रामतच्चः ।

३५७ । जातमहद्ब्रह्मादुच्छः ।

जात महत् ब्रह्मात् ५।, उच्छः ५। ।

जातोच्चः । महोच्चः । ब्रह्मोच्चः ।

३५८ । शुनो ऽत्यप्राण्युपमानात् ।

शुन. ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५। ।

कुपुनरेऽपि सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । अदन्तात् परस्य किं ? त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः
अदन्ताङ्गस्येति किं दीर्घाणि अहानि यस्या सा दीर्घाङ्गी प्राप्नोति ॥ ३५५ ॥

श्रीरा-टी—प्राग्बुद्धिनेन वृ. अवकुपुनरेऽपीति प्राप्तं तथाच प्रकाररेफ-
कवर्णयुक्ताददन्तात् परस्याङ्गस्य नो य स्यात् अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि
सतीत्यर्थः । सर्वाङ्ग इति सर्वत्र तदहश्चेति वाक्य एव पूर्वाङ्ग. अपराङ्ग इति ।
अङ्ग इति किं दीर्घाण्यहानि यस्या दीर्घाङ्गी शरत् । एकाह इति एकत्र
तदहश्चेति वाक्य त्र्यङ्ग इति ल्यथै ग. प्रत्युदाहरणार्थमिहोक्तमिदम् । प्राग्बुद्धिति
किं ? संख्याताङ्गः व्यङ्गः इत्यादि संख्याताङ्ग इति कश्चित् । नैक्ये किं हयोरङ्गो,
समाहारः द्वाहः । सर्वैकदेशादेः किं ? पुण्याहम् ॥ ३५५ ॥

आभ्या परात् तच्छः सः स्याद्यादौ । कौटशासौ तच्चा चेति कौटतच्च
एव ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्च ॥ ३५६ ॥

श्रीरा टी—आभ्या परात्तच्छः षः स्यात् यादौ । कौटतच्च इति कुश्यां भवः
कौट. कौटशासौ तच्चा चेति वाक्यम् ॥ ३५६ ॥

एभ्यः परादुच्छः ष. स्याद्यादौ । जातशासौ उच्चा चेति जातोच्च एवं
महोच्चः ब्रह्मोच्चः ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परादुच्छः षः स्यात् यादौ । जातोच्च. इति जातशासौ
उच्चा चेति वाक्यम् । एव महोच्चः । ब्रह्मोच्चः । यादौ किं महोच्चा शिवः ॥ ३५७ ॥

अतेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ । आकर्षं
इव श्वा आकर्षश्चः । प्राणिनस्तु व्याघ्र इव श्वा व्याघ्रश्वा ।

३५६ । पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सकृथः ।

पूर्व-उत्तर-मृगात् ५, च ११, अनन्तेः ५, सकृथ ५ ।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्जात् सकृथः यः स्यात् यादौ । पूर्व-
सकृथम् ।

न प्राणी अप्राणी अप्राणी वासो उपमानश्चेति अप्राण्युपमानम् अतिश्च अप्राण्यु-
पमानश्चेति तस्मात् । आकर्ष इति । आकृष्यते ऽनेनेति आकर्ष । आकुड्षी इति
ख्यातः । आकर्ष आकर्षतुच्यः इति ज्ञापनाय इवशब्दः । आकर्षश्च इति अप्राण्युप-
मानात् परात् शुनः षः । अतेस्तु ज्ञानमतिक्रान्तः अतिश्चः । प्राण्युपमानात् व्याघ्रे
व्याघ्रतुल्यत्वासाँश्च चेति व्याघ्रश्वा ॥ ३५८ ॥

श्रीरा-टी—उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमीयमित्यर्थः । अप्राणी च तदुपमानं
चेति तत् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात् । आकर्षः श्वेति उपमीयस्य व्याघ्राद्यै-
रित्यनेन ष । आकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कीदृष्टाभ्यासवस्तुनि ।
आकर्षणे ऽपि पुंसि स्वादिति मेदिनी । श्वन्शब्दो व्याघ्रादौ द्रष्टव्यः । आकृतिगण-
त्वात् यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि व्याघ्रादौ वर्तते तथापि श्वन्शब्दस्य आकर्षशब्देन
सह यः । उपमीयवाचिनः उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्य सह पविधानम् । इह तु
उपमीयवाचाकर्षशब्दः । एवं व्याघ्रश्चेति प्रत्युदाहरणेऽपि । परे तु अप्राणिनि
वर्तमानात् उपमानवाचिनः शुनः षः इत्याहुः । एके तु आकर्ष इव आकर्षः
आकर्षश्चासौश्च चेति आकर्षश्च इत्याहुः । सूत्रे आकर्ष इव श्वेति दर्शनात् तन्मते
उपमीयते ऽनेन इति उपमानं षे अनट् ॥ ३५८ ॥

पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्चेति पूर्वोत्तरमृग तस्मात् । नास्ति अतिर्यत्र सोऽनतिः
तस्मात् । पूर्वोत्तरमृगेभ्योऽप्राण्युपमानाच्च परात् सकृथ यः स्यादयादौ पूर्वश्च तत्
सकृथि चेति पूर्वसकृथम् एवम् उत्तरसकृथ मृगस्य सकृथि मृगसकृथं फलकमिव
सकृथि फलकसकृथ प्राण्युपमानात् कूर्म इव सकृथि कूर्मसकृथि अनन्ते, किं ?
सकृथि अतिज्ञानः अतिसकृथिः ॥ ३५९ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्च तत्तस्मात् न अतिः अनतिः तस्मात् ।
पूर्वोक्तादिति अप्राण्युपमीयवाचिन इत्यर्थः पूर्वसकृथमिति पूर्वशब्दः सकृथः

३६० । देशात् ब्रह्मणः कुमहद्ग्रान्तु वा ।

देशात् ५१, ब्रह्मणः ५१, कु-महद्ग्रा ५॥, तु १११, वा १११ ।

कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा ।

३६१ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

सरस् अनस् अयस् अश्मन ५१, संज्ञा-जात्यो ७॥ ।

महानसम् उपानस लोहितायसं कालायस पिण्डाश्मः अमृताश्मः ।

पूर्वावयववाची सक्थिशब्दोऽपि तदवयववाची पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्यं पूर्वं 'सक्थु' इति । एवमुत्तरसक्थमिति फलकं शरावरण चर्मफलक फलक सक्थि इवेति वाक्यं तथापि सर्वं पूर्ववद्ब्रह्मम् ॥ ३५८ ॥

देशवाचकात् परात् ब्रह्मण, य स्याद्यादौ कुमहद्ग्रान् परात् वा । भवन्ती ब्रह्मा भवन्तिब्रह्म, कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्म, कुब्रह्मा । एव महानब्रह्म, महानब्रह्मा ॥ ३६० ॥

श्रीराटौ—देशो जनपद, तद्वाचिन, परात् ब्रह्मशब्दात् यः स्यात् यादौ वा तु कुमहद्ग्राम् । कुत्सितो ब्रह्मेति वाक्यम् । ब्रह्मशब्दोऽव ब्राह्मणवाची । कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह य स इति परे एव महाश्यासौ ब्रह्मा चेति महानब्रह्म महानब्रह्मा देशात् भवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यात् ॥ ३६० ॥

सरस् च अनस् च अयस् च अश्मन् चेति सरोऽनोऽयोऽश्मन् तस्मात् । संज्ञा च जातिश्च संज्ञजाती तयोः । एभ्य, य, स्याद् यादौ संज्ञाया जातौ च । जालस्य सर जालसरसम् इति संज्ञा । एवं मण्डूकसरसमिति जाति, महच्च तत् अनर्थेति महानसमिति संज्ञा । एवम् उपगतमन, उपानसमिति जातिः । लोहितमयः लोहितायसमिति संज्ञा एव कालायसमिति जाति पिण्ड इव अश्मा पिण्डाश्म इति संज्ञा एवम् अमृताश्म इति जातिः । संज्ञाजात्यो किम् ? दीर्घसरः दृढान्यः ऋषायः भग्राश्मा ॥ ३६१ ॥

श्रीराटौ—सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतभ्य, नाम्नि जातौ च य, स्यात् यादौ । महानसमिति महच्च तत् अनर्थेति उपगतस्य तदनर्थेति लोहितस्य तत् अयर्थेति कालस्य तदयर्थेति पिण्डस्य सावश्मा चेति वाक्यम् अमृतस्यासौ अश्माचेतिवाक्यम् । सरशब्दस्य तु मण्डूकसरस जालसरसमिति वक्ष्यति एषु जालसरसमहानसलोहितायसपिण्डाश्माः संज्ञायाम् । मण्डूकसरसोपान-सकालायसावृताश्माः जातौ । अनयो, किम् ? सत्सर, महान्ना । चन्द्रसरः

३६२ । सर्वैकदेश सङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।

सर्व—दीर्घात् ५१, रात्रे ५१ ।

रात्रेरैकदेशे वर्तमानः पूर्वादिरेकदेशः । पूर्वरात्रः अपररात्रः ।

३६३ । गोरतार्थे ।

गोः ५१, अतार्थे ७१ ।

गोशब्दात् यः स्यात् यादौ । नतु तार्थे । परमगवः ।

३६४ । नावो ऽर्द्धात् गे च ।

नाव. ५१, अर्द्धात् ५१, गे ७१, च १११ ।

द्वैतवनसर इत्यत्र चन्द्रद्वैतवनशब्दौ सञ्जे न तु समुदाया विशेषनिष्ठसञ्ज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषवृत्तेः ॥ ३६१ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च पुण्यश्च वर्षाश्च दीर्घश्चेति तस्मात् । एभ्यः परस्या रात्रे यः स्यादादौ । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः । रात्र्यन्तानां पु स्वमभिधानात् । पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति पूर्वरात्र रात्रे. पूर्वभाग इत्यर्थः । एव संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रि. वर्षारात्रः दीर्घरात्रः ॥ ३६२ ॥

श्रीरा-टी—सर्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादे. संख्यातः पुण्यः वर्षाः दीर्घेभ्यश्च परस्या रात्रे यः स्यादादौ । पूर्वरात्र इति रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्तते पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम् । पूर्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्र. मध्यरात्र इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः संख्याता चासौ रात्रिश्चेति संख्यातरात्रः पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रि. वर्षारात्रः दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । त्विरात्र अतिरात्रम् इत्यादौ संख्याव्याघ्रात्कालिभ्याम् । यादौ किम् ? पुण्यरात्रिर्हेमन्तः ॥ ३६२ ॥

परमश्वासौ गौश्चेति परमगवः राज्ञो गौ. राजगवः त्रिगवः पञ्चगवधनः । अतार्थे किं पञ्चगु ॥ ३६३ ॥

श्रीरा-टी—यादाविति ये ये तार्थभिन्ने चेत्यर्थः । परमगवः इति परमश्वासौ गौश्चेति वाक्यम् । एव पुमाश्वासौ गौश्चेति पुङ्गव. घणा गवा समाहारः षड्वर्गः राज्ञो गौ राजगवः स्त्रिया परमगवतीत्यादि । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्गोभिः, क्रीत. पञ्चगु तार्थे इति वाच्य एव तेन पञ्चभ्यो गोभ्यः आगतः पञ्चगवरूप्य इति स्यात् परसूत्रे ग गृह्यज्ञापकात् ॥ ३६३ ॥

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात् अतार्थे गे च । अर्द्धनावम् ।

३६५ । खार्थ्या वा ।

खार्थ्या ५१, वा । १ ।

अर्द्धखारम् अर्द्धखारौ ।

इति यः ।

अर्द्धात् परात् शब्दात् यः स्यादादौ । अत्र परत्र च यादेरनुवृत्तावपि अर्द्धशब्दस्य नावि खार्थ्याच्च अभिधानात् कर्मधारय एव । चकारादौ शब्दात् यः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इतपरोऽर्थः । अर्द्धञ्च तत् नौथेति अर्द्धनावम् अत्र कौवल-मभिधानात् । अर्द्धात् किम् ? दीर्घनौ एवं विनाव दिनावधनम् । तद्वितार्थे तु पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौ ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौथेति वाक्यम् अर्द्धं नाव इति परे । एव द्वौर्नौ, समाहार दिनाव विनावम् । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः वाच्य एव निषेधात् । हाभ्या नौभ्यामागत दिनावरूप्य इति ॥ ३६४ ॥

अर्द्धात् परात् खारौशब्दात् यः स्यात् वा यादौ इत्येकोऽर्थः । खारौशब्दाद्वा यः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थः । अर्द्धञ्च तत् खारौ चेति अर्द्धखारं कौवल-मभिधानात् । पचे अर्द्धनारौ । एव विखार विखारि विखार द्विखारधनम् । तद्वितार्थे तु हाभ्या खारौभ्या क्रीतः द्विखारिरिति ॥ ३६५ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धात् परस्या खार्थ्या यः साहा ये ये तार्थभिन्नगे च । अर्द्धखार-मिति अर्द्धञ्च तत् खारौ चेति वाक्यम् अर्द्धं खार्थ्या इति परे । गे द्वयोः खार्थ्योः समाहारः द्विखारं द्विखारि विखार विखारि हे खार्थ्ये धनमस्य द्विखारधनम्, इत्यादि । याभावपचे द्विखारि विखारिः स्त्रियामिति न्यासः वाशब्दस्य व्यवस्था-वाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र कौवलम् अर्द्धनावम्, अर्द्धनावौ अर्द्धनावमित्यत्र द्विलिङ्ग-त्वमिति ॥ ३६५ ॥

इति यः ।

तत्पुरुषसमासः (षः) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णमाश्रित ।

अथ तत्पुरुष । कृष्णमाश्रित, कृष्णमाश्रित एव क्रियाविशेषणस्य नित्य भीरुः नित्यभीरु मन्दगामीत्यादि ।

औरा-टौ—इदानीं पमाह कृष्णमाश्रित इत्यादि । द्वा आश्रितादौ षः । द्वाण्यमाश्रितादौ सह षः स्यात् । कृष्णमाश्रित इति एव कष्ट श्रित कष्टश्रित, वेद विद्वान् वेदविद्वान् । विप्राय वेदविदुषे इति भागवते । आश्रितादिर्यथा । आश्रितश्रितविहासीऽतीतोऽस्यस्तदुभयस्य । आपन्नपतितप्राप्तगमिगामिबुभुक्षुचव । गमिन् गामिन् इत्युभयपाठात् भव्यार्थेण्यपि वा विरित्यन्ये । औषादिक इनिगमौति परे । आकृतिगणत्वात् सुखमौषु, सुखेषु, द्विषद्वीर्यनिराकरिण्य, हसमखलद्युतिमिण्यरित्यादि । खट्वाया, क्तेन चेप । द्वाण्यमाश्रितादौ खट्वाया, खट्वाया, चेपे मय्यमाने क्तान्तेन सह षः स्यात् । खट्वाखट्वा जाय, खट्वाभुतो जाय उत्पद्य-स्थित इत्यर्थः । न केवल खट्वाखट्वामात्रेण यस्य निन्दा सीऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्युपायनानुचितवाचरणेन यस्य निन्दा स इति । इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽयं सः । सवाक्यो यः समासः स्यात् स विकल्प सुसम्मतः । वाक्याभावे तु नित्य स्यादिति शब्दविदो विदुः । चेपे किं ? खट्वाखट्वा अर्थात्, शिष्यान् अध्यापयति । कालानाम् । द्वाण्यमाश्रितादौ काल-वाचिना क्तान्तेन सह षः स्यात् । दिन सक्रान्ता दिनसक्रान्ता मुहूर्ता रात्रि-माहृता रात्रिमाहृता, किरणा, मास प्रमित, मासप्रमितश्चन्द्र मास प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदचन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोगः । व्याप्ता-वन्त्येव । अत्यन्तसंयोगे द्वाण्यमाश्रितादौ कालवाचिन क्तान्तेनान्येव स्याद्यन्ते सह षः स्यात् । मासौ स्थित मासस्थित, वर्षं भोग्यः वर्षंभोग्य, मुहूर्तं सुख मुहूर्त-सुखं सर्वराजकल्याणी सर्वराजशोभना । इति द्विषः । अथ त्रिषः । त्राः सप्तार्यै । द्वाण्यमाश्रितादौ सह षः स्यात् । पिता सम, पित्रसम, धान्ये-मार्थः । धान्यार्थः, समादिर्यथा । समाऽर्थी निपुणः, पूर्वं जनार्थं सदृशा वरा । शस्त्र कलहसंप्रादयप्रादिमिश्रौ मताविह । जनार्थग्रहणात् एकीनः पुण्यहीन' विकाररहित' इत्यादि प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण इति न्यायात् गुरुसदृशीत्यपि । संप्रादयप्रादिमिश्र इति धान्यप्रमिश्र, गुडमिश्र इत्यादि । अस्याकृतिगणत्वात् भवविह्वल अस्तशून्य प्रकटजरा गमनमन्यर, त्रयीज्येष्ठ, विरहकृशः । खेदाद्रः गुणाधिक, बन्धुविधुर, द्वाङ्गविकल, गुरुतुल्य

इत्यादि व्रीकृतगुणवचनेन । तत्रा कृत व्रीकृतः व्रीकृतस्याद्यौ गुणवचनयेति
 गुणमुक्तवान् गुणवचन, कभावेऽमीत्युक्ते घेऽनद् यः पूर्वं गुणे वर्त्तिता पश्चात्
 द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनी न तु गुणभावाभिधायक गुणेनेत्यकरणात् तेन व्यूतेन
 पाठवमित्यत्र न स्यात् । त्रान्तस्य त्रान्तार्थकृतगुणवचनेन सह ष स्यात् ।
 शङ्खला कृत खण्ड शङ्खलाखण्ड गिरिणा कृत, काण्' गिरिकाण प्रमादेन
 कृतो मूर्ख, प्रमादमूर्ख । खण्डकाणादय खण्डमनिमीलनादौ गुणे वर्त्तिता
 पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते । शङ्खला शस्त्रभेदः । गिरि, शिशुकीडनद्रव्य
 प्रमादोऽनवधानता । खण्डादयस्तु त्रान्तशङ्खलादिवाच्यकृता इति । व्रीकृतेति
 किम् ? अच्चा काण' न ह्यत्र चन्तेन अच्चा काणत्वं कृत किन्त्वन्येन केनापि ।
 भागवत्सिस्तु हन्तेनाच्चा काणत्वकरणादचिकाण स्यादेवेत्याह । गुणवचनेन किं ?
 गोभिर्वपावान् गोशब्देन लक्षण्या गन्धलुच्यते परभृतध्वनिमुखर शरदन्तुर'
 इत्यादयस्तु पौषेण सुखरदन्तुरशब्दयोरगुणवचनत्वात् । विशेषाद्यावगतिः शब्द-
 सिद्धौ कृतमर्थावगतितिमित्तमर्थनियमं मण्डपादिवदतिक्रामतीति व्रीषस्यैव
 वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये । समादेगाकृतिगणत्वात् व्रीष इत्यन्ये ।
 धधयो कृता बहुलम् । धधयोर्विहिता या वी तदन्तस्य कृदन्तेन सह षी
 वज्जल स्यात् । नखलून चक्रच्छिन्न, अहिहत, हरितात, इत्यादि । वज्जल-
 वक्षणात् गलेचोपक पादहारक इत्यादौ त्वन्तरस्यापि ष' । दातेण लूनवान्
 परशुना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात् । धधयो किं ? भिक्षाभिरक्षित । अत्र
 हेतौ त्री । स्तुतिनिन्दयोर्व्ये । स्तुतिनिन्दयोग्यमानयोर्धधवहितत्रान्तस्य ल्यन्तस्य
 ल्यसन्नकान्ते सह ष स्यात् । करचतत्रानि पुष्पाणि वाष्पच्छद्यानि तृणाणि
 विश्वैरुपासी विश्वीपास्यः शम्भु' श्रुता लक्ष्म, श्रुतं ह्य क्रम । अनयो किं ? कानेन
 पातय' जल मैत्रेण गर्भ्या ग्रामः वज्जलानुवृत्तेस्तृणापेभ्य तृणेन उपेभ्य ज्वलन
 इत्यादि स्यात् नात्र स्तुतिनिन्दावगम्यते पूर्वस्यैवाय विधिः प्रपञ्च इत्यन्ये ।
 संस्कारस्य संस्कार्येण । त्रान्तस्य संस्कारवाचिनः संस्कार्यवाचिना सह ष' स्यात् ।
 दध्ना उपपिक्त भोदनः दध्योदन, गुडेन मिश्रा धाना, गुडधानाः गुडपूपा
 इत्यादि । अश्वरथ, गोधानं मणिसुकुट कुङ्कुमवस्त्र जलमगीरी दधिभाण्ड धान्य-
 कुशल इत्यादयस्तु अश्वयुक्ता रथ इति षसे शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोप
 इति व्रीष' । अथ चोष । च्या वल्याद्यै । च्यन्तस्य वल्यादै सह ष, स्यात् ।
 कुवेराय बलि कुवेरबलिः । बल्यादिर्यथा । बलिर्हितमुखे चैव रक्षितोऽन्ये,
 प्रयोगतः । अकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या । गुरुप्रदेयोऽधिकानिस्सृष्टोऽर्थो
 पितृदानमित्यादि । विकृतेः प्रकृत्या तादर्थ्येन तादर्थ्यविहितच्यन्तस्य विकृति-
 त्वाच्चिन, प्रकृतिवाचिना सह ष, स्यात् यूपाय दार यूपदार कुण्डलाय हिरण्यम्

अन्वय रन्धनाय स्थाली । अश्वाय घासः । श्वश्रूश्चर रन्धनस्थालीति तु चीषेण ।
नित्य प्रयोजनार्थ्येन वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन सह च्युतस्य
षः स्यात्, नित्यं वाच्यलिङ्गता च । ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थः, सूपः ब्राह्मणार्था
यवागू । वाच्यलिङ्गताविधानात् यच्च वाच्यलिङ्गता नास्ति तच्च न स्यात् । तेन नृपाय
अर्थ मशकार्थी धूमः इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया मशकनिवृत्तिरभिधीयते अर्थ-
शब्दस्तु प्रयोजनाय । अत्र अप्रयोजनायार्थशब्दप्रयोगे चीविधानाभावेऽपि प्रयो-
जनार्थग्रहण निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यर्थशब्देन चीषविधानार्थमिति कश्चित् । मशक-
स्यार्थी निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरणहेतुन्य, । इति चीषः । अथ षीषः । प्या
मुक्ताद्यै । प्यन्तस्य मुक्ताद्यै, सह षः स्यात् । पापान्मुक्त पापमुक्त । मुक्तादिर्यथा । मुक्ती
भीतिरपवस्ती जुगुप्सा भौतानर्गता । इतरः पतिवोऽपेताभयार्पता मताविह । अस्या-
कृतिगणत्वात् हाश्वकभी, अधर्मजुगुप्सा, तदन्य वच्च्युत भास्त्र्यावोद्धत, वेदवद्विह्वल
इत्यादि । अनभिधानात् कृचिन्न स्यात् । महाप्रासादात् पतित महाभोजनादपवस्त
इत्यादि । इति षीषः । अथ षीषः । सम्बन्धे कृता च प्या, सदात्वकेन क्रीडा जीवि-
कयो । सम्बन्धे कृद्योगे च विहितता या षी तदन्तस्य स्याद्यन्तै, सह षः स्यात् ।
क्रीडाजीविकयोर्विहिततया कालेन तु नित्यम् । राज्ञः, पुरुषः, राजपुरुषः । विप्रवस्त्रम् ।
गोखामो गवोश्चर इत्यादी खामाश्चरेत्यादिना विहितत्वऽपि सम्बन्धेष्वेव सम्बन्धषीवा-
धकषीविधाने व्यप्राप्ता चकारण तदनुकर्षणात् कृद्योगे यथा एषसी व्रश्चन, एषो-
व्रश्चन । पलाशाना शतन पलाशशतनम् इत्यादि । क्रीडाया पुष्पभञ्जिका मदन-
भञ्जिका पुष्पप्रचारिका । जीविकाया दन्तलखकः, नखलखकः चित्रलखकः, नित्यसा-
हाय्यभावः । क्रीडाजीविकयार्थकी वक्तव्यः । क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? श्रीदनस्य
भोजकः । न निहारणे सङ्गार्थत्वेन च । निहारणे वत्तमानाधिकार योर्विहितत्वेन
योगे च विहितता या षी तदन्ताना षी न स्यात् । नराणा चत्विधः, शूरतम । गवा कृष्णा
क्षीरिणी । अश्वगणा धावन्तः, शीघ्रतमाः । राज्ञा ज्ञातः । नराणा पूजितः । कलहस
रामसहितः, कृतवर्तनिति तु अतीतकालेन घ तत्रा स्यात् सम्बन्ध्या, स्याद्वा इदमेवा-
मुपगतम् । दधप्राप्तौ ढे । ढे वे च प्या प्राप्ता सत्या ढे या षी तदन्तस्य षी न स्यात् ।
गवा दोहो गोपालकेन समुद्रस्य बन्धो वानरैः । अभयप्राप्ता ढे इत्यनेन घत्र नियमः
तत्रैवायं निषेधस्तेन इक्षुभक्षिका विप्रस्य अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र प्या, ष स्यात् ।
श्रीदनपाकः, सूपकारस्य इत्यत्र तु श्रीदनस्येति सम्बन्धविवक्षाया षी ततोऽनेन न
निषेधः । दण्डकाभ्यामहोवादिभ्याम् । होवादिभिन्नाभ्या दण्डनणकान्ताभ्या सह
अन्तस्य षी न स्यात् । पुरा भेत्ता अपा स्रष्टा श्रीदनस्य भोजकः, तच्छुलस्य पाचकः ।

अहोवादिभ्यां किम् ? हविर्हीता शचीभर्ता पत्यर्थभर्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्ता धारक इत्यत्र निषेधः । चक्षिययाजक देवपूजक इत्यादि । ह्रीवादिर्ग्रहणाद्हीता पत्यर्थभर्ता च हन्ता याजकपूजकौ । गणकी रथपङ्क्तिभ्यां स्नापकः । परिचारकः । उत्सादको-
 हर्त्तकाध्यापकाश्च परिवेशकः । प्रयोजका इमे प्रोक्ताः । शेषं त्रैय प्रयोगतः । रथपङ्क्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवेह पाठात् ग्रहाणां गणक इत्यत्र च प्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्तयाहकः । सम्प्रदानवीधक इत्यादि । दण्डसाहचर्यात् घविहितयकान्तस्यैवेह ग्रहणं तेन तमीमेदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात् । व्यक्तच्छवान-
 पूरणैः । व्यसन्नकृत्तदन्तेन शठशानाभ्यां पूरणत्वान्तेन च सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा विप्रस्य प्रकृत्य देवस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुवाणः सर्वत्र सम्बन्धवि-
 चायां षी । विप्राणां दशमः क्षात्राणां पञ्चमः । एभिः किम् ? तदुपरि मदुपरि । तथाच, यत्कृतेऽरीन् व्यग्रह्णीमः समुद्रमतराम चेति भट्टिः । यस्याः कृते इति वाक्यम् । द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुण्ये गुणिनि च वर्तन्ते ते द्रव्यात्मगुणाः तैः सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । पटस्य शुक्लः जलस्य शीतमित्यादि । यदुक्तम् । नदाचित्र प्रयोगीऽस्ति गी शुक्लगुण इत्ययम् । तेनैवमादिषु प्राप्त समासोऽयं निषिध्यते इति ।
 इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां मन्त्रासुखदुःखादीनां न ग्रहणं तेन गोशतं मन्त्रस्य त्वद्दुःख-
 मित्यादि । यदुक्तम् । वैशेषिकगुणा नेह संख्याद्दुःखसुखादयः । गृहीता गोशतं सीता दुःखमित्यादि दर्शनात् । द्रव्यात्मैति किं ? चन्दनगन्धः कन्यारूपः नदीघोषः फलरसः कुचस्पर्श इत्यादि । गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात् । यदुक्तम् । न कदाचित् प्रयो-
 गोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् । चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते । एष रूपादयः-
 सत्त्वात् समासो न विहन्यते इति पटश्लोकात् अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्दव-
 मित्यादौ भावत्वान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् च स्यादेव । तथाच यथा गन्धादयः शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिताः । तथा श्लोकादयस्तेन पटश्लोकादयः स्मृताः इति भागुरिः ।
 अन्ये तु भावत्वान्तेनापि काष्ठादिना निषेधस्तेन काकस्य काष्ठी वलाकायाः श्लोका-
 त्यत्र निषेधः । अर्थगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेष्टाहः । एवं पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्त-
 न्यासकारादिभिस्तु नोक्तमिति समानाधिकरणैः । समानाधिकरणैः स्याद्यन्तैः सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम् ऋद्धस्य राज्ञी मातङ्गा । समाना-
 धिकरणैः किम् ? राजस्त्रियो गौरवं कण्वरणौ वन्द्यौ । हृतस्य तीव्री गन्धः चन्दनस्य
 रुदुर्गन्धः इत्यादौ त्वन्वयाभावान्न स्यात् । इति धीषः । अथ तीषः । म्याः शौण्डादयः ।
 म्यान्त्य शौण्डादयः सह ष स्यात् । अत्तेषु शौण्डः अचशौण्डः शौण्डशब्दः सुरापे रुद्धः ।
 इह तूपचारात् अचधूर्त इत्यभिधीयते । गन्धेष्विति क्रियाभावादधिकरणत्वाभावेन

कथं हो ? इति चेत् सत्यम् । प्रसक्तिक्रियाया इत्तावन्तर्भावादिष्यती । शौण्डिदिर्यथा, शौण्डिकितव सन्वीत प्रवीण व्याड पण्डिताः । सिद्ध. साहसिको दक्षश्चतुरो निपुणः पटुः । कुशलश्चपलो धूर्तः शुक्पक्कावधीत्यपि । मध्यार्थान्तस्था बन्धः परे शिष्टप्रयोगतः । अधिशब्दस्याधियाप्राधान्येऽव पाठ । यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन, परेष्वधि पराधीनः अधुत्तरदात् सदैव ईन केवलाधिप्रयोगाभावात् । मध्यार्थस्थान्तःशब्दस्याधिकरणप्राधान्ये पाठः । यथा वनान्तर्वसति वनमध्ये वसतीत्यर्थः । अधिकरणाप्राधान्येऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्त शब्दस्य तु वस यथा अधिस्ति अन्तर्वनमिति । आकृतिगणोऽयम् । ल्य येन नियमे । ल्यसञ्जकयकारत्यान्तेन सह भ्रान्तस्य घ' स्यात् अवश्यकारण्यत्वे गम्यमाने सति । मासे एव देयमृण मासदेय मासे समाप्ते सति ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्षदेयमृणं पूर्वाह्णगेय साम मासकरणीय दिवसकरणीयम् । जन्मकृतमित्यादौ तु शौण्डादेराकृतिगणत्वात् । ल्येनेति किम् ? पर्वणि स्यातव्यम् । तत्राहोरात्रावयवानां क्तेन क्षेपे च । तत्रेत्यस्य दिनावयवरात्रवयववाचिनश्च भ्रान्तस्य क्तान्तेन सह घ, स्यात् निन्दायाञ्च । तत्र कृत तस्येदं वाचकत आद्यचो त्रिः । मध्याह्नगतः पूर्वरात्रकृतः । अवयवेति किम् ? अङ्गि कृतं रात्री कृत दिनकृताः सिध्युः रात्रिहस्तमावेदयत इत्यादि घघयो कृता बहुलमित्यनेन त्री स्यात् । निन्दाया प्रवाहे सूत्रितं प्रवाहसूत्रित भस्मान् हुत भस्मज्जतम् उदकविशीर्णम् अम्बकारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना सूत्रितादिना च सुख्यार्थमपहायार्थान्तरमभिधीयते तथाहि । प्रवाह इव अनादेये कार्ये सूचितमिव निष्फल प्रवर्तनमित्युभयद्वयरेव सुख्यार्थत्वागात् निन्दा गम्यते इत्यादि क्रमेणार्थो बोध्यः । ध्वाङ्गार्थेन सह भ्रान्तस्य घ' स्यात् निन्दायां गम्यमानायाम् । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्ग तीर्थकाकः नगरवायस, ध्वाङ्ग इव स्थित इत्यर्थः । पात्रे समितादयः । क्षेपे गम्यमाने पात्रे समितादयः क्षेपे निपात्यन्ते । पात्रे एव समिताः सङ्गता न पुन' क्वचित् कार्ये पात्रे समिताः । आखनिके खाते वक् इव आखनिकवक्, यथा वक्ः खातगतानेव मत्स्यान् भक्षयति तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति स । मातरिपुरुष, प्रतिभिद्विसेवीत्यर्थः । उडुम्बरे मशका इव एकस्या उडुम्बरमशकाः । यथा उडुम्बरमध्ये मशका, एतस्या एव नान्यत् पश्यन्ति तथा ये अट्टपदेशान्तरास्ते इत्यर्थः । पिण्डाश्रय शूरः पिण्डाश्रय अन्यत्र काव्याक्षम इत्यर्थः । एव गेहे विजितीत्यादावपि निन्दा गम्यते । पात्रे समितादिर्यथा । पात्रे समिता आखनिकवक्को मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः । पिण्डाश्रयो गेहे विजिती गेहेनहीं गेहेनहीं । गेहेदाही गेहेदही गेहेमही गर्भे दत्तः । गोष्ठेपण्डितः गोष्ठे शूरी गेहेल्ही गेहे व्याङ्गः । उडुम्बरकृमिः पात्रे बहुलाः कूपकच्छपः । कथं

सुरचुराश्चैव कृपमण्डूक इत्यपि । कर्णे टिटिरिका गेहेप्रगल्भौऽन्ये प्रयोगतः ।
 येषां गणे व्यान्तता तेषां प्रयोगेऽपि व्यान्तता । तथा च वृत्तस्त्वं पात्रे समितैरिति
 भट्टि । पात्रे समितादीनां ह्यतिरिक्तसान्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयम् । तेन
 परमा पात्रे समिता इत्यादौ न घः । वज्रपात्रे समिता इत्यादौ ह्र स्यादेव । वने
 कशेरुकाद्या नाम्नि । वने कशेरुकाद्या ह्येषे निपात्यन्ते संज्ञायाम् । वने
 कशेरुका वने किंशुका पुरुषोत्तम नगाधिराज इत्यादि । वने केशरुकादीनां
 पात्रे समिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनिन्दार्थम् । पुरुषोत्तम नगाधिराज
 इत्यत्र न निर्धारण इति निषेधे प्राप्ते वने कशेरुकादिपाठात् संज्ञायां स
 इत्यन्ये । परे तु संज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिशुका, वनेकशेरुका, इत्युदा-
 हरन्ति । ते तु यच्च समुदायो निर्द्धार्यमाणो निर्द्धारणहेतुश्चेति ह्यं तत्रैव न
 निर्द्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेधे इत्याहुः । यद्यपि ह्यादि-
 क्तान्त पूर्वदानमेव ग्रन्थकृता य उक्तस्तथापि ग्रन्थपूर्वदानामप्यभिधानात् शेष-
 मिति तथा च । नञ् । नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सङ्घ घ स्यात् । न
 ब्राह्मण्योऽब्राह्मण्यः । नञीऽर्थी हि द्विविधः । पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति ।
 यदुक्तम् । प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो
 यद्वीचरपदे न नञ् ॥ अप्राप्तान्य विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सङ्घ यत्र नञ् । इति अब्राह्मण्य इत्यादौ परपदार्थसङ्घात्य-
 कत्वात् विधेः प्राधान्यं प्रतिषेधांशे तात्पर्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्यं अतएव
 पर्युदासः नञ् परदेन सङ्घ परस्परसापेक्षत्वात् सः । किञ्चित् न कुर्वाण
 इत्यादौ विध्यंशे तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधांशे शब्दप्रयोगात् तस्य
 प्राधान्यं अतएवोत्तरदेन सङ्घ प्रसज्यप्रतिषेधनञ्, करोतीत्यर्थः । क्रियया सङ्घ
 सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावात् सः । नन्वेवं सति सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे
 असूर्यपश्यानि सुखानि । पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गोयाः श्लोकाः । आहं न भुङ्क्ते
 अश्राद्धभीजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यम् । नहि क्रियया सङ्घ
 सम्बन्धः स निषेधकरणं किन्तु अगमकत्वं तथाहि असूर्यपश्यानीत्यादौ गमकत्वात्
 सः । किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादावगमकत्वात् स इति । यद्वा असूर्यपश्यानि सुखानि
 सूर्यविषयकदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि । नैवकर्तृकपुनर्गोयभिन्ना श्लोकाः श्राद्ध-
 कर्मकभीजनवद्भिन्नी ब्राह्मण्य इत्यर्थात् पर्युदास एवेति अत्यन्ताभाववत् काल-
 भेदात् भेदस्याव्याप्यवर्त्तते । देवदत्तेन न भूयते इत्यादौ क्रियया सङ्घ सम्बन्धात्
 प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक् । प्राञ्चस्तु नञीऽर्थः, षड्विधः । यदुक्तम् । तस्मा-
 दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदव्ययता । अप्राञ्चस्य विरोधश्च नञ्यर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ।

यथा भ्रातृहणः । अपापस् । अघट, पटः । अनुदरी कन्या । अकेशी वैश्या । असुर
 इत्याहुः । असित अधर्म, इत्यादौ रुढिविषयत्वात् न सादृश्यादवगमः । केचित्तु
 नञ्संयुक्तान्भावयन्ति तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् ।
 न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वाद्वाधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्वनिपातो-
 ऽनियम इति । अन्ये तु तदसदेवेत्याहुः । ईषतो गुणवचनैः । गुणमुक्त्वा
 गुणिनि वर्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात् । ईषत्-
 पिङ्गलस्तस्यापत्य ऐषत्पिङ्गल' । एव ईषद्विकट ईषत्पात' ईषदुन्नत इत्यादि ।
 ईषद्गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यद्रव्याश्रितगुणक्रियधीरत्यल्पबोधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्देन
 सह न षो द्रव्यवाचित्वात् । पूर्वादेरशिनैकत्वे । एकत्वे वर्तमानेनाशिना सह
 पूर्वादेः षः स्यात् । पूर्वे कायस्य पूर्वकाय, अपरकाय' उत्तरकाय, पूर्वाह्न सव्याह्न,
 सायाह्न पश्चिमरात्रः । उपारता' पश्चिमरात्रगोचरादिति भारवि । यद्यप्येकदेश
 ससुदायोपचारात् विशेषणविशेष्यधीर्यसेनैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-
 वयविसम्बन्धव्या, ये कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टरूपनिरासार्थमिदम् । षीषेऽपि राज-
 दन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित् । तन्मते तु नेदं सूत्रमिति । एकत्वे किं ?
 पूर्वं छात्राणां पूर्व वर्षाणां पूर्ववर्षा इति तु वर्षाख्यास्याशिन एकत्वात् । क्लीबाई
 तुर्यं द्वितीय तृतीय चतुर्थं तुरीयाणां वा । क्लौवलिङ्गानामेषामिकत्वे वर्तमानानां
 अशिना सह षः स्याद्वा । अर्द्ध कायस्य अर्द्धकायः तुल्यभिच्चा द्वितीयभिच्चा
 तृतीयभिच्चा चतुर्थभिच्चा तुरीयभिच्चा । प्रच्छ काथाईमित्यपि । तपावाह
 पूषार्द्ध भक्षितः सन्नति भाष्यम् । एव भिच्चातुर्यमित्यादि । एकत्वे किं ? अर्द्ध
 घान्यानाम् अर्द्धपिप्लव्य इति तु अर्द्धपिप्लवी च अर्द्धपिप्लवी च अर्द्धपिप्लवी च
 इति एकशेषात् । अस्य नित्यत्वात् अर्द्ध कायस्येत्यादि वाक्यसत्त्वेऽपि वा ग्रहणं
 पाक्षिकषोषज्ञापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छदानपूरणैरिति न षोषनिषेधः । कानानां
 परिमाणभिः । कालवाचिना परिमाणवाचिभिः सह षः स्यात् । सामी
 जातस्य मासजात, द्वे अहनी जातस्य रात्रिजात । यद्यपि द्रोणाढकादीनामेव
 परिमाणवाचकत्वं प्रसिद्धम् तथाप्यत्र कालस्य गौण परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात्
 तथाहि मासो जातस्येत्यादौ मासादर्थ्यं जातसम्बन्धिनः सूर्यगतिक्रिया गमयन्ति
 इत्यच्छेदहेतय इति । द्वाष प्राप्तपत्रयोः । अनयाईयन्तेन सह षः स्यात् ।
 प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः अपन्नजीविक, जीविकाप्राप्त, जीविकापन्न इति
 द्वा आश्रितादित्वात् । प्राप्तजीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्त्वग्रहणज्ञा-
 कात् पुनर्दभावः । एवं द्वितीया भिच्चा द्वितीयभिच्चा इत्यपि । स्वयं सामीयन्तेन ।
 स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसन्नयोः क्तान्तेन सह षः स्यात् । स्वयं धौत, तस्यैव
 स्वायधौत सामिभक्त सामिशब्दोऽर्द्धपय्यायः । तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नामकत

३६६ । व्यं पूर्वम् ।

व्य १, पूर्वं १ ।

अईकृतमित्यपि कश्चित् । कृदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् । स्वयं चिरविलीनं स्वयं धर्मगतं इत्यादि । कुप्राद्योर्नित्यम् । कु इत्यस्य प्रादेश्य व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह ष. स्यान्नित्यं नित्यसे स्वपदविपक्षाभावात् पदान्तरणार्थकथनम् । कुक्षितः पुरुषः कुपुरुष ईषज्ज्वलं काजलं प्रकृष्टगतः प्रगतं प्रपतितो वा पुरुषः प्रपुरुषः । विशिष्टो विरुडो वा पुरुषः विपुरुषः दुष्टो जनः दुर्जनः शोभनी जनः सुजनः इत्यादयः शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः । क्रान्तादावत्यादेर्ह्य । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादेर्ह्यन्तेन सह नित्यं ष. स्यात् । अतिक्रान्तो वेलाभ्रमतिवेल उद्गती विद्या उद्विद्यः । कृष्टादावत्यादेर्ह्य । कृष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यादादेस्त्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । अवक्रुष्टं कोकिलया अवकोकिल वनम् । अवक्रुष्टः कोकिलन अवकोकिलो वृक्षः । सशब्द इत्यर्थः । सन्नद्धो वर्मणा सवमा परिणद्धो वीरुद्धः परिवीरुत् सङ्गतमग्नेनेन समशनं प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्षो घट सुसङ्गतो वेलया सुवेलः अधिगतीऽक्षेण अध्यक्षो घट इत्यादि । ग्लानादौ पर्यादृश्या । ग्लानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्यादृश्यान्तेन सह नित्यं ष. स्यात् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः पर्याप्तं कुमार्यं अलंकुमारिः अलशब्दस्य पाक्षिकः स इति कश्चित् । तन्मतेऽलकुमार्यं इति वाक्यमपि । उदयुक्तो युद्धाय उदयुद्धः अभिगतः श्रुताय अभिश्रुतः । क्रान्तादौ निरादे प्या । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादे, प्यन्तेन सह नित्यं ष. स्यात् । निष्क्रान्तो वनात् निर्वनः अपगतो ग्रामात् अपग्रामः अन्तर्गतो सुखात् अन्तर्मुखः इत्यादि । कचिदन्यथापि एतैः सूत्रैर्यथाप्राप्तं सस्तथापि शिष्टप्रयोगदर्शनात् षः स्यात् । पुनाराज पुनर्गवः भूतपूर्व पुनःशिल्पी अविनाभूत अविनाभावः अन्यार्थोपपत्तिः अध्वगन्तव्य इत्यादि । अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सहोपपदस्य नित्यं ष. स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । शक्तिग्रहः धनक्रीतीत्यादि । हरिभाविनीत्यादौ तु णिनीऽन्यार्थत्वात् ह एवोक्तम् । न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः । ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः कुप्राद्योरित्यनेन प्राप्तं षी न स्यात् । प्रति वृत्तं विद्योतते विद्युत् अभिमन्युरर्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः । त्रिगर्त्तश्च परीत्यादि ।

समासालप्रत्ययानामेव निमित्तीकृतस्य षादेरिह पूर्वनिपातेऽनुवृत्तिर्नास्ति । तेन समासमाहस्य विधानात् उपकृष्टमित्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपातः अति-

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति । राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ ।
अतिश्वी । अत्यङ्गः । अतिस्त्रिः ।

३६७ । सङ्ख्याव्याघ्राच्चाङ्गुलिभ्याम् ।

सङ्ख्याव्यात् ५॥, रात्रि-अङ्गुलिभ्या ५॥, अ. १॥ ।

राजौति । सङ्ख्यहरिति ष प्रत्यये नकारादिलोपे षित्वादीप् । एव अतिश्वीति
श्वनोऽत्यग्राख्युपमानेति ष । अत्यङ्ग इति सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः, अतिस्त्रिरिति
मवावादेरिति ङस्त्व' । एवं अतिमाय अतिवामीर' । राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ-
त्युदाहरता क्रान्ताद्यर्थैरत्यादिभिर्वितीयान्तस्य समास इति सूचितम् । तेन वेलासुद्धतः
उद्देलः ज्यामधिकृढ अधिव्य सुखमभिगत अभिसुख इत्यादि बोध्यम् ॥ ३६६ ॥

श्रीराटौ—व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योपलक्षक तेन पूर्वकाय,
अर्धपिण्डीत्यादौ पूर्वादीनां पूर्वनिपाती ननु शाक प्रति इत्यत्र प्रतेरिति ।
अतिराजौति अतिक्रान्ता राजानमित्यादिस्वरूपेणार्थकथनमित्यन्ते । सङ्ख्यहो
राशः ष, षगे च इति ष' । षित्वादीप् । अतिश्वीत्यत्र श्वनोऽत्यग्राख्युपमानात्
इति षः । अत्यङ्ग, इत्यत्र सङ्ख्यहोराशः, इति षे सर्वैकदेशेत्यादिनाङ्गो ङादेशः ।
पूर्वदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येति फलम् । एवं अतिनदिः अतिभर्ता इत्यादौ
कादयो न स्युः अहत्वात् अतिस्त्रिरिति परषदार्थस्याप्राधान्याङ्गीकृत्येन गवा-
वादेरिति ख । राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपात द राजदन्तादिषु
पठितं चेत् परं स्यात् । दन्ताना राजा राजदन्त, लिप्तवासित सिक्तससृष्ट
नग्नमुषित भृष्टलुठितं अवक्लिन्नपक्कं अर्पितीदक्त उत्तगाढम् । सप्तसु पूर्वकालस्य
लक्षणस्य विषयः । उद्वुल्लसुषल तण्डुलक्लिन्न चिद्वरधवाङ्गीक विष्वक्सीनार्जुनौ
चिदास्वातौ भार्यापती पुत्रप्रसूी केशश्मशू विशेषणविशेष्य स्वातक्कराजानौ
प्रतिष्ठालिप्ते शूद्राचार्यौ मय्यादाभिविधौ शिरीजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ अलावुश्च
कर्कभूश्च ते अलावुकर्कभू ईदूतीर्वा परदे इति ख । ते च हनूश्च ता अलावु-
कर्कभूहन्नु, उद्वुल्लादिभिर्मुषलादीनां च परनिपातः । विशेष्यविशेषणे इत्यपि
स्यादिति कश्चित् । एव वनस्याग्रे अग्रेवन रात्रौष्णा गणौ गणरात्र वाणस्य
रो वारवाण, अन्तरं गृह गृहान्तरम् । अन्तरशब्दोऽत्रान्वार्थ । अ. पर परशः
इत्यानि शेष शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ॥ ३६६ ॥

सङ्ख्या च व्यञ्ज सङ्ख्याव्य तत्त्वात् । एकवचनं यथासङ्ख्यानिरासार्थम् ।
मङ्गूकङ्गुताधिकारात् षादेरनुवृत्तिः । रात्रिमतिक्रान्तोऽतिरात्र, एव अत्यङ्गः

सङ्ग्राया व्याच्च पराभ्यां रात्राङ्गिभ्यामः स्यात् यादौ
नतु तार्थे । अतिरात्र अत्यङ्गुलः । हरिणा तातो हरितातः ।
विष्णवे दत्त विष्णुदत्तम् । अच्युतात् जातं अच्युतजातम् ।
कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महाघासः, ग्रामतच्च, मृगसक्यं,
जालसरस, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः ।

एवं चिरात्र द्यङ्गुलम् । तृतीयामाह । हरिणा तात इति । एव खड्गच्छिन्न-
रथत्रज्या हर्षजागरा मासपूर्वः वर्षावरः मासीन, असिकलह' वाङ्निपुणः गुड-
मिश्रः इत्यादि । वङ्गा हतान् शस्त्रेण ज्ञात्वा मनसा कर्तुमिच्छति । हस्तेन
कुर्वन् बलेन कूर्वाण इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । एवं दध्ना मिश्रित ओदनः
दध्योदन दध्ना मिश्रिता शक्तवः दधिशक्तवः गुडेन मिश्रिता घाना गुडघाना
हस्तिना युक्तौ रथः हस्तिरथः एवं अश्वरथ, दध्ना पूर्णो घट दधिघट' इत्यादौ
शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोप । अवाद्य, कृष्टाद्यर्थे तृतीयात्तन समस्यन्ते ।
कोकिलया अवक्रुष्ट अवकोकिल वनं अवस्य पूर्वनिपातः । गवावादिरिति क्रस् ।
एव अवमयूर वक्त्रेण परिणत, परिवक्त्र, अदेण अधिगत अयच्चः अलेण
प्रतीतः प्रत्यच्च, अचमिन्द्रियम् । चतुर्थीमाह । विष्णवे दत्तं विष्णुदत्त एव
गोभ्यो हितः गोहित यूपाय दारुः यूपदारु एव अश्वघासः वासगृह शयनपर्यङ्क
इत्यादि । एषु षष्ठीसमास इति केचित् । एवञ्च ग्लानाद्यर्थे पथ्यादिना
चतुर्थीसमास, । तथा अव्ययनाथ परिग्लानः पथ्यध्ययनः युष्टाय उदयुक्त
उद्युङ्गः कुमार्यै अलं अलङ्कुमारि, गवावादिरिति क्रस्, । गोभ्योऽल अलगवः
गोरतार्थे इति विशेषविधानात् षः । पञ्चमीमाह । अच्युताज्जातं अच्युतजात एव
व्याघ्रभीत धर्मभीतः अश्वपतिः, अर्जुनपराजित' राजगृहीत, सर्परक्षितः घटभिन्न
इत्यादि । गुरोरक्षिता याजाङ्गुल' प्रसादान् पतित इत्यादावनभिधानान्न
स्यात् । गताद्यर्थे निरादिना पञ्चम्याः समास, । कौशाम्या निर्गतः
निष्कौशाम्बिः गवावादिरिति क्रस् । शाखाया अपगत अपशास्त्र यूथाविद्युतः
विद्युधः । षष्ठीमाह । कृष्णस्य सखा कृष्णसख इति सख्यहीराज्ञ इति षः ।
महतो देशस्य महत्या भूमिर्वा घासः महाघासः । महत्तत्कारस्य तीकारस्य वा
आकार, । ग्रामतच्चः कौट्यामादिति ष । मृगसक्यं पूर्वोत्तरिति ष ।
जालसरस सरो न इति ष । एवं मण्डूकसरसं राजगवः । गोरतार्थे इति षः ।
वषाणा रात्रि, वर्षारात्र इति सर्वैकदेशेति ष । रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इत्यमरात्

३६८ । मुख्यार्थोऽस्यः ।

मुख्यार्थे चरसः ॥ ।

मुख्यार्थादुरसश्चब्दादः स्यात् यादौ । अश्वोरसं, मुख्यो-

पुंसम् । एवं मासजातः सप्तवत्सरजात इत्यादौ सम्बन्धे षष्ठीसमासः । आषष्ठः भिक्षा द्वितीया इत्यादौ पूरणप्रत्ययान्तेऽपि समासः ॥ ३६७ ॥

शीरा-टो—मण्डूकप्लुत्या यादावित्यनुवर्तते इति तत्र षसे पृथक् संख्यावाचिनौ रात्रे षविधानात् षमयोरेवास्य विषय इत्यत आह यादाविति । न च तत्र पिप्पलात् स्त्रियामौर्वविधानात् संख्याग्रहण कर्तव्यमिति वाच्यम् । राज्ञान्नामानहोरादादि तात् सदैव पुप्वात् । संख्याव्यादिति कनिर्देशात् यथासंख्यमित्यत आह अतिरात्र अत्यङ्गुलमिति । ने तु हयो रात्रा समाहार हिरावः तिरात्र अतिरात्र अत्यङ्गुल इति एव निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुल हे अङ्गुली परिमाणस्य द्वाङ्गुलं चैव द्वाङ्गुला भूमि' । भूमेरप्यङ्गुलमिति तु यवमानार्थो अङ्गुलशब्दस्तथाच । अङ्गुलमु यवो मत इत्यमरमाला । कृष्णसख इति सख्यङ्गी रात्र इति ष । मद्वाघास इति मद्भृती मद्भृत्या वा घास इति वाक्यम् । घासशब्दे परे मद्भृती मद्भृत्यास्तथोराः । याम तच्च इति । यामस्य तच्चा इति वाक्यम् । कौटयामादिति ष । मृगसक्यमिति मृगस्य सक्य इति वाक्यं पूर्वोत्तरमृगादिति ष । कालसरसमिति । अच कालस्य काल-कूटाप्यगरक्तस्य सर कालसरस कालीयक्रद इति परे । राजगव इति गीरतार्थ इति ष । वर्षारात्र इति वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं सर्वेकदेशेत्यादिना ष ॥ ३६७ ॥

दयाणां पञ्चम इत्यादावनभिधानात् स्यात् । मुख्यार्थे । मुख्यार्थादिति किं ? हङ्गस्य उरः हङ्गीर हङ्गस्य वच्च इत्यर्थे । सप्तमीमाह पुरुषेक्षिति । निर्द्धारणे षष्ठान्तस्य समासनिषेधात् पुरुषेषु उत्तम पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुष' । भवन्तिब्रह्म देशादब्रह्मण इति ष । इत्यादय साध्या इति वचनादवेदं विवृणोमि । आश्रितातीत पतिताभ्यस्त प्राप्तापन्न गम्यादिभिर्हितीयान्तस्य । कृष्ण-माश्रित' कृष्णाश्रित एवं ससारातीत कूपपतित' कृष्णाभ्यस्तः सुखप्राप्तः शोका-पन्नः यामगमौ सुखेच्छुः मुक्तिप्रेप्सुः अन्नबुभुक्षुः । एभि किं ? ओदन भुक्तवान् घटं कर्वन् पटं कुर्वाण याम गत्वा तीर्थं गन्तु' इत्यादौ न स्यात् । ज्ञानेन द्वितीयान्त खट्वाद्या' चेपे । खट्वामारूढ' खट्वारूढो जातः । गुरुसमन्वमिति चेप । चेपे किं ? खट्वामारूढो गुरु पाठयति । सामिकालयो । सामि इत्यव्यय-महाथम् । कालो दिनादि । द्वितीयान्तयोरेतयोः ज्ञानेन समासः स्यात् ।

ऽथ इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा
अवन्तिब्रह्मः ।

इति षः ।

सामिक्तत्वादिमाहः रात्र्याहः । एव मासप्रतिपन्नचन्द्रः । व्याप्ती द्वितीया-
न्तस्य । सुहृत्सं व्याप्य सुखं सुहृत्सुखम् । एव सर्वरात्रकल्याणी । प्राप्तापन्नयो-
र्द्वितीयान्तेन समासो पूर्वनिपातः पुवञ्च । प्रियां प्राप्तः प्राप्तप्रियः । अत्र प्राप्तस्य
पूर्वनिपातः । गवादेरिति प्रियाया ऋक्षः । राजान प्राप्तः प्राप्तराजः
शामापन्नः आपन्नगवः जाया प्राप्तः प्राप्तजायः धर्मं प्राप्तः प्राप्तधर्मः । एषु
बहुव्रीहि कृते प्राप्तप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे पुवन्न स्यात् । प्राप्तराजः आपन्नगवः
इत्युभयत्र च प्रत्ययी न स्यात् । प्राप्तजाय इत्यत्र जानिरादेशः स्यात् । प्राप्त-
धर्म इत्यत्र धर्मादन् स्यादित्यतस्तत्पुरुषविधानम् । प्रज्ञा प्राप्ता प्राप्तप्रज्ञा स्त्री
जीविकामापन्ना आपन्नजीविका स्त्री इत्युभयत्र परपदस्य एकार्थत्वाभावे पुवन्न
स्यादिति पुवन्नाविधानम् । न हेतुविशेषणसङ्गर्हो कुस्विताङ्गे च तृतीयासमासः ।
कन्यया शोक भूषाभिः शिवः पित्रा सङ्गागत अञ्जा काण पृष्ठेन कुम्भः ।
दृष्टान्तमास्यति भवानपि पुत्रशोकादिति रघौ । पुत्रशोकादिति सम्बन्धविवक्षया
षष्ठ्याः समासः । ज्ञानेन लोकादेर्न पञ्चम्याः । लोकाभ्युक्तः लोकाभ्युक्तः कृच्छ्राङ्गव्यः
कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् इति रघौ तृतीयया । गुणमात्रवाचकैरुपादिभिः
षष्ठ्याः समासः स्यात् । हेम्नो रूप हेमरूपं एवं इक्षुरसः चन्दनगन्धः वायुस्पर्शः
शङ्खशब्द इत्यादि । किञ्च शुक्लादीनां शीतादीनां मधुरदीनाञ्च गुणमात्रवाचित्वे
षष्ठ्याः समासो न स्यात् । यथा पटस्य शुक्ल जलस्य शीत आमस्य मधुर एषां
गुणवाचित्वे तु द्रव्यस्य विशेषणतया पूर्वस्थायिना बहुव्रीहि कर्मधारयश्च स्यात् ।
अथा शुक्लपटो विप्रः शुक्लपटोऽयं शीतलजला नदी शीतलजलमिदं मधुरामो देश
मधुराममिदं इति । एषा भावप्रत्ययेषु षष्ठ्या समासः स्यादेव । यथा पटस्य
शीतान् पटशीतान् एवं जलान् जलान् आममाधुर्यम् । सख्यायास्तु सख्यामात्रवाचित्वेऽपि
षष्ठ्या समासः स्यात् । यथा गवा शत गोशतं एव नरसङ्ख्यमित्यादि । याजकादीनां
कर्मणि षष्ठ्या समासः । विप्रस्य याजकः विप्रयाजकः एवं विष्णुपूजकः वेदपाठकः ।
अव्ययै पञ्चादादिभिरेव षष्ठ्या समासो न च पूर्वनिपातः । पूर्वस्य पञ्चात्
पूर्वपञ्चात् सर्वपञ्चात् तदुपरि तत्कृते इत्यादि । नियमः किं ? व्रतिनसूचीं
शीतस्य दिवा क्वात्रस्त्रीचैर्गृहमित्यादौ न स्यात् । निर्हारणे षष्ठ्या समासो न

द्विगुसमासः (गः) ।

तस्यार्थे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थणििकादिकम् ।

प्रोज्झाजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभि क्रौतः पञ्चगुः ।

स्यात् । पुरुषाणां शूर । एवं मातुः स्मृतवान् सर्पिधीः ज्ञानवान् वर्षशतस्य जीवक इत्यादावपि न स्यात् । राजदन्तादीनां परस्य पूर्वनिपातः । यथा दन्तानां राजा राजदन्तः कायस्य पूर्वं पूर्वकायः कृणो उत्तमः उत्तमर्णः, कृणो अधमः अधमर्णः इत्यादि । तीर्थे काकादयः चेपि समस्या समस्यन्ते । तीर्थे काक इव चञ्चल तीर्थ-काक एव तीर्थवायस तीर्थध्वाञ्च कूपमण्डूकः कूपकच्छपः । चेपि किं ? तीर्थे काक-क्षिप्रति इत्यादि । तत्रशब्दः क्तेन समस्यते । तत्रकृतं तत्रमुक्तमित्यादि । समासे तद्धितादेशस्य न लोपः । तत्रकृतस्येदं तावकृत इत्येकपदत्वात् पूर्वस्य वृद्धिः । पात्रे समितादयः चेपि समस्यन्ते विभक्तेरलुक् च । यथा पात्रेसमितः पात्रेवङ्गुल गेहैनर्द्धौ पिण्डौशूर इत्यादि । पात्रे एव नान्यत्र इति चेपि बुध्यते । एवं पिण्डौशूर इत्यत्र विभक्तेरुक् अभिधानात् । विलिशयादेर्विभक्तेन लुक् । वचनेचरादेस्तु वा । विलिशयः खल्लिशयः, उरसिलीमा कण्ठेकालः वनेचरः वनचरः खिचरः खचरः लचिसारः लक्सारः सरसिजः सरोजमित्यादि ॥ ३६८ ॥

श्रीराट्टी—मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं तच्च तत् उरश्चेति तस्मात् । अश्वीर-समिति अश्वस्य उर इति वाक्यम् । उरः शब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची लक्षणया प्रधानार्थः तथाहि । यथा उरः शरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थे मुख्याद्यादिति किं ? मैत्रस्त्रीरो मैत्रीरः । अवन्तिब्रह्म इति अवन्तिदेशमेव तत्र ब्रह्मा ब्राह्मण एव सुराङ्गब्रह्म, काण्डकुञ्जब्रह्म इत्यादि । देशादिति किं ? देवब्रह्मा नारदः ॥ ३६८ ॥

इति धमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।

तस्यार्थे इति गो द्विगुः तस्य तद्धितस्यार्थे समाहारे चत्तरे पदे परे च भवन् चिदा भवति । तद्धितार्थेऽपि द्विधा भवति यथा तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्हसादेर्वांशे विषये इत्येकः, अपत्यार्थणििकादिकं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा अजादे-तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । इति तद्धितार्थमधिकृत्य द्वाभ्यामेकोऽर्थः ।

३६६ । गैक्यादतोऽपाचादेरीप् ।

गैक्यात् ५१, अतः ५१, अपाचादेः ५१, ईप् ११ ।

अपत्यार्थिणिकादिकामिति । शिरेव शिक. छन्दोऽनुरोधात् स्वार्ये क. शिप्रभक्तिक-
मित्यर्थः । यत्र तस्यार्थविषये समास, क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययव्युत्पत्तेः, पूर्वावस्थाया
समासे कृते ततः प्रत्ययव्युत्पत्तौ ह्रस्वादि । तेन द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य अप्रत्यय-
व्युत्पत्तेः पूर्वावस्थाया हिमाद एतयोरेकपदीभावे पश्चात् अप्रत्यय कृते हि इत्यस्यैव
ह्रस्वो सख्यासमद्रादित्यादिना डुरि कृते हैमातुर इति । एवं पश्चाना नापितानामपत्यं
पाचनपितिः । वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः, क्रीतः, पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करण-
कारकात् ढघेकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तायत्वे
उक्ताधानामप्रयोग इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्यानुव्युत्पत्तौ गवावादेरिति ब्रह्म । अजा-
देरिति किं ? द्वयोर्मूर्धोर्भवः, हिमूर्धन्य इत्यादौ विषये एव समासः स्यात् तु वाच्ये ।
समाहारे यथा तयाणा सखीना समाहारस्त्रिसखम् इत्यादि । उत्तरपदे परे यदा
पञ्चगवधन इत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानीं गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्तिषा विप्रकारः, तत्र तस्यार्थे
एकः, समाहारे एकः, उत्तरपदे परे एकः, इति तस्यार्थे कृतगमात् तत्स्य सत्वासत्वात्
तस्यार्थे इत्यत्र एकस्या गमा एव विषयत्वं वाच्यत्वं चेत्यर्थः इत्यत्र आह विषय इत्यादि ।
अपत्यार्थे शिकादिकञ्च विज्ञाय अजादस्तस्यार्थे वाच्ये अपत्यार्थे शिकादिकस्य
ह्रस्वादेश्च तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः । यथा पञ्चसु कर्मानुसु संस्कृतः, तृष, पञ्चकपालः
सूप, द्वौ वेदौ वेत्यधीते वा द्विवेदः, द्वितन्त्रः इत्यादौ संस्कृताद्यशस्य सेनीकत्वात्
उक्तार्थानामप्रयोगः, इति न्यायात् न आदयः । पश्चाना नापितानामपत्यं पाच-
नपिति हाभ्या शूपाभ्या क्रीत द्विशौरिकं द्विखारीकः अर्द्धखारीकः पश्चाना गगाणां
भूतपूर्वो गौ, पञ्चगर्गख्यः पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधु पञ्चब्राह्मण्यः, इत्यादौ अपत्यार्थस्य
विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् आदयः, स्युरेव शिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितो
ष शिकस्तदाद्या अर्हति इत्यादिविहिता र्थे त्याः सञ्ज्ञायामेव तेषां वेत्यादिभिन्नेष्व-
र्थेषु येऽजादयस्यास्तेषाञ्च ग्रहणं तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्द्धादित्वेऽप्यसञ्ज्ञा-
मणिकादित्वाहाच्ये गः । सञ्ज्ञायानु पञ्चभिर्लोहितैः क्रीत पाचलोहितकमित्यादौ
विषय एव गः शिकादित्वात् । हाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीत द्विसौवर्णिकं द्विसुवर्णं
द्विसाहस्रं द्विसहस्रमित्यादौ सञ्ज्ञायामपि वाच्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि
गः । एतत् सर्वं तपार्दं विशिष्य वक्तव्यम् ।

गैक्वादकारान्तादीप् स्यात् नतु पात्रादेः ।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

पात्रादेस्तु द्विपात्रं त्रिपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम् ॥

३७० । वानापः ।

वा । १।, अन्-आप् ५। ।

अनन्तादापञ्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्मी पञ्चकर्मं त्रिखट्टी
त्रिखट्टम् ।

गस्य ऐक्व गैक्व समाहारद्विगु' । त्रयाणां लोकानां समाहार त्रिलोकी । समा-
हारद्विगुना क्लीबत्वेऽपि ईपो विधानाददन्तानां स्त्रीत्वं सूचितं पात्रादेस्तु एकपात्र
द्विपात्र त्रिभुवन चतुर्युग चतुष्षष्टि मित्यादि ॥ ३६९ ॥

श्रीरा-टी—गस्यैक गैक्व तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य पात्रादिर्न पात्रादि-
रपात्रादितस्मात् निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात्
पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लामेऽपि अती ग्रहण कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्तार्थं तेन
षोडशराजौ द्विधुरौ पञ्चराजीत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराज-
मिति भाष्यम् । त्रिलोकीति ईप्' पित्करणार्थे च गैक्ववमित्यनेन न क्लीबत्वमती
नित्यस्त्रीत्वमिति एव पञ्चमूली सप्तशतीत्यादि । ननु समाहारस्थानेकवृत्तित्वात्
कथमेकापूपीति चेत् सत्य दानक्रियया सम्भवेण वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोह
समाहार इति । पात्रादेस्त्रित्यादि द्विपात्रं त्रिभुवन त्रिगुण चतुर्गुण चतु शत
चतुष्षष्टि चतुर्मुखं पञ्चनाव पञ्चगव्यं द्विद्वारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्
अत इति किं ? त्रिजगत् पञ्चपटु ॥ ३६९ ॥

अन् च आप् चेति अनाप् तस्मात् । त्राशब्दोऽत्र चकारार्थं तेन अदन्तादाव-
न्ताच्च गैक्वादीप् स्यात् वाशब्देनानुल्लङ्घ्य सख्याव्यादित्यदितोऽप्रत्ययस्य स्यादित्यर्थः ।
किञ्च चानुल्लङ्घ्य नोत्तरव इति न्यायात् अप्रत्ययस्य परचातुर्वृत्तिर्नास्तीति । पञ्चकर्म-
मिति पञ्चानां कर्मणा समाहारः इति वाक्येऽनेन अप्रत्यये न्वीर्लोपीताविति नवीपे
ग्रयोर्लोप इत्यकारलोपे च गैक्ववमिति क्लीबत्वे समाहारे एकत्वे सेर्मः । एवं
पञ्चकर्मी इत्यत्र ईपि नकार अकारयोर्लोप इति ॥ ३७० ॥

श्रीरा-टी—सङ्ख्यकृत्या सख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या वेत्यवाऽप्रज्ञेपाद वा

३७१ । तार्थे मानात् काण्डाच्चक्षेत्रे ।

तार्थे ७, मानात् ५, काण्डात् ५, तु ११, अक्षेत्रे ७ ।

त्रादकौ, त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

३७२ । पुरुषान् वा ।

पुरुषात् ५, वा ११ ।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं
त्रिखारि, त्रयः ।

अहृत्यस्य लाभः । वाशब्दीऽत्र समुच्चयार्थः तथाचाऽनन्तावन्ताभ्याम् अहृप् च
स्यादित्यर्थः । तेन पञ्च कर्म वितक्षमित्यादि स्यात् । अक्षेपसप्तकत्वेन पञ्च-
कर्मी वितक्षीत्यत्र नकाराकारयोर्लोपः ॥ ३७० ॥

अत्र अप्रत्ययो नानुवर्तते । तेन तद्वितार्थद्विगौ परिमाणवाचकादीप् स्यात्
काण्डास्तु तद्वितार्थे द्विगौ चेचभिन्ने वाच्ये ईप् स्यात् । त्रय त्रादका, परिमाण-
मस्याः त्रादकौ धान्यसङ्घतिः । एव त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा
क्षेत्रभूमिः अत्र आवेव ॥ ३७१ ॥

श्रीरटी—इह वाऽकारण्यो नानुवर्तते परत्र वा ग्रहणात् तार्थे गे मानार्थ-
कादीप् स्यात् काण्डशब्दास्तु चेचभिन्ने वाच्ये । त्रादकौ त्रय त्रादका मान-
मस्या इति वाक्यम् । एव ही द्विगौ मानमस्या द्विगौ द्वादकौत्यादि वि-
काण्डीति त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यं एवं द्विकाण्डीत्यादि सप्तत्रय
परिमाणार्थविहितस्य भावस्य लक्ष् । अक्षेत्रे इति किं ? द्विकाण्डा क्षेत्रभूमिः
क्षेत्रैकदेशः । मानात् किं ? पञ्चभिरन्यैः क्रीता पञ्चाश्व द्विर्वा त्रिशता इत्य
त्रापि न स्यात् । सुपाद्यालादौ सख्यापूर्वपरिमाणार्थसंन्यससंख्यानां प्रथम-
ग्रहणेन कालसंख्येयपरिमाणत्वात् समाहारे तु दशशतीत्यादयः स्युरेव ।
न विस्तारितकम्बल्यात् । तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात् । हे विम्बे
मानमस्या द्विविस्ता द्वाचिता द्विकम्बल्या ॥ ३७१ ॥

पुरुषादीप् स्याद्वा तद्वितार्थे द्विगौ । ही पुरुषी परिमाणमस्या द्विपुरुषी
द्विपुरुषा भित्तिः । समाहारमाह । त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसखं सख्य-
होरिति वक्ष्येयम् । त्रयाणां गवां समाहारस्त्रिगवम् अत्र गोरतार्थे इति
वक्ष्येयम् । त्रिसृणां नावां समाहारस्त्रिनावम् अत्र नावीर्जादिति वक्ष्येयम् ।

३७३ । द्वित्रेर्वाञ्जलिरः ।

द्वित्रेः ५।, वा । १।, अञ्जलेः ५।, अ १। ।

द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि, द्व्यङ्गुलं त्रिरात्रम् । पञ्च गावो धनं
यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्व्यङ्गप्रियः ।

इति गः ।

तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् अत्र खार्या वा इति षप्रत्ययः पञ्चे त्रिखारि
अत्र क्लीवे स्त्र इति ङ्गः । वयाणामङ्गा समाहारस्य ह । अत्र सख्यङ्गीराञ्च इति
षप्रत्यये सर्वैकदेशित्वं समाहारवर्जनात् अङ्गादेशाभावे अङ्गान्तत्वात् पुस्तम् ॥ ३७२ ॥

शीरा-टी—तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादोप् स्याद्वा । त्रिपुरुषीति वयं पुरुषा
मानसस्या इति वाक्ये एव द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा चिसखमित्यादि वयाणां
सखीणां समाहार इति वाक्यम् । क्रमेण सख्यङ्गीराञ्च, गीरतार्थे नावीर्द्धाद् गे
अं खार्या वेति षप्रत्ययः, त्रिखारि षाभावपञ्चे चर्गक्यवमिति क्लीवत्वात् क्लीवे स्त्रः ।
चङ्ग इति वयाणां अङ्गा समाहार इति वाक्यं सख्यङ्गीराञ्च इति षे सर्वैकदेश
इत्यत्र ऐक्यनिषेधात् अङ्गी नाङ्गादेशः, अङ्गीरावादित्वात् पुस्त एव चङ्ग । अनेक्ये
तु द्वयोरङ्गोर्भावः द्व्यङ्गः वयङ्गः इत्यादि स्यादेव ॥ ३७२ ॥

द्वित्रिभ्यां प्ररादञ्जले, अ' स्याद्वा तद्वितार्थे द्विगौ । द्व्यञ्जली परिमाणमस्या
द्व्यञ्जलं जलम् । पञ्चेऽप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्लीवत्वं एव द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि
जलम् । विलोचनस्तु तद्वितार्थेभिर्द्वे द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्जलिरप्रत्ययः विधाय
द्वयोरञ्जल्योः समाहारं द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि एवं द्व्यञ्जली प्रियौ यस्य स द्व्यञ्जल-
प्रियः, द्व्यञ्जलिप्रियः इति समाहारोत्तरपदयोरुदाहृत्य तद्वितार्थे तु द्व्यभ्या-
मञ्जलिभ्यां क्लीतः द्व्यञ्जलिरित्यन्तमाह । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः द्व्यङ्गुलम् ।
तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् इत्युभयत्र सख्याव्यादिति अप्रत्ययः । उत्तर-
पदे परे उदाहरति । पञ्चगावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः अत्र धने उत्तरपदे-
परे द्विगौ गीरतार्थे इति ष प्रत्ययः । हे नावी धनमस्य द्विनावधनं नावीर्द्धा-
दिति ष । हे खार्यो धनमस्य इति द्विखारधनं द्विखारीधनं, खार्या वा इति
ष प्रत्ययोवा हे अङ्गो प्रिये यस्यासौ द्व्यङ्गप्रियः अत्र सख्यङ्गीरिति षप्रत्यये
सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः ॥ ३७३ ॥

अव्ययीभावसमासः (व) ।

वः कसामीप्यसादृश्यं साकल्यानुक्रमद्विषु ।

वीसापर्यन्तयोग्यत्वं पञ्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभावयौगपद्येष्वनेकधा ॥

श्रीराट्टी—वायव्यात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः, तथाच द्वित्रिभ्यां परादङ्ग-
लेर स्यादतार्थे गे । द्रञ्जलमिति द्वयोरञ्जली समाहारः, इति वाक्य एव
द्रञ्जलं द्रञ्जलिं द्वावञ्जली जलमस्य द्रञ्जलजलं, द्रञ्जलिजलं इत्यादि । तार्थे तु
द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतं द्रञ्जलिः द्रञ्जुलमित्यादि सख्याव्यादित्यत्र उत्तरद्वगमाह ।
पञ्चगवधन इति । आदौ त्रिभिः दैः इ, पश्चात् धनशब्दे परे पूर्वबोधयोगे गसि
गोरुत्तरदत्त्वात् गीरतार्थे इति घ । एव द्विनावधनं, द्विस्वारधनं द्विस्वारौधनः
द्व्यङ्गप्रिय इत्यत्र नावीर्ज्ञात् गे च खायां वा सख्यहीराश्च इति क्रमेण ष षेऽङ्गोऽ-
ङ्गाटेश्च । हे अङ्गी जातस्य द्र्यङ्गजात इत्यादौ विभिदैः ष पश्चात् पूर्वबोधयोगे,
अभिधानात् उत्तरदे गसि नित्य एव तेन पञ्चगोधन इति न स्यात् अन्ये तु समाहारः
सद्यः, तच्च तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृतं सचक्षुषार्थे गनिराकरणार्थ-
मित्याहुः । परे तु द्विस्वाचिपूर्वदानामपि गसुक्ता पूर्वस्यां शालाया भवः पौर्वशालः
पूर्वं शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति ॥ ३७३ ॥

इति गसमासः (द्विगुः ।)

वः कसामीप्य इत्यादि । वीऽव्ययीभावः । कारकादिषु चतुर्दशेषु अर्थेषु
भवति प्रयोगानुसारादनेकधा च भवति इत्यर्थः । पर्यन्तं शेषसीमा । शब्दस्य
प्रादुर्भावः शब्दप्रादुर्भावः । युगपदेककालं तस्य भावो यौगपद्यम् ।

श्रीराट्टी—इदानीं समाह । वः केत्यादि । व्यपूर्वदाना सी वस उक्तं स च
कसामीप्याद्यर्थेषु गत्यमानेषु व्यानां दाना स्याद्यन्तैः सद्वाभिधानप्राधान्यान्नित्यं
स्यात् कसामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थः । परस्त्वसापेक्षत्वादिह
नीदाहृतम् ।

३७४ । वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः ।

वात् ५१, क्ते ६१, मः ११, अत ५१, अप्या ६१ ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते र्मः स्यात् नतु प्याः ।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम् ।

अप्याः किं ? कृष्णस्य समीपात् गतः उपकृष्णात् गतः ॥

३७५ । वीप्नोर्वा ।

वी-प्नोर् ६१, वा ११ ।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्यम् । उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितम् ।

अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे कृते क्तेर्लुक् त्येचित्यनेन क्तेर्लुकि पुनर्लिङ्ग-
सञ्ज्ञाया उत्पद्यमानविभक्तौना स्थाने सः स्यात् नतु पञ्चम्या इत्यर्थः । यादृग्
जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पीवर्जनेनैव क्तेः प्राप्नो
क्तेर्यदृष्य लुक् परादित्येतादृग्व्यर्थम् । कारकमाह कृष्णमधिकृत्य अधिकृष्णं
अवाधिशब्देन कर्माणि वाच्ये समासः । व्यपूर्वमिति अधि. पूर्वनिपातः । क्तेर्लुगि
त्यनेन कृष्णशब्दादनी लुक् अधिकृष्ण इत्यस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया जातस्य से स्थाने
म् एव सर्वत्र । सामीप्य आह कृष्णस्य समीप उपकृष्ण अत्र उपशब्देन सामीप्ये
वाच्ये समासः । तत उपकृष्ण शब्दस्यापादानविवक्षाया जाताया, पञ्चम्या वर्जनात्
मकारः उपकृष्णादिति । अव्ययीभावादेव विभक्तिसंकारविधानात् उपकृष्णमति-
क्रान्तौ अत्युपकृष्णौ इत्यादौ पुनर्हितौया तत्पुरुषे विभक्तिसंज्ञा न स्यात् ॥ ३७४ ॥

वीप्नो-टौ—अप्या इति प्रत्यक् दकरं लुक् परादित्येतादृगनुवर्त्तनार्थं कृष्णमधि-
कृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्येनीत्त तत्राप्यभिधानात् वीप्नोर् इत्यर्थ एव ज्ञेयः ।
एवं स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तत अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु तत्रार्थ एव वस कुर्वन्ति
नित्यत्वादस्य वीप्नान्तेनार्थकथनम् । उपकृष्णादिति अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव
सामीप्योदाहरण दर्शित एव कुम्भस्य समीप उपकुम्भमित्यादि । दण्डकादृचिषे
नाह सरितोऽद्रीन् वनानि च इत्यत्र एनत्यान्तदक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि
न सः अनभिधानात् । गृहस्योपरि उपरि तिष्ठति शिरसी घट इत्यत्र सामीप्यार्थ-
स्याविवक्षितत्वात् अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं स्यात् ॥ ३७४ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात् परयोऽस्तृतीयासप्तस्योर्मी वा स्यात् । कृष्णस्य समीपं

३७६ । लुक् परात् ।

लुक् ११, परात् ५ ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात परस्या क्ते लुक् स्यात् ।

३७७ । सहः सोऽकाले ।

सह ६१, स ११, अकारान्ते ७ ।

सहस्य स स्यात् गतु काले ।

उपकृष्णमिति स्थिते पश्चात्तस्य करणविचक्षाया अधिकरणविचक्षायाञ्च जातयोस्तृ-
तीयासप्तम्योर्मी वा उपकृष्ण उपकृष्णेन कार्यं श्रेय उपकृष्ण उपकृष्णे स्थित
साधुरित्यर्थः । एव गङ्गायाः समीप उपगङ्गा इत्यादौ चगैक्यमिति क्लीबत्वे क्लीबं
ख इति ऋखे तृतीयासप्तम्योः उपगङ्गा उपगङ्गेन उपगङ्ग उपगङ्गे पक्षस्या उपगङ्गात्
इत्यादि । अन्यच्च सर्वविभक्तौ उपगङ्गमिति ॥ ३७५ ॥

श्रीरा-टी—अकारान्तात् वात परयोस्त्रीर्नाम स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् सुमद्र उन्मत्तगङ्गा एकावशतिभारद्वाजमित्यादौ सहाइनदी सख्या-
वयवेभ्यः सा न वा मादेशः ॥ ३७५ ॥

सामान्यविधानेऽपि विशेषविधिषा पूर्वसूत्राभ्या अवर्णे बाधित तद्विभक्त्येव
प्राप्ते परादिति आपयति पूर्वतरात् अप्या इति पूर्वात् क्लीबोरिति वा इत्यपि
नानुवर्तते । क्तेरित्यनुवर्तते एव तस्य अकारान्तभिन्नादिजन्तादिसन्ताञ्च अन्ययौ-
भावात् परासा सर्वविभक्तौना नित्य लुक् स्यादित्यर्थः । यथा उपहरि उपगौरि
उपलिट् उपषधः इत्यादि ॥ ३७६ ॥

श्रीरा टी—वेति नानुवर्तते क्लीबादेत्यत्र वायहत्यात् क्तेरित्यनुवर्तते इत्यत्र
आह क्तेरिति ॥ ३७६ ॥

सादृश्ये आह हरेः सदृशमिति सदृशब्देन सादृश्ये वाच्ये समानेऽनेन सहस्य
सादेशः पूर्वेषु विभक्तौलुक् । साकल्ये आह तर्णेनिति । यदर्श यद्गृहीत
तव तस्य निःशेषत्व साकल्यम् । त्वणन सह सकलमिति सदृश किञ्चिदप्यदनीय
न व्यजतीत्यर्थः । अनुक्रमे आह अनुज्यं षमिति ज्येष्ठस्य हीनी मृत्वा गच्छती
त्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रमस्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया न तु कर्मणि
अन्यथा कारकत्वादेव समाने सिद्धे अनुक्रमस्य पृथक् गृह्य विफल स्यात् ।

हरिः सदृशं सहरिः । काले तु सहपूर्वाह्नम् ।

तृणेन सह सकलमस्ति सदृशम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनु-
ज्येष्ठम् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । त्रिष्णुं विष्णुं प्रति प्रति-

अवाकर्मकोऽयं क्रमधातुः । ऋद्धौ उदाहरति मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमिति ।
वीक्षायां आह विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु इति । एवम् अतिविष्णुं परिविष्णुं
अनुविष्णुं इति । पथ्यन्ते आह अग्रयन्पथ्यन्तमर्थे साग्री अत्र सहस्रं सादृशं,
अग्रियन्त्यात् परं किमपि नाधीते इत्यर्थः । योग्यत्वे आह रूपस्य योग्यमनु-
रूपमस्ति । पश्चादर्थे आह शिवस्य पश्चादनुगमिमिति । अनतिक्रमे आह
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति इति । शक्तिः सामर्थ्यं यादृशं सामर्थ्यं तादृशं
धारयतीत्यर्थः । अत्रापि अतिशब्देन योगि इति वा न तु कर्मणि । शब्द-
प्रादुर्भावे आह हरिः, शब्दः प्रादुर्भूत इति हरिः । इति शब्देन शब्दप्रादुर्भावो
वाच्यः । हरिरित्यत्र शब्दो लोके प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अभावे आह पापस्या-
भावोऽपापमिति । अत्र नञोऽकारादेशः । एवमस्ति काणाभभावो निर्भक्षि-
कमित्यादि । अत्ययोऽपि अभाव एव । अत्ययो वस्तुस्य अतिवसन्तम् । एव-
मस्ति शैतन्यादि । एवम् ऋद्धाभावेऽपि ऋद्धौ नो यवनस्य दुर्यवनम् ।
ऋद्धाभावो भिक्षाया दुर्भिक्षम् । योगपथे आह यत्तु यत्तु यत्तु सचक्रमिति ।
हं विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह स, धारय इत्यर्थः । अनेकधा इत्यस्य
उदाहरणमाह यावन्तं श्लोकान्तावन्ती पुत्राणां यावच्छ्लोकमिति । श्लोकाना-
मियत्तथा प्रणामानामियत्ता दिवा रात्रौ इत्यर्थः । एवमप्यज्ञेन पात्रं ब्राह्मणानिमन्त्र-
यस्व इति । यावन्ति भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावन्ती ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ ३७७ ॥

श्रीराटौ—वादिष्यस्यावशात् क्वचिद्विपरिणामः, तत्र वे इत्यर्थं हरिः सदृश इति
सहरिः गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि सादृश्ये व सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्य-
ग्रहणात् । एव सदृशं किष्क्या, सकिष्कि हरिः, सादृश्यं सहरिः गुरोः सकिष्कि
कुक्कुरस्त्व्यादौ किष्कि खैखोति ख्यातः प्रगल्भमेदः । तथाच किष्कि प्रगल्भमेदं
स्यादिति विश्वं वानरीति केचित् । सह पूर्वाह्नमिति पूर्वाह्नस्य सदृशमित्यर्थः ।
कालस्य निषिद्धानं सहस्रं स, तृणेन सहति यदर्थं यदृष्टहीतं तत्र तस्याः शेषत्वं
प्राक्तस्य सदृशमस्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रम्यति अनुक्रमं
आनुपूर्वम् अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्वेण प्रविशतीत्यर्थः । मद्राणां समृद्धिरिति
सुमद्रं वर्त्तते सुभिक्षं वर्त्तते मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः, प्रवर्त्तते इत्यर्थः

विष्णु । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं
अनुरूपम् । शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य
यथाशक्ति । हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः

यदा सम्बद्धे, प्राधान्य तदैव वसः । यदा सम्बद्धेः प्राधान्यं तदा प्रादित्वात् षः एव
यथा सम्बद्धाः मद्रा सुमद्रा इति सम्बद्धा मद्राणां विशेष्यमाणत्वात् । विष्णु' विष्णु'
प्रतीति यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभाव तथापि धिक्समन्वयेन वीसाया
प्रतिना द्विविधानार्थं वाक्यात् वाक्यस्थिति वीसार्थस्य सेनीकत्वान्न द्विः । अग्नि-
ग्रन्थपर्यन्तमधीते इति यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति तथाप्यग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते ततोऽन्यत्
नाधीते इत्यस्य असाकल्यार्थं वचनम् । एव सालोकिकमधीते असालोकीऽप्ययने
आलोकिकपर्यन्तं पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति अनुरूपं ददाति रूपस्य योग्यं
ददातीत्यर्थः । शिवस्य पश्चादिति अनुशिव भक्ता । एवमनुरथ पदाता रथानां
पश्चादित्यर्थं तथाच मेघदूते तदनु जलद ओष्वासि श्रौतगेष्यमिति तु षौ स्यात् अवशि-
वर्जनमिति परे । शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति ददाति एव यथावलमधीते इत्यादि
हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति प्रादुर्भावः, प्रकाशः, हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः इति
पाणिनिः । एव विक्रमादित्योऽपि । अभावस्योदहरणमाह अपापमिति । अभावः
ससगाभावः स च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणक एव तेन अथाभावः ऋद्धाभाव-
प्रध्वसाभावीपभोगाभावानां ग्रहण अत्रार्थाभावी ह्युत्तरदार्थाभावः यथा अपापं
मच्छिकाया अभावी निर्मच्छिक इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञ्चा
ब्राह्मणत्वधर्मो निषिध्यते गौरव्यो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तरं निषिध्यते
अतो नाप्युभयवार्थाभावः अथशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् ऋद्धाभावो यवनस्य दुर्गवर्जनं
दुर्भिक्षमित्यत्र नीत्तरदायाभावः, किन्तु यवनादसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्ययः
शीतस्य अतिशीतम् अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः, प्रध्वसा-
भावः स च नात्यन्ताभावः अर्थाभावे हि क्वचित् प्रदेशे वस्तुनि ससगाभावो न वस्तुनः
प्रध्वस इति । यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अतिकम्बलमित्यादि उपभोग-
कालस्तु विद्यमानस्यैव यौवनादेश्वर्तमानकाले उपभोगाभावः अतो नाथाभावो-
ऽत्ययश्चेति । चक्रेण युगपद्वेङ्गीति यौगपद्यम् एककालीनता सचक्रं निषेद्धि युगप-
चक्रं निषेद्धीत्यर्थः । सह सोऽकाले इति सहस्य स' यौगपद्येति ध्वनिर्देशादन्येषु
अर्थेष्वपि तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति व्यस्य नित्यं वसु इत्यत्र आह यावन्त

अपीपम् । चक्रेण युगपद्देहि सचक्रम् । यावन्तः श्लोका-
स्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

इत्यादि । अवधारणमित्यापरिच्छेद इत्येवेति निश्चयः । यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामा-
एवं यावद्गीजनपात्रं ब्राह्मणानामन्त्ययस्यं यावद्वृद्धं धूनं आनयस्य इत्यादि । अव-
धारणे किं ? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं कियद्दत्तं कियद्भुक्तं इत्यादि नावधारितमित्यर्थः ।
एवमसदृशार्थं वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभता यथातथमिति ये
ये ब्रह्मा यथाब्रह्म ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति यथाशक्ति ददतीत्येवानुक्रमानतिक्रमयोः
पूर्वैर्यैव इति सादृश्ये तु यथा ब्रह्मस्तथा युवा इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादे-
वेति ज्ञापितम् । अन्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह
व्यञ्जाव्यस्य च वो नित्यम् । स्व प्रति सायं प्रति सूपप्रति शाकप्रति स्वर्गादिः
श्लोकमित्यर्थः । अल्पत्वे किं ? ब्रह्म प्रति दीयते विद्युत् ब्रह्म लक्ष्मीकृत्य विद्यीतते
इत्यर्थः । एकं हि विचतुरऽक्षशलाकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूतपराजये गम्य-
माने परिणा सहैवा नित्यं वः सात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि
चतुपरि एकादिशब्दैश्च एवाभिधीयते द्यूतपराजये इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि
एकेनाक्षेण हारितमित्यादि । क्रमेणार्थं तथाच पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका
नाम द्यूतं तत्र यदि पञ्च उत्ताना, अवाञ्छी वा पतन्ति तदा पातयिता जयति
अन्यथा पाते पातयिता हारयतीति । एव अक्षपरि शलाकापरि अक्षेण शला-
कया हारितमित्यर्थम् । इहाक्षशलाकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेवायं स स्वभावात्
न हि स्वभावाभ्यां निमित्तान्तरमपेक्षते इति । अनौद्देह्यं सामीप्ययोः । अनयो-
र्वर्त्तमानस्यानो स्याद्यन्तेन सह वो नित्यं स्यात् । अनुयमुनं मथुरा यमुनेव
मथुरा दीर्घेत्यर्थः । अनुवच्च नदी वृक्षस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मवचनस्यानो-
रनेन स' सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्वैर्यैव यथा अनुवच्च नदी वृक्षस्य सामीप्ये
इत्यर्थः । अनयो किं ? वृक्षमनु विद्यीतते विद्युत् वृक्ष लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः ।
नाम्नि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः, सङ्ख्यान्यदार्थं वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य
वो नित्यं स्यात् सन्नाया विषये । उन्मत्तगङ्गा लोहितगङ्गा शर्मेर्गङ्गा तूष्णीं गङ्गा
चत्वारि देशनामानि । नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् स शीघ्रगङ्गा देशः
अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासौ वेन्ना चेति कृष्णवेन्ना । तिष्ठद्गवाद्याः । तिष्ठद्गवाद्या
वसञ्जका निपात्यन्ते । तिष्ठद्गवादिसु तिष्ठद्गु वहद्गु चायतीगवम् । खले
संस्क्रियमाणाभ्यां नूयमानाच्च संस्कृतात् । नूनाद्यववृषे पूर्णात् पूर्त्यमाणात् यव-

अथा । आयातीपुण्यपापाघाव् समीऽप्यथ समं समान् । भूमि पदातिरित्येवै-
 सुनिर्दुरपरात् समम् । प्ररथ प्रसृगं प्राहमपसव्य प्रदक्षिणम् । सम्प्रत्यसम्प्रत्ये-
 कान् तथापदिशमित्यपि । षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेय शेष शिष्टप्रयोगतः ।
 तिष्ठन्ति वृद्धन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वृद्धद्गु आयाती-
 गवञ्च । खले यवा यस्मिन् काले स कालः खलेयवं सक्त्रिमाणयव नूथमानयव
 सस्कृतयव नूनयवं खलेवषमित्यादि पूर्णा यवा यस्मिन् काले स कालः पूर्णयवं
 पूर्णमाणयवम् । आयत्यः समा सवत्सरा आयातीसमम् एव पुण्यसमं पापसमम्
 अथसम समत्व भूमीः समं भूमि समभूमि एव समं पदाति समपदाति । पूर्वदार्थ-
 प्राधान्य एव वसः परदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव समा, पदा-
 तयो यस्मिन् समपदातीति परायण समशब्दस्य वा समनादिशा निपातनात् सम भूमि
 सम पदातीत्यन्ये । समार्थसममिति व्यस्याभ्या सह व स इति कश्चित् शोभनत्व समस्य
 सुषम नि.षम दुःषमम् अपरसमम् । एव प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं प्रन्तग प्राहमपसव्य
 प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात् कुप्राद्योर्नित्यमिति ष एव सम्प्रतिशब्द पठित्वा
 असम्प्रतीति पठित वसे कृते सान्तराभावात् । एकमन्तस्य एकान्त दृशीर्मध्यमपदि-
 शमिति । अस्याकृतिगणत्वात् अपदक्षिणमित्यादि । इह यदात् कार्यं लक्षणेन न
 सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्ज्ञेयम् । तिष्ठद्गवादीना वादन्यसो न स्यात् यथा
 परमं तिष्ठद्गु इत्यादि वस्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्या प्रक्रान्ताभायती-
 गवमिति भट्टिः । अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्वया वा । अभिमुख्ये वर्तमानयोरभिप्रे-
 तोर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वौ तदन्तेन सह वः स्याद्वा । अभ्याग्नि प्रत्यग्नि पक्षे अभ्याग्नि
 प्रत्यग्नि शलभा, पतन्ति । अग्नि लक्षौकृत्य शलभा, पतन्तीत्यर्थः । अथाग्नि-
 लक्षणं तेन पतद्गाना पातो लक्ष्यते तथोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धी यथाऽभिप्रतिभ्यां
 द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्वभावादाभिमुख्यमपि द्योत्यते अतएव अग्नेरभिमुखमेव
 पतद्गा पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठे इत्यर्थः । अभिमुख्ये किम् ? गङ्गामभिवसति ।
 लक्षणहेति किम् ? शुभ्र प्रतिगच्छति शुभ्रान्मथुराक्षजितो दिव्योद्गात् दिग्-
 धमात् शुभ्रमेव निवर्तत इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वौ किन्तु ४ इति । अङ्पथ्यप-
 वहि रक्षा प्या । एषा प्यन्तेन सह वः स्याद्वा । आपाटलिपुत्र परिविगर्ते
 अपविगर्ते वह्निर्ग्राम प्राक्ग्राम वष्टो देवः पक्षे आ पाटलिपुत्रात् परिविगर्तेभ्यो
 इत्यादि । वहिरादिसाहचर्यादाडादीना योगे येष्वर्थेषु पौ तेष्वर्थेषु ण्वह
 गृह्णन् तेनापगतं शब्दात् अपशब्दः अपधर्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निराटेः
 इति ष. । वहिरङ्गो गुण इत्यत्र त्वन्यपदार्थप्राधान्याद्वा । वहिरङ्गं प्रगृह्णाम

३७८ । शरद्विपाङ्गयश्चेतोमनीविडुपान-
द्विमवद्विद्विवनडुद्विक् चतुर्यत्तदो ऽ ।

शरद—तद, ५१, अ. १ ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन ष स । पारे मध्ये ष्या । पारे मध्ये इत्येतयो-
ष्यत्वेन सह वः स्याद्वा । पारिगङ्ग मध्ये काशि सूत्रनिर्देशात् स्या अलुक् पचे
गङ्गाया मध्ये काशा । गङ्गापार काशीमन्व्यम् इति तु षीषात् । एके तु
अयेऽन्तरीयहण कृत्वा अये ग्रामस्य अयग्रामम् अन्त, प्रयोगम् अन्त प्रयोगस्येत्याहुः ।
संख्याया विद्याजन्यैकयोगे । विद्याया जन्मना वा एकी योगो यत्र तद्वाचिभि, सह
संख्यावाचिनी व स्याद्वा । द्वौ सुती व्याकरणस्य द्विसुनि व्याकरणस्य विद्याया
प्राणिनिकाल्यनयोर्मुनीरेको याग । पूर्वदार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विसुनिरागम
इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्याद्वा । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्र विधाय द्विसुनिशब्दानुशिटः
द्विसुनिवा इत्याहुः । द्वौ गार्गी स्त्रीकाना द्विगार्ग्य दशभारहाज द्वयोर्गार्ग्ययो-
र्दशभारहाजानाञ्च जन्मनैकयोग, । समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभि
सह संख्यावाचिना व, स्यात् । द्वयोर्गङ्गयो, समाहारः द्विगङ्ग सप्तगोदावरम् ।
समाहारे किम् ? एकनदी एके त्वेकभिन्न संख्याया एव वसु विधाय एकसुनिर्भाष्य-
खेत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ॥ ३७७ ॥

शरद च पिपाश च अयस् च चेतस् च मनस् च दिश च उपानह च द्विमवच्च
विद च दिव् अनडुह च दिश च चतुर् च यद च तद चेति ब्रह्मात् । शरद समीपम्
उपशरदम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसम् उपमनसम् उपविशम्
उपोपानहम् उपद्विमवतम् उपप्रविदम् उपादिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उपचतुरम्
उपयदम् उपतदमिति ॥ ३७८ ॥

श्रीराट्टी—शरच्च त्रिपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च उपानञ्च द्विमवाश्च
विच्च द्यौश्च अनडुश्च द्विक् च चतुश्च यच्च तत् तस्मात् उपशरदमिति शरद
समीपमिति वाक्यम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतस प्रतिमनस
प्रतिविशम् उपोपानहम् उपद्विमवतम् उपविदं प्रतिदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम्
उपचतुरम् उपयदम् उपतदम् इति । वे किम् ? चतस्रणा दिशा समाहार, चतुर्दिक्
तथाच चतुर्दिगीशानवसन्य मानिनीति काळिदासः । अन्ये तु पथिदृशदुप्रसत्-
कियदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेतो मनोर्विद्वद्विद्वद्वाङ्ग, ॥ ३७८ ॥

३७६ । जराया जरस् च ।

जराया ६।, जरस् ११।, च ११। ।

उपजरसम् ।

३८० । सरजसोपशुने ।

सरजसस उपशुने १॥ ।

निपात्ये ।

३८१ । सम्परःप्रत्यनुभ्यो ऽच्चाः ।

सम् परस् प्रति अनुभ्य ५॥, अच्चा ५। ।

समच्चम् ।

जराशब्दाद, स्यादव्ययीभावे तस्य जरसादेशश्च । जराया समीपम् उपजर
सम् इति ॥ ३७६ ॥

श्रीराटी—जराया, अ स्याद्वा तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजरसमिति जरायाः
समीपमिति वाक्यम् ॥ ३७६ ॥

रजस सदृशं सरजस शुनः समीपम् उपशुनम् एतौ निपात्यौ ॥ ३८० ॥

श्रीरा-टी—सरजसश्च उपशुनश्च ते । रजसा सह सकलमस्ति सरजसं साकल्यं
व । सह सोऽकाले इति सदृश्य सः । हे तु सरजस पशमित्यसाधु । सरजस-
तामवनेरपा निपातः इति किराते चित्य शुनः समीपम् उपशुनं श्युवसघोनामिति
ते निषेधेऽपि वक्ष्योच्चं निपातनात् सङ्घोपाभ्यामेव नियमात् उपरज. प्रतिश्च इत्यत्र
अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि न स्यात् ॥ ३८० ॥

एभ्यः परादच्छः अः स्यादव्ययीभावे । अच्चा. समीप समच्चम् अच्चा, परः
परोच्च । अत्र परपदस्य निपातनादसन्तस्य परस् इति भागस्य गृह्यम् । तेनाव्यय-
त्वादव्ययीभावः । अच्चोरभिसुत प्रत्यक्षम् अन्वक्षश्च प्रत्यक्ष परोच्च इति तु
अथाक्षमिन्द्रिय इत्यसरोक्ते न इन्द्रियवाचिना अकारान्तेनाक्षशब्देन अक्षाणां प्रति
प्रत्यक्षं अक्षाणां पर परोच्च इति षष्ठौसमासे व्यं पूर्वमिति पूर्वनिपातः ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—सह परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः परादच्छोऽः स्याद्वा । समच्चमिति
अच्चा. समीपमिति वाक्यं पर इति कृतसन्ताक्षशब्दे परे मनीषादित्वात्

३८२ । अनः ।

अनः ५ ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८३ । क्लीवाद्वा ।

क्लीवात् ५, वा । १ ।

उपचर्मम् उपचर्म ।

३८४ । भूप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा ।

भूप्—गिरे ५, वा । १ ।

उपसमिधम् उपसमित्, उपनदम् उपनदि ।

इति वः ।

परिशब्दस्यादिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणं अक्ष्ण, परि परोक्षं आङ्पर्यप इत्यादिना यः अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्षमिति वीक्षाया व इत्याहुः । एके तु अक्षो, पर, परोक्षं पर इत्यपस्कारादितात् सुट् इत्याहुः अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षं अभि-प्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना वः । वीक्षायामित्यन्य प्रत्यक्षो घट इति तु इन्द्रि-यार्थेनाक्षवन्देन प्रादिषात् अक्ष्ण समीपस्त्वक्षं समीप्ये व ॥ ३८१ ॥

पृथग्योगात् समादेनानुवृत्तिः । अनन्ताद, स्यादव्ययीभावे । आत्मानमधि-कृत्य अध्यात्मम् । एव अधिराजं अधिपूषम् ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी अध्यात्ममिति आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य 'अध्यात्मं' कार्ये व, अकारत्ये न्वीर्लोपौ ताविति नलोपे ययोरित्यादिना अलोप ॥ ३८२ ॥

क्लीवादनन्ताद, स्यात् वा अव्ययीभावे । चर्मण समीपं उपचर्मं उपचर्मं एवं उपकर्मं उपकर्म ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्यात् वा वे । उपचर्ममित्यादि चर्मणः समीपमिति वाक्य समीप्य वः एवं प्रत्यह प्रत्यह वीक्षाया वः ॥ ३८३ ॥

भूपान्तात् नवादेश अः स्यात् वा अव्ययीभावे । वाग्रहण परत्र वार्धकार-निवृत्त्यर्थम् । समिधं समीपं उपसमिध उपसमित् । एवं उपतडितं उप-तडित् प्रतिनद प्रतिनदि प्रतिपौर्णमासं प्रतिपौर्णमासि प्रत्याग्रहायण प्रत्याग्रहा-यणि उपगिरं उपगिरि अग्रस्थयाभावपक्षे दीर्घान्तानां क्लीवे स्व, अन्येषां लुक्

परादिति विभक्त्युक्तं। अनेकधा इत्युक्तेः इत्यादयः साध्याः इत्युक्तेषु
विहणोमि अयं मध्ये पारे अन्तरः षष्ठ्या वा। एवं षष्ठ्यान्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा। क्तेशालुगभिधानात्। अयं राम अयं रामस्य मध्येकाशि मध्ये काश्या,
पारे गङ्गाया पारेगङ्गं अन्त प्रयागं अन्त प्रयागस्य एवं पारेसमुद्रं लङ्गायामिति
भट्टौ। पारे सिन्धुपुरी पुरीपरिसरे प्राचीरमभं लिङ्गमिति महानाटके। पथ्य-
पाङ्चद्विहिरक्षां पञ्चम्या वा। एषामव्ययानां पञ्चम्यन्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा। परित्रिगुत्तं परित्रिगुत्तात् अपत्रिगुत्तं अपत्रिगुत्तेश्च, आपाटलिपुत्रं
आ पाटलिपुत्रात् वह्निर्यामं वह्निर्यामात्। प्रत्यक्तृषु प्रत्यक्तृरोः। प्रत्य-
भेर्लक्षणेनाभिमुख्ये वा। आभिमुख्ये वर्त्तमानायाः प्रत्यभ्योर्लक्षणीभूतेन सहाव्ययी-
भावः स्यात् वा। प्रत्यग्रि प्रत्यग्रिं शलभा पतन्ति अग्रि लक्षणीकृत्य पतन्ती-
त्यर्थः। अनोर्द्व्ये। अनुगङ्गं काशी गङ्गावत् दीर्घा इत्यर्थः। रूढौ नद्या।
उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं देश। द्वादे, समाहारे नद्या। समाहारे द्विप्रभृतेर्नद्या
सहाव्ययीभावः स्यात्। इयोर्गङ्गयो समाहार द्विगङ्ग एव त्रियमुनम्। कानि
खलेयवादीनि। कालेऽर्थे अव्ययीभावे खलेयवादीनि निपात्यन्ते। खले यवा
अग्निन् काले। खलेयव संस्कृतयव संस्कृतयव संस्क्रियमाणयव खर्ग्वृषं संस्कृतवृषं
संस्क्रियमाणेषु नूनयव नूयमानयव पूर्णयव पूर्यमाणयव एवं तिष्ठन्ति वहन्ति
आयन्ति गावो यग्निन् काले इत्यर्थे तिष्ठद्गु वहद्गु आयतौगवं स्वभावादन्ते
ऽन्यपदार्थपरत्वात् कालविशेषवाचिनः, तथा समत्वं भूमे सम भूमि समपदाति
सममिति मान्तमयथ तुल्यार्थं पक्षे समभूमिः समपदातिरित्यपि जौमराः। एवं
आयतीत्य समाया आयतौसम पापत्व समाया, पापसम एवमपरसम अघसमम्।
समा वक्तर तथा शोभनत्वं समस्येत्यादि वाक्ये सुषम विषमं निषमं दुःषमम्।
एयु षत्व प्रागुक्तं एव द्विष्टग प्ररथं प्रदक्षिणमित्यादि। तथा क्वचिदव्ययस्य
पूर्वनिपातो नास्ति यथा अर्च्य परि अर्चपरि शलाकापरि एकपरि द्विपरि
इत्यादि। एवं यथायथं तथातथं यथाहङ्ग ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति। यथाशब्दस्य
सादृश्यवाचित्वे तु न स्यात् यथाहङ्गस्तथा युर्वति। अव्ययीभावसंज्ञा तु हन्वङ्-
त्रीक्षादिवन्निरन्वया एव। तेनाव्ययीभावसः अनव्ययत्वे अकारान्तात् पञ्चम्यादेः
स्थितिः स्यात् तद्विन्नात् सर्वविभक्त्योर्लोपीऽपि सहस्रीकरोति इति च्वी परे दीर्घः
स्यात्। सहस्रिन्मन्य इत्यत्र स्थिति परे नन् स्यादिति ॥ ३८४ ॥

श्रीरा टी—ऋप्प्रत्याहारः। ऋप् च नदी च यौर्णमासी च अयङ्गायणी च
गिरिश्च तत्तस्मात् भवन्तान्नद्यादेश अ. स्यात् वा वे। पुन.वापङ्गं परत्र निह-

षट्समासाः ।

३८५ । पथ्यप्पुरः से ।

पथिन्-अप् पुरः ५।, से ७।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथौ देशः,
महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथम्, उपपथं विमलापं सरः,
विष्णुपुरम् ।

त्वर्थे उपसमिधमित्यादि । समिधः समीपमिति वाक्यम् । एव उपदृश्यद्
उपदृश्यत् उपतडित उपतडित् इत्यादि । उपसमिन् उपनदमित्यादि । नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एव उपपौरुषमासं उपपौरुषमासि
उपायद्वायण उपायद्वायणि उपगिर उपगिरि उपगिरश्चतुभिर्विभासमानामिति
माघः ॥ ३८४ ॥

इत्यव्ययीभावः (व) ।

पथिन् च अप् च पुर् चेति तस्मात् समासाधिकारेऽपि समासग्रहणं सर्व-
समासप्राप्तार्थम् । सखा च पन्थाश्च सखिपथौ । रम्यं पन्था यत्र स रम्यपथौ
देशः । महापथो पन्थाश्चेति महापथः । दक्षिणस्या दिशि दक्षिणे देशे वा
पन्था दक्षिणापथः अत्र दक्षिणीत्तरादाहौ इत्यनेन सप्तम्या स्थाने आ इत्यादेशः
तद्वितादेशत्वान्नलोपः एव उत्तरापथः । चतुर्णां पन्था समाहारश्चतुष्पथं पथः
समीपं उपपथ एषु अप्रत्यये न्वोर्लोपोऽताविति न लोपे यपोरितौकारलोपः ।
विमला आपो यत्र तद्विमलापं सरः विष्णी पूः विष्णुपुर अत्र क्लीबत्वमभिधानात्
से इत्यस्य पादसमाप्तिपथ्यन्तेषु इत्यधिकारः ॥ ३८५ ॥

श्रीर-टी—पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् स इति सामान्यार्थो मतः षट्सु
उदाहरति सखिपथावित्यादि सखा च पन्थाश्च तौ रम्यं पन्था यत्र महापथसौ
पन्थाश्चेति दक्षिणस्या पन्था इत्यर्थे दक्षिणीत्तरादाहौ इति सत्रा आकारादेशः
चतुर्णां पन्था समाहारः पथः समीपे उपपथ विमला आपो यस्मिन् विष्णुपुरमिति

३८६ । दान्तर्गेर्योऽपोऽनात् ।

दि अन्तर्-गेः ५, ई । १।, अः १।, अपः ६।, अनात् ५। ।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ईः स्यात् ।

हीपम् अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८७ । समापानूपौ ।

समाप अनूपौ १॥ ।

निपात्यौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः ।

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे, ज्वश्र्यं ल्ये,

विष्णो पूरिति वाक्यं यद्यपि अदन्तं पुरश्चद्वीऽस्ति तथापि पुरश्चद्वेनानिष्टनिवारणार्थमिदम् ॥ ३८५ ॥

अन्तरिति रिफान्तमव्ययम् । दिश्य अन्तर् च गिश्य दान्तर्गि तस्मात् ई इति लुप्तप्रथमैकं न अः अन. तस्मात् द्वयोर्दिशोरापो यत्र तत् हीप अन्तर्गता आपो यस्य तत् अन्तरीपं शोभना आपो यत्र तत् समीपम् । से किं ? अस्य अन्तः आपो वर्तन्ते ॥ ३८६ ॥

श्रीरा-टी—हौ च अन्तश्च गिश्य तत् तस्मात् नः अः अनस्तस्मात् ई इति लुप्तप्रतीकं द्विशब्दान्तः शब्दौ अनदन्तावेव अवर्णेभ्य इति गर्विशेषणम् । एभ्य. इति द्विशब्दादन्तं शब्दादनवर्णान्ताङ्गेरित्यर्थः । हीपमित्यादि दिगता आपो यत्र इति एव अन्तर्गता आपो यत्र सम्यक् आपो यवेति वाक्यं एषा रुदिशब्दत्वादे-तद्वात्पत्तिमात्रं एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति प्रगता आपो यत्र इति वाक्यं एवं परापमिति ॥ ३८६ ॥

एतौ निपात्यौ । शोभना आपो यत्र स समापो देवयजनं अनुगता आपो यत्र स अनूपो देशः ॥ ३८७ ॥

श्रीरा-टी—निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र अनुगता आपो यवेति वाक्यं अन्यत्र समीपमन्वीपमिति अन्ये तु समाङ्पूर्वादपः समीपमिति साधयन्ति ॥ ३८७ ॥

सम् इति लुप्तप्रथमैकम् । तुम् इति च लुप्तप्रथमैकम् । मनःकामाभ्या

ऽन्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

सम् ।१।, तुम् ।१।, मनः-कामो ७, अवश्यं ।१।, ल्ये ७, अन्त्यलोप २।, सम्मांसौ १॥, तु ।१।, हित तते ७, पाक पचने ७, वा ।१। ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्त्यलोपं याति ;
सम् हितततयोः, मांस पाक-पचनयो वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमना रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः,
पहित संहितः सततः सन्ततः, मांस्याक मासपाकः, मांस-
चनं मांसपचनम् ।

यथासंख्यानिरासार्थम् । मनस् च कामश्च मनःकाम तस्मिन् । सम् च मांसश्च सम्मांसौ अत्र स्वरूपप्रधानत्वात् पुस्त्वम् । हितञ्च ततञ्च हितततं तस्मिन् पाकश्च पचनञ्च पाकपचनं तस्मिन् । सम् मनःकामयोः तुम् मनःकामयोः अवश्यम् ल्ये ऽन्यलोपं याति से सति । सम् हितततयोर्मांस पाकपचनयोर्न्यलोपं याति वा से सतीत्यर्थः । सम्यक् मनो यस्य स समनाः सम्यक् कामो यस्य स सकामः तुम् इति तादर्थ्यं चतुम् । रन्तु मनो यस्य स रन्तुमनाः रन्तु कामो यस्य स रन्तुकाम ल्यस्तव्यादि अवश्यं सेव्यं अवश्यसेव्यं एव अवश्यकर्तव्यः अवश्यकरणीयः अवश्यगम्यः अवश्यकृत्य अवश्यपचेलिमास्तुष्टुलाः सम्यक् हितमस्य संहितः संहितः सम्यक् ततमस्य सततः सन्ततः, अप्रत्ययान्तयोर्हिततयो सम्-शब्दस्य मकारलोपो नित्यमिति केचित् । साहित्यं सातत्यम् । समते तु तद-वाशब्दव्यवस्थाप्यम् । मांसस्य पाकः, मांस्याकः । अत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्तद्विसर्गः । पचे मासपाकः, मांसस्य पचनं समासे किं ? रन्तु मनो भवति नैव कदाचिदस्य गन्तुं कामो यदि नहि भवेत् तीर्थराजं महीन्द्र । अवश्यं सेव्यन्ते भवति यदि लक्ष्मीपतिरसौ इत्यादि ॥ ३८८ ॥

श्रीरा-टी—सम् च तुम् च तौ सौचत्वादौ लुक् मनश्च कामश्च तत्तस्मिन् अन्यस्य लोपः अन्त्यलोपस्तु सम् च मांसश्च तौ हितञ्च ततञ्च तत्तस्मिन् । पाकश्च पचनञ्च तत्तस्मिन् स इत्यनुवर्तते ल्ये तव्यादौ सम् हिततते मांसः, पाकपचने इति पदद्वयकरणात् सम् मासावित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हितततयोर्मांसः

३८६ । धुरो ऽनक्षस्याः ।

धुरः ५१, अनक्षस्य ६१, अ' १ ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

३८७ । ऋचः ।

ऋच ५१ ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धचर्म ।

३८९ । नञ्वहो मानवक-चरणे ।

नञ्वहोः ५१, मानवक चरणे ७१ ।

पाकपचनयोरिति सकाम इत्यादि । सम्यक् कामी यस्य सम्यङ्मनो यस्य इति वाक्यं अवश्यसेव्य इति अवश्यंशब्दस्य मयूरव्य शकादित्वात् ल्यान्तेन स० समास असे तु अवश्य सेव्य इति तथाच भट्टवार्तिकं सम्बन्धातुभयो ऽवश्यमेव शीयथ लिङ्गेन इति सहित इत्यादि सम्यक् कृत् प्राप्ता येन इति वाक्यं सततमित्यादि सम्यक् ततमिति प्रादिस वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यत्र नित्य मासपाक इत्यादि मांसस्य पाकः मांसस्य पचन इति वाक्यं सम्मासां त्विति तु शब्दो भिन्नक्रमार्थत्वेन वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्य नि प्रादुरादिव्यवधानेऽपि । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः • अवश्याङ्गीकरणीय इत्यादि ॥ ३८८ ॥

धूसु स्थाङ्गारचिन्तयोरित्यमरः । धूरः अः स्यात् समासे न त्वचसम्बन्धिन्याः । राज्ञो धूः राजधुरा अत्र स्त्रियामत आप् । एवं महाधुरा इत्यादि अनक्षस्येति किं ? अक्षस्य धूः अक्षधूः एव दृढधूरक्षयः । से किं ? मम धूः ॥ ३८९ ॥

श्रीराटी—धुर, अः स्यात् से न तु अक्षसम्बन्धिन्याः । राजधुरेति राज्ञो धूरिति वाक्यं स्त्रीलादाप् अक्षधूरिति अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयव-चक्रसम्बन्धिकाष्ठविशेषस्य धूर्मारः एवं दृढधूरक्षय इत्यादि ॥ ३९० ॥

अर्द्धं तत् ऋक् चेति । अथवा ऋचोऽर्द्धं राजदन्तादिः । अर्द्धं अत्र लौकिकमभिधानात् । एव सप्त ऋचो यस्मिन् स सप्तर्षी मन्त्रः ॥ ३९० ॥

श्रीराटी—अर्द्धमिति अर्द्धं ऋच इति वाक्यम् । सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्षी मन्त्रः ॥ ३९० ॥

अनृचो मानवकः, बह्वृचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बह्वृक् सूक्तम् ।

३८२ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

प्रति अनु-अवात् ५।, साम लोमः ५।

प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

३८३ । अक्षणी ऽचक्षुषि ।

अक्षः ५।, अचक्षुषि ७।

गवामक्षीव गवाक्षः । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

नञ् च बहुश्च नञ् बहु, तस्मात् । मानवकश्च चरणञ्च मानवकचरण
तस्मिन् । नञः पराट्च; अः स्यान्मानवके वाच्ये । वही, पराट्च, अ, स्याच्चरणे
वाच्ये से सति इत्यर्थः । नास्ति ऋक् यस्यासौ अनृचो मानवकः । बह्वृ, ऋचो
यत्र स बह्वृचश्चरणः । मानवकचरणे किं ? न ऋक् अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ।
अत्र पूर्वेषां स, स्यात् ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—नञ् च बहुश्च तत्तस्मात् पुस्त सौवात् मानवकश्च चरणञ्च तत्त-
स्मिन् । नञ् बहुभ्या परस्या ऋचोऽ, स्यात् क्रमात् मानवकचरणयोर्वाच्ययोः ।
अनृच इत्यादि नास्ति ऋक् यस्य बह्वृ ऋचो यस्मिन् इति वाक्य अनृक् सामेति
अकृतसान्तत्वात् वाक्ये अनृक् बह्वृकमित्यपि ॥ ३८२ ॥

प्रतिश्च अनुश्च अवश्च प्रत्यन्व तस्मात् । एभ्यः पराभ्या सामलोमभ्यामः स्यात्
से सति । साम साम प्रति प्रतिसामं लोम लोम प्रति प्रतिलोमम् एव अनुलोमम्
अवलोमम् । समासे किं ? दातार प्रति साम गायति वट्, ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी—प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः पराभ्यामाभ्याम स्यात्
से सति । प्रतिसाममिति प्रतिगत साम इति प्रादिस प्रतिगत साम यस्येति वा
ह साम साम प्रति इति वीष्मायां वा वः । एव प्रतिलोममिति अनुसामं
अनुलोम अवसाम अवलोमम् ॥ ३८२ ॥

न चक्षुरचक्षु तस्मिन् । अक्षणीऽ स्यात् समास अचक्षुषि वाच्ये । गवा-
मक्षीव गवाक्षी वातायनम् । चक्षुषि तु विप्रस्याक्षि विप्राक्षि ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अनेवायादक्षीऽः स्यात् से । गवामक्षीव इति गावो जालानि

३८४ । ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्चसः ।

ब्रह्म—पण्यात् ५।, वर्चस ५। ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसम् ।

३८५ । समवाध्यात् तमसः ।

सम् अव-अध्यात् ५।, तमस ५। ।

सन्तमसम् ।

३८६ । श्रुवसीयस-श्रुवःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

श्रुवसीयस—निःश्रेयस १। ।

एते निपात्याः ।

तेषामचीव गवाक्ष पद्मादि वातायने रुढस्तव पुलिङ्ग । एवं पुष्करमचीव पुष्क
राच्च लवणमचीव लवणाच्चं सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्रादीरिति यसः विशालाच्च
पद्माच्च इति तु ह्रसात् विप्राचीति विप्रस्याचीति षीषात् ॥ ३८३ ॥

पण्य इति पण्ड्यव्यवहृतां स्तुताविति मूर्द्धन्यान्तस्य रूपम् । पण्य इति
अन्तस्थातृतीयमध्यमिति केचित् । एभ्यः पराहर्चसोऽ स्यात् से । ब्रह्मणो वर्चः
ब्रह्मवर्चसम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं वर्चस्तेज ॥ ३८४ ॥

श्रीरा-टी—ब्रह्मा च हन्ती च राजा च पण्यञ्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्चसोऽ
स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं
पण्यवर्चसमिति वर्चस्तेजस्तथाच तेजः पुरीषयोर्वर्च इत्यमरः । पलमुन्मानमांस-
योरिति रुद्रः पलमुन्मानमस्य पण्यम् उन्मान प्रकारेण रक्ष्यं द्रव्यमित्यर्थः सर्वस्वे
तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा त्रीहिरवस्थापनं पल्यमित्युक्तं यच्च पलालरज्ज्वा त्रीहिं
वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ॥ ३८४ ॥

एभ्यः परात्तमसोऽ स्यात् से । सन्ततं विसीर्णं तमः सन्तमसम् अवच्छीणं
तमं अवतमसम् अन्ध करोतीति ज्ञानात् पचादिलादनि अन्धम्, अन्धञ्च तत्
तमश्चेति अन्धतमसम् ॥ ३८५ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् तमसोऽ स्यात् से । सन्तमसमिति सन्ततं व्याप्तं तम
इति प्रादिस एवम् अवच्छीणं तमः अवतमसम् अन्धयतीति अन्धम् अन्धत् क
टक्क्षत्रे अक्षात् पचादिलादन् अन्धञ्च तत् तमश्चेति अन्धतमसमिति यः ॥ ३८५ ॥

३६७ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

तप्त-अनु-अवात् ५।, रहस ५। ।

तप्तरहसम् ।

३६८ । प्रत्युरसानुगवे ।

प्रत्युरस अनुगवे १। ।

एते निपात्ये ।

एते निपात्या अव्ययानामनेकार्थत्वात् अः शोभनम् अवसीय श्रोवसीयस कल्याण
अ. शोभन श्रेय. अ. श्रेयस कल्याण निर्निश्चित श्रेयो नि'श्रेयस निवाणम् ॥ ३६६ ॥

श्रीराटी—निपाती ह्यर्थविशेषे तेन श्रोनिर्भ्यां श्रेयसः श्रोसीवसीयश्च शुभे
वाच्ये यस्य अदन्ता निपात्यन्ते वसुमत् शब्दादियसु लुङ्महद्भिनामिति मतीर्तुं क
औमंश्चेति डिच्चाटुकारलोपे वसीय. शब्दशक्त्या श्रेय आह श्रोऽनागतेऽङ्गि वसीयः
श्रोवसीयसम् एव प्रशस्यशब्दादीयसु श्रेय अःश्रेयस नि'श्रेयसम् उभयत्र मयूरव्यश-
कादित्वात् य यद्यपि अ'शब्दोऽनागतदिनार्थः वसीय. श्रेय. शब्दौ श्रेयोऽर्थौ
तथाप्युज्झितावयवार्थेन समुदायेन शुभसाह निपातनात् । निश्चित श्रेयो नि.श्रेयस-
मिति प्रादिस ॥ ३६६ ॥

अभ्यः परां द्रहसीऽ. स्यात् से । तप्तमिति तप्पीद्वैश्ययोः रित्यस्य ऐश्वर्यार्थस्य
अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते रूपम् । तप्तञ्च तत् रहश्चेति तप्तरहसं श्रेष्ठ रह इत्यर्थः ।
रहो रहोऽनु अनुरहसम् अवगत रहः अवरहसम् ॥ ३६७ ॥

श्रीराटी—एभ्यः परात् रहसीऽ स्यात् से । तप्तरहसमिति तप्तमिव तप्तं
तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम् । अकथ्य यज्ञवेत् वाक्य तत् तप्तरहस विदुः इति ।
एवम् अनुरहसम् अवकलित रहः अवरहसमिति प्रादिस ॥ ३६७ ॥

एते निपात्येते । उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसम् अधिकरणे वाच्ये अव्ययीभावे
अ' । गवामनु आयातम् अनुगवं शकटम् । अन्यत्र प्रतिगतसुर प्रत्युरः । गवां
पश्चादनुगु पश्चादर्थे अव्ययीभावे क्लीबे स्त ॥ ३६८ ॥

श्रीराटी—उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरस मर्थे वः गवामनु दौर्घम् अनुगव शकटम्
अनोर्दौर्घसामीप्ययोः रित्यादिना व. अन्यत्र उरः प्रति प्रत्युर. बीप्साया व. गवा
पश्चात् अनुगु पश्चादर्थे वः ॥ ३६८ ॥

३६६ । गेरध्वनः ।

गे ५१, अध्वनः ५१ ।

प्राध्वो रथः ।

४०० । पाण्डूदक्कष्टात् भूमिः ।

पाण्डू-उदक्-कष्टात् ५१, भूमिः ५१ ।

पाण्डूभूमो देशः ।

४०१ । सङ्घाया नदीगीदावरीभ्याञ्च ।

सङ्घायाः ५१, नदी-गीदावरीभ्या ५१, च ११ ।

पञ्चनदं सप्तगीदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०२ । निसः शतो डः ।

निस ५१, शत ५१, ड ११ ।

उपसर्गात् परादध्वनोऽ स्यात् से । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथ एवं प्रत्यध्व
शकटम् ॥ ३६६ ॥

श्रीरा-टी—गे परादध्वनोऽ स्यात् से । प्राध्व इति प्रगतोऽध्वानमिति वाक्य
कुप्राद्योर्नित्यमिति स. प्रगतोऽध्वा येन इति वा अ ॥ ३६६ ॥

उदक् इति उत्पूर्वस्याञ्चतेर्गतावर्थे कर्त्तरि क्तिवन्त्यस्य न लोपे रूप कष्ट इति
कषौ विलिखने इत्यस्य कान्तस्य रूपम् । एभ्य. परस्या भूमेर. स्यात् से । पाण्डु
भूमिर्यस्मिन् स पाण्डुभूमी देश उदीची उद्गता भूमिर्यस्मिन् स उदग्भूमः ।
पुवङ्गावादुदक् इति स्थिति । कष्टा भूमिर्यस्मिन् स कष्टभूमः केचित्तु कण इति
पठित्वा कणा श्यामा भूमिर्यस्मिन् स कणभूम इत्युदाहरन्ति ॥ ४०० ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डुभूम इति पाण्डुभूमिर्यस्मिन्
देशे इति वाक्यम् एव पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा उदीची भूमिरस्यां नगर्थ्याम्
उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा कष्टा भूमिर्यस्यां नगर्थ्यां कष्टा चासौ
भूमिश्चेति वा कष्टभूमेति । कष्टस्थाने कण इति वदन्ति केचित् ॥ ४०० ॥

सङ्घायाः पराभ्यां नदीगीदावरीभ्यां चकारात् भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्चानां
नदीनां समाहारः पञ्चनदम् एवं सप्तगीदावरं हे भूमी यस्य स द्विभूमः प्रासादः ॥ ४०१ ॥

श्रीरा टी—सङ्घायां पराभ्या नदीगीदावरीभ्या भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्च-

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

४०३ । सूत्सुरभिपूते गन्धादि वातूपमानात् ।

सु-उत्-सुरभि-पूते ५।, गन्धात् ५।, इ १।, वा १२।, तु १२।, उपमानात् ५। ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ।

नदमित्यादि पञ्चानां नदीनां समाहारः, पञ्चनदं एवं सप्तानां गोदावर्येणा समाहारः सप्तगोदावर चकारात् हे भूमि यवेति वाक्यम् ॥ ४०१ ॥

निस परात् शदन्तात् ङ स्यात् से । निर्गता विंशदशस्य स निस्त्रिंशः । एवं निश्चत्वारिंशः, निष्पञ्चाशः, संख्याया ङी बह्वीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्यम् । तेन कुत्रिंशत् दुस्त्रिंशत् इत्यादौ न स्यात् ॥ ४०२ ॥

श्रीरा-टौ—निसः परात् शदन्ताङ्ग स्यात् से । निस्त्रिंश इति निर्गता विंशदिति वाक्यं क्रान्तादौ निरादे प्या इति ष अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सामान्य एवेत्याहुः । एव निश्चत्वारिंशः निष्पञ्चाशः । शत इति किं ? नि षष्टि नि सप्तति इत्यादि । गोष्ठश्चाद्याः । गोष्ठश्चाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्च पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं षीष । हे आयुषी समाहृते द्वायुषं द्वीणि आयूषि समाहृतानि त्रायुषं समाहारे ण । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदि प्रकृते यज्ञे यावती वेदि करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सह सामानधिकरण्यात् द्वित्रिंशत्वात् सूच् तयोस्तावती-शब्देन मयूरव्यशकादिवात् सः । एषा विशेषार्थे विशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्च पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी द्वयोस्तथाणा वा आयुः, द्वायुस्त्रायुर्विस्तावती विस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात् ॥ ४०२ ॥

सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिथेति सूत्सुरभिपूतिसंज्ञात् । एभ्यः पराङ्गन्धादिभ्यात् से । उपमानवाचकात् पदात्तु वा इत्यर्थः । शोभनी गन्धी यस्य स सुगन्धिः । एव उद्गन्धिः सुरभिगन्धिः, पूतिगन्धिः । पद्मस्येव गन्धी यस्य स पद्मगन्धिः, पद्मगन्धः, चितावेव गन्ध इति तार्किकाः स तु गन्धः पुष्पादौ समवायः सम्बन्धेनैव वर्तते । वाय्वादौ तु मयोगसम्बन्धेनैवेति । ततश्च समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानात् गन्धादेव इ' स्यात् नतु मयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानादिति सम्प्रदायः । अतएव भट्टौ आत्रायिवान् गन्धवद्, सुगन्ध इति, केचित्तु मयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानाङ्गन्धादिर्वा स्यादिति मत्वा सुगन्धिः, सुगन्धी वायुरित्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि

४०४ । नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।

न । १।, अर्चाया ७।, सु-अते ५।, सख्यादेः ५।, अ १। ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् । शोभनी राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा । अर्चायां किं ? गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

तद्वाशब्दाद्व्यवस्थायं अतएव अपा हि दृष्टाय न वारिधारा स्यादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा इति श्रीहर्षः । नवमालिकयाति सुगन्धौ इति जयदेवश्च । एव गन्धस्या-
ल्पत्वेऽपि इवा । तेन घृतगन्धि घृतगन्ध भोजनमिति । किञ्चात्र गुणवाचका-
देव गन्धादिः स्यात् न तु गुणवद्वाचकादिति बोध्यम् । यथा शोभनानि गन्धद्रव्याणि
यस्या सा सुगन्धा विपश्चिरिति ॥ ४०३ ॥

श्रीर-टी—सुच उच सुरभिश्च तत्तस्मात् एभ्य' पराङ्गत्वादि' स्यादुपमानाच्च
वा । सुगन्धिरिति शोभनी गन्धीऽस्येति वाक्य एव उद्गतो गन्धीऽस्य उद्गन्धि सुरभि-
गन्धीऽस्य सुरभिगन्ध पूतिगन्धीऽस्य पूतिगन्धः । यद्यपि सामान्येनोक्त तथापि
ह एवास्य विषय । अत्र यद्यपि समवायसम्बन्धेन गन्धी वर्त्तते तदेकारणयाच
आघ्रायिवान् गन्धवह सुगन्ध इति भट्टिः । कसूरिकामृगार्धमर्दनसुगन्धिरिति
माघ । उपमानविवक्ष्येति पद्मगन्धिरिति पद्मगन्ध इव गन्धी यस्येति वाक्यम् ।
एभ्य, किं ? दुर्गन्धः । भृतित्यादिमासादिकः । भृतिर्वेतनं तत्र विहितो यस्य-
लदन्तादिर्मासादिक स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः । पञ्चको मासीऽस्य
पञ्चकमासिक' । एव दशकमासिक' इत्यादि अस्यापि ह एव विषयः ॥ ४०३ ॥

प्रशंसाया वर्त्तमानाभ्या स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरप्रत्ययो न स्यात् । सख्य-
होराज्ञ इत्यारम्भ गेरध्वन इति पर्यन्तेषु येभ्योऽप्रत्ययो विहितस्तेभ्य इत्यर्थः ।
शोभनी राजा सुराजा अतिशयेन राजा अतिराजा एव अतिशयेन आ अतिश्चा
सुगौः अतिगौः सुरावि अतिशयेन रावि, अतिरावि, सुपन्या, सुधू अतिधूः
स्वृक् अत्यृक् स्वध्वा अत्य- । अर्चाया किं ? गामतिक्रान्तोऽतिगव एवं अति-
सख इत्यादौ स्यादेव । सख्यादेर्यङ्गणात् तत् पूर्ववर्त्तिभि' सक्थ्यन्तः य
इत्यादिभिर्वङ्गनीहौ अप्रत्यये सच इत्यादयः स्युरेव ॥ ४०४ ॥

श्रीर-टी—सुच अतिश्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य स तस्मात् । सख्यादे-

४०५ । किमः क्षेपे ।

किम ५१, क्षेपे ७१ ।

कि राजा ।

४०६ । नञो ऽहवे ।

नञ ५१, अ-ह-वे ७१ ।

नञः परात् सख्यादे रो न स्यात् नतु ह-वयोः ।

असखा । ह-वेतु अनपं सरः, अधुरम् ।

रिति सख्यहीराज्ञ इत्यादि सूत्रे वेभ्योऽकार' उक्तस्तेभ्य पूजार्थं स्वतिभ्या परेभ्यो न अ स्यात् । सुराजा अतिराजा । कुप्राद्योर्नित्यमिति घ. सख्यादे. किं ? शोभनं सक्थि वस्य सुसक्थ' प्रत्यक्षो विप्रः । स्वते, किं ? परमराज' अन्ये तु पूजार्थं स्वतिभ्या परस्या. संख्यायां डोऽपि न स्यात् । सुद्रशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहु ॥ ४०४ ॥

किम परात् सख्यादे' अ' न स्यात् निन्दायाम् । कुप्सिती रज्जा किं-राजा, किं राजा यो न रक्षति प्रजा एवं किं गौर्यो न वहति भारम् । निन्दाया किं ? केषां राजा कि राजः किं गवः ॥ ४०५ ॥

श्रीरा-टी—क्षेपो निन्दा तस्या वर्तमानात् किम सख्यादे' अ' न स्यात् । किराजा कुप्सिती राजेत्वर्थः । एवं निन्दिता धूरस्य किधू शकटम् । क्षेपे किं ? केषा राजा किं राज' ॥ ४०५ ॥

नञ. परात् सख्यादे' अः न स्यात् से न तु हवयो । न सखा असखा एवं अरावा अगौरित्यादि । हवयोस्तु न सन्ति आपी यत्र तत् अनपं सर' पथ्यप् पुर इति अप्रत्यय. स्यादिव । धुरोऽभाव. अधुरं अत्र धुरोऽवच्छेदिते अप्रत्यय स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टी—हस्य वक्ष्य तत् न तत् तच्छिन् हवभिन्ने से नञः परात् सख्यादेः अः न स्यात् । असखिति न सखा इति वाक्य नञः इत्यनेन वक्षः प्रथमपि नञ इत्यनेनैव सिद्धाति तथापि नञः स्याद्यन्तेन सह हव सञ्ज्ञापनार्थमहव इत्युक्तं अनपं सर इति न सत्यापी यस्मिन् सरसीति वाक्य अधुरमिति धुरोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०६ ॥

४०७ । पथो वा ।

पथः ५।, वा १। ।

अपथ अपत्या । ह-वे तु अपथो देशः, अपथम् ।

४०८ । कत् क्वच्चिरथवदे ।

कत् १।, कु १।, अच् विरथवदे ७ ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे । कदन्नं कतयः ।

४०९ । का ऽत्ते ।

का १।, अच् ७ ।

काक्षम् ।

नञ्, परात् पथ, अः स्याद्वा न तु हवथी । न पत्या अपत्या । पच् अपथ
नित्यत लौवत्वम् । अपत्यास्त्वपय तुल्ये इत्यमरात् । हवे तु नास्ति पत्या यस्यासौ
अपथो देशः पथोऽभावः अपथम् । उभयत्र पथप् पुर इति अप्रत्ययो नित्यम् ॥ ४०७ ॥

श्रीरा-टी—हवभिन्नं से नञ् परात् पथो न अः स्याद्वा । अपत्या एति न
पत्या इति वाक्ये अपथमिति व्यसख्याभ्यां पथ इति लौवत्वः अपथो देश इत्यादि
नारा पत्या यस्मिन् देशः पथोऽभावः इति वाक्यम् ॥ ४०७ ॥

अच्च द्विष रथश्च वदश्चेति अच्चिरथवदः तास्मिन् । पापकृतसंपदर्थे कृ
द्व्यभरीक्तस्य अव्ययः कुशब्दस्य कत् स्यादजादा परे से सति । भिन्नावपथत्वात्
पूर्वतः किमपि नानुवर्तते कुत्सितमन्नं कदन्नम् । एव कदाकारः कदापि-म् ।
एव कुत्सितास्तयः काक्षयः कद्रथः कददः अव्ययस्येति किं ? गोत्रा कुः पृथिपौ
व्यभरीक्तस्य तु काः पृथिव्या उल्लितः इत्यादौ न स्यात् तृणजातौ च वतस्थः
कचृण जातौ किं ? कुतृणमिदम् ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अच्च चिश्च रथश्च वदश्च तस्मिन् । कदन्नमित्यादि कुत्सित
मन्नं काकताः तयः इति वाक्यम कुप्रार्द्धनिर्वाप्तमिति सः । एव कद्रथः कददः
इति वदतीति वदः पचाद्यन् । एष्विति किं ? कुत्राक्षयः अस्य सूत्रस्य य स
एवाभिधानात् कुत्सितौ रथा यस्वेत्यादौ न स्यात् जातौ तृणः । तृणशब्दे परं जातौ
वाक्यायां काः कत् स्यात् कचृण नाम जातिः अजातौ कुत्सितानि तृणानि ॥ ४०८ ॥

४१० । पथिपुरुषे वा ।

पथि-पुरुषे ७, वा । १ ।

कापथः कुपथः, कापुरुषः कुपुरुषः ।

४११ । कारीषदर्थ ।

को ६, ईषदर्थे ७ ।

ईषज्जल काजलम् ।

अकारान्तेऽच्चे परे कोः काः स्यात् । कुक्षितमक्षमिन्द्रिय काचम् । एव कुक्षितोऽच्च पाश इति ख्यातं काचं, एवञ्च कुक्षिते अक्षिणी चक्षुषी यस्य स काचः । अत्र सक्त्याच्छ इति ष प्रत्यये इकारलोपे अच इति स्वाभात् कादेश-
स्यादेव ॥ ४०९ ॥

श्रीरा-टी—अक्षशब्दे परे कोः का स्यात् । काचमिति अक्षमिन्द्रिय कुक्षित-
मक्षमिति वाक्यं कुप्रादेर्नित्यमिति ष, । अच इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात्
कुक्षितेऽक्षिणी यस्य काचो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ॥ ४०९ ॥

को, काः स्याद्वा पथिपुरुषयो परयोः । कुक्षितं पन्थाः कापथः कुपथः,
एव कापुरुषः कुपुरुषः ॥ ४१० ॥

श्रीरा-टी—पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कोः का स्यात् वा पथि पुरुषयोः
परयोः । कापथमिति कुक्षितः पन्था इत्यर्थः व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वं
एवं कुपथमिति परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुषः इति कुक्षितः
पुरुषः इत्यर्थः । ईषदर्थे कोः पुरुषे शब्दे परे वा कादेश इति भागवत्ति तन्मते
ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ॥ ४१० ॥

कीरिति पुनरुपादानं वाधिकारनिवृत्त्यर्थं परनिमित्तनिवृत्त्यर्थञ्च तेन ईषदर्थे
वर्त्तमानस्य कोर्नित्यं का, स्यात् । प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कस्मिन्नपि परे
इत्यर्थः । यस्मै ईषज्जलं काजलं एव ईषदन्नं कान्नम् । कातन्त्वं कालवधं
एवञ्च ईषत् पन्था कापथ । कुत्सायान्तु पूर्वेषु विकल्पः ॥ ४११ ॥

श्रीरा-टी—पुनः कुग्रहणं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तमानत्वार्थमत आह काजल-
मिति एव ईषज्जलं ईषदादौ यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नं ईषदन्न
काम् ईषदाकारोऽस्य स काकारः इत्यादौ अनेनाचि कदादेशो वाध्यते

४१२ । कत्कवौ चान्युष्णे ।

कत्-कवौ १॥, च । १।, अग्नि-उष्णे ७ ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवीष्णं कीष्णम् ।

४१३ । ज्योति र्जनपद रात्रि नाभि बन्धु
गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेणी ब्रह्मचारी तीर्थ
प्रत्नी पक्षे समानः सः ।

ज्योतिः—पक्षे ७।, समानः १।, सः १। ।

समानं ज्योति र्यस्यासौ—सज्योतिः ।

अपेक्षितविधित्वात् परत्वात् । तथाच भारविः । देवाकानिनिंकादे वाहिकास्-
स्वकाहि वा । काकरेभभरेकाका निस्वभव्य व्यभस्वनि ॥ ३११ ॥

ईषदर्थे को. स्थाने कत्कवौ चकारात् का च स्यात् अग्न्युष्णयो. परयोर्बित्थः ।
ईषदग्नि कदग्नि. कवाग्नि काग्नि. एवं कदुष्ण कीष्णम् ॥ ३१२ ॥

औरा-टी—ईषदर्थे कोः कत्कवकाः स्युरग्न्युष्णयो. परयोः । कदग्निरिति ।
परे तु अग्निशब्दे परे काकवादेशौ नाहुः । कदुष्णमिति अनीषदर्थेऽपि कीरुष्ण-
शब्दे परे कत्कवादेशा इत्यन्ये ॥ ३१२ ॥

एषु चतुर्दशसु परेषु समान. सः स्यात् से सति । समान ज्योतिर्यस्यासौ
सज्योति एवं सजनपदः जनपदपथ्यायग्रहणात् समानो देशः सदेश । सरात्रि.
सनाभि. सबन्धु संगन्ध. सपिण्ड. सलोहितः सकुक्षिः सवेणीक. । ब्रह्मचर्यादि-
सम्बन्धेन समानशब्देन एक एव उच्यते न तु तुल्यः, समाने एकस्मिन् ब्रह्मणि
वेदे चरतीति वाक्ये गृह्यादित्वाग्निणि ब्रह्मचारिणि परे समानः सः अतएव एक-
ब्रह्मप्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिण इत्यमरः । तीर्थमृषिलुष्टजले गुरावित्यमरः ।
समानात् एकस्मात् तीर्थात् गुरोः पठतीति ढकेकादिति अनित् श्ये तीर्थं इति
भागे समान. सः अतएव सतीर्थ्याश्चैकगुरेव इत्यमरः । निर्यकारे तीर्थं न
स्यात् तेन समान तीर्थं गङ्गातीरादि येषां तेन समान तीर्था इति । समान
एक. पतिरस्या इति वाक्ये निपातनात् पत्यु. पत्न्यादेशे समानस्व सादेशे सपत्नी
एवं सपत्नः । से किं ? हे चन्द्रेण समान ज्योतिस्तव कुत ॥ ३१३ ॥

४१४ । रूप नाम गोच स्थान वर्ण वयो ध्वन धर्म जातीयो-दर्थ्ये वा ।

रूप—उदर्थ्ये ०, वा । १ ।

सरूप. समानरूपः ।

इति समास पादः ।

श्रीराटी—एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य स स्यात् । सज्योतिरिति समानश्च तत्
ज्योतिश्चेति वाक्यम् एकादीनाञ्च इति षस एवं सजनपद. सरात्रि मनाभि सवन्सु.
सगन्ध' सपिण्ड. सलोहित. सकुचि सवेणी सव्रज्जचारौ ब्रह्म वेद तदव्ययनार्थं यदुक्त
तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारौ समानौ ब्रह्मचारौ तस्यैव वेदाग्न्यस्य ब्रह्मण सदृश
व्रत चरतीत्यर्थः । समाने तीर्थं गुरौ वसतीति सतीर्थं एकगुरु समानतीर्थशब्दात् तत्र
वासिनौत्यर्थे ष्येत्ये समानस्य स. । समान. पतिर्यस्याः सपत्नी ईपि पतिशब्दस्य पत्ना-
देशे समानस्य सः । समान पञ्च सहाय. सषष्ठ परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुचि
वेणीति पञ्च नाड्य । अन्ये तु पञ्चस्त्विति पिण्डभिन्नाद्नाड्य सेतुशब्दश्चाहुः ॥ ३१२ ॥

एषु दशसु परेषु समान. स. स्यात् वा से सति । समानं रूपं यस्यासी
सरूप समानमेक नाम यस्य स सनामा समाननामा । एव सज्योत् समानगोव.
सस्थान समानस्थान. सवर्ण समानवर्ण सवया. समानवया सवचन' समानवचनः
सधर्मा समानधर्मा । इत्युभयत्र धनादन् इति अन् समानस्य प्रकार इति जातीयप्रत्यये
परे सजातीय. समानजातीय. । समाने एकस्मिन्नुदरे भवतीति ढघे कादिति अनिति
ष्ये परे समान. सो वा । सोदर्थ्यः समानीदर्थ्यः । समासे इति किम् ? ह दर्वेन
समान नाम किन्ते इत्यादौ न स्यात् इति । इत्यादयः साध्या इति वचनादत्रदं
विषयोभि अहमेव पुरुषोऽवेति सम्भावना अहोपुरुषिका । अह पूर्वमेति आविष्क्रिया
अहपूर्विका । अह प्रधानमेति अहकृतिरहमिका सैव परस्परश्चत् अहमहमिका
इत्यादयो बहवो निपात्या । अथ लिङ्गनिर्णयः । इतरतरकण्डः कर्मधारय एव
हि अथ तत्पुरुषश्चेति परशब्दीयबिज्ञिन । अज्ञाहान्तास्तु पुंसि सू राचन्ता.
प्रागसप्त्यका. । तद्वितार्थे द्विमुपुरुषौ व्राटक्वाद्या स्त्रिया मता. । अपावादेरदन्तस्य
समाहारद्विगु. स्त्रियाम् । आवन्तानामनन्ताना तथैव स्त्रीनपु सकम् । समाहारद्विगु-
वन्तावयवीभाव एव च । सख्यापूर्वकरावन्ताश्चत्वार. स्युर्नपु सके । अर्धनावच्चाहं-

स्वारमईर्चमप्य तथा । बहुव्रीहिसहितार्थे तथोत्तरपदे द्विगुः । वाच्यलिङ्गा इमे
ख्याता, पर ज्ञेय प्रयोगतः इति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितया सुबोधाया

सुग्धबोधटीकाया समासटीका समाप्ता ।

श्रीराटी—एषु दशसु समानस्य सः स्यात् वा । सरूप इति समान रूप
यस्येति वाक्यम् एव सनामा संगीत, सस्थानः सवर्ण, सवया सवचन, सधर्मा
समानप्रकार, सजातीयः समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सीदर्थ्यं पक्षे समान-
रूप इत्यादि । परे तु उदय्यभिर्न खेष्वपि नित्य माङ्गः । धर्मोदर्थ्यभिन्नेषु वर्तित
चान्द्रा । अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घं । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घं,
स्यात् कर्णे शब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः हौ गुणौ
यस्य स द्विगुण, तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः गुणशब्दो-
ऽचावयवाय । ह्योरङ्गुल्यो, समाहार, इङ्गुल तदाकार चिह्नं कर्णे यस्य स
इङ्गुलाकर्ण । इह चिह्नशब्देन पशूना स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्रा-
कारादि यत् क्रियते तस्येव गृह्यतेन शोभनकर्णं महाकर्णं, इत्यादा न स्यात्
रिष्टादस्तु रिष्टकर्ण, । रिष्टादिर्यथा । रिष्टस्मिकपञ्चाष्टच्छिन्नाच्छिन्नाणि च यव, ।
भिन्नश्वेतौह रिष्टादावष्टशब्दा प्रकीर्त्तिता । विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य घं,
स्यात् वसुशब्दे परे । विश्व वस्वस्य विश्वावसु, । अपील्लादरिको वह् ।
पील्वादिभिन्नस्येगन्तस्य घं स्यात् वह्शब्दे परे । कपि वह्तीति पचायन्
कपोवह् मुनीवह् शमीवह्म् । पील्वादेस्तु पीलुवह् चारुवह् दारुवह्ममत्यादि ।
इक, किम् ? गन्धवह्, । गे, काश । इगन्तस्य गः काशशब्द पर घं स्यात् ।
निकाशते इति पचायन् नूकाश, अनुकाशः । इक, किम् ? प्रकाश, । गेर्घञ्
मनुष्ये बहुलम् । गेर्घ, स्यात् मनुष्यभिन्नवाच्ये घञ्प्रत्यये बाहुल्यात् क्वचिन्नित्य,
क्वाचदिकल्प क्वचिन्निषेधः क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्ग, वीमार्ग, नौक्तं द,
नौहारः नौशार, नौवार, हतौ प्राकार, गृह्मदे प्रासाद इत्यादौ नित्यम् ।
अन्यत्र प्रकार, प्रसाद प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकार प्रतीरीध, नौकारः
अतीसारः परौहास, पक्षे प्रतिवेश इत्यादिं वेशादौ विकल्पः । प्रवेश, प्रहारः
विशार परिवेश, इत्यादौ निषेध, । पूर्वामुख, पश्चिमामुखः उत्तरामुखः
दक्षिणामुख, इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि । अमनुष्ये इति किम् ? निषादश्वा-

खाल' । क्तिबन्तरुचादौ कस्य च । गे कस्य च क्तिबन्तरुचादौ परे र्घं स्यात् ।
 अतीरुक् वीरुत् नौरुत् प्राडट् परीतत् उपानत् कारकस्य मर्मावित् सगावित् ।
 गिकयो' किं ? तिम्रा रुग् यस्थ स तिम्ररुक् । तुरादे सङ्घि वा तु वेरुहधयो,
 तुरादे र्घं स्यात् सङ्घि वेस्तु रुहधयोर्वा । तुरं वेगवन्त सङ्घते टाङ्गजसङ्घवहेति
 विष्णु तुराषाट् एव ऋतीषाट् जनाषाट् इत्यादि । विरोहति क्तिप् वीरुह्यो
 षड् कौ वीरुत् विरुत् रुवधो क्तिपीत्यन्वे । विवधतीति पचाद्यन् वीवधः
 विवधः । शुनी दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनी घ. स्यात् । शुनी दन्त, श्वादनः
 श्वादष्टा । दन्तादिर्यथा । दन्तदष्टा कर्णं कुत्र पद पुच्छा षड्डीरिता । वराही-
 ऽय्यव एतेन श्वा वराहाविति क्वचित् । पदपुच्छयोर्वेति चान्द्रा, तन्मते श्वपद
 श्वपुच्छ' इत्यपि । चित्ते के । अकृतसन्ताडेत्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य
 र्घं स्यात् । एका चित्तिर्यस्य एकचित्तीक' । कोटराकेशुलकाद्यो वनगिर्यो-
 नान्नि । कोटरादेर्वनशब्दे परे किं शुलकादेर्गिरिशब्दे परे र्घं स्यान्नान्नि । कोट-
 राणां वन कोटरावनम् । कोटरादिर्यथा कोटर शारिक सिप्रकं प्लवगः मिश्र
 इति पञ्चेह प्रोक्ता । किं शुलुकानां गिरिः किं शुलुकागिरि किं शुलुकाञ्जनभञ्जन-
 लोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ता । नान्नि किं ? कोटरवन भञ्जनगिरि ।
 विश्वस्य मितनरयो । विश्वस्थानयो र्घं स्यान्नान्नि । विश्वामित्रो नाम ऋषिः
 विश्वानरो नाम कश्चित् । नान्नि किं ? विश्व मित यस्य स विश्वमित्रो विप्र ।
 विश्वे नरा यस्य विश्वनरी राजा । अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो र्घं स्यात्
 वक्रादौ नान्नि । अष्टौ वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषि अष्टापद सुवर्ण-
 मित्यादि । अनान्नि अष्टवक्रो वृक्ष । गोकपालयोर्युक्तहविषो । गोशब्दे
 परे युक्ते वाच्ये कपालशब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो र्घं स्यात् । अष्टभिर्गोभि-
 र्युक्त अष्टागव शकट अष्टसु कपालेषु संस्कृत हवि अष्टकपाल हवि उभयत्र
 तार्थे ग । युक्तहविषो, किं ? अष्टगवं अष्टकपाल विप्रस्य समाहारे ग ।
 इष्टकादेश्चितादौ स्व । इष्टकादेः स्व. स्यात् चितादौ परे इष्टकाभिश्चित इष्टक-
 चित, इषीकायास्तूष्ण इषीकतूष्ण माला भर्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्त-
 स्यापि । पक्केष्टकचित मुञ्जे षीकतूष्ण मल्लिकामालभारिष्य इति दण्डौ । आवीपी-
 नान्नि बहुलम् । आवीपीर्बहुल स्व स्यात् नान्नि । बहुलश्च कचित् नित्य
 क्वचिद्विकल्पः क्वचिन्निषेधः क्वचिदपूर्वविधिः । यदुक्त प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
 विभाषोक्तविधि. क्वचित् । पूर्वोक्तस्याविधानञ्च बहुल स्याच्चतुर्विधम् । कन्या

कुक्काऽस्मिन् देशे कन्यकुली देश, शिलं वहतीति शिलवह शिला प्रस्थोऽस्येति शिलप्रस्थ नगरं मन्दुराया जाती मन्दुरजोऽश्व, रेवतीनिवसस्य रेवतिनिवः रक्षिण्या पुत्री रोहिणिपुत्रः इत्यादौ नित्यम् । शिशपस्थली शिशपास्थली प्रमदावन प्रमदवन रेवतिपुत्रः रेवतीपुत्रः कालिदासः कालीदासः इत्यादौ विकल्प, लोमकागृह लोमकाषण्ड नान्दीकर, नान्दीघोष' नन्दीविशाल इत्यादौ निषेध । कलिङ्ग, सुसूक्त, जटकेश, इत्यादौ असंज्ञायामपि बाहुल्यात् । अनौविद्युव व्यस्युतो वा परदे । ईप इयुव ईदूतो व्यस्यकादन्यस्य ईदूत स्व स्याद्वा परदे । ग्रामणिपुत्र' ग्रामणीपुत्र' धीवसुपुत्र, धीवसूपुत्रः । अलावुपुत्र, अलावूपुत्र । अलावुकर्कसूदन् भू फलमित्यत्र दन् भ्वा एव स्व न तु पूर्वयो, से तु सवान्तदस्योत्तरदत्वात् यदा अलावूश्च कर्कसूश्च अलावुकर्कसू ते च दन् भूश्च अलावुकर्कसूदन् भव, तासां फलं अलावुकर्कसूदन्भुफलमिति तु स्यादेव । ईवादेस्तु गार्गा पुत्र, श्रीकुल भूकुल शुक्लीभृतम् । भुव कु सादावदती च । भव कु सादौ षट् अत् स्व एते बहुलं स्युः । भुव कु सो भाषणस्य भृकु सञ्च भृकुसञ्च भृकुसञ्च भूकु सञ्च इति शब्दमहर्णवः । एव भुवो, कुटि भृकुटि भृकुटि भृकुटि, भृकुटिश्चेति अन्ये तु स्वाभावं इत्याहुः । तथाच तन्मौ प्रमीला भृकुटिः भृकुटिः भृकुटिः—स्तियामित्यमरः । कुस, स्याद्भाषणे पुसि । यङ ईः पुत्रपत्यो' य । णण्णीरनार्थयोरित्यादिना विहितस्य यङ ई, स्यात् पुत्रपत्योः परयो' पे सति । कारीषगन्धयोः पुत्र कारीषगन्धौपुत्र कारीषगन्धया, पति कारीषगन्धौपति, एव वाराहोपुत्र, वाराहौपति' इत्यादि । पे किं ? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स कारीषगन्ध्यापतिर्ग्राम । बन्धौ हे वा तु मातमातृमातृकेषु । यङ ईः स्यात् बन्धौ हे सति वा तु मातादिषु । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धौबन्धुः कांसुद-गन्धौबन्धुः कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धौमातः कारीषगन्ध्यामातः कारीष-गन्धौ माता कारीषगन्ध्यामाता समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा क' कारीषगन्धौमातृकः कारीषगन्ध्यामातृक, इति । मातृकशब्दस्याकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात् मनीषादित्वाद्वा सर्वं सुस्थमिति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

चतुर्थः पादः ।

तद्धितः (त) ।

४१५ । बाह्वाद्यतोऽत्यावादेर्गर्गादिर्नङादेः

पितृष्वस्त्रादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः णि-णा य-
णा-ष्णा-यन-णीय-णिक्-ष्णा अपत्ये ।

बाह्वाद्यत्. ५।, अच्रावादि. ५।, गर्गादे. ५।, नङादे. ५।, पितृष्वस्त्रादेः ५।,
रेवत्यादे ५।, शेषशिवादेः ५।, णि-णा १॥, अपत्ये ७ ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

बाह्वादिश्च अत्र बाह्वाद्यत् तस्मात् । अचिश्च आप् च अत्रापौ, तौ आदी यस्य
स अच्रावादि तस्मात् । आदिशब्दस्य इत्वात् परतया प्रत्येकेन सम्बन्धात् अच्रादे-
रावादिश्चेत्यर्थः । आवादिश्च—आप् ईप् ऊप् निपातनेन युवन् शब्दादिश्चेति चत्वारः ।
उक्तादन्यः शेषः । शेषश्च शिवादिश्च शेषशिवादि तस्मात् न पतति वञ्ची येन जातेन
तदपत्यं तस्मिन्, तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ एव कन्यायाश्च अपत्यप्रत्ययः स्यात् ।
अतएव राघवावपि निनाय विभक्तौ तद्धतुःश्रवणं कुतूहलमिति रघौ राघव-
शब्देन रघौ प्रपौत्रावपि रामलक्ष्मणावुक्तौ । ततश्च अपत्यप्रत्ययान्तात् पुनरपत्ययो
न स्यात् एकेनवापत्यप्रत्ययेन तदर्थस्यापि प्रतिपादनात् । यच्च गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं
तस्यापत्यं गार्ग्याद्यम् । दक्षस्यापत्यं दक्षिः तस्यापत्यं दक्षाद्यम् : इत्युदाहरणं तत्
प्रशस्यतेवेति दुर्गसिद्धः । अपत्यस्य सम्बन्धिः शब्दलात् षष्ठान्तस्याकाङ्क्षाया षष्ठान्ता-
देव प्रत्ययः णिप्रभृतीनां षकार ईवर्थः णकारो हङ्कार्यः ॥ ४१५ ॥

श्रीरा-टी—बाहुरादिर्यस्य स बाह्वादि स च अच्च तत्तस्मात् अत्रिश्च अप् च
 तौ अत्रापौ तावादी यस्य स अत्रावादि' तस्मात्, गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात्.
 रेवती आदिर्यस्य स तस्मात्, शिव आदिर्यस्य स. । शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात् ।
 पुल्ल सौवत्वात् णिश्च ष्येयश्च ष्याश्च ष्यायनश्च णीयश्च णिकश्च ष्यश्च ते । एते
 सप्तदभिन्वेभ्य सप्तभ्य क्रमात् स्युरित्यर्थः । अपत्य इति अपतनादपत्य यो व्यवहितं
 जनितं सोऽप्यपत्य भवत्येवेति तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्ध श्रवणस्यते तस्मात्
 ऋन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनाक्तं तथाप्यभिधानात् गर्गनडा-
 दिभ्या गोत्रापत्य एव तत्र किं गोत्रमिति चेत् अत्रोच्यते पौत्रादिर्गोत्रमकस्यस्तत्र
 लुक् न भवादयचि तस्मादेवास्त्रियां यूनि तत्र लुङ् नाथनन्त वा । वय्ये जीवत्यपत्य
 तस्या पोत्रप्रभृतेर्युवा । “जीवति स्मातरि ज्येष्ठे कनीयान्तु स उच्यते । वृद्धतरं स
 वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति । पूज्ये वृद्ध युवा वा स्यात् कुत्साया वाऽयुवा
 युवा ।” आद्येऽर्चा यस्य भवेत् तदादि प्राग्नेश' एडित्यनयत्यदादि । वृद्ध तथा
 गोत्रपरोत्तरं द बालावधेय प्रणयन्ति वृद्धा । अस्यायमर्थः यत् पौत्राद्यपत्यं तद्धीव
 परिभाष्यते तस्मिन् विवक्षिते भेदेन अपत्यव्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः, क्रियते एकस्य
 इति तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः । तथा च एकस्य त्वस, तत्तदपत्यार्थेर्वाधकत्व-
 मिति । यथा गर्गस्थान्तराषत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रीऽपि गार्ग्य इति । तस्य गोत्रत्यस्य
 अचीति विषयतो भवादयचि विषये गार्ग्यम्क इत्यादिना प्राप्ति लुक् न भवतीत्यर्थः ।
 यथा गर्गस्थान्तरापत्याना क्वावा, गार्गीया क्वावाः एव यास्कीया वैदीया इत्यादि ।
 भवादीति किं गार्गेभ्यो हितं गार्गीयम् । अचि किं गर्गेभ्य, आगत' गर्गेभ्य इति ।
 गोत्रापत्यस्य वै क्षीपिनी यूनि व्रान्तस्य कदयीर्बहु लुक् । विदानामपत्यं युवा वैदः
 विद्वानाम् अपत्ये युवानो वैदौ वैदशब्दात् यूनि वाच्ये णी कृते ष्णट् न चक्षित्या
 दिना णिर्लुक् क्त्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि वै लुग्भवत्येव यथा वैदस्य वैदयोर्वा
 अपत्यानि युवान' विदाः एवम् उवां इत्यादि । ननु यूपत्यं विवक्षितं कस्याः प्रक-
 तस्थो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि तस्मादेव गोत्रादेव पुनस्त्यो भवतीति नियस्यते
 स्त्रिया न भवति यथा गर्गस्थान्तरापत्य गार्ग्यः गार्ग्यस्थान्तरापत्य युवा गार्ग्यायणः एवं
 बाह्वस्यायनः । दक्षस्थान्तरापत्य दाक्षि' तस्यापत्य युवा दाक्षायणः । प्राचायणः एवं
 झाचायणः । उपगीरन्तरापत्य औपगव' तस्यापत्य युवा औपगविः । एव कापटविः
 नडस्थान्तरापत्य नाडायनः तस्यापत्य युवा नाडायनि, एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी
 गार्गीत्यादि तत्रेत्यादि तत्र भवादयचि विषये युवत्यस्य लुग् भवति यथा प्राञ्छाकृत-

स्यान्तरापत्य युवा सौवैरगोवात् पाण्डाकृतिमिमतादितिन फाण्डाकृतस्य छावा
 इति विवक्षिते नस्य लुकि गोतृक्तात् ण प्राप्तः फाण्डाकृताङ्काच्चा एव भाग-
 वित्तस्यान्तरापत्य भागवित्ति भागवित्तेरपत्य युवा रेवत्यादित्वात् णिक् तस्य
 छावा भागवित्ता इत्यादि । नायनस्तु वात आयन्निति नान्तनिर्देशात् णायननायन्यो-
 र्यङ्गत्वं तथाच भवादयचि विषये युवत्यस्यायनी लुक्वा भवति यथा गार्ग्यायणाना
 छावा, गार्ग्यायणीया, गार्ग्यास्तथा यस्कास्यान्तरापत्य यास्क यास्कास्यान्तरापत्य
 युवा इति कादित्वात् नायनि यास्कायनि, तस्य छावा यास्कायनीया यास्कीयाङ्काच्चा
 इत्यादि । भवादयचि इति कि पाण्डाकृतस्य यास्कायनिरूप्य इत्यादि प्रसङ्गादाह ।
 वश्ये जीवतीति वंशे भवो वश्य पितादि तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रवृत्तेरपत्यं
 युवीच्यते गर्गे गार्ग्यौ गार्ग्ये जीवति सति गार्ग्यस्यापत्य युवा गार्ग्यायण, नडादित्वात्
 णायन तुशब्दोऽन्तावधारणार्थं युट् न गोत्रमिति अस्रवश्येऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि
 जीवति सति कनीयान् भ्राता युवीच्यते गार्गस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः कनीयान् युवा
 ज्येष्ठौ गार्ग्य एव ज्येष्ठे अव्ययमाने कनीयानपि गार्ग्य एव । वृद्धतर इत्यादि
 सप्तपुरुषावधयां ज्ञातय सपिण्डा तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पिता-
 मह्भ्रातरि वा वयीधिके जीवति पौत्रादेरपत्य युवा भवति । गार्ग्यस्यापत्यं
 गार्ग्यायणो गार्ग्यौ वा वृद्धतराभावे स्थिते वा गार्ग्य एव । पूज्य इत्यादि शास्त्रान्तरे
 परिभाषणादगोत्रं वृद्ध पूजाया वा युवीच्यते । स भावान् गार्ग्यायणी गार्ग्यौ वा
 पूजायामिति कि गार्ग्य एव । कुत्साया इति ये येषु वा न उक्तास्ते निन्दाया
 अयुवानो वा भवन्ति गार्ग्यायणा गार्ग्या वा अल्प इत्यादि । इदानीं वृद्धलक्षणमाह
 आर्दजित्यादि अत्रा मध्ये यस्यादैच् आयाति तद्वृद्ध वृद्धा प्रणयन्ति यथा मालाया
 इदं मालीय शिवस्य विषया दंश, शैव तत्र भवः शैवीय, औपगवीय इत्यादि ।
 प्राग्ब्रह्माभिधानेऽत्रा मध्ये एडादि तद्वृद्ध यथा एनीपचनी देशस्तत्र भव एनीपच-
 नीय, गोनर्दीय, भोजकटीयः गोमर्तया सत्या एङि कि अहिच्छवे भव, आहि-
 च्छव, कान्यकुब्ज, प्राग्ब्रह्म इति कि देवदत्तो नाम बाहीकग्राम, तत्र भव देवदत्तः
 गोमर्तामद गोमर्त प्राग्ब्रह्म शस्तु “प्रागुदीच्या विभजते हस, चौरमिवादकम् । विदुषा
 श्रुत्सिद्धार्थं सा न पातु शरावती” । त्वदादिरपि वृद्धसुच्यते व्यत्र भवत्स्यदीयः
 अस्मादीय इत्यादि एव गोत्र आदि परं येषा तानि गोत्रोत्तराणि यस्य गोत्रि
 परीत्तर दमित्यस्य विशेषण यथा शुद्धगार्ग्यस्याय शुद्धगार्गीयम्कात्र, एव वृद्धकाश-
 प्रीय इत्यादि । परे तु जिह्वाकाव्यहरितकयोर्हृद्वल नच्छन्ति तेन ज्वैहाकात्र,

४१६ । णित्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु
द्वान्त्यदानाम् ।

णित्ते ७, त्रि १, आद्यच. ६, सुभग-सुपञ्चालाद्यो. ६॥, तु ११, द्वान्त्यदानाम् ६॥

अचां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु
द्वयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्त्वन्त्यस्य दस्य । [३३७ न्वीर्लोपी तौ
तेऽच्चे] बाह्योरपत्य बाह्विः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्दविः,
उडुलोन्नीऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निश्मर्माणोऽपत्यम् अग्नि-
श्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

हरितकात इति । नामधेय वृत्तमुच्यते । यथा यज्ञदत्ताय यज्ञे दत्त इत्यादि
एतास्मिन् सञ्ज्ञा यथायथ विशेष्यलक्षणेषु वक्तव्या इति ॥ ४१५ ॥

सूत्रं य इत् यस्य स णित् णित्वासौ तश्चेति णित्. तस्मिन् । आदिश्चासौ
अच्चेति आद्यच् तस्य । सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ तौ आदौ ययोस्तौ
सुभगसुपञ्चालादौ तयोः । इ च अन्तश्च द्वान्तानि च तानि द्वानि चेति द्वान्तदानि ।
तेषा अचा मध्ये आद्यस्याचो त्रि स्यान्निति ते परे । सुभगादेस्तु द्वयोः पदयोराद्यचो
त्रिः । सुपञ्चालादेस्तु अन्तस्य पदस्य आद्यचो त्रिः स्यादित्यर्थः । पूर्वम्. अतएव
वृद्धि स्थानिवत्त्वेन निर्देशेऽपि अत्राचो ग्रहण परस्वे आद्यचोऽनुवृत्त्यर्थम् ।
बाह्यादीनाह बाह्योरपत्य बाह्विरिति पूर्वेषु षष्ठ्यन्तात् णि । अकारस्य वृद्धि ।
क्तेर्लुक् त्वे चैवनेन षष्ठ्या लुकि न्वीर्लोपीताविति उकारस्थोकारे सधौ बाह्वि
इति भागस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया स्यादुत्पत्ति एव सर्वत्र । यथा विभक्त्या वाक्य
तद्विभक्त्यन्तात् प्रत्यय । उपविन्दोरपत्य औपविन्दविः एवम् उडुलोन्नीऽपत्य
औडुलोमिः अग्निश्मर्माणोऽपत्य अग्निश्मिः उभयत्र न्वीर्लोपीताविति न लोपे ययो-
रित्यकारलोपः कृष्णस्यापत्य कार्ष्णिः । बाह्यादिस्तु बाहु चटाकु उपचाकु निताकु
बूडा वलाका वृषाक पुष्करसद्व अन्तरहित सुमित्रा हस्तिना कृष्णदेव आजीगर्ग
युधिष्ठिर अर्जुन शम्भु गद प्रद्युम्न राम रावण लङ्का इन्द्रश्मन् उदय अजधनु
उपविन्दु मूषिका ध्रुवका जगला शकुन्ता अनडुत् देवशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन्

अष्टन् शङ्खमेदिन् खरनर्दिन् प्रकारमर्दिन् मासशराविन् जेमष्टत्वक् इत्यादि । अत्र येऽदन्तास्तेषां गणान्तरपाठात् णेरप्राप्तौ बाह्यादौ पाठः ॥ ४१६ ॥

श्रीराटी—ए इत्यस्य स णित् णिञासौ तश्चेति स णितस्तस्मिन् आदिशासौ अच्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ तावादी ययी, तौ सुभगसुपञ्चालादौ तयोः, हे च अन्तश्च तानि ह्यन्तानि तानि च तानि दानि चेति तानि ह्यन्तदानि तेषाम् आद्यच् इति अजपेक्षया बोद्धव्यं अन्यथा आग्निशस्त्रिं श्रीपगवि इत्यादिष्वेव स्यात् । न तु कार्ष्णि रित्यादौ स्यादच् आदित्वात् इत्याह अच्चा मध्ये आद्यस्याच् इति औडुलोमि, औडुलोमी उडुलोमा' एवं शारलामीव लोमा वे तु शेषादित्वात् अनित्श्च । बाह्यादिर्यथा । “बाहु कुनामाता कुलितकन्तरहस्तम् । भद्रशर्मा-ग्निशर्माणौ देवशर्मा च कश्यप । युधिष्ठिरार्जुनौ राम कृष्णप्रद्युम्नकेशवा । शाल्वा दशरथोऽनङ्गान् पञ्चसप्ताष्टलक्षण । जेमधुर्त्तेन्द्रशर्माणौ गदमायशराविणौ । शङ्खमेदिसुनामानौ सेनलोमशिरौन्तदा । णौ शीर्षशिरसयाय चटाकुखरनर्दिनौ । पुष्करसदजीगर्तद्रोणजीवातु पर्वता । अजघेनुश्च मण्डूक उदङ्गुगरनर्दिनौ । चूडा सुमिवा दुर्ध्ववा चूकना भगना तथा । ध्रुवका ध्रुवका जङ्घा हिडिम्बा चैव मूषिका । सवर्णा सकला चैव नगन कारुवाचिन । उदङ्गश्चशुरौ नाम्नि वेदप्राकारनर्दिनौ । सस्य लोपो भवेत् णौ च सदभुथोली मितौजसाम् । अकौशिकेशलङ्कुश्च लोप, णौणायनेऽप्युत । उपविन्दुर्यासविम्बौ निषादय्यववी तथा । षट्सु घाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिता ।” इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठ अदन्तानां णिवा-धकवाधनार्थं अन्तरहतीऽपत्य अन्तरह्वाति, सुभगादित्वात् दड्योर्त्रिं । कश्यपस्य त्रिषु पाठात् काश्यपि काश्यपेय काश्यप, । युधिष्ठिरादिर्द्वयो कुरुवंशत्वात् रामादिपञ्चानां वृणिवशत्वात् शिवादि श्वाधनार्थं । दशरथस्योभयत्र पाठात् दाशरथः दाशरथि च तथा प्रदीयता दाशरथाय मैथिलीति । उभयवानङ्गुह पाठात् आनुङ्गुहि, आनुङ्गुह्य लक्षणशब्दस्य इह कुर्वादौ च पाठात् लाक्षणि लाक्षण्यः एवं सेनान्तानां ह्यारिषेण्यः ह्यारिषेण्यः सहस्रशिरसोऽपत्य साहस्रशीर्षः । णौ शिरसः शीर्षादेश एव ह्यस्तिशीर्षः इत्यादि । पुष्करसदोऽपत्य पौष्करसादिः सुभगादित्वात् द्ययोर्त्रिं । द्रोणादित्रयाणां उभयत्र पाठात् द्रौणिः द्रौणायणः जैवन्ति, जैवन्तायनः पार्वतिः पार्वतायनः मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकि माण्डूकेय, माण्डूक उदीचोऽपत्य औदच्चि मनीषादित्वात् उदङ्गादेशः । मूषिका-शब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकि मौषिकार, । सवर्णया उभयत्र पाठात्

४१७ । योर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग्य व्यवहार व्यायाम स्वागत स्वध्वर णनः ।

यूँ ६॥, युम् १॥, दान्ते ७, अस्वङ्ग—णन ६ ।

आद्यच. स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने
क्रमादिमुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

सावर्णि. सावर्णिक. । कारुवाचिना इह कुर्वादी च पाठात् तान्त्रवायि तान्त्रवाय्य
नापिति' नापित्य । उदङ्गो नाम कश्चित् तस्यापत्य औदङ्गि अदन्तात् प्राप्ते
यौगिकशब्दान्निषेधार्थं. पाठ । एव आश्रयि । नाम्नीति कि औदङ्ग्य श्रुत्यै ।
तथाच श्रुत्यौ देवरश्मालौ इति । सङ्ख्यसोऽपत्य सादभुधि णौ सलोप एवम्
आम्नि आमितौजि । इहाकौशिके शलङ्कु पठ्यते कौशिके तु नडादी तथाच
णौ णायने उतो लोपो भवति तेनाकौशिके शालङ्कि अकौशिके शालङ्का-
यन. ॥ ४१६ ॥

य च व च यूँ तयो इय उय यूँ ततो मकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् इम्
उम् इत्यर्थः । युमिति लुप्तप्रथमादिवचन यथासंख्यार्थः । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यङ्ग्य
व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् चेति । पञ्चान्नञ् समास तस्य ।
स्वङ्गादयः सप्तरूपाः । णन्निति व्यतीहारे णन्स्तीति कृतप्रत्ययः । तेन तदन्तस्य
यङ्गश्च आद्यच इति णिप्ते इत्यनुवर्त्तते । आद्यच स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयो
स्थाने क्रमादिमुमौ स्ताता णित्तद्धिते परे । न तु स्वङ्गादीनाम् ॥ ४१७ ॥

श्रीरा-टी—य च व च तौ तयो इय उय तौ यूँ ताभ्या मभितं करोति युम्
यस्यान्तो दान्तः तस्मिन् । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यङ्ग्य व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च
स्वध्वरश्च णन् च तत् न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यङ्ग्यव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणन तस्य
पूर्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णिप्ते आदौ इमुमि कृते पञ्चाम् त्रि ।
उदाहरणानि वैयश्विरित्यादि वक्ष्यति आद्यच इति कि दधिप्रियोऽश्वः शाकपार्थिवो-
दित्वाभ्यपदलोपे दध्यश्च. तस्यापत्य दाध्यश्चि. । दान्ते इति कि इन् ल गतौ शब्द
यत् तस्येदं यातमित्यादि । ननु कथं द्याशीतिक इति चेन्न सुपाचालादिपाठेन
पूर्वपदस्थानिभित्त्वात् ॥ ४१७ ॥

४१८ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादु मृदु
व्यल्कस श्वः श्वन् स्फाकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रा-
मैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति
श्वादेः ।

द्वार-न्यग्रोधानां ६॥, श्वापदन्यङ्को ६।, तु ११।, बा ११।, ना १।, तु ११।, इति ७।,
श्वादे ६। ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च योर्युम् स्यात् श्वापद-
न्यङ्कोस्तु वा, न तु श्वादेरिकारादौ ते ।

वैयश्विः सौवश्विः । सङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङिः ।

एकोऽद्वितीयश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः । ततो द्वारश्च स्वरश्च स्वरिति
रेफान्तमव्ययश्च स्वस्तीत्यव्ययश्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वस् इति सान्तमव्ययश्च श्वा
च स्फाकृतश्च धनादिवाचौ स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम् ।
श्वापदश्च न्यङ्कुश्चेति श्वापदन्यङ्कु तस्य । श्वा आदिर्यस्य स श्वादि तस्य । द्वारादीना
यवयोरदन्तत्वाद्ग्रासौ ग्रहणं पृथक् । द्वारादिर्यवयोरिमुमो स्यातां णित्तद्धिते परे ।
श्वापदन्यङ्कोस्तु वा । न तु श्वगणप्रभृतीनां इकारादौ तद्धिते परे इत्यर्थः । अदन्ता
नाह वैयश्विरित्यादि विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्वः तस्यापत्यं वैयश्विः । अत्र यकारस्य
इमि कृते तस्यैव वृद्धिः एव शीभनोऽश्वो यस्य स स्वश्वः तस्यापत्यं सौवश्विः अत्र
वकारस्य उमि कृते तस्यैव वृद्धिः । आद्यच्च स्थाने जातयोः किं दधिप्रियोऽश्व
दव्यश्वः तस्यापत्यं दाध्यश्विः । मधुप्रियोऽश्वः मध्वश्वः तस्यापत्यं मध्वश्विः इत्यादौ
युम् न स्यात् । दान्ते स्थितयोः किं इण गतौ शब्दं धिणीऽचनाविति यादेशे यन्निति ।
यत इदं यातमिति । एवं टुडु उपतापे कृद्धोरिति किं मनीषादित्वादुकारस्य
वकारे डिरिति शब्दः । द्वयोर्वर्धयोर्भव द्विवार्धिकं इत्यादौ युम् न स्यात् । सङ्गादेस्तु
शीभनमङ्ग यस्य स स्वङ्गः तस्यापत्यं स्वाङ्गिः इत्यादीनां आद्यच्च स्थाने जातत्वाद्दान्त
त्वाच्च प्राप्नोति निषेधः । णनन्तस्य तु व्यावक्रीशी अत्र व्यतीहारेण नस्त्रीति णन् प्रत्यये
णनन्तात् स्वार्थे ण इति स्वार्थं वक्ष्यति । तेन णित्वादीपि इत्यादौ न स्यात् ॥ ४१८ ॥

४१६ । व्यासादेर्डक् णी ।

व्यासादेः ६।, डक् ११, णी ७।

वैयासकिः सौधातकिः । आत्रेयः शौभ्रेयः । गाङ्गेयः
माह्वेयः यौवतेयः ।

श्रीरा-टी—एकशसौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोध दान्तरानुपलक्षित इत्यर्थः ।
वारश्च स्वरश्च स्वश्च स्तस्थश्च स्वादुःस्वदुश्च व्यल्कसश्च श्वश्च श्वा च स्फाक्तश्च श्वश्च
स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषां आपदश्च न्यङ्गुश्च तत्तस्य पुस्व सौदत्वात्
श्वादिर्द्यस्य स' श्वादित्स्य आदि पूर्व । एतेषां यवघोरदान्तलात् आद्यच
स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्वेणाप्राप्ते वचनमिदम् । पूर्वसदोदाहरणमाह वैयश्चिरिति ।
विगतोऽश्वो यस्य स व्यश्च तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तलात् णि' यस्यादाविम् पश्चात् त्रि ।
एव शौभन अश्वो यस्य स स्वश्च तस्यापत्य सौवश्च । प्रत्युदाहरति स्वाङ्गिरिति
शौभनमङ्गं यस्य स तस्यापत्य इत्यादि वाक्यम् ॥ ४१८ ॥

व्यासादेर्डक् स्यात् णी परे डित्वादन्त्यस्य स्थाने । व्यासस्यापत्य वैयासकि
यकारस्य इमि कृते वृद्धौ डक् । एव सुधातुरपत्य सौधातकि । अत्र णी परे
सुधातृशब्दस्य डक्विधानसामर्थ्यादेव णिः । व्यासादिस्तु व्यास वृद्ध निषाद
चण्डाल विश्व सुधातृ इत्यादि । अत्रादीनाह अत्रेरपत्य आत्रेयः सुभस्यापत्य
शौभ्रेयः । अत्रादिस्तु अत्रि निधि शुभ विष्ट पुरु ब्रह्म कृत शतवार शताहार
शलाका शला खुला कुमारिका कुवेरिका अम्बिका गन्ध पिङ्गला खलीन्मत्ता
रोहिणी अजवस्ति विश्वक्रन्दि शलाकाभू न्खलाभू विमातृ विधवा किकसा रुक्मिणी
दशशालूक शाकम्बि गोधा ककलास अनीवी प्रवाङ्गण भरत भारत मृकण्डु मयूर
कर्पूर अन्यतर आलीढ सुदन्त दन्त सुदत्त सुनामन् कद्रु उद आकाशायन
किशोरिका जिह्माशिन् परिधि वायुदत्त श्वल शकल खट्वर अशोक अन्तर्दृष्टिन्
हरितिन् वलीवर्द्धिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् अश्वन् शून् कद्रु पाण्डु
अजिरेत्यादि अत्र ये आवन्ता ईवन्ताश्च तेषां गणान्तरपाठात् णि' वाघे अत्रादौ
पाठः । आवादीनाह गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय मङ्गा अपत्य माह्वेयः । एव युवते-
रपत्य यौवतेयः । अत्र युवत्यनङ्गाहीति निपातसूत्रेण युवन्शब्दात् कृतस्य

तिप्रत्ययस्यापि आवादित्वात् ण्येय । पाञ्चोष्णादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्वा
अपत्य यौवनेय अत ईवन्तत्वात् सुतरा ण्येय ॥ ४१६ ॥

श्रीराट्टी—व्यास आदिर्यस्य स तस्य व्यासार्द्धकं स्यात् णौ परे । वैयासकि-
रित्यादि व्यासस्यापत्य सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम् । डित्वादन्यस्याक् एव
वैश्वकि नैषाट्कि वारुडकि चाण्डालकिरिति एषामप्यकुकाहधिकुरुभ्यश्चेति
ण्ये प्राप्ते बाह्वादी पाठ येऽत गोत्रवाचित्वेन प्रसिद्धान्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे णिः तेन
बाहुर्नाम कश्चित् तस्यापत्यं बाह्वि इत्यादि । खट्वृक्षचित्तिघर्षेभ्यो युव ण्येर्लुक् ।
ख्यात्द्रात् चत्तियात् आषाञ्च यूत्यये ण्येर्लुक् स्यात् । कुरीत्राङ्गणापत्यं कौगव्य
तस्यापत्य युवा कौरव्यो ब्राह्मण चत्तिघे त कौरव्यायणि । द्रात् विदस्यापत्य
वैद 'तस्यापत्यं युवा वैद । एव सौत्स । चत्तियात् स्वफल्कस्यापत्यं स्वाफल्क
तस्यापत्य युवा स्वाफल्क । एव वामुदेव आनिरुड । आषात् वशिष्ठस्यापत्य
वाशिष्ठ तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठ एव वैश्वामैव गर्गशब्दो नडादिस्त्वे गते भर्गस्यापत्य
भार्गि तस्यापत्य युवा भार्ग्यायण इति आवेय इति अवेरपत्य ण्येय 'तेर्लुकि
यथोर्लोपः त्रि । शौभेय इति शुभस्यापत्यमिति वाक्यम् एव गाङ्गेय । अत्रादिर्यथा ।
“अवि शुभमुनामदत्तश्वला शालूकजिह्वाशिनौ शाकस्त्रान्यतराजवस्तिशकला
कर्पूरवीजाश्चिन । विश्वक्रन्दिशलाखलापविषय, कद्रु खडूरोऽजिर श्वानीवीभरतो
मृकण्डुकुकावस्मादशाश्वदीदश । अम्बा विसाता विधवा शलाका किशीरिका
विष्णुपुरीसयूरः । प्रवाहणा लीढसुदन्तसुग्भा कुमारिकाशीकमुदचगीधा ।
वायुर्दत्तशलाकाभू नैखाभू गन्धपिङ्गलाः । अन्तर्दृष्टी वलीवर्दी हरितौ विश्वचित्तथा ।
शतहार शताहार, खलीन्मत्ता कुवेरिका । अम्बिकारोहिणी ब्रह्महृदाकाशायनी-
भवः । विशीमुवी भुव ण्येय दाशिष्ठे ग्यासलक्षणी । अण्णायाडाजिकावान्ता
वडवा शुक्रलो मतः । विकर्ष, काश्यपे प्रोक्तस्तत्रैव हि कुसीतक' । अम्बिका च
चतुष्पाद पाण्डु कसण्डल दुष्कुला । साता पितृत्वसु, ण्येय उकाराभ्या डिदी-
रितम् ।” अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् ण्ये प्राप्ते पाठ आवादन्ताना पाठोऽतः
ण्येवाधनार्थः । शखलादिशब्दाना आवीवन्ताना अठञ्जाना नदी सातुषकी-
सञ्जकाना शिवादित्वात् ण्ये प्राप्ते पाठ । शखला इत्यत्र नाम निशखला शब्दोऽपि
कश्चित् । इह कद्रुशब्द पिङ्गवणार्थक । अथाच मेदिनि कद्रुस्त्रिषु खर्णपिङ्गे
नागाना सातरि स्त्रियाम् इति । ककलास रोहिणी अजवस्ति प्रभृतयो येऽत्र चतु
ष्याज्जातिवाचिनस्तेषा अचतुष्याज्जातिवाचकत्वेऽपि ण्येयार्थः पाठः विधवाशब्द-

४२० । ओर्लोपोऽकट्टुपाण्डुरेये ।

ओः ६१, लोपः ११, अकट्टुपाण्डुरीः ६॥, एये ७ ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् नत्वनयो । कामण्डलेयः ।
तयोस्तु काट्रवेयः पाण्डवेयः ।

स्यावादित्वात् णौ सिद्धे पाठः यदा दु शौलाभिधायिनी तदैव बाधनार्थं प्रवाहण-
शब्दस्य सुभगादिमुपच्चात्वाद्यो. पाठात् प्रवाहणेयं गोधाशब्दस्यापाठी गोधादे-
रारस्य नित्यत्वज्ञापनार्थः । भुवोऽपत्यं भूवेयं ण्येये भुवादेशः भुव इति किं
शालाकार्मेयं लिखाभेयं, ण्येये भूर्लोपः । श्यामयो वाशिष्ठः ब्राह्मणेयो वाशिष्ठ
अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायाणि, लाक्षणायाण्यं अण्येय इत्यादि । हरिरपत्यं हरिय
एवं वैषवेयं शक्तेय इत्यादि । अण्ये इति किं दाक्षिरपत्यं दाक्षायण, दाक्षायणः ।
इत्रच इति किं मारीच सौरुच, वडवाया अपत्यं वाडवेय, शुक्लं अन्यत्र वाडव,
वैकर्णेयं काश्यप कौसीतकेयं काश्यप अन्यत्र वैकर्णि, कौसीतकिं चतुष्पाद इति
कमण्डलुश्चतुष्पादजातिविशेषः, तस्यापत्यं ण्येये उत्तलोपार्थमाह ॥ ४१८ ॥

कमण्डलीरपत्यं कामण्डलेयं अत्र कमण्डलुशब्दात् सञ्ज्ञायामूपं प्रागुक्तं । ऊव-
न्तात् ण्येये उकारस्य लोपः । महाकुलीन ऐत्लाके ५३ 'दाशरथिर्ममिति' भट्टौ ।
ऐत्लाक इति तु इत्लाकुमाचष्टे इति जौ डिच्वात् टिलोपे इत्लाकयति इति स्थितौ
ततः इत्लाक्यते इत्लाकुरुच्यते असौ इति कर्मणि घञि इत्लाक, इत्लाकस्याथ
ऐत्लाकः इति साध्यम् । तयोस्तु काट्रवेयः पाण्डवेयः अत्र ओर्लोपोऽपाठविलुप्तकारस्य
ओकारः । पाण्डुशब्दस्य गर्गादिपाठात् ण्ये पाण्डव्यः शिवादिपाठात् ण्ये
पाण्डवः ॥ ४२० ॥

श्रीरा-टी—कट्टुश पाण्डुश्च तत् कट्टुपाण्डु तस्य पुस्त्व सौत्रत्वात् अनिताऽका ण्यौ
गृह्यते उकारलोपे कामण्डलेयः एव श्रितिवाहीरपत्यं श्रैतवाह्येयः अन्वाया अपत्य
आम्बेयः काट्रवेयः इति नागमात्वाचकस्य नेह ग्रहणं तस्यैवन्तत्वात् ण्येयप्राप्तेः ।
पाण्डवेयः इति शिवादित्वात् पाण्डवः दौष्कुल्यं दुष्कुलीनः । मातृष्वस्य पितृष्वस्य
ण्येयो डिच् मातृष्वसेयः पैतृष्वसेयः पितृष्वसादित्वात् मातृष्वस्यैयः पैतृष्वस्यैयः
अदितेरपत्यम् अदितेयः कुर्वादित्वात् आदित्यः एव दैतेयः दैत्य आहूतिगणो-
ऽयम् । आवाद्युदाहरति माह्वेयः इति मञ्चा अपत्यम् इति वाक्यम् एव द्यौवतेयः

४२१ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी
रजकी वलीवर्ही ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पर-
स्त्यनुसृष्ट्यनुदृष्टिकुलटाम्य इनेयः ।

कल्याणी—कुलटाम्य' ५॥, इनेय' १ ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

सौपण्येय कौम्भकारिय । द्यौचीऽनद्या नदीवर्जितात् प्रीत्यान्तात् द्यौच ष्येय,
स्यात् । दाण्डेय गौपेय नद्या इति किं गौणा गोदावरी गौण इडाभ्यो नदी
मानुषी सञ्ज्ञाय इति ष्येयप्राप्तिर्विषयम् एतत् ग्रन्थकृता माह्वेय इत्युक्तम् ॥ ४२० ॥

अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् एय इति सप्तम्यन्त षष्ठ्यन्त भ्रत्वाऽनु-
वर्तते इति त्रयोदशस्य परस्य ष्येयस्य स्थाने इनेयः स्यात् । स्थानिवत्त्वाद्बुद्धि
स्त्रियामौप् च । कल्याणा अपत्य काल्याणिनेयः, स्त्रिया काल्याणिनेयी अत्र
सुभगा दुर्भगा परस्त्री इति त्रयाणां सुभगादित्वात् उभयपदस्य हृद्भिः यथा सौभागि-
नेयः परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्येयः इत्यत्र इनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात्
यथोर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्तौ अस्मैव हृद्भिः ॥ ४२१ ॥

श्रीरा टी—कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च वलीवर्दी च
ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुदृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च कुलटा च ता,
ताभ्यः । राजतीस्थाने रजकीति लिपिकरप्रमादः । जिनेन्द्रबुद्धिपाटीन जृधोरत्त्येन
साधितम् एभ्यश्चतुर्दशभ्यः पूर्वस्थितत्तन्निर्दिष्टस्य ष्येयस्य क्ति विपरिणामात्
इनेयः यकारणकार विनैवादेशः । अतएव षीत्त्वादीप् णित्वाद्भिः । तेन कल्याणि-
नेयीत्यादि । इती लुगिनेयस्य परस्त्रिया । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इती लुक्
स्यात् पारस्त्रैण्येयः सुभगादित्वात् पदद्वयोर्निर्गमः । इडासत्यर्थकुलटाया ग्रहणं तेन सत्या,
कुलटाया अपत्य कौलटिनेयः, अत्रादेराकृतिगणत्वात् कौलटिनेयः । असत्यास्तु
कौलटेर कौलटेयः । सौभागिनेय इति । सुभगादिर्यथा । “सुभगजङ्गलकृत् सिन्धु
धनु वनजदीक्षरा । वध्यो गी गारवेण्यश्च शतकुम्भपरस्त्रियौ । इह सर्वपरादिस्तु
लोक प्रयोग इत्यपि । असिंहत्या चतुर्विद्या कुरुप्रज्ञाल एव च । अग्निदेवादिभूतौ
च ष्येय राजपुरुषौ मतः । सर्वात् पुरुषभूमी च तथा वान्तरङ्गत् अतः । अन्वादि-

शति कोऽपि स्यादनुसवत्सरो मत । अस्य ह्येत्यस्य ह्येत्यौ च तथा कुरुष्कतो मतः ।
 स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्वनङ्गं स्मृतम् । अभिगमोऽनुहोडश्च प्राग्लेशनगरान्तदा ।
 नेन्द्रान्तघादिवरुणास्तर्चे च्छेदेवता अपि । अथ प्रवाहण, ष्येये ष्येयान्ताच्च षयी-
 त्यपि । अङ्घोदिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनट यदि । अनौश्वरोऽशुचिश्चैवान्नैवज्ञा-
 कुश्लौ मती । सुभगादिरिति ख्यातोऽस्यस्त्वन्तेषु तान्त्रिकै ।” सुभगादीनि दान्यु-
 चरदानि येषां ते सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयम् । इयोइयोर्त्रि । एव सौभाग्यं
 दौर्भाग्यं महासोभगाय दीयते उद्याचिदिषु कान्दसः । कुरुजङ्गलं भवः कौरु-
 जाङ्गलः कश्चित् जङ्गलवेनुवनजान्ताः । सुभगादौ न पठ्यन्ते तन्मते कौरुजङ्गलः । वैश्व-
 धेनवः सौवर्णवनज इति । सुहृद इदं भावः सौहार्दं सौहार्दम् इह मुख्यस्य ग्रहणात्
 आदिष्टस्य तु सौहृदमिति सुहृद इदं सौहार्दं शक्तुप्रधानं, सिन्धु मध्यदेशोपात् शक्तु-
 सिन्धु तत्र भवः शक्तुसैन्धवः सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तेन तदन्तर्विशेषिणि ष्य
 वैश्वधेनवः समूहे आधेनवः सौवर्णवानजः वयोगशब्दो विद्यादिस्तस्यान्तरापत्यं ट्,
 वाध्योगः अनन्तरं वाध्यौगि । आगारवैश्वनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैश्वः,
 एव शातकौश्वः परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्येयः ष्येयस्य इनेय इह लोके भवः ऐह-
 लौकिकः लोकोत्तरादिति णिकः सर्वलोके विदितः सार्वलौकिकः परलोके भवः
 पारलौकिकः, प्रयोगे भवः प्रायौगिकः आव्यात्मादित्वात् णिकः असिद्धत्याया भवः
 आसिद्धात् चतस्रो विद्याः चतुर्विद्याः चतुर्विद्या एव चातुर्विद्या चातुर्वर्ण्यमित्यन्तः ।
 परे तु विद्यास्थानेऽप्येवमाहुः कुरुपाञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः, अधिदेवे अधिभूते भवम्
 आधिदेविकम् आधिभौतिकम् आव्यात्मादित्वात् णिकः । राजपुरुषस्य भावी ब्राह्म-
 णादित्वात् ण्यः राजपौरुषः घेता किं राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणि सर्वपुरुष-
 स्येदं सार्वपौरुषः सर्वभूमिं निर्मितम् ईश्वरः सद्योगः, उत्पातो विदितो वा सार्वभौमः ।
 अन्तरहृतोऽपत्यम् अन्तरहृति, अनुशक्तिकस्येदम् अनुशक्तिकम् अनुसवत्सरेण दीयते
 आनुसंवत्सरिकम् अस्य ह्येतिः प्रयोजकस्य आस्यह्येतिकः, गणपाठात् मध्यलुक् ।
 अस्य ह्येत्येति युक्तं आस्यहात्यः ष्यः । अतः परैकदिशि न अस्य ह्येति अस्य ह्येत्यौ शब्दौ
 न पठन्ति । अस्य ह्येत्यशब्दोऽप्याग्रे वर्तते । कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः गगादित्वात्
 ण्यः । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादि बाह्यादित्वात् णि । सूत्रं पूर्वं यस्य स सूत्रपूर्वः,
 स चासौ नङ्गश्चेति तस्यापत्यं सौतनाङ्गि । अभिगममृच्छति अभिगमिको गुणः ।
 अनुह्येतेन पठति आनुह्येतिकः । नगररूपमिदं येषां ते प्राग्लेशे वर्तमानाश्चेत् सुभ-
 गादयः । पुण्ड्रनगरे भवः, पौण्ड्रनागरः, सौन्दनागरः । प्राग्लेश इति किं महानगरं भवः

महानागर' इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तं घं आदिर्यस्य स घादि घादिश्चासौ वरुणश्चेति
 घादिवरुण इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च तो न विधीते यासु ता' तच्छब्दं न देवतोच्यते ।
 तासाञ्चः इन्द्र तच्च तस्मिन् तथाच देवतानां च सति देवतावाचकशब्दाः सुभगादौ
 पठ्यन्ते तेनाग्निश्च मरुच्च तौ देवतेऽस्य आग्निमासुतं कर्म क्रियते यी देवताइन्द्र, सूक्त-
 सम्बन्धी हवि सम्बन्धी वा तवैवायं विधि इह तु न भवति स्कान्दविशाख, ब्राह्म-
 प्रजापत्य, नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं सौमेन्द्रम् ऐन्द्रावरुण हविः इह तु स्यादेव
 ऐन्द्राग्रम् आग्निमासुतम् । अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽत्रादिषु पठ्यते ण्येय एव तस्य
 ग्रहणं तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहण्यं तस्यापत्यं युवा प्रावाहण्यं एतदादि सर्वं
 सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते । तेन पूर्वदस्य विकल्पं प्रावाहण्यं प्रावाहण्यं च । आदि
 ऽसौ अचेति आद्यच् न अत् अनत् आद्यच् अनत् यस्य तत् परिमाणविशेषणं तथा
 चाकारात् भिन्नाद्यच् अद्वादिपरिमाणं सुभगादौ पठ्यते तेन अर्द्धद्रोणेन क्रीतम्
 आर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् अनदिति किम् अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रस्थिकम्
 अर्द्धप्रस्थिकम् इति कश्चित् सुपञ्चालादित्वात् अर्द्धद्रौणिकम् अर्द्धकौडविकम् । एवम्
 आर्द्धप्रस्थिकम् आर्द्धशौचम् अर्द्धशौचम् आर्द्धतज्जम् अर्द्धतज्जम् आर्द्धशौलम् अर्द्धशौलम्
 आर्द्धपुण्ड्रम् इत्यादि । अस्य सुभगादि, तन्ने तान्त्रिकैरुक्तं तेन उदकशुद्धस्यापत्यम्
 औदकशुद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्ख्या साहित्येन सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते । सुसर्वा-
 र्द्धाञ्जनपदा दद्यामद्रादिशब्दं ते । प्राग्ग्रामनगरादिभ्योऽवयवावृत्तवाचिनः । सवत्सरस्तु
 सख्यादि, सख्या रुख्यादिरेव च । अज्ञानपरिमाणञ्च सख्यादिचेदनामनि । अभि-
 विधाति सख्यादिवर्षं प्रोष्ठपदान्तुजं । अथ प्रवाहणं ण्येयं ण्येयान्तवर्णोऽपि ।
 अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजमयदि । अनौश्वरी शुचिश्चैव चैवशाऽकुशलो मतौ ।
 अनिपुणश्च केप्यत्र यथा तथा यथा पुरी । सुपञ्चालादयश्चेते कथ्यन्ते कोविदीक्षितैः ।
 सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपद्या सुपञ्चालादौ पठिता तेन सुपाञ्चालं भव
 सुपाञ्चालक, एव सर्वपाञ्चालक अर्द्धपाञ्चालक, अथानन्तरं ते जनपदा
 मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाद्ये इवन्ति तदा सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वपाञ्चालक
 उत्तरपाञ्चालक दक्षिणपाञ्चालक अमद्रा इति किं पूर्वमद्र आपरमद्र दिग्वाच-
 केभ्यः प्राग्नेश्वरिणि ग्रामनगरवाचका सुपञ्चालादौ यथा पूर्वा चासौ इषुकामशनी
 तत्र भव पूर्वेषुकामशम पूर्वकाण्डवृत्तिक नगराणां तावत् पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे
 भव, पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकाण्डकुञ्जकः नगराणां ग्रामग्रहणेनव सिद्धे भेदेन
 यत् उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धमेदप्रतिपत्त्यर्थं तथाच दिक्पूर्वसमुदायं पूर्वेषु

४२२ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

क्षुद्रागोधाभ्य ५॥, वा । १, एरारौ १॥ ।

नाटेरः नाटेयः, गौधेर गौधारः गौधेयः । गार्ग्यः वात्स्यः
जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

कामशस्यादिर्यामनामधेयम् इह तु दिग्वाचक विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगर-
माह । पूर्वव ग्रामवाचकसमुदायस्यादिकपूर्वोवयवादुत्तरस्य त्रि' । इह तु दिग्वाच-
कान्ननगरस्योत्तरदस्य त्रिरिति । ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिन
पूर्वदात् ऋतव सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्व वर्षाणां पूर्ववर्षास्तत्र भव पूर्व-
वार्षिक पूर्वहैमन्तम् अवयवादिति किं पूर्वासु वर्षासु भव पूर्ववार्षिक । सख्या-
पूर्वसंवत्सर सुपञ्चालादौ पठ्यते यथा द्वौ संवत्सरौ व्याप्याघौष्टी भूतो भावी वा
त्रिसावत्सरिक एव सख्यापूर्वसख्यापि सुपञ्चालादौ यथा द्वेषटी व्याप्याघौष्टी
भूतो भावी वा त्रिषाष्टिक, त्रिसाप्ततिक द्विषष्ट्यादिशब्दा सख्यासु वर्तमाना
कालाधिकारीयत्यमुत्यादयन्ति । सख्यादिशानवर्जित परिमाणमसंज्ञायां सुपञ्चा-
लादौ पठ्यते । यथा द्वौ कुडवौ मानमस्य द्विकुडविक, द्वाभ्यां सुवण्याभ्या
क्रौत द्विसौवर्णिकम् । अनामनि इति किं पाञ्चलोहितिकः पाचकपालिक ।
भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी त्रैवार्षिक तथाच नचत्वं तामिर्युक्तकाल
इत्यर्थे ण तस्याऽर्धशेषे लुप् प्रोष्ठपदा तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनचत्वात् ण, प्रोष्ठपाद,
ज इति किं प्रोष्ठपदासु भव' कुशलो वा इत्यर्थे ण प्रोष्ठपद प्रोष्ठपदा । इति
निर्देशात् तत् पथ्यायभाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहण तेन भाद्रपद अजि तु भाद्रपद
इति । अथ प्रवाहण णेय इत्यादि प्रयोगा प्रदर्शिता । केऽपीत्यादि आहुरिति
शेष तेन अथाथातथ्यम् अथाथापूर्थं परमन्तं अथाथातथ्यम् अथाथापूर्थमिति ॥४३१॥

क्षुद्राश्च गोधाश्च क्षुद्रागोधा ताभ्य परस्य आरस्य एरारौ । क्षुद्रा शीलकुलहीना
अङ्गहीनाश्च । गोधा गोधादि अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्षुद्राभ्य, परस्य
ण्येयस्य एर, स्याद्वा । गोधाटे परस्य ण्येयस्य एरारौ स्याता वा इत्यर्थः । शील-
हीना यथा नय्या अपत्य नाटेर नाटेय, एव कुलटायाम् अपत्य कौलटेर' कौलटेय
पूर्वादिनेये कौलटिनेय एव' दास्या अपत्य दासिर दासिय । अङ्गहीना यथा ।
काणायाम् अपत्य काणेर, काण्येय, गोधायाम् अपत्य गौधेर, गौधेय, गौधारः ।

चटकाया अपत्यं चाटकेर अत्र यथोर्लोप इत्यत्र ययोरिति ज्ञापकादाकारलोपा-
भावः वाशब्दव्यवस्थयास्य नित्यम् । एवं स्यपत्ये णेयस्य लुकि चटका इत्येव
निपात्यते । गगादिमाह । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः इत्यादौ ययोरित्यनेन अकारादे-
लोपः । स्यपत्ये गार्गीं सूच्यागत्वस्येति यकारलोपः एव वाक्य इत्यादि ॥ ४२२ ॥

श्रीरा-टी—सुद्राश्च गोधाश्च तास्ताश्च व्वनिर्द्देशनार्थं एयवाविधानसामर्थ्यात्
नय्या अपत्य इति वाक्य पक्षे नाट्ये एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा
कौलटेर कौलटेय शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायान्ता काणाया अपत्य काणेर
काणेयः एव कौञ्जेर इत्यादि । गोधार इति गोधाया अपत्यम् इति वाक्य सुद्रा-
दिपाठात् गौधेर अत्रादौ पृथक् पाठात् गोधेय इति जुष्टस्यापत्यं जोष्टारः स्यात्
अपत्यं मार्गार षण्डस्यापत्यं षण्डारः काक्या अपत्यं काकार सृषिकाया अपत्यं
सौषिकारः बाह्वादिवात् सौषिकिः । चटकाभ्यो नैरो लुष्ण तु स्त्रियाम् । चटकाञ्च
चटकायाश्च परस्य णेरस्य ऐर स्यात् । स्यपत्ये ऐरस्य लुक् । अतएव चटकात्
ण्येय चटकस्य चटकाया अपत्यं चाटकेरः स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया अपत्यं
स्त्री चटका । गार्ग्यः इत्यादि । ननु गगादिनडादिभ्यां गोत्र एव षण्यणायनी तत्
कथमपत्यसामान्ये विहित इति चेत् सत्यं जामदग्न्यं पाराशर्यं इत्युभाभ्याम् अन-
न्तरं षण्यस्य द्रोणायन इत्यत्र णायनस्य दर्शनात् सामान्येनोक्तं अन्यत्रान्तरं षण्यस्य
द्रोणायन इत्यत्र णायनस्य दर्शनान्न सामान्येनोक्तम् अन्यत्रान्तरं एवेति भावः ।
गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यं अनन्तरं तु अत्र णि गार्गिरित्यादि । गगादिर्धया । गर्गी-
वत्पाकृतीरेभ्यो व्याघ्रपादवटः शठः । अजो विलस्यन्निवेशौ जवमानो धनञ्जयः ।
दृक्षो विश्वावसुः शङ्खा वर्मधूमपुल्लयः । सस्मृतिर्वेदभृदयागिन्द्राजस्वसेमधुः ।
विप्रेऽण लोहितो मण्डुर्जिगीषुर्गुहसुनरः । कपि बोधवतश्छास्त्राङ्गिरसेऽप्यय-
कौशिकिः । कद्रुः शसित्वसूत्रिन्द्र मानाथी मनुकच्छपाः । मङ्सुः शम्बुः कतेस्तण्ड-
स्तरुक्षो रुच मङ्गु च । तनुः ण्यरुक्तश्चैव शकलभनरः तथा । कण्वागस्तिविरो-
हितौ वषवह पूर्वोऽण शिष्यन्तु कृष्णो भिण्डिलशण्डिलौ च चिकितोदम्भस्तिचि-
भिषक् । गोकचारिव काचुलूकसुयनौ स्थूलासुनाभ्यृणुकम् । ताता मन्वितभिण्य-
जोऽश्मरथ गीनुन्द तथा कुण्डली । अनडुदयश्चवल्का च पर्णवल्का पराशरः ।
जतुकर्णः शकराच्च धृतिमाषश्च पिण्डलः । मूयानो वृहदाग्निश्च कुटीभृज्जमदाग्रि-
च । लोहितादिश्च कर्णादिर्गंगादौ परिकीर्त्तिताः । गर्गस्याऽन्तरापत्यम् इति वाक्य-
णं यथोर्लोप इति अकारलोपे त्रि स्त्रिया पिच्चादीप् गार्गी वानायनपक्षं गार्ग्या-

४२३ । ओदौतोऽज्वत्तक्तद्वय-क्यङ्याः ।

ओत् औतः ५।, अच्वत् १।, तक्तद्वय क्य-ङ्या १॥।

ओदौङ्गा परस्तसंज्ञः क्तसंज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अज्वत्
स्यात् । बाभ्रव्यः । नाङायनः गार्ग्यायण दाक्षायणी ।
पैट्ष्वसौयः । माट्ष्वसौयः । रैवतिकः । आश्वपालिकः ।
यादव. आङ्गिरसः ।

यणी एव सर्वबोद्धनीयम् । इह पुलस्तिशब्दापाठात् वे पुलस्तय, पुलस्त्यशब्दस्य
तु वे पौलस्त्या इति । यद्यपि वेदभृच्छब्दादृषिणो कृते पश्चात् स्वार्थे ण्ये वेदभृत्य
इति सिद्धयति तथापि वे लुकि वेदभृत इति सिद्धार्थः पाठः, तत्र तु वेदभृत्या
इति राजशब्दोऽसि गर्गादि तेन राजस्यापत्य राज्य से तु सौराजि एतेनान्येषा
सेऽपि सौगार्य इत्यादि । माधव्यो विप्र अन्यत्र माधव शकलान्ताङ्गीहितादे-
ष्यस्य स्त्रिया नायन्नित्य तेन लौहितायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्य काप्य, स्त्रिया
काप्यायनी एव बोध्य, बौध्यायनी वातण्ड्य वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु कापेय
बौधि, वातण्ड्य शिवादित्वात् ण, अनाङ्गिरसेऽपि गर्गादित्वाच्च वातण्ड्य स्त्रिया
वातण्ड्यायनी वातण्डीति कश्चित् ॥ ४२२ ॥

अच् इव अज्वत् अचत्तुल्या । तस्य क्तञ्च तौ तक्तौ च तौ यौ चेति तक्तद्वयौ
तक्तद्वयौ च क्यञ्च इत्यत्र ते । बभ्रव्यपत्य बाभ्रव्य इत्यत्र ण्यो कृते ल्वीर्लोपीताविति
उकारस्यैकारे अनेन यकारस्याचत्तुल्यत्वे ओकारस्यावाटेश । एव नावा तार्थ्य
नाव्यम् अत ढघेकादिति णो कृते अनेन यकारस्याचत्तुल्यत्वे ओकारस्य आव् ।
एव स्तूयते य, स स्तव्य' तव्यानीयया इति यप्रत्यये उकारस्य गुणे यकारस्य अच्
तुल्यत्वात् ओकारस्य अव् । एवञ्च भाव्यमित्यत्र व्यणि कृते ह्रस्वौ यकारस्याचत्तुल्यत्वे
ओकारस्य आव् ओकारस्य अव् ये । एवञ्च गामिच्छति गम्यति नावमिच्छति
नाव्यति इत्युभयत्र क्यीम्बादयश्चेति क्ये कृते यस्याचत्तुल्यत्वादवावौ । एवञ्च
गौरिवाचरति गम्यते नौरिवाचरति नाव्यते इत्युभयत्र घान्ङक्तीति ङे तस्याच्
तुल्यत्वादवावौ । नचात्र अथा योरित्यनेन पक्षे वकारलोपीऽन्विति वाच्यं न लोप-
क्यङ्ये इत्यनेन क्यङ्यग्र्योर्नकारलोपादन्यस्य विरामविहितकार्यस्य निषेधेन दान्त-
त्वाभावात् अतएव वाचमिच्छति वाच्यति इत्यादौ न कौडादि । ननु त्यय इत्युक्तौ

अत्ययकारिणैवेतिहौ तद्धित्यव्यय इति गौरव कथम् इति चेन्न । उङ्ग्रहे
इत्यस्य प्रपूर्वस्य प्रीयते । केवलस्य व्या भूषीऽपि श्रीयत इत्यादौ यकीऽपि अञ्चत्वा-
पत्ते । गर्गादिभ्यु गर्ग वत्स आकृति सञ्जति अत्र व्याघ्रपद वेदभट्ट वीणायाम्
पुलस्ति विवल्ति रेभ अभिवेश शङ्क शट अवट धूम वर्मिन् धनञ्जय टच्च विशावसु
जवमान लीहित सशित वम्भ, मण्डु मङ् च मङ्ग, मनु वीध शम्भू नितु गुग्गुलु
जिगीषु मन्तु तन्तु इन्द्र मनावी मनावी मनु कत्यक रूच तनुच तरुच तण्ड
वतण्ड कपितक कुरुकत सकल देवहु कख गीकाच अगस्ति कुण्डली अनङ्गाह
यज्जवल्क पर्णवल्क जात विवीहित वृष गणनावह गण शण्डिल सुद्रल मुषल पराशर
कानूकर्ष मन्वित अश्वरथ शर्कराच पुतिमास स्थूला अवरका पिङ्गल कण गोलुन्द
उलुक दितिच भिषज् विश्वज भण्डिल दन्त किकत एकलू पिपलु वृहदग्नि
कमदग्नि सुलीभिन् कुटीषु पाण्ड इत्यादि । ८७ । नडादिमाह । नडस्यापत्यं
नाडायन, ज्ञाणि एतदुभयप्रत्ययान्तेऽपि नडादि स्यादित्यत आह गार्गायणः
दाक्षायणीति गर्गस्यापत्य गार्ग्यं गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायण अत्र क्यञ्चौ चेत्यत्र
आकारवर्जनात् शास्त्र लीपो न स्यात् । एव दक्षस्यापत्य दाक्षि, दाक्षे, स्यपत्यं
दाक्षायणी अत्र यथोलीप इति इकारलोप पित्तादीप् । नडादिभ्यु । नड अश्व
अग्नन् शङ्क विद पुट रोहिण्य खर्जूर स्वरूप भडिल भडित भण्डिल भण्डित प्रकृति
वामदक्ष अनुयौवा काश काण कोशल गालाच अकंश्चन् वलसद चक्र कुल श्विष्ठा
विविन् गोमिन् श्मान धूम धूम वामिन् विश्वानर कूट जल वड शीघ्र अहं वृच
विश्व्य विशाल गिरि चपल चुप दासक वैष्ण वाप्य अनुडुह्य अर्जुन शूद्रक
मुमनस् ओजस् हस आतप किर खिर खदिर चरमुञ्ज इतिक इतिस उदक
नमक सप्तन् राजव्यतिक प्राण नव सायक दास मित हौप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर
कातर काखल काश्य काव्य अज अमुष्य अमिव लिख चित्र कुमार लीह मूर्ध
क्षत्र शिशपा अय श्य शकट टण शलभ मिसत ऋच् जल इन्व जलन्वर
युगन्वर हसक दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसन मुञ्जत्य स्थिरक ब्राह्मण चरक
वदर अमसव स्वरूप कामुक ब्रह्मदण्ड उडुन्वर शीघ्र आलीह मण्डप इत्यादि ।
कुञ्जादिस्तिकादिश्च नडाद्यन्तर्गणौ ॥ ११६ ॥ पिटवसादिमाह । पिटवसुरपत्यं
पेटवसूय एव माटवसूय स्त्रिया पेटवसूया पित्ताभावादावेव । पिट-
वसादिभ्यु । पिटवसा माटवसा भाता चतुष्टयमिति । रेवत्यादिमाह । रेवत्या अपत्यं
रैवतिक एवम् आश्वपालिक, । रेवत्यादिभ्यु । रेवती अश्वपाल हारपाल भणिपाल

इक इणिक इकयाह् कर्णयाह् कुङ्कुटाह् ॥ ८ ॥ शेषमाह । यदीरपत्य' यादवः
अव न्वीर्लोपौताविति उकारस्य ओकारेऽव् अङ्गिरसीऽपत्य आङ्गिरस एव रघोः
राघव उपगो, औपगव पशो पाशवः इत्यादि । न्वीर्लोपौतावित्यनेन प्राप्त
नलोप निषेधयति ॥ २३ ॥

ग्रीरा टी—अच औच तत्तस्मात् अजिव अज्वत् तथ कञ्च तौ तक्तौ तक्तोयं ।
तक्तद्वय तक्तद्वयश्च कश्च व्यश्च ते । बाभ्रव्य इति बभ्रोरन्तरापत्य ण न्वीर्लोपौताविति
उवर्णस्योकार, यस्याज्वङ्गावात् यलायवायाव इत्यवादेश कौशिक एवाभिधानम्
अन्यत्र बाभ्रव तनुस्थाने तनुरिति पठत्यपर । कतो मुनिविशेष तस्यानन्तरा-
पत्य काल्य, स्त्रिया काल्यायनी । कखादे प्रयोजनसमये वक्ष्यति । गर्गादेराकृति-
गणत्वात् रामरथशब्द कखादौ ज्ञातव्य रामरथस्यापत्य रामरथ्य व्वे तु
रामरथा स्त्रिया रामरथ्यायनी रामरथी रामरथ्यस्यापत्य युवा रामरथ्यायन
रामरथस्य क्वावा रामरथा सङ्गाङ्गघोषलक्ष्णिनि रामरथानि रामरथशब्दादगोवे-
ऽप्युपचारात् । कुर्वादेरपिङ्गोराजश्चयुरात्स्वनिन्मनोऽस्तु सञ्च । कुर्वादेर्गोवेऽगोवे च
णोपिप् स्यात् ख इत्यर्थे गोरारजश्चयुरेभ्यस्तु अन्ति इत्शून्यो य इत्यर्थे । मनोऽस्तु
ययोगे सञ्च न इत् । कुरोरपत्य कौरव्य कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि स्त्रिया कौरव्या-
यणी कौरव्या, केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः । एक लाक्षण्य लाक्षायाण्या
लाक्षायाण्या स्त्रिया लाक्षण्या इत्यादि । कुर्वादिर्यथा । कुरु करि गर्ग गणैका-
कृट शकल शलाका सत्यङ्कारम् । शाक शुभीमतिमङ्गुष तथा । उभौकारम् ।
एवकार कैशीरि रथकारकश्च पट्टिका । पिण्डीमूलेन्द्रजाला । शकभुक्विधा-
रक । एकजित् स्यात् न मन्यायश्च पितृमत् पथिकारिणी । हन्ता भर्ता शूर्प-
नायो दामोश्चिषि विनस्तथा । भर्तु श्वावरथ श्यावपुत्र सेनानन्दा मता । कारव'
वन्निये समाट् कैशिन्या कैशिनो भवेत् । न्येधातुर्वर्म तस्यैव वेन केनचिदीरित ।
यमादित्यावदितिसैवा पञ्चाद्यादिपतिर्दिति । पञ्चशकुलराष्ट्राधंगणवास्तु धन वसु ।
विद्याशतनवक्षेप प्राणधान्य सभाजगत् । रथकारशब्दोऽत्र नातिवचन । शिल्पि-
वचनस्तु कारत्वेन एव प्राप्ते । शके भवतीति शक भूरिह पाठबलाद्यकारागम ।
हारिषेण्य वैष्णवसेन्य बाह्वादितात् हारिषेणि वैष्णवसेनि, एव तान्त्रवाप्य तान्त्र-
वाधिरित्यादि । सम्राजोऽपत्य साम्राज्य चन्द्रिय अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात्
साम्राजिः कैशिन्या अपत्य कैशिन्य खे कैशिनादेश अन्यथा पुत्रजावे कैश्य स्यात् ।
भातुरपत्य भातव्य, ण्यस्य वम् पितृष्वसादित्वात् भावीय, कस्यचिन्मते वैष्णवशब्दस्य

कुर्वादित्वात्, वैश्य तथा च वैश्य पृथु हैहयमर्जुनश्च इति । वैशाखान्दसीति पाणिनिस्वाच्छान्दसमिदम् । यमस्यापत्य याम्य' आदित्यस्यापत्यम् आदित्य खे खलीप, अदितेरपत्यम् आदित्य प्राजापत्य एव वैश्वपत्य दितेरपत्य दैत्य, पश्चाद्यादिपतेस्तु पाशुपत' जागत्पत्यम् इति कुर्वादि । गौरपत्य गव्य राज्ञीऽपत्य' राजन्य क्षत्रियेऽभिधानम् अन्यत्र राजन मनवर्जैत्यादिना नियमेन न नलीप हनप्रण इति नियमान्न उड्लीप श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य संज्ञाया बाह्वादित्वात् श्वाशुरि मनोरपत्य मनूय ये सन् न इत । नाडायन इति नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् । नडादिर्यथा । नड भण्डित रीहिण शङ्खपुटं पद काण चर गिरि चक्र कुटम् । विद काश वनं कुल धूम जलं किर चित्र सुर खडलीह नरम् । भडिली भडली भडित' प्रकृतेश्वली नमक खदिरो मिसत । चरक शकट मुखभी वटर स्थिरक खरपः सुमनीऽजजना । शायक दासक किङ्कर दुर्ग कातर काखल पिङ्गल धूसम् । भण्डिल कौशल सुपक विशाल सातप चुपमश्वविशयम् । भृज खरूप खञ्जाल वामी दक्षी धरित्रिण । अश्ला गीली च गीलाक्ष जलन्वर युगन्धरा । ॐमार शिशपा काव्यो बौद्धार्हाविति सेतिकौ आनडूछार्जुनी दण्डीश्यामी वाम्नी च सप्तम । इन्द्रा-मुष्यो निगु' काश्या राजव्यातीकपिञ्जरा । द्वीप प्राणी दास मित्री सुञ्जाप तण शूद्रका । अनुधीव श्रविष्ठा च विश्वानरश्च हसक । मण्डपा कश्मलसम्ब खजूर चमसच्च चक्र । यौक्षी हस्ती वैखवाय्यी मुक्त शीणकामुकी । ब्राह्मणीडुम्बरा नीह द्रीणजीवन्त पर्वता । सभोऽश्वत्थीप्रदण्ड' स्यात् शलडुस्तु ह्यकौशिकी । वाशिष्ठे तु वर्षविभ्रे कृष्णाक्षस्तु पूरुषे । दर्भ आयायणे भर्गस्त्रैगर्ते शुनकस्तथा । वक्ष्ये ऋषावश्रिर्मा स्याच्छरङ्गास्तु भार्गवे । भारद्वाजे तु आवेयो भरद्वाज शपस्तथा । आवेयेऽय णायणे च क्रीष्टीरुस्तुक् सदा मत । णान्ता णान्ताश्च गीवार्था णान्ताश्च हरितादय । शिशपाया अपत्यमित्यर्थे । आद्यची णित्ते शिशपादाययो दीर्घसद-देविकानाम् । शिशपादीना णित्ते परे आद्यच स्थाने विप्रसङ्गे आत् स्यात् शाशपा-यन आनडुञ्ज इति गर्गादि णान्त, अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनायन' बाह्वादित्वा-दार्जुनि । एव साप्तायन साप्ति, पञ्चानामपत्य पाञ्चायन बाह्वादित्वात् षाञ्चि । वैश्य इति वैष्णो नाम राजर्षिस्तस्यापत्य वृद्धेऽकीशलाजादेरिति ण्यङ् वैश्यस्तस्या-पत्य युवा वैख्यायन अतएव ण्यट्, क्षत्रियर्षेभ्य इति न लुक् । द्रीणा-यणीऽश्वत्यामा इति तु पुत्रे पौत्रत्वीपचारात् । शलङ्कौरन्तरापत्यं शलङ्कायणः णायने सती लीप । इदमकौशिकी कौशिकी तु बाह्वादि, वानाथनी वाशिष्ठः

अन्यत्र वानि कार्णायनी विप्र अन्यत्र कार्णिः जातस्थान्तरा पत्यं जातायन पुमान्
 पुरुष इति किं जाताया अन्तरापत्यं जातेयि प्रातिपदिक ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
 ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम् । दार्भायण आयायण अन्यत्र दार्भिं भार्गायण वैगर्त्तं
 अन्यत्र भार्गिं शौनकायनी वात्स अन्यत्र शौनक विदादित्वात् ट् आग्निशर्मायण
 ऋषिः अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्मां शारदतायनी भार्गव अन्यत्र शारदत.
 विदादित्वात् ट् आतेयायणी भरद्वाज अन्यत्रातेयि भारद्वाजायन, प्रापायनश्चाच्य
 अन्यत्र भारद्वाज ऋषिण प्रापि अत णि क्रीष्टीरपत्य क्रीष्टायन उत्ती लुक्
 णायने इदमकौशिक इति कश्चित् । गोवविहित्वात् णान्ताऽगोवविहित्वात् णान्ताश्च नडादौ
 पठ्यन्ते तस्मादेव नियमात् यूनं प्रत्यय । मूले गार्ग्यायण इति गर्गस्थान्तरापत्य
 गार्ग्यं तस्यापत्य युवा इत्यर्थे णायन आति न णाम्य लोप एव वाक्यायन इत्यादि ।
 मूले दाच्यायण इति दक्षस्थान्तरापत्यम् इति दाक्षिण्यस्थापत्य युवा दाच्यायण एव
 द्वाच्यायण इत्यादि स्त्रिया गर्गस्थापत्य यूनौ गार्गी गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रिया
 युवत्यनिषेधात् दाच्यायणी तु दक्षस्थापत्य दाच्यायण स्त्रिया धित्वादीप् । गोवार्थ
 इति किं सीमी देवता अस्त्र सौम्यस्तस्यापत्य सौमि । सुतङ्गमस्य निवास सौतङ्गमि-
 स्तस्यापत्य सौतङ्गम शेष ण एव ट् णान्ता हरितादय हरितस्थान्तरापत्य हारित.
 विदाद्यन्तर्गणत्वात् गोवे ट् तस्यापत्य युवा हारितायन परस्त्रिया अपत्य पार-
 शस्तस्थापत्य युवा पाराशरायण इत्यादि । वाल्यादे. णायनस्य लुक् । बाल्यादे.
 परस्य णायनस्य यूनं विहितस्य लुक् स्यात् । बालस्थान्तरापत्य बालि तस्यापत्य
 युवा बालि । एवमुदीचोऽपत्यम् औदञ्चिस्तस्यापत्य युवा औदञ्चिरित्यादि । बाल्यादि-
 र्यथा । बालिरौदञ्चि भौलिङ्गे सात्यकामि च सात्यकि । औदङ्ग्यौद मदीद
 शुद्धि शालङ्कयस्तथा । गौपासङ्गौदमयी च देवस्थान्योद्गायनी । श्राफल्को दक्षिती-
 वाह चित्तिथैवोज्जिहायनि । पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुधवाणि ।
 णान्तरानामेषा प्राचा षोश्चार्वेकादेरित्यनेन लुकि सिद्धे प्राच्यार्थे प्रथगुपादानम् । प्राचा
 षोश्चाह वैङ्गादे वैङ्गादौ । प्राचा गोवे य. णिस्तदन्तात् यूनं विहितस्य णायनस्य
 लुक् स्यात् न तु वैङ्गादे । पद्मागारस्यापत्य पद्मागारिस्तस्यापत्य युवा पद्मागारि ।
 वैङ्गादेस्तु विङ्गस्थान्तरापत्य वैङ्गि, तस्यापत्य युवा वैङ्गायन । धारणस्थान्तरापत्य
 धारणि तस्यापत्य युवा धारणायन इत्यादि । वैङ्गि धारणि बाष्पीकि देवप्राणा-
 हन्तिस्तथा । तौत्रस्था सुविदेवोहि पौष्चिवैरकिवैकनि । कारेणुपादि वैकर्णी
 कालिङ्गा हंसकौ तथा । चापेटक्यासिबान्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः । देवमत्यन्ति

हृत्ती तथा दैवयजिमतं । न भरतगोवाञ्च । प्राच्यात् भरतगोवाञ्च यूनि विद्धि-
तस्य लुक् स्यात् । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनितस्यापत्य युवा अर्जुनायन. पूर्वस्य
बाधकोऽयम् । पैटष्वस्त्रीय इत्यादि पिटष्वसुरपत्यमिति वाक्यं शीय णित्त्वाद त्रिः
स्त्रिया पैटष्वस्त्रीया पैटष्वस्त्रीया भार्या इत्यादि पिटष्वसा तथा माटष्वसा भ्रातु-
रिति भवेत् । कुत्साया णायणिवैव सौवीरगोवसम्भव । भ्रातृशब्दात् शीयी णित्
तेन भावीयभाय्य इति सौवीरगोवसम्भवो णायनि. कुत्साया पिटष्वसादौ पठ्यते
तस्मादपि अणिशीय । यमुञ्जस्यापत्य यामुञ्जायनि तस्यापत्य युवा नित्य यामुञ्जा
यनीयी जाञ्च रेवत्यादित्वात् यामुञ्जायनिक एव सौयामायनीय. सौयामायनिक
वार्षायनीय वार्षायनिक । तथाच यमुञ्जश्च मुयामा च वार्षास्तेष्व किञ्च. स्मृता ।
सौवीरेषु च कुत्सायात् द्वौ योगौ शब्दवित् स्वरित् । इति महावृत्ति. द्वौ शीय-
णिकौ । णित्त्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् । रैवतिक इति रेवत्या अपत्यम् इति
वाक्यं यथीरित्यादिना ईकारलोपं त्रिषु स्त्रियाम् । रैवतिकी आश्रयापालिक इति
अश्व पालयतीति अश्वपालः षण् तस्यापत्यमिति वाक्यम् । रेवत्याश्चमणिद्वारपूर्व-
पालोऽयं कुत्सने । गोवस्त्रियश्च बाहुल्याद् वृद्धा. सौवीरगोवजा. कर्णभ्रातृहकयाहौ
कुक्कुटाख्यस्तथैव च । हकवच्ची सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः । अश्वमणिद्वारिभ्यः
पालो रेवत्यादौ पठ्यते जयादित्यन्तु अश्वपाली मणिपाली । द्वारपालीति स्त्रीलिङ्ग-
मङ्गीकरोति न्यासे तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तर गोवविहित्त्यान्ता-
स्त्रिलिङ्गा कुत्साया पठ्यन्ते गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिक. श्लुचुकायनेरपत्य युवा
श्लुचुकायनिकी जाञ्चः मिमतादित्वात् गार्ग्यं. श्लौचुकायनश्च जाञ्च । गोव इति
किं कारिकेयो जाञ्च. स्त्रिय इति किम् अपगवि कुत्सायामिति किं गार्गेयी
मानवक । कुत्सन इत्येव सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते भाग-
वित्तस्यान्तरापत्य भागवित्तस्तस्यान्तरापत्यं युवा भागवित्तिकी जाञ्च बाहुल्यात् पञ्चे
षथा प्राप्त भागवित्तायनी जाञ्च । तृणविन्दोरन्तरापत्य तार्णविन्दव तस्यापत्यं
युवा तार्णविन्दविक । आकशायस्यान्तरापत्यम् अब्राह्मेराकृतिगणत्वात् आक-
शायेश तस्यापत्यं युवा आकशायेशिक अन्ये तु अब्राह्मदिपठितत्वात् आकशायन-
शब्दस्यैव आकाशायनेविकी जाञ्च इति वदन्ति तत्र तथाचाह. भागपूर्वपदो विचि-
ह्मितीयसार्णविन्दव. । तृतीयस्त्राकशायेशो गोवात् ठग्बहुलं तत इति परे । ठक्
णिकः । द्विचिह्नमिह स्त्रीनिहच्यर्थं सौवीरगोवज इति किम् अपगविजाञ्च.
कुत्सायामिति किं भागवित्तायनी मानवकः । शेषानुदाहरति यादव इति यदुर्नाम

४२४ । मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-
ऽपत्यणोऽविकारणाभावकर्मय ईने न नलोपः ।

मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येन ६।, अन ६।, अध्वात्मन ६।, अपत्यणे ७।, अविकार-
णाभावकर्मये ७।, ईने ७।, न १।, नलोप १ । ।

मन्वर्जस्यानो वर्मण उच्छः स्यात् परस्येनश्चापत्यार्थेण
अनो विकारार्थवर्जे णे भावकर्मार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनोऽने,
नलोपो न स्यात् । याज्वनः भाद्रवर्मणः औच्छः चाक्रिणः ।
शैवः वाशिष्ठः ।

कश्चित् तस्यान्तरापत्यम् इत्यर्थे णा आङ्गिरस इति अङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्य
मुनौ तु शिवादित्वात् एवम् औपगव माघव मागौच इत्यादि ॥ ४२३ ॥

मन् वर्जयतीति मन्वर्जं ङात् षण् मन्वर्जश्चासौ अन् चेति मन्वर्जान् । स्यः
सयोग स्याद्दिन् स्येन् मन्वर्जान् च वर्मन् उच्छन् च स्येन् च मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येन्
तस्य । अध्वन् च आत्मन् च अध्वात्मन् तस्य । अपत्ये ण अपत्यणः तस्मिन् । न
विकारोऽविकार अविकारे ण अविकारण भावश्च कर्म च भावकर्मणी न भाव-
कर्मणी अभावकर्मणी अभावकर्मण्यर्थं अभावकर्मय । अविकारणश्च अभाव-
कर्मयस्येति अविकारणाभावकर्मय तस्मिन् विकारार्थवर्ज्येषु सर्वेषामनन्तानां
नलोपनिषेधे अपत्यणे मनन्तस्य नलोपार्थमाह मन्वर्जानिति । अपत्यणे परे
मन्वर्जस्त्वैव अनन्तस्य नलोपी न स्वात् । मनन्तस्य तु नलोपः स्यादेव । अपत्या-
र्थादन्यत्र मनन्तस्यापि नलोपी न स्यात् । मनन्तवर्जनात् वर्मणोऽपि नलोपे सिद्धे
तस्य नलोपनिषेधार्थं पुनर्वर्मणी ग्रहणम् । उच्छस्तु इह ग्रहणं निधमार्थमेव तेन
उच्छोऽपत्यार्थेण एव नलोपी न स्यात् अन्यार्थेण तु नलोपः स्यादेवेति । यथा
उच्छोऽपत्य औच्छम् । अन्यत्र उच्छ इदम् औच्चं चर्म । यज्वनोऽपत्य याज्वनः
जेषत्वात् ण्ये कृते अनेन नलोपनिषेधः । मनन्तस्य तु सौपामः भाद्रपामः । हित-
नाशस्तु नलोपी वा वक्तव्यः । हेतनाम्नः हेतनामः भाद्रवर्मणोऽपत्य भाद्रवर्मणः
उच्छोऽपत्यम् औच्छः इत्यत्र हन् यत् धृत् राज्ञामिति उङ्जीपः । चक्रिणोऽपत्यं
चाक्रिणः एव शङ्खिनः दाखिन इत्यादि । अनन्त विकारार्थवर्ज्ये यथा ब्रह्मणी

जातं ब्रह्म वेत्ति इत्यर्थे वा दृष्टेकादिति णे ब्राह्मण' । एवं साम इदं सामनम्
अव मनन्तस्यापि वर्जनं नास्ति । शुन इदं शैवन माघवन चर्मण इदं चार्मणम् ।
शुन सङ्कोचं चर्मण कोषे वाच्ये ब्रह्मण इदमित्यर्थे न आ निर्दिष्टमनित्यमिति
न्यायात् नलीपनिषधी न स्यात् । शैव सङ्कोचः । चार्मः कोषः । ब्रह्मणोऽयं
ब्राह्मी मन्त्रः । विकारार्थे णे तु हेम्नो विकार हैम अशनी विकार आशम् ।
अन्यव हैमनम् आशमनम् । भावकर्माथर्वर्जे णे मूर्ध्नि भवो मूर्धन्य सामनि साधु
सामान्य ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यः । भावकर्मये तु राज्ञो भाव कर्म वा राज्यम् एव
सौदाम्यम् अध्यात्मनरीरैने यथा अध्वनि साधु अध्वनीन एवम् आत्मनीन एवम्
अध्वन्य अव तु अनन्तत्वादभावकर्मये सामान्यान्नलीपनिषधः । शिवस्यापत्यं शैव
एव वाशिष्ठः । शिवादिस्तु । शिव तच्चन् गङ्गा विपाशा क्रुञ्चा कीकिला प्रीष्ठ
वतण्ड पिष्ट मयूर कर्ण खजूरक भूरि सन्धि मुनि कुठार अनभिज्ञान ककुत्स्थ
मुपिष्ट ऋष्टिषेण यक्षभूमि इणा सपत्नी जरत्कारु पैष्टिक चण्ड कुम्भ कर्होडः ।
ककुभ बोध पीवर दण्ड कर्ण क्षीरऋद जलऋद परिषिक्त गीभिल जटिलक बधिरक
मुञ्जरिक वृश्चि खञ्जारक खञ्जाल रेख लेख वर्तुल पिषाक इक्षुक् नडाक ऊर्ण-
नाभ उत्कृष्टा रोहितिका आर्यश्चेता लक्ष वशिष्ठ लक्ष अस्त्रस्थूल किन्दन विरूपाक्ष
इत्यादि ॥ ६२ ॥ यस्मादिर्विदादिश्च शिवाद्यन्तर्गणौ ॥ ४२४ ॥

श्रीरा-टी—मन वर्जयतीति मन्वर्जं स चासौ अन् चेति मन्वर्जान् स च
वर्मा च उच्चा च खेन् च (स्यादिन् खेन्) तत् मन्वर्जान् वर्मोचखेन् तस्य अध्वा
च आत्मा च तच्चस्य न विकारोऽविकारस्तस्मिन् ण अविकारणः । भावश्च कर्म च
ते भावकर्मणौ न भाव कर्मणौ अभावकर्मणौ तथीर्य अभावकर्मय पश्चात् अवि-
कारणश्च अभावकर्मयश्च तत्तस्मिन् । याज्वन इति याज्वनीऽपत्यम् इत्यर्थे ण्यः
न्वीर्लोपीतौ तेऽच्चे इति प्राग्वलीपीऽनेन निषिध्यते मन्वर्जं इति किं भाद्रसामः
सौसाम अपत्यण इति किं चर्मणा परिव्रती रथः चार्मणो रथः मन्वर्जानित्युक्ते
वर्मणो वर्जने प्राप्ते वर्मग्रहणादाह भाद्रवर्मणः इति भद्रवर्मणोऽपत्यम् इति वाक्यं
एव शार्वर्मणः इत्यादि औक्ष इत्यादि । यद्यपि मन्वर्जोऽनेन नलीप प्रतिषेधा-
दुक्तोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति तथाप्युक्ता पृथगग्रहण एव ज्ञापयति अपत्यणाति-
रिक्ते णे नलीपनिषधी न भवति तेन औक्ष पदमित्यवानो विकारणं निषेधो न
स्यात् चाक्रिण इति चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्यं न्येनो न नलीपः । अस्य सूत्रस्य
बीगविभागः कर्तव्यः तेन क्वचिदन्यथापि तथाहि । ब्रह्मणो जातापवव्यः ।

ब्रह्मणोऽपत्यं नलीपी न स्यात् जातौ । ब्रह्मण' अपत्यं ब्राह्मणो जातिः अप-
त्यं इति किं ब्राह्मणी नामौषधिजाति जातौ किं ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति । पण्य
गण्य गायि कैश्चि विदधिनो वा तु हितनाम् । एषामपत्यं नलीपी न स्यात्
हितनाम्स्तु वा । पाणिनोऽपत्यं पाणिन गायिन कैश्चि, वैदधिन । हित-
नाम्नोऽपत्यं हितनाम् । इनीऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनी नस्य लीप स्यात् न तु
कलाप्यादेः अनपत्यं परैः स्वविषय इदं साविषय मैधाविन अपत्ये तु मैधाव
इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् कलापी पीठसर्पिंषु कुयुमी
तैतिली तथा । जाजली लाङ्गली स्यात् स ब्रह्मचारिशिखण्डिनौ । कलाप्यादौ
शिलाली च नवशब्दाः प्रकीर्तिता । कर्मचर्मणोरताच्छीत्यकीषयो । ताच्छीत्य-
भिन्ने कर्मण' कीषभिन्ने चर्मणो नलीपी न स्यात् । कर्मण चार्मण, अताच्छीत्य-
कीषयोरिति किं कर्म कर्मशैल चार्म कीष । दण्डिहस्तिन णायने जिह्मा-
शिवासिनीऽस्तु णेयायन्यी । दण्डिनी हस्तिनश्च णायने नलीपी न स्यात् जिह्मा-
शिवासिनीस्तु क्रमात् णेयायन्यो दण्डिनीऽपत्यं दाण्डिनायन, एव हास्तिनायनः
जैह्माशिनेय वासिनायनि । अथर्वण णिके । अथर्वणा कृतो ग्रन्थ अथर्वा
णमधीते वेत्ति वा आथर्वणिक । शैवा इत्यादि । शिवस्यापत्यमिति वाक्यम् ।
शिव तच्च गङ्गा ककुभी मयूरो वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यक्षा । पृथा विपाशा
लणकर्ण कुम्भा मण्डूक बौधान भिमान चण्डा । टच्चाक खज्जावक रेखकर्णा
खज्जाल कीलच सुपिट पीला । खदूरको भूमिलता कपिष्ठा पिञ्जारको वृषिक
कीकिलेला । पटको वर्त्तन, शोफी विरूपाक्ष कलन्धन' । मञ्जीरको जरत्कार-
कहोडा लेख पोवरा' । अयस्थुणी वधिरक उत्कीया प्रोष्ठवर्तुलौ । क्रुञ्चा जटि-
लको गीभिलकीत्कुर्वी भनन्दन' । खजूरको नभिन्मानः ककुत्स्थ, पौष्टिक-
स्तथा । ऋषिषेण कुठारार्थं श्वेत लोहितिका अपि । कर्णनाभश्च पिटक सप्तव्री
प्रोष्ठिकस्तथा । तक्षशाला जलज्जद कुर्व'सम्बक वृणाय । अहङ्गा नागुषी संज्ञा
नदीसञ्ज्ञा मता इह । भारद्वाजो तु शुद्ध स्यादावेये कृगली मतः । वायस्य,
विकर्णोऽथ क्षीरज्जद, परिषकीऽपि च । दशरथोऽथ कुलीनश्च कन्याया, णो भवे-
त्तथा । निवेण्यास्त्रिवणो विश्ववसस्तु वरणीऽपि च । विश्ववणो मनीर्वा सन् गण-
सूत्रप्रमाणतः । इहादन्तानां पाठ, शिवाधनार्थं इन्द्रजिकारान्तानां स्त्रीत्यान्तानां
अथवाधनार्थः तच्चन् शब्दस्य कारुवाचकत्वात् शिवाधनार्थः तच्छीऽपत्यं ताच्छः
भनवर्जान् इति भनन्तत्वात् नलीपी न स्यात् कुर्वीदिलात् ताच्छः । गङ्गाया

अपत्य भाद्र । अवगादित्वात् गाङ्गेय तिकादित्वात् गाङ्गाग्रिन् । पीत्वाया अपत्यं
 पैल अवगादेराकृतिगणत्वात् पैलिय परे तु क्वचित् अपवादविषये लक्ष्मणेऽपि
 निविशत इति न्यायात् इत्याहु एव शास्त्राया अप्यूहनीयम् जरत्कारुशब्द उदन्त-
 स्तत्वादिपाठात् । ऋषिषेणशब्दस्यानन्तत्वात् ण्षिणवाधनार्थे । कुरुवशीत्यत्रा
 ऋषिवाचवा अन्वकवशीत्यत्रा वृषिवशीत्यत्राश्च सर्वे शिवादौ पठ्यन्ते । कुरो
 नाकुल साहदेव ऋषि । मूलं वाशिष्ठ इति वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम् एव
 वैश्वामित्र । अन्वकस्य स्वाफल्क तौरस । वृष्ये वासुदेव आनिरुद्ध इत्यादि ।
 ननु सर्वेषा व्याकरणात् साहेशमूलकत्वेनाधुनिककुर्वन्ध्वन्वकवृषिवशवाचवाना कथं
 शिवादौ पाठ इति चेत् सत्यं शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषा सङ्कलनं यद्वा ऋषेरना-
 दित्वात् कुर्वन्ध्वन्वकवृषिवशा एवानादयः । अतएव तेभ्यस्त्यविधानं भित्तदीप ।
 अवज्ञाना मानुषीसञ्ज्ञाना तावत्, चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितं शैचितं गौतम ।
 अवज्ञाना नदीसञ्ज्ञाना तावत्, यमुनाया अपत्यं यामुन इरावत्या अपत्यम् ऐरा-
 वत नार्यद इत्यादि । अवज्ञा इति किं वासवदत्तेय चान्द्रभागेय शुद्धस्वापत्य
 शौङ्गो भारद्वाज. अन्यत्र शौङ्गि । कृगलस्यापत्यं कृगल आवेद्य अन्यत्र कृगला-
 यनि विकर्णस्यापत्यं वैकर्णी वाक्य अन्यत्र वैकर्णि कन्याया अपत्यं कानीम.
 कर्णं व्यासश्च । विवेण्या अपत्यं वैवेण । विश्ववसीऽपत्यं वैश्ववशी रावण.
 वैश्ववणश्च मनोरपत्यं इत्यर्थे ण तस्मिन्ननी. सन् वा न इत् मानुष पदे मानव.
 इति । विदादेर्गोत्रेऽनुषेखानन्तर्ये ट् । विदस्यान्तरापत्यं वेद और्वं स्त्रिया
 पित्वादीप् वेदी इत्यादि । विदादिर्यथा । विदं चर्वो भरद्वाज किलात कुशिकी
 हरित् । विश्वानर काश्यपापस्तम्बी हङ्गरथी भरौ । कुचवारशरहन्तौ रथन्तर-
 गविष्ठिरौ । ऋषिषेणश्च किन्दर्भो मठरोऽथ विविष्टपि । पुनर्भूदुहित्वापुत्र प्रति-
 बोधननान्दरौ । हृथ्यश्च प्रियकी धेनुर्भ्यीगशुनकावपि । ऋतभाजश्च किन्दासी
 व्ययक्ताकांकरावपि । महाकुल पृदाकुश्च निषादीऽथ परस्त्रिया । परशुष्ट्रं
 स्याद्वोपबल शिशुभामजविन्दव । अश्वावतारश्यामाकसुपर्णा समुदीरिता । अत्र
 ये शब्दा अट्टिषाचकास्तेभ्यो गीत्रवाचकेभ्योऽन्तरापत्य एव ट् । अतएव प्रौढ.
 प्रौढर्भव दौहित्र इत्यादि । ननु कथं, वा कुशिकास्यान्तरापत्यं कौशिकी विश्वा-
 मित्र कथं वा व्यवहितापत्ये इन्द्रहर्नाम सप्तम काश्यपाना व्वे लुगिति चेत् सत्यं
 कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो निविशत इति न्यायात् ऋषिषेण भवितव्यम् अथवा
 तस्येदमित्यर्थे णेन । परस्त्रिया अपत्यं पारश्वं ट् परशवादेशः । अत्र परस्त्री-

४२५ । संख्यासंभद्रान्मातृङुणौ ।

संख्या स-भद्रात् ५१, मातृ ६१, डुर् ११, णे ७ ।

वैमातुरः ।

शब्देन भिन्नजातीयया स्त्री वाच्या अतएव पारश्वी विदुर तथाच पारश्व, पुमान् परस्त्रीतनये शस्त्रे हिजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकार । अर्थान्तरे तु पारस्त्रे-
योग्ये वाह्यादेराकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरापत्य वैदिरित्यादौ णि न तु ऋषिण ।
यद्यपि शिवादित्वात् णे कृते वैद इत्यादि सिद्धे विदादे पृथक् टृविधानं सबद्धाध-
नार्थम् । उक्तादेः । उक्तादेष्टु स्यात् पृथक्योगादपत्यसामान्ये । उक्तस्यान्तरापत्यम्
औत्स जानपद इत्यादि उक्तादिर्यथा—उत्सो जनपदविनदौ धन्वा विकच महा-
मट तरुण धेनु । भरत महानस प्रथिवी टेव पत्तिजंगती कुरुपञ्चालम् । उद-
प्राणो महापाण ककुभन्तनुनो महान् । इन्द्रावसान विकारविष्टबुधिशिगन्टभ ।
उशीनर सुवर्णश्च भल्लकीयो रथन्तर । बृहन्मध्यन्दिनश्चाथ सत्वती नृण् भवेदिह ।
उदस्थानन्तु देशे मे वयस्कोऽशे वृषन्मत । ग्रीष्मोऽवत्ते समाख्यात शेष ज्ञयं
प्रयोगत । इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरोरपत्यम् इत्यर्थे कौरव इति जयादित्य ।
सत्वतशब्दो बन्तस्यस्य ट् नृण् सत्वतोऽपत्य सत्वन्त पाठवन्तात् उदस्थाने भव
औदस्थानो देश । अट्टेशे तु उदस्थानं कश्चित् तस्यापत्यम् औदस्थानि । वृषद-
शब्दोऽशे वाच्ये ट् वर्षद' अनग्रे तु वर्षद ण । ननु णट्टयो को विशेष इति
चेत सत्यं णान्तवर्षदण मङ्गे वर्षदक' । ट्रान्तस्य तु वर्षद इति विशेष । अवत्त
इति व्रत्तं कृन्त तस्मिन् यैष अवत्त इति किं यैषी त्रिष्टविति ऋतनचत्वादिति ण
तस्माद्विकारे मयट यैषमय ट्रान्ताद्विकारे यैषमिति विशेष ॥ ४२४ ॥

संख्यावाचकेभ्य समी भद्राच्च परस्य मातृशब्दस्य डुर् स्यात् णे डित्यादन्यस्य
स्थाने । डुरो रीफस्य विसर्गाभाव, स्पष्टार्थः द्वयोर्मातृोरपत्य वैमातुर' । अत्र तद्वि-
तार्थे विषये द्विगौ शेषत्वात् णे कृते 'एकपदीभावात् द्विरिकारस्य वृद्धि' । एवं
तिष्ठणा मातृणामपत्य वैमातुर', षष्ठा मातृणामपत्य' षास्मातुर' समातुरपत्य'
सामातुर' एव भाद्रमातुर' ॥ ४२५ ॥

औरा-टी—संख्या च सम् च भद्रश्च तत्तस्मात् संख्यावाचकात् समी भद्राच्च
मातृशब्दस्य डुर् स्यात् णे । डित्यादन्यस्य सौत्रत्वान्न त्रि' वैमातुर इति द्वयोर्मातृ-
रपत्यमिति वाक्यं शेषात् णः एव' षास्मातुर' ॥ ४२५ ॥

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः ।

नन् । १।, पुस्त्रियो ६॥ ।

पौंसः स्त्रेणः ।

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीब्बेऽपत्ये ।

कुञ्जादे ५।, णायन्य १।, अस्त्रीब्बे ७।, अपत्ये ७। ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च ब्बे ।
कौञ्जायन्यं ब्राध्नायन्यः । स्त्रीब्बे तु । कौञ्जायनी कुञ्जायनाः ।

अनयोर्नन् स्यात् षी नित्वादन्ते । नकारोऽदन्त । पुसीऽपत्यं पौंसं तत्र
षी परे पुमस्यदस्य ननि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दान्ताभावात् सकारस्य
लोपो न स्यात् । यथोलीप इति नकारस्य अकारलोपः । स्त्रिया अपत्यं स्त्रेणः
एवम् इदमाद्यर्थे षी कृतेऽपि नन् स्यादेव । तेन पुंस इदं पौंसम् कर्म । स्त्रिया
इदं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रेणम् ॥ ४२६ ॥

श्रीरा-टी—पुमाश्च स्त्री च ते तयो ॥ ४२६ ॥

स्त्री च ब्वच्च स्त्रीब्बं न स्त्रीब्बम् अस्त्रीब्बं तस्मिन् । कुञ्जादिर्नडाद्यन्तर्गणः ।
कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यं णित्वादं वृद्धिः । ब्रध्नस्यापत्यं ब्राध्नायन्यं स्त्रीब्बे तु कुञ्जस्य
स्त्रापत्यं कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायना इत्युभयत्र नडादित्वात् णायन एव ।
केचित्तु कुञ्जादे प्रथमापत्ये णायन्यं णायनीऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् णिरेव तेन
कुञ्जस्य प्रथमापत्यं कौञ्जिरिति ग्राह्यं । कुञ्जादिस्तु । कुञ्जं ब्रध्नं शङ्खं भस्मन् लोमन्
गणं शट् शकं शुष्कं शुम्भा विपाशं स्कन्दं स्कम्भं इत्यादि । १३। तिकादेर्नडाद्यन्तर्गण-
त्वात् अपत्यार्थे णायनं तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्ब्रवहारीतिवत् णायनान्तात् स्वार्थे
णि । यथा तिकस्यापत्यं तैकायनि । तिकादिस्तु । तिकं कितव सञ्जा बालं शिखा
प्राच्यां कौशल्या सैन्धवं मुञ्जं कृष्यं ग्राम्यं नौडं कुक्षं देवरथं तण्डिलं श्रीरसं लाङ्गटं
कोकचं चविथार्यं कौरव्यं गोकर्णं भौरिकं भौलिकं तैकयतं चैकयतं वैकयतं
सैकयतं ध्वाजयतं चन्द्रमस् उरस् अमित्रं शुभं गङ्गां वारुण्यां बन्धं आवटीं वज्रकां
खल्यकां लोमकां सुयामनं उदन्यं यज्ञवल्क्यं गवेष्टं काकण्ट्यं काकं लङ्कां चर्मिण्यं
इत्यादि । ४७। एव त्वादिर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् णायनं, तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

स्वार्थे णि । यथा तस्यापत्य तादायनि एव यादायनि । कैनायनि एवञ्च
त्यदादे शिवाद्यन्तर्गणत्वात् ण । यथा त्यस्यापत्य त्याद याद कैम ॥ ४२७ ॥

श्रीराटी—स्त्री च ब्ब च स्त्रीब्ब न स्त्रीब्बम् अस्त्रीब्ब तस्मिन् । अपत्यग्रहण
पूर्वव सामान्यविधानात् अय नडाद्यन्तर्गण णायन्तेन णायनी बाध्यते तेनानन्तरापत्ये
कौञ्जि, कौञ्जाग्रन्थ इति कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् एव ब्राह्मण्यम् । कुञ्जादि-
र्यथा । कुञ्जो ब्रह्मो बुधो लोम भक्ष शङ्खा शटी गण । शीक शुभा विपाशा च
शृङ्गा स्तम्भ प्रकीर्तित । तिकादेर्नायनिर्वृषादेस्तु यम् च । तिकादेरपत्ये नायनि
स्यात् वृषादेस्तु नायनैर्यम् च न इन् । तिकस्यापत्य तैकायनि कितवस्यापत्य
कैतवायनि । तिकादिर्यथा । तिककितयौ वस तौतिल नौल भौरिकि भौलिकि
वस्त्रारब्ध चौरपयत कुरुसञ्जा यज्ञ गङ्गा लाङ्गट शूद्रय मुद्रम् । खल्यका लोमका
रूप्य याम्यध्वाजायता उर । शाठ्या बालशिखा वैड्यत सैकयतस्तथा । चैकयत
खयामोऽथ कौरव्य चविदे मत । गौकचश्चन्द्रमाचै जयती रचान्तादा मता ।
इच्च णान्ता देवरथोऽमिता दन्ध प्रकीर्तितम् । चविदार्ये कौरव्य षष्ठयते तेन
जनपदखान्तस्य न तु कुषादिखान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्तस्मात् षेलुंगेव जनपद-
स्थित्युत्तु कुरोरपत्य युवा कौरव्यायणि चविय । रचान्ताचावत् गौरवस्यापत्य
गौरवायणि कार्मार्यायणि कुर्वोदित्वात् कार्मार्यः । कौशलो शब्दो जनपदवचन ।
ननु कथ कौशल्यायनि वल्लभामिति भट्टि । उच्यते नृजातेरिति ईपि कौशल्या-
यनी तस्यापत्य युवा इत्यर्थे आवादित्वात् षोडशस्य लुक् पिधाय स्त्रीत्यस्य लुक्
कौशल्यायनिरिति परे वस्तुतस्तु तिकादेराकृतगणत्वात् नायनिरिति यथा च
कौशल्याकार्मार्याभ्यास्वेति पाणिनिसूत्रम् । वृद्धादनपत्याद् वा पुत्रान्ताद् वा किलादे-
स्तु कथ अनपत्यान्ताद् वृद्धसञ्ज्ञकात् नायनिर्वा स्यात् पुत्रान्तात् वा किलादिभ्यश्च
तेषा तु कन् च न इत् । आस्रगुप्तस्यापत्यम् आस्रगुप्तायनि नापितायनि एव
त्यादायनि तवापत्य त्वादायनि युवयोर्युष्माक वा अपत्य यौमदायनि कथ
भारतायनि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पक्षे आस्रगुप्ति नापिति नापित्य त्याद
न्तस्यापत्य युवा त्यादायनि वृद्धादिति किं दैवदत्ति याज्ञदत्ति औपगव । अनपत्या-
दिति किम् औपगविः पुत्रान्तात् मार्गी पुत्रकायणि, मार्गी पुत्रायणीति पूर्वेष्वैव
सिद्धे कविधानार्थ, पाठ आयनाभावपक्षे मार्गीरिति पुत्रीरिति रूपतय वाकिषादि-
स्मावत् वाकिलायनि, वाकिलायनि वाकिणि । वाकिलादिर्यथा वाकिवर्षमि-
मावेठौ करकलङ्का तथैव च । कार्कावर्षमिणावव षड् बुधे, परिकीर्तिता । परे

तु कन् विकल्पयन्ति तन्मते वाक्लिङादेशेऽप्यम् । अहङ्गादायनिर्वा । वाशब्दो बहु-
 लार्थं ब्रह्मसंज्ञकमिन्द्रादायनिर्वा स्यात् अपत्ये । म्लुचुकस्यापत्यं म्लुचुकायनि पक्षे
 म्लौचुकि । आह्विचुम्बकायनि आह्विचुम्बकि बाहुल्यात् कचिन्न भवति तेन दक्ष-
 स्यापत्यं दाक्षि प्राक्षिरित्यादि । यूनि लुक् नायने ष्यस्य । नायने परस्य यूनि
 विहितस्य ष्यस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनि तस्यापत्यं युवा तैकाग्रनि-
 रित्यादि । कुलाददादिनी येन येन का दादेस्तीनः । दादिभिन्नात् कुलात् य इन्
 येयक एते स्म दपूर्वादीन् एव । कुलभ्यापत्यं कुल्य कुलीन कौलेयक बहुकुल्यः
 बहुकुलीन बाहुकुलेरक । बह्व्यस्याट्वात् दादेस्तु आब्यकुलीन श्रीवियकुलीन ।
 दुर्महङ्गा येयकनीनौ वा । आभ्या परात् कुनात् येयकनीनौ क्रमाद्वा स्याताम् ।
 दौकुलेयक । अव्यादिवात् दौकुलेय पक्षे दपूर्वात् दुष्कुलीन महाकुलीन-
 चक्षादिवात् माहाकुल पक्षे महाकुलीन । च्वादिभ्यो जातौ च्चत्वशब्दाज्जाता-
 वपत्ये इय स्यात् च्चविय जाति । जाताविति किं च्चावि । सौवीरगोवात्
 फाण्डाकृतिमिमतात् ण्णायनी । सौवीरगावात् फाण्डाकृतिमिमताच्च ण्णायनी
 स्यात् फाण्डाकृतेरपत्यं फाण्डाकृत । सौवीरगावत्वात् यून्त्यस्य विषय फाण्डाकृता-
 यनि एव मिततस्यापत्यं मैमत मैमतायनि । परे तु अत्पाच्छब्दस्य व्युत्क्रम-
 निर्देशात् यथासंख्यमिच्छन्ति तन्मते फाण्डाकृत मैमतायनि इत्येव सौवीरगीता-
 दिति किं फाण्डाकृतायनः । मैमतायनः । देवपृथिवीभ्यां खणौ वा । आभ्यां
 क्रमात् खणौ वा स्यातामपत्ये । देवस्यापत्यं देव पृथिव्या अपत्यं पार्थिवं स्त्रिया
 देव्या पार्थिवा चक्षादित्वात् दैव पार्थिवं दैवो पार्थिवी । धामान्तादी लोमा-
 न्तात्तु व्वे । धामन् इत्यन्ताद स्यात् लोमन्त्रन्तात्तु व्वे । अश्वत्यामा नाम कश्चित्
 तस्यापत्यम् अश्वत्याम उडुलीन्तोऽपत्यानि वल्हनि उडुलीमा । व्वे किम् औडु-
 लीमि औडुलीमी । रुढाद्राञ्चि षट् णन्तुइड् मगध कलिङ्ग शूरमसात् । अपत्ये
 राञ्चि च देशतुल्याव्यचवियात् षट् स्वात इड् मगधादेस्तु ण्ण पञ्चालानामपत्यं
 राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालं वैदेह । एज्जात् आङ्ग वाङ्ग सौङ्ग मागध कालिङ्ग
 शूरमसः । रुढादिति किं पञ्चाक्षय्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालि । इहं कीशला-
 जादादगन्तारिशास्त्रे यात् ष्यङ् । गाधारिशास्त्रे यभिन्नात् इह्वादिकारात् कीशला-
 दजादाद्यापत्ये रागनि च ष्यङ् स्यात् टूण्योरपवाद आब्यस्थापय राजा वा
 आब्यष्ट सौवीरस्यापत्यं राजा सौवीर्य । कुलेर्जनपदव्ययस्यापत्यं राजा वा
 कौल्य अवलोरावत्य, कीशलस्य कौशल्य, आजान्यः स्त्रियामजादित्वादाप् आजाल्या ।

४२८ । गर्गयस्कविदादि-भृग्वन्नि-कुत्साङ्गिरो
वशिष्ठ गोतम-रूढास्तुक् ष्वेऽस्त्रियाम् ।

गर्ग—रूढात् ५।, लुक् १२।, ष्वे ७, अस्त्रिया ७ ।

देशतुल्याख्यः क्षत्रियो रूढः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां
ष्वे विहितानां लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः यस्काः लङ्घ्याः विदाः उर्व्वीः भृगव अत्रयः
कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
स्त्रियान्तु भागव्यः ।

कौत्सावन्यथोय कुन्ती अवन्ती कुरुकुत्यवन्तिभ्योऽपत्यस्य लुकि वृजातिरिति ईषि
डित्वात् पतिपुत्रादौ यङ् ई आम्बष्ठीपति, आम्बष्ठीपुत्र इत्यादि । गान्धारिशालेयान्तु
गन्धारः, शालेय पूर्वेषु द्वे । कुरुन्वादिभ्यो ण्य पाण्डोर्डिञ्च । कुरोर्निपूर्वशब्देभ्यो
जनपदेभ्यो ण्य स्यात् डिञ्च पाण्डो । कुरोर्जनपदस्यापत्य राजा वा कौरव्य कथ
मात्रे कुरुरकौरवस्त्रिय तथा सरचन्तु कौरवा इति उच्यते जनपदाविवक्षाया
विषयो देश इत्यर्थे णे वा तस्येदमित्यर्थे वा । कथमक्षत्रियकौरव्या, परश इत्युप-
चारात् । न्यादे निधनस्यापत्य राजा नैषन्थ नैषण्थ पाण्डोर्जनपदस्य क्षत्रि-
यस्यापत्य राजा वा पाण्डुर् डिति टिलीप । रूढ इति किं महाभारते पाण्डोरपत्य
पाण्डव । न हि तस्य पाण्डुर्देश उडुम्बरार्द णि । रूढाद्राङि चेति द्वस्य बाधक
उडुम्बरस्य जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्य राजा वा । औडुम्बरि तैलखलि । उडुम्बरि-
शिलखली मद्रकारो युगम्बर । भूलिङ्ग, शरदण्ड्य कालकूटोऽश्वकस्तथा । प्रत्यग्रहं
नव प्रोक्ता परे शिष्टप्रयोगतः । केकय प्रलय मित्र यूना णित्ये वार्दरिय । एषां
वार्दभागस्य णित्ये इयादेश स्यात् । केकयस्यापत्य कैकेय प्रलयादागत प्रालिय
हिम मित्रयोर्भावं मैत्रेयिका गोवचरणात् णक ॥ ४२७ ॥

गर्गश्च यस्कश्च विदश्च गर्गयस्कविदा ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादयः ।
आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् । गर्गादियस्कादिविदादय इत्यर्थः । गर्गयस्क-
विदादयश्च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरस् च वशिष्ठश्च गोतमश्च रूढश्चेति तस्मात् ।
अत्र अपत्ये इत्यनुवर्तते इत्यत आह उक्तानां त्यानामिति । अपत्यार्थं प्रत्ययान्त-

मिथर्थे । लुक्करणात् त्वलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् इडादिर्न स्यात् । गर्गस्या-
पत्यानि गर्गा एव वत्सा आभ्या णस्य लुक् । यत्कस्यापत्यानि यत्का एव लज्ज्याः
विदस्यापत्यानि विदा एवम् उर्वा भृगीरपत्यानि भृगव एभ्य णस्य लुक् । अवे-
रपत्यानि अतय अव णेयस्य लुक् । कुत्सस्यापत्यानि कुत्सा अङ्गिरसीऽपत्यानि
अङ्गिरस वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठा गीतमस्यापत्यानि गीतमा एभ्योऽपि
णस्य लुक् । व्वि कि गार्ग्यं गार्ग्यौ एव सर्वत्र । एकवचने द्विवचने च प्रत्यय-
स्थिति । देशतुल्याख्य इति । देशेन तुल्या आख्या नाम यस्य चद्वियस्य स
देशतुल्याख्य चद्वियो रूढ इत्यर्थे । यथा वज्जी देशविशेष वज्ज पालयतीति
रुघेकादिति अनित् णे वज्जी राजा । वज्जस्यापत्यानि वज्जा एवम् अङ्गा कलिङ्गाः
मत्स्या पञ्चाला विदेहा मगधा इत्यादय एभ्योऽपि णस्य लुक् । एषामपि
एकत्वद्वित्वयो वाङ्ग वाङ्गी इत्यादयो बोध्या । देशतुल्याख्य इत्युपलक्षणम् कदाचित्
प्रसिद्धचद्वियोऽपि रूढौ वा वक्तव्य । तथा च गलितवयसामिस्त्राकूणामिद हि
कुलव्रतमिति । आचक्ष्व मत्वा वशिना रघूणा मन परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति इति च
रघु । पायादपायात् सतत भवन् नाथो रघूणामथवा यदूनमित्युद्भूत । स्त्रियानु
भर्गी, स्त्वपत्यानि भार्गव्यं अत्र णस्य न लीप । अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं
भृगीरिमे भार्गवा मन्वा इति अव इदमर्थे कृतस्य णस्य स्त्रीषो न स्यात् एव प्रिया
गर्गा यस्य स प्रियगर्गा अव समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुत्वे प्रयुक्तत्वात्
णस्य लीप स्यादेव । एव प्रियो गार्ग्यो येषा ते प्रियगार्ग्या, अव समुदायस्य
बहुत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् णस्य लीपो न स्यात् । एव प्रिययत्कः
प्रिययत्का इत्यादयो बोध्या । यत्कादिस्तु । यत्क लभ अय स्थूल दण कर्णभ
नन्दन वह्निर्योग कर्णाटक पिच्छी जङ्गावक सूक्त वचस् अन्नर जङ्गारथ उत्कास
काटक गन्तुक विष्णुपद उपरि मेखला क्रीष्टू कास्त्र क्रीष्टूपाद शीर्षमाण शीर्षमाय
पदक कर्षक विशिचुवि अजवस्ति भड्डिल भण्डिल भडित खरप पुष्करसद
इति । ३३ । विदादिस्तु । विद पुत्र उर्व कश्चप कुशिक भरद्वाज किलात किलदर्भ
विश्वानर ऋष्टिवेष ऋतभाग हर्ष्यश्च प्रियक अयस्तम्भ कुचराव शरङ्गत् युक्त चेनु
इति । १९ । यत्कादिर्विदादिश्च द्वावेव शिवाद्यन्तर्गणौ । ततश्च द्वाभ्यामेकगणौ-
त्वापि इष्टसिद्धौ गणद्वयकरण प्राचामनुरोधात् ॥ ४२८ ॥

श्रीराटी—गर्गश्च यत्कश्च विदश्च ते आदयो येषा ते गर्गयत्कविदादय ते च
भृगुश्च अविश्च कुत्सश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च गीतमश्च रूढश्च तत्तस्मात् । रूढशब्दस्य

व्युत्पत्तिमाह देशतुल्याख्य इत्यादि तथाच गर्गादि णा यस्कादि णा णायनि
 णि णेया विदादि ट् अचि णेय भृगुकुन्साङ्गिरो वशिष्ठगीतम ण रुढ णट्
 खड् णणि इत्येषां व्वे लुगित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति गर्गा इत्यादि । क्वदयोस्तु
 गार्ग्यं, गार्ग्यो वास्तु, यास्तो वैद वैदी भार्गव भार्गवौ आदेय आवेयौ कौत्स
 कौत्सौ आङ्गिरस आङ्गिरसौ वाशिष्ठ वाशिष्ठौ गौतम गौतमौ आङ्ग आङ्गौ
 इत्यादि । एव व्वे लुगिति किं गर्गाणां धनं गर्गधनम् । अङ्गवनमित्यादि
 व्वे विहितानां त्वानामिति किं गार्ग्यंश्च वास्त्यश्च आग्निवेश्यश्च ते गार्ग्यवात्स्याग्नि-
 वेश्या एव गार्ग्यो च वास्त्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यवात्स्याग्निवेश्या इत्यादौ
 लुग् न स्यात् । पारैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि द्वन्द्वसमर्थे वाक्ये समासं
 एकार्थाभावात् सङ्गभावविवक्षायां बहुल्वे लुगित्याहुः । तेन सर्गवत्स्याग्निवेशा इति
 चदाजङ् । प्रियवाङ्मा इत्युदाजङ्गुरिति । सर्गविदादौ उत्तौ । यस्कादिर्यथा ।
 यस्को लक्षत्वचोयत्तृणकलन्दतुणकर्णा । भण्डितस्वरुभाङ् तथा रूपा भाङ् सदा
 मत । क्रीष्टु मायो वह्निर्योग कण्ठोद्धारकर्षकौ । क्रीष्टुमालो विषपुट परि-
 मेखलपादका कर्णाटक क्रीष्टुपादस्तथा कटुकमन्यक । वकशक्त शीर्षमाय
 पिण्डीजङ्गलथैव च । जङ्गारथ शीर्षमालजङ्गारचाऽसुरास्तथा । उपकाशीऽज
 वस्तिश्च विशि च्छुदिरिमे तव । यस्कादय षट् शिवादय भण्डितादय पञ्च
 नडादय अजवत्त्वादयस्त्रय अवग्रादय । शेषाणामदन्तत्वात् । यस्कादिराकति-
 गणत्वात् पुष्करसङ्घाऽपि तेन पौष्करसादि पौष्करसादो व्वे पुष्करसद । वङ्गचो
 गीतस्य प्राच्यभरतेषु । वङ्गच, शब्दात् प्राच्यभरतगोविहितस्य त्वस्य लुक् स्यात्
 व्वे । पद्मगारस्यान्तरापत्य पान्नागारि पान्नागारी व्वे पान्नागारा । भरत-
 गोत्रे यौधिष्ठिरि यौधिष्ठिरौ युधिष्ठिरा । एवमार्जुनि आर्जुनी अर्जुना ।
 वङ्गच इति किं भेमि, भैमी भैमय । अगत्यकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिलौ च । आस्या
 गोवत्यस्य व्वे लुक् स्यात् लुकि सति अगस्तिकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिला वादेशौ
 क्रमात् सतः । अगत्यस्यान्तरापत्यम् ऋषिणः आगत्य आगत्यौ व्वे अगस्तय ।
 कुण्डिल्या अपत्य गर्गादित्वात् कौण्डिल्य कौण्डिल्यौ कुण्डिला । तिककित-
 वादेश व्वे । गोवविहितस्य त्वस्य च लुक् स्यात् व्वे । तैकायनश्च कौतवायनश्च
 ते तिककितवाः । उपलभका कुलककुभा उरोलङ्घटा अग्निवेशकशेरुका वङ्गुर-
 भण्डीरथा, पापकनरका वररथा अशुरपरिशुद्धा, लङ्काशालमुखा कृष्णाजिन
 कृष्णसुन्दरा, अष्टकपिष्ठिला इत्यादि । चे किं तैकायनयः कौतवायनयश्च व्वे किं

तैकायनिश्च कौतवायनीश्च तैकायनी कौतवायनी । उपकादिभ्यो वाचे च । उपका-
दिभ्यो व्वि विहितस्य गोत्रत्यस्य अचे चे च व्वि लुक् स्यात् वा । उपका औपका-
यना नमका नमकायना, औपकायनाश्च नामकायनाश्च उपकनमका, औपकायन-
नामकायना । उपकादिर्यथा । उपकनमकमुपिष्टमयूर जठिलकवधिरककृष्णिकक-
र्णम् । पिष्टकपिष्ठिलभावी जह्वातुजकमलाखनकलसी कण्ठम् । कासकृत्स्नी निदा-
घस्य मन्दक कृष्णमुन्दरं । कृष्णादिनावतारस्य षट्क कृष्णपिङ्गलः । उन्दुकयाह-
कण्ठौ चाकटावककुसीतकौ । अनुलीमां प्रतिष्ठत प्रताली जपयस्तथा । उपकन-
नकौ नडादौ सुपिण्डादयः शिवादयः । अनुलीमनश्चाहोदि शेषाणामदन्तत्वात्
ष्णिप्राप्तिः । व्वि कि औपकायनस्य नामकायनी च औपकायननामकायना
गर्गविदादयः कक्षयो ये । गर्गादेर्विदादेश्च ये वर्त्तमानस्य कक्षयोर्विहितस्य
गोत्रत्यस्य लुक् स्यात् वा । गार्गस्य गार्गयोर्वा धनम् गर्गवर्नं गार्गधनम् एव
वैदस्य वैदयोर्वा धनं विदधनं वैदधनम् । रुढात् कस्वीजार्दन्तिल्यम् । कस्वी-
जादे रुढात् उत्पन्नराजापत्यत्यस्य लुक् नित्यं स्यात् । कस्वीजननपदस्यापत्यं राजा
वा कस्वीजः कस्वीजौ कस्वीजा । कस्वीजः केवलश्चैवभीजनिन्दस्वशाः शब्द
इत्यादि । स्त्रियाम् कुरुकुल्यवन्तिभ्यः । एभ्यो राजापत्योत्पन्नत्यस्य स्त्रिया लुक् स्यात् ।
कुरीर्जनपदस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा कुरु उत इत्यादिना ऊप् एव कुन्ती अवन्ती ।
खण्डो लुकि वृजातेरित इति ईप् । अतश्चाप्राच्यभर्गयोधियादेः । प्राग्गोवभर्गादि-
योधियादिभिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्तस्य स्त्रिया लुक् स्यात् । शूरसेनस्यापत्यं स्त्री
राज्ञी वा शूरसेनी इडविडोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा इडविडो इत्येवं टुस्य मद्रस्यापत्यं
स्त्री राज्ञी वा मद्रो दरदोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा इडच णप्रस्य वा लुक् लुकि जातेरत
इति ईप् मद्रशूरसेनाभ्याम् । अत इति कि कौशल्या आजाया । अप्राच्यभर्ग-
योधियादेरिति कि पाञ्चाली वैदेही मागधी आङ्गी वाङ्गी सौङ्गीत्यादि । भर्गादेः
भार्गी कैकेयी । कथं प्राक् कैकेयीतो भरतस्ततोऽभूत् आद्यप्रकृतव्वे नदादि-
पाठात् भागवत्ति । भर्गादिर्यथा भर्गः कक्षः कश्मोरः कौरवः सुस्यकैकयौ ।
शास्त्रोऽनुभवश्चैव भर्गादिः परिकीर्तितः । योधियादेः योधियौ शौर्भ्यौत्यादि ।
स्त्रियामिति चकारेणानुकर्षणान्न व्वमव । नगोपरणादिः । गोपरणादेर्गोत्रत्यस्य
लुङ् स्यात् । अयं विदाद्यन्तर्गणः । गोपरणी गोपरणा गोपरणस्य गौपरणयोः कुलं
गौपरणकुलमित्यादि । उक्तीऽपत्याधिकारः । णी वेत्यादौ यमादिभ्यस्तु पत्यवत् ।
त्याद्यन्तान्ते, णः स्यात् वेत्यादिष्वर्थेषु यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्याः स्युः । वेत्यादि-

४२६ । ढवे कात् षीककसीनेयाश्चानितश्च ।

ढवे ७, कात् ५, षीक कन् शीन इया १॥, च ११, अनित १॥, च ११ ।

कात्परा एते पूर्वे च सेतोऽनितश्च स्युः ढे वे च वाच्ये ।

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः । वाचा कृत वाचिकं, पाणिनीयम् । शक्त्या युध्यते-
ऽसौ शाक्तौकः, याष्टौकः, तिथ्येण युक्ता रात्रिः तैषी, पौषी ;
क्षत्राय साधुः क्षत्रियः, यज्ञाय हित यज्ञियं, मथुराया आगतः
माथुरः, इह भव ऐहिकं, कदाचिद्भव कादाचित्क, ग्रामीणः,
ग्राम्यः, मूर्खेभ्यः, नाट्यः, शालीयः, नागरः, अग्रः ।

यथा । वेत्ति अधीते रक्त युक्त कात् ढष्ट मास परिहृती रथ । उद्धृत सस्मृत भक्ष्यं
व्रतशायिता पौर्णमासस्मिन् । अस्य देवसमूहविषयो देश । अस्य प्रागर्थस्य
सग्राम । तदस्यस्मिन् देशे निवृत्त निवास । अदूरभव विकार अवयवभव-
व्याख्याना प्रायभव जात कृत क्रीतलब्ध क्षण दृश्यते सम्भूत साधु पुष्पाते पच-
मानम् उत्त देयस्य स्यो व्याहरति अस्य सीढम् आगत प्रभवति गच्छति अभि-
निष्क्रामति । अधिकृत्य कृती ग्रन्थ अस्य निवास अस्याभिजन अस्य भक्ति गृह्यते
भूयते उच्यते प्रोक्त उपज्ञात कृती ग्रन्थ इदम् । यमादिस्तावत् । यम आदित्य अग्नि
कलि दिति अदिति पृथिवी देवम् अपश्चाद्यादिस्थानान्त उत्सादयश्च पश्चादित्यन्त-
कुवांदौ । उदाहृणानि तत्र तत्र कल्याणि । दित्यदितिभ्या न श्येय । आभ्या
वर्त्यादौ श्येयो न स्यात् । दिति वेत्ति अधीते वा दैत्य आदित्य इत्यादौ श्य न
दैतेय इति ॥ ४२६ ॥

ढञ्च षञ्च ढघं तस्मिन् । षीकश्च कश्च च शीनश्च इयश्च ते । न विद्यते इत् येषा
तेऽनितः । षीककसीनेयाश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण पूर्वीक्ता णिप्रभृतयः प्रत्ययाः
समुच्चयन्ते । अनितश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण सेत इति विशेषणान्तर समुच्चयते ।
ततश्च इह चत्वारः पूर्वीक्ता, सप्त इत्येकादश प्रत्ययाः प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः
कर्म्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः कर्म्मणि
कर्त्तरि च वाच्ये स्युरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण कश्चित् इद्रहिता, स्युरित्यर्थः ।
ननु अन्येषां भवे वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कादि, यिकादि, क्रियते इह अर्थानुक्तौ तर्कं

शृणीतीत्यादावपि तार्किक इत्यादि प्रयोगोऽस्तु इति चेत् सत्यं तेषां मते प्रकृतेरनु-
 क्तावपि वेद्यधीते वा इत्यर्थे तर्कात् णिक व्याकरणात् ण पदक्रमाभ्यां क इति
 प्रकृतिनियम कथं लभ्यते । कृतञ्जितसमासानामभिधानं नियामकमिति वचना-
 ट्ठेव इति चेत् अस्मन्मतेऽपि तद्वचनाट्ठेव प्रकृतिनियमोऽर्थनियमस्य प्रत्ययनियमश्च लभ्य-
 इति कर्मण कर्त्तरि वाच्ये आह तार्किक इति । तर्कं वेद्यधीते वा इत्यर्थे णिके
 णित्वाद् हङ्गि, यथोर्लोप इत्यकारलोप एव पदक क्रमक उभयव अणित् कण् ।
 एव वैयाकरणे अत्र णे कृते यूर्युमिति यकारस्य इमि तस्य हङ्गि कारणात् कर्मणि
 वाच्ये वाचा कृतमिति अत्र णिके कृते नदन्तसावित्यनेन दान्तत्वनिषेधादिरामाभावे
 चकारस्य कुडादिर्न स्यात् । स्त्रियान्तु वाचिकौ हन्ति । कर्त्तृकारकात् कर्मणि
 वाच्ये श्रवणमणा कृत श्रवणमिकमित्यत्र णिके कृते हङ्गौ न्वोर्लोपौताविति न लोपं
 यथोरित्यकारलोप एव पाणिनोयम् अत्र णीये कृते यथोरित्यकारलोप । कारणात्
 कर्त्तरि वाच्ये शक्त्या युध्यते शास्त्रीक इति अत्र णीके कृते हङ्गौ यथोरिति इकार-
 लोप, एव यथ्या युध्यते याष्टौक पुन कर्त्तृकारकात् कर्मणि वाच्ये तिथ्येण युक्ता
 रात्रि तेषी अत्र णे कृते हङ्गौ सूर्यागव्यस्येति यकारलोपे षित्वादीप् । एव पौषी ।
 चत्वाय साधुर्भवतीति चन्द्रिय । यथा परिभाषायां सत्यामपि सञ्ज्ञापाद इत्युक्तं तथा
 वापि तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात् प्रत्यय करिष्यतामि कारकादित्युक्तं प्राधान्येन व्यपदेश-
 भवन्तीति न्वायात् । अथवा वसोर्धसंकाज्जिणात् इत्यस्य हचौ नान्यत इति ज्ञापका-
 दकारकादपि प्रत्यय । न चात्र साधुना योगे षष्ठीसप्तम्योरेव प्राप्तिरिति वाच्यं
 सम्बन्धविवक्षायामेव स्वान्यादिभिर्योगे षष्ठी सप्तम्यो प्राप्ते । अन्यथा चैवौ मैत्रस्य
 प्रतिभूर्धनाय भवतीत्यत्र घनादपि षष्ठीसप्तम्यापत्ते । एव यज्ञियम् उभयव इये यथी-
 रित्यकारलोप । अपादानात् कर्त्तरि वाच्ये मयुराया आगतं माथुर इत्यत्र णे
 कृते हङ्गि अधिकरणात् कर्त्तरि वाच्ये इह भवम् ऐहिकम् इति णिके कृते हङ्गि ।
 एव कदाचिद्भव कादाचित्कम् अत्र कणि कृते णित्वाद् हङ्गि, । यामि भवी यामीण
 पत्र णीन । एव ग्राम्य, अत्र ण्य, । सूडनि भवो मूडन्य, अत्रानित् णीय मन्वर्णा-
 निति नलोपनिषेधः । नद्या भवो नादेय अत्र णेये हङ्गौ यथोरिति इकारलोप, ।
 शालाया भव, शालीय, अत्र णीयः नगरं भवो नागर, अत्र णे हङ्गि अये भवोऽय, ।
 अवानित् ण्य ॥ ४२२ ॥

श्रीराटी—क कारकं ढञ्च घञ्च तत्तस्मिन् णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते ।
 नास्ति इत् येषां ते । चकारेभ्य पूर्वसप्तम्या अनुकथ्यन्ते तथाच अत्रत्याक्ता एकादश

सैतोऽनितश्चाभिधानाद् भविष्यन्तीत्यर्थं ङादित्यधिक्रियते ङात् प्राक् । वेच्यधीते ।
 ङात् पर ण स्यात् वेच्यधीते चार्थे । वैयाकरण इति व्याङ्पूर्वात् कधीरनट ण
 अर् व्याकरण वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे ण णिन्ते युम् त्रि यथोरित्याकारलोप एवं
 प्रभाकरीपलक्षितो ग्रन्थ प्राभाकरस्त वेत्ति अधीते वा प्राभाकर इत्यादि । णिक-
 उक्थादे षष्टिपथशतपथाभ्यां त्वनित् । उक्थादे णिकं स्यात् षष्टिपथशतपथा-
 भ्यान् णिक । उपचारात् उक्थशब्दस्य औक्थिकार्थं तं वेत्ति अधीते वा औक्-
 थिक । लोकायतिक । उक्थादिर्यथा । उक्थी लोकायत सञ्ज्ञ पुराणं
 संहिता शरदः । वर्षा वसन्ती हेमन्तः सङ्घात सयज्ञो गणः । अथर्वां शिशिरी
 वृत्तिश्चार्थवर्णलक्षणम् । न्याय न्यासा बर्हपदा नुगुणात्मगुणा अपि । द्विपदा
 विपदा ज्योतिरायुर्वेदः क्रमेतरः । यज्ञलक्षानुक्तल्येष पुनरुक्त पदक्रमः । चरम-
 प्रथमाभ्यान् गुणोऽथ क्रतुवाचिनः । आख्यानाख्यायिकाश्चेहितासी वै लक्षणीत्तराः ।
 अधर्माद्यादिविद्यान्ता अथ कल्यादिवर्जिता । सूत्रान्ताश्चाथ कल्यान्तस्थथास्त्रिभु-
 सूरपि । अथर्वाण वेच्यधीते वा आथर्वणिक इवे न लोपः । नैयायिक नैया-
 मिक यूर्युम् इतीमि त्रि । अनुकल्पशब्द परे पठन्ति । वस्तुतस्तु कल्यान्तत्वात्
 सिद्धाति चारमगुणिक प्राथमगुणिक । क्रतुवाचिनः क्रतुविशेषवाचिनः । आश्व-
 मेधिकः वानपेयिकः राजसूयिक आख्यान ग्रन्थान्तर्गतापेक्षितस्य वर्णनं यव-
 क्रौतमधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे णे कृते क्वचित्तस्य लुक् त वेच्यधीते वा यावक्रौ-
 तिक पैङ्गविक । मूलं तार्किक इति । आख्यायिका प्रबन्धविशेष तमधिकृत्य
 कृती ग्रन्थ तस्य लुक् त वेच्यधीते वा इत्यर्थे णिक एव वासवदत्तिकः सौमनीङ्ग-
 विक इत्यादि । लक्षणीत्तरा इति लक्षणशब्द उत्तरी येषां गौलाचणिकः आश्व-
 लाचणिकः । अधर्माद्यादिविद्यान्ता इति सार्पविद्यिकः वायसविद्यिकः । धर्मा-
 दयस्तु धार्मविद्यः त्रैविद्य आङ्गविद्यः । अध्यानन्तरं कल्यादिवर्जिता सूत्रान्ता
 इति सयज्ञसूत्रिकः वार्त्तिकसूत्रिकः । कल्यादिस्तु बाल्यसूत्रम् कल्यान्ता इति मातृ-
 कल्पिकः पाराशरकल्पिकः अनुसूनां ग्रन्थविशेषः त वेत्तधीते वा इत्यर्थे णिक ।
 इसुसुक्तान्तादिकस्य कः । उक् प्रत्याहारः । इसन्तादुसन्तादुक् प्रत्याहारात्
 तान्ताच्च परस्य इकस्य कः स्यात् । अनुसूक्त णिकस्येकस्य कत्वविधानात् णिन्ते
 त्रिः । षष्टिपथ वेत्तधीते वा षष्टिपथिकः षष्टिपथिकौ शतपथिकौ । पदादेः
 कः । ङादित्येव पदादेर्वेत्तधीते वार्थं कः स्यात् । मूलं पदकः क्रमक इति ।
 पद शिञ्चा क्रमः साम मीमांसीपनिषच्च षट् । शिञ्चकः मीमांसकः केशकः स्वः ।

पदीत्तरादिक । पदमुत्तरपद यव तस्मात् इक स्यात् वेत्यधीनेऽर्थे पूर्वपद
वेत्यधीने वा पूर्वपदिक उत्तरपदिक एकदेशिनस्तु पदीत्तरपदादेव इक
इक पदीत्तरपदिक इत्याहु आनुपदिक इति उक्त्यादित्वात् । अनुब्राह्मणा-
दिन् । उपनिषद्भातिरिक्तवेदव्याख्यान ब्राह्मणशब्दनीक तस्य सदृशम् अनु
ब्राह्मण सादृश्यं च स तदेत्यधीने वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन
इति चान्द्रास्तु अन्वयेनासावयन्ति इति चिन्त्यम् । इयस्तु बाधीने छन्दस श्रावय ।
छन्दसोऽधीनेऽर्थे इय स्यात् वा तस्मिन् छन्दस श्रावोदेशश्च छन्दोऽधीत श्राविय
पक्षे छान्दस त्वत्तस्य नानुवृत्ति । सूत्रात् सव्याकोडा लुक् । सूत्रवाचिन मख्या
प्रकृते कोडोऽध्येतवेदिविहितस्य त्वस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमष्टक सूत्र
वेत्यधीते वा अष्टक पाणिनीय दशकी वेंशात्रपथ । सख्येति कि मन्त्रावार्त्तिक
सूत्र वेत्यधीते माहावार्त्तिक कोड इति कि चतुष्टय सूत्र वेत्तधीने वा चात्
ष्टय । सहस्रपूर्वाच्च । सहस्रपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च ल परस्याध्येतवेदिविहितस्य
त्वस्य लुक् स्यात् । सवार्त्तिक वेत्तधीने वा सवार्त्तिक समग्रह एव सववेदः
सर्वशास्त्र पञ्च वेदान् वेत्तधीते वा ताचि वाच्ये ग । प्रीक्ताच्च । प्रीक्ताविहितव्या-
न्तादध्येतवेदिविहितस्य तस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रीक्ता पाणिनीय तदेत्त-
धीते वा पाणिनीय स्त्रिया पाणिनीया अपिशलस्यापक्षे आपिशलि तेन प्रीक्ताम्
आपिशल तदेत्तधीते वा आपिशल स्त्रियामापिशला भित्तिऽपि गौणत्वान्नेप् ।
कल्पसूत्रच्छन्दी ब्राह्मणानि तद्विषयाणि । एतानि प्रीक्ताविकारव्यानि अध्येतवेदि-
तविषयाणि भवन्ति अन्यत्र भावो विषयाय । तथाच प्रीक्ताथानानामध्येतवेदित-
विषयताव्याप्यविषयताकवमिति पथ्यवसिताय एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे
वाक्य निवर्त्तते । कल्पस्य तावत् कश्यपेन प्रीक्ताम् कल्प वेत्तधीते वा कश्यपी
कश्यपशब्दात् प्रीक्ताथे णित् तस्मादध्येतवेदिवी ण तस्य लुक् लुकि सति अनेन
प्रीक्तामध्येतवेदितविषयत्वे लिङ्गवचने न भवत । एव कौशिकी इह कल्पविषयस्य
ग्रहणात् पेङ्गोकल्प इत्यादौ न स्यात् । सूत्रस्य तावत् पराशरेण प्रीक्ता भिचुसूत्र
तदेत्तधीते वा पराशरी भिचु शैलानी नटः कस्यन्दी कशाश्वो । छन्दसस्तावत्
कठो ब्राह्मण तेन प्रीक्ता छन्दी वेत्तधीने वा कठ । मीद पैपल अचिण्मही
वाजसनेयी । ब्राह्मणस्य तावत् भाण्डिना विप्रेण प्रीक्ता ब्राह्मण वेत्तधीते वा
भाण्डौ शाव्यायनी ऐतरेयी एवामिति कि पाणिनीय व्याकरणम् । अगोवर्षिक-
खादिष्णगृह्णादीयो भवादी । गोवर्षिकतन्त्रान्तवर्जितात् कड्गादिष्णान्तवर्जि-

ताञ्च वृद्धसञ्ज्ञकादीय स्यात् भवादिव्यर्थेषु गार्गीय वात्सीय शालीय, शैवीय, श्रीपमवीय त्वदीय मदीय अस्मदीय इत्यादि । गौतमिणिकखादिष्णाभ्यान्तु दाक्ष, काण्व, जामदग्न्य गौतम्य इति किं सुतङ्गमेन निर्वृत्त सौतङ्गस्य तस्येदं सौतङ्गमीय ण्य इति किं काण्वी देवताऽस्य काण्व तस्येदं काण्वीयम् । इत्यत्र प्राच्य-भरताञ्च । प्राच्यगीवष्णुन्तात् भरतगीवष्णुन्ताञ्च इत्यत्र ईय स्यात् भवादौ । पूर्वेषा-प्राप्तेऽनेन विधीयते पौष्पीय, रैङ्गीय काशीय इत्यत्र इति किं पात्रागार प्राच्य-भरतादिति किं दाक्ष प्राच्य ननु कथं काशीय इत्युदाहृतं काश्यादेशि कणि-कयोर्विधानादिति चेन्न तत्र चेदिशब्दसमभिव्याहृतदेशवाचकाशीशब्दग्रहणात् इह गौतम्यस्य ग्रहणं न तु देशवाचकस्येति । काखीडी देशे । वृद्धादित्येव कका-रीड खकारोडश्च देशे वर्त्तमानादीय स्यात् भवादौ । कीर्ष्णस्य वाहीक ग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्वाधनार्थम् । आवहनकीय द्रीघनकीय आश्वत्थकीय कौटशिखीयम् आयोमुखीय वृद्धादिति किं सौमुखम् । ग्राम कथं ऋद फलद नगरोत्तरदात् । ग्रामाद्युत्तरदाहं शवाचकात् वृद्धादीय स्यात् भवादौ । दाक्षि-यामीय दाक्षिकय्यीय दाक्षिज्जदीय द्राक्षिपलदीय दाक्षिनगरीय माह्निकिया-श्रीयमित्यादि । वृद्धादिति किं महानगरे भव माह्ननगर उत्तरदादिति किं बाहु-ग्राम बाहुनगरम् । वाहीक ग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्वाधकमिदम् । पर्यङ्ककणाद्वार-हाजे । वृद्धादिति निवृत्तम् । भारहाजे नास्ति देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्यङ्ककणाभ्याम् ईय स्यात् भवादौ । पर्यङ्गीय ककणीयम् । भारहाजदेशभिन्ने तु पार्श्वं कार्कणं गङ्गा-दम्भवतस्तु दङ् च । गङ्गादेरीय स्यात् भवादौ भवच्छब्दस्य ईये दङ् च ङ इत् । गङ्गीयम् अन्तरीयम् । गङ्गादित्यथा । गङ्गान्तरी नेमि समानशाखौ दत्ताशका चवलि धन्विनश्च । आह्निसिनाचैवलिपूर्वपक्षा भौरि शम, शैशिरिकुत्तरश्च । उत्तमी विषमी भौलिरन्तस्थौ मगधासुरी । इषुप्रपरपक्षोऽङ्गाधमशाखौ तथा ध्यमि । शौरिकुत्तमशाखश्च व्याडि खाडाधनौ तथा । इष्वनीकोऽग्निशम्भा च शौभिरा राटकौ तथा । एकवृक्षश्च वात्सीकि परस्यन्दन पार्श्वत । एकग्रामी दैवशर्मि कामप्रस्थ स्तथैकत । आमिल्यैकपलाशौ च सुखत, चेमधूर्ति च । येऽत्र वृद्धास्तेभ्य औत्सर्गिक ण्यी येऽवृद्धास्तेभ्यो जनपदत्वात् णकी ये तु ण्यन्तास्तेभ्यो व्यभिन्नप्राच्यभवत्वात् णी बाध्यते । पार्श्वतीय, व्यटिलोप इति टिलोप कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थानत्वात् णके प्राप्ते विधानं पूर्ववदेकतीय इति चान्द्रा आकृतिगणोऽयं भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ् भवदीय, । पर्वतात् वा त्वऽमनुष्ये । पर्वतशब्दात् मनुष्ये वाच्ये ईय, स्यात् भवादौ

मनुष्यमिह तु वा । पार्वतीयो मनुष्यो राजा वा पार्वतीय पारुमुदकम् । मर्त्तो-
 करदाद्वेशे । देशवाचकात् मर्त्तोत्तरदादीय स्यात् भवादौ । वृकमर्त्तीय उत्तरदादिति
 किं बाहुगर्त्तं । बाह्वीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्बाधनार्थम् । प्राचि तु कटादे ।
 ग्राम्देशवाचक. कटपूर्वादीय स्यात् भवादौ । कठनगरीय कटघोषीय । ग्राम्देश
 इति किं काटनगर. । स्व पर देव राज जनस्य क्रय. । स्वकीय देवकीय परकीय.
 राजकीय. जनकीय । आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीय देवकीयमित्याद्यापि ।
 तथा च घनमहरहर्दत्त स्वीयमिति शिष्टप्रयोग. । वामनधर्मदासौ तु स्वस्य
 इदं सौवमित्याहुः । पृथिवीसध्याञ्च मध्यमय. । पृथिवीसध्याञ्चत् इय स्यात्
 तन्निन्मध्यमादेशश्च. । मध्यमीय । रेणुकादीर्णत् । रेणुकादीरीयो णित् स्यात् भवादौ ।
 रेणुकीय । रेणुकादीर्यथा । रेणुक चिचकमुत्तरपदक मध्यमपदक प्रत्यकमन्यत् ।
 अन्यदित्यनेन शारदीय रेणुकादि पञ्चानां कीडत्वात् णि प्राप्ते पाठ. । आकृति-
 शयीऽयम् । काश्चादीर्णिकणिकौ । काश्चादे परौ णिकणिकौ स्याता भवादौ ।
 काशिका काशिकी चैदिका चैदिकी । काश्चादीर्यथा । काशिश चैद्यच्युत मोद-
 माना सवाह्य गौरासन स्राधुमिवम् । सुरङ्ग सम्पात्युपराज पूर्वकालीर्ह काला अपि
 सिन्धुमिव । शकुलादी हस्तिकर्षु कुलाम्भकरणेन च । आपत्काल हिरण्याभ्या
 दासमित्रेण सयुत । दासयामी देवदत्तो युवराजयुतस्तथा । सर्ववर्मा देवराजो
 व्यासीऽरिन्दम एव च । सौधावतान इत्यष्टाविंशति समुदीरिता । काशिकेदिभ्या
 कनपदत्वात् णक सम्पातिशब्दात् व्यङ्गिन्न प्राच्यभरतगोत्रणान्तात् णि येऽव वृद्धा-
 स्तेभ्य. ईर्यो ये अवृद्धास्तेभ्य णाऽस्ति कर्षुशब्दाद्देशवाचकात् दान्तात् णिकश्च बाध्यते ।
 देवदत्तशब्दोऽव ग्राम्देशवाचक. तस्माद् वृद्धसञ्चकत्वादीये प्राप्ते विधानम् । बाह्वीक-
 ग्रामवाचकात् देवदत्त । वृद्धावाह्वीकग्रामाद् वा तूशीनरग्रामात् । बाह्वीकग्राम-
 वाचकात् वृद्धात् णिकणिकौ स्याता भवादौ । शाकलिका शाकलिकी मान्यरिक्रा
 मान्यरिकी । अवृद्धात् माहनगरम् । उशीनरग्रामवाचकात् आहवजालिका
 आहवजालिकी सौदर्शनिका सौदर्शनिकी पक्षे आहवजालीया सौदर्शनीया । देशे
 युङ् मरुवचनाभ्या णकोऽख्याज. वृद्धाद् युङी देशवाचकाद् वृद्धान्मरुवाचकाञ्च णक.
 स्यात् भवादौ न तु ख्याञ्च । साकाश्यक काम्पिल्यक. मागध्यक. धन्वनशब्दा
 मरुवाची पारि मध्ये इत्यादिना वृत्त. अन इत्यनेनाख्य पारि धन्वे कात् पारिधन्वक.
 ऐरावते जात ऐरावतक । ख्याञ्चत्तु सुप्रख्यस्य इदं सौप्रख्य सौप्रख्यदेशे भव.
 सौप्रचण्णीय. ख्याञो यकार. यकारस्थानीय. तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीया. । वृह-

प्रस्थपुरान्ताच्च । बहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देशवाचिनी ब्रह्मात् एक स्याद्भवादौ
 पैलुवहक फाल्गुनीवहक मालाप्रस्थक नान्दीपुरक रुडत्वात् परसूत्रेण सिद्धे
 पुरग्रहणम् प्राच्यार्थं तथाहि नान्दीपुरमुदीच्य ब्रह्मादिति किं श्वेवपुर । प्राची
 त्वीरुड । प्राचीति देशविशेषणम् ईकारान्ताद्रेफीडश्च प्राग्देशवाचकात् ब्रह्मात् एक
 स्याद्भवादौ । साकन्दक काकन्दक पाटलिपुत्रक एकचक्रक एकचक्रशब्दस्य प्राग्-
 देश एडादित्वात् ब्रह्मसञ्ज्ञा । ब्रह्मादिति किं दशपुरे जात दाशपुर प्राचीति
 किं दानामित्रीय सौवोरनगरोय दत्तामिदौ सौवोरनगरी एते उदोच्यदेशस्थे ।
 जनपदतदवधिभ्याम् । ब्रह्माद् देशवाचिनी जनपदात् जनपदावधेश्च एक स्याद्भ-
 वादौ । अभिसारक अप्राच्यत्वात् पूर्वशाप्राप्तेऽनेन एक आदर्शक जनपदावधि-
 स्तावत् औन्मृष्टक श्यामायनक ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्राम किमर्थं
 तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्य तदवधिग्रहण बाधकबाधनार्थं तेन सौगर्तक
 इत् व गतीत्तरदादितृतीय बाधित्वा जनपदावधिर्णक एव स्यादिति वामन । व्यव-
 षयाद् ब्रह्माच्च । जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च व्यवषयात् एक स्याद्भवादौ ।
 णं ग्रथोरपवाद । अत्रह्माज्जनपदात्तावत् अज्ञा अज्ञक । अत्रह्माज्जनपदावधि-
 स्तावत् अजमीटा अजमीठक अजक्रन्दा अजक्रन्दक । ब्रह्माज्जनपदात्तावत्
 दावा दावक । ब्रह्माज्जनपदावधिस्तावत् कालकञ्जरा कालकञ्जरक विषयग्रहण-
 सन्धव भावाग्र तेन जनपदैवर्तेश्चि साभुत् वर्त्तनी च वर्त्तिनी च ता वर्त्तन्य वार्त्तन ।
 ननु ब्रह्मात् पूर्वैरेव एक सिद्धे किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति उच्यते । ब्राह्म-
 ण्यर्था दधि टीयता तक्र कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्यावेषयात् ब्रह्माद् बाधा विज्ञे-
 येत्तदपि । वत्ताग्रिकच्छवतीत्तरदात् । वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाचकात् ब्रह्माद्ब्रह्माच्च
 एक स्याद्भवादौ । णं ग्रथोरपवाद । चत्ताग्रि वर्त्तन्तेऽव चक्रवर्त्त वतुङ् वर्त्तने
 डे चञ् नस्माच्चक्रावर्तक, एव चत्ताग्रिक चारुक्च्छक ऐन्द्रवक्रक वर्त्ताग्रिकच्छ-
 चक्रान्तादिति कुन सिद्धे उत्तरपदग्रहण बहुत्वपूर्वादप्राप्तग्रथ तेन बाहुवर्त्त । कथं
 बाहुवर्त्तक इति उच्यते बहुवर्त्त वर्त्तन्तेऽव इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तक । धूमादे ।
 धूमादेर्देशवाचकाश्चक, स्याद्भवादौ । धौमक, घोषस्थक । धूमादिर्धया धूमो
 घोषस्थली घोषपुष्पी दण्डायनस्थली । वार्त्ताराज्ञी मुराज्ञी च तीर्थपक्षी शशदना ।
 शास्त्राशिता राजग्रह भक्षाखीवर्वावरी । सन्यायी माठरी मद्र कुत्वाञ्जी कुल-
 मर्दभी । अर्जुनायन साकेत वडङ्गा दक्षिणापथ । क्षीपान्तरीपोज्जिनी ब्रधवा-
 बण कुचय । एकत्रिंशदिने प्रीक्षा ख्याद्वाराय मङ्गास्थली । नगरात् कुम्भनप्राची-

खयो । निन्दाया प्रावीण्यं च नगरशब्दात्क, स्याद्भवादौ । नागरक चौर प्रवी-
णश्च । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किं नागर पुरुष । अरण्यान्नृपयिन्यायविहारा-
ध्यायहस्तिषु वा तु गोमये । अरण्यादेतेषु वाच्येषु एक, स्याद्भवादौ गोमये तु वा ।
अरण्यकी मनुष्य न्यायी विहारीऽध्यायो हस्ती च । आरण्यकी गोमय आरण्यश्च
ण्विति किम् आरण्या पशव । कच्छादेर्नृत्तस्थयी । देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये
मनुष्यस्य च वाच्ये एक स्याद्भवादौ । काच्छकी मनुष्य काच्छिका चूडा काच्छिकी
नख काच्छक हसित काच्छकी विवाद काश्मीरकी मनुष्य काश्मीरकी नखः
काश्मीरक हसितम् । कच्छादिर्यथा कच्छ काश्मीर कम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धव ।
कतूमवविरूपौ च द्वीपा द्वप विजायका । शालाङ्गाराऽनुषङ्गाश्चानपादवर्णरङ्गु च ।
इह शालशब्दपाठो वक्ष्यमाण ण प्राप्त्यर्थम् । शालादपदाती । शालशब्दात् पदाति-
भिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्य च वाच्ये एक स्याद्भवादौ । शालकी मनुष्य शालकं
हसितम् । पदादौ तु शाल, पदातिर्ब्रजति । नियमार्थं वचनम् । गीयवाग्वीश्च ।
शालदित्येव शालकी गौ शालिका यवागू । वर्षो कन्यायाः । वर्षर्नाम नदः
वर्षनदसमीपवाचिन कन्याशब्दात् एक स्याद्भवादौ । णिकस्य बाधकमिदम् ।
कान्यक अन्यत्र कान्यिक । वा तु कुरुयुगन्धराभ्याम् । आभ्याणकी वा स्याद्भ-
वादौ । कौरवक कौरवश्च गौ । नृत्तस्थयीस्तु । कौरवकी मनुष्य कौरविका
चूडा । कच्छादिपाठात् यौगन्धरक यौगन्धरश्च गौ जनपदावितौ एताभ्या द्वद्वा-
दपीति नित्ये प्राप्ते विकल्प । कुलात् सौवीरे । कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये एक
स्याद्भवादौ । कौलक सौवीर अन्यत्र कौल पाथेयानर्त्तविदेहपाण्डुकात् । एभ्यो
एक, स्याद्भवादौ । पाथेयशब्दस्य युङ्क्तेऽपि आदेशार्थं वचनम् आनर्त्तविदेहयो-
र्जनपदत्वेऽपि अजनपदार्थम् । पाण्डुकाशब्दात् कोङ्क णस्य बाधनार्थं यथा पाथे-
यक, आनर्त्तक वैदेहक पाण्डुकक । राष्ट्रादिय, । राष्ट्रशब्दादियः स्यात् भवादौ ।
राष्ट्रिय । दूरीत्तराभ्यामेत्यणादौ । आभ्यामेतौ क्रमात् स्त भवादौ । दूरीत्य
औत्तराह । नदीकर्षीपारदिवादिभ्य ञ्येयण्येकेनया । नद्यादे ञ्येय, कत्य्रादि-
ञ्येयक पारादेरीनी दिवादेर्य, स्यात् भवादौ । नादेय वाराणसेय, । नद्यादि-
यथा । नदी वाराणसी दूर्वा वामा काशायनी सङ्गी । यावन्ती खादिरौ दामा
कोखाम्बी सेनकी गिरि । शाला दूर्वी पुर पूर्व नगरी बडवा हवे । चम्पवनमिति
प्रोक्त नद्यादौ कीविदीत्तमे, । येऽव वज्रास्तेभ्य ईय येऽवह्वास्तेभ्य ण, हवेकारान्ता-
श्चक रुडो एकश्च बाध्यते वाडवेयी द्वप, अन्यत्र वाडव । कर्त्तादेस्तावत् कार्त्तयकः

कौन्तेयकः । कर्त्तारिदर्थः । कर्त्तव्यन्ति पुष्कर हस्ती पुष्कल ग्रामयौवनम् । कुण्डी चर्मण्यती माहिभती ग्रीवा तु भूषणे । कुड्यायास्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचिकुल-
 युनि । सञ्ज्ञाया नगरी पञ्चदशेह परिकीर्त्तिता । यैवेयक कण्ठभूषा कौडैयक ।
 अत्र यैयके यलोप कौन्तेयक खड्ग कौलेयक, आ । अत्र सञ्ज्ञाया नगरी शब्द-
 पठ्यते नागरेयक जातौ तु नागर । पारादे । पारौण. अवारीण । पारादिर्यथा ।
 पारावारा वारपार पारावारा इमे मता । ग्रामश्च पञ्च पारादाविह पण्डित-
 सत्तमैः । दिवादे । दिवि भव दिव्यम् । दिवादिर्यथा—दिक् प्राक् प्रागुदक्
 प्रत्यक् पराङ्ग्राममित्यपि । अर्द्धावराद्धा धर्माङ्गोत्तमाङ्गमिह कीर्त्तितम् । ग्राम-
 शब्दस्य विषु ग्रामेयक, ग्रामीण ग्राम्य इत्यादि । कापिश्लादे शायनो
 वा तु रङ्गीरवृष्टाणि । कापिश्लादे शायनः स्याद्वादी रङ्गीस्तु रुभिन्न-
 प्राणिनि वा । कापिशायन । कापिश्लादिर्यथा । कापिशौवङ्गिपद्यङि चतुष्क
 प्रारकीर्त्तितम् । कापिशौशब्दात् वृद्धसञ्ज्ञादीय शेषेभ्य अवृद्धादपि व्यविषया-
 दिति णको बाध्यते । राज्ञवायणो राज्ञ्वी गौ प्राणिनीति कि राज्ञव कञ्चल ।
 अनरोति कि राज्ञवकी मनुष्य रङ्गुशब्द कच्छादौ पठ्यते । रूप्योत्तरदारण्याभ्या
 य । रूप्योत्तरदादरण्याच्च ण स्यात् भवादौ । वार्कक्य णस्यापवाद वृद्धसञ्ज्ञ-
 कात् तु मालिकरूप्यात् युङ्क्णको बाध्यते णविधानात् स्त्रियामारण्या गौ । दिक्-
 पूर्वोदनामनि तिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते । दिक् पूर्वो दी यस्य तस्मात्
 अमञ्ज्ञाया ण स्यात् भवादौ । पौर्वशाल औत्तरशाला स्त्री दिशि उत्तरदि तार्थे
 यस इति परे । नात्र तु पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषु कामशमी तस्मात्
 पूर्वेषु कामशमः । सपञ्चालादित्वात् औत्सर्गिकणे अन्यस्य दस्य त्रि. दयहण
 स्वरूपविधेर्मिरासार्थम् । मद्रात् ट् । दिक्पूर्वदादित्येव । दिक्पूर्वदात् मद्र-
 शब्दात् ट्; स्याद्वादी । पूर्ववद यस । पौर्वमद्र. अमद्रादिश्च इति पर्युदासात्
 पूर्वदस्य त्रि. । वृद्धचोऽन्तोदात्ताद्वदीच्यग्रामात् उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्तात्
 वृद्धचो लो ट्; स्यात् भवादौ । णस्यापवादोऽय साहनगरम् । महनगरशब्दस्य
 यस । खरेणान्तीदात्तत्वात् उदीच्यग्रामादिति कि माधुरः मध्यदेशग्रामत्वात्
 णः । वृद्धश्च इति कि भ्वाज भ्वजीशब्दात् णं अन्तोदात्तादिति कि शाकंरा-
 धनम् अस्मिन् शास्त्रे स्वस्वलक्षणभावाद्वापि वृद्धीपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यं
 स्वरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्ननुपयुक्तत्वात् । तीरोत्तरदाच्च । तीरोत्तरदाच्छब्दात्
 स्याद्वादी ण्येयथीरपवादः । वाल्जतीरं कार्त्ततीरम् । कन्या भवङ्गा णिक. १-

आभ्यां णिक' स्याद्भवादी श्येययोरपवाद । कायिक भावत्क । इ सुमुक्तान्तात्
 णिकस्य क' गृहादिपाठात् भवदीय । भवदत्र डवचनस्य गृहणात् श्वन्तभव-
 ष्ट्यात् माभूत् तेन भावत इति । आदेशे वृद्धात् प्राचि । उवर्णान्ताद्भवा-
 चकात् णिकः स्याद्भवादी । प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद् हृद्भादेव नान्यन्तात् ।
 भेरौ जात, मारुक उवर्णान्तादिकस्य क णिति त्रि एव नैपादकर्षुकं शारवजम्बूक,
 शारवजम्बूशब्दस्य इकास्य के कृते कौहक स्व इति स्व' । देशे इति किं पाठव वैणव ।
 प्राचि वृद्धात् आढकजम्बूक नापितजम्बूक उवर्णात् वृद्धादित्येव णिक' वृद्धादिति
 नियमात् अहङ्गात् माभूत् तेन पर्वणात् तुशब्दस्य चार्णवास्तव एवं' मान्दवास्तव ।
 कालेभ्यः । कालवाचिभ्य णिक स्यात् भवादी । मासिकम् आर्द्धमासिकं सावत्स-
 रिकम् आर्द्धसावत्सरिकं यथा कथञ्चिद् गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीकृते तेन
 कादम्बपुष्पिक ब्रौह्मिपलालिक । न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसप्रत्यय इति
 वाच्यं गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्य णविधानात् कालेभ्य इति
 व्वनिर्देश' स्वरूपविधेर्निरासार्थ । आङ्गे शरदो वा तु रोगातपयो । आङ्गे चाच्यं
 शरच्छब्दात् णिक, स्यात् भवादी रोगे आतपे च वाच्ये वा, ऋतुण्यस्य बाधकीऽयम् ।
 शारदिक आङ्ग, आङ्ग कर्मविशेष न तु आङ्गवान् पुरुष । शारदिकी रोग
 आतपस्य पक्षे शारद शारदीय । वर्षाभ्यो प्रा तु निशाप्रदीपहेमन्तपूर्वाह्नपरा
 ह्मेभ्यः । वर्षाशब्दात् णिक स्यात् भवादी निशादेस्तु वा । वार्षिकं नैशिक नैशं
 प्रादीषिकं प्रादीष हैमन्तिकं हैमन्तस्य णे तलीपी वा हैमन्त हैमन् तथाच
 हैमनौषु रजनौषु शेरते इति वृत्तिज्ञता शिष्टप्रयोग उद्भावित । पौर्वाह्निकम्
 आपराह्निकं पक्षे त्यदाद्यचिर इति णन, पूर्वाह्नेतनम् अपराह्नेतनम् । अस्.
 णिकस्य तम् । अस्शब्दात् णिकस्यादौ तम् स्यात् स इत् । शौवस्तिकः । ननु
 त्यदाद्यचिर इत्यादिनात्यष्टनाभ्या बाधियते इति चेत् सत्य णिकस्य तम् विधान-
 सामर्थ्यात् णिकोऽपि तन्नीमयगणपाठात् अस्त्य, अस्तन इत्यपि । सपूर्वदादङ्गात्
 दिक्पूर्वदात्तु यश्च । पूर्वदेन सह वर्त्तमानादङ्गशब्दात् णिक स्यात् दिक्पूर्वदात्तु य'
 णिकस्य भवादी । गौतमार्द्धिकं वाण्येयार्द्धिकं दिक्पूर्वात्तु पौर्वाह्निकं पूर्वाह्णं
 दक्षिणार्द्धिकं दक्षिणार्द्धं दिवादित्वात् परार्द्धमिति नित्यम् उभयत्र दग्धृणं
 स्वरूपविधेर्निरासार्थम् । ग्रामजनपदैकदेशादिकपूर्वादङ्गात् ट्ठश्च । ग्रामैकदेश-
 वाचिनी दिक्पूर्वादङ्गात्जनपदैकदेशवाचिनी दिक्पूर्वादङ्गाच्च णिकट्ठौ स्याता
 भवादी यस्यापवाद । पौर्वाह्निकं, पौर्वाह्णं, ग्रामजनपदैकदेशादिति किं पौर्वा-

द्विकं पूर्वाङ्गमिति पूर्वेषु शिकषी । प्राह्व एण्य । प्राह्वट् शब्दादिषु स्यात्
 भवादौ । प्राह्वेषु शत्वविधानं प्राह्वेषुमाचक्षाण प्राह्वेषु इत्यत्र शत्वार्थम् ।
 मध्याद साधारणे । साधारणे वाच्ये मध्यशब्दात् स्यात् भवादौ । मध्ये वैया-
 करण नीत्तमो नाधम इत्यर्थः । त्यताद्यचिरिति प्रातमस्यापवादः । द्वीपादुपसमु-
 द्रात् ण्य । समुद्रसमीपे वर्तमानात् द्वीपात् ण्य स्यात् भवादौ । कच्छादित्वात्
 णे प्राप्ते नृतत्स्थयीणके च प्राप्ते विधानम् । द्वैष्यं द्वैष्या भवन्तीऽनुचरिष्यन्ति तत्
 क्रमम् । अतुपसमुद्रात् द्वैष्यं नृतत्स्थयीस्तु द्वैष्यक । ऋतुनक्षत्रात् ण्य । ऋतु-
 वाचकान्नक्षत्रवाचकाच्च ण्य स्यात् भवादौ । कालणिकस्यापवादः । ग्रैष्म पौषम् ।
 कीड् कच्छनद्यादि । कीड् कच्छादे नद्यादेश्च ण्य स्यात् भवादौ । नैलीनक
 निलीनकशब्दात् बह्वचोन्नीदात्तात् ट् प्राप्ते विधानम् । इच्छाकुशब्दादोर्देश्च इत्यनेन
 शिकं बाधित्वा वृद्धादपि ब्वविषयादिति प्राप्ती ण्यको बाध्यते णट्प्रयोरैस्त्वाक
 कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान्तं तस्मात् ण्यो वच्चादाविति णे सिद्धे इह पाठ
 कच्छादेर्नृतत्स्थयोरिति ण्यकबाधनार्थं विजायकशब्दात् कीड्त्वात् णे सिद्धे
 नृतत्स्थयोरिति ण्यकबाधनार्थं पाठः कच्छादेर्देश्च एवाभिधानात् पलद्यादेस्त्वावत्
 पालद पारिख । पलद्यादिर्यथा । पलदी परिखा गोष्ठी पर्षदाहीकपर्वता ।
 फलकौटः । शूरमेनी बहुकौटः पटञ्चर । तच्चीदपानलीमानि गीतमी कमल
 भिदा । सन्धिवेला यज्ञसन्ध्या पौर्णमासी तथोदशी । अमावस्या त्रमावास्या नैकती
 प्रतिपत् शरत् । पुर वन गिरि पञ्चदशी सवत्सर फलः । पर्वण्यपि पलद्यादौ
 शेष शिष्टप्रयोगतः । गोष्ठी नैकती गीतमीशब्दानां बाह्यीकयामत्वात् प्रसक्तयो
 र्थिकणिकयोर्बाधक ईदन्तलक्षणको बाध्यते । बाह्यीकशब्दस्य कीड्त्वात् णे सिद्धे
 अत्र पाठ एव ज्ञापयति येषां लक्षणानां वृद्धावृद्धसामान्यविषयस्तेषां लक्षणानां
 वृद्धविहितं ईयो बाधको भवति तेन औल्लुके भव औल्लुकीय बाह्यकरूपे भवः
 बाह्यकरूपीय इत्यादौ कीड् ण्य बह्वचोन्नीदात्तादुदीच्ययामादिति ट् च बाधित्वा
 ईय एव भवति । सन्धिवेला सन्ध्या पौर्णमासी अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दानां
 पाठः कालणिकबाधनार्थः । शरच्छब्दस्यैह रेशुकादौ च पाठात् शारद शारदीय
 पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौर पौरियः वान वानेय गैरः गैरियः
 इति सांवत्सर फल सावत्सरः पर्व अत्यत्र सांवत्सरिकमृणम् । शेषाणामुदीच्य-
 यामत्वात् प्राप्तद्विबाधनार्थः पाठः । प्रस्थोत्तरदात् । प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् ण्य स्यात्
 भवादौ । माघीप्रस्थः बह्वचोन्नीदात्तादुदीच्ययामादिति प्राप्तद्वी बाध्यते । निवा

स्यात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे । चरणे वाच्ये निवासवाचकात् पृथ्वीमध्य-
शब्दात् ण स्यात् तस्मिन् मध्यमादेशश्च । पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य मध्यम कठः
अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागतं मध्यम कठं पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति, ईयस्य
बाधकमिदं चरण इति किं मध्यमीयः शुद्धः । युष्मदेषादी वा यौनश्च । आभ्यां
णो यौनश्च वा स्यात् भवादौ । इन्द्रादीयस्यापवादौ । यौष्माक यौष्माकीण पक्षे
युष्मदीय, एवम् आस्माकम् आस्माकीनम् अस्मदीयम् । ननु नाधिकारी धादित्यतः
प्राक् तत् कथं ढाधिकारे भवादिनिरूपणमिति चेत् सत्यं भवादिपठितगच्छ-
त्याद्यर्थे ढान्तात् भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति । गच्छति पथि
दूतयोः । ढादिति वर्तते गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं त्व स्यात् यी गच्छति स चेत्
५ या दूतो वा भवति । शुभ्र गच्छति पन्था दूतो वा श्रीन्न पन्था दूतश्च ।
ढात् धेत्, माथुर कान्यकुब्जं वाराणसीयं राष्ट्रियः इत्यादि पथिदूतवी-
रिति किं मथुरा गच्छति साधु । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ढादित्वेव अभिनिष्क्राम-
तीत्यर्थे यथा विहितं त्व, स्यात् यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेत् भवति शुभ्रमभिमुखेन
निष्क्रामति द्वारं श्रीन्न द्वारम् एवं माथुरं कान्यकुब्जं वाराणसीयं राष्ट्रियमित्यादि ।
द्वारं निष्क्रामणक्रियायाः साधनत्वेन प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा
साध्वसिन्धुनति द्वारमिति किं मथुरानभिनिष्क्रामति पुरुषः । अधिकृत्य कृती
ग्रन्थः । ढादित्वेव अधिकृत्य एतदपेक्षया हौपमधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः ।
अधिकृत्येत्यन्निर्गन्धे यथाविहितं त्व, स्यात् यः कृतः स ग्रन्थश्चेत् भवति सुभद्रामधि-
कृत्य कृती ग्रन्थः सौभद्रो ग्रन्थः ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।
आख्यायिकाभ्यो लुप् बहुलम् । आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे उत्प-
न्नस्य त्यस्य बहुलं लुप् स्यात् । वासवदत्तामधिकृत्य कृती ग्रन्थः वासवदत्ता सुमनो
हंवा ऊर्वसी । बहुलं किं भैरवश्च । सीतान्वेषणादेरीयः । ढात् सीतान्वेषणादे-
रधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् णस्यापवादः । सीतान्वेषणीयः । सीतान्वे-
षणमसमं रक्षोऽसुरगुणमुख्यावपि शिशुक्रन्दः । शिशुक्रन्दो नाम रोगः । अदेवा
सुरादेशः । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् चे से सति ।
श्वेनकपेतीयो ग्रन्थः किरातार्जुनीयः सर्वार्थसम्बन्धीयः देवासुरादेशः देवासुर रक्षो-
गन्धर्व इत्यादि । परे तु रक्षोऽसुरगुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रद्युम्नागमनशब्दः सीता-
न्वेषणादौ पठन्ति । तेषां मते रक्षोऽसुर यौगमुख्यः प्रद्युम्नागमनीयः येषां हन्-
समासे ईयप्रतिषेधस्तु च देवासुरादौ द्रष्टव्याः । णिकी रचत्यादौ । ढादित्वेव

रक्षतीत्याद्यर्थेषु णिक स्यात् । समाज रक्षति सामाजिक । डात् चेत्य' रक्षति
 उच्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवेति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति
 पश्यति वर्त्तयति आपनुयच्छति गच्छति अधीष्ट भूत भूतभावी अहति नित्यसर्जति
 पचति सम्भवति अवहरति ब्रह्मति हरति आहरति एव शाकानुच्छति शाकिक ।
 प्रतीपादवर्त्तते । डात् प्रतीपादवर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् यद्यपि इतधीरकर्म्मकत्वात्
 डाभाषस्तथापि धुविशेषणत्वात् ढसञ्ज्ञाप्रतीप यदा स्यात् तथा वर्त्तते प्रातीपिक ।
 प्रतीप प्रतिकूल, प्रतिलीमानुलीमनी । परिपार्श्वन्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि ।
 प्रभूताद्वर्त्तते । डात् प्रभूताद्वर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् । प्रभूत यथा तथा वक्ति प्राभू-
 तिक । प्रभूत प्रतिभूतोऽत्र पर्याप्तेन सङ्हरिता । माशब्दो नित्यशब्दश्च कार्य-
 शब्दस्तथोक्त षट् । पदव्यादेस्तद्भावति । डात् पदव्यादेस्तद्भावतीत्यर्थे णिक स्यात् ।
 पदवौ बर्त्म पदवौ धावति पादविक पदस्य पश्चादनुपद तत् धावति आनुपदिक
 आक्रान्दत्यस्मिन् आक्रान्दो देश त धावति आक्रान्दिक । माथीचरदाञ्च । ढान्माथ
 शब्दोत्तरदाज्ञावतीत्यर्थे णिक स्यात् । दण्डमाथ धावति दाण्डमाथिक पाद-
 माथिक, माथशब्द पश्चिपर्याय । पदीचरदात् गृह्णाति । डात् पदीचरदान्
 गृह्णातीत्यर्थे णिक स्यात् । पौर्वपदिकम् उभयत्र उत्तरदगङ्गण बहुत्वे निषेधार्थम् ।
 अर्थललासप्रतिकण्डाञ्च । ढेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे णिक स्यात् । अर्थ गृह्णाति
 आर्थिक लालामिक, कण्ट कण्ट प्रतिकण्ड तत् गृह्णातीति प्रातिकण्डिक । समू-
 हार्थात् समवेति । डात् समूहार्थात् समवेति इत्यर्थे णिक स्यात् । समूह सम-
 वति सामूहिकः सामवायिकः ख्य, परिषदो वा तु सेनाया । डात् परिषच्छब्दात्
 समवेत्यर्थे ख स्यात् णिकस्यापवाद सेनायास्तु वा । परिषदं समवेति पारिषद,
 सेना समवेति सैन्यः सैनिक । स्रगमत्यप्रचिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देश स्वरूपविधे-
 र्निर्वासाथ । स्रगमत्यप्रचिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे णिक स्यात् स्रग हन्ति मार्गिक
 रौद्रक शौकरिकः नैयडुक, श्वापदन्यङ्गीस्तु वेति वा युम् पचे न्याडुक, इकस्य क
 भास्विक, शाकुनिकः प्रौष्ठिकः पाक्षिक हारीतक मायूरिक, पातक । तान्ता-
 दिकस्य कः । परिपथात् तिष्ठति च परिपन्थश्च । डात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
 तिष्ठतीत्यर्थे च णिक स्यात् तस्मिन् परिपथस्य पन्था देशश्च । परिपथं हन्ति तिष्ठति
 वा पारिपन्थिकश्चौरः पन्थान् परिपन्नय हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थे । परिपथपर्याय,
 परिपन्थशब्दोऽस्तीति वृत्तिकारः । निन्द्यात् प्रयच्छति । शास्त्रीकव्यवहाराद्विरुद्ध-
 व्यवहारी निन्द्यः तस्मात् डात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । द्विगुणार्थे द्रव्यं द्विगुणं

प्रयच्छति द्वैगुणिकं यदा उत्तमर्णं, एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात् तद्वृत्तं-
यति तदा द्विगुणं निन्द्य यदा त्वेकं गुणं प्रयच्छति पश्चाद् द्विगुणं गृह्णाति तदा न
द्विगुणं निन्द्य शास्त्रविहितत्वात् एव त्रैगुणिकं । वृधुषश्च वृद्धे । निन्द्यात् वृद्धि-
शब्दात् ङात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिकं स्यात् वृद्धिशब्दस्य वृधुषादेशश्च । वृद्धप्रार्थं द्रव्यं
वृद्धिं वृद्धिं प्रयच्छति वार्जुषिकं । यद्यपि वृद्धिशब्दपर्यायी वृधुषीशब्दोऽप्यस्ति तथापि
वृद्धिशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् । कुसीददशैकादशाभ्यां षिकं । निन्द्यात्
कुसीदशब्दात् ङात् दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे षिकं स्यात् । कुसीद वृद्धि-
कादर्थं द्रव्यं कुसीद तत् प्रयच्छति कुसीदिकं दशशब्दो दशार्थं वर्त्तते एकादशशब्द
एकादशार्थेऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते अतः सामानाधिकरण्यात् दश च ते
एकादश चेति यस्य दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिकं दशैकादशिकी दश एका-
दशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थः । शब्ददेदूराभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे णिकं स्यात् ।
शब्दं करोतीति शाब्दिकी वैयाकरण दादुरिकं कुलालः । ददुरी वाद्यभाण्ड-
विशेष भाण्डसंस्कारकाले ददुरशब्दविशेषं करोति इति रचितं । धर्मादेशरतिः ।
ङात् धर्मादेशरतीत्यर्थे णिकः स्यात् । धम्मं चरति धार्मिकं चरणमव सेवा तेन
कदाचिदाचरणे माभूत् धर्मादिर्यथा । धर्माधर्मां महानात्मी गीदानसहितास्तथा ।
आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदीरिताः । अवान्तरदीक्षादेर्ङिन् । ङादवान्तरदीक्षा-
देर्ङिन् स्यात् चरतीत्यर्थः । अवान्तरदीक्षा चरति अवान्तरदीक्षी एषोऽवान्तर-
दीक्षान् देवव्रतं तिलव्रतम् । अष्टाचत्वारिंशती ङकश्च ङादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरती-
त्यर्थे ङिन् ङकश्च स्यात् णिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टा-
चत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशकः । चातुर्मास्यानां यलीपश्च । चातुर्मास्यशब्दात् चरती-
त्यर्थे ती स्यातां तयोर्थं यलीपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासी चातु-
र्मासकः । नाच्च ललाटकुक्कुटाभ्यां पश्यति । ङाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे णिकः
स्यात् ललाटं पश्यति लालाटिकं, यः सेवकः शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभो-
गुरीवां ललाटमेव पश्यति यः कार्यार्चनम्, सोऽभिधीयते कुक्कुटशब्देन कुक्कुटपात-
योग्यदेशोऽभिधीयते तं देशं पश्यति कौक्कुटिकी भिक्षुः, यः कुक्कुटपातयोग्य-
मन्यतरदेशं पश्यन् गच्छतीति स इत्यर्थः । पारायणीचरायणं चान्द्रायणीचरं वर्त्त-
यति । डेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिकं स्यात् । पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा
समसाध्ययनकर्तृ, उत्तरायणं यज्ञविशेषः, चान्द्रायणं व्रतविशेषः संज्ञायामुत्तरदस्य
नो ण, पारायणं वर्त्तयति पारायणिकं, यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते

तथापि शिष्ये एव त्य इति न्यासः । एवमौत्तरायणिको यजमानः न तु याजकः चान्द्रायणिकस्तपस्वी । तदन्ताञ्च । द्वैपारायणिक द्वौत्तरायणिक द्वैचान्द्रायणिकः । सशयादापन्ने । ढात् सशयशब्दात् आपन्नेऽप्ये णिकः स्यात् । सशयः सन्देहः तमापन्नः सांशयिकः सशयितेति न्यासकारस्तु सशयमाने स्थाखादौ त्यमुत्पादयति न तु सशयितरीति तत् बह्वनामसम्मतम् । अतएवामरकोषे प्राणिवर्गे सांशयिकः सशयापन्नमानस इति । सुज्ञातादेः पृच्छति । ढात् सुज्ञातादेः पृच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । सुज्ञातः पृच्छति सौज्ञातिकः सौख्यसुप्तिकः सुज्ञातादिरव सुप्तशय्या रावय सुखशब्दात् । योजनादेर्गच्छति । ढात् योजनादेर्गच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । योजनं गच्छतीति यौजनिकः । योजनादिर्यथा । योजनं गुरुतल्पश्च दारागुरी परादपि । शतं क्रोशात् योजनाञ्च बुधैरव षड्विंशति । पथः षिकः । ढात् पथिशब्दात् षिकः स्यात् । पन्थानं गच्छतीति पथिकः स्त्रियां पथिकौ । नित्यं ण पन्थश्च । ढात् पथो नित्यं गच्छतीत्यर्थे ण स्यात् तस्मिन् पन्थादेशश्च । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः स्त्रिया पान्थाः । कालेभ्योऽधीष्टभूतभूतभाविषु । अविदेशं स्वरूपविधेर्निरासार्थः । तेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भूते भाविनि चार्थे णिकः स्यात् । अधीष्टः स्वकृत्यव्यापृतः भूती वेतनेन क्रौतः भूतः सत्तया व्याप्तकालः । भावो सत्तया व्याप्तकालो भविष्यति यः सदाध्वादीति ढं मासं अधीष्टो मासिकोऽध्यापकः, मासं भूतः मासिकः मासं भूतो मासिको व्याधिः मासं भावीति मासिकः उत्सवः नन्वध्येषणं भवने मुक्तं व्याप्य क्रियते तत् कथं ताभ्यां मासो व्याप्यते इत्युच्यते । यदर्थं हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उपचारात् । संख्याशब्दोऽपि यदाकाले संख्येयं वर्त्तेते तदापि त्यः । द्वे षष्ठीभूती भावौ वा । द्विषाष्टिकः द्विसप्ततिकः सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदस्य त्रिः । मासात् यनीनौ वयसि । ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एष्वेषु यनीनौ स्यातात् । मासः भूतो भावौ वा मास्यः मासौनः माणवकः इति पुरुषोत्तमः । अपरे भूतेऽर्थे अभिधानमित्याहुः वयसीति किं मासिकः कर्मकरः । गाढः यः । ढात् कृतगात् मासाद्वयस्यभिधेये यः स्यात् भूते । द्वौ मासौ भूतः द्विमासः । षण्मासाश्चणिकौ च । ढात् कृतगात् षण्मासात् वयस्यभिधेये भूताद्यर्थे ष्षणिकः य एते सुः । षण्मासानां भूतः षाण्मास्यः षाण्मासिकः षण्मास्यः विधानसामर्थ्यात् नेको लुक् इकण्मासः वयसि । ढात् कृतगात् षण्मासात् भूतेऽर्थे इकण्मासौ स्याताम् । षाण्मासिकः

बाष्पास्यो रोग । समाया ईनो गात्तु वा । डात् समाशब्दात् ईन स्यात् कृतगात्तु-
वा एष्वर्थेषु । समामधीष्टो भूतो भावी वा समीन इे समे अधीष्टो भूतो
भावी वा दिसमीन, पत्ते ईसमिक । गाद्रात्त्वग्रह संवत्सरादीन णिकौ वर्षात्तु
लुक् च वा चित्तवति नित्यम् । टेभ्य एभ्य कृतगेश्च ईन णिकौ स्यातां तेषु वर्षात्तु
वा लुक् चित्तवति तु नित्यम् । इे रात्री अधीष्टो भूतो भावी वा हैरात्रिक द्वाहीन
हैयङ्गिक' दिसवत्सरीण दिसावत्सरिक सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रि । दिव-
र्षोऽः दिवार्धिक, दिवर्षं अभविष्यति सख्यादिवर्षादीति परदस्य त्रि । भवि-
ष्यति तु इे वर्षे भावी हैवार्धिक दिवर्षो वत्स नित्य तथोलुक् चित्तवतीति किं
दिवर्षोऽपी दिवार्धिक दिवर्षो व्याधि । अहंति । डात् अहंतीत्यर्थे णिक
स्यात् । वस्त्रमहंति वास्त्रिक श्वेतच्छविक । दण्डादियं । डादण्डादेरहंतीत्यर्थे
यः स्यात् । दण्डमहंति दण्ड्य, कश्य । दण्ड्य कशावधो मेधा मीघार्थो मुसल
घनम् । मधुपर्कं शुभ वश सौवीदकयुगं पणम् । कण्डङ्गरस्यालीविलदक्षिणाय
ईयश्च । टेभ्य एभ्योऽहंतीत्यर्थे ईथीयश्च स्यात् । कण्डङ्गरम् अहंति कण्डङ्गरीय कण्ड-
ङ्गर्य स्यालीविलीय स्यालीविल्य दक्षिणीय दक्षिण्य । पावादेर्येयौ । डात्
पावशब्दादहंति इत्यर्थे य एयश्च स्याताम् । पावमहंति पाव्य पावेय । यज्ञत्विग्-
भ्यामियणीनौ कर्माहंति च । डाभ्यामाभ्याम् अहंति कर्माहंति चेत्यर्थे क्रमात्
स्यातां यज्ञमहंति कर्माहंति । यज्ञियो ब्राह्मण । ऋत्विजमहंति कर्माहंति वा
आर्त्विजीन । छेदादेर्नित्यमहंति । डाच्छेदादेर्नित्यमहंति इत्यर्थे णिक स्यात्
छेद नित्यम् अहंति छेदिक भेदिक । छेदादिर्यथा, छेदो भेदस्तथा द्रोही नर्त-
कधे णिके भवेत् । विरागस्य विरङ्गीऽथ सम्प्रयोगश्च सम्प्रति । सम्प्रेषणश्च सम्प्रत्रो
दशेह परिकीर्तिता । विराग नित्यमहंति वैरङ्गिक णिके विरङ्गादेश । शिर-
च्छेदात् यस्य शिर, शीर्ष, । डात् शिरच्छेदशब्दात् नित्यमहंति इत्यर्थे णिक यस्य
स्यात् त्ये कृते शिरस शीर्षादेशश्च । शिरच्छेद नित्यमहंति शीर्षच्छेदिक शीर्ष-
च्छेद्यः । पचति सम्भवति अवहरति च । डादेतेष्वर्थेषु णिक स्यात् सम्भवत्यर्थेऽव
सम्भव आधेयस्य प्रमाणानतिरेकस्तथा च "सम्भव कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि
च आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भव," इति विश्व । अवहरत्यर्थोऽवहरण
सहरणमित्यर्थ प्रस्थ पचति सम्भवति अवहरति वा प्रास्थिक, कौडविक कटाह-
यद्यपि प्रस्थ पचति चरुः प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते तथापि प्रस्थ
पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचति-

ग्रहणम् । पावाचिताढकविस्तादीनां वा । ढेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु ईन स्यात् वा ।
 पाव पचति सम्भवत्यवहरति वा ढाभ्यां आचितीनां विस्तीनां स्थाली । पचे
 पात्रिकीत्यादि । गात् षिकृत् । तस्य जन्मभ्यः षिक ईनस्य स्यात् वा एष्वर्थेषु ।
 इ पात्रे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विविधिकौ द्विपात्रिकी द्विपात्रीणां द्विआचि-
 तिकी द्विआचितीनां द्विआढकी द्विआढकीनां द्विविस्तिकी द्विविस्तिनां पचे षिकस्या-
 वाधे लुकि तार्थे मानादित्यादिना अपि द्विपात्रिकी द्विआढकी आचितविस्तारान्तु
 अजादित्वात् द्विआचिता द्वि विस्ता आप् नलीप् पूर्ववयाणां षिकणिकयोर्न विशेष-
 प्रथमयोग उत्तरार्थः । कुनिजाङ्गुक् त्रिकणिकेना । ढात् कृतगात् कुनिजाङ्गु-
 ल्क् षिक षिक ईन एते स्यु एष्वर्थेषु । द्विकुनिजी मनादितौ द्विकुनिजिकी
 द्वैकुनिजिकी द्विकुनिजीना । वशादिभ्यो भारावहति हरत्याहरति । ढात् वशादि-
 पूर्वभारावहति इत्याद्यर्थे लुक् षिक षिक ईन स्यात् । वशभार वहति हरति
 आहरति वा वाशभारिक । बालुजभारिक । वश बलुज मूलैस्तु स्थूलाचकुटजाः
 कुटा । अश्मा खट्वा दश प्रोक्ता वशादिरिह कीविदै । केचित् भारशब्दो-
 ऽर्थद्वारेण वशादीनां विशेषणात् भारभूतेभ्यो वशादिभ्य इत्यर्थे तेन भारभूतान्
 वशान् वहति वाशिक बालुजिक इत्याहुः । वहति उत्क्षिप्य धारयति । हरति
 देशान्तरं प्रापयति आहरति उत्पादयतीत्यर्थः । द्रव्यवस्त्राभ्यां कैकौ । ढाभ्या-
 माभ्यां क्रमात् कैकौ स्यातां एष्वर्थेषु । द्रव्य वहति हरति आहरति वा द्रव्यकः
 वस्तिक अहृत्यदौ शतादयेकावशते । ढाच्छतशब्दात् अहृतीत्याद्यर्थेषु य इक
 इत्येती स्यातां न तु शते । शतमहृति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति
 आहरति वा शत्यः शतिक कम्बलः अशत इत्युक्तेर्यत्र प्रकृत्युक्तसंख्यायास्त्ववाच्यस्य
 संख्येयत्वमभवति तत्र न स्यात् । तेन शतमध्यायाः परिमाणमस्य शतकं निदान-
 मित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः संख्यायास्त्ववाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात् तौ
 न स्यातामिति शत्यः शतिक कम्बल इत्यादौ त्ववाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं किन्तु
 येन क्रीतस्तस्यैवेति । संख्याया अतिशदन्तायाः कः । ढात् व्यन्तशदन्तवर्जात् संख्या-
 वाचकात् कः स्यादहृत्यादौ । पञ्चकः बहुकः गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् ।
 साप्ततिक चत्वारिंशत् कः तादिकस्य कः । अथ वितस्तिशब्दस्य वर्जनात् डतेर-
 प्रतिषेधस्तेन कति कः । विशतिविंशद्गां चासंज्ञायान्तु ङकः । ढाभ्यामाभ्याम्
 अहृत्यादौ कः स्यात् असंज्ञायान्तु ङकः । विशतिकः विंशत्कः असंज्ञायान्तु विशकः
 विशकः । वतीः कस्येम् वा । वलन्तात् कस्य इम् वा स्यात् न इत् । यावतिकः

तावतिक' यावत्क. तावत्क'. कसाङ्गाभ्यां षिक । डाभ्यामाभ्यां षिक स्यात्
अर्हत्यादौ । कसिकी अर्हिकी । कार्षापणाच्चा तु प्रतिश्व । डात् कार्षापणात्
षिकः स्यात् अर्हत्यादौ अस्मिन् प्रतिरादिश्यते वा । कार्षापणिक प्रतिक् ।
वसन सहस्र शतमान विशतिकात् ण । टेभ्य एभ्य ण स्यात् अर्हत्यादौ । वासन
साहस्र शतमान वैशतिकम् । शर्पात् ट्ठी वा । डात् शर्पात् ट्ठी वा स्यादर्हत्यादौ
णिकस्यापवाद । शीर्षं पक्षे शीर्षिक । गादध्यङ्गादिरेमज्ञाया लुक् स्यात् । डात्
कृतगात् अर्धपूर्वाच्चाहत्यादौ ये विहितस्यास्तेषाम् अमज्ञाया लुक् स्यात् । द्विक-
सम् अर्धैकसम् अर्धैश्वर्षम् असज्ञायामिति किम् । पाञ्चलौहितिक पाञ्च-
कपालिकम् अव त्यान्त नाम इति । सहस्रशतमानसुवर्णकार्षापणेश्वी वा । टेभ्य एभ्य
कृतगेभ्योऽध्यर्धपूर्वभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्याना लुक् स्यात् । हिसङ्गसम् अर्धै-
सहस्र दिशतमान हिसुवर्णम् अर्धैसुवर्णं द्विकार्षापणम् अर्धैकार्षापण पक्षे
दिसाहस्र अर्धैसाहस्रं दिशतमानम् अर्धैशतमानं दिसौवर्णम् अर्धैसौवर्णं
सुपञ्चालादित्वात् अन्तस्य दस्य त्रि । द्विकार्षापणिक द्विप्रतिक षिक एवमध्यर्ध-
कार्षापणिकम् अर्धैप्रतिकम् । विशतिकादीन् । डात् कृतगात् अर्धपूर्वाच्च
विशतिकादीन् स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविशतिकीन् लुग् बाध्यते । पाद पञ्च
ज्ञासात् यी वा तु शतशणात् । टेभ्य कृतगेभ्योऽध्यर्धपूर्वभ्यश्च एभ्यो य स्यात् अर्ह-
त्यादौ शतशणाभ्यान्तु वा । द्विपाद्यं द्विपण्यं द्विसास्यम् अर्धैपाद्यम् अर्धैपण्यम्
अर्धैमास्य शतशणादिस्तु दिशत्यम् अर्धैशत्य पञ्चशाण्यम् अर्धैशाण्यं पक्षे दिश-
तम् अर्धैशत पञ्चशाण्यम् अर्धैशाण्यम् । खारीकाकिनीभ्यामीक. केवलाभ्याच्च ।
डाभ्यां कृतगाभ्याम् अर्धपूर्वाभ्यां केवलाभ्याच्चाहत्यादौ ईक. स्यात् । द्विखारीक'
अर्धैखारीक द्विकाकिनीक अर्धैकाकिनीक खारीक काकिनीक । द्विने-
शाणात् णी वा । द्विने पूर्वात् अर्हत्यादौ णी वा स्यात् । द्वैशाण त्रैशाण पक्षे
पूर्वेण वा यश्च दिशाण्यं त्रिशाण्यम् उभयत्यक्तपक्षे लुक् दिशाण्यं त्रिशाण्यमिति ।
बहोश्च निष्क विस्तात् णिकी वा । डात् द्विबहुपूर्वात् निष्कात् विस्ताच्च णिकी
वा स्यात् अर्हत्यादौ । द्विनैष्किक द्विनैष्किक बहुनैष्किक द्विवैष्किक बहुवैष्किक
पक्षे द्विनिष्किक द्विनिष्किकं बहुनिष्किक द्विविस्तिक द्विविस्तिकं बहुविस्तिकम् ।
उक्ती रत्नत्वादि । युग रथ प्रासङ्गात् यी ब्रूहि । टेभ्य एभ्यो वङ्ग्यर्थे य स्यात् ।
युग वहति युग्य रथः प्रासङ्ग गादपि द्वियुग्य द्विप्रासङ्ग । नान्नि तु जनात् ।
डाङ्गनशब्दात् वङ्ग्यर्थे य सञ्जायाम् । जन वहति जन्यो वरक्षिग्धः । जनौ

शब्दात् वधूवाचकाद् य इति जयादित्य । धुर ण्येयनौ च । ढात् धुर् शब्दात् वह्-
 ल्यर्थे ण्येय इत्यय एते स्यु । धुरं वहति धौरिय धुरीण धुर्य । सर्वदक्षिणीत्
 रात् धुराया इति । ढात् सर्वाद्विपूर्वात् धुराशब्दात् वहल्यर्थे ईन स्यात् ।
 सर्वधुरा वहति सर्वधुरीण दक्षिणधुरीण उत्तरधुरीण । एकधुराया लुक्
 च । एकधुरीण एकधुर । शकटाङ्गलसीरात् ण्णिक् गी गाञ्च । ढात् शकटात्
 क्रतगाञ्च ण्ण, हलसीरात् कृतगाञ्च णिक् स्यात् वहल्यर्थे । शकट वहति शाकट
 इ शकटे वहति ईशकट हल वहति हालिक सैरिक इ हलि वहति बेहलिक
 ईसैरिक । धनगणाभ्या यी लब्धरि । ढाभ्यामाभ्या लब्धर्थे य स्यात् । धन लब्धा
 धन्य गण्य शीलार्थे ढपी ढे न यी णोऽर्थात् । अर्थ लब्धा आर्थश्चाव ।
 वशाङ्गते । ढात् वशाङ्गतेऽर्थे य स्यात् । वश आचक्षता त गती वश्य ।
 सर्वाद् पत्रपथ्यङ्गकर्मपात्रादीनी व्याप्नोति । ढात् सर्वपूर्वात् पत्रादेर्व्याप्नोत्यर्थं
 ईन स्यात् । सर्वपत्र व्याप्नोति सर्वपत्रीण सारथि सर्वपथीनी रथ सर्वाङ्गीनं
 वासु सर्वकर्मणि पाणि सर्वपात्रीण ओदन । आप्रपदात् प्राप्नोति । ढादा
 प्रपदात् प्राप्नोत्यर्थे ईन स्यात् । आप्रपद प्राप्नोति आप्रपदोन वास । सर्वाङ्गाद-
 भचयति । सर्वाङ्गानि भचयति सर्वाङ्गीनी भिचु । अनुपदाङ्गा । अनुपद वङ्गा
 अनुपदीना उप्रानत् पदप्रमाणेत्यर्थ । अयानयान्नेये । अय प्रदक्षिणम् । अनय
 अप्रसव्य प्रदक्षिणापसव्यगामिना शरीणा यस्मिन्नपरेह समावेश सोऽयानय ढाद-
 यानयशब्दाङ्गेऽर्थे ईज, स्यात् । अयानय नेय अयानयीन, शरि । परस्पर-
 पत्रपौत्रपरावर्त्योऽनुभवति । ढेध्व एभ्योऽनुभवत्यर्थे ईन स्यात् । पारङ्गामी
 पारीण । परञ्चापरञ्चानुभवति सूत्रनिर्देशात् परम्परीण, पुत्रपौत्रीण तथाच लक्ष्मी
 परम्परीणा त्व पुत्रपौत्रीणता नयेति भट्टिः । पराश्चापराश्चानुभवति सूत्रनिर्देशादौत्
 पारावरीण त्वेन विनापि परस्परशब्दो दृश्यते न तु परोवर इति । पारादेर्गामिनि ।
 ढात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईन स्यात् । पारङ्गामी पारीण । पारावाग पारवार
 पारावार प्रकीर्तितम् । अव्यन्तमनुकामञ्च पारादौ कीविदीप्तमे । अध्वनी यथा
 ज्ञामिनि । अध्वानमनुकामनी अध्वनीन अध्वन्य । अध्वनिवादीये नौ च । ढादभ्य-
 निवादनज्ञामिन्यर्थे ईन ईय य एते स्यु । अभ्यनिवम् अलङ्गामी अभ्यनिवीण,
 अभ्यनिवीय, अभ्यनिवः अभ्यनिवमुखम् अल गच्छतीत्यर्थ । भविष्यन्निर्देशी वैचि-
 त्तार्थ्यं गन्तुमान्ने त्य । सञ्ज्ञासमीनानुगवीनाद्यञ्चीना एते निपात्यन्ते । समा समा
 विज्ञायते समासञ्ज्ञीना गौ, प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थ । अनुगुग्गी; मन्त्रादलङ्गामी अनुगवीनी

गीप । अद्य शी वा विजायते अद्यशीना गौ आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यशोनी
विधीग विजायते इत्यस्यानुवृत्तिरिति नयादित्य । निपातो ह्यर्थविशेषे । उक्तौ
ढाधिकारः । धात् । धादित्यधिप्रक्रियते धादित्यतः प्राक् । णिको दीव्यतीत्यादौ ।
दीव्यति जयति खनति जितं कृतं भवति चरति जीवति हरति निवृत्तं कार्यं लभ्यं
सुकरं परिजर्थं सस्त्रुतं ससृष्टम् उपसिक्तं वर्तते सम्पादौ क्रीतं गच्छति आहृतं
युध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादेर्वर्णेषु णिकं स्यात् । हस्तेन दीव्यति जयति
खनति जितो वा हालिकः जितोऽर्थे देऽपित्यस्तेन अचैर्जितं द्रव्यम् आक्षिकम् ।
धादिति किं देवदत्तेन जितम् । प्राक् वत् कायाभ्या कृते । धाभ्यानाभ्या कृतेऽर्थे
णिकं स्यात् । मूले वाचिकमिति । एव कायेन कृतं कायिकम् आभ्यामिति किं
मनसा कृतं मानसं तथाच हेमसूत्रि । कायिकं वाचिकं तत् स्यादाचा कायेन यत्
कृतम् इत्याह इदं पाणिनीयमिति । चरति । धाच्चरति इत्यर्थे णिकं स्यात् । दध्ना
चरति दाधिकं दध्ना भवत्यति इत्यर्थे हस्तिना चरति हस्तिना गच्छती-
त्यर्थः । चरेरुभयार्थे ग्रहणम् । पर्पादे णिकः । पर्पादेश्वरत्यर्थे धात् णिकः
स्यात् । पर्पेण चरति पर्पिकं स्त्रिया पर्पिकौ घर्षणश्चेन हस्तादिनयनार्थां दण-
पूर्णा नौरुच्यते । पर्पाकष रथ व्यास व्याल जालाश्चमेव च । पादस्य पदभवे-
न्नित्यमष्टपर्पादयः कृता । पादेन चरति पदिकः आकषी निक्षपी पलः । आकष-
शब्दपाठात् आकषिकं भाव्यं इत्यत्र कीड्वेऽपि न पुनर्विधेः । व्यासव्यालशब्दयो-
रणिक्तेन युग्मं जालशब्दस्य इकवाधनाय पाठः । स्वगणायाः धात् स्वगणाश्चरत्यर्थे
णिको वा स्यात् । स्वगणेन चरति स्वगणिकः स्वागणिकः । वेतनादेर्जीवति । धादे-
तनादेर्जीवत्यर्थे णिकं स्यात् । वेतनेन जीवति वेतनिकः । वेतनं बाहजालाऽङ्ग-
वाहप्रेषणं शक्तयः । दण्डोधनुरुपस्थानं सुखशय्या तथैव च । स्थिरपादौ धनु-
र्दण्डोपनिषद्देशमेव च । उपास्थिरुपदेशश्च सप्ततिर्दशकीर्तिता । वत्सं क्रयविक्रय
क्रयविक्रयादिकः । घेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थः ईकं स्यात् । वत्सेन जीवति वत्सिकः
क्रयिकः विक्रयिकः क्रयविक्रयिकः । आयुधादीयश्च व्रतानीनः । आयुधेन जीवति
आयुधिकः आयुधीयः । ये नानाजातीया अनियतव्रतयः शरीरमायास्य जीवन्ति ते
व्राता तत्कर्मणि व्रातं तेन जीवति व्रातानी विप्रः । उत्सङ्गादेर्हरति । टादु-
त्सङ्गादेर्हरत्यर्थे णिकं स्यात् उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । उत्सङ्गा पटकोप्राश्च
उडूपोत्पोटमेव च । भस्त्रादेः णिकः । टाड्भस्त्रादेः णिकं स्यात् णिकस्यापवादः ।
भस्त्रया हरति भस्त्रिकः स्त्रिया भस्त्रिकौ । भस्त्राऽश्मारं वरटाऽश्च भारभरणं

तथा । मस्त्रादौ शीर्षभास्त्र शीर्षे भार प्रकीर्तित । विवध वीवधाभ्या वा । विव-
 सना हरति विवधिक वैवधिक. स्त्रिया विवधिकी वैवधिकी एव वीवधिकी-
 त्यादि । कुटिलिकाया ण । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे ण स्यात् ।
 कुटिलिकाशब्देन कुटिला गति अग्रवक्रा लौहादिमयी यष्टिश्च इत्यते कुटिलिकाया
 कुटिलगत्या व्याध हरति वज्रयति कौटिलिकी मृग तथा कुटिलिकायाऽग्रवक्र
 लौहयष्ट्याङ्गारान् हरति कौटिलिक कर्मकार । अच्यूतादेर्निर्वृत्ते । धादच-
 यतादेर्निर्वृत्तेऽर्थे णिक स्यात् । अच्यूतेन निर्वृत्तम् आच्यूतिक वेरम् अच्यूत
 कथाश्चदपाट मर्दनकण्टकम् । यातोपयात प्रकृत गतागत गमागमम् । याचिता-
 ऽपमिच्याभ्या ककणौ । धाभ्यामाभ्या क्रमात् ककणौ स्याता निर्वृत्ते । याचिनेन
 निर्वृत्त याचितकम् अपपूर्वमेडप्रतिदाने यदि अपमिच्यनिर्वृत्तम् आपमित्यकम् ।
 मवेऽपि निर्देशी अनुकरणात् । कालिभ्य कार्य लभ्य सुकर परिजयेषु च । व्यनि
 र्देश स्वरूपवेर्निर्नासार्थ । धेभ्य कालवाचिभ्यो निर्वृत्ते कार्यादिषु अ णिक.
 स्यात् । मासिन निर्वृत्त मासिक आईमासक सावत्सरिक एव मानेन काय
 लभ्य सुकर परिजयार्थ वा मासिक इत्यादि । समादेरधीष्टादिवत् । धात् समादे-
 र्निर्वृत्तऽयं अधीष्टादिनन् यथा विहित त्या स्यु । समानिर्वृत्त समीन, विसमीन
 वधामक द्विरात्रीण द्वेरात्रिक द्वाहीन द्वैयज्ञिक, द्विसवत्सरीण द्विसावत्सरिक,
 द्वाद्वर्षिण द्विवार्षिक द्विवर्ष । जित्तरति नित्य लुक् द्विवर्षीत्यव एतत् पुरुषो
 र्मानोक्तम् । षष्टिका । निपात्या । पष्टिरात्रेण पचते षष्टिकी ब्रौहि । स्रष्टे ।
 धात् स्रष्टेऽर्थे णिक स्यात् । द्रव्यान्तरेण यन्मिश्रीकृत तत् स्रष्ट दध्ना स्रष्टे
 दाधिक शावर्द्धविकम् । मुद्गचूर्णाभ्या णीनौ । धाभ्यामाभ्या क्रमात् स्रष्टेऽर्थे
 णो नो स्याताम् । मुद्गेन स्रष्ट मौद्ग आदेन चूर्णेन स्रष्ट चूर्णेनोऽपूप । लवणात्
 लृक् । लवणेन स्रष्ट, लवणः सूप । लवणशब्दोऽव द्रव्यवाची । व्यञ्जनेभ्य उप
 सक्त । धेभ्य व्यञ्जनवाचिभ्य उपसित्तेऽर्थे णिक स्यात् । दध्ना उपसित्त दाधिक
 शवर्द्धविकम् । व्यञ्जनादिति किम् । उदकेनोपसित्त आदेन । औज, सहीऽभसी
 वर्तते । धेभ्य एभ्यो वर्ततेऽर्थे णिक, स्यात् । औजसा वर्तते औजसिक साहसिक
 आभसिक । सम्पादिति । धात् सम्पादित्यर्थे णिक स्यात् । सम्पादौ शीभा-
 यक्त कर्णवेष्टकाभ्या सम्पादि मुष्ण कर्णवेष्टकिक, मुखं वासुयुमिक शरीरं
 विशेषतो भाजत इत्यर्थ । कर्णवेष्टाभ्यां य । धाभ्यामाभ्या सम्पादित्यर्थे यः
 स्यात् । कर्णाणां सम्पादौ कर्णस्थ, वेष्टः । वेष्टोऽव नेपथ्यवाची । मूल्यात् ज्ञाते ।

मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे णिक स्यात् । वस्त्रेण मूल्येन क्रीत वास्त्रिकम् । मूल्या-
दिति किं हस्तेन क्रीत युद्धम् । वान्तात् ब्रान्ताच्च त्यो न भवति अनभिधानात्
तेन प्रस्थाभ्या प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् यव तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदागमि
प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव यथा द्वाभ्या क्रीत द्विक पञ्चकमित्यादि । कथं मुद्गे मौ-
षैर्वा क्रीत मौद्रिक माषिक वसनमिति चेत् सत्यं तत्र भवेत्यभिधानात् न
ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयणं सम्भवति । शतादेरर्हत्यादिवत् । घात् शताट-
रर्हत्यादिवत् यथाविहितं स्यात् क्रीतार्थे । शनेन क्रीतं शत्य शतिक द्विक
पञ्चक विशतिक यावत्कं कसिक कार्षापणिक प्रतिकं वासन शौर्षे शौर्षिकं
द्विकसम् अध्यङ्कसं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं शतिकौन द्विपाद्य द्विशत्य द्विशत
खारौक द्विशाय द्वैशाय द्विनैष्किकमित्यादि । उत्तरादे पथी गच्छत्याहृतयो ।
धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चाऽप्ये णिक स्यात् । उत्तरपथेन
गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिक आहृतेऽर्थे ढे त्य । वारिपथिक । उत्तरी
वारि कान्तार वज्रल स्थल शस्त्रार । अज समेहीत्तरादौ कौविदे परिकीर्त्तिता ।
युध्यते । धाद्युध्यतेऽर्थे णिक स्यात् । खड्गेन युध्यते खाद्रिक धनुषा युध्यते
धानुष्क उसन्तत्वात् इत्यस्य क । शक्तियष्टिभ्यां णिक । धाम्यामाभ्या युध्यतेऽर्थे
णिक स्यात् । मूले शक्त्या युध्यत इत्यादि । परे तु धाक्षीदाहृतं किन्तु प्रान्ता-
दित्याहुः । उक्ती दीव्यत्यादि रागादृक् । धाद्रागवाचिनी रक्तेऽर्थे ण स्यात् ।
यद्यपि रज्ज्वोरनेकार्थत्वं यथा भीजने रक्त रक्ता गौ तथाप्येव युक्तस्य वषांन्तरा-
पादन रज्जरर्थे । काषायेण रक्त काषाय मास्त्रिष्ठ कौमुन्म । कथं काषायौ
गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ इति तु उपमानाङ्गविषयति । काषायेण
रक्ताविव काषायौ हरिद्रया रक्ताविव हरिद्रौ इत्यर्थे । रागादिति किं प्राणिना
प्रीतम् । हरिद्रा महारजनीभ्या द्रौ नीलास्त्रनिन् । धाम्यामाभ्या रक्तेऽर्थे ट्रः
स्यात् नीलीशब्दात् ट्रिऽनित् । हरिद्रया रक्त हरिद्र माहारजन नील्या रक्त
नीलम् । चान्द्रास्तु नीलिशब्दात् असाङ् । पीतात् की लाचारोचनात् णिकी
वा तु शकलकर्दमात् । घात् पीतात् क स्यात् लाक्षा रोजनाभ्यानु णिकः शकल-
कर्दमाभ्यां णिकी वा । पीतेन रक्त पीतक लाक्षया रक्त लाक्षिक रौचनिक
शाकलिक कार्दमिक पक्षे ण शाकल कार्दम । नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले । धर्म्यो
नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेच्यादित्वात् ण स्यात् यो युक्त स कालश्चेन्नवति मूने
तिष्ठेयेत्यादि कृते ण स्यात् स्यागम्य इत्यादिना य लोपः । एव पीषी । ननु कानेन

सह सर्वदैव नक्षत्राणां योगः कालस्य नित्यत्वात् कथं तिथ्यादिना कालविशेषो-
ऽभिधीयते इति चेत् सत्यं गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्
समीपस्थमुपलक्ष्यते तथाऽत्रापि तिथ्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थं चन्द्री यदा लक्ष्यते
तदा तेभ्यस्तत्र उत्पद्यते तथाच तिथ्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । नक्षत्रेभ्य
इति किं चन्द्रमसा युक्ता रावि । काल इति किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रमा । अविशेषे
नृवऽश्वत्यश्ववणाभ्यान्तु नाम्नि । घेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितस्य ण लुप् स्यात्
अश्वत्यश्ववणाभ्यान्तु सञ्ज्ञायाम् । राव्याटिविशेषो यदि नाभिधीयते । अथ पुष्य
अथ मघा । अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्य विशेषा-
भावात् । अविशेषे इति किं पौषी रावि पौषमह अश्वत्येन युक्तो मुहूर्त्तः अश्वत्यो
मुहूर्त्तः श्ववणा रावि विशेषार्थोऽयमारम्भः । सञ्ज्ञायामिति किम् आश्वत्यौ
रावि श्रावणमहः । सर्वत्र लुपि युक्तवद्भावः । भवादौयं कृतभाद्रपदवाचकात्-
युक्ते कालोऽर्थः ईयं स्यात् । तिथ्यपुनर्वसवीयमहः । अथ तिथ्यपुनर्वसवीयं राधा-
नुराधीया रावि अथ राधानुराधीयम् । परत्वात् लुपः वाञ्छित्वा विशेषाविशेषयो
प्रवर्त्तते । भ इति किं विषुष्य पुष्यश्च ताभ्यां युक्तः कालः परिहृतेऽर्थः । धात्
परिहृतेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण स्यात् यः परिहृतः स रथश्चेद्वति वस्त्रेण परिहृती
रथः वास्त्रो रथः चार्मणो रथः विकारभिन्ये ण न नलीपः । कास्वली रथः
समन्ताद्देष्टित इत्यर्थः । यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न भवति यथा कृत्रे परि-
हृती रथः । रथ इति किं वस्त्रेण परिहृतः कायः । इपैवैयात्रात् ट् इत्सु पाण्डु-
कम्बलात् धाभ्यामाभ्यां ट् स्यात् पाण्डुकम्बलात् तु इन् । परिहृती रथेन इपौ
रथः वैयात्रो रथः पाण्डुकम्बली रथः । हस्तं यथा कथा चार्म्यां घणौ दीयते कार्यं
च । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् य शौ स्याता दीयते कार्यं च । हस्तेन दीयते कार्यं
वा हस्त्यं यथा कथाच शब्दो व्यः समुदायोऽनादरार्थः । यथा कथाच दीयते
कार्यं वा यथाकथाचम् । छन्दसी यो निर्मिते उरसः णश्च । धात् छन्दसी
निर्मितेऽर्थे यः स्यात् उरसो यः णश्च । छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्य विश्वम्
उरसा निर्मितम् उरस्यम् औरसम् । पूरणान्तात् की ग्रन्थं गृह्णाति तस्य लुक् च ।
पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च । ग्रन्थग्रहण-
योग्यी रूपादिरेव पूरणत्यान्तोऽभिधेयः । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विती-
वटुः तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः, लुकि पूर्वप्रकृतिः ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्च-
मेन दिनेन शब्दं गृह्णाति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति । एव चक्षुषा दृश्यते

चाक्षुष' श्रवणेन श्रूयते श्रावण मनसा ज्ञायते मानसः दृशिर्ज्ञानार्थ इति धाधि-
कारः । घात् । घादित्यधिकारो जादित्यत प्राक् । दृष्टे सान्नि । घात् दृष्टेऽर्थे
वेद्यादित्वात् ण स्यात् । यत् दृष्ट तत् साम चेद्भवति । वशिष्ठेन दृष्ट साम वाशिष्ठं
वैश्वामित्रम् । णी डिङ् । अत्रार्थे विहित, णी डिङ् स्यात् । विशल्या दृष्ट
साम वैश डिङ्ति टेलीप । पक्षे वैशत साम । एव औशनस साम । यमादि-
भ्यस्त्वपत्यवत् इति यमेन दृष्ट साम याम्यम् आदित्यम् आग्नेयं कालियं देव्यं दैव्यं
प्राजापत्यं पाशुपतम् औत्समित्यादि । वामदेवात् य' । घाहामदेवशब्दाद् य' स्यात्
दृष्टे सान्नि । वामदेवेन दृष्ट' साम वामदेव्य साम । तीयात् णीक । तीयान्ता-
द्वयार्थे णीक स्यात् । द्वितीयेन दृष्ट साम द्वैतीयकं तार्क्षीयकं साम । गोदा-
दङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्गेऽर्थे येत्या विधेया अत्राऽर्थे ते त्या स्यु दृष्टे
सामन्यर्थे । औपगवेन दृष्ट साम औपगवक साम । रज्जुचुकायनिना दृष्ट साम
ज्जौचुकायनक साम वेदेन दृष्ट साम वैद' साम गार्ग साम दाक्ष' साम । नास्मि
मच्चिकादे कृते । घान्मच्चिकाद्ये कृतेऽर्थे ण, स्यात् समुदायेन संज्ञा चेद्भवति ।
मच्चिकाभि कृतं माच्चिकं मधु । मच्चिका पुत्तिका गमु'त् सरपाः परिकीर्त्तिता ।
पौत्तिका गार्मत सारध मधुन संज्ञा । चुद्रा भ्रमर वरटा वातपात् ट् । घेभ्यः
प्भ्य कृतेऽर्थे ट् स्यात् । चुद्राभि कृतं चौद्र भ्रमर वाराट वातपं मधु ।
कुलालादर्णकः । घात् कुलालादे कृतेऽर्थे णक स्यात् नास्मि । कुलालेन कृतं
कौलालकम् । कुलाली गिरिक सेना चण्डाल परिहृद्बुध' । कामारी वरुडोऽन-
ङ्गान् कुम्भकारं उरुस्तथा । ब्राह्मणो देवराजश्च श्रपाक परिकीर्त्तितः । निषादश्च
कुलालादौ परिशिष्टप्रयोगतः । कृते ग्रन्थे । घात् कृतेऽर्थे वेद्यादित्वात् ण स्यात्
य, कृत स चेदग्रन्थो भवति । वररुचिना कृती ग्रन्थ, वाररुचिक प्राभाकार । यमा-
देस्यु याम्य आग्नेय प्राजापत्य, कालिय दैव्य औत्स, । भवादित्वात् पाणिनिना
कृती ग्रन्थ, पाणिनीय, ग्रन्थविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति स्वीयम् एव
काशकृतञ्च काष्मिमित्यादि । प्रोक्ते । घात् प्रोक्तार्थे वेद्यादित्वात् ण, स्यात् ।
प्रकर्षेणोक्त प्रोक्त व्याख्यातम् अधीतं वा न कृती ग्रन्थ इत्यनेनावगतत्वात् याज्ञ-
वल्क्येन प्रोक्त याज्ञवल्क्य गौतमं मूले शार्ङ्गवर्ष्मिकं शर्ववर्ष्मणा प्रोक्तमिति वाक्यं
काश्यादित्वात्किञ्चिदौ स्त्रिया शार्ङ्गवर्ष्मिका शार्ङ्गवर्ष्मिकीति एव पाणिनीयम् ।
पणोऽस्यास्ति पणौ तस्यापत्यं णे पाणिन पण्णादित्वात् न नलीप स भवान् पाणिनिः
युवत्यः पूज्यत्वेन न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति फण्णादित्वादिन, तस्यापत्यम् अत णिः

तेन प्रोक्तं गाहादिपाठादीय इत्याह । गीवाऽर्थे षेत् । आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशनम् एव काखेन प्रोक्तं काख यात्रवल्कम् । यमादेस्तु याम् प्राजापत्यम् आग्नेय कालियं पाशुपत औत्समित्यादि । उखतिचिरि वरतन्तु खण्डिकाणीय ऋन्दसि । वेभ्र एभ्रऋन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीयः स्यात् कल्प सूत्रे कन्दी ब्राह्मणानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता । उखेन प्रोक्तं कन्दीऽधीते औखीय तैत्तिरीय वारतन्तवीयः खाण्डिकीयः । कन्दीऽसीति किम् उखेन प्रोक्ता श्लोका औखा । कृगलिनी षेयिन् । घाच्छगलिना प्रोक्तेऽर्थे कन्दीविषये षेयिन् स्यात् । कलाप्यन्तेवासित्वाशिषीऽपवादः । कृगलिना प्रोक्तं कन्दीऽधीते वा क्वागलीय प्रोक्तात् लुगित्यनेन अर्ध्यादवेदितृणस्य लुक् एवमव्ययः । शीनकादेर्णिन् । घाच्छीनकादेः ऋन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् शीनकेन प्रोक्तं कन्दीऽधीते शीनकी स्तान्दी । शीनका स्तान्द शालीय शम्पेय पुरुषायुप । शापायनी रज्जुकण्ठी देवदर्शनेन शङ्करः । स्वस्व वाजसनेयौ च नवकारेण संयुतौ । खाडायनी रज्जुभार कषाय इह कीर्तिता । कठशाठी शीनकादौ षड्भिर्दशपनीषिभिः । कठशाठाविति समुदितस्याव ग्रहणम् । कठशाठाभ्यां प्रोक्तं कन्दीऽधीते काठशाठी केवलात् तु लुक् वक्ष्यति यत्र ब्रह्मास्तेभ्य ईय अन्येभ्यः णी बाध्यते । कलापिशिष्याकलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः । वेभ्रः कलापिशिष्येभ्यः कलापिवर्जेभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यः कन्दीविषये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् । तत्र कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुऋग्लौ तथा । उपलन्तुन्नुत्थाय वैशम्पायनशिष्यका । पलिङ्गकामलाऽलम्बिक भाण्ड्यकलापिनः । श्वासायनीऽपि ऋषभोऽरुणिरिते नव स्मृताः । हरिद्रुणा प्रोक्तं कन्दीऽधीते हरिद्रवौ एव पालिङ्गी । ननु कलापी वैशम्पायनशिष्यः तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैशम्पायनशिष्या भवन्ति वैशम्पायनशिष्यहारेणैव सिद्ध्यति किं पृथग्यहणेनेति चेत् सत्यम् अथ कलापिशिष्यग्रहणं साक्षात् शिष्यज्ञापकार्यम् । अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य वैशम्पायनशिष्यत्वात् शीनकादौ पाठोऽनुचितः न च खाडायनशब्दस्तत्र न पठनीय इति वाच्यम् अथ प्रशिष्येभ्यो णिन् प्रसङ्गात् । अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्तं कन्दीऽधीते कालापः कलाप्यादित्वाग्रहीपनिषेधाभावात् न लीप इकारलीपः । कठचरकात् लुक् । घाभ्यामाभ्यां लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं कन्दीऽधीते कठचरकः । कन्दीऽसीति किं काठः चारकः झीकः । अथ काश्यपकौशिकान् किं कल्पे च । घाभ्यामाभ्यां कल्पे कन्दसि च वार्त्ते प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् ईयस्यापवादः । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पः कन्दी वाऽधीते काश्यपी कौशिकी । ऋषेरिति किम्

इदानीन्तनकाश्यपमीत्र काश्यप तेन प्रोक्तं कल्पं कन्दो वा अधीते काश्यपीय
कौशिकीय वृद्धादीय । यश्चकर्मस्थनुष्ठयविधेर्विधायकी यय' कल्प । काश्यपेन
ऋषिणा प्रोक्तं श्लोक काश्यपीय, श्लोक' । अपरे इह कन्दो नानुवर्तयन्ति ।
पाराशर्यशिलालिप्सां भिच्चुनटसूचयी । घाभ्यामाभ्या क्रमात् भिच्चुनटसूचयी
वाच्ययी प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्चुत्वमधीते पाराशरी भिच्चु
ईयो बाध्यते । शिलालिना प्रोक्तं नटसूचमधीते शैलाली नट' । कर्मन्दकशाश्व-
भ्यामिन् । घाभ्यामाभ्या क्रमात् भिच्चुनटसूचयीवाच्ययी प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात् ।
कर्मन्देन प्रोक्तं भिच्चुत्वमधीते कर्मन्दी भिच्चु कशाश्वेन प्रोक्तं नटसूचमधीते कशाश्वी
नट भिच्चुनटसूचयोरिति नि काम्मान्द कार्शाश्व' श्लोक । ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
कल्पयोर्णिन् न याज्ञवल्क्यादेः । याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
कल्पयोर्णिन् स्यात् उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यान ब्राह्मण शास्त्राद्यनेन प्रोक्तं
ब्राह्मणमधीते शास्त्राद्यनी पिङ्गेन प्रोक्तं कल्प पैङ्गी कल्प । याज्ञवल्क्यादेस्तु
याज्ञवल्क, आश्वत्य' शौनभन । याज्ञवल्क्यादिभ्यो वेत्यादिविहितेष्वस्य प्रोक्ता-
धिकारविहितत्वाभावादध्येतवेदिविषयता माभूत् पैङ्गीत्वद णिन्' प्रोक्ताधिकार-
विहितत्वेऽपि न स्यात् कल्पयद्ध्येन तत्र ऋषे, काश्यपकौशिकासीन' कल्प इति
कल्पस्यैव ग्रहणात् । इति घाधिकार । अत्र चत्वार्य साधु' चत्वार्य यज्ञिय इति
मूले लिपिकरप्रमादः । भाष्यामावात् । आदित्यधिकारो उात् प्राक् । आगते ।
आदागतेऽर्थे वेत्यादिवात् ण स्यात् । मूले मयुराया इत्यादि णे आकारलोप'
त्रिश्च एव औघ्न इत्यादि । यमादेस्तु यमादागतं यास्य प्राजापत्य पाशुपत
आग्नेय औस । भवादित्वात् गार्गीय काशिक रात्रिय नादेव इत्यादि । इह
यन्मुख्यज' तस्यैव ग्रहणं तेनेह न स्यात् शुभ्रादागतं सन् इहमूलादागतं इति ।
आयस्थानेभ्य णिकोऽग्रणिकादेः । जेभ्य आयस्थानवाचिभ्य आगतेऽर्थे णिक'
स्यात् न तु शुण्डिकादेः आय' सामियाञ्जी भाग' स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम् ।
शुक्लशालाया आगतः शैलकशालिक' आतरिकः स्वनिर्देश' स्वरूपविधेर्निरासार्थः
शुण्डिकाया आगतं शौण्डिक । शुण्डिककृकणसीर्थभूमिपर्यटणोपलम् । उपदान
स्थण्डिलश्च शुण्डिकादौ नवेरिता । कृकणपर्ययी, पाठ' पर्यङ्ककणाद् भारद्वाज
इति ईयस्य बाधनार्थं तीर्थस्य धूमादिपठितस्य अकबाधनार्थ' । उदपानस्य
उत्सादिपठितस्य दृवाधनार्थ' अन्येषामायस्थानवाचित्वात् णिकनिवेधार्थं पाठः ।
विद्यायीनिसम्बन्धादृतः । विद्याकृतो यीनिकृतश्च सम्बन्धो यस्य तस्मादृतो जातु

आगतेऽर्थे णिक. स्यात् । हितुरागत हौत्वक मातृक' स्वासृक' उक्तं प्रत्याहारा-
दिकस्य क. । विद्याधीनिसम्बन्धादिति कि सवितुरागत सावित् कार्त्तम् ।
अस्मिन्नर्थे णणिकौ स्यातां पितुरागत पितृ पौत्वक पूर्ववदिकस्य क । अनृती
णकः । जाविद्याधीनिसम्बन्धादवृत्ताश्चक. स्यात् आगतेऽर्थे । उपाध्यायादामत्.
औपाध्यायक. पैतामहक. मातामहक. मातुलक । वृहेतुभ्यो मयट् रुय्यौ वा ।
जेभ्यो वृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रुय्यश्च स्यात् । देवदत्तादागत
देवदत्तमय देवदत्तरूप्य पक्षे देवदत्त हृदपक्षे देवदत्तीय एव यज्ञदत्तमय यज्ञ-
दत्तरूप्य यज्ञदत्तीयमित्यादि । हेतुस्त्वावत् समादागत सममय समरूप्य पक्षे
समीय गृहादित्वात् ईय, एव विषममय विषमरूप्य विषमीय ब्वनिर्देश स्वरूप-
विधिर्निरासार्थः । अपत्यादङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्योऽङ्गेऽर्थे यैभ्यो ये त्या विधेयास्तेभ्य
आगतेऽर्थे ते त्या स्युः । औपगवादागत. औपगवक वैद गार्ग. दाच्च इत्यादि ।
प्रभवति । जात् प्रभवत्यर्थे वेत्त्यादित्वात् ण. स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति
हैमवतो गङ्गा दारदी सिन्धु । यमादेस्तु बाम्य प्राजापत्य पाशुपत. आश्रये
औत्स इत्यादि । भवादित्वाद् गाङ्गीय काशिक राष्ट्रिय. नादेय इत्यादि । बाल-
वायाश्चो विदूरय । जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे य्छ' स्यात् य्यो विदूरादेशश्च
बालविदूरादेशश्च । बालवायात् प्रभवति वैदूर्योर्मणि. परैकदेशिनस्तु वैदूर्यं
साधयन्ति । धर्मादेर्व्योऽनपेते । जाङ्गर्मादेरनपेतेऽर्थे य स्यात् । धर्मादनपेत
धर्म्ये धर्माधिन्यायपन्थानश्वत्वारोऽन्न प्रकीर्त्तिता । इति जाधिकार । डात् ।
डादित्यधिकार. व्या प्राक् । पावाडुद्धृते । डात् पाववाचिन उद्धृतेऽर्थे वेत्त्या-
दित्वात् ण' स्यात् । पाव भाजन उद्धृत भुक्तीच्छेष्टम् । शरावेषूद्धृत औदनः
शराव' कार्पर । पात्रादिति कि पाणाडुद्धृतम् । स्थण्डिलाद् व्रतशयितरि ।
व्रतेन य श्रिते स व्रतशयिता तस्मिन् । डात् स्थण्डिलात् वेत्त्यादित्वात् ण' स्यात् ।
स्थण्डिले व्रतेन श्रिते स्थण्डिली ब्रह्मचारी व्रतमिति शास्त्रतो नियमः । सस्मृते
भक्ष्ये । डात् संस्मृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण' स्यात् यत् सस्मृतं तत् भक्ष्यं चित्
भवति । भष्टे सस्मृताः भ्राष्टा मुद्गाः पैठराः पूपाः । खरविषदमभ्यवहार्थं भक्ष्य-
मिति जयादित्यादिभिरव रुढिरुक्ता खरमभप्रवहार्थं भष्टमुद्गादिविषदमभ्यवहार्थम्
औदनादि । भक्ष्य इति कि पुष्पपटलेन सस्मृतो मणिगुणः । दध्न. णिकी वा
तृदस्त्रितः । डाद्दध्नः सस्मृतेऽर्थे णिकः स्यात् उदस्त्रितस्तु वा दधि सस्मृतं दाधिकं
तेन सस्मृतमित्यत्र दधित्ततमेवीत्कर्षाधानम् इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना

आधारभूत दधि संस्क्रियत इति भेदः । अन्ये तु दधिसंस्कृतमित्यर्थविवक्षाया णी-
 माम्भूदित्येतदर्थमित्याहुः । उदस्त्रिति संस्कृतम् औदस्त्रित्वात् तादिकस्य कः । पचे
 औदस्त्रितम् । चीरात् णेयः । डात् चीरात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे णेयः स्यात् । चीरे
 संस्कृता चैरेयी यवागू । शूलीखाभ्या यः । डाभ्यामाभ्या संस्कृते भक्ष्येऽर्थे यः स्यात् ।
 शूले संस्कृतं शूल्यम् उखाया संस्कृतम् उख्यम् मासम् । भवे । डाङ्गवेऽर्थे वेत्यादि-
 त्वात् णः स्यात् । शुष्मे भवः औष्ण माधुर श्रेयसि भवः आयसः । आदाद्यची णित्ते
 शिशपेत्यादिना च आत् एव दार्घ्यसत्त दार्घ्यकं यमादेस्तु याम्यः प्राजापत्यः पाग्य-
 पत् आग्रेय औत्स भवादित्वात् गार्गीयः काशिकः राष्ट्रिय इत्यादि । अध्यात्मादे
 णिकः । डादध्यात्मादे भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अध्यात्मे भवः आध्यात्मिकः
 आध्यात्ममुपजानुपकरणं स्यादुपनीवि च । अधिभूताधिदेवश्च स्वयामीऽन्तम तथा ।
 ऊर्ध्वदेहः समानादिलीकोत्तरदमेव च । स्वाध्यायचतुरर्थे च कादाचित्दिह षोडशः ।
 अध्यात्मादाविह प्रीक्ता समानोऽन्ये प्रयोगतः । आध्यात्मादयः षट्कृतत्वा आधि-
 भौतिकम् आधिदैविकं सुतगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्त्रिः । ऊर्ध्वन्तमशब्दः ऊर्ध्वसमानार्थः
 समानादेस्तावत् समानदेशिकः समानग्रामिकः लोकोत्तरदात्तावत् ऐहलौकिकः
 पारलौकिकः द्वयोर्द्वयोर्त्रिः । चतुरर्थे भवः चातुरर्थिकः अत्र पाठात् गवाच्ये न
 लुक् त्यसः । मूले ऐहिकमिति एव कादाचित्त्वात् समाने भवः सामानिकः
 अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भवः शेषिकः । वाऽन्तः पूर्वात् । डात् कृतत्वात् अन्त-
 शब्दपूर्वात् भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अन्तरागारे भवः आन्तरगारिकः आन्तर्देहिकः
 अन्तःशब्दस्याधिकरणसिद्धत्वात् सप्तर्थे वसः । ग्रामात् पथ्यनुपूर्वात् । डात् कृत-
 वात् पथ्यनुपूर्वाद् ग्रामाङ्गवेऽर्थे णिकः स्यात् । परिग्रामे भवः पारिग्रामिकः
 आनुग्रामिकः आभ्यामिति किं मूले ग्रामीणः ग्राम्यः इति पारादित्वात् ईनः
 दिवादित्वात् यः । प्राण्यङ्गदिगादिभ्या यी देवादिस्तु णित् । डेभ्यः प्राण्यङ्गवाचिभ्यो
 दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे यः स्यात् णितुः देवादेः । मूले मूर्धन्यमिति मूर्द्धिः भवमिति
 वाक्यम् एव द्वयः कण्ठ्यः तालव्यमिति । दिगादेस्तावत् दिशि भवं दिश्यम् । दिक्-
 पञ्चदशपन्थानोऽनौकशास्त्रिवह्नीगणाः । वर्गमिवान्तराकाशवेशकालादयो मुखम् ।
 जघनं मेघयूथाऽन्ता न्यायधार्म्यावुखापि च । मेघोऽनुवशी वंशोऽयः सञ्ज्ञायामुदक-
 मतम् । अत्र ये वृद्धास्तेभ्य ईयः, शेषेभ्य णी वाध्यते । मुखजघनयोः प्राण्यङ्गवचन-
 त्वेऽपि प्राण्यङ्गभिन्नेऽपि यः प्राप्तार्थः पाठः । उदके भवाः उदक्या रजस्वला नावः
 प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः सञ्ज्ञायामिति किम् औदका मत्स्या देवादेस्तावत् देवे

४३० । व्यटेलीपोऽनाराच्छ्वतोऽच्येऽयौ ।

व्यटे ६।, लीपे १।, अनारातश्चतः ६।, अच् ये ७।, अयौ ७। ।

पौन पुनिकः वाह्यः वाहीकः ।

भव देव्य यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिद्धति तथापि भवार्थे दैवमिति वारं
यार्थम् । देव' पञ्चजनस्यैव गम्भीरीऽथ वसे परे । परिश्रीवानुत्तीवीपसीवीपटणमेव
च । पर्यायापकालापानुशीत परिमुख तथा । परिहृत्वनुगङ्गानुमार्धानुषयमेव हि ।
अनुवश परिखलाऽनुपथानुतिलस्तथा । अनुश्लेषमथो यज्ञे चतुर्मासं प्रकीर्त्तितम् ।
अथानन्तर परे शब्दा परिसोवादय सप्तदश वने देवादौ पठ्यन्ते । पूर्वमनुवैश-
शब्दाऽवसे । परिमुखमित्यत्र सर्वतो भावार्थे परिशब्दस्य योगविभागादिह वस
यहणञापकाहा वसः । चतुर्षु मासेषु भव चातुर्मासी यज्ञ मूले नादेयमिति
नद्यादित्वात् णेय । शालीयमिति वृद्धादीय । शालाया भव इति वाक्य नागर
इति ण । अयात् येयेया । ढादयशब्दात् य इय ईय एते सुभवेऽर्थे । मूले अग्र-
मिति अग्रियम् अग्रीय परैकदेशिन तदन्तादपीच्छन्ति तेनायग्रमित्यादि ॥ ४२९ ॥

व्यस्य टि व्यटि तस्य । आराच्च शश्वत् च आराच्छ्वत् न आराच्छ्वत्
अनाराच्छ्वत् तस्य । अश्च यश्च अच्य तस्मिन् । नास्ति युर्यत् सोऽयुस्तस्मिन् ।
अव्ययस्य टेलीपे स्यात् प्रकरणवलात् युभिन्ने तद्धितसंज्ञकेऽचि ये च । न तु
आरात् शश्वतो । पुन पुनर्भवतीति णिके वृद्धौ अनेन टेलीपे पौन पुनिक एव
वह्निर्भव इति णे कृते टेलीपे वाह्य । एव णीके वाहीकः । एव सार्थं
प्रातर्भवतीति साधम्प्रातिक । अयौ किं शयु अहय । आरात् शश्वतोस्तु
आरात् भवतीति णीये लीपाभावे वक्ष्यमाणेन दान्तत्वनिषेधात् तस्य दंकाराभावे
आरातीय एव शाश्वतिकः अत्र णिकः । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायादेवाव्ययप्राप्तौ पुनरव्ययस्य ग्रहणं ज्ञापयति कंस्यचिदं
व्ययस्य क्वचित् टेलीपो न स्यात् इति । तेन सुष्ठु इत्यस्य भावः सौष्ठवं विकार-
सृष्टिर् इति ण । एव शयः कय इत्यादौ टेलीपो न स्यात् ॥ ४३० ॥

श्रीरा टी—व्यस्य टि, व्यटि, तस्य आराच्च शश्वत् तत् न तत् अनाराच्छ्वत्
तस्य अश्च यश्च अच्य तस्मिन् नास्ति युर्यत् अयुस्तस्मिन् आराच्छ्वद्विजितस्य व्यस्य
टेलीपः स्यात् अचि ते युवज्जिते ये च । पौन पुनिक इति पुनः पुनर्भव इति

४३१ । न दं तसौ त्वस्यर्थे च ।

न ११, द ११, तसौ १॥, तु ११, त्वस्यर्थे ७, च ११ ।

अथावचि ये च ते पूर्वं दसञ्च न स्यात् तान्तसान्तौ तु
अस्यर्थे च । आरातीय शाश्वतिकः ।

वाक्यम् अथात्मादेराकृतितरणवात् णिक अनेन टिलीप । अथावचि किम्
अह्यु । वहिषी खण्णीकौ । डाद्विस्शब्दात् भवेऽर्थे खण्णीकौ स्याताम् । मूले
वाच्य इति पक्षे वाहीक वहिर्भव इति वाक्यम् अनेन त्वे पूर्वेण टिलीप ॥ ४३० ॥

तश्च सञ्च तसौ । अस्ति इति अर्थो यस्य सोऽयं तस्मिन् । प्रत्ययेषु क्लेरुक्
त्यचेत्यनेन विभक्त्येर्लुकि कृतेऽपि आतिर्दिशिक यत्तत् तन्निषेधयति यथा त्वच
इदं त्वाच्य दिशि भव दिश्यम् इत्यादौ दान्तत्वाभावादिरामे न कुटादि । एवम्
अनडुह इदम् आपनडुहम् अद न दड् मधुलिङ्गमित्यादौ नडगीदुहमित्यत्र न च ।
चपानह इदम् औपानहमित्यत्र न घड् । तस्मत्तत्वे तु तडितौ भ्राव ताडित्व
तडित्वानित्यादौ चपो जब् न स्यात् । एव पयसी विकार, पयस्य घृतादिपायस,
परमान्नम् । पयोऽस्यस्य पयस्वान् पयसी तवसौ इत्यादौ सस्य विसर्गो न स्यात् ।
अत्र सकारस्य दान्तत्वनिषेधज्ञापकात् अदान्ते खीर्वि फे इति न स्यात् । अर्थो
किं शय अह्यु अत्र दान्तत्वादान्ते न इति मस्यानुसार । अर्थे किं त्वज्मात्र
दिङ्महम् अनडुन्मात्रम् इत्यादौ दान्तत्वादिरामविहित कार्यं स्यादेव । किञ्च
नञ्चा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् भवदीयमिथादौ दान्तत्वाज्जब् । एव शय
कय इत्यत्रापि मस्यानुसार ॥ ४३१ ॥

श्रीराटी—अर्थे यावित्यनुवर्तते । तश्च सञ्च तौ अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन्
तच्चिन्निर्दिष्टे पूर्वस्येति न्यायात् पूर्वदमाक्षिपतीत्यत्र आह पूर्वं दसञ्च न स्यादिति
अत्र क्लेरुकि लुप्तकृतिमाश्रित्य दत्ते अनेन निषिध्यते आरातीय इति आराद्धव इति
वाक्यं वृद्धसञ्चकत्वादीयम् अनेन दत्वनिषेधाय चपोऽवे जब् । क्यडे च । क्ये ड्ये
च पूर्वं दसञ्च न स्यात् । गामिच्छति गम्यति गौरिवाचरति गवते इत्यादौ दान्त
त्वात् वाऽवगोदान्ते इति न अवादेश इति, एव तडितमिच्छति तडित्यति न चपो-
ऽवे जब् नमस्यति इत्यत्र न वि । शाश्वत णिको वा णकश्च । डाक्श्चब्दवात्
णिको वा स्यात् णिकस्य णकश्च मूलं शाश्वतिक इति शाश्वत्, विषु कर्णेषु भव,

विद्यमान इत्यर्थे पक्षे शाश्वत न टेलीप न चपीऽवे जवश्च । अहि-वक्ष्यऽस्ति कुचि-
 इति कजसौभ्य णेघी ग्रीवाया णश्च । उभ्य एभ्यो भवार्थे णेय स्यात् ग्रीवाया,
 णेयणौ । अहौ भवम् आह्वेय वास्तेयम् अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य धनवाचक-
 स्यास्तिशब्दस्य ग्रहणम् आस्तेय कौक्षेय दार्तेय कालिय गैवेय गैवम् । अङ्गुलि-
 जिह्वामूलाभ्यामीय । डाभ्यामाभ्या ईय स्यात् भवेऽर्थे । अङ्गुलौ भव, अङ्गुलीय,
 जिह्वामूलीय कथ मुखतीय पार्श्वतीय गङ्गादित्वात् । वर्गान्ताच्च । डाङ्गर्गा
 न्ताङ्गवेऽर्थे ईय स्यात् । कवर्गे भव कवर्गीय पवर्गीय वर्गान्तादिति कि वर्ग्य-
 टिगादित्वात् य । अशब्दे योनी च । डाङ्गर्गान्तात् य ईन ईय एते सु भवेऽर्थे ।
 कृष्णवर्गे भव कृष्णवर्गीय कृष्णवर्ग्य कृष्णवर्गीण । शब्दे तु कवर्गीयो वर्ण ।
 मध्यानामीय दिनशीया दस्य नुम् च । डान्मव्यादेति सु भवेऽर्थे दस्य नुम् च म
 इत् । मध्यं भव मध्यम मध्यमीय माध्यन्दिन मध्यीय । कर्णललाटाभ्या
 कीऽलङ्कारे । डाभ्या भवेऽर्थे क स्यात् भूषणार्थं । कर्णे भवीऽलङ्कार कर्णिका
 ण्ताटिका यस्यापवाद । अलङ्कार इति किम् कर्णं लालाव्यम् । त्यामाजिना-
 न्तात् लुक् । डात् त्यामान्तादजिनान्ताच्च भवे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्व-
 त्याग्नि भव अश्वत्यामा ब्रकाजिन सिद्धाजिन । ग्रन्थादनेकाच णिक । डात्
 ग्रन्थवाचकादनेकाच णिक स्यात् भवेऽर्थे । इष्टौ भव ऐष्टिक पाशुक । एका-
 चन्तु सुपि भव सौप तैड । बह्वचीऽन्तीदात्ताच्च । डादन्तीदात्ताद् बह्वची ग्रन्था-
 वेऽर्थे णिक, स्यात् । षत्वच्च शत्वच्च षत्वणत्वे तयोर्भव षात्वणत्विक स स्वरिणा-
 न्तीदात्तः । अन्तीदात्तादिति कि संहिताया भव साहित प्रादिसस्वरिणाद्युदात्त-
 पूर्वणैव सिद्धेऽनन्तीदात्ताद् बह्वच ण एव पृथग्विधानात् । ऋट्क् पुरश्चरणाख्या-
 तभ्य । ऋट्दन्तात् ऋक्श्चत् पुरणश्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् णिकः
 स्यात् भवेऽर्थे । पञ्चसु ह्योऽट्पु भव पाञ्चह्योऽट्क ऋचि भव, आर्चिक एकाचत्वात्
 णस्यापवाद, पौरश्चरिणक' आख्यातिक अनन्तीदात्तत्वात् णस्यापवाद, । ऋष-
 षाये । डादध्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे णिक स्यादध्याये वार्च । ऋषि-
 ण्ठ उपचारात् ग्रन्थविशेषनभिधत्ते वशिष्ठे भव त्राशिष्ठिक, वेश्यामित्रिक अध्याय
 इति कि वाशिष्ठी ऋक् । यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डाभ्या यज्ञवाचिभ्या क्रतुवाचिभ्या
 च णिक, स्यात् भवार्थे । अनन्तीदात्तार्थ आरम्भ' । नवयज्ञे भव नावयज्ञिक ।
 क्रतुभ्यस्तवत् खजसूयिकः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणसीमयागे यथा स्यात्
 राक्षौदनिक्र पुरीडाग्रपूरीडाश्राभ्यामणित् । डाभ्यामाभ्या ग्रन्थाभ्या भवेऽर्थे

षिकोऽपि स्यात् । पुरीडाश्च पिष्टकपिष्टं तव भव पुरीडाशिक । पुरी-
डाशिको ऋक् पुरीडाशसंस्कारको मन्त्र पौरीडाश्च तव भव पौरीडाशिक ।
पौरीडाशिको पौरीडाशश्चादन्तोदानात् पूर्व षण्णिकविधाने पौरडाशिक पुरी-
डाशिकीति सिद्धे पौरडाशग्रहण पुनर्भावनिषेधाभावाद्येति । षण् ऋगग्रनादे-
रुन्दिनी यश्च । डादग्रनादेर्यस्याहवेऽर्थे षण् स्यात् रुन्दिनी षण्यौ ऋगग्रने भव
आर्ग्यणम् । ऋगग्रनविद्यानिगमन्याय रुन्दिभाषीत्यति पुनरुक्तम् । रुन्दिविचि-
रुन्दिनिर्दिष्टं रुन्दिमानव्याकरणानि । अङ्गविद्या तथैवविद्या पदव्याख्यानमेव च ।
रुन्दिव्याख्यानीपनिषच्छिन्नासवत्सरग्रहपि । उपपाती मुहूर्तश्च क्षेत्रविद्या तथैव च
वान्निविद्यानिमित्तञ्च निरुक्तं परिकीर्तितम् । रुन्दिभ्यो भव रुन्दिभ्यः रुन्दिभ्यः ।
सर्वस्मात् षिको बाध्यते । सरयू षोयन्तीप । सरयू भव सारव अथ यलोप ।
भवे कि सरयू जात सारव । जाते । डादित्वेव । त जातेऽर्थे वेत्यादिवात् षण्
स्यात् । भवजातयोरेव भेद भवो विद्यमान जात उत्पन्न । शुद्धे जात शीघ्र
माधुर । यमादिस्तु याम्य आदिभ्य आग्नेय कालिङ्ग प्राजापत्य पाशुपत औस
द्रव्यादि । भवादित्वात् गार्गीय शालीय नाट्य कावेयक कालिक राष्ट्रिय इत्यादि ।
प्रावृष इक । प्रावृषि जात प्रावृषिक ण्यस्यापवाद । नानि शरदो षक । डाच्छ-
रच्छब्दाश्चक स्यात् जातेऽर्थे त्यान्तेन सञ्ज्ञा चेत् गम्यते । शरदि जाता शरदकाः
मुद्रा दर्भाश्च । अनानि तु शरदिक यथा प्राप्त म्नाद्रात्र्यत्वरप्रदीपपूर्वाह्णापराह्णात्
क । डेभ्य एभ्यो जातेऽर्थे क स्यात् । मूले जान मूलक आर्द्राया जात आर्द्रकः
केऽकम् इति ख, अवस्तरक प्रदोषक पूर्वाह्नक अपराह्नक अनानि तु यथा
प्राप्तम् । पथ पथ्यश्च । के पथ पथ्यादेशश्च पथि जात पथ्यक । अमावास्यामावस्या-
भ्यामश्च वा । डाभ्यामाभ्या क अश्च वा स्यात् जातेऽर्थे सञ्ज्ञायाम् । अमावास्याया
जात अमावास्यक अमावास्य । पक्षे पलयादि षण् अमावास्य एवम् अमावस्यक
अमावास्य अमावास्य इति । सिन्धुपकराभ्या क णटौ च । डाभ्यामाभ्या जाते-
ऽर्थे क स्यात् णटौ च क्रमात् स्याताम् । सिन्धो जात सिन्धुक षि सैम्ब कच्छा-
दिपाठात् वृत्तस्थ गीर्णकस्यापवाद । अपकरि जात अपकरक ट्रे आपकर ।
एतत् पथ्यन् नान्नीत्येकदेशिन । तिथ्यपुनर्वसुस्वातिहस्ता विशाखाबहुलाभी लुक् ।
एभ्यो जातार्थस्य त्यस्य लुक् स्यात् । तिथ्ये जात तिथ्य पुनर्वसु स्वाति हस्तः
विशाख बहुला जतिका तासु जात बहुल तस्य लुकि स्त्री त्यस्य लक् । नद-
वेभ्यो वा । नचववाचिभ्यो जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । अश्विन्या जात अश्वी

अस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । पचे आश्विन अश्वयुक् आश्वयुज रौहिणः स्रग
 शिरा मार्गशीर्ष अभिजित् अभिजित चित्र ज्येष्ठ अश्विनः आश्विन रैवत रैवत ।
 वत्सशालात् । वत्सशालशब्दाज्जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । वत्सशाली जात' वत्स-
 शाल । फल्गुनी शतभिषग्भ्या टडौ । आभ्या जातार्थस्य लुक् वा स्यात् लुकि
 सति क्रमात् टडौ वा स्याताम् । फल्गुन्ना जात फल्गुन टपचेऽपि फल्गुन.
 स्त्रिया फल्गुना फल्गुनी च स्ये कृते टित्वादीषु उभयलक्षणपचे फाल्गुनी शतभिषजि
 जाता शतभिषा ङिति टिलोप लोपे अत आप् ङाभावपचे शतभिषक् लुगभाव
 पचे शतभिषजी । अविष्ठाषाढादीयणीयौ च वा । आभ्या जातार्थस्य लुक् वा
 स्यात् लुकि ईय' यीयश्च वा । अविष्ठाया जात अविष्ठ पचे अविष्ठौय लुगभावपचे
 अविष्ठ । आषाढाया जात आषाढ पचे आषाढीय' लुगभावपचे आषाढ अन्ये
 तु आषाढेति ऋखादि तथाच अट्रोहिणीयोगफल तदैव भवेदाषाढा सहिते च
 चन्द्र इति वराह इत्याहु । स्थानान्तरशालगीशालात् लुक् न नित्यम् एभ्यो जाता
 यस्य लुक् नित्य स्यात् । गीस्थाने जात गीस्थानमहिषस्थान खरशाली जात
 खरशाल गीशाल एभ्य किं स्थाने जात स्थानीय माहिषशाल । स्त्रिया चित्वा-
 रोहिणीरैवतीभ्य । आभ्यो जातार्थस्य नित्य लुक् स्यात् स्त्रिया वाच्यायाम् ।
 चित्वाया जाता चित्वा रौहिणी रैवती कन्या उभयत्र बडादेराकृतिगणत्वादीप् ।
 अस्तयामिति किं चित्वाया जात चित्र' रौहिण्य रैवत । न मघादे । मघादे-
 जातार्थस्य लुक् न स्यात् । मघास्तु जात माघ आश्वत्येष्टु जात आश्वत्य प्रोष्ठ-
 पदास्तु जात प्रोष्ठपाद सुपञ्चलादित्वात् अन्यदस्य त्रि । कृतलब्धक्रीतेषु । डादि
 अनुवर्तते डादिष्वर्थेषु वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् । शुक्ले कृती लब्ध क्रीतो वा औन्न
 मायुर । यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत औत्स
 इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीय नादेय राश्विथ इत्यादि । कुशले । डात् कुशले-
 ऽथे वेत्त्यादित्वात् ण । शुक्ले कुशल औन्न मायुर' । यमादेस्तु याम्य औत्स
 इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय नादेय राश्विथ इत्यादि । पथ्यादेरक । डात्
 पथ्यादेरक. स्यात् कुशलार्थे । पथि कुशल पथक् । पृथ्या' पिच्छिन्ना निचया-
 ऽमद्रादाह्लादानयार्कजये पिशाच्' । पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा भाष्यादिशास्त्राणि
 बुधैर्निर्वाच्ये । त्सरश्शकुन्यशनिभ्यः क । डेभ्य. कुशलार्थे क. स्यात् । त्सरौ कुशल
 त्सरुक. शकुनिक अशनिक. । प्रायभवे । डात् प्रायभवेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण.
 स्यात् । शुक्ले प्रायभवः बाहुल्येन भव. औन्न मायुर. । यमादेस्तु याम्य. आदित्य.

आग्नेय कालिय प्राजापत्य पाशुपत, औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय नादेय-
राष्ट्रिय इत्यादि । उपनीत्युपजानूपकर्षणात् णिक' डेभ्य एभ्य प्रायभवेऽर्थे णिक
स्यात् । उपनीविनि प्रायभव' औपनीविक औपजानुक ओरिकस्य क औप-
कर्षिक । सम्भूते । डात् सम्भूतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् अत्र सम्भूतशब्देन
सत्तीत्यत्ती नीच्येते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात् किन्तु आधाराघेययोरन्यूनानतिरि-
क्ता । शुभे सम्भूत औन्न माधुर । यमादेस्तु याम्य आदित्य आग्नेयः कालिय
प्राजापत्य, पाशुपत औत्स इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीय नादेय' राष्ट्रिय इत्यादि ।
कीषाङ्गस्त्रभेदे णिय । डात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषवाच्ये णेय, स्यात् । कीषे सम्भूत
कौषेय कृमिकीषीत्य वस्त्रम् । वस्त्रभेद इति किं कौष कृमि । कालिभ्य साधु-
पुष्पात्पच्यमानेषु । डेभ्य कालवाचिभ्य एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु
न तु सामान्यले । हेमन्ते साधु पुष्पति पच्यते वा हैमन्तिक हैमन्त हैमन
वासन्ती कुन्दलता शारदा शालय प्राह्वषेखा तिला इत्यादि पुष्पविकसने शब्द
शपचौञ पाके ढचे शिनां पच्यमान । उप्ते च । डेभ्य कालवाचिभ्य उप्तेऽर्थे
भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु । हैमन्ते उप्त्यन्ते हैमन्तिका हैमन्ता हैमना यवाः
प्राह्वषेखास्तिला शारदा मुद्गा इत्यादि पृथग्योग उत्तरार्थ । आश्वयुज्या णक ।
डादाश्वयुजीशब्दादुप्तेऽर्थे णक स्यात् । आश्वयुज्यामुत्त आश्वयुजको मास आश्व
युजी आश्विनी पौष्णमासी । ग्रीष्मवसन्ताभ्या वा । डाभ्यामाभ्यामुप्तेऽर्थे णक स्यात्
वा । ग्रीष्मे उत्त यैषकः वासन्तक । पक्षे यैषां वासन्त । देयच्छणे । डेभ्य काल-
वाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहित त्या स्यु यद्देय तदण चेद्भवति । मासे
देयमृण मासिकम् आईमासिक सावत्सरिक सन्धाया देयमृण सास्य पलदादि-
त्वात् ण । अश्वत्यकलापियववुषादक । डेभ्य एभ्य कालवाचिभ्यो देयर्थेऽर्थे अकः
स्यात् यस्मिन् कालेऽश्वत्य कलिन मयूरा कलापिन यववुषमुत्पद्यते सकाल साह-
चर्यादश्वत्यादिभिरुच्यते । अश्वत्ये देयमृणम् अश्वत्यक कलापक यववुषकम् ।
ग्रीष्मावरसमाभ्यां णित् । डाभ्यामाभ्या देयर्थेऽर्थे अकी णित् स्यात् । ग्रीष्मे देय-
मृण यैषकम् अवरसमायां देयमृणम् आवरसमकम् । अवरसमाशब्देनागामिवत्सर
उच्यते । संवत्सरायहायणीभ्या णिकश्च । डाभ्यामाभ्या देयर्थेऽर्थे णक णिकौ
स्याताम् । संवत्सरे देयमृण सांवत्सरक सावत्सरिकम् आयहायणकम् आयहाय-
णिकम् । ननु वेति कृते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिकौ भविष्यति
किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्य पलदादौ फलपर्वणीः संवत्सरशब्दस्य पाठात्

देयर्थत्वेन काली विवक्षिते णिक बाधित्वा ण प्रवर्तते तद्वाधनाय इदमिति । व्यवहरति मृगे । कालीभ्य इति प्रवर्तते ङेभ्य कालवाचिभ्यो व्यवहरत्यर्थे भवादिनात् यद्वाविहितं त्या स्यु यी व्यवहरन् स मृगश्चेद्भवति । निशाया व्यवहरन् मृग नैशिको नैश प्रादोषिक प्रादोष हैमनिक हैमन्त हैमन् प्राहपेय्य इत्यादि । मृग इति किं निशाया व्यवहरन्नर । कालीभ्य इति किं वने व्यवहरति मृग । णिके नियुक्ते । लोडान्रियुक्तेऽर्थे णिक स्यात् । हारे नियुक्तो दौवारिक धम्म नियुक्त धार्मिक । अगारान्तादिक । डादगारान्तात्रियुक्तेऽर्थे इक स्यात् । देवागारे नियुक्त देवागारिक । निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते णिक । डाभ्या देशकालाभ्यामधीतेऽर्थे णिक स्यात् । चतुष्पथेऽधीते चातुष्पथिक चातुर्दशिक । कठिनान्त प्रस्थानसंस्थानेभ्यो व्यवहरति । ङेभ्य एभ्यो व्यवहरत्यर्थे णिक स्यात् । वशकठिने व्यवहरति वाशकठिनिक प्रास्थानिक, सास्थानिक । वसतिनिकटात् षिकत्वाव सथात् । डात् निकटशब्दात् वसत्यर्थे णिक स्यात् आवसथात् षिक । निकटे वसति नैकटिक आवसथिकी आवसथिकभात्ये पृ वहाव । पृथिवीसर्वभूमिमा टृणी विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ क्रमात् स्याताम् । पृथिव्या विदित पार्थिव सर्वभूमौ विदित सार्वभौम सुभगादित्वात् द्योत्रि । लोकसर्वलोकाम्ना णिक प्रसिद्धे च । प्रसिद्धे विदिते चार्थे णिक स्यात् । लोके । लोके प्रसिद्धी विदितो वा लौकिक सार्वलौकिक द्योर्द्योत्रि । कालेभ्यो दीयते कार्ये वा भववत् । ङेभ्य कालवाचिभ्यो दीयते कार्ये वाऽर्थे भववत् त्या स्यु । माने दीयते कार्ये वा सामिकन् आहमासिक सांवत्सरिक प्राहपेय्य हैमन्त हैमनमित्यादि । व्युष्टादे ण । डाद्व्युष्टादेर्दीयते कार्ये वाऽर्थे ण स्यात् व्युष्टे दीयते कार्ये वा वैयुष्टम् । व्युष्टसङ्घातनित्योपवासतोयप्रवेशन प्रवालनिष्क्रमौ पीलमूलान्निपदमित्यपि । यभाधौ । डात् साधवर्थे य स्यात् । सामनि साधु निपुणो योग्यो वा सामन्य । पव ब्रह्मण्य कर्मण्य । प्रतिजनादेर्णीन । डात् प्रतिजनादेर्णीन स्यात् साधवर्थे । प्रतिजन साधु प्रतिजनौन । प्रति पञ्च सहस्रसर्वाद्विजनसयुगौ । परपूर्वकुलामुष्य कुल सत्यपरायुगम् । इदं युगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधे । जम जन प्रति प्रतिजन वीसाया वस प्रतिसयुगीनमित्यादि । अमुष्य कुलमिति न भीतान्तकुलस्य । कुले न यत् लुक् । अमुष्य कुलीनः । भक्ताय परिषदी ण्यश्च । डात् भक्तशब्दात् साधवर्थे ण स्यात् परिषदस्तु ण्यश्च । भक्ते साधु भाक्त पारिषद पारिषदः । अपरे तु परिषच्छब्दात् ण नेच्छन्ति । कथादे णिकः । डात् कथादे ।

४३२ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

अङ्ग ६।, अङ्गः १।, अनीने ७।

आङ्गिकम् । ईने तु द्वाङ्गीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः ।

दौवारिकः सौवरः सौवः सौवस्तिकः सौवादुमृदवं वैयत्कसं
 शौवः शौवनं स्फैयकृतः सौवः सौवाध्यायिकः सौवग्रामिकम् ।
 नैयग्रोधम् । एकेति किं न्यग्रोधमूलिकम् । शौवापदः श्वापदं,
 नैयह्वम् नाह्वम् । श्वागणिकम् ।

साधावर्धे णिकः स्यात् । कथायाः साधुः काथिकः । कथा वितण्डाजनवादबाधो
 गुणो गणो वेणुः गुडो निवासः । सजुपवासौ वसुधा च इति प्रवासमासौदनस्य
 द्वाभ्यः । विकथेच्च कृष्णविदायुवेदौ निसुरा तथा । कुब्जाषूपसग्रामसङ्घाता पञ्च-
 विशतिः । पथ्यादेः णेयः । डात् पथ्यादेः साधावर्धे णेयः स्यात् । पथि साधुः
 पाथेयः स्थापनेयः धनम् । पथ्याश्च श्रपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि । सतीर्था द्यौः
 वासिनि । डात् वासिन्यर्थे सतीर्थशब्दात् यः स्यात् । सती वासी सतीर्थः एकः गुरु-
 समीपे यस्य वासोऽस्ति स इत्यर्थः । सीदरसमानोदराच्छयितरि । डाभ्यामाभ्यां शयि-
 तस्यार्थे यः स्यात् । सीदरे शयिताः सीदर्यः समानीदर्यः । सगर्भसयूयाभ्यामनृज-
 सहचारिणो । डाभ्यामाभ्यां क्रमादनयोरेयं यीर्यं स्यात् । समानी गर्भः सगर्भ-
 तवानृजः सगर्भः समानयूयः सयूयः तव सहचारी सयूयः । अन्ये तु कान्दस-
 मिल्यप्याहुः ॥ ४३१ ॥

न ईनोऽनीनः तद्धिन् । अहन्शब्दस्य अङ्गः स्यादचि यै च तद्धिते न तु ईने ।
 त्वन्तसम्बन्धत्वादस्यार्थे इत्यस्य नातुवृत्तिः । अङ्गि भवम् आङ्गिकम् अतः णिके अङ्गा-
 दंशे वृद्धिः । ईने तु द्वयोरङ्गोर्भवतीति तद्धितार्थविषये द्विगौ ईने कृते अङ्गादेश-
 निषेधात् न्वीलोपौ ताविति नलीपे यथोरित्यकारलीपे द्वाङ्गीनः । सुपञ्चालादी-
 नुदाहरति । सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः अर्द्धपञ्चाले भवः अर्द्धपाञ्चालकः इत्युभयत्र
 कणि कृते सुपञ्चालादित्वात् परपदस्य वृद्धिः । सुपञ्चालादिभ्यः । सुपञ्चालः अर्द्ध-
 पञ्चालः सर्वपञ्चालः पूर्वपञ्चालः दक्षिणपञ्चालः उत्तरपञ्चालः गुरुः लघुः सहतः परार्थः

पितृपितामह वातपित वातश्चेष्ट एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वहायन अपरहायन पूर्वेषु कामग्रन्थ पूर्वकृष्ण सृष्टिका पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुब्जक विसवत्सर विसप्तति द्विवर्ष द्विकुडव दिनिष्क निसुवर्ण प्रोष्ठपद भाद्रपद इत्यादि । द्विकुलिजी वा द्विकुलिजिक द्विकौलिजिकम् । हारादौगुदाहरति द्वारे नियुक्त दौवारिक अव णिके द्वारस्वरित्यादिना वस्य उमि तस्य वृद्धि । द्वार इति अदन्तस्य ग्रहणात् रीफा-
न्तस्य न स्यात् तेन द्वारि नियुक्त द्वारिक अव उम् न स्यात् । एव स्वरं भव सौवरम् अव ण । स्व' स्वर्गे भव सौवम् अव णे व्यटेरिति टेलोप । दुर्गसिंहस्तु स्वर्गमनमाह इत्यत्रापि सौवर्गमनिकमित्याह । स्वस्तीत्याह सौवस्तिक णिके टेलोप । स्वादुसुदी-
रपत्य सौवादुसुदव अव शेषत्वात् ण । एव स्वादुसुदुना कृत सौवादुसुदवम् इति वा । विगतीऽर्कं व्यर्कं, तं स्यतीति व्यक्त्स कपिलिकादिवात् रीफस्य लत्वम् । वाक्कासी भव वैयक्त्सम् अव ण' आद्यच्च स्थाने जातत्वादेव इमि सिद्धे अस्य हारादौ पाठोऽव्युत्पत्तिपक्षे इमाप्रार्थः । अ परदिने भव शौवम् अव णे टेलोप । शौवस्तिकत्वं विभवा न येषा प्रजन्ति तेषा दयसे न कस्मादिति भट्टौ । शौवस्तिकत्व-
मिति अ परदिनं तेकते गच्छतीति श्वस्तिक कृगृज्ञा प्रीति क । श्वस्तिक एव शौवलिक' स्वार्थे णे उमि वृद्धि । तस्य भाव शौवस्तिकत्वम् । शुनि भव शौवन अव णे हते श्वयुवमधोनामित्यत्र अने इत्युक्तेर्वस्य उल्वाभावे मनवर्जानिति न लोप-
निर्भ । स्फाकृतस्येद स्फैयकृत विकारसङ्घेति ण । स्वस्येद सौव विकार-
सङ्घेति ण स्वशासावध्यायनेति स्वाध्याय, तेन जीवति तत भवो वा सौवाध्यायिक' अव णिक । स्वग्रामे भव सौवग्रामिकम् अव णिक स्वग्रहणेनेवेष्टसिद्धौ स्वाध्याय-
स्वशासयोयङ्गणम् अन्यशब्दान्तरस्य निषेधार्थम् । तेन स्वशब्दस्येद स्वाशब्दम् अव ण स्वीदर पूरयति स्वीदरिक अव णिक इत्यादौ उम् न स्यात् । न्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधम् अव विकारसङ्घेति ण । एक इति कि न्यग्रोधमूलं भव न्यग्रोध-
मूलिकम् । आपदस्येद शौवापदं आपदम् । न्यङ्गोरिद नैयङ्गव न्याङ्गवम् उभयत्र विकारसङ्घेति णे पक्षे उमि इमि च कृते वृद्धिः । नत्विति आदेरिति शुना गण श्वगण, श्वगणस्येदं श्वगणिकम् अव णिके उम्निषेध इकारादाविति कि अदष्टाद्या भव शौवादष्टौ मणि अवाकारस्य दौर्घो मनीषादित्वात् । अन्यान्यप्युदा-
हरामि । कर्षणः कर्त्तरि । पश्याम सततं गच्छति पथिकः अवाणित् कण । परिपार्थं वर्त्तते पारिपार्थिक, क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् अव णिके वृद्धिः वट-
राणि चिनोति वादरिकः । समाजं समवैति सामाजिक, शब्दं करोति शाब्दिकः

वैयाकरणे रूढः । मृगादेर्हन्तीत्यर्थे णिक । मृग हन्ति मार्गिकः एवं पाक्षिकः
 मात्सिकः शाकुनिकः ऐशिकः श्रौकरिकः मायूरिकः । द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः एवं
 त्रैगुणिकः बहुषी धान्यादेर्हन्ति ता गृह्णाति वार्धुषिकः । धर्मं चरतीति धार्मिकः
 ललाटं पश्यति लालाटिकः लालाटिकः प्रभीर्भालदर्शी कार्याचमस्य य इत्यमरः ।
 कुक्कुटी दाम्भिकचेष्टा तामाचरति कौकुटिकः । योजनादेस्त गच्छतीत्यर्थे णिकः ।
 योजनं गच्छतीति यौजनिकः एवं पारदारिकः गौरुतल्पिकः सुस्नातान् पृच्छति
 सौस्नातिकः दिष्टमाह दैष्टिकः अपूपम् करोति आपूपिकः कन्दुं करोति कान्दविकः
 अचैर्दीव्यति आचिकः अत्र दिव्यं करणस्य आभ्यन्तम् एषु णिकः । सर्वपथं
 व्याप्नोति सर्वपथीना सेना एव सर्वाङ्गीनं संयोगं पादाय प्रपदम् आप्रपदं
 व्याप्नोति आप्रपदीनं वस्त्रम् एव सर्वपथीयं सर्वकर्म्मण्यं सर्वकर्म्मदत्तं सर्वात्र
 भुङ्क्ते सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । दण्डादेस्तदहं ऽणित् ण्यः । दण्डमर्हति दण्डः ।
 दण्डादिस्तु । दण्डं बध्ना धनं मुषलं मधुपर्कं कशा अर्घं मिधा मेघं च दत्तं वशं युगं
 अभ्यम् । १३ । दक्षिणादेरणित् णीयश्च । दक्षिणामर्हति दक्षिणं दक्षणीयः ।
 दक्षिणादिस्तु दक्षिणा कडङ्गरं स्थालीं विलं इत्यादि । अत्यन्तं भृशं गच्छतीति
 अत्यन्तौघं गामगुचरतीति अनुगवीनो गोपः अभिद्रस्य अभिमुखम् अभ्यभिद्रं तद्ग-
 च्छतीति अभ्यभिद्रं अभ्यभित्रीयं अभ्यभित्रीयं एषु अचिन्त्वान्नं इति । युगस्थ-
 प्रासङ्गेभ्यस्तद्वहतीत्यर्थे ऽणित् ण्यः युगं वहति युग्य एव रथ्यः प्रासङ्गः । करणात्
 कर्म्मणि । नावा तार्यं नाव्यं जलं विषेणं बध्यं विध्यं एव सुषल्यं तुलया
 सम्मितं तुल्यम् एषु अणित् ण्यः चक्षुषा गृह्यं चाक्षुषं रूपम् । एव श्रावणं शब्द-
 तुमुन्नेन रक्तं कौमुद्यम् एवं हारिद्रम् एषु ण्यः दक्षा ससृष्टं दाधिकम् एव
 मारीचिकम् उभयत्र णिकः । शतेन क्रीतं शतिकं अत्राणित् णिकः । द्विशी-
 र्पिकं सुपञ्चालादित्वादन्त्यपदवृद्धिः । एव कार्षापणिकः प्रास्थिकः उभयत्र
 णिकः । सप्तभिः पदैः प्राप्य सप्तपदीनं सख्यम् अत्र णीनः । करणात् कर्त्तरि ।
 तेन चरतीत्यर्थे पर्यादेरणित् णिकः । पर्येषं चरति पार्षिकः । पर्यादिस्तु । पर्यं
 अश्वरथं जालं व्यासं व्यालं आकर्षं इत्यादि । योऽनियतवृत्तिः सन् शरीरमुपास्य
 जीवति स व्रातः तस्य कर्म्मं व्रातम् इदमर्थे ण । तेन जीवति व्रातीनः अत्र णीनः ।
 अश्वमेधेन ब्रह्महत्यां तरति आश्वमेधिको ब्रह्महत्यायोः काण्डप्लवेन नदीं तरति
 काण्डप्लविको नद्याः उभयत्र सम्बन्धे षष्ठी शकटेन तरति शाकटिकः एव दाण्डिकः
 शाङ्गवेधिकः धाण्डिकः एषु णिकः एव गोपुच्छिकः प्राविकः उभयत्राणित्

णिक' । चन्दनेन शीभते चान्दनिकम् एव कार्यवेष्टनिकम् उभयत्र णिकः भूत्या जीवति भूमिक अत्र अणित् णिक एव ताम्बूलिक' तैलिक. तेन जीवतीत्यर्थे वेतनादे णिक । वेतनेन जीवति वेतनिक । वेतनादिस्तु वेतन बाह् सृदङ्ग पण्य मुरज जाल वेश प्रेषण उपास्ति मुख शय्या शक्ति उपनिषद् स्थिग पद उपस्थान धनुर्दण्ड वसु क्रम विक्रम क्रय विक्रय इत्यादि । अधिकरणात् कर्मणि । उदूखले क्षुब्धा औदूखलास्तण्डुला । दृशदि पिष्टा दार्शदा' शक्तव । अधिकरणात् कर्त्तरि । कर्मणि साधु' कर्मण्य एव पितृ वने भवो वन्य । कण्ठे भव कण्ठ' एव तालव्य मूर्धन्य, दन्त्य औष्ठ्य एभ्योऽणित् ण्य' । पन्यान् वर्जयित्वा इत्यर्थे परिपन्य मनोषादित्वान्निपात्यम् । परिपन्ये तिष्ठतीति पारिपन्यिकशीर. परलीके भव पारलौकिकम् एव ऐहलौकिकम् । निकटे वसति नैकाटिक, एव बार्चमूलिक भावसधिक एषु णिक । अद्य श्वो वा प्रसूते अद्यश्वीना गौ अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीन सरणम् उभयत्र ईने व्यटेलोप अव्यनि कुशल अव्यनीन, उभयवाणित्वान्न वृद्धि । कानीनाद्या निपाज्जते । कन्याया अपत्य कानीन श्वो गोदीहाङ्गवति हैयङ्गवीन वृत्त हैयङ्गवमित्येके । पराश परतराश अनुभवतीति परम्यरीश पराश अपराश अनुभवतीति परावरोण पुत्रश्च पौत्रश्च अनुभवति पुत्रपौत्रौण समां समा प्रसूते समासमीना गौ । आशितास्तता गावो यव तत् आशित गवीन वन देविकाया भव दाविक, सरया भव सारव गोदानपथ्यन्त कर्म करोति आगवीन कर्मकर । परलीके कर्मफलमस्तीत्याह आस्तिक' । तन्नास्तीत्याह नास्तिक इत्यादि ॥ ४३२ ॥

श्रीराटी—न ईन अनीन तस्मिन् । तथाचाहन् इत्यस्य ईनभिन्ने ताचि युभिन्ने त्य ये च अङ्ग इत्यादेश स्यात् । आङ्गिकमिति अङ्गि भवतीति वाक्यम् कालवाचित्वात् णिकेऽनेनाङ्गादेश । इन्द्रहीन इति हे अङ्गनौ अधीष्टी भूती भावी वा इत्यर्थे वा इन्द्र सवत्सरादित्वादीन सान्तविधेरनित्यत्वात् यत्याभावेन सर्वैकदेशेत्यादिना नाङ्गादेश । अथवा अत्र ईनवर्जनज्ञापकात् यत्वे कृतेऽपि नाङ्गादेश । सुपञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रि दर्शयति सुपञ्चालक इति शोभनाश्व ते प्राञ्चालाश्चेति सुपञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे व्यवविषयादवहाञ्चेति णक । पञ्चालानाम् अईम् अईपञ्चालास्तत्र भव. अईपञ्चालक' पूर्ववक्षक । पञ्चालादि प्रागुक्त । चारखरीत्यादिमूवस्योदाहरणमाह दौवारिकः इत्यादि । चारे नियुक्त इत्यर्थे णिके वस्य चम् पञ्चाद त्रिः । ख रमधिकृत्य कृती ग्रन्थः सौवरः ख. खर्ग भव,

४३३ । विकारसङ्गभावेदं हितस्वार्थादौ ।

विकार स्वार्थादौ ७ ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः । हेम्नो विकारः हैमः आप्यः
आग्नेयः, भिक्षाणा सन्मूहः भैक्षम् आङ्गं गाणिक्य राजकं,
गुरोर्भावः गौरव यौवन साम्य वैरूप्य राज्य सौहार्दं, विष्णो
रिदं वैष्णव त्वदोय माघवन शौवनम् ।

सौव व्यटेरिति णो टेलोपि स्वस्ति वक्ष्यति सोवस्तिकः स्वस्ति यथा स्यात्तथा
वक्ति सौवस्तिक प्रभूतादित्वात् णिक इत्यन्वे । स्वादुसुदुनि सङ्कृत सौवादुसुदव
भक्त सङ्कते भक्त्यर्थे वेत्सादित्वात् ण । व्यक्त्सोऽव्युत्पन्नस्त्व भव वैयक्त्स
अन्ये हारादौ न पठन्ति तेषा मते विगतोऽर्को व्यक्त्स स्वति व्यक्त्स कपिलिका
दित्वात् रस्य ल तत्र भव वैयक्त्स इति आद्यच स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद
त्रि । श्वो भव शौवस्तिकम् अत्र शौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः । कालवाचि
त्वात् णिक तस्य तम् । तथाच शौवस्तिकत्वं विभवा न येषा व्रजन्ति ऋषा दयमे
न कस्मादिति भट्टि । शुनि भव शौवन मास अविकारणं नलोपाभावः । स्फुरकते
भव स्फैवक्त सफ्र खादिर खड्गलेन कृतमिति वीस स्वे धने भव सौव स्वपर
देवराजजनस्वेत्यवार्थस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य धनायवात् वामनधर्मदासौ
तु आवार्थस्वशब्दस्यापि इदमर्थे सौवमित्यप्याहृतु । स्वाज्याये भव सौवाज्याधिक
वेदाव्ययनम् । स्वयामि भव सौवग्रामिकम् । आभ्यामध्यात्मादिच्चात् णिक ।
यद्यपि स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्ध्यति तथापि अन्यत्वादि
स्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् । दुर्गटीकायान्तु स्वग्राम
इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्त्वा स्वर्गमन वक्तव्यर्थे सौवर्गमनिक इति वर्त्तते । न्यग्रोध
जात नैयग्रोधश्चमसः । न्यग्रोधमूलिकमिति न्यग्रोधमूलेन सङ्कष्टम् इत्यर्थे णिक ।
शुन इव पदमस्य आपद शुनोऽदन्तादावितिर्घं तत्र भव शौवापद पक्षे आपद
मिति पत्न्यादेराकृतिगणत्वात् ण अथवा क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽपि निविशते
इति न्यायात् ण । न्यङ्कौ भव नैयङ्कव न्याङ्कव आगणिकमिति श्रगणेन चरति
श्रगणान्वेति षिकणिकौ णिकपक्षे इकारादौ णिच्चे न वस्य चम् । इकारादिभिन्ने
तु श्वदङ्गाया भवः शौवादङ्ग इत्यादौ स्यादेव । अत्रापि शुनोऽदन्तादावितिर्घं । अत्र

आदे. अपूर्वस्यैव इकारादौ ते वस्य उन् निषेधात् हारादीनां सर्वेषां णित्वे सामान्य-
यवयोरिमुनौ स्वातामित्यर्थः अतएव न्ययोधस्यैकेति विशेषणस्य सार्थकत्वमिति ।
तथा ह्रस्वदि पिष्टा चुस्त्राश्च दार्शदा माषा इत्यादि ॥ ४३२ ॥

स्वस्य आत्मनोऽर्थोऽभिधेयः स्वार्थः । स्वार्थ आदिर्द्यस्य स स्वार्थादि विकारश्च
सङ्गश्च भावश्च इदम् च हितञ्च स्वार्थादिष्वेति तस्मिन् । अवस्थितपदार्थस्य प्रकारा-
न्तरापत्तिर्विकार सङ्ग समूह भावीऽसाधारणधर्मः । यथा घटस्य घटत्वम् इद-
मिति सन्वन्धीपलक्षणम् । हितमिष्टसाधनम् । स्वार्थोऽर्थानतिरिक्तः । ते एकादश
प्रत्यया एष्वर्थेषु च स्युः । अत्रापि अस्या प्रकृतेः अस्मिन्नर्थे अथ प्रत्यय सेत्
अणिदा स्यात् पतत् सर्वं मयोगानुसारेणैव बोध्यम् । यथा हेन्वी विकार हैमः
अनेन णे ह्रस्वी न्वीर्लोपीताविति न लोपे ययोरित्यकारलोपः । एवम् अपाम् आप्य,
अत्र ण्य एवम् अग्ने आग्नेय, अत्र णेय । भिचाणा समूह भैक्षम् अत्र ण एवम्
मङ्गाम् आङ्गम् अत्र णे अङ्गी अङ्ग इत्याङ्गादेशः । एव गणिकानां गणिक्यम् अत्र
ण्य एव राज्ञा राजक्यम् अत्र कण् गुरीर्भाव गौरवम् अत्र ण एव यूना यौवनम्
अत्र णे श्वयुवमघीनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्विकारस्य उल्लेखः न स्यात् । अविकारणे न
लोपाभाव एव समस्य साम्य विरूपस्य वैरूप्यम् उभयत्र ण्य । एव राज्ञः
राज्यम् अत्र णे न्वीर्लोपीताविति नलोपे ययोरित्यकारलोपः । एव सुभगस्य
सौभाग्यम् अत्र ण्य सुहृद सौहार्दम् अत्र ण । उभयत्र सुभगादित्वात् उभय-
पदस्य ह्रस्वि । सुभगादिभ्यः । सुभग दुर्भग अनुह्रीड अनुसंवत्सर पुष्करसद अन्तरं
इत सूत्र नड उदक स्नान अगार वेणु बध्योग कुरुकत कुरुपञ्चाल इहलोक पर-
लोक अधिदेव अधिभूत प्रयोग अस्मिन् इत सर्वलोक सर्वपुरुष शतकुम्भ परस्त्री
अनुशत सर्वभूमि अमिगम चतुर्विद्या सुहृद शक्तसिन्धु शुम्भ नगर अग्नि मरुत
राजपुरुष अस्य हेति अस्यह्य इत्यादि । ३३ । विष्णोरिदं वैष्णवम् अत्र णे
न्वीर्लोपीताविति उकारस्य ओकारे अच् । एव तव त्वदोयम् इत्यादौ अणित्
णोयः । एव मघीन माघवन पक्षे तुङि माघवत् शुन, शौवनम् उभयत्र णे
श्वयुवमघीनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्विकारस्य न उकारः, अविकारणे न लोप-
निषेधः ॥ ४३३ ॥

श्रीराटी—विकारश्च सङ्गश्च भावश्च इदञ्च हितञ्च स्वार्थश्च ते आदयो यस्य स
तस्मिन् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इन्वीत्तरश्रुतत्वात् । प्रकृतेरवस्थान्तरं
विकारः । सङ्गः समूहः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । इदमिति सम्बन्ध-

मावीपलच्चणं द्वितमिष्टसाधनं स्वार्थं प्रकृत्यर्थानतिरेकं ते त्या' स्फुरिति णि
 श्येय णा प्रयायन णीय णिक ण णीक कण् णीव इय एते सेतीऽनितयेति अभि-
 भ्रानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः । त्या' । त्या इत्यधिकार प्राप्ता प्राक् । विकारे । ध्वला-
 दिकारे वेद्यादिलात् ण स्यात् सृत्तिकाया विकारः सार्त्तिक आश्रम प्रासाद ।
 नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् आश्रम इति कश्चित् तथाच यश्चापमाश्रमप्रत्यक्षं संपु-
 षत्तेऽन्यदुर्वहमिति भट्टि । अस्मन्मते तु इदमर्थे भविष्यति । प्राण्योषधिहृत्वेभ्यो-
 ऽवयवे च छन्तेभ्य एभ्यो विकारेऽवयवे च वेद्यादिलात् ण स्यात् प्राण्यभ्य ण
 वक्ष्यामि तत्रैवीदाह्यार्थम् इह प्राण्यग्रहणन्तु अतः परं ये त्या वक्तव्यास्ते प्राण्यो-
 षधिहृत्वेभ्यो विकारावयवयो अन्येभ्यो विकारमात्रे भवन्तीति ज्ञापनार्थम् श्रीषधि-
 भ्यस्तावत् । मूर्वाया विकारोऽवयवी वा मौर्व एव दौर्व हृत्वेभ्यस्तावत् पलाशस्य
 विकारोऽवयवी वा पलाश शिशपाया विकारोऽवयवी वा शाशप । इकार स्यात् ।
 उप्राणिरजतादिभ्य ण । ध्वलात् उवर्णान्तात् प्राण्यवाचकाद्रजतादेश्य ण स्यात्
 विकारावयवयो । देवदारोर्विकारोऽवयवी वा देवदारव प्रेयङ्गव कपीतस्य
 विकारोऽवयवी वा क्वापीत सायूर शुनी विकारोऽवयवी वा शैव मास रजतस्य
 विकारोऽवयवी वा राजत कुण्डलं काञ्चन तथाच पुरीं द्रव्यथ काञ्चनीमिति
 भट्टि । काञ्चनी ह्वास्युष्टरिति कालिदास । परश्वयस्य विकारोऽवयवी वा
 धारश्वय विकारौ वा विहितस्य लुक् वक्ष्यते । रजतं काञ्चन लौह सोम
 लोहितक तथा । छडुस्वर पीतदारुत्रिकण्टकविभीतका । कण्टकारी नौप
 दारु परश्वोऽव कौर्त्तित । अनुदात्तादे । ध्वनादनुदात्तादेर्विकारेऽवयवे चार्थे
 ट् स्यात् । दण्डिनी विकारोऽवयवी वा दाण्ड दाघित्य कापित्य । पलाशा-
 देर्वा । ध्वनात् पलाशादेस्तयो ट्नी वा स्यात् । पालाश पचे ण पालाश पालाशस्य
 विकारः पालाशमय । पलाश खुदिरी रभा पुत्रागशिशपावपि । विकटत करीरस्य
 शिरीष सन्दनस्तथा । यवासस्य दश प्रोक्ता पलाशादौ मनौषिभिः । ट् नन्
 शस्या । शमीशब्दस्य विकारावयवीत्यत्र ट् नन् स्यात् न इत् । शस्या विकारोऽव-
 यवी वा शामीन पल्लव शामिनी ऋक् अतएव ट् विधानसामर्थ्यात् न नलोप ।
 ब्रह्मशराद्येकाज्भ्यो भयडभक्त्याच्छादनयोर्वा त्वन्तेभ्य । ध्वनात् ब्रह्मात् शरादे-
 रैकाक्ष्य भक्त्याच्छादनभिन्ने वाच्ये विकारावयवयोर्मयट् स्यात् ब्रह्मादिभिन्नात् तु
 वा ट् ण्यधीरपवादः । आत्मस्य विकारोऽवयवी वा आत्ममय आलमयम् । शरा-
 द्द्वेक्षु शरमय दर्भमयम् । शरी दर्भं कुटीरस्य वृणसोमस्य वल्लज हिरण्येन सङ्ग

श्रीक्री हिरण्यस्य हिरण्यये । एकाच स्रक्खय वाञ्छय तन्मय तन्मयम् । अक्षर-
 च्छादनयोरिति किं त्वाच्च व्यञ्जन वस्तुञ्च । अक्षेभ्यस्तावत् । अक्षणीविकार
 अक्षमय आक्ष दूर्वामय दौर्व कपोतमय कापोत लोहमय लौह अक्ष्याच्छाद-
 नयोरिति किं मीढ रूप कार्पास वास । ब्रौहि पुरोडाशे यवतिनाभ्या त्वस-
 चाश्राम् । अतएव ब्रौहिश्चान्तयोर्मयट् स्यात् पुरोडाशे वाच्ये असञ्जायान्तु
 यवतिनाभ्याम् । ब्रौह्विकारोऽवयवी वा ब्रौहिमय पुरोडाश पुरोडाश इति किं
 ब्रौह्मन् यवस्य तिलस्य सञ्जायान्तु यावक यवादिच्चात् स्वार्थे क तैलम् ।
 पिष्टाच्च कन्तु नाम्नि । अन्तात् पिष्टश्चान्त्यट् स्यात् सञ्जाया तु क पिष्टस्य
 विकार पिष्टमय भस्म सञ्जायान्तु पिष्टक पुष्प । अप्ससीयाभ्या खण्णौ ।
 कन्ताभ्यामाभ्या विकारे खण्णौ स्याताम् । मूल आप्यनिति अपां विकार इति
 वाक्यम् कथमन्त्यम् अपवादविषये क्वचिदुत्तरे । कसीयस्य विकार काम
 विकारत्वे हितार्थं ल्यप् लुक् वच्यते । एणौपुरुषाभ्या ख्येय । अन्ताभ्यामाभ्या
 विकारवयवयो ख्येय स्यात् । एण्या विकारोऽवयवी वा ऐण्य पौरुषेय । मूल
 प्राश्रय इति । अन्निविकारोऽवयवी वा इति वाक्य यमादिच्चात् ख्येय एव कालियः
 शस्य प्राजापत्य पाउपत प्रोत्समिच्ययूहनायम् । कौड्विज्जादिभ्या णः । अन्ताभ्या
 कौड्विज्जादिभ्या तथो णः स्यात् ट्रादिरपवाद । मधुकस्य विकारोऽवयवी वा
 माधक तार्किक तेन्तिष्ठाक विन्तादेस्तावत् विन्त्यस्य विकारोऽवयवी वा वैन्-
 गाधम् । विन् गौव्स कर्पासी मुद्गरैण गवेधुका । मसर वरुण ब्रौहि पट
 गीन्द्रा उधधव । इन्द्राणिका च कर्कशु कुटीरयापि बाहिन । इन्द्रमसिसपीयूचा
 काशः श्यामाकमियपि । हृद्वेभ्यो मयट् अन्त्य, ट् एव वाच्यते । हेमार्थतालाभ्या
 मानधनुषी । अन्तान् स्रक्खवाचिनी माने तालाङ्गनुषि वाच्ये तयो ण स्यात् ।
 मन्त्र हेममिति विकाराद्यथे नस्य लोप, हेमो निष्क, एव द्वाटक पल ज्ञात-
 रूप कार्पापणम् । मान इति किं हेमस्यो यष्टिः । तालस्य विकारोऽवयवी वा
 ताल धनु । धनुषि किं तालमयो दण्डः । तच्चाट्टान्तात् विकारावयवार्थे ट्टान्तात्
 विकारावयवार्थे ण स्यात् । दैवदारवस्य विकारोऽवयवी वा दैवदारव, कापो-
 तस्य कापोतः शौवस्य विकारोऽवयवी वा शौव, राजतस्य राजत, पारश्वस्य पार-
 श्व, दाक्षित्यस्य दाक्षिण्य, पालाशस्य पालाश णः, प्रक्षे पालाशस्य पालाशमयः
 श्मशोनस्य श्मशोन । तदिति किं हारिद्रस्य विकारोऽवयवी वा हारिद्रमय ट्टान्ता-
 इति किं वैलमयः । कास्यैर्येयात् । विकारावयवाद्यन्ताभ्या आभ्या

विकारावयवयोः णः स्यात् । कंसीयस्य विकारः कांस्यः तस्य विकारः कांस्य एख्या ऐषेयः तस्य ऐषेयः तच्चादिति वर्त्तते तेन एख्या अपत्यम् ऐषेयः अस्य विकारोऽवयवी वा ऐषेयस्यम् । वपुजतुनीः णे सन् । अनयोर्विकारविहिते णे सन् स्यात् न इत् । वपुणी विकारः वापुषम् एव जातुषम् अतएवाभ्याम् उदन्तत्वेऽपि णः । उद्गाश्चकी वा तुमीर्णाभ्याम् । धन्तादुष्टशब्दात्तयोर्णकः स्यात् उमीर्णाभ्यान् वा । उष्टस्य विकारोऽवयवी वा औष्ट्रक प्राणिट्स्यापवादः । उमा अतसी ऊर्णा मेषलोम औमकम् औमम् और्णकम् और्णः णः । गीद्रुपयोश्चो यो माने त द्रोर्वयः । ख्यलेभ्य एभ्यस्तयोर्यः स्यात् द्रुशब्दाच्च वयो माने वाच्ये । गोर्विकारोऽवयवी वा गव्यं द्रोर्द्रव्य पयसः पयस्यं माने तु द्रोर्विकारोऽवयवी वा द्रुवय मानम् । अङ्गत्वादेः फले लुक् तेषां कदम्बादेस्तु पुष्पे च । अङ्गादिभिन्नेभ्यः । विकारावयवयोश्चत्पन्नत्याना फले वाच्ये लुक् स्यात् कदम्बादेस्तु फले पुष्पे वाच्ये । आमलक्या विकारोऽवयवी वा फल आमलकम् उलुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । एव वदर पौलु वकुल फल फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवी विकारस्य भवति । यथा पल्लवितस्य पल्लवः इति वामनः । अङ्गादेस्तु अङ्गस्य विकारोऽवयवी वा फल अङ्ग फलम् । अङ्गन्ययोर्ध्वङ्गतीककु-
भाश्वत्यवेणवः । ककटुरिङ्गुदी शिगुहस्तिन्यः कथिता दश । कदम्बादेस्तावत् कदम्बस्य विकारोऽवयवी वा कदम्ब फल पुष्पञ्च चम्पक फल पुष्पञ्च । कदम्ब-
चम्पकाशीककोविदारसुकण्टकाः । कुटजः करवीरश्च सिन्धुवार इहेरिता । कर्णिकारः पाटला च कदम्बादौ दर्शिते च । जम्बू लुप् च वा । जम्बूशब्दाद्विकारा-
वयवीत्यन्नत्यस्य लुप् लुकौ स्याता वा । चानुक्तं पुष्पं नानुवर्त्तते फल एव । जम्बू विकारोऽवयवी वा लुकि जम्बूफलं लुपि जम्बूफलं फले फलानि चेति विशेषः । लुपि सति प्रकृतेर्लिङ्गवचने स्त इति न्यायात् उभयत्यन्तपक्षे जाम्बव फलं जाम्बवे फले जाम्बवानि फलानि । ग्रीहिहरीतक्यादिभ्यां लुप् पुष्पमूलयोस्तु मल्लिकाविदार्यादिभ्याम् । ग्रीह्यादेर्हरीतक्यादिषु फलविषये तदुत्पन्नस्य लुप् स्यात् । मल्लिकादेस्तु पुष्पे विदार्यादेस्तु मूले लुप् । ग्रीहिणा विकारोऽवयवी वा ग्रीह्यः फलानि एव मुद्गा माषा यवास्तिला इत्यादि । हरीतक्यादेस्तु तावत् हरीतक्या विकारोऽवयवी वा फलं हरीतकीफलम् । हरीतकी शीतपाकी देती शेषालिका कशा । मल्लिका पिप्पली चिञ्चा श्वेतपाकी च कर्कटी । पथ्या कोषातकी द्राक्षा मृद्वीका कण्टकारिका । तथा चार्चुनपाकी च शेष शिष्टप्रयोगतः । मल्लिकायां पुष्पं मल्लिका । मल्लिका मालती जाती केतकी वनमालिका । शेषाली माधवी

देती पाटली नवमालिका । शैफालिकैकादशप्रीताः शेषं शिष्टप्रयोगतः । इह
 हरीतक्यादौ च मल्लिकादेतीशैफालिकानां पाठात् फलपुष्पयोः स्वस्य लुप् । पाटला-
 शृङ्गस्यैह कदम्बादौ लुक्लुपौ फले लुप् वा । विदार्या विकारोऽवयवो वा
 विदार्यमूलम् । विदारी वृहती रम्भा गम्भारी शाखपञ्चपि । ह्रिद्राशुमती सप्त
 मपि शिष्टप्रयोगतः । ग्रीष्मादीनां लुपि प्रकृतेर्वचनं न भवति किन्त्वभिधेयवत्
 तेन ग्रीहिविकारीऽवयवो वा फलानि ग्रीहयः एव हरीतक्याः फलानि हरी-
 तक्यः फलानीत्यादि । मानात् क्रीतवत् । परिभाषवाचिनः क्रीतार्थे यस्मात्
 यी विहितस्तस्माद्विकारेऽर्थे स ल्यः स्यात् । निष्कस्य विकारः गैष्किकः दिनैष्किक
 दिनैष्कम् इह मानशब्देन सख्यापि गृह्यते तेन शल्यः शातकः हिसङ्घस्य हिसाङ्घस्य
 द्वयादि बोध्यम् । ह्यो गोदीहाणीनो ह्ययङ्गुश्च घृते । घृतात् ह्यो गोदीहशब्दात्
 विकारे घृते वाच्ये शीनः स्यात् तस्मिन् ह्ययङ्गादेशश्च । ह्यो गोदीहस्य विकारः
 ह्ययङ्गुचीनं घृतं घृते किं ह्यो गोदीहमुदसित् । सङ्घे । घृतात् सङ्घेऽर्थे च प्रादि-
 त्वात् णः स्यात् । नराणां सङ्घः नारं काक यमादेस्तु यास्यम् आदित्यं प्राजापत्यं
 पाशुपतम् आश्रयेयं कालियं औत्समित्यादि । कवचि इत्यभिचाद्यचित्तेभ्यः णिक ।
 घृतात् कवचिनो हस्तिनो भिच्चादिवर्ज्येभ्योऽचित्तवाचिभ्यश्च सङ्घे णिकः स्यात् ।
 कवचिना सङ्घः, कवचिक हस्तिना सङ्घः, हास्तिकं प्रतिपदीकृतग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
 मपि गृह्यते तेन हस्तिनीनां सङ्घः, हास्तिकं श्लेषभिन्नवाच्ये पुंवभावः । अचित्तेभ्य-
 न्नायत् अप्रूपानां सङ्घः आपूपिक शाकुलिकं घाटिकमित्यादि । भिच्चादेस्तु भैक्षम् ।
 भिच्छेत्तकरीप्राह्वर्वर्षपङ्क्तिदक्षिणा । सहस्राङ्गारगभिर्ण्योऽथवा युवतितन्मिणौ ।
 गर्भिणीयुवत्कीञ्चित्त्वात् णे सिद्धे पुंवभावार्थः पाठ इति जयादित्यः । तेन गर्भिणीनां
 सङ्घः गर्भिण्यौवन भाष्यकारस्तु वा पुंवभावसङ्गीकरोति तन्मते यौवनमिति च ।
 तथाच स्वरूपमभिनेपथ्यं कलाकुशल्यौवनम् । यस्य पुण्यकृतः प्रैथ्यं सफलं तस्य
 यौवतमिति भाष्यम् । मूले आङ्गमिति अङ्गां सघ इति याक्यम् । भिच्चादिपाठात्
 ण, न तु णिक, अङ्गाऽङ्गीऽनीन इति अङ्गादेशः । क्रतावीनीऽङ्गः । घृतादङ्गन्
 भन्दादीनः स्यात् सघे क्रतुविषये एव अङ्गा सघः अङ्गीन, ईने नाङ्गादेशः । गणि-
 कायाः ण्यः केशात् वा । घृतात् गणिकाशब्दात् ण्यः स्यात् केशात् वा । मूले
 गणिक्यसिति गणिक्यानां सघ इति वाच्यं केशानां सघः केश्यं पक्षेऽचित्तवत्त्वात्
 णिकः कौशिकम् । केदारात् कण् च वा । घृतात् केदारशब्दात् ण्यकणौ वा
 स्मृताम् । केदाराणां सघः कैदार्थं कैदारक पक्षेऽचित्तवत्त्वात् णिकः कैदारिकम् ।

गीवराजादिभ्या णकं कस्तु धेनोरनञ् । ष्यन्तादपल्यान्ताद्राजादेश्च सङ्गे णकः ।
 स्यात् नञ् वर्जाद्देनुशब्दात् तु कण् । दाक्षीणा सङ्ग दाक्षक मार्गकम् औपगवकम् ।
 मूले राजकमिति राज्ञा समूहः इति वाक्यम् । राजराजन्यवत्साजा उरभी वृद्ध
 इत्यपि । राजपुत्रा मनुष्योऽष्टौ क्षणीऽव दशकीर्तिताः । धेनूना सङ्ग धेनुक गी-
 धेनुकम् । अनञ् इति किम् आधेनवम् आधेनवमिति कश्चित् । अश्वदीयो वा ।
 ष्यन्तादश्वशब्दादीयः स्यात् वा सङ्गे । अश्वाना सङ्गः अश्वीय पक्षे आश्वम् । पर्शो-
 र्द्वण् । ष्यन्तात् पर्शुशब्दात् द्वण् स्यात् सङ्गे । पर्शूना सङ्ग पाश्वे ङिति टिलोपः ।
 अनुदात्तादिखण्डिकादिभ्या ट् । ष्यन्तादनुदात्तादेः खण्डिकादेश्च मङ्गे ट् स्यात् ।
 कपोताना सङ्ग कापीत मायूर तैत्तिरम् अनुदात्तादि पूर्वाचार्यादिभ्यो ज्ञातव्यः ।
 खण्डिकाना सङ्ग खण्डिकम् । खण्डिकावडवीलूक हलवल्कयुगशुकः । वरदा
 भिक्षुका निश्वा हरिद्रा च प्रकीर्तिताः । अत्र यैऽचित्तास्तेभ्य णिकः ये आद्युदात्ता
 स्तेभ्य णी वाच्यते अहन्शब्दस्योभयत्र पाठात् णट्प्रौ स्याता न णिकः । क्षुद्रक-
 मानवात् सेनाख्यायाम् । ष्यन्तात् क्षुद्रकमानवशब्दात् सङ्गे ऽर्थे ट् स्यात् । सेना-
 सञ्ज्ञाया क्षुद्रकमानवशब्दौ रूढौ क्षुद्रकस्यापत्य राजा वा वृद्धेत् कीशलाजाविति
 मानव्य व्वेरूढात् लुक् क्षुद्रकाश्च मानवाश्च ते क्षुद्रकमानवासोषा सङ्ग क्षौद्रकमानवी
 सेना सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकम् । यद्यपि अनुदात्तादिवात् ट् सिद्ध्यति तथापि
 योगविभागात् सामूहिके तदन्तविधिज्ञापनार्थं सेनाख्याया नियमार्थञ्चेदम् अतएव
 गीवलेऽपि गीवान्तवात् सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकमिति गीवराजादिभ्यामिति
 कण् । एव बालहस्तिकमिति अचित्तवत्त्वात् णिकः । परे तु अनञ् सिद्धिरनु-
 दात्तादेः कीऽर्थे क्षुद्रकमानवात् । गीवाङ्गु चैत्र तक्षीव तदन्तान् तु सर्वतः ।
 ज्ञापकं स्यात् तदन्तले तथाचापिशलेविधिः । सेनाया नियमायच्च यथावाध्येताञ्
 वुजा । वुजा णकेन अञ् ट्प्रौ बाध्यते । एतेन पूर्वविप्रतिषेधश्च णके णामित इति
 वृत्तिकारः । अन्ये तु समूहाद्यर्थजादितद्धितविषये लुक् निषिध्य क्षौद्रकमानव्य-
 शब्दादेव त्वमाहुः । पुरुषात् णेयः । ष्यन्तात् पुरुषशब्दात् सङ्गे ऽर्थे णेयः स्यान् ।
 पुरुषाणा सङ्ग पौरुषेयम् । षष्ठब्राह्मणवाङ्मनवाद्यः । ष्यन्तेभ्यः एभ्यः सङ्गे ऽर्थे
 यः स्यात् । पृष्ठाना सङ्ग पृष्ठः ब्राह्मण्य वाङ्मनः मानव्यम् । पृष्ठात् क्रतौ । ष्यन्तात्
 स्तोत्रापृष्ठशब्दात् क्रतौ विषये सङ्गे ऽर्थे यः स्यात् । पृष्ठः षडङ्गी यागः । तथाच
 पृष्ठाङ्गीनौ क्रताविति चान्द्रसूत्रम् । पाशादेः स्त्रिया ष्यन्तात् पाशाद्ये सङ्गे ऽर्थे यः
 स्यात् स च स्त्रिया पाशाना सङ्ग पाश्या धूम्याः । पाश्वमवनाङ्गारवणपीढगण

हलम् । वाती गङ्घ' पीठगल' पिठग खरगीरथा' । अङ्गारशब्दस्योभयत्र पाठात्
 आङ्गारम् अङ्गार्या । चरणेभ्यो घर्म्मवत् । व्यन्तेभ्यश्चरणवाचिभ्यो घर्म्मोऽर्थे यैभ्यो ये
 त्या वक्तव्यास्तेभ्यस्ते त्या' सङ्घोऽपि स्यु । कठाना सङ्घ' काठक कालापक छान्दी-
 न्यम् औकथिक्य वाष्टन्यम् आधर्वणमित्यादि । विषये देशे । सङ्घ' इति नानु-
 वर्तते व्यन्तादिष्वेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण । यी विषयः स देशश्चेद्भवति अत्र विषय
 शब्देन ग्रामसमूहो गृह्यते । देश्यदृष्ट्यात् न तु इन्द्रियद्राव्यरूपादि' । शिवाना
 विषयो देश' शैव' देश इति कि' चक्षुषी विषयो रूपम् । राजन्यादर्णक । व्यन्ता
 राजन्यादर्णक' स्यात् विषये देशे णस्यापवाद । राजन्यानां विषयो देश' राजन्यक'
 साम्प्रियकः । राजन्यसम्प्रियो दार्ष्टिर्मानवीडुस्वरावपि । आर्जुनायनशालङ्का
 जलजालम्बरायणा । शैलूषा ब्रीडवसतिविगर्तावभवस्तथा । ऊर्ध्वनाभश्च वैकर्णो
 देवपातस्तथैव च । आर्यकामेयास्वरौषपुवी रेणुवन तथा । विल्ववन विराटश्च शेष
 शिष्टप्रयोगत । विषो भौरिक्यादे' । व्यन्तात् भौरिफ्यादे' विषये देशे विध' स्यात् ।
 भौरिकीणां विषयो देश' भौरिकिविध' भौरिकिर्भौलिकिश्चोपयाता वियङ्गतस्तथा ।
 शैकयतश्च कान्तेया भौरिक्यादौ षड्डीरिता । चान्द्रायणादर्भक्तः । व्यन्ताच्चान्द्रायणा-
 देर्विषये देशे भक्त' स्यात् । चान्द्रायणानां विषयो देश' चान्द्रायणभक्त । चान्द्रा-
 यणो दासमिविवैषुका विषमण्डि च । तुण्ड खाडायनौ देवदासमिवायश्वावपि ।
 वेद्याधनवसौरीतथा शायण्डिरित्यपि । शौद्रायणश्च श्मालसायनदाचायणावपि
 ताचायणश्च इत्येते पञ्चभिर्दश कौर्त्तिता । ग्रन्थाद्वाग्व्याने भववत् । ग्रन्थवाचिभ्यो
 यैभ्यो ये त्या उक्ता भवेऽर्थे तैभ्य व्यन्तेभ्य ते त्या व्याख्याने स्यु' । इष्टं व्याख्याने
 गत्य ऐष्टिक पांशुक । एकावन्तु सुपो व्याख्यान सौप । घाल्णालिक पाञ्च
 हांतिक् आर्चिक' वेद्यामितक राजतुयिक पुरोडाशिक आर्गेयण छान्दस ग्रन्था-
 दिति कि' पाटलिपुत्री सुकीशला पाटलिपुत्र सुकीशल्योव्याख्यात इत्यथ ।
 व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान' घेऽनट् । भावे वर्णदृढादिभ्य णी वा । व्यन्तेभ्यो
 वर्णविषयेभ्यो दृढादिभ्य भावे णी वा स्यात् । वर्णविशेष' शुक्लादि शुक्लस्य भाव
 शौक्ल' काष्ठी' पक्षे शुक्लता शुक्लत्वं शुक्लिमा इत्यादि । दृढस्य भाव दार्ढ्यम् ।
 दृढाद्विध' । दृढदृढपरिदृढभृशकृशशीतम् । विसतिर्यमलोवधिरविलातम् ।
 पण्डिततरुणौ मधुरी लवणः सम्प्रतिरन्तौ जङ्गसम्मानौ । मूकोपेन्द्र विजालुण्मूर्खा ।
 पाठविशारदौ । वक्तो दृढादौ विकुपेरौरिता षट् च विशतिः । पक्षे दृढता दृढत्व
 द्रदिमेत्यादि । व्यन्तानां वर्णदृढादीनां क्लीबत्वं स्वभावात् विल्वन्तु सत्तरार्थम् ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क्रियायाञ्च । अन्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावे क्रियायाञ्च णः
 स्वात् वा । मधुरस्य भाव क्रिया वा माधुर्यं जाय काश्चैर् कार्पण्यम् । मद्यपि
 दृढादीनां गुणवचनत्वाद्नेन सिद्धयति तथापि पूर्वत पाठः पृथ्व्याद्यन्तर्गणत्वात्
 इमन्नर्थः । पुरुषोत्तमस्य इमन्नर्थः कर्माणि ण्यो माभूदित्येतदर्थश्च पाठ इत्याह
 तन्मते जडकृशशब्दौ दृढादौ न पाठ्यौ । ब्राह्मणस्य भावः क्रिया वा ब्राह्मणस्य
 मानस्य ब्राह्मणमानवचपलसहाय गडुली रुद्रानिपुणविषायम् । भिव तत्परद्रुत-
 विदग्ध परिषदिकपरमन्यविधर्मम् । मद्धितपुरीहितसारधितत्स्य शिलिकी
 धार्मिकसदृश स्वस्थम् । पिशुनी बालिशकुशलसमस्य विधमसमालसकविधिवि-
 षयम् । खण्डिकदण्डिकवाडवचौर वस्त्रिक शस्त्रिक सुकारसमयम् । सूचिकपूतिक-
 तरसदीन शान्तिरूपविशेषमुदासीनम् । आवाधयापवाधयविवाधयवापुरुषदृष्ट्युरु-
 धाश्च । उपवाधयविज्ञातौ प्रतिकूलाः तीक्ष्णादायादा । सभाषी बहुभाषी सवेशी
 शीर्षविधातिसमाजी । पूर्वापरीचराधरपुन पुनरितिह धर्माश्च । एकभावविभावा-
 ल्यभावकञ्जलिका अपि । ज्येष्ठाभिरूपसर्वादपस्परमनीश्वर । एकानुकुशला रक्षा
 भूक्तौ मयस्थ इत्यपि । अचेतज्ञानपूर्वञ्च प्रतिस्तेदविशन्ति च । पत्यन्ताश्च यथा
 कामद्विभावचतुरोचितम् । ब्राह्मणादिरिह प्रोक्त परे शिष्टप्रयोगतः । ब्राह्मण-
 बालिशशब्दयोः पाठः द्रुवाधनार्थः । विषायविशयोः तत्ववाधनार्थः नैताभ्यां तत्त्वमिति
 अन्येऽप्याहुः । चौरभूक्त्योर्मनोज्ञादिसमावेशार्थः कुशलादीनाञ्च खरादिगणसमा-
 वेशार्थः । आवाधयशब्दो जनपदवचनस्तस्मात् इहै कोशलेत्यादिना खण्ड् तथा उप-
 वाधयविवाधयापवाधयाश्च जनपदास्तेभ्य द्रु दृढात् कम्बीजादिलुक्कनित्यमिति लुक्
 ततो गीतचरणविहितं शकवाधनार्थे एव मानववाडवचोरपि अनौश्वरादिप्रभृतीनां
 नञ्प्रादिति प्रतिषेधनार्थः । पत्यन्तात्तावत् आधिपत्य गणपत्य प्राजापत्यम् । पत्यन्त-
 पुरीहितादेर्ण्य इति सूत्रयन्ति तत्रादृतमस्माभि खरस्येहाप्रयोगात् । वा स्त्रियां रुद्रा-
 देरर्हतस्तु गुण् च । अन्ताद्रुद्रादेर्भावक्रिययो ण्यः स्वाहास च वा स्त्रीलिङ्ग अहं-
 तस्तु गुण् च । ब्राह्मणादिले सिङ्गे लिङ्गव्यत्ययार्थं वचनम् । रुद्रस्य भावः क्रिया वा
 रौद्री रौद्र्य भित्वादीपि ईपि ण्यस्य लोपः । रुद्रमिवयथाकाम समयसचित्ततथा ।
 चतुरास्यानपूर्वञ्च रुद्रादि परिकीर्त्तितः । अर्हती भाव क्रिया वा आर्हन्ती आर्हन्त्य
 प्रशसाया ढन् । राज्ञस्तदन्तः । अन्ताद्राजशब्दात् तदन्ताच्च भावक्रिययो ण्यः
 स्वाहा ब्राह्मणादेरयः प्रपञ्चः । राज्ञां भाव क्रिया वा राज्यम् । भावकर्माद्ये नस्य
 लोपः अधिराज्य प्रादिसः । दूतवणिग्भ्या यश्च । अन्ताभ्यामाभ्या भावक्रिययो ण्यो

यश्च वा स्यात् । दूतस्य भावः क्रिया वा दौत्यं दूत्यं बाणिज्यं वणिज्यं पक्षे दूतत्वं
 वणिक्त्वं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । दूत्या भावः क्रिया वा
 दौत्यं दूत्यं दूतत्वमिति तथा चागतप्रियकथैव दौत्यमिति भारवि । अन्ये वणिक्-
 शब्दस्य स्त्रीत्वमिच्छन्ति बाणिज्या वणिज्येति । दूतवणिग्भ्याञ्च वक्तव्यमिति न्यास-
 कारः । सखिस्तेनाभ्या नलीपश्च । योगविभागात् ण्यी नानुवर्तते प्यन्ताभ्यामाभ्या
 भावक्रिययोर्थः स्याद्वा स्तेनस्य नलीपश्च । सख्युर्भावः क्रिया वा सख्यः स्तेनस्य भावः
 क्रिया वा स्तेय पक्षे सखिव स्तेनत्व परे तु ब्राह्मणादित्वात् सैन्यमिति वदन्ति । घृपूर्वे
 गन्तव्यायनान्तयुवादिभ्यः ण्यः । प्यन्तात् घृपूर्वेगन्तात् ह्यायनान्तात् युवादेशः तयो
 ण्यः स्याद्वा । मूले गौरवमिति घृपूर्वेगन्तत्वात् ण्यः एव पाठवमिति । पक्षे गुरुता
 गुरुत्वमिति पटुता पटुत्वं घृपूर्वेति किं शब्दुता शब्दुत्व द्विहायनस्य भावः क्रिया वा
 द्वेहायन द्वेहायन युवादेशावत् मूले यौवनम् अविकारण्ये न नलीपः । साम्यं वैरूप्यं
 सौभाग्यं सुभगादित्वात् ह्योर्द्धयोत्रिं ब्राह्मणादित्वात् सिद्धं बाणिज्यमिति राज-
 न्दन्ताच्चेति ण्यः सौहृद्यमिति युवादित्वात् । युवाचपलवृषलस्वस्त्रीकुशलपिगुनय-
 लमानम् इत्यादि । हीता व्राता दुःस्त्रीकुस्त्रीकुण्डकवर्णकनिपुणाश्च । मन्त्रज्ञचारि
 मन्त्रानाम्नात् दुःकृतं कृतज्ज्ञा । चैवजयावृणस्य दुर्हृदयः कमण्डलः । दुर्धातु
 स्य विना प्रेक्ष्यौ परित्राजक इत्यपि । श्रवणस्य युवादौ स्युरष्टाविंशतिरीरिता । युव-
 त्ति सनीजादिममावेणार्थः सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ मित्रामित्रवाचकौ ब्राह्मणादि-
 ग्रासमावेणार्थौ । तत्र सुहृदयस्य भावः क्रिया वा णो कृते नित्यं हृदादेशः सुभगा-
 दित्वात् ह्योर्द्धयोत्रिं सौहार्दं ण्यः तु हृदयस्य हृत्तास इत्यादिना वा हृदादेशः ।
 नो गृहं सौहृदयम् एव दुर्हृदयस्य हृदादेशभावपक्षे दौर्हृदयमिति वस्तुतस्तु
 हृदयपर्यायशब्दस्य सौहार्दं सुहृदयदुर्हृदयशब्दयोस्तु सौहृदं सौहृदयं दौर्हृदं
 दौर्हृदयमिति । हीतव्यविरण्यदर्थो द्रुसमावेणार्थः तेन सघातयेषु ट्ठे कृते ण
 हीतं णो कृते वृद्धादीयः हीतौयम् एव स्याद्विरीयम् । हतपुरुषाभ्याञ्चाने ।
 प्यन्ताभ्यामाभ्यां तयोरेषे ण्यी वा स्यात् । हार्दं पौरुषम् । असे किं परमपुरुष-
 त्वम् । श्रीविद्यस्येयस्य लोपश्च । श्रीविद्यस्य भावः क्रिया वा श्रीवः ण्ये इयस्य
 लोपः । हीवादिप्राणिजातिवयौभ्यः ट्ठः । प्यन्तात् हीवादेः प्राणिजातेः वयौवचनाच्च
 भावक्रिययाः ट्ठः स्याद्वा । हीतुर्भावः क्रिया वा हीवम् । हीता भर्ता प्रशास्ता च
 उद्गातव्यणकौ च । उद्गाता प्रतिहन्ता च अध्वर्युः सुहु दुहु च । हीत उद्गात
 उद्गात अध्वर्यु इत्येषा पाठः हीवादिभ्यः य इति बाधनार्थः । प्राणिजातेस्त्वावत् ।

शुनी भावः क्रिया वा शौवं रुरी रौरवं वयोवचनात्तावत् कौमारं स्यादविरम् ।
 कपिज्ञातिभ्यां श्लेषः । ध्वन्ताभ्यां तयोः श्लेषः स्याद्वा । कपेर्भावः क्रिया वा
 कापेयं ज्ञातेयं पक्षे कपिता कपिल ज्ञातिता ज्ञातिल कपिशब्दस्य षपूर्वेगन्त
 त्वात् णी बाध्यते । मनीज्जादेर्यकः । ध्वन्तामनीज्जादेस्तयोर्णकः स्याद्वा । मनी-
 जस्य भावः क्रिया वा मनीज्जवम् । मनीज्जकल्याणकुरूपपुत्रा युवा सहायः कुल
 पुत्रवृद्धा । अमुष्यपुत्रः परपुत्रधूर्त्तः मेधाव्यवशः बहुलश्च चौरः । आख्यकुलाभि-
 रूपेन्द्रहान्दसश्रीविया अपि विश्वीदरस्तथा ग्राम्यपुत्रामुष्यकुलावपि । ग्रामात्
 षण्डः कुमारी च परे च स्युः प्रयोगतः । सहायचौरधूर्त्तानां ब्राह्मणादिष्णसमा-
 वेशार्थं तेन साहाय्यं साहायकमिति अमुष्यपुत्रामुष्यकुलशब्दयोर्णकान्तकुलपुत्रयो-
 रिति ध्या न लुक् आमुष्य पुत्रिका आमुष्यकुलिका स्वभावात् स्त्रीत्वम् एव यौव-
 निका इति कश्चित् । बहुलशब्दस्य ऋ मन्समावेशार्थं तेन बाहुलकं बाहुल्य
 वहिमा इत्यादि । युङ् रूपोत्तमादसुप्रख्याञ्च । य उङ् यस्य स युङ् उत्तमशब्द
 स्वभावात् विप्रभृतीनामन्यमाह उत्तमस्य समीपम् उपोत्तमं च उपोत्तमं यस्य स
 रूपोत्तमं युङ् चासौ रूपोत्तमश्चेति स तस्मात् स्यन्तात् भावक्रिययोर्णकः स्यात् न तु
 सुप्रख्यात् रमणीयस्य भावः क्रिया वा रामणीयकं रमणीयकम् युङ् इति नि
 विमानता विमानत्वम् । रूपोत्तमादिति किं चतुर्विधत्वं चतुर्विधता । असुप्रख्या-
 दिति किं सौप्रख्यं सुप्रख्यत्वं सुप्रख्यता । चात् स्त्रियाम् । ध्वन्तात् कृतचसाङ्गाव-
 क्रिययोर्णकः स्यात् स च स्त्रियाम् । गीपालपशुपालानां भावः क्रिया वा गीपाल-
 पशुपालिका । शौथ्यौपाध्यायिका कौत्सकुशिकिका देवासुरिका । गीत्रचरणाञ्च
 ज्ञाघादौ । ध्वन्ताङ्गीववाचिनश्चरणवाचिनश्च भावविक्रयोर्णकः स्यात् ज्ञाघादि-
 विषये । स च स्त्रियाम् । या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गीत्रपदवाच्या अथवा
 ये पठ्यन्ते ते गीत्रपदवाच्या इति या आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा
 चरणपदवाच्या । गार्गिकया काठिकया च ज्ञाघते अधिचिपति तामवगतवान्
 प्राप्तवान् वा गार्गलेन ज्ञाघत आत्मनि कथ्यन् करोति अधिचिपति परान्निन्दति
 तामवगतवान् तच्छब्देन गीत्रचरणसम्बन्धिन्यौ भावक्रिये उच्येते ते ज्ञातवान् प्राप्त-
 वान् लब्धवान् इत्यर्थः । एव कठलेन ज्ञाघते इत्यर्थः ज्ञाघादेरन्यत्वं गार्गत्वम्
 कठत्वम् । ऋत्विगभ्य ईय । ध्वन्तेभ्य ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यो भावक्रिययोरीयः
 स्यात् । मित्रावरुणीयः प्रसीदीयः । मित्रावरुणप्रसीदब्राह्मणाच्छसि पीठ च ।
 यावत्सुतार्द्रभावी च प्रतिप्रसीदहीत च । छायाग्रेष्टा सुब्रह्मण्योऽच्छावागऽग्रीधमेव

ष । अध्वर्युः प्रतिहर्ता च ब्रह्मीज्ञाता च कीर्तितः । एते पञ्चदशशब्दा ऋत्वि-
 विशेषवाचिन इति कात्यायनः । ऋत्विगर्थाद् ब्रह्मणस्तः । धन्तादृत्विग्वाचिनी
 ब्रह्मशब्दाज्ञावक्रिययोस्तः स्यात् ब्रह्मणी भावः क्रिया वा ब्रह्मणी भावः क्रिया वा
 ब्रह्मत्व नेति वक्तव्ये त्ववचनान्तवाधनार्थम् । ब्राह्मणार्थात् तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मतां । न
 नञी यादचतुरादेः । नञपूर्वात् भूतात् भावे क्रियायाश्च उक्तास्त्या न स्युः न चतु-
 रादेः । य शुक्लः अशुक्लस्तस्य भावः क्रिया वा अशुक्लत्वम् अशुक्लता अदृढत्वम्
 अदृढता अमधुरत्वम् अमधुरता अत्राह्वणत्वम् अत्राह्वणतेत्यादि यादिति कि
 नास्ति पठुर्यस्यापठुस्तस्य भावः अपाठवम् । अचतुरादेरिति किम् अचातुर्यम्
 अचतुरत्वम् अचतुरता न चतुरीऽचतुरस्तस्य भावः क्रिया वेति वाच्ये
 एवम् आसङ्गत्वम् आनरंश्यम् आवह्यम् आसच्यम् आबुध्यम् आवश्यम् आलस्यम् ।
 धान्यवाचिनस्तत्त्वेने शीनः । धन्तेभ्यो धान्यवाचिभ्यो शीनः स्यात् तत्त्वेने
 वाच्ये । मुद्गानां भवनं चैवं मौद्गीनां कौलत्वीनं कौद्रवीणं धान्यीनमिति भाग-
 वृत्तिः । शालिनीहृद्भिर्वा णेयः । धन्ताभ्यामाभ्या चैवे वाच्ये णेयः स्यात् शीन-
 स्यापवादः । शालीना भवनं चैवं शालेयं त्रैह्र्यं चैवं स्त्रियां शालेयी भूः । यव
 यवक षष्टिकाभ्यो वा तु तिल भङ्गा माषाऽणुमाभ्यः । धन्तेभ्य एभ्यस्तत्त्वेने यः
 स्यात् तिलादेस्तु वा । यवानां भवनं चैवं यव्यं यवक्यं षष्टिक्यम् । यवकशब्दो
 बोरोधान्ये रुद्रः तिलादेस्तु तिल्यं भङ्ग माष्यम् आणव्यम् उभ्यं पक्षे तैलीनमित्यादि ।
 भङ्गाशब्दः कार्पासे वर्तते इति धातुपदीपः । रक्षितस्तु भङ्गासमाख्यशब्देऽपीति
 विश्व इति । अश्वादेकाङ्गमे शीनः । एकाङ्गेन गम्यते एकाङ्गमः तस्मिन् वाच्ये
 अश्वशब्दात् शीनः स्यात् । अश्वस्य एकाङ्गमः पन्था आश्वीनः पन्थाः । इदमर्थे ।
 धन्तादिदमर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् भूले विष्णोरिदमिति वाक्यं भवादित्वात्
 इद्वादीयः एवं त्वदीयं गार्गीयं नादेयं राष्ट्रीयमित्यादि । माघवनमिति मघीन
 इदमिति वाक्यं तेन उः अविकारण्ये न नलीपः तुङ्पक्षे माघवतमिति शौवनमिति
 श्वन इदमिति वाक्यं हारादित्वात् वस्योम् पूर्ववन्न नलीपः । यमादेस्तु याम्यं प्राजा-
 पत्य पाशुपतम् आग्नेयम् कालियम् औत्समित्यादि अत्र लिङ्गवचनमतत्त्वं तेन विष्णो-
 रियं वैष्णवी विष्णोरिमौ वैष्णवावित्यादि । इदमिति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं तथाच
 शैवं शिवसन्धीत्यर्थः । रथयथान्तात् यी रथाङ्गे । धन्तात् रथात् रथान्ताच्च इदमर्थं
 रथाङ्गे वाच्ये यः स्यात् णस्यापवादः । रथस्येदं रथ्यं चक्रं परमरथ्यं चक्रं रथाङ्गम्
 इति किं रथस्येदं स्थानमिति । बाह्वनवाहनादिपरिषदध्वर्युभ्यः ट्ठः । बाह्वनवाचकात्

वाहनवाचिपूर्वशब्दात् परिषच्छब्दादध्वर्युशब्दाच्च इदमर्थे ट् स्यात् । हस्तिन
इदं हास्त आर्वात आश्वम् । वाहनपूर्वात् हस्तिन चर्म हस्तिचर्म तस्येदं हास्ति-
चर्म आश्वशकटम् । पारिषद आश्वथवम् । जयादित्यस्तु वाहनावाह्य एवार्थे
वाहनपूर्वरथशब्दाच्च ल्यमुक्ता अश्वस्येदं वहनीय आश्व यान अश्वरथस्येदम् आश्वरथ
मित्याह तद्वाद्यादिविरुद्धमिति । हलसीराभ्यां षिक । हलस्येदं हलिक
सैरिकम् । अपत्याश्वकी शिष्यदण्डमानकधी । अन्तादपत्यान्तदिदमर्थे यक्
स्यात् न तु शिष्ये दण्डमानवे च । म्लुचुकायनेरिदं म्लुचुकायन औपगवकम् ।
अशिष्यदण्डमानकधीरिति किं दाक्षेयमन्तेवासी दाक्ष गौकक्षदण्डमानव दण्ड-
प्रधानो मानव शकपार्थिवादित्वाहोप । चरणाङ्गमन्त्राययी । अन्ताचरण-
वाचिन इदमर्थे धर्मान्त्राययीर्वाचयीर्षक स्यात् । कठस्याय धर्म आन्त्रायी वा
काठक कालापक चरणा वेदनिमित्तेन पुरुषे वर्त्तमाना, कठादयश्चरणवाचका
आन्त्राय पाठपरम्भरा । नटीक् थिकवह्वृचच्छन्दीगयाञ्जिकाश्च । अन्तेभ्य एभ्य इद
मर्थे धर्मान्त्राययीर्वाचयीर्षक स्यात् । नटस्याय धर्म आन्त्रायी वा नाट्य औक्
थिक वाह्वृच छान्दीग्य याञ्जिक । औक् थिक सामन्याख्यानाऽध्येता वह्वृच,
ऋग्वेदी छन्दीन सामवेदी याञ्जिकी यज्ञविद्याध्येता । चाददेवासुरादेरकी वैर-
विवाहयो । अन्ताद्देवासुरादिभिन्नात् कृतचसादिदमर्थे वैरविवाहयीर्वाचयीरक,
स्यात् । वैर विरोध, काकश्च ललूकश्च तयोरीदं वैर काकोलूकिका अश्वमहिषिका ।
अत्रियश्च भरद्वाजश्च तेषां विवाह अत्रिभरद्वाजका कुलकुशिकिका गर्ग्यस्केत्या-
दिना ऋऽपत्यस्य लुक् सभावादस्य स्त्रीत्वम् । देवासुरादेस्तु देवासुर रचीगन्धर्व
यक्षीशैरमित्यादि देवासुरादेर्वैरम् एव निषेध इत्येके । अग्रीषी रण् गेहं नदञ्च
अन्तादग्रीध्शब्दादिदमर्थे रण् स्यात् मेहे वाक्चे तस्मिन् पूर्वं दसञ्च न स्यात् ।
अग्रीध इदं गृहम् आग्रीध्रम् अग्निमित्ते इत्यग्रीध् होता अन्तर्भावितअन्तादिन्धो
क्लिप् । समिध आधाने ण्य एनम् च । समिध् शब्दादाधाने वाक्चे इदमर्थे
ण्य स्यात् ण्यस्य एनम् च, न इत् । समिध इदमाधानं सामिधेन्वो मन्त्र सामि-
धेनौ ऋक् ईप् ण्यस्य लोप । रैवतिकादेरीध । अन्ताद्रैवतिकादेरिदमर्थे
ईय स्यात् । रैवतिकस्येदं रैवतिकीय वैजवापीयम् । रैवतिकी वैजवापि
शौरयीवौदमेधिव च । चौमहृत्वोदवापी च स्वापिशि सप्त कीर्त्तिता । सर्वेभ्योऽप-
त्यत्यान्तत्वात् णकी बाध्यते । हास्तिपादकौपिञ्जलात् ण । अन्ताभ्यामाभ्यानिद-
मर्थे ण स्यात् । हास्तिपादस्येदं हास्तिपाद कौपिञ्जलस्येदं कौपिञ्जलम् ।

४३४ । ऋट्रो ये ।

ऋत् ११, र ११, ये ७ ।

पित्रम् ।

४३५ । हन् षन् धृतराज्ञामुङ्लोपः षो ।

हन् षन् धृतराज्ञा ६॥, उङ्लोप ११, षो ७ ।

वार्त्तघ्न पौष्ण धातृराज्ञम् । एषा किं सामनम् ।

अपत्यत्यान्ताभ्या णक्ती वाच्यते । आथर्वणिकादथर्वणश्च । अन्तादाथर्वणिकादिद-
मथ णा स्यात् णि अथर्वणादेशश्च । अथर्वणा प्रीक्तम् आथर्वणं तदधीते तद्वृत्ति वा
आथर्वणिक पाठवलात् अथर्ववेदिनीर्न लुक् आथर्वणिकस्याथ धर्म्य आमायी वा
आथर्वण धर्माभ्याययीरिवाभिधानात् आथर्वणिक गृहमित्यादौ न स्यात् । वाटु
वृत्तिवत् । अन्तादीदृशच्चादिदमर्थे ण स्यात् तस्मिन् वहिवादेशश्च । वीदुरिद
वाहित्व संपूर्वादपि सावाहित्वम् । णिण्णट्वात् सङ्गाङ्घोषलक्षणे । अन्तेभ्य
आन्तङ्गात्तान्ताभ्य इदमर्थे सङ्गादिषु वार्च्येषु ण स्यात् । टाच्च सङ्गीऽङ्गी घोषी
लक्षण वा दाक्ष प्राच णान्तात् गार्ग्यं वाच्यं ट्रान्तात् वेद औत्स इत्यादि
एभ्योऽपत्यत्यान्तेभ्यो णक्ती वाच्यते गोवलीवर्दवेदिहाङ्गलक्षणयोर्भेदः । शाकला-
णकश्च । अन्ताच्छाकलश्चादिदमर्थे सङ्गादिषु वार्च्येषु णक स्यात् णस्यापवादः ।
शाकलेन प्रीक्तमधीते शाकलं, तस्य सङ्गीऽङ्गी घोषी लक्षण वा शाकलक चका-
रात् णश्च शाकलः । नानन्तरादिषु । अन्तादिदमर्थेऽनन्तरादिषु वार्च्येषु इदमर्थे
विहितान्या न स्युः । समुद्रस्येदम अनन्तरं दूरं समीपमुपपद्यो वा इत्यादि ॥४३३॥

ककारो र. स्यात्तद्वितये । पितुरिदं पित्रम् अणित् ण्य । ये कि णित् कषि-
पत्कम् ॥ ४३४ ॥

श्रीरा टी—ऋत् लुप्तवीकं दम् । पित्रमिति पितुरिदमिति वाक्यम् अव ये
रेफविधानात् य एव ॥ ४३४ ॥

हन् च षन् च धृतराज्ञन् च ते तेषां उङ्ली लोपः । यन्निति मूर्धन्यपादि
रकारोङ् दत्यनान्तीभाग, तस्य केवलस्य असम्भवात् उच्चन् पूषन् प्रभृतौना ग्रह-
णम् । अधिकन्तु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति न्यायात् सदानीऽङ्लोप इत्यनेनैवाङ्गीपे

४३६ । युष्मदस्मद्वत्त्वन्मदां युष्माकास्माक- तावकममकाः णाणीने ।

युष्मद-मदा ६॥, युष्माक ममका १॥, णाणीने ७ ।

यौष्माक यौष्माकौण, आस्माकम् आस्माकौनं, तावक
तावकौन, मामक मामकौनम् । सूर्याय हित सौरोयम्
आगस्तीयम् आत्मनौनम् । चौर एव चौर. चैलाक्य रामकः ।

मिद्धे इद नियमार्थं तेन णे परे एषामिव उड् लीप स्यान्नान्यस्य इत्यर्थः । इवञ्च
उट् वार्त्तम् अत्र णे परे वृद्धौ अनेन अङ्गोपि हनोर्ङोप एव पूष्ण पौष्ण धृतराज
धार्तराजम् उभयत्र णे वृद्धौ उड् लीप । उच्छान्तु अपत्यार्थं णे औच्छ इति
पूर्वमुदाहृतम् इदमर्थं णे तु मनववर्ज्यत्वेन अपत्यायभिन्ने णे नकारलीपाडुड्
लीपाभावे औच्च चर्म्म । एषा किं सान्न इद सामनम् अत्र णे पूर्वेषामपि उड् लीपा
न स्यात् ॥ ४३५ ॥

औरा टी—इक्ष पूषश्च धृतराजश्च ते तेषां उडो लीप उड् लीप । हनन्त
घनन्त धृतराजन् इत्येषा णे परे उडो लीप स्यात् । वाचन्नम् इति इवञ्च इद-
मित्यर्थे ण अनेन उडो लीपे हनोर्ङोप इति न्न । पौष्णमिति पूष्ण इद णे उडो
लीपे णत्वञ्च एवमौच्छम् । धार्तराजमिति धृती राजा येन धृतराजा तस्येदं णे
उडो लीपे चुत्व सर्ववाविकारण्यं नलीपाभावः । सदानोऽङ्गोप इत्यनेन उडो
लीपे प्राप्ते नियमार्थं वचनं तत्र सान्न इद सामनमित्यादौ न स्यात् ॥ ४३५ ॥

युष्मद अस्मदु तद मदा एषा स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममक एते
प्रादेशां स्यु णे णीने च परे । युष्माकमिदमित्यर्थं णे णीने च विभक्त्युक्तिं युष्मद
स्थाने युष्माकादेशे वृद्धौ यौष्माक यौष्माकौणम् एवम् आस्माकम् आस्माकौनमिति
एव तत्र इदम् इत्यर्थं णे णीने च क्त्युक्तिं युष्मद एकत्वात् तदादेशे तस्य च तवका-
देशे वृद्धौ तावक तावकौनम् एव मामक मामकौनमिति । सूर्याय हित सौरीयम्
अत्र णीये वृद्धौ सूर्यागत्यस्येति यलीप । एवम् आगस्तीयम् आत्मने हितम् आत्म-
नौनम् अत्र णीने अध्वात्मनोरीने इति नलीपनिषेधः । स्वार्थमुदाहरति । चौर एव
चौर, अत्र णे वृद्धिं विलीकी एव त्रैलीक्यम् अत्र णे वृद्धौ यथील्लोप इत्यकारलीपः ।

स्वार्थप्रत्ययान्तासङ्गिज्ञा एव इति नियमेऽपि अस्य स्त्रीवल्लभमिधानात् । राम एव
रामक' अत्र कण् । कण्प्रत्ययस्य स्वार्थादतिरिक्तोऽर्थः, यथा अज्ञाने कुस्मिते
बैव सञ्चायमनुकम्पने । तद्युक्तनीतावप्यस्ये वाच्ये ऋखे च क स्मृत इति प्राञ्च ।
यथा अश्वक कस्यायमश्व कुस्मितो वा इत्यर्थः । इत्यादौ कणोऽणित्वाद् वृद्धिः ।
विप्रक कुस्मिती विप्र इत्यर्थः । सञ्चायां देवदत्तक यज्ञदत्तक अनुकम्पाया
वत्सक दुर्बलक दुभुञ्जितक' पुत्रक अनुकम्पायुक्तनीतौ आयुर्विच गृहच्छिद्रं
पत्रात् कुर्वीत गुप्तकम् । अल्फे तैलक ऋखे वृक्षकम् ॥ ४३६ ॥

गौरा टी—युष्मच्च अस्माच्च त्वच्च मच्च ते तथा युष्माकश्च अस्माकश्च तवकश्च मम-
कश्च ते । अथ णीनश्च तत्तस्मिन् । एवमेते क्रमात् सु णणीनयो परयो ।
यौष्माकमित्यादि युवयोर्युष्माकमित्यर्थे युष्मदी युष्माकादेश्च णणीनयो । यौष्माकी-
यमित्वत् णत्वम् एवमास्माकमिति आस्माकौनमिति आवधीरस्माक वा इदमिति
वाक्यम् । तवकमित्यादि तवेदमिति वाक्यम् । आसीनयोरिति कि युष्मदीयम्
अस्मदीय त्वदीय मदीय पचे वृहादीय । आ ईयी हितेऽराजादे । च्यन्ताहितेऽर्थे
इय स्यात् न तु राजादे । मूलं सूर्याय हितमिति सूर्यस्याय धर्मः, सूर्यं तस्मै
हितमित्यर्थे ईये कृते सूर्यागम्यस्येति यत्नोप । एवमागस्तीयमिति एव सूर्याय
हितं सूर्ययम् एवमागस्तीय वस्तीयमित्यादि । राजादेस्तु राज्ञे हितम् । राजा
नाक्षत्र आचार्यौ वृषलोऽप्ये प्रयोगतः । यद्यपि च्यन्तस्य अन्तर्भित्तत्वं तथापि
अथर्षितायाश्च कत्वाभावात् पूर्वव नोदाहृत्य इहोदाहृतम् । आ इत्यधिकार
या पाक । सर्वाश्च । च्यन्तात् सर्वशब्दात् हितेऽर्थे ईयो नय स्यात् । सर्वेभ्यो
हितं सर्वय, सर्व, स्त्रिया सर्वीया ह्यर्वा । प्राण्यङ्गतदन्तब्रह्मादीर्यः । च्यन्तात्
प्राण्यङ्गवाचकात् प्राण्यङ्गवाचकान्तात् ब्रह्मदेश्च हितेऽर्थे य' स्यात् ईयस्यापवादः ।
दन्त्यः हितं दन्त्यम् औष्ठं राजदन्त्य राजोष्ठं शीर्षण्य केशा ब्रह्मणे हितं
ब्रह्मण्यम् अभावकर्म्मणे न नलोपः । ब्रह्मातिलवणौ माषरथौ खलवणे इति शिरसे
हितं शीर्षण्यम् । अयज्याभ्या ख्य । च्यन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ख्य स्यात् । अवये
हिता अविख्या शाला अजाय हिता अजस्या भूमि प्रातिपदिकयङ्गणे लिङ्ग-
वाचशब्दार्थाप यङ्गणमिति आयात् अजायै हिता अजस्या इत्यपि च । आत्म-
भोगात्तरदाभ्यासीनः । च्यन्तादात्मन्यन्दात् भोगीत्तरदाश्च हितेऽर्थे ईन स्यात् ।
मूलं आत्मनीनमिति आत्मने हितमिति वाक्यम् अघ्वात्मनीरौन इति न लोपः ।
आंगशब्दः शरीरवाची राश्यां भोगः राजभोगः तस्मै हितं राजभोगीनं मादभोगीनं

शुभादित्वाद्वाच्यः । चरकमानवाभ्या णित् । चन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ईनो णित्
 स्यात् । चरकाय हित चारकोष मानवीनम् । विश्वजनादर्थे । चन्तात् विश्व-
 जनादर्थितेऽर्थे ईन स्यात् यस्य सति । विश्वजनाय हित विश्वजनीन य इति किं
 विश्वे जना यस्य तस्मै हित विश्वजनीयम् । भाष्ये तु सामानाधिकरण्याभावेऽभिधान
 तन्मते विश्वस्य जनी विश्वजनस्तस्मै हित विश्वजनीय सर्वजनीयमिति प्रत्युदाहरणं
 पूर्ववत् विश्वजनीनमिति । सर्वजनमहाजनाभ्या णिक । चन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे
 णिक स्यात् यस्य सति । सर्वजनाय हित सार्वजनिक विश्वजनादिपाठाच्च सर्व-
 जनीन इति पूर्वेषु महाजनिक । य इति किं सर्वेषां जन तस्मै हित सर्वजनीयं
 महान् जनी यस्य तस्मै हित महाजनीयमिति । पुरुषात् ण्येयस्तद्वधतत्कृतयोः ।
 चन्तात् पुरुषशब्दात् हितेऽर्थे तद्वधे तत्कृते च वाच्ये ण्येय स्यात् । पुरुषाय
 हित पौरुषेयो वधः पुरुषकारश्च । कसपरशुभ्या लुक् विकारार्थे । आभ्या हितार्थे
 लुक् स्यात् विकारार्थे ते परे । कसीयस्य विकार कास्य परश्व्यस्य विकार
 पारश्वम् । परशोर्हितादौ यो वन्त्यते । ईयो विकारादुपादानकारणे तादर्थ्ये ।
 प्रकृतेरवस्थान्तर विकार तदथात् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने ईय
 स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारशब्दे विका-
 राथस्तस्योपादान काष्ठ वक्ष्य तादर्थ्य गम्यते । एवं प्राकारीया इष्टका इत्यादि ।
 तादर्थ्य इति किं धान्यानां यवा विकारादिव किम् उदकाय कृप । हृदिर्वलिभ्या
 ण्येय । चन्ताभ्यामाभ्या विकारार्थाभ्यामुपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्ये गम्यमाने
 ण्येय स्यात् । हृदिषे ढणानि हृदिषेयाणि ढणानि बालीयास्तण्डुला । ऋषभी-
 पानङ्गा यः । चन्ताभ्यामाभ्या विकारवाचकाभ्याम् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं
 गम्यमाने यः स्यात् ऋषभाय वत्स आर्षभी वत्स औपानङ्गं काष्ठम् । चर्मणि
 ट्रोऽनुपानह । चन्तादुपानच्छब्दमिन्नात् विकारार्थादुपादानकारणे चर्मणि वाच्ये
 तादर्थ्यं गम्यमाने ट् स्यात् । वरतायै चर्म वारत चर्म व्याघ्र चर्म । अनुपानह
 इति किम् औपानङ्ग चर्म । ब्रह्माद्यादिरित्यत सर्वत्र तदन्तविधिरित्यत इति
 न्यासकारस्तेन परमब्रह्मण्य परमादिभ्या परमाज्ज्ञा परमात्मनीनः परमविश्व-
 जनीय पारममहाजनिक पारमवरकोष परमाङ्गारीय काष्ठ परमवरवायै
 चर्म पारमवरत चर्मोभ्याम् । विकारार्थादुपादानकारणे येत्या उक्तास्ते हितार्थं
 भवन्तीत्यन्वेतेषां मतेऽङ्गाराय । अङ्गाराय हृदि । यमित्यादि । हितादावु-
 न्वादर्थोऽपूपादिहविर्वाचित्य । चन्तादुवर्णा ताद्वर्गादिश्च हितादावन्वेयः ।

स्यात् अप्रपादेर्हविर्वाचिभ्यस्तु वा । धेनवे हितं धेनव्यं वध्वै हितं वधव्यं शल-
 दुश्चर्मविकारार्थः तस्मात् द्रुं बाधित्वाऽनेन यः शलङ्कवे चर्मै शलङ्कव्यं चर्म ।
 गवादस्त्वावत् गवे हितं गव्यं हविष्यम् । गीर्हविर्युग्मेधावित्रिखल्लसादक्रपस्तु च ।
 इहैकादशकं प्रीक्तमचरं बहिरष्टका । अप्रपादेस्त्वावत् अप्रपाय हितम् अप्रप्यम्
 अप्रपीयं पृथुक्यं पृथुकौकम् । अप्रपः पृथुकोऽभ्युषी धूमाघोषिचुषा सङ्घ । स्थूना-
 कटकलिन्नानि प्रदीपी दीपतखुलौ । अश्वपादाऽथ सर्वेऽन्नविकारा इह कौर्चित्ताः ।
 सर्वेऽन्ने विकारवाचका अप्रपादयः यथा पिष्टाय हितं पिष्ट्यं पिष्टीयं शक्तुशब्दा-
 दुवर्णान्तत्वात् पूर्वेण नित्यम् । शक्तव्यम् । हविर्वाचिनस्त्वावत् आमिन्नायं हितं
 आमिन्नीयं पुरीडाशेभ्यस्तखुलाः पुरीडाश्याः पुरीडाशीयाः तखुलाः । चरुशब्दा-
 दुवर्णान्तत्वात् हविःशब्दात् गवादित्वात् पूर्वेण नित्यं चरव्यं हविष्यमिति । उधसी
 नङ् च । च्यन्तादुधःशब्दाद् यः स्यात् हितादौ तस्मिन् नङ् च अडावितौ ।
 उधसे हितम् उधन्यम् । शुनः शुनश्नौ च । च्यन्तात् शुन्शब्दात् हितादौ यः स्यात्
 तस्मिन् शुनश्नौ इत्येतौ स्याताम् । शुने हितं शुन्यं शून्यम् । नास्मि कम्बलात् ।
 च्यन्तात् कम्बलशब्दात् हितादौ यः स्यात् नास्मि गम्यमाने । कम्बलाय हितम्
 उपादानकारणं वा कम्बल्य ऊर्णा पलशतम् । नास्मीति किं कम्बलीया ऊर्णा ।
 अप्राण्यङ्गे नामिर्नभ्यः । च्यन्तान्नाभिःशब्दात् हितादौ यः स्यात् अप्राण्यङ्गे तस्मिन्ना-
 भिर्नभादेशः । रथैकदेशी नाभिः नाभये हितम् उपादानकारणं वा नाभ्यं काष्ठम् ।
 अप्राण्यङ्ग इति किं नाभये हितं नाभ्यं तैलं प्राण्यङ्गवाचित्वाद् यः पूर्वेस्त्वैव ।
 गवादितः सर्वत्र तदन्तविधिरिति जयादित्यः । तेन परमगव्यं यवापूष्य यवापूषीयं
 परमामित्यं परमामिन्नीय परमीदन्यं परमशून्य परमनभ्यम् इत्यादि । हितादि
 रिह हितं तादर्थ्ये उपादानकारणम् उपादानकारणं चर्म इति । सन्तापादेः
 णिकः प्रभवति । च्यन्तात् सन्तापादेः प्रभवत्यर्थे णिकः स्यात् । सन्तापाय
 प्रभवति सान्तापिकः । सन्तापमासप्रवेशशक्तुसङ्घातमोदनः । उपवासप्रवासीपसर्ग-
 मस्यादनन्तथा । मासौदनश्च सन्नाहः संयोगश्च प्रकीर्तितः । पारायणामापवान्तु
 समो निष्प्रेय इत्यपि । निसर्गश्च विसर्गश्च धौर्बैरीकोनविंशतिः । योगाद्यश्च । योगाय
 प्रभवति योग्यः यौगिकश्च । कर्मणी णिकः । च्यन्तात् कर्मशब्दात् प्रभवत्यर्थे णिकः
 स्यात् ण इत् । कर्मणी प्रभवति कर्मणः धनुः । अतिथेय्यं स्तादर्थ्येऽणित्वदेवतान्त
 पादार्थभ्यः । च्यन्तादतिथेय्यः स्यात् तादर्थ्ये देवतान्तादिस्त्वणित् । अतिथये जलम्
 स्नातिथ्यम् अतिथ्यर्थमित्यर्थः । पितृदेवतायै इदं पितृदेवत्यम् अग्निदेवत्यम्

धादाय इदं पादम् अर्धाय इदम् अर्धम् । प्रा० । प्रा इत्यधिक्रियते चातुरधि-
कात् प्राक् । ण प्रज्ञादे स्वार्ये वा । प्रन्तात् प्रज्ञादे स्वार्ये ण स्याद्वा । प्रजाना-
तीति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ पचे प्रज्ञ मूले चीर एवेति । प्रज्ञ चीर वणिक् विद्या
देवता वसुवन्धव । उणिक् साधारणकुञ्च पिशाचासुरशतव । सत्वदाश्रयणा-
ऽभीध्रवयी वन्धीमलीहित । मरुत् प्रत्यक्ष चक्षू षि विपति व्याहृतौ विदन् । चिकी-
र्षद् योष जुहन्तचण्डाल विखरीऽपि च । अग्रहायण इत्येते विश्व इधिका इह ।
साधारणशब्दोऽनत्यान्त स्त्रिया साधारण्यैव साधारणी । सत्वच्छब्दोऽसधी शब्द
सत् तस्मात् वत् सत्त्वं स एव सात्वत विददिति शब्दन्त कृष्णस्यार्थ जुहदिति
शब्दन्त कृष्णस्यार्थ जुहन्नेव जौहत् कृष्णस्य । आकृतिगणोऽयम् । कुन्दीभ्य ।
प्रन्तेभ्य कुन्दीवाचिभ्य स्वार्ये ण स्याद्वा । विष्टुवेव वैष्टुभ जागत गायत्र स्वभा-
वात् क्लीबत् पचे विष्टुवित्यादि । सन्देशवाग्युक्तात् कर्मण । प्रन्तात् सन्देश-
वाचा युक्तोऽर्थे वर्त्तमानात् कर्मशब्दात् स्वार्ये ण स्याद्वा । कर्मैव कर्मण यद्वा
चिक श्रुत्वा वशीकरणादिकर्मानुष्ठायते तदेवीच्यते । कृष्णविसारिभ्या सृगमत्ययो ।
प्रन्ताभ्यामाभ्या क्रमादनयीर्वर्त्तमानाभ्या णी वा स्यात् । कृष्ण एव कार्थो सृग
विसार्य्येव वैसारियो मत्स्य इतोऽकलापादेरिति न नेलीप पचे कृष्ण विसारी
श्रीदौषधिभ्या शरीराजात्यो । प्रन्ताभ्यामाभ्याम् अनयो क्रमाद्वर्त्तमानाभ्या स्वार्ये
णी वा स्यात् । श्रीवमेव श्रीत् शरीर सणिबन्धवाचके तु न भवति श्रीषधिरेवौषधम्
श्रीषधिभिरवकन्दादिजातौ तु श्रीषधि फलपाकान्ता जाति । विनयादे णिक
उपायस्य स्वश्च । प्रन्तादिनयादे स्वार्ये णिक स्याद्वा उपायशब्दस्य णिके स्वश्च ।
विनय एव वैनयिक विनयव्यवहारोपचाराऽत्यन्ताऽनुगामिन । सम्प्रदाय समु-
त्कर्ष विशेष विषयात्यया । समाहारसमूहौ चाकस्मात् समयमङ्गति व्यासा
देशौ च सम्योक्ता सप्तभिर्दश कीविद्दे । अकस्मादेव आकस्मिक टेलीप । व्यास
एव वैद्यासिक तेन निर्हं चा वैद्यासिकी संहिता इति आदिश्यतेऽसौ आदेश आदेश
एव आदेशिक । उपाय एव औपयिक णिके स्व । अस्याकृतिगणत्वात् चातु-
रर्थिक इत्यादि । वाच सन्देश । प्रन्तात् सन्देशे वर्त्तमानात् वाचशब्दात् स्वार्ये
णिक स्यात् णिक विनैव शब्दव्यवभावात् विकल्पप्रकरणे निव्योऽय विधि ।
वाचिक सन्देश । सन्देश इति कि वागम्य मधुरा । चतुर्वर्णादे ण । प्रन्ता
चतुर्वर्णादे स्वार्ये ण स्याद्वा चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्य चतुर्वर्णमुखाऽनन्तचतुराश्रम-
षड्गुणा । त्रिलोकी सर्वदेवश्च सेना भेषजसन्निधि । त्रिकालावसथौ चैव समोप-

मणिकीपसा । विषष्टिरितिह प्रीक्ता कीविदेर्दशसप्तति । मूले वैलोक्यमिति इतिह एव ऐतिह्यम् । यावादे क । प्रन्ताद् यावादे क स्याद्वा । याव एव यावक । यावमानसमुद्गाढज्ञाताऽज्ञाताच्चिभित्तव । चन्द्री रामगडुस्वस्मिपष्ट-
दताश्चतुर्दश । मूले रामक इति । आकृतिगणीऽय तेन पोतक इति । ब्रह्मव्यण्
पुत्रतनुभ्य आच्छादन निपुण इतिम सूत्रेषु । प्रन्तेभ्य एभ्य ण्वथेषु क्रमादत्तमानेभ्य
णभ्य स्वार्थे क' स्याद्वा । ब्रह्मव्येव ब्रह्मिका आच्छादनविशेष अन्यत्र ब्रह्मती
श्रीषधि अणुरेव अणुक निपुण अन्यत्र अणु सूत्रम् । पुत्र एव पुत्रक कृत्रिम
अन्यत्र पुत्र' । तनु एव तनुक सूत्रम् अन्यत्र तनुश्चैव । शीतीणाभ्यामृतौ । प्रन्ता
भ्यामाभ्याम् ऋतौ वार्थे क स्याद्वा स्वार्थे । शीत एव शीतक उष्णक ऋतु' अन्यत्र
शीतो वायु चण कम्बल । लूनविपाताभ्यामृशौ । घृताभ्यामाभ्यामृशौ वत्त
मानाभ्या स्वार्थे क स्याद्वा । लून एव लूनक पशु विपातक पशु' अन्यत्र लून'
विपात । कुमारखिलनेभ्य । कुमारै खिल्यते येन तदाचिभ्य स्वार्थे क स्याद्वा
कन्दुरेव कन्दुक' भ्रमक गिरिक मृद्वक पत्ते कन्दुरित्यादि । स्नातग्न्यनीहितेभ्यौ
वेदसमाप्तिरिक्तमणेषु । प्रन्तेभ्य एभ्य ण्वथेषु क्रमात् स्वार्थे क स्याद्वा । वेद
समाप्य स्नात स एव स्नातक अन्यत्र स्नात । शन्य एव शन्यक धनादिहीन
इत्यर्थे । लोहित एव लोहितको मणि अन्यत्र लोहित । प्रियाटेजातौ । प्रन्ता-
जातौ प्रियाटे स्वार्थे क स्याद्वा । प्रिय एव प्रियक' चित्रक मृगजाति गुह्य एव
गच्छको देवयीनिजाति गील एव गीलक कुत्राक्षणाजाति । कुञ्ज एव कुञ्जक तरु
जाति इत्यादय प्रयोगदर्शनात् ज्ञातव्या । काललीहिताभ्यामनित्यवर्णे । प्रन्ता
भ्यामाभ्यामनित्यवर्णे वत्तमानाभ्या स्वार्थे क स्याद्वा । काल एव कालको वैलक्षण्येन
लोहित एव लोहितक । पीडनेन तदनित्यं यत् कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति
गुणहत्तेरस्य द्रव्यवाचित्वे ल्यो विधीयते न तु गुणहत्तेरिति । अनित्य इति किं काला
लोहिता गौ । यावत् द्रव्यभावित्वान्नित्यी वर्ण । वर्ण इति किम् असति वर्ण-
ग्रहणे नित्य इति द्रव्यस्यापि विशेषण स्यात् तर्हि लोहितिका समुद्गा पार्थिवा
परमाणव इत्यत्र को न स्यात् तेषा नित्यत्वात् सति वर्णग्रहणे नित्येऽपि द्रव्येऽनित्ये
वर्णे ल्य सिद्धयति । रक्ताक्ष । रक्तार्थे विहितात् स्वार्थे को वा स्यात् । कालेन
रक्त, काल' काल एव कालक' वा लोहितक' काललोहिताभ्यामेव विधिः यदा
ऽनयोर्भावत् द्रव्यभाविता तदैवीदाहरणमनित्यतायान्तु पूर्वथैव । लोहिनीशब्दादपि
के स्वे लोहिनीकेति भवति अन्यत्र लोहितेति । अनात्यलिके ज्ञात् । प्रन्ताद-

नात्यन्तिकविशिष्टे वर्तमानात् ज्ञानात् स्वार्थे की वा स्यादनात्यन्तिकं भिन्नं भिन्न-
कम् अनात्यन्तिक इति किं भिन्नम् अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः । सामिक्ततम् अर्द्धभुक्त-
नेमिक्ततमित्यत्र न भवति अनात्यन्तिकस्य साम्यादिभिरुक्तत्वात् स्वयं साम्योक्तेनेति
वसः । अर्द्धभुक्तमित्यत्र साम्यार्थे स इत्येके । अथवा विशेषणं सः हसी वा । वद्ध-
भिन्नोपपन्नसुकरादेश्वरात् । प्रान्तात् वद्धादिपूर्वतरात् स्वार्थे कः स्याद्वा । बहु-
तरकम् अभिन्नतरकम् उपपन्नतरकं सुकरतरकं तरादिति किं बहुतरमित्यादि ।
ईदृशी । प्रान्तादीयभुत्यान्तात् स्वार्थे कः स्याद्वा । श्रेयानेव श्रेयस्कः । पूरणान्ताद्
ग्रहणे तस्य लुक् वा । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं रूपादि प्रान्तात् पूरणत्यान्ताद् ग्रहणे
वर्तमानात् स्वार्थे की वा स्यात्तस्य पूरणत्यस्य लुक् वा स्यात् । द्वितीयमेव द्विती-
यकं द्विकं रूपं द्वितीयेन रूपेण गृह्यते इत्यर्थः एव तृतीयकं त्रिकं चतुर्थकं
चतुष्कम् । उपविचतुष्पाङ्गा षष्ठ्यः । प्रान्तादुपविचतुष्पाङ्गाचिनश्च स्वार्थे षष्ठ्यः
स्याद्वा । उपधीयत इत्युपधि रघाङ्गम् । उपधिरेव औपधेयम् । शरणं एव
शारण्येयं धारण्येयः । अहमादिवर्ण्येभ्यः कारी राखेफः । प्रान्तादहमादिर्वर्ण्येष्व-
वाचकाच्च कारः स्याद्वा स्वार्थे रवर्णात्तु एफश्च । अहमेव अहङ्कारः एव एव एव
कारः श्रीमेव श्रीङ्कारः सत्यमेव सत्यङ्कारः तुरेव तुकारः दुरेव दुकारः इत्यादि ।
वर्णात् अतएव अकारः औकारः ककारः हकारः इत्यादि । र एव रेफः । उत्सर्गाप-
वादयोः क्वचिदुत्सर्गाऽपि निविशते इति न्यासात् रकारः इत्यपि तथाच रकारः रैनि-
नामानि शृण्वती मम पार्वतीति । सृदस्तिकः प्रशसायान्तु सखौ । प्रान्तात् सृच्छ-
ब्दात्तिकः स्याद्वा स्वार्थे प्रशसायान्तु सः सखः । सृदेव सृत्तिका प्रशस्ता सृत् नृत्ता
सृत्स्तु च । रूपनामन्या धेयी भागात्तु यश्च । प्रान्ताभ्यामाभ्या स्वार्थे धेयः स्याद्वा
भागशब्दात्तु तु धेयी यश्च । रूपधेयः नामधेयः भागधेयः भाग्यम् । देवात् । देव-
एव देवता स्वभावात् स्त्रीलम् । नवाद् यबेन तना नूय तेषु । प्रान्तात् यदशब्दान्
य व ईनं तन एते स्युः स्वार्थे । तेषु यदशब्दस्य नूरादिश्रुतेः । नवमेव नव्यं नूबं
नवीनं नूतनम् । प्रान्नवे नतना । प्रान्तात् प्रशब्दात् न व ईनं तन इत्येते स्युः स्वार्थे ।
प्र एव प्रणं प्रन्नं प्रीणं प्रतनम् । तीयादिविद्यार्थात् षष्ठीकः । प्रान्ताद्विद्याव्यतिरिक्ता-
र्थात् तीथान्तात् स्वार्थे षष्ठीकः स्याद्वा । द्वितीयैव तृतीयैकी तार्त्तीयैकी अविविद्यार्था-
दिति किं द्वितीया विद्या । अव्यव्यन्ता षडक्षाशितङ्गुलं कर्म पुरुषादौ न । प्रान्तेभ्य-
एभ्यः स्वार्थे ईनं स्यात् वा । अधिशब्दः आयत्तपर्यायः । अधिव अधीनं तथाच
अस्मास्वधीनं किमु नित्यद्विद्यामिति भारविः । अधिशब्दः शौष्ठादिः गुरुषु अधि

गुर्वधि गुर्वध्वेव गुर्वधीन' एवं ब्राह्मणाधीन । भाष्यकारमते तु केवलादधिश्ब्दात्
य तन्मतेऽधीन इति च । षड् अचीणि यस्मिन् षडच्च न षडच्च अषडच्च एव
अषडचीण हाभ्यामेव कृती मन् । आशिताष्टप्ता गावी यस्मिन् वने तत् आशि-
तङ्गु सूत्रनिर्देशादाशितस्य मन् आशितङ्गेव आशितङ्गवीनम् । अल कर्म्मणि अल
कर्म्म तदेव अलकर्म्मणिम् अल पुरुषाय अलपुरुष स एव अलपुरुषीण भाव-
प्रधानीऽल पुरुषशब्द अलपुरुषभावाय इत्यर्थं गीष्ठाङ्गुतपूर्वे खीन । प्रन्ताङ्गुतपूर्वं
वर्त्तमानाङ्गीष्ठशब्दात् स्वार्थे णीणी वा स्यात् । भूतपूर्वं गीष्ठ गीष्ठीन भूतपूर्वं
इति किं गीष्ठी वर्त्तते । वस्तुनि जात्यन्तादीयः । प्रन्ताङ्गुनि द्रव्ये वर्त्तमाना-
ज्जातिशब्दान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा । ब्राह्मणी जातिरस्य ब्राह्मणजाति ब्राह्मण-
जातिरेव ब्राह्मणजातीयः तज्जातीयः वस्तुनि किं ब्राह्मणजातिरदुष्टा । स्थाना-
न्तात् तत्तुल्ये वा । प्रन्तात् तत्तुल्ये वर्त्तमानात् स्थानान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा ।
पितृस्थानीय पितृस्थान, राजस्थानीय राजस्थान तत्तुल्य इत्यर्थः । मानार्थ-
वल्लन्तान्मात्रव्यसटी । प्रन्तान्मानार्थे वल्लन्तात् स्वार्थे मात्रव्यसटी स्याता वा ।
कियदेव कियन्मात्र कियद्व्यस तावन्मात्र तावद्व्यस स्त्रिया कियन्मात्रौ किय-
द्व्यसीत्यादि पच्चे कियदिति । विशीजाती ण्य । प्रन्ताज्जातौ वर्त्तमानात्
विशशब्दात् स्वार्थे ण्य स्यात् वा विडेव वैश्य, विट्च जाताविति किं विष्णावम् ।
सुरक्षेममर्त्तयविष्ठात् य । प्रन्तेभ्य एभ्यो य स्यात् वा स्वार्थे । सूर एव सूर्य चेम्-
मर्त्तय विष्ठा, पच्चे सूर इत्यादि । पूगादमुख्यपूर्वात् । पूगा सघा नानाजातीया
अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानास्तद्वाचिन, शब्दादमुख्यपूर्वाण्य स्यात् अनिर्दिष्टा-
र्थस्या, स्वार्थे भवन्ति इति न्यायाण्य स्वार्थे लीहध्वजशब्द, सङ्गवाचक लीह-
ध्वज्य शिविशब्दात् शैव्य स्वमुख्यपूर्वात् तु देवदत्ती मुखीऽस्य देवदत्तकी लीकः
स एषा मुख्य इति क अत्र देवदत्तशब्दी मुख्यवाचकीऽस्य पूर्वावयव इति अन्तात्
न्यो न स्यात् । वाह्मीकेवराजान्यादब्रह्मण्यादायुधजीविसङ्गात् ण्य । वाह्मीकेषु
आयुधजीविना सङ्गवाचकात् राजन्यशब्दभिन्नात् ब्राह्मणजातिवर्जात् ण्य स्यात्
नञ्द्वयेन ब्राह्मणराजन्ययोर्जातिसंख्ये अवगन्तव्ये कौण्डीह्वशब्दात् कौण्डीह्वः
चौद्रक्य मानव्य वाह्मीकेखिति किं शवरपुलिन्दः अराजन्यादिति किं शालङ्का-
यनः आयुध जीविनामिति किं मन्द, सङ्गातादिति किं वक्रघ्नीण, । वृकात्
णे न्य । आयुधजीविसङ्गवाचकात् वृकशब्दात् शोन्य स्यात् स्वार्थे । वार्कन्य ।
जातिशब्दान्माभूत् कामक्रीधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव । दामन्यादेरीय, ॥

४३७ । कैऽकः स्त्री हे तु वा ।

कै ७, अक' ६१, ख ११, हे ७, तु ११, वा ११ ।

कन्यका सुकन्यकः सुकन्याकः । शिवो देवता यस्यासौ
शैवः शाक्तेयः ।

आयुधजीवसङ्गाहामन्यादेरीय स्यात् । दामनीय । दामनी सौमपादिषु सावित्री-
पुत्र औदधि । काकन्दक्या वितस्ती च सार्वसेनिष्य वैदधि । औदकिर्वैज-
वापिष्य शाकुन्तिकस्यौपनि । मौञ्जायन, समुद्दिष्टा दामन्यादौ त्रयोदश । क्रौष्टु-
क्यादेस्त्रिगर्त्तेशु । आयुधजीविसङ्गात् क्रौष्टुक्यादे, स्वार्थे ईय, स्याद्वा । क्रौष्टुकौय ।
क्रौष्टुकिर्ब्रह्मगुप्तिष्य काष्ठापि दाण्डकौ तथा । जालमासिर्जालकिष्य कौण्डीपरय
इत्यपि । पर्शूर्धौधियादिभ्या णट्ठावस्त्रियाञ्च आयुधजीविसङ्गात् पश्चादे ण,
यौधेयादे ट् स्याद्वा स्वार्थे । पर्शूश्चद् बहुशब्दवत् व्युत्पन्न । पार्श्वं व्वे पर्शू-
न्निगर्त्ता स्त्रिया पर्शू । पर्शूरचो मरुत् सत्वत् वाहीकवसवोऽमुर । दाशहृन्
पिशाचश्च वय कार्षापणीऽग्नि । सन् यस्यालि वलन्त, । यौधेयादे यौधेय व्व
यौधेया अजादेराकृतिगणत्वात् स्त्रिया यौधेया इत्यादि । यौधेयौशीनरात्रेयशौभे य-
भरता अमी । यौक्तेयचारण्यौ च त्रिगर्त्तोऽत्र नव स्मृता, । आयुधजीविनिवृत्ते सह
इति प्रकर्त्तते । प्रातवचनाष्ट्र, । ये नानाजातीयान्नियतवृत्तय उत्सवजीविनस्त
ज्राता सङ्गास्तेभ्यो ण्य स्याद्वा स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । ब्राह्म ब्रह्मसत्य कापोतपाक्य
अस्त्रियामिति किं ब्रातेति । अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य । सङ्गादिति
निवृत्तम् अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य स्यात् स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । अभिजिता-
ऽपत्यम् अभिजित स एव अभिजित्य' । अभिजिदेदष्टच्छालावदूर्णातत् अमता
सह । शिखावच्च शमीवच्च शश्वदष्टाव कौर्त्तिता । अपत्यग्रहण किम् अभिजिदेवता
अस्य अभिजित स्थालीपाक इत्यादौ न स्यात् । अस्त्रियामिति किम् अभिजित्यः
स्त्रिय । अस्यापत्यार्थत्वात् अभिजित्यस्यापत्य युवा अभिजित्यायन इति । पूगण्यादे-
लुङ् व्वे । पूगाश्च इत्यादि स्वार्थिकास्या व्वे लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।
लौहध्वजा, । कपोतपाका कौण्डीवृषा वृका दामनय, क्रौष्टुक्य पश्वं त्रिगर्त्ता,
अभिजिता इत्यादि अस्त्रियामिति किं लौहध्वज्य, स्त्रिय, एव कौण्डीवृष्य'
अजादित्वादाप् दामनीया, स्त्रिय, उक्ता, स्वार्था, ॥ ४३६ ॥

अक ख स्यात् कषि परे बहुव्रीहौ तु वा । कन्या एव कन्यका अत्र अणित् कषि कृते अनेन ऋखे स्वार्थप्रत्ययान्तास्तस्मिन्ना एवेति स्त्रियामत आप् । एव सृणा-
ल्लिका सेनानिका यवतूक वामोरुका इति । शोभना कन्या यस्य इति बहुव्रीहौ
सुकन्यक सुकन्याक. अत्र वा ऋख । अक इति कि नौरेव नौका । अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समासे कचिदसे परेऽपि अक ख. स्यादा इति
बोध्यम् । तेन कालिदासकविता नव वय इति रथोद्धतायामुद्भट । वैदेहिबन्धो-
र्हृदय विदद्रे इति रघु । अश्लेषपितृयमवज्जिविशखयुक्तमिति दीपिका । विबुध-
कृतिरभीष्टा नाडीनक्षत्रह्नीने इति च दीपिका । विरहिनिवृत्तन कुलमुखाकृति-
केतकिदन्तुरिताशे इति जयदेवश्च सङ्गच्छते । आदि पदस्य उदाहरणमाह शिवी
देवता यस्यासौ शैव. अत्र ण एव शक्तेश्च अत्र ण्येव एव शक्त वैष्णव गाणपत्य
इत्यादि । एव शाखा मुख अयजघन स्तन्य तरस शरण चरण शृङ्ग मेघ विरस
दुभ्य साम्ये य. । शाखा इव शाख्य मुखमिव मुख्यम् इत्यादि एव कर्मणि अल
कर्मणि कम्पसमर्थ अल पौरुषाय अलपौरुषीण. । अव्ययादधिश्वादीने अधीन.
आयत्त प्राञ्चतीति प्राचीन इत्यादि । एव तदस्या क्रौडाया प्रहरण इत्यर्थेऽपि
दण्ड प्रहरणमस्या दण्डा क्रौडा मुष्टि प्रहरणमस्या मौष्टा क्रौडा इत्यादौ अणित
ण. । एव घञन्तात् सोऽस्यामित्यर्थेऽपि अणिति णे दण्डपातीऽस्यामिति दाण्ड-
पाता फाल्गुनी । श्येनपातीऽस्यामिति श्येनम्पाता सृगया तिलपातीऽस्यामिति
तेलपाता स्वधा । उभयत्र अणित् णे सकारागमी निपात्य । न विद्यन्ते षडच्चाणि
यद् सोऽषडच्चीणी मन्त्र । अत्र ईन । अन्त्यान्त्युदाहरामि । भिच्चादे. समूहे
ण. । भिच्चाणा समूही भैचम् । भिच्चादिस्तु । भिच्चा अहन् गर्भिणी युवति
सहस करीष अथर्वन् क्षेप अङ्गार पङ्क्ति दक्षिण खण्डिक अन् युग वरदा हरिद्रा
वडवा हलबन्ध भिच्छुक शुक छलूक इत्यादि । २२ । वाडवादे. समूहे अणित्
ण. । वाडवाना समूही वाडव्यम् । वाडवादित्तु । वाडव मानव ब्राह्मण पृष्ठ
इत्यादि । ४ । राजन्यादे. समूहे कण् । राजन्याना समूह राजन्यकम् । राज
न्यादित्तु । राजन्य राजन् शैलूष शालङ्कायन जालम्भरायण अर्जुनायन सम्रिय
मानव विगर्त मट विराट् कर्णनाभ देवपात औडुम्बर वैलवन वाधव आश्रीत
आर्यकामेय अम्बरीष पुत्र विव्धवन वैकर्ण वत्स धेनु हस्तिन् लक्ष्ण दाक्ष वसति
इत्यादि । २७ । दाक्षिवसत्योरिकारस्य च अङ्गार. । दाक्षीणा समूही दाक्षक
एव वसतीना वासतकम् । वृद्धात् समूहभावयो. कण् । वृद्धानां समूही भावी

वा वाईकम् । पाशादे समूहेऽणित् ण्य स्त्री । पाशाना समूह पाश्या । पाशा-
दिस्तु । पाश टण धूम हलवांत वन अङ्गार नड पिटक पीट पेट गल खल गल्
गोरथ इत्यादि । १६ । ब्राह्मणादिर्भावकर्मणी ण्य । ब्राह्मणस्य भाव कर्म वा
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादिस्तु । ब्राह्मण मानव वाङ्मव चौर घूर्त आवाधय विवाधय
चपवाधय अपवाधय एकभाव विभाव तिभाव अन्यभाव अन्वेवञ्च संवादिन् सर्वेशिन्
सभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् समस्य विषमस्य मध्यस्थ अनीश्वर कुशल चपल
निपुण पिशुन बालिश अलस दुष्पुरुष कापुरुष गणपति अधिपति दायाद विशस्ति
विशाय परमस्य रविसहाय गडुल विज्ञात इत्यादि । ४१ । मित्रादिर्भावकर्मणी
ण्य स्त्री वा । मित्रस्य भाव कर्म वा मैत्रम् । मित्रादीपि सूर्यागस्त्यस्य इति
यत्नीपि मैत्री । मित्रादिस्तु । मित्र उचित चतुर अनुपूर्वं यथाकाम समय
रुद्र इत्यादि । वणिक्दूताभ्या भावकर्मणी ण्यो यश्च । वणिजो भाव कर्म वा
वाणिज्यं वणिज्यम् एव दौत्य दूत्यम् । सख्युर्य । सख्युर्भाव कर्म वा सख्यम् ।
सेनाद यो न लोप्य । स्तेनस्य भाव कर्म वा स्तेयम् । कपिज्ञातिभ्या ख्येय ।
कपेर्भाव कर्म वा कापेयम् एव ज्ञातेयम् । लघुपूर्वादुदनाज्ञावि ण्य । लाघव
गौरव मार्दव पाटव लघुपूर्वात् कि श्रुत्वम् । युवादिहायनान्ताभ्या भावि ण्य ।
यूनी भाव यौवनम् । युवादिस्तु । युवन् चपल कुशल निपुण पिशुन स्थविर
सुहृद कुतूहल सुभात दुर्भात यजमान घात कर्षक कुण्डक श्रवण कमण्डलुं कुस्त्री
दुस्त्री सुहृदय दुर्हृदय वृषण परिव्राजक सुब्रह्मचारिन् अनुशस चेतश्च इत्यादि । २६ ।
हैहायन तैहायनमित्यादि । अचतुरस्र भाव अचातुर्यम् एवम् असङ्गतस्य असा-
ङ्गत्यम् अलवणस्य अलावण्यम् एभ्य ण्य अपटीर्भाव अपाटवम् अत्र ण्य । एषु
सुपञ्चालादित्वादन्तपदस्य वृद्धि । दुर्गसिंहस्तु एषु पूर्वपदस्य वृद्धि क्त्वा आचतुर्यम्
आसङ्गत्यम् आलवण्यम् आपटव्यम् इत्याह । एव कूपस्य कौपीनम् अकार्यं
गुच्ये कौपीनमित्यमरात् । एव शालायां शालीनोऽप्रगल्भ उभयव शीन ।
वत्सेभ्यो हितो वत्सीय गोत्सेभ्यो हित गव्य वनमित्यादि । मन एव मानसम् अत्र ण्य
तारा एव तारका अत्र कण् । इवशब्दात् तुल्यार्थेऽपि क । अश्व इवायम् अश्वक
एव देवदत्तक इत्यादि । एव वङ्गस्य राजा वाङ्ग अत्र ण्य एव कौरव्य कौशल्य
पाण्ड्य एभ्य ण्य अत्र पाण्ड्यीरुकारलीपो निपात्य । कक्षीनेयाश्चेति चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थेऽपि । तेन प्रयोगानुसारादन्येऽपि प्रत्यया स्युः । यथा प्रावृषि भव
प्रावृष्येण्य ण्य वरेण्यः भ्रातुरपत्य भ्रातृव्यः । कर्मणि शूरः कर्मठः । सजातीय-

सहायाभावे एकादाकिन्यौ । एक एव एकाकी एकक' । सृष्ट सन्धौ प्रशंसा
याम् । प्रशंसा सृष्ट सृष्ट्या सृष्ट्या एवम् अवैदुर्गन्धम् इत्यर्थे अविदुष्यम् अविसीदम्
अविसम् अव पत्ताभावी निपात्य' । एवम् अवैर्विस्तरोऽविपट । देवात् स्वार्थे
त । देव एव देवता स्त्रीत्वमभिधानात् । वर्णात् स्वार्थे कारतौ । अकारोऽत्
आकार आत् औकार औत् हसात्तु कार । ककार चकार औङ्कार, वषट्कार ।
रादिफ । र एव रेफ निष्फले तिले तिलपेज तिलपिञ्ज इत्यादि । अथ निपात्या
वृक्षवाचिना फले वाच्ये इदमर्थे कृतस्य तद्धितस्य लुकि क्लीबत्वम् । आम्रस्येद
फलम् आम्रम् एव नारिकेल तालमित्यादि । हरीतक्यादेस्तु फले वाच्ये इदमर्थे
कृततद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । हरीतक्या इद फल हरीतकी हरितक्यादिस्तु ।
हरीतक्यस्त्रिकी पथ्याष्टङ्गीकापिप्पलीकणा । चिञ्चा कीषातकी द्राक्षा कर्कटी
कण्टकारिका । श्वेतपाकी च कर्कार रेवा चैलादयः स्मृता इति । रूपत्रय फले
जम्बा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् । मल्लिकादि पुष्पे वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् ।
मल्लिकाया पुष्प मल्लिका । मल्लिकादिस्तु । मल्लिका सुमती सुप्ता विदारौ शाल-
पर्ण्यपि । जाती हरिद्रा गम्भारी वृहती मल्लिकादयः इति । व्रीहिणामपि फले
वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । यथा यवस्य फल यव' एव मुद्ग' तिल इत्यादि ।
एव शुक्लादिकषायादिशीतादीनां गुणवाचिनामन्त्यर्थप्रत्ययस्य लुकि विलिङ्गत्वम् ।
यथा शुक्ल पट शुक्ला धेनु शुक्ल पुष्पम् एव मधुरी गुड मधुरा सिता मधुर फलम् ।
एवञ्च शीतो वायु शीता नदी शीत जलमित्यादि ॥ ४३७ ॥

श्रीरा-टी—अक् प्रत्याहार अक के परे ख स्यात् हसे तु वा । कन्यकेति कन्या
शब्दात् यवादित्वात् क अनेन स्व सुकन्याका इति शीभना कन्या यस्या इति वाक्य
पक्षे सुकन्यका वा ख । णिकोऽस्मै सदा दीयते । प्रान्तादस्मै इत्यर्थे णिक स्यात्
य प्रान्तनिर्दिष्ट सदा दीयते चेद्भवति अश्वभोजन सदा दीयते अस्मै आश्वभोजनिक
प्राथमकल्पिक इत्यादि । प्राणामासौदनमासौदनात् षिक । प्रान्तेभ्य एभ्योऽस्मै
सदा दीयतेऽर्थे षिक । प्राणा सदा दीयतेऽस्मै प्राणिक मासिक औदनिक
स्त्रिधा प्राणिकीत्यादि प्राणिकभार्य इत्यादौ षिकविधानात् । पुत्रज्ञाव इत्येके भक्तात्
णो वा । भक्त सदा दीयतेऽस्मै भक्त' पक्षे पूर्वेषु णिक भक्तिक । अस्य देवता ।
प्रान्तादस्येत्यर्थं वेद्यादित्वात् ण स्यात् यत् प्रान्तनिर्दिष्ट सा देवता चेद्भवति । मूले
शिवी देवतास्येति शैव शक्त इति शक्तिदेवतास्य इति वाक्य देवताशब्देनेह दीयस्य
पुरोडाशादेः सामीप्यते यथा शैव हविरित्यादि कथं शैवी मन्त्र शैव, स्व इत्यादि

सत्यं शिव प्रकाशकत्वेन मन्त्रस्तुत्यादि शिवी देवतेत्युपचार इति । यमादित्तु यास्यम्
आदित्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय आग्नेयो ब्राह्मण इत्युपमानात् कालिय दैव
दैवम् औत्समित्यादि । कस्य ष्ये काय । क प्रजापति की देवतास्य काय हवि ।
शुक्रादियः । प्रन्तात् शुक्रशब्दात् देवतास्येत्यर्थे इय स्यात् ष्यस्यापवादः । शुक्रो
देवतास्य शुक्रियम् । शतरुद्रादरीयस्य पते प्रत्ययः । प्रन्ताच्छतरुद्रादेर्देवतास्येत्यर्थे
इय ईयस्य स्यात् तयो पते प्रादेशः । शतरुद्री देवतास्य शतरुद्रिय शतरुद्रीयम् ।
अपीनपात् अपानपात् शब्दौ देवताविशेषवाचकौ अपीनपाद्देवतास्य अपीनप्रियम्
अपीनप्रीयम् अपानप्रीयम् । शतरुद्रा अपीनपात् अपानपात् इति त्रयम् ॥ ४३७ ॥
महन्नाडा तौ । प्रन्तान्महेन्द्रशब्दात्तौ इय ईयौ वा स्याता देवतास्येत्यर्थे महेंद्रो
देवतास्य महेंद्रिय महेंद्रिय पक्षे माहेन्द्रमिति । वायुपैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यां देयौ ।
प्रन्ताद्वायुर्देयं पैङ्गाक्षीपुत्रादरीय स्यात् देवतास्येत्यर्थे । वायुर्देवतास्य वायव्य
वायुर्देवतुरुष पिता चतुष्क परिकीर्तितम् । पैङ्गाक्षी पुत्रो देवतास्य पैङ्गाक्षी-
पुत्रीय तृणविन्दवीय पैङ्गाक्षीपुत्रतृणविन्दू द्वौ । मरुत्वतादेशः । प्रन्तात् मरु-
त्वतादेर्देवतास्येत्यर्थे देयौ स्याता मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वत्य मरुत्वतीय शुनो वायुः
शूँर आदित्य, शुनश्च शूँरश्च ते देवते अस्य शुनाशीर्यं शुनाशीरीयम् । मरुत्वहृ-
हमेत्यग्नीषोम द्यावा पृथिव्यपि । वस्तीपाति शुनाशीर इह षट् परिकीर्तिता ।
सीमात् षण् । अत्रार्धे षण् स्यात् सीमो देवतास्य सीम हविः । अपथीपलक्षकत्वात्
सीमौ ऋक् षण्यस्य लीपः । महाराजप्रौढपदाभ्यां णिकः । प्रन्ताभ्यानाभ्यां देव-
तास्येत्यर्थे णिक स्यात् महाराजो देवतास्य माहाराजिक प्रौढपदिकः । कथं
महाराजिक इति महती राजिर्यस्येति है क कालेभ्यो भववत् । येभ्यः काल-
वाचिभ्यो भवार्थे ये त्या विहितास्तेभ्यः प्रन्तेभ्यस्तेभ्यो देवतास्येत्यर्थे स्तु । मासी
देवतास्य मासिक सावसरिक वासन्त हैमन्त हैमन्त प्रावर्षणमिति छन्दीभ्यस्त-
दादि प्रागर्थे प्रन्तेभ्यश्छन्दीवाचिभ्यश्छन्द आदि प्रागर्थे वेत्यादिनात् षण् स्यात् ।
पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रागर्थस्य पाङ्क्त प्रगाथ आनुष्टुभ प्रगाथ यत् प्रगन्यनात् प्रगण-
त्वात् वी ऋचौ तिस्र क्रियेते समस्तप्रगाथ । तदादीति किम् अनुष्टुप् मध्याश्वास्य
प्रगाथस्य प्रगाथ इति किं पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य छन्दीभ्य इति किम् उदपशब्द
आदिरस्य प्रगाथस्य । योऽहृप्रयोजनेभ्यो युङ्स्य । प्रन्तात् युङ्गवाचिन प्रयोजन-
वाचिनस्यास्येत्यर्थे वेत्यादित्वात् षण् स्यात् यत् वीनिर्दिष्टं तत् युङ्ग चिह्नवति ।
अर्जुनो योद्वास्य सग्रामस्य आर्जुनः सग्रामः पञ्चालो योद्वास्य सग्रामस्य पाञ्चालः

सयाम सुभद्रा प्रयोजनस्य सौभद्र सयास । सयाम इति किं सुभद्रा प्रयोजन-
 सस्य दानस्य यीदृप्रयोजनेभ्य इति किं सुभद्रापेक्षितास्य सयासस्य । कालेभ्य
 सोढे । प्रान्तेभ्य कालवाचिभ्य सोढाद्ये वत्मानेभ्योऽस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथा-
 विहित त्या सु । सोढ जितमभ्यस्तमित्यर्थ । निशासहचरितमध्ययन निशा
 तत् सोढमस्य ह्यावस्य नैश्वर्यात् नैशिक प्रादीष प्रादीषिक निशासम्यध्ययन-
 मभ्यस्ततीत्यर्थ । निवासे । प्रान्तान्निवासेऽर्थे वत्मानात् यथाविहित भवादित्या
 सु । निवसत्यस्मिन्निवास यत् प्रान्तनिर्दिष्ट स निवासश्चेद्वति । शुद्धो निवासी
 ऽस्य शौघ पुरुष । अभिजने । अभिजना पूर्ववान्ववाक्ते सन्ति यत्र सोऽभिजन
 अर्शादित्वाद् तथाच यत्र सत्यन्युष्यते स निवास यत्र वान्ववै पूर्वमुषित सोऽभि-
 जन इत्यर्थ । प्रान्तादभिजनार्थे वत्मानात् भवादित्वादस्येत्यर्थे यथाविहित
 त्या सु । शुद्धोऽभिजनीऽस्य शौघ पुरुष मायुर राष्ट्रिय इत्यादि पृथग्यहण-
 मुत्तरार्थम् । सिन्धुतक्षिलादिभ्य, णट्टौ । प्रान्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वत्माना-
 भ्याम् अस्येत्यर्थे क्रमात् णट्टौ स्याताम् । सिन्धुरभिजनीऽस्य सैन्धव । सिन्धादि
 यथा । सिन्धुकश्मीरकिष्किष्य श्वकप्लीकवर्णव । गन्धार दरदौ शाल्लशब्दिका
 मधुमत्तथा । चरवा च त्रय प्रीक्ता शब्दा द्वादश कीविदै । सिन्धुवर्णमधुकश्मीर-
 शान्त्वाना पाठ कच्छादित्वात् न तत्स्थयीर्लुक् बाधनाय । शेषाणां न्वविषयादिति
 शकबाधनाय । तक्षशिलादेस्तावत् तक्षशिलाभिजनीऽस्य ताक्षशिल । इह तच-
 शिनाबन्धौ वत्सोद्धरश्चवट्टौ । श्वलभामण्यौकौत्सवरसङ्घुचिता अपि । कौनेह-
 राशीयसिद्धकीष्ठाश्च काण्डवारणम् । कसच्छिब्री च कौत्सश्च शब्दा षोडश
 कीर्तिता । कौत्स सवरण्यामण्यौ काण्डवारण्यानां जनपदत्वात् एकबाधनाय
 शेषाणां न्वविषयादिति शकबाधनाय । ईर्यो गिरिभ्य शस्त्रजीविनि । प्रान्तेभ्योऽभि-
 जनेऽर्थे वत्मानेभ्यो गिरिवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे शस्त्रजीविनि वाच्ये ईर्य स्यात् ।
 हह्नाण्यो गिरिरभिजनीऽस्य हह्नाणीय शस्त्रजीवि कुहलीय शस्त्रजीवी । शस्त्र-
 जीविनीति किम् ऋक्षीदो गिरिरभिजनीऽस्य विप्रस्य आर्चीदो ब्राह्मण गिरिभ्य
 इति किं साङ्गाश्वीऽभिजनीऽस्य साङ्गाश्वक शस्त्रजीवी । शाण्डिकादेर्ष्य ।
 प्रान्तादभिजनेऽर्थे वत्मानात् शाण्डिकादेरस्येत्यर्थे ष्य स्यात् । शाण्डिक्योऽभि-
 जनीऽस्य शाण्डिक्य सार्वसेन्य । शाण्डिका सर्वसेनश्च सर्वकेशो वुधैर्हि षट् ।
 शङ्गाबाध शकवक्, कचवाच प्रकीर्तित । तुदीवर्गंतीभ्या ष्वेय । प्रान्ताभ्या-
 माभ्यामभिजनेऽर्थे वत्मानाभ्यामस्यार्थे ष्वेय, स्यात् । तुदी अभिजनीऽस्य तौदेय,

‘वार्भतेय’ । शालातुरात्रीय’ । शालीतुरीऽभिजनोऽस्य शालातुरीयम् । सेव्ये ।
 प्रन्तात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे भवादिलात् यथाविहितं व्यास्यु । शुब्र
 सेव्योऽस्य औन्नमाशुर राष्ट्रिय इत्यादि । अकालदेशादचित्तात् णिक । प्रन्तात्
 कालदेशभिन्नादचित्तवाचकात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे णिक स्यात् ।
 अप्रप सेव्योऽस्य आपूपिक शास्त्रुलिक पायसिक । अचित्तादिति किं देवदत्त
 अकालदेशादिति किं यैष औन्न । महाराजाच्च । महाराज सेव्योऽस्य महा-
 राजिक स चित्तार्थोऽयमारभ्य । गोवचनव्याख्येभ्यो णकी वासुदेवार्जुनाभ्यान्व-
 णित् । प्रन्तेभ्य सेव्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्योऽपत्यन्तेभ्य चनव्याख्येभ्यश्च अस्येत्यर्थे णक
 स्यात् । वासुदेवार्जुनाभ्यान् अक स्यात् । खुचुकायनि सेव्योऽस्य खीचुकायन
 औपगवक । चनव्याख्येभ्यस्तावत् नकुल सेव्योऽस्य नाकुलक साहदेवक शालक
 आभ्या यदृष्य प्रसिद्धचनवियग्रहणार्थं तेन मूढचनविय सेव्योऽस्य मौढ’ । वासुदेव-
 शब्दोऽत्र देववाचौ वासुदेव सेव्योऽस्य वासुदेवक एवमर्जुनक । कचिदनभिधानात्र
 भवति पाणिनीय पौरवीय । ज्वे ढडाञ्जनपदवत् । प्रन्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानादा
 विषयाद्देशतुल्याष्यर्चावयात् जनपदतद्वाचिभ्यामित्यादौ यस्मात् यो विहितः तस्मात्
 स त्य स्यात् अस्येत्यर्थे । अङ्गा चनविया सेव्या अस्य अङ्गिक वङ्गिक मद्रक
 वज्जिक । ज्व इति किं मद्रस्यापत्य साद्र इजिरपत्य वाज्यं इहेत् कौशलेत्यादिना
 ष्यङ् । साद्रौ सेव्यौ अस्य साद्रक वाज्यक । ढडादिति किं पञ्चाला विप्रा सेव्या
 अस्य पाञ्चाल । णिक पण्ये किशरादेस्त्वणित् वा शलानुन । प्रन्तात् पण्येऽर्थे वर्त्त-
 मानादस्येत्यर्थे णिक स्यात् षिकन्तु किशरादे शलानुशब्दात् वा । मौदक पण्यमस्य
 मौदकिक आपूपिक लावणिक । किशरादेस्तावत् किशर पण्यमस्या किशरिकी
 नलदिकीत्यादि । किशर नलद पर्णी हरिद्राशीरगुग्गुलु । हारिद्रभगवौ चैव
 स्थगरी नदरी दश । किशरादयो दश शब्दा गन्धविशेषवाचकाः । शलानुपण्यमस्य
 शलानुक इकस्य क स्त्रिया शलानुकौ पचे णिक शलानुकौ । शिल्पं । णिक
 इत्यनुवर्त्तते प्रन्तात् शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे णिक स्यात् मृदङ्गवादनं
 शिल्पमस्य मारदङ्गिक । पाणविक शिल्प कौशल क्रियाभ्यासगुणवक्तृज्ञानविशेष
 इति न्यासकार । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेषजन्याभिधातविशेष । ननु मृदङ्गवादनं
 शिल्पमस्येत्यर्थोपादानात् मृदङ्गवादनशब्दात् त्यो भविष्यति कथं मृदङ्गशब्दादिति
 सत्यं सच्चा क्रीडन्तीति वत् मृदङ्गादिशब्दात्तत्तद्वादनोऽप्युपचारा वर्त्तन्त इति ।
 मङ्गुलकर्म्मराभ्या णो वा । प्रन्ताभ्यानाभ्या शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानाभ्या अस्येत्यर्थे

भा वा स्यात् । मण्डुकवादन शिल्पस्य मण्डुक । भार्गव पक्षे मण्डुकिः
 भार्गविक । प्रहरणे । प्रन्तात् प्रहरणेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिक स्यात्
 मण्डुकगत्या णिकोऽनुवर्त्तते । असि प्रहरणस्य आसिक चाक्रिक प्रासिक
 भानुक उभयनादिकस्य क । शक्तियष्टिभ्या णीक । प्रन्ताभ्या प्रहरणार्थे
 वर्त्तमानाभ्यामाभ्याम् अस्येत्यर्थे णीक स्यात् णिकस्य बाधकः । शक्ति प्रहरणस्य
 शाक्तौक शाटीकः, शोले । प्रन्ताच्छीले अर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे णिक, स्यात् ।
 परुषवचन शीलस्य षारुषिक अपूपभक्षण शीलस्य आपूपिक अवापि उप-
 चारात् परुषादिशब्दा वचनादौ वर्त्तन्ते । क्वादिर्ण । प्रन्ताच्छीलार्थे वर्त्तमाना-
 क्वादण स्यात् अस्येत्यर्थे । क्त्व क्वादनमावरण शीलस्य क्वाव । क्त्व
 शब्दा कृषिभिर्वा च्छा सत्यावृत्तानि च । पुरीदास्त्रीद्रकस्थानकर्माणि विशिखा
 तथा । आवन्तात् स्थः । प्रन्तादावन्तात् स्वाधीर्निष्पन्नाह्ने शीलार्थे वर्त्तमाना-
 दस्येत्यर्थं न स्यात् । सस्या शीलस्य सास्य स्त्रिया सास्या । तपश्चुराभ्या
 ण । तप शीलस्य तापसी चुरा शीलस्य चीरी । अध्ययने कर्मवृत्तम् ।
 अध्ययनविषये कर्मवृत्तमस्येत्यर्थे प्रन्ताह्ने णिक स्यात् । एकरूपम् कर्मवृत्त
 अध्ययनेऽस्य एकरूपिक तार्थे गत । एकमन्यत् कर्मवृत्तमव्ययने अस्य ऐकान्यिक
 अध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पाठितखलितरूपमेकम् अन्यत् कर्मजातमित्यर्थः ।
 अध्ययने ह्यन्यत्वमपपाठरूपमेव सम्भवति । बह्वचपूर्वादिक । प्रन्ताह्वचपूर्वदात
 कर्मप्राप्त्यव्ययनेऽस्येत्यर्थे इकः स्यात् । द्वादशरूपाणि कर्माणि वृत्तान्यव्ययनेऽस्य
 द्वादशरूपिक त्रयोदशान्यिकः । अपपाठ एव वृत्ते त्य इष्यते इति न्यासकारः ।
 आक्षिप्ताक्षिभ्या मतौ । प्रन्ताभ्यामाभ्या मतौ वर्त्तमानाभ्याम् अस्येत्यर्थे णिक
 स्यात् । विद्यमानः परलीकभावी यस्य स विद्यमानपरलीक स्वर्ग परलीकोऽस्ति
 इति ज्ञान यस्य स आसिकः । एव परलीकी नास्ति इति ज्ञान यस्य स नासिक
 मदसत्परलाकले अक्षिनाक्षिशब्दौ व्यौ । परे तु त्याद्यन्तप्रतिरूपकौ निपात्यौ
 वदन्त अन्य तु विधिवलात् त्याद्यन्तादेव त्य इत्याहुः । दिष्टात् प्रमाणिकदेवपरयोः ।
 प्रन्तान्मतौ वर्त्तमानाद्विष्टशब्दादस्येत्यर्थे णिक स्यात् अनयोरेवयोः प्रमाणान्तः-
 प्रातन्तौ मतिरस्य स दैष्टिकः, दैवपरं तु दैष्टिकः । तथाच नाव दैष्टिकता
 न निषेधेदति गौरव इति । परिमाणे । प्रन्तात् परिमाणे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे
 अर्थादिवात् यथाविहित त्या सु । प्रत्यः परिमाणस्य प्रास्थिक द्रौष्टिकः
 अणिजौवित परिमाणस्य षाष्टीक वर्षशत परिमाणस्य वार्षशतिकः द्वेषटी

जीवितं परिमाणमस्य इति वाक्ये गार्दलुग्विधानात् द्विसप्ततिक इति जया-
 दित्य । शत परिमाणमस्य शत्य शतिकं पञ्चकं बहुकं गणकं कतिकं
 यावत्कं यावतिकं विशतिकं वंशिकं अर्द्धिकं कार्षापणिकं प्रतिकं शौर्य-
 पौर्णिकं अर्ध्यांशपूर्णं अर्ध्यांशशौर्यं साहस्रः अर्ध्यांशसहस्रम् अर्ध्यांशसाहस्रम् अर्ध्यां-
 खारिकं विशतिकीर्णं अर्ध्यांशपूर्णं द्विशायं द्वैशाचं द्विमिष्कं द्विमिष्किकं स्वारिकं
 इत्यादि । संख्यायां सूत्राध्ययनसङ्केषु सञ्ज्ञायाम् । सूत्रादित्यर्थविशेषणं प्रान्तात्
 संख्यावाचिनोऽस्त्वर्थे अर्द्धादिवत् त्या स्युः सञ्ज्ञायाम् । अष्टाध्याया परिमाणमस्य
 सूत्रस्य अष्टकं षाण्णिकं दशकं वैयाघ्रपदीयं विकं काशकृतसम् अध्ययने
 तावत् पञ्च परिमाणमस्याधीतस्य पञ्चकोऽधीतं सप्तकं अष्टकं अधीतिरध्ययनं
 स पाठं तस्य संख्या परिमाणं पञ्चाहृतयं पञ्चवारा पञ्चरूपाध्ययनमस्य पञ्चक-
 मध्ययनम् । स्तोमे उविधिरिति चान्द्रा । पञ्चदशमन्त्रा परिमाणमस्य पञ्चदश-
 स्तोम एकविंश स्तोम प्राणिसमूहे सङ्गच्छन्ती कड अतएव उक्तं सूत्रमिति । पञ्च
 दशाभ्यां उत्त्वर्गे । प्रान्ताभ्यामाभ्यां वर्गाभिधेये तदस्य परिमाणमित्यर्थे उडा स्यात्
 कस्यापवादः । पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत् वर्गं दशपरिमाणमस्य वर्गस्य दशत्
 वर्गं पचे पञ्चकं दशकं वर्गं । शतं द्विदशतं शतं त्रिदशतं सप्ततया । षडादेस्तिरेव
 स्यादेतेषु दशती हि लुक् । द्वे विंशेस्त्रि चतुर्विं पञ्चाष्टीऽशीषश्चषपस्याद्दशदशत-
 स्त्रिंशे नवदशदशतं शतम् । द्वादश तौ परिमाणमस्य विशति । त्रयोदशतं परि-
 मावचस्य त्रिशत् । चतुर्दशतं परिमाणमस्य चत्वारिंशत् । पञ्चदशतं परिमाण-
 मस्य पञ्चाशत् । षट्दशतं परिमाणमस्य षष्टि । सप्तदशतं परिमाणमस्य
 सप्तति । अष्टादशतं परिमाणमस्य अशीति । नवदशतं परिमाणमस्य नवति ।
 दशदशतं परिमाणमस्य शतम् । त्रिचत्वारिंशद्वा डन् ब्राह्मणाख्ये ग्रन्थनामनि ।
 प्रान्ताभ्यामाभ्यां तदस्य परिमाणमित्यर्थे डन् स्यात् ब्राह्मणाख्यग्रन्थनामनि ।
 उडावितौ । त्रिंशदध्याया परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रिशानि चत्वारिंशानि
 ब्राह्मणानि । पञ्चतसिर्द्धिञ्च । प्रान्तात् पञ्चच्छब्दात् ति स्यात् स च डित् डित
 टिलोपः । पञ्चत् परिमाणमस्य पञ्चत्तिच्छब्दं टिलोपे कडि जस्य गुत्वे कड ।
 समवायं प्राप्ते । प्रान्तात् समवशब्दात् प्राप्तेऽर्थे अर्द्धत्वादित्वात् णिकं स्यात्
 अस्त्वित्यर्थे । समयः प्राप्तेऽस्य सामयिकं कार्यम् । कालात् यः । प्रान्तात्
 कालशब्दात् प्राप्तेऽर्थे वर्तमानादस्त्वित्यर्थे यः स्यात् । कालं प्राप्तेऽस्य काल्य
 शीतम् । अत्वादे णी । प्रान्तादत्वादे प्राप्तेऽर्थे वर्तमानादस्त्वित्यर्थे णः स्यात् ।

ऋतु' प्राप्तीऽस्य अर्त्तव पुथ्य चेत्यादि । ऋतुश्चोपरतश्चैव प्राप्तिर्तीऽपि वधी
 मता । प्रयोजने । प्रान्तात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् खिरह्व्यादित्वात् णिक
 स्यात् अस्तेत्यर्थे । इन्द्रमह प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिक गार्ग्यमहिक । एका
 गाराश्चौरै । प्रान्तादेकागारशब्दात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्तेत्यर्थे णिक स्यात्
 चोरेऽभिधेये । एकागार प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौर । विशाखाषाढाभ्या
 णी मन्थदण्डयो । प्रान्तात् विशाखाशब्दान्मन्थे वाच्ये आषाढाशब्दाद् दण्डे वाच्ये
 प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्तेत्यर्थे ण स्यात् । विशाखा प्रयोजनमस्य मन्थस्य
 विशाखी मन्थ आषाढी दण्ड । चूडादेश्च । 'प्रान्ताच्चूडादे' प्रयोजनेऽर्थे वर्त्त-
 मानादस्तेत्यर्थे ण स्यात् । चूडा प्रयोजनमस्य चौड । अज्ञा प्रयोजनमस्य अज्ञ
 मित्यादि आकृतिगणोऽयम् । अनुप्रवचनादेरीयो लुक् तु स्वस्तिवाचनादे । प्रान्तात्
 प्रयोजनार्थे वर्त्तमानादस्तेत्यर्थे ईय स्यात् स्वस्तिवाचनादेस्तु ईयस्य लुक् । अनु
 प्रवचन प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रवचन दीर्घजीवितीत्यापने अपि ।
 उपस्थान तथा सम्प्रेषणाभरणमित्यपि । अनुवासनसमुत्तमनुवादनमीरितम् ।
 स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनपुण्याहवाचने शान्ति-
 वाचनम् । ऋद्धिवाचनमित्यादि दुर्घैरत प्रकीर्त्तितम् । सपूर्वदात् प्रवेशनादे ।
 प्रान्तात् सङ्घपूर्वदात् प्रवेशनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्तेत्यर्थे ईय स्यात् ।
 गृहे प्रवेशन प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् अश्वप्रवेशनीय प्रपापूरणीय प्रासा
 दारीहणीयम् । प्रवेशन प्रपदन पूरणारीहणे अपि । समापन चेति पञ्च शब्दा
 इह समीरिता । धनार्थे । प्रान्ताङ्गनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्तेत्यर्थे य-
 स्यात् । धन प्रयोजनमस्य धन्य । धनमायुर्गश स्वर्गधर्मा पञ्चाऽत कीर्त्तिता ।
 कालात् प्रकृष्टे णिक । प्रान्तात् प्रकृष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् कालशब्दादस्तेत्यर्थे णिक
 स्यात् । प्रकृष्ट कालीऽस्य कालिकम् ऋणम् कालिक वैरम् । स्यादीयोऽस्मिन्
 परिखायास्तु णेय । प्रान्तादस्यास्मिन् वार्थे ईय स्यात् परिखाशब्दात् णेय
 स्यात् । प्रीनिर्दिष्ट तत् स्यात् चेत् भवति । प्राकार' स्यादासा प्राकारीया इष्टका
 प्राकार' स्यादस्मिन् प्राकारीया इष्टका प्राकार. स्यादस्मिन् प्राकारीयी देश ।
 प्रासादीय दास प्रासादीया भूमि क्वचिदनभिधानात्र स्यात् प्राकारी दीवदत्त
 स्यात् । परिखा स्यादस्यास्मिन् वा पारिखेय स्यादिति सम्भावने खी । उग-
 वादिभ्यो हितवत् । प्रान्तादुवर्णान्तात् गवादेश्चास्याऽस्मिन् वा स्यादर्थे हितार्थे ये
 विहितस्ते स्तु । धनुरस्यास्मिन् वा स्यात् धनव्य गव्यम् अपूप्यम् अपूपीय लङ्घे

कष्टमित्यादि । पौर्णमास्यामस्मिन् सञ्ज्ञायाम् । प्रन्तात् पौर्णमास्यां वर्त्तमानात्
 अस्मिन्नित्यर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञायां गम्यमानायाम् । पौषी पौर्णमासी
 अस्मिन् मासेऽईमासे सवत्सरे वा पौषी मासीऽईमासी वत्सरश्च । एष्वभिधानान्नेह
 पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे इति एव भूतकमासेऽपि न स्यात् । अश्वत्या-
 यहायणीभ्या णिको वा तु चैत्री यावणी कार्त्तिकी फाल्गुनीभ्यः । प्रन्ताभ्यामाभ्यां
 पौर्णमास्या वर्त्तमानाभ्यामस्मिन्नित्यर्थे णिक स्यात् । चैत्रादेस्तु वा । अश्वत्यशब्दा-
 ऽश्विनीपथ्याय अविशेषे लुप् अश्वत्यास्तु सञ्ज्ञाया वा तु चित्रेत्यादिना लुप् । अश्वत्या
 पौर्णमासी अस्मिन् मासे आश्वत्थिकी मास । आयहायणी पौर्णमासी अस्मिन्मासे
 आयहायणिकी मास आयहायणशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ण पौर्णमासी
 विशेषणादायहायणीसञ्ज्ञायां नी ण । चैत्रादेस्तु चैत्री पौर्णमासी अस्मिन् मासे
 चैत्रिक चैत्र, यावणिक यावण कार्त्तिक फाल्गुनिक फाल्गुनी मास ।
 पदात् दृश्ये य । प्रन्तात् पदात् दृश्येऽर्थे वर्त्तमानादस्मिन्नित्यर्थे य, स्यात् ।
 पद दृश्यमस्मिन् पद ष्या पद कर्दम पद पादचिह्न दृश्य दर्शनयोग्यमित्यर्थः ।
 एतेन कर्दमस्यावस्था चच्यते नातिद्रवी नातिशुक्लमित्यर्थः । प्रहरणात् ण
 क्रीडायाम् । अस्मिन्निति वर्त्तते इदमशब्दस्य क्रीडाविशेषणत्वात् लिङ्गव्यत्ययेनाभ्या
 मिति । प्रन्तात् प्रहरणवाचिनीऽस्यामित्यर्थे ण स्यात् क्रीडाविषये । दण्डप्रहरण-
 मस्या क्रीडाया दाण्डा मौटी क्रीडा प्रहरणादिति किं मनो भूषणमस्यां क्रियायाम् ।
 क्रीडायामिति किं खड्ग प्रहरणमस्या सेनायाम् । भावघञन्तात् हतौ स्त्रियाम् ।
 प्रन्ताङ्गावृद्धितघञन्तात् अस्यामित्यर्थे ण स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । श्वेनपाती-
 ऽस्या क्रियाया श्वेनम्पाता ऋगथा तैल पाता षिटक्रिया दाण्डपाता त्रिभिः
 मौषलपाता भूमि । पूर्णमासात् णी वर्त्तते । प्रन्तात् पूर्णमासशब्दादस्यां
 वर्त्तते ण, स्यात् पूर्णमासी वर्त्ततेऽस्या तिथौ पौर्णमासी तिथि पूर्णमासश्च तस्येयं
 इदमर्थे ण पौर्णमासीति व्युत्पत्त्यन्तरम् । अथ प्रसीकम् । कालात् ब्रह्मचर्य-
 मस्येति णिक । कालवाचिनी ब्रह्मचर्यमस्येति णिक स्यात् । मास व्याप्य
 ब्रह्मचर्यमस्य मासिको विप्र आर्दमासिक सावत्सरिक । मासी ब्रह्मचर्यस्यास्य-
 मासिक इति प्रन्तात् त्य इत्यपरे । एकदिशि । एकदिग्धर्म भवादित्वात् यथा-
 विहितं त्या स्यु । सुदान एकदिक् सौदामनी विद्युत् हैमवती वैकुण्ठी पैलु-
 मूली । तश्च । एकदिश्वर्थे तस् स्यात् सुदाङ्ग एकदिक् सुदानत नीलुपक्रेधाविति
 नस्य लुप् खरादिपाठादिति व्य एव ऽमवत्त, पीलुमूलतः । उरसी यश्च । उर-

शब्दादेकदिश्यर्थे तस् यौ स्याताम् । उरसा एकदिक् उरस्त उरस्य । नौ वधौ विष तुला धर्मेभ्यस्तास्य तुल्य वध्य सम प्राये । एभ्य क्रमादिष्वर्थेषु य स्यात् । नावा तार्थं नाव्य वयसा तुल्य वयस्य विषेण वध्य विष्य तुलया समं तुल्य धर्म्यं प्राप्य धर्म्याम् । हलसीताभ्या कृष्टसङ्गतयोस्तदन्ताच्च । आभ्यामनयोरेथ्यो, क्रमात् य स्यात् तदन्ताच्च । हलिन कृष्ट हल्य सीतया सङ्गत सीत्य द्विहल्य द्विसीत्यम् । सतजनान्धा साधनजल्ययो । सत्य जन्यम् । मूलात् समानास्ययो । मूलशब्दात् समे आनास्ये च य स्यात् । मूलिन सम मूल्य पठ यावद्जन पठोत्पत्तौ लघ तावदेव लभत इत्यर्थः । मूलिन आनास्य अनभिभवनीय मूल्यम् उत्पाटनव्यतिरेकीणाभ्यपत्तादीत्यर्थः । स मुख्य एषामिति क । खे क. आन् मुख्य एषामित्यर्थः । त्व मुख्य एषां तत्का मत्का देवदत्तका इत्यादि । अन्नमस्मिन् प्रायेण नान्नि ट् नौ तु कुन्नासवटकाभ्याम् । प्रायेणान्नमस्मिन्नित्यर्थे क स्यात् नान्नि गम्यमाने कुन्नासात् ट् वटकादिनय । गुडापूपा प्रायेणान्नमस्या गुडापूपिका यौर्णमासी स्त्रिया काप्यदि एव तिलापूपिका कौन्मासी वटकिनीतिथिः स्वभावात् स्त्रीत्वम् । धातपारायणं कुन्नासी दन्त्यवान् । शस्यात् परिजाते । शस्यशब्दो गुणवचनस्तस्मात् क स्यात् परिजानेऽर्थः । शस्येन गुणेन परिजात सम्पन्न शस्यको मास शस्यको वत्सर शस्यक शालि सर्वप्रकारेण गुणसम्पन्न इत्यर्थः । अंशाङ्गारिणः । अशशब्दाङ्गारिण्यर्थे क स्यात् । अशको दायद । अनी कमित्यन्तेस्तु वार्धश्च । अनुशब्दात् कमितरि वाच्ये क स्यात् । अमेस्तु केर्घी वा । अनुकामयते अनुक अभिकामयते अभिक अभौक । तन्नादचिरपङ्गवे । तन्मशब्दात् अचिरापङ्गवेऽर्थे क स्यात् । तन्मको नवकर्पट । शीघ्रशिथिलार्थाभ्यामुष्णशीताभ्या कारिणि । उष्णशीताभ्यां शीघ्रशिथिलाभ्यां कारिण्यर्थे क स्यात् । उष्ण शीघ्रकारी उष्णको दक्षः शीत शिथिलकारी शीतकोऽलस । ब्राह्मण्योणाभ्या देशयवागूविशेषयो । आभ्यामनयोरेथ्यो क्रमात् क स्यात् । ब्राह्मण्यो देशविशेषयव देशे आयुधजीविनी ब्राह्मणा । स देशश्च उच्यते उष्णिका यवागू । अध्याकटादधियः । अध्याकृष्टशब्दात् क स्यात् केऽधिरादेशश्च । अध्याङ् पूर्वसङ्घोऽर्थे यदा कृतदैव अधिको द्रोण खारी यदा तु दे क तदा दस्योक्तत्वात् अधिको खारी द्रोणेन । पार्श्वान्विच्छति शिथिलस्त्वयः शूलदण्डाजिनाभ्याम् । पार्श्वशब्दाद्विच्छतीत्यर्थे क स्यात् । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां शिक । पार्श्वमनज्पायलक्षणम् । तेनान्विच्छति अनुसरति पार्श्वक, शठ, । आयः शूलिकः तीक्ष्णकारी साहसिक

इत्यर्थः । दण्डाजिनेनान्विच्छति दण्डाजिनकं दाम्भिकस्तपस्वीत्यर्थः । चत्कण्ठाव-
 लुद । उद क स्यात् चत्कण्ठावतीत्यर्थः । चत्क प्रवासी । शृङ्गलादस्य कर-
 भस्य बन्धने । शृङ्गलशब्दादस्य करभस्य बन्धनमित्यर्थः क स्यात् । शृङ्गल बन्धन-
 भस्य करभस्य शृङ्गलक बन्धनमिति किं शृङ्गल वाममस्य करभस्य करभ इति किं
 शृङ्गल बन्धनमस्य गो । धनहिरण्यात् कामे । आभ्या कामे क स्यात् । धनस्य
 कामं धनक गेहोऽपि निस्तुहस्यास्य सुमुचीर्धनक कुत । इति शिष्टप्रयोगः ।
 स्वाङ्गेभ्य प्रसिते णिकसूदरादाद्युने । स्वाङ्गवाचिभ्य प्रसितेऽर्थे क स्यात् ।
 उदरात् णिक आद्युने वाच्ये । केशेषु प्रसित केशकस्तत्पर इत्यर्थः दन्तक नखक
 इत्यादि घनिर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि नखकेशक इत्यादि उदरे प्रसित औद-
 रिक आद्युन क्षुधया पीड्यमान स्वस्यैवीदरपूरणमपेक्षत इत्यर्थः । अन्यत्र उदरक ।
 कालाद्रोगनाम्नि । कालवाचकाद्रोगनामनि वाच्ये क स्यात् । द्वितीयकी ज्वर
 द्वितीयदिनीत्यनी ज्वर इत्युच्यते तृतीयक चतुर्थक इत्यादि । कार्यकारणं
 अस्वेति । ले कार्यमस्य कारणमस्वेति चार्थे क स्यात् रोगनामनि वाच्ये । शीत
 कार्यमस्य ज्वरस्य शीतकी ज्वर विषपुण्य कारणमस्य ज्वरस्य विषपुण्यकी ज्वर ।
 अल्पङ्गस्वकुक्षिताज्ञातावक्षेपणेषु । रोगनाम्नीति नानुवर्तते । स्त्रे क स्यात् एष्वर्थेऽपि ।
 अन्य तैल तैलक ऋसो वृष वृचकः कुम्भितोऽश्च अश्वक इहाज्ञातशब्देन य स्वेन
 रूपेण ज्ञाते विशेषणाज्ञात स गृह्यते कस्यायमश्वक अश्वक । 'अवच्छिद्यते न्यक
 क्रियते येन तदवक्षेपण तस्मिन् बैयाकरणत्वे केन त्व विवात्यसे व्याकरणत्वं
 गर्वित । कृपायाम् । कृपाकारुण्येनाभ्युपपत्ति तस्या गम्यमानाया ले कः
 स्यात् । पुत्रकं सुसुचितकं ज्वरितकं । तद्युक्तात्रीतौ । कृपायुक्तात् ले क
 स्यात् नीतौ गम्यमानायाम् । हन्तते गुडका । कृपायुक्ती दानेनाश्वासयति दान
 कृपानीतिर्गम्यते पूर्वेषु प्रत्यासत्तेरनुकम्पमानादेव त्व इह तु व्यवहृतादपि यथा
 स्यादिति वचनम् । इनेयौ च जातेः वृनाम् । मनुष्यनामधेयजातिशब्दात्
 कृपाया नीतौ गम्यमानाया क इनेयौ च स्तु । व्याघ्रनामा कश्चित् सोऽनु-
 कम्पित शिञ्जितौ वा व्याघ्रकं व्याघ्रिण, व्याघ्रिय इत्यादि । अजिनान्ताल्लीपथाजि-
 नस्य । अजिनान्तान्नाम्नस्ते स्तु कृपाया नीतौ गम्यमानाया तेषु अजिनस्य
 लोपश्च । व्याघ्राजिननामा कश्चित् सोऽनुकम्पित शिञ्जितौ वा व्याघ्रकं व्याघ्रिण
 व्याघ्रिय, एव कृष्णाजिनात् कृष्णिन कृष्णिक, कृष्णिय, इत्यादि । इकश्च बह्वचोऽपि
 त्वादित्तीयाच्चतुर्थाचो लोप्य, पूर्वदश्च पर्यायेण उक्त इत्यस्य न । मनुष्यनाम्नी बह्वच.

क इन इय इकश् एते स्युः कृपाया नीतौ च गम्यमानायाम् आदितृतीयाच्च आदि-
चतुर्थीचः परीभागी लोप्यश्च । पूर्वदश्च पथ्यायेण लोप्यः उगन्तात् परस्य इनस्य
नादेशश्च । देवदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा देवदत्तकः अचि तु देविकः देविनः
देवियः पक्षे दत्तकः दत्तिकः दत्तियः शोभनकम्पानुकम्पितः शिञ्जितो वा शोभन-
कर्म्मकः अचि तु शोभिकः शोभिन् शोभियः, आदितृतीयाच्च परी लोप्यः पूर्व-
दस्य लोपे कर्म्मिकः कर्म्मिकः कर्म्मिणः कर्म्मियः इत्यादि । आदिचतुर्थीत् तु बृह-
स्पतिदत्तकः बृहस्पतिकः बृहस्पतिनः बृहस्पतियः पूर्वस्य पथ्यायेण लोपे दत्तिकः
दत्तिनः दत्तियः इति मधुसूदनदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा मधुसूदनदत्तकः मधु-
सूदिकः मधुसूदिन् मधुसूदियः इत्यादि । पूर्वदस्य लोपः दत्तिकेत्यादि । बह्वच
इति किं दत्तकः अचि किं देवदत्तकः उक्तस्तु वायुदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
वायुदत्तकः अचि द्वितीयाच्च परी लोप्यः न्वीर्लोपौ ताविति वायविकः इनस्य नत्वे
वायुनः वायवियः एव भानुदत्तकः भानविकः भानुनः भानवियः पितृदत्तकः
पितृकः पितृणः पितृयः । एव भ्रातृदत्तकः भ्राविकः भ्रातृणः भ्रातृयः इति
पक्षे दत्तकः इत्यादि । परैकदेशिनस्तु इयस्य यादेशः स्त्रीकुर्वन्ति तस्मत्ते वायुयः
पितृयः इति । तदुक्तम् । चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये
तथेवेष्ट उगन्तात् इनस्य चेति । तन्मते अनजादौ के बृहस्पतिकः । प्रत्ययाभावे-
ऽपि देवः पूर्वलोपे दत्तः पक्षे देवदत्तः इत्यादि । उपपूर्वात्तकौ च । मनुष्यनाम्न
उपादे परी तकौ चकारात् इक इन इय एते स्युः कृपाया नीतौ च गम्यमानायां
इत्यचः, परभागी लोप्यश्च अचि । उपदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा उपतः उपकः
उपिकः उपिनः उपियः । अचि किम् उपदत्तकः । परलोप्ये द्वितीयैश्च । बह्वचो
मनुष्यनाम्न एषु परभागी लोप्यः एच्च लोप्यः अचि परे । कुवेरदत्तोऽनुकम्पितः
शिञ्जितो वा कुविकः कुविन् कुवियः एवम् उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
उपिकः उपिनः उपियः कही उदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा कहिकः कहिन्,
कहियः अचि किं कुवेरदत्तकः उपेन्द्रदत्तकः कही उदत्तकः इत्यादि । एकाजद-
परश्च । बह्वचो वृणाम् एकाच्छब्दात् परभागी लोप्यः स्यादचि कृपायां नीतौ च
गम्यमानायाम् । वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा वाचिकः वाचिन् वाचियः ।
एवं षडङ्गुलिदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा षडिकः षडिन् षडियः नञानिर्दिष्ट-
त्वाद्गणदन्मिति भाव्यम् अचि किं वागाशीर्दत्तकः षडङ्गुलिदत्तकः । आदितृतीया-
दत्तोऽप्येनादेः । बह्वचो वृणाम्प्रादितृतीयाच्च, परभागी लोप्यः स्यात्

अचि परि कृपायां नीतौ गम्यमानायाम् । अर्थमदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
 आर्थमिक आर्थमिण आर्थमिय । अचि किम् अर्थमदत्तक । अर्थमा शैवल-
 शैव विशालवरुणौ तथा । विशालशरणश्चापि अर्थमादि प्रकीर्तितः । अर्थमादेरिति
 किं शोभनकर्मानुकम्पितः शिञ्जितो वा शोभिकः इत्यादि । क प्रतिरूपनाम्नी-
 रिवे । प्रतिरूप प्रतिरुक्तिस्तस्या सञ्ज्ञाया च इवार्थे सादृश्ये क स्यात् । अश्वकः
 गर्दभक चित्रक यथा तत्प्रकृतिरुच्यते अथवा तत्सदृशस्यैव सञ्ज्ञायाम् । प्रतिरूप
 इति किं गौरिव गवयः । लुप्तनुष्यविक्रयजीविकार्थचित्रध्वजार्चासु । मनुष्यवाच्ये
 विक्रेतृवर्जजीविकार्थेषु कस्य लुप् स्यात् । चञ्चैव नर चञ्चा चञ्चावर्द्धिका जीविका
 र्थेषु चित्रध्वजाऽर्चान्नित्याभिधानम् । राम कृष्णरामादिप्रतिरुक्ति गृहीत्वा भ्रमतीत्यथ
 ध्वजेगरुड वृष अर्चायां वासुदेव देवनादीनां जीविकार्थां प्रतिरुक्तय उच्यन्ते ।
 अविज्ञेय इति किं वासुदेवकात् विक्रीणीते । अनर्चादिषु तु हस्तिकान् छायादर्शकां
 दर्शयति । देवपथादेशः । देवपथादेः प्रतिरूपे कस्य लुप् स्यात् । देवपथस्य
 प्रतिरुक्ति देवपथः । देवाजशङ्कुहृत्सेभ्यः पयिन् कङ्कमुख तथा । मत्स्येन्द्रवास
 रज्जुयः काकतुण्डस्य कश्चन । सिद्धपथो दश प्रोक्ता कुधैर्वा विपथेन च । वस्त्रे
 ण्येय शिलायास्त्वणिङा । वस्त्रिशब्दादिवार्थे ण्येय स्यात् शिलाशब्दात्तु ण्येयोऽणिङा
 स्यात् । वस्त्रिरिव वास्त्रेयः । शिनेक शिनेय अप्रतिरूपेऽपि वास्त्रेय इत्यपरः ।
 कुशाद्यादीर्यः । कुशाद्यादिशब्देभ्यो इवार्थे ईयः स्यात् कुशाद्यमिव कुशाद्यीया
 बुद्धिः सूक्ष्मत्वादतितीक्ष्णत्वाच्च । अध्वजरतीव अध्वजरतीयम् अध्वजरती समाने
 वर्तते तद्वदिष्टानिष्टत्वात् । कालतालौघ्य काकतालशब्द काकस्य गमन एव
 तालस्य पतनेन काकस्य मरणे वर्तते तद्वत् आकस्मिक सङ्गतम् एव पुष्पाक्षरीयम्
 अजापनीयम् अध्वगतीय खलतिवल्गोयमियादि । काकतालादिशब्दानां अर्थविशेषे
 स गणपाठबलात् अथवा मयूरव्यसकादित्वात् । शर्करादेः ण सपत्रास्त्वणित् ।
 शर्करादेरिवार्थे ण स्यात् सपत्रोऽशब्दास्त्वणित् शर्करेव शर्करः । शर्करा पुण्डरीकश्च
 शतपत्रम् कपालिका । गौलीनापि च नाराच सिकता नकुल तथा । कृकाटिका
 च गीपुच्छ कृपा चैव प्रयोगतः । सपत्रीव सपत्रश्च प्रतिपद्य स उच्यते । अङ्गुल्यादेः
 णिक एकशालायास्त्वणित् । अङ्गुल्यादेरिवार्थे णिक स्यात् एकशालायास्तु णिक
 इद्रहितः । अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । अङ्गुलि कुलिश वल्गु रुदस्वित् वधुमण्डलम् ।
 घोनीचरुर्धणिवर्कः कपिली भरुजी हरिः । खलवर्णौ च विज्ञेयौ शकुलिशोरसा
 सह । एकशालेव एकशालिक चकारात् णिकश्च ऐकशालिक इत्यन्ये । कर्क-

लोहिताभ्या णीक' । आभ्यामिवाथे णीक स्यात् कर्क इव कार्कीक लोहितीर्क' स्वयमलोहित' स्फटिकादि जवाद्याग्रयंवशाल्लीहित इवाभासते य स एवोच्यते । शाखादीर्यो द्वीसु भव्ये च । शाखादीरिवार्थे य स्यात् दुश्शब्दाच्चु भव्य चेद् य' । शाखेव शाख्यम् । शाखामुखी रोजघानाय मेघा स्तम्भश्च शृङ्ग' वचनश्च तत्र । ज्ञातेन साङ्गं शरणेन चाऽपि शाखादिरुक्ती बहुभिं प्रयोगात् । दुरिव द्रव्य स्वभावात् क्लीबलिङ्गं यथा द्रुम फलादिभिरर्थिन ग्रीणाति तथायमपि स्वभिभवे भवति आत्मगुणसम्पन्नीऽपि द्रव्यमुच्यते द्रव्य हि क्रिया विनयति द्रव्यमिति हिरण्यादिकमपि द्रव्य पुरुषार्थसाधकत्वात् णीककक्षीनेयांश्चेति ध्वनिदेशात् अन्ये त्याञ्च यथा । एकात् काकिनौ संजातीयोऽस्मादिति । इवेति निवृत्त सजातीय- द्वितीयरहिते एकशब्दात् कं आकिन् एतौ स्याताम् । एकक एकाकी शतमेका- किनी यान्तीति चिन्त्यं अष्टमाष्टी भागे लुक् वा षष्ठाच्चु माने कश्च अष्टमी सामं आष्टमं लुक् वा अष्टम । षष्ठी भाग षाष्ठ षष्ठ माने तु षष्ठका षाष्ठ षष्ठ । तत्र सहने हिमादेतु । हिमशब्दादेतु स्यात् तत्र सहते इत्यर्थे हिम न सहते हिमेतु । शीतोष्णतत्तादालु । एभ्यो न सहते इत्यर्थे आलु स्यात् । शीत न सहते शीतालु उष्णालु तृष्णालु । बलवातादूल । आभ्यां न सहते इत्यर्थे जल' स्यात् । बल न सहते बलूल वातूल' । 'आभीच्छे' सत्त्वादेरक पाद पाञ्च । सख्यापूर्वात् पादशब्दादाभीच्छेऽक स्यात् पादस्य पञ्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिका ददाति तार्थेगसङ्गत्वाऽकः काप्यदि ते आभीच्छे' दीतिते सति न हि' एव द्विपदिका हे हे शते द्विशतिका द्विमोदिका ददाति आभीच्छे' इति किं द्वौ पादौ ददाति ददात्यवारीपणार्थे । दानार्थकत्वे तु परस्त्वविषय । दण्डव्यप- सर्गयोश्च । अवोसार्थोऽयमारम्भ' व्यपसर्गो दान' द्वौ पादौ दद्विषय' द्विपदिकां दद्विषय' द्वौ पादौ व्यपसृजति द्विपदिकाम् एव' द्वितीयिकां द्विमोदिकामित्यादि । द्वौ द्वौ मासौ ददाति द्वौ मासौ व्यवसृजति इत्यत्र न स्यादनभिधानात् । वेश नानाशसङ्कटा । बैरते सु' च इत् चित्त्वाद्वा विना विनाश' विसङ्कट' नञ् आनाच् । नञ् शब्दादानाच् स्यात् चित्त्वाद्वा नाना । नेर्विडविरीषौ । नेरिसौ स्याताम् । निविड' निविरीषम् किल कक पिटाशिशेषु । नेरित्यनुवर्त्तते नेरिते सु तक्ष त्रियोगे निश्चिरादेशश्च । चिकिल चिकक चिपिट सार्धे के चिपिटक' एते गुणशब्दा यथा कथञ्चिदुन्नेयाः अतएव सूत्रकारेणोपेक्षिताः । क्षिप्रशब्दश्चक्षुषि ले चित्पिञ्चु तः । क्षिप्रशब्दात् चक्षुषि वाच्ये लः स्यात् ले परे क्षिप्रशब्दस्य चित् पित्

भुत् इते आदेशाः स्तुः । चिल्ल पिन्न जुल्ल तोल्लेत् । अवात् कटकुठारौ वैद्ये
भट टीटलाटास्तु नासिकानमनादौ । अवशब्दात् वैद्ये कटकुठारौ स्याता
नासिकानमनादौ तु भट टीट लाटा स्तु । अवकट अवकुठार जवभट अव
टीट अवलाट नतनासिक इत्यर्थः । पचात्तिर्मूले स्त्रियान्तु यून । पचशब्दात्ति
स्यात् मूलेऽर्थे युवत्शब्दात्तु स्त्रियाम् । पचति युवति । तिलात् पिञ्जपेजौ
निष्फले । तिलशब्दान्निष्फलेऽर्थे एतौ स्त । तिलपिञ्ज तिलपेज निष्फल
इत्यर्थः । पितृमातृभ्या ङामहस्तत्पितरि तदभ्यातरि तु व्यङ्गुलौ । सौवत्वात्
नङ् । आभ्या तयो पितरि ङामह स्यात् तयोर्भातरि तु क्रमात् व्यङ्गुलौ स्त ङ
इत् । पितामह मातामह पितुर्भाता पितृव्य मातुर्भाता मातुल । अवेदु र्ध्वं
साट्टसमरीसा । अविशब्दो मेषवाचकः तस्मात् दुग्धेऽर्थे एते स्तु । अवेसोढम्
अविट्टसम् अविमरीसु विधानसामर्थ्यान्नप इति जयादित्य । भर्तृहरिस्तु मूर्धन्य
एव विदध्यात् । विस्तारे पट । विस्तारेऽर्थे पट स्यात् । अवीना विस्तार अवि-
पट प्रातिपदिकादिति परे । अभ्युपाभ्यां त्यकोऽदूराह्वासन्नभागयो । आभ्या
क्रमादेतयोरर्थयोः स्यात् । अधित्यक्ता अद्रेढ्दभागः उपत्यक्ता अद्वरासन्ना
भू खभावादनयो स्त्रोत्वम् । कथ समुद्रोपत्यक्ता हैमौ पर्वतावित्यक्ता पुरोति चत्
सत्य समुद्रोपत्यकेत्युपचारात् । णिक उदरात्तदधीनालसे । उदरशब्दात् तदधी-
नालसे वाच्ये णिक स्यात् । औदारिक । इन्द्रादियो लिङ्गादौ चैवात्तु परचैवे
चिकित्स्ये । इन्द्रशब्दादिय लिङ्गदृष्ट सृष्ट जुष्ट दत्तेषु । चैवशब्दात्तु परचैवे
चिकित्स्ये इत्यर्थः । इन्द्र आत्मा तस्य इदम् अनुमापक लिङ्गम् इन्द्रियम् आत्मा
अचक्षुरादिभिरनुमीयते न खलु कर्तृ कारणमस्ति अथवा इन्द्रस्यात्मनी विषयोप-
भोगाय भवति तस्येदम् । परचैव जन्मान्तर शरीर तव चिकित्स्य इत्यर्थे चैवियो
व्याधि स इह जन्मन्यसाध्य इत्यर्थः अथवा परचैवम् अन्यशरीर तव सक्रमय्य
चिकित्स्य चैवियम् । अथवा शस्यचैव दण्यचैव वा परचैव तव चिकित्स्य विनाश
दण्य चैवियम् अथवा परदारा परचैव तवान्मभङ्गित्वात् तव चिकित्स्यो नियाज्ज-
पारदारिक चैविय शालीनकौपीनसाप्तपदीनान्यऽष्टकाय्यसंख्येषु । एतान्येतषु
अर्थेषु यौनान्तानि निपात्यन्ते । शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधू अष्टष्टेत्यर्थः ।
कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् । सप्तभि पादै प्राप्य सस्य साप्तपदीन सस्यम् ।
अथ मुखीनसम्मुखीनौ दर्शने । दर्शनेऽर्थे एतौ निपात्यन्ते दृश्यतेऽव दर्शनं
मुखस्य सदृश यथामुखं यथासादृश्ये इति वसः दर्पणादिस्वप्रतिबिम्ब उच्यते

मस्मादीनी निपात्यते तथाच यथामुखीन सीताया' पुत्रुवे बहुलोभयन्निति भट्टिः
 सम च तत् मुखश्चेति सम्मुखीन निपातनात् समकारस्याकारलोप अथवा सस्य-
 गर्थेन समशब्देन प्रादिस ह्याभ्या दर्पण उच्यते । सर्वचर्म्मणो णीनेनौ कृते । अस्मात्
 कृते णीनेनौ स । सर्वेण चर्म्मणा कृत सार्वचर्म्मीण सूत्रनिर्देशात् चस षीसे
 त् सर्वस्य चर्म्मणा कृतमिति वाक्यम् । साच्चात् द्रष्टरि सञ्ज्ञाया ङिन् । साच्चा-
 ऋद्धात् द्रष्टरि वाच्ये ङिन् स्यात् नाम्नि । साच्ची साच्चिणौ साच्चिण इति । अनु-
 पदादिन्नन्वेष्टरि । अनुपदशब्दादिन् अन्वेष्टरि वाच्ये । मृगस्यादनुपदौ रामो
 जगाम गजविक्रम । सपूर्वपूर्वात् । सपूर्वदात् पूर्वशब्दात् इन् स्यात् । कृत
 पूर्वमनेन कृतपूर्वी कट भुक्तपूर्वी ओदन । इष्टादि । इष्टमनेन इष्टी यागे
 अधीती व्याकरणे निराकृती गृहीती कृतीश्रुतीत्यादि । इष्टसङ्कलिताऽधीत
 प्रुत्तव्याकुलिताऽटितम् । नियुक्तागदितायुक्त निगृहीतावकलितम् । निराकृत
 निपतित गदित परिरक्षितम् । आसेवितावकीर्णावधारितश्च निधारितम् ।
 श्रुतसरक्षिता स्नातीऽपाकृतोपकृतानि च । परिगदित परिकलितम् । निकथित-
 मुपमादिताऽनुगुणितश्च । अनुपचित परिगणित तथा पचितमुदगृहीतश्च ।
 प्रवात् भुक्ते । केवलपूर्वशब्दात् भुक्तेऽर्थे इन् स्यात् । पूर्वमनेन आश्रित भुक्त पीत
 वा पूर्वौ । आह्लादिकश्च । आह्लाशब्दात् भुक्तेऽर्थे इक स्यात् चकारादिन् च ।
 आह्ला वैदिककर्म्मविशेषस्तत्सावन द्रव्य आह्लाम् उपचारात् तस्मिन्नहनि भुक्त येन स
 आह्ला दिवसान्तरे भुक्ते न आह्लात्युच्यते । नवयज्ञादर्णिर्कोऽव वर्त्तते । नवयज्ञादिरव
 वर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् । नवयज्ञी वर्त्ततेऽस्मिन् नावयज्ञिक पक्षे याज्ञिक इत्यादि-
 गक्रतिसण । धेनी स्त्री दुग्धे ऋणदत्तायाम् । धेनुशब्दात् दुग्धरूपेण ऋणदत्ताया
 धेनौ वाच्याया स् स्थात् । धेनुष्या गौ । अथ चातुरार्थिक । अस्मिन् देशे
 ऽस्तीति नाधि । अस्मिन् देशे अस्तीति वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञायाम् । उडु
 श्वर्णाऽस्मिन् देशेऽस्ति औडुम्बरी देश एव वाल्जज पार्वत इत्यादि मत्वर्थीयापवादी-
 ऽय योग । निर्हत्ते । नास्तीति वर्त्तते लेखेन निर्हत्ते अर्थे वेत्त्यादित्वात् ण
 नाम्नि । सङ्क्षेपे निर्हत्ती परिखा साङ्क्षी परिखा कुशाभ्येन निर्हत्ता कौशाभ्यो
 नगरी । निवासादूरभययो ले परोऽनयोर्थयोर्वेत्त्यादिवात् ण स्यात् सञ्ज्ञायाम् ।
 निवसत्यस्मिन् निवास शिवौना निवासी देश शैवी देश एव ऋजुनावान निवासी
 दश आर्जुनाव आम्बष्ठ विदिशाया अदूरं भव वैदिश । श्रीरमुवास्त्रादेश्चोषु ।
 लवर्णादसुवान्वादशतुर्थ्य अर्थेषु ट् स्यात् सञ्ज्ञायाम् । अवटङ्, सन्ति अस्मिन् देशे

अवटव काकतवः सन्धस्मिन् देशे काकतवः । सुवास्तादेश्च सुवास्तवः सन्धस्मिन् देशे सौवास्तव टृष्णयो सङ्गाडघोषलक्षणेभ्यो भेदः । सुवास्तु श्रौवलीवर्णः शिखण्डौ खण्डुकर्कशौ । कण्डु कठीकृष्टकर्णौ विकर्णश्च भगीरथ । गर्भ्यं कर्कन्धु मत्यऽति-
र्गङ्गकपूरिणौ तथा । बोष्णीवोष्णन्त कोडश्च तथा भीमरथी मतः । अद्रीवर्णाति-
रिक्ताना पाठो विपाशीत्तरकूपे चेति ट्वाधनार्थः । बोष्णीवोष्णन्तरयोः पाठात्
बोष्णाना सङ्घः वीष्णोय आजकवोष्णय इत्यादि । कोडस्तावत् कर्णच्छिद्रकेषु
निर्हन्ता कर्णच्छिद्रका तथा सङ्घः कर्णच्छिद्रकीय एव कार्कवाकवीय इत्यादि ।
बह्वजन्ताभ्या मतुवतुभ्या च । बह्वच परस्मान्मतोर्वतोश्च चतुर्थ्येषु ट्वाः स्यात् ।
सुरुचिमता निर्हन्त सौरचिमत इककटशब्दान् सीङ्मभपादतुरिति वतु नास्त्र-
न्त्यर्थ इतिर्घ इककटवान् तेन निर्हन्त ऐककटवत बह्वजन्ताभ्यामिति किं माला
वता निर्हन्त मालावत तस्य सङ्घः मालावतीय । कूपे बह्वच । बह्वच् लि कूपे
वाच्ये चतुर्थ्येषु ट्वाः स्यात् । दीघवरवेण निर्हन्त दीघवरव कूप तस्य सङ्घः इत्यर्थे
दीघवरव इत्यत्र च इत्यादि । विपाशीत्तरे च । कूप इत्यनुवर्तते विपाशा नाम
नदी तस्या उत्तरे यः कूपः तच्छिन्नभिर्वेदे ट्वाः स्यात् । अवह्वजर्थे आरम्भः । दत्तेन
निर्हन्त दात्त कूप गौप्त तत्सङ्घः दात्त गौप्त । उत्तर इति विपाशाया दक्षिणतः
कूपे दात्त गौप्त च तस्य सङ्घः दात्तीय गौप्तीय । सङ्घलादेशः । सङ्घलादेशतु-
ल्येषु ट्वाः स्यात् । सङ्घलेन निर्हन्त साङ्गल तस्य सङ्घः साङ्गल इत्यादि । सङ्गल
कुक्कल कुम्भलीम गम्भीर मण्डपम् । निधानानीक वेमान सुधतोत्पुटमुद्गलम् ।
उत्पुलतर गीविन्द निवासाहात्मगोहतः । अभिशक्तयः सिकता भल्लपालमुमङ्गलौ ।
सुदत्ती वरुणो राज्ञश्चो बहुलमित्यपि । पुलोमश्च कृपासश्च सद्यो मदज एव
च । सुदक्षश्च सुनेवश्च पलाशीऽन्ये प्रयोगतः । स्त्रीषु सौवीर शान्वप्राञ्च ।
शौवीरदेशे शाल्देशे प्राग्देशे च स्त्रीलिङ्गे वाच्ये चतुर्थ्येषु ट्वाः स्यात् । दत्तामित्रेण
निर्हन्ता दात्तमित्रौ सौवीरनगरी विधूमाधिना निर्हन्ता विधूमाध्री शालनगरी
ककन्देन निर्हन्ता काकन्दौ प्राच्यगनरी । णकीऽरीहरणादेः । अरीहरणादेशतुर्धु
अर्थेषु णक स्यात् । अरीस्यात् । अरीहरणेन निर्हन्तम् आरीहरणकम् । अरी-
हरणकाश्च कृतज्ञा भगली कुन्दवीरणम् । विशाख शिशपाविलौ विपाशः साञ्च-
रायण । किरणद्रवणौ चापि श्वास चान्द्रायणावपि । रैवतीदक्षनौ कुण्ड खदिरा
वैसतायनम् । क्रौटायनश्च वधिर चैगर्तायनः खान्दवा । शिरीषो जाम्बवत्
खाडायना शौसायनस्तथा । श्रैवायणश्च शस्त्रिख्यायनः सोमायनीऽपि च ।

मयत्रश्च वराहश्च शर्करान्ये प्रयोगतः । ऋष्यादेः कः । ऋष्यादेश्चतुर्थं अर्थेषु कः
 स्यात् । ऋष्येण निर्वातं ऋष्यक । ऋष्यन्यग्रोधखदिरा, शर्करान्तर खण्डव ।
 प्रविश स्थूलबाहुर्वरण शमधूसरी । उत्तराश्ला वितानञ्च विहीनञ्चापि
 कर्तृमम् । विधानञ्च विलङ्घ्य परे शिष्टप्रयोगतः । सुतङ्गमादे णि । सुतङ्गमा-
 न्यचतुर्थं अर्थेषु णि, स्यात् । सुतङ्गमेन निर्वातं सौतङ्गमि स्त्रिया सौतङ्गमी
 सुतङ्गमी महाचित्ती विप्रचित्ताऽर्जुनाऽजिरा । शुनश्चेत महापुवास्तथा यक्तीऽव
 मञ्चतः । मुनिचित्ती विप्रचित्ती गदिकीऽन्ये प्रयोगतः । सख्यादे ष्येय । सख्या-
 न्यचतुर्थं अर्थेषु ष्येय स्यात् । सख्या निर्वातं सखेय । सखिश्रीकरचक्राणि चक्र-
 यकञ्च शीफिनः । कृगलोऽशीक वाग्दत्ता सखिदत्तकरस्तथा । सीमवल्गभ-
 यातश्च शमन सुरसीऽसुरा । ख, सद्वाशादेर्बलादेस्त्वणित् । सद्वाशादेश्चतुर्थं
 अर्थेषु ख' स्यात् बलादेन्नु य' । सद्वाशेन निर्वातं साद्वाश्य । सद्वाश यूपकम्पीन
 कश्मीराशीन नासिका । सुगदीसगदीनाशो विवर्णोऽगस्त्रिरेव च । पुलिन
 र'श्चकूटाश्च कीविदारस्तथेव च । अङ्गचूडारमञ्जारा कलिर खडिरस्तथा ।
 मगदो मगधः शूरमेन कम्भार इत्यपि । विकारीऽथ सुपन्यश्च रुपयोऽन्येर्विधीयत ।
 रुपया निर्वातं सौपन्यश्च ख सुपय, सुपन्यादेश्च बलादेस्तावत् बलेन निर्वातं
 वन्यम् । बल पुलमूलञ्चैव कुल दुल नल बलम् । सुरी नदश्च सप्रोक्तो नव
 गत प्रकीर्तिता । पचाटेषाथन । पचाटेश्चतुर्थं अर्थेषु णायन स्यात् । पचैण
 निर्वातं पाचायण । पच चैव तुषाराश्च कुम्भशीकर रोमका । सुवर्णसरली
 नव तीमकी हसकीऽण्डक । अलिक सरकोहस्त विलश्च समनो मत । पथः
 मयी णायने स्यात् पञ्चीत्तरदश स्मृता । पथा निर्वातं पान्याथन । कृशाश्चादे-
 णीय । कृशाश्चादेश्चतुर्थं अर्थेषु णीयः स्यात् । कृशाश्चेन निर्वातं कार्शञ्चीय ।
 कृशाश्चोऽरिष्टशयनाऽरण्यवेश्माऽजिर सुखम् । विशाली वामक कूटी लोमशी
 वनतस्तथा । वर्चोऽरूपूरगा धूमा मौदान्यविनतावपि । सङ्गश्च वायसश्चैव सगर,
 सुन्दरस्तथा । शर्कराप्यव सा प्रोक्ता द्वाविंशतिर्मनीषिभिः । कुमुदादे णिकी
 गर्तादेस्त्वणित् । कुमुदादेश्चतुर्थं अर्थेषु णिक स्यात् गर्तादेरिक । कुमुदेन
 निर्वातं कौमुद्रिकम् । कुमुद गीमदं कर्णं रथकारी मुनिस्थलम् । अश्वत्यः
 गाल्खी दाम यामश्चैव कुटत्रटम् । शर्करा च शिरीषोऽपि द्वादशैते स्मृता वृधै ।
 गर्तादेस्तावत् गर्त्तेन निर्वातः गर्तिक । गर्तं न्यग्रोध कुमुदाश्चत्यक्षूपविककङ्कता ।
 गलाश्च शर्करा जीवं कङ्कटकट वल्गजाः । परिवाप, शिरीषश्च सराङ्ग, पञ्चभिर्दश ।

कर्णादेर्णयनि । कर्णादेश्चतुर्षु अर्थेषु णायनि स्यात् । कर्णेन निर्वृत्तः कर्णा-
यनि । कर्णो वशे क्लिक कुम्भीजीवीऽण्डवान् शपस्तथा । अर्को वशिष्ठ कुलिश
पञ्चजन्यं तथैव च । द्रुपदश्च समाख्याता द्वादशैव मनीषिभिः । रीऽश्मादे ।
अश्मादेश्चतुर्षु अर्थेषु र' स्यात् । अश्वना निर्वृत्तः अश्मर स्त्रियाम् अश्मरा रीगे त
अश्मरी नदादित्वादीप् । अश्मा यूथ भुषी मीनो दर्भाहन्दगुडौ शिखी । खच्छ
काण्डनखाश्चैकादशाऽश्मादौ समीरिता । टणादे स । टणादेश्चतुर्षु अर्थेषु
स स्यात् । टणेन निर्वृत्ता टणसा अभिधानात् स्त्रीत्वम् । टण जलनभौ ऋ
स्वर्ण वर्षं क्ल वलम् । वरणस्य वराण्य सेऽन्नाष्टाबाहुर्मनीषिण । वरणादुद्भव
वराणस तत्र भवा पू' ण्ये वाराणसीति । प्रेक्षादेरिन् । प्रेक्षादेश्चतुर्षु अर्थेषु इन
स्यात् । प्रेक्षया निर्वृत्तः प्रेक्षी प्रेक्षिणी प्रेक्षिण । प्रेक्षा न्यग्रोध फलका बन्धका
धुरकैकटा । क्षिपका ध्रुवका चैव सङ्कटप्रहटौ मती । काशादेरिन् । काशादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु इन स्यात् । काशेन निर्वृत्तः काशिन । काश दास गुह्याऽश्वत्य
पीयूषा कर्करा टणम् । कर्कुरकर्दमौ चैव पलाश विषकण्टका । नडो वनमदि
प्रोक्ताश्चतुर्दश मनीषिभिः । मधुविसादिभ्या मतवत् । आभ्या चतुर्षु अर्थेषु क्रानात्
मतवत् स्याताम् । मधुना निर्वृत्तः मधुमान् । मधुरेण शमीस्यानुकर्मन्ववर्त्म-
शक्तय । आह्वतिर्ऋष्टिवासन्दीचुरैकादश कीर्तिता । विसेन निर्वृत्तः विसवान् ।
विसपाण्ड्यासवाश्चैव कबीरशकटेटका । किशवापार्यणश्चैव द्विमञ्च वरण दश ।
यद्यपि चान्द्रेणैव नोच्यते मतुरख्यर्थे मोज्ज्मभपावतुरित्याभ्यां सिद्धे तथापि देशनाम्नि
णवाधनार्थः । नद्यामख्यर्थे वदसुवास्तादिश्च । सुवास्तादिभिन्नात् चतुर्षु अर्थेषु नद्या
मभिधेयायाम् अख्यर्थवत् मतवत् स्याताम् । इच्छुणा निर्वृत्ता इच्छुमती नदी । एव
शरावती लडुम्बरावती वीरणावती पुष्करावती । सुवास्तादिस्तु सौवास्तवी भागीरथी
नदी सुवास्तादि प्रागुक्त । नडकुमुदमहिषवेतसेम्भी डित् । एथश्चतुर्षु अर्थेषु वतुश्च
डित् स्यात् डिति टेलीप । नडा अस्मिन् देशे सन्ति नडान् कुमुवान् महिवान्
वेतस्वान् । नडशादादल' । आभ्या चतुर्षु अर्थेषु बल' स्यात् । नडा अस्मिन् देशे
सन्ति नड्वल शादल डिति टेलीप शयवाचिन शादशब्दादेव ल्यो न तु कर्म-
वाचिनोऽनभिधानात् इति भागवति । शिखाया बल । शिखाशब्दात् चतुर्वर्थेषु
बल स्यात् । डिद्रानुवर्त्तते शिखा सन्त्यस्मिन् देशे शिखाबल नगर मत्वर्थार्थो
बल सम्बन्धमात्रे इह तु देशे नाम्नेव । उकारादेरीयी नडादे कश्च । उकारादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु ईय, स्यात् नडादिस्तु ईय, कन् च स्यात् । उकारेण निर्वृत्तम् उक्कारी-

४३८ । त्वतौ भावे ।

त्वतौ १॥, भावे ७ ।

साधुत्व जडता, पाचकत्व ब्राह्मणीत्वम् ।

यम् । उत्कर सङ्कर, पर्थे पिप्पली मूलपिप्पली । अश्मार्कसङ्कलान्त्र्यकुलका-
शातपा ऋतु । भस्त्राञ्जिकितवा शाला विशालीतक्रीशशर्करा । खण्डाजिना
ऽनेकतिका सुवर्णविबुकावपि । पलाश खदिर श्याव नाथोनेरौचकस्तथा ।
आर्द्रवर्चन्द्र वृत्तान्त जनकर्म निचाकर । नितान्त वृक्ष कश्चित् स्त्रियीर्णचिबुकी
मत । नडरेण कपीतेक्षु विल्वेतस तच्च च । काष्ठवेवमपि प्लक्ष क्रुञ्चाया स्त्रीऽत्र
सम्भव । नडादि क्रुञ्चाद्यन्तर्गण ईय कनी न इत् । नडेन निर्हत नडकीयम् ।
क्रुञ्चकाया निर्हत क्रुञ्चकीय कनि स्त्र । जनपदे लुप् । देशे तन्नाम्नीति चतुर्थ-
र्थेषु विहितस्य जनपदवाच्ये लुप् स्यात् । ग्रामसमुदायी जनपद पञ्चालाना जन
पद पञ्चाला सन्त्यस्मिन् देशे पञ्चाला कुरव मल्या अङ्गा वङ्गा सुह्ला पण्ड्रा
इत्यादि । इह कस्मान्न भवति उडुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुम्बरी जनपद-
वैदिषी जनपद इति तन्नाम्नीति वर्तते न चेत् लुवन्त तन्नामाभिधेय भवति ।
वरणादेश्च । वरणादेश्चतुर्थे अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् । अजनपदार्थोऽयमारम्भ
वरणाया अदूरभवो ग्राम वरणा एव शङ्क्रीशालल इत्यादिराकृतिगणोऽयम् । शर्क-
राया वा णश्च । शर्कराशब्दाच्चतुर्थे अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् वा णश्च वा स्यात् ।
शर्करा अस्मिन् देशे सन्ति शर्करा पक्षे ण शर्करा उभयत्यक्तपक्षे अबाधितत्वात्
शर्कराकम् ऋष्यादित्वात् शर्कराक कृशादित्वात् शर्करौय कुसुमादित्वात् शर्क-
रिक गर्भादित्वात् शर्करिण काशादित्वात् शर्कारिणम् उत्करादित्वात् शर्करोय-
मिति उक्तश्चातुरर्थिक इति प्रकीर्णकम् ॥ ४३७ ॥

स्याद्यन्तात् त्वतौ स्याता भावेऽर्थे । भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्त येन धर्म्येण अयं
गौरिति प्रतीतिः स्यात् स धर्मो गोशब्दस्य भाव इत्यर्थे साध्या भाव साधुत्व जडता
भावी जडता उभयव पुवत् स्तुतौति पुवङ्गाव । पाचिकाया भाव पाचकत्वम् अत्र
नोपाककोड इत्यनेन निषेधेऽपि कोडगदि पुवदिति विशेषविधानात् पुवङ्गाव ।
एव षष्ठ्या भाव, षष्ठल मैथिल्या भावी मैथिलत्वम् इत्यादौ पुवङ्गाव स्यादेव ।
ब्राह्मण्या भावी ब्राह्मणीत्व दत्ताया भावी दत्तात्वम् उभयव तत्त्वज्ञात्याख्य इत्युक्तेर्न

४३६ । लीकोऽर्घात् सः प्र-स्ति ।

लि-इक ५१, अर्घात् ५१, स ६१, प्र ११, ति ७१ ।

अर्घास्तीकः सः प्रः स्यात् तद्धिते ते । यजुश्चम् । घांस्तु
गीस्त्वम् ।

पुवङ्गाव । अत्र तान्नस्य स्त्रीत्व तान्नस्य च स्त्रीत्वमभिधानात् । अत्र उक्तस्य
त्वत इत्युभयस्य पूर्वोक्तस्य भावविहितत्वादेव सामान्यविशेषत्वाभावात् बाध्यबाधक-
त्वाभावे जडस्य भावो जडत्व जडता । जाड्यम् । एवं गुरोर्भाव गौरव गुरुत्व
गुरुता इत्यादि स्यादेव ॥ ४३८ ॥

श्री रा-टी—तत्र तौ भावेऽर्थे व्यक्तात् तौ स्त । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
भाव, स चानेकप्रकार क्वचिदनेकेषु एकग्रत्यभिज्ञाजनक यथा गीत्वाश्रवादिर्जात
क्वचित् स्वरूपमात्र यथा चैत्रत्व नभस्त्व क्वचित् सस्वन्वित्व यथा शुक्लस्य पटस्य गुल्लत्व
जडता क्वचित् द्रव्यसस्वन्वित्व यथा दण्डित्व विशेषणत्व क्वचित् कर्मसस्वन्वित्व यथा
पाचकत्व गन्तृत्वम् । साधुत्वमिति साधोर्भाव इति वाक्य येन कर्मणा साधुर्य
मिति वृद्धिर्जायते तत्कर्मसस्वन्वित्वमिह भाव । जडतेत्यत्र जाड्यगुणसस्वन्वित्व
जडाया भाव इति वाक्यम् एव पाचिकाया भाव पाचकत्व तत्वे जात्याख्याभिन्नस्य
पुवङ्गाव । ब्राह्मणीत्वमिति जाति, स्नाङ्गेयान्न पुवङ्गाव एवं चन्द्रमुखीत्वमि
त्यादि ॥ ४३८ ॥

लेरिक् लीक् तस्मात् नास्ति घौ यत्र सीऽर्घं तस्मात् । दीर्घवर्जात् लीक
परस्य सस्य य स्यात् तकारे परे, तकारस्तु प्रकरणवत्तात् तद्धित एव । यजुषो भाव
यजुश्चम् एवं हविह गिरी भाव गीस्त्वम् अत्र व्यनक्तयौति दीर्घे विरामे ईप्सस्य
विसर्गे पुनर्विसर्गस्य सकारे षत्वप्राप्तौ दीर्घपरतान्निषेध । एव घूर्त्वम् । लीक.
कि वभूस्तराम् । तद्धिते तकारे इति कि यजुस्तेन पठितम् ॥ ४३९ ॥

श्री रा टी—लेरिक् लीक् तस्मात् न घं अर्घस्तस्मात् तीति षीकान्त दन् ।
लेरिक् परस्य सस्य य स्यात् तसन्नतकारे परे न तु परस्य यजुश्चमि यजुषो
भाव इति वाक्यं घांत् घूर्त्वं लेः कि कुर्युस्तरा कुर्युस्तमाम् ॥ ४३९ ॥

४४० । चूत् साम्ये ।

चूत् ११, साम्ये ७ ।

उपमानार्थे चूत् स्यात् । कृष्ण इव कृष्णवत् ।

४४१ । मतुरस्त्यर्थे ।

मतु ११, अस्ति अर्थे ७ ।

अरस्ति यस्यामी श्रीमान्, विदुषान् दोषान् ।

सनस्य भावः साम्यं तस्मिन् स्याद्यन्तात् चूत् स्यात् उपमानेऽर्थे चकारोऽव्ययार्थे कृष्ण इव कृष्णवत् शिवी भाति एव कृष्णमिव शिव मन्त्रे कृष्णवत् एव सर्वविभक्त्यन्तात् चूत् इत्यये कृतं विभक्त्यर्थं । द्रव्यसाम्ये यथा कुवेर इव धनौ कुवेरवत् गुणसाम्ये चन्द्र इव गुणं चन्द्रवत् गुणहीनं अन्ववत् क्रियासाम्ये तपस्विवत् ॥ ४४० ॥

श्री-रा टी—समस्य भावः साम्यम् उपमानम् । कृष्णवदिति अभिधानात् उपमानं क्रियापिठिष्यीय तेन पुत्रेण तुल्यं स्त्री पुत्रेण तुल्यं पिङ्गल इत्यादि गुणतुल्यं न स्यात् । एव शिवमिव विष्णु पश्यति शिववद्विष्णु पश्यति ब्रह्मणेन तुल्यं वर्तते राज्ञवत् वर्तते ब्राह्मणवत् क्षत्रियाय ददाति व्याघ्रवन्मार्जारविभेति देवदत्तवत् यज्जदपास्य धनं साधुवत् शुद्धे प्राकाराः पीपरी क्रियाग्रहणं नानुषज्यते । परे तु लोपोभावेऽप्येव चूत् ल्यं कुर्वन्ति भाष्यविरोधात् तच्चन्दो न मन्यते किन्तु त्वन्तादेव रानातरावन्त्या यन्त्यकन् सूत्रमिति । अहं च । अर्द्धतौल्यं पचाद्यनन्तरर्द्धेऽप्युक्तं स्यात् । राजानमर्हति वत्स राजवत् वत्स मुनिवत् वत्समं अन्विधानात् ब्राह्मणमर्हति वत्सम् इत्यलं न स्यात् ॥ ४४० ॥

तदस्यासीत्यर्थे स्याद्यन्तान्मतु स्यात् तेन प्रथमान्तादियर्थः । सतीरुकार त्रिचोऽदिति तुणर्थे स्त्रियामीवर्थश्च । तेन श्रीमान् श्रीमती । विद्वान् अस्ति यस्य विद्वान् श्रव सती परे वसीर्वकारस्य उकारविधानसामर्थ्यादेव अकाराण्डत्वेन प्राप्तव्यं वतुं बाधित्वा मतु स्यात् । ततश्च सती परे वकारस्य उकारे नदन्मावित्यनेन दान्तत्वनिषेधात् विरामाभावे स्वसुध्वंसिति दणोऽप्राप्तेः षत्वम् । एव दीरस्ति अस्य दोषान् । मत्वादीनां स्थानमाह दुर्गसिंहः । भूस्मिन्दा प्रशंसामु निययोगितशायने । समर्गेऽस्ति विवचाया मत्वादयो भवन्त्यनी इति । एष्वर्थेषु यदा-

४४२ । सोऽङ्ग-भपादतुः ।

म-अ-उङ्-म् भपात् ५।, वतु १। ।

मकारोऽङ्गोऽवर्णोऽङ्गो मकारान्तादवर्णान्तात् भपात्ताच्च वतुः स्यादस्यर्थे । लक्ष्मीवान् यशस्वान् भास्वान् किंवान् ज्ञानवान् विद्यावान् विद्युत्वान् ।

ऽस्तीति विक्त्वा क्रियते तदा मत्वादयो भवन्तीत्यर्थे । क्रमिणीदाहरणानि । मन्त्रि बहुल्वे गाव सन्त्यस्य गोमान् । निन्दाया पापी । प्रशसाया रूपवान् । नित्ययोनि क्षीरिणी हृत्वा अतिशयने उदरवती कन्या । ससरे दण्डो पात्य । अत्र न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीह्येदर्थप्रतिपत्तिकार इति प्राञ्च । तेन शोभना बुद्धिरिति कर्मधारये सुबुद्धिमान् ज्ञान इति न स्यात् । शोभनं बुद्धिर्धस्यासौ सुबुद्धिरिति बहुव्रीह्यैव तदर्थप्रतिपादनात् । ननु वर्जयेत् दिदल श्ली कुष्ठौ मास चयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारौ सर्वच्च तरुणज्वरी । अत्र कर्मधारयात् कथमिन्निति चेत् सत्यम् । तरुणज्वरी यस्येति बहुव्रीह्या ज्वरस्यास्तित्वमात्र प्रतिपाद्यते न तु ज्वरम्यातिशयाथ प्रतिपादयितुं शक्यते तेनावातिशयाथो मत्वर्थीयस्यादेव । एव मत्वर्थीयात् सङ्घर्षो मत्वर्थीयो न स्यात् । यथा धनमस्यास्तीति धनवान् पुनर्वनवानस्यास्तीत्यर्थे भभात्तादपि वतुनं स्यात् । असङ्कपत्यत्वादिव यदाज्ञानमल्लस्य ज्ञानी पुनर्ज्ञानिन सन्त्यस्य इत्यर्थे ज्ञानिमान् राजा इति ॥ ४४१ ॥

श्री-रा-टी—अस्ति अर्थो यस्य यस्मिन् वा अत्यर्थस्तस्मिन् अन्यर्थो विद्यमानसम्बन्ध प्रगल्भादस्यास्मिन्नेत्यर्थे मनु स्यात् य प्रगल्भनिर्दिष्ट सोऽस्ति चिह्नवति । श्रीमानिति उदित्वादलसोऽधीरिति घं, त्रिद च इति नुष् श्रीरस्यास्मिन्निति वाक्येऽपि श्रीमान् विदुषामिति वसोर्वस्योन्वात् नद तसौत्वस्यर्थे इति दान्तलनिषेधात् क्लिलादिति ष । एव दीप्मानिति । यवादेश्च । यवादेरन्यर्थे मनु स्यात् । यवीऽस्यास्मिन् वास्ति यवमान् एव तिमिमान् । यव स्तिमि कृमि २० त्रांश्चा क्रुद्धा हरित् गरुत् । ऊर्ध्वं चामि ककुद्रस्मिद्रुम द्रम धुरन्धरा । कान्तो नु पसुसानूनि भानुसिद्धप्रशुविन्दव । वस्तु चारु हनु प्रीक्त श्रेष्ठ शिष्टप्रयोगत । इह यवद्राक्ष क्रुद्धाभ्योऽवर्णान्तात् तिमि कृमि भूमि ऊर्ध्वं चामि रश्मि द्रुमेभ्यो मुडत्वात् हरित्

गरुत् ककुद्गी भपान्तत्वात् इतरभ्योऽसञ्ज्ञत्वात् प्राप्ती वतुर्वाध्यते दिङ्मान्
शोधुद्गादित्यादि स्यानिवत्त्वात् वतु ॥ ४४१ ॥

मय अय मौ, मौ उडौ यथोक्ती मोडौ, मोडौ च मय अय भपञ्चेति तस्मात् ।
लक्ष्मीरस्यस्य लक्ष्मीवान् एव यशस्वान् भास्वान् इत्युभयत्र दांतलनिषेधात् सस्य
न विसर्गः । एवं विद्युत्वान् इत्यत्र तकारस्य न द । अत्र कुमुदवेतसानामल्लोपी
वतौ नडस्य तु वतु बलयोरिति मनीषादित्वात् कुमुदानि सन्त्यस्य कुमुदान् । एवं
महिषान् नडान् नडल' । अत्र रज आदित्वाइल एव वतौ राज्ञ' प्रशसार्था
न लोपाभावी निपात्य । शोभनी राजा अस्यस्य राजन्वान् देश अन्यत्र
राजवानिति ॥ ४४२ ॥

श्री-रा-टी—म च अय मं ममुङ् मीङ् च म च अय भपञ्च तत्तस्मात् भूप्रत्या-
हार । लक्ष्मीवान् इति लक्ष्मीरस्ति अस्यास्मिन् वा इति वाक्यम् । पूर्ववत् र्वं,
नुष् स्थान्तर्लुप् च । अवर्णोऽमुदाहरति यशस्वान् भास्वान् इति मान्तमुदाहरति
कि वान् इति अवर्णमुदाहरति ज्ञानवान् अज्ञावानिति भपान्तमुदाहरति विद्यु-
त्वान् इति तांतत्वात् दम् । मतीरपवादः । सञ्ज्ञायाञ्च । सर्वस्मात् ले सञ्ज्ञाया
विपत्रेऽन्त्यर्थे घतु स्यात् अहिरस्यस्या अम्या वा अहीवती कपीवती अनीवती अशि
क्रौवान् गाम' । नाम्नस्तर्धे चीर्ध इति र्वं । चक्रास्थिकक्षासनाना चक्राष्टी-
कक्ष्यसन्धी वतौ । एषामेते आदेशा स्युः सञ्ज्ञायां वतौ । चक्रमस्तस्यास्मिन् वा
वक्रौवान् असञ्ज्ञाया चक्रवान् अस्थ्यस्तस्यास्मिन् वा अष्टौवान् अन्यवास्थिमान्
कक्षास्तस्यास्मिन् वा कक्षौवान् ऋषिमेदः अन्यत्र कक्षावान् । आसनमस्तस्यास्मिन्
वा असन्दीवान् ग्राम अन्यत्र आसनवान् । उदकसीदन् वृष्युदध्नी । उदकशब्दस्य
उदन्नादंशः स्यात् अनयोरर्थयोर्वतौ । उदकमस्तस्यास्मिन् वा उदन्वान् ऋषिः
समुद्रश्च उदकम् आधीयते यस्मिन् स उदधिर्घटादिरपि तेन उदन्वान् घट
उदन्वन् मेघ उदकवान् घट इत्यत्र तु सम्बन्धभावविवक्षणात् । प्राण्यङ्गचुद्रजन्तु-
रीगादादन्ताहा । प्राण्यङ्गवाचकात् चुद्रजन्तुवाचकात् रीगवाचकाच्चाकारान्तात्
घतुर्वा स्यात् अस्तर्धे । चूडास्तस्यास्मिन् वा चूडावान् पक्षे चूडादित्वात् लः, चूडालः
कर्णिकालः शिखाशब्दात् इना ली बाध्यते शिखावान् शिखी यूकास्तस्यास्मिन्
वा यूकावान् यूकाल' । विवर्चिकावान् विवर्चिकालः मूर्च्छावान् मूर्च्छाल' ।
एभ्यः किं शिखावान् आदन्तादिति किं हस्तवान् सङ्कुलवान् ज्वरवान् । चूडादि-
पाठात् विकल्पे सिद्धे वा ग्रहण नियमार्थं तेन बलभावपक्षे ल एव ॥ ४४२ ॥

४४३ । सङ्घेधास्मायात् विन् वा ।

सङ्घेधा—अस् मायात् ५।, विन् ११।, वा ११। ।

सङ्घी मेधावी तेजस्वी मायावी । पक्षे सङ्घान् इत्यादि ।

४४४ । नैकाजादिन् वा ।

नैकाजात् ५।, इन् ११।, वा ११। ।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यात् अस्यर्थे । ज्ञानी शिखी ।

सङ्घे च मेधा च अस् च माया चेति यस्मात् । एभ्यो विन् स्यादाख्यर्थे । सङ्घे अस्यस्य सङ्घी अत्र दान्तत्वनिवेधाभावादिरामे चूडिते कुडादि ॥ ४४३ ॥

श्रीरा-टी—सङ्घे च मेधा च अस् च माया च तत्तस्मात् । एभ्योऽस्यर्थे विन् वा स्यात् । सङ्घीति हनपूर्वेति घं नीलुप्फेधाविति न लुप् । एवमेधावी मेधावान् तेजस्वीति असन्तत्वादिन् एव पयस्वीति ज्योत्स्नादित्वात्तापस पक्षे तपस्वान् । एव मायावी मायावान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् आमयावी आमयावान् नाम्नाख्यर्थेऽचीर्घ इति आमयीति । ऊर्जोऽस्य साहङ्कारे । ऊर्जशब्दात् विन स्यात् तन्निवर्त्यं साहङ्कारे । उर्क् अन्यस्यास्मिन् वा ऊर्जस्वी साहङ्कारे अन्यत्र ऊर्जान् ॥ ४४३ ॥

न एको नैकः नैकोऽप्यस्य स नैकाच् नैकाच्चासौ अथेति नैकाज तस्मात् । ज्ञानमख्यस्य ज्ञानी एव शिखी । एव माला अस्यास्तीति माली ततः स्वार्थे कप्रत्यये मालिक एव दण्डिक इत्यादि । वाशब्दोऽत्र मत्वादीनां विषयव्यवस्थापकः । तेनेशं विवर्णयामि । यवादेरख्यर्थे वतुर्न स्यान्मतुरेव । यथा यवमान् इत्यादि । ते च यवी द्राक्षा ककुत्क्रुक्षा गरुत् भूमि सिमि ह्रमि । हरिदुर्मि टश् भ्यस्तु वतु नेच्छन्ति पण्डिता इति । चुद्रागीवाभ्यामपीति कातन्ता । द्रुमकर्णवधेभ्योऽपीति जौनरा । एव पूरणप्रत्ययान्तात् वयसि इनेव । पञ्चानां पूरण पञ्चमो दिवसो मासी वत्सरो वा सोऽस्यास्तीति पञ्चमौ पुत्रः । वयस्तु जतपरमायुः । परमायुस्तु प्राणधारणकालः । तेन पञ्चमवान् वृद्धः । तथा अस्वाङ्गात् प्राणिस्थइन्दात् निन्दितरीगात् । कटकवलयी हारकुण्डली कुण्डी । अस्वाङ्गात् किं स्तनकेशवती । प्राणिस्थात् किं धवखदिरवान् देशः । इन्दात् किं हारवान् । निन्दितरीगात् किं

ज्वरवान् । सर्वपूर्वात् । सर्वबीजी सर्वकेशी । धर्मशीलवर्णान्तात् । विप्रस्य धर्मी
विप्रधर्म सोऽस्यास्तीति विप्रधर्मी पण्डितशीली ब्रह्मवर्णी तदन्तात् किं धर्मवान्
वर्णात् सञ्जायाम् । वर्णी ब्रह्मचारी । अन्यत्र वर्णवान् । हस्तदन्तकरान्नाम्नि । हस्ती
दन्ती करी गज । नास्ति किं हस्तवान् योधः । ब्रीह्यादेः । ब्रीहिरस्यास्तीति
ब्रीही कर्षकः एव शाली । रुढदेशे पुष्करादेः । पुष्करिणी । पुष्करादिस्तु ।
पुष्कर उत्पल नड विस तमाल कपित्थ कुसुद मृणाल कर्दम शालूक करीष
क्षिरण्यादि । रुढदेशे किं पुष्करवान् हस्ती । मनन्तमान्ताभ्यां नाम्नि । दामिनी
सोमिनी । नाम्नि किं दामवान् सोमवान् मकारोऽवादनः । एव सुखी दुःखी
अलीकी च कर्णणी कृपणी हली । कृपी कुखी प्रतीती च इत्यादेरिन् विधीयते ।
अथ निपात्या । पार्थिवधमनिधामीनी वास्तार्थे । पार्थीनः पार्थिमान् धमनीनः
धमनिमान् । शाकसमूही महाशाकी वा शाकी पलालसमूही महापलाली वा
पलाली । तथाहि शाकी पलाली सरसी शाकाद्यधमहृत्त्वयोरिति रत्नाकरः ।
कट्टशाकी पलाशीभ्योस्तार्थे न तासां ऋक्षश्च । कट्टणः शाकिनः पलाशिनः ।
कट्टर्नागमाता गोधा वा । लक्ष्मीशब्दादस्तार्थे वा डन । लक्ष्मण डित्वात् टिलीपः ।
पत्रे लज्जीवान् । मलादीमसो वा । मलीमसः । पत्रे फलादित्वादिने मलिनः ।
पत्रे मलवान् इति । आमयादाविन् । आमयावी ॥ ४४४ ॥

ग्रीरा-टी—नास्तोकाच् यस्य नैकाच् नैकाच्चासावश्येति नैकाजस्तस्मात् ज्ञानीति
ययोर्लोप इत्यकारलोपः । अभिधानादादन्तात् शिखादावपि शिखीति । शिखा-
दिर्यथा । शिखा वीणा घृणा संज्ञा पताका वडवाटका । मनीषा मेखला दष्टा
शाखा केका गदा यवा । वीणा माला फला माया परे शिष्टप्रयोगतः । पत्रे शिखा-
वान् वोणावानित्यादि । नैकाजतोऽसुखादेरिकः । सुखादिवर्जितादनेकाचोऽका-
रान्तादिकः स्याद्वा । ज्ञानमस्त्रस्यास्मिन् वा ज्ञानिकः दण्डिकः पत्रे ज्ञानी ज्ञान-
वान् । असुखादेरिति किम् । सुखी सुखवान् । सुखादिर्यथा । सुख दुःख
हलानीक कृच्छवान् व्रतोद्यमाः । मानोत्साहलकीद्वाम मुकुलः सवकः फलम् ।
परिणाइनयारीहाऽवरीह निचुला अपि । व्यायाम वर्मकर्मणि तप्त प्रतिप कर्म
च । कच्चा प्रणयसीढाऽस्योपयाम करुणापि । कृपणेन सह प्रीता परे शिष्ट-
प्रयोगतः । धर्मशीलवर्णान्तादिन् । धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्चास्तार्थे इन्
स्यात् । द्विजधर्मी भिक्षुशीली विप्रवर्णी । अन्तादिति धर्मवान् शीलवान् ।
करदन्तहस्तादिभ्यः । एभ्यो गजे वाचोऽस्तार्थे इन् स्यात् । करी दन्ती हस्ती

अन्यत्र करवान् दन्तवान् हस्तवान् । मालायां चेपे । मालाशब्दात् चेपे गम्यमाने-
ऽस्यर्थे इन् स्यात् । माली अन्यत्र मालावान् शिखादिपाठात् माली च । पूरणान्तात्
वयसि । पूरणान्तात् वयसि गम्यमानेऽस्यर्थे इन् स्यात् । पञ्चमी मासी वर्षोऽस्य
पञ्चमी उट्टं दशमी वृद्ध अन्यत्र पञ्चमवान् । वर्षात् व्रजचारिणि । वर्षशब्दात्
व्रजचारिण्यर्थे इन् स्यात् । वर्षी व्रजचारी अन्यत्र वर्षवान् । अर्थतदन्तादाका-
ङ्क्षिणि । अर्थशब्दात् अर्थशब्दान्ताच्चाकाङ्क्षिण्यर्थे इन् स्यात् अस्यर्थे । अर्थो
याचक धान्येनार्थं धान्यार्थं सोऽस्यास्ति धान्यार्थी यवार्थी अन्यवार्थवान् । मन्मान्ता-
ब्राह्मि । मनन्तात् मान्ताच्च सञ्जायामिन् स्यात् अस्यर्थे । प्रथिमिनी दामिनी मान्ता-
त्सीमिनी यामिनी खभावात् स्त्रीलम् । पुष्करार्ददेशे । पुष्करादिभ्यो देशे वाच्येऽस्यर्थे
इन् स्यात् । पुष्कराणि तीर्थानि अस्मिन् देशे सन्ति पुष्करिणी पद्मिनी उत्पलिनी ।
पुष्करोत्पल शालूक शिरीष पद्मकर्दमा । तमाल नलकास्त्रील तरङ्गकुसुमानि च ।
यवस कैरव चापि प्रीक्षान्यत्र चतुर्दश । खभावादस्यापि स्त्रीलम् अन्यत्र पुष्करवान् ।
प्राणिस्थादतोऽस्माद्वाचसे । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिष्ठस्तस्मादकारान्तात् साङ्ग-
वर्जितात् चसे इन् स्यात् अस्यर्थे । कटकवलयिनी शङ्खनूपरिणी स्वाङ्गात् सनकेश-
वती अत इत्येव चित्रकमलटिकावती च इति किं शङ्खवती नूपुरवती सिन्दूरवती ।
रोगगर्ह्याच्च । रोगवाचकात् निन्दावाचकाच्च प्राणिस्थादन्तादस्यर्थे इन् स्यात् ।
कुठ्ठी किलासी शूली गर्ह्यात् कुकुदावर्त्ती ह्य प्राणिस्थादिति किं पुष्पफलवान्
पुष्पवान् । अत इति किं मूर्च्छावान् । सर्वपूर्वाक्षेर्वाङ्गरपूर्वात्तु बलात् । सर्वशब्द-
पूर्वाक्षेरत इन् स्यात् अस्यर्थे बलात्तु वाङ्गरपूर्वात् । सर्वधनो वार्षुषिक सर्वकेशी
जट बाहुवली ऊरुवली सर्वबलीति पूर्वेषु । नावादेरिको वा । नावादेरस्यार्थे
इक स्याद्वा । नौरस्ति यस्यासौ नाविक, । नौ कुमारी सभा माया यवखदा
करणेन हि । पचे नौमान् यवखदावान् मायाशब्दस्य शिखादित्वात् मायी
मायावाच । ब्रीहिसौ । ब्रीहिशब्दादस्यार्थे इन्निकौ स्याताम् । [ब्रीहिरस्ति
यस्यासौ ब्रीहौ ब्रीहिक यथोर्लोप इति इकारलोप पचे ब्रीहिमान् । शिरसः
शीर्षं च वती । शिरशब्दादस्यार्थे इन्निकौ स्याता तयो शीर्षादंशश्च वतौ च ।
शिरोऽस्यास्ति शीर्षो शीषिक पचे वतौ शीर्षवान् । स्वाङ्गात् वृद्धौ । स्वाङ्गवाच-
कात् वृद्धौ वर्तमानादस्यार्थे तौ स्याताम् । कर्षो कर्षिक पचे कर्षवान् फलादि-
त्वात् कर्षिन् । न म्रार्थे । म्रा अर्थे तौ न स्याताम् । दण्डोऽस्त्रास्मिन्नित्यर्थे दण्ड
वान् दण्डोऽस्त्रस्यासौ दण्डौ दण्डिक, दण्डवाच । अकार्यादिकृत, । कार्यादि-

४४५ । शं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः ।

श क भ्या ५॥, य—भा १॥ ।

शय. शयुः शन्त' शन्तु' शन्तिः शंवः शन्भः ।

४४६ । गो तृण मेघा दन्त काण्ड द्यु वल
बलि पर्व चूडा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश
रजः फलोर्णा शृङ्ग निद्राऽर्शी वातादेर्मिन् सेरो-
रेरमोलेभ तलेल श न ण रववलेनयारकाल्व-
किन् वा ।

गो वातादेः ५॥, मिन् किन् ११, वा ११ ।

एभ्य एतं क्रमात् स्युरस्यर्थे वा । गोमौ ।

वर्जितात् कृदन्तात् तौ न स्याताम् । पाचकवान् कारकवान् खेडवान् कुम्भकार-
वान् ईश्वरवान् हिस्रवान् । णर्कोऽनध्वं वरी वस्त्या धान्यद्रव्यादयः स्मृता । यथा
भान्यवान् द्रव्यवान् पुण्यवान् मान्यवान् सत्यवान् भाग्यवान् अपत्यवान् इत्यादि
प्रयोगानुसारेण ज्ञातव्या । कार्यार्देस्तु कार्यी कार्यिक कायवान् । कार्यार्दव
गृहस्थान् पीतभोगादयो सता । जातरतखुलादेः । जातिवाचकात् तखुलादि-
वर्जितास्तौ न स्याताम् । व्याघ्रवान् गजवान् अश्ववान् इत्यादि । तखुलादेस्तु
तखुलौ तखुलिक, तखुलवान् । कर्पटी कर्पटिक कर्पटवान् इत्यादि । यदुक्तम् ।
एकाक्षरात् कृतो जातिः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृताविति ॥ ४४४ ॥

शम् कम् इति मान् धात्वान् एतं सप्तप्रत्ययान् स्युरस्यर्थे । शम् अस्त्यस्य
शय अव टिलोपभावबीज व्यटर्लोप इत्यत्र दृश्यम् । एव नट तसावित्यत्र
गत्रा निर्दिष्टमनित्यसिति न्यायात् दान्तत्वनिषेधाभावे मस्यानुस्वार । एव अयु-
रित्यादि ॥ ४४५ ॥

यौरा टो—अस्य कश्च तौ ताभ्याम् । यस्य युस्य तस्य तुस्य वस्य भस्य ते । अय
इति यमटर्लोपाभाव, युसमाभ्याहृतये ॥ ४४६ ॥

उदाहरणं बोध्यम् ॥ ४४६ ॥

४४७ । नाम्नास्त्यर्थेऽचो र्वः ।

नाम्नि ७, अस्त्यर्थे ७, अच ६, र्व १ ।

स्वामौ, तृणसः, मेधिरः, रथिरः दन्तुरः, काण्डीरः,
अण्डीरः, द्युमः द्रुमः बलूलः, वातूलः बलिभः तुन्दिभः
पर्वतः, मरुत्तः, चूडालः, मांसलः, फेनिलः, पिच्छिलः,
लोमशः, त्रोमशः, पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, आद्यः, मधुरः,
कुञ्जरः, केशवः मानवः, रजस्रला, कृषीबलः, फलिनः,
वर्हिणः, ऊर्णायुः, अहयुः, शृङ्गारकः हृन्दारकः, निद्रालुः,
दयालुः, अर्शसः, वैजयन्तः, वातकी, अतिसारकी ।

श्रीराटी—गौश तृणश्च मेधा च दन्तश्च काण्डश्च द्युश्च बलश्च बलिश्च पर्वश्च चूडा च फेनश्च लोमश्च च प्रज्ञा च मधु च केशश्च रजश्च फलश्च ऊर्णा च शृङ्गश्च निद्रा च अर्शश्च वातश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् मिश्रं सञ्च इत्यञ्च उरञ्च ईरञ्च मञ्च कलञ्च इभश्च तञ्च लञ्च इलञ्च शञ्च नञ्च णञ्च रञ्च वञ्च बलञ्च इनञ्च युञ्च आरकञ्च आलुञ्च अञ्च किञ्च तत् । गीमीति ह्यनपुषेति र्वं पूज्य इत्यर्थः । यद्यपि सामान्ये-
नीकं तथाप्यभिधानात् अश्वविशेषे ज्ञातव्यः । तेन गीस्यो, पूज्येश्वरयोगभिधानं पञ्चे गीमान् ॥ ४४६ ॥

अचो दीर्घं स्यादस्त्यर्थप्रत्ययेषु नाम्नि वाच्ये । स्त्रीऽस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः । गवादित्वाङ्गिनि अनेन दीर्घः । अस्तज्ञाया स्वशब्दस्य गवादित्वाभावे स्ववान् इति ण्वम् अङ्गीवान् । शरादेर्नाम्नि वती दीर्घः शरावती । शरादिस्तु । शरं वशं पञ्च धूमं अहिं कपिं मणिं मुनिं चन्द्रं इत्यादि । अत्र येभ्यो वतुर्न सन्धवति तेभ्योऽपि नाम्नि वतु स्यात् शरादिगणपाठसामर्थ्यात् । नाम्नि किं शरवान् ग्रामः । अजिर खदिर खपुर पुलिन मलय कारण्डव चक्रवाक वर्जवह्वची वती नाम्नि दीर्घः । उडुन्वरावती मशकावती नाम्नि किं मशकवान् ग्रामः । तृणादे र्दन्त्यः । तृणसः । तृणादिस्तु । तृणं पर्यं नडं वर्षं स्वर्णं टलं बलं जलं । ८ । मेधादेरिरः । मेधिरः रथिरः इत्यादौ ययोर्लोप इति इवर्णावर्णयोर्लोपः । दन्तादेरुरः । दन्तुरः इति पाददन्तेत्यत्र पादशब्दस्य व्यवस्थावाचिन्वात् नददादेशः । काण्डादेरीरः ।

दीर्घां काण्डीर' अण्डीर' । द्यु आदिर्मः । द्युम, द्युम, । बलादेकल, दीर्घा । बलूल' ।
 गन्नादिस्तु । बल वात कलाद दन्त गल । बल्यादेरिभ । बलिभ । बल्या-
 दस्तु । बलि तुन्दि वटि । ३ । पर्वदिस्त । पर्वत मरुत । चूडादिलं ।
 चूडाल । चूडादिस्तु । चूडा सिधन् गडु नाभि वीज प्रज्ञा निष्पाव पाश हनु
 कर्ष मणि सक्थि लक्ष्मी मास स्नेह जटा वत्स पण्ड श्याम चदशीत पुष्क पिङ्ग
 पक्कन पृथु मञ्जु कण्डु कपि जटु चटु पत पर्व ऋदु कृष्ण पेश फेन शेषन् । ३७ ।
 फेनादेरिल । फेनिल । फेनादिस्तु । फेन पिच्छा ध्रुवका ध्रुवका प्रज्ञा पूर्णा
 कल पादक द्रीहि पाणि धमनि । ११ । लीमाद् श तालव्य । लीमश । लीमा
 दस्तु । लीम रीम रुरु बभु हरि तरु कपि खर्ष कर्क । १० । पामादिर्न ।
 पामन । पामादिस्तु । पाम शाम शेष दद्रु कृमि बलि वाम अङ्ग । ८ । प्रज्ञा-
 दगा । पित्तात् इडौ प्राज्ञ । प्रज्ञादिस्तु । प्रज्ञा यज्ञा अर्चा वृत्ति शर्करा सिकता
 शीतम्ना । ७ । शर्करादिभ्य स्त्रियामौप् वक्तव्य । मध्वादेर । मधुर । मध्वादिस्तु ।
 मधु कुञ्ज शशि उप पुष्क मुख नख पाश पाण्डु बन्धु खलता सिन्धु कच्छु । कच्छा
 हस्त । कफुर । केशाटव येशव । केशादिस्तु । केश मणि हिरण्य कुमार
 वान्य विष्णु राजी इटगा गाण्डी अजक । १० । रज आदिर्बल । रजस्वला । रज
 पादस्तु । रजस् कृषि दन्त पुब भाट उत्साह शिखा परिषत् पर्वत् । ८ । कषो
 दन्तात्तल इत्युभयव नाम्नप्रत्यये दीर्घ । फलादेरिन । फलिन । फला
 दस्तु । फल वह्न शङ्ख सल । ४ । ऊर्णादियुं । ऊर्णायु । ऊर्णादिस्तु । ऊर्णा
 प्रत्यय गभम् । ७ । अह्यु दुभय इत्युभयव युवर्जनात्प्रत्ययेर्लोपः । शृङ्गादेरारक ।
 शृङ्गाक एष हन्तारक । निद्रादेरालु । निद्रालु । निद्रादिस्तु । निद्रा दया
 तन्त्रा यज्ञा कृपा रुदय । ६ । अर्श आदेर । अर्शस । अर्श आदिस्तु । अर्शस्
 वेनशक्ता उरस् सदर चतुर पक्षित जटा घाटा अङ्ग इत्यादि । वातादि किन् ।
 वातको । वातादिस्तु । वात अतिसार प्रतिसार । ७ । अव वाशब्दस्यानुक्तसमु-
 त्पत्त्यात् सर्वेभ्य शालिन् वा स्यादन्वयः । श्रीशाली जनशाली तेज शाली गोशाला
 इत्यादि ॥ ४४७ ॥

श्रीरा-टी—सञ्ज्ञायाम् जन्मार्थे त्ये परेऽर्चोर्घ' स्यात् । प्राधिकं च तत् ।
 आसीद्वर, पक्षे स्ववान् । गोश्वो गवादी । लणादे स । लणस लणादिश्चातु-
 रार्थिके छक्तः पक्षे लणवान् । मेधादेरिरः मेधिर इति मेधास्ति यथा यस्मिन् वा
 आदिशब्दात् रधिर रधिकः रथवान् । दन्तादुर । आदिशब्दोऽन ग प्रयुज्यते

प्रयोजनाभावात् दन्तुर इति चन्नतेऽभिधानात् । अन्यत्र दन्तवान् । काण्डादेर । काण्डर इति पक्षे काण्डिक काण्डवान् आदिशब्दादखीर पक्षे अखवान्, द्यु आदेर्मं द्युशब्द दिवसवाचक द्युम इति द्युमान् आदिशब्दात् द्रुम इति द्रुमशब्द इच्छावयववाचक पक्षे द्रुमान् । बलादेरुल । बलूल इति पक्षे बलवान् बलवाती गलदण्डौ ललाट पञ्चमी मत । बल्यादेरिभ, बलिभ इति ययोर्लोप इतीकार-लोप । पक्षे बलिमान् । बलितुण्डिलयस्त्रय, । पर्वादित् । पर्वत इति पक्षे पर्ववान् आदिशब्दान्तरत् नद तसादिति नदम् । चूडादेर्ल चूडाल इति पक्षे चूडा चूडवान् । चूडा मणौ मास गडुश्च नाभि प्रज्ञा कपि पाशुपत् च कर्ण । सिन्धो च निष्पाव स्रष्ट कण्ठ स्नेहश्च पेष पृथुपत्र पर्ण । वीजस्यामोटकं कर्तुं बहु फेनेश्च सक्थि च । जहा पशुर्हंतु सूक्ष्म श्रीशने पटुमञ्जर । घाटाकाल जटाक्षेपे बल-वत्यस एव हि । चूडादौ कथिताश्चेति वत्सल स्नेहवत्यपि । अथ प्राण्यङ्गमावन्त तथा कक चुद्रजन्तव । घाटा अस्ति अस्यास्मिन् वा घाटाल फेनादिवात् घाटिल एव कालन कालनिन अद्याच्चन्द्रादिभिर्नोच्यते । जटाल, जटिल चेपे अन्यत्र घाटा-वान् कालवान् जटवान् बलवति असल अन्यवासवान् दुर्बल स्नेहवति स्नेहल अन्यत्र स्नेहवती गौ । प्राण्यङ्गावन्तात् कर्णिकाल कर्णिकावान् गज । शिखायां प्राण्यङ्गलेऽपि अनभिधानान्नेह शिखीति पूर्वणैव प्राण्यङ्गश्च किं शिखावान् शिखा वेदस्याङ्ग न तु प्राणिनः । रुगावन्तात् सूक्ष्माल विचर्चिकालः । चुद्रजन्तावन्-त्वात् यूकाल सच्चिकाल इत्यादि । आवन्तादिति किं हसवान् ज्वरवान् मशक वानित्यादि । फेनादेरिल' । फेनिल इति । फेन कर्णोदक प्रज्ञा भुवका भ्रुवका कला । पिचिण्ड यवपिच्छाश्च कोकब्रीहि गुह्यायहा । जहा पादोदक पङ्क कर्णं तुण्ड शटा वसा । शर्करा सिकतादिष्वे चेपे काल घटा जटा । पार्णिश्च धमनिश्चैव फेनादौ परिकीर्चिता । कैश्चित् गुह्यायहशब्दौ न पठ्यते । पार्णि-धमनिभ्यामीनी वा । आभ्यामीनी वा स्यात् अन्यर्थे । पार्णिन पार्णिन पक्षे पार्णिवान् धमनीन धमनिन, पक्षे धमनिवान् । लीमादे, श । लीमश इति । लीम रोम तरुर्मान वरुवर्कौ कपिहवि । बहुबन्ध दशीहिंसा लीमादौ ग्रन्थको-विदं । पामादेर्न । पामन इति पाम अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति वाक्यम् । पाम श्लेषा कृमिर्दुर्बलश्च वामसामनी । अङ्ग तु स्यात् प्रशसाया नित्विसी ज्योतिर्षा हि लुक् । कद्रुशक्ती पलाशीना स्त्री नेलच्छाप्ताडस्तथा । विश्वश्च दक्षतेर्लुक् च गणसूत्रप्रमाणत । अङ्गनेति प्रशसाया स्वभावात् स्त्रीत्वम् अन्यवाङ्मवती नेनर

ज्योतिष इषो लुक् ज्योत्स्ना इन्दुयुतावभिधानम् अन्यत्र ज्योतिषती कद्रुर्नागजननी
 गृहगोधा च कद्रुणः शकौ शकसमूहे स्यात् महत्शके वा शकमस्यास्मिन् वा
 शाकिन पलाशी महत्पलाशी पलाशसमूहे वा पलाशिन दयाणा ख लक्ष्माड
 लक्ष्मण विषु अक्षते क्तिप् विष्वगस्यस्मिन् वा विषुण अक्षतेर्लुक् । प्रज्ञादिणं ।
 प्राज्ञ इति । प्रज्ञा यज्ञा च भल्लूकी भालुकभलुकावपि । भल्लूकश्च यवस्यापि रोहिणी
 मरुदित्यपि । कण्ठील वकवत्स्त्र्या लाङ्गूलवयसावपि । मध्वादेर । मधुर इति ।
 मधु माधुर्यमस्यस्यास्मिन् वा मधुरी रस शब्दशक्तिस्त्रभावात् विवक्षितार्थ एव त्व
 द्रव्याभिधानन्तु तदीयात् मधुरी गुड यथा शुक्तादिगुणयोगात् शुक्ल, पट इत्यादि ।
 मधुपक्षमुख पाशू रूष पाशू नखं शुषि । क्वरुप्यय सञ्ज्ञाया खकुञ्जनगसिन्धव ।
 खस्तु कच्छा शिखायाश्च तमसस्तु तिमिसति । खरी गर्दभ कुञ्जरी हस्ती नगरी
 जनपदं सिन्धुरोदेशं कच्छुरस्यस्यास्मिन् वा कच्छुर रे ख अन्यत्र कच्छमान् एव
 शिखा अस्यास्ति शिखरः तस्योऽस्यास्ति तिमिर तमिस्र पक्षे तमस्वितमस्वत् । केश-
 देवं, केशव इति । केशेष्टकामानहिरण्यराजौ कुमार विश्वाश्च विधुर्विषव्यम् । अशः
 सलग्वेजकाजगवौ तु नाम्नीव गाण्डी च परे प्रयोगात् । अशोऽस्यास्यस्मिन् वा
 अशवः, सकारलुक् कटिशब्दात् अवान्यत्यस्य निवृत्ति अजो विश्व को ब्रह्मा ताव
 स्मिन् विद्येते अजक धनु अथवा अजो मुख्योऽस्य मुख्ये क सोऽस्यस्यास्मिन् वा
 अजकव परैकदेशिनस्तु अजकावमित्याहुः । अजं गच्छति अजग सोऽस्यस्या-
 स्मिन् वा अजगवमिति चान्द्रा । गाण्डी यन्त्रिः, सोऽस्यास्मिन् वा गाण्डीव अर्जुन
 धनु । रज आर्देर्वलः । रजस्वलेति स्त्रीधर्मिण्यभिधानम् । नम्रि रज शिखा
 दन्त परिषत् कृषिर्वावति । भावीक्षणीत्याहपुत्राश्चलार स्युरनामनि । शिखा
 बली मधूर दन्ताबली हस्ती परिषद्वली राजा अप्रतिसदेति यः । मूले कृषी बल-
 इति नाम्नीति र्घं, आतीबल शौण्डिक, षट् सञ्ज्ञायाम् असञ्ज्ञायान्तु भाटबल ।
 चत्सङ्गबलः उत्साहबलः । ऊर्वोऽसहनबलेऽहङ्कारे । न इत् ऊर्जस्वल साहङ्कार ।
 फलादेरिनः फलिन इति । फल वर्हं पणो गर्भो मल शृङ्गश्च कथ्यते । मलादीमसो
 वा । मलशब्दादीमस स्याद्वा अस्यर्थे । मलीमसः मलीन मलवान् वर्हिण इति
 घूर्ण इति ण, पक्षे वर्हीत्यादि । ऊर्णादिर्युः । ऊर्णायुरिति ऊर्णा निषलोम
 अयुक्ताविति नाकारसोपः । ऊर्णा शुभमहत्तयः । शुभम् अह शब्दौ शुभाहङ्कारयो-
 र्वर्त्तन्ते स्वादिपाठात् व्यौ । निद्रादेरालु । निद्रालुरिति । निद्रा तन्द्रा दया लज्जा
 कपा हृदयमेव च । अश आदेर, अशंस इति वैजयन्त इति वैजयन्ती माला अस्ति

यस्यासौ वैजयन्तः अर्श आदिराकृतिगण । वातादेः किन् । वातकी । वाताति-
सारपिशाचा इति वयः । शङ्गादेरारकः । शङ्गारक इति पक्षे शङ्गी शङ्गिकः
शङ्गिण, शङ्गवान् इन्दारकः पक्षे इन्द्री इन्दवान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ।
हिमादेर्यः । हिमादेरस्यर्थे यः स्यात् । हिम्य हिमवान् पर्वतः । हिम गुणी
ब्राह्मणश्च मङ्गलश्च महत्तमः । रुपादाहतप्रशसायाम् । रुपादस्यर्थे यः स्यात् ।
निधातिकायास्ताडनादिना निष्पादितं यत् पुरुषाकृतिरूपं तदाहतपदेनोच्यते ।
उक्तपदादिघटितव्यवहाराय द्रव्यं दीनारः दक्षिणदेशे आहतः प्रसिद्धं रूपमस्ति
यस्यासौ रूप्यी दीनारः प्रशस्तरूपमस्यासौ रूप्यी गौ । हिमादेः । वेत्येव हिम
मस्ति यस्यासौ हिमेः, पक्षे हिम्य हिमवान् । नित्यं णिकी नैकद्रव्याद्भवेत्पूर्व-
त्रिकपूर्वात् तु शतसहस्रात् । एकद्रव्यवर्जाङ्गीपूर्वात् एकपूर्वाच्चास्यर्थे णिकी नित्य
स्यात् निष्कपूर्वाच्छतात् सहस्राश्च । गौरक्षिक गौशक्तिक गौसहस्रिक एक-
शक्तिक, एकसाहस्रिक । सख्या सख्यादात परपदस्य त्रि नैकशक्तिक नैक
सहस्रिक । एकद्रव्यात् तु एकद्रव्यं हिमादिराकृतिगणत्वाद् यः पक्षे एकद्रव्य
वान् । कथमेकादशीति पूर्ववाशब्दस्य व्यवस्थया नदादि । नित्यगृहणादन्यस्यास्य
र्थस्य निवृत्तिः । ज्योत्स्नादेः ण । वेत्यनुवर्तते मण्डूकगत्या ज्योत्स्नास्ति यस्यासौ
ज्योत्स्व ज्योत्स्नावान् स्त्रिया ज्योत्स्नी ज्योत्स्नावती । ज्योत्स्ना तमी विसर्ग
तप शिञ्चा विपादिका । सुधा सहस्रं कुतप सिकता शर्करा सिङ्घ । कुण्डलश्च
समाख्याता द्वादशैते मनीषिभिः । शकरासिकताभ्यां लुक् वा देशे । आभ्यामस्यर्थे-
विहितानां लुक् स्यात् वा देशे । शर्करा सिकता देशः पक्षे शर्करिल सिकतिल
इति शाकरः, शर्करावान् सैकतः, सिकतावान् । सूक्तसामकीर्यः । लेख्यर्थे सूक्ते
सामनि चाभिधेये ईय स्यात् । अच्छावाक् शब्दोऽस्ति यस्मिन् सूक्ते अच्छावाकीर्यं
सूक्तं यज्ञोऽस्ति यस्मिन् सामनि यज्ञीयं साम । अध्यायानुवाकयोरुल्लुक् वा ।
अनयोऽर्थयोः अभिधेयोऽर्थयोः ईय स्यात् वा लुक् च । गर्दभाशब्दोऽस्मिन् अध्यादे
वर्ततेऽनुवाके वा गर्दभाशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्तते गर्दभाशब्दोऽध्यायः गर्द-
भाः अनुवाकश्च एव दीर्घजीवित्वेन, दीर्घजीवित्वेन पलितसन्धीय पलितसन्ध
इत्यादि । विमुक्तादेः ण । विमुक्तादेरस्यर्थे ण स्यात् अध्यायानुवाकयोऽर्थयोः ।
विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नध्याये वर्तते अनुवाके वा वैमुक्त अध्यायः अनुवाकश्च । विमुक्ती
वसुमान् पूषा दाशार्हः परिश्रावकः । देवासुरा दशाणीश्च हर्षवानपि हवहा ।
ऋवर्णपसदौ सोमः पततीवोर्वशी वयः । असिहव्यो हविर्दानं सम्राविणश्च वदः

४४८ । वाग्मिवाचाटवाचालाः ।

वाग्मि—वाचाला १॥ ।

वाचोऽस्यार्थे एते निपात्यन्ते ।

४४९ । जन-खलादि गो-रथ-वातात् तेन्वक-
डोलं सङ्घे ।

जन—वातात् ५१, त इन्-व कश्च ऊल ११, सङ्घे ७१ ।

जनता वन्मुता, खलिनौ हलिनौ, गोत्रा, रथकक्षा, वातूलः ।

वान् । रक्षोऽसुरश्च पक्षीमान् द्वाविंशतिरुदीरिता । गोषदादेरक । गोषदादेरन्वर्थ-
 ऽध्यायानुवाकयो रभिषेययोरवा स्यात् । गोषच्छब्दोऽस्ति यस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वा
 गोषदकोऽध्यायोऽनुवाकश्च । गोषन्मातरिश्च च देवी वा पारवेष्टु च । देवस्यत्वा
 च रक्षोह्ना स्वाहोपिडा कृशानव । प्रहर्षश्च प्रकर्षश्च प्रायैश्च द्वादशेरिता । मत्वर्थी-
 यान्तात्र समानजातीयमत्वर्थीय । समानजातीयमत्वर्थीयत्वान्तात्र समानजातीयो
 मत्वर्थीयत्व स्यात् दण्डोऽस्यास्ति दण्डिक दण्डिकोऽस्यास्तीत्यर्थे न पुरारिकः, किन्तु
 यिरूपो भवत्येव दण्डि कवान् एव दण्डी स यस्यास्ति दण्डिमान् देश इत्यादि । गुण
 वाचि रसादेरित्रादयः । गुणवाचिनो रसादेरित्रादयो न स्युः । रसोऽस्यस्यासौ
 रसवान् एव रूपवान् शब्दवान् गन्धवानित्यादि । गुणवाचीति किं रसिकी नट ।
 नाववाचकोऽत्र रसशब्द रूपिणो कन्या शोभाधौ रूपशब्दः । रसो रूपञ्च शब्दश्च
 गन्धस्पर्शाश्च सम्प्रती । वर्णस्त्रेह्वापि श्रेयो सप्त सख्या उदीरिता । तत्राहुः । भूम्नि
 निन्दा प्रशंसाया नित्ययोगेऽतिशयने । ससर्गेऽस्ति विवचायामसौ मत्तादयः स्मृता ।
 भूम्नि बहुलं धनवान् निन्दायाः कुकुदावर्त्तो ह्य कुकुदावर्त्तोऽनिष्टदायित्वान्निन्द्यः ।
 प्रशंसाया रूपवती कन्या नित्ययोगे चौरिणी वृक्षा अतिशयने उदरवती कन्या
 ससर्गे दण्डी न तु यस्य गेहे स्थिती दण्ड, स दण्डी प्राधिकचैतत् । पुत्रवान् स्वस्ति
 मान् इत्यादि ॥ ४४७ ॥

वाचश्चब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्तेऽस्त्यर्थे । विभाषादयमध्यपातादस्य नित्यत्वम् ।
 अत्र निपातो ह्यर्थविशेष इति वचनात् प्रशस्ता वाच, सत्यस्य इत्यर्थं वाग्मी । कुस्मिता
 वद्धवी वाच, सत्यस्य इत्यर्थं वाचाट, वाचालश्च ॥ ४४८ ॥

४५० । संख्याया ङट् पूरणे ।

संख्याया ५१, ङट् ११, पूरणे ७ ।

एकादशाना पूरणः एकादशः ।

श्री रा-टी—वाग्मी च वाचाटश्च वाचालश्च ते । निपातो ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति प्रश्नसाया वाचाटवाचालौ निन्दाया बहुभाषित्वात् उक्तोऽन्त्यर्थः ॥ ४४८ ॥

जनश्च खलश्च जनखलौ तौ आदौ यथोक्तौ जनखलादौ जनखलादौ च गौश्च रथश्च वातश्चेति तस्मात् । तश्च इन् च वश्च कश्चश्च जलश्चेति तेन् वक्काङ्गोलम् । जनादेस्त् । खलादेरिन् गोशब्दात् व रथात् कश्च वातादूल स्यात् समूहः । जनाना समूहो जनता एव बन्धुता । जनादिभ्यु । जन बन्धु गज ग्राम अरविन्द सहाय सुर इति । खलाना समूह खलिनी एव हस्तिनी इत्यादि एव गवा गोवा रथानां रथकश्च वाताना वातूल अत्र जलप्रत्ययान्तस्य पुस्त्वम् अन्येषा स्त्रीलभभिवानात् ॥ ४४९ ॥

श्रीरा टी—जनश्च खलश्च तौ तावादौ यस्य स जनखलादि, स च गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात्, तश्च इन् च वश्च कश्चश्च जलश्च तत् । व्यन्तेभ्य एते क्रमात् स्यु । जनतेति स्त्रील स्वभावात् । जनी बन्धु सहायश्च गजवन्दौ च पञ्च ते । खलिनीति । खल कुमुदमन्दाको लूकपद्महल विषम् । नलकुङ्कुमगर्भश्च सरोजसार्प पङ्कजम् । गोवेति गवा सङ्ग इति वाक्यम् । रथकश्चेति रथानां सङ्ग इति वाक्यम् एतेषामपि स्त्रील स्वभावात् । वातूल इति वाताना सङ्ग इति ॥ ४४२ ॥

संख्यावाचकेभ्यो ङट् स्यात् पूरणे । पूर्यतेऽनेनेति पूरण करणेऽनट् । दश पर्थ्यन्ताना विशेषश्च बाधितत्वात् तान् विज्ञाय उदाहरति । एकादशाना पूरण एकादश येन करणेन एकादश संख्या पूर्णा भवति स एकादश पुत्र दशपुत्रेभ्य पर इत्यर्थः । एव द्वादश चतुर्दश पञ्चदश षोडश सप्तदश अष्टादश दित्वात् टिलोप टित्त्वादीप् एकादशी इत्यादि ॥ ४५० ॥

श्रीरा-टी—पूर्यते सम्पद्यते संख्या येन स तस्मिन् व्यन्तात् संख्यावार्चन पूरणेऽर्थे ङट् स्यात् । ङटावितौ अकार एव त्य. एकादश इति दिति टिलोप. । येनोपज्ञातेन संख्या सम्पद्यते स इत्यर्थः, ॥ ४५० ॥

४५१ । नोऽसंख्यादेर्मट् ।

न ५१, असंख्यादे ५१, मट् ११ ।

असंख्यादेर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे । पञ्चमः ।

४५२ । तमट् षष्ठ्यादेः ।

तमट् ११, षष्ठ्यादे ५१ ।

असंख्यादेः षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्यात् । षष्ठितमः सप्तति-
तमः संख्यादेस्तु एकषष्टः ।

४५३ । शतादि-मास-संवत्सरात् ।

शतादिमास संवत्सरात् ५१ ।

एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे । शततमः एकशततमः मासतमः
संवत्सरतमः ।

संख्या आदिर्यस्या सा संख्यादि । न संख्यादिरसंख्यादि तस्या । पञ्चाना
पूरण पञ्चम एव सप्तम अष्टम नवम दशम असंख्यादे किम् एकादश एषां
मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन अतिपञ्चाना पूरण इत्यादौ न स्यात् ॥ ४५१ ॥

श्रीरा टी—संख्या आदिर्यस्य संख्यादि न संख्यादिरसंख्यादिस्तस्मात् न
द्रव्यस्य विशेषण पञ्चम इति पञ्चाना पूरण इति वाक्य नीलुप्ते धाविति नस्य
लुप् टित्वात् पञ्चमी एव मतम नवमः दशम इति । असंख्यादेरिति किं एकादश
द्वादश इत्यादि ॥ ४५१ ॥

षष्टिरादिर्यस्य स षष्ठ्यादिस्तस्मात् । असंख्य-
संख्यादेरिति । षष्टे, पूरण षष्ठितम अशीतित नवतितम टित्वादीपि षष्टि-
तमौ । असंख्यादे किम् एकषष्टेः पूरण एकषष्ट अत्र पूर्वेषु डट् ॥ ४५२ ॥

श्रीरा टी—षष्टिरादिर्यस्य स तस्मात् । षष्ठितम इति एव सप्ततितम । एव
ऊनषष्ठितम ऊनसप्ततितम इत्यादि । एकषष्ठितम, एकसप्ततितम इति तु
विशत्यादेरिति विकल्पते ॥ ४५२ ॥

शतादिश्च मानश्च संवत्सरश्च शतादिमाससंवत्सर तस्मात् । पृथक् योगादसंख्या-
देरिति नानुवर्तते । तेन संख्यादिभ्योऽसंख्यादिभ्यो वा एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे ।
अतस्य पूरण, शततम, एकशततम, एव सप्ततम, मासतम, संवत्सरतम, ॥ ४५३ ॥

४५४ । विंशत्यादेर्वा ।

विशत्यादे ५१, वा । १ । ।

विशतितमः विशः, त्रिशत्तमः त्रिंशः ।

४५५ । चतुःषड्ङितिकतिपयात् यट् ।

चतुः—कतिपयात् ५१, यट् । १ । ।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः ।

श्रीरा-टी—शतमादिर्यस्य स, शतादिष्य मासस्य सवत्सरस्य तत्तस्मात् यद्यपि षष्ठ्यादिग्रहणेन शतादेरपि ग्रहणं तथापि शतादिग्रहणम् असंख्यादिनिवृत्त्यर्थं तेन एकशततम इत्युक्तम् एवमेकमासतम एकसवत्सरतम । आदिशब्दात् सहस्र-तम इति ॥ ४५३ ॥

संख्यादेरसंख्यादेर्वा विशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे । विंशते पूरणे विशति-तम पक्षे विश पूर्वेण ङिति विशतेस्तेलौपि यथोरित्यकारलोप एव विशत्तम विश चत्वारिंशत्तम चत्वारिंश पञ्चाशत्तम पञ्चाश । संख्यादेस्तु एकविंशतितम एक-विंश इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वेण संख्यादिवर्जनेऽपि संख्यादे षष्ठ्यादे पूरणे तमट् स्याद्वा । एकषष्टितम एकषष्ट इति । भागवत्तिरप्येवम् ॥ ४५४ ॥

श्रीरा टी—विशतिरादिर्यस्य स आदिशब्देन न कतिपयेन व्यवस्थीयते । विश त्यादे संख्यायास्तमट् स्याद्वा पूरणे । पक्षे उट् । विशतितम इति विशते पूरणे इति वाक्यं संख्यादेस्तु एकविंशतितम । विश इति ङिति तेस्त्वडाविति तेलौपि वाशब्दस्य व्यवस्थायामपि तेनाष्टाविंशतिमे युग इति चण्डौ ॥ ४५४ ॥

चतुर् च षष्ठ च ङितिश्च कतिपयश्च चतु षड्ङितिकतिपय तस्मात् । ङतिरिति प्रत्ययस्तेन तदन्तानां कतिपयतिततौना ग्रहणम् । एभ्यस्यट् स्यात् पूरणे । चतुर्था पूरणे चतुर्थ एव षष्ठ कतिथ यतिथ ततिथ, कतिपयथ । ननु चतुर्थे षष्ठ, इत्युभयव विभक्त्यैर्लुकि दान्तलादिरामे विसर्गङकारौ कथं न स्त इति चेत् सत्यं विद्यमानविभक्तौना पदत्व स्वाभाविकं लुप्तविभक्तिकानां पदत्वानु आतिदेशिकमेव ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् पदत्वाभावेन विरामाभावात् स्त्रीर्वि फे इति षोड फे इति च न प्रवर्तते टित्त्वादीपि चतुर्थीत्यादि ॥ ४५५ ॥

श्रीरा टी—चत्वारश्च षट् च कतिथ कतिपयश्च तत्तस्मात् एभ्यस्यट् स्यात् ।

४५६ । बहु-गणपूग-सङ्घातोस्तिथट् तलोपश्च ।

बहु—अतो ५।, तिथट् १।, तलोप १।, च १। १।

बहुतिथः यावतिथः ।

४५७ । द्वितीय-तृतीय-तुर्य्य-तुरीयाः ।

द्वितीयतृतीयतुर्य्य तुरीया १॥ ।

एते निपात्याः ।

४५८ । संख्याया धाच् प्रकारे ।

संख्याया ५।, धाच् ११।, प्रकारे ७। ।

चतुःप्रकारं चतुर्धा ।

अटीपवाद । कतिरिति कतिव्यान्त उतिरिति लिपिकरप्रसाद कतिपयशब्दं
संख्याभिन्न विभाषयोर्विधिर्नित्य । चतुर्थ इत्यादौ कथं नविरित्याद्याक्षेप मनी-
षादत्वाच्चेति परीहार । षष्ठ इत्यत्र द्रुमिष्ठिति थस्य ठ न उ इति नैरुक्तम् ॥४५५॥

बहुश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्चेति तस्मात् । अतुरिति प्रत्यय गेन तदन्तानां
यावत् तावत् एतावत् कियत् इयता ग्रहणम् । एभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे । तिथटि
परं यथासम्भव तलोपश्च । बह्वना पूरणं । बहुतिथ एव गणतिथ पूगतिथ सङ्घ-
तिथ यावतिथ तावतिथ । एतावतिथ कियतिथ इयतिथ । अत्र निमित्ताव्यव-
हितपूर्वतकारस्यैव लोप इति बोध्यम् ॥ ४५६ ॥

श्रीरा टी—बहुवश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्च तत्तस्मात् अतीर्णिरर्थकस्य ग्रह-
णम् । तेन मतुवलो प्राप्ति त इति लुप्तवीकदम् । बह्नादिभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे
तस्मिन् बह्नादीनां तकाराभावात् अतीस्तकारलोपश्च । बहुतिथ इति बह्वना पूरणं
इति वाक्यं तिथटि तलोप तावथित इति एतावतिथ इति ॥ ४५६ ॥

एते पूरणार्थं निपात्या । यथा द्विभिर्धा तौय । चतुरो य ईय इति प्रत्यय-
इय चकारलोपश्च । तुर्य्य इत्यत्र तद्धितयकारवर्जनात् व्यनचतयीति दीर्घो न
स्यात् ॥ ४५७ ॥

श्रीरा-टी—द्वितीयश्च तृतीयश्च तुर्य्यश्च तुरीयश्च ते । पूरणार्थं एते निपात्यन्ते
विशदस्य तौयी जिश्च । चतुर्य्यदस्य चकारस्य तौयत्यस्य तकारस्य च लोपी नित्य
ईकारस्य वा ॥ ४५७ ॥

४५८ । द्वैधं द्वेधा त्रैधं त्रेधा षोढैकध्वं वा ।

द्वैध—एकध्व १॥, वा १॥ ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे । पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा ।

४६० । संख्याया अवयवे तयट् ।

संख्याया ५१, अवयवे ७, तयट् १॥ ।

चतुरवयव चतुष्टयम् ।

संख्यानुवृत्तावपि संख्यागृह्य संख्यातुल्याना ड्यतुबहुगणाना च प्राप्तयेम् । तेन संख्यावाचकेभ्यः ड्यतुबहुगणेभ्यश्च धाच् स्यात् प्रकारे । चकारोऽव्ययार्थः । प्रकारः सादृश्यम् । प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरात् । चतु प्रकार चतुर्धा एव कतिधा यावद्वा बहुधा गणधा । वारार्थेऽपि धाच् स्यादिति केचित् ॥ ४५८ ॥

श्रीरा टी—प्रकार सामान्यभेदको धर्मः, स च द्रव्याश्रित पटुत्वादि । चतु-प्रकारमिति चत्वार प्रकारा यस्य सर्वत्रार्थ एवायमिष्यते तेन चतुर प्रकारान् भुङ्क्ते चतुर्भि प्रकारैर्भुङ्क्ते चतुर्धा भुङ्क्ते एव नवधा द्रव्यम् एकराशि पञ्चधा कुरु इत्यादि ॥ ४५८ ॥

एते धाजन्ता निपात्यन्ते वा । द्विप्रकार द्वैध द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रेधा षट्प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्व पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा इति ॥ ४५८ ॥

श्रीरा टी—एते निपात्यन्ते । द्विप्रकार द्वैध द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रेधा षट्प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्व पक्षे द्विवित्यादि । षडेधति षोड फे इति डे कृते दान्तटुपरत्वान्न घस्य ढ ॥ ४५८ ॥

पुन संख्यागृह्य ड्यतुबहुगणानामप्राप्तयेम् । संख्यावाचकेभ्यस्तयट् स्याद-वयवे । चतुष्टयमिति रेफस्य विसर्गे विसर्गस्य सकारे लौकीर्णोदिति षत्वे तस्य टत्वम् । एव पञ्चतयमित्यादि । टित्त्वादीपि चतुष्टयी इति ॥ ४६० ॥

श्रीरा टी—अवयवावयवि सम्बन्धे षी । पुन संख्यागृह्य वद्वादिनिवृत्त्यर्थे द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य अवयववत्ते संख्यायास्तयट् स्यात् ट इत् । चतुर-वयवमिति । चत्वारोऽवयवा अस्य कुलस्य चतुष्टयमिति स्त्रिया चतुष्टयी रञ्जु ॥ ४६० ॥

४६१ । द्वित्वेर्वायट् ।

द्वित्वे ५१, वा ११, अयट् ११ ।

द्वयं द्वितय त्रयं त्रितयम् ।

४६२ । तरतमौ द्वि-बह्वनामेकोत्कर्षः ।

तरतमौ १॥, द्वि-बह्वनां ६॥, एकोत्कर्षः ७ ।

द्वयोरैकस्यातिशये तरो बह्वना तमः स्यात् । अयमनयो-
रतिशयेन विद्वान् विद्वन्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्व-
न्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा ।

आभ्यामयट् स्याद्वा अवयवे । हावयवे इत्यर्थे अयटि यथोर्लोपे इतीकारलोपे
इयम् । पच्चे पूर्वेषु तयटि द्वितयम् एव त्रितय टित्वात् द्वयी त्रयी ॥ ४६१ ॥

श्रीरा टी—हौ च वयश्च तत्तस्मात् पुस्त सोवत्वात् । आभ्यामवयवेऽयट् स्याद्वा ।
इयमिति हाववयवावस्य इति वाक्ये पच्चे तयट् द्वितयम् एव त्रितय त्रय वाशब्दस्य
अवस्थया उभयशब्दात्रितयमयट् उभाववयवावस्य उभय ननु कथम् उभये देव-
मनुष्या इति देवमनुष्याणां बहुत्वात् इति चेत् सत्यं देवत्वमनुष्यत्वयोहित्वमादाया
वयवद्वयमिति ॥ ४६१ ॥

तरश्च तमश्च तरतमौ । हौ च बहुवश्च द्विवह्व तेषाम् । द्विवह्वनामिति निर्धा-
रश्च षष्ठ्या द्वयोर्मध्य एकस्यैव उत्कर्षः सम्भवतीत्यत आह हतौ एकस्यातिशये इति ।
एव द्विवह्वनामिति बहुवचनान्तत्वेऽपि शब्दसास्यात् तरतमाभ्या यथासंख्यम् । अय-
मनयोर्मध्य अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थे तर्हि सस्त्वसिति दृष्टिं भूप् भूमेति दस्य तं
वदन्तरः । एवम् अयमेषा मध्य अतिशयेन विद्वान् विद्वन्तमः । एतेन उत्कर्षार्थ-
प्रत्यया प्रथमान्तादेव तदन्ता पूर्वलिङ्गा इति बोध्यम् । इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा
शुभ्रतरा एवम् अतिशय न सार्द्धी साधुतरा अत्र पुनस्तुत्या इति पुनर्भावः ॥ ४६२ ॥

श्रीरा टी—तवश्च तमश्च तौ हौ च बहुवश्च ते तेषा निर्धारणे प्रीति उत्कर्षार्थ-
प्रत्यय प्रकर्षोऽतिशयः । च स्वरूप प्रकृत्यर्थतावच्छेदकापेक्ष्य एव
भवति न तु जातिः । प्रत्ययपक्षे तथाच जातिभिन्नप्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकप्रकर्षो भवति । इति न स्यात् भवति च । गुणे शुक्लतरः

४६३ । रूपकल्पे चेबूप् खंवा वित्तु पुंवच्च ।

रूपकल्पे अ, च । ११, ईप् ऊप् । ११, ख ११, वा । ११, वित् । ११, तु । ११, पुवत् । ११, च । ११ ।

चकारात्तरतमरूपकल्पेषु ईवन्तमूबन्तश्च खं स्याद्वा उह-
दित् पुवच्च । स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरुतरा ।
विदुषितरा विदुषीतरा विद्वत्तरा, सनितरा सतीतरा सत्तरा ।

शुक्लतम क्रियाया पाचकतर पाचकतम । ननु कथं गीतर गीतम' चैत्ररथः
चैवतम इति न स्यात् । इति चेत् न गीत्वादेरेकमात्रवृत्तित्वे प्रकृत्यथतावच्छेदक-
विशिष्टान्तरापेक्षत्वाभावात् । यदा तु तत्तत् ह्यत्युत्कर्षातिप्रकर्षस्तदा स्यादेव तार-
तर तारतम मन्दतर मन्दतम इति । विद्वत्तर इति विद्यागत उत्कर्षो गम्यते ॥
सम्भवेति दङ् । शुभतर इति इयमनधीरतिशयेन शुभा इति वाच्य शसन्ततरादा-
विति पुवद्भाव । ननु पाटलिपुत्रेभ्यो मथुरा आद्यतरा इधीरुत्कर्षे तर तर्हि कथं
मथुरा विशेषणाच्चान्तर इति चेत् सत्यं रा श्रद्धावाचित्वधीरुत्कर्षे तर पाटलि-
पुत्रात् वर तु अवयवापेक्षया ॥ ४६२ ॥

रूपश्च कल्पश्च रूपकल्प तस्मिन् । ईप् उ ऊप् च ईवूप् । उश्च ऋश्च वरौ ।
वरौ इतौ यस्य स वित् । पुमानिव पुवत् । चकारात् तरतमादयश्च इत्यत आह
तरतम रूपकल्पे प्विति । इयमनधीरतिशयेन स्त्री स्त्रितरा अनेन ऋत्वम् । पचे
स्त्रीतरा एवं वामोरुतरा वाम लक्षणेत्यादिना जाप अनेन वा ऋत्वम् । विदुषितरे-
त्यादि । वेत्ते श्रुतः कसुर्वेति कसौ उद्देशत्वादाप् । इयमनधीरतिशयेन विदुषी
इति तरे कृते ऋत्वे विदुषितरा पुवद्भावे विद्वत्तरा उभधीरप्राप्तौ स्वरूपेणावस्थानम्
एवम् असंभावे श्रुतलोपास्यसौरिति अकारलोपे ऋदिच्चादीपि इयमनधीरति-
शयेन सती इति तरे कृते ऋत्वे सतितरा उद्भावे सतरा उभधीरप्राप्तौ स्वरूपेणाव-
स्थानम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अनेकाच् ईवन्तस्य तरादौ ऋत्वी न
स्यात् । तेन यवानौतरा । हिमानौतरा अरण्यानीरूपा । पर्वीकल्पा इत्यादि ।
एष्वपि उक्तपु स्तानामौबलाना पु वत्स्मृत्क्यपु स्मेत्यनेन पु वद्भावे नित्य । यथा
अतिशयेन वैष्णवी वैष्णवतरा शाक्ततमा गौररूपा । ईषद्ना प्रद्वी पटुकल्पा इत्यादि ।
केचित्तु वृवादी परे उकारित् ऋकारितोर्विभाषया पु वद्भावं ऋत्वी विधाय विदुषिपुव

४६४ । त्यादेश रूपः ।

त्यादे ५६, च ११, रूप १ ।

लेख्यादेशोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

विबद्धश्रुवा इत्युदाहरन्ति । अत्र श्रुवी वचादेशाभावस्तु अरविहितकार्यस्यानित्यत्वात् । अतएव विभ्रुति कटके कृता इत्यादि सङ्गच्छते ॥ ४६३ ॥

यीरा-टी—रूपश्च कल्पश्च तत्तस्मिन् ईप् च ऊप् च तत् स्वमिति प्रीकान् दम् उश्च ऋश्च व, व इयस्य त्रित् । तरतमाविति क्तिविपरिणामात् तरतमयोश्चकारेण रूपकल्पे इति समुचीयते अत आह तरतमरूपकल्पेऽपि पु वच्चेति पु वत्स्युक्तपुंस्का इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । ननु कश्च स्त्रीतरा ब्राह्मणीतरा इत्यादौ द्रव्यजाति-वाचित्वे प्रकर्षाभावात् तरतमाविति चेत् न स्त्रीपदेन स्त्रीविशेषावयवसंयोगः ब्राह्मणपदेन ब्राह्मणप्रतिपादकक्रियाविशेष कथ्यते तस्मात् गुणक्रियागतप्रकर्षा-तरतमाविति । विदुषितरेति विदुष्यतौ शब्द शतुर्वसु उदीत्वादीप् वसीर्व सेम् इति वक्ष्ये अनेन ख पच्चे विदुषीतरा इति पु वद्भावपच्चे विदुषितरेति क्तेरभावान्न वक्ष्ये । सतितरेति अस्त्रभावे शब्द आद्यकारलोप ऋदिच्चादीप् अनेन ख पु वक्ष्ये वा । ध्रुव चेल गोत्र मत हतेषु पु वदिवानेकाच । ध्रुव चेल गोत्रशब्दाः कुत्सार्था-एषु मतहतयोश्चानेका जीवन्, स्त्री वा स्यात् त्रितु पु वद्वा । पतिश्रुवा पद्वीश्रुवा पुल्लुङ्गी पचाद्यङि कित् ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणीचेली तरुणिगोषा तरुणीगोवा कुमारिमता कुमारीमता गौरिद्धता गौरीद्धता विदुषिश्रुवा विबद्धश्रुवा विदुषीश्रुवा सतिचेली सच्चेली सतीचेली त्रिलशजक्तौ पचादित्वादन नदादित्वादीप् । अनेका-जिति किम् । स्त्रीश्रुवा स्त्रीचेली द्वेविति किं तौमोरुश्रुवा लक्ष्मीचेलीत्यादि । नातुक्त प स्कानेकाच् तरादिषु तौ । नित्यस्त्रीलिङ्गानेका जीवन्तस्य सपु वद्भावो न स्याता वदरितरा वदरीतमा वदरीश्रुवा । अनेकाजिति किं स्त्रितरा अनुक्त इति किं गौरितरा गौरीचेली ॥ ४६३ ॥

विबहनामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । साद्यन्तात् त्याद्यन्ताच्च रूपं स्यात् । अत्र एक-प्रत्ययस्य अर्धवदेन यथामख्यासुम्भवात् द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये बह्वना मध्ये एक-स्यातिशयेऽपि स्यादित्यर्थः । अतएव उत्कर्षे इत्येव स्वयं लिखितम् । अथमनयो-दिषा वा अतिशयेन पटुः पटुरूपः एवम् अतिशयेन पट्वी पटुरूपा इत्यादौ पु वद्भावः ।

४६५ । किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतमाम् ।

किम् ए-व्यात् ५।, च १।, अद्रव्ये ७।, चतरा चतमाम् १॥ ।

किम् एदन्तात् व्यात् त्याद्यन्ताच्च द्विवङ्गनामेकोत्कर्षे चतरां चतमा स्तः न तु द्रव्ये । किन्तरां प्राज्ञेतरा उच्चैस्तरां पचति-तराम् । एवं चतमाम् । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तत् ।

प्रतिशयेन पचति पचतिरूपम् एव पचतीरूपं पचन्तिरूपम् । एषु कर्तुरेकत्वद्विवङ्गत्वानुरोधेन तिवाद्य प्रयुज्यन्ते न तु क्रियाया एकत्वद्विवङ्गत्वानि । ततश्च क्रियाया अमूर्तत्वात् पुस्वाद्यभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गनिर्णयाभावे सामान्यत्वात्प्रसक्तमिति वचनात् क्रीवलम् । एव क्रियाया सख्याभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गसञ्ज्ञानुरोधेन जायमानानां स्वादीनामपि एकवचनमेव प्रथमीपश्चितपरित्यागे प्रमाणाभावात् ॥४६४॥

औ रा टी—तिरादिर्यस्य स तस्मात् येन विधिसदलस्येति न्यायात् आह व्यादे-इति उत्कर्षे स्वार्थे पटुरूप इति प्रकृष्टं पटुरिति वाक्यं प्रकृष्टा पट्वी पट्टिरूपा पट्टी-रूपा इवभावपक्षे पटुरूपेति । पचतिरूपं प्रकृष्टं पचतीति वाक्यं क्रियाप्राशस्त्यरूपत्वेन द्योत्यते क्रियाया लिङ्गसंख्याभावात् पचतीरूपं पचन्तिरूपमित्यादि तद्वन्ता-दिति क्यन्यत्वालिङ्गम् ॥४६४॥

किम् च एष व्यञ्ज किमेव्यं तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् । चतरा च चतमा च चतरा चतमा सूत्रत्वादौकारलोपः । चकारात् त्याद्यन्ताच्च । किन्तु चानु-कृष्ट नीचतर इति त्याद्यन्तस्य नानुवृत्तिः । द्रव्याणि यथा पृथिव्यप्तेजीवायुकाश-कालदिगात्ममनासि नवैव द्रव्याणि । रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द सख्या परिमाण इत्येकत्वं संयोग विभागपरत्वापरत्वं बुद्धिं सुखदुःखेच्छा द्वेष प्रयवादयो गुणा । उत्प्लेषणवत्प्लेषणानुच्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि इति भाष्यम् । इदमन-योरतिशयेन किं किन्तरा किमशब्दोऽव कुत्सार्थः अतिकुत्सित रूपमित्यर्थः । प्राज्ञेतरामिति एकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तम्यन्तात् प्रत्यये विभक्तेरनुक्त-अभिधानात् । ननु द्रव्यस्य कथमुत्कर्षं सम्भवति क्रियागुणयोरेव उत्कर्ष इति चेत् सत्यं क्रियागुणयोरेकत्वेनैव तदायस्य द्रव्यस्य उत्कर्षः, स्यात् उपचारात् यथा मञ्जा, क्रीशन्ति इत्यत्र मञ्जस्थितजनस्य क्रीशनेनैव मञ्जक्रीशनमुच्यते अत्र किमा

४६६ । गुणाद्विष्टेयसू ।

गुणात् ५।, वा ।१।, इष्ट ईयस् १॥ १

गुणवाचिनो द्विवङ्गनामेकोत्कर्षे क्रमाद्विष्टेयसू ईयस्विष्टौ
वा स्तः ।

दीना मध्ये ये गुणादिवाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेभ्यो गुणादौ प्रत्ययौ स्त द्रव्ये वाच्ये
तु न स्त इत्यर्थः । ये तु द्रव्यमात्रवाचिनो भवन्ति तेभ्यो द्रव्ये वाक्येऽपि प्रत्ययौ स्त
विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा अद्रव्ये इति नोक्ता अद्रव्यादित्येवावदिष्यत् । अतएव
प्रातस्तसरा पतत्रिभ्यः प्रबुद्ध प्रणमन् रविमिति भट्टौ । अतिशयेन प्रातः काल
इत्यर्थः । अयमनयोरतिशयेन उच्चैः उच्चैस्तसरा शब्दः । एव नीचैस्तसरा गन्धः ।
इदमनयोरतिशयेन पचति पचतितरा अत्र पचनक्रियाया उल्कर्ष एव चतसरा ।
द्रव्ये तु उच्चैस्तसरा एव नीचैस्तसरी घटः । कित्तरी राजा ॥४६५॥

श्रीराटी—किम् च एष व्यञ्ज तत्तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन्, चतसराच्च
चतसराच्च तौ मण्डूकगत्या द्विवङ्गनामेकोत्कर्ष इत्यनुवर्तयन्नाह द्विवङ्गनामित्यादि
कित्तरीमिति इदञ्च किम् इदमनयोरतिशयेन किम् इति वाक्यं कित्तरीमिति
इदञ्च किम् इदमेवामतिशयेन किमिति वाक्यं यद्यपि किं प्रश्ने तथापि न
प्रश्नप्रकर्षे त्य किं तर्हि पृच्छमानगुणस्य क्रियाया वा प्रकर्षे चतसरा
चतसरां त्य पृच्छमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात् । प्राज्ञेतरामिति कालवाचिन
स्त्रास्त्रेरादौ लुगभावविधानात् कालस्य द्रव्यवाचित्वात् अद्रव्य इति निषेधे प्राज्ञे
वचनं कालव्यतिरिक्तस्य एतदन्तत्वाभावात् एव पूर्वाह्नेतराम् अपराह्नेतराम्
इत्यादि । उच्चैस्तसरीमिति गुणप्रकर्षे एव सुतरा नितरामित्यादि पचतितरामिति
क्रियाप्रकर्षे एव पचन्तितरां पचन्तितरामिति चित्त्वाद्वा । उच्चैस्तसरा इति
यद्यपि द्रव्ये प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षौ यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवायं
प्रतिषेधः पूर्वेषु तरतमाविति ॥४६५॥

द्विवङ्गनामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची विकल्पवाची च ।
व्यवस्थया क्रमाभावः । तेन गुणवाचिनो द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे इष्टेयसू बहूनां मध्ये
एकोत्कर्षेऽपि इष्टेयसू स्यातां वा ॥४६६॥

श्रीराटी—इष्टञ्च ईयसुश्च तौ इह सामान्यगुणशब्दस्य विशेषपरतया गुणभाव-

४६७ । जीमंश्च डित्नेकाचः ।

जि-इमन् ११, च ११, डित् ११, नैकाच ५ ।

जिरिमन् इष्ठ ईयसुश्च अनेकाचो लेः परो डित् स्यात् ।
लघिष्ठः, लघीयान् ।

४६८ । लुङ्गद्विनाम् ।

लुक् ११, मत् वत्-विनाम् ६॥, ।

मतिष्ठः, मेधिष्ठः ।

गुणस्य ग्रहणं न तु गुणिवृत्तिगुणस्य तेन घटस्य शुक्रोयान् शुक्रिष्ठौ गुण इति न स्य त
गुणादिति किं पाचकतर पाचकतम क्रियाप्रकर्षे सा भूत् । यद्यपि द्वयीरेकस्यात-
शये ईयसुर्वङ्गनाम् एकातिशये इष्ठ पाणिनीये यथा अतिशयेन तन्निष्ठनौ
द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ तरप् तमप् साङ्गचर्यादीयस्त्रिनिष्ठनौ प्रति-
पादितौ यथा सच्चिन्सारोऽपि गुणादीयस्त्रिनिष्ठाविति तथापि अन्यत्रता द्विवचना-
मित्यनुवर्त्य क्रमेण इष्टेयसू ईयस्त्रिष्ठौ भवत प्रयोगदर्शनादित्युक्तं वृत्तौ ॥ ४६६ ॥

जिश्च इमन् च जीमन् । उ इत् यस्य स डित् । न एको नैक नैकोऽच् यस्य
स नैकाच् तस्मात् । चकारादिष्टेयसू च इमन् इष्ठ ईयसूनां साङ्गचर्यात् जिश्च
ले पर एव । एतेन जागरयतीत्यादौ न प्रसङ्गः । एव शसन्ततरादिभिः सङ्गो-
न्यासात् जिरपि शसन्ततरादिवीथ्यः । तेन युवतिमाचष्टे इत्यत्र औ पु वङ्गावाप्ति
प्रत्ययस्य निवृत्तौ कनादेशे कनयति पक्षे यवादृशे यवयति एव गुर्वीमाचष्टे इत्यत्र
औ पु वङ्गावादीपो निवृत्तौ तन्निमित्तस्य वकारस्यापि उकारत्वे गरादेशे गगयति ।
अयमनयोरीषा वा अतिशयेन लघु लघिष्ठ इष्टे डित्त्वान् टिलोपः । एव लघौ
यान् । पक्षे लघुतर लघुतम एव लघीभावः लघिमा एवम् अतिशटेन लघ्वा नाचः
लघीयसौ लघ्वाभावो लघिमा । एषु शसन्ततरादितया पु वङ्गावादीपो निवृत्तः
डित्त्वात् टिलोपः ॥ ४६७ ॥

श्रीरा टी—जिश्च इमश्च तत् जीमन्, नास्विकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात्,
लघिष्ठ इति अयमनयोरीषा वाऽतिशयेन लघुरिति वाक्यम् एव लघीयानिति वा

४६९ । तन् लोप्यः ।

तन् । १।, लोप्य. १। ।

करिष्ठः ।

पच्चे लघुतर लघुतम इति जीमोददाहरणं तत्तत् प्रकरणे वक्ष्यति प्रेष्ठ इत्यत्र
पृथक् पौनिर्देशात् न यथोर्लोप ॥ ४६७ ॥

मनुश्च वतुश्च विन् च मङ्गिहम् तेषाम् । अर्थवशादिभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्
जग्रादेः सप्तम्यन्तत्वेनातुवृत्तिः । तेन जि इमन् इष्ठ ईयसु एषु परेषु मनुवतुविना
लुक् स्यात् । अतिशयेन मतिमान् मतिष्ठ अत्रानेन मतीर्लुकि ङित्वात् टिलीप ।
किञ्चाव असिद्ध वहिरङ्ग इति न्यायात् टिलीपस्य सिद्धत्वाभावे तकारस्य दकारो
न स्यादिति अतिशयेन मेधावान् अतिशयेन मेधावी वा इत्युभयत्र इष्टे वतुविनी
र्लुकि ङित्वात् टिलीपे मेधिष्ठ एव मतीयसी मेधीयसी । मतिमनो भाव
मतिमा मेधिसा मतिमन्तमाचष्टे मतयति । अत्र समाह्वारेणैवेष्टसिद्धौ मङ्गि-
नामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन अनट् क्तवतु घञ् अल् आनङ् युक्त ईप् एषा
लुक् स्यादाख्याने जौ परे इति बोध्यम् । उदाहरणं ले' कृत्याख्याने इत्यत्र दृश्यम् ।
मत्वर्थानामिति पाठे गोमौ त्वणस इत्यादीनां मिनादेरपि लोपापत्तिः ॥ ४८८ ॥

श्रीराटी—मनुश्च वतुश्च विश्व तेषां लुक् स्यात् जग्रादिषु । मतिष्ठ इति
अयमनयोरेषा वा अतिशयेन मतिमान् इति वाक्यम् अयमनयोरेषा वा मेधावान्
मेधावी वा मेधिष्ठः पच्चे मतिमन्तर मेधावन्तर इत्यादि । एषामिति किं गोमिष्ठ.
गोमीयान् मनुपच्चेऽपि गविष्ठ गवीयानिति ॥ ४६८ ॥

तनी लोपः स्यात् जग्रादिषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । अत्र तनी लोपे
त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे एकाचत्वान्न टिलीपः । एव करीयान्
करिमा कर्त्तारमाचष्टे कारयति अत्र तनी लोपे गुणस्य निवृत्तौ जौ परे पुनः
मङ्गि ॥ ४६९ ॥

श्रीराटी—जग्रादिषु तन्लोप्यः स्यात् । करिष्ठ इति अयमनयोरेषा वा अति-
शयेन कर्त्ता इति वाक्यम् एवमियमनयोरासा वा दीग्धी दीहिष्ठा दीहीयसी गौ ।
अचि दान्तत्वाभावः अतएव तन्नन्तक्रियावाचकात्तौ ॥ ४६९ ॥

४७० । वाढान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र
क्षुद्र प्रिय स्थिर स्फिरोरु गुरु बहुल तृप् दीर्घ
ऋस्व वृद्ध वृन्दारकाः—साध नेद स्थव दव यव
क्षेप क्षोद प्र स्थ स्फ वर गर वंह तप द्राघ ऋस
वर्ष वृन्दाः ।

वाढ—वृन्दारका १॥, साध—वृन्दा १॥ ।

एषां स्थाने क्रमादेते स्यज्यादिषु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः
प्रेष्ठः स्नेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठः वंहिष्ठः तपिष्ठः द्राघिष्ठः
ऋसिष्ठः वर्षिष्ठः वृन्दिष्ठः ।

अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वाढ साधिष्ठ । एव सर्वत्र प्रथमान्तेन वाक्यम
अन्तिक नेदिष्ठ स्थूल स्थविष्ठ दूर दविष्ठ युवा यविष्ठ क्षुद्र क्षोदिष्ठ प्रिय
प्रेष्ठ स्थिर स्नेष्ठ स्फिरो बहुल स्फेष्ठ छरुर्महदर्थं वरिष्ठ गुरु गरिष्ठ बहुल
वंहिष्ठ तृप्तीतीति तृप् औष्णादिकी रेफः इति रमानाय । तृप् तपिष्ठ दीर्घा
द्राघिष्ठ, ऋस्वो ऋसिष्ठ वृद्धी वर्द्धिष्ठ वृन्दारकी देवी मुख्यो वा वृन्दिष्ठ । एष
पूर्वेण इष्टे क्रमादादेश एषा मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेभ्योऽपि वृष्टादर्थो
भवन्ति वृष्टादिषु परेषु आदेशविधानसामर्थ्यात् । अत्र प्रस्थस्मादीनां यथोलोप
इत्यकारलोप कथं न स्यादिति गाढानुपपत्तिः । अत्र रामानन्दस्तु जीमश्वत्य-
वैकाचवर्जनसामर्थ्यात् यथोलोप इत्यपि न स्यादित्याह तद्धेय रायमाचष्टे राययति
एव नावयति इत्यादौ एकाचवर्जनस्य साफल्यत् । काशीश्वरस्तु प्रस्थस्मादीनान्
अदन्तनिर्देशादेव यथोलोप इति न स्यादित्याह तदपि ह्येय प्रियमाचष्टे प्रापयति
इत्यादौ नाप् सत्यर्थे व्यादिनामाप् विधानेनैव अदन्तसाफल्यत् । वस्तुतस्तु यथो
लोप इत्यत्र अथ इत्थ ए इति विग्रहे एलोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ यथोरिति गौरव
प्रापयति प्रस्थस्व इत्यत्र इष्ट ईयसु इमन् एषु यथोलोप इत्यकारलोपो न स्यादिति ।
तेन प्रेष्ठ प्रेयान् प्रेमा इत्यादि । अतिशयेन वाढ साधीयान् वाढस्य भावः
साधिमा वाढमाचष्टे साधयति ॥४७०॥

४७१ । प्रशस्यः श्रः ।

प्रशस्य । १।, श्र १।।

श्रैष्ठः ।

४७२ । ज्यौ वृद्धश्च्येयस्त्राः ।

ज्य १।, वृद्ध १। च । १। ईयस्त्री । १। आ १।।

वृद्धः प्रशस्यश्च जग्रादौ ज्यः स्यात्, तस्माच्चेयसीरी श्रः स्यात् । ज्यैष्ठः ज्यायान् ।

४७३ । पृथुमृदुक्लृशभृशदृढपरिवृढस्यर्द्रः ।

पृथु—परिवृढस्य ६।, ऋत् । १।, र १।।

एषामृकारस्य जग्रादौ रः स्यात् । प्रथिष्ठः ।

श्री रा-टी—वाढश्च अन्तिकश्च स्थूलश्च दूरश्च शुवा च क्षिप्रश्च क्षुद्रश्च प्रियश्च स्थिरश्च स्फिरश्च उरुश्च गुरुश्च बहुलश्च दृढश्च दीर्घश्च ऋक्श्च वृद्धश्च वृन्दारकश्च ते, साधश्च नेटश्च स्थवश्च दवश्च यवश्च क्षेपश्च क्षीदश्च प्रश्च स्थश्च स्फश्च वरश्च गरश्च वहश्च वपश्च द्राघश्च ऋक्श्च वर्षश्च वृन्दश्च ते । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वाढ इत्यादि वाक्य साधिष्ठ साधौयान् डिति टिलोप परे प्रस्यस्त्रान् विना रवे ह्रस्वनादेशा एकाच्त्वात् जग्रादीनां न डित्वम् ॥४७०॥

प्रशस्य. श्र स्यात् जग्रादौ । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन प्रशस्य श्रैष्ठ एव श्रियान् श्रैमा आपयति ॥४७१॥

श्रीरा टी—प्रशस्य इति पृथे प्रीकान्तं द प्रशस्य आदेश स्यात् जग्रादिषु । श्रैष्ठ श्रियान् इति अयमनयोरेषा वातिशयेन प्रशस्य इति वाक्यम् ॥४७१॥

ईयसीरी ईयस्त्री इति लुप्तप्रथमैकम् । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वृद्ध प्रशस्यो वा ज्यैष्ठ । एव ज्यायान् अव ज्यादेशात् परस्य ईयसीरीकारस्य आ । एव ज्यैमा व्यापयति ॥४७२॥

श्रीरा टी—ईयस ई ईयसी लुप्तप्रीक दम् आलुप्तप्रीकदम् । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वृद्ध प्रशस्यो वा इत्यर्थे ज्यैष्ठ ज्यायान् पूर्वेष वर्षिष्ठ, वर्षीयान् ॥४७२॥

पृथुश्च मृदुश्च क्लृश्च भृश्च दृढश्च परिवृद्धश्चेति तस्य । अयमनयोरेषा वा

४७४ । युवाल्पौ कन् वा ।

युवाल्पो १॥ कन् ११, वा ११ ।

कनिष्ठः यविष्ठः अल्पिष्ठः । एवमौयसुः ।

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

गुणात् ५१, इमन् ११, भावे ७ ।

गुणवाचिन इमन् स्याद्भावे । लघिमा ।

अतिशयेन पृथु प्रथिष्ठ अत्र इष्टे द्वित्वात् टिलोप । एव सद्विष्ठ कश्चिष्ठ
अश्चिष्ठ द्रष्टिष्ठ परिहृष्टिष्ठ एवञ्च प्रधीयान् प्रथिमान् प्रथयतीत्यादि ॥४७३॥

श्रीराटी—पृथुश्च स्रुश्च क्लृप्श्च भृगश्च दृढश्च परिहृढश्च तत्स्य । प्रथिष्ठ
प्रधीयान् इति एवं सद्विष्ठ सदोयानिति कश्चिष्ठ कश्चीयानिति अश्चिष्ठ अश्चीयान्
द्रष्टिष्ठ यद्वीयान् सर्वत्र टेलोप अद्रश्च ॥४७३॥

युवा अल्पश्च कन् स्याद्वा ज्ञादौ । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन युवा कनिष्ठ
पक्षे यविष्ठ वाढान्तिकेति यवादृश । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन अल्पः कनिष्ठ
पक्षे अल्पिष्ठ एवम् कनीयान् कनिमा कनिधति । एवमौयसूगिति पूर्वोक्तसूत्रेषु
उदाहर्तव्य इत्यर्थे ॥४७४॥

श्रीराटी—युवा च अल्पश्च तौ ष्येयं प्रीयूनीऽल्पस्य च कन् वा स्यात् ज्ञादिषु ।
कनिष्ठ इति युवाल्पयोः उदाहरणम् एवम् कनीयान् इति अयमनयोरेषा वा युवाल्पो
वेति वाक्ये पक्षे यविष्ठ अल्पीयान् पूर्वेषु यवादृश ॥ ४७४ ॥

लघोर्भावं लघिमा । पूर्वतो वानुवर्तते । तेन पक्षे लघुत्वं लघुता लाघवम् ।
वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च । तेन रूपादिशब्दादिमन् स्यात् । यथा रूपस्य भाव
रूपत्व रसत्व गन्धत्व स्पर्शत्वमित्यादि । गुणादिष्ठेयस् इत्यत्रापि एव व्याख्येयम् ।
इमनन्त पु लिङ्गोऽभिधानात् । किन्तु प्रियस्य मावः प्रेमा इति तु पु क्लीबयोः प्रेमा
ना प्रियता ह्यर्दे प्रेम स्नेह इत्यमरात् । गुणात् किं ह्यत्र ह्यत्रता वार्त्तम् ॥ ४७५ ॥

श्रीराटी—लघिमेति लघोर्भावं लघूया भाव लघुनो भाव अमन्तरादाविति
पुंवङ्गाव टिलोपश्च सामान्यगुणादेव नीलस्य भावः निलिमा शुक्लिमा कालिमा
इत्यादि पक्षे लघुत्वं लघुता लाघव नैत्यं शौक्ल्यः कान्त्यमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं
तथापि पृष्ठादिवर्णविशेषदृष्टादिभ्यो ज्ञातव्यं तेन प्रथिमेषादि पृथु स्रु क्लृप्तेत्यादिना

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

भूयस्-भूमन् भूयिष्ठा १॥ ।

वहोरीयस्त्रिमन्त्रिष्ठान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते ।

४७७ । त्यादेशोने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

त्यादे ५।, च ११।, ओने, ७।, कल्प देश्य-देशीया १॥ ।

लेख्याद्यन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः ।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः ।

तार्किकदेशीया । पचतिकल्पम् ।

कट्र । पृथुर्मृदुपटुचिप्रबहुलचुद्रसाधव । बह्वक्षिन्न खण्डाश्च लघु स्वादु प्रियं
जव । चण्डो बालो गुरुर्मन्दी वत्स । पाकस्तनुर्महान् । आशु ऋस्वीर दीर्घश्च
हीढ सर्वे दृढादयः । पचे प्रयुल पृथुता पृथ्वादे किम् अन्निकता इत्यादि ॥४७५॥

ईयखादिषु बह्वीर्भादेश ईयस्त्रीमीरादिलोप इष्टे यकारागमस्य निपात्यते ।
अतिशयेन बहु भूयान् बह्वीर्भाव भूमा अतिशयेन बहु भूयिष्ठ । पूर्वसूत्रस्य वा-
शब्दस्य इह नानुवृत्ति यतो व्यवस्थावाचि वाशब्दस्य 'इच्छयानुवृत्ति' इच्छया
निवृत्तिरिति । अत्र ईयखादिषु बह्वीर्भू आदेश कृत्वा तत्साहचर्यादाख्याने औ च
बह्वीर्भू आदेश. स्यादिति सूचितम् । तेन बहुमाचष्टे भावयति ॥ ४७६ ॥

श्रीरा टी—भूयस्य भूमा च भूयिष्ठस्य ते ईयसुना भूय. इच्चा भूमा इष्टेन भूयिष्ठः
बहुशब्दस्य निपात्यन्ते ॥ ४७६ ॥

आ ईषत् ऊन ओन. तस्मिन् । लीपीऽस्येत्यकारलोपः । ईषदूनी विद्वान्
विद्वत्कल्पः । अत्र विरामे खसुभ्रसिति दङ् । एव विद्वद्देश्य विद्वद्देशीय । एषा
पूर्वलिङ्गतैव । एव ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया । एषु शस्
न्ततरादित्वात् पु वङ्गाव । ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया । अत्र कीडादि
पु वङ्गाव । ईषदून पचति पचतिकल्प पचतिदेश्य पचतिदेशीयम् । एषु एकत्र
लोबत्वयीवीज त्यादेश्य रूप इत्यत्र लिखितम् ॥ ४७७ ॥

श्रीरा-टी—तिरादिर्घस्य तस्य कल्पस्य देश्यस्य देशीयस्य ते । विद्वत्कल्प इति ।
विद्वदिति न्यूनत्वमुच्यते एव गुडकल्पा द्राक्षा इत्यादौ द्राक्षायामारोपितस्य

४७८ । लेर्वहुः प्राक् ।

ले' ५।, बहु १', प्राक् १। ।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।

४७९ । पाशः कुत्सायाम् ।

पाश १।, कुत्सायाम् ०। ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

गुडलस्य किञ्चित् न्यूनत्वमिति स्वार्थिकता क्वचिन् स्वार्थिकान्या प्रकृतेर्लिङ्गवचना
न्यतिक्रम्य वर्त्तन्तेऽपीति अत स्त्रीलिङ्गता एव पाचककल्प इत्यादि पचतिकल्प
इति ईषदून यथा स्यात् तथा पचतीति वाक्य किञ्चित् न्यूनपाचक क्रियेत्यर्थः ।
एवं पचत कल्प पचनिकल्पमित्यादि ॥ ४७७ ॥

ले, पुनरुपादानं न्यादिनिवृत्त्यर्थम् । स्यादन्तात्परी बहु, स्यादीषदूनेऽर्थे स च
बहु परव जात सन् पूर्व स्यादित्यर्थः । ईषदून पटु, बहुपटु अत्र विभक्त्युक्ति
कतेऽपि पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञाया विभक्तिः । ईषदूना विदुषी बहुविदुषी । अत्र बहुप्रत्ययस्य
शसन्ततरादित्वेऽपि परस्यायित्वाभावात् न पु वङ्गाव ॥ ४७८ ॥

श्रीरा-टी—ग्रान्तात् लेरीषदूनेऽर्थे प्राक् बहु स्यात् । बहुपटुरिति ईषदून
पटुरित्यर्थ एव बहुगुडा द्राक्षा ननु किञ्चित् न्यूनार्थबहुशब्देन क्रियाविशेषणं
यथा बहु ददाति बहु पचतीति तथावापि बहुपटु बहुद्राक्षा इति स करणीयः,
किं लचयिनेति तदसत् बहुगन् इत्यादौ गर्तोत्तरदत्तादीय स्यात् न तु यः । एव
बहुक् बहुपत्या बहुराजा नत्सखा इत्यादावसाविति स्यात् ॥ ४७९ ॥

स्यादन्तात् पाशः स्यात् कुत्सायाम् । कुत्सितो विदुषी विदुष्यपाशः शसन्ततरा-
दित्वात् पु वङ्गाव ॥ ४७९ ॥

वीरा-टी—ले पाश स्यात् स तु कुत्सायाम् । भिषक्पाश इति निन्दितो
भिषगित्यर्थः । एष वैयाकरणपाश पाचकपाश इत्यादि । तथाच भट्टि रच पाश
मिति । परे तु येन प्रवृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य प्रवृत्तिस्यैव निन्दा गम्यते तस्मात्
न । यत्र प्रकारान्तरेण निन्दा गम्यते तत्र न स्यात् तस्मिन् वैयाकरणशब्देन इति
निन्दन्ति ॥ ४७९ ॥

४८० । चरट् भूतपूर्वे ।

चरट् । १।, भूतपूर्वे ७।

भूतपूर्वेऽर्थे चरट् स्यात् । भूतपूर्वं आढ्यः आढ्यचरः ।

४८१ । ष्या रूप्यञ्च ।

ष्या ५।, रूप्य १।, च । १। ।

ष्यन्ताद्व्यञ्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वो
गौः कृष्णरूप्यः कृष्णचरः शुभ्रा रूप्यः शुभ्रचरः ।

४८२ । बहुल्यार्थात् काच्चशस् वा ।

बहुल्यार्थात् ५।, कात् ५।, चशस् । १।, वा । १। ।

बह्वर्थदल्यार्थाच्च कात् चरश्चशस् स्याद्वा ।

बहुशो देहि भूरिशः अल्पश्च स्तोकशः ।

स्यान्ताच्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । एतपूर्वा विदुषी विदुचरी अत्र शसन्ततरा-
दित्वात् पु वद्भावः टित्वादीप् ॥ ४८० ॥

श्रीरा-टी—भूतपूर्वं प्राग्भूतं च चरट् स्यात् । टित्वादीप् । आढ्य-
चरोति पूर्वशङ्कणात् यत्र भूतस्य भूतपूर्वः भूतः स्यात् । यथा इत्यरी
भूत इत्यादि । गौष्ठान्नीन । गौष्ठान्नीनः भूतः भूतः स्यात् । गौष्ठानम् ॥ ४८० ॥

पठ्यन्तात् लिङ्गात् रूप्यञ्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः
कृष्णरूप्य एव कृष्णचरः । शुभ्रस्य भूतपूर्वः शुभ्ररूप्य अत्र रूप्यवर्जनात् न
पु वद्भावः । शुभ्रचरः अत्र पु वद्भावः । ४८१ ॥

श्रीरा-टी—शुभ्ररूप्य इति कृष्णरूप्ये । पु वद्भावः । चरट् स्यादेव शुभ्र-
चरोति ॥ ४८१ ॥

बहुश्च अन्यञ्च बहुभ्यौ, बहु भेदार्थात् स्यात् । यत्तद्व्यात् । पृथग्वीणात्
भूतपूर्वे तस्य ष्याश्च नानुवृत्तिः । ष्या भूतपूर्वे भूतस्य भूतः कर्मणश्च शसि पु वद्भावः ।
कित्वादव्ययम् एव बहुभिर्नैवे पठ्यन्तात् । बहुभ्योश्च बहुश्च अत्र वाच्यस्य
व्यवस्थावाचित्वात् मङ्गलैर्नैवे एव । यदपु लीयेषु स्यात् बहुश्च पठ्यन्तात्
मिति । कारकात् किं बहुना स्यात् । पठ्यन्तात् न स्यात् एव भूरिशः अल्पश्च

४८३ । संख्यैकार्थाद्दीप्सायाम् ।

संख्या एकार्थात् ५१, वीप्साया ७ ।

कति कति कतिशः गणशः यावच्छः तावच्छः द्विशः पादशः ।

४८४ । चकृत्वस् वारे ।

चकृत्वस् ११, वारे ७ ।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः गणकृत्वः पञ्चकृत्वः ।

तु अल्पशः स्तोकशः अथ वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति बोध्यम् । तेन बह्वनि दुःखानि देहि अल्पमभ्युदयं देहीत्यादौ न स्यात् एव क्रमादेरपि चशस् स्यात् वीप्साया नित्यम् । क्रमश्च सङ्गश्च पूगश्च । वृन्दश्च ॥ ४८२ ॥

श्रीराटी—बहुश्च अल्पश्च तावर्थो यस्य स तस्मात् चित्वाङ्गम् । बहुश्च इति बह्वन् बह्वी, बह्वनि वा देहीत्यर्थं बहुश्च भूरिश्च इति भूरि व्य बह्वर्थे अल्पश्च इति अल्प मावा विन्दुः स्तोकमिति पर्यायः । एव बहुभ्यो देहि इत्यर्थेऽपि बहुश्च स्तोकश्च इति पक्षे बह्वनि देहि बहुभ्यो देहि कादिति किम् । बह्वना स्तामी ॥ ४८२ ॥

एकं एकभाग एकोऽर्थो यस्य स एकार्थं संख्या च एकार्थश्च संख्यैकार्थं तस्मात् । संख्यावाचककारकादेकभागार्थकारकाच्च परशशस् स्याद्दीप्सायाम् । कति कति देहि कतिशः एव गण गण देहि गणशः । तावन्त तावन्त तावच्छ इत्येषा संख्या वङ्गव्यतु इत्यादिना संख्यातुल्यत्वे चशस् । संख्यायान्तु द्वी द्वी द्विश एव त्रि इत्यादि । एकभागार्थात् पाद पाद पादशः कुडवः कुडवः कुडवश्च कार्षापण कार्षापण कार्षापणश्च । कुडवादीनां परिमाणवाचित्वेऽपि संख्यावाचकत्वम् ॥ ४८३ ॥

श्रीराटी—संख्या च एकार्थश्च तस्मात् संख्याया एकार्थाद्दीप्सायाऽर्थे चशस् स्यात् । कति कति कतिशः त्वेनाभावात् । शीराटी—न हि तावच्छ इति उक्तत्वं बहुगणा इति संख्यातिदेहात् एव गण गण देहि गणशः । एकार्थशब्देनेह परिमाणशब्दोऽस्ति तेन पणशः कादित्वेव द्वयीर्द्वयोः तावित्येति न स्यात् ॥ ४८३ ॥

संख्याभिन्नश्च वारीऽर्थो न सम्भवतीत्यत्र उक्तम् इति । कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः चित्वादव्ययम् । एव उक्तम् इति संख्यातुल्यत्वात् । संख्यायान्तु पञ्चकृत्वः दशकृत्वः इत्यादि ॥ ४८४ ॥

४८५ । सुचतुर्विधेः ।

सुच् । ११, चतुर्वि ते' ५ ।

एभ्यः सुच् स्याद्वारे । चतुः द्विः त्रिः ।

४८६ । मयट् तद्रूपे ।

मयट् । ११, तद्रूपे ७ ।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात् । विष्णुात्मकं विष्णुमयम् ।
नाङ्गयम् ।

श्रीरा टी—क्रियाया अभ्यावृत्तिर्वारं तस्मिन् । कतिपय इति चित्वाद् स्यादिति नात्वसोधीरिति च एव गणकत्व पञ्चकत्व' अभ्यावृत्तिभिन्नकालायामेव क्रियाया सम्भवति तेन पञ्चपाका इत्यादौ न स्यात् एकरूपक्रियाया एककालौनत्व-प्रतीते । यत्र तु कृदभिहितभावप्रयोगे कालभेद प्रतीयते तत्र स्यादव । यथा द्विवचन द्विष्कार इत्यादि । वार इति कि पञ्च भुङ्क्ते । सख्याया इति कि प्रभतान् वारान् भुङ्क्ते न हि प्रभूतशब्द सख्यात्वेन प्रसिद्ध ॥ ४८४ ॥

उकार उच्चारणार्थं चकारोऽव्ययार्थं । चतुरी वारान् इत्यर्थे चतुश्शब्दात् सचि कृते रेफस्य विसर्गे शसि शम् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे निम्न विसर्गस्य सकारे स्याद् सोलीप इति सस्य लोपे सुच सस्य विसर्गे चतु । एन द्वौ वारौ द्वि द्वौ वारान् त्रि ॥ ४८५ ॥

श्रीरा टी—चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात् पुस्त सौवत्वात् सुचा चकत्वसिद्धि वाच्यते । चतुरिति चतुश्शब्दात् सुच् उच्चारितौ चतुस् इति स्थिते स्त्रीर्वि फे इति द्विवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयो स्थाने एक एव वि सुज् विकल्प-पाल चान्द्रा तन्मते चतुष्कल द्विकल त्रिकल इति च भवति । सकृत् । एक-श दस्य सुचा सकृदिति निपात्यते सकृत् भुङ्क्ते भावे तु एकवारार्थं सकृत् शब्दो-ऽस्ति तेन सकृत् भुङ्क्ते सकृत् करोतीत्यादि प्रयोग लक्षणानु प्रपञ्चार्थम् एक-स्याभ्यावृत्त्यभावात् तन्मत्वमालम्ब्य अन्यकृतीपक्षितम् । बह्वीर्धावाऽविप्रकृतकाल । बहुशब्दादप्रकृतकाले वारिऽर्थे षाच् स्याद्वा । बहुधा भुङ्क्ते पञ्च बहुकृती भुङ्क्ते षविप्रकृतकाले कि बहुकृती आसस्य भुङ्क्ते ॥ ४८५ ॥

तदेव रूपम् आत्मा स तं प तस्मिन् । पृथग् योगात् पूर्वात् किमपि नाङ्ग-

४८७ । प्रकारे जातीयः ।

प्रकारे ७, जातीय १ ।

तार्किकजातीया ।

वर्तते प्रकारेणवलात् स्याद्यन्तादेव । विष्णुात्मकं विष्णुमय जगत् । एव वाग्रय शास्त्रं हिरण्यमम् । अत्र वकारलोपी मनीषादित्वात् । टित्वादीपि तेजीमयी देवी । विकारावयवप्राधान्येऽपि तद्रूपविशेष एव । तेन अग्रसना विकार' अग्रमयी देश एव हिममय कुण्डल यवमयश्चक्र भस्ममयी भूमिः । भक्ष्याच्छादनयीन् अनभिधानात् न स्यात् तेन मौद्ग सूपः कापस वस्त्रम् इत्यादौ ण एव । गी पुरीषे इदमर्थेऽपि मयट् । गीमयम् । पुरीषे किं गीविट् मय्य दुग्धादि । पयसस्तु विकारे न स्यात् । तेन पयसी विकार पयस्व दध्यादि अवाप्तित्वात् । पायस परमान्नम् अत्र ण ॥ ४८६ ॥

श्रीरा टी—तद्रूप यस्मिन् तत्तस्मिन् । विष्णुात्मकमित्यादि विष्णुरात्मा यस्मिन् जगति तत्, वाङ्मयमिति वागात्मक शास्त्रमित्यर्थः । एव चौरमयी यवागु' अन्नमयी यज्ञ । बह्वर्थात् सङ्घवत् त्याश्च । बह्वर्थे वर्तमानात् लि' सङ्घवत् त्या स्यु चकारात् मयट् च । अपूप आत्मानो यस्मिन् पर्वणि अचित्तत्वात् णिक आपूपिकम् अपूपमर्थं पर्वं वाटकिक्वी वटकमयी प्राची लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । परे तु बाहुल्येन प्रकृतमित्यर्थं प्रकृतं प्रस्तुतम् अन्नम् अन्नमयम् आपूपिकम् अपूपमयम् इति वदन्ति । अनेकाश्च सख्यायाश्च मूल्यक्रेतव्ययोरशे क्रेतव्यमूल्ययोः । मूल्याशे वर्तमानाया मखग्रायाः क्रेतव्येऽर्थे क्रेतव्याशे वर्तमानाया मखग्राया मूल्येऽर्थे मयट् स्यात् । यवानां दावशौ मूल्ये यस्योदन्वित हिमयमुदन्वित यवानां तिलानां दावशौ मूल्यमस्या शर्कराया हिमयी शर्करा तिलानां क्रेतव्येऽपि दावशौ उदन्वित, क्रेतव्यौ पथा यवानां हिमया यवा, उदन्वित, सर्वत्र मूल्यक्रेतव्यसम्बन्धे वीत्यव्याचक्ष्णान्नक-लेभ्यो नेष्यते अनभिधानात् द्वौ यवानां उदन्वित । अत्र हि त्रयाणां अशानां मूल्यं द्विष्यन्ती वर्तते इति न त्व अनेकीति किं यवानामेकीऽशी मूल्यमस्य उदन्वित । अंश इति किं द्वौ त्रीहि यवौ मूलमस्योदन्वित मूलक्रेतव्ययोरिति किं द्विगुण तैल पच्यते चौरिणेत्यत्र न स्यात् । तैलभागात् चौरिण हेतुना द्वौ भागौ यव तत्तैल पच्यते इत्यर्थः ॥ ४८६ ॥

४८८ । वित्ते चुञ्चुचणौ ।

वित्ते ७, चुञ्चुचणौ १॥ ।

विद्याचुञ्चुः विद्याचणः ।

४८९ । निर्वृत्ते भावादिसः ।

निर्वृत्ते ७, भावात् ५, इम. १॥ ।

पाकिमः ।

सायनाज्जातीय स्यात् प्रकारे । प्रकारशब्द सादृश्यवाची पुल्लिङ्ग
तार्किक्या प्रकार तार्किकजातीया तार्किकतुल्या स्त्री इत्यर्थः । कीडादि पु व-
टांत पु वज्ञाव । एव पटजातीयो जन मृदुजातीय फलम् । किञ्च विदुषा
प्रकार विदुषीजातीया स्त्री अत्र जातीयस्य शस्यन्तरादिभिन्नत्वान्न पु वज्ञाव ॥४८७॥

श्रीराटी—प्रकार सादृश्यं तदस्यास्ति अर्थ आदित्वादस्य तस्मिन् न
जातीय स्यात् । तार्किकजातीय इति तार्किकप्रकार इत्यर्थः । महाजातीय
इति महतीप्रकार महत्तैकाग्र इति अयन्तु प्रकारवति व्याञ्च । प्रकारे अनर्थो
विषयभेद तत्र तथा जातीय इति भवति । स्थूलादे क । स्थूलार्थे प्रकारेऽर्थे
स्यात् जातीयस्य बाधक स्थूलको मणि य स्फुरत्कान्ति । अचलद्रुपि चल-
द्रुपे लक्ष्यते स चलत्क चञ्चत्कः एव प्रभामखलयोगादहहन्नपि बहन्नव दृश्यत
हत्कः इति सादृश्यमेव प्रकारार्थे व्याचष्टे । स्थूलमाषल्लुचञ्चाऽश्वाश्चल्लुचष्टहत्तया ।
वाक्याकालः कुमारौ च पुत्र श्वशुर इत्यपि । पुत्रमूलोऽयं गोमूत्रं ह्लादनेऽथमुवा
म्यहौ । कृष्णस्तिने वरे त्रीहौ तथा जीर्णस्तु शालिषु । अवदात सुरायाञ्च
स्थूलादौ परिकीर्त्तिता ॥४८७॥

सायनाज्जुचुचणौ स्याता तेन ख्यातेऽर्थे । चुञ्चु पञ्चमस्वरद्वयी चणौ मूर्द्धन्य-
चवान् । विद्याया ख्यात विद्याचुञ्चु विद्याचण ॥४८८॥

श्री रा-टी—चु शुद्ध चणश्च तौ ऋष्टवर्गीयः वित्तं ख्यात येन वित्तं तस्मात् चुञ्चु-
चणौ स्याताम् । विद्याचुञ्चु, इति विद्याया वित्तं इति वाक्यम् ॥४८८॥

भावे कृदन्तादिस स्यात् तेन निष्पन्नेऽर्थे । पाकिने निष्पन्न, पाकिम यवोरित्य-
कारलोपः ॥४८९॥

४६० । पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-गोयुग-
षड्गवम् ।

पशुभ्य ५॥, स्थान द्वि-षट्के ७।, गोष्ठ-गोयुग षड्गवम् १।

गोगोष्ठ गोगोयुगं गोषड्गवम् ।

४६१ । शुण्डोच्चभ्योऽपकर्षे रष्टरी ।

शुण्डोच्चभ्यः ५॥, अपकर्षे ७।, र-ष्टरी १॥ ।

अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः उच्चतरी ।

पशुवाचकेभ्यः स्थाने वाच्ये गोष्ठ द्विकमित्यर्थे गोयुग, षट्कमित्यर्थे षड्गवम्
स्यात् । गवां स्थान गोगोष्ठम् एव मद्भिषगोष्ठ गोर्द्धिक गोगोयुगम् एव हरिणगो-
युग गवा षट्क गोषड्गवम् एव हस्तिषड्गवम् एषा क्षीवत् स्वभावात् ॥ ४६० ॥

श्रीरा-टी—स्थानञ्च द्वौ च षट्कञ्च तत्तस्मिन् । गोष्ठञ्च गोयुगञ्च षड्गवञ्च तत् ।
पशुवाचिभ्य एष्वर्थेषु एते क्रमात् स्युः । गोगोष्ठमिति गोस्थानमित्यर्थः । गोगोयुग-
मिति गोर्द्धित्वमिति वाक्यं गोषड्गवमिति गोषट्त्वम् एव मद्भिषगोयुग मद्भिषगव-
मित्यादि क्षीवत् स्वभावात् ॥ ४६० ॥

शुण्डाश्च उच्चाणश्च शुण्डोच्चाण तेभ्यः । उभयत्र बहुवचनं गणार्थम् । शुण्डा-
द्विर उच्चादे, ष्टर, स्यात् अपकर्षेऽर्थे । शुण्डापान मदस्थानमित्यमरः । अपकृष्टा
शुण्डा शुण्डारः एवम् अल्पा शमी शमीर, अल्पा कुटी कुटीर । अत्र शुण्डाशमी
कुटीना स्त्रीत्वेऽपि रान्तानां पु स्तमभिधानात् एवम् उच्चतरी वत्सतरी इत्यादौ
षित्वादीप् ॥ ४६१ ॥

श्रीरा-टी—शुण्डाश्च उच्चाणश्च ते तेभ्यः रश्च ष्टरश्च तौ । अपकर्षश्चात्र प्रकृत्यर्थः
तावच्छेदकगुणक्रियावृत्तिं न्वनिर्दिशेत् । शुण्डादिभ्योऽपकर्षे र उच्चादिभ्योऽपकर्षे
ष्टर स्यात् । शुण्डार इति करभस्याल्पकुटीत्यर्थः मृगशरीरमित्यन्यः । ऋक्षा शमी
शमीर ऋक्षा कुटी कुटीर, उच्चतरीति त्यक्तयौवनेत्यर्थः यद्यपि अपकर्षसामान्ये
त्यस्यापि विशेषपरतया तारुण्यापकर्षोऽवगम्यत इति एव वत्सतरीति अत्र
आल्यापकर्षः ऋषभतरीत्यत्र भारवाहनापकर्षः अश्वतरीत्यत्र अश्वगर्दभत्वक्रियाप-
कर्षः कासूतरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः कासूरस्त्रविशेषः गोपीतरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः

४६२ । पीलुतिलोमाकर्णादिः कुणतैलकट- जाहं पाकस्नेहरजोमूले ।

पीलु—कर्णादि ५१, कुण-जाहं ११, पाक-मूले ७ ।

पीलुकुणः, तिलतैल, उमाकट, कर्णजाहम् ।

नय शुष्ठा शमी कुट्य शुष्ठादौ परिकीर्तिता । उच्चावत्सर्षभावश्चासूणीयस्तथाव
षट् । डुप कुत्वा । कुतुशब्दादपकर्षे डुप स्यात् । कुतुप डित्वात् टिलीप । चर्म-
मय स्नेहभाजनम् ॥ ४६१ ॥

पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते, आदयो यस्य स पीलुतिलोमाकर्णादि-
कृत्वात् । पीलादेः कुण पाके । तिलादेस्तैल स्नेहे । उमादे कटो रजसि ।
कर्णादिर्जाहो मूले स्यात् । पीली पाक पीलुकुण मूर्ध्निष्ठान्त । तिलस्य स्नेह
तिलतैलम् । उमाया रज उमाकट । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अत्र कुणक-
टान्तयो पुस्त तैलजाहान्तयो क्लृप्त्याभिधानात् । पीलादिस्तु । पीलु कर्कोश
शमी करवीर वकुल वदरी अश्वत्थ खदिर इत्यादि । तिलादिस्तु । तिल इन्द्रो
इत्यादि । उमादिस्तु । उमा अलावू भङ्ग तिल इत्यादि । कर्णादिस्तु । कर्ण पञ्चति
पतिपत् दक्षिणा पलमूलित्यादि ॥ ४६२ ॥

श्रीराटी—पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तत्तत्तत् । कुणश्च
तैलश्च कटश्च जाहश्च तत् । पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलश्च तत्तन्मिन् । एष्वर्थेषु
क्रमादन्तश्च क्रमादिते स्तु । पीलुकुण इति पीलूना पाक इति वाक्यम् । पीलु
शमी करीषश्च कर्कोशवकुलावपि । अश्वत्थखदिरास्त्राश्च वदरश्च नवात्मक । अन्वे
आश्रयस्थाने करवीर पठन्ति वदरस्थाने वदरीमपि । तिलतैलमिति 'तिलाना
स्नेह इति वाक्यम् । तिलसर्वप इन्द्रोदीत्यादिराकृतिगण । उमाकट इति उमाया
रज इति वाक्यम् । उमा भङ्गा तिलोऽलावू सङ्घाते तु अविमन्त । सन्धुहिप्रा-
रजो भिन्नेऽधामी वैरूप्य ईरित । अवोमा सङ्घात अविकट समादेस्तु सङ्घट,
निकट सत्कट विकट प्रकटः अवकटो वैरूप्य । कर्णजाहमिति कर्णस्य मूल-
मिति वाक्यम् । कर्णादिदन्तगुल्फभूकेशपुच्छनखं मुखम् । शङ्खीष्ठपदादश्च
कर्णादौ परिकीर्तिताः ॥ ४६२ ॥

४८३ । चैत्रे शाकटशाकिनौ ।

चैत्रे ७, शाकट-शाकिनौ १॥ ।

इक्षुशाकट इक्षुशाकिनम् ।

४८४ । इतोऽस्य जाते ।

इत ११, अस्य ६१, ७१ ।

फलितम् ।

स्यायन्नादेतौ स्याता तस्य चैत्रमित्यर्थे । इची चैत्रम् इक्षुशाकटम् एव इक्षुशा-
किनौ क्षीवेऽभिधानात् । समाहारैषैवेष्टसिद्धौ शाकटशाकिनाविति द्विवचनं
गणार्थं तेन चैत्रे वाच्येऽन्येऽपि प्रत्यया भ्यु । तानहं विवक्षोमि । यथा धान्यादे
चैत्रे षीन । धान्यस्य चैत्र धानीनम् एवं मौद्ग्लीन कौद्रवीणम् । तिलादेर्यषीनौ ।
तिलस्य चैत्रे तिलीनम् एव माषस्य माष्य माषीणम् उभाया उभय औसी-
नम् । अनी अनयम् आनयम् । भङ्गस्य भङ्ग भाङ्गीनम् । अतस्या अतस्यम
आतसीनम् । व्रीहिशालिभ्या षीये । व्रीहे चैत्र व्रीहेयम् एव शालिय स्त्रिया
व्रीहेयी भूमि । यवयवकषटिकेभ्यो य । यवस्य चैत्र यव्यम् एव यवकस्य यवक
षटिकस्य षटिक्य यवकषटिकौ धान्यविशेषौ । द्रोणाढकाभ्यामिकण् तद्वाप्ये ।
स उप्यतेऽस्मिन्निति तद्वाप्य तद्वाप्ये चैत्रे वाच्ये इत्यर्थः । द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति
द्रौणिक चैत्रम् एव आढकिकम् । खायां क । खारी उप्यतेऽस्मिन्निति खारीक
चैत्रम् ॥४८३॥

श्रीरा टी—शाकटश्च शाकिनश्च तौ । ले चैत्रेऽर्थे शाकटशाकिनौ स्याताम् ।
इक्षुशाकटमिति इक्षुशा चैत्रमिति वाक्यम् । एव इक्षुशाकिनमिति यद्यपि सामान्य-
नाम्न तथापि इत्थादावेवेति परं । इक्षुमूलकाभ्यामित्यन्ते ॥४८३॥

स्यायन्नादित स्यादस्य जातमित्यर्थे । फलमस्य जात फलित वचं फलितां
वच फलिता लता तारकादेरेवाथ विधिरिति गौमरा । तारकादिन्तु । तारका
पुष्प कल्लील तरङ्ग शर पङ्कवा । ऋजौष कण्टकाङ्गार शङ्गार ज्वर कन्दरा ।
विचार गर्व रोमाञ्च हृषीत्कर्ष कुतूहला रर्भान्ष्क मषीत्कर्षा ग्राहदाहान्य-
चन्द्रका । निद्रा कुबलय श्रद्धा राग कारक कुम्वला । कुसुमस्तवकीचार प्रवान्
पुलकप्रणा । कदम् व्याधि सीमन्त मुख कक्षुक हृत्तका । पिपासा मञ्जरी विष्टा

४६५ । चिःकृत्वस्वभूततज्ञावेऽस्वावीर्घा-

वव्यस्य ।

चि १।, कृ भू अस्सु ७॥, अभूततज्ञावे ७।, अ-स्वी १॥, ईर्घौ १॥, अव्यस्य ६। ।

अभूततज्ञावेऽर्थे कृत्वस्तिषु परेषु चिः स्यात्, तस्मिन्नावर्ण-
स्वयोरीकारघौ स्तः न व्यस्य ।

बुभुक्षा दुःखं कञ्जलाः । वेगं विकसलयस्तन्द्रा मुद्रा तिलकं शैवलाः । मूत्रं
पुरीषं रोगश्च मूत्रञ्च मुकुटस्तथा । रागं केशादयश्चान्ये तारकाद्या प्रयोगत इति ।
इत्युक्ततारकादेरन्यतोऽपि इतः स्यादिति ज्ञापनाय सामान्ये नीतम् । अतएव सा
क्षीरकण्ठकं वत्सं लज्जयन्ती न लज्जिता । मूर्च्छालि मूत्रं मूर्च्छितौ । निर्वीषैर्भवति
दिग्गन्तरानित्यादौ लज्जा मूर्च्छा भवादिभ्योऽपि दृश्यते ॥४६४॥

श्रीराटी—अस्य सञ्ज्ञातेऽर्थे इतः स्यात् । यद्यपि सामान्ये नीतं तथापि
विशेषपरतया फलादेरेव । फलितमिति फलमस्य सञ्ज्ञातमिति वाक्यम् । फल-
पृष्ठाङ्गुरं पङ्क्तवर्गं कण्ठकं सुन्दरं शरं कञ्जोलं हर्षं कुतूहलं किसलयं गन्धं हस्तकं
कञ्चुकं मुखं सीमन्तम् । तन्द्रा तिलकं शैवलं रोगं कञ्जलं कुण्डलं क्षीरकं वेगम् ।
निद्रा मुद्रा मदगलं रीषं कर्दमं कन्दरं कुसुमं तरङ्गम् । सञ्ज्ञा तारकं मूत्रपुरीषं
पुलकं विचारं व्रणं शङ्कारम् । सवकं पिपासां लज्जां दीहं निष्क्रमणं ज्वरं दुःखं
द्रीहम् । ऋजीषाङ्गारं रोमाञ्चं प्रवालं व्याधिं चन्द्रका । पिण्डोत्कर्षं बुभुक्षां च
स्वरोत्कर्षं च मञ्जरी । आकृतिगणोऽयम् । ननु बुभुक्षापिपासाशब्दौ किमर्थमिह
पठ्यते सन्नन्तात् क्तोऽपि सिद्ध्यति नैव तयोः सङ्गत्वात् घेत्त एव नास्ति ढे क्तोऽपि
बुभुक्षितः पिपासितः पुरुष इति न स्यात् । गर्भादन्नप्राणिनि । गर्भिणी ब्रीहिः
गर्भोऽस्य सञ्ज्ञात इति वाक्यम् ॥४६४॥

अभूतस्य अजातस्य तद्रूपेण भावोऽभूततज्ञावः । मूत्रस्य पुनर्भावासम्भवात्
अभूतस्यैव भावे सिद्धे अभूतशब्दोपादानं कथम् । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु
अवस्थितिधर्मिण्य' पूर्वधर्मेनिष्ठौ धर्मान्तरापत्तिरभूततज्ञाव इति विशेषज्ञापनार्थम्
अभूतशब्दोपादानमित्याहुस्तुल्येयं काष्ठं भस्मकरोति इत्यादेरपि चिप्रत्ययापत्तेः ।
अस्तुतस्तु अभस्मं भस्मं करोति इति यदा विवक्ष्यते तदैव चिः स्यादिति ज्ञापनार्थम्

४६६ । ल्यो वमावो लोप्यः ।

त्य ११, वमाव ११, लोप्य ११ ।

वकारमावस्यो लोप्यः स्यात् ।

अकृष्टं कृष्ण करोति कृष्णीकरोति, कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् ।

अभूतशब्दोपादानम् । कृष्णस्मिन् परेषु स्याद्यन्तात् अभूततद्भावे चि स्यात् चां परं प्रकृतेरन्त्यस्थितयोर्वर्षस्त्रस्योरीकारदीर्घो स । अत्रस्येति अव्ययवर्जनम् अवणस्त्रस्योरीकारदीर्घनिषेधार्थम् अव्ययात् चित्सु स्यादेव इत्यर्थः । अन्यथा घञान्तं मनुज्जा अव्ययादिति पञ्चस्यन्तमेवावदित्युक्तम् ॥ ४६५ ॥

श्रीराटी—कृष्ण भूय अस् च ते तेषु प्रागवस्थायोऽवस्थान्-गामुतस्याजान्तानन्तरं तदात्मनातोऽवस्थान्तरेण जन्म अभूततद्भावे तस्मिन् अत्र स्वयं तौ, ईशं घञं तौ, न व्यस्य तस्य ॥ ४६५ ॥

वकारमावशिष्टप्रत्ययो लोपः स्यात् तेन चि विट् विन् क्तिप् विच् इति पञ्चानां लोपः । अकृष्ण कृष्ण करोतीति वाक्यं चि अस्य चकारोऽव्ययार्थः । अवशिष्टस्य वकारस्य अनेन लोपे पूर्वाकारस्य ईकार एव कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् इति अवप्रथमोपस्थितम् अस्तीति पदं हिला स्यादिति खौ विभक्त्यन्तेऽनुधातौ परे चि स्यादिति सूचितम् । अतएव अस्ते लिङ्-लस्यैव प्रयोगेऽभूततद्भावप्रतीतिः शब्दशक्ति-स्वभावात् इति गोपीचन्द्रः । वक्ष्यमाणसूत्रेष्वपि अस्ते प्रयोगे एव व्याख्यायन् । एव गङ्गाभवति कवीभवति पटुभवतीत्यादि । अकर्म कर्म करोति कर्माकरोति अज्ञानिन ज्ञानिन करोति इत्यादौ नीलुपक्षेधाविति नस्य लुपि लुपि न सम्यं त्यक्त्वमन्वित्यर्थत्वात् तदादिविवेचनिषेधाभावे अकारस्त्रस्योरीकारदीर्घो स्यातात् । अव्ययस्य तु अवस्था वृथा कृत्वा वृथाकृत्य असपदि सपदि कृत्वा सपदि कृत्य इत्यादौ चिप्रत्ययान्तस्य व्यस्य ग्यनुकारेत्यादिना समासे ज्ञाचो यवादेशः । अवावणस्त्रस्योरीकारदीर्घो स । निनाय साचौहृतचारुवक्त इति रघौ । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दीर्घः । साच्चिरिति अनव्ययशब्दोऽयस्ति इति केचित् ॥ ४६६ ॥

श्रीराटी—व चासौ मावयेति सः । तथाच वकारातिरिक्तावयवगुण्यस्य ग्रहणं तेन विट् विन् विच् क्तिपामपि ग्रहणं स्यात् । कृष्णीकरोतीति अवस्थान्तरापत्तेरेव वाच्यत्वे मुख्यान्तदावकादेव लेख्यः । एवम् अमाला माला करोति

४६७ । यङ्-ङ्यक्वे चट्ठी ।

यङ् ङ्यक्वे ङी, च । ११, ऋत् । ११, री । ११ ।

ऋकारो री स्यात् यङि ङ्ये क्वे चूँ च । मात्रीकरोति ।

४६८ । मनश्चक्षुश्चेतोऽरुरजोरहोऽन्तलो-
पश्चौ ।

मन—रह् ६१, अन्तलोपः चूँ ७१ ।

मनीकरोति ।

मालीकरोति इत्यादि तथा अशान्तिं शान्तिं करोति शान्तिकरोति अमहान्तं महान्तं करोति महत्करोति इत्यादि । अभूततद्भाव इति किं शुक्तं करोति पूर्वावस्थातोऽविवक्षितत्वात् नास्त्यभूततद्भावः क्त्वन्तिस्थितिः किम् अक्षणे कृष्णे जायते । अव्यस्येति किम् अदिवा दिवा करोति दिवाकरोति तत्र करोति कारणात् कार्यस्य भेदविवचायाम् अभूततद्भावेऽपि न स्यात् । अनभिधानात् यथा तन्तुभ्य पटं करोति रुङ्गो घटी भवति । ननु कथं वितानभूतं विततं पृथिव्यां यश्च समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति इवार्थे भूतशब्दं वितानमिवेति कचिदन्यत्रापीदृशं न नात्र चिद्. ॥ ४६६ ॥

यथा यङि चैक्रीयते ङ्ये मानेवाचरति मात्रीयते क्वे पितरमिवाचरति पित्रीयति चूँ अमातर मातर करोति मात्रीकरोति ॥ ४६७ ॥

श्रीराट्टी—यङ् च ङ्यश्च क्यश्च तत्तन्मिन् । ऋदिति अर्थे ग्री । मात्रीकरोतीति अमातर मातर करोतीति वाक्यम् एवम् कर्त्रीकरोतीत्यादि ॥ ४६७ ॥

मनश् च चक्षुश् च चेतश् च अरुश् च रजश् च रहश् चेतस्य । सूत्रत्वात् षष्ठ्या लुक् । एषामन्तस्य लोपः स्यात् चूँ परे । अमनी मन करोति मनीकरोति एव चक्षूकरोति अरूकरोति रजीकरोति रहीीकरोति । एषामन्तलोपे अवयव-ङ्गस्वधीरीकारदीर्घौ स्तः ॥ ४६८ ॥

श्रीराट्टी—मनश् चक्षुश् चेतश् अरुश् रजश् रहश् तत्तस्य । लुप्तपौकट अन्तस्य लोपः । एषामन्तलोपः स्यात् । मनीकरोतीति नलोपे अवयवस्य ई, एव चक्षूकरोति रजीकरोति रहीीकरोति ॥ ४६८ ॥

४६६ । कार्त्तुंश्रायत्योः सम्पद्यक्रादौ
चसादा ।

कार्त्तुंश्रायत्यो ७॥, सम्पद्यक्रादौ ७। चसात् ११, वा ११ ।

साकल्येऽधीनत्वे च सम्पद्यति कृभ्वस्तिषु परेषु चसात्
स्यादा । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते
राजायत्तं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते ।

५०० । देये वाच ।

देये ७, वाच् ११, च ११ ।

देयेऽर्थे वाचं साञ्च स्यात् सम्पाद्यादौ । देवाय देयं करोति
देवता करोति देवसात् करोति ।

कृत्स्नं सकल तस्य भावः कार्त्तुंश्रम् आयत्तिरधीनत्वम् । कार्त्तुंश्रश्च आयत्तिश्च
कार्त्तुंश्रायत्तौ तयोः सम्पद्य सम्पूर्वदेवादिकपदधात् । सम्पद्यश्च क्रादिश्च सम्पद्य
क्रादि तस्मिन् । सम्पद्ये च इत्यनेनैवैष्टसिद्धौ सम्पद्यक्रादिरिति गौरवः कथमिति
चन्द्र चानुकुष्टं नोत्तरत्वं इति न्यायेन परसूत्रे क्रादौ नामनुवच्यभावात् । साकल्ये-
ऽधीनत्वे च अर्थे सम्पद्यति कृभ्वस्तिषु स्याद्यन्तात् चसात् स्यादा । चकारोऽव्ययार्थः ।
कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते एव कृत्स्नं लवणं जलं
करोतीत्यादि वाक्ये जलसान् करोति जलसाञ्चति जलसात् स्यात् । एव
राजसात् सम्पद्यते राजसात् करोति राजसाञ्चति राजसात् स्यात् । पक्षे
तद्वर्षेण स्थितिरिति ॥४६६॥

ग्रीरा-टी—कार्त्तुंश्रश्च आयत्तिश्च ते तयोः सम्पद्यश्च क्रादिश्च तत्तस्मिन् ।
सम्पूर्वपद्यौङ् गती विकरणनिर्देशान्नभादिकस्य ग्रहणम् । अभूततद्भाव इत्यनु-
वर्तते क्रादिदर्शनात् चित्वाङ्गम् । क्रादौ तु । कृत्स्नं लवणं जलं करोति
जलसात्करोति जलसाञ्चति जलसात् स्यात् पक्षे जलीकरोतीत्यादि । जलसात्
सम्पद्यते इत्यन्वालिप्तत्वात् अभूततद्भावस्य निवृत्तिः । एव कृत्स्नं काष्ठं भस्म
सम्पद्यते भस्मसात् सम्पद्यते . नलोपश्च भस्मीकरोति राजीकरोति लुग्
वाच्यते ॥४६६॥

५०१ । नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच्- वानितौ द्विश्च ।

नैकाच ५१, अव्यक्तानुकरणात् ५१, डाच् ११, वा ११, अनितौ ७, द्वि ११,
वा ११ ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्पद्यादौ डाच् स्याद्वा
नत्वितौ, तस्मिंश्च द्विर्भावः ।

सम्पद्यादौ परे स्यादन्तात् वाच् चसाच्च स्यात् देयैऽर्थे । चकारोऽव्ययार्थे ।
इष्यते देय करोति देववा करोति देवसात् करोति एव देवाय देय सम्पद्यते
इत्यादि वाक्ये देववा सम्पद्यते देवसात् सम्पद्यते इत्यादि बोध्यम् । परस्मै इतौ
परं डाच् निषेधज्ञापकात् अत्र सम्पद्यादौ परे विहितोऽपि चसात् सम्पद्यादीना
परत्वाभावे तेषामन्वयेऽपि स्यादिति बोध्यम् । तेन अकरोदचिरेभ्यश्च चितौ
द्विपदारम्भफलानि भक्षसादिति । भक्षसात् कृतवत् प्रिटद्विष प्रावसाच्च वसुधा
ससागरामिति ॥४५०॥

श्रीरा टी—डुदाङ्गि दाने तव्यानीयया इति य खनाट्टिरेवे इत्येकार । कचि-
देकदेशोऽप्यनुवर्ततेऽधीनत्वं एव देवता करोति इति चित्वाङ्गम् । चकाराच्चसाच्च
देवसाद् करोतीति देवाधीन दातव्य करोतीत्यर्थः ॥४५०॥

यस्य ध्वन्यात्मकशब्दस्य वर्णविशेषरूपेण ज्ञानं न सम्भवति सोऽव्यक्तः । तस्मानु-
करणम् अव्यक्तानुकरणम् । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणं शब्दात् सम्पद्यादौ परे डाच्
स्याद्वा न तु इतौ परे, डाचि सति पूर्वस्य द्वित्वञ्च स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वादितौ परेऽपि तस्य द्विर्भावो वा स्यादित्यर्थः । सम्पद्यादौ डाचो विधाने इतौ
परं निषेधो ज्ञापयति सम्पद्यादौ परे विहितं कश्चित् प्रत्यय सम्पद्यादे परत्वाभावे
तेषामन्वयेऽपि स्यादिति पूर्वसूत्रे उदाहृतम् ॥५०१॥

श्रीरा टी—एकतोऽज् यस्य स, न एकाच् नैकाच् तस्मात् । यवाकारादयो
प्रथमं स्पष्टा प्रतीयन्ते ते व्यक्ता न व्यक्ताः न अव्यक्ता, अव्यक्तानामनुकरणं तन्
तस्मात् न इति अनिति तस्मिन् तस्मिंश्चेति डाचि इत्यर्थः ॥५०१॥

५०२ । त लोप्योऽतष्टिस्त्वितौ द्वेस्त्वन्तो वा ।

त । १।, लोप्य १।, अत ६।, टि १।, तु । १।, इतौ ३।, हे ६।, तु । १।, अन्त १।, वा । १। ।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो ङाचि, इतौ तु टिलोप्यः, द्वेस्त्वन्तो लोप्यो वा । पटपटाकरोति । एकाचस्तु सृकरोति । इतौ तु पटदिति करोति, पटिति, पटत्पटेति पटत्पटदिति ।

तस्य अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य अकारोक्तान्तशब्दस्य पटत भनत् इत्यादे-
स्तकारो लोप्य स्यात् ङाचि परे इतौ परे तु तस्यैव शब्दस्य टिलोप्यः स्यात् ।
एव इतौ द्विभूतस्य तस्यैव शब्दस्यान्तवर्णो लोप्यो वा स्यादित्यर्थः । पटत्शब्दात्
ङाचि अनेन तकारलोपे पट इति अकारान्तस्य द्वित्वे पटपटाकरोति एवं भन-
भन'करोति इत्यादि । सृकरोतीत्यत्र एकाचत्वात् ङाच् । इतौ तु टिलोपाभाव-
पच पटदिति । टिलोपपचं पटिति करोति । अत्रासिद्ध बहिरङ्गमनरङ्गेति
न्यायात् टिलोपस्यासिद्धत्वे दान्ताभावात् टकारस्य ङकारी न स्यात् इतौ परे
द्विभू तस्यान्तवर्णलोपे पटत्पटेति करोति अन्तलोपाभावपचं पटत्पटदिति करोति
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिन्वात् सम्प्रदादेरभावे क्वचिदितौ परेऽपि टिलोपादिः स्यात् ।
भनभनेति ध्वनिस्तं किमङ्गैरित्यादि सिद्धम् ॥५०२॥

श्रीशटी—त इति लुप्तमीदं दम् अत इति षीकान्त दं तस्येत्यादि ङाचि
ङाजन्ते परे अतस्तकारलोपः स्यादित्यर्थः । नेन पटपटाकरोतीत्यत्र हिरुक्ते ङाचि
टिलोप पटाशब्दे परे प्राक्पटत्शब्दस्यातस्तकारो लोप्य इति पटदिति करीर्येति
इतौ ङाचोऽभावे विकल्पेन टिलोपं दर्शयति पटितौति करोति शेषः स्यात्-
वत्त्वात् चपोऽवे जव् । तथाच पटिति पटदिति गभीरमन्तुदैर्नदितमिति ।
नन्वितौ ङाजभावे द्वित्वाग्नौ । पटत्पटेत्युदाहृतमिति चेत् सत्यं द्वेस्त्वन्तो
वेति सासर्थादितौ परेऽपि पटत्पटदिति उभयव्यक्तपचं पटत्पटिति
करोति च अव्यक्तानुकरणस्य पटत्पटदिति उभयव्यक्तपचं पटत्पटिति
करोति शब्दस्य न तकारत्वं,

५०३ । तीयसम्बवीजसंख्याद्विगुणात् कृञि कृषौ ।

तीय गुणात् ५१, कृञि ७१, कृषौ ७१, ।

एभ्यः करोती डाच् स्यात् कृषौ । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, बीजेन सह कर्षणं करोति बीजाकरोति, द्विगुणाकरोति ।

५०४ । समय निष्कुल दुःख शूल सत्याद् यापन निष्कोष प्रातिकूल्य पाकाशपथे ।

समय—सत्यात् ५१, यापन—अशपथे ७१ ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृञि परे । समयाकरोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति सत्याकरोति ।

तौयप्रत्यय । तन द्वितीयतृतीयधीर्यङ्गम् । सखरा आदिर्यस्य स सखरादि न वासौ गुणश्चेति सखरादिगुण तौयश्च सवश्च सखरादिगुणश्चेति तस्मात् । कृञि ऋ ण्यौ डाच् स्यात् कर्षणैऽर्थे । कृञौ ग्रहणं सन्तदाभ्वस्तौना निवृत्त्यर्थम् । द्वितीय-कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सवकर्षणं करोति सवाकरोति । दावेकार्थी । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति एव त्रिगुणाकरोतीत्यादि ॥५०३॥

शीरा टी—सखरा आदिर्यस्य स सखरादिशासौ गुणश्चेति सखरादिगुणः गुणः अक्षरप पञ्चात्तीयश्च सवश्च बीजश्च सखरादिगुणश्च तत्तस्मात् कृञ् दृष्ट्वा भवसोर्निवृत्तिः डाजनवर्त्तते अनितौ द्विश्च मानुवर्त्तते अनिर्दिष्टत्वात् द्वितीयाकरोतीति द्विवार कर्षति चेदमित्यर्थः । तीयमिति तीयत्वान्तस्तेन तृतीया करोति इति द्विगुणा करोति यस्य चेतस्य द्विगुणं विलिखनं करोतीत्यर्थः ॥५०३॥

समयात् यापने निष्कुलान्निष्कोषे दुःखात् प्रातिकूल्ये शूलात् पाके सत्यादश्च पथैऽर्थे डाच् स्यात् कृञि परे । समयाकरोति समयं यापयतीत्यर्थः । अन्यत्र

५०५ । सपत्र-निष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्र- भद्रात् पीडानुकूल्यवपने ।

सपत्र-निष्पत्तात् ५।, प्रियसुखात् ५।, मद्रभद्रात् ५।, पीडानुकूल्यवपने ७। ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कञि । सपत्राकरोति
निष्पत्राकरोति मृगम् । प्रियाकरोति सुखाकरोति मद्रा-
करोति भद्राकरोति ।

समय करोति निष्कीयोऽन्तरवयवस्य वहिष्कारः । निष्कुलाकरोति दाडिमम्
अन्यत्र निष्कुल करोति शत्रु दुःखाकरोति शत्रु पीडयतीत्यर्थः । अन्यत्र दुःखं
करोति । शूलाकरोति मास शूलेन सह पचतीत्यर्थः । अन्यत्र शूल करोति ।
शपथो दिव्य न शपथोऽशपथः । सत्याकरोति मुनिः सत्यं कथयतीत्यर्थः । शपथे
तु सत्यं करोति परिवादवान् दिव्यं करोतीत्यर्थः ॥५०४॥

श्रीराटी—समयश्च निष्कुलश्च दुःखश्च सत्वश्च तस्मात् यापनं कालहरणं
तस्मिन्निष्कीष अन्तर्बहिष्कारं तस्मिन् प्रातिकूल्यं चित्तव्ययनं तस्मिन् पाकः पचनं
तस्मिन् न शपथमशपथं तस्मिन् क्रमेणोदाहरति समयकरोतीत्यादि ॥५०४॥

सपत्रनिष्पत्ताभ्यां पीडायाः, प्रियसुखाभ्यां आनुकूल्ये, मद्रभद्राभ्यां वपने डाच्
स्यात् कञि । सपत्राकरोति मृगं सपत्रं शरं मृगस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः ।
निष्पत्राकरोति मृगं मृगस्य पार्श्वेभ्यः भित्वा निष्पत्रं शरं वहिष्करोतीत्यर्थः ।
आनुकूल्यं चित्ताराधनं प्रिया करोति सुखा करोति सखायं मद्रमद्रशब्दौ
मङ्गलाद्यौ मद्रा करोति भद्रा करोति मानवकः पिता मङ्गलपूर्वकं मुखयती-
त्यर्थः ॥५०५॥

श्रीराटी—सपत्रश्च निष्पत्रश्च तत्तस्मात् प्रियश्च सुखश्च तत्तस्मात् मद्रश्च भद्रश्च
तत्तस्मात् पीडा च आनुकूल्यश्च वपनश्च तत्तस्मिन् पीडाशब्देन वेधनादि पीडी-
यते सह पचेश वसते सपत्रा करोति मृगं व्याधः सपत्रं शरं मृगशरीरे प्रवेशयती-
त्यर्थः । निष्पत्राकरोति शरीरादपरपार्श्वे शरं निष्क्रामयतीत्यर्थः अन्यत्र सपत्रं
करोति वृक्षं, प्रावट्, निष्पत्रं करोति ग्रीष्मः । आनुकूल्यम् आनुलोम्यं चित्तारा-
धनमिति यावत् प्रिया करोति सुखा करोति तथाच सौतामूचे सुखाकर्तुं प्रियाकर्तुं
प्रियवदा इति । मद्रा करोति भद्रा करोति बालः नापितः । मद्रमद्रशब्दौ मङ्गल-

४०६ । दघ्नमात्रद्वयसट्माने ।

दघ्न मात्र द्वयसट् ११, माने ७ ।

परिमाणार्थे एते स्युः ।

गजपरिमाणो गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसः ।

५०७ । संख्या-शन्-शतो डिन् ।

संख्या शन् शतः ५१, डिन् ११ ।

दशौ त्रिंशौ ।

वाचकौ डाचा वपनमुच्यते । प्रकृतित्याभ्यां मङ्गलपूर्वं वपतीत्यर्थः । अन्वय मद्र करोति इत्यादि ॥५०५॥

दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्चेति समाह्वारे टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । स्याद्यन्तादेते स्युः परिमाणेऽर्थे । परिमाणमिह ऊर्ध्वपरिमाणं गज ऊर्ध्वपरिमाणमस्य इत्यर्थं गजदघ्नं गजमात्रं गजद्वयसी इत्यर्थः । टित्त्वादीपि गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसो भित्तिः । ऊर्ध्वपरिमाणे किं विल्लपरिमाणम् आसम् इत्यादौ न स्यात् ॥५०६॥

औरा टौ—दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्च तत्तच्छात् टमित करोति दघ्नमात्र द्वयसट् इत्यात्पर श्रूयमाण शब्द प्रत्येकं सम्बन्धाति तेन स्त्रियां गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसी यद्यपि मानमिति सामान्येनोक्तं तथापि दघ्नद्वयसावर्द्धमाने स्याताम् । हस्तिपुरुषाभ्यां णो वा । आभ्यां परिमाणे णो वा स्यात् । हस्तौ परिमाणमस्य हस्तिनं पौरुषं पचे हस्तिदघ्नमित्यादि । प्रमाणाद्यात् लुक् गात् नित्यम् । मानवाचकात् दघ्ना दीनां लुक् स्यात् । हस्तं परिमाणमस्य हस्तं वितस्ति, सज इक्षमात्रं वितस्तिमात्रं समश्नुद् शङ्खुलः । गात् वी हस्तौ परिमाणमस्य द्विहस्त द्विवितस्ति नित्यग्रहणात् भाविनीऽपि संशये मात्रटो लुम्बिधानार्थम् । संख्या-प्रमाणपरिमाणार्थेभ्यो मात्रट् संशये । एभ्यः संशये मात्रट् स्यात् । पञ्च न वा पञ्चमात्रं सप्त न वा सप्तमात्रं वत्तान्तात् सार्थे यावन्मात्रं तावन्मात्रं कियन्मात्रं गणमात्रं बहुमात्रं प्रमाणात् समं स्यात् न वा सममात्रं हस्तमात्रं परिमाणात् प्रस्थं स्यात् न वा प्रस्थमात्रं दीप्तिमात्रं गात् द्विसप्तं स्यात् वा द्विसप्तमित्यादि ॥५०६॥

शन् च शत् चेति शन्शत् संख्या चासी शन्शचेति संख्याशन् शत् तथात् ।

५०८ । कति-यति-तति-यावत्तावदेतावत्
कियदियन्तः ।

कति—इयन्त १॥ ।

किं यत्तदा उल्यन्तानां यत्तदेतत्किमिदमा वल्यन्तानामेते
क्रमात् निपात्यन्ते ज्ञाने ।

५०९ । दशादेर्डी युते शतादौ ।

दशादे ५१, ड ११, युते ७१, शत १०१ ।

एकादशं शतं विश्वं शतम् ।

शन्शनी केवलयोरसम्भवात् तदन्तयोर्ग्रहणम् । तेन सख्यावाचकशतान्तादृशादे
सख्यावाचकशदन्तात् त्रिंशतादेश्च डिन् स्यात् परिमाणेऽर्थः । दशपरिमाणस्य इत्यत्र
डिनि डित्वात् टिलीपे दशी । एवम् अष्टादशीति पथ्यन्त बोध्यम् । त्रिंशत्परि
माणस्य इति डिनि टिलीपे त्रिंशौ । एव चत्वारिंशौ ॥५०७॥

श्रीराटी—अथ शब्दं तत् सख्या च तत् शन्शन् इति तत्तन्मात् सख्याशब्दन्तात्
सख्या शदन्ताच्च डिन् स्यात् दन्तादेरपवादः । दशपरिमाणस्य दशी एव पञ्चदशि
नोऽङ्केमासा एव त्रिंशत्परिमाणस्य त्रिंशौ मासः । विशतेश्च । विशतिशब्दान्माने
डिन् स्यात् । विशति परिमाणमेवा विशनीऽङ्गिरसः ॥५०७॥

किं परिमाणमेवा यत् परिमाणमेवामित्यर्थः किं यत्तद्गी उतिप्रत्यये कति यति
तति एते निपात्यन्ते । यत् परिमाणस्य यावान् तत् परिमाणस्य तावान् एतन्
परिमाणस्य एतावान् किं परिमाणस्य कियान् इदं परिमाणस्य इयान् एते
वल्यन्ता निपात्यन्ते । वती रुदित्वादीपि यावतीत्यादि ॥५०८॥

श्रीराटी—निपात्यन्तादिष्टिचिद्धि ॥५०८॥

दश आदिर्यस्य स दशादि तन्मात् । दशादे' अत अतद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहिणा
दश इति एकादशादीनां ग्रहणम् । एवम् उभयत्र आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचित्वा-
दृशादेरिति षष्ठिपर्यन्तानामेव ग्रहणं शतादाविति अतसङ्ख्ययोरेव ग्रहणमिति ।
एकादशादे. षष्ठिपर्यन्तात् ड' स्यात् युतेऽर्थे शते सङ्ख्ये च वाच्ये इत्यर्थः । एका-
दशभिर्युतम् एकादश शतं डित्वात् टिलीपः । एव विशत्या युतं विश्वं शतम् अतः

५१० । किं यत्तदेकान्यात् द्विवह्णनामेक निर्द्धारि डतरडतमौ ।

कि—अन्यात् ५१, द्वि-बह्णना ६॥, एकनिर्द्धारि ७, डतरडतमौ १॥ ।

अनयोः कतरो वैष्णवः एषां कतमः शैवः ।

विंशतेस्ते लोपे यथोरित्यकारलोप । एव विश चत्वारिंश पञ्चाश षट् शत सहस्र
ना । एकादशादेरिति किं दशभिर्युतम् अत्र न स्यात् शतसहस्रयोरेवेति किम
एकादशभिर्युतं लक्षम् अत्र न स्यात् ॥५०९॥

श्रीरा-टी—दश आदिर्यस्य दशादि अतद्गुणसंविज्ञानात् एकादशादीना यद्गुण
युतशब्दोऽधिकार्यः शतमादिर्यस्य तद्गुणसंविज्ञानेन शतसहस्रयोरेव ग्रहणम् ।
दशादेरधिके शते सहस्रे च वाच्ये ड स्यात् । विश शत पञ्चाशं शतम् एकादश
सहस्रम् । एकादशाधिका पुराणशते पुराणसहस्रे वा एकादश पुराणशतम्
एकादशं पुराणसहस्रमित्यादौ शतसहस्रमेव वाच्यं सजातीयनाधिक्यं प्रतीते, यत्र
विजातीयनाधिक्यं प्रतीयते तत्र न स्यात् । यथा विशतिपण्याः अभिन् कार्षापण-
शते कार्षापणसहस्रे वा तत्र न स्यात् विजातीयानामाधिक्यं प्रतीयते ॥५०९॥

एभ्यो ह्योर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरी बह्णना मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतम'
स्यात् डिच्चात् टिलोप । अनयोर्मध्ये क. कतर एषा मध्ये कतमः एव यतर'
यतम' ततर' ततम. एकतरः एकतम' अन्यतरः अन्यतम' इति ॥५१०॥

श्रीरा-टी—कश्च यश्च स च एकश्च अन्यश्च तत्तस्मात् द्वौ च बह्ववश्च द्विवह्णवस्तेषा
गुणक्रियासंज्ञाभिर्यवच्छेदो निर्द्धारणम् एकस्य निर्द्धारणम् एकनिर्द्धारणं तस्मिन्
डतरश्च डतमश्च तौ । एभ्यो ह्योरेकस्य निर्द्धारणे डतर' बह्णना डतम स्यात्
डिति टिलोप' । वैष्णव इति विष्णुर्देवतास्य ज्ञानक्रियाभ्या निर्द्धारणं ज्ञायते ।
मरे तु बह्णनां जातिपरितमडिति जात्या निर्द्धारण एव विधि' । कतमो भवता
कट इत्युदाहरन्ति तथापि प्रयोगप्राचुर्यात् ग्रन्थकृता ताम'येनीकम् एव यतरः
यतम ततर ततम एकतरः एकतमः अन्यतरः अन्यतम इति । ननु कथं
पूर्वतरस्मिन् वर्षे परुदिति चेत् सत्य अस्य सूत्रस्य योग्येति । तत्रेय । डतरडत-
माविति तेन पूर्वादेरपि पूर्वतरस्मिन् परतरस्मिन् इति । तत्रेय । वयनवर्तते
तेन कतरो वैष्णवः को वैष्णवः कतमः शैवः कः शैवः ॥ ५१० ॥ तत्रेय । डतरौ

५११ । तस् क्तेः ।

तस् ॥१॥, क्ते ६॥ ।

क्तेः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्वतः अमुतः ।

दादिलीपय । अन्यश्चादिदमशब्दाच्च अन्येऽर्थे डतर स्यात् इदमी दमी लीपय । अन्यतर, इतर' अन्येनान्यतरयोरन्येन सह समानार्थता सृचिता ॥५१०॥

पृथग्योगात् पूर्ववत् किमपि नातुवर्त्तते । तेन सर्वस्मात् लिङ्गात् सर्वविभक्तं स्थाने तसादेशः स्यादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वे सर्वनाम्न एव पञ्चम्या एव तस् विधीयते तथापि सर्वनामभिन्नादपि प्रयोगतः प्रमाणात् न भन्त पयत्रत इत्यादि दर्शनात् एवमपञ्चम्या अपि प्रथम प्रथमत आदि आदित मन्त्रेण मन्त्रत स्वरण स्वरत प्रथमे प्रथमत सुखे सुखत आदौ आदित, पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि दर्शनात् आचार्येण सामान्यतोऽभिहितम् । वार्त्तिकस्यापि मतमेतत् किञ्च अन्येषु अभिप्रेत्यामेव अभित परित, एवं स्यादिप्रकरणौर्विशेषविधिभि सामान्योऽप्यर्थं न बाध्यते स्यादिप्रकरणे हिला तद्धितप्रकरणे एतद्विधानसामर्थ्यात् । तेन कृष्णत कृष्णात् कृष्णत, सर्वे सर्वत सर्वस्मात् सर्वत सर्वस्मिन् सर्वत इत्यादयः स्युरेव अमुत इति तसो विभक्तिस्थानजातत्वेन सर्व सामान्यविभक्तिनिमित्तकार्थं स्यादेव । तेन त्वदा टेरः दीमोऽदस्येत्यादि स्यात् । विभक्तिविशेषविहितन्तु साक्षाद्विभक्तावेव । तेन जसादे स्थाने तसि कृते हरित इत्यादौ गुणार्दिर्न स्यात् तद्धितप्रकरणोक्तानामादेशानां क्तेर्लुक् त्ये चेत्यनेन र्क्षपी न स्यात् । तेन सार्वत्रिकं पारत्रिकं तद्वत्यम् इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च विसक्ते स्थाने तसादधी ये आदेशास्तदन्तानामव्ययत्वमिति प्राञ्च । तेन कुत कुत आयात कौतस्तुतम् इत्यव्ययत्वान् टेलोपः । वाजलयाजन्ताभ्यामव्यय तद्धितोक्तादेशास्तस्याव्ययत्व नास्तीत्येके । एतन्मतज्ञापनार्थं वाच्याचीश्वकारीऽनुबन्ध एतन्मते कौतस्तुतमित्यादौ मनौषादि-त्वात् टिलोपादि ॥५११॥

श्रीरा-टी—यद्यपि सामान्यविभक्त्यस्थाने तस्विधानात् सर्वस्मात् क्तेः सर्वस्याः क्तेस्तस् प्रसज्येत तथापि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमिति । कृष्णत इति कृष्ण एव कृष्णत प्राप्तास् वेत्यनुवर्त्तमानात् कृष्ण इति च । एवं कर्मसङ्घितो गुणः कर्मगुणतः स्वरणत, स्वरण ततो भवान् स भवान् । द्रास्तास् यथा ततो दीर्घा-

युष ब्रवीमि त दीर्घायुष ब्रवीमि । त्रा। स्वरतो हीन स्वरिण हीन. ततो देवाना
 प्रियेण कृतम् आक्रोशने प्या न लुक् । एव मन्त्रतो मन्त्रेण वा वर्णतो वर्णेन
 वा शरीरत शरीरेण वा । च्या. तत आयुषते तज्जा आयुषते । प्याः तथाच
 भट्टि केन सविश्वते नान्य ततो ब्राह्मणवत्सल । मा दर्शतान्य भरतश्च
 मत्त इति च । प्या । देवार्जतोऽभवन् आदित्या कर्णतोऽभवन् विविध-
 पचाश्रये प्या अभिधाना हिक्कात कुरु चिकित्सा हिक्काया कुरु चिकित्सा
 प्रवाहिकात. कुरु चिकित्सा प्रवाहिकाया कुरु चिकित्सा रोगार्थप्या
 अपनयनेऽभिधानम् । त्रा । आदित आदौ पृष्ठत पृष्ठे पार्श्वत पार्श्वे मध्यतः
 मध्यं अन्तत अन्ते सुखत सुखे प्रथमत प्रथमे अग्रत अग्रे इत्यादि । अन्ये आद्या-
 दिगणमाहु तदुक्त तथाहि आद्यादिभ्योति पाणिनिस्त्व तद्गवता फणिना
 आद्या प्रथमा तदादिविभक्त्युल्लंखी यथा दर्शन तसि वा भवतीति व्याख्यात तथा
 वामनेनापीति । चेपातिग्रहाचलेष्ववग्रा । चेपेऽतिग्रहे अवले च घमिन्नवग्रास्तस्
 वा स्यात् । व्यवहारतो निन्दित व्यवहारेण निन्दित वृत्ततोऽतिगृह्यते वृत्तेनाति
 गृह्यते अतिक्रम्य गृह्यते इत्यर्थः । चरिततो न चलति चरितेण न चलति । अघ
 इति कि विप्रेण विप इत्यादि । हीयमानपापयोगाश्च । आभ्यामघवग्रास्तस् वा
 स्यात् । वृत्ततो ह्ययते वृत्तेन हीयते हीयमाना भवतीत्यर्थः । वृत्तत पाप वृत्तेन
 पाप पापयुक्त इत्यर्थः । सर्वहीरभवत् द्वादे प्या । खीर्वहीश्च प्यास्तस् वा स्यात् ।
 न तु भवतो ईयुःषटोऽस्तदश्च । सर्वतो हीन सर्वप्याङ्गीन विश्वतोऽन्य विश्वादन्यः
 बहती भिन्न बहुभ्यो भिन्नः भवदादेश्च. भवत' बाभ्या त्वत् मत् युषत् अस्मत्
 त्वतोऽन्य' मतोऽन्य उत्सर्गत्वात् पूर्वेषु नक्रनिर्दिष्टत्वात् । जे चाद्वागहि । जे
 विहिताया. प्यास्तस् वा स्यात् न तु हाको रुह प्रयोगे सति । पुरुषीतमत
 पुरुषीतमादा याति काश्चित्. काश्चा वा याति पापतः पापाद्वा भीत' तथा मत्तो
 ।वभ्यदम स्वयमिति भट्टि । अद्वागहीति किं सार्थाङ्गीयते पर्वतादवरोहति जे
 कि हरेरन्ध्र शिवात् पृथक् । प्रतियोगे च । प्रतियोगप्यास्तस् वा स्यात् । भक्तित.
 प्रत्यस्यत भक्ते. प्रत्यस्यत केशवत प्रति केशवात् प्रति प्रद्युम्न इत्यादि पर्यभिध्यानुभ-
 यार्थेऽभिमुख्य सर्वार्थे क्तेरित्यम् । परेरुभयार्थे अनेरभिमुख्यार्थे स्वार्थे च क्तेस्तस्
 स्थान्नित्यम् । तस्विधानसामर्थ्यात् न व्यात् लुक् क्तेरिति लुक्परिती हरिम् उभयत
 इत्यर्थः । अभित ईशम् ईशस्याभिमुखम् इति कर्जट. ईशस्य सर्वत इत्यन्ये । प्रकरण-
 तसादि इषोक्ता आदिप्रकरणे तसन्नार्थमुल्लङ्घार तथाच यस्मिन् स्थाने य आदेश

५१२ । देवादेर्हीप्तिगोस्त्राच् ।

देवादे ५१, हीप्तिगो ६॥, वाच् ११ ।

देवता वन्दे रमे वा ।

५१३ । सिवहोस्त्रोऽद्वादेः प्रागः ।

सिवहो ५१, व ११, अद्वादे ५१, प्रागः ६१ ।

सर्वहोश्च परस्याः स्वास्त्रः स्यात् न तु ह्यस्त्राद् युष्मद् । सर्व-
स्मिन् सर्वत्र तत्र बहुत्र ।

सदृशश्चेन गृह्यते इति व्याघात तस्मिन् तदाट्टिकार्थं भवत्येव । तसादीनां पृथक्
स्त्रादिपाठात् व्यत्यस्यन्तरप्रकृतस्त्रश्च तन्मध्यस्थान्ते तस्यशाब्दानाम् लुक् ॥ ५११ ॥

देवादेः परयोर्हीत्तयासप्तम्योस्त्राच् स्यात् । चकारोऽव्ययाश्च । देव देवौ देवान्
वा वन्दे देवता वन्दे । देवे देवयो देवेषु वा रमे देवता रमे देवादिभ्यु देव ननय
पुरुषुष्वीमर्थो बहु इत्यादि ॥ ५१२ ॥

औरा टी—देव आदिर्यस्य तत्तस्मात् ही च ही च ते तयो वाजिति प्रोक्तान्
दम् । देवादेरनयो स्थाने वाच् स्यात् च इत् । देवता इति क्रियाद्वयेन उद-
हरणवयम् । देवादिर्यथा । देवो बहु पुरु मर्त्यो मनुष्य पुरुषश्च षट् ॥ ५१२ ॥

हिरादिर्यस्य स ह्यदि न ह्यदिरह्यदि तस्मान् । ह्यदिश्च तदादिगण-
समाप्तिपय्यन्त इत्यत आह ह्यस्त्राद् युष्मद् इति । सर्वस्मिन् सर्वयो सर्वेषु वा सर्वव
एव सर्वस्या सर्वयो सर्वाभ्यु इत्येवापि सर्वव इति विभक्तिस्थानजातत्वेन त्रयादश-
स्यापि प्रत्ययत्वे पु वत् स्त्रेरिति पु वद्वा एव सर्वस्य दिश सर्वत इत्यादि । भवतो
न स्यादिति वक्तव्यं तेन भवति भवती भवत्यु इत्येव । जौमराभ्यु सम्भवान् तत्र भवान्
ततो भवान् इत्यादयोऽपि कल्याणवति वाच्ये निपात्यन्ते इत्याहुः ॥ ५१३ ॥

औरा टी—स्त्रिश्च बहुवच तत्तस्मात् बहुवचस्य सस्त्रार्थग्रहण न तु प्रचुराद्यस्य
हिरादिर्यस्य स न ह्यदि अद्वादि तस्मात् स्त्रिरिति किं समं सस्त्रार्थस्येति किं
बहौ सूप्ते अभिधानादितरयो अपि तत्र भवान् तत्र दीर्घायुषं त्रवीमि त दीर्घायुषं
त्रवीमि तत्र देवानां प्रियेण कृतम् इत्यादि । अद्वादे किम् । इयो त्वयि मयि
आदिशब्दाद्वति ॥ ५१३ ॥

५१४ । सर्वैकात् काले दा ।

सर्वैकात् ५१, काले ७१, दा ११ ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा ।

५१५ । किमन्ययत्तदोर्हिश्च ।

किमन्ययत्तद ५१, हिं ११, च ११ ।

एभ्यः स्या हिं दा च स्यात् । कस्मिन् काले कर्हिं कदा ।

५१६ । तदो दानीं वा ।

तद ५१, दानीं ११, वा ११ ।

तदानीं तर्हिं तदा ।

५१७ । पूर्वाभ्यामन्यतरेतरापराधरोत्तोरभ-
यादेद्युसङ्गि ।

पूर्व—उभयात् ५१, एद्युस् ११, अङ्गि ७१ ।

पूर्वस्मिन्नङ्गिनि पूर्वैद्युः ।

काले वर्त्तमानाभ्यामाभ्यां परस्मात् सप्तम्या दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सर्वदा
एवम् एकदा ॥ ५१४ ॥

श्रीरा टी—सर्वश्च एकश्च तत्तस्मात् । सर्वादिकाञ्च काले दा स्यात् । सर्वदा
एकदा ॥ ५१४ ॥

कस्मिन् काले कर्हिं कदा एवम् अन्यर्हिं अन्यदा यर्हिं यदा तर्हिं तदा ॥ ५१५ ॥

श्रीरा टी—कश्च अन्यश्च यश्च स च तत्तस्मात् । तर्हिंति एवम् अन्यर्हिं अन्यदा
यर्हिं यदा तर्हिं तदा अन्यर्हिंति जयादित्येनोदाहृतम् अन्यर्हिंति कश्चित् ॥ ५१५ ॥

काले वर्त्तमानात्तद. परस्मात् सप्तम्या दानीं स्याद्वा । तस्मिन् काले तदानीं
पञ्चे तर्हिं तदा ॥ ५१६ ॥

श्रीरा टी—तदश्चत्तद दानीं वा स्यात् । तदानीमिति पञ्चे हिं दा च ॥ ५१६ ॥

एभ्योऽष्टम्यः परस्मात् सप्तम्या एद्युस् स्यात् अङ्गि वाच्ये । पूर्वस्मिन्नङ्गिनि पूर्वैद्यु
अन्नादिषु इत्यनेन तद्धितादेशानामपि तद्धितसञ्ज्ञाविधानात् यथोरित्यकारलोपः ।

५१८ । दिक्शब्दादिर्देशकाले स्तात् प्रीपीमयाऽचो लुक् ।

दिक्-शब्दात् ५१, दिग्-देश काले ७, स्तात् ११, प्री-पी-मया १॥, अच ५१, लुक् ११ ।

परस्तात् प्राक् ।

पव अन्येद्यु इतरैद्यु अन्यतरैद्यु अपरैद्यु अधरैद्यु उत्तरैद्यु उभयेद्यु । उभ-
याद् युस् च वक्तव्य उभयाभिन्नद्वनि उभयेद्यु ॥ ५१७ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वञ्च अन्यञ्च अन्यतरञ्च इतरञ्च अपरञ्च अधरञ्च उत्तरञ्च उभयञ्च
तत्तस्मात् । एभ्योऽहनि वार्थ एद्युस् स्तात् । पूर्वैद्युरिति एवमन्येद्युः अन्यतरैद्यु इत-
रैद्यु. अपरैद्यु अधरैद्यु. उत्तरैद्यु उभयेद्यु पक्षे पूर्वत्र पूर्वस्मिन् इत्यादि ॥ ५१७ ॥

दिशि वर्तमान शब्दो दिक्शब्द स च पूर्वादौ प्रागादिश्च । दिशि देशे काले
वर्तमानात् दिक्शब्दात् परासा प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने स्तात् स्तात् अचः
स्वरूपात् परस्य तस्यैव सादादेशस्य लुक् स्तात् । परा दिक् परी देश. पर काली
वा इत्यर्थे प्रथमाया सादादेशे परस्तात् । एव परस्या दिश्च. परस्मात् देशात्
परस्मात् कालाहा इत्यर्थे पञ्चम्या सादादेशे परस्तात् । प्राक् इति प्राचीं दिक्
प्राग्देश प्राक्काली वा इत्यर्थे प्रथमाया स्थाने जातस्य सादादेशस्य लुक् ।
लुकि न तत्रेति निर्घषात् त्रिदक्षोऽहरेरिति लुक् न स्यात् विरामं च चक्ष क ।
प्राचीं दिक् इत्यर्थे प्राक् इत्यत्र अन्येषा मते स्तातो लुकि तदनन्तेन अव्ययत्वान्निर्घ-
कार्याभावे द्वेपी निवृत्ति । स्वमते तु मनीषादित्वात् । एव पञ्चमीसप्तम्योरपि
नो व्यम् । दक्षिणीत्तराभ्या पञ्चम्या न सादिति वक्तव्यम् । दक्षिणतः उत्तरत ॥ ५१८ ॥

श्रीरा टी—दिगिति स्वरूपत्वे उपचारात् तदाचक्रे वर्तते ते च ते शब्दाद्येति
दिक्शब्दास्तेभ्य. बहुव्रीह्यापीवत् व्यत्ययी ब्व क् दिक्शब्दादिति । दिक् च देशश्च
कालश्च तत्तस्मिन् सादिति लुप्तप्रकटम् अनच् भतिपूजनयोःरित्यस्यैव यद्देश्यं तस्य
दिग्वाचकत्वात् न त्वच्प्रत्याहारस्य । दिग्वाचकेभ्यो दिग्-देशकालौ वर्तमानेभ्यः प्री
प्री मी स्थाने स्तात् इत्यर्थे अच. परस्य स्तातो लुक् । गन्धकारैः सत्तेपेयं वयाणा-
मेकमुदाहृतम् । पुरस्तादिति पुरस्तात् रम्या दिक् पुरस्ताद्दिश्च आगतः पुरस्ताद्दिशि
स्थितम् एव पुरस्ताद्देश. कालो वेत्यादि । प्रागिति प्राचींशब्दात् स्ताति लुकि
स्त्रीत्यस्य लुक् प्राक् रमणीय प्रागगतः एव प्रत्यमित्यादि ॥ ५१८ ॥

५१६ । वैनोऽपी ।

वा ।१। एन १।, अ-पी ।१। ।

पूर्वण ।

५२० । दक्षिणोत्तरादाही ।

दक्षिणोत्तरात् ५।, ' । आही ।१॥ ।

दक्षिणा दक्षिणाहि, उत्तरा उत्तराहि ।

५२१ । बाधराद्धात्ताः ।

वा ।१।, अधरात् ५।, च ।१। आत ।१।, ता १॥ ।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणस्मात् ।

बाधद्वाव विकल्पवाची व्यवस्थावाची च । तेन दिक्शब्दाददूरे दिग्देशकाले प्रथमसप्तम्योरेत स्याद्वा । अदूरे पूर्वा दिक् पूर्वी देश पूर्व' कालो वा इति प्रथमाया एन यथोचित्यकारणतोपि पूर्वण । एवम् अदूरे पूर्वस्यां दिशि पूर्वध्विन् काल वा पूर्वेष्व दक्षिणोत्तराधर्म्य इति पाणिनीया ॥५१६॥

श्रीरा टी—न पी अपी दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकाले वर्तमानेभ्य प्रीमरीरेभ' स्यात् । पूर्वणेति पूर्वः पूर्वस्यां वा इत्ययं । अपीति किं पूर्वस्यां पुरस्तात् ॥५१७॥

आध आहिश् आही इति द्विवचनं यथासंख्यानिरासायम् । दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमासप्तम्यो स्थाने आ आहिश् स्यात् विशेषत्वात् स्ताती वाचक'वेत्ती । दक्षिणा दिक् दक्षिणी देश दक्षिण काल इत्यादि वाक्ये दक्षिणा एव दक्षिणाहि । अथ दूरादूरयोर्वा स्यात् दूरे आहिरिति केचित् सप्तम्यामर्थेवम् ॥५२०॥

श्रीरा टी—दक्षिणश्च उत्तरश्च तत्तस्मात् आध आहिश् तौ प्रीम्' दम् अतो न यथासंख्यम् अदूरदूरयोरभिधानम् । आभ्यां अदूरे आ दूरे आहिः स्यात् प्रीमरीरेव अदूरे दक्षिणा उत्तरा दूरे दक्षिणाहि उत्तराहि तथाच उत्तराहि वसन् राम. समुद्रादक्षस्यां पुरमिति भाट्ट ॥५२०॥

दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराधर्म्यत्वा. प्रथमापञ्चमीसप्तम्या आत् सुर्वा । अधरा दिक् अधरी देश ' । ' । काल इत्यर्थे प्रथमाया आत् अधरात् एवम्

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसीः ।

पूर्वाधरावरा १॥, पुराधावा १॥, स्तादसी ७॥, ।

पुरस्तात् पुरः, अवस्तात् अधः, अवस्तात् अवः । अतएव अस् ।

५२३ । त्वय्याच् प्रकारे ।

त्वत् ११, याच् ११, प्रकारे ७ ।

येभ्यस्त उक्तस्तेभ्यः प्रकारे याच् स्यात्, स च तद्वत् । सर्व-
प्रकारं संवेद्या ।

अधरस्या दिश अधरस्मात् देशात् अवरस्मात् कालादित्ये पञ्चम्या आत् अधरात्
एवञ्च अधरस्या दिशि अधरस्मिन् नेशे अधरस्मिन् काले इत्यर्थे सप्तम्या आत् अध-
रात् । सर्वे पक्षे तदपेक्ष दक्षिणस्यामिति आबन्तादपि आदादेशः, स्यादिति
ज्ञापनार्थम् एव दक्षिणोत्तरयोरपि ॥ ५२१ ॥

श्रीग टी—ता प्रीपान् अधरशब्दाच्चकाराद् दक्षिणोत्तरशब्दयोरनुवृत्ति ।
तथा चाधरदक्षिणोत्तरशब्दे प्री पी ती स्थाने आत् स्यात् । अधर अधरस्मात्
अधरस्मिन् वा अधरात् । एव दक्षिण दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात्,
उत्तर उत्तरस्मात् उत्तरस्मिन् वा उत्तरात् ॥ ५२१ ॥

पूर्वस्य पुर अधरस्य अध अवरस्य अव स्यात् स्तादसी परयो । पुरस्तादिति
दिक्शब्दादित्यनेन पूर्वशब्दात् प्रथमादि स्तादादेशे अनेन पूर्वस्य पुरादेश एवम्
असि परे पुरादेशे ययोरित्यकारलोप एवम् अधस्मात् अध, अवस्तात् अव ।
अतएवेति । असि परे आदेशविधानादेव पूर्वाधरावरीभ्यः प्रथमादिरसादेशः
स्यादिति ॥ ५२२ ॥

श्रीरा टी—पूर्वश्च अधरश्च अवरश्च ते प्यथे प्री व्यत्यात् पुरश्च अधश्च अवश्च ते,
ज्ञाञ्च अस् च तौ तयो मीवान्त दम् । तयो परयोरिषा क्रमादेरेषु निर्देशसाम-
र्थ्यादितेभ्यः परोऽसिब ॥ ५२२ ॥

चन्द्रवन्मुखम् इत्युक्तौ यथा चन्द्रस्य आत्तादकत्वेन गृह्यते न तु धावत्यादिना
तथात्रापि त्वदित्युक्तौ विभक्तिस्थानजातत्वेनैव साम्यं गृह्यते न तु सप्तमीस्थानजात-
त्वेन । तेन स्त्रिवहुभ्यां सर्वासां विभक्तौना स्थाने याच् स्यात् प्रकारे । प्रक्राण साडश्च
यथा सर्वप्रकारं सर्वेषां प्रकारेण सर्वस्मै प्रकाराय सर्वस्मात् प्रकारात् सर्वस्य

५२४ । कुतः क कुह कुवेतोऽतोऽचेह
सदैतर्ह्यधुनेदानीं पश्चादुपर्युपरिष्ठात् परेद्यवि
सद्योऽद्यैषमः मरुत् परारीत्यं कथम् ।

कुतः—कथम् । १॥ ।

एते निपात्यन्ते । कस्मात्—कुतः, कस्मिन्—क कुह
कुव, अस्मात्—इतः, एतस्मात्—अतः, एतस्मिन्—अत्र,
अस्मिन्—इह, सर्वदा—सदा, अस्मिन् काले—एतर्हि
अधुना इदानीं, पश्चिमं—पश्चात्, ऊर्ध्वम्—उपरि उपरि-
ष्ठात्, परस्मिन् अहनि—परेद्यवि, समानेऽह्नि—सद्यः,
अस्मिन्नहनि—अद्य, अस्मिन् वर्षे—ऐषमः, पूर्वस्मिन्
वर्षे—मरुत्, पूर्वतरस्मिन् वर्षे—परारि, इदं प्रकारम्—
इत्थं किं प्रकारं—कथम् ।

प्रकारस्य सर्वस्मिन् प्रकारे सञ्जया इति । तृतीयाया एव याज्ञादेश इति केचित् ।
वकारोऽव्ययार्थः ॥ ५२३ ॥

श्रीरा टी—अतिदेशबलात् अङ्गादिस्त्रिवहोरेव प्रकारः सादृश्येऽप्यस्ति यथाय
चैवप्रकार इति तथाच इत्यादिभिन्नात् संबन्धोऽर्थं याजित्यर्थः । अत्र तु इत्यादिकथं
ग्रहणं तेन सर्वान् प्रकारान् करोति सर्वेषां प्रकारेण गच्छति सर्वथा गच्छति सर्वस्यै
प्रकाराय ददाति सर्वस्मात् प्रकारादागच्छति सर्वथा आगच्छति सर्वस्मिन् प्रकारे
तिष्ठति सर्वथा तिष्ठति । एतत् शब्दस्यापि इत्थम् इत्येके अन्येषां मते एतथेति
ऽवमन्यथा इतरथा यथातथा असुथा अपरथा इत्यादि प्रयोगदर्शनादप्युक्तम्
प्रवदित्यनेन त्वदां टेर इतिचित्त्वाद्वा जातीयस्य न समानर्थता । तस्य प्रकारवति
विधानात् तथा जातीयः । इत्थं जातीयः इति तत्प्रकारप्रकारीत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

कस्मादिति कुतः । कस्मिन्निति क कुह कुव । अस्मादिति इतः । एतस्मादिति
अतः । एतस्मिन्निति अत्र अस्मिन्निति इह । सर्वदेति सदा । अस्मिन् काले
इति एतर्हि अधुना इदानीम् । पश्चिममिति पश्चात् । दिक्शब्दादित्यादिना
पश्चिमशब्दात् सादादेशे पुनस्तातोऽपि आदादेशे पश्चिमस्य पश्च आदेशः । ऊर्ध्वमिति
उपरि उपरिष्ठात् अत्र उपशब्दात् रिप्रत्यये उपरि पुनस्तस्मात् स्तात् प्रत्यये

५२५ । त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादे स्त-एन- त्त-त्यण-मा भवादौ ।

त्यत्र आद्यादे. ५।, त्य—मा: १॥, भवादौ ७। ।

एभ्यः एते क्रमात् स्युर्भवादर्थे । त्यत्रत्यः तत्रत्यः अद्यतनो
ह्यस्तनी, चिरत्त. परत्तः । दक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिमः
मध्यमः ।

उपरिष्ठात् परिऽङ्गि इति परीत्यपि समानेऽङ्गि इति सद्य अस्मिन्नङ्गीति अद्य अस्मिन्
वषे इति ऐषम पूर्वं वर्त्त' इति परत् । पूर्वतरस्मिन् वर्षे इति पणारि । इदं प्रकार-
मिति इत्य' किं प्रकारमिति कथम् ॥ ५२४ ॥

श्रीरा टी—पूर्वतरस्मिन् इति योगविभागान् ॥ ५२४ ॥

त्यत्रश्च अद्यश्च चिरश्च दक्षिणा च आदिश्च ते आद्यो यस्य स त्यत्राद्यचिर-
दक्षिणाद्यादित्स्मात् । त्यश्च एनश्च वश्च त्यश्च च मश्च ते । अत्र विभक्तिमनाद्वय
शब्दैरेव यथामत्यग्रहण श्रियाणा नानाप्रकारज्ञानार्थम् । केचित्तु समाहारे
त्यएन त त्यण् सम् इत्येव पठन्ति । तत्राटेल्य अद्यादे' एन चिरादेस्तु दक्षिणादे-
त्यण् आद्यादेर्म स्मात् तत्र भव इत्याद्यर्थे त्यत्रेति त्यत्रादे. समस्यास्त्रादेशे तदन्तस्य
ग्रहणम् । त्यत्र भव, त्यत्र वसति वा इत्यर्थे त्यत्रत्य । त्ये परे तद्धितादेशस्य न
लोप । एव तत्रत्य यत्रत्य इत्यादि । अद्य भव अद्यतन एव ह्यस्तन अस्तन.
चिरन्तन सनातन सदातन पुरातन इत्यादि । अत्र पुरातनस्य स्थाने पुराण
प्रव प्रतना वा निपात्यन्ते । पुराण प्रव प्रतन पक्षे पुरातनः एव नवीनस्य नूतन
नूवौ वा निपात्यन्ते । चिरे भव चिरत्त एव परत्त । दक्षिणा इति । दक्षिणा-
त्तरादाह्वीति आ । दक्षिणा भव दक्षिणात्य णिन्वात् वङ्गि तद्धितादेशस्य न
लोप । पश्चाद्भव पाश्चात्य. पौरस्य इत्यादि । आदौ भव आदिम मध्यम
इत्यादि । अत्र रामानन्दकाशेश्वरौ किम त्व ताच्चिन्नौ इति वक्तव्यमाहुतु' ।
वस्तुतस्तु असाकल्ये तु चिन्न इत्यमरीक्तयो. चिन्नेत्यव्ययशब्दधीरनुप्रयोगादेव
कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कस्यचिदित्यादि सिद्धम् । न च
तधीरनुप्रयोगे एकपदत्वाभावे कदाचिद्भव कादाचित्कम् इत्यत्र कथं पूर्वपदस्य
हङ्गिरिति वाच्य' कदाचिज्जातु इत्यमरीक्तस्य कदाचिदित्यव्ययशब्दस्य तत्किञ्चे ॥ ५२५ ॥

५२६ । किमः त्वन्तात् चि-चनौ ।

किम. ५।, त्वन्तात् ५।, चित् चनौ १॥ ।

कस्यचित्, कदाचित्, कस्यचन कदाचन ।

५२७ । आदिस्तः ।

आदि १।, त १। ।

(३२३) चैक्याच्चुदषहोऽरित्यकारमारभ्य यस्य उक्तः स
तसंज्ञः स्यात् ।

इति तपाद ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकां समाप्त ।

श्रीरा टी—त्यदस्त्र त्यत्र त्यदश्च । अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आदयो
देषा ते तेभ्य त्यश्च टनश्च त्रश्च त्र्यश्च च मय ते भवादिरुक्तमन्वित् । त्वत्वादिर्यथा ।
नञ्चतस् इह अविस् ऐषमस् ह्यस् थस् निर्द्भूषे । निस्वर्णायमवह्निक्ृते ।
चिरादिर्यथा । चिर परुत परारि । अत्रादिर्यथा । अद्य दिवा दीपा साय
चिरं प्राह्णे प्रमे प्राच् ह्यस् थस् ऐषमस् पर्वाह्णे अपराह्णे पुरातनस्य त लुक् वा ।
आद्यादिर्यथा । आदि मय अय पश्चादन्ताड्डिमः । अग्रिमः पश्चिम अन्तिम
दक्षिणादिर्यथा । दक्षिणा पश्चात् ॥ ५२५ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

अ इति आदिर्यस्य स आदि । अत्र प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् यस्तु
उक्त स तसञ्च स्यात् इत्युक्तवतापि तद्वितीकृतिविभक्तिकाटेशानामपि तमज्ञा सूचिता ।
तेन पूर्व्युगित्यादौ पूर्व्येण इत्यादौ तु ण्युस् एनाट्सञ्ज्ञितत्वे ययोरित्यकारानीप
स्यादिति । इति त पाद ॥ ५२७ ॥

स्यादिरन्ती येषा तानि स्याद्यन्तानि पदानि तेषामध्यायः स्याद्यन्ताध्यायः
सप्तमाध्याय इति परे ।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः ।

श्रीरा टी—सुगमम् ।

इति श्रीरासतर्कवागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः ।

सितं' प्रसङ्गतः पदार्थनिरूपणमाहुः श्रीरामतर्कवागीशपादा ।

पदार्थनिरूपणम् ।

पदार्थमात्रे शक्तौ पदार्थो निरूप्यते । तत्र बहुभिः स्वार्थादिपञ्चकमुक्तं कश्चित् तत् प्रतिसंस्कृत्य पठति । जातिव्यक्त्याकृतौ सख्या तथा कर्मादयश्च षट् । अस्मै-पञ्चैव लिङ्गार्थं केषां तिस्रोऽग्निमात्रं स । इत्यत्र लिङ्गार्थ इति एकवचननिर्देश-एकैव शक्तिरेकहन्तिवेद्यत्वमूचनाय अतएव परामर्शसूत्रे व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति । यथा नात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्याद्यनुशासनात् सम्पन्ना यव सम्पन्ना यवा इत्यादौ जातौ । गौश्लतीत्यादौ व्यक्तौ । अवयवसयीगादि-रूपाकृतिविशिष्टा गौरित्यादावाकृतौ पिष्टकमय्यौ गाव इत्यादौ तु गवाकृतिसदृशा-कृतौ लक्षणा पिष्टकसयीगस्याशक्यत्वात् एको द्वौ बहुव इत्यादौ सख्यायाम् । गामानय पयसा सिञ्चति सूदेन पच्यते विप्राय दद्याति ग्रामादागच्छति स्थान्या पचतीत्यादौ कर्मादिषु शक्ति स्वीकरोति च । अत्रान्ये प्राहुः क्वन यत्तत् पद शक्त बोधयत्येषपञ्चक विशेष्यत्वेन शक्तैक विशेषणतयेतरान् इति । साधवाज्जाता-वेव शक्तिग्रहः न तु व्यक्त्यादौ तासामनन्तत्वात् अशक्यव्यक्तावनव्यवसायाच्च । न च व्यक्तेरशक्यत्वे गामानयेत्यादौ कथं कर्मात्वादन्वय इति वाच्यं जातिशक्तिपदस्य शब्दशक्तिस्वभावात् जात्याश्रयतया व्यत्यादेर्जातिहन्तिवेद्यत्वनियामकत्वात् न हि जातिव्यक्तिभ्यां विना व्यक्तिजात्योः पृथगुपस्थिति सम्भवति तथाच नागृहीत-विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायात् । यदा जातिशक्तिज्ञानाज्जाति-र्भवन्ती व्यक्तिमपि बोधयति व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् येन विना यो न भासते तद्धि हेतुस्तमपि बोधयति अन्यथा पद जातिमपि न बोधयेत् केवलाया अप्र-तीते । तस्मादेकबुद्धिवेद्यत्वनियमात् जातिशक्तिज्ञानार्थं, कृत्वा शक्तिव्यक्तेरपि बोधिकेति न चापदार्थस्य व्यक्तादेः कथमानयनादावन्वय इति वाच्यम् अस्मिन् भवेयमित्यादिवत् सविशेषण विधिनियमौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायात् व्यक्त्यादावन्वय इति । ननु जातौ शक्याया कर्माद्यन्वयानुप-पत्त्या व्यक्त्यादौ लक्षणेति चेत् न युगपत् हन्तिहयविरीधात् न हि सूक्ष्मकालस्य भेदाग्रहणात् जातिव्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतेः । न च पदार्थं पदार्थेनान्वेति न तु अपदा-धेन इति व्युत्पत्त्या कथमपदार्थं पदार्थान्वय इति वाच्यं व्यभिचारान्नियमाभावः । यथा घटादन्य, पटात् पृथगित्यादावपदार्थभेदान्वय इति । अनन्त्यलभ्यौ हि शब्दा-

स्तेनान्तलीलभ्यस्यापदार्थत्वादपदार्थेऽपि व्यक्त्यादौ कर्मत्वाद्यन्वय इति । कुतः
 शक्तिग्रहः शक्तिग्रहः व्याकरणीयमानकीषातवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिभूते-
 र्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य ह्रस्वा इति । तथाहि कृत्कृतौ कर्त्तरि ढष्कादि-
 कर्त्ता कारक इत्यादाववयवाशक्त्या समुदितयौगिकी शक्तिः कल्प्यते । गोपदादौ तु
 प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्त्यभावात् समुदिते रूढिरिव । पङ्कात् पङ्के वा जात
 उप्रत्ययान्तात् पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृपद्म नियमतः प्रतीयते । पद्म पङ्कज-
 पदशब्दः तत्रावयवानामसामर्थ्यात् न चावयवार्थयोगात् कुमुदादिष्वैव कथं न
 स्यादिति वाच्यं पद्मातिरिक्ते रूढिशक्त्यावयवशक्तेः प्रतिवन्धात् पद्मे रूढ्या अवयवा-
 र्थादपि अतएव पद्मे पङ्कजशब्दो योगरूढिरिति । एव षष्ठान्तरयकारशब्दो
 रूढ्या जातिमन्त्रं बोधयति लाघवाच्छक्त्या ज्ञान्युपस्थापकत्वम् । यौगिकरूढौ तु
 मण्डपपदस्य उप्रत्ययान्तस्य मण्डपानकर्तृत्वं मण्डरपप्रत्ययान्तस्य विशेषबोधकत्वं
 एकस्मिन्नुभयार्थे रूढिशक्त्याऽवयवशक्तिः प्रतिव्यति । उपमानात् यथा । गौरिव
 गवय इत्यादौ प्राक्शब्दश्रवणानन्तरं चैव्री वनं गच्छन् गीसदृशव्यक्तिः दृष्ट्वा
 गीसदृश इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणात् प्रत्यक्षव्यक्तौ चक्षुषा सादृश्यज्ञानमुपमान
 तस्मादयं गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । कीषात्तावत् हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चक्षु-
 र्नेकयमाक्षिषु इत्यादौ प्रत्येकः शक्तिग्रहः । आतवाक्यात्तावत् । अवेन्द्रनीलपद्म-
 रागादौ आभीतत्वादिन्द्रनीलपद्मरागपदवाच्यत्वग्रहः व्यवहारात्तावत् प्रयोज्य
 प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपनभमानो बालः प्रयोज्यप्रवृत्ति-
 प्रयोजनसनवधायावापीद्वारणक्रियाकारकपदानां तत्तदर्थेषु प्रत्येकः शक्तिः गृह्णाति ।
 वाक्यस्य शेषात् तावत् । यथा यवमयश्चरुर्भवति वाराही चीपानइतेसि कटे प्राजा-
 पत्य धिनीति अत्र यववराहवेतसशब्दाः किं कइवायसजम्बूना वाचका उत
 दोषशकशकरवज्रूलानामिति ? स्नेच्छार्थव्यवहारदर्शनात् विप्रतिपत्तौ सुव्याख्या-
 नश्रवसायाततत्पदवर्द्धप्रामाण्यनिश्चये वायसवज्जुले वेदविरोधिनी स्नेच्छप्रसिद्धिः
 स्मृतिवेदविरुद्धा ह्येषा निरस्ताया निष्प्रतिपक्षस्नेच्छार्थव्यवहारात् शक्तिग्रहः ।
 सिद्धपदसान्निध्यात्तावत् महकारतरौ मधुर पिको रीति इत्यादौ प्रयोजकवाक्यो-
 च्चारणानन्तरं पिकपदाग्रहात् शक्तिः सहकारतरुमूलं गच्छन् रावकर्त्तारं दृष्ट्वा
 अयं पिकपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । लक्षणा च इत्यन्तरं यत्र वाक्यार्थान्वयान-
 नुपपत्त्या वाक्यसम्बन्धीपस्थापिते वाक्यार्थान्वयः यथा गङ्गाया घोषः प्रतिवसति
 इत्यत्र गङ्गापदस्य तौरः । तदुच्यते वाक्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धादुपपत्तितः ।

तत्त्वस्ववशप्राप्तस्यान्वयात् लक्षणोच्यते इति । न च तीरे कृन् शक्ति कल्पिता
किमकृतलक्षणयेति वाच्यं लक्ष्यतीराद्यनन्तेषु गङ्गादिपदस्य प्रत्येकशक्तिकल्पने
गौरवात् । किन्तु शब्दस्वस्वरूपा लक्षणा लक्षणोपविषयकत्रङ्गव्यवहारानपेक्षा
चेति सैव युक्ता लाघवात् । अत्राहुः । रूढिश्च योगरूढिश्च यौगिकी कठिरेव च
यौगिकी वृत्तयः सिद्धाः पृथक् वृत्तिस्तु लक्षणा इति । तथाच पदार्थबोधे आका
ङ्क्षादिशक्तिमत्पदज्ञानव्यापारेण स्याद्यन्तपद साधनं तेन वस्त्रेण द्वारमिति शब्द
प्रयोगात् पिधेहीति पदाव्याहारात् वस्त्रेण द्वारं पिधेहीत्यन्वयबोधे आकाङ्क्षा
व्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्येत इति न तु पिधेच्यर्थाव्याहारेणेति । आकाङ्क्षा
यच्चाच्छब्दाद्विना यस्य शब्दस्यानुभवी न हि । तेन शब्देन तच्छब्द साक्षाद्
परिचिन्तते ॥ इति प्रघट्टार्थः ।

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्येण तत्त्वतः पदाथनिरूपण समाप्तम् ।

त्याद्यन्ताधिकारः ।

भाष्यध्यायः ।

प्रथम पादः—संज्ञा ।

अथ त्यादिरुच्यते ।

आदिमध्यान्तमङ्गलानि शास्त्राणि भटिति प्रसिद्धानि
भवन्तीति स्मरणादथशब्देन मध्यममङ्गलं कुर्वन् शिष्याणां
सवधानाय प्रतिजानीते अथेति ।

५२८ । धोः—

तिप् तस् अनि, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्—
ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहि महि [की]

यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम—

ईत् ईयाताम् ईरन्, ईयास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि [रवी]

तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप्—

ताम् आताम् अन्ताम्, स्त आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् [गी]

दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अम् व म—

त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [घी]

दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म—

तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [टी]

णप् अतुम् उस्, थप् अथुस् अ, णप् व म—
ए आते इरे, से आथे धे, ए वहे महे [टी]

ता तारौ तारस्, तार्सि तास्त्रस् तास्त्र, तार्सि तास्त्रस् तास्त्रस्—
ता तारौ तारस्, तासे तासाथे तार्ध्व, ताहे तास्त्रहे तास्त्रहे [डी]

यात् यास्त्राम् यासुस्, यास् यास्त्रम् यास्त्र, यासं यास्त्र यास्त्र—

सीष्ट सीयास्त्राम् सीरन्, सीष्टास् सीयास्त्राम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि [टी]

स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावम् स्यामस्—

स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे [ती]

स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव स्याम—

स्यत् स्येतां स्यन्त, स्यथास् सियाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि [थी] ।

धो धा, तिप् स्यामहि । १॥ ।

एतानि साधोतिप्रतसंख्यकानि धोः पराणि प्रयुज्यन्ते ।

५२६ । कौ खौ गौ घौ टी ठौ डौ तौ
थ्योऽष्टादशशः ।

कौ—य्य १॥, अष्टादशश १॥॥ ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्स ज्ञानि स्युः ।

५३० । पञ्च रः शिञ्च ।

पञ्च १॥, र १॥, शित् १॥, च १॥ ।

तां पञ्च रसञ्चाः स्युः शिञ्च ।

५३१ । नवशः पमे जितोऽन्यङिङ्गानां घे ।

नवश १॥॥, पमे १॥, जित ५॥, अन्यङिङ्गानां ५॥, घे ७॥ ।

तानि नव नव क्रमात् प-म सञ्ज्ञानि स्युः, ते च जितो
घोः परे स्तः, तदन्यङिङ्गान्तु क्रमेण स्तो घे ।

तिपादिस्यामल्लन्त लुप्तप्रथमेकम् । धीरिति पञ्चम्यन्त तिवादीना प्रत्यय
त्वज्ञापनायम् । सङ्ग अशीत्या वर्त्तते यत्तत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति
मार्गातिगत, तत् सख्या येषां तानि साशीतिशतसख्यानि वचनानि ॥५२८॥

‘अष्टादश अष्टादश अष्टादशशः’ इति वीप्सायां चशस् । तानि तिवादीनि
अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्वादिदशसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥५२९॥

पञ्च प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् क्वादयः । व्या रसञ्ज्ञाफलत्वं
अर्भादित्यादौ [५५४] वसीरस्येति नेम् अपिद्रत्वेन डिङ्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२] ।
मैर्लक् तथा सीरिति सेर्लुक् अतत अतथा इत्यादौ वनतनाद्यनिमामिति
जननीपयत्यादि । ननु असुल भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति
चैत् सत्यं भूररे इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन व्यामरप्रत्ययस्य से सम्भावनाया
भूगित्याद्यादेशः । शितश्च रसञ्ज्ञया दीव्यति सुनोति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न
गुणः । भवन् दीव्यन्त्रित्यादिषु शतप्रत्यये परे शप् श्यनादिश्च ॥५३०॥

नव नव नवश इति वीप्सायाश्चशस् सन्निहितालाभे विप्रकृष्टी विधिरपेक्षते
इति न्यायात् नवश इति तिवादीन्येव । अ इत् यस्य स जित् तस्मात् अन्यश्च
ङिञ्च अन्यङितौ ताभ्यां ते पमे आनुबन्धाद्वातीर्षं वाच्ये स्तः, तदन्यात् घे वाच्ये प

५३२ । डिदपिद्रः ।

डित् १।, अपित् १।, र १ ।

अपिट्रो डित् स्यात् ।

५३३ । कित् ठीढीपम् ।

कित् १।, ठी १।, ढीप १ ।

अपित् ठी व्याः प च कित्संज्ञं स्यात् ।

५३४ । दा-धा दा ।

दा धा १।, दा १। ।

अपिहा धा च दासंज्ञः स्यात् ।

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

यल ६।, अचा ३।, इक् १।, जि १ ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इव क्रमात् जिसञः स्यात् ।

डानुवन्तान् घे वाच्ये न स्यादित्यर्थः । डानुवन्तान् ममिति विशेषाभिधानात् अन्य इह डानुवन्तडानुवन्ताभ्याम् अन्यी जीव्य । यथा डुक्तञ् करोति कुरुने अतः चेतति एधड एधते ॥५३१॥

ड इत् यस्य स डित् प इत् यस्य स पित् न पिदविद्रिति भिन्नं पद परवानु-
वत्यय यथा मुहुत मुनुत इत्यादौ न गुण ॥५३२॥

ठीति लुप्तप्रथमैकम् । व्या' प ढीपम् । यथा सुधुपतु जगृह्वे सुध्यात् णु
कित्वात् जि ॥५३३॥

दा धा इत्युभय स्वरूपेन दाललृ । दातुदाने दुदाअलिच डुदा जलिच
इति चतुर्णां गृह्यम् । एव देडपानेन दोषच्छेदं घेटपाने इति त्रयाणाम्
एचोऽश्लेतेति आकारे कृते दासञ्ज्ञा इति श्रितं आकाराभावात् दासञ्ज्ञा नाम्नाति ।
मनलू मूखापिवेति सेलुकि अदात् अधात् । प्राग्वन्न इति प्रणिददाति प्रणिदधाति ।
दामागै इति देयात् धेयात् ढीयते धीयते । मिमीमादिति दिसति धिक्सति । अपित्
कि दैपशीधने इत्यस्य प्रणिदायति अदासीत् दयात् दिदासतीत्यादि । कैचित्तु
दाललूनी इत्यत्र दापलवणे इति पठित्वा पित्वादासञ्ज्ञाभावे प्रणिदाति अदासीन्-
त्युदाहरन्ति ॥५३४॥

५३६ । सकृत् द्विस्तु वा ।

सकृत् ।१।, द्विः ।१।, तु ।१।, वा ।१। ।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात् ।

५३७ । प्रागच्कार्यादचि द्विः ।

प्राक् १।, अच्कार्यात् ५।, अचि ७।, द्विः १। ।

अचि परे अच्-कार्यात् प्राक् द्विः स्यात् ।

अत्र युक्तानां यवराजानां स्थाने क्रमात् इ उ ऋ लृ इत्यादिशा जितंज्ञाः स्तुः ।
यथा यहस्वपाद्योरिति ई जुः ऊ षुः जगृहुः लकारस्य जिन सन्धवति ॥५३५॥

यावन् सन्धवस्तावद्विधिरिति न्यायात् पुनः सामग्रामपि जिः पुनर्न स्यात्
सकृते कृते कृतः शास्त्रार्थः इति न्यायादित्यर्थः । तेन व्यथषड्व्यधी व्यचशि व्यञ
एषाम् उव्याथ उव्याथ उवाच उव्याथ इत्याद्यनिष्टं न स्यात् द्विस्तु वेति वाशब्दोऽत्र
समुच्चयार्थः द्विर्भावस्तु यः स च पुनर्न स्यादित्यर्थः । यथा चिकित्सितुमिच्छति
इति सनि चिकित्सिपति इत्यादौ स्तार्थसनन्तात् पुनरिच्छार्थे सनि कृते प्रति-
निमित्तः नैमित्तिकभावर्त्तत इति न्यायात् प्राप्तं द्वित्वं न स्यात् एवं चैक्रीयिष्यते
इत्यादावपि पुनर्न द्विः एवं सति सकृत् द्विश्रेत्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्विस्तु वेति कृत
शिष्याणां नानाप्रकारज्ञानार्थम् ॥ ५३६ ॥

पूर्वती वानुवर्त्तते, स चेष्ट व्यवस्थावाची, व्यवस्था चेयम् अचि परे अच्कार्यात्
प्राक् द्विः स्यात् । यथा निनाय जुहाव इत्यादौ आदौ द्वित्वं पश्चात् द्विसन्धी ।
कदाचिदच्कार्यात् पश्चाच्च द्विः, तेन ऋगतौ अरिरिपति इत्यत्र आदौ गुणे सन्धी
च पश्चात् द्वित्वम् । हसि परे तु हञ् वुवूर्षति इत्यादौ घौऽज्भनिङ्गमामिति दीर्घे
ऋदिरणावित्युरि पश्चात् द्वित्वम् । एवं दिव्यु जिगीषादौ सनि दुव्यूषति
कसौ दुव्यूवान् इत्यादौ आदावूट् पश्चात् द्विः । यच्चैकदा अचि अच्कार्यद्वित्वयोः
प्रसक्तिसन्धैवेयं परिभाषा । तेन दिव्यु यङ्लुकि दीयोति इत्यादौ आदौ यङ्लुकि
निमित्तकं द्वित्वं तवस्तिनाद्युत्पत्तौ असन्निलिप्तक जट् स्यात् ॥ ५३७ ॥

५३८ । द्वेः पूर्वः खिः ।

द्वे ५१, पूर्व ११, खि ११ ।

द्वेर्धोः पूर्वो भागः खिसञ्जः स्यात् ।

५३९ । स्वर्धौ घुरु ।

स्वर्धौ ११, घु ११ ।

स्वो घुसञ्जो र्धो रुसञ्जः स्यात् ।

५४० । स्वः स्ये रुः ।

स्व ११, स्ये ०१, रु ११ ।

स्ये परे स्वो रुसञ्जः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

धोगित्यधिकारप्राप्तमित्याह धोरिति । यथा दुभोज इत्यत्र खेराद्यच्च परवर्णस्य लोप भकारस्य वकार । धो किं आरं आर नमतीत्यादौ पूर्वभागस्य ५ खित्वा भावात् खिकार्याभावः ॥५३८॥

ननु लघुसञ्ज्ञया किं फलं स्वर्धौभ्यामेव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न खि सन्वदावि-
न्यत्र खे सन्वत् खे इति कृते अतस्तत्त इत्यादौ सन्वत्कार्यापत्तिः । न च स्व स्वेर्धः
इति सञ्ज्ञाया कृताया सयोगपूर्वस्य ऋस्वभ्यापि दीर्घसञ्ज्ञत्वान्नान्न सन्वद्भाव इति वाच्यम्
तथोक्तौ यशुष्मित्यादौ नौकी र्धादित्यादिना प्रत्यानुपपत्तेः ततश्च सञ्ज्ञान्तरे कर्त्तव्ये
स्व स्वेरित्येव कर्त्तव्यम् । लाघवाभावे प्रचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात् एवं
रुसञ्ज्ञाया वक्तव्यायामेकयोगनिर्दिष्टाया घुसञ्ज्ञाया अपि शिष्यज्ञानार्थं वक्तु-
मुचितत्वात् ॥५३९॥

स्वेरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्वयङ्ग्य ज्ञापयति कदाचिन्नाघवात् कन्दसि सयोगे
परे इन्धो गुरुर्न स्यादिति । अतएव प्रङ्गे वा इति पाणिनिसूत्रम् । यथा गृहीत-
प्रत्यङ्गमनीयवस्त्रा इति कालिदास । एव त्वया पुण्येऽप्येयं मधुरमुदकं कालीयङ्गदे
इति हसद्वृत्तम् । इति संज्ञापादः ॥५४०॥

द्वितीयपादः-पवत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भू-तिप् इति स्थिते ।

५४१ । घे शप् रे ।

खे ०।, शप् । १५, रे ०। ।

रे परे घोः शप् स्यात् घे अर्थे ।

शित्वात् तिष्ठतीत्यादौ स्यादानेत्यादिना तिष्ठाद्यादेशः । उभावयोर्यकार-
प्रत्ययान्तादवशिष्टे कर्त्तव्येव शप् स्यात् तेनात्र घे इति व्यर्थमिति गरीयसी अनुप-
पन्नः । अत्र रामानन्तकार्शादौ न किमप्याह तु । रामतर्कवागीशस्तु शाब्दी-
त्याकाङ्क्षा शब्देरेव प्रपृथ्यत इति न्यायात् शाब्दबोधः प्रति प्रतिशब्दजन्यशब्दार्थज्ञानस्य
कारणात् इत्युक्तमित्याह । तन्मते क्लीवात् समोऽघेरिति विशेषविधौ सत्यपि
समोऽनुगतिः सामान्ये विधौ अनत इति वक्तुमुचितं स्यात् । विद्यानिवासस्तु अधिकं
पश्यन् अप्रपद्यति कस्यचिद्विधेर्यक् न बाधक इति तेन व्याप्तिरेव । अन्यथा
कर्मणि व्यायकस्यादित्यन्तमाह तच्चिन्त्यम् । अवार्थगतविशेषतो निमित्तगतविशे-
षस्य वस्तवत्वात् व्याप्तिरित्यनेन शप्यको बाध्यते अन्यथा व्याप्तिर्कर्त्तरि शवापत्तौ
कर्मणि च यगावत्तौ व्याप्तिरिति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् वस्तुतस्तु अधिकं घग्रहण
प्राप्तमिति क्वचित् शपादेर्बाधकस्य यकोऽप्राप्तौ आशिककर्तृत्वात् शपादश्च स्युरिति ।
तेन कर्मकर्त्तरि ढवत् ढघ इत्यनेन कर्मविहितयगाद्यतिदेशेन शवादेर्बाधे चिकि-
पन सन अन्यग्रस्य इत्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे आशिककर्त्तृत्वाच्छबादश्च स्युरिति
न च शब्दादेर्बाधकस्य यगादेर्निषेधे सुतरां शवादिना भाव्यमिति वाच्यम् ।
सकृद्गती विप्रतिषेधो यद्बाधितं तद्बाधितमेव इति न्यायात् यको निषेधे पुनः
शपप्रसङ्गाभावात् । अतएव अगूढ इत्यत्र सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधे शवपि न
स्यात् ॥ ५४१ ॥

५४२ । गुर्घूङ्श्चाकङिति ।

गु १।, घूङ् ६।, च १।, अ कङिति ७।

अन्यस्य वुसंज्ञोङश्च गुः स्यान्न तु किति ङिति ।

भवति भवतः ।

५४३ । लोपोऽतोऽदेचोः ।

लोप १।, अत ६।, अत् एचो ७।

अकारस्य लोपः स्यादकारे एचि च परे ।

भवन्ति भवसि भवथः भवथ । (१०८) आक्षिप्तमभि ।

भवामि भवावः भवामः ।

५४४ । भुवः प्राप्तौ वा मम् ।

भुव ५।, प्राप्तौ ७।, वा १।, मम् १।

प्राप्तौ भुवो म स्याद्वा घे । भवते ।

घृशाङ्गौ षड्चेति घूङ् तस्य । यथा सेधति बोधति वर्तते कल्पते । चकारा-
दन्यस्य इङ् । यथा जयति नयति द्रवति भवति गरति तरति । कच ङश्च
कङ्गौ कङावितौ यस्य स कङित तद्धिन् । घाट्गुजातीयस्य प्रतिषेधौ विधिरपि
ताट्गुजातीयस्येति न्यायात् कितङिङ्गत् प्रत्ययाभ्यामन्यद्धिन् प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
एव निमित्ताव्यवहितपूर्ववर्तिधातूनां धातूत्तरजातयोऽनुश्रुतीश्च गुणः स्यादिति
बोध्यम् । यथा सुनीति तनीति कात्यक कित्करणेनापयति कदाचित् लोपः
गुणः स्यादिति तेन विश पृच्छतीति औ वेशयति मुदमाचष्टे मोदयति कृचमा-
चष्टे अर्चयति ॥ ५४२ ॥

तत्र अदेचोरिति प्रकरणादलात् घौ परत्वात् जातयोरेव ग्रहणम् । यथा भवन्ति
भवे भवन् वुसंज्ञोऽतीत्यादि अन्यत्र मुरारि कृष्णैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्ग एव एतां
ग्रहणेनैवेष्टिसिद्धौ एषो ग्रहणं आपयति प्रत्याहारस्य अनेकवर्णानां कार्यासम्भवे-
ऽपि न दोष इति । तेन वसोऽस्त्वित्त्वं व स त य घ य इति षड्भिन्नवर्णानां
कार्यासम्भवेऽपि सचेपार्थं व स इत्येव वक्ष्यति । भवन्ते एधन्ते इत्यादावनेन अकार-
लोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् मानोऽदनत इति न स्यात् ॥ ५४३ ॥

५४५ । यायातोऽतः ।

ई । १।, आ । १।, आथ आत ६।, अत. ५। ।

अकारात् परयोरायातोराकारः ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे,

भवे भवावहे भवामहे ।

५४६ । ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम् ।

ख्याः ६।, या युस् यामाम् ६॥, ई-ईयुस् ईयम् । १॥ ।

अकारात् परेषा ख्याः या युस् याम् एषां स्थानि—ई ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः ।

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव भवेम । भवेत भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथा भवेध्वं भवेय भवेवहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेलीपोऽस्योप्पोञ्च ।

हे ६।, लीप. १।, अस्योप्पो ५।, च । १। ।

अकारादस्याभ्यामुप्पुभ्याञ्च हेलीपः स्यात् । भव भवत् भवत, भवानि ।

मण्डूकप्रुताधिकारात् चे इत्यस्यानुवृत्तौ भुव' प्राप्तवर्धे चे न स्याद्वा । यथा भवति भवते धन धीर । प्राप्तवात्मनेपदमेवेति केचित् ॥ ५४४ ॥

ई इति आ इति च लुप्तप्रथमैकम् । आथच आतचेति तस्य । आयाती केवलरीरसम्भवात् तदाद्योर्विभक्त्योर्यङ्येन आते आथे आतां आयामित्येतेष्व यङ्यम् ॥ ५४५ ॥

ख्यायङ्य ऋषतञ्चान्तावित्यदन्तभौवादिकात् व्या अप्राप्त्यर्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु अकारी विष्णु, अ इवाचरति इति कौ व्या अप्राप्त्यर्थमिति ॥ ५४६ ॥

स्यः सयोग नास्ति स्यो यव सोऽस्य उपच नृथेति उप, अस्यथासावुप्पुथेति अस्योप्पुसङ्गात् । चकारादकाराञ्च । यथा भव तुद तद् हिनु । अस्योप्पोः किं लणदुजमचे तर्णहि आप्रुहि ॥ ५४७ ॥

५४८ । व्यस्य ग्यनुकारडाच्चि कणेऽलं स-
न्मनोऽदोऽन्तःपुरोऽस्तन्तिरःकारिकोर्यादेर्धौ सः ।

व्यस्य ६।, गि—उर्यादेः ६।, धौ ७।, स' १। ।

एषा व्याना धौ परटे सः स्यात् ।

५४९ । प्राग्वन्नी णोऽन्तरदुर्गे णादि हन
मीना हिन्वानिप् शान्तनशो-गद नद पत पद
दा मा सो हन वा या द्रा सा वप वह शम चि
दिहान्तने-र्वा त्वन निंस निन्द निक्ष मवान्त-
हनोऽकखाद्यषान्तान्त-नेः ।

प्राग्वत् ११।, न ६।, णः १।, अन्तर-अदुर्गे ५।, णादि नशः ६।, गद—ने. ६।,
षा ११।, तु ११।, अन—हन ६।, अक—ने. ६। ।

णादेर्धोर्हन्तेर्मीनातेर्हिनोतेरानिपः शान्त-नशो गदाद्यन्त-
नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वज्जेश्च परस्य णविधिहेतौ सति णः
स्यात् । अनादेर्मवान्त-हन्ते. कार्दिखादि-षान्तवर्जध्वन्त नेश्च
वा स्यात् । अन्तर्भवाणि प्रभवाणि । दुरस्तु दुर्भवानि । भवाव
भवाम । भवता भवेतां भवन्ता, भवस्व भवेथा भवध्वं, भवे
भवावहै भवामहै ।

अनुकारोऽल्लङ्कारकरणशब्द । गित्य अनुकारय डाच्च च्विच कणेश्च अलम् च
सञ्च मनस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च अस्तम् च तिरस् च कारिका च उर्या-
दिश्चेति तस्य । यथा प्रणम्य खट्वाक्य गङ्गुल्यनखेन वास्यसन्निवि विचिप्य
विचिप्य कि तूष्णीं रोदिषि कोपने बहुतर फुत्क्य रोदिष्यसि । इत्यमरः । पटपटा-
क्य एव द्वितीयाक्य समयाक्य सपत्राक्य कृष्णीभूय कणेमन.शब्दा तत्रार्था-
क्येऽप्य पय. पिबति मनोऽप्य पय. पिबति तावत् पिबति यावत् त्व'म.
इत्यर्थः । अल भूषणे अलङ्कृत्य । आदरे सत् सत्क्य असतोऽपि असत्क्य

नञ्पूर्वत्वेऽप्यभिन्नत्वात् । अद स्वबुद्ध्यापरामर्शे । अद क्त्य चिन्तयति । अग्र-
हणेऽन्तर्हन्त्य । ग्रहणे तु अन्तर्हन्तागत । पुरोऽयार्थे पुरस्कृत्य । अस्मि-
त्युपलब्धौ अस्तद्धृत्य । तिरोऽन्तर्हन्ति तिरोभूय । कारिकात्म्यादायदपीडासु ।
कारिकाक्त्य । उरौ उररी एते विसाराङ्गीकारयो उरौक्त्य उररीक्त्य अङ्गी-
क्त्य इत्यादयः । एषु समासात् पूर्वनिपातः क्ताची यप्च । अद समास एक-
पदीभावमात्र इत्यादिसंज्ञास्तु स्याद्यन्तानामेव एव शत्वविधेः पूर्वं समासकरणात्
समासाभावे शत्व न स्यादिति बोध्यम् ॥५४८॥

नास्ति दुर्यव सीऽदु अदुशासौ गिश्चेति अदुर्गि अन्तर् च अदुर्गिश्चेति तच्चात् ।
सृङ्गन्यादिश्च हन्च मीनाश्च हितुश्च आनिप् च तालव्य शान्तनश्चेति तस्य ।
गदश्च नदश्च पतश्च पदश्च दाश्च माश्च सीश्च हन्च वाश्च याश्च द्राश्च श्वाच वपश्च
वहश्च शमश्च दिश्च दिङ् च ते तेऽन्ते यस्य स गदादिदिहान्त स चासौ निश्चेति
गदादिदिहान्तानि तस्य । मबौ अन्ते यस्य स मवान्, स चासौ हनचेति मवान्त-
हन अनच निस च निन्द च निच च मवान्तहन चेति तस्य । कखावाद्यौ येषा ते
कखाद्या । मूर्धन्यबोऽन्ते येषा ते षान्ता । कखाद्याश्च षान्ताश्च कखाद्यषान्त
न कखाद्यषान्ता अकखाद्यषान्ता, तेऽन्ते यस्य स अकखाद्यषान्तान्, स चासौ
निश्चेति अकखाद्यषान्तानि तस्य । यथा प्रणयति नादेर्धौरित्युक्ते प्रकृष्टौ नय
प्रनय इत्यादौ लिङ्त्वान्न स्यात् । प्रहण्यति । मीना इति मी ज ग बध्ने आयु-
क्तस्य ग्रहण प्रमीणाति । हितु इति हिनवर्द्धने शु युक्तस्य ग्रहण प्रहिणीति
आनिविति विभक्तेः प्रभवाणि । प्रणश्यति । शान्त कि प्रनष्ट । प्रणिगदति
प्रणिनदति प्रणिपतति । पयौडगतौ प्रणिपद्यते । दा इति दासज्ञा तेन प्रणि-
यच्छति प्रणिददाति प्रणिदधाति देङ्पालने दीयच्छेदे धेट पाने इति वयाणा
एचोऽशिल्येति आकारे प्रणिदास्यते प्रणिदास्यति प्रणिधास्यति इत्यादौ शत्व स्यात्
शिति परे तु आकाराभावात् दासज्ञाभावे प्रनिदयते प्रनिदयति प्रनिधयति
इत्यादौ न स्यादेव । एव श्री दीङ् य क्षये दीङ्ष्टामित्यादिना डादेशे प्रनि-
दास्यते अद शत्व न स्यात् । मा इति स्वरूपग्रहणात् माङ्लिशब्दे प्रणिमिमीते
मालचमाने प्रणिमाति माङ्यच प्रणिमायते एव डुमी वृक्षेपे मीङ्यतु मीङ्ग-
बधे इत्येतेषा भिष्योर्ध्वौ इति डादेशे मास्वरूपलाभात् प्रस्थमास्त एव मेङ्
प्रीतिदाने इत्यस्य अशिति आकारे प्रणिमास्यते इत्यादौ शत्व स्यादेव । धीयनाम्नेः
प्रणिष्यति प्रणिहन्ति प्रणिवाति प्रणियाति प्रणिश्रति प्रणिष्ठाति प्रणिवपति

५५० । घौटीथौष्वम् धोरमा ।

घौ टी-थौषु ७॥, अम् ११, धी ६१, अमा ३१ ।

आसु परासु धोरम् स्यात् न तु मायोगे ।

अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत,
अभवम् अभवाव अभवाम । अभवत अभवेताम् अभवन्त, अभ
वथाः अभवेथाम् अभवध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि ।

५५१ । द्यां सिः ।

व्या ७१, सि ११ ।

घोः सिः स्यात् व्याम् ।

प्रणिबद्धति प्रणिशस्यति प्रणिचिनीति प्रणिदेन्धि । प्राणिति प्राणिति प्रणिस्त्
प्रनिस्ते प्रणिन्दति प्रनिन्दति प्रणिच्छति प्रनिच्छति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
अनिते, क्षिपि दानस्यापि नस्य णत्व वा तेन हे प्राण हे प्रान् हे पराण हे परान
खेमूलस्यापि णत्वे प्राणिणत् प्राणिषिषति आदौ णत्वे पश्चात् द्वित्वमिति चेत्
तर्हि प्राणिनाथ प्रणिनीषति इत्यादावपि णत्वइयापत्तिः । निशनिन्दनिच्चां
विशेषविधानेनैवेष्टसिद्धौ नोपदेशपाठसाफल्यार्थं त्यादौ नित्यं कृति विकल्प इति
औपतिदत्तः । प्रणिस्ते प्रणिसक, प्रनिसक, इत्यादि । प्रहृष्टा प्रहृष्टम् प्रहृष्ट
प्रहृन्व प्रणिपचति प्रनिपचति । वादिखादिप्रान्तानान्तु प्रनिकरीति प्रनिखादति
अनिचखाद उपदेशे खादित्वात् । प्राणिषिषति प्राणिषष्टा इति उपदेशेऽप्रान्तत्वात्
स्यादेव ॥५४९॥

आदिह्नमौनादीनामनुवृत्ति स्यादित्याशङ्क्याह घोरिति । अमेति लुप्तद्विती-
यैकम् । सा इत्यनेन सास्त्रशब्दस्यापि गृह्यणम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तद्धा-
निरिति न्यायात् योगोऽप्यर्थेन योग नत्वव्यवहितपूर्वापरैकतरवत्तित्वम् । तेन
मा पाप कार्षीः कार्षी, पाप मा इत्यादि । साक्य भवद्दु खं समये तिष्ठ सुयीव
मा बालिपथमन्वगा इत्यत्र अनु इति सम्बोधनार्थमव्ययम् । केचित्तु माड इति
ङानुबन्ध शब्दोऽप्यस्ति तेन योगे अमागम, स्यादेव । तेन मा निषाद प्रतिष्ठान्व-
मगम ग्राह्यतः समा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥५५०॥

अर्थगताविशेषान्निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वाद्धयं शृण्वनादीना यकोऽपि

५५२ । भू स्या पिवदेनो लुक् पे ।

भू-स्या पिव-दा इन् ५।, लुक् १२।, पे ७। ।

एभ्यः सेर्लुक् स्यात् पे । अभूत् अभूताम् ।

५५३ । भुवो वन् टीळ्यचि ।

भुव ६।, वन् १२।, टीळ्यचि ७। ।

भुवो वन् स्यात् टीळ्योरचि परे । अभूवन् । अभूः अभूतम्
अभूत, अभूवम् अभूव अभूम ।

५५४ । वसोऽरस्येमनौदितः ।

वस ६।, अरस्य ६।, इम् १२।, अनौदित ५। ।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात् ।

अभविष्ट अभविषाताम् ।

वाधक । तेन कर्त्तरि अभविष्ट असविष्ट । कर्मणि अभाविषाताम् असाविषा-
ताम् ॥५५१॥

भूय स्याश्च पिवय दाश्च इन् चेति तस्मान् पिव इति निर्देशात् पाल रक्षणे
पेशोधे इत्येतयो अपासीत् । दाइति दा सज्ञा तेन दैपशोधने इत्यस्य अदासीत् ।
अभूदिति व्या रत्वाइसीरस्येति नेम् । ङित्वान्न गुणः । लुक्करणात् त्यल्लोपे
त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तत्रेति निषेधात् व्रजवदेत्यनेन
हङ्गिर्न स्यात् ॥५५२॥

टीळ्योर्च् टीळ्यच तस्मिन् । भुव इति पञ्चम्यन्ताइ इति कृते भुवो गुणापत्ति-
रिति षष्ठ्यन्तात् वन् विधान इदानीन्तु स्वावयवत्वेन वनो निमित्तत्वाभावात् गुणः
वकारे अकार उच्चारणार्थः ॥ ५५३ ॥

न रोऽरस्यस्य । नास्ति औत् इत् यस्य सोऽनौदित् तस्मात् । वस इति
पूर्ववकारादि. प्रत्याहारः । इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तुल्यत्वात् विवरिथ इत्यादौ
गुणः दुदुविव इत्यादौ न गुणः । औदितस्तु । पचतिर्मुञ्चतिविचिविचिष्ठिचयो
णिजिबक्तिभजिप्रच्छिमञ्जतयः । मुजिरञ्जिरुजित्यजिभञ्ज्यतयो यजतिर्युजिभन्जिस्त्रि-
जिदयः ॥ यन्जिष्वन्जिच्चदिपद्यतयस्त्रिदिरत्तिखिदिक्नुधियुध्यतयः । नुदतिस्तु

५५५ । मान्तोऽदनतः ।

मान्तः ६।, अत् ११, अनत ५।

मस्यान्त् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य ।

अभविषत, अभविष्ठाः अभविषायाम् ।

५५६ । धे स-लोपो वा ।

धे ७, स-लोप. १।, वा ११।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात् ।

५५७ । टी ठी ठीधो ढिवः सेमस्तु हलो वा ।

टी ठी ठी ध ६।, ढ ११, इव ५।, सेम ५।, तु ११, हल ५।, वा ११।

इवः परस्यासां धस्य ढः स्यात्, सेमहलात् परस्य तु वा स्यात् ।

अभविद्धं अभविध्व [६४] भूपभूसोरिति सस्य दः ।

अभविद्धं अभविषि अभविष्वहि अभविषाहि ।

दतिच्छुदिमन्यतरो भिदि विद्यतिविन्दतिसीदतयः ॥ सविनक्तिरुधिक्षिपिसिञ्चतयो
रभिशीयतिराध्यतिसाध्यतयः । तुदिवन्धिवधिस्रपितप्यतयस्कपिहन्धितयिषिपुष्य-
तयः । लिपिपुष्यतिविष्यतिच्छुद्यतयो नमिदशियमिस्यशिनयतयः । वपतिर्विजलिज
दिशिपञ्चतयो लभिगच्छतिवेशतिरीशतयः । रमुङ्कुशजौनिशतिलिषयो द्विषि-
तुष्यतिदुष्यतिगुष्यतयः ॥ विषलिर्विषगौपिसधोशिषयो वषतिवषतिर्दुहिलिहय ॥
आपिर्मृशिविशिक्तशिदहिरुहयो लेढिर्वह्निरुहिशपतिशपयः । तपति स्कन्दतिरौदित्
गदित श्रीसद्वोपदेवमतविदित ॥ ५५४ ॥

मस्याकनेपदस्य अन्त् सान्त् तस्य । अन्तावयवमच हित्वा पूर्वभागस्य ग्रहण
तेन कुर्वते कुर्वताम् अकुर्वत इत्यादावपि । अनतः कि एषन्ते लोपोऽन्तो इत्यनेन
कृतस्याकारलोपस्य स्यानिवत्ताङ्गीकारात् ॥ ५५५ ॥

धे परे सस्य लोपः स्याद्वा । ङित्वाङ् धे शपी लुकि आध्वे सम्य दकारे
आध्वे ॥ ५५६ ॥

टीठीटीनां ध टीठीठीध तस्य सङ्ग इमा वर्तन्तेऽसौ सेम् तस्मात् । यथा
अक्तद् आनद् असौद् अध्येद् उङ्गश्चेद् औद् तुष्टुद् चक्रद् कषीद् नेषीद्

५५८ । धुर्विष्ठाडि ।

धु' १।, वि १।, व्यडि ७।

व्यामडि च धुर्विः स्यात् ।

५५९ । भभखयहर्घकृणां जव्चप् जस्वचाः
खेः ।

भभ् कु च्छणा ६॥, जव् चु आ १॥, खे ६।

खेर्भभ खय हकार घं कवर्गं ऋवर्णानां क्रमात् जव् चप्
जकार ख चवर्गाकाराः स्युः ।

लोपीदृ अभविद्वमिति सलोपपक्षे घस्य ठ पक्षे अभविध्वं सलोपाभावपक्षे
भपभसीरित्यनेन सस्य द अभविह्वम् ॥ ५५७ ॥

टी च अड् च व्यङ् तस्मिन् । प्रकरणादेव धी प्राप्ता पुनरुपादानं ज्ञापयति
यथा अत्यवहितपूर्वधातीरेव द्वित्वं स्यात् । तेन इन्दासास इत्यादौ इन्दाटिर्न
द्वित्वम् । एव बीप्साया पदं द्वि । यथा गृहे गृहे गीतं स्मारं स्मारं मनसि ।
गुणसादृश्यं पीडानुपूर्वेण समासवच्च । एष्वर्थेषु द्विरुक्तं समासवच्च स्यात् । गुणे
मुखमुखेन प्रियप्रियेण । सादृश्ये गुणवाचकस्यैव पटु पट्टी गृदु गृही पूर्वस्य
पु वज्ञाव मन्दमन्दमुदितं प्रययौ ख भीतभीत इव शीतमयूख । कदाचित्
समासी न स्यात् च । यथा मन्दं मन्दं नुदति पवन । पीडाया गतगता नष्ट-
नष्टा । आनुपूर्वे ज्येष्ठज्येष्ठं प्रवेशय एकौकमचर जपति । त्वरायां यावत् बोधम् ।
गच्छ गच्छ गच्छ अहिरहिरहि । सामीप्येऽध्युपार्थधसाम् । अध्यधि ग्रामम्
उपर्युपरि ग्रामम् अधोऽधो ग्रामम् । सामीप्ये किं सर्वस्वीपरि चन्द्रमा । वाक्यञ्च
यावदिच्छयाधिक्ये । अही दर्शनीया अही दर्शनीया अत्र दर्शनीयत्वस्याधिक्यं
मद्य मद्य रीचते अत्र रुचेराधिक्यम् । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमी नम इत्यादौ
भक्तेराधिक्यमिति ॥ ५५८ ॥

भभ् च खय् च हस्य घञ् कुञ् ऋञ् ते तेषाम् । जव् च जप् च जस्व स्वस्य
चुञ् अय्य ते । यथा जम्भाय डुढीके दधारं जघास बभौ । चखाद पुष्पोर चिच्छन्द
टिडेव तुथोद जहौ पपौ चुकोप जगाद । पपार ततार ऋकारेण वर्णस्य लका-
रस्य ग्रहणात् चकलपे ॥ ५५९ ॥

५६० । भुवोऽङ् व्यं ढ-भावे तु वा ।

भुव ६, अङ् ११। व्यं ७, ढ भावे ७, तु ११, वा ११।

भुव खेरङ् स्यात् व्यं ढ-भावयोस्तु वा ।

बभूव बभूवतुः बभूवः, बभूविथ बभूवथुः बभूव, बभूव
बभूविव बभूविम । बभूवे बभूवाते बभूविरे, बभूविषे
बभूवाथे बभूविढे बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । ढे
भावे च । बभूवे बभूवे इति प्रयोगौ ।

भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्यः
भवितास्य, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । भविता भवि-
तारौ भवितारः, 'भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भवि-
ताहे भवितास्वहे भवितास्महे ।

भूयात् भूयास्ता भूयासुः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं
भूयास्व भूयास्म । भविषीष्ट भविषीयास्ता भविषीरन्,
भविषीष्टाः भविषीयास्या भविषीद्वं भविषीध्वं, भविषीय
भविषीवहि भविषीमहि ।

भविष्यति भविष्यत भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ,
भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते,
भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।

अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन्, अभविष्य. अभ-
विष्यतम् अभविष्यत, अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ।
अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभवि-
ष्येथाम् अभविष्यध्वम्, अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि ।

भवतकि भवतकः । प्रणिभवति प्रनिभवति । एवं
चेतति इत्यादयः ।

डिच्चादत्यस्य स्थाने । ढञ्च भावश्च ढभाव तस्मिन् । ढभावयोरपि नित्य-

[२] चित्ती संज्ञाने । *

५६१ । रुदाद्यस्तिसेर्दिस्थोरीम् ।

रुदादि अस्ति से ५१, दि स्ती ६॥, इम् । १॥ ।

एभ्यो दिस्थोरीम् स्यात् ।

मिति केचित् । भूयादित्यादिषु कित्त्वान्न गुण । भविषीद्वमिति धकारस्य
ढकारविधानसामर्थ्यात् व्यवधानेऽपि ढकार । भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि ।
भवतकौल्यादौ त्यादित्येत्यादिनाऽक् । प्रणिभवतीत्यादि अकखाद्यपान्तान्तनेर्वा
णत्वम् । एव चेततीत्यादय इति । येषु विशेषकार्यं नास्ति ते प्रयोगा एवेत्यर्थः
विशेषकार्यार्थं सूत्राख्याह ॥५६०॥

रुदादिश्च “रोदिति स्थपितश्चैव श्रसिति, प्राणितस्तथा । जचति श्रैव
विज्ञेयी रुदादि पञ्चकी गण ” इति । अस्तिरिति अस्त्वभावे स्वरूपकथने तिप्

प्रसङ्गाद् बालबोधार्थं गणपाठोक्ता
अनुबन्धास्तत्प्रयोजनानि प्रकारादि
क्रमेण चीच्यन्ते । (४)
अ—सुखीञ्चारणार्थः ।
आ—निष्ठाभावादिकर्म वेट् । (१०७७
भावे क्रियारम्भे च वाच्ये क्त—क्तवतु
स्थाने वा इट्)
इ—तुण्वान् । [५६८]
इर्—वा अङ् वान् । (५६५, ङ इति
स्वमते)
ई—अनिङ् निष्ठ । (१०७१, क्त क्तवतु
स्थाने न इट्)
उ—क्ता वेट् । (११७२)
ऊ—बेट् । (५७३) वेम् ।
ऋ—चङि अङ्गत् । (६३८)
ॠ—चङि वा ऋत्सः । (६३९)

लृ—अङ् वान् (५६५) ङ ।
ए—सिचि अङ्गत् । (५७६)
ऐ—यजादि (६५१)
औ—निष्ठात न (१०५२) क्त क्तवत्तोः
तस्थाने न)
औ—अनिट् । (५५४) अनिम्
क—चुरादि । (७७३)
कि—वा चुरादि, (७७३)
ग—क्रादि । (७३८)
गि—प्रादिः । (७६९) पूधातुभिन्नश्चेत्
स्वादित्य (१०५२)
घ—रुदादि (५६१, ५६५)
ङ—तङ् वान् । (५३१, कर्त्तरि वाच्ये
आत्मनेपदी)
ज—ज्वलादि । [१०००]
ञ—उभयपदी । (५३१)

५६२ । भस् स्वात् भसीम ईमि सेर्लोपः ।

भस् स्वात् ५१, भसि ७, इम' ५१, ईमि ७, से ६१, लोप ११ ।

भसात् स्वाच्च परस्य भसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः स्यात् । अचेतौत् अचेतिष्टाम् ।

वक्तव्य । रुदादिश्च अस्तिश्च सिञ्चेति रुदाद्यन्तिमि तस्मात् । दिश्च सिञ्च दिक्षौ तथी । रुदाद्यस्तिभ्या व्यादिस्थीरेव रुदादेभ्या सव्यवधानेन अस्तेभू आदेशे न च व्या दिस्थीरसम्भवात् । एव सिरिति व्या सि तस्मात् पर्याध्या दिस्थीरेव व्या असम्भवात् एवच दिसाहचर्यात् सिन्तु विभक्तेरेव । अन्यथा रुदादे' परस्य व्या कृतस्य मेरपि इम् प्रसज्येत् । यथा अरोदीत् अरोदी आसीत् आसी' । सेन्तु अनैषौत् अनैषी ॥ ५६१ ॥

भस् च स्वञ्चेति भस्स्व तस्मात् यथा असेद्वा अकृत अव्राजीत् । ईम परस्य ईम्येवेति नियमात् अचेतिष्टामित्यादौ ऋसात् परस्यापि सेर्न लोप । अचेष्ट अस्तीष्ट इत्यादौ लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरदेशो विधिर्वलवानिति न्यायात् आदौ गुणं सेर्लोपी न स्यात् ॥ ५६२ ॥

जि—अद्य क्त । (१०८५ वक्तमाने क्त)	मि—मिचि इण् णमी, वा ऋस्व । (७८९)
टु—सायु । (११४२)	य—दिवादि । (७३८)
डु—त्रिमक्-युत । (११४३)	र—वैदिक । (वेदीकृतात्) ।
ण्य—फणादि । (५७९)	ल—अदादि । (६७०)
त—अदन्त । अत्-अन्त । (७७५)	लि—ह्लादिः । (७२६)
द—तनादि । (६८८)	लु—स्वपादि । (६६१)
ध—रुधादि । (७३८)	व—वृतादि । (६४८)
न—खादि । (७३८)	श—तुदादि । (७३८)
प—मुचादि । (७४१)	शि—कुटादिः । (७५५)
भ—शमादि । (७४०)	ष—कदङ् वान् । (११५६, कदन्ते ऊ)
म—घटादि । (७८८)	ञ—जचादि । १०४)

५६३ । अनुस् सिद्धेरभुवः ।

अन् ।१।, उस् ।१।, सि द्वे ५।, अभुव ५। ।

सिद्धेश्च परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः । अचेतिषुः
अचेतीः ।

५६४ । खेराद्यचो लोप्योऽनुशस्खपाद्यन्ता-
न्यस्याद्यन्तौ ।

खे ६।, आद्यच् ५।, लोप्य १।, अनु ।१।, शस् अनुतौ १॥ ।

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-
श्वपान्तो यदि स्योऽवशिष्टस्तस्यादिर्लोप्यः, यदन्यादृशस्तस्यान्तो
लाप्यः । चिचेत चिचित्तु. चिचितुः ।

सिद्धेः द्विष सिद्धि तस्मात् । से परस्य व्या अन् उस् द्वेस्तु व्या एव । यथा
अचेतिषु अस्तु अपु अट् अगु एषु भृश्यापिवेति सेर्लुकि त्यलीपे त्यलचणमिति
व्याधात् से परत्वादन् उस् । द्वेस्तु अजन्तु । अभुवः किम् अभूवन् यङ्लुकि
अभोभुवन् ॥ ५६३ ॥

आदिश्यासावच् चेति आद्यच् तस्मात् । आदिरव अचा सध्य एव न तु
पाववर्णानामिति बोध्यम् अन्यथा ददरिद्र इत्यादौ ह्रसादे परभागलोपानुपपत्तेः ।
ग्रम् च खप् च शस्वपौ । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ शस्वपौ आद्यन्तौ यस्य स
शस्वपाद्यन्तः शस्वपाद्यन्तश्च अन्यश्च शस्वपाद्यन्तान्तौ शस्वपाद्यन्तान्तौ च तौ
स्या चिति शस्वपाद्यन्तान्यस्यौ तयोराद्यन्तौ शस्वपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ । अतुरिह
परभागार्थश्च इत्यत आह आद्यच परो भाग इति । पश्चादिति आद्यच, परभागा
भावे इत्यर्थः । तेन यस्य आद्यच, परभागी वर्त्तते तस्य तल्लोपानन्तरं यस्य तु पर-
भागी न वर्त्तते तस्य प्रथमत एव शस्वपाद्यन्तसयोगस्य आदिर्लोप्य अन्यसयोगस्य
अन्तो लोप्य' स्यादिति निष्कर्षः । यथा चख्वाद् पुष्पीर टिष्ठेव तस्यौ चुचीत तुष्टुप्
तस्मात् चत्तान्द प्स्यर्थः । अन्यसयोगस्य तु सस्यान दध्वाव तत्रास चत्ताम । परभागा-
भावे तु तुष्टाव तस्यौ चुक्ताव पथार दध्वी दध्वाव जग्री जग्नौ सद्यौ इति ॥ ५६४ ॥

(३) च्यतिर् चरणे ।

५६५ । शासुलिङ्गात्पुषादेर्लटौपे जृष्विस्त-
नभुविषु मुचुम्बुचुगुचुग्लुच्चिरितस्तु वा ।

शासु-पुषादे ५१, ल ११, टौपे ७, जृ इरित. ५१, तु । ११, वा । ११ ।

शासोल् कारेतो द्युतादेः पुषादेश्च लः स्यात् टौपे, जादेस्तु
वा । अच्युतत् अच्योतीत् चुच्योत ।

ल इत् यस्य स लित् । द्युत् च पुष् च द्युत्पुषौ तावादी ययोस्त्री द्युत्पुषादो
शासुश्च लिङ्ग द्युत्पुषादी चेति तस्मात् । स्वमते लिङ्गत्वेनैव सिद्धे द्युत्पुषाद्या-
विधानं प्राचामनुरोधात् । इर् इत् यस्य स इरित् । जृष्विश्च सन्भुश्च विषुश्च
मुचुश्च स्तुचुश्च गुचुश्च ग्लुचुश्च इरिञ्चेति तस्मात् । यथा अशिषत् अघसत् । द्युता-
दयो ह्यादादेरात्मनेपदिनं सर्वे टौपे ल विधानसामर्थ्यात् ट्यामुभयपदिनं यथा
द्युत ल द्युत्याम् अद्युतत् अद्योतिष्ट । द्युतादिश्च द्युतिः शुचि सत्यं रुचिष्विता-
चक्षि दाक्षिदा भक्षुमिदा द्युटिश्च । रुचिर्लुटिध्वन्स लुटि चुमिश्चतुभिं सन्त-
वतुवधुश्च । स्यन्दु मधुश्चापि कृपयुताविति त्रयोविंशतिरेव याता इति । पुषादयो
दिवादी परस्मैपदिनं सर्वे । पुष्यति शुष्यति विदय श्लिष्यति तुष्यति बध्य-
क्षुष्यति । शुष्यति लप्यति मुष्यति द्रुष्यति श्लिष्यति क्रुष्यति लुटिष्यत्यर्थः । सप्त-
दशेति पुषादावुदिता । श्रीमद्दीपदेवमतविदिता । एव पुष्यत्ययमुदमुत्तमदय
आस्य एमु जमु सुदसयः । अस्य चान्यति वस्य क्रुमयः पुष्य विष्य कुसि वुमष्यति
सुष्यति । उच्यति ऋषि मसि वषि कृष्य दृष्यत् कुष्यति भृष्य भन्सु चिदय ।
ष्टुपिह्वंषिडिपिगुपियुपयः क्षिद्यति रुपि नुपि नुभि ऋदि मृष्ययः । दुर्गसिद्ध इति
चाह पुषादि तेनीभयोः प्रामाणिकत्वादेते इरनुवन्धा पठिताः किञ्च सिच्यति
क्षुभ्यति लभ्यति तुभ्यतीना चतुर्णां दुर्गसिद्धसम्मतानामपि बहुवाद्यसम्मतत्वादिरनु-
बन्धेऽपि नीत्तः । जादेस्तु अजरत् अजारीत् अश्चत् अश्वयीत् अस्तभत् अस्तभौत् ।
विष इति विष निचौ व्याप्तौ इत्यस्य ग्रहणम् अविषत् अविचत् अमुचत् अमो-
चीत् अम्बुचत् अम्बोचीत् अयुचत् अयीचीत् अग्लुचत् अग्लोचीत् । इरितस्तु
अच्युतत् अच्योतीदित्यादि ॥ ५६५ ॥

(४) मन्य विलोडने ।

५६६ । स्यात् ठ्यपित् किडा ।

स्यात् ५।, ठी १।, अपित् १।, कित् १।, वा १। ।

५६७ । हसुङ्गो लोपोऽणौ ।

हसुङ्ग ६।, लोप १।, अणौ ७। ।

धोर्हस उङो नस्य लोपः स्यादणौ । समथतुः समथतुः । मथ्यात् ।

(५) कुथि हिंसा-संक्लेशयोः ।

५६८ । नेदित् पूजार्थाच्चोः ।

न १।, इदित् पूजार्थाच्चो ६॥ ।

इदितो धोः पूजार्थस्याच्चतेश्च नलोपो न स्यादणौ । अत-
एवेदितो नुण् । प्रनिकुन्थ्यात् । (५४८) कादित्वाच्च णः ।

(५) पिधु गत्याम् ।

५६९ । भाद्यादिष्णः स्तोऽष्ट्यै ष्वक्छिवाम् ।

भाद्यादिष्णः ६।, स्त १।, अष्ट्यै ष्वक्छिवाम् ६॥ ।

भादेरादौ स्थितयोः ष-णयोः स नौ स्तः, न तु ष्यै ष्वक्छिवाम् ।

मथीगात् परा अपित् ठी कित् स्वाहा । यथा बभजतु. बभञ्जतु । हसुङ्गोलोपो-
ऽणौ ठ्यान्तु वा इति कृते ठ्यपिति न लोपविकल्पे सिद्धे स्यात् ठ्यपित् कित्
वेति विधानन्तु भस्ज जौ श पाके इत्यस्य ठ्यपिति भस्जोऽरेऽणौ भर्जवेत्यनेन
भर्जादिषु भभर्जे बभञ्जे इत्याद्यथम् ॥ ५६६ ॥

उङ् चासी न चेति उङ् न । हसी हसन्तधातीरुङ् न हसुङ्ग तस्य हसुङ्ग
इति षष्ठ्यक्रमः । नास्ति ण्यस्मिन् परे सीऽणस्तस्मिन् । यथा भनृजधी भन्यते भक्त ।
हसन्तधाती किम् । नीर्यते नीर्य अत्र न प्रसङ्गः ॥ ५६७ ॥

इदनुबन्धानां नकार एव नास्ति कथं लोपो निषिध्यते इत्यत आह अतएव
व्यादि । अतएव न लोपनिषेधादित्यर्थः ॥ ५६८ ॥

५७० । 'सिक सीक सृप सृ सृज सृ सृत्या-
न्ये दन्त्याजन्तसादयः । षोपदेशा धवः स्वक्क
स्वित् स्वत् स्वञ्ज स्वप स्मिङश्च । षोपदेशास्त्व-
नृन्नर्द् नाथ नाध नन्द नक्क नृ नटः ।

सिक अन्ये १॥, दन्त्याजन्तसादय १॥, षोपदेशा १॥, धव १॥, स्वक्क सिङ् १॥,
च ११, षोपदेशा १॥, तु ११, अ नृत्—नट १॥ ।

सोधति ।

भादिरिति भूसत्तायामित्यादिर्दशगणात्मक तथाच । भावादादौ जुह्वा-
त्यादिर्दिवादि स्वादिरेव च । तुदादिश्च कधादिश्च तनक्रादि चुरादय इति
भादेरादि. भावादि ष च ण च ण भावादादौ ण भावादि ण तस्य । धोरधि
कारेऽपि भादिग्रहण लिङ्गधातीर्निर्वासार्थम् । तेन षष्ठमिच्छति षष्ठीयति पव
णकारौयतौत्यादौ न प्रसङ्गः । घाटवर्गस्तवर्गज इति वीपदेवस्वरसात् अत्र णकारस्या-
घटवर्गस्य तवर्गप्रकृतिकत्वे ध्यायते विभावे निमित्तस्याभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति
न्यायात् टकारस्य तकारत्वे णपि तस्यै सति तिष्ठ्यासति यङि त्याटायते इति । एव
सवव । षोपदेशोपदेशौ दर्शयति साङ्गोकीन ॥५६९॥

सिक च सीक च सृप च सृश्च सृज च सृत् सृत्याश्च ते तेभ्योऽन्ये । दन्त्यश्च अश्च
दन्त्याचौ तावन्ते यस्य स दन्त्याजन्त दन्त्याजन्तस्यासौ स चेति दन्त्याजन्तस दन्त्या-
जन्तस आदिर्यथा ते दन्त्याजन्तसादय दन्त्यवर्णान्ता अजन्ता वा ये सकारान्तदा-
दिका धातव षोपदेशा धातुसन्नाकारं मूर्धन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थः सिका-
दीनामजन्तसादित्वात् सृत् सृत्या इत्येतयोर्दन्त्यान्तसादित्वात् प्राप्ता निषेधः । स्वकादयो
दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयोऽपि न भवन्तीति पृथगुक्ता । किञ्च उट्टौ यव विद्येते
यो व प्रत्ययसम्बिजः । अन्तस्य त विज्ञानीयात् तदन्त्या वग्य उच्यते । इति स्वरसात्
स्वपेर्वकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक् ग्रहण आपयति दन्त्यान्तसादीनामजन्तसादीनाञ्च
कचित् षोपदेशता नास्तीति । तेन स्वका प्रतीयाते सान्वक् सान्वने इत्यादीना
दन्त्यादित्वं सिद्धं षोपदेशफलान्तु कृतसकारवत्त्वात् तुटाव तीष्ठ्यते सुधुव सीष्ट्यते
इत्यादिषु प्लम् । नृन्नर्द् च नाथ च नाध च नन्द च नक्क च नृश्च नट च ते
नृन्नर्दानाधनन्दनक्क नृ नट, न विद्यन्ते ते वेषु धातुषु मध्ये ते तथा । नृमादि-

५७१ । व्याक्तस्य गत्यर्थवदे सः ।

व्याक्तस्य ६।, गत्यर्थवदे ७।, स १। ।

गत्यर्थे वदे च धी परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-
सेधति ।

५७२ । गौकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्त-
सुजां स्था सेनि सनज खन्जाऽगतिसेधाऽप्र-
तिसदाऽयङ्सिचाऽनङ्स्तम्भाऽन्नव्यवखन परि नि
वि सेव सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहां सः षोऽम्यपि
दशस्यादेस्तु द्वेष्ट ।

गि इक ५।, स्तु सुजा ६॥, स्था-सहा ६॥, स १।, षः १।, अमि ७।, अपि ११।,
दश-स्यादे ६।, तु ११।, द्वे. ६।, च ११। ।

स्वादेरस्यान्तसुजः स्यादेरगत्यर्थ-सेधोऽप्रतिपूर्व-सदो यङ्-
वर्जसिचोऽङ्वर्जस्तम्भोऽन्नार्थव्यवपूर्व-खनः पथ्यादिपूर्व सेव सुम-
ऽङ्वर्ज सिव ओऽङ्वर्जसहाच्च गेरिकः परः सः षः स्यात् अम्य-
न्तरेऽपि दशानां स्यादीनान्तु द्विस्तानाञ्च । निषेधति न्यषे-
धत् गतौ तु गङ्गां व्यसेधत् ।

पञ्जिता नादयो घातवः शीपदेशा घातुसञ्ज्ञाकाले मूर्धन्यादित्वेन उच्चारिता इत्यर्थः ।
शीपदेशफलान्तु प्रणयति प्रौणाति इत्यादिषु नादित्वात् प्राग्वन्नी इति शलम् । वृत्
नर्तने इत्यादीना दन्त्यादित्वान्तु अन्येषामनुरोधात् ॥ ५७० ॥

व्यञ्ज तत् अच्छयेति व्याच्छ. तस्य । गत्यर्थश्च वदश्च गत्यर्थवदः तस्मिन् ।
अच्छेति अभिशब्दसमानार्थो निपातः । यथा अच्छगल अभिमुखं गत्यर्थः, अच्छीय
आप्तुखमुदित्वेत्यर्थः ॥ ५७१ ॥

न्य स्वरूप स्योऽन्ते यस्य स स्यान्त न स्यान्तोऽस्यान्तः अस्यान्तश्चासौ सुज् चेति
अस्यान्तसुज् । स्तुश्च स्तुभश्च सोश्च सुवश्च अस्यान्त सुज् च तेषाम् अगतौ सेधः
अगतिसेधः नास्ति प्रति यस्मिन् सीऽप्रति स चासौ सद चेति अप्रतिसदः । नास्ति

यङ् यस्मात् सोऽयङ् स चासौ सिचश्चेति अयङ् सिचः नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ स्तम्भश्चेति अनङ् स्तम्भ । व्यवस्थां स्वन. व्यवस्वन अन्ने भक्षणे व्यवस्वन अन्नव्यवस्वन' नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ सिचश्चेति अनङ् सिच. । ओय अङ् च ओऽङौ न विद्येते ओऽङौ यस्य सोऽनीङ् स चासौ सह चेति अनोङ् सह । सेवय सुम् च अनङ् सिचय अनोङ् सह च ते सेवसुमनङ् सिवानोङ् सह । परिश्व निश्व विश्व परिनिवयः तेथ. सेवसुमनङ् सिवानोङ् सहः परिनिविसेव-सुमनङ् सिवानोङ् सह' पश्चात् स्थाय्य सेनिय सन्जय खन्जय अगतिसेधय अप्रतिसदय अयङ् सिचय अनङ् स्तम्भय अन्नव्यवस्वनय परिनिविसेवसुमनङ् सिवा-नीङ् सहस्य ते स्यादिसह. तेषां स्यादिसहस्रम् । दशानां स्यादीनां समाहार दशस्यादि' तस्य । यथा अभिष्टीति विष्टोभते विष्यति विषुवति सुष इति तौदा-दिकस्य पूष क्षेपे इत्यस्य ग्रहणात् पू ङ् षू योङ् इत्येतयोर्विस्तृते विसृत्यते इत्यादौ षत्व न स्यात् । विषुषीति स्थान्तस्य तु विसोष्यति विसविष्यति इत्यादौ न षत्वम् । स्य स्वरूप इति किं व्यषीदुमित्यादौ षत्व' स्यादेव । निष्ठास्यति सेनिरिति लिङ्-धातु' सेनया अभियाति अभिषेणयति । निषजति निषजते निषेधति । गतौ तु गङ्गा विसेधति किञ्च सेध इति निर्देशात् दैवादिकस्य निषिध्यतीत्यादौ न षत्वम् । निषीदति प्रतौ तु प्रतिसीदति निषिञ्चति यङि तु विसेचिच्यते इत्युभयत्र न षत्वमिति श्रौपतिदत्तः । विष्टभ्राति विष्टभ्रीति अङि तु व्यतस्तम्भत् विष्यति अवध्वणति क्षीरं शिशु' अन्यत्र विस्वनति वीणा शब्दं करोतीत्यर्थः । व्यव्युत्तोर्ब-कारादपि षत्व' व्यवात् किं परिस्वनति इत्यादौ न स्यात् । परिसेवते निषेवते निषेवते । सुमिति सुमागमः परिष्करोति । परिषीव्यति अङि तु पर्यसीषिवत् पर्यादिनिमित्तक खेः षत्व' निषिध्यते खिनिमित्तक मूलधातोः षत्व' क्लिप्ता दित्यनेन स्यादेवेति श्रौपतिदत्तः । परिषङ्गते । ओकारे निषीढा अङि तु पर्यसीषहत् । अम्व्यवधाने तु प्रत्यष्टावीत् निविपरिस्वङ्गस्य सुमसिवसहस्रम् अम्व्यवधाने वा षत्वमिति वक्ष्यति । न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् इत्यादि । दशस्यादेस्तु ईश्चेति विधानात् खिव्यवधानेऽपि षत्व खेः सकारे सति तस्मापि षत्वमिति बोध्यं नितष्ठौ अभिषिषेणयिषति निषषञ्च विषाषज्यते । व्यानु सत् खञ्जीष्टा नास्ते-रिति वक्ष्यमाणात् मूलधातोर्न षत्वम् । तेन विषस्त्राज विषसाद इति । निषि-षेध विषाषयते निषिषेध वितष्टम् विषष्वान विषिषेवे । एषामेव किं षीषनाशे विससौ विमुषाव इत्यादि दशस्यादेरिति नियमात् अन्येषां सोऽनुधादौना खेः

(७) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५७३ । वैमूदित् स्वर चाय स्फाय प्याय
सूति सूय धूज रधादि निष्कुषोऽरवसो रु दु
सुनोस्त्वय्याः ।

वा । १।, इम् । १।, जदित्—निष्कुष. ५।, अरवस ६।, रुदुसुनो ५।, तु । १।,
अय्या ६।।

एभ्यो वसस्यारस्येम् स्याद्वा, रौत्यादेस्तु ठीवर्जम् । असेधौत् ।

षत्वं न स्यात् । क्लिलादित्यनेन प्राप्तम् उपसर्गनिमित्तक षत्वमनेन नियम्यते ।
तेन णल प्रस्तुत्या विस्तीति णालशोधने प्रतिस्नाति इत्यादौ न षत्व किञ्च उपसर्ग-
निमित्तक षत्वमेव नियम्यते । तेन तौण्यते तौण्यते इत्यादौ खिनिमित्तक षत्व
स्यादेव । क्लिलादित्यत्र विसर्गव्यवधानेऽपि षत्वविधानादिहापि विसर्गव्यवधाने-
ऽपि षत्वमिति बोध्यम् । नि षीति दु, षीति ॥५७२॥

जदित् यस्य स जदित् रध आदिर्यस्य रधादि । निस कुष' निष्कुष ।
पयात् जदित् स्वरश्च चायश्च स्फायश्च प्यायश्च सूतिश्च सूयश्च धूज च रधादिश्च
निष्कुष चेति तस्मात् । स्वर इति स्वृक शब्दीपतापयो. स्वजातीयधात्वन्तराभावात्
स्वृग्रहणेनैवेष्टिसिद्धौ स्वरग्रहणं ज्ञापयति क्वचिन्निषेध बाधित्वा विकल्पोऽयं
प्रवर्तते इति । अतएव नेष्टतस्यप इत्यनेन वृ ष्ट स्तु भिन्नात् ष्टदन्तात् थप इम्
निषेधेऽपि सस्वरिथ सस्वर्य इति स्वयमुदाहरिष्यति । रधादिस्तु रध्यतिस्तृष्यट्प्यौ
च मुह्यतिर्द्व्यतिस्तथा । णाङ्गणिञ्चौ नश्लयू च रधादावष्ट धातवः । स्वमते
जदित्त्वे नैव सिद्धौ स्वरते रधादेश इह पाठ प्राचीनमतानुवादार्थम् । रुश्च दुश्च
सुश्च नुश्च तस्मात् । यथा असेधौत् असैत्सीत् अखारीत् अखार्षीत् अचावीत्
अचासीत् अस्मायिष्ट अस्मास्त अय्यायिष्ट अय्यास्त असविष्ट असोष्ट । सूति सूय
इति अदादिदिवाद्यीर्यहणात् धूश्च चिपे इत्यस्य असावीदिति नित्यम् । अधावीत्
अधौषीत् । रधिता रद्धा निष्कीषिता निष्कीष्टा रविता रोता दविता दीता
रविता सीता नविता नीता । व्यास्तु रुरुविव दुदुविव सुसुविव नुनुविव इति
अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमात् नित्यमिम् ॥५७३॥

५७४ । ब्रजवदरलजनिमोऽजिष्विजागु-
त्रिः सौ पे ।

ब्रज वद अर् अल्-अच्-अनिम ६।, अजिष्विजागु ६।, त्रि १।, सौ ७।
पे ७। ।

ब्रजैर्वदेरन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमश्च सौ पे त्रिः स्यात्
नतु जि ष्वि-जागृणाम् ।
असैत्सौत् असेधिष्टाम् ।

५७५ । ढभात्तयोर्धोऽधः ।

ढभात् ५।, तयो' ६॥, ध १।, अध ५। ।

ढभात् परयोस्तथयोर्ध. स्यान्न तु धाजः । असैद्धाम् ।

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् ब्रजश्च वदश्च अर् च अल् च अच् च अनिम
चेति तस्य । जिश्च ष्विश्च जागृयेति तत् । न जिष्विजागृ अजिष्विजागृ तस्य ।
अरलौ स्वरूपौ तेन तदन्तौ ग्राह्यौ । अच आरालैजित्यादिना अच एव वृद्धि
स्थानिवत्त्वेन निर्देशात् अच एवत्यर्थः । धातो स्वरूपकथने इप्रत्ययो वक्तव्यः ।
तेन ब्रजैर्वदेरित्युक्तम् । यथा अत्राजीत् अवादीत् । ब्रजसाहचर्यात् वद इति
दन्ताप्रकारादिरिव तेन वद स्त्रैव्यं इत्यस्य अवादीत् असारीत् अफालीत् अजैषीत्
अनैषीत् अहैषीत् अधैषीत् अकार्षीत् अद्राचीत् असैत्सौत् अतौचीत् अमा-
चीत् । अग्रादिस्तु अध्वनयीत् अश्वयीत् अजागरीत् । वनु जायोऽनन्वीति गुण
स्यैव प्राप्तौ जागुरिह वर्जनं कथमिति चेन्न निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् वृद्धे
प्राप्तौ निषेधार्थम् । अतएव दीधीवव्यीर्गुणकृता नित्यत्वात् परस्मैपदे अनुसृष्टि-
रिति असि दीधीवव्यीर्न श्रुतिरिति सूत्र बाधित्वा शुरुस्य ठामित्यनेन गुणे अदीधयु
अवेवयुरिति बोधदेव ॥ ५७४ ॥

तश्च यश्च तथौ तयोस्तथौ । असैद्धामित्यनिमपचे इमि तु असेधिष्टामिति ।
अधः कि धत्ते ॥ ५७५ ॥

[८] खद स्थैर्ये वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमोऽह्मादिच् क्षणश्वस-
वधो वोङतः सौ पे त्रिः ।

हसादेः ६।, सेम. ६।, अ-ह म-य एदिच् क्षणश्वसवध ६।, वा १।, उङत ६।,
सौ ७।, पे ७।, त्रि १। ।

हमयान्तादेकारितः क्षणादेशान्यस्य सेमो हसादेरुङोऽका-
रस्य त्रिः स्याद्वा सौ पे । प्रत्यखादीत् [५४८] खादित्वान्न
णः, अखदीत् ।

५७७ । जिण्यन्त्ये जुङतोः ।

जिणति ७।, अग्न्येजुङतो' ६॥ ।

धोरन्त्यस्थे च उङोऽकारस्य च त्रिः स्यात् जिति णिति च ।
चखाद ।

सह इमा वर्तन्ते य स सेम् तस्य । एत् इत् यस्य स एदिच् । ह च म च व
च एदिश्च क्षणश्चस्य वध चेति तत् । न ह्येदिच्क्षणाश्वसवध अह्मादिच्क्षण-
श्वसवध तस्य । उङ् चासौ अच्चेति उङत् तस्य । हान्तादेशु अचहीत् अकमीत्
अहयीत् अकटीत् अक्षणीत् अश्वसीत् अवधौत् ॥ ५७६ ॥

अ च ण च ज्ञौ ज्ञावितौ यस्य स जिणत् तस्मिन् । अग्न्यश्चासाविच् चेति
अग्न्येच् उङ् चासावच्चेति उङत् अग्न्येच्च उङच्च तौ अग्न्येजुङतौ तयोः । हसादे-
रिति नानुवर्तन्ते उङतो ग्रहणात् । तेन धातुमात्रस्य अग्न्ये च उङतश्च त्रि स्यात्
जिति णिति च परे । यथा जिगाय निनाय जुहाव पुषाव चकार ततार पपाठ
उङत इति येन केनापि उङतो ग्रहणम् । तेन भग्जगिलग्नीवेश्मोर्नलोपे इति नलोपे
अजाजि अलाभि इत्यादि सिद्धम् । अतएव रन्जधातोर्नलोपे उङतो वृद्धौ घटादि-
जनौल्यनेन ऋस् विधाय रजयति सृगानिति स्वय वक्ष्यति । इतौ धोरिति
व्याख्यानात् लचयतीत्यत्र जिसमेतस्य धातुसंज्ञायां लचो धातुलाभावाद् उङतो न
वृद्धिः । ननु निनाय नुनाव इत्यादिषु आदौ गुणे कृते पश्चादुङतो वृद्धौ इष्टसिद्धौ
अग्न्येचो ग्रहण इवेति चेन्न एकनिमित्तके गुणे कृते वृद्धेरकर्तव्यत्वात् । अन्यथा

५७८ । गायन्त्ये वा ।

अपि ७, अन्त्ये ७, वा ।१।।

चखाद चखद ।

[८] गद भाषे ।

प्रणिगदति ।

[१०] [वर्ग्यवकारादिः] वद स्थैर्ये ।

५७९ । तृ फल भज चप श्रथ ग्रथ दभा-
द्यन्तास्यहसां व्याः कित् सेमथप्यदेः खिलोप-
श्चा-शश दद वाद्यन्यथा-खि ण नलोपिनां जू
वम भ्रम चस फणादिवधार्थं राधान्तु वा ।

तृ-इसा ६॥, व्या. ६, कित्-सेमथपि ७, अत् ११, एः १, खिलोप. १, च ११, अ-शश—नलोपिना ६॥, जू राधा ६॥, तु १, वा ।१।।

त्रादौनामाद्यन्तस्थितास्यहसानाञ्च अकारः व्याः किति
सेमथपि च एः स्यात् खिलोपश्च, नतु शशेर्देवकारादेरन्यथा-
भूतखेर्णुमतो नलोपिनश्च, जूवमभ्रमचसफणादौना हिंसार्थस्य
राधेश्च वा स्यात् ।

वेदतुः वेदुः वेदिथ । अन्यथाभूतखेस्तु चखदतुः ।

[११] णद शब्दे ।

[५६६] भ्वाद्यादौति णो नः । नदति । प्रणिनदति ।

ओ जागरयतीत्यादौ जाग्रोऽणञ्जीति गुणे कृते उङ्गती वङ्गापत्ते । एकनिमित्तके
इति किं दिव्यतीति देवः अत्र पचादिजादनि गुणे देवस्येदं देवम् अत्र णेर्दङ्घिः
स्यादेव । न च तथापि अन्त्येर्गेव गृह्यता किमिषी ग्रहणेनेति वाच्यम् । व्येजै-
वतावित्यस्य अपि विव्यास इत्यनुपपत्तेः । रामतर्कवागीशस्तु अग्न्याशुङ्गतीरिति

पठित्वा अग्नौपित्वा स्थानिवत्त्वच्चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्यन्ते तत्रा-
 ग्नौपो विकल्पनम् । तद्वलादन्यदीर्घश्च पुक्केत्यङ्गापयत्यत इति स्वरसादकारस्य
 स्थितिपक्षे वृद्धिमादन्तत्वात् पनञ्च विधाय अङ्गापयति । श्वलमिति साधयति
 तद्धेयम् अत्र एव वृद्धिं स्थानित्वेन निर्देशात् । व्रजवदेत्यादौ यथा अचौ यद्वण
 विनाय्यच्च प्राप्तिसूत्रावापि ञ्णित्यन्तोऽतीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अचौ यद्वणस्यैव वैय-
 र्थात् । स्वमाचष्टे स्वापयति इत्यादौ अनेन वृद्धौ पनागमेनैवेष्टसिद्धौ एकाज-
 कारान्ताना नापविधानवैयर्थ्याच्च । एव नित्यस्य अग्नौपस्य तद्वचनबलादिकस्य
 अन्यदीर्घस्यापि तद्वचनादेव सिद्धौ अकारस्य इह वृद्धिविधानवैयर्थ्याच्च अङ्गा-
 पयतोऽत्यादौ तु अग्नौपो विकल्पनम् अन्यदीर्घश्चेत्युभयमेव मनीषादित्वात् साध्य-
 मिति ॥५७८॥

सुगम प्रणिगदतीति गदनदेति शत्वम् ॥५७८॥

स्य मयोग न स्योऽस्य अस्यश्चासौ इस् चेति अस्य इस् आद्यन्तयोरस्य इस्
 येषां ते आद्यन्तास्यहस्रः । तृश्च फलश्च भजश्च वपश्च यथश्च यथश्च दभश्च
 आद्यन्तास्य हसश्च तेषाम् । सह इमा वर्त्तन्ते य स सेम् सेम् चासौ थप् चेति
 संमथप् । किञ्च संमथप् चेति कित्सेमथप् तस्मिन् । अन्तस्थवकार आदिर्यस्य
 स वादि । अन्यथा अन्यप्रकारः खिर्यस्य सीऽन्यथाखि । शुश्च नलीपश्च शुनलीपौ
 तौ विद्येते यथीसौ शुनलीपिनौ । शश्च ददश्च वादिश्च अन्यथाखिश्च शुनलीपिनौ
 च त । पश्चात् नञ्समासः तेषाम् । वधार्थश्चासौ राध चेति वधार्थराध । जृश्च
 वमश्च भमश्च वसश्च फणादिश्च वधार्थराध च ते आदिराधः तेषां तृ इत्यस्य शुभ-
 त्वात् फलभजीरन्यथाखित्वात् वपसयोगादित्वात् यथयथोः सयोगादित्वात् न
 लोपित्वाच्च दमीनलीपित्वादप्राप्तौ प्रयशुक्ति । ननु उपदेशकाले आद्यन्तास्यहस्र-
 ये धातवस्वीषास्तेव ग्रहणात् शुभन्नलीपिनीरप्राप्तौ येन केनापि प्रकारेण आद्य-
 न्तास्यहस्रा ग्रहणात् शुभन्नलीपिवर्जनं कथमिति चेन्न टुनदिसहधि इत्यादीना-
 मुपदेशे आद्यन्तास्य हस्रत्वात् वनन्दतुरित्यादावपि खिलोपाद्युत्पत्तेः । फणादिश्च
 फणति राजतिश्चैव भाजतिर्भातिस्तथा । भ्राशति स्वमतिश्चैव समतिश्च फणा-
 दयः । अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादाकारस्याप्येत्यम् । एव वधार्थराधोऽपि रेधतुगिति
 वद स्तैर्ये वग्यवकारादित्वान्निषेधः । दन्तग्रादेस्तु वनसम्भोक्तौ ववनतु एव वज
 गतौ ववजतु वसिरस्तम्भे ववसतु । अन्यथा खिणुनलीपिनामिति एषा मध्ये
 चखदतुरित्युदाहृतम् अन्यत् यथास्थानमुदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५७९ ॥

[१२] अहं पीडायाम् ।

५८० । स्यान्तादाद्यृदाद्यभ्योः खेरान् ठां
वा त्वाञ्छेः ।

स्यान्तादादि-ऋदादि—अभ्योः ६।, खे ६।, आन् ११।, व्या ७।, वा ११।, तु ११।,
आञ्छे ६।।

स्यान्तो योऽकारादिस्तस्य ऋकारादेरभ्योतेष्व खेरान् स्यात्
व्याम् आञ्छतेस्तु वा ।
आनर्द ।

[१३] इदि परमैश्वर्य्यं ।

५८१ । भूयोऽमजादेः ।

भूय ११।, अम् ११।, अजादे ६।।

अजादेरभि कृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् ।

५८२ । विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽन्त-
च्छूर्णोष्ठायामाम् ।

विजादि—अनेकाच ५।, अन्तच्छूर्णो ५।, ठा ७।, आम् ११।।

रुमञ्जेजादेदयं अयं आस एभ्यस्यान्तादनेकाचश्च आम् स्यात्
न तु ऋच्छूर्णोः ।

स्य सद्योगोऽन्ते यस्य स स्यान्त । अत् अकार आदिर्यस्य सोऽदादि स्यान्त-
शासौ अदादिशेति स्यान्तादादिः । ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादिः । अत्र तदगुण-
सविज्ञानबहुव्रीहिणा अन्तावयववर्णान्तरसहितऋकारादिरिवीच्यते । तेन ऋगता-
वित्यादेर्न गृहणम् । पश्चात् स्यान्तादादिश्च अन्तु श्चेति । अन्तु इति सौवादिकस्य
निर्देशात् क्रियादिकस्य आश इत्येव । अभ्योः प्रथमगृहणादेव अदादिशब्देन स्यान्ता-
दादौ लक्ष्ये स्यान्तकरणं कथमिति चेन्न अन्तातेरप्राप्तये अन्तु गृहणस्य सार्थकत्वे
अदादिपदेन स्यान्तानामस्यान्तानाञ्च अकारादीनां प्राप्तव्यत्वात् ॥ ५८० ॥

पूर्वकृतेन अमा धातोः सन्धौ पश्चादनेन पुनरम् । अमोः सन्धौ पुनरम् करणस्य
वेफल्यात् । ननु घीटीथीष्वम् धोरमाऽजादेर्निश्च इत्यनेनैवेष्टमिदौ एतद्विधानन्तु
आदिष्टस्याप्यजादे पुनरम् विधानार्थम् । तेन यजैजी ऐज्यत वज्रलुप्तहि औटा-
मित्यादि सिद्धम् ॥ ५८१ ॥

५८३ । भवस्क्रन्वामः ।

भू अस् क १३॥, अनु ११, आम् ५ ।

भू अस् क एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते । इन्दास्वभूव
इन्दामास इन्दाश्चकार ।

५८४ । नेमसुम् कृ सृ व भृ स्तु दु श्रु
स्त्रोरेव ठाः ।

न ११, इम् ११, असुम् कृ स्त्री ५, एव ११, ठा ६ ।

एभ्यश्ठा एव इम् न स्यात् अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात् ।
इन्दाश्चकार्यम् ।

रङ्गसु रश्मासी इच् चेति विच्, विच् आदिर्यस्य स विजादि विजादिषु
टयश् अयश् आसथ ल्यश् अनेकाच् चेति तस्मात् । ऋच्छ च ऋणुंश्चेति ऋच्छूर्णुं
न ऋच्छूर्णुं अटृच्छूर्णुं तस्मान् । ल्य प्रत्यय । यथा ऋतीयाञ्चक्रो पणायाञ्चक्रो
कारयामास चिकीर्षामास इत्यादि । त्यानानामनेकाचत्वेनैव प्राप्ती प्रत्यक् ग्रहण
स्वामास इत्याद्यर्थम् ॥ ५८२ ॥

भूय अस् च कथ्येति न्वस्क् । आम् इति पञ्चम्यैव परतः प्रयोगे सिद्धे अनुयङ्गण'
क्रियाविशेषणीपसर्गव्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम् । तेन त पातयात्पथममास पपात
पयादिति रङ्ग । उच्चात् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गानिति भट्टि । पूर्वतोऽनुवृत्तावपि
पुनरासी यङ्गण सामान्याम् प्राप्त्यर्थम् । तेन दरिद्राकाशेत्यादि पश्याम् वाभीत्या-
दिभिर्विहितद्रासीऽपि भ्वादेरनुप्रयोग । एवमात्मनेपदिधातुभ्योऽस् सुवीरनुप्रयोगे
कर्त्तरि कृतस्यात्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशी वक्तव्य । ईक्षामास ईक्षान्वभूव ।
भावकर्मणी कृतस्य तु न स्यात् । ईक्षामासे ईक्षान्वभूवे चन्द्रो जनेन । व्यतीहारी
कर्त्तरि कृतस्यापि न स्यात् । इहाम् व्यतिवभूवे क्वाव' । करीतेरनुप्रयोगे तु
मूलधातोरेव परस्मैपदात्मनेपदे तिष्ठत' । इन्दाश्चकार ईक्षाञ्चक्रे । ननु पूर्वसूत्रे
ठामिति विषयसप्तम्या ठा उत्पत्ते प्राप्तिव आभि कृते भ्वादीनामनुप्रयोगे तदनु-
सारिणैव विभक्ति स्यात् । किमात्मनेपदस्य परस्मैपदादेशेन इति चेत् न । कञी-
ऽनुप्रयोगे आत्मनेपदिधातो ईक्षाञ्चकार इति परस्मैपदापत्ते । एवं परस्मैपदि-
धातो इन्दाश्चक्रे इत्यात्मनेपदापत्तेश्च । इन्दामासेति अस्तेरनुप्रयोगविधानसामर्थ्यात्
भूरादेशो न स्यात् ॥ ५८३ ॥

[१४] णिदि कुत्सायाम् ।

प्रणिन्दति प्रनिन्दति ।

[१५] छख गतौ ।

५८५ । खेर्योरियुवर्णे ।

खे ६।, योः ६।, इयुव् १।, अर्णे ७। ।

खेरिवर्णवर्णयोः क्रमादियुवौ स्याताम् अर्णे परे । उबोख ।
अर्णे किम् ? ऊखेतुः ।

[१६] अन्तु गतिपूजनयोः ।

[५६८] नेदित् पूजार्थाच्चोरिति अश्वात् । गतौ तु अच्यात्

[१७] म्नुचु इर्गत्याम् ।

[५६९] शासुलिदद्युदिति डो वा अम्नुचत् अम्नोचोत् ।

एव [१८] म्नुचुग्रुचुग्लुचु ।

[१९] आक्खि आयामे ।

आनाळ्ळ आळ्ळ ।

नालि सुम् यस्यासौऽसुम् असुम् चासौ कथेति असुमक्तं असुमक्तश्च सुश्च वश्च
भश्च सुश्च द्रुश्च युश्च लुश्चेति तस्मात् । नेमेकाजादित्यत्र ववर्जनात् प्राप्तस्य इमो निषे
धार्थमिह वयद्वयम् । अन्येषां सप्तानां एकाचत्वेन अनिमासपि इह ग्रहणं
नियमार्थम् । ननु एवमब्दे विनापि नियमसम्भवादत्र एवमब्दे इयेति चेत् न ।
रडो वि सुपीत्यत्र निमित्ते कार्थिणोरडो नियमात् यथा रडमिन्द्ररैफस्य विसर्गो
न स्यात् । तथावापि असुम्क्रादेर्निमित्तात् कार्थ्यसन्नायाम् ष्या एव इम् न स्यात् ।
असुम्क्रादेरनियमोऽपि ष्या अन्यत्र इमापत्ते । ततश्च असुम्क्रादिसम्बन्धिना
एवमब्देन असुम्क्रादिभिन्नादिनियमोऽपि ष्या इम् स्यादेवेति बोध्यते इत्यत आह
अन्यस्मादनियमोऽपि स्यादिति । यथा चक्रव सस्रव ववव वश्च व तुष्टुव दुद्रुव शुशुव सुशुव ।
असुम्क्रजस्तु सञ्चस्तरिव अन्यस्मादनियमोऽपि स्यादिति नियमेन कम्पित ददिव
पिञ्ज गतौ पिप्लिव नौज् निव्ये तु ल तुतुविव दधिव । किञ्चिन्मादनियमेन विभाषा
न बाध्यते ववन्निव वध्वे ॥ ५८४ ॥

[२०] वज गतौ ।

ववजतुः ववजिथ [५७६] वादित्वान्न एः ।

[२१] व्रज गतौ ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः अत्राजौत् ।

[२२] अज गतौ क्षेपणे च ।

५८६ । व्यजोऽरे वा त्वनवस्यघजल्कापि ।

वि । १।, अज' ६।, अरे ७।, वा । १।, तु । १।, अन-वसि ७।, अ-घञ् अल्-
व्यपि ७। ।

अजतेररे विः स्यात्, अन त्वे वसे च वा स्यात्, न तु
घजादौ ।

५८७ । नेमेकाजाद्युटतोऽपि शि डी शी
यु रु णु स्तु क्षु च्छु वुः ।

न । १।, इम् । १।, एकाच् आत्-इ उत् ऋत् ५।, अशि-वु ५। ।

खपादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णान्तोदन्त ऋदन्तेभ्य
इम् न स्यात् ।

अवैषीत् अजौत् । विवाय ।

इय उय यु तस्य इय् च उय् च इयुव् । इयेष उवीख । अर्थे कि ईषतुं,
जखतु ॥ ५८५ ॥

न रोऽरस्तस्मिन्नेर अनश्च वस् च तस्मिन् । घञ् च अल् च कप् चेति घजल्-
कप् न घजल्क्यप् अघजल्क्यप् तस्मिन् । अल्प्रत्यय वस् प्रत्याहारः । यथा
अरे यकी वायकः । अनटि वधनम् अजन वसे ढणि वेहा अजिता घजादौ समाज
समज' समज्या ॥ ५८६ ॥

एकोऽय् यस्य स एकाच् आत् च इय् उत् च ऋत् चेति आयुटन् एकाञ्चासौ
आयुटन्तेति एकाजाद्युटन् तस्मात् । शिश् शिश् डीश् शीश् युश् वश् हश् क्षुश्
क्षश् णुश् हश् ते, न विद्यन्ते ते यत्र तत् अशिश्शिडीशीयुरुक्षुक्षुक्षु तस्मात् । यथा

५८८ । शुध्वोरखचौयुव्योर्वी त्वस्यान्नेका- चोर्वीः ।

शु ध्वा ६॥, अण्वचि ७, इयुव् ११, यो ६१, व्यी १॥, तु ११, अस्यात् ५,
नैकाचो ६॥, व्यी ६॥ ।

श्रीर्धोश्च इवर्णोवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तोऽनेकाचस्तु
अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णे वर्णयोर्व यौ स्तः । विव्यत्तु विव्य ।

पाता जेता नेता श्रोता कर्त्ता । एकाच, किं दृष्टिता चिरयिता दिधिता उर्ध्व-
विता जागरिता सामान्यविधानात् प्राप्तसेम् एव निषेधकोऽयं विशेषविधिना त
स्यादेव । यथा यमरमेति अपासिष्टा सुमुधोरिति अस्मावीत् । स्थस्यङ्गन इति
करिष्यति । श्रादेस्तु श्रयिता श्रयिता उयिता श्रयिता यविता रविता रीता
नविता नीता वेमुदिनीं वा क्वविता चविता क्वविता वरिता । कविकल्पद्रुम
ब्रह्म ह्यत्र विवर्जिता इत्युभयग्रहणञ्चापकादत्र सूत्रे युल्लिख्ये इत्यस्यैव वर्जने
युज्यग वर्ध इत्यस्मादिस् न स्यात् । तेन शीता । यद्यपि स्वमते ह न इति इयौ-
गिहानुक्तावपि एकानुदन्ततया अनिमित्ते नेमसुमिति ठाया नित्यमन्व ठाया अन्यत्र
वेमुदिदित्यनेन वेमत्त तथापीह पाठ केषाञ्चित्ते दावेतौ नित्येमाविति ज्ञाप-
नार्थम् । अतएव कविकल्पद्रुमे श्वित्रिडीशीयुरुज्जुज्जुङ्गुब्रह्मण विवर्जिता इति
नित्येमा मध्ये अनयोः पाठ । अवैयीदिति अजदोपि पूर्वेण वसे परे वि आदिङ्
एकाजिवर्णान्तत्वाद्नेन इमन्निषेधः ॥ ५८७ ॥

शुश्च धुश्च शुधूतयो । नास्ति श्रुयस्मिन् साऽण्य अश्रुयासावच् चेति अश्वच्
नस्मिन् । इय् च उव् च इयुव । इय उय यु तस्य व च य च व्यी । न सोऽस्य
तस्मात् । न एको नैक । नैकोऽच् यद्योस्तौ नैकाचौ तयोर्नैकाचोरिति शु ध्वा-
स्त्रिस्थ विशेषणम् । स्य इय वी तयोर्वी । योनित्येकवचनान्तस्य दृष्टत् इदमेव
यथासंख्यं न तु शुध्वोरिति द्विवचनान्तेन श्रौरिवर्णस्य असम्भवात् । तेन अय
नियमः । अणावचि परे श्रौरिवर्णस्य उव् स्यात् धातोरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ न
इति । एव व्यीरिति द्विवचनान्तस्य शुध्वोरित्यनेन च यथासंख्यम् । तेन अनेकाच
श्रौरसंयोगात् परस्य उवर्णस्य वकारः । अयितेत्यादौ गुणेन बाधितत्वादेव इयुवौ
रप्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काश्चीश्वरः । तद्वेयम् । शु धूसम्बन्धोवर्णो वर्ध-

५८६ । सृजदृशच् पाठात्वतो नित्यानिम्तु- स्थपो वेमन्तव्येऽदः ।

सृज् दृश-अच्-पाठ-अत्व ५।, नित्य-अनिम्तु ५।, थप ६।, वा ११।, इम् ११।, अन् ऋ व्येऽदः ५। ।

सृजेदृशेरजन्तात् भ्वादिपाठेऽकारवतो नित्यमिम्नरहित-
त्वत्वात् थप इम् वा स्यात्, न तु ऋ व्येज अद एभ्यः । विव-
यिथ विवेथ ।

स्थानिकत्वादन्मात्रनिमित्तकत्वाच्च विशेषेण अनुधोरित्यनेन इडस्थानिकत्वादज्भास-
निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य शुर्घुड्येत्यस्य बाधितत्वात् अयिता इत्यादावपि इया-
पत्ते । अत्र धोरिवर्णस्य विकृतस्यापि ग्रहणं तेन आद्रियते इत्यादि सिद्धम् ॥५८६॥

अत् अन्यस्य अवान् पाठे दशविधगणपाठे अवान् पाठत्वान् । सृजश्च दृशश्च
अच्च पाठात्वाच्चेति तस्मात् । नित्यमनिम्तु त्व प्रत्ययी यस्मात् स नित्यानिम्ता तस्मात् ।
नित्यानिम्तुरिति अजन्तस्य पाठात्वतश्च विशेषणम् । ऋश्च व्येज अद चेति ऋव्येऽद न
ऋव्येऽद अद्व्येऽद तस्मात् । यथा ससर्जिथ सस्रष्ठ ददर्शिथ दद्रष्ठ । अजन्तात्
यथा पपिथ पपाथ विचयिथ चिवेथ निनयिथ निनेथ जुहविथ जुहोथ ।
नित्यानिम्तु, किं शिशयिथ युयविथ पुपविथ ववरिथ तेरिथ । पाठात्वतो यथा
'इर्जा'पच पाकि पेचिथ पपक्थ, वच्चौ वाचि उवचिथ उवक्थ व्य्य्यौ ताडि
विजधिथ विव्यह, षदल्लजौश विषादे सेदिथ ससल्य । भन्जघौ मोटने वभञ्जिथ
वभङ्क्थ । 'नित्यानिम्तु' किं पठ वाचि पेठिथ इत्यादि । न च अत्वतोयदृशे-
नैवेदमिद्वौ पाठात्वतो ग्रहणं हयेति वाच्यं गृह्णातेर्यङि जौ कृते नरीरुत्यत
इति रीरिणी यथा जरौ गृह्यते इति स्यात् । तथापि कषादीनां यपि वट्रोऽकि-
दिति ऋकारस्य रेफेऽकारवत्त्वात् चक्रविथ चक्रठ इत्याद्यनिष्ठापत्तेः । ऋव्येऽद
इत्यतः ऋशब्दस्य स्रवर्णान्तवाचित्वेऽपि दीर्घऋदन्तानां व इत्यस्य च सेम् क्त्वात्
प्रसङ्गाभावे वृक्षस्तभिन्न ऋदन्तात् नेष्टतस्थप इत्यनेन थप इम् निषेधे ऋक् इति
हयोरिव नित्यानिम्तत्वात् वेम्प्राप्तावनेन निषेधे नेमसुम्क इति नियमादसोरसे-
तीमि ॥ १४ सञ्चस्करिथ इति । व्येऽदीस्तु विव्ययिथ आदिथ ॥ ५८६ ॥

[२३] चि क्षये ।

५८० । घौञ्ज्यरे ।

घं ११, अच् ११, यि ७, अरे ७ ।

अजन्तस्य घंः स्यादरे ये परे । क्षीयात् ।

[२४] कटे वर्षावरणयोः ।

अकटौत् एदित्वान्न त्रि' [५७६] ।

[२५] गुप् रक्षणे ।

५८१ । कम ऋतो गुप् धूप पण पनो
जिङ्गीयङाया धुः ।

कम ५१, ऋत ५१, गुप्-धूप पण पन ५१, जिङ्-ङ्यङ्—आया १॥, घ १ ।

कमो जिङ् ऋतरोयङ् गुपाटेरायः स्यात् स्वार्ये, तदन्तश्च
धुसञ्जः । गोपायति ।

५८२ । वारे ।

वा ११, अरे ७ ।

एभ्य एते वा स्युररं विषये । अगोपायौत् अगोपीत्
अगोप्सीत् । गोपायामास जुगोप ।

एव [२६] धूप तापे ।

[२७] तपौ सन्तापे ।

[५५४] औदित्वान्नेम्, अताप्सीत् ।

न रः अर, तस्मिन् यि इत्यस्य विशेषणम् । यथा क्षीयात् । शिव इवाचरति
शिवायते एव हरीयते विष्णूयते । घोरन्तस्थितस्य प्रकृतेर्विह्वलरप्यञ्चो दीर्घः स्यात्
ह्रस्व ह्रयात् टुञ्जीश्च श्यात् इत्यादौ औ कृतेऽपि दीर्घः । रुविगतौ स्त्रियात्
डुकञ्च क्रियात् इत्यादौ तु ऋद्रि शयक्दौपे इत्यत्र ऋस्वान्तादेशसामर्थ्यात् न
दीर्घः ॥५८०॥

कमः ऋत इति द्वयं प्रचक्ष्येकम् । गुप्श्च धूपश्च पणश्च पनू चैति तस्मात् ।

[२८] चसु अदने ।

५६३ । छिवृक्लमाचमोऽपि घः ।

छिवृक्लम आचम ६।, अपि ७, घं १।।

एषा घः स्यादपि । आचामति । आङः किं, चमति विचमति ।

[५७६] मान्तत्वान्न त्रि. । अचमौत् ।

[२९] क्रसु पादविक्षेपे ।

५६४ । क्रम क्लम अम भाश भ्राश वस
तुट लष यस संयसः श्यन् वा रे घे ।

क्रम सयस ५।, श्यन् ११।, वा ११।, रे ७।, घे ७।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् वा स्यात् रे परे । क्रम्यति ।

जिङ् च ईयङ् च आद्यश्च ते जिङीजकारौ वृद्धार्थं ङकार आत्मनेपदार्थः । इय-
ङीङकार आत्मनेपदार्थोऽगुणार्थश्च । अर्थाविशेषेण विधानात् स्वार्थे स्तु । यथा
कामयते ऋतीयते गोपायति गोपायते धूपायति धूपायते पणायति पणायते
पनायति पनायते आयान्तत्वादुभयपद वक्ष्यति ॥५६१॥

विषयसप्तमीय तेन व्यामेव सिप्रभृति प्रत्ययः सम्भाव्यते इति टीविभक्त्युत्पत्तेः ।
प्रागेव आदेशास्ततो धातुसंज्ञायां टीप्रभृति विभक्त्युत्पत्तिः । अगोपायीदिति आयान्त-
त्वेन धातुसंज्ञाया धात्वन्तरत्वान्नित्यमिम् । पक्षे अगोपीत् अगोपीदिति ऊदित्वान्नेम् ।
अनिम्पक्षे वृद्धिः । गोपायामासेति प्रत्ययान्तत्वादाम् । एव गोपायते गुप्यते
गोपायति गोपयति इत्यादि ॥५६२॥

ह्रीवति क्लामति आचामति ॥५६३॥

क्रमश्च क्लमश्च अमश्च भाशश्च भ्राशश्च वसश्च चुटश्च लषश्च यसश्च संयसश्च चति
तस्मात् क्रम्यति श्यन्ति परेऽपि दीर्घः । इति गीविन्दभट्टः । तन्मते । क्राम्यति अतएव
प्रठन्ति च इष्यते श्यन्ति दीर्घत्वं दाक्षिण्यलक्षणवेदिभिः । तेन क्राम्यति कौमारि-
चानित्यस्योपलक्षणादिति । क्राम्यति शमादित्वात् दीर्घं वक्ष्यति अम्यति अमति
धाश्र्यते भाशते भाशते भ्राशते भ्राशभाशौ तालव्यान्तौ दन्त्रादौ च वक्ष्यति वसति

५६५ । क्रमः पेऽपि चः ।

क्रमः ६।, पे ७।, अपि ७।, चं १। ।

क्रामति ।

५६६ । स्तु-क्रमोऽमेऽरवस इम् ।

स्तु क्रम ५।, अमे ७।, अरवस ६।, इम् ११। ।

आस्थां वमस्यारस्य इम् स्यान्न तु मे । अक्रमीत् ।

[३०] औ यम् उपरमे ।

५६७ । स्था दान पा ज्ञा घ्रा ध्या म्ना त्ति
दृश शत् सङ्गमिष् यम जनां तिष्ठ यच्छ पिव जा
जिघ्र धम मनर्च्छं पश्य शीय सीद गच्छेच्छ यच्छ
जाः शिति ।

स्था—जना ६॥, तिष्ठ—जा १॥, शिति ७। ।

एषामेते क्रमात् स्यु शिति परे । यच्छति ।

चुद्यति चुटति पचे तुदादित्वात् श । लथ्यति लपति यस्यति यसति अन्तस्थादि
सयस्यति अन्यत्र प्रयस्यति । श्यन शित्वाद्रसज्ञाया छिन्दपिद्र इति छित्वे चुद्यतौ-
त्यत्र न गुण नकारस्तु वृक्षान्तीत्यादौ अप्यनौ नित्यमिति गुणार्थं ॥५६४॥

क्रामति । पे कि प्रक्रमते ॥५६५॥

स्तु क्रमोनेममे इत्यनेनापीष्टसिद्धौ अमेऽरवस इति गौरव ज्ञापयति क्रमधातो
रनात्मनेपदे अरवसमावस्य नित्यमविधानात् कचिदिमी विकल्पोऽपि नित्यमम
इति । तेनातुपसर्गस्य क्रमधातोर्वा गेरित्यात्मनेपदयोग्यत्वेमर्हात् क्रमोनेम
दृश इति इमन्निषेधे नित्यानिमृत्वात् प्राप्तव्य सृजदृशेति विकल्प बाधित्वा धापि
चक्रमिथ इत्यत्र नित्यमिम् । अस्मावीत् अक्रमीत् क्वविध्यति क्रमिष्यति क्ववितव्य
क्रमितव्य मे तु स्त्रीयते क्रस्यते पचिक्रसते सुसुप्नवीति तु / नेमुगुह्यहेति इम
निषेधात् क्रम परस्य भावकर्त्तव्यो कृतस्य आत्मनेपदस्य इम् स्यादिति दुर्गसिद्ध-
क्रमदोशरौ । यथा सन्नतस्य चिक्रमिष्यते ॥५६६॥

क्रमो यथा स्था तिष्ठति दान यच्छति दान इत्युक्त्वा दासज्ञाग्रहणेन तुदावलि

५६८ । यम रम-नमातः पे सेरिम् सन्
चैषाम् ।

यम—आत ५१, पे ७, से ६१, इम् ११, सन् ११, च ११, एषाम् ६॥ ।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे तेषाञ्च सन् । अयसौत्
अयसिष्टाम् । [५८८] ष्टजट्टशेति वेम् । येमिथ ययन्य ।

एवं [३१] णमौ शब्दनत्योः ।

[३२] ह्य गतौ ।

अह्यौत् [५७६] यान्तत्वान्न त्रिः ।

[३३] दल मि भेदे ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः । अदालौत् ।

[३४] जि फला विसरणे ।

फिलतु फेलु फेलिथ ।

[३५] त्तर छद्मगतौ ।

अत्तारीत् ।

[३६] छिवु निरसने ।

[५८३] छिवृक्कमेति घः । छीवति ।

इधाञलि इत्येततयो शपोलुक् करणात् अन्येषाञ्च असम्भवात् दान इत्यत्र नकारः
मुखार्थ इति काशीश्वर । वस्तुतस्तु इुदाञलि दाने दाललूनावित्याभ्यां शपो लुक्
कृतोऽपि शटशानयोर्दृष्टादेशनिवृत्त्यर्थः । पा पाने पिबति दानसाहचर्यात् पा इत्यपि
भौवादिक एव । अन्यथा पाल रत्नये इत्यस्य शटशानयोः पिवादेशापत्तेः । ज्ञा
जानाति ज्ञा जिघ्रति धा घमति ज्ञा मनति अर्त्तिरिति भौवादिकलुङ्गीत्यादीर्हयौ
ग्रहणम् । तेन ऋप्रापे ऋच्छति । ऋर्लिङ्गत्यामित्यस्य तु तिबादौ शपो लुक् करणात्
शटशानयोर्दृष्टादेशे इयृच्छन् इयृच्छान् । दृश् पश्यति । शटलजीशति तालव्यादि
शोयते । षटलजीशविषादे शरणे गतौ सौदति । गम गच्छति इषुशवाञ्छे
इच्छति । भौवादिकयोर्गमयमयोर्मध्यवर्त्तितात् इषधातोः अकारमावावशिष्टे
शिति इच्छादेशः तेन इषगाभौष्णो इषाति इष्य सर्पणे इष्यति । यम यच्छति ।

५६६ । छिवजाद्योः खिष्ठकोस्त वा ।

छि व अजाद्यो. ६॥, खे ६॥, ठकोः ६॥, त ११, वा ११ ।

तिष्ठेव टिष्ठेव छौव्यात् ।

[३७] जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-ठ्योः ।

जे ६॥, गि १॥, सन्-ठ्यो. ७॥ ।

जिगाथ ।

[३८] रक्ष पालने ।

प्रनिरक्षति । प्रान्तत्वान्न [५४६] णः ।

[३९] अक्षू व्याप्तौ ।

६०१ । वाक्ष-कृशार्थतक्षः शुर्वे रे ।

वा ११, अक्ष कृशार्थ तक्ष ५॥, शु १॥, वे ७॥, रे ७॥ ।

आभ्या रे परे शुः स्याद्वा घेऽर्थे । अक्षोति अक्षति ।

[५८८] शुध्वोरित्युव अक्षुवन्ति । [५७३] उदित्वादिम् वा आक्षीत् । [२१३] स्यादेः सो लोपः ।

जनौन्यज्जनौ जायते । मनादिसाहचर्यात् रे परे जायमानो य. शित् तन्मित्रे व जनो जादेश तेन जन्मलिच इति जीहीत्यादिकस्य शब्दशानयोर्जादेशाभावे जज्ञत् व्यतिजज्ञान इति । ननु रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शतौति कथमिति चेत् न क्लृप्त्या-मित्यस्य इयत्तीत्यादौ शपो लुकि तिगादौ कृच्छादेशापत्तिः ॥५८७॥

यथा अयसीत् अयसिष्टा व्यरसीत् अनमीन् अयासीत् गे अगासीत् ॥५८८॥

छि व् अजादिश्च छिवजादौ तर्था । ठ च क् च ठको तयो. छिवधातो खिष्ठकारस्य अजादिधातो. खिष्ठकारस्य च तकार स्याद्वा । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव छकीश्बन्धसमापने चतिच्छिषति । चञ्चिच्छिषति छौव्यादिति व्यनचतयीति दौघं ॥५८९॥

जिगीषति जिगाथ । जेस्तुबन्वीस्तिबन्वीति वक्तव्यम् । जयति रघुवशतिषक. ॥

६०२ । षट्ठीः कः से ।

ष ढी ६॥, क १, से ७ ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आक्षीत् आक्षिष्टाम्
आष्टाम्, आक्षिषुः आक्षु ।

एव [४०] तक्षकाश्च ।

कशार्थं किं, निर्भर्तस्ने सन्तक्षति ।

[४१] णिच चुम्बने ।

[४४६] प्रणिक्षति प्रनिक्षति ।

[४२] कषी विलेखने ।

६०३ । कृष सृष स्पृष तृष हृष सृष
सिष्ट्यां वा ।

कृष—सृष ५, सि १, व्या ७, वा ११ ।

एभ्यः सिवां स्यात् व्याम् ।

जयन्ति यमुनाकूलं रङ्गः केलयः । तुपस्थाने तातङ् डश्यते भावगम्यमना कोऽपि
जयतादागमोचर इति हलायुष ॥६००॥

कशार्थशासौ तच्च चेति कशार्थतच्च । अक्षय कशार्थतच्च चेति तच्चात्
तक्षोति तक्षति काष्ठं तच्चा तन्नुक्करोति इत्यर्थः । सन्तक्षति चौर साधुनिर्भ-
र्तस्यतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् सन्तक्षतिरिह निर्भर्तस्नार्थः ॥६०१॥

आक्षीदिति अनिम्पचेऽपि व्यां सिः रुदायक्षीति ईम् स्यादे सीलोप इति
कलोपे अनेन ग्रस्य कै किलादिति षः । आष्टामिति अनिम्पचे भस्त्रादिति
सिलोपे सद्योगादे कस्य लोपे णिभिरिति तस्य टः । आक्षुरिति अनिम्पचे सेलोपे
त्यलोपे त्यलक्ष्यमिति न्यायात् अन् चस् । प्रणिक्षतीति बालननिसेत्यादिना
ण्यत्वात् वा ॥६०२॥

कषी लाकषि कषणी चेत्युभयं सृषशौ सृषि स्पृषशौ स्पृषि जिलदप्यु प्रीषने
दप्युर्द्धर्षगर्वयोः लृक्षपौ गत्यम् इत्येतेभ्यः सिवां स्यात् व्याम् ऋकारस्य इडौ अका-
र्द्धीत् सकिं अकृञ्चत् ॥६०३॥

६०४ । वट्रोऽकिञ्कसे दृशसृजोस्तु नित्यम् ।

वा । ११, ऋत् । ११, र । ११, अकिञ्कसे ७, दृश सृजो ६॥, तु । ११, नित्यम् ११ ।

कषादीनाम् ऋकारो रः स्याद्वा अकिञ्कसे दृशसृजोस्तु
नित्यम् । अक्राचौत्, अकार्चीत् ।

६०५ । हशषोऽनिमिजुडोऽदृशः सक् स्यां
श्लिषस्त्वालिङ्गने ।

ह-श ष ५१, अनिम् इजुड ५१, अ-दृश ५१, सक् । ११, स्यां ७, श्लिष ५१,
तु । ११, आलिङ्गने ७ ।

अनिमिजुडो ह श षान्तात् दृशवर्जात् सक् स्यात् स्यां,
श्लिषतेस्त्वालिङ्गनेऽर्थे । अकृचत् ।

[४३] रुष हिंसायाम् ।

६०६ । वेम् सह लुभ भृ स्तु शुच वस त्वश
रुष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

वा । ११, इम् । ११, सह—इषो ५१, त ६१, अरस्य ६१ ।

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्याद्वा । रोषिता रोष्टा ।

एव [४४] रिष हिंसायाम् ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिवात् सानि सृजदृशोक्तकारस्य रेफी न स्यादिति
बोध्यम् । यथा दिदृचते सिदृचति । वा ग्रहणमुत्तरव निवृत्त्यर्थम् ॥ ६०४ ॥

हृश्च-तालव्य-शश्च मूर्धन्यष चेति तस्मात् । नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् इच्,
चङ् यस्य स इजुड् अनिम् चासौ इजुड् चेति अनिमिजुड् तस्मात् । अनिमि
जुड् इति हृशषो विशेषणम् । नास्ति दृश् यव सोऽदृश् तस्मात् । अनिमिजुड्-
हान्तात्तालव्यशान्तान्मूर्धन्यषान्ताश्च दृश्वर्जात् सक् स्यात् स्याम् । श्लिष्यतेस्तु आलि-
ङ्गनेऽर्थे इत्यर्थः । यथा मिहौ सिचि अनिचत् रुहौ अरुचत् दिशशौञ अदिचत्
क्रशशौ अक्रुचत् सृशशौ असृचत् लिषीञ भासि अलिचत् इर्दुष्यौ अदृचत् कषी
अकृचत् । अत्र शस् प्रत्याहारी लिपिकरप्रमादकृत अनिमिजुड् दन्त्यसान्तधा-
तोरसम्भवात् आलिङ्गनन्तु प्रीतिपूर्वकवच्चीद्वयसंयोगः । अलिचत् युवती युवा ॥ ६०५ ॥

[४५] उष दाहे ।

६०७ । दरिद्राकासकाशजागृषी वाम् व्याम् ।

दरिद्रा—उष ५१, वा ११, आम् ११, ट्याम् ७ ।

पभ्य आम् वा स्यात् व्याम् ।

[४८३] भवस् क्रत्वाम इति ओषाम्भूव उवोष ।

[४६] शश द्युतगतौ ।

शशश शशशतुः शशशित्थ ।

[४७] मिह्री सेचने ।

[६०५] ह्रशषोऽनिमिति सक् । (१७५) होढोभौ
अमिच्छत् ।[७७] द्रोढि^१ र्वञ्चानुरिति, मेढा ।

[४८] टहौ भस्मीकरणे ।

[१७६] दादेघे । [१७७] भभान्तस्येति दस्य धः । अधाक्षीत् ।

[४८] चह कल्कने ।

अचक्षीत् [५७६] हान्तत्वान्न त्रिः ।

[५०] शुच शोके ।

[६०६] शोचिता शोक्ता ।

यथा सङ्किता सीढा लोभिता लोभ्या भरिता भर्ता सविता सीता शोचिता
शांता वसलङ्कृता वसिता वस्त्रा तुल्यच्यादौ तविता तीता अशृग भोजने अशिता
अष्टा रोषिता रोष्टा इषु शवाञ्छे एषिता एष्टा इषु यद्धयात् इषुगामीच्छे इष्यसर्पथे
इत्येतयोर्नित्यमेव ॥ ६०६ ॥

यथा दरिद्रामास दरिद्र काम द्युतौ काशाचक्रं चकाशे काशङ कुशन्ते
काशामास चकाशे जागरामास जजागार ओषाम्भूव उवोष । मेढेति मिह्री
सेचने अन्तरङ्गतत्वादादौ गुणे होढोभाविति हस्य ठे दभात्तथोरिति तकाइस्य
धे द्युभिरिति धस्य ठे द्रोढीति दस्य लीपे पूर्वङ्गस्वाभावान्न दीर्घः ॥ ६०७ ॥

[५१] ग्ले हर्षचर्ये ।

६०८ । एचोऽशित्याः ।

एच ६१, अशिति ७, आ १ ।

धोरेच आः स्यादशिति । [५८८] यमरमेतौम् सनौ ।
जग्लासीत् ।

६०९ । गावातो डौः ।

गप ११, आत ५, डौ १ ।

आदन्तात् परो णप् डौः स्यात् । जग्लौ ।

६१० । उस्येचीम्यग्वराचि लोपः ।

उसि ७, एचि ७, इमि ७, अग्वराचि ७, लोप १ ।

उंसि एचि इमि अणोररस्याचि धोरातो लोपः स्यात् ।
जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ जग्लाथ ।

६११ । स्यादेर्डोऽस्यो वाळ्यणौ ।

स्यादे. ६१, डौ ११, अस्थ ६१, वा ११, वाळ्यणौ ७ ।

स्यादेरादन्तस्य स्यावजस्य डे स्याद्वा वाळ्यणौ । ग्लेयात् ग्लायात् ।

अशित्तीति विषयसहस्री तेनादौ आ स्यात् । तत प्रत्ययीत्यति । अतएवं
साम गायतीति सामगं इत्यत्र आदौ एचोऽशित्या' तत आदन्तात् हनजनाङ्गमादे-
रिति ड । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशित्तीति कथम् इति चेन्न ग्ले हर्षे इत्यस्य यङ-
लुकि स्या जग्लायात् इत्यादौ ऐकारस्य आकारानुपपत्ते ॥ ६०८ ॥

ददरिद्रौ इति सिद्धार्थे डौंकरणमिति रामतर्कवागीश । इदमतीव हास्यास्पदं
बहुव्याकरणविरुद्धत्वात् अन्यकारेण दरिद्रं आलीप इति सूत्रं कृत्वा णपि ददरिद्र
इति स्वयमुदाहृतत्वाच्च । वस्तुतस्तु डौकरणं कचिदेकपदेऽपि सम्बन्धं स्यादिति
सूचनार्थं तेन चालनी तितलं पुमानित्यमर. ॥ ६०९ ॥

नास्ति गुर्यस्मिन् सोऽणः अणुयासावरयेति अणुर. तस्याच् अखराच् तस्मिन् ।
यथा अप्सु, गार्लिस्तुतौ व्यतिजगे जग्लिथ अन्तर्द्धि. अणो. कि स्थानम् अरम्य
कि भान्ति अचि कि ख्यात. ॥ ६१० ॥

[५२] गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक पिव सो स्थोऽर-
हसे त्वयपि डी ।

दा—स्थ ६।, अरहसे ७।, तु ११।, अयपि ७।, डी ११।।

एषां व्यणौ डे स्यात् अरहसे त्वणौ यप् वर्जं डी स्यात् ।
गेयात् ।

[५३] व्यै संहती ध्वनौ ।

व्यायति ।

[५४] दै प शोधने ।

[५३४] पित्वान्न दासज्ञा । अदासीत् । दायात् ।

[५५] धे ट पाने ।

[२५७] ट ईवर्थः ।

न च परसूत्रे स्थायहणेनैव इह तस्याप्राप्तौ स्यावर्जनं कथमिति वाच्यम् । पर
सूत्रे स्थायहणस्य अरहसे त्वयपिडीति शेषरीतिसम्बन्धेनैव सार्थकत्वे सयोगाद्या-
दन्तत्वेन स्थाधातीरनेन व्यणौ डे विकल्पाफ्ते । व्येयात् ध्यायात् प्रेयात् प्रायात्
स्वेयात् स्त्रायात् ॥ ६११ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्घतिरिति न्यायादणावित्यस्य द्वौसम्बन्ध
स्यापि अरहसे इत्यनेन सम्बन्धः । अथवा यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायात् यप् वर्जनेनैव अणाविति लभ्यते दा इति मज्ञा दीयात्
धेयात् दीयते धीयते दैप शोधने इत्यस्य दायात् दायते मास्वरूप तेन मालमाने
मेयात् मीयते माडलिशब्दे माडयश्च मेड प्रतिदाने एषा मीयते । गेयात् गीयते
हयात् ह्रीयते हाकयहणात् हाडलि हायते पेयात् पीयते पिवग्रहणात् पाल
पै इत्येतयोः पायात् पायते सो इति सीय नाशे । मेयात् मीयते स्वेयात् स्थीयते ।
यपि तु प्रदाय प्रमाय इत्यादि । अत्र अयप्रेहसे तु डी इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ
अरहसे त्वयपिडीति कृतं तस्य क्वचिन्नित्यत्वज्ञापनार्थं तेन हानिरित्यत्र न डी ।
ट ईवर्थः इति । तेन स्तनन्वयीत्यादि ॥ ६१२ ॥

६१३ । जि श्रि सु द्रु कमोऽङ् घे व्यां
श्रि घेट ध्वन्येल्यङ् नैस्तु वा ।

जि—कम ५१, अङ् १११, घे ७, ट्या ७, श्रि घेट ध्वनि एलि अर्द्धि-ऊने ५१,
सु १११, वा १११ ।

जान्तादिभ्यश्चामङ् स्यात् कैऽर्थे श्रंदादेस्तु वा । (५५८)
बुद्धिष्ठगङ्गोति, अदधत् ।

६१४ । धेशाच्छासाप्रः सेः पे लुग्व ।

धे—प्र ५१, से ६१, पे ७, लुक् १११, वा १११ ।

अधात् अधासीत् ।

[५६] पा पाने ।

[५६७] स्थादानेति पिव । पिवति । [५५२] भूस्था पिवेति
सेलुक् । अपात् पेयात् ।

[५७] द्रा गन्धोपादाने ।

जिघ्रति । अप्रात् अप्रासीत् ।

[५८] ध्वा श्रद्धाग्निसयोगयोः ।

धमति । अध्वासीत् ।

[५९] ङा गतिनिवृत्तौ ।

तिष्ठति । न्यङात् । नितष्ठौ । स्थेयात् ।

[६०] क्ता अभ्यासे ।

मनति ।

[६१] दा न दाने ।

प्रणियच्छति । प्रण्यदात् । देयात् ।

जिश्च श्रिश्च सुश्च द्रुश्च कमश्च चेति तस्मात् । श्रिश्च घेटश्च ध्वनिश्च एलिश्च अर्द्धिश्च
ऊनेति तस्मात् । यथा अबीभवत् अशिश्रियत् अङ्गुष्ठवत् दन्त्यादि । अदुद्रुवत्

[६२] ह्रु कौटिल्ये ।

६१५ । स्याद्यर्च्यतो गुर्ग्यङ्यक् ठीढाणौ,
स्कुस्तु ठाम् ।

खादि-अर्चि-कृत ६।, गु १।, यङ्-यक्-ठीढाणौ ७।, स्कु. ६।, तु ११।
ठाम् ७। ।

स्यादेरर्त्तकृत्कारस्य गुः स्यात् यङि यकि ठीढ्योरणौ च,
स्कुस्तु व्यामेव । जह्वरतुः ।

६१६ । नेमृतस्यपोऽवृस्तुः ।

न ११।, इम् ११।, कृत ५।, थप ६।, अ व क्त स्कु. ५। ।

वृ क्त स्कु वर्जात् क्तकारान्तात् थप इम् न स्यात् । जह्वर्थ ।
अचक्षम् अशिश्रियत् श्रय्यीत् व्रजवदेत्यत्र जिश्चि वर्जनात् न त्रि । अदधत्
अधासीत् । ध्वनिरिति सि ध्वन रवे इत्यस्य घटादिपक्षे क्ततङ्गस्य ध्वनत् क तु
ग्रन्थे इत्यदन्तस्य च ग्रहणम् । अदिध्वनत् अध्वनयीत् । इल ऐलयीत् ऐलिलत् अर्द
आर्दयीत् आर्दिदत् जानिबिन्दन्तचुरादि औनिनत् औनयीत् ॥ ६१३ ॥

व्रेट पाने शीय निशाने ष्योय लूनौ सीय नाशे प्रा गन्धग्रहणे एभ्यः सेर्लु र् स्याद्वा
परपोषेऽऽ । अधात् अधासीत् अशात् अशासीत् अक्षात् अक्षासीत् असात्
अमासीत् अघ्रात् अघ्रासीत् । पिबतीति पिवादेशस्य अदन्तत्वात् न गु लोपोऽती
त्यकारलोपः । न्यष्टादिति भुस्या पिबेति सिबुक् गीक. स्कुस्तुभेत्यत्र अम्यपीति
पन्थम । नितष्ठाविति दशस्यादेरिति खिव्यवधानेऽपि षत्वम् ॥ ६१४ ॥

स्यादिश अर्त्तिश स्याद्यर्ची तथोक्तत् स्याद्यर्च्यत् तस्य । नास्ति गुर्ग्यकिन्
मीऽण ठीढ्योरण ठीढ्यणः । यङ् च यक् च ठीढ्यण्येति तकिन् । अत्र
काणर्गिति ठीमाह्वर्त्तात् कित्ठीढीषमित्यनेन कित्सङ्गस्य ठीपरकौपदस्यैव
ग्रहणम् । तेन कृन्जमृताविचस्य स्याद्यृद्धीरिति वेमले कृपीष्ट इत्यादौ इगुङ्-
संटीति व्याख्येनेपदस्य किच्छेऽपि अनेन गुणी न स्यात् स्कुरिति समुक्कञ्च इत्यर्थः ।
यथा साख्येयं ख्येयते सखरतु. ख्येयात् । अर्त्तंस्तु अरार्थेयते अर्थ्यते आरतुः
अर्थात् । स्कुस्तु सखस्कारिव । अत्र अर्त्तः साहचर्यात् स्यादेरिति क्तदन्तस्यैव
ग्रहणम् । तेन यदृशौ परीम्यस्यते स्यस्यते पस्यसु, स्यसात् एषु न गुणः ॥ ६१५ ॥

६१७ । संसर्जनः ।

सस्य ६।, ऋत् हन' ५। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां सस्य इम् स्यात् । ह्वरिष्यति ।

[६३] खृ ऊ शब्दोपतापयो ।

[५७३] वेमूदितीम् वा अस्वारोत् अस्वार्षीत् सस्वरिष्य सस्वर्य ।

[६४] स गतौ ।

६१८ । वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्यो ङौ
वे व्यां सस्तु वा लिब्भ्यस्तु मे ।

वक्ति-ह्व ५।, ङ. १।, वे ७।, व्या ७।, स ५।, तु ।१।, वा ।१।, लिब्भ्य ५॥, तु ।१।, मे ७। ।

वक्त्यादेर्ह्येयं ङः स्यात् व्यां, सृज्जभ्यान्तु वा लिपादेस्तु
मे वा स्यात् ।

इयं ऋश्च स्तुश्च ते, न विद्यन्ते ऋऋस्कारौ यत्र सोऽवस्का तस्मात् । यथा ऋष्ट-
सिके जगर्थ जघर्थ ब्रादेस्तु ववरिष्य नेमसुमित्यादिना वधातो ष्ठीमात्रस्य इम् निषेधे-
ऽपि अत्र वगृह्यात् थप इम् । ववरिष्य सञ्जस्कारिष्य वेमूदिदित्यत्र स्वरङ्गणञाप-
कात् खृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य सस्वरिष्य सस्वर्य इति स्यादेव ॥ ६१६ ॥

करीतीत्यादीना नेमिकाजिति निषेधादप्राप्तौ खृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य वेमो-
ऽपि नित्यार्थं विधानम् । करिष्यति स्वरिष्यति ह्वरिष्यति ॥ ६१७ ॥

वक्तिरिति वक्षौ वाचि । अस्य इति अस्तु इर् जेपे । वक्तिश्च यस्यस्य ख्याश्च
लिपश्च सिचश्च ह्याश्च तस्मात् । सृश्च ऋश्च स तस्मात् । लिब्भ्य इति बहुवचनं
गणार्थम् । तेन लिपसिचह्याभ्य इत्यर्थः । यथा अवीचत् आस्यत् अस्यते परस्मैपदे
ङ. सिद्ध एव इहोपन्यासस्तु आत्मनेपदप्राप्त्यर्थः । तेन गीर्वासीहोडे चेत्यात्मनेपदे
निरास्यत आस्यत् अलिपत् असिचत् अहत् असरत् आरत् ह्योर्णुरिति ण
पक्षे असाषीत् आर्षीत् लिपादेस्तु अलिपत अलिप्त असिचत असिक्त अह्वत
अह्वास्त ॥ ६१८ ॥

६१८ । दृश्रोणुः ।

दृश्री ६॥, ण १॥ ।

दृशेऋवर्णान्तस्य च णुः स्यात् डे । असरत् असार्षीत् ।

६२० । ऋद्रिः शयक्ढीपे ।

ऋत् ११, रि ११, श-यक्-ढी-पे ०॥ ।

स्त्रियात् ।

[६५] ऋ गती ।

ऋच्छति । आरत् आर्षीत् । आर, आरतुः, आरिय । अर्यात् ।

[६६] शु अवणे ।

६२१ । श्रोः शूर्धे रे जिश्च ।

श्रीः ५॥, श्र ११, धि ०, रे ०, जि ११, च ११ ।

श्रुवो धेऽर्थे श्रुः स्यात् रे, श्रुवश्च जिः । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ।

६२२ । नूपोऽस्यस्योलोपो विम वा ।

नूप ६॥, अस्यस्य ६॥, उलोप १॥, विम ०, वा १॥ ।

अस्यस्य नो रूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात् वमयोः परयोः । शृण्वः शृणुवः शृण्वः शृणुमः ।

[५४०] हेलोपोऽस्येति, शृणु शृणुव ।

अदर्शत् आरत् अजरत् ॥ ६१८ ॥

अश पक् च टोपस्य तन्निन् । आद्रियते क्रियते क्रियात् । आरतुरिति स्याद्यर्च्युत इति णुः । आरियेति ऋजडशेत्यत्र ऋवर्जनात् न वेम् । अर्यादिति स्याद्यर्च्युत इति णुः ॥ ६२० ॥

शृण्वन्तीति श्रुर्ण इति णत्वं श्रुध्वोरिति व ॥ ६२१ ॥

तुश्च उप् चेति तस्य । न स्योऽस्यः तस्य । उत लोपः उलोपः । व च म च र्म तन्निन् शृण्वः शृणुवः शृण्वः शृणुमः तन्व तनुवः तन्म तनुमः शृणोमि तर्ना-
मोव्यादौ लोपस्तरादिश्रयोः स्तरादिश्रविधिर्वलवानिति न्यायात् गुण एव । सयुक्त-
तुपोश्च आप्णुवः आप्णुमः तण्डुज भन्ते नोप्युङीणुर्वेति गुणे तर्णुवः तर्णुमः शृणुवेति
नेमसुमिति निधमात् न डम् ॥ ६२२ ॥

[६०] सु गतौ ।

६२३ । सुस्तुधीः सेरिम् पे ।

सु स्तु धीः ५।, से ६।, इम् ११।, पे ७। ।

असावीत् । सुषविथ सुषुविव । सविता सीता ।

[६८] सु गतौ ।

[६१३] जिश्रीत्यङ् । असुसुवत् । सुसोथ सुसुव ।

[६८] दु गतौ ।

अदावीत्, अदौषीत् दुदुविव ।

[७०] द्रु गतौ ।

अदुदुवत् । दुदुव ।

[७१] गम्तौ गतौ ।

गच्छति [५६५] लिदित्वात् ङः, अगमत् । जगाम ।

(२३०) हनगमेत्युङ्लोपः, जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगम्य ।

६२४ । गमोऽमे स इम् मार्हात्तु वा ।

गम ५।, अमे ७।, स ६।, इम् ११।, मार्हात् ५।, तु ११।, वा ११। ।

गमः परस्व सस्व इम् स्यात् न तु मे, मयोग्यात्तु वा । गमिष्यति ।

वेमूदित्यनेन वेमत्वे नित्यार्थे सुग्रहणम् । एकाजुदन्तत्वेन निषेधे स्तु धीर्गहणम् ।
असावीत् असावीत् अधावीत् पे किम् ? असोष्ट असविष्ट असीष्ट अधीषाता
रुदुमुनीस्त्वया इत्युक्ते सुषुविव सुषविथ समयव नित्यम् सीता सविता इति वेम् ।
शुश्रीथेति नेममुमिति नियमेन सृजदृशेत्यस्य बाधितत्वात् नेम् । रुदुमुनीस्त्वया
इत्युक्ते अदावीत् अदौषीत् दुदुविव दुदुव इति नेममुमिति नियमात् नेम् । जगमिथ
जगम्येति सृजदृशेति वेम् ॥ ६२३ ॥

गमिष्यति जिगमिषति जिगमिषुः मे तु गम्यते ग्रामस्तेन । सम् आत्मनेपद-
मर्हतीति मार्हः । समो गच्छेत्यादिना आत्मनेपदविधानात् सञ्जिगमिषुः
सञ्जिगसु । मार्हात् सेप वा इत्येके सङ्गस्यते सङ्गमिष्यति अष्टपदिति लटित्वात्
ङः । कश्चिदर्थेति सौ वद्रीऽकिदिति ऋद्री वः असासीत् असासीत् ॥ ६२४ ॥

[७२] सृष्टौ गतौ ।

अस्मासीत् अस्मासीत् असृष्टत् ।

[७३] स्कन्दिरौ गति-शोषणयोः ।

६२५ । विस्कभ्ना-निर्व-वि-सु-निर्दुः स्वप्ः
सः षो, निनिर्वि स्फुर स्फुल परिविस्कन्दाऽ-
प्राणि-घ-निपरिनिर्व्यभ्यनु-स्यन्दस्तु वा ।

विस्कभ्ना—स्वप् ६।, सः १।, घः १।, नि निर्-स्यन्द ६।, तु ११।, वा ११।

विस्कभ्नातेर्व-वर्ज-व्यादिपूर्वस्य स्वपश्च सः घः स्यात् न्यादि
पूर्वं स्फुर-स्फुलोः परि-वि-स्कन्दतेः अप्राणिघ न्यादिपूर्वस्य स्यन्द-
तेश्च स्थाहा । परिष्कन्दति परिस्कन्दति ।

[७४] तृ भूवन तरणयोः ।

६२६ । ऋतो णुः कित् ठ्याम् ।

ऋतं ६।, णुः १।, कित्-ठ्याम् ७।

तेरतुः ।

वे स्कभ्ना विश्व सुष्ठ निर् च दुर् च तेभ्यः स्वप् निर्गती वो यस्य स निर्व-
निर्वथासौ विसुनिर्दुः स्वप् चेति निर्वविसुनिर्दुः स्वप्विस्कभ्नाश्च निर्वविसुनिर्दु-
स्वप् च तयोः । निश्च निर् च विश्व ते तेभ्यः स्फुरस्फुलौ निनिर्विस्फुरस्फुलौ परि-
विभ्या स्कन्द परिविस्कन्दः निश्च परिश्च निर् च विश्व अभिश्च अनुश्च ते तेभ्यः
स्यन्द नि परिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द अप्राणी घो यस्य सोऽप्राणिघ स चासौ निपरि-
निर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द निनिर्विस्फुरस्फुलौ च परि-
विस्कन्दश्च अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति । तस्य । यथा विस्कभ्नाति ।
निस्फुलति निष्फुलति, एवं निर्विथ्याम् । परिस्कन्दति परिष्कन्दति विष्कन्दति
विस्कन्दति निष्कन्दति निस्कन्दते घृतं चरतीत्यर्थः । एवं परि निर् वि अभि
अनुभ्य । अप्राणिघ. किं निस्कन्दते हस्ती मद मुञ्चतीत्यर्थः ॥ ६२५ ॥

किञ्चासौ ठी चेति कित् ठी तस्याम् । तेरतुरिति अनिगुणे तृफलेति अकारस्य
एकार. खिलोपश्च । दीर्घं ऋत. इति किम् ? चक्रतु. ॥ ६२६ ॥

६२७ । वृत्तो वेमो घौऽठीठीपसिः ।

वृत्त ५१, वा ११, इम ५१, वं ११, ऋ-ठी ठी प-से ६१ ।

वृडो वृज ऋदन्ताच्च इमो घः स्याद्वा, न तु व्याः व्याः पसेष ।
तरीता तरिता । ठीठीपसेस्तु तेरिथ । तरिषीष्ट, अतारिष्टाम् ।

६२८ । ऋदिरणावुर्त्वीष्टात् ।

ऋत् ११, इर् ११, अणौ ७, उर् ११, तु १२, ओष्टात् ५१ ।

ऋकार इर् स्यादणौ, ओष्टात् परस्तु उर् । तीर्यात् ।

[७५ षन्जौ जि सङ्गे ।

६२९ । षन्जदन्शष्वन्जोऽपि न लोपः ।

षन्ज दन्श षन्ज ६१, अपि ७, न लोप ११ ।

निषजति । न्यषाङ्गौत् निषषञ्च ससजतुः ससञ्चतुः ।

[७६] दृशिरी प्रेक्षणे ।

पश्यति । अदर्शत् । [६०४] वदोऽकिदिति । अद्राचीत् ।

[५८८] सृजदृशेतीम् वा, ददर्शित्य दद्रष्ट ।

[७७] दन्शौ दंशने ।

अदाङ्गीत् ।

इय ऋच्च वृत् तस्मात् । पे सि पसि ठी च ठी पसिषेति न ठीदीपसिः
अठीदीपसि. तस्य । व इति वृजोर्यङ्गण वरिता वरीता वरिष्यते वरीष्यते तरीता
तरिता । ठीठीपसेस्तु ववरिथ वरिषीष्ट अवारिषाता तेरिथ तरिषीष्ट अता-
रिष्टाम् ॥ ६२७ ॥

पीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ओष्टादिति कृतं दन्त्यवकारस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन
वृणोते सनि वृवूर्षतीयव घौऽज्झनिङ्गमासिति दीर्घे ओष्टापरत्वादुर् । तीर्या-
दिति व्यन्यचतथीति दीर्घ । एव तीर्यते तितीर्यति तेतीर्यते निस्तीर्ये ओष्टात्
पृ पूर्यात् वृगि वूर्यात् भृगि भूर्यात् भृगि मूर्यात् । दन्त्यवाचु वृगिज वूर्यात् ।
ओष्टादिति धात्ववयवादेव । तेन सम्पूर्वस्य ऋगि गत्यामित्यस्य समीर्या-
दित्येव ॥ ६२८ ॥

[७८] कित निवासे रोगापनयने संशये च ।

६३० । कित्तिज्गुपः सन्नेम् मान शान
दान बधस्तु खेडीं च ।

कित्-गुप ५१, सन् १२१, न १२१, इम् १२१, मान—बध ५१, तु १२१, खेः ६१,
डो १२१, च १२१ ।

कितादेः सन् स्यात् इम् न स्यात्, मानादेस्तु खेडीं च ।

क्रमादन्तेऽच सन्देहं चान्तिनिन्दाविचारणे ।

निशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि कितो मतः ॥

पञ्चौजि सङ्के दन्शब्दरूपं पञ्चौजिङ्गलिङ्गे एषा नख लोपः स्यादाप परं ।
पञ्चोऽप्युक्तिद्वयेनैवेष्टसिद्धौ श्रव्येषा नलोपविधानं कथमिति चेत् न । दशकङ्
दर्श इति इदमुपस्थात्मानेपदिद्वारादेर्नित्यत्वपक्षे दशने इत्यादौ शप कित्त्वेऽपि
इदत् धातोर्नलोपनिषधे नलोपानुपपत्तेः । चुरादेर्नित्यत्वबीजं धातुदीप्-
कायाम् अकिक्लञ्छयौयव दृश्यम् । सृजति दशति सृजते निषजति गौक इति
पल्व षषाङ्गौदिति अनिमत्वात् इङि अस्यपीति पल्व निषपञ्च इति दशस्यादेरिति
इयो पल्वम् । ससजतुः ससञ्जतुरिति स्यात् ठप्रपिदिति कित् पक्षे न लोपः ।
अदर्शदिति इरित्त्वात् डे दृश्योरिति च । अदाङ्गौदिति अनिमत्वात् इङि
अस्यपीति पल्वम् ॥ ६२९ ॥

कित् सशयेच्छावासारोग्येषु तिजङ् चान्ती निशाने गुपङ्गोपनकुत्सयोः
मानङ् विचारेऽर्थे शानङ् चान्ती निशाने दानवार्जवे छिदि बधङ् निन्दे बन्धे ।
क्रमादन्तेऽवेति । अत्र सन् विधाने एते कितादयः सप्त क्रमात् सन्देहादिसप्तवर्षेषु
मताः । कितो रुग् जयेऽपि मतः । कित् सन्देहरुग्जययोः । तिजङ् चान्ती
गुपङ् निन्दाया मानङ् विचारणे शान अनिशाने दानङ् आर्जवे बधङ् निन्दा-
यामित्यर्थः । सन्देहो विरुद्धानेककोटिविषयज्ञानं तत्राकर्षकं शास्त्रे चिकित्सति
काव रुग्जयो रोगप्रतीकारः । चिकित्सत्यातुरं वैद्यम् । चान्तिं सहनं तितिक्षते
दुःखं तपस्वी । निन्दादीपवतयाख्यानं जुगुप्सते व्याधः साधुः । विचारणम् इद-
मित्यर्थः न वेति प्रमाणागुसन्धानम् । शीलासते धर्मः धीरः । निशानं तीक्ष्णकरणं
गोशासतिं स्वर्गं कर्मकारः । आर्जवं मकुटिलीभावः द्रौदांसति साधुरकुटिली स्यात्

६३१ । सन्जग्रादिधुः ।

सन् जग्रादि १।, धु १। ।

सनन्तो जग्राद्यन्तश्च धुसंज्ञः स्यात् ।

६३२ । सन्यङ्गन्तो द्विः ।

सन् यङ् अन्तः १।, द्विः १। ।

चिकित्सति । अचिकित्सीत् चिकित्सामास ।

इति पवत्-पादः ।

इत्यर्थः । निन्दा उक्ता वीभक्षते व्याध साधु । सन्देहादिभ्योऽन्वेष्येषु केतति इत्यादि स्यादिति वीपदेव । तेषु तिबादयो न प्रयुज्यन्ते कृत्प्रत्यया एवेति केचित् । कङ्कणभनत्कारश्च किं गोपसे इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते ॥ ६३० ॥

जग्रादिश्च जि सन् यङ् काम्यक् क्य ड्य कि इति सप्त । यथा रोचयति बुभूषति वीभूयते पुनकाम्यति ज्ञानीयति कृष्णायते कृणति ॥ ६३१ ॥

सन् च यङ् च सन्यङ्गौ तावन्ते यस्य स सन्यङ्गन्त इति तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ सन्यङ्गसमेती द्विः स्यात् । यथा बुभूषति वीभूयते । अजादेस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वित्वे अटितिषति अटाक्यते एव इष गतौ इषितिषति उषङ् शब्दे उषितिषते । कदाचित्तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ केवली धातुरपि द्विः । तेन भोचते इत्यत्र सन हित्वा मुचधातीदित्वे मुचीदेहेर्नोच् वेति भोचादेशः । चिकित्सतीति कित् सन् अनेन इम् निषेधे शर्नानिमीति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे चिकित्स इति भागश्च धातुसन्नाया द्वित्वादि तिप्शपौ च चिकित्सामासेति त्यान्तत्वादाम् ॥ ६३२ ॥

पवता परस्मैपदिना पादः प्रकरणमित्यर्थः ।

इति पवत् पादः ।

तृतीयः पादः—मवत् ।

[७८] एधङ् वृद्धौ ।

एधते । ऐधिष्ट । एधाञ्चक्रे ।

[८०] ददङ् दाने ।

[५७८] [अशशददेत्युक्तेः, दददे ।

[८१] ष्वक् ङ सर्पणे ।

[५६८] अ-ष्यैष्वक्तेत्युक्तेः, ष्वक्ते । षष्वक्ते ।

[८२] ऋज ङ आर्जवे । आनृजे ।

[८३] तिजङ् चमा-निशानयोः ।

तितिचते ।

[८४] ष्वन्जौ ङ सङ्गे ।

निष्वजते ।

६३३ । निविपरिस्वन्जस्तु सुमादेः सः
षोऽमि वा ।

नि सुमादे ६।, स ६।, ष १।, अमि ७।, वा ११। ।

न्यष्वङ्क्त । न्यस्वङ्क्त । सस्वजे सस्वञ्जे ।

वक्कङ् । अष्यैष्वक्तेत्युक्तेर्न दन्त्यादिश । ष्वक्ते षष्वक्ते षिष्वक्क्षिपते षाष्वक्क्षिपते ।
पन्थेजस्तु इम पन्थमस्वखरिण मला पुक्कते पुषुक्ते पुषुक्क्षिपते पुषुक्क्षिपते इत्युदाहरति ।
निष्वजते इति सन्जदन्ति नलीपे गौक इति पलम् ॥ ६३२ ॥

सम् आदिर्यस्य स सुमादि । स्वनञ्च स्तुस्य सुमादिश्चेति । निविपरिभ्य स्वन्
जस्तु सुमादि निविपरिस्वनञ्जस्तु सुमादि सुमादिश्च गौक इति सूत्रे पठिता
सुमागम् सिवसह निविपरिभ्य परेषानेषा सस्व ष स्यात् वा अम् व्यवधाने ।
न्यवङ्क्त न्यस्वङ्क्त व्यष्टावीत् व्यस्तावीत् पथ्यक्षार्थीत् पथ्यस्कार्थीत् न्यषेवीत् न्यसेवीत्
न्यवङ्क्त व्यसङ्क्त । सस्वजे इत्यादि स्यात् व्यपिदिदि कित् पचे न लीपः ॥ ६३३ ॥

६३४ । सत्स्वञ्जोष्ठ्यां नाखेः ।

सद्-स्वञ्जो ६॥, व्यां ७, न ११, अखे ६ ।

खिवर्जस्थानयोः सः षो न स्यात् व्याम् । विषस्वञ्जे
विषस्वञ्जे ।

[८५] त्रपूपङ् लज्जायाम् ।

अत्रपिष्ट अत्रप्त । चेपे ।

[८६] जभङ् जम्भते ।

६३५ । नुण् जभोऽचि ।

नुण् ११, जभ ६१, अचि ७ ।

अजम्भिष्ट ।

[८७] टुभङ् स्तम्भे ।

विष्टोभते व्यष्टोभिष्ट ।

[८८] पणङ् व्यवहारे स्तुती च ।

[५८१] कम् ऋतेत्यायः । पणायते ।

६३६ । सनः पमे धीर्वा त्वायात् ।

सन. ५१, पमे ११, धी., ६१, वा ११, तु ११, आयात् ५१ ।

पणायति पणायते । अपणायिष्ट अपणिष्ट । पणायान्चक्रे पेणे ।

सद् च स्वञ्ज च सद्स्वञ्जौ तयो. न खिरखि. तस्य अखे । विषसाद् विषस्वञ्जे ।
व्यामिति किं विषाण्वज्यते इत्यादौ दशस्थादेरित्युक्तेरुभयोः षत्वम् ॥६३४॥

जभो नुण् स्यात् अचि परे प्रकरणबलात् जभङ् जम्भे इत्यस्यात्मनेपद एवेति
बोध्यम् । जम्भते अजम्भिष्ट जम्भन जम्भ. जभि जभ जम्भने इत्यस्य परस्मैपदिनस्तु
जम्भति जम्भिष्यति जम्भनम् । विष्टोभते गौक इति षत्वम् व्यष्टोभिष्टेति अस्यपीति
षत्वम् ॥६३५॥

सन सनन्तात् मूलधातोः सञ्चन्विनी पमे स्याताम् । यथा वृभूषति पिष्यङिधिते
चिकीर्षति चिकीर्षते आयात् वा पणायति पणायते आयस्यजानुबन्धेनैवेष्टिसिद्धौ

६३७ । विच्छास्तुतिपणो वायः ।

विच्छ—अस्तुतिपण ५१, वा ११, आय ११ ।

पणायते पणते ।

एवं [८८] पन डीडे ।

[८०] कमड कान्तौ ।

कामयते । [६१३] अग्रन्तत्वादङ् ।

६३८ । अग्रङ्युङः स्त्रीऽनग्लोपि शास्त्रुदितः ।

अग्रङि ७१, उङ ६१, स्त्री ११, अनग्लोपि—शास्त्रुदित ६१ ।

अनग्लोपिनः शासोऽङ्कारेतश्चान्यस्य उङः स्त्री स्यात् जेः
परे अङि परे ।

आयात् तु वेति कृत इङेरप्राप्तार्थे फलवत् कर्त्तरि परस्मैपदार्थमफलवत् कर्त्तर्या
त्मनेपदार्थञ्च ॥६३६॥

न स्तुतिरस्तुति अस्तुतौ पण् अस्तुति पण् विच्छश्च अस्तुति पण् चेति तस्मात् ।
विच्छश्च गतावित्यस्मादस्तुत्यर्थमूर्धन्यान्तपणशायः स्याद्वा । स्तुतिवर्जनात् व्यवहारार्थं
इत्यर्थः । व्यवहारश्च क्रयविक्रयस्वरूपः । विच्छायति विच्छायते विच्छति पणायते
मणायति पणते । एव पन इति पनडोडे इति दन्त्यान्तस्यापि क्रमः कृत इत्याद्ये
मनायति पनायते इत्यादिकं बोध्यमित्यर्थः ॥६३७॥

जे परोऽङ् अग्रङ् तस्मिन् । अग्लो लोप अग्लोपः स्त्रीऽस्यास्तीति अग्लोपी ।
ऋत् इत् यस्य स ऋदित् । अग्लोपी च शास्त्रुदित्वाति न अग्लोपिशास्त्रुदित्
अनग्लोपिशास्त्रुदित् तस्य । यथा अपीपठत् अदीदवत् अववुषत् । अग्लोप्यादिभ्यः ।
कूटल्कादङ् मन्वे इत्यदन्तात् चुभ्योऽभिरिति औ ह्रस्वालोप इत्यकारलोपे अग्लोपित्वात्
न ऋस्व अचुकूटत् अशशासत् अडुडौकत् । औष्ण्य अपसारणे इत्यस्य ऋदनुबन्धी
ज्ञापयति अग्रङि आदौ ऋस्व पश्चात् ह्रस्वमिति । अन्यथा आदौ ह्रस्वे दीर्घोऽङो-
ऽभावादेव ऋस्वासम्भवे ऋदनुबन्धी व्यर्थः स्यादिति । मा भवान् औष्णिणत् अतएव
मा भवान् अटिटत् इट मा भवान् इटिटत् उष मा भवान् उषिषत् इत्यादीनां औ-
आदौ वृद्धौ गुणे वा कृते अनेन ऋस्वे पश्चात् ह्रस्वे मायीगादमागमाभावे तद्वपण
स्थितिरिति । अत्र केवलेऽङि दीर्घोऽङोऽभावादेव जेः परोऽङीति लभ्यते अग्रहण

६३६ । खेः सन्वह्वौ घोर्हसादेर्घश्च, ल्यने-
काचोस्त्वकलिहलेर्वा ।

खे ६।, सन्वत् १।, घौ ७।, घी ६।, हसादे ६।, घ १।, च १।, ल्यनेका-
चो ६॥, तु १।, अकलिहले ६।, वा १। ।

अनग्लोपिनः खेर्घौ ध्वक्षरे परे सन्वत् कार्यं स्यात्
जगडि, घीश्च खेर्हसादेः घः स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः
अनेकाचश्च सन्वत् वा स्यात् ।

सामान्यार्थम् । तेन वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवदञ्जीणा गायनेन राज्ञा इत्यत्र
पुनर्जो कृते पूर्वजेलोपेऽपि अनग्लोपित्वात् ऋस् स्यादेव इति काशेश्वर । वस्तुतस्तु
केवलेऽङि लक्ते परवानुवृत्तौ अचकमत इत्येवापि सन्वत् भावाद्यापत्ति ॥६३८॥

सन् इव सन्वत् लिङ्ग अनेकाच्च तौ तयो कलिश्च हलिश्चेति कलिहलि न
कलिहलि अकलिहलि तस्य । अनग्लोपि शास्त्रुदितो अनुवृत्तार्वाप खे परस्य
शास्त्रुदितोर्लघोरसम्भवात् चकाष्टङ् दीप्ताबिल्यत् ऋदितोऽपि अनेकाच्त्वात्
विशेषेण विकल्पेन बाधितत्वात् अनग्लोपिन इत्येव व्याख्यातम् । जे परेऽङि परे सति
अनग्लोपिवातो खे खन्वत् कार्यं स्यात् खे, परे लघुधात्वक्षरे सति । तत्रैव यदि
हसादेर्घातो खिल्लघुर्भवति तदा तस्य दीर्घश्च स्यात् । कलिहलिवर्जस्य लेरने-
काच्चातोश्च खिल्लघुधात्वक्षरे परे सन्वत् कार्यं स्यात् । सन्वद्भावपक्षे हसादिसम्बन्धौ
खिर्यदि लघुर्भवति तदा घः स्यादित्यर्थः । अत्र केवलस्य लघोरसम्भवात् लघुपुक्तस्य
हसो ग्रहणम् । यथा अपीपचत् असीपिचत् अमुमृहत् अचीकरत् । अग्लोपिनस्तु
कलत्कगतिस्संख्योः । अवकलत् । घौ ध्वक्षरे कि अररम्भत् । हसादे कि औन्दिदत् ।
लघो खे कि ध्वन अदिध्वनत् । लेस्तु कृतयति अचोक्तत् अचकृतत् । कविमाख्यात-
वान् अचीकवत् अचकवत् पठुमाख्यातवान् अपीपटत् अपपटत् कलिहलिवर्जनात्
लेरग्लोपिलेऽपि स्यात् । इवर्णो वर्णाभ्यामन्यस्य लिङ्गस्य सन्वद्भावो नास्तीति
जीमराः । कलिहल्योस्तु अचकलत् अजहलत् । अनेकाचस्तु अचीचकास्तु
अचचकास्तु ॥६३९॥

६४० । ख्यस्येत् सनि ।

ख्यस्य ६।, इत् ११।, सनि ७।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे ।

६४१ । जेलोपोऽनात्विष्णाय्यान्तेत्नामिम्शिति ।

जे ६।, लोप. १।, अनालु—शिति ७।

आलु इष्णु आय्य अन्त इत् आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र
जेलोपः स्यात् ।

अचीकमत अचकमत । कामयाञ्चक्रे चकमे ।

[८१] अयड् गतौ ।

आयिट्ठम् आयिध्वम् आयिडम् । अयाञ्चक्रे ।

एव [८२] दयड् गतौ ।

[८३] स्फायीड् वडौ ।

अस्फायिष्ट ।

खेर. ख. तस्य ॥६४०॥

आलुश्च इष्णुश्च आय्यश्च अन्तश्च इत् आम् च इम् च शिञ्च ते । न विद्यन्ते
ते यत्र स तस्मिन् यथा भाव्यते बोध्यते इत्यादिषु यकि जेलोपे त्यलोपे त्यलक्षण-
मिति न्यायात् वडिगुणौ स एव । आलादौ तु स्पृहयालु कारयिष्णु स्पृहयाय्यः
मण्डयन्त सनयितु कारयामास कारयिष्यति कारयति अचीकमतेति काम
जिड् वडि कामि इत्यस्य धातुसंज्ञा तन् अड् जण्डुड् इति ऋस्वे कमि इत्यस्य द्वित्वे
मि इत्यस्य लोपे कस्य च खे सन्वदिति सन्वत्तात् खस्येत् सनौति अकारस्य
इकारे घोश्च खिर्हसादिर्घश्चेति तस्य दीर्घेऽनेन जेलोपि अचकमतेति वारि इति
जिडोऽप्राप्तिपरि जिञ्जीत्यड् । अयड् गतौ अयधातौ परे निट् प्रतिवर्जस्य
उपसर्गस्य रेफो ल स्यादिति वक्तव्यम् । ग्रायते पलायते पल्ययते निट् प्रतीनानु
निरयते दुरयते प्रलयते । आयिट्ठमिति अयध्व व्या सि इम् घे स लोपो वा
टोठौढौघ इति धस्य ङी वा पच्चे तद्रूपस्थिति । सस्य स्थितिपच्चे भूपभूसीरिति
सस्य द । अयाञ्चक्रे विजादीत्याम् । अस्फायिष्टेति वेमूदिनीम् वा ॥६४१॥

६४२ । योर्लोपो हस्यये ।

यू ६॥, लोप १, हसि ७, अये ७ ।

अस्मास्त ।

[८४] ओ प्यायी ड् वृद्धौ ।

६४३ । पदस्तनीष् घे प्याय ताय दीप पूर
जन बुधस्तु वा ।

पद ५, तनि ७, इण् १, घे ७, प्याय—बुध ५, तु ११, वा ११ ।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा ।

६४४ । इणस्तन् लोप्यः ।

इण ५, तन् ११, लोप्य १ ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त ।

६४५ । प्यायः पीर्यङ् ठ्योः ।

प्याय ६, पी' १, यङ्-ठ्यो ७॥ ।

पिष्ये ।

[८५] तायृङ् सन्तानपालनयोगतौ च ।

अतायि अतायिष्ट ।

य च व च यू तयो । वकारी दन्त्य । अस्मास्तेति अनिम् पचे यलोप ।
एव स्फाता प्याता । दिव्यु यङ्लुकि ऋटौ अप्राप्तिपचे द्देतेति द्देदित हसि किं
स्फायते सेवते अये किं पलायते दीव्यति ॥ ६४२ ॥

शिलात् वृद्धिः । अपादि अप्यायि अप्यायिष्ट अतायि अतायिष्ट अदीपि
अदीपिष्ट अपूरि अपूरिष्ट अजनि अजनिष्ट अवीधि अबुद्ध ॥ ६४३ ॥

इण इति सामान्यार्थे तेन रतनोर्यगिणावित्यनेन कृतादिषोऽपि तनी लोपः ।
ननु तन्स्थाने इण् करणेनैवेष्टसिद्धौ तनि परे इण कृत्वा तल्लीपविधानगौरव
कथमिति चेत् सत्य तत्स्थाने इषि कृते व्या सेरापत्तिः तनस्थाने जातत्वेन डिच्चात्
अवीधीत्यादौ गुणामिव ॥ ६४४ ॥

[८६] शलङ् चलने ।

अशलङ्द्वम् अशलङ्ध्वम् अशलङ्द्वम् ।

[८७] षेड्ड सेवने ।

परिषेवते, न्यषेविष्ट, विषिषेवे । प्रतिसेवते ।

[८८] काश्ट दीप्तौ ।

काशामास चकाशे ।

एव [८९] काश्टं कुशब्दे ।

[१००] ईहड चेष्टायाम् ।

ऐहिद्वम् ऐहिध्वम् ऐहिद्वम् ।

[१०१] रुड बधे गत्वाम् ।

अरविष्ट अरोष्ट । रुरुविषे ।

[१०२] देड पालने ।

६४६ । देडो दिगिष्ठायाम् ।

दे. ६।, देड ६।, दिगि १।, ठान् ७। ।

द्विरुक्तस्य देडो दिगिः स्यात् ऋम् । दिग्ये ।

[१०३] ओडौड नभोगतौ ।

अडयिष्ट ।

पिच्छे शुध्वीरिति य. । यडि पेपीयते यङ्लुकि पेपति पेपौत अशलङ्द्व
मित्यादि धि सलोपपक्षे ढी वा पक्षे सस्य द । परिषेवते परिनिर्विसविति
षत्वम् । न्यषेविष्टेति अस्यपीति षत्वम् । विषिषेवे इति दशस्थादेरिति षत्वम् ।
एवम् कि प्रतिसेवते काशामासेति दरिद्राकाशेत्यामि असौऽनुप्रयोगे वक्तव्यात्
आत्मनेपदस्य परस्मैपदादेशः । ऐहिद्वमित्यादि सुगमम् अरोष्टेति रुदुसुनीष्यठ्ठा
इति इमोऽभावपक्षे लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ
शुभे ऋस्वपरत्वाभावात् सिलोप. । रुरुविषे इति रुड् ठ्ठा. से द्वित्वं रुदुसुनीरिति
ठौवर्जनात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम् शुध्वीरित्युक् ॥ ६४५ ॥

[१०४] गुपड गोपन कुत्सनयो । जुगुप्सते ।

[१०५] मानड विचारे । मीमासते ।

[१०६] बधड निन्दायाम् । बीभत्सते ।

[१०७] द्युतड ल दीप्ती ।

[५६५] शासुलिङ्गदिति ड तेनैव पम् । अद्युतत् अद्योतिष्ट ।

६४७ । द्युत्स्वाप्योः खेर्जिः ।

द्युत् स्वाप्यो ६॥, खे ६।, जि १। ।

दिद्युते । [१०८] वृताड वल् वर्त्तन्ते ।

६४८ । वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोर्वा त्वमे ।

वृद्भ्य ५॥३, न १।, इम् १।, पे ७, स्य सनो ६॥, वा १।, तु १।, अने ७। ।

वृतादेः स्य-सनोः इम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा । अत-
एव पम् । वत्स्यति । मे तु, वर्त्तिष्यते ।

[१०९] स्यन्दूड वल् क्षरणे ।

निष्यन्दते निष्यन्दते घृतम् । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न घः ।

सुगमम् । जुगुप्सत इति कितिजिति सन् । बीभत्सत इति बधस्तेनैव सन्नि-
खेर्डी च भभानस्येति वस्य भ । द्युतड् तेनैव पमिति द्युत्सदेष्टीषेड्विधानसम-
यात् व्यासुभयपदमित्यर्थ ॥ ६४६ ॥

द्युतो अत्रास्त्रपश्च खेर्जिं स्यात् । दिद्युते दिद्योतिषते दिद्युते सुष्वापयिषति
अत्पुपत् ॥ ६४७ ॥

बहुवचन गणार्थम् । अतएव पमिति वृतादेरात्मनेपदिन' परस्मैपदे स्यसनी
इम् निषेधादेक स्यसनोरुभयपदित्वमित्यर्थः । यथा वर्त्स्यति विवत्सति । मे तु
वर्त्तिष्यते विवर्त्तिष्यते । मादन्यत्र तु विवर्त्तिषा विवत्सा विवर्त्तिषु विवत्सु
विवर्त्तिषितव्य विवत्सितव्यम् । वृतादिश्च वृत्तिषु येषु स्यन्दू कपू पञ्च वृता
दयः । निष्यन्दते घृतमिति अप्राणिघत्वात् घल वा । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न घः ॥ ६४८ ॥

[११०] कृपूड वल् कल्पने ।

६४८ । कृपः कृपोऽकृपादौ ।

कृप. ६।, कृप १।, अकृपादौ ७।

कृपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कृपादौ । कल्पते ।

६५० । नेम् पे ड्याः ।

न १।, इम् ११।, पे ७।, ड्या. ६।

कृपो ड्या इम् न स्यात् पे । अतएव पम् । कल्प्ता । पे
किं कल्पिता कल्प्ता, कल्पस्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्पस्यते ।

[१११] व्यथ षड् पीडायाम् ।

६५१ । व्यथ-ग्रह-ज्या-वय-व्यध-वश-व्यच-

प्रच्छ-व्रश्च-भस्ज स्वप-वच-यजादेः खेर्जिष्ठायाम् ।

व्यथ-यजादे ६।, खे व्याम् ७।

एषां खेर्जिः स्यात् व्याम् । विव्यथे ।

[११२] जि त्वरा षड् स्यदे ।

अत्वरिद्धम् अत्वरिध्वम् अत्वरिद्धम् ।

इति भवत् पादः ।

कृप स्थाने कृप' स्यात् न तु कृपादौ पदे साध्ये । कृपादिर्यथा कृपा कृपाण,
कृपाण कर्पटश्च कृप, कृपौ ॥ ६४८ ॥

अत्रापि अतएव परस्मैपदमिति बीध्यम् । ततश्च द्युतादिभ्यामुभयपदित्व
हतादिर्द्युताद्यन्तर्गणत्वात् व्यां स्यसनीश्च उभयपदित्वम् । कृपस्तु द्युतादित्वात् व्या
हतादित्वात् स्यसनी, नेम् पे ड्या इत्यनेन ड्याश्च उभयपदित्वम् । अन्यत्र सर्व
एवात्मनेपदिन, ॥ ६५० ॥

व्यथश्च ग्रहश्च ज्याश्च वयश्च व्यधश्च वशश्च व्यचश्च प्रच्छश्च व्रश्च भस्जश्च
स्वपश्च वचश्च यजादिश्चेति तस्य । एषां खेर्जिः स्यात् ड्याम् । विव्यथे जयाह
जिज्जौ उवाय वध इह वज स्थाने वधादेशः । तस्य च वज स्थाने जातत्वेनैव जी

चतुर्थपादः—मिश्रः ।

[११३] पतल्लज गत्यैश्वर्ययोः ।

६५२ । वच्यस्य-श्वि-पतां वोचस्य-श्व पप्ता ऊे ।

वचि-अस्य-श्वि-पता ६॥, वोच अस्य-स्व-पप्ता. १॥, ऊे ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्दे । प्रथमपत् ।

[११४] एजटु वम उद्गिरणे । वेमतुः ववमतुः वेमिथ ववमिथ ।

[११५] भ्रमु जण चलने ।

(५८४) क्रमकमेति श्यन् वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्रेमतुः
वभ्रमतुः ।

[११६] सह जड शक्तौ ।

व्यषहत व्यसहत । [६०६] वेमसहेतौम् वा । परिषहिता ।

सिद्धे इह यद्वयं ठग्रा नवे प्रच्छामिति जि निषेधस्य बाधनार्थम् । विव्याध उवाच
विव्याच पप्रच्छ वत्रश्च वधञ्ज । यद्वयप्रच्छन्नश्चभस्जा खेजीं कृते भ्रमखद्येति
चकारस्याकारे जिः फलाभावेऽपीह यद्वयं यद्वादिगणार्थम् । तेन गृह्यते पृच्छते
वश्यते भञ्ज्यते इत्यादिषु यद्वयपाद्योरिति जि । सुष्वाप उवाच स्वप साहचर्यात्
वच इह अदादिकी ग्राह्य इति जौमरा । इयाज । ठग्रा किं वा व्यथ्यते । यजा-
दिषु “यजिर्वपिर्वह्निश्चैव वेज्येजौ ह्वयतिस्तथा । वदिर्वाश्विश्च श्वयतिश्चैते नव
यजादयः । अत्रिर्द्विमित्यादि धे सलीपपचे ढी वा पचे सस्य द. ॥ ६५१ ॥

इति मवत्याद ।

वचिश्च अस्यश्च श्विश्च पत् च ते तेषां वोच च अस्यश्च श्वश्च पप्ताश्च ते । वचिरिति
अदादिक एव भौवादिकात् उप्राप्तभावात् अस इति दिवादिक एव अन्यस्मात्
उप्राप्तभावात् । प्रथमपत्तदिति लुदित्वात् ऊे अनेन पप्तादेशः, गदनदेति णत्वम् ।
एवम् अबोचत् आस्थत् अश्वत् । वेमतुरित्यादि जृषमश्चमेति एत्व खिलीपश्च वा
व्यषहत इत्यादि निविपरिस्वनूजति वा णत्वम् ॥ ६५२ ॥

६५३ । सहवहोऽदो ढि ।

सह वह' ६।, अत् १।, ओ १।, ढि ७।

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे । निसोढा । [५७२]
ओत्वात्र षः ।

[११७] षद लृ जौ विषादे गतौ ।

निषीदति । न्यषदत् । निषसाद । प्रवेस्तु । प्रतिसीदति ।

[११८] षद लृ जौ शाते ।

६५४ । शदोऽपि मम् ।

शद ५।, अपि ७।, मम् १।

शीयते । अशदत् । [११९] फण मिण गतौ ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिथ पफणिथ ।

[१२०] राजृ ज् ण दीप्ती ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे । [५७९] त्रिधिवला-
दातोऽप्येत्वम् ।

एव [१२१] टुभ्राशृ ङ ण दीप्ती ।

भ्राश्र्यते भ्राश्र्यते । भ्रेशे बभ्राशे ।

एवं [१२२] टुभ्राशृ ङ ण भासि ।

[१२३] प्वन ण शब्दे ।

विष्वणति अवष्वणति मासम् । व्यष्वणत् विष्वेणतुः विष-
षणतुः । विस्वनति वीणा निस्वनति अन्नम् । [५७२] अन्न-
व्यवेत्युक्तेर्न षः ।

[१२४] खनुजविदारि ।

[२३०] हनगमेत्युङ् लोपः, चस्त्रुतुः चस्त्रे ।

सुगमम् । निसीदेति वेम्सहेत्यनिम् पक्षे हीदोभाविति हस्य ढेऽनेनाकारस्य
ओले ढभाक्तथोरिति तस्य धी दृभिरिति धस्य ढे ढीर्द्वीति तस्य लोपे ओत्वात्र
षत्वम् । एव सोढव्यः । वीटा वीढव्यः ॥ ६५३ ॥

६५५ । खन-सन-जनां डा भस्ते, ये तु वा ।

खन-सन जना ६॥, डा ११, भस्ते ७, ये ७, तु ११, वा ११ ।

खायात् खन्यात् । [१२५] चायृ ज निशाने अर्धे ।

अचायोत् [६४२] यू लोप इति । अचासीत् ।

[१२६] लषज सृहायाम् । लष्यति लषति ।

[१२७] गुह्र ज मवरणे ।

६६५ । गुहो णोरुः ।

गुह ६, णो. ६, ज १ ।

गुहो णोरुः स्यात् । गूहति गूहते । अगूहोत् अघुक्षत् ।

शदल्लौ श्राते इत्यस्मादवविषये स स्यात् यस्या विभक्तौ शप् सम्भवति तदा-
त्मनेपदमित्यर्थः । श्रीयते श्रीयेत अश्रीयत । अपि किम् ? अशदत् शशाद शत्ता
शयात् शस्यति असस्यत् । फिषतुरित्यादि फणादित्वात् एव खिलीपश्च वा ।
विधिवलादित्यादि राजृज्प प्रभृतौना फणादिपाठवलादाकारस्यापि एव खिलीपश्च
इत्यर्थः । आश्रत इति क्रमकमेति श्यन् वा । भे श्रे इति फणादित्वात् खिलीपादि-
यो । अवलणतीति विधानवलाटकारान् परस्यापि षत्वम् ॥ ६५४ ॥

खनश्च सनश्च जन च ते तेषाम् । एषा डा स्यात् भस्ते ये तु वा । खात-
खात जात । खायते खन्यते सायते सन्यते जायते जन्यते । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् पिति भस्ते परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन यङ्लुकि चङ्गन्ति
चङ्गसि ससन्ति सससि जङ्गन्ति जङ्गसि एव वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
तनोतेडा स्यात् वा यकि इति बोध्यम् । नायते तन्यते । तथा च तद्वैकृत्य कृतिभि-
र्वाचस्यत्य प्रतायते इति माघ । अचायीदिति वेमूदिदित्वम् वा पक्षे यू- लोप
इति यलीपः । लष्यतीति क्रमकमेति श्यन् वा ॥ ६५५ ॥

कृति गुह्य गीह्यमित्युदाहरता अचि परे एवाय विधिरिति ज्ञापितम् । गूहति
गूहिता गीढा गूहिष्यति घीक्ष्यति अतएव गुहो डिदचीति जौमरा । अघुक्षदिति
वेमूदिदित्यत्र वाशब्दस्य गुह' सेरिमोविलक्षणविकल्पार्थत्वात् से, अनिम् पक्षे सिरेव
न स्यात् अनिमत्वात् सगेव ॥ ६५६ ॥

६५७ । गुह-दुह-दिह-लिहां टीमदन्त्ये न
सिः सक् वा ।

गुह दुह दिह-लिहा ६॥, टीमदन्त्ये ७, न ११, सि ११, सक् ११, वा ११ ।

एषा टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् । अगूढ
अधुक्षत ।

६५८ । सकोऽलोपोऽच्यब्बे ।

सक ६, अत्-लोप ११, अचि ७, अच्वे ७ ।

सकोऽकारस्य लोपः स्यात् अच्बे अचि परे ।

अगूह्विषि अधुक्षि । अगुह्वहि अधुक्ष्वावहि । दन्त्ये किम्,
अगूह्विषहि अधुक्षामहि । अच्बे किम् । अगूह्विषत अधुक्षन्त ।

व्या म टीम टीमे दन्त्यटीमदन्त्य तस्मिन् । लिहामिति परत्र जनिष्यमाणत्वेन
सम्बन्धी य सि स न स्यात् एतेन सेर्जाततुल्यत्वाभिधानात् शपी न प्रसङ्ग
सङ्गहती विप्रतिषेधी यदाधित तदाधितमेवेति न्यायादित्यर्थः । अन्यथा पञ्चम्यैव
सिद्धे षष्ठ्या वैयर्थ्यं स्यात् । सिनित्य निषिध्यते हश्चेति विहित, सक् च विभाष्यते
इत्यर्थः । अगूढेति इस् पचे सेर्निषेधे अरवसाभावादिसोऽभावे हीढीभाविति
ढभात्तयोरिति द्वीर्द्विर्धेति । अधुक्षतेति तनि अनिस् पचे सकि हस्य ढे भभान्त-
स्येति गस्य घे षढी क से इति ढस्य के किलादिति षत्वम् । एवम् अदुग्ध
अधुक्षत अदिग्ध अधिक्षत । अलौढ अलिक्षत । एवञ्च धाम् ध्वम् वहिष्यपि यथा-
योग्यमुदाहर्तव्यम् । किञ्च प्रत्ययत्वेन दन्त्यवकाराद्वर्हे प्राप्तप्रथमेव दन्त्योपादान
कृतम् अन्यथा ढीमतौ इत्युक्तावपौष्टसिद्धे ॥ ६५७ ॥

अतो लोप अलोपो न द्वस् अच्व तस्मिन् । अधुक्षि इति गुह इ सक
हीढोभौ भभान्तस्येति गस्य घ षढी क से षत्वम् अनेन सकोऽलोपो इस् पचे
अगुह्विषीति बोध्यम् । अगुह्वीति गुह वहि सेतिषेधे सकोऽप्यप्राप्तिपचे वकारस्य
दन्त्यत्वेन भसत्वाभावात् हीढीभाविति न ढ । पचे सकि आत्तिमभवीति आत्वे
अच्चावहीति दन्त्य किम् अधुक्षामहीति दन्त्यपरत्वाभावात् गुहदुहदिहलिहा
इत्यस्याप्राप्ता वेमत्वादनिस् पचे हश्चोऽनिमिशुड इत्यनेन सकि आत्तिमभवीति
आत्वम् । इस् पचे तु अगुह्विषहि इति बोध्यम् । अच्वे कि गुह अन्त हश्च इति

[१२८] हृज हृत्याम् ।

६५६ । इगुङ् मढीस्यनिम् किङ्गमस्तु वा ।

इगुङ् ५१, मढीसि ११, अनिम् ११, कित् ११, गम ५१, तु ११, वा ११ ।

इगुङ् ऋवर्णान्ताच्च परा मे स्थिता अनिम् ढी सिञ्च कित्
स्यात्, गमस्तु वा । अहृत अहृषाताम् । हृषीष्ट ।

[१२९] टुङ् मृज भरणे । वभृव ।

[१३०] दान ज अर्जवे छिदि । दीदासति दीदांसते ।

एवं १३१ शान ज तेजे । शीशासति शीशासते ।

[१३२] भजौ ज भागसेवयोः । भजते । भेजे भेजिथ वभक्थ ।

[१३३] श्रि ज सेवायाम् ।

[६१३] जिश्रीत्यङ् अशिश्रियत् अयिता ।

[१३४] रन्जौ ज रागे ।

६६० । रन्जोऽपपक्वानासघ्णिनौ नलोपो

जौ तु मृगरमणे ।

रन्ज ६१, अप् पक्-अन-अस्-घ्णिनौ ७, न लोप ११, जौ ७, तु ११, मृगरमणे ७ ।

रजति रजते । ररजतुः ररञ्जतुः ।

सकि लोपोऽतोऽदेचोरित्यकारलोपे अघुत्तन्त इति । अकारेऽवश्यलोपस्येऽपि अव्व
इति कृत ज्ञापयति । लोपोऽस्मीमाङोरिति लोपोऽतोऽदेचोरिति ह्रसक्लोपो-
ऽश्लियथोरित्येतेभ्योऽन्यसूत्रेण अकारलोपस्य स्थानिवत्त्व नास्तीति तेन लुगङ्ग्रीऽप-
इत्यादिना अकारलोपे स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् भान्तोऽदनत इत्यत्र प्रवृत्तौ दुहते
दिहते लिहते इत्यादि सिद्धमिति ॥६५८॥

इक् उङ्-यस्य स इगुङ् । इगुङ् च ऋश्च इगुङ् तस्मात् । ढी च सिञ्चेति मे
ढीसि मढीसि । नास्ति इम् यस्य सीऽनिम् इति मढीसिर्विशेषणम् । यथा जधौ
भिदिर् भिक्षीष्ट अभित्त बुध्नीड भुक्षीष्ट अबुद्ध सृज्यौङ् सृच्यीष्ट असृष्ट डुक्तञ्
कृषीष्ट अकृत । कृञ्गि हिसे स्यात् यृदृङ् रित्यनिम् पचे कौषीष्ट अकौष्टं । गमस्तु
सङ्गक्षीष्ट सङ्गक्षीष्ट समगत समगस्त, वभृवेति नेमसुमिति इम् निषेधः । दीदा-

[१३५] त्विषौज कान्तौ । अत्विक्षत् त्विषौष्ट ।

[१३६] यजै जौ देवार्चा दान सङ्गृह्णतौ ।

[६५१] व्यथग्रहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपाद्योः कडित्कितोर्जिः ।

ग्रह स्वपाद्यो ६॥, कडित् कितो ७॥, जि १॥

ग्रहादेः किति डिति, स्वपादेः, किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजुः इयजिथ इयष्ठ ।

[१३७] डु वपौ जै मुण्ड वीजोम्योः । प्रणुवाप ।

(१३८) वहैजौ प्रापणे ।

प्रणवाचीत्, अवोढ । उवाह ऊहे ।

सतीति कित्तिजेति सन् खेडिं च । मेजियेति सृजदृशेति वेम् शयितेति नेमे का-
ज्येयव शिवजनादिम् ॥६५८॥

अप् च यकश्च अस् च घृणिनिश्चेति तस्मिन् । यथा रजति रजकौ रजन रज
रागी । घृणिनिरिति कृतप्रत्ययो वक्तव्य । अस्य चकारो जस्य गकारार्थः पूर्व-
श्चकारो वृद्धार्थः । शेष इकार उच्चारणार्थः । रज्जनमिति अग्रन्तस्यैव । ररजतुरिति
स्यात् टापिदिति कित् पचे न लोप । अत्विक्षदिति त्विषौ जभासे दृशधेति
सक् । त्विषौष्टेति इगुडुरिति कित्त्वान्न गुण ॥५६०॥

ग्रहश्च स्वपश्च ग्रहस्वपौ तावादी यथोक्तौ ग्रहस्वपादौ तयो । कडित्वितौ यस्य
स कडित् कडिश्च किञ्च कडित्कितौ तयो । स्वपग्रहाद्योः किदणोर्जिरिति
कृतेऽपीष्टसिद्धौ कडित्कितोरिति गौरवम् कथमिति चेन्न । अनिमसनीऽगुणत्वे
ज्याप्रभतीनाम् अनिमा सनि जेरापत्तेः । वस्तुतस्तु सनीऽगुणत्वे ग्रहस्वपप्रच्छामिति
नियमादन्येषामनिमा सनि जे प्रसङ्गाभावः । गौरव स्पष्टार्थम् । व्यथग्रहेति
सूत्रे पठिता ग्रहादयः स्वपादयश्च । यथा गृह्यते गृह्णाति जीन, जीनाति विध्यते
विध्यति उग्र्यते उग्रन्ति । व्यक्तु तदोपादान व्या खेजि प्राप्तार्थमेव । व्यचोर्जिर-
जिण्दसीति अनेन जित् णित् अस् ग्रन्थीऽन्यत्र जे कर्त्तव्यत्वात् । पृच्छते पृच्छति
वृश्चते वृश्चति भृञ्चते भृञ्चति सुप्यते लुप्यते इत्यदि ईजतुरिति व्यथग्रहेति
खेजि, अनेन मूलधातोर्जिः । इयजिथ सृजदृशेति वेम् अनिम् पचे शक्काजिति

[१३८] वेजे स्यूतौ ।

६६२ । ठ्यां न वे-प्रच्छाम् ।

ठ्या ७, न ११, वे प्रच्छाम् ६॥ ।

वेज् प्रच्छि ब्रश्चि भस्जौना जिर्नं स्यात् ठ्याम् । ववौ ववतुः ।

६६३ । वेजो वय् वा ।

वेज ६, वय् ११, वा ११ ।

वेजो वय् स्याद्वा ठ्याम् । उवाय ऊयतुः ।

६६४ । य वः किति ।

य ११, व ११, किति ७ ।

वेजो यस्य वः स्याद्वा ठ्यां किति । ऊवतुः ।

[१४०] व्येजै वृत्तौ ।

६६५ । ना व्येष्टाम् ।

न ११, आ ११, व्ये ६, ठ्याम् ७ ।

व्येज आ न स्यात् ठ्याम् । विव्याय ।

बड् । प्रण्युवाप इति गदनदिति णत्वम् । प्रण्यवाचीदिति ङीढोभौ ब्रजवदिति त्रि गदनदिति णत्वम् । अवीढेति बह्वृ तन् सि औदितान्नेभ्यो भस्जौनामिति सेलीय ह्यस्य ङत्वे सहवह्वृ इति औत्वे ङभात्तथोरिति तस्य धत्वे ङुभिरिति धस्य ङत्वे द्वीर्द्वीति ङलोप ॥६६१॥

वेज् प्रच्छश्च वेप्रच्छ । प्रच्छ इति बहुवचन गणार्थम् । तेन व्यथयहेति सूत्रे प्रच्छादयो यहादिगणसमाप्तिपर्यन्ता इत्यर्थः । अत आह । प्रच्छि ब्रश्चि भस्जौनामिति । वेज् निषेधेऽपि तदादेशस्य वयोर्जिर्न निषेधः । अन्यथा तत्र ववौ-ग्रहणस्य धैयर्थ्यं स्यात् । ववौ इति वेज एचोऽशित्या णप् व्यथयहेति प्राप्तव्यं खेर्जिर्नं स्यात् नवातो ङौ । ववतुरिति व्यथयहेति खेर्ग्रहस्वपायीरिति मूलधातोर्जिर्नाभूत् ॥६६२॥

उवाय व्यथयहेति खेर्जि ऊयतुरिति व्यथयहेति खेर्ग्रहस्वपायीरिति मूलधातोश्च जिः ॥ ६६३ ॥

वेजो यस्यासम्भवात् तदादेशस्य वय एव यकारस्येत्यर्थः ॥ ६६४ ॥

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

जिं २।, वा १।, अन्त्य १।, किति ७।

द्वेर्होऽन्त्यो भागो जिं वा प्राप्नोति व्याम् किति ।
विव्यतुः विव्ययतुः विव्ययिथ ।

[१४१] द्वेर्हो स्यादायां शब्दे च । अद्वत् अद्वत अद्वस्त ।

६६७ । ह्वो द्वे जिः ।

ह्व ६।, द्वे ६।, जिः १।

द्वेर्होऽन्त्यो जिः स्यात् । जुहाव जुहुवतुः । [१४२] ऐ वसौ निवासे ।

६६८ । स त् स्यरे ।

स ६।, त् १।, सि ७।, अरे ७।

सस्य त स्यात् अरे से परे । अकस्तीत् अवात्ताम्, उवास ऊषतुः ।
[१४३] वदे वाचि । अच्छवदति । [५७४] व्रजवदेति त्रिः ।

अवादीत् उवाद ऊदतुः ।

[१४४] ट्वै ओश्चि इर् गतिवृद्धयोः ।

[५६५] शासुद्धिद्व्युदिति डः वा । अश्वत् ।

६६९ । जिश्रीत्यङ् वा । अशिश्चियत् अश्वयीत् ।

व्येजेहतावित्यस्य ठां एचोऽसित्येति आकारी न स्यात् । ठांमित्युपादानं
कितीत्यस्य वाशब्दस्य च निवृत्त्यर्थम् । विव्याय जिण्यन्ते जुङ्तीरिति वृद्धि ॥ ६६५ ॥

विव्यतुर्गिति मूलधातोर्जौ कृते शुभ्रोरिति य । पदे विव्ययतुरिति यत्नायेति
अयादेशः । उभयत्र खेर्नित्यं जि । विव्ययिथेति सृजदृश्येयव व्येवर्जनाद्वित्य-
मिम् । अद्वदिति वक्तव्यस्य ख्येति ङे उत्प्रेचीत्याकारलोपः । अद्वत अद्वस्तिति
लिव्भ्यस्तु मे इति ङी वा ॥ ६६६ ॥

जि पुनरुपादानात् ठां किति वा इति वयाणा न ऋचि । द्वयतेर्यं द्वित्व
तत्र खेर्मूलधातोश्च विनिर्मित्तको जिः स्यात् इत्यर्थः । अथा जुहाव जुहुवत्
जुह्यति जीह्यते ॥ ६६७ ॥

स इति लुप्तपष्ठेऽङ्कं स इति लुप्तप्रथमेकम् । अरे किं पठसे । अवात्तामिति

६६६ । श्वेर्जिर्वा यङ्ठ्योर्जङ्सनोः ।

श्वे ६।, जि. १।, वा १।, यङ्ठ्यो ७।, जङ्सनो ७। ।

श्वेर्जिर्वा स्यात् यङि ळ्याम् जेः परे अङि सनि च ।

शुश्राव शिश्राय शुश्रुवतुः शिश्रियतुः । श्रियिता । श्रूयात् ।

इति मिश्रपादः ।

इति भाष्यध्यायः ।

अन्तरङ्गलान्तरवकाशलाच्च आदौ सस्य तकारे पश्चात् सेलीपे' जौमरा अयेवम् । न च आदौ सेलीपेऽपि त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिवत् सस्य तकारेण भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य लीपे सति त्यस्वरूपेण विहितं यत् कार्यं तदेव स्यात् न तु त्यस्य वर्णविहितमिति । तेन सौ विहितत्वात् वृद्धि' सकारे विहितत्वात् सस्य तकारो न स्यात् इति । अन्यथा अबुद्ध इत्यादौ सेलीपे त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सकारे परे भ्रमान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकारापत्तिः । रामानन्दकाशी-श्वरौ तु प्रत्ययलीपस्य बलवत्त्वादादौ सेलीपे सकारपरत्वाभावात् सस्य तकाराभावे आवाप्तमित्याहुतु । तज्ज्ञेयम् । एकन्यायादबलवता सिलीपेन न्यायादबलवत्तरस्य तकारादेशस्य बाधितुमशक्यत्वात् अच्छवदतीति व्याकृतेति समासः । अवादीदिति व्रजवदेति त्रि । अश्वदिति टुओशि शासलिद्वयुदिति ङे वचस्यश्चि पतामिति श्व' । अश्वयीदिति पचे ळ्या सौ नेमेकाजित्यव श्विवर्जनादिभिः सेलीपे व्रजवदेत्यव श्विवर्जनात् न त्रि ॥ ६६८ ॥

यङ् च ठी च यङ्ठ्यो तयो' । अङ् च सन् च अङ्सनौ । जेः परावङ्सनौ तयो' । अव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् श्वेयङ्गादौ द्वयोरेव जि. स्यात् पचे द्वयोरेव निर्न स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा अश्वश्रवदित्यादौ प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्विले खेर्जिर्न स्यात् । यथा शुश्राव शिश्राय इत्यादि एव' शीश्रयते शिश्रियते अश्वश्रवत् अशिश्रयत् शुश्रावयिषति श्रियतेति नेमेकाजित्यव श्विवर्जनादिभिः । श्रूयादिति यङ्स्यपाद्योरिति जिः चोऽज्यरे इति दीर्घः ॥ ६६९ ॥

इति मिश्रपादः । इति भाष्यध्यायः ।

प्रथमः पादः—अदादिः ।

[१४५] अद्वौ भक्षणे ।

६७० । लुगद्भ्योऽपः ।

लुक् ११, अदभ्य ५॥, अप ६ ।

अदादेः परस्य अपो लुक् स्यात् । अत्ति ।

६७१ । हुभसो हेधिः ।

हु भस ५॥, हेः ६॥, धिः १॥ ।

होभसाच्च परस्य हेधिः स्यात् । अद्भि ।

६७२ । हसाद्भ्यां दिसिलोपामौ ।

हस्-अद्भ्या ५॥, दि-से ६॥, लोपामौ १॥ ।

हसात् परयोर्दिसिलोपः स्यात् अदः परयोः अम् स्यात् ।

आदत् आदः ।

बहुवचन गणार्थम् । घे शप्ते इत्यत्र अदादिवर्जनेनैवेष्टसिद्धौ अदादे शप् विधाय तत् लुक् करण कदाचित् अदादे, शप् स्थित्यर्थे तेन सर्वा एवाहनत् प्रथ गिति चण्डोल्यादि सिद्धयति । वस्तुतस्तु रुधिर रुद रोदने तुलिं वेगे इत्येताभ्या क्ते भावादि ढे वीदुडोऽव्वत् इत्यनेन गुणविकल्पे रोदितं रुदित तेन वीरितं वुरित तेन इत्यादि सिद्धार्थम् । लुक् करणात् युत युवन्ति इत्यादौ न गुण ॥ ६७० ॥

यथा लुहुधि रुधिर्घौ ज रुन्धि अद्वौ अद्भि । वश्लु उङ्ठि च अव शच्छार्जति षड् भप्भूसोरिति षस्य ड । घौ पिषल पिष्टि चकाष्ट चकाडि इत्यादि । परत्वादिशेषलाच्च तातयादेशेनाथ बाध्यते । तेन त्वम् अद्यतमत्तादित्यादि ॥ ६७१ ॥

दिसिलेकवचन यथासख्या निरासार्थं दिसेरिति घ्या एव ट्याम्बु सिव्यवधाना-
दसम्भवः । यथा अलेद् अहन् अमुनक् अवट् अपिनट् इत्यादि ॥ ६७२ ॥

६७३ । घम्लदः सन् व्यल् घञि ।

घस् ल । १।, अद ६।, सन् टौ-अल् घञि ७ ।

अदो घम्ल स्यात् सनि व्याम् अलि घञि च । (५६५)
लित्वात्'ङः । अघसत् ।

६७४ । ठां वा ।

ठा ७, वा । १। ।

जघास आद । [२३०] हनगमेत्युङ् लोपः ।
जचतु', आदतुः जघसिथ आदिथ । [१४६] ष्मा ल भक्षणे ।
प्रणिष्ठाति ।

६७५ । द्विषविदातोऽनुस् वा ।

द्विष विद आत ५।, अनु । १।, उस् । १।, वा । १। ।

द्वेष्टेर्वेत्तेरादन्ताच्च परोऽन् उस् स्याद्वा । अप्सु, अप्सान् ।
[१४७] वश ल कान्तौ । वष्टि । [६६१] ग्रहस्त्रपाद्यो-
रिति जिः । उष्टः उशन्ति । अवट् । उवाश ।

सन् च टौ च अल् च घञ् चेति तद्धिन् । जिघत्सति अवसत् हनगमेत्यङ्
डवर्जनात् न उङ् लोपः । प्रघस घास ॥ ६७३ ॥

अदो घम्ल स्यात् वा ठाम् । जचतुरिति हनगमेत्युङ् लोपे भ्रूप्भूसोरिति
घस्य कले शासवसघसेति षत्वम् । अत्र अदौ भक्षे लघसी पक्षे इति हाभ्यामेव
आद जघास इत्यादि सिद्धावपि ठां वेति सूत्रविधानेनापयति घसतेत्यपि अद-
तुल्यत्व स्यादिति । तेन सृजदृशेत्यत्र अदो वर्जनादेव घसो वर्जने सिद्धे जघ-
सिथेत्यत्र इमि विकल्पाभावे नेम्सुमिति नियमात् वसीऽरस्येति नित्यमिम् । न च
स्थानिवत्त्वादेव अदतुल्यत्वमिति बाध्यम् । धात्वादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गकारात् ।
अन्यथा अजघातो' स्थाने जातस्य वीधातो सेमत्वापत्तेः । हनस्थाने जातस्य
वधधातोरनिसत्वापत्तेश्च । प्रणिष्ठातोति गदनदेति शत्वम् ॥ ६७४ ॥

अधिषु अधिषन् अविदु अविदन् उख्येचौत्याकारलोपे अप्सु, अप्सान् अन् इति
व्या एव टान्तु द्विष- सकारव्यवधानान्न प्रसङ्गः । अदित्त्वन् । विदधातोस्

[१४८] हन् लौ हिंसागत्योः ।

६७६ । वनतनाद्यनिमां जम्बोपो भस्-
यप्यतिक्यणौ ।

वन तनाद्यनिमां ६७६, जम्बोपो ११, भस् यपि ७, अतिकि ७, अणौ ७ ।

एषा जम्बोपः स्यात् अणौ भस्ते यपि च, न तु तिकि ।
प्रणिहृतः । [१८८] हनो क्लो घ्नः । घ्नन्ति । प्रहण्वः प्रहन्वः
प्रणण्वः प्रहन्मः ।

६७७ । जह्येधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

जहि एधि शाधि । ११, हनि अस्ति शास्ति । ६१, हिना ७ ।

एषा हिद्युक्तानां क्रमादेते स्युः । जहि ।

६७८ । हनो वधष्टौव्यलि टीमे तु वा ।

हन ६१, वध ११, टीव्यलि ७, टीमे ७, तु । ११, वा । ११ ।

हनो वधः स्यात् व्याम् व्यामलि च, टी मे तु वा । अवधीत् ।

अनुसिद्धेरिति नित्यमुत्ति अवेदिषु असासिषु । वष्टीति वश्लुमृद्धि शङ्का-
जति षड् । अवट् इति हसाङ्गामिति दिख्योर्लोपे शङ्काजिति षड् षोड फे ॥७५॥

नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् । वनश्च तनादिश्च अनिम् चेति ते तेषाम् । जम्बो-
लोपो जम्बोपो । भस्ते यप् च भस्ते यप् तस्मिन् । न तिक् अतिक् तस्मिन् ।
नास्ति ण्यस्मिन् सोऽण तस्मिन् । वनव्यापृतौ । षत वति प्रवत्य । तत तति
प्रतत्य । क्षत चति, प्रक्षत्य । हत, हति प्रहत्य । गत गति प्रगत्य । भस्ति कि
वन्ति इत्यादि । अणौ कि ववन्ति इत्यादि । अतिकि कि वन्तिरित्यादि । प्रहण्व
इत्यादि वक्ष्य प्रत्ययत्वात् दन्त्यत्वे भस्तेत्वाभावात् जम्बो लोपाभावे भवान्तहन इति
वा णत्वम् ॥ ६७६ ॥

जहिश्च एधिश्च शाधिश्चेति । हनिश्च अस्तिश्च शास्तिश्चेति जह्येति पञ्च
तातड्डाऽपि हतात् ॥ ६७७ ॥

टी च टी अ अल् चेति तस्मिन् । ट्यादौ हन्ते, प्रयोग निषिध्य वधहताविति

६७६ । खेर्ही घो जिणिति च ।

खे ५१, ह' ६१, घ ११, ज्णिति ७, च ११,

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात् जिति णिति च ।

जघान, जघ्नतुः । हन्ता । बध्यात् । प्रहणियति ।

[१४८] द्युलभिसर्पणे ।

६८० । रपिङ्स्युतोऽङ्गेः ।

र पितृ-हसि ७, उत ६१, अङ्गे ६१, त्रि ११ ।

अङ्गेर्धोतकारस्य त्रिः स्यात् पिति हसे रे । यौति द्युतः द्युवन्ति ।

[१५०] द्यु ल भिसर्पणे अभिसर्पणे च । यौति यविता । [१५१]

न ल सुतौ । अनावौत् अनौघौत् । ननुविव । [१५२] द्युल

तेजने । द्युविता । [१५३] द्युल प्रक्षुत्याम् ।

[५७६, अनुक्रमोऽमे इतौम् । अस्नावौत् । [१५४] इन ल गती ।

६८१ । यिनोऽच्यणौ ।

य ११, इन ६१, अचि ७, प्रणी ७ ।

इनो यः स्यात् अच्यौ अचि । यन्ति ।

भौवाहिक प्रयुज्यत इत्यर्थः । तेन अबधीदित्यादौ बधवातीरौदित्वाभावाद्दसी-
ऽरस्येतीम् हसार्दं मेम इत्यत्र बधवर्जनात् त्रि । एव बध्यात् बध्यासा बध टीमे
तु आबधिष्ट आहत ॥ ६७८ ॥

चकारार्थवचनम् । खे परस्य हनो हस्य घ स्यादित्येकीऽर्थः । हनो हस्य
घ स्यात् जिति णिति च परे इत्यपरोऽर्थः । खे परस्य यथा जघनिथ जिघासति
जङ्घन्यते । जिति घातयति णिति अधानि घातक घात घात प्रहणियतीति
स्वसङ्गं इति इम् नादिहन्तीति खलम् ॥ ६७९ ॥

रश्वासौ पिङ्गासौ हस् चेति रपिङ्सु तस्मिन् । न द्वि अ द्वि तस्य । यौति
रौति । अ द्वि कि जुहीति । यवितेति नेमेकाज्येत्त युवर्जनादिम् । अनावी-
दित्यादि वेम्बुदितौम् ननुविवेति अठ्ठा इत्युक्तेर्नित्यमिम् । द्युवितेति नेमेकाज्येत्त
द्युवर्जनादिम् ॥ ६८० ॥

६८२ । गा व्याम् ।

गा ११, व्याम् ७ ।

इनो गा स्यात् व्याम् । अगात् इयाय ।

६८३ । खेः कितिर्घः ।

खे ६१, किति ७, घं ११ ।

इनः खेः घं स्यात् किति व्याम् । ईयतुः ।

६८४ । अगेढ्याम् ।

अगे ६१, व्याम् ७ ।

अगेरिनो घं स्यात् किति व्याम् । ईयात् । अगेः किम् ?
अन्वियात् । [१५५] अधौक ल स्मरणे ।

६८५ । इन्वदिकः ।

इन् वत् ११, इक ६१ ।

इन् इव इकः कार्यं स्यात् रूपञ्च तद्वत् ।

[१५६] या ल गती । प्रणियाति ।

एवं [१५७] वा ल गमनहिंसयोः ।

[१५८] द्रा ल स्त्रो पलायने च ।

[१५९] ख्या ल ख्याती कथने च । अख्यत् । [१६०] मा
ल माने । प्रणिमाति । मेयात् ।

शुद्धीरिति प्राप्त्यस्य इयो बाधक अस्य नकारो भूस्यापिवेत्यादिषु विशेष
ज्ञापनार्थ ॥ ६८१ ॥

अगादिति भूस्यापियेति सि लुक् ॥ ६८२ ॥

दिभूतादिनधातो द्या. अन्यत्र कितोऽसम्भवादेव द्यामिति व्याख्यात ईयतु-
रिति यिनोच्यणाविति सकारेऽनेन खेर्घः ॥ ६८३ ॥

निधमोऽय द्या किति अगेरिन एव दीर्घः न तु सनेरिति । ईयात् । अगे,
किम् अन्वियात् समियादित्यादौ घोऽच्यरे इत्यनेनापि न दीर्घः ॥ ६८४ ॥

अधौ भूत्यामिति अयं घातु. कातन्वाद्यौरिकस्मरणे इति पठ्यते तन्मतमवलम्ब्य

[१६१] विद ल ज्ञाने ।

६८६ । वेत्तेः कौपं ठीपं वा ।

वेत्ते ५१, कौपं ११, ठीप ११, वा ११ ।

विदः परस्य क्वाः पस्य क्वाः पं स्याद्वा ।

वेद विदतुः विदुः, वेत्य विदथुः विद, वेद विद विद्व ।
पक्षे सुगमम् ।

६८७ । डाम् वा क्वां ग्यान्तु क्रनु ।

डाम् ११, वा ११, क्वा ७, ग्या ७, तु ११, क्र ११, अनु ११ ।

वेत्तेः क्वा डाम् वा स्यात् ग्यान्तु क्ज एवानुप्रयोगः ।

६८८ । तन्भ्यः शुप् रे घे ।

तन्भ्यः ५॥, शुप् ११, रे ७, घे ७ ।

विदाङ्करोतु वेत्तु ।

६८९ । क्जोऽङ्गौ रे ।

क्ज ६१, अत् ११, अङ्गौ ७, रे ७ ।

क्जोऽकार उ. स्यात् अङ्गौ रे । विदाङ्कस्ताम् । वित्ताम्
अविदुः अविदन् ।

इक् इत्युक्तम् । अधिकयङ्गमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिरासार्थम् । यथा
अध्येति अधीतः अधियन्ति अध्यगात् अधीयाय अधीयतुरित्यादि । अधीयादि-
यादौ तु सङ्घर्ष इत्यनेनैव दीर्घः । एवं गमिनिङीरित्यादावपि अधिजिग-
मिषति इति बोध्यम् । ससीतयोः राघवयोरेधीयन्निति भट्टौ । अधीयन्निति तु आति-
देशिकमनित्यमिति न्यायात् इन्वदिक् इत्यस्यानित्यत्वात् यिष्णीऽच्यणावित्यस्याप्राप्ती
मुन्वीरिति इयि कृते सिद्धम् । प्रणिधातीति सोऽनवायेति णत्वम् । अख्यदिति
वक्तव्येति डे सखेचीत्यालोपः । प्रणिमाति पतपददामिति णत्वम् । मीयादिति
दामागै इति डे ॥ ६८५ ॥

स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठीपस्य कौपतुल्यत्वात् द्वित्वम् । न डाम् न वा
वेत्येत्यादाविम् ॥ ६८६ ॥

डित्वात् गुण क्रतु इत्यनेन अस्मदीरनुप्रयोगी विविधः ॥ ६८७ ॥

तनीति सनीति ॥ ६८८ ॥

६६० । घ्यां सौ र वा दधोः ।

व्या ७, सौ ७, र ११, वा ११, द-धो ६॥ ।

दधो. रेफः स्यात् वा सौ घ्याम् । अवेः अवेत्, अवित्तम् अवित्त । विदाम्बभूव विवेद । [१६२] अस ल भुवि ।

६६१ । लोपोऽस्त्यसोर्ङिद्रसो रघ्याम् ।

लोप ११, अस्ति-अ-सौ ६॥, ङित् र सौ ७॥, अघ्याम् ७ ।

अस्तेरकारस्य ङिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, न तु व्याम् । स्तः सन्ति, असि, एधि, आसीत् आस्ताम् ।

अत् च इत्युभय लुप्तप्रथमैकम् । विदाङ्गुतामिति विद ता डामि कञोऽनु-
प्रयोगे शुपि गुणे अकारस्य उ । रामानन्दकाशीश्वरौ तु कञोऽकारस्य शुपाव्यप-
न्नितास्यैव सन्वादावहितेऽपि स्यादित्याहुतु । रामतर्कवागीशो न किमप्याह ।
केचित् अणौ परे रे परे यत्नात् परोऽणुर्भवति तस्मिन् रे परे कञोऽकार उ
स्यादित्याहु । वस्तुतस्तु तथा वक्तव्ये पु स सन् ख्यस्यरे इतिवत् कञोऽणुपरे रे
वचेनाददित्यत् । किञ्च नास्ति गुणस्य स्थाने सोऽणु तस्मिन् अणाविति रे इत्यस्य
विशेषणम् । शुपो गुणाभावादव शुबेव अगुणो र इत्यर्थः । अविदन्नित्यादि
विपविदिति उत्त वा ॥ ६८६ ॥

अवरिति शपो लुकि हसाङ्गामिति सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति दकारस्य
रेफपक्षे विसर्गे । एव रुधिरौञ्ज अरुणरित्यादि एवञ्च गृधिर्यु इत्यस्य यङ् लुकि
व्या सौ जरौग्ध इत्यस्मात् हसाङ्गामिति सेर्लोपे विरामसाश्रित्य भ्रमान्तस्येति गस्य
चत्व त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे अजरौग्ध इत्यस्य धकारस्थानेन रेफ
द्वौद्वौति पूर्वरेफस्य लोपे तत्पूर्वस्य दीर्घे रेफस्य विसर्गे अजरौधा रीणो रिणिरणि
च कृतौ अजरिषा अजर्षा । एव वृधु अवरीवा अवरिवा अवर्वा र्घोऽनित इति
दीर्घे तर्द अताता नर्द अनाना स्पङ्ङ् अपास्या, पक्षे दधोरेफाभावे तु अवेत्
अरुणत् अजरौघत् अवरीवत् अतातत् अपास्तत् इत्यादि ॥ ६९० ॥

अथ स च असौ अस्तेरसौ अन्यसौ तयो । ङिञ्चासौ रञ्चेति ङिद्र ङिद्रश्च स
च ङिद्रसौ तयो स इत्यनुकारान्तग्रहणात् सि से ख इति दयाणा ग्रहण तेन
असि व्यतिसि व्यतिस इत्युभयत्र ङिद्रपरत्वादकारस्य सकारपरत्वात् सस्य च

६६२ । भूररे ।

भू ११, अरे ७ ।

अस्तेभूर् स्यात् अरे । अभूत् ।

६६३ । प्रादुर्गीकः सः षोऽच्ये ।

प्रादुर्गि इक ५१, स ६१, ष ११, अच्-ये ७ ।

प्रादु.षन्ति प्रादुःष्यात् निषन्ति । [१६३] मृजू ल ष शुद्धौ ।

६६४ । मृजोऽकडिति त्रि वा त्वच्यणौ ।

मृज ६१, अकडिति ७, त्रि ११, वा ११, तु ११, अचि ७, अणौ ७ ।

अकडिति मृजो त्रिः स्यात् अणौ अचि तु वा । माष्टि

मृष्टः, मार्जन्ति मृजन्ति । [१६४] वच्नौ वाचि ।

[६५२] वचस्य श्लिपतामिति वोच । अवोचत् । उवाच

ऊचतुः ।

लीप । डिद्रस्योरिति लिपिकरप्रसादपाठः । किञ्च अरेभूर् आदेशेनैव बाधित-
त्वात् डित्ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ रग्रहणं ज्ञापयति कदाचित् अरेभूर् आदेशो न स्यादिति ।
तेन लावण्य उत्पाद्य इवास यत्र इति कालिदास । एधीति जल्लेधीति एधिरादेश
अध्या णि आसीत् आस्ता आसन् ॥ ६६१ ॥

विषयसप्तम्या से. सम्भावनाया भूरादेशः । ठशामतुप्रयोगादन्यदाप्यस्ते भूभावं
केचित् नेच्छन्तीति धातुप्रदीपः । अतएव लावण्य उत्पाद्य इवास यत्र इति कालि-
दास । केचित्तु असजदीप्तावित्यस्य रूपम् । आस दिदीपे इत्यर्थं इत्याहुः । अभू-
दिति भूस्यापिवेति सेर्लुक् ॥ ६६२ ॥

गेरिक् गौक् । प्रादुश्च गौक् च प्रादुर्गीक् तस्मात् । प्रादुरो गेरिकश्च परस्व
अस्ते. सस्य य स्यादचि ये च परे । अच्ये कि प्रादु स्थ. निस्थ ॥ ६६३ ॥

कडावितौ यस्य स कडित् न कडित् अकडित् तस्मिन् । मृज इति मृजलूष
शुद्धौ मृजुषकितु भूये चेति द्वयोर्ग्रहणम् । माष्टि मार्जयति मार्जति किति मृज्यते
डिति मृष्टः । मृजोऽणौ त्रिरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अकडित्तीति कथमिति चेत् न
सनि अनिम्पचे गुणानिमीति गुणनिषेधे मिमार्चन्तीत्यादौ ह्रस्वरप्रसङ्गात् वच्नौ

[१६५] रुदिर् ल घ रोदने ।

६८५ । रुङ्गोऽयो हस्त्रस्येम् ।

रुदभ्य ५॥, अय ६।, हस् रस्य ६।, इम् ११। ।

रुदादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इम् स्यात् ।

रोदिति रुदितः । अयः किं ? रुद्यात् ।

६८६ । दिस्योरम् वा ।

दिस्यो ६॥, अम् ११।, वा ११। ।

रुदादेः परयोः दिस्योः अम् स्यात् वा । अरोदत् अरोदीत्,
अरोदः अरोदीः । [१६६] जि ष्वपौ घ लु स्वप्ने ।

विस्त्रपिति । [६२५] सवत्वात् न षः विसृष्वाप दुःषुषुपतुः ।

[६२५] निर्वत्त्वात् षः [१६७] अन.घ लु स्वप्ने ।

प्राणिति प्रानिति [१६८] श्वस घ लु प्राणने ।

श्वसिति अश्वसीत् । [५७६] क्षणादित्वात् न त्रिः ।

[१६८] जञ्ज च लु घभञ्जहासयोः । जञ्जिति ।

इति वच्नौ वाचीत्यस्यादत्यस्तीर्नं प्रयोग इति वक्तव्यम् । अवीचत् इति वक्तव्येति
ङ् वच्यस्यञीति वीच् ॥ ६८४ ॥

बहुवचन गणार्थं गणान्तु रुदाद्यस्तीत्यवोक्त । न य अय तस्य अय । हस्
चासौ रश्चेति हस तस्य । अय कि रुद्यात् । हस कि रुदन्ति । अप्राप्तौ विधिरय
रोदिष्यतीत्यादौ वसोऽरस्येति इम् स्यादेव ॥ ६८५ ॥

रुदादे परो दिरिति घ्या एव ध्यान्तु सिव्यवधानादसम्भव । दिसाङ्चर्यात्
सिरपि घ्या एव । अन्यथा ध्या कृतस्य सिप्रत्ययस्यापि प्रसजित् । अरोददित्यादि ।
पक्षे रुदाद्यस्तीत्यनेन ईम् । ध्यान्तु इरित्त्वात् वा ङ् अरुदत् अरोदीत् अरुद
अरोदी । विसृष्वापेत्यत्र दशस्यादेरिति नियमात् खेर्न षत्वम् । खिनिमित्तक
मूलधातोः षत्व क्लृप्तादित्यनेन स्यादेवेति गीयीचन्द्रादय । दुःषुपपुपुत्तित्यत्र
बलवत्त्वादादौ जी कृते षत्वे च कृते द्वित्वमिति । प्राणिति इत्यत्र वात्सननिसेति
षत्व वा ॥ ६८६ ॥

६६७ । अन्तोऽङ्गेः ।

अन्त ६।, अत् ११।, हे ५। ।

हेः परस्यान्तोऽव्यात् । जक्षति । [५६३] अनुस्सिद्धे-
रिति, अजक्षुः । [१७०] जागृ च लु जागरणे ।

६६८ । गुरुस्यठ्याम् ।

ग १।, उप्ति ७।, अठ्याम् ७। ।

हेस्सि परे गु' स्यात् न तु व्याम् । अजागरुः अजागः ।
अजागरोत् । जागरामास जजागार ।

६६९ । जाग्रोऽण्वीण्डिति कसुकाने तु वा ।

जाग्र' ६ । अ णप्-वि इण् डिति ७।, कसु-काने ७।, तु ११।, वा ११। ।

जागर्त्तेणुः स्यात् न तु णपि लौ इणि डिति च, कसौ
काने तु वा । जजागरतु' । १७१ दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् ।

७०० । दरिद्रो डिर्हस्त्रेऽणौ हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्र ६।, डि १।, हस्त्रे ७।, अणौ ७।, हाग्भ्यो ६॥, तु ११।, वा ११। ।

दरिद्रातेर्डिः स्यात् अणौ हसे रे परे, हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्रितः ।

अन्त इति षष्ठेऽग्रक हसन्निर्देशादन्ति अन्तु इत्यादीनामपि । जक्षति जक्षन्तु
ददति ददन्तु । चिकीर्षन्तीत्यादौ शपो लीपे स्थानिवत्त्वान्ताऽन्तोऽन्तु ॥ ६६७ ॥

अजागरुरिति जक्षादित्वात् द्विसन्नाया अनुस्सिद्धेरिति अन उप्ति अनेन
गुणः । ठ्यान्तु जुहुवु । अजाग इत्यादौ गुणे सेर्लोपे रेफस्य विसर्गः । अजागरी-
दित्यत्र अजिञ्चिजागुरित्युक्तेर्न त्रि ॥ ६६८ ॥

जाग्र इत्यत्र सूत्रत्वात् ऋतो ङो ङुर्न स्यात् । णप् च विश्व इण् च डिच्चेति
ण्वीण्डित् न णव् वीण्डित् अण्वीण्डित् तस्मिन् । औ जागरयति घञि
जागर णमि जागरु जागर यकि जागर्त्येते यपि प्रजागर्त्य ढीपे जागर्त्यात् । णवाद्दौ
तु जजागार जागृविः अजागारि अजागारिषीष्ट जागृतः जाग्रति । कसौ जजा-
गर्वान् जजागृवान् । काने जजागराण, जजाग्राण, ॥ ६६९ ॥

७०१ । आहोरात्रोऽप्योऽणौ हसे त्वादः ।

आ-हो ६॥, आ ११, लीप्य १, अणौ ७, हसे ७, तु ११, ई ११, अद. ६ ।

आ इत्यस्य द्वेष आ लीप्यः स्यात् अणौ हसे तु दावर्जमी
स्यात् । दरिद्रति ।

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

दरिद्रः ६१, आलोप. १, अ-सन् अक अने ७, अरे ७, व्यां ७, तु ११, वा ११ ।

दरिद्र आलोपः स्यात् अरे, न तु सनि अके अने च, व्यान्तु
वा । अदरिद्रौत् अदरिद्रासीत् दरिद्रामास ददरिद्र । दद-
रिद्रौ इति केचित् । दरिद्रात् । [१७२] चकाष्ट च लु दौमी ।

[६७१] हुभसोद्देर्धिः चकाधि । [६४] भप्भसोरिति
सस्य दः । चकाधि ।

७०३ । व्यां दौ त सः ।

व्या ७, दौ ७, त ११, स ६ ।

व्यां दौ परे सस्य त स्यात् । अचकात् ।

दरिद्रित. दरिद्रिष । हसि कि दरिद्रति । अणौ कि दरिद्राति । हागभ्यस्तु
जहति जह्नीतः विभित विभीत ॥ ७०० ॥

रे इत्यनुवर्तते तेन यङि आख्यायते इत्यादौ न प्रसङ्ग । यथा क्रीणन्ति क्रीणते
जहति मिमते ददति ददते दधति दधते दरिद्रति । हसे तु क्रीणीते जिह्नीते
मिमौते अणौ णि क्रीणाति जहाति । दावर्जनात् दते धत्ते ॥ ७०१ ॥

सन् च अकस्य अनस्येति सनकान न सनकानम् असनकान तस्मिन् । न
रीऽर तस्मिन् । दरिद्रात् दरिद्रणीयम् अदरिद्रौत् पक्षे यमरमेति इमसनी ।
एवम् अदरिद्रि अदरिद्रायि । ददरिद्र इति णपि अन्तरङ्गत्वादादौ आकारलोपे
आदन्तत्वाभावात् न डौ । जौमरास्तु डौ आदेश बलवन्त मत्वा ददरिद्रौ इत्युदा-
हरन्ति । दरिद्रामासिति दरिद्राकाशेति वाम् । सनादौ तु दिदरिद्रासति दरि-
द्रायकः दरिद्रायम् । चकाद्धीति द्वेषौ भप्भसोरिति सस्य द पक्षे धे सलोपो
दा चकाधि ॥ ७०२ ॥

सुगमम् ॥ ७०३ ॥

७०४ । सौ वा ।

सौ ७, वा ११ ।

अचकात् अचकाः । [१७३, शास च तु शासने ।

७०५ । शासुडिडस्डेऽणौ कौ त्वाशासश्च ।

शास उड् ११, इत् ११, इस्ड् ७, अणौ ७, कौ ७, तु ११, आशास ६, च ११ ।

शास्तेरुड इत्यादणौ हसे डे च, कौ तु शास आशासश्च ।
शिष्टः शाधि अशिषत् ।

[१७४] चत्त ड ल वदे । चष्टे ।

सस्य त स्याद्वा घ्यां सौ परं । अचकात् अचका ॥७०४॥

शास उड् शासुड् इस् च डश्चेति हसुड् तस्मिन् । कौ त्वाशासश्चेति ग्रहणात्
शासु इति शासच्, शासने इत्यस्यैव प्रत्ययेन आशासु लङ् इत्यस्य आशास्ते ।
शासु यथा शिष्टः शिष्यते शेषिष्यते । कौ तु निवशी आशी । शिष्ट इति
आकारस्य इकार, शासवसघसेति धत्वम् । शाधीति हिंसहितस्य शाध्यादेशः ।
अशिषदिति शासलिङ् द्यु दिति ड् ॥ ७०५ ॥

चन्डिङ्, तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमिति प्राञ्चः । अस्य इकार उच्चारणार्थे इति
केचित् कृन्दसि नुणागमार्थे इति केचित् । वेदेषूच्चारणमेदार्थे इति केचित् । वह-
वस्तु तृतीयस्वरानुबन्धो लिपिकारभ्रमकारित एव किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया
इम् निषेधार्थः । तेन वर्जनार्थे ख्याज् क्वाजादेशधीरप्राप्ती आचष्ट वर्जनमित्याहुः ।
वस्तुतस्तु अक्षेदनुबन्धो गणकता नित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन वचीऽपि परुषाक्षरं
न च पदेषु सप्तञ्जते इति शाकुन्तले । पथि यदि विपथे वा यत्र याम्, कदाचिन्न
हि तरुणि रुदती धिक् पराधीनवृत्तिरिति नैषधे । सन्त शृणुध्वं हृदये कुरुध्व-
मुत्तन्त्रिय वाह परिवारयामीति कण्ठाभरणे । इत्यादौ परस्मैपदिन आत्मनेपदम् ।
तालैः शिञ्जद्वलयमुभगेनर्त्तितः कान्तया मे इति मेघदूते इत्यादावात्मनेपदिन
शब्दप्रत्ययः । न विश्वसित् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे । आश्वसेयुर्निशाचरा इति
भट्टौ । अदादिः शप्स्थितिरित्यादि । चष्टे इति स्यादे, सौ लोपः, इति
कलोपः ।

७०६ । चक्षः क्साञ् ख्याञ् ऽरेऽत्यागोससने ।

चक्ष ६।, क्साञ् ख्याञ् ११।, अरे ७।, अत्यागोससने ७।

चक्षः क्साञ् ख्याञ् स्यादरे न तु वर्जने उप्ति अस्ति
अने च । अक्सासौत् अक्सास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु
समचक्षिष्ट ।

७०७ । ठ्यां वा ।

ठ्या ७।, वा ११। ।

चक्षौ चक्षे, चख्यौ चख्ये चचक्षे ।

[१७५] ईड ड ल स्तुतौ । ईटे ।

७०८ । सध्वो रस्ये स् जनोडीशः ।

स ध्व ६।, रस्य ६।, इम् ११।, जन ईड ईश ५। ।

पभ्यः परस्य मस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात् । ईडिधे
ईडिध्वे । [१७६] आम ड ल उपवेशने ।

आस्ते । [५८२] विजादीत्याम् आमाञ्चक्रे ।

[१७७] वस ड ल आच्छादने । वसिता वस्ता ।

[१७८] निमि ड ल चम्बने । प्रणिस्ते प्रनिंस्ते ।

चक्षः क्साञ् । क्साञ् च ख्याञ् च तत् न रीऽर तस्मिन् । त्यागश्च उप् च
अस् च अनयेति त्यागोससनं न त्यागोससनम् अत्यागोससनं तस्मिन् । वर्जने
ऽर्थे उसादौ प्रत्यये विषये च न स्यादित्यर्थः । अरे इति विषयसप्तमी । तेन
विभक्त्युत्पत्ते पूर्वं क्साञ् ख्याञ् । तयोर्जातुबन्धत्वादुभयपदमिति क्साञ् इति
तात्पर्यमध्य इति पाणिनिक्रमदीश्वरौ । दन्त्यमध्य इति केचित् । तत्र षत्वाभावस्तु
दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात् । अक्सासौत् इति यमरमिति इम्सनौ । अक्सास्तेति
एकाजादन्तत्वात् नेम् । अख्यदिति वत्यस्येति ड उस्तेवीत्यालोप उसादौ तु
अचु. नृचक्षा विचक्षण. ॥ ७०६ ॥

चक्षः क्साञ् ख्याञ् च स्यादा ठ्याम् । विषयसप्तमीयम् । तेन आदावादेशे
जानुबन्धत्वादुभयपदम् । चक्षौ चक्षे चख्यौ चख्ये चचक्षे । ईटे इति शपो लुक्
अप्क्षसौरिति डस्य टले ङुभिरिति तस्य टत्वम् ॥ ७०७ ॥

[१७८] सू ड ल प्रसवे । सूते ।

७०८ । सूतेर्न गु ग्याम् ।

सूते ६।, न १।, गु १।, ग्याम् ७।

सुवै । [५७३] वेमूदितौम् वा । असविष्ट असोष्ट ।

[१८०] शौ ड् शयने ।

७१० । शौडो रे गुः ।

शौड ६।, रे ७।, गु १।

शेते शयाते ।

७११ । मान्तो रम् विदस्तु वा ।

मान्त ६।, रम् ११।, विद ५।, तु ११।, वा ११।

शौड. परस्य मस्यान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा ।

शेरते । अशयिष्ट । [१८१] अधौ ड् अध्ययने । अधौते ।

७१२ । गौड टौथ्योर्वा ।

गौ १।, ड ६।, ठौथ्यो ७॥, वा ११।

ड्डो गौ स्यात् वा टौथ्योः परयोः । घेत्वात् न गुः ।

अध्यगौष्ट अध्यैष्ट ।

जन इति जन्मलि चेत्यस्य ग्रहणम् । जनीत्यस्य ज्ञाना व्यवधानात् । व्यति-
जन्निष्य व्यतिजन्निष्वम् ईडिषे ईडिष्वे ईशिषे ईशिष्वे । अप्राप्तौ रिधिरय न तु
नियम । तेन जनिता ईडिता ईशिता इत्यादौ वसोरस्येतीम् स्यादेव वस्ता
वसितेति वेमसहेतीम् वा । प्रणिस्ते इति वालननिसनिन्देति वा णत्वम् ॥७०८॥

सूडल धातोर्गुर्न स्यात् ग्याम् । सुवै इति श्रुध्वीरित्युक् ॥ ७०८ ॥

अगुणनिमित्ते गुणनिमित्ते च रे इत्यर्थ ॥ ७१० ॥

मस्यान् मान्त तस्य । शेरते सविद्रते सविदते । समोगमृच्छेत्यादिना आत्मने-
पदम् । शौड् साहचर्यात् विद इति अदादिक एव । तेन धौ विदङ् गौमासे
इत्यस्य विन्दते इत्यस्य न स्यात् । अशयिष्टेति नेमेकाजित्यत्र शौवर्जनादिम् ॥७११॥

७१३ । ठ्यां गा अड्सनोस्तु वा ।

ठया ७, गा ११ अड्सनी ७॥, तु ११, वा ११ ।

इडो गा स्यात् ठ्या, जेः परे अडि सनि च वा ।

अधिगजे अध्यगौथत अध्यैथत ।

[१८२] दीधी ङं चलु देवने दीमौ ।

७१४ । दीधीवेव्योन णुः ।

दीधी वेव्य ६१, न ११, ण ११ ।

दीध्यै ।

७१५ । लोप्योऽन्तो य्योः ।

लोप्य ११, अन्त ११, य्यो ७॥ ।

दीधीवेव्योरन्तो लोप्यः स्यात् यकारिवर्णनोः । अदीधिष्ट
एवं [१८३] वेवौ ङं चलु ई ल-वत् । [१८४] द्विषौ ज ल वैरे ।

[६७५] द्विषविदातोऽनुस् वा अद्विषुः अद्विषन् । अद्विष्ट
अद्विचत् । [१८५] दुहौ जल दोहने ।

अधुचत् अधुचत अदुग्ध । एव [१८६] दिहौ जल लेपने ।
प्रणिदेग्धि अधिचत् ।

वर्त्तान्न णु प्रथमोपस्थितङ्गस्य परित्यज्य दीर्घकरणादित्यर्थः । अद्यैष्टेति
भूयोऽमिति पुनरन् ॥ ७१२ ॥

अड् च सन् च अड्सनौ जेरड्सनौ अड्सनौ तयो । अड्सनोस्तु
अव्यजीगपत् अध्यापिपत् अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति ॥ ७१३ ॥

दीधी च वेवौ चेति समाहारे दीधीवेवौ तस्य । दीधीवेव्य इति षष्ठ्येक
अन्यथा परसूत्रे यथासंख्य स्यात् । एतयोर्णुर्न स्यात् सर्वत्र दीध्यै एव दीध्यनीय-
मित्यादि । वेव्यै इत्यादि ॥ ७१४ ॥

य च इय यी तयोः । दीध्यते अधीधिष्ट दीर्घे तु दीधीत इत्यादौ अन्तलोपा-
भावे शुद्धीरिति यकारापत्तिः स्यात् । एव वेवौङ् । ईलुग्योरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ

[१८७] ऊर्णुं जल आच्छादने ।

७१६ । वीर्णोः पिङ्गसे णुः ।

वा ११, ऊर्णो ६१, पितृ हस् रे ७, णु. ११ ।

ऊर्णोः णुः स्यात् वा पिति हसे रे । ऊर्णोति ऊर्णोति
(६८०) रपिङ्गस्युत इति त्रिः ।

७१७ । घ्याम् ।

व्याम् ७ ।

ऊर्णोः णुः स्यात् पिति हसे घ्याम् । और्णोत् ।

७१८ । णूव्त्रिष्ठ्याम् ।

णु उव् त्रि ११, व्याम् ७ ।

ऊर्णोः णुः उव् त्रिः एते स्युः ण्याम् ।

और्णवीत् और्णुवीत् और्णावीत् ।

७१९ । नाजन्तादेरादिर्हिः ।

न ११, अजन्तादे ६१, आदि ११, हिः ११ ।

अन्तादिस्थिताचो धो-रादिर्हिर्न स्यात् ।

लोप्योऽन्ती व्यीरिति कृत ज्ञापयति दीधीविव्यीर्न कुवापि वृद्धिरिति तेन णके
आदीव्यक आवीव्यक इति । एतयोर्वैदिकयोः अपि पदसाधन सर्ववर्णानुरोधात् ।
अद्विष्टेति लक्ष्मिषौ अ वैरे जिह्वात् आत् नेपद स्यात् अदिचदिति वृश्च इति सक्
अधुचत अदुर्धतेति गुहृदुहृदिहिति न सि सक् वा ॥७१५॥

ऊर्णोतिर्णु स्यात् पिति हसे रे । पिति कि ऊर्णुतः । यङ् लुकि । और्णो-
नोति और्णोनोति ॥७१६॥

नित्यार्थे विधानम् ॥७१७॥

णश्च उव् च त्रिश्च णूव्त्रिः । सूत्रत्वात् पु स्त्वम् ॥७१८॥

अचौ अन्तादौ यस्य सोऽजन्तादि. तस्य । यथा अटिष्टिषति इतिटिष्टति
उचिखिषति इत्यादौ ॥७१९॥

७२० । स्यादौ नवद्रोऽये ।

स्यादौ ७, न-व-द-र. ७॥, अये ७ ।

स्यादौ स्थिता न व दरा द्विर्न स्युर्न तु ये । ऊर्णुनाव ।

७२१ । डिदिम् वोर्णीः ।

डि त् ११, इम् ११, वा ११, ऊर्णी ५ ।

ऊर्णीः पर इम् डि त् स्यात् वा । ऊर्णुविता ऊर्णविता ।

[१८८] टु जल स्तुतौ ।

७२२ । पिङ्गस्यस्येम् ब्रुवो यङ्लुगुतुस्तो
स्तु वा ।

पित् हस्-रस्य ६, ईम् ११, ब्रुव ५, यङ्लुक् रु-तु-स्तौ ५, तु ११, वा ११ ।

ब्रुवः परस्य पिता हसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेस्तु
वा । स्तुवोति स्तौति, अभिष्टौति न्यष्टावोत् न्यस्तावोत् ।
अस्तोष्ट तुष्टुव । स्तुविता स्तोता ।

[१८९] टु क्षु ल क्षुते । क्षविता ।

[१९०] रु ल ध्वनौ । रवीति रौति । रविता रोता ।

स्य सयोग. तस्यादि सयोगादि. तस्मिन् नश्च वश्च दश्च रश्च ते । न यः अय. तस्मिन् । सयोगादौ स्थिता नवदरा द्विर्नस्यु । यथा उन्दिदिषति उज्जिनिषति अङ्गिदिषति अर्द्धिचिषति । अये इति यकारे परे ये नवदरा. ते यकारेण योगी सयोगादिस्थिता अपि द्वि. स्युरित्यर्थः । यथा ऋ अरार्थते अर्थमाख्यातवान् आरित्यत् इत्यादौ रेफस्यापि द्वित्वम् । अत्रापि अजन्तादेरित्यनुवर्तते । तेन अन्तादिस्थिताची धी सस्यादौ स्थिता ये नवदरास्ते द्विर्न स्युरित्यर्थः । अन्यथा द्राल दद्रौ दिद्रासति इत्यादावपि दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । ऊर्णुनाविति ऊर्णुलजादीना नकार आदौ दन्त्य आसीत् पश्चात् रेफयोगात् मूर्धन्य । तेन रेफ द्वित्वा ण इत्यस्य द्वित्वे पूर्वन्कारस्य तथैव स्थितिः परन्कारस्य तु निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् पुनर्दन्त्यत्वमिति ॥ ७२० ॥

ऊर्णुवितेति इमी द्वित्वपक्षे श्रुद्धीरित्युक् ॥ ७२१ ॥

[१८१] तु ल वृत्ति-हिंसापूर्तिषु ।

तौति तवीति । तोता तविता ।

[१८२] ब्रू जल उक्तौ । ब्रवीति ।

७२३ । पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहस्य ।

पञ्च । १३३, तिप् । १३३, पञ्च । १३३, णप् । १३३, वा । १। आह १।, च । १। ।

ब्रुव' परेषां पञ्चानां तिवादीनां पञ्च णवादयो वा स्युः,
ब्रुवश्चाहः स्यात् । आह आहतुः आहुः ।

७२४ । हस्त थि ।

६।, त । १।, थि ७। ।

आहो हस्य तः स्यात् थे परे । आत्य आहथुः । पञ्चे सुगमम् ।

७२५ । वचोऽरे ।

वच १।, अरे ७। ।

ब्रुवो वचः स्यात् अरे । अवोचत् उवाच ऊचे ।

पिञ्चासौ हस् चासौ रश्चेति पिङ्गस् तस्य । यङ् लुक् यच्चात् स यङ् लुक्
यङ् लुक् च रुश्च तुश्च स्येति तस्मात् । वोभवीति वोभोति रवीति रौति तवीति
तौति सवीति सौति । रुतुसूना छन्दस्येवेत्येके । अभिष्टौतीति गौक् इति
प्रत्वम् । न्यष्टावौदित्यादि सुखुधीरितौमि निविपरिखनूजिति वा षत्वम् । ये किं
अस्तीष्ट इत्यत्र आदौ गुणे ऋस्वरत्वाभावात् न सिलोपः । तुष्टुवेति नेमसुमिति न
इम् । स्तीतेत्यादि वेम्सहेतौम् वा चवितेति नेमेकाज्यत्र जुवर्जनादिम् । रीतेत्यादि
रुदुसुनीस्त्वया इति वेम् । तीतेत्यादि वेम् सहेतौम् वा ॥७२३॥

पञ्चानां तिपा समाहार पञ्चतिप् पञ्चानां णपा समाहार पञ्चणप् आहो-
देशो णवादादेश पञ्च एव । स्थानिवदादेश इति न्यायात् णवादी न द्वित्व थपश्च
नेम् नाप्यतीतकालप्रतीति । तथाच प्राह अ रामं भरतोऽपि धर्म्यमिति
भट्टिः ॥७२३॥

पिङ्गस्ते मित्यत्र ब्रुव स्वरूपग्रहणात् आत्य इत्यत्र न इम् ॥७२४॥

अरे इति विषयसप्तमी । तेन व्या वचादेशे सति वक्तव्यस्य स्येति उग्रत्ययी

ह्यादिः ।

[१८३] हुलि होमे ।

७२६ । ह्यादिः रे द्विः ।

ह्यादि १।, रे ७, द्वि १। ।

ह्यादिविः स्यात् रे परे । जुहोति ।

७२७ । हो वच्यौ ।

ह ६।, व ११।, अचि ७। अणौ ७।, ।

होस्कारस्य व् स्यात् अणौ अचि रे । जुहति जुहुधि ।

भविष्यतीति सम्भाव्य उपप्रत्ययप्रार्ति पूर्यमेव वचादेशः । अन्यत्र अग्रप्रत्ययात्पक्षि-
रुम्भाभ्ये वचादेशः । ततः सवत् ज्ञातवानुबन्धत्वात् उभयपदमिति । यथा अवीचत्
अवीचत उवाच ऊचे ऊचात् वर्धाष्ट इत्यादि । विव्रूति, कटके कृताजनेरिति तु
अग्रविहितकाव्यस्यानित्यत्वात् । एव कृद्धी, कभाव इत्यनेन कप्रत्यये ब्राह्मण ब्रूते
ब्राह्मण ब्रुव । अतएव सममब्राह्मणे दान द्विगुण ब्राह्मणब्रुवे । अधीति शत-
साहस्रमसंख्य वेदपारगे इति पठन्ति ॥७२५॥

ह्यादिविः स्यात् रे परे । जुहोतीति रपिङ्स्युत इत्यत्र द्विवर्जनात् न द्विः ।
हटिस्तु । टालि होमे जिलिभी तु भये स्यात् झीलि तु लज्जे पुलि रक्षणे स्यात् ।
भोक्त्रालि चजने ऋलि गत्या घृलि तु सीके दीपनकृत्याम् । हलि वलात्करणे
लिङ्ग गत्या भवति भर्त्सनकारणे द्युत्याम् । कित लि किर्लि ज्ञाने कथितस्तु
निर्धावनकर्मणि विदित । धन लि धान्दे धिष नि ध्वनेन जन्मलि च तु विदितो
जनने । निजिरलिर्जा शौचे पोषे स्यात् विजिरलिर्जा तु पृथग्भावे स्यात् ।
विष्परलिर्जा तु व्यातौ व्यात्रा दाज नि दाने धाज नि धृत्याम् । भज लि तु
पोषणकर्मणि धृत्या भाडलि शब्दे हाडलि गत्याम् । गालि स्तुत्या ह्यादौ पठिता
विशतिरिति पञ्च च लुपविदिता इति ॥७२६॥

होह, हः तस्य । उवा वाधकीज्यम् । जुहति । अणौ कि जुहानि रे कि

७२८ । पशाम् वा भौ क्री भृ हो छाम् ।

पशाम् १२।, वा १२।, भौ क्री-भृ हो ५।, छ्याम् ७। ।

एभ्य पशाम् वा स्यात् छ्याम् । जुहवामास जुहाव ।

[१८४] जि भौ हि भीत्याम् । विभेति ।

[७००] दरिद्रो डिरित्यादि, विभीतः विभितः विभ्यति
विभयामास विभाय । [१८५] क्री लि लज्जायाम् ।

जिज्जयामास जिज्जाय । [१८६] ष्ट लि पूर्त्तौ ।

७२९ । पृभादे डिः खे रे ।

पृ-कृ-भृ आदे ६।, डि १।, खे ६।, रे ७। ।

पृ-कृ भृ माङ्-हाडा खेडिः स्यात् रे । पिपर्त्तिः ।

७३० । पुर्घौ वा ।

पु' ६।, घ' १।, वा ११। ।

पिपूर्त्तः पिपृतः । पपरतुः पप्रतुः ।

[५७८] शुभत्वात् न एः । [१८७] ओहा कलि त्यागे ।

जहति जहितः जहीतः, जहति ।

जुहुवु । ननु ह्यौ वचीति कृतेऽपि गुणविधेर्विशेषत्वेन बलवत्वात् जुह्वानौत्यादौ
गुणस्यैव प्राप्तौ अणविति सुखार्थमिति काशीश्वर । वस्तुतस्तु हुधातुसम्बन्धुकार-
स्थानिकत्वादज्मावनिमित्तकत्वाच्च विशेषविधिना ह्यौवचीत्यनेन इडस्थानिक-
त्वादज्भस्मनिमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य शुर्वूङ्श्चेल्यस्य बाधित्वात् जुह्वानि इत्यादौ
वकारस्यैवापत्तिरिति अणविलुक्तम् ॥ ७२७ ॥

शित्वाद्रसञ्ज्ञाया द्वित्व पिलाद्गुण । विभयामास विभाय जिज्जयामास जिज्जाय
विभरामास वभार जुहवामास जुहाव । विभ्यतीति अन्तोऽद्वे ॥ ७२८ ॥

पृथ ऋश्च भ्रादिश्च तत्तस्य । भ्रादिस्तु भृप्रभृतिह्रादिगणसमातिपर्यन्त इत्यत
आह भृ माङ्-हाडामिति । पिपर्त्ति इयर्त्ति विभर्त्ति मिमीते जिहीते । रे किं
षपार इत्यादि ॥ ७२९ ॥

पूरिति षष्ठेऽकम् । खे रे इति च नातुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात् ष्टलि पालने इति

७३१ । हाकोऽन्तलोपः ख्याम् ।

हाक ६।, अन्तलोप. १।, ख्याम् ७।

जह्यात् ।

७३२ । हौ डा वा ।

हौ ७।, डा १।, वा १। ।

हाको डा स्याद्वा हौ । जहाहि जह्विहि जह्वीहि । हेयात् ।

[१८८] ऋलिं गत्याम् । इयत्ति ।

[१८९] जन मलि ड जनने । जन्निषे जन्निष्वे ।

[२००] निजिरौ ज लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खि रे गुः ।

निजा ६॥, खिः ६।, रे ७।, गु १। ।

निजविजविषा खेरुः स्यात् रे । नेनेक्ति नेनक्ति ।

ऋस्वान्तस्य दीर्घः स्याद्वा एव सर्वत्र । खमते जिपृलि तु पालने इति दीर्घान्ति स्थितेऽपि दीर्घविधानमस्य सर्वसम्मतत्वात् । पिपूर्त्त इति दीर्घो कृते ऋदिरणा-
विलुखिर्यनच् तथैति दीर्घः । ऋस्वान्तमेव केचित् दीर्घान्त पठन्ति तेन पृथग् घात-
नोपम् । अतएव ऋस्वान्तयङ्गणेनैवास्य यङ्गणात् पृभादेरिति खेडि । पपरतुरिति
दीर्घपत्ते कृतो गु । जह्वित इति दरिद्रो डिरिति डि । जह्वीत इति आह्वी
रिति ई । जह्वीति अन्तोऽद् ई ॥ ७३० ॥

हाको ह् ख्यामिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अन्तलोपगौरव ज्ञापयति हाको ह्मे रे
परे आदौ हिल पश्चात् कार्यान्तरमिति । तेन जह्यादित्यत्र आदौ हिले भ्रमख-
येति खेराकारस्य अकारः । अन्यथा प्रागच्कार्यादचि डिरिति नियमेन पश्चात्
हिले खेरदन्तत्वं न सम्भवतीति । एव जह्वित, जह्वीत इत्यादावपि आदौ हिले
पश्चात् दरिद्रो डिरिति डि आह्वीरिति ईश्च इति ॥ ७३१ ॥

जह्वाह्वीत्यादि आदौ हिः पश्चात् डा डिः ईश्च । इयत्तीति ऋलिं गत्यां
पृभादेरिति खेडि । खेर्योरिति इय् मूलघातीगुणः । एव इयृत इयति । दिपि
येयः ऐयृताम् ऐयुरुः । जन्निषे इत्यादि वैदिकत्वेन व्यत्ययादात्मनेपदे सञ्जीरस्ये-
तीम् ॥ ७३२ ॥

७३४ । न हुडोऽचि ।

न । १।, हुड ६।, अचि ७। ।

हेरुडो णुर्न स्यादचि रे । नेनिजानि । रे किम् । निनेज ।

एवं [२०१] विजिरी ज लि विवेके ।

[२०२] विषिर्लि व्याप्नो । अविषत् अविचत् ।

[२०३] ड् दा ज लि दाने ।

प्रणिददाति । अद इत्यक्तेरालोपः । दत्ते ।

७३५ । व्रो दा-धोर्दे-धे ह्री ।

व्रो ६॥, दा धी ६॥, दे धे । १॥, ह्री ७। ।

वेर्दाजो वेर्धाजो दे धे च स्यात् ह्री । टेहि ।

७३६ । स्या-दोर्डिष्टीमे नणुः ।

स्यादो ६॥, डि , १।, टीमे ७।, न । १। णु , १। ।

स्या-दो डिः स्यात् टीमे, तस्य च न णुः । अदित अदि-
षाताम् ।

[२०४] ड् धा ज लि धारणे पुष्टौ । प्रणिदधाति ।

बहुवचनं गणार्थं गणस्य ह्लाद्युभयपदिसमापकपर्थ्यन्त इत्यत आह निजविज-
विषामिति । किन्तु विजिर्लि जौ इति जान्ती यी धातु स विचिर्लिजौ इति
जान्त कौञ्चित् पठ्यते । तेन विजयद्वयेनैव विचः प्राप्नो विचोऽपि खेरु-
रिति बोध्यम् । नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि । रे कि निनेज विवेज विवेच
विवेष ॥७३३॥

नेनिजानि वेविजानि वेविचानि वेविषाणि । एवं यङ् लुकि लेलिह्रीति
भीमुचीति नवृत्तीति । उड कि जिङ्गयाणि जुह्वानि पिपवानि यङ् लुकि
नेनयीति बीभवीति चर्करीति । रे कि निनेज इत्यादि । अचि कि नेनेक्तीत्यादि ।
अविषदिति विषिर्लिजौ शासलिद् युदिति ड । पचे ह्रश्च इति सक् अविचत् ।
प्रणिददातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३४॥

दाधीरिति डुदाजलि डुधाजलि इति द्वयोर्ग्रहणम् अन्येषा ह्री परे वित्वा

७३७ । धो द धोऽन्तलीपे तथि ।

ध ६।, द १।, घः १।, अन्तलीपे ७।, त थि ७।

धाजो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलीपे सति ।
धत्ते । धेहि । अधित । [२०५] टु डु भृ ज लि भृतिपुष्प्योः ।
विभृतः विभ्रति । विभरामास बभार । [२०६] मा ङ लि
शब्दे । प्रणिमिमीते मिमाते मिमते ।

एवं [२०७] ओ हा ङ लि गतौ ।

अदादि-पादः ।

सम्भवात् । देश धेश देधि इति लुप्त प्रथमादिवचनान् यथासंख्यार्थम् । देहि
धेहि ॥७३५॥

अत्र दासञ्चैव । आस्थित प्रास्थिषाताम् अदित अदिषाताम् अधित अधिषाता
प्रणिदधातौति गदनदेति णत्वम् ॥७३६॥

धत्ते इति आहारीरित्याकारलोपे खेर्दस्य धः । एव धत्तः धत्यः इत्यादि धक्षे
षडे इत्यादौ तु ऋभान्तस्येत्यादिना दस्य धः । धो द धोऽणौ तथि इति कृतेऽपीष्ट-
सिद्धौ अन्तलीपे इति गौरवं कथमिति चेन्न यङ् लुकि दाधीत. दाधीतवान् इत्यत्र
दा मा गे इत्यनेन ङी आदेशे कृतेऽपि दस्य धकारापत्तेः । विभरामासेति
पशामि खेडि^१ । प्रणिमिमीते इति आहारीरिति ईः खेडि^२ः पतपददामेति
णत्वम् । एवम् आते—, मिमाते अन्ते—, मिमते । एव हाङ लि जिह्वीते जिह्वाते
जिह्वते ॥७३७॥

इति अदादिपादः ।

द्वितीयः पादः—दिवादिः ।

[२०८] दिव्य क्रीडायाम्

७३८ । दिव सु तुद रुध क्रादे यन्
न्यनणाः शिङ्हे रे ।

दिव—क्रादे ५।, यन्—ना १३।, शित् १३।, घे ७।, रे ७।

एभ्यो घेऽर्थे यन् नु अ नण् ना एते रे परे क्रमात् स्युः, ते
च शितः । दौव्यति । [२०८] षिव्यु तन्नुसन्ततौ । निषीव्यति ।
न्यषेवोत् न्यसेवोत् । [२१०] नृती य नर्त्तने ।

७३९ । नृत् कृत् चृत् कृत् तदोऽरसोऽसे-
रिम् वा ।

नृत्—तद ५।, अरस' ६।, असे ६।, इम् ११।, वा ११।

एभ्यः परस्यारस्य सिवर्जस्य सस्य इम् स्यात् वा । नर्त्तिष्यति
नर्त् स्यति । सौ तु अनर्त्तीत् । [२११] तसो य भये ।

दिवस्य सुश्च तुदस्य रुधस्य क्रीडति ते आदयो यस्य तस्मात् । यन् च नुश्च अश्च
नण् च नाश्च ते । शिल्करणात् रसज्ञाया अपिद्रत्वात् ङित्वे श्यनादौ परे न गुण ।
एते शपो बाधका । अश्चिति मूर्धन्यकारानुवन्तो रुधादेरन्यादचः परी भवन्नपि
शप' बाधते । अत्र प्रकृतिप्रत्यययोरर्थोभिधाने साङ्गचर्यस्य अनेनैव सिद्धत्वात् शप-
बाधकानां श्यनादीनां साङ्गचर्याच्च अनोऽगुरोधात् क्रादेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन वक्तु-
मुचितत्वेऽपि श्यनादीनामगुरोधात् पञ्चम्यन्तत्वे विरुद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यात् सधः
भेकत्वमिति जैमिनिस्त्वात् । दौव्यति श्यनोङित्वात् गुणाभावे व्यनच्तयीति
दीर्घः । निषीव्यतीति गौक इति षत्वम् । न्यषेवीदित्यादि निविपरिखन्येत्या-
दिना षत्व' वा ॥ ७३८ ॥

[५८४] क्रमक्रमेति श्यन् वा, त्रस्यति त्रसति । तत्रास त्रसतुः
तत्रसतुः । [२१२] जृ इय्यं जरायाम् ।

जीर्यति । अजरत् अजारीत् । जेरतुः जजरतुः । जरिता
जरिता ।

[२१३] शो य निशाने ।

७४० । यन्योश्मादिमिदो लोपघर्णः ।

यनि ७, ओ-श्मादि-मिदः ६।, लोप घर्ण १ ।

ओकारस्य लोपः श्मादेर्घो मिदेर्णः स्यात् यनि । श्यति ।
अशात् अशासीत् । एवं [२१४] एवं ङो य लूनौ ।

[२१५] षो य नाशे । प्रणिष्यति । न्यषात् न्यषासीत् । सेयात्

[२१६] दो य छेदने । प्रण्यदात् देयात् ।

[२१७] राध्यौ ण हिंसे ।

रेधतुः रराधतुः । वधार्थः किम्, आरराधतुः ।

[२१८] व्यध्यौ ताडे । विध्यति । विव्याध, विविधतुः ।

[२१९] पुष्यौल पोषणे ।

[५६५] शासुलिङ्गात् पुषादेर्ङष्टौपे इति ङः । अपुषत् ।

[२२०] श्लिष्यौ श्लिष्ट श्लेषे । अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिष्टत् ।

वृत् कृत् । वृतीय नर्त्तने कृती ध वेष्टे कृतीशप क्विदि इति इयम् । चृत् श हिंसे
ग्रन्थे चृत् कि सन्दीपने इति इयम् । कृदुजधि देवने कृद कि सन्दीपने इति
इयम् । रुदुजधिनार्दरे च । नर्त्तयति नत्स्यति कर्त्तयति कत्स्यति चर्त्ति-
ष्यति चत्स्यति कर्द्दयति कृत्स्यति तर्द्दयति तत्स्यति सौतु अनर्त्तौदित्यादि ।
जीर्यतीति ऋदिरणाविति इर् व्यनच्तयीति दीर्घः । अजरदित्यादि शासलिङ्ग-
द्युदिति ङे दृशोरिति गुणः । पचे सौ पे वक्षि । जजरतुरित्यादि ऋतीशुः पचे
खिलीपादि । जरतीतेति इती वेम इति दीर्घः ॥ ७३९ ॥

ओश्मादिश्च मिद च तत्तस्य । लोपस्य घर्ष ण्येति । ऋति ऋति श्यति

[२२१] रधू ल पाकहिसयोः ।

७४१ । नुण् रधो मुचां नश्मसजो रभ-
लभोऽनठीमच्ये भस्यरठ्यचि ।

नुण् । १।, रध ६।, मुचा ६॥, नश् मसज्. ६।, रभ' लभः ६।, अनठीमचि ७,
ए ७, भसि ७, अरठ्यचि ७ ।

रधष्ठौवर्जे म्वर्जे ऽचि । मुचादेरत्ये, नश् मसजोर्भसे, रभ-
लभोरठोवर्जे ऽचि, नुण् स्यात् । अरन्वत् । रधिता रद्धा । व्यान्तु
ररन्विव रेध्व, ररन्विम रेध्व । [२२२] ढ्यू जिल्ल प्रीणने ।
अतर्पीत् अत्राप्सौत् अताप्सौत् अतपत् । एव [२२३] ढ्यु
इजि हर्षाहङ्कारयोः । [२२४] मुह्यू जिल्ल वैचिच्ये ।

मोहिता [१७८] मुहां घड् वामौ । मोग्धा मोढा ।

स्यति शनादिश्च । शमु अमू दमुश्चापि चमु तमु भमुश्च क्तमुमदीति च मनौषिभि-
र्निगदित शनादिर्गण । शाम्यति श्याम्यति दाम्यति चाम्यति ताम्यति भ्याम्यति
क्ताम्यति मायति । मिदस्तु मेयतीति । अशादित्यादि घेशाच्छासान्नेति. सेलुंक् ।
पचे यसरमेति इम् सनौ । प्रणिष्यति इति दामासोहन इति णत्वात् गौक इति
षत्वम् । न्यषादित्यादि घेशाच्छासान्नेति से पेलुंक् वा अस्यपीति षत्व सेयादिति
दामा गै इति डे प्रख्यदादिति भूस्थापिवेति सेलुंक् पतपददामेति णत्वम् ।
देयादिति दामागै इति डे । रेधतुरिति अनेकार्थत्वादिह राधेर्वधार्यत्वे विधि-
बलादातीऽप्यत्वम् । अरराधतुरिति । आराध्यते सेवार्थत्वात् । विध्यतीति
ग्रहस्पदाद्योरिति जि. । विव्याधेति व्यथग्रहेति जि । विविधतुरिति व्यथग्रहेति
खेजिं ग्रहस्पदाद्योरिति मूलस्य जि । अस्त्रिषत् इति पुष्पादित्वात् ड । अस्त्रिच-
दिति ह्रस्व इति सक् ॥७४०॥

न ठी अठी अठ्या इम् अठीम् नास्ति अठीम् यत् अनठीम् अनठीम् चासौ
अच्चेति अनठीमच् तस्मिन् । अनठीमचि रथ ठी च रठ्यौ न रठ्यौ अरठ्यौ तथोरच्
अरठ्यच् तस्मिन् । अनठीमचीति रध्यते ठीमि सामान्ये अचि च नुण् स्यादित्यर्थः ।
यथा ररन्विव ररन्विम ठा अचि ररन्व अन्याचि रन्वयति अरन्वि रन्वन्म् ।
अठीमिति तु रषादित्वादिमि रधिष्यति रधिता रधितव्यम् । किञ्च ठीमचि

[२२५] नशल् य नाशे ।

७४२ । नश नेश वा डे ।

नश १२१, नेश १२१, वा १२१, डे ७ ।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनग्धा प्रनष्टा । [५४८] अशा-
न्तत्वात् न ण् । [२२६] शम् अय इर् उपशमे । प्रणिशाम्यति ।
[२२७] क्लस्य भिर् ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति । [२२८]
अस्य इर् क्षेपे । आस्यत् । [२२९] यस्य इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अन्यत्र । प्रयस्यति ।
[२३०] लुभ्य इर् गार्ह्ये । लोभिता लोब्धा । [२३१] जीर् य
मिटा स्नेहे । [मिद्यति । [मिदर्णः] [२३२] सू यो ड सूतौ ।
अमविष्ट असोष्ट । [२३३] ओ ढीङ य क्षये ।

इत्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अचत्वादेव ठीम प्राप्ती ठीमो ग्रहणादेव अनिमो वर्जने च त
गौरव ज्ञापयति रच्यते पुषादित्वात् डे नुणि कृते हमुङ् न इत्यनेन नस्य लीपी
न स्यादिति । तेन अरन्धदित्येव न च नुण्कारणसामर्थ्यात् नलीपी न स्यात् इति
वाच्य रन्ध्रयतीत्यादौ नुण् सामर्थ्यकत्वात् मुचामिति बहुवचन गणार्थम् । गणश्च
मुञ्चति लुम्पि लिम्पी च विन्दि' सिञ्चति क्लन्तौ । खिन्दति. पु सतिश्चैव मुचादावष्ट-
धातव इति । मुचादेरत्ये इति तुदादित्वात् जाते शप्प्रत्यये परे इत्यर्थः तेन मुञ्चति
इत्यादि । अन्यत्र घञि मोकः । नशमसृजोर्भसे नष्टा नङ्क्ष्यति मङ्क्ता
मङ्क्त्वा मङ्क्ष्यति । रमलभीस्तु रमयति अरम्भि आरम्भ. लम्भयति अलम्भि
आलम्भ रठो रठौतु रभते रभि लभते लेभि । अताप्तीदित्यादि ज्षि ढष्णू प्रीणने
दि कृषच्छेति सिपच्चे ऋकारस्य वृद्धिः । वट्रोऽकिदिति रेफपच्चे अवाप्तीत् रषा-
दित्वात् इम् गुणपच्चे अतर्पीत् पुषादित्वात् डे अष्टपत् । मोहितेति रषादित्वा-
दिम् वा । पच्चे मुक्तादित्वात् घडि मोग्धाघडोऽप्राप्तिपच्चेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चादौ
गुणे ह्रीढीभाविति ह्रस्व ढे ढभात्तयोर्धो ध इति तकारस्य धे घुभिरिति घस्य ढे
द्वीद्वि' इति ढलीपे पूर्वङ्गखालाभात्त दीर्घ मोढा ॥ ७४१ ॥

नश । नश् ल नाशे इत्यस्य नेश् स्याद्वा डे । प्राणेशत् इत्यादि शान्तनशेति
णत्वम् । नशितेति रषादित्वात् इम वा । पच्चे नशमसृज इति नुणि शङ्काजिति

७४३ । दीङ्घ्रां यन् यव्णौ डा सनि तु वा ।

दीङ् ६१, व्या ७, यन् ११, यव्णौ ७, डा ११, सनि ७, तु ११, वा ११ ।

दीङः व्या यन्, यपि णौ च डा, सनि तु वा स्यात् । अदास्त दिदीये । [२३४] जनौ म्य ङ प्रादुर्भावे । जायते ।

७४४ । जनवधः सेमसोऽकमवमाचमो-
ज्णित्क्वदिणि खोऽमयम विश्रमस्तु वा ।

जनवध ६१, सेमभ. ६१, अ-कमवमाचम ६१, ज्णित् क्वदिणि ७, ख ११, अम-यम-विश्रम ६१, तु ११, वा ११ ।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम वर्जस्य खः स्यात्
ज्णिति क्विति इणि च, अम यम विश्रमस्तु वा । अजनि अज-
निष्ट जज्ञे । [२३५] दौ पौ ङ्य ऋ दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । एवं [२३६] पूरौ ङ्य प्यायने ।

[२३७] पथौ ङ गतौ ।

[६४२] पदस्तनीण् घे इति । प्रखपादि अपत्ताताम् ।

[२३८] बुध्यौ ङ अवगमने । अबोधि अबुद्ध ।

[२३९] नहौ जय बन्धे । [२४०] नहौ धङ्भौ । अनात्सीत् अनद्ध ।

इति दिवादिपादः ।

पङ् तस्य टले प्रनष्टा । पचे गुणि मुह्यादित्वात् घडि दभादिति तस्य घे भूप्
भसीरिति घस्य गी नस्यानुस्वारि तस्य च ङकारि प्रनङ्ग्भा अशानत्वात् न ण् ।
प्रथिशास्यति इति वपवद्भ्रमचौति णत्वं शमादित्वात् दीर्घः । क्ताम्यतीति क्रम-
कमेति श्यनि शमादित्वात् दीर्घः । आस्यदिति अस्य इर चेपे वक्तव्येति ङे वक्तव्य-
श्रिपतामिति अस्स । लोव्या इत्यादि वेमसङ्घेतीम् वा । मेव्यति इति यन्मो शजा-
दीति गुणः । असविष्टेति वेमूहितीम् वा ॥ ७४२ ॥

यप् च शुश्च यव्ण सूत्रादेकत्वं तस्मिन् । दिदीये दिदीयाते । यपि प्रदाय
श्रिति गुणसाधनयोग्यः । अदास्त दास्यते दापयति दाता । सनि दिदासते
दिदीषते । जायते इति श्लादानेति जा ॥ ७४३ ॥

तृतीयः पादः—स्वादिः ।

[२४०] शु ज न वन्धे ।

सुनोति अभिषुणोति सुनुतः सुन्वन्ति । [६३२] सुस्तु-
धोरितीम् । व्यषावौत् । असविष्ट असोष्ट । सुषुविव । विसवि-
थति विसोथति । ५७२ स्यान्तत्त्वात् न षः ।

[२४१] डु मि ज न क्षेपे ।

७४५ । मिम्योर्यव्णौ डाऽखललि लियस्तु वा ।

मिम्यो ६॥, यप्णौ ७, डा ११, अ खल अलि ७, लियः ६, तु ११, वा ११ ।

अमासीत् प्रथमास्त ।

जनश्च बध् च जनवध् तस्य कमश्च वमश्च आचम् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र स
तस्य । सेम् चासौ अम् चेति सेमम् तस्य । ज च णच्, जणौ जणावितौ यस्य स जणित्
ज्णिञासौ कृञेति जणित्कृत् जणितकृञ इण् च जणित्कृदिन् तस्मिन् । यथा
ज्यणि जन्य बध्य घलि जन बध् णकि जनक इणि अजनि अवधि । सेनोऽमन्तस्य
तु । घजादौ शम शमक अशमि । सेम कि गामुक. अगामि । कामादेस्तु काम
वाम आचाम । आचम कि चम विचम । अमादेस्तु अम आम यम याम
विशम. विशाम विशमयइणात् अम प्रश्म इत्यादिषु नित्यम् । अजनीति पद
स्तनीष् वे इति इण् । पत्वे व्यां सि अजनिष्ट जञे इति हनगमेत्युङ् लोप ।
अदीपीति पदस्तनीष् वे इतीष् वा प्रथमादीति गदनदपतपदेति णत्वम् । ननु
अनुङेत्यादौ सेलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् भ्रमान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकार
कथं न स्यादिति चेत् सत्य त्यलोपे सति त्यस्वरूपेण विहितं कार्यं तदेव स्यात् न तु
प्रथमस्य वर्षाविहितम् इति । अनात्सीदिति अनिमत्वात् वृद्धि अनङ् इति नङ्गो
घङ् भौ इति घङ् ॥ ७४४ ॥

इति दिवादिपाद ।

अभिषुणोति इति गौक इति पत्वे ष्रुर्णु इति णत्वम् । सुन्वन्ति शुभ्रोरिति व ।
व्यषावौदिति सुस्तुधोरितीम् अस्यपीति षत्वम् । असोष्ट इत्यादि देमुदितौम

[२४२] चि ज न चित्याम् ।

७४६ । चेः किर्वा सन् ठ्योः ।

चे' ६।, कि' १।, वा १।, सन् ठ्यो ७॥ ।

चिकाय चिचाय । चिक्ये चिच्ये । [२४३] स्तृ ज न स्तृती ।

७४७ । स्याद्यृ-दृ-दु-रस्कुर्वेम् सन्मदीसिः ।

स्यादि-ऋत्-ऌत् वु' ५।, अस्कु' ५।, वा १।, इम् १।, सन्-मदीसि' ६। ।

स्त्ववर्जं स्याद्यृदन्तात् ऋदन्ताच्च वृजो वृडश्च सनो मे स्थितयो-

र्दीस्योश्च इम् स्यात् वा । अस्तरिष्ट अस्तृत । स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ।

[२४४] वृज न वृती । अवारीत् । अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत ।

ववरिथ ववृव । वरिषीष्ट वृषीष्ट । [२४५] धु ज न कम्पे ।

[६२३] सुस्तुर्धोरितीम् । अधावीत् [२४६] हि न वर्द्धने गती ।

प्रहिणोति ।

सुषुविव इति रुदसुनीस्त्वया इति इम्निषेधात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम्
क्विलादिति पत्वे अुधोरिल्युक् ॥ ७४५ ॥

डुमिज् न चेपे मीड्यतु मीजग् वधे मी कि गत्या विशेषानभिधानात् । एषां
यपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च डा स्यात् । न तु खलि अलि च । लियस्तु यपि
गुणसाधनयोग्यं च डा स्याद्वा । यथा प्रमाय माता मान मास्यति मापयति ।
खललोस्तु दुर्मय मय लियस्तु प्रलाय प्रलीय लाता लेता इत्यादि ॥ ७४५ ॥

चे किर्वा स्यात् सनि ठ्याच्च । चिकाय चिचाय चिकीषति चिचौषति ॥ ७४६ ॥

स आदिर्घस्य स स्यादि स्यादिश्चासाहश्चेति स्याद्यृत् 'स्याद्यृञ् ऋञ् वृश्चेति
स्याद्यृदृदृ तस्मात् । नास्ति स्तृयत् सीऽस्तृ तस्मात् । ढी च सिञ्चेति ढीसि ने ढीसिः
मदीसि । सन् च मदीसिञ्चेति तस्य सर्वत्र पुस्तं सूत्रत्वात् । यथा तिस्ररिषति
तिस्रौषति स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत । इगुडुरिति कित्त्वान्न गुणः ।
तितरिषति तितौषति तरिषीष्ट तृषीष्ट अतरिष्ट अतीष्ट । विवरिषति वुवूर्षति
विवरिषते वुवूर्षते वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवृत । अस्तु, कि सञ्चिकीर्षति
सस्त्रुषीष्ट समस्त्रुत । अवारीदिति नेमेकाजा इत्यत्र ववर्जनात् इम् । अवरीष्ट इति
वृती वे' मी घ' इति दीर्घः । ववरिथ इति नेमत् स्थप इत्यत्र ववर्जनात् इम् ।

७४८ । हेः खिरनङि घिः ।

हे. ६।, खे ५।, अनङि ७, घिः १। ।

खेः परस्य हेर्घिः स्यात् न तु अङि । जिघाय ।

[२४७] कवि न कतौ हिंसे ।

७४९ । कविधिव्योः कृधी श्रौ ।

कवि धिव्योः ६॥, कृधी १॥, श्रौ ७। ।

कृणाति अकृण्वीत् [५६८] अतएवेदितो नृण् । चकृण्व ।
कृण्विता कृण्वीत् । [२४८] दन्भु न दम्भे । देभतुः ददम्भतुः ।

७५० । अन्य-ग्रन्थ-दन्भां यपि न-लीपो वा ।

अन्य-ग्रन्थ दन्मा ६॥, यपि ७।, नलीप १।, वा १। ।

देभिश्च ददम्भिश्च । [२४९] धिवि न प्रीतौ । धिनोति । [२५०] अश्रु
ड न व्याप्ति सहत्योः । [५८०, स्यान्तादादिति खेरान् । आनये ।

इति स्वादिपादः ।

ववर्षति नेमसुम इति नित्य इमी निषध । अधावीदिति सुस्तुधीरिति इम् । प्रहि
णोति इति मौनाहिनानिति णत्वम् ॥ ७४७ ॥

जिघाय जिघीषति जेघीयते । अङि तु अजीहयत् ॥ ७४८ ॥

कविधिव्योर्विभक्त्युत्पत्ते पूर्वम् इदनुवन्धत्वात् नृणि कृते तस्यापि धात्ववयवत्वात्
गौ परं तत्सहितयोरादश । कृणाति इति ष्रुर्ण इति णत्वम् । अकृण्वीदित्यादौ
वकारस्य दन्त्यत्वेन भक्तत्वाभावात् तस्मिन् स्त्रीर्नृण्यनेनानुसारी न स्यात् ष्रुर्ण
इति णत्वम् । देभतुविति स्यात् उपदिदिति कित्त्वपच्चे नलीपे दम्भभागत्वाभात् खि-
लीपादि ॥ ७४९ ॥

अन्यस्यप् कित् वेति कृतेऽपीष्टसिद्धौ यपि नलीप इति गौरवम् कथयति चैत्र
दम्भिकनीदे इति इदनुवन्धचुरादर्जेरनित्यपच्चे देभिश्च इत्यत्र यप किञ्चेति पच्चे इदि-
क्षातीर्नर्लापनिषधात् हमुङ् न इत्यस्याप्राप्तौ चुरादर्जेरनित्यत्ववीजं चुर्भ्यो जिरित्यत्र
हृश्च स्पष्टायम् । आयय शत्रयिथ ग्रेयिथ जग्रयिथ देभिश्च ददम्भिश्च ॥ ७५० ॥

इति स्वादिपादः ।

चतुर्थः पादः—तुदादिः ।

[२५१] तुदौ ज श व्यथे । तुदति तुदते ।

[२५२] भ्रसृजौ ज श पाके । भृजति भ्रमाक्षीत् ।

७५१ । भ्रसृजोऽरे णौ भर्ज वा ।

भ्रसृज ६।, अरे ७।, णौ ७।, भर्ज ११।, वा ११।

वभर्ज वभ्रज्ज वभर्जो वभ्रज्जे ।

[२५३] सुच लौ ज श प मोक्षे ।

[७४१] नुण् रध इति नुण् । सुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त ।

[२५४] जि लिपौ ज श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । [२५५] षिचौ ज श प उच्चषे ।

निषिञ्चति । न्यषिचत्, न्यषिचत न्यषिक्त । निषिषेच ।

[२५६] क्तौ शप छिदि ।

[७३८] नृत्कदितीम् वा, कर्त्तिथ्यति कर्त्त्यति ।

[२५७] यू श क्षेपे । विषुवति व्यषावीत् ।

[२५८] व्रश्चूश् च्छेदे ।

वृश्चति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । व्रश्च व्रश्चतुः ।

तुदतोत्यादि शप्रत्ययस्य छित्त्वात् न गुणः । भृजतीति ग्रहसंपाद्योरिति जिः
भ्रमाक्षीदिति स्यादे सलोपि शृङ्गाजिति षडि षटी कः से अनिमत्वाद् वडि ॥७५०॥

भ्रसृजौ भर्ज वा स्यात् अरे गुणसाधनयोग्ये । भ्रसृजधातोः परेऽप्रत्यये जिज्जाति
गुणिनी रस्त्रासम्भवात् एव णौ इत्युक्तेऽपि अरप्राप्तौ अरे इत्युक्तं ज्ञापयति कचित्
अरे गुणिन्यपि भर्जादेशो न स्यादिति तेन ठागम् भ्रमाक्षीदित्यादिकमेव । वभर्जो
इति ठाग एकारस्य स्यात् व्यपित् किञ्चिदिति कित्वाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति
भर्जादेशः पक्षे वभ्रज्जे कित्त्वेऽपि ठाग नवे प्रच्छामिति जनिर्विषेधः । सुञ्चतीति
सुच्चादित्वात् नुण् । अमुचदिति लुदित्वात् ङ् । अमुक्तेति आत्मनेपदे ङ् स्या-
प्राप्तौ सि । औदित्वादिसोऽभावे इगुङुरिति सेः कित्त्वान्न गुण ततः सेलोपः ।

[२५६] ऋच्छश्च गमनमोहकाठिन्येषु ।

७५२ । ऋच्छो गुष्ठग्राम् ।

ऋच्छः ६।, गुः १।, ठग्राम् ७।

आनर्च्छ । [२६०] कृश्च विच्छेपे । [६२८] ऋदिरणा-
विति इर् । किरति । चकरतुः । करीता करिता ।

७५३ । प्रत्युपोपात्कः सुम् हिंसाच्छेदे ।

प्रति उप उपात् ५।, कः ६।, सुम् ११।, हिंसा च्छेदे ७।

प्रत्युपाद्विसायाम् उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात् । प्रति-
स्किरति उपस्किरति ।

अलिपदिति वक्तव्येति ड । अलिपत अलिहेति लिब्धस्तु मे इति वा ड ।
निषिञ्चति इति मुचादित्वात् नुष् गौक इति षत्वम् । न्यषिचतेति लिब्धस्तु मे
इति ङी वा निषिषेच दशस्थादेरिति षत्वम् । विषुवति इति गौक इति षत्व
शुद्धोरित्युव् । व्यधावीदिति वेमूदित्यत्र सूतिसूयग्रहणात् अस्मान्नित्यमिम् । वश्च
वीति ग्रहस्वपाद्योरिति जि । अब्राह्मीदिति इमीऽभावपच्चे शच्छजेति षडि
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्त्यत्वे
स्यादे सोलोप षटी क से इति के किलादिति षत्वे अनिमत्वात् षडि । वव्रश्चतु-
रिति ठग्रा नवेप्रच्छाम् इति जेनिषेध ॥ ७५१ ॥

ऋच्छो गु स्यात् ठग्राम् । सर्वत्र गुपादौ बलवत्त्वादादौ ङीऽच इति द्विर्भावं
लघुङ्गीऽभावात् अनुसादेश कित्वादप्राप्तौ ठीमादविधिरयम् । न च प्रकृते पूर्व
पूर्वं स्यात् अन्तरङ्गतर तथा इति न्यायात् गुणस्यैव बलवत्त्वमिति वाच्यम् । विच्छा
यति इत्यत्र गुणादपि विशेषत्वेन द्विर्भावस्य बलवत्त्वदर्शनात् । आनर्च्छ आनर्च्छतु
आनर्च्छुरित्यादि । चकरतुरिति ऋतो गु कित् ठग्राम् इति गुण । करीतेति
भृतोवेमोर्घोऽठीति वा दीर्घः ॥ ७५२ ॥

प्रतिश्च उपश्च प्रत्युप प्रत्युपश्च उपश्च प्रत्युपोप' तस्मात् । हिंसा च छेदश्च
हिंसाच्छेद तस्मिन् । प्रतिस्किरति द्विनस्तीत्यर्थः । परि नि वि सेवधुमेति उत्तेर्न
अ उपस्किरति द्विनस्ति द्विनचि वेत्यर्थः ॥ ७५३ ॥

[२६१] ढन्प श प्रीणने ।

७५४ । ढन्पां न-लुक् वा श-णौ ।

ढन्पा ६॥, न ।१। लुक् ।१।, वा ।१।, श-णौ ७ ।

ढन्प तुन्प ढन्फ तुन्फ रिन्फ गुन्फ ढन्भ उन्भ शुन्भां
नकारस्य लुक् वा ष्यात् शै णौ च । ढपति ढम्पति
[२६२] चृती श प हिंसे । चर्त्तिष्यति चर्त्त्यति । [२६३] प्रच्छौ
श झीप्से । पृच्छति । अप्राचीत् । पप्रच्छ पप्रच्छतुः ।

[२६४] सृजौ श विसर्गे ।

अस्माचीत् । ससर्जिथ सस्रष्ठ । [२६५] टु मसृजौ श स्नाने ।
मज्जति अमाङ्गौत् । [२६६] सृशौ श सृशि ।
अस्माचीत् अस्मार्चीत् असृक्षत् । [२६७] विच्छ श गतौ ।
विच्छायति विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छीत् ।
[२६८] सृशौ श सृशि । अस्माचीत् अमार्चीत् असृक्षत् ।
[२६९] इषु श वाच्छे ।

इच्छति [६०६] वेमसहेतौम् वा, एषिता एष्टा ।

बहुवचनं गणार्थं गणश्च । ढन्पतिः ष्टन्फतिश्चैव तुन्फतिस्तुम्फतिस्तथा । तुम्फति-
ढन्फतिश्चैव रिन्फति शुन्भतिस्तथा । उन्भतिश्चैव विज्ञेयस्तुन्पादिर्नवभिर्गणः ।
एषां नस्य लुक् ष्याद्वा शप्रत्यये परे गुणसाधनयोग्यप्रत्यये परे च इत्यर्थः । शै यथा
ढपति ढम्पति ढफति ढम्फति तुपति तुम्पति तुफति तुम्फति गुफति गुम्फति ढफति
ढम्फति रिफति रिम्फति शुभति शुभति उभति उभति । णौ यथा तर्पयति ढम्प-
यति तर्पयति ढम्फयति तोपयति तुम्पयति गोफयति गुम्फयति दर्फयति ढम्फयति
रेफयति रिम्फयति श्रीभयति शुभयति श्रीभयति उभयति । गवि कर्त्तरि प्रासुन्-
पते सम्बक्तव्यः । प्रस्तुम्पति गौ । अन्यत्र प्रस्तुम्पति अश्व । पृच्छतीति यद्वस्त्रपाद्यो-
रिति जिः । अप्राचीदिति शङ्काजेति षडि षडो. क. से के अनिमत्वात् वृद्धि ।
पप्रच्छतुरिति ठा नवेप्रच्छाम् इति जेनिषेधः । अस्माचीदिति सृजदृशीसु नित्यनिति
च्छद्. । ततो वृद्धिः । ससर्जिथ इत्यादि सृजदृशेति वेम् । अमाङ्गौदिति तुर्ष रध्

[२७०] कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां ण्वी ञ्णिति ।

कुटा ६॥, ण्वी १॥, ञ्णिति ७ ।

कुटादेर्ण्विञ्च स्यात् जिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत्
चुकोट । [२७१] व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः ।

इति नुण् स्यादे सीलोप' चृङ्ङिति कुडि नस्यानुसारे ञपे ञन्नी । अस्याची-
दित्यादि ह्रस्वस्यस्येति सिर्वा वद्रीऽकिदिति ऋद्री वा सिरप्राप्ती सक् । विच्छा-
यतीत्यादि विच्छास्तुतिपण इति बाय । आद्यान्तत्वात् सनञ्गादिर्धु पुनर्धातु-
सञ्ज्ञाया तिप्श्रपौ आयस्याप्राप्तिपच्चे श एव । तेन विच्छायन्तो कुले स्त्री वा इत्यव
अपयन इति नुण् । विच्छती विच्छन्ती कुले स्त्री वेल्व आदीपोरिति नुण् वा ।
अस्याचीदित्यादि पूर्ववत् इच्छतीति स्यादानेति इच्छादेश ॥ ७५४ ॥

अ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य ञ्णित् तस्मिन् । जित्णित्ती, परयी
गुणवद्गी सिद्धौ पुनर्विधान नियमायम् । तेन कुटादीना जित्णिङ्गाम् अन्यत्र
गुणवद्गी न स्त इति नियम । जित्णित्तीस्तु गुणसामग्र्या गुण वद्विसामग्र्या
वद्वि स्यादित्यर्थ । यथा कुट शि कौटिल्ये इत्यादीना अकुटीत् कुटिप्यति कुटन-
मित्यादौ न गुण' । नू शि स्रवने इत्यादीनाम् अनुबोदित्यादौ न वद्विर्न च गुण' ।
अगुणत्वादुक् च । एवं लुविष्यति लुवनमित्यादौ च बोध्यम् । जित्णित्तीस्तु
कोटयति चुकोट इत्यादौ गुण एव । नावयति नुनाव इत्यादौ वद्विरेव । कुटा-
दिश्च कुटि छुटि चुटि तुटि पुटति च्छुटयस्तुटि मुटि लुटि कुडति गुडय, छुडि
कुडि तुडि घुडि भुडति द्रुडय, स्फुडि बुडि लुडति स्युडति स्फुडय । व्यचशि-
व्याजे कुचि गुजि हुडय' चुलि गुरति च्छुरति पुडि वुडय । स्फुरति स्फुलती ह्रड
ह्रडि रुफयः । कूगूनूदीर्घा, सकलाः कुवतिगुंवतिधु'वतिचैते ऋसान्ता इति धौरी-
वृते । दाक्षत्वारिंशत्सख्याता धातव एव कुटादावुदिता । लिखतिर्मिलति-
र्वाविद्ध कश्चित् व्यख्यातामिति वदति विपश्चित् । तेन लिखितुं विश्वसृजोऽपि
अक्तिङ्गानिरित्यादि एवं लिखन लेखन लिखितव्य लेखितव्यम् इत्यादयः प्रयोगाः ।
एवं मिलिष्यति । महापातकिनः मक्षमिलितव्य न तै, सद्द इत्यादि । एवञ्च

७५६ । व्यचो जिरञ्णि दसि ।

व्यच ६।, जिः १।, अञ्णिदसि ७।

विचिता । [३७२] वुट शि च्छेदे । वुट्यति वुटति ।

[२७३] स्फुर शि स्फूर्त्तौ । निष्फुरति निस्फुरति ।

एवं [२७४] स्फुल शि स्फूर्त्तिं चलनयोः ।

[१७५] नू शि स्तवने । अनुवीत् । नुनाव ।

[२७६] मृ ड श मृतौ ।

७५७ । मृडष्टौव्ये मम् ।

मृड ५।, टीब्बो ७।, मम् १।

व्या व्यामत्ये च मृडो म स्यात् । [६२०] ऋद्रिः शयक् ढी-
पे । म्रियते, अमृत, मृषीष्ट । एषु किम् । ममार, मरिष्यति ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर इति जयदेव । विचतीति
ग्रहस्वपाद्योरिति जि विविचतुरिति व्यथग्रहेति खेजिं, ग्रहस्वपाद्योरिति मूलस्य
जि ॥७५५॥

अ च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य स ज्णित् । जिणञ्च अस् च ज्णिदस्
तस्मिन् । व्यचो जि. स्यात् न तु जिति णिति असि च । विचिता विचिष्यति
विच्यते विव्याच विविचतु । ज्णिदसि तु व्याचयति व्याचक' उरुव्यचा चुच्यतौति
क्रमकमेति श्यन् वा । निष्फुरति विष्कुम्भेति षल वा । अनुवीदिति कुटादित्वात्
गुणवृद्धीनिषेधेभ्यश्चोरित्युक् ॥७५६॥

टी च ढी च अञ्च टीब्ब' तस्मिन् विषयसप्तमीयम् । मृडो ङित्वेऽपि व्या व्याम्
अत्ये च विषये म स्यादिति नियम । म्रियते म्रियेत अमृत मृषीष्ट अन्यत्र ममार
मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत् केचित्तु मृडो डानुबन्धाभावेऽपि टीब्बे मविधाना-
दन्यत्र परस्मैपदे सिद्धे ङित्कारणादात्मनेपदस्य प्राप्ते परस्मैपद कुत्रचिन्नवति ।
आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिना क्वचिदिति न्यायी लभ्यते तेन स एवाय नागः
सहति कलमेभ्य. परिभवमिति । विद्या धन मनुष्याणा मृतेऽप्यनुगच्छते इत्यादि
सिद्धिमित्याहुः ॥७५७॥

[२७७] ओ विजो ड श भौ-कस्ये ।

७५८ । विजेणुर्नेमि ।

विजे ६।, ण १।, न १।, इमि ७।

विजेणुः न स्यात् इमि । अविजिष्ट ।

इति तुदादिपादः ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

अथ द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—रुधादिः ।

[२७८] रुधिरौ ध जि जावरणे । रुणद्धि ।

७५९ । नणो न्नेऽणौ ।

नण ६।, न् १।, रे ७।, अणौ ७।

नणो नकारः स्यात् अणौ रे । रुन्धः रुन्धन्ति । अरुणत्, अरुणः

अरुणत् । अरुधत् अरौक्षौत् । [२७९] छृ दु ज धिर् देवने ।

[७३९] छर्द्दिष्यति छर्द्ध्यति । एव [२८०] छृदु ज धिर्नादरे ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

विजे किदिमित्यनेनैवेष्टसिद्धौ णुर्नेमीति गौरव स्पष्टार्थम् । अविजिष्ट विजिष्यते विजिता ॥७५८॥

इति तुदादिपादः ।

रुणद्धीति रुध तिप् नण् ढभात्तयोरिति तस्य धे भप्भसोरिति धस्य दः ष्रुणं इति णत्वम् ।

अरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम् । रुन्ध इत्यादौ दकारस्य वा लोपः । इति पूर्वमुक्तं वयाणामेकवर्ग्याणां मध्यमस्तत्र लुप्यते इति प्रमाणात् । णत्वाभाव-
वीजनं ष्रुणं इत्यत्र लिखितम् । अरुणदित्यादि ह्रसाद्गामिति सेलोपे भप्भसो-
रिति धस्य तो दी वा । पक्षे घ्या सौ रवादधोरिति धस्य रेफे रेफस्य विसर्गः ।
उभयत्र ष्रुणं इति णत्वम् । अरुधदित्यादि इरित्वात् डी वा । पक्षे घ्या सौ
औदित्वाच्चे भ्निमत्त्वात् वृद्धिः । छर्द्दिष्यतीति दृत्कृदितीम् वा ॥७५९॥

[२८१] त ह्र ध हिंसे ।

७६० । तहः इण् पिङ्गसे ।

तह ६।, इण् १।, पित् हस् रे ७ ।

तहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे । तणेढि तण्डः
तंहन्ति । अतर्हीत् अतृचत् ।

[२८२] हिसि ध कि हिंसे ।

७६१ । नणो न लोप्यः ।

नण ५।, न १।, लोप्य १। ।

हिनस्ति [२८३] अनृज्ध जि व्यक्ति गति स्रक्षणे । अनक्ति ।

७६२ । अञ्जः सेरिम्पे ।

अनृज ५।, से ६।, इम् १।, पे ७ ।

अनृजः परस्य से इम् स्यात् पे । आञ्जीत् आनञ्ज ।

[२८४] जि इन्धो ङ ध दीप्ती । इन्धाञ्चक्रौ ।

इति रुधादिपाठः ।

पिङ्गासौ हस् चासौ रश्नेति पिङ्गस्र तस्मिन् । अत्राप्यरे नणोऽसम्भवात् रे इति
स्पष्टार्थम् । तणेढीति तह हिंसे तिप् नण् अनेन नणोऽन्याच्च पर इण् तणेहि
इति स्थिते ही ङी भौ ढभात्थो ण्भिरिति ढीढीति । तण्ड इति नणोर्नोऽणौ
इति नकारे ण्भिरिति णत्वम् । अतर्हीदिति नित्यमिम् । अस्योदित्त तुदादि-
एच एव न रुधादिपक्षे अतएव कातन्त्रगणे रुधादौ तहहिसि हिसाया इति तुदादौ
तु त ह्र ङ् तह्र तनह्र हिसार्या इति । कविकल्पद्रुमे तह्रधू तणह्र श हिंसे इति
रुधादिपक्षेऽप्युदनुबन्ध केषाञ्चिदनुरोधात् ॥७६०॥

ननो न परी नकारो लोप्य स्यात् । हिसि ध कि हिंसे हिनस्ति एव भञ्जघौ
भनक्ति उन्दघौ उनक्ति अञ्जूधजि अनक्ति ॥७६१॥

अदिच्छाङ्गमेले नित्यार्थे विधानम् आञ्जीत् से अन्यत्र अञ्जिष्यति अङ् त्यति
अञ्जिता अङ्क्ता आनञ्जेति स्यान्तादादीति खेरान् । इन्धीजिधङ् इन्धे इन्धाञ्चक्रौ
इति विंजादीत्याम् ॥७६२॥

द्वितीयः पादः—तनादिः ।

[२८५] तनु ज द विस्तृती ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः ।

७६३ । सेलुक् त-यासौ स्तन्भ्योऽकुर्वा ।

से ६।, लुक् ११।, त-यासौ ७॥, तन्भ्य ५॥, अकु ५।, वा ११। ।

क्षवर्जात् तनादेः सेलुक् स्यात् वा त-यासोः परयो । अतत
अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः । [२८६] षनु ज द दाने ।

सनोति । असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः । सायात्
सन्यात् ।

[२८७] क्षणु ज द वधे । अक्षणीत् ।

[२८८] क्षिणु ज द हिंसायाम् ।

७६४ । नोप्युङो गुर्वात्तृतः ।

न ११।, उपि ७।, उङ ६।, णु ११।, वा ११।, तु ११।, ऋत' ६। ।

क्षिणोति । [२८९] ऋणु ज द गतौ । ऋणोति अर्णोति ।

[२९०] ङ क ज द करणे । करोति ।

तनोति इति तन्भ्य. शुभ्रघे इति शुप् तन्व इत्यादौ नुपोऽस्येति उकार-
लोपो वा ।

तद्य यास् च तथासौ तयो । यास् साहचर्यात् तकार आत्मनेपदस्यैव याह्य ।
अन्यथा तकारमात्रप्राप्तौ परस्मैपदस्य तां त त एषु अतानिष्टाम् अतानिष्टम् अता-
निष्ट एष्वपि प्रसक्ते । किञ्च तथोरित्युक्तावपि यकारसाहचर्यात् आत्मनेपदीयत-
कारस्यैव प्राप्तौ यास् ग्रहण स्यार्थम् । अतत इत्यादि सेलुकि वनतनाद्यनिसा
जम् लोप. । लुक् करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणि सौ परी विहितस्य
कार्यस्य निषेधेऽगुणिनोस्तथासौ परयो. जम्लोप । अकु. किम् । अकृत
अकृथा, उभयत्र इगुङुर्मदौसे. कित्वात् गुणाभावे भ्रसस्तादिति सेलोप । असा-
तेत्यादि सेलुकि खनसनजनानिति डा । पक्षे सेरिम् । अक्षणीदिति हसादेः
सेम इत्यत्र क्षणवर्जनात् न त्रि. ॥७६३॥

०६५ । कुरुव्लोपो ऋ ।

कु ५, उव्-लोप १, ऋ ७ ।

कुर्वः कुर्मः, कुर्यात् । चकव ।

०६६ । सम्परेः सुमुपात्तु भूषा-सङ्घ-प्रति- यत्नविकृताध्याहारे ।

सम्-परे ५, सुम् ११, उपात् ५, तु ११, भूषा-सङ्घ-प्रतियत्न-विकृताध्याहारे ७ ।

आभ्या कञः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे । संस्क-
रोति, समस्कृषातां, सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव, संस्क्रीयत्
सस्कृषीष्ट । परिष्करोति पर्यष्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत् उप-
स्करोति ।

उपि परे उङ्गे रुर्न स्यात् उङ्ग ककारस्य तु वा । यथा क्षिण दु ज बधे
क्षिणीति कृतसु कृणदु ज गतौ कृणीति अर्णीति कृणदु ज दौमौ कृणीति घर्णीति
दृण दुज भवे दृणीति तर्णीति । उङ्ग कि करोति ॥ ०६४ ॥

म च व च य च ऋ तस्मिन् । कञ परस्य उपी लोप स्यात् मे वे ये च ।
कुर्व इत्यादि बभूवेषु उपी लोपः । व्यनच्त्तथैक इत्यत्र कुरुवर्जनात् न दौर्घ ।
करोमीत्यत्र खरादेशस्य बलवत्त्वात् गुण एव । चकवेति नेमसुमिति निषेधात्
नेम् ॥ ०६५ ॥

सम् परिभ्या कञ सुम् स्यात् । अर्थानभिधानेऽपि भूषण एव कातन्तसञ्चित-
सारैकवाक्यत्वात् । भूषणादन्यत्र सकरोति परिकरोति । उपात् तु भूषणादौ
भूषणमङ्गलकरण सङ्घ समूहः । प्रतियत्नो गुणान्तराधानं विकृत स्वरूपस्यान्यथात्वम्
अध्याहारी वाक्यस्य अयुताकाङ्क्षितशब्दोपादानम् । समस्कृषाताम् इति स्याद्युद्दु-
रित्यत्र स्तवर्जनान्न वेम् । इगुङ्गुर्मदीति से कित्त्वान्न गुणः । सञ्चस्करिथेति
नेष्टतस्थप इत्यत्र स्तवर्जनादिम् । सस्त्रि यादिति स्याद्युत्तुगत इत्यत्र स्त्रुस्त्वामेवेति
उक्ते गुणनिषेध ऋद्रि, श यक्द्वीपे इति रि । सस्कृषीष्टेति इगुङ्गुर्मदीति से
कित्त्वान्न न गुणः । परिष्करोति इति परिनिविसेवेति षत्वम् । पर्यष्कार्षीदित्यादि
निविपरिस्त्रन्जेति वा षत्वम् ॥ ०६६ ॥

७६७ । हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकोपनिषदो
व्यस्य कृजि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्यु
रस्युपाजेऽन्नाजे साक्षादादेस्तु वा ।

हस्ते उपनिषद' ६।, व्यस्य ६।, कृजि ७।, स १।, तिरस्—साक्षादादे' ६।,
तु ११।, वा ११। ।

हस्तेकरोति, तिरस्करोति करोति-तिरः ।

इति तनादि पादः ।

तृतीयः पादः—क्रादिः ।

[२८१] ड् क्री ज ग द्रव्यविपर्यये ।

क्रीणाति । [७८१] आहरोरिति क्रीणन्ति ।

[२८२] स्क्, ज ग न उड्गती ।

हस्ते इत्यादेरुपनिषदस्तस्याऽव्ययस्य कृजधातौ परदे नित्य समास स्यात् तिर-
स्करोति वा । समासीऽप्येकपटीभावमात्रम् । न तु हन्वादेरेकतम । समास
करणञ्च पूर्वनिपातनियमार्थं क्कार्वा यवर्थञ्च । हस्ते पाणौ स्वीकारे । हस्तेकृत्य
स्वीकृत्य इत्यर्थः । ता हस्तेकृत्यमाश्रयोरिति भट्टि । प्राध्व बन्धनानुकृत्ये प्राध्व
कृत्य । जीविकोपनिषदौ उपमायाम् । जीविकाकृत्य जीविकामिव कृत्वा इत्यर्थः ।
तिरोऽन्तर्हाने तिरस्कृत्य । उरसि मनसि मध्य पदे निवचने इति पञ्चानुपश्लेषे
उरसिकृत्य उरसिकृत्वा । अनुपश्लेष इति किम् । उरसिकृत्वा हस्त शीते पदे
कृत्वा शिरः शीते श्वा । उपाजे अन्नाजे दुर्बलस्य बलाधानार्थं साक्षादादेरभूत
तज्ञावि । साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । साक्षादादिस्तु साक्षात् सिध्या आस्था
अज्ञा अन्तर्हाने प्रभाऽचला चिन्ता प्रभा प्रजा विजा रुजा रुद्धा मशय्या नमस् आविस्
प्रादुस् बहिस् इत्यष्टादश । अग्रौ वशे विकल्पने विहसने प्रपतनेऽर्थे इत्या
दीनामपि वा समासमिच्छन्ति जीमरा । वशेकृत्य दशधौव मोदस् वरमन्दिर इति
भट्टि, ॥ ७६७ ॥

०६८ । स्कु स्कुन्भु स्कुन्भु स्तन्भु स्तुन्भुभ्यः
भ्रुभ्रौ घे रे ।

स्कु—स्तुन्भुभ्यः ५॥, भ्रु भ्रौ १॥, घे ७, रे ।

एभ्यो घेऽर्थे भ्रुः आ च स्यात् रे परे । स्कु नोति स्कु, नाति,
विस्कुभ्रोति [६२५] विस्कुभ्रेति घः विष्कुभ्राति । एव विस्कुं-
भ्राति विस्कुभ्रोति, विष्टेभ्राति विष्टभ्रोति, व्यष्टभत् व्यष्टभ्रौत्
वितष्टभ्र । स्तुभ्रोति स्तुभ्राति । [२८३] मी ज ग बधे ।

[७४५] मिम्योरिति डा, अमासीत् अमास्त ।

[२८४] पू ज गि शोधने ।

०६९ । प्वादेः स्तो ने ब्रादेस्तु वा ।

पू आदे ६, स्त. १, ने ७, ब्रौ आदे ६, तु । १, वा । १ ।

प्वादौनां स्तः स्यात् ना ल्ये परे ब्रादेस्तु वा । पुनाति ।

[२८५] कृ ज गि हिंसे ।

अकरोष्ट अकरिष्ट अकौष्टे । करिषौष्ट कीर्षौष्ट ।

[२८६] धू ज गि कम्पे । धुनाति । अधावीत् अधौषीत् ।

[२८७] ग्रह ज ग आदाने । गृह्णाति ।

स्कु भ्र अङ्गुली स्तुन्भु स्तन्भु स्कुन्भु य रोधने इति चत्वार सौवा । यः
पूर्वधातुपाठे न दृश्यते सूत्रे दृश्यते स सौव । विस्कुभ्रातीत्यादि विस्कुभ्रानिर्वेति
सूत्रे आप्रत्ययस्य ग्रहणात् विस्कुभ्रीतीत्यत्र न षत्वम् । विष्टभ्रातीत्यादि उभयत्र
गौक इति षत्वम् । व्यष्टभदित्यादि । शासल्लिदद्युदिति डौवा उभयवाम्यपीति
षत्वम् । वितष्टभ्रेति दशस्त्रादेरिति खिव्यवधाने षत्वम् । प्रसौणातीति णादि-
हन्त्रीनेति षत्वम् ॥७६८॥

ने आप्रत्यये परे इत्यर्थः । प्वादित् पूजगि शोधे लूजगि ह्येदे कृजगि हिंसे,
सृखाकादे, धूजगि कम्पे, धृगिञ् वरणे, शृगि स्तृगि ख्यातौ हनने । मृगितु धातुः
कथितौ हत्या मृगितु रचे पूरणकृत्याम् । धृगि त्रौगितु विदितौ हत्या दृगि विदारे

७७० । हसान्नानो हौ ।

हसात् ५।, ना । १।, आन १।, हौ ७।

हसात् परो ना आनः स्यात् हौ परे । गृहाण । अग्रहोत् ।
जग्राह जगृहतुः जग्रहिय ।

७७१ । ग्रहेरिमो घीऽध्याम् ।

ग्रहे ५।, इम ६।, घी १।, अध्याम् ७।

ग्रहे. परस्य इमो घेः स्यात् न तु अध्याम् । ग्रहीता ।

[२८८] शृ ञ गि ह्रिसे ।

७७२ । शृ पृ द्रां खो वा कित् ठ्याम् ।

शृ पृ द्रा ६॥, ख १।, वा । १।, कित् ठ्याम् ७।

एषां खः स्यात् किति ङ्या वा । शश्रुत् शश्रुतुः ।

नगितु नौत्या भूगितु भव्ते जू वृद्धत्वे गृगितु शब्दे ज्यागि जीर्णत्वे रीगि रेवणगतधी-
कृगित्वा लीगि लीगि श्लेषकृत्वा व्रीगि वरुणे लीगि गत्या वीगि धातु
कथितो भव्याम् । पञ्चाधिकविशतिरिति गदिता प्रादिगणे धातव इह विदिता ।
इत । शेषास्त्रयी न प्रादय इति दुर्गसिद्धः । प्रादय इति जैनेन्द्राः । उभयानुरोधात्
त्रादेर्विकल्पः । ज्यागि जरायां इत्यस्य प्रादिफलानु जीनः जीनवानित्यत्र त्वादि-
त्वात् तस्य न । कचिन्नाप्रत्ययस्यापि ऋक्ष इति वररुचिः । अरुणात् पुनते पाप-
धाराणात् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनात् लभते मोक्षमेतद्योगस्य लक्षणमिति प्रयोगः ।
अकरीष्टेत्यादि स्यादद्यद्गृहुरिति इम् पक्षे वृत्तीवेस इति वा दीर्घः । इगु
द्वारिति से. कित्ते अकारस्य इरिव्यङ्गत्वात् दीर्घः । अधावौदित्यादि
वेमृदिदितौ वा ॥७६८॥

ना आन इति बोधय लुप्तप्रथमेकं सूत्रत्वात् सिलुक् । गृहाण्येति गृहस्यपादो
रिति जि. । आने कृते अकाराद्धेलोपि. । एव पुषाण मुषाण इत्यादि । हसात्
कि जानीहि । अग्रहोदिति हानत्वात् न त्रिः । जगृहतुरिति गृहस्यपादोरिति
जि ॥७७०॥

ग्रहीता ग्रहीतुम् । अध्यान् जग्रहिय जगृहिव ॥७७१॥

- एवं (२८८ - ३००) जि पृ गि पालने, हृ गि विदारे ।
 (३०१) ज्या गि जरायाम् । जिनाति जिज्यौ ।
 (३०२) व्री गि वृत्याम् । त्रिणाति व्रीणाति ।
 (३०३) ज्ञा ग बोधे । जानाति । (३०४) अन्य ग मोक्षे ।
 अथ्नाति । अथतुः श्अन्यतुः अथिथ श्अन्यिथ ।
 एव (३०५) ग्रन्थ ग गर्भे । (३०६) कुष ग निष्कोषे ।
 (५७३) वेमूदितौम् वा, निरकोषीत् निरकुक्षत् ।
 (३०७) अश्र ग भोजने । अशिता अष्टा ।
 (३०८) वृड ज ग वरणे ।
 अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ।
 इति क्रादिपादः ।

शृगि हिंसने, जिपृगि पालने, दृषगि विदारे एषां स्व स्याद्वा किति व्याम् ।
 श्शरतुरिति क्खभावापच्चे च्छती ण कित् ठामिति गुण एव पप्रतु पपरतुः
 दद्रतु ददरतुः । त्रिणातीत्यादि त्रादिस्तु वेति वा क्खः । जानातीति
 स्यादानेति जादेश् । अथातीति ह्सुङ् न इति न लोपः । अथतुरिति स्यात्
 ठापिदिति कित् पच्चे न लोप खिलोपादिश्च । अथिथेति अथ्यथ्यदन्भामिति
 न लोपपच्चे खिलोपादि । निरकुक्षदिति वेमत्वादिनिम् पच्चे ह्रश्च इति सक् ।
 अष्टेत्यादि वेमूदितौम् वा । अवरीष्टेत्यादि स्याद्यृदृङुरिति इम् पच्चे वृतीवेम
 इति वा दीर्घः । अनिम् पच्चे इगुङूरिति से, कित्त्वात् न गुण । ववृषे इति
 नेमसुमिति नेम् । वरिषीष्ट इत्यादि स्याद्यृदृङुरिति वेम् इगुङुरिति कित्त्वात्
 न गुणः ॥ ७७२ ॥

इति क्रादिपादः ।

चतुर्थः पादः—चुरादिः ।

(३०८) चुर कि स्तेये ।

७७३ । चुभ्यो जि वा ।

चुभ्य ५॥, जि ११, वा ११ ।

चुरादे जिः स्यात् वा स्वार्थे । चोरयति चोरयते । अचू-
चुरत् । चोरयामास । चोर्यात् । पक्षे चोरति इत्यादि ।

वाङ्मयस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो विनिर्गुणश्रुत्यादन्तर्गणाद् युजादिर्जि वा
स्यादित्यर्थः । यत्तु चुरधातीरपि पक्षे चोरतीत्याद्युदाहरणं तच्चुरादेर्जे कदाचि
दनित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतदेव काव्यकामधेनौ अकिक् लक्षणीत्यत्र स्फुटीचकार
वोपदेव । यथा सिद्धे नित्यणिश्रन्तत्वात्त्रित्यनुस्वत्वे क्तितामिदित् । निजनिव्यत्व
बोधार्थं न दृष्टोऽनुम् विधि क्वचिदिति । अस्यार्थः—किता क्रातुमन्वधातृणा नित्य
विजन्तत्वात्त्रित्यनुमत्वेऽगुणपरत्वाभावाद्गोपाभावे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित
इदनुबन्धकरणं णिचो चोरनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु अनुम् विधिनाकारामात्र
क्वचिदपि न दृष्ट इति । अनिर्दिष्टार्था प्रत्यगाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायात् चुरादे
स्वार्थे जि । चुरादिभ्यो जेर्जित्वेऽपि उभयपद न स्यात् अन्यथा समञ्जस्त्रितर्के
इत्यादेर्जातुवन्ती व्यर्थः स्यात् । तेन जितचुरादेरात्मनेपद जितचुरादेकभयपदम्
उभयभिन्नचुरादे परस्मैपदमिति । एवमेव धातुप्रदीपादयः । यत्तु चोरयति
चोरयते इत्युभयपदीदाहरणं तद्धातुपादायज्ञानुरोधार्थं कदाचित् प्रयुक्तस्यात्मने
पदस्य समाधानार्थश्च यथा नालीकते यथेदानीं मामिदं तेन तर्कये इति तैष्वधे ।
चोरयतीति चुर जिः गुणः धातुसञ्ज्ञायां तिप् झप् गुणाः । अचूचुरदिति चोरि
भागात् टोविभक्तेर्दोषिणीत्यङ् चोरीत्यस्य हिले रेलोपः । अभ्युद्येति खेरीकारस्य
चकारे अङ्मुङ्ः ख इति मूलधातीरीकारस्य ऋस्ते खे सन्वदिति खेदकारस्य
दोर्जे जेलोपः । चोरयामासेति विजादौव्याम् । चोर्यादिति व्या जेलोपे व्यञ्जीपे
न्यलक्षणेति न्यायात् गुणः ॥ ७७३ ॥

[३१०] कृत क संशब्दे ।

७७४ । कौर्त्तः कृतः ।

कौर्त्तः १।, कृतः ६। ।

कृतः कौर्त्तः स्यात् जी । कौर्त्तयति ।

[३११] गणत् क सख्याने ।

७७५ । हसाल्लोपोऽशित्यद् योः ।

हसात् ५।, लोप १।, अशिति ७।, अत् यो' ६॥ ।

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति । गणयति ।

कृत क संशब्दे इति धातु कौर्त्तं स्यात् सर्वव । कौर्त्तादिशस्य सार्वत्रिकत्वे कौर्त्तधातुपाठे नैवेष्टसिद्धौ कृतधातु पठित्वा कौर्त्तादिशविधानं ज्ञापयति कश्चित् कौर्त्तादिशो न स्यात् इति । तेन अचौकृतमिति । क्रमदीश्वरोऽप्येवम् ॥७७४॥

अत च य च अदृश्यौ तयो' । अयोरिति लिपिकरप्रमादपाठे । अन्यथा इत् रङ्गितेन अका सवर्णस्यावश्ययाह्वत्वात् दास्यतीत्यादावाकारस्यापि लोपापत्तिः स्यात् । प्रकरणबलाद्भातुसञ्ज्ञकस्यैव अकार यकारयोर्लोपः तेन हसतीत्यादौ न स्यात् । हसात् किं ? बोध्यता अशिति किं ईर्ष्यति । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशित्यतीति गौरव कथमिति चेन्न मव्यवर्धे इत्यस्य यङ् लुकि ख्या याति परे ममव्यात् इत्यत्र यकारलोपानुपपत्तेः । गणयतीति अकारलोपे लोपोऽप्यादिश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवत्त्वात् न वृद्धिः । एव कुणत्काभाषमन्मयोरित्यादीनां कुणयतीत्यादौ न गुणः । अतएव अग्लोऽपित् स्थानिवत्त्व चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत् त्वेते न विद्येते तदाह्लोपविकल्पनम् । तद्वलादन्यदीर्घश्च पुश्चित्यङ्कापयत्यत इति बोधदेव' । अस्यार्थः अग्लोपित् स्थानिवत्त्वञ्चेति उभयमदन्तत्वप्रयोजनम् । यथा अग्लोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ऋस् सत्वज्ञावौ स्थानिवत्त्वान्न गुणवृद्धौ कुणयति गणयतीत्यादि यत्र तु एते न विद्येते अग्लोपित्स्थानिवत्त्वयोः प्रयोजनं न सम्भवतीति तत्र धातौ तद्वलात् अदन्तत्वस्वीकारवलात् अह्लोपविकल्पनम् अकारस्य स्थितिपत्तेः दीर्घश्च पुक्च आदन्तत्वात् पण्च स्यादतोऽङ्कापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अग्लोपित्स्थानिवत्त्वयोः कार्यं येषु न स्यात् ते

७७६ । वेङ्गणकथः खे जङ्गि ।

वा ११, ईङ् ११, गण कथ ६१, खे ६१, जङ्गि ७१ ।

गणकथयोः खेरोङ् स्यात् वा जङ्गि । अजोगणत् अजगणत् ।

[६३८] अग्लोपित्वात् न इः ।

[३१२] कथत् क वाक्यप्रबन्धे अचौकथत् अचकथत् ।

इति चुरादिपादः ।

इति द्वितीयचतुर्गणाध्यायः ।

धातवो हसन्ता एव सन्तव्या' । तेन अडापयतीति प्रयोगः । स्वमतविरुद्ध इति बोध्यम् । न च स्वमतविरुद्धानां कामधेनौ उपन्यासीऽपि विरुद्ध इति वाच्यम् । अष्टानां सतान्मालोक्य कर्तव्ये परमतोपन्यासेऽपि दोषाभावात् । अन्यथा कैश्चिदसन्तमानस्य कृज्कृताविति भौवादिकस्यापि पाठो विरुद्धः स्यात् । किञ्च यदि तन्मतेकवाक्यता क्रियते तदा अग्लोपविकल्पीऽन्यदीर्घश्च मनौषादिन्वात् साध्यः । यथा अङ् जि अकारलोपे अङ्गि टीविभक्तेर्दि अङ् नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भङ्गि धातुषु इति डस्य न प्रकृतिकले स्यादौ नवद्र इति डकार द्वित्वा कि इत्यस्य द्वित्वे कस्य चत्वे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति डस्य नत्वे नस्यानुस्वारत्वे तस्य च जत्वे आश्रिकदिति अत्र ऋखसन्वङ्गावधीरसम्भवात् नाग्लोपित्वं गुणवृद्धी-रसम्भवाद् स्थानिवत्त्वमिति । केचित्तु द्वित्वेऽप्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्व मन्वानाः क इत्यस्य द्वित्वे अग्लोपित्वाद् सन्वत्कार्यमिति आश्रिकदित्युदाहरन्ति । अन्ये तु डप्रकृति मन्वानाः द्वि इत्यस्य द्वित्वे कस्य लोपे आङ्गिदित्याहुः । यकारलोपी यथा पापठ् वावदादि यङन्तेभ्यः शस्याद इति अप्रत्यये आदौ हसाल्लोप इत्यकारलोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे पापचा वावदा इत्यादि ॥ ७७५ ॥

गणकथयोः खि' गणकथखि, तस्य ईङ् स्याद्वा जेः परेऽङ्गि द्वित्वा दन्त्यस्य स्थाने ॥ ७७६ ॥

इति चुरादिपादः ।

तृतीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—अन्तः ।

७७७ । जिः प्रेरणे ।

जि १।, प्रेरणे ७।

धो जिः स्यात् प्रेरणेऽर्थे । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति ।
अचौकरत् । अशशासत्, अडुढौकत् । अशुशवत् अशिखयत् ।
व्यतस्तम्भत्, पर्यसोसिवत् । [५७२ साङ्त्वात् न षः । अचौ-
चकासत् अचचकासत् । औन्दिदत् औजिजत् आङ्ङिडत्
आञ्चिचत् अररम्भत् अललम्भत् । अजोहयत्, [७४८] अनडौ-
त्युक्तेर्न घिः । अदिध्वनत् अध्वनयौत्, ऐलयौत् ऐलिलत्,
आर्ह्यौत् आर्हिदत् औनयौत् औनिनत् ।

प्रेरण त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनम् । यथा गुरुमन्त्रं भोजयति
भृत्यं ग्रामं गमयति शिशुं शाययति । अचितने तूपचारः । यथा भोजनाभावी
वायुं वर्धयतीत्यादि । धीरिति व्याख्यानं सवधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन भवन्तं प्रेरयति
भावयति कामयमानं प्रेरयति कामयति चिकित्सयति चोरयति चिकीर्षय-
तीत्यादि । प्रेरणञ्च परोऽपि जि । यथा पिता पुत्रेण शिष्ये वेदं पाठयति अत्र
पुत्रं पाठयतेरेव कर्त्ता न तु पठते तेन पुत्रस्य कर्मलं न स्यात् जित्वादुभयपदं
कारयति कारयते पूर्वसूचीकृतान्युदाहरति अचौकरदित्यादि । कुर्वन्तं प्रेरितम्
इति औ अतएव औ द्विले त्रिरिति वक्ष्यमाणनियमात् द्विर्भावात् पूर्वं न द्विः ।
कइ इति स्थिते धातुसञ्ज्ञायां हि अमागमं जिश्रील्यङि कइ इति वर्णद्वयस्य
द्विले खेराद्यच्च इति इकारस्य लीपे अभख्येति ऋकारस्य अकारे ककारस्य
चकारे ज्णित्यन्ते लुङ्तीरिति वडौ अग्रङ्ङि स्व इति आकारस्य ऋस्वे, खे, सन्वद्दौ
इति सन्वत्त्वे ख्यस्वेत्सनीति अकारस्य ऋकारे औश खेर्हंसादिर्घञेति दीर्घं

७७८ । स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पर्शोऽङ्गेर्जगडि
चेष्टवेष्टो स्तु वा ।

स्मृ—स्पर्श ६।, अङ् ११, खे ६।, जगडि ७।, चेष्टवेष्टो ६॥, तु ११, वा ११ ।

एषा खेरङ् स्यात् जगडि चेष्टवेष्टोस्तु वा । असस्मरत्
अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अममदत् अतस्तरत् अपस्पर्शत्
अचिचेष्टत् अचचेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत् ।

अर्लोपे दस्य तकारो वा । एव सर्व्व । अशशासदिति अङ्गुडं स् इत्यत्र
शासवर्जनान्न ऋस्वः । अङ्गुडौकदिति ऋदिदृजनात् न ऋस्व । अशशवदिति
प्रागच्कार्यादिति निधमादादौ द्वित्वे अर्जिर्वत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया खिर्मूलस्य च
जिः ततो ऋङ्गादि पठे न जिः । व्यतस्मन्नादिनात् गुरुधात्वचरपरत्वात् सन्वङ्गावादि
साङ्गत्वात् न ष । पर्यसौषवदिति साङ्गत्वात्पयोदिनिमित्तक खे षत्व न स्यात्
खिनिमित्तक मूलधातो षच क्लित्वादिन्यनेन स्याद्वेति श्रौपतिदत्तः । एव
पर्यसौषवदित्यत्रापि श्रौत्यम् । अचचकासदित्यादि ऋदित्वादुङो ऋसाभावे
अनेकाचत्वात् सन्वङ्गावादि विकल्पः । औन्दिदित्यादि उन्धधौ कृदे उज्ज शार्जवे
अदृङ् अभियोगे अचञ्च पूजे इति अग्रान्तानां चतुर्णाम् उन्दि उज्जि अदृङ् अचिं इति
स्थिते नाजन्तादिति आद्यचरं हित्वा स्यादौ नवद्व इति न व द राश्च हित्वा दि
जि डि चि एषां हितम् । अररभदित्यादि तुष् रघ इति तुष्णि गुरुधात्वचरपर-
त्वात् न सन्वङ्गावादि । अजौहयददिति ङेः खेरनङ्गीत्यत्र अनङ्गीलुक्ते नङ्घिः ।
अध्वनयोदित्यादि मिध्वन रवे इत्यत्र श्रये गतौ अर्दञ्च बध्ने जनत्वा परिहारां
एभ्यो अग्रन्तेभ्य शि घट ध्वन्येत्यन्युनेस्तु वेति अङ् वा । पक्षे स्यां सौ अङि
त्रिजागुत्रिरिति निषेधात् न त्रि ॥७७७॥

स्मृ स्मृतौ स्मृ न औत्की इति इयम् । द्यूगि विदारि । जित्वर षमङ् स्वदे ।
प्रथमयङ् चोदे स्मृङ्गि ह्यादने स्पर्शज अन्यवाधयोः । एषां सप्तानां खेरङ्
विधानसामर्थ्यात् ख्यस्येत्सनीति इ न स्यात् । घोष खेर्हसादे चक्षेत्यपि न स्यात् ।
चेष्टवेष्टोस्तु खेरङ्गोऽप्राप्तिपक्षे सुवचरपरत्वात् सन्वङ्गावस्याप्राप्तौ तदेकयोगनिर्दिष्ट-
त्वात् खेर्दौर्गोऽपि न स्यात् ॥७७८॥

७७६ । भाज भास भास भाष दीप जीव
मील पौड कण वण भण श्रण लप लुप लुट
हेठां वोडः स्वः ।

भाज हेठा ६॥, वा ११, उड ६, स्व १ ।

एषाम् उडः स्वः स्यात् वा जगडि । अविभजत् अवभाजत् ।

७८० । वर्दुङो धुः ।

वा ११, ऋदुङः ६, धु ११ ।

ऋदुङो धोर्धुरेव स्यात् वा जगडि । अवोहतत् अववर्तत् ।

७८१ । स्वपो जिः ।

स्वप ६, जि १ ।

स्वपो जिः स्यात् जगडि । असृषुपत् ।

भाज ड णू टु भासि । भास डृण्टु भासि दन्त्यान्तालव्यान्तीऽपि । भामृ
ड दीप्ती भाषड्क्क वाचि । दीपीडय् दीपने । जीव ऋ प्राणे । मीळ निमेषे ।
पौड क बाधगाहे । कण आर्त्तसरे । ऋवण शब्दे ऋभण शब्दे । श्रण क दाने ।
लप भावे । लुप श्रप लृ औ छेदे । ऋलुव्य विलीटविलीडयी । हेट् अ बाधे वीड्येते ।
अविभजत् अवभाजत् अविभसत् अवभासत् अवोभसत् अवभसत् अवोभषत्
अवभाषत् अदीपत् अदिदीपत् अजीवित् अजिजीवत् असोमित् अमि-
मीलत् अपीपिडत् अपिपिडत् अचीकणत् अचकाणत् अवोवणत् अववाणत्
अवोभणत् अवभाणत् अश्रियत् अश्रयाणत् अलीलपत् अललापत् अलूलुपत्
अलुलीपत् अलूलुट् अलुलीट् अजीहिठत् अजिहेठत् । कविकल्पदुमे भास-
डृण्टु इत्यस्य सप्तमस्वरानुबन्धः श्रणक दाने इत्यस्य च ऋष्टमस्वरानुबन्धाभावः
कस्यचिदनुरीधात् । हेजे इत्यस्यैह सूत्रे पाठः प्रमाणान्न एव ॥७७८॥

ऋत् उड् यस्य सु ऋदुङ् तस्य । तस्य स्थाने तज्जालादेशो जगडि वा स्यादि-
त्यर्थः । अवोहतत् अववर्तत् । एव अवोहतत् अववर्तत् अजीवित् अममार्जत्
अजीविपत् अजिजिपत् अजिजिपत् अजिजिपत् अजिजिपत् । वा अहणात् परत वाधि-
कारनिवर्त्यर्थम् ॥७८०॥

७८२ । शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां औ यन् ।

शा—पां ६॥, औ ७, यन् ११ ।

एषा औ परे यन् स्यात् । शाययति पाययति ।

७८३ । द्वेः पिवः पीप्यो अग्रडि ।

इ ६, पिव ६, पीप्य ११, अग्रडि ७ ।

अपीप्यत् ।

७८४ । क्री व्री रीक्लू य्यू क्ष्माय्यातां पण् गुश्च औ ।

क्री—आतां ६॥, पण् ११, गु. ११, औ ७ ।

क्रेपयति व्रेपयति रेपयति क्लोपयति अर्पयति क्ष्मापयति
स्थापयति ।

अमुषुपदिति तु आदौ जि पश्चात् द्वित्वे घीश्च खेर्ह्रसादेरिति दीर्घ. क्लिप्ता-
दिति घ. ॥७८१॥

शोय निशाने क्षीय लूनी घोय नाशि ह्रजै स्पडें व्येज वतौ ऐजवे सूतौ पा
पाने पै शेषे इति द्वयम् । एषां सप्तानां औ यन् स्यात् निष्ठादन्ते । शाययति
क्राययति साययति द्वाययति व्याययति वाययति पाययति ॥७८२॥

दिभूतस्य पा पाने इत्यस्य पीप्य स्यात् अग्रडि । पिवः किम् ? पै अपीपयत् ।
पाल रक्षणे अपीपलत् ॥७८३॥

क्रीनि लज्जे व्रीणि गत्यां श्रीरीडघ चरणे रीणि बधे गतौ इत्युभयम् । क्लूयूड
दुर्गन्धे ऋण्ये ह्रिसे ऋर्लि गत्याम् ऋ प्रापे च इति द्वयम् । क्ष्मायूड विधूनने इति
षष्णमादन्तानाञ्च औ पण् स्यात् यथासन्धवं गुणश्च । क्रेपयतीत्यादौ णित्वा-
दन्त्याच्च. परे पणि कृते पस्यापि धात्वव्यवत्वात् लघुङीऽभावात् अप्राप्तौ गुण-
विधानम् । क्लोपयतीत्यत्र पकारात् परतया ह्रसाक्लोप इति यलोप. । एवं
क्ष्मापयतीत्यत्रापि । स्थापयति । आदिष्ठादन्तानाञ्च यद्वन्तात् देङ् पालने दापयति
डुक्लोञ्क्ष्मापयतीत्यादि ॥७८४॥

७८५ । स्थोङो अग्रङीः ।

स्थोङ्. ६।, अग्रङि ७।, इ १। ।

तिष्ठतेः उङ इः स्यात् अग्रङि । अतिष्ठिपत् ।

७८६ । ओ वा ।

अ ६।, वा १। ।

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ।

७८७ । पाति-स्फायोर्लन्वङौ औ ।

पाति-स्फायो ६॥, लन् वङौ १॥, औ ७। ।

पालयति स्फावयति ।

७८८ । ग्री-धूजोर्नन् वा ।

ग्री धूजो ६॥, नन् १।, वा १। ।

ग्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति ।

सा इत्यस्य उङ् स्थोङ् तस्य पणि कृते स्थाप इत्यस्य उङ इत्यर्थः । अतिष्ठिप-
दिति पणि कृते आकारस्य इकारे किलादिति ष ॥ ७८५ ॥

प्राधातो, पणि कृते प्रापभागस्य उङ इ' स्याद्वा अग्रङि । इकारे अजिघ्रिप-
दिति । इकाराभावपक्षे अग्रङ् उङ इति ङस्वे सन्द्वावे खेरित्वे खेर्गुरुत्वात्
दौर्घाभावे अजिघ्रिपदिति ॥ ७८६ ॥

पाल रक्षणे इत्यस्य लन् स्फायी ङ वृद्धावित्यस्य वङ् स्यात् औ ॥ ७८७ ॥

ग्रीञ् धूञ् ग्रीधुवौ । ग्रीधुवौ च तौ औ आनुबन्धौ चेति तयोः । ग्रीञ् तर्पणे
ग्रीगञ् कान्तौ च इति द्वयोः ग्रीणयति प्राययति आनुबन्धग्रहणात् ग्रीक तर्पणे
इत्यस्य तु य प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानीति हलायुधः । ग्रीङ्य ग्रीतौ चैत्य-
स्यापि प्राययति । धूञ्शिक कम्पे इत्यस्य तु बाहुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनि
हलायुधः । अत्र स्वार्थेविहितर्जकारेण सम्बन्धात् नन । अन्यथा कम्प प्रेरणे
धूनयतीत्यादि प्रयोगा न स्युः । धूनीत्यादीनां साध्या इति चेत् तर्हि स्वभावात्
कम्पप्रेरणार्थानां तेषां औ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किन्तु कम्पनाया
॥ नयतीत्यादीनामवश्यम्भावे अत्र ते सूचकारः प्राचीनमतानुरोधार्थः ॥ ७८८ ॥

७८६ । रुहः पङ्क् वा ।

रुह ६।, पङ्क् ११।, वा ११। ।

रूपयति रोहयति ।

७८७ । शदोऽगतौ तङ् ।

शद ६।, अ-गतौ ७।, तङ् ११। ।

शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोपः ।

७८८ । लाल्योर्लन् ननौ स्नेहद्रवे वा ।

ला ल्यो ६॥, लन् ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७।, वा ११। ।

लाल्योर्लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवेऽर्थे जी वा । विलासयति विलापयति । विलौनयति । [७४५] मिम्योरिति डा वा, विलापयति विलाययति घृतम् । स्नेहद्रवे किं ? लौहं विलाययति विलापयति ।

७८९ । वो जन् धूतौ ।

व ६।, जन् ११।, धूतौ ७। ।

वार्तर्जन् स्यात् कम्पने जी । वाजयति । धूतौ किं ? केशान् वापयति ।

।जजवहौ जन्वामित्यस्य पङ्क् स्याडा जी । वा यद्वृत्त परत बाधिकारनिवृत्त्ययम् । ननु रोहति रूप्य इविमोहे इति अर्थो रोहयति रूपयतीति सिद्धौ रुहः पङ्क् विधानं कथमिति चेन्न । रूपयतीति पदेन जननप्रेरणस्य बाधयितुमशक्यत्वात् ॥ ७८६ ॥

शदलजौ शात इत्यस्य तङ् स्यात् औ न तु गतौ । शातयति हृत्वात् फनं लोकं पातयतीत्यर्थः । गतौ तु गाः शादयति गोपः अनेकार्थत्वाद्वाच्योऽपि ॥ ७८७ ॥

स्नेहस्य घृताद्वर्तमानो द्रवौकरण स्नेहद्रवः । ला लच ग्रहे लौकिक द्रावणे इत्येतादौर्ग्रहणम् ॥ ७८८ ॥

वाजयति लता बाधुः कम्पयतीत्यर्थः । धूतौ किं केशान् वापयति परिष्करीनीत्यर्थः ॥ ७८९ ॥

७६३ । क्रीजीङोऽजा च स्फुर प्रजनार्थवीनान्तु वा ।

क्री जि इङ् ६।, अच् ११।, आ ११।, चि-स्फुर-प्रजनार्थवी-नां ६॥, तु ११।, वा ११। ।

एषाम् अच आ स्यात्, औ च्यादेस्तु वा । क्रापयति जापयति
अध्यापयति । अध्यजीगपत् अध्यापिपत् । चापयति चाय-
यति । चपयति चययति । [७६८] मित्त्वात् कृञ् इति
प्रक्रियारत्ने दृष्टम् । स्फारयति स्फोरयति । वापयति वाययति
गाः पुरोवातो गर्भं ग्राहयति इत्यर्थः ।

७६४ । स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मच्च ।

स्मिभ्यो ६॥, घात् ५।, ध्वर्थे ७।, म १।, च ११। ।

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे औ मच्च । विस्मापयते भाप-
यते मुण्डः । घात् किम् । कुञ्चिकयैनं विस्माययति भाययति ।

प्रजनो गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य स प्रजनार्थे प्रजनार्थेष्टासौ वीञ्चेति प्रज-
नार्थवी । चिश्च स्फुरश्च प्रजनार्थवीञ्च ते तेषां वीनामिति नुमागम सूत्रात् ।
दुक्रौजग द्रव्यविपर्यये जि जये अधौङ्लध्यने । एषामच आ स्यात् औ ।
च्यादेस्तु वा । अध्यजीगपदिति क्या गा अङ् सनीस्तु वेति गादेशे पणि गापे-
द्विले उङ्कृस्तादि । पचे इकारस्य आकारे आपि इति स्थिते नाजन्तादेरिति
निषेधात् पि इत्यस्य द्विले अध्यापिपदिति चापयतीत्यादि सुगमम् । स्फारयति
स्फरतिनैवेष्टसिद्धौ स्फुरतेरुकारस्याकारविधान स्फुरते कातन्नायसम्मतत्वात् ।
अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सिद्ध्यते रिकारस्य औ परे आकार स्यात् अपार-
लौकिके । घट साधयति पद साधयति । अपारलौकिके किं ? यच्च सिधयति ॥
यावद् यते साधयितुं तदर्थमिति रघौ । अपारलौकिकविवचया सिद्धम् । औम-
रास्तु लिखि वष्टि लसजीना लिखाप वष्टाप लज्जाप औ वा । इत्यादिभ्य लिखा-
यति लिखयति वष्टापयति वष्टयति लज्जापयति लज्जायति इत्याहु ॥ ७६३ ॥

विस्मयो भयञ्च यदि अन्तर्कर्तुर्हेतोः प्रतीयते तदा अनवीरच आ स्यात् औ
मच्च । मुण्ड इति मुण्डो मुण्डितमस्तको जन । एव विस्मापयते भापयते
व्याघ्र । कुञ्चिकया एव जनं विस्माययति भाययति कुञ्चिका मत्स्यमेव एव
रूपेण त विस्माययति खड्गेन सा भाययति । विस्माययन् विस्मितमात्मनश्चैव

७६५ । भीर्भीष् वा ।

भी १।, भीष् ११।, वा ११। ।

भियो घ-भये भीष् स्यात् वा जी मञ्च । भीषयते मुण्ड ।

७६६ । दुषेरोदूः ।

दुषे ६।, आत् ११।, ऊ १। ।

दुषेरोकार ऊ. स्यात् जी । दूषयति ।

७६७ । चिद्विकारे वा ।

चिद्विकारे ७।, वा ११। ।

दूषयति दोषयति चित्तम् ।

७६८ । घटादि जनी जृष क्लस रजाम
मारतोषनिशाननिशामार्थं ज्ञां खोऽकमामचमो
जीसमोस्तु घञ्च जागुञ्च ।

घटादि—ज्ञा ६॥, ख १।, अकमामचम ६।, लीखमो ७॥, तु ११।, व ११। ।
व ११।, जागु. ६।, च ११। ।

घटाद्यादेरमन्तस्य माराद्यर्थं ज्ञश्च जी खः स्यात् न तु कमा-

मन्तस्य' निजगाद सिद्ध इति रघौ । विस्माययन्निति विस्मायन विस्माय.
विस्मायनं करोतीति जी साध्यम् ॥ ७६४ ॥

भीषयते भाषयते व्याघ्रः । घात् कि ? खर्ह न त भाषयति ॥ ७६५ ॥

७६५। वैकृत इत्यस्य जिनिमित्तके गुणं कृत ओकारस्य ऊ स्यादित्यर्थः ।
अथवा दूषयते इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दुषेरोदूरिति गौरव व्यर्थं स्यात् । यथा अधन्मात
नन दूषयति दूषयामास दूषयिष्यति जिनिमित्तके गुणं कि दोषण दोष घञ
दाय करोति दोषयति अव घञ्निमित्तकस्य ओकारस्य ऊर्णं स्यात् । दूषयतित्या
दिकल्प आनास्यव ॥ ७६६ ॥

अतस्मात् चित्तं मनः तस्य विकारचिद्विकारः । तच्चित्रघे दुषेर्जे कृत ओकार
ऊ स्यात् । दूषयति दोषयति चित्तं क्रोध इति शेषः ॥ ७६७ ॥

मचमा, जेः परयोरिण् णमोस्तु चेश जागुश्च स्त्री घः ।
घटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्रसयति, रज-
यति मृगान् रमयति, ज्ञपयति । कमादेस्तु कामयति
आमयति चामयति ।

मारय तीषश्च निशानश्च निशामश्च ते । तेऽर्था यस्य स मारतीषनिशान-
निशामार्थः । स चासौ ज्ञाश्चेति मारतीषनिशाननिशामार्थज्ञा । घटादिश्च
जनीश्च जृषश्च क्रसश्च रजश्च अमश्च मारतीषनिशाननिशामार्थज्ञाश्च ते तेषाम् ।
कम च अम च चम चेति कामामचम् न कामामचम् अकमामचम् तस्य इश् च
श्चम् च इक्ष्मौ । जे परौ इक्ष्मौ औक्ष्मौ तयो । घटप्रडम् चेष्टे घटयति ।
घटक हिसासङ्घातयुतिषु इत्यस्य तु घाटयति कुलचन्द्रायनुरीधात् जनमल्लिचैत्य-
स्यापि मानुषवत्त्वे जनैति ग्रहणं प्राचीनमतानुवादाद्यर्थम् । जरयति जृषप्रहृष्टान्
जृगिकि ज्याने इत्यस्य जारयति क्रसुभ्युद्धृतौ क्रसयति । रजयति मृगानिति
रन्जमौज रागे औ तु मृगरमणे इति नलोपे ज्खित्यन्ते लुङ्तोरिति वृद्धौ क्रस ।
रमयति एव गमयतीत्यादि सक्रामयतीत्यादिकन्तु क्रम शब्दप्रत्यये शपि क्रमः
पेऽपीति दीर्घे सक्रामन्त करोतीति औ टेलोपि साध्यम् । ज्ञपयति श्रु शूरः
मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति पुत्र पिता तोषयतीत्यर्थः । निशान तीक्ष्णीकरणं
ज्ञपयति खड्ग कर्मकार शीशासतीत्यर्थः । निशामो दर्शनप्रेरणं ज्ञपयति रूप
कामिनी स्त्रीयागावाणि दर्शयतीत्यर्थः । निशामो ज्ञानप्रेरणम् इति न्यासरचितौ ।
अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेर्घटादित्वं विभाषया मन्यते तेन ज्ञापयितुं बोध-
यितुमिष्टमाशौ ज्ञीप्सुमान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि क्रस्वे सनि
ज्ञीप्सुमान इति सिद्धम् । एव विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धो इत्यादिषु च विज्ञापन-
मेवार्थः । औक्ष्मोस्तु अघटि अघाटि घट घट घाट घाटमित्यादि कमादेस्तु
कामयते इति जिङि रूपम् । प्रेरणञौ तु कामयति कामयते । जागुश्चेति
जागर्त्तञ्छ्व स्यात् पुनर्ज्ञस्वस्यैव दीर्घं स्यात् जे. परयोरिण्मोरित्यर्थः । अथा
गुरुणा शिष्योऽजागरि अजागारि गुरु, शिष्य जागर जागर जागार जागार
श्रुते । घटादिस्तु । घट यमङ् चेष्टने नट् म वृत्तौ भट् म भाषणे । बद्धीकौ
गडम सेकेऽथ लभोन्मन्यनविह्वयोः । यपत्क चेपणे ज्ञाक मारणादौ अथम् बध्
जृषश्च मृगान् वृद्धत्वे दृग्नि दृम भये मतौ । आत्मा पाके भूमौ केऽथ व्यथयति भयादिषु ।

७६६ । ज्वल ह्वल ह्वल ग्ला ग्ला वन रम
नमोऽर्गवा ।

ज्वल—नम ६।, अ-गे: ६।, वा ११। ।

एषामर्गवां स्वः स्यात् वा औ । ज्वलयति ज्वालयति,
ह्वलयति ग्लायति । अर्गः किम् ? प्रज्वलयति प्रग्लायति ।

८०० । वा शम यम फण गिखदाम् ।

वा ११।, शम-यम फण गि-खदाम् ६॥ ।

एषां स्वः स्यात् वा औ । शमयति शामयति यमयति
यामयति, फणयति फाणयति, परिखदयति परिखादयति ।

नृनि नृन् नयने शैम पाके कण्ठे क्रियासु तु । अक्रात्म वक्रगत्यान्तु कखम ह्राम
बनम् गतौ । अकखङ् मष्टकलक्ष प्रतीचाते कखम् गतौ । रम् शङ् नमे सङ्
यग एगसम स्थग । ऋग ह्रम् तु संख्यां चञि चजङ् गतौ त्यजि । रन्जरनजौ
अ रानेऽथ चणम् दाने अणम् तथा । ईङ् मवेष्टे प्रयङ् स्यातौ क्रथ कथ क्रथम
बधे । कदक्रदक्रदखङ् वैकव्यविकलत्वयो । मदीभिर्यमदे स्तोपे छदकिञ्
तूर्जने मत । सदयङ् चोदने खदङ् विदारि चर्म् हिंसने । जनीमङ् जनने
जन्मलिकल्पतौ कप्रपङ् । कपायां चप काम कल्के उपक्शमौ त्वरङ् स्वदे । ज्वर्म्
रीमे च लङ् कल्पे ज्वलजम् चलनलिपोः । कलकजौवेहलङ्गल्म चलने तु क्लमङ्
भये । जल्लिङ् दाने दक्षमण्ड हन्त्यर्थे क्लसुमुद्धतौ । प्रसङ् प्रसवे तथा वनुम
व्यापृतौ तथा । चहक शठताया स्यात् घटादित्तु त्रिसप्तति । चन्नि हिसे गतौ
चिक्कि चयने फणमिण् गतौ । धन्नि शब्दे एगसन्नि रवे खनमि तंसने । वपूष
मिङ् लज्जायां यलक्कि परिवेशने । तदभावे दक्षिमेदे खलि स्यात् चलने चये ।
मिल्लणस्यु निवासस्य दयोर्नलमिङ् कृतौ । इति त्रयोदश स्याता धातवो वा
घटादय ॥७६८॥

ज्वलजम चललिपो हलङ्गञ् चाले स्तै क्लमि चाले शीघने वनुमव्यापृतौ ।
अजटुवमोद्गारे । नमौ शब्दनयोः । ग्लासीरप्रायी अन्येषां नित्याप्राप्तौ विकल्पः ।
अमे किं प्रज्वलयतीत्यादौ नित्यं इक्ष् । प्रग्लायति प्रग्लायतीत्युभयव न
इक्षः ॥७६९॥

८०१ । हनस्तड् णविणि ज्णिति ।

हन ६।, तड् ११।, अ णप्-इणि ७।, ज्णिति ७।

जिति णिति च परे हन्तेस्तड् स्यात् न तु णपि इणि च ।
घातयति ।

८०२ । यिः सन् वेष्ठी द्विः ।

यि १।, सन् ११।, वा ११।, ईष्ठी ६।, द्वि १। ।

ऐर्षियत् ।

इति अन्तपादः ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समुभिर्यशमे इत्यस्य नित्य ऋस् । शस्यति रोक्-
बैद्यः । शलङ्ककालीचे इत्यस्य नित्य ऋस्त्वाभावः । निशामयति कार्य्य सुधीः
प्रणिदधातौत्यर्थः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भद्री मम इति । यमकमि परि-
वेशने तदभावे यमयति यामयत्यत्र गृह्णिणो । यमौ उ विरती इत्यस्य तु नित्यं
ऋस् । नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तले । फणमिणमतौ फण-
यति फाणयति फणणनि स्नेहे इत्यस्य फाणयतीत्येव । खड्गघड विदारि परिखदयति
परिखदायति अवखदयति अवखदायति अवपरिभ्या परखैव वा ऋस् इति
कातन्त्राद्या अत्रापि अवस्थाने इति इति भोमः । अन्य पूर्वस्य केवलस्य च प्रस्वद-
यति खदयतीत्युभयत्र घटादित्वात् नित्य ऋस् ॥ ८०० ॥

णप् च इण् च णविण् न नविण् अणविण् तस्मिन् । ज च ण च ज्णौ ज्णा-
वितौ यस्य स ज्णित् तस्मिन् । जौ घातयति घञि घातः णमि घात घातम् ।
णविणोस्तु जघान अघानि ॥ ८०१ ॥

ईर्ष्यी यिरेव द्विः स्यात् द्वित्वहेतौ सतीत्येकोऽर्थः । सनि कृते तु यिर्वा द्विः
स्यात् सनि वा द्विः स्यादित्यपरोऽर्थः । यथा ईर्ष्यी जौ कृते यलोपस्य नित्यत्वेऽपि
येर्द्वित्वविधानज्ञापकत्वात् हसालोप इत्यनेन यलोपाभावे ईर्ष्यी इत्यस्य धातुसञ्ज्ञाया
स्यामङ् नाजन्तादेरिति आदि द्वित्वा स्यादौ नवग्र इति रेफ द्वित्वा अनेन
षकारश्च द्वित्वा यि इत्यस्य द्वित्वे ओलोपे ऐर्षियदिति । सनि तु वसीरसेतौमि
द्वित्वे ईर्ष्यीयिषति सनी द्वित्वे ईर्ष्यीयिषति ॥ ८०२ ॥

इति अन्तपादः ।

द्वितीयः पादः—सनन्तः ।

८०३ । सन्निच्छायाम् ।

सन् । १।, इच्छायाम् ७ ।

धोः परः सन् स्यात् इच्छार्थे । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ।
दिदासते दिदोषते, दिद्योतिषते, उत्तिच्छति उत्तिच्छिषति
अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुशावयिषति शिश्वाय-
यिषति जुहावयिषति ।

यस्य धातोर्योऽर्थस्तद्विषयायामिच्छायां तद्भाती. सन्नित्यर्थः । इच्छायामिति
सामान्योक्तावपि तुम्गभायामिव । इत्थत् आह अत्तुमिच्छतीति तुम्गभायामिच्छाया
सन्निति जौमराशः । इच्छासमन्तात् न सन् । इच्छायामिच्छान्तरासम्भवात्,
स्वायंसमन्तात् स्यादेव । चिकित्सित्वादी । अचेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि
नदीकूलं^१ पिपतिषतीत्यादौ विवक्षायां सन् एव वा मुमूर्षतीत्यादावपि विवक्षयेव
सन् । पूर्वतो वाशब्दानुवृत्तौ पक्षे वाक्यस्यापि स्थितिः । सन्निति अकारान्तः । तेन
अटगतौ अटितिषतीत्यादौ नाजन्तादेरिति अकारादेर्न द्वि । जिघत्सतीति
अट्ठो सन् घसुद् इति घसादेशे सत् स्यरे इति सम्य त द्वित्वादि तिप् शप् लीपोऽत
इति मनो अकारलोपः । दिदासते इत्यादि दीङ्ङां यन्निति ङा वा । दिद्योति-
षते इति एतत्स्वाध्यायिरिति खेजि । उत्तिच्छिषतीत्यादि उत्तुच्छिषत्वसमापने सन्
इति उत्तिच्छिष इति स्थिते उकार द्वित्वा द्विष इत्यस्य द्वित्वे यस्य लीपेऽपि वजादीरिति
खेच्छकारस्य तकारो वा । अधिजिगापयिषतीत्यादि अधीङ्गल अध्ययने अग्रन्तात्
सन्नि उयां गा अग्रङ् सनीस्तु वेति गार्दशे आदन्तत्वात् पण् । पक्षे क्रीजीङ् इति
आकारे पण् सन् इमि आपयिष इति स्थिते पयिष इत्यस्य द्वित्वम् । शुशावयिष-
तीत्यादि टुभीश्चि अग्रन्तात् सन्नि औ द्वित्वे त्रिरिति नियमात् खेजि^२ वेति औ कृते
द्वित्वं ततो त्रि । जुहावयिषतीति द्वयतेऽग्रन्तात् सन्नि औ द्वित्वे त्रिरिति
नियमात् द्वित्वे सति द्वीद्वे त्रिरिति औ कृते आभागस्य अलाभात् आच्छासाद्वेति
यनोऽभावे उद्धिः ॥ ८०३ ॥

८०४ । णुर्नानिमि ।

स १।, न १।, अनिमि ७। ।

अनिमि सनि णुर्न स्यात् । विवृत्सति विवर्त्तिषते, निवृत्-
सति निवर्त्तिषति, तितरौषति तितरिषति तितौषति ।

८०५ । घौऽज्झनिङ्गमाम् ।

घं १।, अज्झनिङ्-गमाम् ६॥ ।

अजन्तस्य हन्तेः इङ्ः स्थाने जातस्य गमश्च घं स्यात् अनिमि
सनि । दुध्वूर्षति दिध्वरिषति । वुवूर्षति विवरौषति विवरिषति,
सञ्चिष्कौर्षति, जिगौषति, चिकौषति चिचौषति जिघासति ।

८०६ । गमीनिङोः ।

गमि १।, इन् इङो ६॥ ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिषति, अधि-
जिगासते ।

विवृत्सतीति वृद्धी नेम् इति इम् निषेधे गुणनिषेधः । अनिमि कि ? विवर्त्तिषते ।
निवृत्सतीति नृत्कृदित्यनेन इमोऽभावपक्षे गुणाभावः । तितरौषतीत्यादि स्याद्यृ-
ह्वरिति वेमि वृत्तो वेम इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे णुर्नानिमि अगुणत्वादि
व्यङ्ग्यतयाति दीर्घः ॥ ८०४ ॥

इङो गम् इङ् गम् । अञ्च इन् च इङ्गम् च ते तेषाम् । दुध्वूर्षतीत्यादि ।
ध्वृ कौटिल्ये स्याद्यृदृहु रित्यनेन अनिम् पक्षेऽनेन दीर्घः । ऋदिरणावित्युरि ह्रस्वि
परिऽच् कार्यात् पर द्वित्वमिति नियमात् ध्वूर्ष इत्यस्य द्वित्वमिति । वुवूर्षतीत्यादि
वृञ् स्याद्यृदृहु रित्यनिम् पक्षे दीर्घे ऋदिरणावित्युरि द्वित्वम् । इम् पक्षे वृत्तो
वेम इति इमो वा दीर्घः । सञ्चिष्कौर्षतीति स्याद्यृदृहु रित्यत्र स्फुटवर्जनात् न वेम्
नेमेकाज्जेति इमो निषेधे दीर्घोऽगुणत्वादित् । जिगौषतीति जिग् सनठरीरिति
जिग् घौऽज्झ निङ्गमामिति दीर्घः । चिकौषतीति चि, किर्वा । जिघासतीति
इन्लौ ह्रस्वे खेर्हौघौर्षति च इति ह्रस्व घ, अनेन दीर्घः । अनिम् सनोऽगुणः
ल्लेऽपि वनतनेति न लोपाभाववीजं दभीया वित्यत्र ल्लेऽप्यम् ॥ ८०५ ॥

८०७ । नेमुगुहग्रहः ।

न । १।, इम् । १।, उ गुह ग्रह ५। ।

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहश्च सन इम् न स्यात् । जुह्वति
बुभूषति जुष्टति ।

८०८ । ग्रहस्वप्प्रच्छां जिः ।

ग्रह -स्वप् प्रच्छा ६॥, जि १। ।

एषा जिः स्वात् सनि । जिष्टति सुषुप्ति ।

८०९ । स्मिड पूड रन्जशू किर गिर द्विय
ध्रिय प्रच्छ इम् ।

स्मिड पूड च अनज् अशू—प्रच्छ ५।, इम् । १। ।

एभ्यः परस्य सन इम् स्यात् । सिस्मयिषते पिपयिषते अरिरि-
षति अस्त्रिजिषति अशिषिषते चिकरिषति पिष्टिषति ।

गमधातुरादिष्यते जिगमिषतीत्यादि इण गतौ सनि गमादेशे गमोऽने इति
इम् । अधिनिगासते इति अधीङ्लध्यने सनि गमादेशे घौङ् भनिङ्गमामिति दीर्घः ।
गमधातुनैवेष्टसिद्धौ इणो गमादेशविधानं विफलमिति इण गतावित्यस्य
समन्तस्य प्रयोगनिषेधार्थमिति चेत् । इगत्यामिति भौवादिकस्य प्रतियिषति
उत्यादेरवश्यमावे तन्निषेधेनाप्यलम् । ततश्च इणगमादेशो ज्ञापयति ये गत्यर्थान्
ज्ञानार्था इति न्यायेन बोधार्थस्तेषां धातोर्गमादेशो न स्यादिति । तेन इणधातो-
र्गमनार्थे जिगमिषति बोधार्थे प्रतियिषति इति सिद्धम् । उपास्तौ शवणच्छाया
प्रच्छीते सन् विवीयते । गुरु शुश्रूषन् शिष्य श्लोक शुश्रूषते गुणौ ॥ ८०९ ॥

ऊहीदन्तस्य शु सुसूषति ऋ जुष्णूषति च चुचूपति । दीर्घोदन्तस्य बुभूषति
लुह्वतितीति ङेज् । सनि ढिले ङीहेरिति जौ कृते घौङ् भनिङ्गमामिति दीर्घः ।
जुष्टतितीति गुह' सन् ही ङी भाषति हस्य ढले भमान्तस्येति गस्य घले यदौ क,
सी इति ढस्य कत्वम् ॥ ८०७ ॥

जिष्टवतीति ग्रह. सन् पूर्वेण इम् निषेधे अनेन जिः हस्य ढे भमान्तस्येति
गस्य घः । सुषुप्ततीति औदित्वात् नेम् जौ कृते वि. किलादिति य ॥ ८०८ ॥

स्मिड्, च पूड्, च ऋश्च अनज् च अशूश्च किरश्च गिरश्च द्वियश्च ध्रियश्च प्रच्छ

८१० । भसृज श्रि स्त्र र्यूर्णु भर दरिद्रा सन
तन पत च्चपडिदन्भवो वा ।

भसृज—इव ५१, वा ११ ।

एभ्यः सन इम् स्यात् वा । विभर्जिषति विभ्रज्जिषति विभ्र-
क्षति, शिञ्जिषति शिञ्जौषति सिञ्जरिषति सुस्त्रूषति, यिय-
विषति यूयूषति, ऊर्णुविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति,
विभरिषति बुभूर्षति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिसनि-
षति मिषासति तितनिषति तितंसि, तितासति इत्येके ।
पिपिषति ।

चेति तस्मात् । छिङी ङकार सुखाय छिङ च ङ हृ एषा नेमेकाजित्यनेन
पूङी नेमुगृह्यहेति प्रच्छ औदित्वादप्राप्तौ । अनृज अश्र एतयोर्दित्वात् ।
कृगृ एतयो स्यादृदृदुरित्यनेन वेमलं नित्यार्थमिम् विधीयते । सिञ्जिषते इति
विस्ती खेरिति नियमान्मूलधातो षत्व न । पूङ् शीघ्रे पिपिषते इति सनि
अनेन इमि प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्वित्वे गुणे सन्धौ च जयस्योरिति
वक्ष्यमाणात् खेरुकार इ । च गतौ अरिषतीति सनि इमि प्रागच्कार्यादित्यत्र
पूर्वं वाञ्छेयव्यवस्थया आदौ गुणे नाजन्तादिरिति अकार हित्वा रिष इत्यस्य
द्वित्वम् । अञ्जिषतीति अनृज सन् इम् स्यादौ न वद्र इति अनभाय हित्वा
जिष इत्यस्य द्वित्वम् । अशिषिषते इति अश्रुङ् सन् इम् अकार हित्वा शिष
इत्यस्य द्वित्वम् । चिकरिषतीति कृश विक्षेपे । जिगरिषतीति गृश निग-
रये दिदरिषते ङङ् सादरे दिधरिषते इति घृशङ् स्थितौ । कृङ्गि हिसे गृमि
शब्दे दृयगि विदारे दृगि दृमभिषि एषा स्यादृदृदुरिति वेम् चिकरिषति चिकौ-
षतीत्यादि । पिपृच्छिषतीति अनेन इमि पूर्वेषु जि. ॥८०८॥

भसृज औश पाके शिञ्ज सेवने स्त्रुज शब्दीपतापयो. वेमीऽप्यस्यात् यद्वृष
ज्ञापयति रुदुसुनूना वेमामपि सनि वेमलं नास्तीति । अतएव रुदुसुनूस्त्वया इत्यनेन
एषा वेमलं ऽपि नेमुगृह्यह इत्यनेन इम् निषेधपक्षे ऋषति दृष्टपति सुसृषति नुनू-
षतीत्येव । युल मिश्रणे ऊर्णुलकाच्छादने । भर इति यद्वृषात् पूरणार्थस्य भौवादिक-
वृजौ विभरिषति बुभूर्षति इति धारणार्थस्य जुहीत्यादि भृजौ बुभूर्षतीति । दरिद्रा

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक पत
पद हिसार्धराधोऽचोऽनिम् सनोस्खिलोपश्च ।

मि—राध ६।, अच ६।, अनिम् सनि ७, इस् १।, खिलोप १।, च १। ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिम् सनि । [२१३]
स्यादे. सोलापः । पित्सति । जिज्ञापयिषति ।

८१२ । ज्ञपर्धापामीर्य्यः ।

ज्ञप ऋध—आपा ६॥, ईर्य्य १॥ ।

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलोपश्चानिम् सनि ।
ज्योषति । अर्द्धिधिषति ईत् सति । टिट्तिषति ।

चलु दुर्गत्याम् । यनदुज दाने तनदुज विसृतौ पतलज पत्याश्च ज्ञाक्स मारणादौ ।
ऋधु इवङ्गौ । दन्भ न दम्भ इव इति इवन्त । यथा चिव्यु निवासे दिव्यु जिगीषादौ ।
धिव्यु तनुसन्ततौ छिव्यु निवासे सिव्यु शोषे गतौ । विभञ्जिषतीति अनेन इमि
भप्भसीरिति सस्य दत्वे स्तुशुभिरिति दस्य ज । अनिम् पचे तु स्यादे सीलीप
शक्काजिति षडि षटो क से । शिशोषतीत्यादौ घौञ्भनिङ्गमामिति दीर्घ ।
घियविषतीति वृ सन् इमि प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ द्वित्वे ततो गुण
सन्धौ च जयल्पीरिति खेरुकारस्य इ ऊर्णनविषतीत्यादि नाजन्तादेरिति ऊकार
स्यादौ नवद्र इति ईर्णं हित्वा द्वित्वं डिदिम् वीर्णोरिति डित् पचे शुध्वीरित्युव्
दिदरिद्रिषतीति उर्येचीति आकारलोप । अनिम् पचे दरिद्र आलोप इत्यव
सन्वर्जनात्त्राकारलोप । सिपासतीति खनसनजनामिति डा, तितसतीति
अनिम्सनीऽगुणत्वेऽपि वनतनेति नलोपाभाववौज दभीयावित्यव लेख्यम् । एकं
इति पाणिनीयजौमरास्तनोतरनिम् सनि वा दीर्घमिच्छन्तीत्यर्थः ॥८१०॥

अस्य व्याख्या मिश्रतीत्यादि पदसाधनकाले लेख्या । प्रीक्षतीति पतित
मिच्छतीति सन् अनिम् पचे अनेन खिलोपे अकारस्य इसि कृते स्यादे सीलीप,
जिज्ञापयिषतीति ज्ञाक्स मारणादौ अन्तात् सन्भसृज श्रौति वेम् ॥८११॥

अपश्च ऋधश्च आप् च ते तेषाम् ईश् ईर् च ईश् ईर्य्यः ॥ ज्योषतीति अनिम् पचे
अकारस्य ईः खिलोपश्च जलोपः । अर्द्धिधियिषति ऋधुलङ्गौ भसृजश्रीति

८१३ । दभो यौ ।

दभ ६॥, यौ १॥ ।

दभेरच इ ई च स्यात् अनिमि सनि खिलोपश्च । धिष्मति धीष्मति । अनकारनिर्देशात् । दिदेविषति ।

८१४ । क्वोः शूटावणौ जस्क्वौ यङ्लुक् वोस्तुवा ।

क्वौ ६॥, शूटौ १॥, अणौ ७, जस्—क्वौ ७, यङ् लुक् वौ ७॥, तु १ । वा १ ।

छकार वकारयोः शकारोटी स्याताम् अणौ जसे क्वौ च, यङ्लुकि वे च वा स्तः । दुद्यूषति । मिक्सति दिक्सति धिक्सति रिप्सते लिप्सते शिप्सति पिप्सते, प्रतिरिक्सति । हिसार्थः किम् ? आरिराक्सति । ईप्सति ।

सनी वेम् गुणे अर्धिय इति स्थिते अग्रभागं हित्वा धिय इत्यस्य हित्वम् । अनिम्पचे ञकारस्य ईर् खिलोपश्च भप्भसीरिति धस्य त । दिदभिषतीति दन्भु अस्जश्रीति सनी वेम् ॥८१२॥

धिष्मतीत्यादि दन्भु दम्भे सन् दभ इत्यनकारनिर्देशात् नलोपे अनेन खिलोपे अकारस्य इकारे च भभान्तस्थेति दस्य धे भप्भसीरिति भस्य प । अत्र णर्ना-निमीत्यनेनानिस् सनीऽगुणत्वे ङमुङ्गुलीप इत्यनेनैव नकारलोपे सिद्धेऽनकार-निर्देशो आपयति अनिम् सनि दन्भ एव नकारलोपी नान्यस्य इति । तेन भन्जधौ मीटने विभङ्गति वन्जमौञ्ज रागे विरङ्गतीत्यादौ न लोप । एव जिघासुवि अधिजिगासते तितसतीत्येतेषामपि वनतनाद्यनिर्मात्रिति अनेन जम्लोपो न स्यादिति । ढन्द्श्च हिसे इत्यस्यापि अनिम् सनि नकारलोप इति लौमरा तितवृत्ति । स्वमते तु आपकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् न लोप । दिदेविषतीति इदन्तत्वादिम् ॥८१३॥

छ च व च क्वौ तयो श च ऊट् च शूटौ जस् च क्तिञ्ज जसक्ति तस्मिन् । यङ्लुक् च व च यङ्लुग्वौ तयो । यथा प्रच्छी प्रश्न विच्छश्च विश्न । दिव्यु द्यूतम् । दुद्यूषति । क्वौ अच्यू । अणाविवि पृथक्पदकरणाद्यङ्लुकि तत्तन्मन्त्राभावे गणनिमित्ते अगुणे च जसे वा क् । वकारे तु यङ्लुकि अन्यत्र च सर्वस्मिन्

८१५ । मुचोऽढे हेमीच् वा सनि ।

मुच ६।, अढे ७।, हे ६।, मीच् १।१।, वा १।१।, सनि ७ ।

अढस्य मुचो हेः स्थाने मीच् वा स्यात् सनि ।

मीचते मुमुचते ।

८१६ । जयल्पोः ख्योर्थ्ये ।

ज यल्पो ५।, ख्यो ६। ३।१।, ए ७। ।

खेरुवर्णस्य जकार-यल पवर्गात् परे अवर्णे परे इः स्यात् सनि । जु गतौ । जिजावयिषति । रु रिरावयिषति ।

बकारे वा स इत्यर्थः । गुणनिमित्ते यथा वेवेष्मि वेवेष्मि दीयोमि दीदेमि । अगुष्णे यथा वेविष्म वेविष्म. दीयून् दीदिस । बकारे तु वेविश्व. वेविष्क दीयूव. दीदिव विविश्वान् विविष्कान् दूयूवान् दीदिवान् । मिमीमादीत्यस्योदाहरति । मिस्सतीत्यादि ङुमिजन चपे भौजगवधे मीकि गत्याम् एषामच इसि कृतं खेश्च लोपे मस्यरे इति सस्य तकारे मिस्सतीति सा इति स्वरूपग्रहणात् मालच माने इत्यस्यापि मिस्सतीति माडलिशब्दे माडयच मेड प्रतिदाने मौडयतु च इति चतुर्णां मिस्सते इति । डिच्वादात्मनेपद दा इति दासञ्ज्ञा । तेन दाल लूनौ दा तु दाने ङुदाजलि दीषच्छं दे एषा दिस्सतीति ङुधाजलि धिट धिस्सतीति दंड पानने दिस्सते रभौड रिप्सते लभौड लिप्सते । शक्यड शक्तिरु श्रिवति ; अस्य स्वसते वेमत्वेऽपि बहुवादिना मृतेऽनिमत्वादिन् पक्षे सदाहरणं न दत्त पतलज मत्या पित्तति पत्यङ ऐश्वर्यं पयौड गतौ इयो पित्तते । प्रतिपूर्वराश्री सिद्धौ हिसार्थः । प्रतिरिक्त्वति । आङ्पूर्वं सेवार्थः आरिरात्सति ईषति आप वनौकि ऋषर्धापासौर्थ्य ॥८१६॥

दस्याभावोऽढ तस्मिन् । मीचते मुमुचते मुनि. पापात् स्वय मुक्ती भवितु मिच्छतीत्यर्थः । कर्मकर्तृत्वादात्मनेपद मीचते इति क्वचित् केवली द्वि स्यादिति व्याख्यानात् सन हिला मुचधातोर्विले मीचादेशे वृद्धिर्न कुडम् । अढे किम् ? वञ्च मुमुचति मीप. ॥८१५॥

खेरु ख्यु तस्य इ इति लुप्तप्रथमैकम् । ए इति सप्तम्येकम् खेरुवर्णस्य जकारा रुक्मपवर्गात् परेऽस्य ईः स्यात् । अव्यवहितसनीऽस्यवात् व्यवहिते सनीत्वर्थः ।

पू पिपावयिषति भू बिभावयिषति । जयल्पोः किं ? नुनावयि-
षति । अतएव जो द्वित्वे त्रिः ।

८१७ । शु सु स्तु दु मु म् चुडां वा ।

शु—चुडा ६॥, वा । १ ।

शिश्नावयिषति, शुश्नावयिषति ।

८१८ । व्युडोऽवो हसादेः सेमः क्ताच्च किदा
रुदविदमुषस्तु नित्यम् ।

व्युड ५।, अ व ५।, हसादे ५।, सेम ५।, क्ताच् । १।, च । १।, कित् । १।, वा,
। १।, रुद विद-मुष ५।, तु । १।, नित्यम् १ ।

हसादे सेम उकारोड् इकारोडश्च वान्तवर्जात् सन्
क्ताच्च कित् वा स्यात् रुदाटेस्तु नित्यम् ।

यथा जुङ् गतौ जिजावयिषति अत्र जे सति आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ अनेन
खेरुकारस्य इकार । एव यु यियावयिषति । रु रिरावयिषति । लु लिलावयि-
षति । पू पिपावयिषति । भू बिभावयिषति । मू मिभावयिषति । एवम् एषा जेः
परिऽडि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ जावि इति स्थिते अग्रव्युडः ख इति ऋक्षे खेः
सन्वद घौ इत्यादिना खे सन्वत्कार्यातिदेशेऽनेन खेरुकारस्य इकारे घोश् खे-
हंसादर्धश्चेति दीर्घे अजौजवत् इत्यादि जयल्पो किम् ? जुङ् शब्दे चुकावयिषति ।
तु नुनावयिषति । सु मुषावयिषति इ जुहावयिषति इत्यादि । अतएवेत्यादि । औ
द्वितीयक्षणे वृद्धे कर्त्तव्यत्वेऽपि जे परे भविष्यत् सन् विषये द्वित्वे सति वृद्धिः
स्यादित्यर्थः ॥ ८१६ ॥

पृथग्योगात् जयल्पाविति नानुवर्त्तते । शु श्रवणे स्तु गतौ शूल प्रस्तुत्या दु गतौ
मुड्मुङ् गतौ चुङ् गतौ । एषा सप्ताना खेरुवर्णस्य अव्यवहितवर्णस्यासम्भवात्
वर्णद्वयव्यवहितेऽवर्णं इ स्यात् वा व्यवहिते सनीत्यर्थः । यथा शिश्नावयिषति
शुश्नावयिषतीत्यादि । एवम् एषा जे परिऽडि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ अग्रव्युडः
ख इति ऋक्षे खे सन्वद घाविति सन्वत्कार्यातिदेशे अनेन खेरुवर्णस्य इकारे सयोग-
पूर्वत्वेन खेरुत्वात् दीर्घाभावे अशिश्नवत् अशुश्रवदित्यादि ॥ ८१७ ॥

उश् इश् वी । तावुडौ यस्य स व्युङ् तस्मात् उकारोड् इकारोड् वर्ग्यवका-

रुचिषते रुचिषते लिलिखिषति लिलिखिषति । रुदाटेस्तु
रुदिषति विविदिषति मुमुषिषति । वान्तः किं ? दिदेविषति ।

८१६ । जिस्त्वोः खेः सः षः षण्यऽस्वित्स्वत्सहः ।

जि स्त्री ६॥, खे ५॥, स १॥, ष १॥, षणि ७॥, अस्विद-स्वत्-सह ६॥ ।

खे परस्य अग्रन्त स्त्रीत्योः सस्य षत्वभूते षणि यः स्यात्
न तु खिदस्वत्सहम् । सुष्वापयिषति तुष्टूषति । जिस्त्वोः किं ?
सिसिञ्चति । षणोति किं ? तिष्ठासति । खेः किं ? प्रतीषिषति ।

इति सनन्तपादः ।

रानाभावात् नास्ति दन्त्यवकारान्तो यत्र सीऽव् तच्चात् आकाङ्क्षाभावादव पूर्व-
स्थितानामनुवृत्त्यभाव चकारेण प्रकरणोपस्थित सन् एव आकृत्यते । यथा रुच
चित्रते इत्यादि वसीऽरस्तेति इमि कित् पच्चे न गुण । एव रुचित्वा रीचित्वा
लिखित्वा लेखित्वा । रुदाटेस्तु रुदिषति विविदिषति मुमुषिषति रुदित्वा विदित्वा
मुमुषित्वा । अथ किं ' दिदेविषति देवित्वा ॥ ८१८ ॥

नियमोऽयम् । पभूते सनि विनिमित्तक मूलधातो षत्व अग्रन्तस्त्रीत्योरव स्यात्
नान्यस्येत्यर्थः । सुष्वापयिषतीति युत्स्वाप्यां, खेर्जिः । किलादित्यनेन सन सस्य
मूलधातोः षत्वम् । तुष्टूषतिस्तु सन् घञ्भूतिङ्मासिति दीर्घः इति किलादित्यु
भयत्र षत्वम् । सिसिञ्चतीति पिचपशौ अ सन् चूडिति कुडि किलादिति सन षत्व
अग्रन्तस्तीति भिन्नत्वात् मूलधातोर्न षत्वम् । एव सुसुपतीत्यादि । तिष्ठासतीति
सन षत्वाभावात् नियमाभावे षत्वम् । प्रतीषिषति प्रत्यतुमिच्छतीति प्रतिपूर्वद
गतः इति भौवादिकात् सनि नाजलादेरिति इकार इति सन एव इति ख्यस्यस्य
नोताच्च सन षत्वे मूलधातुनिमित्तक खे षत्व स्यादेव । अग्रन्तत्वात् प्राप्तो खिद-
स्वदसह निषेव । निस्वेदिषति सिसाह्वा । ति ॥ ८१८ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया सुग्धबोधस्य टीकाया

सनन्तपादः ।

तृतीयः पादः—यङन्तः ।

८२० । मूत्र सूत्र सूचाटशर्त्तुर्णु हसाद्ये-
काचोऽशुभरुचो मुहुर्भृशार्थे यङ् ।

मूत्र—एकाच ५।, अशुभरुच ५।, मुहुर्भृशार्थे ७।, यङ् ११।

एभ्य शुभरुचवर्जभ्यो यङ् स्यात् पौनः पुन्ये अतिशये चार्थे ।

८२१ । गत्यर्थाद् गृलुप सद चर जप जभ
दन्श दहो वक्रगर्हे ।

गत्यर्थात् ५। गृ दह ५।, वक्रगर्हे ७।

गत्यर्थात् वक्रे, ग्रादेर्गर्हायां यङ् स्यात् न तु पूर्वोक्ते,
तदयुक्ते तु स्यात् ।

हसादिश्वावेकाच्चेति हसाद्येकाच् । मूत्रश्च सूत्रश्च सूचश्च अट च अश च
अर्त्तिश्च ऊर्णश्च हसाद्येकाच्चेति तस्मात् । न विद्येते शुभरुचौ यत्र सीऽशुभरुच-
तस्मात् । मुहुश्च भृशश्च मुहुर्भृशौ तयोरर्थे मुहुर्भृशार्थे तस्मिन् । मूत्रसूत्र-
सूचानामदन्तत्वेन अनेकाचत्वात् अट अश अर्त्ति ऊर्णानामजादित्वादप्राप्तौ पृथगुक्ति ।
यङ् अदन्त तेन अटाय्यते इत्यादौ नाजन्तादेरिति आद्यक्षरं ह्रित्वा ह्रित्वम् ॥८२०॥

गृश्च लुपश्च मूर्डन्त्यादि सद च चर च जप च जभ च दन्श्च च दह चेति
तस्मात् । लुपसाहचर्यात् गृ इति तौदादिक एव याच्य । तेन पुन. पुनरति-
शयेन वा गृणाति जेगौर्यते । वक्रश्च गर्हा च वक्रगर्हे तस्मिन् । पृथक्पदकारणं
वक्रगर्हाभ्या यथासंख्यार्थम् । न पूर्वोक्ते मुहुर्भृशार्थयुक्ते वक्रगर्हे तु स्यादेवेति ।
यथा वक्र गच्छति जगम्यते जेगिल्यते पुन पुनरतिशयेन वा गच्छति पुन-
पुनरतिशयेन वा गिरति इत्यत्र न स्यात् । किञ्च पुन. पुनरतिशयेन वक्रं
गच्छति जगम्यते पुन.पुनरतिशयेन वा गर्हित गिरति जेगिल्यते अत्र तु
स्यादेव ॥ ८२१ ॥

८२२ । खेर्णुः ।

खे. ६१, ण १ ।

यङि परे खेर्णुः स्यात् ।

पुनःपुनरतिशयेन वा मूत्रयति सोमूत्रयते, सोमूत्रयते
सोमूच्यते ।

८२३ । घोऽनितः ।

घं ११, अ नित ६१ ।

अ-नकारेतः खेः घः स्यात् यङि । अटाव्यते अशाश्र्यते
अरार्थ्यते ऊर्णोनूयते । देदीयते मेमीयते जेगौयते जेहौयते
पेपीयते सेषीयते तेष्टीयते । शोशूयते शोश्चोयते, मास्मर्थ्यते,
चेक्रीयते सञ्चेष्क्रीयते विसेसिच्यते, यङन्तत्वात् न ष । वक्र
व्रजति वाव्रज्यते ।

सुगमम् । सोमूत्रयते इति मूत्रत्वं प्रसावे चुर्भ्यो ञि ह्रसाङ्गोपे मूनीति धातो
यङ् ञेर्लोपे द्वित्वे खेराद्यच्च परभागलोपे गुणः धातुमञ्चायां यङी डित्वादात्मन
पदं शपि लोपोऽतोऽदेचौरिति यङोऽकारलोपः एव सर्वत्र ॥ ८२२ ॥

नकार इत् येषां ते नित (नीन् नुन् रीन्) न विद्यन्ते नितो यस्य खे
सोऽनित् तस्य । अटाव्यत इति वक्रम् अटति पुन पुनरतिशयेन वा वक्रम् अटति
इत्यर्थे यङ् नाजन्तादेरिति अकार द्वित्वा घ इत्यस्य द्वित्वे खेराद्यच्च इति यकार-
लोपेऽनेन दीर्घः । एवम् अशाश्र्यते अरार्थ्यते इति ऋर्लिंगत्यां यङि स्याद्यर्नृत इति
गुणे अर्थ इति स्थिते स्यादौ नवद्र इत्यत्र अये इत्युक्ते रेफसहितयकारस्य द्वित्वे
खेराद्यच्च इति यलोपे घोऽनित इति दीर्घः । अनित किं ? वनीवच्यते अंजप्यते
नरीवृत्त्यते ऊर्णोनूयत इति यङि घोऽज्यरे इति दीर्घे नाजन्तादेरिति उकार
द्वित्वा स्यादौ नवद्र इति रेफ द्वित्वा नूय इत्यस्य द्वित्वे आद्यच्च परभागलोपे
खेर्णुः रेफसम्बन्धाभावात् मूलधातोर्नकारस्य पुनर्दान्यत्वम् । देदीयते इति दास्व
रूपाद् यङि आदौ दामागै इति ङी ततो द्वित्वे खेर्णुः । मेमीयत इति मास्वरूपाद्
यङि दामागै इति ङी ततो द्वित्वादि । एवं जेगीयत इत्यादि पञ्च । शोशूयत

८२४ । गी र लः ।

ग ६।, र १।, ल १। ।

गिरते री लः स्यात् यङि । गर्हितं गिरति जेगित्यते ।
लोलुप्यते सासद्यते ।

८२५ । कोश्वर्वा ।

को ६।, चु १।, वा १। ।

को खेश्वः स्यात् वा यङि । चोक्क्यते कोक्क्यते ।

८२६ । नौन् वन्च सन्ध ध्वन्स भन्श कस पत पद स्कन्दाम् ।

नौन् १।, वन्च—स्कन्दाम् ६॥ ।

एषा खेर्नीन् स्यात् यङि । वनौवच्यते ।

खेर्जीर्वा यङ्योरिति जीर्वा । साम्प्रथ्यत इति स्याद्यत्तत इति गुण । चैक्रीयत
इति करोतेर्यङि यङ्यस्य चर्त्री । सञ्चैक्रीयत इति सप्त सुमि कुस्तुष्टामिति
मिथमात् न गुण । क्लिलादिति ष । विमेषिच्यते इति गिनिमित्तक खिनिमि-
त्तकमपि षल न स्यादिति श्रौपतिदत्त । वा व्रज्यते इति घीऽनित इति दीर्घ ॥ ८२३ ॥

जेगित्यते इति ऋर्दिरणावितीरि अनेन रेफस्य ल । वृत्तौ गिरतेरिति निर्दे-
शात् गृणातेर्जेगीयते इत्येव । पर्यङ्कादे रेफस्य चूडादिर्ङस्य च लो वेति वक्त-
व्यम् । पर्यङ्क पत्यङ्क निरय, निलय दुरग्रथ दुल्लभ गिरति गिलति निगरण
निगलन परिघ पलिघ परियोग पलियोग प्रत्यय इत्यय वार बाल, मूर
मूल रघु लघु अङ्गुरि अङ्गुलि अरि अलि अरम् अलम् कपिरिका कपि-
लिका वपुरीक वपुजीक रोम लोम पाशुर पाशुल कम्प कम्प असुरि असुलि
शक्र शक्त चूडा चूला वडभी बलभी जड जलम् । त्व समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ
सतेजसौ । अयन्तु युयवीर्भेद स जडात्मा पटुर्भवानिति दण्डी । लोलुप्यते इति
गर्हितं लुम्पवीति सासद्यत इति गर्हित सीदतीति वाच्यम् ॥ ८२४ ॥

मख्ङ्कम्पुत्या खेरित्यस्यानुवृत्तिः । केचित्तु कुडश्चदे इत्यस्यैवाय विधिरि-
त्याहु ॥ ८२५ ॥

८२८ । जम जप जभ दह दन्श भन्ज
पश शपोऽतो नुन् लवयस्तु वा ।

जम—शप ६।, अत ६।, नुन् १।, लवय ६।, तु १।, वा १। ।

जमन्तानां जपादीनां च अदन्तस्य खेर्नुन् स्यात् यङि,
लवयान्तस्य तु वा । जञ्जन्यते जाजायते ।

८२८ । हनो वा घ्नौ ।

हन ६।, वा १।, घ्नौ १। ।

जेघ्नौयते जङ्घन्यते । जञ्जप्यते । चञ्चल्यते चाचल्यते,
मन्मथ्यते मामथ्यते, दन्द्यते दादय्यते ।

वन्जु गत्या खन्सु लङ् भ शे ध्वन्सु लङ् गतौ भ शे भन्श यङ् अध पात
तालव्यान् । कस ज गतौ पतलज गत्या पट स्थैर्ये पद्यौ डगतौ इति हयम् ।
स्कन्दिरौ शीषणे कसज गतावित्यस्य साङ्घर्ष्यात् पतलज गत्यामित्यस्येव गङ्गणम् ।
तेन पत्यङ्गैश्चे इत्यस्य पापत्यत इत्येव अतएव यङन्तचलपतसङ्गवह कौत्यस्य पापति
रिति स्वयमुदाहरिष्यति । वनीवथ्यते इति हमुङ् इति न लोप एव सनीस्यते
दनीध्वन्यते वनीध्वन्यते चनीकस्यते पनीपद्यते चनीकन्यते ॥ ८२६ ॥

जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शप चेति तस्य । नुरित्यन
स्वार । अन्वया यथम्यते रंरम्यत इत्यादावनुस्वारो न स्यात् निस्त्वादन्ते । ज ज
न्यते इति बालरवपे इत्यनेनानुस्वारस्य यम् वा पचेऽनुस्वारस्थिति । एवं सर्वत्र
यच्च जाजायत इति खनसन जनामिति डादेशे द्वित्वे घौऽनित इति दीर्घ । एव
कश्च आर्त्तस्वरे चकष्यते शमुभिर्यं शमे शंशम्यते । अदन्तस्य खं रिति किं तिस्य
खं दने तेतिस्यते । गर्हितं जपति ज जप्यते एव जंजभ्यते ददश्चते ददश्चत पुनः
पुनरतिशयेन वा भनक्ति वंभन्यते एवं पपश्चते शशम्यते जंघन्यते इति खेर्होच
इति हस्य घ ॥ ८२७ ॥

हनघातुर्घ्नौ स्याद्वा यङि । जेघ्नौयते चंचल्यते इत्यादि चलजगतौ भव बन्धने
ङिद्वयश्च एषा खेर्नुन् वा । लघयीरन्तः पाठात् वकारोऽत्र दन्त्यः । तेन कर्षं
गतौ इत्यस्य चाकर्ष्यत इत्येव ॥ ८२८ ॥

८२६ । चरफलोऽरुच्चोडो न गुः ।

चरफलो ६॥, उत् ११, च ११, उड ६॥, न ११, ख १॥

चरफलोः खेर्नुन् स्यात् उड उकारश्च यङि, तस्य च न गुः ।
वञ्चूर्यते पम्फुल्यते ।

८३० । रीनृत्वतः ।

रीन् ११, ऋत्वत ६॥

ऋकारवतो धोः खेरीन् स्यात् यङि । नरीनृत्वते

८३१ । व्ये-स्वप-स्यमो जिः ।

व्ये स्वप-स्यम ६॥, जि १॥

एषा जिः स्यात् यङि । वेवीयते सोषुष्यते सेसिम्यते ।

८३२ । न वशः ।

न ११, वश ६॥

वष्टेर्जिर्न स्यात् यङि । वावश्यते ।

८३३ । चायः कीः ।

चाय ६॥, की ११ ।

चायतेः की स्यात् यङि । चेकीयते ।

खेरित्यनुवर्तते । यङ् लुकि चचूर्चि पफुलति इत्यादौ प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधार्थं
न णरिति वचनम् । चचूर्यत इति व्यनच्तथीति दीर्घ ॥ ८२८ ॥

ऋत् अख्यत्र ऋत्वान् तस्य ऋत्वत । ऋकारान्तस्य तु यङ् व्यक्ये चेत्यनेन ऋका-
रस्य रीभावे ततो द्वित्वे खेरीन् स्यात् । यङलुकि तु चरीकर्चीत्यादौ स्यादेव ।
नरीनृत्वते इत्यादौ णत्वाभाव प्रागुक्तः । नरीनृत्वते परीपृच्छते वरीहश्चरते वरी-
नृच्चरते एषु ग्रहस्वपाद्यीरिति जौ कृते ऋकारवत्त्वात् खेरीन् ॥ ८३० ॥

ग्रहस्वपाद्यीरिति सूत्रे स्वपादेः िति जिरिति नियमादप्राप्तौ विधिरयम्
इष्टतो ह्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातामिति खेरित्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति । व्येजै
इती जि स्वपौघ्लुशये स्यमुध्वनने एषां जिः स्याद् यङि ॥ ८३१ ॥

ग्रहादित्वात् प्राप्ती निषेधः ॥ ८३३ ॥

८३४ । घ्रा-धोर्डी ।

घा औ ६॥, डी १॥

जेघ्रायते देघ्रायते ।

८३५ । शीडो ड्येऽणौ ।

शोड ६॥, ड्य १॥, ये ७॥, अणौ ७॥

शाशय्यते ।

८३६ । यङोलुक् वापो लुक् पं द्विर्वादि
च धूक्तन्तु वाऽनि तु नित्यं नोतः ।

यङ ६॥, लुक् १॥, वा १॥, अप ६॥, लुक् १॥, पं १॥, द्वि १॥, खादि १॥
च १॥, धूक्तं १॥, तु १॥, वा १॥, अनि ७॥, तु १॥, नित्य १॥, न १॥, उत ५॥ ।

यङो लुक् स्यात् वा, लुकि मति अपो लुक् प द्वित्व खेणु-
रित्यादि कार्य्यञ्च स्यात्, धुग्रहणोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु
नित्य लुक् स्यात् उदन्तात्त्वानि न स्यात् ।

सुगमम् ॥ ८३३ ॥

ई इति लुसप्रथमैकम् । रामानन्दरामतर्कवागीशौ तु घ्राधोर्डीति पाठ कल्प
यत । वस्तुतस्तु, घ्राओरी इत्येव पाठ । अज्मावादिषु येन विधिसूदनस्येति
न्यायादन्यस्य स्थाने इत्यर्थः । अथवा आश्च आश्च औ घ्राओरी घ्रा औ तयोर्घ्राओरिति
समास ॥ ८३४ ॥

शाशय्यते इति यङि कृते हि । एव यकि शय्यते यपि सशय्य कपि शय्या ।
अणौ कि ? श्रेयम् ॥ ८३५ ॥

यङ्लुक् कारणात् त्यलीपे ल्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तत्रेति
निषेधात् यङ् व्यक्ते चर्त्रीति स्याद्यर्च्यतो गुरित्यादि ह्रस्वङ्नीलोप इत्यादीनि न
स्युः । तदन्तत्वेन विहितं कार्य्यं स्यादेव । तेन धातुसज्ञा ठागामा च स्यात् ।
ततश्च यङन्तत्वेनैव द्वित्वे सिद्धे द्विरित्युपादानेनापयति यङो लुक्पि
तस्मिन् परे विहितं किमपि कार्य्यं स्यादिति । तेन यङ्लुकि यद्वादेर्जिः
स्यात् । ग्रहजरीगर्दिज्या जेजेति व्यध वेवेङ्गीत्यादि । खादीना यङि परे

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभूवति । अबोभवीत् अबो-
भोत् अबोभूताम् अबोभुवन् अबोभूत् अबोभुवौत् बोभुवाञ्चकार ।
वनौवञ्चोति वनौवङ्क्ति, वनौवक्तः, वनौवचति । जङ्गमीति
जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गमति, जङ्गमति । जङ्गमीमि जङ्गन्मि
जङ्गन्वः जङ्गन्मः । जङ्गनोति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गति
जङ्गनति । चञ्चुरीति चञ्चुरि । चाखातः चङ्खन्तः चङ्खति
चङ्खनति । जञ्जनोति जञ्जन्ति जाजातः जञ्जन्तः जञ्जति जञ्ज-
नति । देदिवीति देदेति देद्योति, देद्युतः देदितः देद्युवः
देदिवः । वेविच्छीति वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः ।

विहितानां लुकि न तचेति निषेधादप्राप्तौ वचनम् । अनि तु इति पचादित्वात्
कृतेऽनि परे नित्यं लुक् स्यात् । यथा नेनीयते नेन्यं लीलूयते लीलुव । नीत
इति ऋलोदन्तासु पचादित्वादिनि परे लुक् न स्यात् । यथा रोरूयते रोरूय ।
बोभवीतीति मूलधातोर्जातमावस्य यङे लुकि विभक्तिं खेर्नुणे बोभू इत्यस्य धातु-
सन्नाया तपि जातस्य शपो लुकि पिङ्गस्येति ईमि गुणः । ईमोऽभावपक्षे
गुण एव । बोभूत इति तस्यो ङित्वात् न गुणः । बोभुवतीति अन्तोऽद् द्वे श्रुञ्चो
रित्युक् । अबोभवीदित्यादि घ्या दीप् ईम् वा । अबोभुवन्निति अनुसृष्टिरेत्यक्
भूवर्जनात् न उक् । बोभूवाञ्चकार इति यङ्लुक् लोपे इति वक्ष्यमाणात् गुण-
निषेधे श्रुञ्चोरित्युक् । वनौवञ्चोतीत्यादि नीन् वन्वेत्यादिना खेर्नीन् पिङ्गस्य
येति ईम् । ईमोऽभावपक्षे चुङिति कुङ् नस्यानुसारे तस्य ङ । वनौवक्त इति
हसुङ् लोप इति नलोपः । जङ्गमीति इत्यादि अमजपञ्चमेत्यादिना खेर्नुन् ।
ईमोऽभावपक्षे मस्यानुसारे तस्य न । जङ्गत इति वनतनाद्यनिसामिति मलोपः ।
ज ग्मतीत्यादि धूकृतात् हनगमित्युङ् लोपी वा । जगन्मीत्यादि धोर्भोर्न फम् कि
इति मस्य न । जञ्जनीत्यादि खेर्होत्रीञ्छिति चेति हस्य घ पक्षे ईम् । जघत इति
वनतनेति न लोपः । जघनीत्यादि हनगमित्युङ् लोपी वा अन्तोऽद् द्वे । च च-
रौति इत्यादि चरफलोरीति खेर्नुन् उङ् उकारे तेनैव गुणनिषेधे पक्षे ईमोऽभावः ।
चाखात इत्यादि धूकृतात् खनसनजनामिति डादेशे अमन्तलाभावात् खेर्न नन्
घोऽनित इत्येव । पक्षे अमन्तलात् खेर्नुन् । आगमादेश्योरागमी विधिर्वेत्तव्य-
मिति न्यायादादौ पिङ्गस्येति ईमि खनसनजनामिति डादेशाभावे चखनीति

८३७ । हाकः खिर्न घः ।

हाक ६।, खे ६।, न।१।, घ १। ।

जहाति जहेति ।

८३८ । दन्शो नलोपो वा ।

दन्श ६।, नलोप १।, वा।१। ।

दन्दष्टि दन्दष्टि दन्दशीति दन्दशीति ।

८३९ । जिर्न वा ।

जि १।, न।१।, वा।१। ।

सास्वपीति सास्वसि सोषोसि सोषुपीति ।

चखनीषि चखनीमि इति बोध्यम् । पच्चे चंखन्ति च ख सौत्यादौ तु खनसनजना-
मित्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया पिति भस्से डा न स्यादिति तच्चैव व्याख्यातम् ।
च खनतीत्यादि अन्तीऽद् द्वे हनगमित्युङ् लोपी वा । जाजात इत्यादि खनसनेति
डा वा ज ज्ञतीत्यादि अन्तीऽद् द्वे हनगमित्युङ् लोपी वा । द्योतीत्यादि आदौ
द्विले तिवाद्युत्पत्तौ क्वी श्टाविति ऊट् । खेर्णु ऊटो गुण ऊटोऽप्राप्तिपच्चे
युर्लोप इति वलोप गुणश्च । पच्चे ईमि नहुण्टोऽचोति गुणनिषेधः । द्यूत
इत्यादि सुगमम् । वेविच्छीति इत्यादि क्वोऽच इति द्विले भूप्रभसीरिति कस्य च
पच्चे क्वी श्टाविति कस्य शे शक्वाजिति षड् ॥ ८३६ ॥

घोऽनित इति प्राप्ते दीर्घस्य निषेधः । जहेति इति ईम् सन्धि ॥ ८३७ ॥

दन्शो नलोप स्याद्वा यङ्लुकि । अनीम् पच्चे ददष्टि ददष्टि ददष्टि । ईमि
तु ददशीति ददशीति ॥ ८३८ ॥

केवलयङ्निमित्तको व्येस्वपस्यमी जि, स यङ्लुकि पच्चे निषिध्यते । सकल-
डिन्निमित्तको यद्वादीर्यो जि' स तु यङो लुग्वेत्यत्र द्विरिति ज्ञापकात् नित्य एव
म्यात् । सोषीपीति जौ कृते द्विले षत्वम् । एव सास्वपीति सोषुपीति व्येज्
वेवेति बाव्याति स्यमु सेवेति सास्वन्ति ॥ ८३९ ॥

८४० । रीनो रिन्नौ वा ।

रीन' ६१, रिन्नौ १॥, वा ११ ।

रीनः स्थाने रिन्नौ वा स्तो यङ्लुकि ।

चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति
चरीकर्त्ति ।

८४१ । यङ् लुक्-क्यलोपेऽरे न गु-ब्री ।

यङ्-लुक् क्यलोपे ७, अरे ७, न ११, गु ब्री १॥ ।

वेभिदिता मर्मृजिता । अरे कि १ वेमेत्ति मर्मर्ष्टि ।

इति यङन्त पादः ।

चतुर्थः पादः—लिधुः ।

८४२ । लेः काम्यक् स्वेच्छायाम् ।

ले ५१, काम्यक् ११, स्वेच्छायाम् ७ ।

लेः परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायाम् । आत्मनः पुत्र-
मिच्छति पुत्रकाम्यति ।

रीन स्थाने रीन उत्पत्तिस्थल । तेन ऋकारवती धी खेरन्ते रिन्नौ वा स्त
इत्यर्थ । अन्यथा नित्वात् रीनोऽन्ते रिन्नन् प्रसक्ति स्यात् । ईम् पक्षे रिनि
चरिकरीति रनि चर्करीति । अनिम् पक्षे रिनि चरिकर्त्ति रीनि चरीकर्त्ति । एव
वृत्त वरिवर्त्ति वृधू वरिवर्द्धीत्यादि ॥ ८४० ॥

यङी लुकि क्यस्य लोपे च गुब्री न स्यातामेव । पुनः पुनरतिशयेन वा मेत्ता
वेभिदिता अत्र न गुण । पुन पुनरतिशयेन वा मर्जिता मर्मृजिता अत्र ऋजा-
ऽकडिति इति न वृद्धि । क्यलोपे तु समिधिता समिधक इत्यादौ न गुण । दृष-
दक इत्यादौ न वृद्धि । जीमरास्तु यङ्लुगन्ताना औ परे वृद्धेर्विकल्प क्त्वा नेनाय-
यति नेनयति वीभावयति वीमुवयति पापाचयति पापचयति इत्युदाहरन्ति ॥ ८४१ ॥

इति यङन्तपादः ।

मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यति इत्यादौ कित्वात्र गुण । अन्यस्य अस्तुत्वादेव
स्वस्य इच्छाया प्राप्ती स्वग्रहण प्रापयति । कर्त्तुरिच्छाया, कर्म पुत्रादियंदि अस-

८४३ । क्योऽम्ब्राद्यश्च ।

क्य १।, अम्ब्रात् ५।, ई १।, अ. १।, च १। ।

मान्त-व्यवर्जात् लेः क्यः स्यात् खेच्छाया तस्मिन्नवर्णं ई स्यात् ।

ज्ञानोयति । [४२३] ओदौतोऽज्जदिति । गव्यति नाव्यति । [४८७] यङ् व्यक्वे इति कर्त्रीयति [२५८] क्यङ्छचौ च । गार्गीयति ।

८४४ । नलोपः क्य ङे ।

नलोप १। क्य ङे ७। ।

राजोयति ।

मस्ताद्विशेषणात् सम्बन्धिपदाद्वा परी न स्यात्तदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थ इति तेन महान्त पुत्रमिच्छति गुरी पुत्रमिच्छतीत्यादौ न स्यात् । समासे तु महान्त काम्यति गुरुपुत्रकाम्यतीत्यादौ स्यादेवेति । दुर्गसिद्धोऽप्येव पुत्रकाम्यतीति पुत्रमिति द्वितीयान्तात् काम्यक् क्लृप्त्वे चेति त्वे परे क्लृप्त्वे धातुसन्नाया तिल्पः परी ॥ ८४२ ॥

म च व्यञ्ज स्वप्न नास्ति स्वप्न यत्र सोऽस्वप्न तस्मात् । ई इति लुप्तप्रथमैकम् । मान्तव्यवर्जात् लेः क्यकारात् काम्यक् च स्यात् खेच्छायाम् । क्ये सति अवर्ण ई स्यादित्यर्थ । ज्ञानोयति एव ज्ञानकाम्यति कन्यामिच्छति कन्योयति कन्याकाम्यति । गामिच्छति गम्यति । ओदौतोऽज्जदिति क्यस्याज्जत्वे यलायवेत्यव् । क्ये परे दान्तत्वाभावाद्वाङ्गोरिति नाव एव नावमिच्छति नाव्यति । कर्त्रीयति कर्त्तारमिच्छति इति क्ये यङ् व्यक्वे चर्त्री । गार्गीयति गार्ग्यमिच्छति इति क्ये क्यङ्छचौ चेति ण्यस्य लोपः ॥ ८४३ ॥

ननु क्लृप्त्वे चेत्यनेन क्लृप्त्वे दान्तत्वे नीलुप्फधात्व्यनेनैवेष्टसिद्धौ कथमिदं लुपि कृते तदाद्यविधेनिषेधात् राजौयतीत्यादौ अवर्णस्य ईकारो न स्यादिति नोपविधानमिति चेत् तदा नीलुप्फेऽधौ क्यङ्गे तु लोप् इति तद्वैबावदिष्यत् । यतश्च न लोपविधानं प्रापयति । लिङ्गना क्यङ्ग्योर्विरामविहित किमपि काव्यं न स्यादिति । तेन त्रिवांसमिच्छति विदस्यति अत्र ससृष्यसि न दङ् । लिङ्

८४५ । हसात्तयोर्वारि ।

हसात् ५१, तयो. ६॥, वा ११, अरे ७ ।

हमात् परयोः क्वङायोर्लोपः स्यात् वा अरे । समिधिता
समिधिता । अस्वगात् किम् ? किकाम्यति स्वःकाम्यति ।

८४६ । धनोदकाशन-वृशाश्वलेर्यहपाना- न्न-जाभाय डा डनड्डा सन् सनसनौक्ये न षः ।

धन—ले ६१, ग्रह—अर्थे ७, डा ११, डनड्डा ११, डा ११, सन् ११, सन्-
असनौ ११, क्ये ७, न ११, ष ११ ।

धनस्य ग्रहणे डा, उदकस्य पाने डनड्डा अशनस्य अन्ने
डा, वृशाश्वयोजाभे सन्, लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात्
क्ये-स' षो न स्यात् ।

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति दधि-
स्यति दध्यस्यति । ग्रहादौ किम् ? धनौयति ।

मिच्छति लिङ्गति अत्र न इत्य ढ । दुहमिच्छति दुह्यति अत्र न इत्य घ । वाक्-
मिच्छति वाच्यति अत्र न कुङ् । पुमासमिच्छति पुस्यति अत्र न सयीगान्तलुप् ।
नम करोति नमस्यति अत्र न विसर्गः । सर्पिष्यति घनुष्यति इत्यादौ रङीभावे
षत्व स्यात् । गीर्यति घूर्यतीत्यादौ व्यनच्तयीति दीर्घः स्यादेव । राजीयतीति
राजानमिच्छतीति क्व । एव दखिनमिच्छति दखीयतीत्यादि ॥ ८४४ ॥

समिधितेत्यादि समिधमेष्टा इति वाक्यम् एव दृशदिता दृशयिता । हसात्
किम् ? ज्ञानीयिता । अरे किम् ? समिधयति । द्वितीयप्लवस्य प्रत्युदाहरणमाह ।
किकाम्यति स्व काम्यति एवम् उच्चैः काम्यति क्लृण्वत्काम्यतीत्यादि ॥ ८४५ ॥

वृषश्च अश्वश्च वृषाश्वम् । धनञ्च उदकञ्च अशनञ्च वृषाश्वञ्च लिखेति तस्य ।
ग्रहस्य पानञ्च अन्नञ्च जाभश्च अर्थश्च तत् तन्मिन् । डा इति डनड्डा इति डा इति
सन् इति चतुष्टयं लुप्तप्रथमैकम् । सन् च असन् च सनसनौ । धनस्य ग्रहणे
काम्ये डा उदकस्य पाने काम्ये डनड्डा । अशनस्य अन्ने भक्षणे काम्ये डा । वृषाश्व-
योजाभे मेधुने काम्ये सन् । लेरर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये परे इति सर्वत्र

८४७ । ढ डोपमानादाचारे क्यः ।

ढ डोपमानात् ५।, आचारे ७।, क्य १। ।

ढात् डाच्ओपमानात् क्य' स्यात् आचारेऽर्थे ।

शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णु', विष्णाविवाचरति
विष्णूयति शिवे ।

८४८ । घान्ध्य-क्वी स-लोपश्च वा गल्भ-
क्तीव-होढात्तु मम् ।

घात् ५।, व्य क्वी १॥, स लोप १।, च ।१।, वा ।१।, गल्भ-क्तीव हीढात् ५।,
न ।१।, मम् १। ।

घादुपमानादाचारेऽर्थे डा क्वी स्त'. सस्य च वा लोप',
गल्भादेस्तु क्तावपि मम् । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णति,
स्त्रायते स्त्रति, स्त्रामास ।

याज्यम् । धनं गृहीतुमिच्छति धनायति उदकं पातुमिच्छति उदन्यति अश्नते
यत्तत् अशनमन्नादि कर्त्तव्यमनन् । अशनं भीक्षुमिच्छति अशनायति । वृषीऽव
शुक्लं पुरुषः । तथाच शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषमे वृष इत्यमरः । वृषेण
जम्बुमिच्छति वृषस्यति कामुक्वी अश्वेन जम्बुमिच्छति अश्वस्यति अश्वा । दधि इच्छति
दधिस्यति दध्यस्यति क्ये परे इत्यनेनैव इच्छाप्राप्तौ पुनर्लक्षणे कान्ये इति वचनात्
अतिवृणायामित्यर्थः । एव चौरस्यति लवणस्यति इति । अवर्णान्तस्य क्ये परे
असनादेशो नेष्यते । अतिवृणादामेवेति किम् ? सामान्येच्छाया दधीयतीति ।
यहादौ किम् ? धनमिच्छति धनीयति उदक्वीयति अशनीयति वृषीयति अश्वीयति ।
क्य स घी न स्यादिति ले. कृतस्य सनादेशस्य स. घी न स्यादित्यर्थः । तेन दधिस्यति
मधुस्यतीत्यादौ न षत्वम् सर्पिष्यति धनुष्यतीत्यादौ षत्व स्यादेव ॥ ८४६ ॥

ढञ्च डञ्च ढडम् । ढडञ्च तत् उपमानञ्चेति । ढडोपमानं तस्मात् । शिवीयति
विष्णु शैवः । विष्णूयति शिवे वैष्णवः । घीऽज्यस्यरे इति दीर्घः । अधिकरणोप-
मानस्य क्ये न लोपो न स्यादिदं वक्तव्यम् । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ एव
चक्रियति । अधिकरणोपमानस्य किम् ? राजानमिवाचरति राजीयति गुरुम् ।

[५८२] त्यान्तत्वात् आम् पयायते पयस्यते । गल्भा-
यते गल्भते ।

८४६ । भृशादेश्वर्थे वा त स-लोपश्च ।

भृशादे ५१, च्युर्थे ७, वा । ११, त स लोप ११, च । ११ ।

भृशादेश्वर्थे ङ्यको वा स्तः, तस्मिन् त स-लोपश्च । भृशा-
यते भृशति भृशोभवति । चेतायते श्रद्धायते वेहायते ।

क्षीरीदीयन्ति सद्य, सकलजलधरा वामुकीयन्ति नागा । कैलासीयन्ति शैला-
दिवि च दिविषदः शङ्करीयन्ति सर्वे । धौष्माकीणे समन्तात् प्रसरति भुवने
शुद्धकीर्त्तिप्रदाने, मदयोषायाश्च भूषा न तदपि सङ्घसा मौक्तिकीयन्ति तस्मात् ।
अत्र क्षीरीदीयन्तीत्यादयोऽपप्रयोगा इति केचित् । वस्तुतस्तु आत्मान क्षीरीदमिवा-
चरन्तीति कर्मोपमानात् क्ये साध्या । दर्शयते भवी भक्तानित्यादिवदेकस्य कर्तृ-
कर्मत्वयोर्विरोधाभावात् ॥ ८४७ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादुपमानादित्यस्य घादि-
त्यनेन सन्वन्ध । ङ्ये कृते डिच्चादात्मनेपद सिद्धमेव । कौ कृते तु गल्भादे-
रप्राप्तमात्मनेपद विधीयते । कृणायत इति घौऽज्यरे इति दीर्घः । एव हरीयते
विष्णूयते । यङ् ङ्यक्ये चर्त्री पिदीयते । श्रीदीतीऽज्यत् ग्यते नाव्यते । क्यङ् ड्य-
च्यौचेति गार्गायते । नलोपः क्यङ्ये राजायते दण्डीयते । पु वत्स्व्युक्तपु स्त इति
विदुषीवाचरति विद्वस्यते सतीवाचरति सत्यते सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते इत्यादि ।
कृणातीति कृण इवाचरतीति क्ति क इत् इकार उच्चारणार्थः । ल्योवन्मादो
लोप्य । तदन्तत्वेन धातुसन्नाधा तिप्शप्लीपीऽतोऽदेचीरिति कृणस्य अकार-
लोपः । एव हरिरीवाचरति हरयति विण्वति पितरतीत्यादि । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वादीजोऽपसरी दुर्मनसा नित्य सलोपः । ओजायते अप्सरायते
दुर्मनायते । गल्भ इवाचति गल्भायते गल्भते क्षीवायते क्षीवते ह्रीडायते
ह्रीडते । क्षिप्रयीगी यथा, वादी मूकति रङ्गति क्षितिपति वैश्वानरः शीतति,
क्रोधी शाम्यति दुर्जनं सृजनति विप्राणुग खञ्जति । गर्वी खर्वति सर्वविश्व
जडति तन्मन्त्रणायन्ति, श्रीनित्ये वगलामुद्धि प्रतिदिन कल्याणि तुभ्य नमः ।
इति ॥ ८४८ ॥

च्युर्थेऽभूतवद्भावे । तस्मिन्निति ङ्ये कौ च परे तसोर्लोपी नित्य इत्यर्थः । अश्वी

८५० । डाज्-लोहितादेः पञ्च ।

डाच् लोहितादे' ५१, प ११, च ११ ।

डाजन्तात् लोहितादेश्च च्युर्थे डाक्नी वा स्तः पञ्च । पट-
पटायते पटपटायति पटपटाति पटपटास्यात् । लोहितायते
लोहितायति लोहितति लोहितौस्यात् । धर्मायते धर्मा-
यति धर्माति धर्मास्यात् ।

८५१ । शब्द-सुख-कष्टादेः कृति वेद-पापे ड्यः ।

शब्द सुख कष्टादे. ५१, कृति वेद पापे ७, डा १ ।

शब्दादेः कृती सुखादेरनुभवे कष्टादे' पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-

भृशो भवतीति डे भृशायते कौ भृशति पचे च्यौ भृशीभवति । एव चेतायते
चेतति उभयवानेन सलीप । पचे चेतौ भवति मनश्चक्षुश्चेत इति सलीप ।
भृशायते शृशति उभयवानेन तलीप । पचे च्यौ शृशद्भवति । वेहायते । वेहति
उभयवानेन तलीप पचे च्यौ वेहद्भवति । भृशादिश्च भृशशीघ्रौ चपलीन्मनसौ च
उत्क सुमनो दुर्मनसौ च । भोजीवर्चश्चातिमनश्च वृहदथ तेज शुचि वेहद् ।
पण्डित शशन् प्रतीप डाची लोहित धर्मावथ निद्रा च । कर्म च नीलसदनुकृपा
च मन्त्र' फेनीऽप्यथ करुणा च । हरिती भद्रीऽपि च मल्लादिस्त्रि शङ्किर्गदिती हि
भृशादिः । अथ ये निद्रादय शब्दास्ते यद्यपि धर्मवचनास्तथापि शब्दशक्तिसमावात्
धर्मवचना एव । तेन निद्रायते जन अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थ ॥ ८४९ ॥

यद्यपि सम्पद्यति कृत्वस्तिषु परेष्वेव डाच् विहितस्तथापि डाजन्तात् डाक्कि-
विधानसामर्थ्यात् डाक्किविषयेऽपि डाच् स्यात् इति । पञ्चेति चकारेण डिच्चात्
प्राप्तमात्मनेपदमनुकृत्यते । अपटत् पटत् भवतीति वाक्ये डाक्किविषये डाचि द्विर्भावाद्दौ
पटपटा इति स्वरूपात् डा पटपटायते पटपटायति । कौ तु पटपटाति ।
पटपटा स्यादिति डाक्कीरप्राप्तिपचे चि डाजन्तस्याव्ययत्वात् च्यौ परे अकारस्य न
ईकारः । एवम् अलोहितौ लोहितौ भवतीति इत्यादि वाक्यम् । लोहितादिश्च ।
भृशादिशेषा लोहितप्रभृतयो द्वादश ॥ ८५० ॥

आदिशब्दस्य त्रिभिः सम्बन्धः । वेद इति विदलमतावित्यस्य घञि रूपम् ।

स्निग्धर्थे ङ्यः स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते । सुख-
मनुभवति सुखायते, दुःखायते । कष्टं कर्म करोति कष्टायते ।

८५२ । वाष्पोष्मफेनधूमादुद्धान्तौ ।

वाष्प—धूमात् ५१, उद्धान्तौ ७ ।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते ।

८५३ । रोमन्याच्चर्वणे ।

रोमन्यात् ५१, चर्वणे ७ ।

रोमन्यायते गौः ।

८५४ । नमस्तपोवरिवः कण्डादिभ्यः क्यः कृतौ ।

नमस् कण्डादिभ्यः ५॥, क्य ११, कृतौ ७ ।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डूयति
कण्डूयते, चित्रीयते, महीयते, ज्ञोणीयते ।

कष्ट कर्म करोतीति कर्त्तुं प्रवर्तत इत्यर्थः । शब्दादिभ्यः शब्द वैग प्रीतिप.व
कन्दनीहारदुर्दिना । कलह सुदिन मेघ कीटा अट्टा अटा तथा । सीका
सीटा च पीटा च झुष्टा शब्दादिरीरित । सुखं दुःखञ्च दत्तञ्च कृपण करुणतया ।
प्रतीपानीकसीढासकृच्छाशया सुखादयः । कष्टञ्च मन्त्रो गहनञ्च काच कृच्छञ्च
कष्टादिषु पञ्च शब्दाः ॥८५१॥

एभ्यो ङ्य स्यादुद्धान्तौ । उद्धान्तिरूहं नि सारणम् । वाष्पमुदमति वाष्पायते
केचिदिह धूम न पठन्ति । किन्तु दिशो धूमायन्ते इति मद्धानाटकम् ॥८५२॥

रोमन्यात् ङ्य स्यादुद्गीर्ण्य चर्वणेऽर्थे । रोमन्यायते गौ उद्गीर्ण्य चर्वयतीत्यर्थः ।
इषुचलन एवेति दुर्गसिंह तेन कीटो रोमन्य वर्त्तयतीत्यत्र न स्यात् ॥८५३॥

नमस् च तपस् च वारिवस् च कण्डादिभ्यः ते तेभ्यः । एभ्यः क्य स्यात् कृतौ
अर्थे । वरिवस्यतीति उपास इत्यर्थः । कण्डादिभ्यः कण्डूञ्च मन्त्रञ्च क्रसु वन्त्र,
महीड चित्रीड ज्ञोणीड घेट लीप तिरस् उरस् उधस् इषस् तपस् विवस् कुसुम
मगध मेघा सुख दुःख चरण भरण दूषण अधर चरम सपर भिषज् भिषक् दष्टुप्
ईष कष गर्द्भ एला मेला वेला केला खेला उत्तम प्रस्यश्च इत्यादिराहोतिगणः ।

८५५ । लेः कृत्याख्याने जिः ।

ले ५१, कृति आख्याने ७१, जि ११ ।

लेः परो जिः स्यात् कृतावाख्याने च ।

प्रश्नं करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, ऊढयति औडिढत् ।
औजिढदित्येके । [४६८] लुङ् मङ्गिनामिति । ईश्वन्तमा-
चष्टे ईशयति । सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति । सग्विनं वा
सग्वन्तमाचष्टे सजयति ।

कङ्खूयति कङ्खूयते मन्तूयति मन्तूयते । असु वल्गु एतावपि उभयपदिनाविति
केचित् । महीवते चिदीयते क्रीणीयते । अन्ये परस्मैपदिन ॥८५४॥

पृथग्योगात् कृतावित्यस्योपादानाच्च नमस्तपो वरिव इत्यादेरनुवृत्त्यभावे प्रक-
रणावलादेव लेः प्राप्ता लीरिति ग्रहणं ज्ञापयति जी विरामविहितकार्यं न
स्यादिति । तेन त्वच गृह्णाति त्वचयतीत्यादौ न कुडादि । प्रश्नयतीति जीमश्च
डिदिति डिच्चात् टिलीपे प्रश्नि इत्यस्य धातुसंज्ञाया तिवृदि ऊढयतीति वङ्घातो
क्ति ऊढि ऊढिमाचष्टे इति जी डिच्चात् टिलीपः । ऊढिमाख्यातवानिति जी
टिलीपे ऊढि इति स्थिते दि अमागमइयम् अङ् नाजन्तादेरिति ऊकार द्वित्वा डि
इत्यस्य द्वित्वे भ्रमस्तथा इति ढस्य ढत्वे जीर्लोपे औडिढदिति । एके पङ्क्तिता असिद्ध
बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्तव्ये वङ्घातोः क्तिप्रत्यये इत्य ढत्वा-
दिक सर्वमसिद्धं मत्वा क्तिरकारेण संहितस्य द्वि इत्यस्य द्वित्वे भ्रमस्तथेति इत्य
जले औजिढदित्युदाहरणीयर्थः । एव वङ्घातो क्त ऊढ तमाख्यातवान् इत्यत्र
स्वमते औडिढत् तस्मत्ते क्तस्य अकारेण संहितस्य द्वित्वे औजिढदिति तस्मिन् भाष्य-
कारविरुद्धत्वाद्देनेनीपेक्षितमिति ईश्वन्तमिति ईश्वलङ् ऐश्वर्यं ईष्टे इति क्तिप् ईट् ।
ईट् अश्वस्येति मती शङ्काजेति षड्ङि षोड फि भप् भप्सोरिति ङस्य टत्वे त्ये इत्य-
नेन टस्य ण । तती औ मतीर्लुकि या यस्य लिङ्गस्य पूर्वपूर्वा प्रकृतिः सैव तस्येति
पुनस्तालव्यशकारोऽवस्थितः । एव सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति सग्विनमाचष्टे सज-
यति । किञ्च लुङ् मङ्गिनामिति बहुवचनस्य गणार्थत्वादनट् क्तवत् घञ् अल्
भानङ् युक्तेप् एषां लुक् स्यादाख्याने जी । यथा राजागमनमाचष्टे राजानमागम-
यति सीताहरणमाचष्टे सीतां हारयति पञ्चमाचष्टे पाचयति । गतवन्तमाचष्टे

८५६ । श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरकस्या-
श्वतरेतक-लोपः ।

श्वेताश्व—आह्वरकस्य ६।, अश्व—कलोप १। ।

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वयति । गालोडयति आह्वरयति ।

८५७ । नाप्त्यार्थ-वेदैकाजतः ।

नाप् १।, सत्यार्थं वेदैकाजात ६। ।

सत्यादेरेकाचोऽकारान्तस्य च औ नाप् स्यात्, न इत् ।
सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्वापयति । [४७०] वाढा-
न्तिकेति साधादयः, साधयति । प्रशस्यमाचष्टे आपयति ।

गमयति वादितवन्त प्रयोजितवान् अविवदत् । बलिवन्समाचष्टे बलि वन्धयति ।
कंसवधमाचष्टे कस घातयति । ब्रह्माश्वीमाचष्टे ब्रह्मयति केचित्तु श्वेत्यादेर्जौ
पुवङ्गाव विधाय श्वेनीमाचष्टे श्वेतयति एवम् एणीम् एतयति हरिणी हरितयति
भरिणी भरितयति इत्याहु । एव आशिष ददात्याचष्टे वा आशिषयति सम्यक्
करीति सम्यचयतीत्यादय साध्या ॥८५६॥

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति गालोडितमाचष्टे गालोडयति
आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति ॥८५६॥

एकाच्चासौ अच्चेति एकाजत् । सत्यस्य अर्थस्य वेदस्य एकाजत् तत् तस्य ।
सत्यमाचष्टे इत्यादि साध्यम् । साधादय इति वाढमाचष्टे साधयति । ण्व
अन्तिक नेदयति स्थूल स्थवयति दूर दवयति दूरयतीत्यपि केचित् । युवान
यवयति युवाली कन् वेति पचे कनयति । क्षिप्र क्षेपयति क्षुद्र क्षीदयति प्रिय
प्रापयति स्थिर स्थापयति स्थिर स्थापयति चरुं वरयति गुरु गरयति बहुलं
वहयति तप्त तपयति दीर्घं द्राघयति क्रस्व क्रसयति वृद्ध वर्धयति ज्योह्वयति
पचे ज्योह्वयति । हन्दावक हन्दयति । तन्वीष्य कर्त्तार कारयति प्रशस्य आपयति
पचेज्योह्वयति व्यापयति । पृथुष्टद्वित्यादि पृथु प्रथयति षट् मदयति कृशं
कशयति भ्रष्ट भ्रशयति दृढ द्रढयति परिदृढ परिद्रढयति । युवाली कन् वेति
अल्प कनयति अल्पयति वृद्धोर्जौ भूरिति वक्तव्यं बहुमाचष्टे भावयति ॥८५७॥

८५८ । जिः कल्यादेः ।

जि १, कल्यादेः ५ ।

कल्यादेरर्थविशेषे जि स्यात् । कलिं गृह्णाति कलयति,
 अचकलत् । हलयति, अजहलत् । कृतयति अचीकृतत् अच-
 कृतत् । वर्णयति, त्वचयति तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति ।
 वस्त्रं संच्छादयति संवस्त्रयति । वर्मणा संनद्धति संवर्मयति ।
 चूर्णैरवध्वसते अवचूर्णयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्त-
 यति वीणया उपगायति उपवीणयति । तूलैरवकुण्ठाति
 अवतूलयति । श्लाकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभि-
 मुखं याति अभिषेणयति, अभिषषेणयिषति । रूपं पश्यति
 रूपयति । लोमान्यनुमाष्टि' अनुलोमयति । हस्तौ निर-
 स्यति अतिहस्तयति पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते । भाण्डानि
 मचिनोति सभाण्डयते । चीवरं समार्जयति परिदधाति
 वा सञ्जीवरयते भिक्षु'

कलिहली कामधेनू सर्वायवाचकत्वादिति प्राञ्च । निपातो ह्यर्थविशेषे
 तदेव विवक्षोमि । कलिं गृह्णातीत्यादि । अचकलदिति अकलिहलेरिति
 निषेधान्न सन्वज्ञाव । अचीकृतदित्यादि ल्यनेकाचोरिति सन्वज्ञा त्वचयतीति
 पयन्त गृह्णातीति वाक्यम् । वितूस्तयतीति केशान् विजटीकरीतीत्यर्थ इति
 विलोचन । तूस्तं पापमिति केचित् । वस्त्रं परिदधातीत्यर्थेऽपि संवस्त्रयति ।
 वर्मणा कवचेनेत्यर्थ । अवध्वसते आक्षिपतीत्यर्थ । अतिहस्तयतीति हस्तिने-
 ल्युपलक्षणम् अर्वातातिक्रामति अत्यर्वायतीत्यपि स्यात् । सेनया अभिसम्मुखं याति
 अभिषेणयतीति गौक इति षत्वे पूरुष इति णत्वम् । अभिषिषेणयिषतीति
 अभिषेणयितुमिच्छतीति सन् वसीऽरस्यतीति द्विवादी दशस्यादेरिति द्वयो
 षत्वम् । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति निक्षिपतीत्यर्थ पुच्छभाण्डचीवरेभ्य
 आत्मनेपद वक्तव्यम् । एवं व्रताङ्गीजनाभोजनयोः परयोः । पयं व्रतयति मुङ्क्त
 इत्यर्थः । हषलान्न व्रतयति न मुङ्क्त इत्यर्थः । एव वाक्येण क्षिन्ति सवाक्य-
 यति । प्राश्नाद्विनीचयति विप्राश्नयतीत्यादि ॥ ८५८ ॥

८५६ । लिधोर्यथेष्टं द्विः कण्डूद्यजाद्योस्तु
तृतीयानाद्योः ।

लिधो ६।, यथेष्ट २।, द्वि १।, कण्डूदि अजाद्यो ६॥, तु १।, तृतीयानाद्यो ६॥ ।

पुपुत्रौयिषति पुतित्रौयिषति पुत्रौयिषति पुत्रौयिषति
पुपुतित्रौयिषति । कण्डूयिषति, अग्निश्चौयिषति ।

इति लिधुपादः ।

इति तृतीयः चतुर्गणाध्यायः ।

अथ त्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—पम् ।

८६० । घे पं परानु क्त—प्रत्यभ्यति-क्षिप-प्रवह
परिमृषव्यापरिरमो वा तूपरमः ।

घे ७।, प १।, परा अनु क्त, प्रति-अभि भति क्षिप, प्र वह, परि मृष वि आ
परिरम ५।, वा १।, तु १।, उप रम ५। ।

एभ्यः प स्यात् घे, उप रमस्तु का

लिधुरिति आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थः, नाम धातुरिति यावत् यथेष्टमिति
कदाचित् प्रथमस्य कदाचित् द्वितीयस्य कदाचित् तृतीयस्य कदाचित् सर्ववर्णानां
युगपदित्यर्थः । कण्डूदेस्तु तृतीयस्यैव । अजादेस्तु आदिवर्णं हित्वा द्वितीयस्य
तृतीयादेर्वैल्यर्थः । पुत्रमिवाचरति शिष्यमिति क्व तत पुत्रीयितुमिच्छतीति सन
वसीऽरस्येतीमि पुत्रीयिष इत्यस्य पुकारादिर्द्वित्वे पुपुत्रीयिषतीत्यादि । कण्डू करो
तीति नमोस्तपोवरिव इत्यादिना क्व तत कण्डूयितुमिच्छतीति सनि इमि कण्डूयिष
इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । एव मसूयिषति असूयिषतीत्यादि । अश्व-
मिवाचरति गामिति क्व ततोऽश्वीयितुमिच्छतीति सनि इमि अश्वीयिष इति स्थिते
द्वितीयस्य तृतीयस्य वा ॥ ८४६ ॥

इति लिधुपादः ।

परानुभ्यां क्त परानुक्तः । प्रत्यभ्यतिभ्य क्षिप प्रत्यभ्यतिक्षिप प्रावह प्रवह ।

पराकरोति, अनुकरोति, प्रतिलिपति प्रवहति, परिसृष्यति,
विरमति आरमति परिरमति, उपरमति उपरमते विष्णुः ।

८६१ । कम्पान्नार्थे ङुधयुधप्रुदुसुजननशो-
ऽजिप्राणिघाटाच्च जेः ।

कम्प—नश. ५।, अजि प्राणिघाटात् ५।, च ११।, जे ५। ।

चलयति भोजयति अध्यापयति बोधयति योधयति प्राव-
यति द्रावयति स्नावयति जनयति नाशयति, शाययति कृष्णं
यशोदा । प्राणिघात् किम् ? शोषयते शालिम् । अढात्
किम् ? भक्ति कारयते । अजौ किम् ? रूपयते हरिः ।

इति पपादः ।

परिमृष परिसृष । व्यापरिभ्यो रम् व्यापरिरम् । तत परानुक्तस्य प्रत्यलिपिपस्य
प्रवहस्य परिसृषस्य व्यापरिरम् चेति तस्मात् । क अदङ् क्तौ लिपि शजौ नुदि
बह्वै औ प्राण्ये सृषञ् चानौ चतुर्णां जिच्चात् जिञ्जन्तपिवेत्यादिना फलवत्-
कर्त्तरि प्राप्तव्यात्मनेपद न स्यात् । अन्यथा एतद्विधानमनर्थकं स्यात् । एव रम्-
ङ्जौ क्रीडे इत्यस्य ङित्वेऽप्यात्मनेपद न स्यादिति । यैर्योगे द्वितीया विहित्वा
तेषामन्वादीनामिह न ग्रहणमिति कुलचन्द्र । तेन वृत्तमनुकरोति अनुकुरुते ।
वृत्तमभिलिपति अभिलिपते इत्यादावुभयपदमेव । तुदजौ श व्यथे इत्यस्माद्भाषाया
परस्मैपदमेवेति केचित् ॥ ८६० ॥

कम्पस्य अन्नञ् कम्पान्ने तेऽर्थे ययोस्त्वौ कम्पान्नार्थौ कम्पान्नार्थौ च इङ् च युधस्य
मुश्च दुश्च सुश्च जनस्य नश्च च तस्मात् । प्राणी घो यस्य स प्राणिघ । नास्ति ढ यस्य
सोऽढ । प्राणिघश्चासौ अढश्चेति प्राणिघाढ । अजौ प्राणिघाढ अजिप्राणिघाढ
तस्मात् । एभ्यो अन्तेभ्य प स्यात् घे वाच्ये । किञ्च फलवत्कर्त्तर्यपि आत्मनेपद
न स्यादिति बोध्यम् । चलयति जनयतीति घटादित्वात् ऋस् । शाययति कृष्ण-
मिति कृष्ण शेते अत्र प्राणिकर्तृकोऽकर्मक । ततो अग्नत्वात् परस्मैपदम् । शोष-
यते शालिमिति शालि. शुष्यतीति अप्राणिकर्तृकोऽकर्मक । तेन अग्नत्वात् परस्मै-
पदनियमाभावे उभयपदम् । भक्ति कारयत इति जनी भक्तिं करोतीति अज्यन्त-

द्वितीयः पादः—मम् ।

८६२ । वि-परा जि परि-व्यव-क्री नि-वि-
शानुप्रच्छो मम् ।

वि—प्रच्छ. ५१, मम् १ ।

एभ्यो म स्यात् घे । विजयते पराजयते, परिक्रीणीते
विक्रीणीते अवक्रीणीते निविशते, आनुते आपृच्छते ।

८६३ । आ दाजोऽस्वप्रसारे ।

आ दाज ५१, अस्वप्रसारे ७ ।

आदत्ते । स्वप्रसारे तु, व्याददाति सुखं कृष्णः ।

दशाया सकर्मकत्वात् अन्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम् । रूपयते हरि-
रिति रूपत् क तत्कृतौ नित्यचुरादित्वादचान्तदशाया असम्भवात् विवक्षावशाद्-
कर्मकत्वे प्रेरणचान्तत्वेऽपि परस्मैपदनियमाभावादुभयपदम् ॥ ८६१ ॥

इति प पादः ।

विपराभ्या जि. विपराजि । परिव्यवेभ्य क्री परिव्यवक्री । नेर्विश. निविश ।
आडो नुप्रच्छौ आनुप्रच्छौ । ततो विपराजिश्च परिव्यव क्रीश्च निविशश्च आनुप्रच्छौ
चेति तस्मात् । घे पमित्यतो घे इत्यनुवर्तते परिक्रीणीते इति ङुक्रौञ्ज द्रव्यावप-
यये इत्यादि आनुबन्धानामात्मनेपदविधानमफलवत्कर्तव्यात्मनेपदप्राप्त्यर्थम् । एव-
मवत । निविशते इति श्रौ विशप्रवेशे तुदादित्वात् श । अनुत इति कृन् सुतो
अपो लुक् । आपृच्छत इति प्रच्छौ श क्रीप्ते यद्वादित्वात् जि । केवलस्य नेर्घ-
हणात् प्रणिविशतीत्यादौ न स्यात् ॥ ८६२ ॥

स्व स्वाङ्ग स्वस्य प्रसारो विस्तारण स्वप्रसार । न स्वप्रसारोऽस्वप्रसार ।
आङ्पूर्वाद्वाजो सं स्यात् घे ननु स्वप्रसारे । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । स्वप्रसारे न
व्याददाति सुखं कृष्ण विस्तारयतीत्यर्थः, ॥ ८६२ ॥

८६४ । आ-गमेः चान्तौ ।

आ-गमे ५।, चान्तौ ७।

आगमयते कालम् ।

८६५ । पर्यन्ववाङः क्रीडः ।

परि अनु अव आङ ५।, क्रीड ५।

परिक्रीडते अनुक्रीडते अवक्रीडते आक्रीडते ।

८६६ । समोऽकूजने ।

सम. ५।, अकूजने ७।

सक्रीडते । कूजने तु, सक्रीडति चक्रम् ।

८६७ । क्रोऽपाङ्गर्षात्रवासेच्छे चतुष्पादौ सुम् च ।

क्र ५।, अपात् ५।, हर्षात्रवासेच्छे ७।, चतुष्पादौ ७।, सुम् ११।, च ११। ८

अपस्क्रियते मत्तः कुक्कुटः श्वा वा । अन्यत्र मल्लोऽपस्क्रियति गजोऽपस्क्रियत्यश्वः ।

गमिर्जाल आङ्पूर्वाङ्गमयतेर्घे न स्यात् चान्तौ । चान्ति प्रतीचरणम् । आगमयते काल प्रतीचते इत्यर्थः । चान्तौ किम् ? गामागमयति आनयनीत्यर्थः ॥ ८६५ ॥

पथादिपूर्वात् क्रीडतेर्घे न स्यात् । पर्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणात् माणवकमनुक्रीडतीत्यत्र न स्यात् । अनुरिद्ध सहायः ॥ ८६५ ॥

सम्पूर्वात् क्रीडतेर्घे न स्यात् चे, ननु कूजने । कूजनमव्यक्तशब्दः ॥ ८६६ ॥

अत्र च वाच्य अत्रवासी अत्रवासीरिच्छा अत्रवासेच्छा हर्षेण अत्रवासेच्छा यस्य स हर्षात्रवासेच्छ तस्मिन् । चतुष्पाद वि पदौ च चतुष्पादि तस्मिन् हर्षहेतुक-भक्ष्येच्छावति चतुष्पादि पक्षिणि वा कर्त्तरि । हर्षहेतुकवासेच्छावति चतुष्पादि पक्षिणि वा कर्त्तरि सति अपास्क्रियतेर्घे न स्यात् तस्य सुम् चेत्यर्थः । अपस्क्रियते मत्तः कुक्कुटो भक्षार्थी हर्षाङ्गमिसालिखतीत्यर्थः । अपस्क्रियते मत्तः श्वा वासार्थी हर्षाङ्गमिसालिखतीत्यर्थः । अवासलिखनार्थे एवेति वीज्यम् । चतुष्पादौ घे किम् ? मल्लोऽपस्क्रियति । हर्षात्रवासेच्छे इति किम् ? गजोऽपस्क्रियत्यश्वः । चकारस्यान्वाचयश्चित्वादात्मनेपदाभावेऽपि अनङादौ सुम् स्यात् । अपस्क्रियम् अपस्कारः ॥ ८६७ ॥

८६८ । शपथाशी-गंत्यनुकारे शप-नाथ-हजः ।

शपथ आशी-गंत्यनुकारे ७, शप नाथ हज ५ ।

कृष्णाय शपते गोपो । मोचाय नाथते मुनिः । पैटक-
मनुहरते अश्वः ।

८६९ । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं-प्रव्यवाच्च स्थः ।

प्रतिज्ञानिर्णय प्रकाशे ७, स प्र-वि-अवात् ५, च ११, स्थ ५ ।

नित्य शब्दमातिष्ठते । त्वयि तिष्ठते विवादः । रामाय
तिष्ठते सौता । संतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते ।
समस्थित ।

शपौ जाप्तोश्चे इत्यस्मात् शपथे नाथृङतापाशिषी ऐश्वर्येने इत्यस्मादाशिषि
हज ह्यव्यामित्यस्माद्व्यनुकारे न स्यात् चे वाच्ये । शपथ पुत्रादिशरीरस्पर्शनादिना
मित्यानिरसनम् । कृष्णाय शपते कृष्णस्य शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति
दिव्यं करोतीत्यर्थः । इति केचित् । वस्तुतस्तु जौमरायेकवाक्यतार्थं गोपी
कस्यचित् शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति दिव्येन कृष्णं तोषयितुमिच्छति
स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वा इत्येव व्याख्येयम् । सख्यं शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावात्तन्नेपदम् । प्रतिवाचनदत्त
केशवः शपमानाय न चेदिभूयते इति भावे । शपमानायति शपधादन्वव
नियमाभावादुभयपदप्राप्तौ ज्ञानं । आशीरिष्टार्थाविष्करणं मोचाय नाथते मोची
मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः । अस्य डित्वेऽपि आशिषीऽन्यत्र परस्मैपदमेव माणव-
कमुपनाथति याचयतीत्यर्थः । गत्यनुकारी गतिसदृशीकरणं पैटकमनुहरतेऽश्वः
पितृवद्गच्छतीत्यर्थः । पैटकमिति पितुरागतमिति कालवृद्धिः । गतिगृहणा-
दुपायानुकारे तु न स्यात् पितरमनुहरति रूपेण पुत्रः ॥८६८॥

प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठतेर्मे स्यात् चे । सम्प्रत्यवेभ्यः परातिष्ठतेऽयस्मिन् कस्मिन्नपि
अथे न स्यात् चे । इत्यर्थेऽयं चकारात् । प्रतिज्ञा अङ्गीकारः । निष्ठायाः ।
प्रकाशः स्वाभिप्रायप्रकटनम् । नित्यं शब्दमातिष्ठते इति नित्यमिति शब्दस्य
षष्ठी शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः । त्वयि तिष्ठते विवादः इति
त्वयि न तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयमिति भर्तुः

प्रीतिः ।

८७० । उदोऽनूर्द्ध्वे ।

उद ५।, अनूर्द्ध्वे ७। ।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

८७१ । मन्त्रेणोपात् ।

मन्त्रेण ३।, उपात् ५। ।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कम् ।

८७२ । मैत्राध्वसङ्गाराधे ।

मैत्री-अध्व सङ्ग आराधे ७। ।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गासुपतिष्ठते पत्न्याः । पति-
मुपतिष्ठते नारी । विष्णुसुपतिष्ठते वैष्णवः ।

तिष्ठत्येवेति निर्णय अतएव तव सन्त्ये स्वाभिप्रायप्रकाशं कुर्म्य इत्यर्थः । रामाय
तिष्ठते सीतेति स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति
वैत्यर्थः इति जौमरा' । रामायेति यस्मै दिक्षेति चतुर्थी । समस्थितेति स्यादो-
र्ङिरिति ङि ॥८६९॥

न ऊर्द्धम् अनूर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वं ईहा चेष्टा यस्य सोऽनूर्द्ध्वं तस्मिन्ननूर्द्ध्वे इति घस्य
विशेषणम् । अनूर्द्ध्वविषये चेष्टमाने कर्त्तरि वाच्ये उद' परात् स्थो न स्यादि-
त्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्तौ मुक्तिविषये चेष्टत इत्यर्थः । आसनादुत्तिष्ठ-
तीति कर्त्तृक'चेष्टमानत्वात् नम् । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति शतम् उत्पद्यते इत्यर्थः ।
शतस्य कर्त्तृकेष्टाया अपावान्नात्मनेपदम् ॥८७०॥

मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् परात् स्थो न स्यात् घे । ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रे,
सम्पादय द्विजा इति भट्टि । मन्त्रेण किम् ? युवती यौवनेन भर्तारमुपतिष्ठति ।
द्वितीयया किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति ॥८७१॥

मित्रस्य भावो मैत्री । मैत्री मित्रकरणम् अध्वा पत्न्या सङ्ग उपश्लेष मित्रकरण
विह्वलि सङ्गो भवतीति मेद' । आराध आराधनम् । उपात् परात् स्थो-
मैत्रीसङ्गाराधेवर्थेषु घे न स्यात् । अध्वनि कर्त्तरि च न स्यादित्यर्थः । सन्तमुप-

८७३ । लिप्सायाम् या ।

लिप्साया ७, वा । १ ।

भिन्नधार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

८७४ । अढात् ।

अढात् ५ ।

ज्ञान उपतिष्ठते ।

८७५ । समो गमृच्छ-प्रच्छ-सृ-श्रु-वेत्तिर्तिदृशः ।

सम ५, गम ऋच्छ प्रच्छ-सृ श्रु वेत्ति-र्ति दृश ५ ।

सगच्छते, समगत समगस्त, सङ्गसौष्ट सङ्गंसौष्ट । ससृ-
च्छते सपृच्छते सस्वरते सशृणुते, सविद्वते, सविदते समि-
यूते संपश्यते । अढात् किम् ? गङ्गा सङ्गच्छति ।

तिष्ठते सत्तं मित्र करोतीत्यर्थः । पतिमुपतिष्ठते पत्या सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
विष्णुमुपतिष्ठते आराधना करोतीत्यर्थः । एष्वर्थेषु किम् ? ज्ञानार्थी नदीमुप
तिष्ठति । गङ्गामुपतिष्ठते पत्या । पथि कर्त्तरि किम् ? पत्न्यानुपतिष्ठति ॥८७३॥

लब्धुमिच्छा लिप्सा । उपात् परात् स्थो म स्याद्वा लिप्सायाम् । धार्मिक-
मुपतिष्ठति धार्मिक लब्धुमिच्छतीत्यर्थः ॥८७३॥

उपात् परादकर्मकात् स्थो म स्यात् घे । विभाषादयमध्यवर्तिताग्नित्ववम् ।
ज्ञानमुपतिष्ठते उपस्थित भवतीत्यर्थः । अढात् किं राजानमुपतिष्ठति ॥८७४॥

गम् च ऋच्छश्च प्रच्छश्च सृश्च श्रुश्च वेत्तिश्च अर्त्तिश्च दृश् चिति तस्मात् । सम
परिभ्योऽकर्मकेभ्य एभ्यो घे म स्यात् । समगतत्यादि इगुङ्गुरिति कित् पच्चे वन-
तनेति मलोपे ऋसखादिति सिलोप । कित्त्वाभावपच्चे मस्यानुसारं सङ्गसौष्टे-
त्यादि कित् पच्चे मस्य लोपः । अकित् पच्चेऽनुसारः । सङ्गच्छत इति ऋच्छ-
मूर्त्तौ गमनमोहयो तुदादित्वात् श सपृच्छत इति प्रच्छौशं शीष् तुदादित्वात् श्च
अद्वादित्वात् जि । सस्वरते इति स्वरु ऋ शब्दोपतापयो । सशृणुत इति श्रु व
गतौ श्रुतौ श्रु. जि. णत्वम् । सविद्वते इत्यादि विदलमतौ अन्ते शपो लुक्
मान्योऽदनत, मान्यो रमिति रम् वा पच्चे सविदते । समियूते इति ऋर्त्ति गत्या ते

८७६ । गेर्वास्योहो ढे च ।

गे ५१, वा ११, असीह ५१, ढे ७१, च ११ ।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति ।

८७७ । गेरूहः स्त्री येऽणौ ।

गे ५१, ऊह ६१, स्त्रः ११, ये ७१, अणौ ७ ।

ब्रह्म समुह्यात् ।

८७८ । आत्माङ्गटादटाच्चाहनयमः ।

आत्माङ्गटात् ५१, अटात् ५१, च ११, आ हन यम ५१ ।

उर आहते पादमायच्छते । आहते आयच्छते ।

अन्यत्र शत्रुमाहन्ति, परशिर आयच्छति ।

शपी लुक् ह्लादी रेडि पृष्ठादिङि खे रे खेर्धोरियुवर्णे । अर्त्तित्वेन ऋप्रापणे इति भौवादिकस्यापि ग्रहणात् समृच्छते इत्यपि बोध्यं स्यादानेति ऋच्छादिश । सपश्यते इति सुगमम् ॥८७५॥

गे. पराभ्या अस्य इत्वेपि ऊहड तर्के इत्येताभ्या म स्यादा घे । ढे कर्मणि विद्यमाने चकारात् कर्माभावे च । सन्तत तिमिरमिन्दुरुदासे इति दिश समूहं त्रिवेति च भारवि । गे किम् ? अस्यति ऊहते ॥८७६॥

गेरित्यस्य ऊहशीपादानात् पूर्वतः किमपि नानुवर्त्तते । गे. परस्य ऊह स्व स्यादणौ घे परे । समुह्यादिति सपूर्वं ऊहड तर्के पूर्वेष्व ष्या परस्मैपदविधानेन ऋस्त्रः । अणौ किं घ्यणि समुह्यः ॥८७७॥

आत्माङ्ग ढ यस्य स आत्माङ्गट तस्मात् । नास्ति ढ यस्य सीऽट तस्मात् । हन च यम च हनयम् । आडो हनयम् तस्मात् । मण्डूकप्रुताधिकारात् घे म इत्युभयमनुवर्त्तते । स्वाङ्गकर्मकाभ्यामकर्मकाभ्याञ्च आपूर्वहनयमाभ्या घे म स्यात् । उरी वच आहते पीडयतीत्यर्थः । पादमायच्छते दीर्घं करीतीत्यर्थः । कर्मा- विवक्षायान्तु आहते पीडिती भवतीत्यर्थः । आयच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थः । स्वाङ्गटादित्यनेनैवेष्टसिद्धे आत्माङ्गटादिति गौरवम् अद्रव मूर्त्तमित्यादिपारिभा- षिकस्वाङ्गव्याहत्यर्थम् । इह तु आत्मनोऽङ्गम् आत्माङ्गमिति । अतएव परशिर- आयच्छतीत्यत्र परशिरस. पारिभाषिकस्वाङ्गत्वेऽपि न स्यात् । गाण्डीवी कनक-

मम् ।

८७६ । हनः कित् सिः ।

हन ५।, कित् १।, सि. १। ।

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्ट, आह-
साताम् आवधिषाताम् ।

८८० । यमः सूचने वा तूद्वाहे ।

यम ५।, सूचने ७।, वा १।, तु १। उद्वाहे ७।

आयत । रामः सौतामुपायत उपायस्त ।

८८१ । व्युत्तपः ।

वि उत् तपः ५। ।

वितपते उत्तपते पाणि जनः । आत्माङ्गटाढटाच्च कि,
महीं वितपत्प्रकः ।

शिलानिभ भुजाभ्यामाजग्रे विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारवी पराङ्गकम्पकल -
दसाधु इति भागवत्तिजुमरकुलचन्द्रा । वस्तुतस्तु गाण्डीवी कनकशिलानिभ
भुजाभ्या स्त्र वक्ष आजग्रे विषमविलोचनस्येति अनादरे षष्ठी तमनादृत्य स्वबला-
धिक्य सूचितवानित्यर्थ ॥ ८७८ ॥

हन पर' सि कित् स्यात् । आहतेत्यादि पूर्वणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वा-
हनतनेति यलोपे सेलीपः । पचे टी मे तु वा इति वधादेशे इमि आवधिष्ट ॥ ८७९ ॥

यम पर सि कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचनेऽर्थं विवाहे तु वा । सूचनमि-
द्वितादिना विज्ञापनम् आयत इति पूर्वणात्मनेपदेऽनेन से कित्त्वे वनतनेति मलोप
सेलीपः । उपायतेत्यादि उपयमी विवाहे इति वक्ष्यमाणादात्मनेपदे अनेन सि.
किदा । पूर्वतरसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रुमाहन्तीत्यादि ॥ ८८० ॥

तप कित् कार्यासम्भवात् कित् सिरिति नातुवर्त्तते । मण्डूकप्रुत्या घे मम्
इत्यनुवर्त्तते । व्युद्गा परादात्माङ्गटाढटाच्च तपो घे म स्यात् । पाणिमिति हन्तम्
उपतप्त करीतीत्यर्थः । वितपते उत्तपते जन, ज्ञपतप्त, स्यात् इत्यर्थः ॥ ८८१ ॥

सुग्वबोध व्याकरणम् ।

८८२ । तपोढाद् यक् च रे ।

तपोढात् ५।, यक् ११।, च ११।, रे ७। ।

तप्यते तपस्तापसः । रे किम् ? अतप्त ।

८८३ । सृजः आइघात्तनीष् च ।

सृज ५।, आइघात् ५।, तनि ७।, इष् ११।, च ११। ।

सृज्यते सृज भक्तः । असर्जि । आइघात् किम् ? सृजति
मालां मालिकः ।

८८४ । नि-सं-व्युप-ह्वः ।

नि स-वि उप-ह्व. ५। ।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते ।

८८५ । स्पर्द्धायामाङः ।

स्पर्द्धाया ७।, आङ ५। ।

कृष्णश्चानूरमाह्वयते ।

तपो ढ कर्त्तुं यस्य स तपोढ तस्मात् । पृथक् योगाहुदिति नानुवर्त्तते ।
एव तपोढादित्यनेन आत्माङ्गढादङ्गेल्यपि निरस्तम् । तपोढात्तप. सर्वविभक्तौना-
मात्मनेपद स्यात् चे । रे परे यक् च स्यादित्यर्थः । तप्यते तपस्तापस इति दुःखिन
तपो जनयतीत्यर्थः । एव तप्येत तप्यताम् अतप्यत । रे किम् ? अतप्तेति निमित्त-
गतविशेषत्वेन बलवत्त्वात् व्या सिरेव । एव तेषु तप्ता इत्यादि । तपोढादिति
किम् ? मर्हो वितपत्यर्कः ॥८८२॥

अङ्गा अस्यस्येति प्रज्ञादित्वात् ये आङ्घ व कर्त्ता यस्य स आङ्घः तस्मात् । आङ्घ-
घात् सृज सर्वविभक्तौनामात्मनेपद स्यात् चे । रे परे यक् तनि इष् च स्यादित्यर्थः ।
एव सृज्येत असर्जि सृजते सृष्टा इत्यादि । आङ्घघात् किम् ? सृजति माला
मालिक ॥८८३॥

अनिष्टत्वात् यगिष्ठी नानुवर्त्तते । निस्व्युपेभ्य. परात् ह्वयतेर्मे स्यात् ॥८८४॥

आङ्. परात् ह्वयतेर्मे स्यात् स्पर्द्धायाम् । स्पर्द्धा पराभिभवेच्चा । स्पर्द्धायां
किम् ? पिता पुत्रमाह्वयति ॥८८५॥

८८६ । सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्न-
कथोपयोगे कृजः ।

सूचन—उपयोगे ७।, कृज ५। ।

अपकुरुते । श्येनो वर्त्तिकाम् उपकुरुते । विष्णुं प्रकु-
रुते । परदारान् प्रकुरुते । एधोदकस्य उपस्कुरुते । गीताः
प्रकुरुते । शत प्रकुरुते ।

८८७ । अधेः शक्तौ ।

अधे ५।, शक्तौ ७। ।

दैत्यान् अधिकुरुते कृणुः ।

८८८ । शब्दढाढात्वेः ।

शब्दढाढात् ५।, वे ५। ।

स्वरान् विकुरुते । वायुर्विकुरुते । अन्यत्र चित्तं विक-
रोति कामः ।

आङ्पूर्वस्य करोते सूचनादावर्णभषानादाङ् इति नानुवर्त्तते । सूचन परदीशा-
दाविष्करणम् । अवक्षेपण तिरस्कार । सेवा अनुवर्त्तति । साहस पञ्चाद्दीषमना-
लीच्य करणम् । द्विसा चौर्व्यपरदारगमनादि । प्रतियत्न सती गुणान्तरम् । कथा
आख्यानम् । उपयोगी धर्माद्यर्थं द्रव्यविनियोग । एवर्थेषु कृजो न स्यात् घे । अप-
कुरुते कस्यचिद्दीषमाविष्करोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुपकुरुते तिरस्करोती-
त्यर्थः । परदारान् प्रकुरुते सेवते साहसात् तेषु प्रवर्त्तते वा इति सेवासाहसयोरैक-
मुदाहरणम् । एधोदकस्योपस्कुरुते इति एध काष्ठं तस्य उदक रसः । एधोदकम्
श्रीषदाद्यर्थं तस्य उष्णत्वादिगुणान्तराधान करोतीत्यर्थः । एधोदकस्येति प्रतियत्ने
कर्मणि षष्ठी । उपस्कुरुते इति सपरैरिति सुम् । गीता, प्रकुरुते कथयतीत्यर्थः ।
शत प्रकुरुते शत द्रव्याणि विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ८८६ ॥

अधे, परात् कृजो न स्यात् घे शक्तौ । शक्तिरभिभवः । दैत्यान् अधिकुरुते अभि-
भवतीत्यर्थः । शक्तौ किम् ? अधिकरोति राजा । अधेः कृज उपेक्षाया त्वामधि-
कुरुते उपेक्षत इत्यर्थः इति कश्चित् ॥ ८८७ ॥

८८६ । ज्ञानार्त्तत्त्वेपोपनयनभृतिविग-
णनव्ययेषु नीजः ।

ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नीज ५ ।

शास्त्रे नयते, विष्णु नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते,
भृत्यमुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्यं विनयते ।

८८७ । घस्यामूर्त्तदात् ।

घस्यामूर्त्तदात् ५ ।

क्रोध विनयते ।

घस्य किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्त्तं किम् ?
गण्डं विनयति ।

शब्दी ढम् कर्म यस्य स शब्दः । नास्ति ढ यस्य सीऽढ । शब्दश्च अढश्च
शब्दढाढ तस्मात् । वे परात् शब्दकर्मकात् अकर्मकाच्च कञी न स्यात् घे ।
स्वरान् विकुरुते विशेषेण करोति इत्यर्थः । वायुर्विकुरुते विशेषेण विक्रतो भवति
इत्यर्थः । चित्तं विकरोति काम इति विरुद्धं करोतीत्यर्थः ॥ ८८८ ॥

एवर्थेषु नीजो न स्यात् घे । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । शास्त्रे नयते शास्त्र
निश्चिनोतीत्यर्थः विष्णु नयते पूजयतीत्यर्थः । उत्त्वेप ऊर्ध्वप्रापण दण्डमुन्नयते
उत्क्षिपतीत्यर्थः । उपनयन यज्ञोपवीतदानसंस्कार पुत्रमुपनयते पुत्रं यज्ञोप
वीतदानेन संस्कारोतीत्यर्थः । भृति कर्मवेतनम् । भृत्यमुपनयते भृतिदानेन
समीपमानयतीत्यर्थः । विगणनम् ऋणादिपरिशोधनम् । ऋण विनयते विशी-
घयतीत्यर्थः । व्ययी घर्मादौ द्रव्यविनियोग द्रव्य विनयते विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।
एषु किम् ? गा वन नयति नयते ॥ ८८९ ॥

वे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्य घस्यम् अमूर्त्तं ढं कर्म यस्य स तस्मात् नीजो न
स्यात् घे । क्रोध विनयते उपशमयतीत्यर्थः । विपूर्वस्यैवीपशमनार्थत्वादेरिति,
नीकम् । गण्डं विनयतीति गण्डं व्रणम् ॥ ८९० ॥

८६१ । वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः ।

वृत्ति-उत्साह-तायने ७, क्रम ५, परा उप क्रम ५ ।

ऋक्ष क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते साधुः । सतां श्रीः
क्रमते । पराक्रमते, उपक्रमते ।

८६२ । आडो भोद्गमे ।

आड ५, भोद्गमे ७ ।

आक्रमते अर्कः । भोद्गमे किम् ? आक्रामति धूमः खं
व्याप्नोतीत्यर्थः ।

८६३ । वेः पङ्क्तिः ।

वे ५, पङ्क्ति ३॥ ।

साधु विक्रमते वाजी । पङ्क्तिः किम् ? वाजिना विक्रामति राजा ।

८६४ । प्रोपादारम्भे ।

प्र-उपात् ५, आरम्भे ७ ।

भोक्तु प्रक्रमते उपक्रमते ।

वृत्तिरप्रतिबन्ध । उत्साह उद्यम । तायन स्मृता । एष्वर्थेषु स स्यात्
वे । परोपाभ्या क्रमोऽपि एष्वर्थेष्वेव । परोपग्रहणमन्वीपसर्गनिरासार्थम् ऋक्ष
क्रमते बुद्धिः अप्रतिहता भवतीत्यर्थः । धर्माय क्रमते साधु उत्साहत इत्यर्थः सता
श्री क्रमते स्मृता भवतीत्यर्थः । एष्वर्थेष्वेवेत्यर्थः । अन्यत्र क्रामति पराक्रामति ॥८६१॥

भा ज्योतिरस्यास्तीति भ अर्श आदिवाद् । भानां चन्द्रसूर्यादीनाम् उद्गमे
ऊर्ध्वगमने आड परात् क्रमो स स्यात् वे । आक्रमते अर्क उद्गच्छतीत्यर्थः । एव
चन्द्र आक्रमते अग्निराक्रमते दिवम् । दिवमाक्रममाश्वेव केतुताराभयप्रदेति भङ्गि ।
ऊर्ध्वगमनादन्यत्र न स्यात् । तेन अग्निरित्यनमाक्रामति प्राप्नोतीत्यर्थः । नभ
समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्कर इत्यत्र नभो व्याप्नोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गसि ह ॥८६२॥

वे परात् क्रमो स स्यात् वे पङ्क्तिर्धात्वर्थः । पङ्क्तिरित्यत्र बहुल्वमविवक्षित तेन
पङ्क्त्यामपि यथा साधु विक्रमते हस इति ॥८६३॥

८६५ । वाऽगेः ।

वा । १।, अगे ५। ।

क्रमते क्रामति ।

८६६ । निङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गवे ७।, ज्ञ ५। ।

शतमपजानीते ।

८६७ । अढात् ।

अढात् ५। ।

सर्पिषो जानीते ।

८६८ । संप्रतेरस्मृतौ ।

स-प्रते ५।, अस्मृतौ ७। ।

संजानीते प्रतिजानीते । अस्मृतौ किम् ? पुत्रं संजानाति ।

प्रीपाभ्या परात् क्रमो घे स स्यादारम्भे । भीक्तु प्रक्रमते आरभत इत्यर्थः ।
आरम्भे किं ? पूर्वेषु प्रक्रमति गच्छतीत्यर्थः परियुरुपक्रमति आगच्छतीत्यर्थः ॥८६४॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि तस्मात् । अगे क्रमो स स्यादा घे । अगे किम् ?
सक्रमति । बारिपूर्णा महीं कृत्वा पश्चात् सक्रमते गुरुत्वात् सम्प्रत्ययस्य सप-
सर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥८६५॥

जानातेर्घे स स्यात् निङ्गवे । निङ्गवोऽपलापः अपपूर्वजानातिर्निङ्गवार्थः ॥८६६॥

अकर्मकाज्जानातेर्घे स स्यात् । सर्पिषो जानीते इति ज्ञोऽज्ञाने घे इत्यनेन
सर्पिष इति करणे षष्ठी सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । जानातिरत्र प्रह-
त्यर्थः ॥८६७॥

सम्प्रतिभ्या पराज्जानातेर्घे स स्यात् न तु स्मृतौ । संजानीते प्रतिजानीते
अङ्गीकरोतीत्यर्थः । स्मृतौ तु संजानाति प्रतिजानाति ॥८६८॥

८६६ । जेठेऽजौ वे ।

जे ५१, ठे ७, अजौ ७, वे ७ ।

दर्शयते भवो भक्तान् । अजौ यत् ठं तच्चेत् च इति किम् ? दर्श-
यति शम्भुं भक्तान् भक्तिः । स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान् हरिः ।

६०० । ज्ञान-यत्न प्रलीभे वदः ।

ज्ञान यत्न-प्रलीभे ७, वद ५ ।

पाणिनिर्वदते, क्षेत्रे वदते, शिष्यमुपवदते ।

६०१ । अनोरढात् ।

अनो ५१, अढात् ५ ।

अनुवदते ।

६०२ । विमति-व्यक्त-सहोक्तयोः ।

विमति-व्यक्त सहोक्त्यो ७॥ ।

विवदन्ते शिष्याः । ब्राह्मणा वेदं संप्रवदन्ते । व्यक्तं
किम् ? संप्रवदन्ति खगा ।

अजौ अजग्रन्तदशाया ठे कर्मणि अग्रन्तस्य वे कर्त्तरि सति अग्रन्ताज्ञातीर्वे स
स्यात् नतु स्मृतौ । भक्ता य भव पश्यन्ति स भवो भक्तान् दर्शयते अर्थादात्मान-
मित्यर्थ । दर्शयति शम्भुमित्यादि अताजौ कर्म शम्भु अग्रन्तस्य कर्त्री भक्तिरिति
नात्मनेपदम् । स्मारयतीत्यादि अत अजग्रन्तदशाया कर्मणि हरिर्वाग्रन्तस्य कर्भृत्वे-
ऽपि स्मरणार्थत्वात्मात्मनेपदम् ॥ ८६६ ॥

एवर्थेषु वदैवाचीत्यस्मात् वे स स्यात् । पाणिनिर्वदते वदितुं जानातीत्यर्थ ।
क्षेत्रे वदते यत्न करोतीत्यर्थ । शिष्यमुपवदते प्रलीभयतीत्यर्थ । केचित्तु प्रका-
शीन्साहसान्वेष्यपि स्मृतौ सतुर्वदते प्रकाशमानोऽर्थे प्रतिपादयतीत्यर्थ युद्धं वदते
सहस्रहमानी वदतीत्यर्थ । क्लिष्टमुपवदते उपसान्वयतीत्यर्थ इत्युदाहरन्ति ॥ ६०० ॥

अनो परादकर्मकले वदो वे स स्यात् । अनुवदते रामस्य क्लृप्ता । रामो
यथा वदति क्लृप्तोऽपि तथा वदतीत्यर्थ । अढात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ॥ ६०१ ॥

विविधा नानाप्रकारा सतिविनति । व्यक्ता चासी सहोक्तिरिति व्यक्तसहोक्तिः ।

६०३ । तद्योगे वा ।

तद्योगे ७, वा ११ ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः ।

६०४ । अवाङ्गिरः ।

अवात् ५१, गिर' ११ ।

अवगिरते ।

६०५ । समः प्रतिज्ञायाम् ।

सम ५१, प्रतिज्ञायाम् ७ ।

शत सङ्गिरते ।

६०६ । उच्चरः सटात् ।

उत् चर ५१, सटात् ५ ।

धर्ममुच्चरते । सटात् किम् ? धूम उच्चरति ।

६०७ । समस्त्रया ।

सम ५१, त्रया ३ ।

अश्वेन सञ्चरते ।

विमतिश्च व्यक्तसङ्कीर्णश्च विमतिव्यक्तसङ्कीर्णौ तथोरर्थधीर्बर्त्तमानादौ घे म
स्यात् । विप्रवदन्ते शिष्या इति द्वयोरुदाहरणम् । नानाप्रकारकज्ञानपूर्वकं वदन्ति
व्यक्तं सङ्गं वदन्ति वेत्यर्थः ॥६०२॥

तथोर्विमतिव्यक्तसङ्कीर्णयोर्गोस्त्वयोगः । एतस्मिन्नर्थे बर्त्तमानादौ घे म
स्यात् । विप्रवदन्ते वैद्या इति नानाप्रकारकज्ञानपूर्वकं व्यक्तं सङ्गं वदन्तीत्यर्थः ॥६०३॥

अवात् परात् गिरतेर्घे म स्यात् ॥६०४॥

सम परात् गिरतेर्घे म स्यात् प्रतिज्ञायाम् । शत सगिरते प्रतिज्ञानीते
इत्यर्थः । प्रतिज्ञाया किम् ? सगिरति मुङ्क्ते इत्यर्थः ॥६०५॥

उद परात् सकर्त्तृकाच्चरो घे म स्यात् । धूम उच्चरतीति उद्वृत्तौत्यर्थः ।
अत्र प्रतिज्ञार्थत्वाभावात् प्रतिज्ञायामिति नानुवर्त्तते ॥६०६॥

पृथग्योगात् सटादिति नानुवर्त्तते सम' पराच्चरो घे म स्यात् साधनतृतीया-

६०८ । दानः सा चेच्चार्थे ।

दान ५१, सा ११, चेत् ११, चर्थे ७ ।

दास्या सयच्छते कामी । चर्थे किम् ? दास्या संयच्छति
भिक्षा भिक्षवे ।

६०९ । उप-यमो विवाहे ।

उप यम ५१, विवाहे ७ ।

रामः सीतामुपायत उपायंस्त ।

६१० । भुजोऽशने ।

भुज ५१, अशने ७ ।

शालीन् भुङ्क्ते गौः । अनशने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा ।

तेन योगे सति तेन हेतौ सहार्थं च विहिततृतीयान्तेन योगे न स्यात् । यथा
पुण्येन सञ्चरति पुत्रेण सञ्चरति ॥६०७॥

सा तृतीया चेत् यदि चतुर्थ्यर्थे भवति तदा तेन तृतीयान्तेन योगे सन्तुर्वाहानी
धे म स्यात् । दास्या इति सन्दानी भे इत्यधर्माग्रसम्प्रदाने तृतीया दास्या सयच्छति
भिक्षामित्यत्र दास्येति करणे तृतीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि स्यादिति
दुर्गसिंह । तेन दास्या सयच्छते माला कामुक । न च सन्दानीभेऽधर्माग्र इति
चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानादेव सन्दान प्राप्ताविह तदुपादान व्यर्थमिति वाच्यम् ।
निमित्तस्य सन्दानीऽनुक्तौ केवलं कार्य्येणात्मनेपदेन सूत्रत्वासम्भवात् । तथाच
कार्य्यी कार्य्यं निमित्तञ्च विभि सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्थिकार्थ्याया क्वचित्
कार्य्यनिमित्तत इति सम्प्रदायः । न च तर्हि त्वे इत्यस्यापि सूत्रत्वासम्भव इति
वाच्यम् । तत्र पूर्वतश्चपञ्चमोरनुवृत्ति किं चात्र दाःऽनुक्तौ पूर्वतश्चरीऽनुवृत्तौ
तद्योगे चतुर्थ्यर्थे तृतीयाविधानाभावादुक्तप्रलापवद्वचन स्यादिति ॥६०८॥

उपायमो धे म स्याद्विवाहे । विवाहीऽत्र स्त्रीकारमात्रम् । वर कन्यामुप-
यच्छते रामो विश्वामित्रादस्त्रमुपयेने । कीपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्यमुपायंसत
नासवमिति भट्टी न स्त्रीकृतवत्य इत्यर्थः । स 'त इत्यादि यम सूचने इत्यादिना
से कित्त्वपक्षे वनतनेति मलीपे सेलीपि । पक्षे नस्यानुस्वार ॥६०९॥

८११। संच्छोः ।

संच्छो ५।

शस्त्रं संच्छते ।

८१२। युजिर उद्ग्यचोऽयज्ञपात्रे ।

युजिर. ५।, उद्ग्यच' ५।, अयज्ञपात्रे ७।

उद्युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

८१३। प्रतारे वञ्चिगर्ह्यः ।

प्रतारे ७।, वञ्चि गर्ह्यः ५।

वटुं वञ्चयते गर्हयते । प्रतारे किम् ? श्येनोऽहि वञ्चयति ।

८१४। पूजाभिभवे च लापेः ।

पूजाभिभवे ७।, च । १।, लापे. ५।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वत्तिकासुलापयते । पुत्रमुज्जा-
पयते । एषु किम् ? घृत विलापयति ।

सुवीङ्ग्रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशने इति गौरव ज्ञापयति सुजीधौ वाणे
भक्षणेऽनेकार्थादुपभोगेऽपि सं स्यादिति । भक्षणे शालीन् मुङ्क्ते । उपभोगे तु वुमुजे
मुषिवीपालं पृथिवीमेव केवलामिति रघु । एव वृद्धौ जनी दुःखशतानि मुङ्क्ते
सखमुपमुङ्क्ते इत्यादि । अनशने तु इति अत्र नवीऽत्यार्थत्वादशनभिन्ने पालने
एव नतूपभोगे इत्यर्थः ॥८१०॥

सम. परात् चोत्तैर्घे म स्यात् । शस्त्रं संच्छते शाण्यतीत्यर्थः ॥८११॥

गेरच ग्यच् उत् च ग्यञ् तत् तस्मात् । उदो गेरचश्च परात् युजिरौ अ युतौ
इत्यञ्जात् स स्यात् चे नतु यज्ञपात्रे प्रयुज्यमाने । यज्ञपात्रे तु प्रयुनक्ति सुवमिति
शष. । उद्ग्यच किम् ? सयुनक्ति नियुनक्ति ॥८१२॥

वन्तु गत्या गृधिर्यु लिप्ते इत्येताभ्या प्रेरणज्यान्ताभ्या च सं स्यात् प्रतारे ।
प्रतारी वञ्चन विस्वादनमिति दुर्गसिंह. । वटुं ब्राह्मणकुमारं वञ्चयत गर्हयते
प्रतश्चकीत्यर्थः । प्रतारे किम् ? श्येन पक्षी अहि सर्पं वञ्चयति गमयतीत्यर्थः ॥८१३॥

लापिन्स्त्रि विनातेर्जी मिथोरिति लापचे लातेश्च औ उभयोरादन्तत्वात्

६१५ । मिथ्याकारेरभ्यासे ।

मिथ्या ५।, कारे ५।, अभ्यासे ७। ।

पदं मिथ्या कारयते । मिथ्या किम् ? साधु पदं कारयति ।
अभ्यासे किम् ? सकृत् पदं मिथ्या कारयति ।

६१६ । व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-हसान्यह्वहोऽनन्योन्यार्थे ।

व्यतीहारे ७, गति—वहः ५., अनन्योन्यार्थे ७। ।

व्यतिभवते अकमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते । व्यति-
जज्ञिष्व व्यतिजज्ञिष्वम् ।

पणि रूपम् । लापयतेर्षे म स्यात् पूजायामभिभवे चकारात् प्रतारे च । जटाभि-
र्लापयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थः । श्लेणी वर्त्तिकामुक्तापयते अभिभवतीत्यर्थः ।
पुनमुक्तापयते प्रतारयतीत्यर्थः । एषु किम् ? घृत विलापयति द्रवीकरोतीत्यर्थः ॥६१४॥

मिथ्येत्यव्यय लुप्तपञ्चम्यन्तम् । मिथ्याशब्दात् परात् कारयतेर्षे म स्यात्
षीन पुन्वे । पदं मिथ्या कारयते खरादिदुष्ट पदं पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः ।
मिथ्योपपदात् किम् ? साधुपदं कारयति पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः । अभ्यासे किम् ?
सकृत्पदं मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थः ॥६१५॥

व्यतीहार परस्परस्यैकजातीयक्रियाकरणम् । गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गति-
हिंसाशब्दाः । तेषां येषां ते गतिहिंसाशब्दार्थाः । ते च हसश्च गतिहिंसा-
शब्दार्थहसा । तेष्वोऽन्य गतिहिंसाशब्दार्थहसान्य । गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यश्च
हश्च वह् चेति तस्मात् । अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थः न अन्योन्यार्थः,
अनन्योन्यार्थं तस्मिन् । गत्यर्थं हिंसार्थं शब्दार्थं हसति-एतद्विज्ञातुभ्यो हवहाभ्याश्च
म स्यात् चे व्यतीहारे नान्योन्यार्थशब्दे प्रयुज्यमाने । परस्परमेकजातीयक्रिया
करणं व्यतीहारः । ह्वहोर्गत्वर्थत्वात् सम्भूतस्य हिंसार्थत्वाच्च निषेधे पृथगुक्तिः ।
इन्दुरक्तं व्यतिभवते इति अर्को यथा इन्द्रावस्त गते उदेति इन्दुरपि तथा अर्को
अस्त गते उदेतीति व्यतीहारः । व्यतिहरन्ते धान्यं चौराः । व्यतिसहरन्ते राजानः ।
व्यतिवहन्ते भागं कृषकाः । व्यतिजज्ञिष्वेत्यादि । जनमलिङ्गनौ ह्यादौ रेङ्गिरिति
द्विले सञ्चोरस्येति इमि हनगमित्युङ्ग्लोपः । व्यतिपूर्वंत्वाभावेऽपि प्रियामुख
किपुष्यसुचुन्वे इति कालिदासः ॥६१६॥

६१७ । होऽस्तेरेति ।

‘ह’ १।, अस्ते ६।, एति ७। ।

अस्तेर्हं स्यात् एकारे परे । व्यतिर्हे । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति । अन्योन्यार्थे तु, परस्पर व्यतिलुनन्ति ।

६१८ । स्मृ दृश्ऽननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः ।

स्मृ—श्री ५।, सन ५। ।

एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् घे । सुस्मृषते दिदृक्षते जिज्ञासते शुश्रूषते । अन्यत्र अनुजिज्ञासति आशुश्रूषति प्रतिशुश्रूषति ।

६१९ । जिञ्जान्त-पिव धे नृद्वद वस दम्मुचाद परिमुहायमयसोऽगिज्ञापवदायन्योत्-समायमः फलिनि ।

जित्—यस ५।, अगिज्ञा—यस ५।, फलिनि ७।,

जितो ज्ञान्तपिवादे रगिज्ञानाते-रपवदोऽयन्योदादि-

सुगमम् । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्तीत्यादि गत्यर्थादेर्व्यतीहारं कर्त्तव्येवात्मने-पदनिषेधो भावकर्मणीस्तु स्यादेव । तेन व्यतिगम्यते ग्रामी जनैरित्यादि । अन्योन्यार्थे तु परस्पर व्यतिलुनन्ति । एवम् अन्योन्यम् इतरेतरम् । तत्र परस्पर-शब्देरेव व्यतीहारसंज्ञात्वात् नात्मनेपदम् । सम्यग्विनिमयेनोभौ दधतुर्मुवनद्वय-मिति रघौ । विनिमयशब्दस्यापि अन्योन्यार्थत्वात्मात्मनेपदम् ॥६१७॥

नास्ति अनुर्यञ्छिन् सोऽननु । स चासौ ज्ञाश्चेति अननुज्ञा । न विद्येत आप्रतौ यञ्छिन् सोऽनाप्रति । स चासौ शुश्चेति अनाप्रतिशु । स्मृश् दृश् च अननुज्ञाश्च अनाप्रतिशुश्चेति तस्मात् । एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् घे । दिदृक्षत इति वद्रीऽकिञ्छस इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ऋकारस्य न रेफः । शुश्रूषते इति तालव्यादि ॥६१८॥

परिमुहं परिमुह । आङी यमयसौ आयमयसौ । ततः पिवश्च घेश नृत् च वदश्च वसश्च दम च रुचश्च परिमुहश्च आयमयसौ चेति । अज्ञानासौ पिवश्च-

पूर्वयमश्च फलवति चे मं स्यात् । यजते । पाययते धापयते
नर्त्तयते वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परि-
मोहयते आयामयते आयासयते । जानीते अपवदते उद्यच्छते
सयच्छते आयच्छते, ग्रन्थे तु, वेदमुद्यच्छति । फलिनि किम् ?
यजति याजकः ।

इति मपाद' ।

वृद्धदवसदम्, चादपरिमुहयमयस् चेति अग्नपिवादियमयस् जिञ्ज अग्नपिवादि-
यमयस् चेति तस्मात् । नास्ति गिर्यक्षिन् सोऽग्निः, अगिश्वासौ ज्ञाश्चेति अगिश्वा
अपाद्द अपवद । उद च सन् च आश् उत्समा तेभ्यो यम् उत्समायम् । न
अय्योऽयन्यः । अयस्ये उत्समायम् अयय्योत्समायम् । ततोऽग्निज्ञाश्च अपवदश्च
अयय्योत्समायम् चेति तस्मात् अत्र जित्पटेन गणे जानुबन्धा अग्न्याश्च गृह्यन्ते ।
तेन जित्वेनैव अग्न्यप्राप्तौ अग्नपिवादग्रहणम् कम्पात्रार्थे डिब्यादिना विहित
परस्मैपदस्य बाधनायम् । अन्यथा पिवधे अद एपानत्रार्थत्वादन्वेषामजि प्राणि-
घाढत्वात् तेन परस्मैपदापत्तिरासोदेव । ततश्च कम्पात्रेत्यादिविशेषविधेरविषये
सर्वजगन्तेभ्यः फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपद सिद्धमिति । किञ्च स्वमजक् वितर्के इत्याद-
र्जानुबन्धेन चुरादेर्जकारेण जानुबन्धित्वं नास्तीति सूचनाङ्गणपठितजानुबन्ध-
भिन्नचुरादेर्नैव व्यवस्था । यजते इत्यादि । यजैजौ देवार्चादौ एव पा पाने घेष्ट
पाने । वृत्त्य नर्त्ते । वदै वाचि । वसै ओ निवासे । दमभ्यु इर्गमे । रुच ऊळ
प्रीतिप्रकाशयो । अद्वौ भव्ये । मुञ्चूळडि वैचित्त्ये । यमौ उ विरतौ । इयंसूय-
वने । एकादशैते अग्न्या । ज्ञाग वीधने । वदै वाचि यमौ उ विरतौ । इत्य
रूप पूर्वमवालुलीचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति भट्टौ । अनुशब्दस्य उपसर्गप्रति-
रूपकलेनानुपसर्गत्वात् । कर्मणि प्रत्यये वा राज्ञा सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञात-
मित्यर्थः । जनौत्यङ् जनौ इत्यस्य वा रूपम् । सुतस्य गमनं ततो जातमित्यर्थः । फल-
वति चे किम् ? यजति याजक अत्र वेतनद्वारा यजमानस्यैव फलम् । नवश पमे
इत्यनेनोभयपदप्राप्तौ नियमोऽयम् । नियमश्च फलवत्कर्त्तव्यैव आत्मनेपदमिति चेत्
तर्हि अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्तिः । फलवत्-
कर्त्तव्यात्मनेपदमेव इति चेत् वा तर्हि च फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्
कर्त्तव्यात्मनेपदापत्तिः स्यात् इत्युभयधैव व्याघातः । वस्तुतस्तु नवश, पमे इत्यादिनाः

द्वितीयः पादः—ठ-भावम् ।

६२० । ठ भावे मम् ।

ठ भावे ठा, मम् १ ।

धोर्ढे भावे च म स्यात् ।

६२१ । र-तनोर्यगिणौ ।

र तनोः ७॥, यक् इणौ १॥ ।

धोः रे परे यक्, तनि परे इण्, स्यात् ठे भावे च ।
स्तूयते विष्णुः, स्तूयेत स्तूयताम् अस्तूयत अस्तावि ।

भयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयम् । फलवति कर्त्तरि आत्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति ।
राना मृत्येन शत्रु घातयतीत्यादौ कर्त्तुं फलवत्त्वं न विवक्षणीयम् । वृक्ष परिवार-
यन्ते कष्टका इत्यादौ कर्त्तुं फलवत्त्वं विवक्षणीयमिति वृद्धा । लौकिकवाक्ये
नियमो नास्ति वैदिकवाक्येष्वेव नियम इति ग्रामाणिका । तथाच वर्द्धमान इह
लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीऽतिपुष्कलः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन वार्यते ॥
विशेष पाणिनेरिष्टः सामान्य सर्ववर्क्षेण । सामान्यमनुगृह्णाति तवाचार्यपर-
म्यरेति । अतएव अकरोदचिरेश्वर, चितौ दिषदारभफलानि भस्मसादिति रघु ।
तनोति शुभ गुणसम्पदा यश्च इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । फल विन्धोप-
काराय धत्ते पर्वणि पर्वणीति कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये सूर्यस्य रश्मय इत्यादौ
अफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदं सिद्धमिति ॥६१९॥

इति म-पादः ।

भावे साद्यमिति बह्यमाख्येन भावपदस्य चरित्यर्थत्वादियद्वयं रतनोर्यगिणा-
वित्यादिष्वनुवृत्त्यर्थम् । धोरिति व्याख्यानं धातुमात्रप्राप्त्यर्थम् । तेन पच्यते
चिकित्स्यते कार्यते पिपच्यते पापच्यते इत्यादि ॥६२०॥

अर्थगतविशेषाभिहितगतविशेषस्य बलवत्त्वात् क्त्वा सिना यक् बाध्यते । इणा
स्त्रिबाध्यते । क्त्वात् यकि न गुणः । णिच्चादिषु वृद्धिः । स्तूयते इत्यादि
घोऽङ्गद्वये इति दीर्घः । अस्तावीति ज्णिष्यनेजिति वृद्धिः इणस्तान् लोमः ॥६२१॥

६२२ । हन-ग्रह-दृशचः सि-ड्यादेर्मिण् वा ।

हन ग्रह-दृश अच ५१, सि ड्यादे ६१, मिण् ११, वा ११ ।

एभ्यः परासा सिडौढौतौथौना मिण् वा स्यात् ढ भावे ।
अस्ताविषाताम् अस्तोषाता हरिहरौ । तुष्टुवे, स्ताविता
स्ताविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते,
अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । स्मर्यते अर्यते संस्क्रियते ।

६२३ । नेण् तपोऽनुतापे ।

न ११, इण् ११, तप ५१, अनुतापे ७१ ।

अन्वतप्त । दौयते ।

६२४ । यन् ज्णित्कृदिग्यातः ।

यन् ११, ज्णित्कृदिणि ७१, आत ६१ ।

आदन्ताना यन् स्यात् ज्णिति कृति इणि च ।

अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम् ।

हन्यते अवधि अघानि, अघानिषाताम् अवधिषाताम्
आहसाताम् ।

हनश्च ग्रहश्च दृश् च अच हनग्रहदृशच् तस्मात् । सिस्त्र ड्यादिस्त्र सिड्यादि-
बल । मित्रादादौ णित्वात् वृद्धि । इमी बाधकीऽयम् । अस्ताविषातामित्यादि
मिणि वृद्धि । पक्षे नेमेकाजिति इम्निषेध । स्तावितेति मिणि वृद्धिः पक्षे
वेमसहेतौम् वा । अन्यत् सुगमम् । स्मर्यते इति स्याद्यर्चुत इति गुण । एवम्
अर्यते संस्क्रियते इति स्कुस्तु व्यामेवेति गुणनियमाभावे ऋद्रि, ॥६२२॥

तपोऽनुतापेऽर्थे इण् न स्यात् ढभावे । अन्वतप्तेति तनि इषी निषेधे क्त्वा सौ
औदित्वादिमी निषेधे सेलीप । अनुतापे किम् ? अतापि मूर्खेण भूमि । दौयते
इति दाज दान दो दाल देडां दामागै इति डौ ॥६२३॥

ज च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य स ज्णित् ज्णित्वासौ कृतेति ज्णित्कृत्
ज्णित् कृच्च इण् च ज्णित्कृदिण् तस्मिन् । ज्णितौत्वमेनैवेष्टसिद्धौ कृदिति विशेषणं
दरिद्रातेर्षपियनागमनिषेधार्थम् । अन्यथा लोपस्याप्यादेशत्वे आगमादेशयोर्मध्ये बली-

गृह्यते अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ।

दृश्यते अदर्शि, अदर्शिषाताम् अदृक्षाताम् ।

शस्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशामि, अशमिषाताम्
अशामिषाताम्, अशमयिषाताम् अशामयिषाताम् ।

६२५ । भावे माद्यम् ।

भावे ७, माद्यन् १ ।

मस्याद्यं वचनं भावे प्रयुज्यते । मया भूयते, अभावि,
बभूवे बुभूवे भाविता भविता । शस्यते मुनिना अशमि ।
अकामि अवामि आचामि । व्यशमि व्यशामि । अवधि ।
अजागारि । औ तु अजागरि अजागारि ।

यानागमी विधिरिति न्यायात् ददरिद्र अत्र दरिद्र आलीप इति सूत्र बाधित्वा
यनागमापत्ते । अदायीति दास्वरूपत् तन् इणि तनो लीपे अनेन यन् ।
अदायिषातामिति आता व्या सि मिण् इण् मिणोरभेदात् घण् । पक्षे स्थादीरिति
ङि अदिषाताम् अधानीति हनतन् इणि तन्लीप । खेर्ही घ इति हस्य घ
इङि अधानिषातामित्यादि हन आता व्या सि मिणि हस्य घ इङि । मिणी
प्राप्तौ हन कित्सिरिति से, कित्त्वे वनतनेति नलीप । पक्षे वधादेशः । गृह्यते
इति यहादित्वात् जि । अग्राहिषातामित्यादि मिणि इङि । पक्षे इमि
ग्रहेरिमो घं । अदर्शिषातामित्यादि मिणि गुण् । पक्षे औदित्वात् नेम् शङ्काजेति
षङ् पढो क से इगुङुरिति से, कित्त्वे न गुणः किलादिति षत्वम् । शस्यते
इति शसुभिर्यशमे जि इङि घटादिजनौति ऋस्वः । शमि इति स्थिते यकि
जे लीपः । मोह इति अजान्तकान्तुं कर्मत्वादुक्तकर्मणि प्रथमा अशमौत्यादि शमि
इति स्थिते तन् इणि तन्लीपे जीष्मोस्तु घञेति ऋस्वी दीर्घश्च जे लीपः । अशमिषा-
तामित्यादि शमि आता व्या सि, जन्तत्वेन अजन्तत्वात् मिण् । जीष्मोस्तु
घञेति ऋस्वे दीर्घश्च जे लीपः । मिणोऽभावपक्षे इमि न जे लीपः ॥ ६२४ ॥

अकर्म्मकाङ्क्षातीरेव भावेत्यादि विभक्तयः सुनंतु सकर्म्मकात्, कृतप्रत्ययास्तु
सकर्म्मकादकर्म्मकाच्च भावे सुः । तेन का दिशं गन्तव्यं सभा वा न प्रवेष्टव्यं

६२६ । भन्जऽगिलम्भो वेष्मसो न लोपः ।

भन्ज् अगिलम्भ ६।, वा ।१।, इष्मसो ७।, न लोप १। ।

अनयोनेलोपो वा स्यात् इष्मसोः परयो ।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि । गौ तु प्रालम्भि ।

६२७ । ढवत् ढघोऽढे ।

ढवत् ।१।, ढघ १।, अढे ७। ।

ढमेव घत्व प्राप्त ढघः, स च ढवत् स्यात् न तु ढे सति ।

तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

छात्रेण ग्रन्थस्य पाठं शिष्यो श्रवणमित्यादि । भावी धात्वर्थः । या विभक्तिर्भावितुं मर्हति तस्या आद्य वचनं स्यादित्यर्थः । तेन भूयते भूयेत भूयतामित्यादि । ननु धात्वर्थस्य वाच्यत्वे युष्मदस्यदीरवाच्चत्वात् से-प्रभृतयो न स्युः एक धात्वर्थस्य द्वित्वादेरविवक्षायां द्विवचनबहुवचने न स्त इति पारिशिष्टादेवाद्य वचनं भविष्यति किमनेनेति चेत् प्रक्रियैवेव गरीयसीति सूत्रविधानं धात्वर्थस्य द्वित्वविवक्षया देवाभ्यां भूयते इत्यत्र द्विवचनप्रसक्तिनिरासार्थं वेति विद्यानिवासः । भूयते इति भू सत्तायाम् अकर्म्यकत्वाद्भावे ते यक् । अभावौति तनि इणि वृद्धिः । वभूव इत्यादि भूवोऽङ् ठागमिति अङ् वा इदं परे नेच्छन्ति । भावितेत्यादि मिष् वा । शस्यत इणि समुभिर्यशमे ते यक् । अशसीति इणि ज् णिभ्यस्ते जुडतोरिति वृद्धौ जनवध इति ङस् । कम वसाचम वर्जनात् अकामि अवामि आचामि एषु न ङस् । आचमी वर्जनात् अचमीत्यत्र ङस् । अमयमविश्रमन्तु वेति व्यश्रामि व्यश्रामि । एव सा अमि आमि अश्रमि अश्रामि । अवधीति वध हतौ जन वधेति ङस् । अजागरीति जाग्रोऽणव्ब्रीणिति गुणनिषेधे वृद्धिः । औ तु जीष् सोऽसुधश्च जागुधेति वा दीर्घे अजागरि अजागारीति ॥ ६२५ ॥

नास्ति गिर्यन्मिन् सीऽगि । अगिश्चासौ लम्भ चेति अगिलम्भः । भन्ज च अगिलम्भ च भन्जगिलम्भ तस्य । अनयोर्मस्य लोपः स्याद्वा इणि नमि च परे । अभाजीत्यादि भन्ज घौ मोटने नलोपभावे वृद्धिः । अलाभीत्यादि लभङ्गौड यप्राप्तौ इणि परे नुष् वध इति नुष् अनेन नकारलोपे वृद्धिः णमि भाजं भाज भन्ज भन्ज लाभ लाम लम्भ लम्भम् । गौ तु इति उपसर्ग उपपदे सतीत्यर्थः । अल्येव

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुं कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठम् अभेदि ।

६२८ । कुषि-रन्जः श्यन्-पे वा रे ।

कुषि रन्ज ५।, श्यन् पे १॥, वा १।, रे ७।

कुथति कुथ्यते रज्यति रज्यते ।

घट । पश्य इत्यादौ कर्मतोऽपि कर्तुर्बलवत्त्वात् कर्मकर्त्तरि कर्तृविहितकार्य-
प्राप्तौ कर्मविहितकार्यार्थमाह ॥ ६२६ ॥

ठञ्च तत् घञेति ठघ । आदौ ठ पश्चात् घः इत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविव-
क्षायां कर्मकर्त्ता स च ठवत् स्यात् न तु ठे कर्मणि सति । द्विकर्मकाणामेक-
कर्मणि विद्यमाने कर्मान्तरस्य कर्तृत्वविवक्षा नास्तीत्यर्थः तेन याच्यते राजा
स्वयमेव भूमिमिति न स्यात् । कर्मस्थभावधातूनामेव कर्मण कर्तृत्वविवक्षा
यथा । पच्यते औदन स्वयमेव भिद्यते काष्ठ स्वयमेवेत्यादि । आतिदेशिक-
मनित्यमिति न्यायात् कर्तृस्थभावधातूनां न स्यादिति बोध्यम् । तेन खाद्यते
औदन स्वयमेव गम्यते ग्राम, स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच कर्मस्थ
पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः । बुधस्तु भाव कर्तृस्थ कर्तृस्थाश्च गमादयः
इति प्राञ्च । पच्यतेर्भावस्तच्छ्रुलादीनां विक्षित्तिस्रष्टुलादिष्वेव भवति न तु पाक-
कर्त्तरि । एव' भिनत्त्यादेर्भावो भेदादि, काष्ठादिष्वेव न तु भेदादिकर्त्तरि ।
बुधेर्भावो ज्ञान शिष्वेव न तु ग्रन्थादौ । एव गमादीनां भाव प्रादचलनादि-
र्गमनादिकर्त्तृष्वेव न तु ग्रामादावित्यर्थः । ठवदित्यनेन कर्मविहितमात्मनेपद
गमादिकमतिदिश्यते न तु कर्मकर्तुः, कर्मत्व विधीयते । तेनाकर्मकत्वात् भिद्यते
काष्ठेन स्वयमेवेति भावे प्रत्यय स्यात् किञ्च एकक्रियाकर्मण कर्तृत्व' विवक्षते
इति बोध्यम् । तेन पचत्यौदन याच्यते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात् । एव भिन्नप्रकरण-
त्वात्तद्यादौ विषयेऽपि कर्मण, कर्तृत्व न विवक्ष्यते तेन कर्त्तव्य कटेन स्वयमेव
इत्यादि न स्यात् । एकक्रियायामेकस्य कर्मत्व कर्तृत्वञ्च कण्ठे सम्भवतीत्याह ।
क्रियमाणमित्यादि । क्रियमाण यत् कर्म तत् स्वैर्गुणैः स्वयमेव यदि प्रसिध्यति
निष्पद्यते तदा तत् कर्मकर्त्तेति विदुर्जानन्ति बुधा इति शेषः । स्वैर्गुणैः कौटुम्भैः
कर्तुः सुकरैः सुखकरैरित्यर्थः ॥ ६२७ ॥

श्यन् च पञ्च श्यन्पे । आभ्या रे विषये श्यन् परस्मैपदञ्च स्याद्वा कर्मकर्त्तरि ।

६२६ । वेणुज्दुहः ।

आ । १।, इण् । १।, अज्दुह ५। ।

अजन्तात् दुहश्च इण् स्यात् वा ढघे । अकारि अकृत,
अदोहि अदुग्ध ।

६३० । न तप-रुधः सट्-पच-दुहः ।

न । १।, तप रुध सट् पच दुह ५। ।

तपो रुधः सट्ठाभ्या पचदुहाभ्यां च इण् न स्यात् ढघे ।
अतप्त, अरुद्ध । अपक्त आम्नः फल, अदुग्ध गौर्दुग्धम् । अत-
एवानयोर्दोऽपि ढघत्वम् ।

कुष्यतीत्यादि कुष ग निक्षर्षे डे परे परस्मैपद झलन् च वा । पचे ते यक् । रज्य-
तीत्यादि रन्जौ रागे हसुङ्ग इति नलोप । रे किम् ? अकोषि चुकुषे अराज
ररजे ररञ्जे प वेति कृतेऽपि रतनोर्यगिणावित्यनेनापीष्टसिद्धौ झलन्विधान
कुष्यन्ती बाला स्वयमेव रज्यन्ती श्वाटी स्वयमेव इत्यत्र अप्यनी नित्यमिति
लुण्ठ्यम् ॥ ६२८॥

अजन्ताद् दुहश्च इण् वा स्यात् तनि परे कर्मकर्त्तरि । वा यदृश्य बाधकार-
निवृत्त्यर्थम् । अकारीत्यादि इण्तनी लोपे इद्धि । पचे क्या सि नेर्मकानिःत
नेम् इगुङुरिति से कित्वाद्गुणाभावे सेर्लोप । अदोहीत्यादि इणि गुण पच
गुह्दुह्दद्विह्लिह्लामित्यनेन सेर्निषेधे सकीऽप्राप्तिपचे अदुग्धेति ॥ ६२९॥

सह ढेन वर्त्तते यौ तौ सट्ठी सौ च तौ पचदुहौ चेति सट्पचदुहौ । तपश्च
रुधश्च सट्पचदुहौ चेति तस्मात् । अतस्तेत्यादि स्या सि औदित्वाद्नेम् सेर्लोप ।
अपक्ताम् इत्यादि काल आस्रवच्च फल पचति गोपो गा दुग्ध दीग्धि इति स्थितम् ।
ततो आस्रवच्च, स्वय फलमपक्त गौश्च स्वय दुग्धमदुग्ध इत्याम्नस्य गौश्च कर्मकर्त्तृत्वम् ।
अतएवेति सकर्मकपचदुहाभ्या कर्मकर्त्तरि इण् निषेधादेव अजयो कर्मकर्त्तरे
विद्यमानेऽपि कर्मकर्त्तृत्वम् ॥ ६३०॥

६३१ । सन अन्य गन्थ ब्रू कृ गृ दुह नम-
भूषार्थाद् यक् च जि स्तु श्रिमाढाच्चमिण् ।

सन—भूषार्थात् ५१, यक् ११७, च ११७, जि—माढात् ५१, तु ११७, अमिण् १११ ।

सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् ढघे, जगन्तादेस्तु मिण्-
वर्जम् । चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । अग्र्यीते अग्र्यन्धिष्ट, ग्र्यीते
अग्र्यन्धिष्ट । ब्रूते अवोचत । किरते अकौष्टं, गिरते अगीष्टं ।
दुग्धे अदुग्ध । नमतं अनस्त । तसते अतंसिष्ट । कारयते,
अचोकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट । स्तुते अस्त्राविष्ट अस्त्रोष्ट ।
अग्र्यते अग्रिश्रियत अश्रायिष्ट अश्रयिष्ट । आह्रते आवधिष्ट
आघानिष्ट आहत ।

सन् सनन्त । भूषा अर्थो यस्य स भूषार्थः । सन् च अन्यश्च गन्थश्च ब्रूश्च कृश्च
गृश्च दुहश्च नमश्च भूषार्थश्चेति तस्मात् । जिर्जगन्तः । मे आत्मनेपदेऽङीऽकर्मा क
माढ । जिश्च स्तुश्च श्रिश्च माढश्चेति तस्मात् । न मिण् अमिण् । सनन्तादेरिण्
यक् च न स्यात् इणोऽभिन्नत्वेन मिण्यपि न स्यात् ढघे । जगन्तादेस्तु मिण् भिन्नः
इण् यक् च न स्यात् मिण् तु स्यादेवेत्यर्थः । चिकीर्षते इति करीते सनन्तात् ते
यको निषधे आश्रिककर्तृत्वात् शप् । इति घे शप्ते इत्यत्र व्याख्यातम् । अचि-
कीर्षिष्टेति तनि इणो निषधे ल्या सि मिणोऽपि निषधे वसीऽरस्येतीम् । न च
सकृद्भवा विप्रतिषेधो यद्वापत तद्वाधितमेवेति न्यायात् सिवाधकस्य इणोऽपि
निषध पुन कथं व्याप्तिरिति वाच्यं न्यायानामसार्वत्रिकत्वात् । अतएव शिष्टपद-
साधनायव न्यायः स्वीक्रियते नलनिष्ठार्थमिति सम्प्रदायः । अग्र्यीते इति अन्त्य ग
मोक्ते ते यको निषधे आश्रिककर्तृत्वात् आ आङ्गोरिति ईं हसुङ्ग इति न लोपः ।
अश्रायिष्टेति तनि इणो निषधे सि, एव यन्त्यकिञ्च दभे अग्र्यीत अग्र्यन्धिष्ट । मैत्रे-
यस्तु अथिङ् श्रैथिल्ये अथिङ् लौक्ये इति भौवादिकौ मत्वा अन्त्यते अन्त्यते इति
स्वयमेवोदाहरति । ब्रूते श्रीक स्वयमेव ब्रूलजुक्तौ ते यको निषधे शप् शपो
कृक् । अवोचतेति तनि इणो निषधे ऽरविषये वचादेशे वक्तृस्थितिङ् वीचादेशः ।
किरते इति कृश्च विषये ते यको निषधे शप् । अकौष्टेति तनि इणो निषधे सिः

६३२। न्यादिजान्तादगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्यमाप्नुयुः ।

गौणे याचादयोऽन्ये तु यथेष्टं द्विदधुष्विति ॥

न्यादि-गत्यर्था १॥, मुख्ये अ, ढे अ, ढत्य २, आप्नुयु क्तियापद गौणे अ, याचादवः १॥, अन्ये १॥, तु ११, यथेष्ट २, द्विदधुषु ७॥, इति ११ ।

निन्ये विजनमजागरि रजनिमगमि मुदमयाचि सम्भोगम् ।

स्यादृष्टुरिति इनीऽभावपच्चे इगुडुरिति से कित्त्वे इरि दीर्घ । एव गृश निगरणे गिरते अर्गीष्ट । दुग्धे इति दुहलजौ दुहि ते यकी निषेधे शप् शपी लुक् । अदुग्ध इति तनि इणी निषेधे गुहदुहदित्ति सकोऽप्राप्तिपच्चे सेनिषेध । किञ्च दुहधातो पूवेखैव इण् निषेधे सिद्धेऽत यङ्गण यक्निषेधाथम् । नमते इति नमी शब्दनत्यो ते यकी निषेधे शप् । नमतिरिहान्तभृतजग्रथं । तेन शिशुर्या शाखा नमयति सा शाखा स्वयमेव नमते इत्यथ । अनस्तेति तनि इणी निषेधे व्या सि ॥ तसते इति तसि कलङ्कृतौ ते यकी निषेधे शप् । अतसिष्टेति इणी निषेधे सि । कारयते इति क्त्वञ्चि कारीति स्थिते ते यकी निषेधे शप् । अचीकरतेति कारितन् इणी निषेधे जित्थीत्यङ् । अङ्गी नित्यत्वेऽपि विधिवलादातो प्यत्वमिति वत् ज्ञादिस्तु मिण् वर्जमिति वचनेन मिण् प्राप्तानुरीधात् अग्रन्तश्चिभ्या पच्चे व्या सि । अकारयिष्टेति मिणीऽप्राप्तिपच्चे इमि जेन लीप अकारिष्टेति मिणि जेलीप । दुर्गसिद्धस्तु अग्रन्तब्रूजी कर्तृस्थ भावत्वात् कर्मकर्तृत्वाभावे यगादिर्न स्यादेव आत्मनेपदन्तु फलवत् कर्तृकत्वादित्याह । वस्तुतस्तु प्रेरणवचनयोरपि कर्मस्थलं सम्भवतीति यगादिनिषेध सफल । सूते इति ण्वल प्रष्टुत्वा ते यकी निषेधे शप् शपी लुक् । अस्तीष्टेत्यादि मिणीऽप्राप्तिपच्चे कृकमीऽने इति नियमान्न इम् । मिण्-पच्चे हङ् । सुनमी परप्रयोज्यत्वे न स्यात् । यथा प्रस्तीति गौर्दीग्धु, कौशलेन नमति शाखाभारेण श्रयते इति श्रिज सेवने ते यकी निषेधे शप् । अयायिष्टे-त्यादि अङ्गी नित्यत्वेऽपि मिण् प्राप्तानुरीधात् पच्चे व्या सि मिणि हङ् । मिणीऽप्राप्तिपच्चे इम् । आहते इति हन ते यकी निषेधे शप् शपी लुक् वनतनेति न लीप । आहतेत्यादि तनि इणी निषेधे व्या सि मिणीऽप्राप्तिपच्चे से कित्त्वे वनतनेति न लीपे सेलीप मिण्, पच्चे तु खेर्होधि इति हस्य घर्त्वे हङ् । आङ्पूर्व-हन्तरकर्मकादात्मनेपदविधानात् सकर्मकाऽप्यय माढ अकर्मकस्य कर्मकर्तृत्वा-सम्भवात् । आहते श्व, स्वयमेवेत्यर्थ । माढात् किम्? हन्यते श्व, स्वयमेव अधानि अत्र यगिणी स्यातामेव । द्विकर्मकेभ्य कर्मणि वाच्ये प्रत्ययोत्पत्तौ मुख्य गौण-मुभय वा कर्म उक्तं भवतीति सन्देहं व्यवस्थामाह ॥६३१॥

गोपी हावमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

इति ढ भाव पादः ।

नास्ति ढ कर्म यस्य सोऽढ । अढश्च गत्यर्थश्च अढगत्यर्थौ । अन्तौ च तौ अढगत्यर्थौ चेति अन्ताढगत्यर्थौ । न्यादयश्च अन्ताढगत्यर्थौ च ते द्विकर्मकाधातुषु ऋञ्जे न्यादयो नौ बह्वृद्धिं गृह्य कृषं मय्य सुष पचाद्या नव । अन्ताकर्मका अन्तगत्यर्थाश्च धातवो मुख्ये ढे कर्मणि वाच्ये ढत्वम् कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुः । याचादयो याज्जार्थं दुह चि प्रच्छ रुध ब्रू शास जीत्यष्टौ धातवो गौणे कर्मणि वाच्ये कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुः । अन्ये तु अन्ता शब्दार्थं अशनार्थं गृह्य कृषं शुह कृ इत्यष्टौ धातवो यथेष्ट मुख्ये कर्मणि वाच्ये गौणे कर्मणि वाच्ये वा कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुरिति व्यवस्था । नित्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजन नित्ये अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी रजनिम् अजागरि । देशाश्वकालेत्यादिना रजने कर्मत्वे सकर्मकस्यापि जाग्रधातो स्वभावादकर्मकत्वात् अअन्तकृत्तर्गा गोप्याः कर्मत्वम् । ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यम् कर्म गोपीत्युक्तम् । अनन्तेन गोपी मुद ऋषन् अगमि प्रापितेत्यर्थः । अत्रापि गोपी मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी मन्मोगम् अयाचि अत्र गोपीति गौणम् कर्म उक्तम् । यथेष्टमाह । अनन्तेन गोपी हावमकार्यत अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन एना गोपीं भावश्च अकार्यत अत्र भाव इति गौणम् कर्मोक्तम् । कृत्प्रत्ययेषु अपि एवम् । यथा तेन गावो वन नीता शायिता शिशवो निशाम् । सन्तीष गमिता गोप्यो यशोदा याचिता घृतम् । प्रणाम कारिती ब्रह्मा ब्रह्माण कारिता स्तुति । यथेष्टमिति कस्यचिदनुरोधोऽदुक्तम् । सर्वत्र अन्ताना प्रयोज्यकर्मेवोक्तं भवतीति पाणिनिसर्ववर्मक्रमदीश्वरा । एव 'द्विकर्मकाणामेककर्मप्रयोगे तदेवोक्तं भवति यथा नीयते ग्राम याचते भूमिरित्यादि । अकर्मकास्तु—सत्ताजीवनदर्पभीतिशयन-क्रीडानिवासच्छया व्यक्तध्यानभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादीदये । उन्मादि च पलायनभ्रमणयो व्यातौ चवे खीटने, मीहं धावनयुद्धद्विदहने शान्तौ भूतौ मज्जने । दौतौ जागरशीषवक्रमनीत्याहे सतौ सशये, ग्लानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टा-क्रुधीरोदने । वृद्धौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले, कम्पोद्गमनिमेष सङ्गतनखेदे धवोऽकर्मका । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्तमानास्तु धातव । वाचका भावभावस्य यतस्तस्मादकर्मका । कौटिल्याद्येषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः । यद्वहावेऽकर्मकाः सुस्तद्वत्कृत्या सकर्मकाः । इति । सकर्मकाश्च कर्माविव-

चतुर्थः पादः—क्तिः ।

६३३ । भवद्भूत-भव्ये त्रिशः क्वाद्याः ।

भवत् भूत भव्ये ७, त्रिश ११३, क्वाद्या १३३ ।

क्वाद्याः क्तयस्त्रिस्त्रिस्त्रिः क्रमाद्वर्तमानातीतभविष्यत्स
कालेषु स्युः ।

शेते स चित्तशयने मम मौनकुर्म-

कोलोऽभवन्नृहरिवामनजामदम्यः ।

योऽभूद्भव भरताग्रजकृष्णबुद्धः

कल्कौ सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥

चायामकर्मका भवन्ति । तथाच गीयीचन्द्र । धातोरर्थान्तरे हत्तेर्धात्वर्थेनीप
सयद्वात् । प्रसिद्धेरविवक्षा कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति । धात्वर्थेन सह कर्मण
उपसयद्वादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति क्षरतीत्यर्थः । अद्ययति
व्याध । भवति घटः । आहते जनः । तपस्यति मुनिरित्यादि ॥ ६३२ ॥

इति ढभावपादः ।

भवश्च भूतश्च भव्यश्च तत् भवद्भूतभव्य तस्मिन् । अत्र काले इति विशेष्यं पद-
मध्याह्वार्यं भवन्निति वर्त्तमाने श्रुतिविधानाद्वर्त्तमानः । भूत इति अतीते क्तवि-
धानादतीतः । भव्यो भविष्यत्कालः सामान्यकाले तस्यादिविधानादिह भविष्यत्
काले यः । ननु एको नित्यः कालस्तस्य भूतत्व भविष्यत्वञ्च कथं सम्भवतीति चेत्
सत्यं क्रियायां भूतत्वभविष्यत्त्वाभ्यां कालस्य भूतत्वभविष्यत्त्वे उपचारात् । एक
स्याप्याकाशस्य घटाकाशपटाकाशादिभेदवत् । आरब्धपरिसमाप्तिवर्त्तमानः ।
यथा महाभारतं पठति । सोऽपि चतुर्विधः । यथा प्रवृत्तीपरतश्चैव हत्ताविरत
एव च । नित्यप्रवृत्तिः सामीप्यी वर्त्तमानश्चतुर्विधः । मासः न खादति आदौ
प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमारः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडना-
भावेऽपि पूर्वक्रीडायां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च
पर्वतानां स्थितेर्वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्यु
पर्वताः स्थास्यन्तीत्यपि स्यात् । सामीप्यी द्विविधः भूतः भविष्यः । भूतसामीप्यी

६३४ । की स्मेनातीते ।

की ११, स्मेन ३, अतीते ७ ।

स्मेन योगे अतीते काले की स्यात् ।

हन्ति स्म रावण रामः ।

यथा कदा आगतोऽसीति प्रश्ने अध्वखेदादेवर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छासीति आगतोऽपि वदति भविष्यत्सामीप्ये यथा कदा गमिष्यसीति प्रश्ने एषोऽह गच्छासीति गमनाय क्रियमाणीद्यमोऽपि वदति । खीगीटीना विशेष वक्ष्यतीति ता विहायोदाहरन् दशावतारान् कीर्त्तयति श्लेते इत्यादि । यो मीनकूर्मकोलीऽभवत् नृहरिवासनजामदन्योऽभूत् भरतायजकृष्णबुद्धौ बभूव कल्की भविता स तानरौ नृहरिष्यते च स सम चित्तशयने श्लेते इत्यन्वयः । मीनकूर्माभ्या सहित कोल मीनकूर्मकोल इति मध्यपदलोपी समास पृथक्सहित्यात् मीनकूर्मावभवता कोलश्चाभवदित्यर्थः । एव नृहरिवासानां सहितौ जामदन्यः । भरतायजकृष्णाभ्या सहितौ बुद्ध इति विग्रहः । अन्ये तु अद्यभवीऽद्यतन स च पूर्वापरनिशायामौ दिनेनाद्यतन विदुरिति पारिभाषिकः । अद्यतनेऽतीते टी स्यात् । अद्याभूदवलीकन रुगट्टश्च । अनद्यतनेऽतीते घी । अकरोदचिरेखर, क्षितौ विषदारभफलानि भक्षसात् इति रघौ । अनद्यतने परोक्षेऽतीते टी । यशोधनो धेनुवर्षेर्मुनीच । अत्यन्तापङ्गवे चित्तविक्षेपे च ठो । यथा त्वमया कलिङ्गे दृष्टोऽसि इत्युक्तौ नाह कलिङ्ग जगाम । रक्षितलु कलिङ्गशब्द नित्यबहु-बहुवचनान्तमाह । चित्तविक्षेपे यथा सुप्तोऽह किम् ? विललाप मत्तोऽह किम् विचचार इत्याह । किञ्च अभूत् नृपो विबुधसख इति भट्टिः । खहस्तदत्ते मुनिमानने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघः । इत्यादावनद्यतनेऽपि टीदर्शनात् । एवम् अद्यावदद्दशमुखैर्दशकन्धरोऽसाविति भट्टिः । इत्यादावद्यतनेऽपि घीदर्शनात् । एवञ्च व्यातेने किरणावलीमुदयन सत्तर्कतेजोमयीम् इत्याचार्यः । इत्यादावपरोक्षेऽपि टीदर्शनादेतान्यनेनोपेक्षितानि । ततश्च चिरातीते निकटातीते वा परोक्षे अपरोक्षे वा घीटीट्टर, स्युरिति । एवम् अद्यतनभवे ङौ दूरभवे तीति सम्प्रदायः । श्री भविता । वर्षान्तरे भविष्यति सुखम् ॥ ६३३ ॥

स्मेन योगे अतीते की स्यात् । एव प्रश्नोत्तरवचने ननुना योगे अतीते कीति शक्तव्यम् । अभूत् किम् ? घटः ननु भवति ॥ ६३४ ॥

६३५ । यावत्-पुराभ्यां भव्ये ।

यावत् पुराभ्या ३॥, भव्ये ७ ।

यावद्भवति कल्कौ, पुरा दृश्यते कल्कौ ।

६३६ । कदा-कर्हिभ्यां वा ।

कदा-कर्हिभ्या ३॥, वा १॥ ।

कदा पश्यामि गोविन्द, कर्हिद्रक्ष्यामि शङ्करम् ।

६३७ । किन्मिर्लिप्सायाम् ।

किन्मि ३॥, लिप्सायाम् ७ ।

उतरडतमत्तयन्तकिमोरूपैर्योगे भव्ये कौ वा स्यात् लिप्सा-
याम् । कतरः कतमः कौ वा भिक्षां रास्यति राति वा ।

६३८ । लिप्सासिद्धौ ।

लिप्सासिद्धौ ७ ।

लिप्सेनात्रादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्या भव्ये कौ वा
स्यात् । यो भिक्षा ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति
यास्यति वा ।

आभ्या योगे भव्ये कौ स्यात् । निकटागामिक्ते पुरा तत्साहचर्यात् यावदित्य-
व्ययमेव । तेन यावत् दास्यति तावत् सीध्यते अत्र न स्यात् ॥ ६३५ ॥

आभ्या योगे भव्ये कौ वा स्यात् ॥ ६३६ ॥

लब्धुमिच्छा लिप्सा । रास्यतीति रासदाने ॥ ६३७ ॥

लब्धुमिष्यते यच्चत् लिप्सम् । तेन सिद्धिर्लिप्सासिद्धिः, पृथक्योगात् किन्मि-
रिति नावृत्तं ॥ ६३८ ॥

६३६ । ग्यर्थाशंसयोः ।

ग्यर्थाशंसयो ७॥ ।

ग्या अर्थे प्रेष्यादौ आशसायाञ्च भव्ये कौ वा स्यात् ।
गुरुश्चेदायाति आयास्यति वा, अथ त्व वेदमधीष्व वयं तर्क-
मधीमहे ।

६४० । जात्वपिभ्यां सदा ज्ञेपे ।

जा तु अपिभ्या ३॥, सदा ७, ज्ञेपे ७ ।

जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम् ।

६४१ । कथमा खी च वा ।

कथमा ३, खी ११, च ११, वा ११ ।

कथं निन्दस्यजं, निन्देःशम्भु, देवीं निनिन्दित्य ।

६४२ । किम्भिः खी-त्यौ ।

किम्भि ३॥, खी त्यौ १॥ ।

कौ निन्दित्यति लक्ष्मीशं निन्देत् कतर ईश्वरम् ।

ग्या अर्थे ग्यर्थे । वक्ष्यमाणग्यर्थेषु विध्यादिषु भव्ये प्रेष्यप्राप्तकालानुमतय एव
गृह्यन्ते । आशसा आशी । अधीष्वेति प्रेष्यादौ आशंसाया वा गौ । पक्षे
अधीषे इति कौ च । अधीमहे इति पक्षे अध्ययामहे इति गौ च । आशसाया
शीघ्रायैर्भव्ये तौ नित्यमिति वक्तव्यम् । इष्टिश्चेदायास्यति चिप्रं चित्रे धान्य वप्-
स्यामि । अत्र नान्या विभक्ति ॥ ६३६ ॥

सदा शब्दस्थोभयार्थत्वात् जात्वपिभ्या योगे सर्वेषु कालेषु गर्हाया नित्य कौ
स्यादित्यर्थः । सर्वेषु कालेष्वित्यधिकारः । जातु कदाचित् ॥ ६४० ॥

कथ शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु कौख्यौ वा क्त, गर्हायाम् । कथं निन्दसीति
कथं शब्दस्य त्रिषु सम्बन्धः ॥ ६४१ ॥

उत्तरउत्तमत्वनस्य किमौ रूपैर्योगे सर्वेषु कालेषु खीत्यौ स्याता गर्हायाम् ।
विभाषाद्वयान्तपाठात् नित्यम् ॥ ६४२ ॥

६४३ । अन्यैश्चाश्रद्धामर्षे ।

अन्ये ३॥, च ११, अश्रद्धामर्षे ७ ।

किमिदं [६३७]

न अहधे मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिम् ।

हर गर्हेत को निन्देत् विष्णु निन्दिष्यतीश्वरम् ॥

६४४ । किंकिलास्त्यर्थाभ्यां तौ ।

किंकिल अस्त्यर्थाभ्या ३॥, तौ ११ ।

त्व किंकिल हृषीकेश निन्दिष्यसि, न मस्यसे ।

महादेव चास्ति नाम अहधे नो न मर्षये ॥

६४५ । जातु-यद् यदा-यदिभिः खी ।

जातु यद् यदा यदिभि ३॥, खी ११ ।

एभिर्योगे अश्रद्धामर्षे सदा काले खी स्यात् ।

न मर्षये अहधे नो जातु निन्देत् जनार्दनम् ॥

अज्ञा सम्भावना मय चमा । अज्ञाया अभाव अश्रद्धम् । मर्षस्याभाव अमर्षम्
अश्रद्धञ्च अमर्षञ्च अश्रद्धामर्षे तस्मिन् । किमिदमेति वृत्ति । उत्तरउत्तमत्रयान्तस्य
किमीकूपैरन्यशब्दैश्च योगे सर्वेषु कालेषु खीयौ स्तोऽश्रद्धामर्षेऽर्थे । स जनो यत्
हरिं गर्हिष्यते हर गर्हेत तदह न अहधे । को जनो विष्णु निन्दतीश्वर निन्द-
ष्यति तदह न मर्षये इत्यन्वय ॥ ६४३ ॥

किम् पर किल किंकिल । अस्यर्थोऽस्ति भवत्यादि । आभ्या योगे सर्वेषु
कालेषु तौ स्यादश्रद्धामर्षे । त्वमित्यादि त्व किंकिल निश्चित हृषीकेश निन्दिष्यसि
तदह न अहधे न मर्षये नाम सम्भावनायां महादेवञ्च न मस्यसे अस्ति एवमप्यस्ति
तदहमिदं सम्भावयामि त्वा न अहधे न मर्षये च इत्यर्थः । केचित्तु । किम् किल
इति द्वौ शब्दावन्तरहितौ व्यवहितौ च तेन किम् क्रमिष्यति किलैष वामन इति
नाञ्च इत्याहु ॥ ६४४ ॥

जातुय यद् च यदा च यदिश्च ते तैर्योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यादश्रद्धामर्षे ।
न मर्षये इत्यादि भवान् जातु कदाचिदपि जनार्दनं निन्देत् तन्न अहधे न मर्षये
इत्यर्थः । एवं यत् निन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति ॥ ६४५ ॥

६४६ । यच्च यत्राभ्यां चोपचितौ च ।

यच्च यत्राभ्या ३॥, चोपचितौ ७, च ११ ।

यच्च निन्देत् विभुं गर्हे चित्रं शब्दां न मर्षये ।

६४७ । चित्रे त्वयदिना ।

चित्रे ७, ती ११, अ-यदिना ३ ।

यदि-वर्जितेन शब्दमात्रेण योगे चित्रे गम्ये सदा ती स्यात् ।

चित्रं द्रक्ष्यति नामान्वः कृष्णं पश्येत् यदौश्वरम् ॥

६४८ । वाढेऽप्युताभ्यां खी ।

वाढे ७, अपि उताभ्या ३॥, खी ११ ।

अपि हन्यादघ शम्भुस्त दुःख जयेदजः ।

६४९ । प्रौढ्या सम्भावने ।

प्रौढ्या ३॥, सम्भावने ७ ।

प्रौढिः सामर्थ्यम् । सम्भावनं क्रियाषु योग्यताध्यवसायः

प्रौढिहेतुक-सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् धोः सदा खी स्यात् । अपि हि स्यात् जगन्नाथो महापातकपञ्चकम् ।

यच्च यत्र यत्र ती ताभ्याम् अशब्दामर्षे चेति वृत्ति । यच्च यत्र इत्येताभ्या योगे चोपचितौ चित्रेऽशब्दामर्षे च सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । चोपो गर्हा । चित्रमाश्रय्यम् । जनी विभु यच्च निन्देत् तदहं गर्हे तच्चित्रं तत्र शब्दा न करोमि तदहं न मर्षये इत्यर्थः । एव यत्र निन्देदिति ॥ ६४६ ॥

अन्वः कृष्ण द्रक्ष्यति नाम सम्भावनायां तच्चित्रम् । अयदिना किम् ? अन्वः कृष्ण यदि पश्येत्तच्चित्रम् । अत्र खीप्रयोगः दर्शयता यदिना योगे चित्रे गम्ये सदा खी स्यादिति सूचितम् ॥ ६४७ ॥

अतिशयार्थे वर्तमानाभ्यामप्युताभ्या योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । शम्भुरघम् अपि हन्यात् पापहननेऽतियोग्य इत्यर्थः । अज दुःखम् उत जयेत् दुःखजयेऽति-योग्य इत्यर्थः ॥ ६४८ ॥

अपि हि स्यादिति जगन्नाथ, सामर्थ्यान्महापातकपञ्चकहिंसाया योग्यः इत्यर्थः ॥ ६४९ ॥

८५० । अङ्घ्र्यैर्वाऽयदि ।

अङ्घ्र्यै ३॥, वा ।१।, अयदि ७ ।

अद्वधेऽज भजेः प्राणैर्मन्त्रसेऽज वभक्त्य तम् ।

८५१ । भव्ये वा फल हेत्वोः ।

भव्ये ७, वा ।१।, फल हेत्वो ७॥ ।

श यायाच्चेन्नमेदौश श्रीश नंस्यति यास्यति ।

८५२ । कामोक्तेऽकच्चिति ।

कामोक्ते ७, अकच्चिति ७ ।

काम भजेत् भवान् भर्गं कच्चिदर्विच्यते शिवम् ।

८५३ । गी चिच्छार्थैः ।

गी ।१।, च ।१।, इच्छार्थै ३॥ ।

इच्छामि, सर्वं सेवेत औपति सेवता भवान् ।

कामोक्त इति किम् ? इच्छन् करोति ।

न यद अयद । अङ्घ्र्यैर्वांगे प्रौढ्या सम्भावने सर्वेषु कालेषु खी स्यात्वा न त्व
यच्छब्द प्रयोगे । अद्वधे इत्यादि । त्व प्राणै सामर्थ्यैरज भजे अह अद्वधे ।
पक्षेऽज भक्त्यसे त वभक्त्य इति यथाकाल विभक्ति । अयदि किम् ? अद्वधेऽज
भवान् प्राणैर्भजेत् यत् पुरुषोत्तम पूर्वेण नित्यम् ॥ ८५० ॥

वाग्रहण परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । फलक्रियाया हेतुक्रियायाच्च वर्त्तमाना
जातीभव्ये खी वा स्यात् । जन ईश नमेच्चेत् श कल्याण यायात् प्राप्नुयात् ।
ईशनमस्कारो हेतु कल्याणप्राप्तिफलम् । पक्षे श्रीश नस्यति चेत् श यास्यति ।
भव्ये कि ? हन्ति पलायते ॥ ८५१ ॥

मण्डूकमुताधिकारात् सदेत्यनुवर्त्तते । कामोक्तामिच्छाप्रकाश । तस्मिन्नर्थे
सर्वेषु कालेषु खी स्यात् त्व कच्चिच्छब्दप्रयोगे । काम भजेदित्यादि । भवान् काम
यथेष्टं यथा स्यात् तथा भर्गं शिव भजेदिति वक्तुरिच्छया एतद्वाक्यम् । अकच्चि
दिति कि ? कच्चिदर्विच्यते शिवम् इति कच्चिच्छब्देन वक्तुरिच्छा व्यज्यते तथा च
कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः ॥ ८५२ ॥

६५४ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न-
प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकालादौ ।

विधि—प्राप्तकालादौ ७ ।

सदा । यागं कुर्यात्, इह भुञ्जीत भवान् इह शयीत
भवान्, पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीष्य उत
तर्कमधीयीष्य, भो भोजनं लभेय, प्रेषितस्त्वं गच्छेः, प्राप्तस्ते
कालस्तपः कुर्या । एवं गौ ।

६५५ । समर्थनाशिषोर्गी ।

समर्थन आशिषी ७॥, गौ । १ ।

सिन्धुमपि शोषयाणि ।

इच्छार्थैर्योगे सर्वेषु कालेषु कामोक्ते खी गौ च स्यात् । इच्छामीत्यादि अह-
मिच्छामि भवान् शर्वं सेवेत श्रीपति सेवता वा । पृथग्योगात् कश्चित् योगोऽपि
इच्छामि कश्चित् सेवेत श्रीपति सेवता भवानिति कश्चित् इच्छन् करोतीति
इच्छावान् य स करोतीत्यर्थः । अत्र वक्तुरिच्छा नास्तीति न खीग्यौ ॥ ६५३ ॥

विधिस निमन्त्रणञ्च आमन्त्रणञ्च अध्येषणञ्च संप्रश्नञ्च प्रार्थना च प्रेष्यञ्च प्राप्त-
कालादिश्चेति तद्धिन् । सदेति वृत्तिः । एष्वर्थेषु सर्वेषु कालेषु खी गौ च स्यात् ।
अप्राप्तप्रापको विधिः । यथा यागं कुर्यादिति । निमन्त्रणमामन्त्रणञ्च नियो-
जनविशेषः तत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यथा इह भुञ्जीत भवानिति
यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात्तदामन्त्रणं यथा इह शयीत भवानिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदः । सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् । यथा पुत्रमध्यापयेद्भवानिति ।
संप्रश्नं जिज्ञासा । यथा किं भो वेदमधीयीष्य ? इति । प्रार्थना याज्ञा यथा भो भोजनं
लभेय अहम् इति शेषः । कर्मणि प्रेषणं प्रेष्य यथा प्रेषितस्त्वं गच्छेदिति ।
तत्क्रियीचितकाललाभः प्राप्तकालं यथा प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्या, इति । आदि-
शब्दादनुमतौ च यथा आहुमह करिष्ये इति प्रश्ने कुरुष्व इति अनुमतौ ख्या न
प्रसंगः । एव गीति यागं करोतु इह इत्यादि ॥ ६५४ ॥

इष्टार्थस्याशसनमाशी । जीवतु भवानित्यादि ॥ ६५५ ॥

६५६ । तु-ह्योस्तातङ् वाशिषि ।

तु-ह्यो ७॥, तातङ् १११, वा १११, आशिषि ७ ।

पातु पातात् वा शिवः, पाहि पातात् वा शिव ।

६५७ । मुहुर्भृशार्थे हि-त-स्व-ध्वम् ।

मुहुर्भृशार्थे ७, हि-त स्व-ध्वम् ११॥ ।

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सदा काले ग्या हि त स्व ध्व
स्युः मुहुर्भृश वा तुनाति तुलाव तुविध्यति वा, तुनीहि
तुनीत तुनीष्व तुनीध्वम् ।

६५८ । मास्मेन घी-व्यौ ।

मास्मेन ३१, घी व्यौ १॥ ।

मास्मशब्देन योगे सदा घीव्यौ स्तः । मास्म भवद्गुःख
मास्म भूत् शोकः ।

तुह्योस्तातङ् वा स्यादाशिषि सर्वावयवादेशोऽयम् । तेन डित्वेऽपि नान्यस्य
स्थाने । किञ्चा ल्य डित्वे 'भवान् राजत् कुरुतादित्यादावगुणार्थम् । वश न
कान्तौ भवान् स्वर्गमुष्टादित्यादौ जिप्राप्त्यर्थे ॥६५६॥

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सर्वेषु कालेषु लिङ्गे युष्मदि अस्मदि च प्रयुज्यमाने
तेषामिकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च ग्या हि त स्व ध्वमिति चत्वारि वचनानि स्युरित्यर्थः
तत्राय विशेष । कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिनो हि त इति द्वयम् आत्मनेपदिन
स्वध्वमिति द्वयम् उभयपदिनश्चत्वारोति । क्रियासमुच्चये सत्येवाय विधिरिति
वक्तव्यम् । तथाहि पुरीमवस्तन्द तुनीहि नन्दन मुषाण रत्नानि हरामराजना ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषी वली य इत्यमस्तास्यमहर्दिव दिव इति माघ । खमट
यामटाव्योर्वीमिल्यटन्त्योऽतिपावना । यूयमादौ विजानीत मनोवृत्ति शुभा सम ।
रसानुद्धर दीप्यस्व ध्वान्तं नहि नभी भम । इतीहमानस्मिन्माशीर्वाचि ज्ञातु घटस्व
मे इति भट्टि । केचित्तु तुनीहीत्यादिपदानामव्यक्ततया तेन धातुना तेन कार-
केणानुप्रयोगे सत्येवाय विधिरित्याहुः । किञ्च माघभट्टादावनुप्रयोगं विनापि
दर्शनादनेनोपेक्षितः ॥६५७॥

६५६ । मा टी वा ।

मा ।३।, टी ।१।, वा ।१। ।

मायोगे सदा टी स्यात् वा । मा विरंसीत् सुखं, मा
विरमतु, मा विरंस्यति ।

६६० । व्याशिषि ।

ढी ।१।, आशिषि ७ ।

जीव्याच्चिर सज्जनः ।

६६१ । स्मर्थेस्त्ययदि त्वतीते ।

स्मर्थे ३॥, ती ।१।, अयदि ७, तु ।१।, अतीते ७ ।

स्मरणार्थेऽयोगे अतीते काले ती स्यात् । यच्छब्दश्चेत् न
प्रयुज्यते । छपवादोऽयम् । स्मरस्येनं नंस्यसौश, यत्
स्मरस्यानमः शिवम् ।

मास्त्रयोगोऽत्राव्यवहितौ व्यवहितश्च । तेन भवत् दुःखं मास्त्र भूच्छोको मास्त्र-
इत्यपि ॥६५८॥

अत्रापि योगोऽव्यवहितौ व्यवहितश्च । तेन मा सुखं विरसीदित्यपि अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् मायोगाभावेऽपि आसन्त्वयोऽर्थे भविष्यत्कालेऽपि टी
स्यात् वा । तेन सौमित्रे मामुपायस्या कस्मामिच्छुर्वंशवदामिति भट्टि ॥६५९॥

इष्टार्थस्याशसनमाशी । आशिषि गत्यमानाया टी स्यात् । आशीर्भव्य एव
सम्भवति ॥६६०॥

स्मृधातीरथे इव अर्थो येषां ते स्मृथां ते । छपवादोऽयम् इति । एतेन यदः
प्रयोगेऽस्याप्राप्ती घौ एव स्यात् न तु टीक्यावित्यर्थः । अयदीत्यस्य लन्तत्वात् परत्र
नानुवृत्तिः । स्मरस्यदी दाशरथिर्भवन् भवानमुं बनान्ताद्वनितापहारिणम् ।
अथीधिमवद्वचलज्जलाविला विलङ्घ्य लङ्का निकषा हनिष्यतीति माघः ॥६६१॥

६६२ । वानेकस्मार्थ्ये ।

वा ।१।, अनेकस्मार्थ्ये ७ ।

अनेकस्मार्थ्ये प्रयोक्तारि सति स्मरणार्थैर्योगे अतीते ती वा
स्यात् । ध्यायसीदं यदौशनं द्रव्यति स्तोष्यते भवान् ।

६६३ । ध्वर्थासम्भवे यी ।

ध्वर्थासम्भवे ७, यी ।१। ।

धोरर्थस्यानिष्पत्तौ सदा यी स्यात् । ज्ञानच्चेदभविष्यत्
सुखमभविष्यत् ।

६६४ । लि-युष्मदस्मदि त्यादि त्रिशः ।

लि-युष्मद अस्मदि ७, त्यादि ।१॥, त्रिश ।१॥ ।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्वस्यार्थे प्रयुज्यमाने त्यादीनि त्रीणि
त्रीणि क्रमात् स्यः ।

जानाति योऽखिल यच्च न जानीतः श्रुतिस्मृतौ ।

शास्त्राणि च न जानन्ति स मया सेव्यते शिवः ।

स्मार्थ्यमिति ज्ञानात् कर्म्मणि य । अनेकमेकभिन्नं स्मार्थ्य स्मरणाय येन
सोऽनेकस्मार्थ्यं तस्मिन् । ध्यायसीदमित्यादि भवान् यत् ईशानं द्रव्यति स्तोष्यते
च इदं इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थं पक्षे ध्यायसीदं यदद्राचीदन्तावीचं शिव
भवानिति । स्मार्थ्यस्य परस्परसंज्ञाङ्गत्वे विधिरयम् । तेन स्मरसि यत् त्वं तर्कमपठ
काशीमगच्छश्च इत्यादी न स्यात् ॥६६२॥

परत्वात् सर्वेषां वाचकोऽयम् । ज्ञानच्चेत्यादि । ज्ञानस्यासम्भवात् सुखस्या-
प्यसम्भव इति ध्वर्थासम्भवः । भविष्यत्काले एवायं विधिरिति केचित् । कौम-
राण्युभूते भविष्यति चेन्न विधाय भूते यद्यत्रार्थी पथिकोऽव दृष्टोऽभविष्यत् तदा
अभोक्ष्यत । भविष्यत्काले यदि भूतसमीपमागमिष्यत् भवान् तदा घृतेनाग्न-
भोक्ष्यत इत्युदाहरन्ति ॥६६३॥

भासि त्वमेको विश्वेश ! भायोऽच्युतशिवौ ! युवाम् ।

भाथ यूय हरिहरब्रह्माद्याः । पाह्यनेकशः ॥

एको भवामि स्म भवेऽहमादौ

दारैरथोभौ स्म भवाव आवाम् ।

वय भवामो बहवः स्म पुत्रै-

स्वन्माययाद्यापि विभो ! प्रसीद ॥

इति क्ति-पादः ।

इति त्याद्यन्ताध्यायः ।

त्यस्यार्थं इति कर्त्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । यथा नवश पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्म य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्त्तरि तिवादिवय, युष्मदि कर्त्तरि सिवादिवयम् अस्मदि कर्त्तरि सिवादिवयम् । एवमात्मनेपदेषुपि ढभावे नमित्यनेन कर्मणि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्त्ता य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्मणि त आदिवय, युष्मदि कर्मणि से आदिवयम् अस्मदि कर्मणि ए आदिवयम् इति । तथापि तेषामेकत्वद्वित्वबहुल्येषु विभक्तौनामप्येकवचनद्विवचनबहुवचनानौति । जानातीत्यादि । योऽखिल सकल जानाति श्रुतिस्मृती च य न जानीत ज्ञापयितु न शक्नुत अन्तर्भूतञ्चार्थोऽयम् । शास्त्राणि च य न जानन्ति ज्ञापयितु न शक्नुवन्ति । इति कर्त्तरि प्रत्ययः । स हरिर्मया सेव्यते इति कर्मणि प्रत्ययः । हे विश्वेश ! त्वम् एकी भासि हे अच्युतशिवौ । युवा भाथ हे हरिहरब्रह्माद्याः । अनेकशो यूय भाथ पाहि मुहुर्गुण वा पाथेत्यर्थः । मुहुर्गुणार्थे इत्यादिना हि । भवे संसारे आदौ उत्पत्तिकाले एकीऽह भवामि स्म । सीऽह दारे, सह उभौ आवा भवाव स्म । तथा पुत्रै सह बहवो वय भवाम स्म । एतत् सर्वं त्वन्मायया । अतएव हे विभो ! अद्यापि त्वं प्रसीद प्रसन्नो भव यथा पुनर्न भवामीत्यभिप्रायः । हे विभो ! प्रसीद इत्युदाहरता युष्मदस्मदोरध्याहारोऽपि नव्यमन्त्रयशेषत्रये स्यातामिति सूचितं तेन शिष्यः । किं पचसि ? औदन पचामीत्यादिसिद्धम् । इमाविमान् वित्तं शैवानित्यत्र द्वयोर्विशिष्ययो शैवानित्येकविशेषणकथनेन द्वयोर्बह्वना युगपदुक्तौ परस्परबलवत्त्व सूचितम् । तेनात्रापि

लिङ्गयुष्मदस्मदा युगपदुक्तौ तिवाट्त्रयस्त्रिवाट्त्रयस्त्रिवाट्त्रयाणां युगपत्प्रानी
यत् पर भवति तदेव स्यात् । तथापि समुदायस्य सख्यानुसारीण द्विवचन बहु-
वचन वेति । किञ्चात्र लिङ्गादीना पाठक्रममनादृत्य भविष्यद्विभक्तौना परतन्नेव
ग्राह्यम् । यथा कर्तरि वाच्ये 'स च त्वञ्च चन्द्र पश्यथः त्वञ्च स च पश्यथ स
चाहञ्च पश्चाव अहञ्च स च पश्चाव त्वञ्चाहञ्च पश्चाव अहञ्च त्वञ्च पश्चाव' न
च त्वञ्चाहञ्च पश्चाम अहञ्च त्वञ्च स च पश्चाम । कर्मणि वाच्ये तु चैत्रेण स च
त्वञ्च दृश्येये त्वञ्च स च दृश्येये स चाहञ्च दृष्ट्यावहे अहञ्च स च दृष्ट्यावहे त्वञ्चा-
हञ्च दृष्ट्यावहे अहञ्च त्वञ्च दृष्ट्यावहे स च त्वञ्चाहञ्च दृष्ट्यामहे अहञ्च त्वञ्च स च
दृष्ट्यामहे । तथाच अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाशीयधियावुभौ । नैव शब्दास्तुधेः
पार किमन्ये जडबुद्धय इति । अत्र ऐव इति क्रियापदम् इलगतावेति धीवि-
भक्तेर्विभक्ते अमागमद्वय न गतवन्तावित्यर्थः । एव' विभक्तौना लिङ्गानाञ्च परस्य
बलवत्त्वमिति इमाविमानित्यत्र लिखितम् । भवच्छब्दस्य युष्मतसमानार्थस्यापि लिङ्ग-
विहिता विभक्तिः । भवान् चन्द्र पश्यति चैत्रेण भवान् दृश्यते । एव युष्मदस्मदी-
रपि मुख्ययोरेव ग्रहणम् । गौणयोस्तु लिङ्गविहिता विभक्तिः अत्र भवति अनङ्
भवति अतित्व भवति अत्यह' भवति चैत्रेण अत्वं दृश्यते अनङ् दृश्यते इत्यादि ।
अत्र परिहृत्ते गम्यमाने मन्यतेस्तद्युक्तधातीरपि मध्यमवयस्य शेषवयम् । शेष-
वयस्य मध्यमवयस्य स्यादिति वक्तव्यम् । यथा । एहि त्व मन्ये रथेनाह' यास्यसि ।
एवम् अह मन्यसे रथेन त्वं यास्यामीति । अत्रापि हित्वे बहुत्वेऽप्येकवचनमिति
दर्शयिहः । एव प्रकृतेर्विभक्तेर्वापि यदोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृते सख्यां
गृहीयाद्विभक्तेर्न तु इति प्राञ्च । यथा एको वृच' पञ्च नौका भवति पञ्चहृत्वा
एका नौर्भवन्तीत्यादि । यत्तु द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तेरित्यमरोक्तौ स्यादिति
क्रियापद तत्साध्यस्य एकत्वानुरोधात् एव नैषधेऽपि विभज्य मेरुर्न यदर्धिसात्प्रकृतौ
न सिन्धुरत्सर्गजलव्ययैर्मरु । अस्मानि तत्तेन निजायशोयुग द्विपालवद्वाशिकुराः
शिर स्थितमिति । अस्यार्थः । तेन नलेन द्विपालवद्वाशिकुरा' शिर स्थित निजा-
यशोयुगम् अस्मानि । अत्र चिकुरा इति प्रकृतिकर्मणो बहुत्वेऽपि निजायशोयुग-
मिति विकृतिकर्मण एकत्वादमानीति एकवचनान्न' क्रियापदमिति तत् न
समीचीनम् ॥ २६४ ॥

कदन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—त्यः ।

८६५ । कृद्धोः क-भावे ।

कृत् ११, धो. ५, क-भावे ७ ।

वक्ष्यमाणस्यः कृत्सन्नः स्यात्, स च धोः परः स्यात्, स च के भावे च स्यात् ।

८६६ । सरूपो बाध्यः ।

सरूप ११, बाध्य ११ ।

समानरूपस्य कृता बाध्यते नत्वसरूपः ।

प्रकरणमिदात् पूर्वोक्तानामनुवृत्त्यभावे वक्ष्यमाणमाचिपति । वक्ष्यमाणस्य्यादि चणम्पर्थ्यन्तस्य प्रत्ययसमूहं कृत्सन्न स्यादित्यर्थः । स च धातुविशेषादिहिनीऽपि प्रयोगानुसारादन्यत्वादपि स्यादित्यत आह स च धो पर स्यादिति । धोधांतु-मावादित्यर्थः । तेन शीघ्रजादिभ्यो विहितं कृप् ईरधातीरपि स्यात् यथा ईर्ष्या । तथाच ब्रज्याटाट्या पर्थ्यटन चर्ष्यात्वीर्यापथ्यस्थितिरित्यमरः । एव सकृत्सन्नादि-परात् क्रादेर्विहितोऽपि इ प्रत्यय देवादिपूर्वात् यजतेष्व स्यात् यथा देवान् मजतौति देवयजि । तथाच अदमो विजान् देवयजौन्निहन्म इति भट्टि । एवम् अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत्प्रयोगानुसारादर्शान्तरेऽपि स्यादित्यत आह स च के भावे चार्थे इति । तेन ढभावयोर्विहितस्तथ्यो वसते कर्त्तव्यपि स्यात् । यथा वसतौति वास्तव्यः । अत्र मनीषादिच्चात् हङ् । एव भियोऽपादानेऽपि भव्य । मेतव्या रजनी । एवञ्च सम्प्रदानकरणाधिकरणेष्वपि अनौय स्यात् । यथा ददात्यस्मै इति दानीयो विप्रः । स्नायतेऽनेनेति स्नानीयं जलम् । रम्यतेऽस्मिन्निति रमणीयं गृहम् । एव कर्त्तव्यपि घ्यष् । यथा नियोक्तुमर्हति नियोग्य प्रभुरिति । एवं जायते इति जन्म । एवञ्च गा हन्ति यस्मै स गीघ्नोऽतिथि । अत्र हनचर-गष्टक् इत्यनेन कर्त्तरि विहितष्टक् सम्प्रदानेऽपि स्यादिति । अतएव कृद्धो-कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इति स्वयं वक्ष्यति । विशेषेण सामान्यस्य बाधनं नियमयति ॥ ८६५ ॥

विशेषेण कृता सामान्य, कृत्सरूप एव बाध्यते इत्यर्थः । सरूपत्वन्तु अनुबन्धं

८६७ । तव्यानीय-या ढ-भावे ।

तव्य-अनीय या. १॥ ढ भावे ७ ।

धोरेते स्युर्ढभावे । चेतव्यं चयनीयं चयं पुण्यम् । भवि-
तव्यं भवनीयं भव्यं त्वया ।

द्वित्वा स्थायिभागेन एकावयवत्वम् । यथा विशेषे च्छणा सामान्यी य एव बाध्यते
न तु तव्यानीयी । एवम् एकार्थे एव सरूपत्वं गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचा-
द्वित्वात् कर्त्तरि विहितेन विशेषेण अना सामान्य सरूपोऽपि घञ् न बाध्यते ।
अतएव पचतीति पच पचन पाक इत्यादि स्यादेव । एवं जीषि ग्रन्थि ग्रन्थि
इत्यादिना विहितेन अनेन अमट् न बाध्यते स्त्रीविहितत्वेन अर्थभेदात् । तेन
कारणा कारण यातना यातन सूचना सूचन विष्ठापना विष्ठापन अतिशायना
अतिशायन मारणा मारण विदारणा विदारणम् इत्यादयः सिद्धाः । एवं
शेमक्तात्सरीरिति विहितेन अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन चेटङ्गीह
ईहङ्चेटे अहिकभासे इत्यादि वीपदेव । एवञ्च श्रम्याद इति विहितेन
अ-प्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन ललत् केषे प्रच्छीशशीसे लुङ्गच्छ जिघासे
इत्यादि वीपदेव । अतएव विशेषेणापि सामान्यी न बाध्यते क्वचित् इति
जौमरा । किं चाव सभी बाध इत्यनेनापीष्टसिद्धौ सरूपग्रहणं ज्ञापयति ।
स्त्रीविहितप्रत्ययेन क्वचिदसरूपोऽपि स्त्रीविहितप्रत्यये बाध्यते, तेन श्रम्याद इति
अप्रत्ययेन जीषि ग्रन्थि इति अनप्रत्ययेनापि क्लेबाधात् चिकीर्षकारि इत्येतयोः
चिकीर्षि कर्त्तरि न स्यात् । क्वचित् न बाध्यते च तेन शसते शस्तिः
पञ्चयते पङ्क्तिः आस्तेरुपास्तिरित्यादि सिद्धमिति । एवञ्च ईषद्गु मुपूर्वकधाताः
परविधानात् विशेषाभ्या खल् अन इति दाभ्याम् असरूपाऽपि तव्यादयः पञ्च
बाध्यन्ते । तेन दु खेन क्रियतेऽसौ दुष्करी धर्मः । एव दुर्गमी देशः दुर्दुर्घः दुर्दुर्शनः
सूर्य इत्यादौ तव्यादयो न स्युरेव ॥८६६॥

चेतव्यमित्यादि । चिन चिञ् चित्वा कर्मणि वाच्ये तव्य नेमेकाजिति इन्
निषेधः । पुण्यस्य कर्मणः क्लीवत्वात् तद्विशेषणानां चेतव्यादीनामपि क्लीवत्वम् ।
एव भावे तव्यादो भवितव्यमित्यादि । भव्यमित्यत्र ओदीतोऽञ्चदित्यने यकारस्य
अव्यक्तादोकारस्य अवादेशः । भावप्रत्ययान्तात् क्लीवत्वम् । तथाच, अनान्ति-

६६८ । नोऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वत्सोऽख्या-
भाभूपूज्कमगमप्यायवेपायवेपानिजादीदितो
जि-ह-सादीजुडस्तु वा ।

न ६।, अच ५।, अन्तरदुर्गे ५।, प्राग्वत् १।, यः १।, अख्या अनिजादीदित.
५।, जि ह सादीजुड ५।, तु १।, वा १। ।

अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः
परस्य णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जदितश्च, जग्रन्तादिसा-
दीजुडस्तु वा । अन्तर्याणीयं प्रयाणीयम् । प्रयापणीय प्रयाप-
नीय प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम् । ख्यादेस्तु प्रख्यानीयं प्रख्याप-
नीयं प्रभानीय प्रभापनीय, प्रभवनीय प्रभावनीय, प्रपवनीयं
प्रपावनीय, प्रकमनीय प्रकामनीय, प्रगमनीय प्रप्यायनीयं
प्रवेपनीय प्रकम्पनीयम् । इजादेस्तु प्रह्वणीयम् ।

कारकी वाच्ये वाच्यलिङ्गं कृदुच्यते । भावे ल्यर्थखलर्यान्ता अनटाद्या नपु सके ।
ह्याद्यन्ताश्च लिङ्गा ज्ञेयाः पुंस्यधुर्धञ्जलौ तथा अन्येषान्तु कृता लिङ्गं वेदितव्यं
प्रयोगत ॥६६७॥

नास्ति दुर्यव सोऽदु । अदुश्चास्ती गिश्चेति अदुर्गि । अन्तर् च अदुर्गिश्च
अन्तरदुर्गि तस्मात् । इच् आदिर्यस्य स इजादि, नास्ति इजादिर्यव सोऽनिजादिः
अनिजादिश्चासौ इदिच्चेति अनिजादीदित् । ख्याश्च भाश्च भूश्च पूज्च कमश्च
गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदिच्चेति न ख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानि
जादीदित् अख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानिजादीदित् तस्मात् । हसा-
दिश्चासौ इजुड् चेति हसादीजुड् । जिश्च हसादीजुड् चेति तस्मात् । अन्तर-
दुर्गेः पराङ्गातो, परस्य कृत्स्नन्विनकारस्य अच, परत्वे सति णः स्यादित्यर्थः
अन्तर्याणीयमित्यादि । एवं प्रयाणिणी अन्तर्याण प्रयाण प्रह्वीण, प्रह्वीणवान्
प्रह्वीणिरित्यादि । विकल्पमाह प्रयापणीय प्रयापनीयमित्यादि । एव प्रया-
पणं प्रयापनम् इत्यादि । प्रकोपणीय प्रकोपनीयम् । एव प्रमेहणीयं
प्रमहनीयम् इत्यादि । ख्यादेस्तु ख्यादीनां केवलानां जग्रन्तानाञ्च वर्जनात्

६६६ । खनाट्टेरे ये ।

खनात् टे ६१, ए ११, ये ७ ।

खन आदन्तस्य च टे रे स्यात् ये परे । खेयं देयम् ।

६७० । ध्यणोरावश्यके ।

ध्य ११, ओ. ५१, आवश्यके ७ ।

उवर्णान्तादवश्यभावेऽर्थे ध्यण् स्यात् ढभावे ।

विप्रेण शुचिना भाव्यम् ।

६७१ । हसृस्वासोः ।

हस् ऋ-यु आ सो ५१ ।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यौतेरासुनोतिश्च ध्यण् स्यात् ढभावे ।

बाह्य घाल्य जन्य बध्यं काय्यं याव्यम् आसाव्यम् ।

प्रख्यानीय प्रख्यापनीय प्रभानीय प्रभापनीय प्रभवनीय प्रभावनीय प्रपवनीय
प्रपावनीय प्रकमनीय प्रकामनीय प्रगमनीय प्रप्रायनीय प्रवेपनीय प्रकम्प
नीयम् । गमादीनां केवलानां अन्तानाञ्च अत्र तुल्यं रूपम् । इजादिभ्य
प्रेङ्गणीयम् अत्र नित्य णत्वम् । अत्र किम् ? प्रभुश्च प्रविश । प्राग्वत् किम् ?
प्रतियानीयम् ॥ ६६८ ॥

खन् च आच्च खनातौ । खनातीष्टि खनाट्टि तस्य । प्रकरणवलात् ये
इति ल्यसञ्चके यकारे परे इत्यर्थः । खेयमिति खनतेहृष्टयुसीरिति ध्यणि अनेन
टेरेकारः । देयमिति दास्वरूपात् तव्यानीयया इति ये टेरेकारः । ल्यसञ्चके
इति किम् ? खन्यते दीयते प्रखन्य प्रदाय इत्यादौ न स्यात् । एवं ये परे गणयते-
रपि टेरेकारी वा वक्तव्यः । तेन गणय. गण्य ॥ ६६९ ॥

मृदत्वात् नकारस्य द्वित्वाभावः । अवश्यम् इत्यस्य भावे णे कृते व्यटलीप इति
टेलीपे आवश्यकं तत् आवश्यकमेव आवश्यकं स्वार्थे कः । मण्डूकमुताधिकारात्
ढभावे इत्यनुवर्तते । उवर्णान्ताद्वातोर्ढे भावे च ध्यण् स्यात् क्रियाया अवश्यभावे
अर्थे । घणावितौ । भाव्यमिति भूषातोर्ध्वणि णित्वात् तद्धी यस्य अज्वत्तादी-
कारस्य आवादेशः । एव तपस्विना विष्णुः स्ताव्यः । अनावश्यके तु ये भव्यं
अप्रिस्तुत्यः ॥ ६७० ॥

६७२ । चजोः कगौ घित्यसेमृक्त-यज्ञाङ्ग-
यज-गत्यर्थं वन्चाम् ।

चजो ६॥, कगौ १॥, घिति ७, असेमृक्त यज्ञाङ्गयज गत्यर्थं वन् चा ६॥ ।

घिति परे चजोः कगौ स्तो न तु सेमृक्तादेः ।

पाक्य रोग्यम् । गतौ तु वञ्चाम् । अन्यत्र वङ्गं काष्ठम् ।

६७३ । नावश्यके त्यज-यज-प्रवचाञ्च घ्यणि ।

न ११, आवश्यके ७, त्यज यज प्रवचा ६॥, ११, घ्यणि ७ ।

आवश्यकेऽर्थे एषां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि ।

अवश्यं पाच्यं, त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः ।

हस् च ऋश् युश् आमुश्चेति तस्मात् । पृथग्योगादावश्यक इत्यस्य नानुवृत्तिः ।
बाह्यमिति वहधातीर्ष्यणि वृद्धिः । घाल्यमिति हनधातीर्ष्यणि । खेर्हं घ इति
हस्य घत्वे वृद्धौ हनस्तड इति तड् । अन्यमिति कभाव इत्युक्ते कर्त्तरि घ्यण् ।
बध्यमिति बध हतौ कर्मणि घ्यण् । उभयत्र वृद्धौ जनबध इति ङस् । कार्यमिति
दुक्कज कृशविद्येपे इति ङस्सदीर्घान्ताभ्या घ्यणि वृद्धिः । याव्यमिति युल भिद्यणे
घ्यणि वृद्धौ यस्य अज्जज्ञावादावादेशः । एवम् आसाव्यमिति आङ्पूर्वमुनीतेर्घ्यण् ॥६७१॥

सेम् क्तो यस्मात् स सेम् क्तः । यज्ञस्याङ्गं यज्ञाङ्गं यज्ञाङ्गे यज यज्ञाङ्गयज ।
गत्यर्थं शासौ वन्च चेति गत्यर्थं वन्चः । सेम् क्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थं वन्च चेति ।
ततो नञ् समासः । तेषाम् । पाक्यमिति दुजौ श पच घ्यणि वृद्धौ चस्य क ।
एव घिच पशौ च सेक्यम् । रोग्यमिति रुजशौ भङ्गे घ्रणि गुणे जस्य गः । एवं
वन्जौ च सङ्गे सङ्गमिति । एव घञि पाकः, सेकः रोगः सङ्गः । सेम् क्तादेशस्तु
टुडु याचृज याच्यः । लीचृ ङीच् लीच्यः । यज्ञाङ्गं यजस्तु घञि प्रयाजः अदु-
याजः उपाश्रयाजः ऋतुयाजः । प्रधानयज्ञस्याङ्गयज्ञा एते । यज्ञाङ्ग इति किम् ?
याजः प्रधानयज्ञ इत्यर्थः । वन्चु गत्याम् । वञ्चग्रीवामः । अनेकार्थत्वात् वक्त्री-
भावे कर्त्तरि घ्रणि वङ्गं काष्ठम् । केचित्तु श्वान पचतीति श्वपाक एव मास-
पाकः कपोतपाकः उलूकपाकः एषु ङात् षष्ठिति षणि परेऽपि चकारस्य ककार-
मिच्छन्ति । स्वमते तु पच्यतेऽसाविति कर्मणि षङि पाकः । ततः शा पाकौ
यस्य स श्वपाकः इत्यादि । एषु शङ्गभिन्नादिवत् विशेषणस्य परस्मिन्विधितिः ॥६७२॥

६७४ । भुज-वच-निप्रयुजोऽन्नाशब्दशक्ये ।

भुज-वच-निप्रयुज ६।, अन्न अशब्दशक्ये ७।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य युजः शक्येऽर्थे, चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि । भोज्यं, वाच्यं, नियोज्यं प्रयोज्यं । एषु किम् ? भोग्या भूः, वाक्यं पदसमुदायः, नियोक्तुमर्हति नियोग्यः प्रभुः ।

६७५ । पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्ड-
पाय्य सञ्चाय्य राजसूय सान्नाय्य निकाय्य परि-
चाय्योपचाय्य चित्वाग्निचित्वा समूह्यामावस्या-
मावास्या याज्याः ।

पाय्य—याज्या १॥ ।

एते घ्यन्ता निपात्यन्ते ।

पाय्य मानम् । दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी, धाय्या ऋत्विजः । प्रणाय्य असम्यतः प्रियो वा । अनाय्यो दक्षि-

क्रियाया अवश्यमावेऽर्थे सर्वेषा धातूना चजो कर्गौ न स्तो घ्यणि परे त्यजयज प्रवचान्तु आवश्यकेऽनावश्यके चार्थे चजो. कर्गौ न स्तो घ्यणि परे इत्यर्थः । अवश्यं पाच्यम् एवम् अवश्यं रीज्यम् । त्यजादिस्तु त्याज्यं याज्यं प्रवाच्य इति । समाहारेणैवेष्टसिद्धौ प्रवचामिति बहुवचनात् केषाञ्चिदनिम् त्तानामपि न स्यात् । तेन मुचल्लशपजौ मोक्षे मोक्ष्य शुच शोके शोच्य इत्यादि । शुचिर्वैमसहेत्यादिना वैमत्वान् नेमडीञ्चैति इमो निषेधादनिम् क्तत्वम् ॥६७३॥

भुजश्च वचश्च निप्राभ्या युज च तस्य । अन्नञ्च अशब्दश्च शक्यश्चेति तस्मिन् । भुज्यते यत् तत् तङ्गीज्य अन्नादि । वाच्य वचनीयमित्यर्थः । नियोक्तु शक्यतेऽसौ नियोज्य प्रयोज्य. सेवक । एषु किम् ? भोग्या भूः सपभोग्या पालनीया वा इत्यर्थः । वाक्यं परस्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः । नियोक्तुमर्हति योग्यो भवति नियोग्यः प्रभुः अन्न कर्माव इत्युक्ते कर्त्तरि घ्यण् ॥६७४॥

पा पाने घ्यणि पाय्य परिमाणं पेयमन्यत् । दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी

णाग्निः । कुण्डैः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चाय्यः क्रतुः । राज्ञा सूर्यते राजसूर्यः क्रतुः । सान्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः चित्थोऽग्निः । अग्नेश्चयनमिति अग्निचित्था । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः । अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्कावित्यमावस्या अमावास्या । यजन्ति अनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

६७६ । पु शक सह तक चत यत शसो-
ऽचम वप रप लप चप दभो यो भज जप यजा-
नमस्तु वा ।

पु—शस ५१, अचम—दभ ५१, य' ११, भज—आनम' ५१, तु ११, वा ११ ।

पवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे भजादेश्च वा ।

अग्निज्वालनमन्त्र । एव धाव्या ऋत्विज धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ प्रणाय्य असम्मत प्रियो वा । अन्यत्र प्रणेय । गार्हपत्यादग्रेरानीयो य प्रणीयते स आनाय्यो दक्षिणाग्निः । अन्यत्र आनेय । कुण्डैः पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्य क्रतुः । सोमो लताविशेषस्य रसः । अन्यत्र कुण्डपेय दुग्धम् । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्य क्रतुः । अन्यत्र सञ्जेय पुण्यम् । सुनज सन्वे क्लेदपीडामन्ये । राज्ञा सूर्यते मङ्गलपूर्वकं स्थायतेऽस्मिन्निति राजसूर्यः क्रतुः । सञ्चीयते इदं सान्नाय्य हविः । अन्यत्र सन्नेयम् । चिनचिञ् चित्था निचीयतेऽसौ निकाय्यो निवासः । अत्र चय क । अन्यत्र निचेयम् । परिचीयतेऽसौ परिचाय्योऽग्निः उपचीयतेऽसौ उपचाय्योऽग्निः उपचेयमन्यत् चीयतेऽसौ चित्थोऽग्निः चेयमन्यत् । अग्नेश्चयनमग्निचित्था । सम्पूर्ववहैजो समूह्यतेऽसौ समूह्योऽग्निः । अत्र च्यणि निपातनात् जि तस्य दीर्घश्च । अन्यत्र सवाह्य । अमा चन्द्रस्य आया कला । तथा सह वसतोऽस्या त्रिथौ चन्द्रार्कौ इत्यर्थे अमावस्या अमावास्या इति द्वयम् । यजन्यनयेति याज्या ऋक् । एतेऽर्थविशेषाः । कुतो लभ्यन्ते इत्याशङ्क्याह निपातो ह्यर्थविशेष इति ॥६७७॥

रम्यं शक्यं सङ्घं तक्यं चत्यं यत्यं शक्यम् । भज्यं भाग्यं,
जप्य जाप्य, यज्यं याज्यं, आनम्यम् आनाम्यम् । अमादेस्तु
आचाम्य वाप्यं राप्यं लाप्यं वाप्य दाभ्यम् अनकारनिर्देशात् ।

६७७ । व्यालभो मुण् ।

वि ७, आलभ ६, मुण् ११ ।

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे । आलभ्या गौः ।

६७८ । उपात् स्तुतौ ।

उपात् ५, स्तुतौ ७ ।

उपपूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे प्रशंसायाम् । उप-
लभ्याः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलभ्यमस्मात् किञ्चित् ।

६७९ । गद् मद यम चराचरोऽगेर्यः ।

गद् मद यम चर-आचर ५, अगेः ५, य १ ।

अगिभ्य एभ्यो यः स्यात् ढभावे । गद्यं मद्य यम्य चर्यम्
आचर्यम् । अगेः किम् ? प्रगाद्यम् अभिचार्यम् ।

पुञ्च शक्यं सङ्घं तक्यं चतस्रं यतस्रं शस्रं चेति तस्मात् । चमस्रं वपस्रं
रपस्रं लपस्रं व्रपस्रं दभस्रं ते, न विद्यन्ते ते यवः । ऽऽम वप रप लप व्रप दभ-
तस्मात् । भजस्रं जपस्रं यजस्रं आनम्रं चेति तत्र । हसन्तात् प्राप्तस्य व्यञ्जो
बाधकोऽयम् । रमुडजौ रम्यम् एव तपो तप्य शपौञ्च शप्यः कण्ड स्तुतौ वक्ष्यं
कव्य । लभ्यग-हिसे लभ्य । शक्यमित्यादि सुगमम् । दाभ्यमिति दन्भु दम्भे
इत्यस्य दभ इति नकाररहितपाठात् नकारस्य लोपे इद्विरित्यर्थः ॥६७६॥

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे । शिखादन्याच पर । आङ् पूर्व लभ-
धातुर्मारणे वर्त्तते । आलभ्या गौर्मारणीया इत्यर्थः ॥६७७॥

उपलभ्या साधु स्तव्य इत्यर्थः ॥६७८॥

अगे किं प्रगाद्य प्रमाद्य प्रयाम्यम् एषु हसन्तात् व्यञ्ज्येव चर केवलस्य आङ्-
पूर्वस्य च ग्रहणात् चर्यम् आचर्यम् । अन्यत्र अभिचार्यमिति । ये पः ऽहुतेऽर्थे
आचरे, सुम् वाच्यः । आचर्यम् ॥६७९॥

६८० । पण्यावद्य वर्याचार्यं वक्ष्य जय्य
क्षय्य क्रय्यार्योपसर्याजय्यम् ।

पण्य—अजर्यम् १ ।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रेयम् । अवद्यम् अनि-
ष्टम् । वर्या कन्या, वर्यं श्रेष्ठम्, आचार्यो गुरुः । उच्चतेऽने-
नेति वक्ष्यं शकटम् । जेतुं शक्यं जय्यम्, एवं क्षय्यम् । क्रय्यं
हृष्टे प्रसारितम् । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । उपस्रियते इत्युप-
सर्या ऋतुमती । न जौर्यति इति अजर्यं सङ्गतम् ।

६८१ । ढ भृ जुषस्त्विन्-शासदुङ् वृजो-
ऽक्षप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृजः क्यप् ।

ढ—वृज ५१, अक्षप—समवसृज ५१, क्यप् ११ ।

ढाटेऋकारोङो वृजश्च क्षपादिवर्जात् क्यप् स्यात् ढभावे ।

पण्ड् व्यवहृतौ स्तुतौ पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । अन्यत्र विण् पण्यी स्तव्य
इत्यर्थः । नञ्पूर्वस्य वदते अवद्य निन्दनीयम् । अन्यत्र अवाद्य वाक्यम् ।
वज्रं सम्भतौ वर्या कन्या वर्यं श्रेष्ठम् अन्यत्र वार्यः । आचार्यो गुरु अन्यत्र
आचर्यम् । उच्चतेऽनेनेति वक्ष्यं शकटम् । अन्यत्र वाक्ष्यम् । जय्य जेतुं शक्यम् ।
अन्यत्र जेयम् । क्षय्य जेतुं शक्यम् । अन्यत्र क्षेयम् । क्रय्य हृष्टे प्रसारितम् ।
अन्यत्र क्रयेयम् । ऋ गतौ अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अन्यत्र आर्यः । उपस्रियते
इति उपसर्या ऋतुमती । अन्यत्र उपसार्यम् । न जौर्यति इति अजर्यं सङ्गतम्
अन्यत्र अवार्यम् ॥६८०॥

ऋत् उङ् यण्य स ऋदुङ् । ढश्च भृश्च जुषश्च स्तुश्च इन च शास च ऋदुङ् च
वृज् चेति तस्मात् । पाण्ये सृज् पाणिसृज् । समीऽव समव समवात् सृज्
समवसृज् । कृपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिसृज् च समवसृज् च न विद्यन्ते ते यव-
सीऽक्षप चृत ऋच पाणिसृज् तस्मात् ॥६८१॥

६८२ । स्वस्य तन् पिति ।

स्वस्य ६।, तन् ११, पिति ७ ।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति । आद्यत्यः भृत्यः जुष्यः स्तुत्यः
इत्य. शिष्यः वृध्यः वृत्यः । कृपादेस्तु कल्पं चर्त्यम् अर्च्यं
पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः ।

६८३ । कृ वृष मृज गुह दुह शन्स सं भृ प्रत्यपिग्रहो वा ।

कृ—ग्रह ५।, वा ११ ।

एभ्यः क्वप् स्यात् वा ठभावे । कृत्य कार्थ्यं, वृष्य वर्थ्यं,
मृज्य मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्य दोह्यं, शस्यं शंस्यं, समृत्यः
सभार्यं, प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्यम्, अपिगृह्यम् अपिग्राह्यम् ।

ऋस्वान्तस्य तन् स्यात् पिति कृति परे । अत्र येन केनापि प्रकारेण स्वान्तस्य
ग्रहणम् । न तु स्वभावस्वान्तस्यैव । तेन प्रवत्य प्रतत्य इत्यादौ वनतनेति जम्
लोपऽनेन तन् । आद्यत्य इति । आङ्पूर्वं ङङ् शादरे क्वपि कित्वाङ्गुणाभावे
पित्वात् तन् । शिष्य इति शास्त्रे. क्वपि शासुङिति आकारस्य इकारे शास वस-
वर्तते षत्वम् । वृष्य इति वृधु इत्यस्यान्तभूतजग्रथत्वात् सकर्म्मकत्वे कर्म्मणि क्वप् ।
वृत्य इति जानुबन्धस्य वृज वरण इत्यस्य ग्रहणात् वृङ्ग सम्भक्तौ इत्यस्य वायं
इत्येव । कल्पमिति कृपुडल्य कल्पने कृप कृप इति कृपादेशे घ्यणि गुण । चृतश्
चर्च्यम् । ऋचश् अर्च्यम् । पाणिभ्या मृज्यतेऽसौ पाणिसर्ग्या रज्जुः । अत्र चर्जा
कगाविति जस्य ग । एव समवसर्ग्या ॥६८२॥

समो भृ समृभृ प्रत्यपिभ्या ग्रह प्रत्यपिग्रह । कृष्य वष च मृज च गुह च दुह
च शन्स समृभृ प्रत्यपिग्रह चेति तस्मात् । गुह्यं गो .मिति घ्यणि गुणे अत्र
परत्वाभावात् गुहीणीरुहित्येनो जर्जं स्यादिति व्याख्यातम् । अन्यन्
सुगन्तम् ॥६८३॥

६८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य्य
रुच्याव्यथ्य भियोद्वापुष्य सिद्ध्य तिष्याज्य युग्य
कृष्टपच्य कुप्य भार्याः ।

गृह्य—भार्या १॥३॥

एते क्यबन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्य पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यं, गृह्योऽस्त्रैरी, ग्राम-
गृह्या ग्रामवाद्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्ज । जित्या
हलि । सरतीति सूर्य्यः । एवं रुच्य, अव्यथ्यः । कूलं
भिनत्तीति भियो नदः । वारि उज्ज्वतीति उद्वागो नदः ।
कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । काव्य साधयतीति सिद्ध्य,
स एव तिष्योऽपि । आज्य दृतम् । युग्य वाहनम् । कृष्टे
स्वय पच्यते इति कृष्टपच्यो ब्रौहि । कुप्य सुवर्णरूप्याभ्या-
मन्यत् । भार्या वधू क्षत्रिया च ।

पदपचपरतन्त्रवर्द्धिभूतेषु गृह्यपद निपात्यते । यथा प्रगृह्य पद यत् स्त्रिण
समुन्नीयते । कृष्णगृह्य कृष्णपच, पाण्डव इत्यर्थः । गृह्योऽस्त्रैरी अधीन इत्यर्थः ।
ग्रामगृह्या ग्रामवाद्या नदीत्यर्थ एभ्योऽन्यत्र ग्राह्यम् । विनीय कल्कः । कल्को-
ऽस्त्री समलैलसोरित्यमरः । अन्यत्र विनेयः । विपूयो मुञ्ज शरपुङ्ख इत्यर्थः ।
अन्यत्र विपव्य, जित्या हलिर्महत् हलमित्यर्थः । अन्यत्र जेयः । सरति गच्छ-
तीति सूर्य्योऽर्कः । सूर्यादयः तिष्यान्ता अष्टौ कर्त्तरि क्यबन्ता । अन्यत्र साव्यः ।
रुच्यते रुच्यः । न व्यथत अव्यथ्यः । कूलं भिनत्तीति भियो नदः । वारि
उज्ज्वतीति उद्वागो नदः । कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । काव्यं साधयतीति
सिद्ध्यः । तिष्यतीति तिष्यः । सिध्यतिष्यौ पुष्यनक्षत्रे । अनुषुषि अज्यते
मन्यते अनेनेति आज्य दृतम् । युज्यते इति युग्यं वाहनम् । कृष्टे क्षत्रे स्वय
पच्यते इति कृष्णकर्त्तरि कृष्णपच्यो ब्रौहि । गुपू रक्षे गुप्यते इदम् कुप्यं
सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत गस्य क, अन्यत्र गोप्यं वचः । भियतेऽसौ भार्या वधू
क्षत्रिया च ॥६८४॥

६८५ । लैर्वदः क्यप्-यौ ।

लै. ५।, वद ५।, क्यप् यौ १॥ ।

लै पराहट' क्यप् यौ स्त' ढभावे ।

ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या कथा ।

६८६ । सृषोद्य' नित्यम् ।

सृषोद्य १।, नित्यम् १। ।

४८७ । भू-हनः क्यप् भावे न तश्च ।

भू-हन ५।, क्यप् १।, भावे ७।, न १।, त १।, च १। ।

लै पराभ्यामाभ्या क्यप् स्यात् भावे, हनो नस्य तश्च ।

ब्रह्मभूय ब्रह्मत्व ब्रह्महत्या ।

६८८ । धोः केलिमो ढघे ।

धो ५।, केलिम १।, ढघे ७। ।

धोः पर' केलिमः स्यात् ढघे ।

स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमाः तण्डुलाः । एव भिदे

लिमा' माषाः ।

ब्रह्मणा उद्यते इति कर्मणि क्यपि गृह्यतेति जी ब्रह्मोद्या, ये ब्रह्मवद्या कथा । भावे तु ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्यम् । इत्यादौ स्याद्यन्तीपपदस्य कृदन्तेन धातुना समासो वक्तव्यः । एवम् आशुग गिरिश वराह. उदधिक्रा इत्यादि । उपसर्गादन्यस्याव्ययस्य कृदन्तेन धातुना समासो न स्यात् । अल कृत्वा कृत्वाल भोक्तु काल. कालो भोक्तुम् । उपसर्गात्तु प्रकृत्य अनुभूय । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायान् कदाचिदन्यस्याव्ययस्यापि स्यात् । तेन नग अग इत्यादि सृषोद्यम् । यप्रत्यय निषेधार्थमिदं तेन सृषावद्यमिति न स्यात् ॥६८६॥

ब्रह्मणो भाव ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणो हनन ब्रह्महत्या अभिधानात् स्त्रीत्वम् ॥६८७॥

ढञ्च तत् षथेति ढघ तस्मिन् । धीरुपादान सर्वधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन सर्व धातुभ्य केलिम. स्यात् कर्मकर्त्तरि । कित्त्वान् न गुण । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेलिमास्तण्डुला । एव भिदेलिम काष्ठ' मुचेलिम वारि ॥६८८॥

६८६ । ते ल्याः शक्याह्यं प्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
काले वा ।

ते १॥, ल्या' १॥, शक्य—प्राप्तकाले अ, वा । १ ।

तव्यादयो ल्यसन्नाः स्युः ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः । वोढुं
शक्यो वोढव्यः वहनीयः वाह्यः । स्तोतुमर्ह्यः स्तोतव्यः
स्त्वनीयः स्तुत्यः । प्रेषितस्त्व' त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् ।
अनुज्ञातस्त्व त्वया अध्येतव्यम् अध्ययनीयम् अध्येयम् ।
प्राप्तस्ते कालः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयम् ।

इति ल्य पादः ।

शक्यतेऽसौ शक्यः कर्मणि य, अर्ह्यधीग्यत्वे अन्तर्भूतकार्यत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि घ्यणि अर्ह्यते योग्य क्रियतेऽसाविति अर्ह्य' । निर्यकार् पाठे तु कर्मणि
घञ् । शक्यश्च अर्ह्यश्च प्रेष्ठश्च अनुज्ञा च प्राप्तकालश्चेति तस्मिन् । ते तव्य अनिय
य घञ् यक्यप् केलिमा ल्यसन्ना स्यु । पृथक्योगात् भावे ढवे च इति द्वयोरनु-
वृत्त्यभाव इत्यस्यैवानुवृत्ति । ते च शक्याद्यर्थेषु कर्मभावयो स्यु । अत्र वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वात् शक्याद्यर्थभावेऽपि केवलधीर्भावयोश्च स्युरित्यर्थः । तत्र
केवलधी, कर्मभावधीस्तु चेतव्य चयनीय चेय पुण्यमित्यादीनि प्रागेव उदाहृत
वान् । इदानीन्तु शक्याद्यर्थेषु उदाहरति । वोढुं शक्य इत्यादि बह्वैर्जा प्रापणे
शक्यार्थे कर्मणि तव्ये हीडीभाविति ह्यस्य ढत्वे सहवहीरिति अकारस्य ओत्वे
ढभात्तयोरिति तस्य धत्वे ढुभिरिति घस्य ढत्वे द्वीद्वीति ढस्य लोपः । वोढव्य
स्त्वो भार इत्यर्थः एवं वहनीयो वाह्यः । स्तोतव्य इति स्तोतव्यो गुरु शिष्येण
स्तोतु योग्य' क्रियते इत्यर्थः । एवं स्त्वनीय स्तुत्यः । अर्ह्य'श्चेति चकारात्
शक्यार्थेऽपि । यथा कविना स्तोतव्यः स्त्वनीय स्तुत्यो राजा स्तोतु शक्यते
इत्यर्थः । तव्यादीना कालविशेषानुपदेशेऽपि भवद्भूतभवे इत्यत्र भविष्यत्काले भव्य-
शब्दप्रयोगात् तव्यादयो भविष्यत्काले स्युरिति बोध्यम् । किञ्च ब्रह्मणा उद्यत इति
ब्रह्मोद्या इति शापकात् वर्तमानेऽपि स्युरिति ॥६८६॥

इति ल्यपादः ।

द्वितीयः पादः—तृणादिः ।

६६० । तृन् णकौ घे ।

तृन् णकौ ११, घे ७ ।

घोस्तृन्णकौ स्तो घे । करोति इति कर्त्ता, कारकः,
दरिद्रायकः ।

६६१ । गलेचोपकपादहारकौ ठे ।

गलेचोपक पादहारकौ १॥, ठे ७ ।

एतौ निपात्यौ ठे ।

६६२ । माह्नात् क्रमो नेम् तृणः ।

माह्नात् ५१, क्रम ५१, न ११, इम् ११, तृण ३१ ।

प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता ।

तृन् इति दन्त्यनकारी घावस्त्वृत्तृण इत्यादौ औणादिकप्रत्ययान्तानां पिदा-
दीनाम् अप्राप्तये विशेषार्थः । णकस्य णकारी वृद्धार्थं दरिद्रायक इति दरिद्र-
आलीप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलीपाभावे यन्ञ् णित्कृदीति यन् । तच्छान्त-
हर्मतत्त्वाधुकारिण्यपि कर्त्तरि तृन् स्यात् । अविशन् प्रविष्ट न तु तद्वानिषिन्ति
न्यायात् । शील फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः । जनापवाद वदिता खन । धनः
शास्त्रविहित आचार प्रथागादौ मुण्डयिता । मातु गन्ता जन इत्यादि । अतएव
कारके शीलार्थं तृन् इति स्वयमुक्तम् ॥६६०॥

एतौ कर्मणि वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ । गले चुष्यतेऽसौ गलेचोपक अद-
त्तेरलुक् । पादाभ्यां क्रियतेऽसौ पादहारक ॥६६१॥

मम् आत्मनेपदम् अहंतीति माहं तस्मात् । आत्मनेपदशान्तिशोग्रान् क्रमः
परस्य तृन् इम् न स्यात् । प्रक्रन्त्यादि प्रोपादारस्य इति आत्मनेपदयोग्यत्वम् ।
मयोग्यात् किम् ? क्रमिता अतिक्रमिता ॥६६२॥

६६३ । ग्रह नन्दि-पचादेर्णिन्नान् घे ।

ग्रह-नन्दि पचादे प्रा, णिन् अन-अन् । ११, घे ७ ।

ग्रहादेर्णिन्, नन्द्यादेरनः पचादेरन् स्यात् घे । ग्राही
स्थायी प्रपायिणी, नन्दनः विचक्षणः जनार्दनः मधुसूदनः
लवणः, पचः देवः लेख्यः, लोलुवः रीरुयः ।

ग्रहस्य नन्दस्य पचस्य ते आदयो यस्य स ग्रहनन्दिपचादि तस्मात् । णिन् च
अनस्य अन् चेति । णिन् पूर्वङ्कारो वृद्धार्थः । अनोऽकारान्तः । अन् इत्यस्य
नकारो यङी लुग्वेति सूत्रे अनि तु नित्यमित्यत्र शस्त्राद इति अप्रत्ययस्य अप्राप्तये
विशेषार्थं गणाश्च प्रयोगानुसारेण बोध्या । गृह्णातीति ग्राही णित्वात् वृद्धि
स्थायीति आदन्तत्वात् यन् प्रपायिणी इति नीचीऽन्तरदुर्गे इति णत्वम् । नन्दस्य
तीति नन्दनः । अने ओ लोपः । विचक्षण इति चक्ष क्साञ् इत्यत्र अनवर्जनान्न
क्साञ्खञ्जाञौ घूर्ण इति णत्वम् । जनम् अर्दयतीति जनार्दनः । मधु सूदय
तीति मधुसूदनः । लुनातीति लवन खड्गः । रसे वाच्ये लवण इति णत्वम् ।
पचतीति पचः । दिव्यतीति देव अत्र कृष्टञ्चेति कप्रत्ययस्य वाधकोऽयम् ।
लेख्य इति यङन्तात् लेखीय इत्यस्मादनि अनि तु नित्यमित्युक्त्येयङी लुक्
यङलुक् क्वलोपे इति गुणनिषेधे शुभ्वोरिति यः । लोलुव इति यङन्तादनि
यङी लुकि शुभ्वोरित्युक् । रुल ध्वनी यङिर्घोऽज्यरे इति दीर्घे रीरुयभागात्
अनि ऋतोदन्तात् परविहितस्य यङी न लुक् । तव्यानीयया इत्यस्मात् व्यणीराव-
श्यके इत्यत्र यथा ढभावे इत्यनुवर्तते । तथा ढण्कौ घे इत्यस्मात् मण्डूकप्लुताधि-
कारादत्रापि घे इत्यस्यानुवृत्तावपीटसिद्धौ अधिकं ग्रहणं यान् ज्ञापयति तानह
विद्वन्मोनि । यथा नञपूर्वात् याचवदन्नजवसो णिन् । न याचतीति अयाचौ ।
एवम् अवादी अत्राजी अवासी । एभ्यः किम् अपठिता अपाठकः । नञ् परा-
एजन्तादचेतने कर्त्तरि । अकारी चर्मस्य वालातपः । नञ् किम् ? छेदकर्त्ता खड्गः ।
अचेतने किम् ? अकर्त्ता विप्रः । षिञी देशः । विषयी देशः । मनीषादित्वात्
वृद्धिः । व्यभिपरेर्भुव विभावी अभिभावी परिभावी अत्र [मनीषादित्वात्
गुणः । एवम् उत्साही उदासी निवेशी । पट्टीमात्मनः मन्यते पट्टमानिनी
अत्र पुवत् स्तुत इति पुवङ्गावः । जालुपसर्गभिन्नपूर्वकधातोस्ताच्छीत्ये णिन् ।

वृक्षभोजी । जातिपूर्वात् तु ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता । अत्र शौनार्थे तन् कर्मण
 षष्ठी न स्यात् । उपसर्गपूर्वात् तु समीक्ता उपभोक्ता । उन्माद द्विष दृष्ट दुष्ट दध
 आक्रोड अनुरोध आयस आयस अतिचर अपचर व्याड् मुष अभ्याहन परिदि-
 परिक्षिप एभ्यस्ताच्छौल्ये णिन् । उन्मादी द्वेषो द्राही दाही दीधी आक्रोडी
 अनुरोधी आयानी आयासी अतिचारौ अपचारौ व्यामोषी अभिधातौ आघातौ
 परिदेवी परिक्षेपी । उदासावी प्रत्यासावी ब्रह्मवादी साधुदायी इत्यादिषु तार्क्ष्य-
 व्याभावेऽपि ग्रहादित्वात् णिन् । कर्तुरूपमानात् । खर इव क्रोशति खरक्रोशः
 एवम् उद्धक्रोशी । जातिपूर्वत्वेऽपि ताच्छौल्याभावेऽपि स्यादिति पृथग्वचनम्
 व्रताभीक्ष्ण्ययो । व्रत शास्त्रीयनियमः । आभीक्ष्ण्यं पौन पुन्येन करणम् । अन्न
 वणभोजी नक्तभोजी अश्राद्धभोजी । आभीक्ष्ण्ये तु क्षीरपायिण' उपोन्नरा । सीक्षी-
 पायिणी बाह्वीका । कषायपायिणी गान्धारा । करणात् यजोऽतीति । अग्नि-
 ष्टीमेन यजते स्य । अग्निष्टीमयाजी । कदाचित् भविष्यत्कालेऽपि । कल्का
 भावी ग्रामगामी पात्र्य । एव कदाचित् हृद्ग्रभावे 'ग्रामगमीत्यपि स्यात् । एवम्
 ऋणपरिशोधनेऽपि । मोक्षदणदायी । समयत्र भव्यर्णार्थेण कर्मणि न षष्ठी ।
 शमादिभ्यः शमी तमी दमी अमी धमी क्षमी । एषु जनवध इति
 ऋक्ष । समी ज्वरित्वरिभ्याम् । सज्वरी सन्वरी । ज्वरतरो जी घटादित्वात्
 ऋक्षे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् जिव्यवधानेन पुनर्न हृद्धि । वे कत्यसन्भुक्
 सलसेभ्यः । विकल्पी विश्वम्भी विकासी विलासी । प्रान्द्यद्यद्रुवदवसलपेभ्यः । प्रमाथी
 प्रद्रावी प्रवादी, वसे तु प्रवासी प्रलापी । परे मूदक्षिभ्याम् । पथिसावी परिटाहो ।
 अस्यर्थे इना एव सिद्धौ णिन् करणं ताच्छौल्यविवक्षायामेभ्यः णो निषेधादम् ।
 परे क्षिपवटवदवादिदेविभ्यो णकश्च । परिक्षेपी परिक्षेपक परिवाटी परि
 वाटक परिवादी परिवादकः । परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम् । परिदेवी परिदेवक ।
 अत्र ताच्छौल्यविहितप्रत्ययेन असरूपोऽपि तन् बाध्यते इति बोध्यम् । निन्द हिंस
 क्षिप् खाद गण विनाशि व्याभाषासूत्रेभ्यो णक । निन्दक हिंसक क्रेशक
 खादक गणक विनाशक व्याभाषक. असूयक । उपसर्गात् देविक्रुशाभ्याम् ।
 आदेतक आक्रोशक । कर्मपूर्वकनिन्दार्थहन्तेरताच्छौल्येऽपि णिन् । पित्रघातो
 मातृघातो कुमारघातो । प्रातृशुभ इन् । अयमनुबन्धश्च । प्रजवी सू प्रमवे
 प्रसवी । इण जि हृदि विशि वम अभ्यस अव्ययेभ्यश्च ण्यस्ताच्छौल्ये इन् स्यात्
 क्लययी विजयी आदरी चयी विजयी वमी अभ्यमी, न व्ययते अव्ययी । युज भञ्ज

६६४ । चिह्निद चक्रस चराचर चलाचल
पतापत वदावद घनाघन पाटपटा वा ।

चिह्निद—पाटपटा १॥, वा । १॥ ।

एत अनन्ता निपात्यन्ते वा । पचे, क्लेदः क्रसः चरः चलः
पतः वदः हनः पाटः ।

सुंज त्यज ससृज रन्ज भन्ज विविच सष्टचिभ्यो त्रिनिस्त्राच्छील्ये । शाकटायनानु-
रोधादस्य शेष इकार उच्चारणार्थः । युजिर युजौङ् योगी भागी भोगी त्यागी
ससर्गी चिति परे एषा जस्य ग । रागी इत्यत्र तु रन्जोऽपषकेत्यादिना न लोपे
षित्वात् वृद्धौ जस्य ग । भङ्गौ विवेकौ सम्पर्कौ । नन्दि वासि मदि दूषि साधि
शीभि वद्धिभ्यो अन्तेभ्योऽसञ्ज्ञायामन । नन्दन वासन मदन अत्र घटादित्वात्
ङ्स्य । दूषण, अत्र दुषेरीदूरिति दीघः । साधन शोभन वङ्गन । सञ्ज्ञायानु-
चन्दन दर्पण विभीषण इत्यादि सह तप दम जल्प सम ह्रष शस सशदेरज्ज-
न्तात् । सहन, तपन, दमन जल्पन रमण ह्रषण शसन स्पशन इत्यादि ।
क्रोधकम्पभूषाशब्दार्थेभ्योऽन । क्रोधन कीपन, कम्पन चलन भूषण मण्डन,
शब्दन रवण, । शब्दार्थादकर्मादेव । तेन विद्या पठिता विप्र । रुचादेश
हसादे । रीचन वङ्गन जुगुप्सन तितिक्षण मीमासन वीभत्सन । हसादे
क्तिम् ? एधिता । अत्रापि अकर्मकादेवेति वीक्ष्य तेन वस्त्र वसिता ण । चक्रम्य
दद्रम्य जुष्ट गृधि ज्वल शुच लष पत वदेभ्य । चक्रमण दद्रमण उभयत्र
हसाल्लोप इति अकारलोपे यकारलोप । जवन सरण, गङ्गन ज्वलन शीचन
अभिलषण प्रपतन प्रवदन । अत्र पतपदोर्जुकेन बाधितत्वात् अनस्य अप्राप्तौ
वचनम् । तेन ताच्छील्ये प्रत्ययेन विशेषेण असंख्योऽपि सामान्यो बाध्यते इति
वीक्ष्यम् ॥ ६६३ ॥

क्लिद्यु इर् क्लेदे । क्रसु म चङ्कृतौ । चर गतौ । चल ज लतौ । पतलृज
गत्याम् । वदै वाचि । हन ल गतौ वधे । पट क च लिषि । इत्यष्टभ्य पचादि-
त्वात् अनि एते वा निपात्यन्ते । पचे क्लेद इत्यादि । पाट इति चुरादित्वात् जौ-
इङि, ॥ ६६४ ॥

६६५ । रात्रेर्मन् वा कृति ।

रात्रे ६।, मन् ११।, वा ११।, कृति ७ ।

रात्रेर्मन् स्यात् वा कृति । रात्रिश्चर' रात्रिचरः ।

६६६ । कृ-गृ-ज्ञा-प्रीजुङः को दुहो घङ् च ।

कृ-गृ-ज्ञा-प्री-इजुङ ५।, क १।, दुह. ६।, घङ् ११।, च ११।

क्रादेरिजुङश्च कः स्यात् तस्मिन् दुहो घङ् स्यात् घे ।

किरः गिरः ज्ञः प्रियः क्षिपः भूरुहः कामदुघा गौः ।

रात्रे परव कृतीऽसम्भवात् कृदन्ते धातौ परे इत्यर्थः । रात्रौ चरतीति पचा-
दित्वादिनि अनेन मनि रात्रिश्चर पक्षे रात्रिचर । एव रात्रौ अटतीति रात्रिमट
रावगट । वाशब्दीऽत्र व्यवस्थावाची च । तेनेद विवृणोमि । अगदसत्यान्ना
मन् कारे । अगद करोतीति टात् षक्षिति षणि वृहौ कारे परे अगदस्य मनि
अगदङ्कार एव सत्यङ्कार । अस्तुङ्कारी देवविशेष । अस्तु इत्यव्ययशब्दः । अगि
लस्य गिले तिमि गिरतीति कृगृज्ञाप्रीति कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि गोरल
इत्यत्र वक्तव्यात् रीफस्य लले अनेन मनि तिमिङ्गिल एव रिपुङ्गिल । अगिल
स्येति किम् ? गिलगिल, तिमिङ्गिलगिल । तथाच अस्ति मत्स्यस्तिमिनाम शत-
योगनविसृत् । तिमिङ्गिलगिलीऽप्यस्ति तदगिलीऽप्यस्ति राघव इति ॥ ६६५ ॥

इच् उङ् यस्य स इजुङ् कृश्च गृश्च ज्ञाश्च प्रीश्च इजुङ् चेति तस्मात् । दुहो घङ्
चेति चकारात् इजुङन्तत्वात् के मतीत्यर्थः । कौरतीति किर अव कप्रत्यये ऋदि-
रणाविति इर् । गिरतीति गिर । जानातीति ज्ञ । परव आदन्तत्वात् उप्र-
त्ययेनैवेष्टमिहौ इह ज्ञाग्रहण कथमिति चेन्न परव उपपदपूर्वादेव डी विधीयते
इह तु केवलाज्जानाते क इति भेदात् । प्रीणातीति प्रिय क्षिपतीति क्षिप
भुवि रोहतीति भूरुहः । काम दोग्धीति कप्रत्यये कृते हस्य घङि स्त्रियामत आपि
कामदुघा । चकारस्मानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तुन्द परिमार्ष्टि' तुन्दपरिहृजोऽलस,
एव । अन्यत्र टात् षणि तुन्दपरिमार्जं शिशु' । एव शोकापनुदतीति शोकापनुद
आनन्दकर एव । अन्यत्र टात् षणि शोकापनादौ धर्मकथक' । अव इजुङ्कार
निमित्तकतया विशेषेण कप्रत्ययेन कर्मपरत्वात् विशेषोऽपि सर्वधातुनिमित्तकतया

६६७ । हन जनाङ्गमादेडः ।

हन जन आत् गमादे ५१, ड. १ ।

हनो जन आदन्तात् गमादेशे डः स्यात् घे । शोकापहः
वराहः सरसिज पङ्कजम् अजः गोदः द्विपः प्रह्वः आशुगः नगः
गिरिशः, वारि चरतौति वार्चो हसः ।

६६८ । घेटदृशपात्राधः शः ।

घेट—अ ५१, श १ ।

एभ्यः शः स्यात् घे । उद्भयः उत्पश्यः उत्पिवः उज्जिघ्नः
उद्धमः ।

मामान्यो ढात् षण् बाध्यते । एवञ्च काकीभ्यो ग्रहीतव्या काकगृहास्त्रिणा ।
इत्यत्र कर्मणि अपि क. ॥ ६६६ ॥

हन च जन च आञ्च गमादिशेति तस्मात् । शोकम् अपहन्तीति शोकापह
वरम् आहन्तीति वराह । एव तमोपह दुःखापह ज्वरापह । कीश हन्ति
गच्छतीति कीशह वातपित्तकफापह विश्वाग्निदर्पापह । इत्यादि उदाहरण-
दर्शनात् शोकवरादिकर्मपूर्वकतया अतिशेषेण उपलब्धेन सर्वकर्मपूर्वकसामान्यो
हनचरग टक् बाध्यते । दारु आहन्तीत्यादि वाक्ये दार्वाघात एव चार्वाघात
वर्णसङ्घात पाणिघात पाणिघ इत्यादौ निपात्यन्ते । शरसिज सरीज विभक्ते-
रलुक् मनीषादित्वात् । पङ्काज्जायते पङ्कजम् न जायते अजः । एव द्विर्जायते
द्विज । अत्र मनीषादित्वात् सूच, सस्य लोप परिज अभिज पुसांसमनुजात,
पुमनुज । एव स्थनुज सहज प्रजायते प्रजा स्त्रियाम् । गा ददातीति गोद,
दाभ्या पिबतीति द्विप प्रह्वयतीति प्रह्व अत्र उपलब्धप्राप्ते पूर्वावस्थायामशितिविषये
एचोऽश्लितेति आकारे आदन्तत्वात् डः । आशु शीघ्र गच्छतीति आशुग । न
गच्छतीति नग एवम् अग, गिरौ श्रुते गिरिश । परिखन्यते इति परिखा कर्मणि
डः । तथा आखूनामुत्थानम् आखूत्य भावे डः । एतौ निपात्यौ ॥ ६६७ ॥

उद्भयतीति उद्भयः । शप्रत्ययोऽस्य शित्वात्प्रसञ्जाया शपि लोपोऽतोऽदेचोरित्य-
कारलोपः । एवमुत्पश्य इत्यादौ स्थादानेत्यादेशाश्च । साहचर्यात् पा इति भौवाः

६६६ । साहिसातिचेतिवेद्योजिधारिपारि- लिम्प विन्दोऽगेः ।

साहि—विन्द ५।, अगे ५। ।

अगिभ्यः एभ्यः शः स्यात् घे । साहयः सातयः चेतयः
वेदयः एजयः धारयः पारयः लिम्पः विन्दः गोविन्दः ।

१००० । दुनीभूज्वलाद्यासुसस्त्रोर्णी वा ।

दु—सस्त्री ५।, ण' १।, वा । १। ।

अगिभ्य एभ्यो ण' स्यात् घे वा । दावः दवः नायः नयः
भावः भवः, ज्वालः ज्वलः, चालः चलः, आस्रावः आस्रवः,
सस्रावः संस्रवः ।

दिक एव । उडय इत्याद्युदाहरता सीपसर्गोणाणि विधिरिति सूचितम् । अच-
वापि प्रवीणत इत्युक्ते पश्यतीति पश्य व्याघ्र ८ ज्ञानुगीधात् ड एव ॥६६८॥

सह जड शक्तौ सात क सुखे इति सौव । चित्तौसज्ञाने विदन्मत्तौ एजृ
कम्पे घृ शड स्थितौ पृ लि पालने । एते अग्रन्ता । जिनिपी शप ज लपे ।
विदल शपजो लाभे । इत्यष्ट । साहयतीति साहय शस्य शित्वात्सज्ञाया शपि
कोपोऽत इत्यकारलोप । एव सातय इत्यादि । लिम्प विन्द इत्युभयत्र तुदा
दित्वात् शं मुचादित्वात् लुण् । उदेजयान् भूतगणायषेधादिति मष्टौ । उदशब्दस्य
उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसर्गत्वात् । एव निलिम्प इत्यादौ च व्याख्येयम् ॥६६९॥

दुनीतीति दाव शित्वात् हङि । पचे पचादित्वात् अनि दव । नयतीति
नाय नय । भवतीति भाव भवः । ज्वलतीति ज्वाल ज्वल । चलतीति चाल
चल । एव कीचतीति कीचः पचे इजुङ्वात् के कुचः । आस्रवतीति आस्राव
आस्रव । संस्रवतीति संस्राव संस्रव । उभयत्र सुदन्त्यादि । तथाच अव-
श्वायकणास्त्रावाधारमुक्ताफललिष । कुर्वन्ति चित्तसंज्ञाव चलत्पर्यायसम्भृता
इति भट्टि । अगे किम् ? प्रदव इत्यादि । आसस्त्रीरिचनेनैवेष्टिसिद्धौ आसु-
स्त्रीरिति गौरव प्रापयति । मृच्छातिरपि घे णी वा स्यादिति । दाह्ये

१००१ । श्वासव्यधेन तन दावहसः ।

अस—हस ५॥

एभ्यो णः स्यात् घे । श्वासः व्याधः प्रत्यायः अवतानः
दायः धायः अवहारः अवसायः ।

१००२ । नृत्-खन-रन्जः षकः ।

नृत् खन रन्जः ५॥, षकः १॥

एभ्यः षकः स्यात् घे । नर्त्तकी खनकी रजकी ।

१००३ । गो णनट्-थकी ।

ग १॥, णनट्-थकी १॥

गायतेः एतौ घे स्तः । गायनी गायकः ।

हिसजलजनु । यद्दः सूर्यादिः । एवमस्मात् कप्रत्यये यद्दस्वपाद्योरिति जौ
गृह्णातीति गृह्ण गृह्णा ॥१०००॥

हस साश्च हसौ अवात् हसौ अवहसौ । श्वासश्च व्यधश्च इत च तन च दाश्च
अवहसौ चेति तस्मात् । पृथग्योगो नित्यार्थोऽङ्गेरित्यस्य निवृत्त्यर्थश्च । श्वासितीति
श्वास विध्यतीति व्याधः । प्रत्येतीति प्रत्यायः । अवतनीतीति अवतानः । दा
इति सञ्ज्ञा । तेन ददातीति दायः दधातीति धायः । अवहारतीति अवहारः ।
सा इति षीय नाशे अवस्यतीति अवसायः । एषु आदन्तत्वात् यन् दिङ् लिङ्
लिङ्गिभ्यः कस्य बाधकी णी वाच्यः । देखीति देह लेढीति लेहः । श्लिष्यतीति
श्लेषः । तथा अवात् दुश्चार्या णः । अवदुनीतीति अवदावः अवश्लायते इति
अवश्लाय ॥१००१॥

नृत्तीति नर्त्तकी खनतीति खनकी, रजतीति रजकी षके परे न लोपः ।
सर्वत्र षित्वादीप् ॥१००२॥

गायतीति गायनी षिति आदन्तत्वात् यन् षित्वादीप् ॥१००३॥

१००४ । हायनः ।

हायन १ ।

अयं निपात्यते ।

भावं जहातीति हायनो वर्षः । अम्बु जहातीति हायनो ब्रौहिः ।

१००५ । प्रु द्रु सु स ल्वोऽकः ।

प्रु—ल्व ५, अक १ ।

एभ्योऽकः स्यात् घे । प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः लवकः ।

१००६ । आशिषि ।

आशिषि ७ ।

जीवतादिति जीवकः ।

१००७ । नाम्नान्ये तिक् च ।

नाम्नि ७, अन्ये १॥, तिक् ११, च ११ ।

धोराशिषि अन्येऽपि क्ततः स्युः, तिक् च संज्ञायाम् ।
देवरातः रन्ति ।

हायन । वत्सरज्रीहिभ्यामन्यत्र हात । निपाती छर्घविशेषे इत्युक्ते ॥१००३॥
एभ्योऽक स्यात् घे साधुकारिणि । साधु प्रवते प्रवक । एव द्रवतीति द्रवक
लुनातीति लवक । साधुकारिणि किम् ? प्रीता ॥१००५॥

पृथग्धीमात् सर्वधातुभ्योऽक स्यात् आशिषि कर्त्तरि । जीवतादिति जीवक
एव नन्दक वर्षक ॥१००६॥

धोराशिषि गम्यमानाया संज्ञाया कर्त्तरि । अन्येऽपि क्ततः स्यु तिक् च न्यात्
देवाय गायत् देवरात । एव देवाय देयात् देवदत्त । यज्ञाय देयात् यज्ञदत्त
एष क्ततः क्त । एवञ्च अस्य वीरो भूयादिति वीरभू अस्य मित्र भूयादि
मित्रभू । इत्यादौ क्तिप् । तिकि तु रमता रन्ति । अत्र वनतनेयव तिम्वर्जनान्
न मन्त्रेण । एव तनुता तन्ति अग्निर अ भूयात् इति अग्निभूति इत्यादि ॥१००७॥

१००८ । सति साती वा ।

सति साती १॥, वा १॥ ।

एतौ निपात्यौ । सन्तिश्च ।

१००९ । ढात् षण् ।

ढात् ५॥, षण् १॥ ।

ढात् परात् धो' षण् स्यात् घे ।

कुम्भकारः अघट घट करोतीति घटीकारः ।

१०१० । हन-चर-गः टक् ।

हन चर-ग ५॥, टक् १॥ ।

ढात् परेभ्य एभ्य' टक् स्यात् घे । पापघ्न' कुरुचर' सामगः ।

सतिश्च सातिश्च सतिसाती । सनीतेराशिषि तिगन्तस्य एतौ वा निपात्यौ । पञ्चे सनुतादिति वाक्ये तिकि कृते ह्रस्वतेरिति इम् निषेधे वनतनेत्यत तिम्वर्जनात् नलोपाभावे सन्ति ॥१००८॥

कुम्भ करोतीति 'कुम्भकार । महान्त घट करोति अत्र सापेक्षत्वात् न स्यात् । अघट घट करोतीति घटीकार । अत्र तु सापेक्षत्वेऽपि अभिधानात् स्यादेव । आदित्य पश्यति हिमवन्त शृणोति ब्रह्म वदति ग्राम गच्छति इत्यादौ अनभिधानात् न स्यात् । ह्वयति वयति मातिभ्य आदन्तात् उप्रत्ययस्य बाधक षण् वाच्य । स्वर्गद्वाय तन्त्रवाय' धान्यनाय । एव कर्मपूर्वकात् सोपसर्गा-टादन्तात् कदाचित् उवाधक षण् वाच्य गीसन्दाय । ईक्ष्माचरिरभिभ्य' षणी बाधकीऽन् वाच्य । सुखप्रतीक्षा बहुक्षमा कल्याणाचारा मनोरमा । अर्द्धि-श्रीलिकामिभक्षिभ्यो वा । पूजार्हा पूजार्हो मासशीला मासशीली पुत्रकामा पुत्रकामी मासभक्षा मासभक्षी । गान पवतीति श्रपाकश्चपची निपात्यौ ॥१००९॥

पाप हन्तीति पापघ्न किञ्चात् गुणे हनगमित्युङ् लोपे हनीज्ञो घ्नः । कुरुन् चरतीति कुरुचर । साम गागतीति सामग । अत्र उखेचौत्याकारलोपः । टीत्वादीपि पापघ्नीत्यादि । एव वातघ्न पित्राघ्न कफघ्न शत्रुघ्न इत्यादि । लक्षणे जायाप्रतिभ्या हनः । जायाघ्नी वृषल पतिघ्नी पाणिरेखा । हस्तिवाहकपादेभ्यो

१०११ । स-कुः टः ।

स कु ५, ट १ ।

टात् पराभ्याम् आभ्या टः स्यात् घे । पुरःसरी, यशस्करी
विद्या । भास्कर' चपाकर', कर्मकारी दासी ।

हन शक्ती । हस्तिन्न बाह्न कपाटन्न । नगरादहस्तिनि । नगरघ्नीऽपि ।
अहस्तिनि किम् ? नगरघाती हस्ती । ब्रह्मभूषणवाहनोऽतीति विजिव । ब्रह्म-
हतवान् ब्रह्महा एव भूषणहा ब्रह्महा । सुरा सीधुधामने पिवते टक् वाच ।
सुरापी सीधुपी स्त्री । अगे किम् ? सुराप्रपाय । पिवते किम् ? सुरा पातीति
सुरापाय । कदाचिद्वन्ते षष्पि दृश्यते । आखुघात चौरवात । वृषल
इत्यादि ॥ १०१० ॥

पुरोऽय सरतीति पुर सरी । यश करोतीति यशस्करी विद्या । टिच्चादीप् ।
भास करोतीति भास्करः । चपा करोतीति चपाकर । कर्मकारी दासी ।
पुरोऽग्रेऽयतोभ्य सरते टा वाच । पुरसर अग्रेसर । अत्र सप्तम्या अलुगभि-
धानात् । अयत सर । पूर्वात् कर्तुंश्च । पूर्वी भूत्वा सरतीति पूर्वसरः । पूर्वात्
कर्तुं किम् ? पूर्व सरतीति पूर्वसार' । एव तदनुसार इत्यादि । कुम्भकार
इत्यादिकमुदाहरतापि इह कञी ग्रहण यानि ज्ञापयति तान्यह विवक्षीमि ।
यथा कर्मणः परात् कञी हेतुताच्छील्यानुलीम्यैवर्षेषु कर्त्तुं गि ट स्यात् । हेतु
प्रतीतशक्तिक साधनम् । ताच्छील्य फलनिरपेक्षा प्रवृत्ति' । आनुलीम्यम् अन-
कूलता । हेतौ यश करोतीति यशस्करी । ताच्छील्ये जनापवादकर खल ।
आनुलीम्ये आङ्गकर इत्यादि । एव तदाद्यादिभ्या परात् कञ टक् । तदादेयथा
तस्कर' मत्कर' एतत्कर' इदङ्कर किङ्कर । आद्यादेर्यथा । आदिकार अन्त-
कर बहुकर बाहुकर अहस्कर विभाकर निशाकर एककर द्विकर त्रिकर
चतुष्कार प्रभाकर भास्कर चित्रकर, नान्दीकर श्रीकर' लिपिकर वलिकरः
भक्तिकर' चेतिकरः जङ्गाकर धनुष्कार अरुष्कार रजनीकर चपाकर, चण्डा-
कर दिनकर दिवाकर इत्यादि । कर्मशब्दात् परात् कञी भूतौ ट । भूतिः
कर्ममूल्यम् । कर्मकारी वैतनिक' । कर्मकारी दासी अन्यत्र कर्मकारः । शब्द
श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र ग्रन्थ कुम्भ क्रम पद सूपान्वादे पर'त्
कञत्तु हेत्वाद्यर्थे तदभावेऽपि षष्पेव । शब्दकार, श्लोककार, कलहकार, गाथा

१०१२ । शक्तृ-सम्बात् दृति-नाथात् फले-
रजो-मलात् देववातात् कृ-हृ-ग्रहाप इः ।

शक्तृ-सम्बात् ५।, दृति नाथात् ५।, फले रजस् मलात् ५।, देववातात् ५।,
कृ हृ ग्रह आप ५।, इ. १।।

एभ्यः परेभ्यः क्तमादेतेभ्यः इः स्यात् घे । शक्तृकरिः
वत्सः, स्तम्बकरिः ब्रोहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः,
फलेग्रहिः रजोग्रहिः मलग्रहिः देवापिः वातापिः ।

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदरात् भुः खिः ।

कुक्षि आत्मन्-उदरात् ५।, भु ५।, खि १।।

एभ्यः परात् भृजः खिः स्यात् घे ।

कार वैरकार चाटुकार मूवकार मन्त्रकार ग्रन्थकार कुम्भकार क्रमकार
पदकार सूपकार अन्त्रकार इत्यादि । टात् परात् क्तञोऽवहनेऽन् । अशहरी
दायाद, व्याधिहरम् औषधं, दुःखहरा सम्पत्तिः । वहने तु भारहारी वैतनिक ।
बयोबोधकवहने च । कवचहरी युवा । आङ्गुष्ठाच्छीर्षे । पुष्पाहर कुशाहर ।
अदण्डसूत्रात् प्रहरणात् धृज । वज्रधरः चक्रधर गदाधर शूलधर धनुर्धर ।
अदण्डसूत्रादिति किम् ? दण्डधार सूत्रधार । दण्डधर इत्यपि दृश्यते । सूत्र-
वर्जनात् प्रहरणभिन्नादपि भूधर जटाधर महीधर गङ्गाधर विद्याधर । दण्डा-
दिभ्यो ग्रही वा । दण्डग्रह दण्ड्याह धनुर्ग्रह धनुर्ग्रह । शक्तिलाङ्गुलाङ्गुशयष्टि
तीमरसूत्रघटघटीभ्यो ग्रहीऽन् । शक्ति गृह्णातीति शक्तिग्रह । एव लाङ्गूलग्रह
अङ्गुशग्रह यष्टिग्रह तीमरग्रह सूत्रग्रह घटग्रह घटीग्रह ॥ १०११ ॥

पृथक् पदकरणं यथासंख्यार्थम् । तेन शक्तृसम्बाध्या क्तञ दृतिनाथाभ्या
हृज फलेरजोमलेभ्यो ग्रह देववाताभ्यामाप पर इ स्यात् घे इत्यर्थः । शक्तृ-
करिरित्यादि । शक्तृ तावद्व्यादिर्विधावाचकः । शक्तृ करोतीति शक्तृकरि-
वत्स । एव स्तम्बकरिर्ब्रोहिः । दृतिश्चर्मता हरतीति दृतिहरिः, श्वा । एव नाथहरिः
पशुः । फले गृह्णातीति फलेग्रहिः । फले इत्येकारान्तग्रहणादकारस्य एकारः
एवं रजोग्रहिः मलग्रहिः । देवम् आप्नोतीति देवापि एवं वातापि ॥ १०१२ ॥

कुक्षिश्च आत्मा च उदरश्चेति तस्मात् ॥ १०१३ ॥

१०१४ । खित्यव्याजरूपो मन्स्वी द्वीकान्तत्वं त्वेकाजिचः ।

खिति ७, अव्याजरूप ६१, मन्स्वी १॥, द्वीकान्तत्व ११, तु. ११, एकाजिच ६१ ।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारूपश्च मन् स्यात् स्वश्च एकाजिचस्तु द्वीकान्तत्व स्यात् खिदन्ते धौ परे । कुक्षिभरिः आत्मभरिः उदरभरिः ।

१०१५ । खशेजेः ।

खश् ११, एजे ५१ ।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् घे । जनमेजया ।

१०१६ । मन्यात् स्वार्थे ।

मन्यात् ५१, स्वार्थे ७१ ।

आत्मानं गां मन्यते गामन्यः त्रियमन्या ।

नास्ति व्य यव सोऽव्य अव्यङ्गासी अर्चेति अव्याच् अव्याच्च अरुस् च अन्याजरुस् तस्यै ही द्वितीया तस्या कस् एकवचन द्वीकान् ७ वी यस्य न द्वीकान्त तस्य भाव द्वीकान्तत्वम् । एकाङ्गासी इच् इजन्तश्चेति एकाजिच् तस्य । कुक्षि विभर्ति इति कुक्षिभरिः । पूर्वात् खिप्रत्ययेऽनेन पूर्वस्य मन् । आत्मानं विभर्तीति आत्मभरिः । अत्र क्लृप्तं विरामे नम्य लुपि नञा निर्दिष्टमन्यमिति न्यायान्न तदादिविधेर्निषेधस्यानित्यत्वे मन् स्यात् एवम् उदरभरि ॥१०१४॥

एजेरिति एजृ कर्मे इत्यस्य जन्तस्य ग्रहणम् । जवम् एजयतीति जनमेजया । खश्, शित्वाद्रत्वे शपि जेलीपाभावे लोपीऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मन् ॥१०१५॥

ढात् परात् मन्यते, खश् स्यात् कर्त्तरि स्वर्थे स्वनिमित्तधत्वर्थे । आत्मानं गां मन्यते इति गामन्यः । अत्र खश्, शित्वाद्रत्वे दिवसुतुर्देति श्यनि लोपीऽत इत्यकारलोपे गोशब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तत्वम् । एव त्रियमन्या ॥१०१६॥

१०१७ । मुञ्ज कूलास्यपुष्पात् घेटः ।

मुञ्ज-कूल-आस्य पुष्पात् ५।, घेट ५। ।

एभ्यः परात् घेटः खश् स्यात् घे । मुञ्जन्वयः कूलन्वयः
आस्यन्वयः पुष्पन्वयः मुञ्जन्वयी, घेटः टित्वादीप् । [२५७] ।

१०१८ । नाडी-शुनी-स्तन-कर-मुष्टि-पाणि-
नासिकात् धश्च ।

नाडी-नासिकात् ५।, आ ५।, च ११।

एभ्यः परात् धो घेटश्च खश् स्यात् घे । नाडिन्वयः नाडिन्वयः ।

१०१९ । घटी-खारी-वाताद् विध्वरुस्तिला-
दसूर्योग्राहलाटा-न्मित-नख-मानात् धा-तुद-
दृश्च तप-पचः ।

घटी खारी वातात् ५।, विध्व अरुस् तिलात् ५।, असूर्य-उगात् ५।, ललाटात् ५।,
मित नख मानात् ५।, धा-तुद दृश्च तप-पच ५। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खश् स्यात् घे । घटिन्वयः,
खारिन्वयः वातन्वयः विध्वन्तुदः, अरुन्तुदः तिलन्तुदः असूर्य-
म्पश्च उग्रम्पश्चः ललाटन्तपः मितम्पचः, नखम्पचः द्रोणम्पचः ।

मुञ्ज धयतीति मुञ्जन्वयः । अत्र शिति परे एचोऽशित्या इत्यस्याप्राप्तौ एकार-
स्याय । खिदन्ते परे पूर्वस्य मन् । एव कूलन्वय इत्यादि । घेटः टित्वादिति
यत्र घेटधातीरेकारस्य अयादेशः, स्यात् तत्रैव टित्वादीप् इत्यर्थः । तेन मुञ्जन्वयी ।
एव घेटदृशपाप्मेति शप्रत्यये उङ्ययी । नाडीशुनीत्यादिना खश्प्रत्यये नाडीन्वयी-
त्यादि । अयादेशाभावे तु धातव्या धानीया इत्यादौ न ईप् ॥१०१७॥

नाडी च शुनी च स्तनश्च करश्च मुष्टिश्च पाणिश्च नासिका चेति तस्मात् । नाडीं
धयतीति नाडीन्वयः । खश् शित्वाद्गले शपि धमादेशे खित्वात् पूर्वस्य घन् स्वी ।
एव नाडिन्वय इत्यादि ॥१०१८॥

पृथक्पदकरण आदिभिर्द्वयासंख्यार्थम् । तेन घटीखारीवातेभ्यो धा, विध्वरु-

१०२० । कूलादुद्रुजुवहः ।

कूलात् ५।, उद-रुज उद-वह ५। ।

कूलात् आभ्या खश् स्यात् घे । कूलमुद्रुजा नदौ, कूल
मुवहः समुद्रः ।

१०२१ । प्रियवशाङ्गयत्तिमेघात् सर्वकूला-
भकरीषात् वद-क्त कषः खः ।

प्रियवशात् ५।, भय ऋति मेघात् ५।, सर्व कूल भभ करीषात् ५।, वद क-
कष ५।, ख १। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे । प्रियंवदः वशवदः
भयङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभङ्कषः करी-
षङ्कषः ।

स्त्रिलेभ स्तुद असूर्योग्राभ्या दृश ललाटाक्षप मितनखमानेभ्य पच पर खश्
स्यात् कर्त्तरि । घटी धमतीति घटिन्म । खश् शित्वात् शपि धमादेशे खित्वात्
पूर्वस्य मन् स्त्री । एव खरी गर्गरीं धमतीति खरिन्म । खारीति पाठे पच
माश्विशेष । अरुन्नुदतीति अरुन्नुद । अत्र खश् शित्वादसञ्ज्ञाया दिवसुतुर्देति
शप्रत्यये तस्य डित्वाद्गुणाभावे लोपीऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मनि स्याद् सौ लोप
इति सलोप । सूर्य न पश्यतीति असूर्यम्पश्य । मानमिह परिमाणवाचक
द्रीणादकादि, तेन द्रीणम्पच आढकम्पच इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥१०१९॥

उभयत्र उदो ग्रहण स्पष्टार्थम् । रुजशौ भङ्गे । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुज ।
खश्, शित्वादले दिवसुतुर्देति शप्रत्यये डित्वात् गुणाभावे पूर्वस्य मन् । एन
कूलमुवह ॥१०२०॥

पृथक्पदकरण वदादिभिर्यथासंख्यार्थम् । तेन प्रियवशाभ्या वद भयत्ति-
मेघेभ्य, कृञ् सर्वकूलाभकरीषेभ्य, कष पर, ख स्यात् प्रिय वदति कथयतीति
प्रियवद एव वशवद । भय करीतीति भयङ्कर, एवम् ऋतिङ्कर मेघङ्कर । सर्व
कषति हन्तीति सर्वङ्कष । एव कूलङ्कष, अभङ्कष, करीषङ्कष, ॥१०२१॥

क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतं, पलितङ्करणं प्रियङ्करणम्
अन्धङ्करणः शोकः, स्थूलङ्करणं दधि, सुभगङ्करणं रूपम्, आढ्य-
ङ्करणं वित्तम् ।

१०२७ । भुवो घे खिण्णु-खुकजौ ।

भुव ५।, घे ७।, खिण्णु खुकजौ १॥ ।

नग्नादिभ्यः परात् भुवश्चुर्ये एतौ घे स्तः । नग्नन्भविष्णुः
नग्नन्भावुकः ।

१०२८ । ठात् भज-वह-सहो विण् ।

ठात् ५।, भज-वह सह ५।, विण् ११। ।

ठात् परेभ्य एभ्यो विण् स्यात् । सुखभाक् प्रष्ठवाट्
तुराषाट् ।

१०२९ । अनडुच्छृ तवाहादिः ।

अनडुच्छृ तवाहादि १। ।

एते विणन्ता निपात्यन्ते । अनो वहतीति अनड्वान्
वृषः । श्वेतैरुह्यते श्वेतवाः इन्द्रः । अवयजतीति अवयाः,

अनग्रो नग्रः क्रियतेऽनेनेति नग्रङ्करणं खित्वात् पूर्वस्य मन् । अप्रियं प्रियं
क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणं सेवा टित्त्वादौप् । चुर्ये प्रत्ययविधानात् चिप्रत्ययो न
स्यात् । तेन नग्रीकरीत्यनेनेत्यत्र खनट् न स्यात् । अनट् च न स्यादित्येके ॥१०२६॥

अनग्रो नग्रो भवतीति नग्रन्भविष्णुः खित्वात् पूर्वस्य मन् । एव पलितन्भविष्णुः
प्रियन्भविष्णुः अन्धन्भविष्णुः स्थूलन्भविष्णुः सुभगन्भविष्णुः आढ्यन्भविष्णुः । एव नग्र-
भावुक इत्यादौ खित्वात् पूर्वस्य मन् जित्वात् वृद्धिः ॥१०२७॥

सुखं भजतीति सुखभाक् विण् इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थं त्यो
वमात्र इति वस्य लोपः । प्रष्ठ पुरीग त वहतीति प्रष्ठवाट् । तुरा वेग तुरा
सहते तुराषाट् अत्र ह्रीढोभाविति ढले शासवसघससाढाञ्चेति षलम् । भजते-
रूपसर्गपूर्वकादपि विखित्येके । प्रभाक् विभाक् । सहि वहिभ्या ऋन्दस्वेव विष्णि-
त्येके ॥१०२८॥

उक्तानि शंसतीति उक्थशाः यजमानः । पुरोडाः हविः,
पुरोडाशः ।

१०३० । क्रम गम खन सन जनो विट् ।

क्रम—जनः ५॥, विट् १॥ ।

एथो विट् स्यात् घे ।

१०३१ । विड्वनोर्डा ।

विड्वनी ७॥, डा १॥ ।

धोरन्त्यस्य डा स्यात् विटि वनि च । उदधिक्राः अग्नेगाः
विसखाः गोषाः अजाः ।

१०३२ । चासुसिस् मन् क्वनिप् वनिप्
विच् क्षिपः ।

वासु—क्षिप १॥ ।

धोरते स्युः के भावे च । नीयते अनेनेति नैत्र दष्टा

श्वेतवाह आदिर्यस्य स श्वेतवाहादि, अत्र विरामेऽपि ङसङ्गीऽप्राप्ति सूत्रत्वात्
अन् शकटं वहतीति अनङ्गान् इष, । श्वेतैरुह्यते इति श्वेतवा इन्द्र । अत्र
कर्तुं परात् वहि, कर्मणि वाच्चे विष् । अवयजतीत्यवया कर्मपूर्वकत्वाभावेऽपि
विष् । उक्तानि शंसतीति उक्थशाः यजमान, अ- तकारस्य थकारे शंसतेर्नलोपे
वृद्धिश्च । पुर आदौ दास्यते यत् स पुरोडा हविः, अत्र कर्मणि विष्णि दकारस्य
ङकारः पुंस्त्वञ्च । पुरोडाश इत्यकारान्कीऽपि तथाच सदा पुरोडाश पवित्रिताधर
इति ॥ १०२८ ॥

अग्ने गच्छतीति अग्नेगा इत्यधिकरणादपि विट् स्यात् इत्याशङ्क्य ङादिति
नोक्तम् ॥ १०३० ॥

विट् साहचर्यात् गुणौ वद्रेव याच्य । तेन सुपीवा प्रातरिचा इत्यादौ क्वनिप्
न प्रसङ्गः । उदधि क्रामतीति उदधिक्राः पूर्वेषु विट् । गा सनति ददातीति
अ-आ इति सनधातोः सस्य कृतत्वात् षत्वम् अप्सु जायते अजा ॥ १०३१ ॥

नह्यो योत्रम्, उरुयचाः नृचचाः रजः चक्षुः सर्पिः सुष्ठु ददा-
तीति सुदामा गन्मा ।

१०३३ । हव्-च-तेर्नेम् ।

हव्-व-ते ६।, न।१।, इम्।१। ।

कृतो हवस्य वस्य तेष्व इम् न स्यात् । सुश्रमा सुपीवा
प्रातरित्वा सुत्वा, भूरिदावा वारिजावा सोमपाः रेट् रोट्
क्रुड् युड् प्रत्यङ् अक्षयूः मित्रशौः आशौः गौः बहुभट्
बहुभट् घृतसृक् शस्यात् क्ख्यात् ।

वश् अस् च उस् च इस् च मन् च क्निप् च विञ् क्तिप् च ते । पृथग्-
योगात् सर्वधातुभ्यो विहिता अपि प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य एव कारकविशेषे
भावे च स्युरिति वीध्यम् । अन्यथा यत्नम् इत्याद्यपप्रयोगापत्तेः । नीयतेऽनेनेति
नेवम् । दश्यतेऽनयेति दष्टा अत्र नस्यानुस्वारे शक्वाजिति षड्ङि णुभिरिति वश्य
च टत्वे अभिधानात् स्त्रीत्वे आप् । नह्यतेऽनयेति नह्यो रञ्जु । अत्र नह्यो घङ्
भावरिति हस्य ठभाच्चथोरिति तस्य धत्वे भप्भसोरिति पूर्वं धस्य दत्वेऽभिधानात्
स्त्रीत्वे नदादित्वात् ईप् । वूयतेऽनेनेति यीवम् । एव युजिर्वीञ् योक्त दाल
लूनौ दाव पा पाने पातं तुद जीश तीव्रं मिह्यौ सिचि मेद्र घिणगज बभ्धे सेव
सिच पशौञ् सिक्त णुञ्जल सुतौ स्तोत्र शस वधे शश्वम् अश्व इर् अश्व पूञ् शीधे
पौत्र पतलज पत्र भसलि द्युतौ भस्त्रा अमगतौ अन्वीत्यादि । एषु ये सिसृक्ष्यौ
हव वतेरिति वक्ष्यमाणादिम् निषेध । असमाह । उरु' महान्त विचरति
उरुयचा व्यचोजिरित्यत्र अस् वर्जनात् न जि । नर चष्टे नृचचा चक्ष कसाञ्ज
इत्यत्र अस् वर्जनात् न आदेश । रज्यतेऽनेनेति रज' रन्जोऽपषकेति न लीप ।
एव विधश्च विधौ विधतीति वेधा । असमाह । चक्षलज वदे अनेकार्थत्वात् दर्श-
नाथ । चष्टेऽनेनेति चक्षु चक्ष क्साञ्ज इत्यत्र अस् वर्जनात् न आदेश । एव धन
रवे धनु । असमाह । सर्पतीति सर्पि, एव ह्यते यत्तद्वि । मनमाह । सुष्ठु
ददातीति सुदामा । गच्छतीति गन्मा । अत्र धीर्मन इति मस्य न ॥ १०३२ ॥

हव इति श्रेष्ठकारान्त प्रत्याहार । तेन कृष्णक् घृष्णक् गृष्णु घृष्णु रक्षः
अत्र इत्यादौ इम् न स्यात् । न च हकारादिर्भादेष प्रत्ययस्य असम्भवे जकारादे
सम्भवेऽपि तस्य इम, असम्भवे वम इत्यनेनापीष्टसिद्धौ इति वाच्यम् । तथीक्रौ

वम प्रत्याहारस्य अप्रसिद्धतया वकारमकारयोरेव ग्रहणमिति भ्रमापत्तेः । सुप्रणा-
तीति सुप्रणा अनेन इम् नियेधः । कनिपमाह । सुप्रु पिवतीति सुपीवा अत्र
कनिप इकार उच्चारणार्थं किच्चात् गुणे दामागै इति ङी । प्रातरिति प्रातरित्वा
सुनीतीति सुत्वा उभयत्र किच्चात् गुणाभावे पिप्त्वात् स्वस्य तन् । कर्मपूर्वकदृशी
ऽतीति कनिप् । मेरु दृष्टवान् मेरुदृष्टा एव बहुदृष्टा । राजसङ्गाभ्या युधाऽप्य-
तीति । राजयुद्धा सङ्गयुद्धा एव राजान कृतवान् राजकृत्वा । वनिपमाह । भूरि
ददातीति भूरिदावा । वारिणि जायते वारिजावा उभयत्र विङ्गुनीरिति ङा ।
एव यजते अयज्या अत्र स्तनिगदिमदीत्यत्र इत्तुकारणज्ञापकात् नडा आदेशः । विच
माह । सीम पिवतीति सीमपा अत्र विच इकार उच्चारणार्थं चकारस्तु प्राचीन
मतानुवादादर्थो नत्वव्ययार्थः । ल्यो वमात्र इति वस्य लोपः । रेषति रोषतीति
रेट् रीट् विचि गुणः । क्तुन्चु गत्या विचि क्तुङ् अस्मात् किप् न स्यादनभिधानात् ।
किपमाह । अस्य इकार उच्चारणार्थं किपः किच्चात् गुणाभावादि । स्तस्मात्
रन् ल्यो वमात्र इति वस्य लोपः । युनक्तीति युङ् अत्र किपि नलोपेऽपि युजिरी
ऽने इति युण् । प्रत्यञ्चतीति पूजार्थस्य नलोपाभावं प्रत्यङ् । गत्यर्थस्य तु नकार
लोपेऽपि त्रिदचोऽङ्गिरिति युषि प्रत्यङ् अजैर्द्वीव्यतीति अचयू क्वी शूटाविति कट ।
मिव शास्तीति मिवशी कौत्वाशासश्चैत्युक्ते आकारस्य इकारे शासवसेति धत्वम् ।
आशासनमाशी इकारे धत्वम् । आशास इति किम् ? प्रशा । गृणातीति गौ अत्र
अदिरणाविति इर् । वदतीति वही घोटकादि । तस्मात् अश्नति बहुश्नत इमुङ्
इति न लोपे शङ्काजिति षङ् । घृत सृशतीति घृतसृक् किच्चात् न गुणः । शस्य
मत्तीति शस्यात् । एव क्रयात् । ईषद्, सो प्रगादिहिताभ्यामाभ्याम नखत्वा
भ्याम् असत्प्राणा तव्यादीना बाधदर्शनात् कर्मपूर्वकवार्ता परविहितौ असत्प्रा-
वपि किप् विचौ ङात् घञिति हनचरेत्यादि सङ्कुट इत्येते क्वित् बाध्यते क्वि-
दिति कि क्रयात् क्रयाद् अत्र किप् षण् च । श्रुद्धा ण्नुद् अत्र ङट् क् च ।
कर्मकृत् कर्मकर, अत्र किप् टश्च । अग्नेश्चि सीमात् सुजोऽतीति किप् अग्नि
चितवान् अग्निचित् एव सीमसुत् । सु पुण्य पाप वर्धनं मन्त्र पदभ्य ल्योऽतीति
किप् । सुष्ठु कृतवान् सुकृत् पापकृत् धर्मकृत् मन्त्रकृत् पदकृत् समादा भवेत्सिद्धौ
विच किप् इति बहुवचन प्रत्ययान्तरप्राप्तयन् । अन कुक्वाया विक्रीणातरिखती
कर्त्तरि । सीम विक्रीतवान् सीमविक्रयी एव शुक्रविक्रयी घृतविक्रयी कदण
विक्रयी लौहविक्रयी विप्र ॥१०३३॥

१०३४ । क्वादे-स्वमन्-क्वीस्-घे स्वः ।

क्वादे ६।, व-मन् कि-इस्-घे ७।, स्वः १। ।

क्वादयतेः स्वः स्यात् त्वे मनि क्वा विसि घे च । क्वत् क्वद्
तनुच्छत् क्वदिः उरश्चदः ।

१०३५ । ददृज्जुहू वाक् प्राट् श्री सू द्रू
ज्वायतसू कटप्रू परिव्राट् दियुज्जगत् दधृक्
स्वगुणिहः ।

ददृत्—उणिह १॥ ।

एते क्तिबन्ता निपात्यन्ते । दीर्यतीति ददृत्, जुहोत्यनयेति
जुहूः, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, अयत्येना श्रीः,
म्रवतीति सू, द्रवतीति द्रूः, जवतीति जूः, आयत स्तीति आय
तसूः, कट प्रवते कटप्रूः, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते
इति दियुत्, गच्छतीति जगत्, धृणोतीति दधृक्, सृज्यते
इति स्रक्, ऊर्ध्वं जिह्यतीति उणिक् ।

१०३६ । जिर्घोऽन्यः ।

जि' १।, घं १।, अन्य १। ।

अन्यो जिर्घः स्यात् । मित्रं ह्रयतीति मित्रहः ।

क्वदकिञ्च संभ्रतौ क्वायतेऽनेनेति क्वत् अत्र ह्रवतेरितौ निषेधे जलौपे-
ऽनेन ऋस्वे भूपभसीरिति दस्य तः । क्वद् इति मनि ऋस्व तनु क्वादयतीति तनु-
च्छत् अत्र किपि ऋस्व । क्वायतेऽनेनेति क्वदि अत्र इसि ऋस्व । घे परे ऋस्व-
विधानात् क्वादयते कर्त्तरि पु सि संज्ञाया व मयि मत्वर्थः । तेन उरश्चादय-
तीति उरश्चद एव प्रच्छद, दन्तच्छदः क्वद् एषु घे परे ऋस्व, ॥१०३४॥

षीडश्रैते क्तिबन्ता निपात्यन्ते ॥१०३५॥

अन्य, कृतप्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्त्तौ । मित्रहृरिति किपि शहस्वपाद्योरिति जी

१०३७ । वे-ध्याप्यां कौ ।

वे-ध्या आप्या ६॥, कौ ७ ।

ऊः धीः आपीः । ध्याप्यो अतएव जिः ।

१०३८ । जमुङो भस्यणौ चातिकि ।

जमुङ् ६।, भसि ७।, अणौ ७।, च ११।, अतिकि ७ ।

जमन्तस्योङोर्घः स्यात् अणौ भमे कौ च, न तु तिकि ।
प्रश्नान् ।

१०३९ । सिवाव मव ज्वर त्वरो वूडुडा जमे च ।

सिद अव मव ज्वर त्वर ६।, व् ११।, ऊट् ११।, उडा ३।, जने ७।, च ११। ।

एषा व उडा सह ऊट् स्यात् कौ भसि अणौ जमे च ।
मूः ऊः मूः जूः तूः ।

अनेन दीर्घ । एव हत हतवान् हति हत्वा । ज्यागि जराया जीन, टु ओमि
गून । अन्त्य किम् इष्टि उष्ट पृष्ट ॥१०३६॥

ऐच वे स्यूतौ वयतीति ऊ क्विप् ग्रहस्वपाद्योरिति जी पूर्वेण दीर्घे सिङि
नियमः । तेन अस्य जे क्वावेव दीर्घो नान्यत्र क्वाविति किम् ? उत उति उत्वा
ध्यायत्यनया इति धी । आप्यायते आपीश्च । एतयो क्वाँ जेरसम्भवेऽपि ऊं
दीर्घविधानात् कौ जि ततो दीर्घश्च ॥१०३७॥

जम् जमन्तो घातुः । तस्य उड् जमुङ् तस्य । प्रशाम्यतीति प्रश्नान् क्विप् उडाँ
दीर्घे धीर्म न इति मस्य न । एवं कनीजि प्रकान् अणौ भमे तु श्रान्त शान्ति
शान्त्वा । भसि किम् ? प्रशम्य । अणौ किम् ? गन्ता । इति हत हत्वा इत्यादौ
तु वनतनेति जम्लोपे जमन्तत्वाभावात् न दीर्घः । अतिकीति किम् ? रन्ति
तन्तिरित्यादि ॥१०३८॥

सिब्यु शीवे गतौ । स्यूयतीति खूँ अव रचादौ अवतीति ऊ । मव
नहे मवतीति मूँ । एषामौकारादौ धीरियुवचीति उवि खुवौ उवौ मुवौ
इत्यादि । ज्भर्म रीगे ज्वरतीति जू । चित्तरघमड स्यदे, त्वरते तुः । अणौ-
भसे त खूतः खूति । अति मूति जूर्चि तूर्चि । जमे तु मनि सोमा । अव-
तेमो न मनीषादित्वात् मनः टिलोपे गुणे ओम् ॥१०३९॥

१०४० । राच्छोर्लोपः ।

रात् ५॥, च्छो ६॥, लोप १ ।

रात् परयोः ककारवकारयोर्लोपः स्यात् कौ भस्यणौ जमे च । मुच्छां मू धूर्वी धूः ।

१०४१ । आटूटो त्रिः ।

आत् ५॥, जट ६॥, त्रि १ ।

अवर्णात् परस्य जटो त्रिः स्यात् । जनान् अवतीति जनौ ।

१०४२ । यम मन-तन गमोऽन्तलोपः कौ ।

यम मन तन गम. ६॥, अन्तलोप १॥, कौ ७ ।

एषाम् अन्तस्य लोपः स्यात् कौ । सयत् परिमत् परीतत् सङ्गत् ।

मूच्छां मोह उक्थ्ये ऋक्षीं किपि अनेन क्लीपेर्व्यनचतयीति दीर्घे मू । अचि त् मुरौ मुर इत्यादौ ऋक्षस्थिति । धूर्वीं हिमि ऋक्षीं किपि वलीपे व्यनचतयीति दीर्घे धू धुरौ धुर । अणौ भसि तु मूर्त्तं मूर्त्तिं धूर्त्तं धूर्त्तिं । अत्र रेफसान्निभ्यात् वकारो दन्त्य एव शास्त्र । तेन घर्बं गतौ नर्बं गतौ इत्यादौ न प्रसङ्गः ॥१०४०॥

जनानवतीति जनौ अत्र अवर्णान्तकर्मोपपदस्य किबन्तधातुना समासेऽनेन त्रि । यत्रादौ किप् तत् समासस्तत्र गुण एव । तेन जनस्य ज. जनो तव ज. तवी इति असमासेऽपि गुण एव । एकपदे तु श्वविकारे किपि च्छो शूटा-विति जटि अनेन ह्रस्वी शौ शावी शाव । धावुञ्ज जवे धौ धावौ धाव । कौ शीति. । एव धीति धौत्वा ॥१०४१॥

सयच्छतीति सयत् । परिमन्वते परिमत् । परितनीतीति परीतम् । एव संगच्छते सङ्गत् । एषु जम्लोपे स्वस्य तन् । परीतदिति दीर्घविधानात् किबन्ते धावौ उपसर्गादेः क्वचित् दीर्घः स्यादिति सूचितम् । तेन तनि नहि नहि इति ह्रस्वि अचि रुचि सहादिषु किबन्तेषु उपसर्गाकारयोर्दीर्घः इति बोध्यम् । परि-तनीति परीतत् विरोहतीति वीरुत् । उपनस्यतीति उपानत् । उपवर्त्तते

१०४३ । सि-विष्वग्देवस्य ठेरद्राञ्चौ कौ ।

सि विष्वक् देवस्य ६।, टे ६।, अट्रि १।, अञ्चौ ७।, कौ ७।

सैर्विष्वचो देवस्य च ठेरद्विः स्यात् छिवन्तेऽञ्चतौ । सर्वान्
ञ्चतौति सर्वद्राङ्, विष्वद्राङ्, देवद्राङ् ।

१०४४। अमुद्राङ् अमुमुयङ् अदमुयङ् अदद्राङ् ।

अमुमञ्चौत्यर्थ एते निपात्यन्ते ।

१०४५ । सह सन्तिरः सध्रि-सन्ति तिरि ।

सह सम् तिरि ६।, सध्रि सन्ति तिरि १। ।

एषा क्रमादेते स्युः द्विवन्तेऽञ्चतौ । तध्राङ् मन्यङ् तिर्यङ् ।

१०४६ । वीरुहो षङ् ६ ।

वीरुह ६।, षङ् १।, कौ ७।

वीरुत् ।

१०४७ । त्यदादि भवत् समानाद्योपमानात्

इशः टक्-सक्-क्षिपो ढे ।

त्यदादि—उपस गत् ४।, इश ५।, टक् सक्-क्षिप १।, ढे ७।

त्यदादिर्भवत् समानादत्यसाद्योपमानात् इय एते स्युः ढे ।

उपावत् । प्रवर्षतीति प्रावट् । मर्षं विध्यतीति मर्षावित् एव सृगावित् । निरीचते
नौरक् । ऋतिं सहते ऋतीषट् अत्र अन्वष्टादित्वात् षत्वम् ॥ १०४२ ॥

क्षिप्त्रं विष्वक् च देवश्चेति तस्य । विष्वगिति मूडैरन्यमध्य चान्तमव्ययं विष्वगन्
तीति विष्वद्राङ् ॥ १०४३ ॥

सुगमम् ॥ १०४४ ॥

सह अञ्चतीति सञ्चङ् । समञ्चतीति सम्यङ् । तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् ॥ १०४५ ॥

विपूर्वस्य रुहो षङ् स्यात् कौ । वेदीर्घस्य वीजं यममनेत्यत्र लिखितम् ॥ १०४६ ॥

यद् आदिर्यस्य स त्यदादि । त्यदादिश्च भवाश्च समानश्च अन्यश्चेति । त्यदादि-

१०४८ । स्नेर् डा ।

स्ने ६।, डा ।१। ।

स्नेर् डा स्यात् टगाद्यन्ते दृशि । स इव दृश्यते तादृशः
तादृचः तादृक्, भवादृशः ।

१०४९ । समानेदं किमदः सेक्यमू ।

समान इदम् किम्-अद ॥६॥, स-ई कौ अमू ॥१॥ ।

एषां स्थाने स ई कौ अमू एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते
दृशि । सदृशः ईदृशः कोदृशः अमूदृशः अन्यादृशः ।

इति ढनादिपादः ।

भवत्समानान्य तच्च तत् उपमानधेति त्यदादिसमानान्योपमान तस्मात् । उपमान-
भूतेभ्य एभ्य परात् दृश' एते स्युः ॥ १०४७ ॥

टित्त्वादन्त्यस्य स्थाने । स इव दृश्यते इति टकि कित्त्वात् गुणाभावे तादृश'
टित्त्वादीपि तादृशौ । एव सकि कित्त्वात् गुणाभावे शङ्काज्जिति षड् षटो क स
इति षस्य कले चूङ् कृडिति शस्य कले वा तादृच । स्त्रियान्तु तादृचा । एवञ्च
क्विपि कित्त्वात् गुणाभावे तादृक् एव यादृश एतादृश, त्वमिव दृश्यते त्वादृशः
अहमिव दृश्यते मादृश आत्ममिव दृश्यते अस्मादृशौ वयमिव दृश्यन्ते अस्मादृशा ।
त्वमिव दृश्यते त्वादृश युवमिव दृश्यते युष्मादृशौ यूयमिव दृश्यन्ते युष्मादृशा ।
मुख्ययोर्युष्मादी. साक्षात् द्विवचनाभावे युवावौ न स्यातामिति पूर्वं लिखितम् । एव'
भवानिव दृश्यते भवादृश ॥ १०४८ ॥

समानश्च इदम् च किम् च अदस् चेति । सञ्च ईश कोश अमूचेति । समान
इव दृश्यते सदृश अयमिव दृश्यते ईदृश क इव दृश्यते कौदृश, असाविव दृश्यते
अमूदृश । अन्य इव दृश्यते अन्यादृश ॥ १०४९ ॥

इति ढनादिपादः ।

तृतीयः पादः—क्तादिः ।

१०५० । क्त-क्तवत् भूते ढभावे घे ।

क्त क्तवत् १॥, भूते ०, ढभावे ७, घे ७ ।

घोरतौतेऽर्थे ढभावे क्तो घे क्तवत् स्यात्, उकावितौ ।
स्तुतस्त्वया विष्णुः, स्नातं मया, विष्णुर्विश्व कृतवान् ।

१०५१ । क्ते घौऽढे भावदेन्याक्तोऽशे तु वा ।

क्ते ६, घं १, अढे ७, भावदेन्याक्तोऽशे ७, तु ११, वा ११ ।

क्ते घेः न तु ढे, भावदेन्याक्तोऽशे तु वा, तयोः परयोः ।

१०५२ । सूल्वाद्योदिद्घौ-यल् स्यातो न
तोऽपृमूर्च्छस्याध्यामदो दश्च ।

सू लू-आदि औत्-इत् र-घौ-यल्-स्य आतः ५, न ११, त ६, अपृ-मद ५,
द ६, च ११ ।

स्त्रादेर्त्वादेरोकारितो दान्तात् रेफात् क्षीयब्दात् यलस्य
युक्ताकारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य नः स्यात्, पूर्वस्य च दस्य
नः, न तु प्रादिभ्यः । क्षोणः क्षीणवान् । अढे किम् ? क्षितः
कामो मया ।

दुष्पल स्तुतौ कर्मणि क्त वेम सहेति वेमलेऽपि वृद्ध श्रुति इमो निषधे
किञ्चात् गुणाभावे स्तुत । स्नात् शीघ्रने भावे क्त स्नात क्त न द ङु क्त रि
क्तवत् किञ्चात् गुणाभावे उदिञ्चात् त्रिदच इति गुणि अलसीधीरिति ढीघं
कृतवान् ॥ १०५० ॥

अविशेषात् क्षिणं हिंसाया च क्षतैश्चर्ययीः क्षिणं वासगम्यी इति त्रयाणां
ग्रहणम् ॥ १०५१ ॥

यश्च लूय सुखी तौ भादी ययीसौ सुखादी । औत् इत् यस्य स औदित्

१०५३ । वृदुश्चिजूर्णो कितो नेम् ।

वृद्ध उ श्चिज्-ऊर्णो ५१, कित ६१, न १११, इम् १११ ।

वृजो वृड ऋदन्तात् उवर्णान्तात् श्चिज ऊर्णोश्च कित इम् न
स्यात् । सूनः सूनवान् दीनः लूनः जीनः रुग्णः भुग्नः प्रहोणः,
मिन्नः निर्विण्णः, प्यानः ग्लानः आणः । प्रादेस्तु—पूर्तं मूर्तः
ख्यातः ध्यातः मत्तः । वृतः भूतः श्रितः शृतः उणुतः ।

यली यलान्त स चासौ स्येति यलस्य तेन युक्त आत् यलस्यात् । ततः सूखद्वौ च
ओदिच्च द च रश्च क्षीश्च यलस्याच्चेति तस्मात् । पृश्च मूर्च्छश्च ख्याश्च ध्याश्च मद
चेति । न पृमूर्च्छाख्यामद चेति तस्मात् । क्षीण इति अकर्मकात् वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते पूर्वेण दीर्घेऽनेन तस्य नकारे प्लुर्ण इति णत्वम् एव क्षीणवान् । अडे
इति किम् ? चित कामो मया हिसित इत्यर्थः । क्षीणद्वीपादानात् क्षीज हिम
इत्यस्मादपि क्षीण । भावादौ स्वमुदाहरिष्यति ॥ १०५२ ॥

वृश्च उश्च श्चिज च ऊर्णश्चेति गम्यात् । वृञ्चती स्याद्यृद्वृरिति वेमले
श्रेयते असृज श्चि खृ इति वेमले नेम् डीर्घाद्यादिना क्तत्वनः । रिम् निषेधे सिद्धे
ह्रस्वतेरित्यादिना क्त्वादीनाञ्च इम् निषेधे सिद्धे एषा त्रयाणांमिहोपादानं क्त्वाच
इम् निषेधार्थमेव । तेन वृत्वा तीर्त्वा शित्वा इति । एव उवर्णान्तत्वेनेव प्राप्नो
ऊर्णो प्रथक् ग्रहणम् कथमिति चेत् सत्यम् । असृजश्चिखृ इत्यत्र ऊर्णोर्वेमले नेम्
डीर्घाद्यनेन वेमधातुश्च क्तत्ववत्त्वी रिम् निषेधे तत्रैव अनेकान्ती वर्जनात् ऊर्णां
रिम् प्रसक्तौ पुनर्निषेधार्थमिहोपादानम् । स्वादिमाह । सून इति सुयौड सूतौ
कर्म्मणि क्त अनेन इम् निषेधे पूर्वेण तस्य न । एव सूनवान् । ओदीडय चये
दीन । स्वादिमाह । लूजि छिदि लून । ज्याजि जगयाम् अत्र वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते ग्रहणपायीरिति जौ जीर्घाऽन्य इति दीर्घे जीनः । ओदितमाह ।
सुजो शौ वक्रणे भुग् अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ चूडक्रुडिति जस्य गकारे
पश्चात् तस्य न । ओद्वाङ्गुलित्यागे प्रहोण अत्र दामा गै इति डौ नीचोऽन्तरेति
णत्वम् । दान्तमाह । इमिंदा स्नेहने मिन्नः । आदित इति वक्ष्यमाणादिम्
निषेधे पूर्वेण तस्य न । निर्विण्ण इति विद्यौड भावे पूर्वापरहायणादित्वात्
णत्वम् । निर्विण्णोऽध्ययने जड इत्यर्थः । रान्तस्य तु गुडोर्णि उद्यमे गूर्णः ।
चूडोषी दहिचूर्णं इत्यादि ऊद्यम् । एषु नेम्डीर्घाद्यनेन इमो निषेधः । यलस्यात्-

१०५४। दिव्यञ्च श्योऽजिगीषाजास्पर्शे न तत्तयोः ।

दिवि अञ्च श्य ५१, अजिगीषा-अज अस्पर्शे ७, न ११, त ६१, तयोः ६॥ ।

दिवेरजिगीषायामञ्चते अजि श्यायते अस्पर्शे तयास्तस्य
नः स्यात् । आद्यूनः समक्तः ।

१०५५ । घन स्पर्शे श्यो जिः ।

घन स्पर्शे ७१, श्य ६१, जि ११ ।

घने स्पर्शे चार्थे श्यो जिः स्यात् तयोः । शोन घृतम् ।

माह ग्लै क्लमे ग्लान शाल खेदे आण । एव चै न्यक्करणे द्यान । यलस्यात
इति धातोरेव न तु उपसर्गस्य । तेन नियांत निवांत इत्यादी न प्रसङ्ग । अत्र
मूर्च्छवर्जनात् येन केनापि प्रकारेण यी रान्तस्तस्मादपि तयोस्तस्य न स्यादिति
सूचितम् । तेन राङ्गोर्लोप इति कवयोर्लोप सुखं स्फुर्कां तु विस्मृतौ । आदित
इति इमो निषेधे स्पूर्णा स्पूर्णा । युवं दुर्वो बधे नेम् डीश्चैति इमो निषेधे दूर्ण
दूर्ण इति एव कृश विचेपे तृतरिऽभिभवे इत्यादीना इरि कृते कौर्ण तीण
इत्यादि अत्र धूर्वी हिंस इत्यस्य तु वकारलोपेऽपि कितवे वाच्ये मनीषादिवान
तस्य नो न स्यात् । तेन धूर्त्वा कितव । अन्यत्र धूर्णा खग सिहेन हत इत्यर्थः ।
प्रादेस्तु । जिपृ गिलि तु पालने । अस्य ल्लादिवात् प्राप्तौ निषेधे पूर्त्त मूर्च्छा
मीह उक्त्र्ये आदित इति इमो निषेधे राङ्गोरिति क्लृपोपे मूर्त्तः । स्यात् ध्यात
इति यस्य युक्ताकारान्ततया प्राप्तौ निषेधः । मत्त इति मदीभिर्षङि हर्षे दान्त-
त्वात् प्राप्तौ निषेध वृद्धिश्च इत्यस्य उदाहरणमाह । एत इति हनगञ्ज हङ् वती
वञ्ज्य सम्भक्तौ इति वयाषाम् ॥१०५३॥

दिविश्च अञ्चश्च श्याश्चेति तत् तस्मात् । न जिगीषा अजिगीषा । जम् अपादान
न जम् अजम् न स्पर्शोऽस्पर्श । अजिगीषा च अजञ्च अस्पर्शश्चेति तस्मिन् ।
एषु नञ् समास स्यष्टार्थः । आद्यून इति आङ्पूर्वात् दिव्य जिगीषादौ अकम
कलात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्चैति इमो निषेधे क्त्वा शूटावित्पुटि अनेन तस्य न ।
समक्त इति अन्तु गतिपूजनयो कस्मिंश्चि क्ते नेम् डीश्चैति इमो निषेधे हमुङ् न
इति नलोपे चूडिति कुडि अनेन तस्य अनेन तस्य न ॥ १०५४ ॥

घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थः । शोनमिति श्येङ् गतौ क्ते अनेन जी

जिगौषादी तु द्यूतम् । उदक्तमुदक कूपात् । शीतं जलम् ।
घनस्पर्शं किम् ? सस्यानो वृश्चिकः शोतात् सङ्कुचित इत्यर्थः ।

१०५६ । प्रतिः ।

प्रति ५।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात् तयोः । प्रतिशीनः ।

१०५७ । अभ्यवात् वा ।

अभि अवात् ५।, वा । १।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यात् वा तयोः । अभिशीनः
अभिष्यान', अवशीनः अवष्यानः ।

१०५८ । षिजो ढघे न तो ग्रासे ।

षिज ५।, ढघे ७, न । १।, त ६।, ग्रासे ७।

षिजः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रासे वाच्ये ।
सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

१०५९ । पूजो नाशे ।

पूज ५।, नाशे ७।

पूजो नष्टः । अन्यत्र पूतः पवितः ।

जीर्घाऽन्य पूर्वस्य तस्य न । पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमाह । द्यूतमिति भावे क्त जिगौ
षाया तस्य नो न स्यात् । उदक्तमिति उदक्तमित्यर्थः । अत्र कूपादिति अपादान-
प्रयोगात् तस्य नो न स्यात् । शीतमिति स्पर्शार्थे जिः स्यात् तस्य नो न स्यात् ।
सस्यान इति घनस्पर्शाभावे जिर्जं स्यात् तस्य तु नकारः स्यात् ॥ १०५५ ॥

पृथग्योगात् घनस्पर्शयोर्नानुवात्तः ॥ १०५६ ॥

मुगमम् ॥ १०५७ ॥

घिनगज बन्धे इत्यस्मात् कर्मकर्त्तरि क्तस्य तस्य नकारः स्यात् ग्रासे वाच्ये ।
ग्रासः कवल । सिनी ग्रासः स्वयमेव वद्ध इत्यर्थः । ग्रासे किम् ? सितशौरः स्वय-
मेव । बाह्यमध्यवर्त्तित्वादेतदादीनां चतुर्णां नित्यता ॥ १०५८ ॥

पूज शोधे इत्यस्य अनेकार्थत्वात् नाशार्थे तयोस्तस्य नकारः स्यात् ॥ १०५९ ॥

१०६० । दुग्धोः घञ् ।

दुग्धो ६॥, घञ् १॥, च १॥ ।

आभ्या तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्घञ् । दूनः गूनः ।

१०६१ । व्रश्चेः कङ् च ।

व्रश्चे ६॥, कङ् १॥, च १॥ ।

व्रश्चेस्तयोस्तस्य नः स्यात् कङ् च । वृक्कणः ।

१०६२ । क्रीघ्राचोन्दनुदविन्दो वा ।

क्री—विन्द ५॥, वा १॥ ।

एभ्यस्तयोस्तस्य नः स्यात् वा । क्रीणः क्रीतः, घ्राणः घ्रातः, वाणः वातः, उन्नः उत्तः, नुन्नः नुत्तः, विन्नः वित्तः ।

१०६३ । क्षै-शुष् पचो मकवः ।

क्षै शुच् पच ५॥, म क-व १॥ ।

एभ्यस्तयोस्तस्य मकव एते क्रमात् स्यः । क्षामः शुष्कः पक्वः ।

दृष्टानुतापे गुणि तु विष्ठीकर्णे इत्येताभ्या तयोस्तस्य न स्यात् तयोर्दीघश्च ओङ्ख खेदे गुणि तु विट्छञौ इति दीर्घान्ताभ्याम् एवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं क्रमः तयोर्दुग्धो प्रयोगनिषेधार्थम् ॥१०६०॥

न च चङ्ङित्यनेनैवेष्टसिद्धौ इह कङ्ङ्विधानं त्रयेति वाच्यम् । शङ्कार्जिति विशेषविधानात् षङ् प्राप्तव्यत्वात् । वृक्कण इति व्रश्श्छेदे कर्मणि क्त क्तः डीश्चैति इमी निषेधे ग्रहस्पष्टाद्योरिति नौ अनेन तस्य नत्वे चस्य च कङ्ङि नास्ति कस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यशस्य दन्तत्वे स्यादे सो खोप ॥१०६१॥

क्रीण इति क्रीलि लज्जे कर्त्तरि क्ते अनेन तस्य न पचे क्रीत । घ्रा गन्ध-ग्रहणे कर्मणि क्ते घ्राण, घ्रात । वृङ् पालने कर्मणि क्ते वाण, वात । उन्न धौ क्ते कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्चैति इमी निषेधे इमुङ्ङ् इति नखोपे उन्न उत्त । कर्मणि क्ते नुन्नः नुत्त । धौ विदङ्ङ् मीमांसि कर्मणि क्ते विन्न, वित्त । सञ्ज्ञायान् देवत्रात इत्येव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥१०६२॥

क्षै क्षये क्षाम, शुष्कौल शीघ्रे शुष्क । उभयत्र अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त ।

१०६४ । प्रस्त्यो म वा जिञ्च ।

प्र स्त ५।, स १।, वा १।, जि १।, च १। ।

प्रस्त्यस्तयोस्तस्य मः स्वात् वा जिञ्च । प्रस्तीमः प्रस्तीतः ।
प्रात् किं, संस्थानः ।

१०६५ । निर्वाण भित्तरं वित्त फुल्लोत्फुल्ल
सम्फुल्ल प्रफुल्ल जीव क्लश परिक्लशोक्ताघाः ।

निर्वाण—उक्ताघा १॥ ।

एते क्लान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाण मुक्तिः,
भित्त खण्डम् ऋणं विशोध्य, वित्त धन वित्तः प्रतीतः ।
फुल्लो विकसितः उत्फुल्लः सम्फुल्लः प्रफुल्लश्च । जीवो मत्तः,
क्लशस्तनुः परिक्लशः, उक्ताघो नौरुजः ।

डुजीष प्रच पाके कर्मणि क्ते अन्तरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ वृङ्ङिति कुडि
पश्चादनेन तकारस्य व प्रकृ ॥१०६३॥

अत्र वाशब्दस्य सकारिणोऽसन्त्यत्वात् जिर्नित्य । ल्यै सङ्गतौ ध्वनौ कर्त्तरि
क्ते प्रस्तीम प्रस्तीत । प्रात् किम् ? स्थान संस्थान ॥१०६४॥

वा ल्ल मञ्जनद्वययो निर्वाण शान्त निर्वाण मुक्ति उभयव नीऽचीऽन्तरेति
अत्यम् । अन्यत्र निर्वात । जघी भिदिर भित्त खण्डम् अन्यत्र भिन्नम् । ऋणदुञ्ज
गतौ ऋण विशोध्यम् अन्यत्र ऋतम् । विदल्यमती वित्त धन वित्त प्रतीत अन्यत्र
विदित । फुल्ल विकसने इनीऽभावे तकारस्य लीपेऽकारस्य पूर्वेण वीगे फुल्लादि
चतुष्टयम् । केवलस्य उक्त्यस्य पूर्वस्य च निपातनादन्यत्र सुफुल्लित इत्यादि ।
जीमरास्तु लिफलाभिदीत्यस्यैव फुलादेश तकारस्य च लकारः क्त्वा फुल्लादि
चतुष्टय साधयन्ति । तन्मते फुल्लविकसने इत्यस्य फुल्लित इति स्यादेवेति विरोधः ।
स्वमते तु फलनिष्पत्तौ फलज गतौ इति द्वयोः सेमी फलित फलितवान् इति ।
लिफलाभिदीत्यस्य आदित इति इमी निषेधे चर्फलीदुरिति अकारस्य उकारे
फुल्ल इति बीपदेवलिखनात् फुल्लो विकसित इति व्याख्यानाच्च फुल्ल विकसने

१०६६। जुधवसपूजार्थाञ्चागार्ध्यार्थलुभः त्वुश्चेम् ।

जुध—लुभः ५१, क ६१, च ११, इम् ११ ।

एभ्यः परयोस्तयोः क्ताश्च इम् स्यात् । जुधितः उधितः
अधितः लुभितः । गतो तु । अक्तः । गार्ध्यार्थे तु लुब्ध ।

१०६७ । पू क्लिश वम जप व्याश्वसस्तयोर्वा ।

पू—व्याश्वस ५१, तयो ६॥, वा ११ ।

एभ्यस्तयोः इम् स्यात् वा ।

१०६८ । पू शी धृष मिद क्षिद स्विद क्षमा-
र्यमृषां सेमोर्गुः ।

पू—मृषा ६॥, सेमो ७॥, गु ११ ।

एषा गु. स्यात् तयोः सेमोः । पवितः, पूतः, क्लिशितः

इत्यस्यैव निपातन प्रतीकम् । क्षीरदपे क्षीरो मत्त । सीपसर्गस्य तु प्रक्षीवित ।
क्लेशितं काश्चिन् । क्लेशस्तु एव परिक्षित । अन्यत्र परिक्षित । लाटुङ् शक्तो ।
उल्लाघो रोगान्मुक्त , केवलस्य उदो ग्रहणात् प्रीत्याधित प्रलाधित शक्त इत्यादौ ।
निपात ॥ १०६५ ॥

गार्ध्यं लिप्ता । गार्ध्यमर्थो यस्य स गार्ध्यार्थं न गार्ध्यार्थे अगार्ध्यार्थे न
चासौ लुभ चेति अगार्ध्यार्थलुभ तत लुब्धेत्यादि इन्द् तस्मात् । जुध वसो औटि-
त्वात् पूजार्थाञ्छीरुदितेन क्ताच्चे वेमले अगार्ध्यार्थलुभस्य वेम् सहेत्यादिना वेमले
नेम् डीञ्चीति निषेधादप्राप्तौ विधिरयम् । जुधित इत्यादि सुगमम् । लुभित
इति लुभ विमोहने । गार्ध्ये तु लुब्धेर्गार्ध्वं क्त । नेम् डीञ्चीति इमी निषेधे ढभा-
त्तथोरिति तस्य घे भूप्रसङ्गिति भस्य व । क्ताचस्तु जुधित्वा उपित्वा अक्षित्वा,
लुभस्तु अनेन इमि व्युत्थो गी हसादेर्गिति क्लिप्तविकल्पे लुभित्वा लोभित्वा ॥ १०६६ ॥

पूङ् पूञ्ची वृद्धीत्यादिना निषेधात् क्लिप्त् उपतापे क्लिप्तागतु विवाधे इत्ये-
तयोर्वैमल्यतया नेम् डीञ्चीत्यनेन निषेधादप्राप्तौ यमादीना नित्यप्राप्तौ विभापे
यम् ॥ १०६७ ॥

क्षमार्थस्यासौ मृष चेति क्षमार्थं मृष । तत पूष शीश्च धृषश्च मिदश्च क्षिदश्च

क्षिष्टः, वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वसितः विश्वस्तः,
आश्वसितः आश्वस्तः । शयितं धर्षितं मेदितं क्षेदितं स्वेदितं
मर्षितम् । चमार्थः किम् ? अपमृषित वाक्यम् ।

१०६६ । भावादित्ठे वोढुडोऽव्वतः ।

भाव आदिठे ७, वा ११, उत् उड ६, अपवत ६ ।

विहिताप उडुडो भावादित्ठयो णुर्वा स्यात् तयोः सेमोः ।
द्योतित द्युतित तेन । अनपस्तु क्षुधितम् ।

१०७० । लोपो जेः ।

लोप ११, जे ६ ।

जेर्लोपः स्यात् तयोः सेमोः । भावित भावितवान् ।

स्त्रिदश चमार्थमृष च तेषाम् । सङ्ग इमा वर्त्तन्ते यौ तौ सेमौ तयोः । पवित इति
पवेण इमि अनेन गुणः । जिष्ठान् प्रागल्भ्ये भावे क्ते भावादित्ठे वेति इम् पचे
ऽनेन गुणे धर्षितमिति । एवम् इमिद्या जे हने लुच्चिदजि सीचे एषामपि साध्यम् ।
मर्षितमिति मृष्यज चान्तौ वसोऽरस्येति इमि अनेन गुणः । अन्यत्र अपमृषित
निन्दित वाक्यमित्यर्थः ॥१०६६॥

आदिठ क्रियारम्भः । अप्रशपी विधाने उपचारात् । अप् अस्त्रस्य अव्वान्
तस्य । इत्यत्र आह विहिताप इति । विहित कृतीऽप यस्मात् स विहिताप
तस्य । भादेरदादेशेत्यर्थः । अदादे शपीऽस्थाधिलेऽपि तद्विधानमेतदर्थम् ।
भादेस्तु द्युत्लङ् द्युत्वा भावे क्ते वसोऽरस्येति इमि अनेन वा गुणे द्योतित द्युतित
तेन । एव शुभलङ् शोभित शुभितम् । अदादेस्तु लघिर रुद रीदे रीदित
रुदितम् । तुरल्लिर्वेगे तोरित तुरितम् । आदिठे तु घे चादिठे इति वक्ष्य-
भाषात् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतित प्रद्युतित स इत्यादि बोध्यम् । भावदादिभ्यामन्यस्य
तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधित प्रक्षुधित स । एवं कुणश्च सपकरणे कुणित प्रकु-
णित स । भावादित्ठयो किम् ? अकर्म्यकत्वात् कर्त्तरि क्ते द्युतित । सेमो
किम् ? गुप्त द्रुग्धम् । भावादित्ठयो क्तवतीरसम्भनेऽपि तयो रित्यस्यानुवर्त्तनं परेषु
सार्थकम् ॥१०६६॥

भावित इति जेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिः । एवं अमुदङ्

१०७१। नेम् डीश्वीदिहोमोऽपत्यनेकाज् निष्कुषः ।

न । १।, इम् । १।, डी श्वि ईदित वेम ५।, अ पति-अनेकाच् निष्कुष ५। ।

डोडः श्वयतेः ईकारितो विकल्पितमश्च पत्यादिवर्जात्
तयोः इम् न स्यात् । डोनः शूनः दीप्त गूढः सूतः ततः ।
पत्यादेस्तु पतितः दरिद्रतः निष्कुषितः ।

१०७२। आदितः ।

आदित ५। ।

आकारितस्तयोः इम् न स्यात् । मिन्नः मिन्नवान् ।

मोदित मोदितवान् । वृषडवल् वडित इत्यादी गुणः । भन्जी घौ भवित
इत्यादौ अगुणनिमित्तकी नलीपी न स्यात् ॥१०७०॥

ईत् इत् यस्य स ईदित् । वा इम् येभ्य ते वेम । ततः डीश्च श्विश्च ईदिच्च
वेमश्चेति तस्मात् । पतिश्च अनेकाच्च निष्कुष च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सीऽपत्य-
नेकाज् निष्कुष तस्मात् । डीन इति श्रीडीडय गतौ अनेन इमी निषेधे श्रीदि-
त्वात् तस्य न । अविशेषात् डीडच्च नभोगतौ इत्यस्मादपि इमी निषेधे डीत
इति । शून इति टूँ श्रीश्च क्ते यद्दस्वपाद्योरिति जौ जीर्घोऽन्त्य इति दीर्घे
श्रीदित्वात् तस्य न । ईदितमाह । दीपीडयु दीपने दीप्तः । वेममाह । गृहज
सवृतौ क्तः वेमूदिदित्यनेन वेमत्वादिमी निषेधे ह्रीढोभावित्यादि कार्यं गृहः ।
रुल ध्वनौ वेमूदिदित्यनेन वेमत्वात् इम् निषेधे कृतः । तनदञ्च विसृता पूक्ति श्रुति
इति वेमत्वात् इम् निषेधे वनतनेति न लीपे ततः । एव षहजङ् शक्ता वेमसहेति
वेमत्वात् इमी निषेधे सीढः । नृत्य नर्चे नृत्तत् इत्यादिना वेमत्वात् इमी निषेधे
नृत्तः । पतित दरिद्रित इत्युभयव भसज् श्विस्त् इत्यनेन वेमत्वेऽपि निष्कुषित
इत्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमत्वेऽपि पत्यनेकाज् निष्कुषा वर्जनात् इम् स्यात् ॥१०७१॥

आत् इत् यस्य स आदित् तस्मात् । इस्मिंश्चा स्नेहने अकर्म कत्वात् कर्तरि
क्ते अनेन इम् निषेधे सूत्याद्योदीति तस्य दस्य च ने मिन्नः । एव मिन्न-
वान् ॥१०७२॥

१०७८ । दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छन्-
ज्ञप्ता वा ।

दान्त-ज्ञप्ता १३, वा । १ ।

एते ज्ञान्ताः क्षान्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे दमितः शमितः
पूरितः दासितः स्थाशितः छादितः ज्ञपितः ।

१०७९ । स्फायः स्फी वा ।

स्फाय' ६१, स्फी । ११, वा । १ ।

स्फीतः स्फीतवान्, स्फातः स्फातवान् ।

१०८० । प्यायोऽग्नेः प्यस्वाङ्गे तु वा ।

प्याय' ६१, अग्ने' ६१, पौ । ११, अस्वाङ्गे' ७, तु । ११, वा । १ ।

अग्नेः प्यायः पौ स्यात्, स्वाङ्गात् अन्यत्र तु वा तयोः ।

पीन मुखं, प्यानः पीनः खेदः ।

हृष्यु इर तुष्टौ । हृष्ट, हृषित । अस्य क्वाच वेमत्वात् नेम् डीश्चैति निषेधा-
दग्राप्तौ विभाषा । जित्तरषमङ् खदे । स्त्रिवावमवेति कटि सूत्राद्योदिदिति
तस्य ने तूर्ण । पक्षे लरित' । घुष कि इर्नुतौ वि शब्दे । सङ्घुष्ट सङ्घुषितम् ।
खन य शब्दे । आस्त्रान्तम् आस्त्रनितम् ॥ १०७७ ॥

दमादीनां ज्ञान्तानाम् एते क्षान्ता वा निपात्यन्ते । दन्मु इर्शमे शमुभिर्यशमे
प्रेरणजौ कर्मणि क्ते दान्तः शान्त इति । पक्षे घटादीति ऋस्वे वसोऽरस्येति इमि
लोपी जेरिति जेलोपि दमित शमित इति । पूरी यङ् पूर्त्तौ प्रेरणजौ पूर्ण । पक्षे
इमि जेलोपि पूरित' । दस्यु इर् तु उत्क्षेपणे प्रेरणजौ दस्त । पक्षे दासित ।
स्पर्शज यत्प्रबाधयोः प्रेरणजौ स्पष्टः । पक्षे स्थाशित । छद किञ्च सव्रतौ ।
स्वार्थजौ छन्नः । पक्षे छादितः । जप क्त तु जप्ता स्वार्थजौ जप्तः । पक्षे
ज्ञपित' ॥ १०७८ ॥

स्फायोङ् सव्रतौ ईदित्वात् इमी निषेधे स्फीतः स्फीतवान् । पक्षे यूलोपि इवि-
यलोपि स्फातः स्फातवान् ॥ १०७९ ॥

प्री प्यायोङ् हृष्टौ क्ते ईदित्वात् इमी निषेधे श्रीदित्वात् तस्य ने पीन मुखम् ।

१०८१ । आङोऽन्धूसोः ।

आङ् ५॥, अन्धु उधसीः ७॥ ।

आङ् परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः, अन्धूसोः । आपी-
नोऽन्धुः, आपीनम् उधः ।

१०८२ । ज्ञादेः स्वः क्तौ च ।

ज्ञादे ६॥, स्व' १॥, क्तौ ७॥, च ११॥ ।

ज्ञादेः स्वः स्यात् तयोः क्तौ च । प्रह्वन्नः ।

१०८३ । दो-षो-मा-स्थां डिस्थणौ ।

दो—स्थां ६॥, डि' १॥, ति ७॥, अणौ ७॥ ।

एषां डिः स्यात् अणौ तकारे परे । दितः सितः मितः स्थितः ।

१०८४ । क्वाशोर्वा ।

क्वा शो. ६॥, वा ११॥ ।

क्षितः क्वातः शितः शातः ।

अगे किम् ? प्रप्याष मुखम् । यूर्लोप इति यलोपः । अस्वाङ्गे तु प्यान पीन
खेद' ॥१०८०॥

आङ् परस्य प्याय पी स्यात् तयोः परयो अन्धौ उधसि च वाच्ये । अन्धु-
कूप उधो गवादे स्तन ॥१०८१॥

ज्ञादीङ् मोदने कर्त्तरि क्ते ईदित्वात् इमी निषधे अनेन इस्वे दान्तत्वात् तस्य
दस्य च ने प्रह्वन्नः ह्वन्नवान् क्तौ ह्वत्ति ॥१०८२॥

दो य केदे दित । षो य नाशे सितः । मा इति स्वरूपात् मेड प्रतिदाने
माडलि शब्दे माल च माने माडय च माने इत्येतेषा मितः । जि ठा स्थाने स्थितः
एव दितवान् दिति दित्वा । अणौ किम् ? दाता दातु दावमित्यादि ॥१०८३॥

क्वाशोर्दि' स्यात् वा अणौ तकारे । क्वा य लूनौ एचोऽशित्या क्षितः क्वातः एवं
श्री भ. निशाने शितः शातः ॥१०८४॥

१०८५ । शो व्रते नित्यम् ।

श ६।, व्रते ७।, नित्यम् १। ।

सशित व्रतम् ।

१०८६ । धाजो हिः ।

धाज ६।, हि १। ।

धाजो हिः स्यात् अणौ ते परे । हितः ।

१०८७ । चरफलोऽदुः ।

चर फल ६।, अत ११।, उ १। ।

अनयो अकार उ स्यात् अणौ ते । चरित प्रफुल्लतः ।

१०८८ । दहोऽधः ।

दत ११।, द ६।, अध ६। ।

दानञ्जकस्य धावर्जस्य दत् स्यात् अणौ ते । दत्तः । अधः
किम् ?, धीतः ।

शो य निशाने इत्यस्य नित्य डि स्यात् अणौ तकारे व्रते वाच्ये । सशित व्रतम् ।
अत्र व्रते वाच्ये क्तस्यैव प्रयोग ॥१०८५॥

हित हितवान् हिति हित्वा हित्विमम् ॥१०८६॥

चर गमनेऽदने आचारे अस्मात् क्तकत्वत्वा क्ताचश्च वसीऽरस्येति इमि अव्यव-
हिततकाराभावादुकाराभावे चरित चरितवान् चरित्वा । क्तौ तु ह्रस्ववतेरिति
इमौ निषेधे अनेनाकारस्य उकारे व्यनचतयीति दीर्घे चूर्तिरिति । जिफला
मिदि अदित इति इमौ निषेधेऽनेनाकारस्य उकारे प्रफुल्ल एव फुल्लवान्
फुल्लति ॥१०८७॥

दाल लूनौ, दा तु दाने डुदाञ्जलि च देड पालने इति चतुर्णा दत्त एव
दत्तवान् दत्ति. दत्त्वा । डुदाञ्जलि दाने इत्यस्य तु दत्तिमम् इत्यपि । अध, किम् ?
धेट पाने ते दामागै द्वाकीति डौ धीत, इत्यादि ॥१०८८॥

१०८६ । ग्यचस्त वा ।

गि अच ५।, त १।, वा १। ।

गीरचः परस्य अधो दासंज्ञकस्य वा तः स्यात् अणौ ते ।
प्रत्तः प्रदत्तः ।

१०८७ । घौ दा-ते गीचः ।

घं १।, दा ते ७।, गीच ६। ।

नीत्तम् । इचः किम् ? प्रत्तं निर्दत्तम् ।

१०८८ । जग्धोऽदो यपि च ।

जग्ध १।, अद ६।, यपि ७।, च १। ।

अदो जग्ध स्यात् अणौ ते यपि च । जग्धम् ।

१०८९ । घे चादि-ढे क्तः ।

घे ७।, च १।, आदिढे ७।, क्तः १। ।

आदिढे विहितः क्तो घे स्यात् ढभावयोश्च । प्रकृतः कट
सः, प्रकृतः कटस्तेन । [१०५१] चे घं इति प्रक्षीणः सः

प्रत्तं प्रत्तवान् प्रत्ति । डुदाञ्जलि इत्यस्य तु प्रत्तिममित्यपि । पक्षे प्रदत्त
इत्यादि । अघ किम् ? घेट पाने प्रधीत । अच किम् ? निर्दत्त ॥१०८८॥

वाङ्मयमध्यवर्तितादेतदाद्यष्टाना नित्यत्वम् । गे इचो दीर्घं स्यात् दास्थानज्ञाते
तकारे परे । नीत्तमिति पूर्वेषु दा स्थाने तकारेऽनेन नेर्दीर्घं एव नीत्तवान्
नीत्तिं परीत्तम् अनुत्तम्, इचः किम् प्रत्तम् ॥१०८९॥

अदलौ क्त अनेन जग्धादेशे पश्चात् यवादेशेऽपौष्टसिद्धौ यप पृथग् ग्रहणं जाय
यति यवादेशादादौ प्रकृते किमपि कार्यं न स्यादिति । तेन विमुच्य इत्यादौ
न कुङ् प्रविश्य इत्यादौ न घङ् प्रणञ्च इत्यादौ न घङ् प्रलिङ्च इत्यादौ न ढ
आपृच्छ प्रदीव्य अव शकार ऊटौ न स्त । एव क्ते परे ऊटौ जग्धादेशो न स्यादि
त्यपि । तेन अत्र खिन्नतखुले रूढम् । यत्र क्रियापदत्वेन प्रयुज्यते तत्र तु स्वादेव
जग्धः फलं तेन खादितमित्यर्थः ॥१०९१॥

प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन, क्षीणः क्षितोऽयं तपस्वी, क्षीणायुः क्षितायुः शत्रुः ।

१०६३ । गत्यर्थादृशीस्यासवसजनजृम्भिप्ररुहः ।

गत्यर्थ—रुह ५ ।

एभ्यो वे क्तः स्यात् ढभावयोश्च । गङ्गा गतः कृष्णं प्राप्तः, शयितः, शेषमधिशयिता विष्णु, वैकुण्ठमधिष्ठितः, शिवमुपासितः, हरिदिनमुपोषितः, राममनुजातोऽच्युतः, विश्वमनुजीर्णोऽनन्तः लक्ष्मौमाञ्जिष्टो मुकुन्दः, गण्डमधिरुढो गोविन्दः ।

कर्मशब्द क्रियाव्याप्यवाची क्रियामात्रवाची च कर्म क्रिया तत् सातत्ये इत्यमरात् । तेन क्रियाव्याप्यकर्मणी ढसञ्जाविधानेन क्रियाया अपि ढे सञ्जासिद्धिः । ततश्च आदिढम् आदिक्रिया क्रियारम्भ इति यावत् । प्रकृत कट स, कट कर्तुमारब्धवान् इत्यर्थः । प्रकृत कटस्तेन कट कर्तुमारब्ध इत्यर्थः । अत्र प्रशब्द आदिकर्मद्योतकः । कदाचित् प्रशब्दाभावेऽपि आदिकर्मप्रयोगो दृश्यते । यथा वृत्रहन्तवष्टिशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिता इत्यमरः । धातव पठिता पाठ सूत्रलोकागमस्थिता इति वीपदेवश्च । प्रक्षीण स इति कर्त्तरि क्ते चेष इति दीर्घं सूत्राद्योदितं तस्य नकारे ध्रुवं इति णत्वम् । प्रक्षीण प्रक्षितं तेन । अत्र भावे क्ते दीर्घपक्षे प्रक्षीण तदभावे प्रक्षितम् । दैन्ये तु क्षीण क्षितोऽयम् तपस्वी । अत्राकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त उपपत्त इत्यर्थः । आक्रोशे तु क्षीणायु क्षितायु शत्रु अत्रापि कर्त्तरि क्त ॥१०६२॥

नास्ति ढ येषां ते अढाः । गत्यर्थाश्च अढाश्चेत्यादिसमाहारे तस्मात् । घे च क्त इति त्रयमनुवर्त्तते । गङ्गां गत इति औगमल्य गत्यां कर्त्तरि क्ते वनतनेति नलोपः । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरेक्य दर्शयन्नाह । कृष्ण प्राप्त इति आप्लुनौ क्ति व्यापने । एव लभ लब्धौ ङष् प्राप्तौ धन लब्धः । परसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरत्र गत्यर्थग्रहणं ज्ञापयति । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरेक्यात् दाभ्यां कर्त्तरि क्तः स्यात् । अधिकरणे तु गत्यर्थादेव क्ते न तु प्राप्त्यर्थादिति । शीङ्लजि स्वप्ने अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते वसोऽरस्तेति इमि पूंशी धृषेति गुणे शयितः । अकर्मकत्वादेव प्राप्तौ शीस्यादीनां ग्रहणं सकर्मकत्वेऽपि प्राप्त्यर्थम् । तेन अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि शेषः

१०६४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

ध्रौव्य-गति अदनार्थात् ५, डे ७, च ११ ।

निश्चलार्थात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च क्तो डे स्यात् ढभावे घे च ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

मधिशयित । जिठा स्थाने अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि के दीर्घमास्या-
मिति डौ वैकुण्ठमविष्ठित । जिना सङ् उपवेशे उपपूर्वत्वेन आगमनायत्वात्
सकर्मकत्वेऽपि शिवमुपासित । अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि घीषमन्यासित । वसे
औ निवासे देशाध्वकालत्यादिना कालस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि के तुधवसेति इमि
यह्नस्पाद्योरिति जौ शासवसेति घत्वे हरिदिनमुपापित । जन्मस्यङ् जन्म ।
जृङ्घस्यच्च इत्येतयो कर्मासम्भवेऽपि पृथक् यह्नञ् चापप्रति । अनुपूर्वधरेतया
प्रयोगे यस्य पश्चात् जनन यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्मत्व स्यादिति । तेन
राममनुजातीऽच्युत, अत्र नेमडौश्चैति इमी निषेधे खनसनेति डा । विश्वमनुजाणी
ऽनन्त । अत्र वृद्धयौति इमी निषेधे ऋदिरणाविति द्वारे व्यनचतयौति दीर्घे
सूत्राद्योदिदिति तस्य न । त्रिषौषलजि ज्ञेये आनिङ्गनार्थं सकर्मकत्वेऽपि लभा-
माश्लिष्टो मुकुन्द । जिज र्हौ जन्मान् । आरंभणार्थे सकर्मकत्वेऽपि कर्त्तरि
क्तो । औदित्यादिमीऽभावे ङाढोभाविद्यादिकाण्यं रुडमधिदृढ । एव द्वयमारुढ,
शिव ॥ १०६३ ॥

ध्रुवी निश्चलस्य भावो ध्रौव्यम् । मुकुन्दस्येत्यादि मुकुन्दं दिदृक्षवी गोप्य
इत्यूचु । तत् किमित्याह मुकुन्दस्यद कुञ्जमासितम् । जिनासङ् उपवेशे । उप-
वेशनायत्वेन निश्चलार्थत्वात् अधिकरणे के आसितम् अत्र इदमित्यधिकरणमुक्तम् ।
रमापतेरिदं कुञ्ज यातम् । या ल गतौ अधिकरणे के यातम् अत्र इदमित्याव-
करणमुक्तम् । अनन्तस्य एतत् तरुतल भुक्त भुजौ वौ वाणे भञ्जे अधिकरणे के
भुक्तम् अत्र एतदिति अधिकरणमुक्तम् । सर्वत्र के मुकुन्दस्येत्यादिना कर्त्तरि यडा ।
चकारात् ढभावधेषु चेति । कर्मणि यथा मुकुन्देन पीठमन्यासितम् । मुकुन्दं न
मथुरा याता मुकुन्देन याज्ञिकान् भुक्तमिति । भावे ऽ मुकुन्दे , आसित यात
भुक्तमिति, कर्त्तरि तु मुकुन्द पीठे आसित, मथुरा यात याज्ञिकान् भुक्त
कृति ॥ १०६४ ॥

१०८५ । ज्ञार्चैच्छार्थञोच्छीलादेः सति ।

ज्ञा अर्चा इच्छार्थे जि इत् शीलादे ५।, सति ७।

एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः वाञ्छितः,
इष्टः, शीलितः, शिवोऽनुवर्त्तते ।

१०८६ । ठी-प-म-वत् कसु कानौ ।

ठी-प-म-वत् १॥, कसु कानौ १॥ ।

धोरितौ क्रमात् व्याः प-म-वत् स्तः । बभज्वान्, जजा-
गवान् जजागृवान्, दुद्यूवान्, दिदिवान्, विविश्चान् विविच्छान् ।

ज्ञा ज्ञानम् । ज्ञाश्च अर्चा च इच्छा च ज्ञार्चैच्छा । ज्ञार्चैच्छा अर्था येषां ते
ज्ञार्चैच्छार्था । जिरित् यस्य स ज्ञीत् । ज्ञार्चैच्छार्थाश्च जीञ् शीलादिभ्येति
तस्मात् । पूर्वतश्चकारोऽनुवर्त्तते । तेज एभ्यो वर्त्तमाने क्त स्यात् चकारात् अतीति
च । एतत् तु कालमावविधायक, कर्मभावकर्तृषु तु यथासम्भव स्यादित्यर्थः ।
विदक्ष मतो विदित ज्ञायते इत्यर्थः । पूज क पूजि पूजित लोपी जेरिति
जे लोपः । पूज्यते इत्यर्थः । वाञ्छि दासि वाञ्छित वाञ्छ्यते इत्यर्थः । एषु
कर्मणि क्त । इन्वीजिषड् द्युतौ अकर्म्यकत्वात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्चैति इमो
निषेधे हृणुङ् इति न लोपे ढभात्तथोरिति तस्य धे भ्रपभात्तोरिति धस्य दकारे इङ्
द्योतते इत्यर्थः । जिशील स्यात् समाधौ कर्मणि क्ते शीलित ध्यायते इत्यर्थः ।
आदिशब्द जि रच पाजने रचित इत्यादि । स्वमते तु शीलादयोऽपि जिकारानु-
बन्धा । शिवोऽनुवर्त्तते इति प्रतिपदेन शिव इति पद योक्तव्यमित्यर्थः न च
विशेषविधानादेभ्यो वर्त्तमाने एव क्त । आत् नत्वतीत् इति वाच्यम् अतीति बहुतर-
प्रयोगदर्शनात् । यथा परस्परिण दिज्ञात् तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमयतः
सारी राज्ञ सारो हिमाद्रिर्बेति रघौ कालिदास । ज्ञातो लङ्देश्वर कृष्णादा-
ज्जनेयेन तत् व्रत इति दण्डी । जनैरविदिगविभवी भवानौपतिगिति भारवि ।
स पुण्यकर्म्या भुवि पूजितो नृपेरिल्वादि सुश्रुत न च एषापि वर्त्तमाने क्त इति
वाच्यं वर्त्तमाने क्ते कामुकसङ्केते कर्त्तरि षष्ठ्यापत्ते ॥१०८५॥

ठीपमे इव ठीपमवत् । तेनातीते काले कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदित्यः कसुः

१०६७ । वसोर्घसेकाजिनात् इम् ।

वसोः ६।, घस एकाच् ऋ-इन-आत् ५।, इम् १। ।

घस एकाचोऽर्त्तेरिन आदन्ताच्च वसोरिम् स्यात् नान्यतः ।

जञ्चिवात् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् ददिवान् ।

आत्मनेपदिभ्यः कानः उभयपदिभ्यो ह्य स्यात् । एवमतीते काले कर्मणि सर्व-
धातुभ्यः भावे त्वकर्मकेभ्य कान्, स्यात् इत्यर्थः । ठीपमत्वेनैव कित्सिद्धे एतयो-
पुन कित्कारणं स्यात् ठापिदिति विभाषाबाधनार्थं तेन भनृज धौ मोटने, कसौ
ह्रववतेरिति इम् निषेधे ह्रसुङ् इति न लोपे हित्वादौ वभञ्जस् इति लिङ्गस्य
उदित्वात् त्रिदच इति गुणि नसञ्महन्न इति दीर्घे सयोगान्तलोपे वभञ्जान् ।
एवम् उदित्वादीपि वभञ्जुषी । जागृ ण्, जागरे कसौ जायोऽण्ववैति गुणविकल्प-
नजागृवान् । दिव्यु जिगीषादौ कसौ ङ्वी शृटाविति जटि हिले दुद्यूवान् ।
पच्चे थौर्लोप इजि वलोपे दिदिवान् । • एव विकृश गतौ ककारस्य अकारविकल्पे
विविधान् विविच्छान् ॥ १०६६ ॥

घस च एकाच्च ऋश्च इन् च आच्चेति तस्मात् । घस, प्रथम्यहस्तात् एकाजिति
हिले कृतेऽपि य एकाच् स एव याच्य । नेमसुमित्यनेन असुम् क्तादिभिन्नधातुभ्य
ठग इर, प्राप्तावपि ह्रववतेरिति निषेधादप्राप्ती पुनरिह ह्रसन्तानां मध्ये घसते-
द्वित्वेऽप्येकाच्च आदन्तानाम् ऋ इति बाध्याच्च परस्य वसोरिम् स्यादिति घसादे-
र्जिघौ सुतरामन्यतोऽप्राप्ती नान्यत इति ज्ञापयति कदाचिदन्यतोऽपि स्यादिति ।
तेन क्षत्राय साधुः चञ्चिय इत्यादौ कारकविधावयकारकात् प्रत्ययो ज्ञातः । जञ्चि-
वानिति । अदौ कसौ ङ्यां वेति घसादेशे अनेन इमि हित्वादिकार्यं हनगमेति
भ्रूप्रभसोरिति घस्य कले शासवसेति षत्वम् । पच्चे अदौ हिले दस्य लोपे सन्धौ
एकाचत्वात् इमि आदिवान् । एवम् ईड ईडिवान् । एवञ्च यजः खेमूलस्यापि जौ
ईजिवान् घस जणिवान् इत्यादि । एवञ्च डुञ्जीष पच पाके तृफलेति खेर्लोपे
षेचिवान् भनृज जौ भेजिवानित्यादि । ऋर्लिङ्गयाम् ऋ प्राप्ते च इति द्वयोः, कसौ
हित्वे खेर्त्कारस्य अत्वे स्याद्यच्छृत इति गुणे सन्धौ इमि आरिवान् । स्वरूपयह-
यात् ऋर्न ह्रिसे इत्यस्य तु स्याद्यच्छृत इत्यत्र अतिग्रहणात् गुणाभावे आदिशेचो-
रिति गुणे आरिवान् । इन गतौ कसौ हिले खे कितिर्घ इति दीर्घे इमि यिणो
ऽच्चयाविति मूलस्य यकारे ईयिवान् । हासदृपात् कसौ हिले इमि आदोरिति

१०६८ । हन गम दृश विश विन्दो वा ।

हन—विन्द. ५।, वा ।१। ।

एभ्यो वसोरिम् स्यात् वा । जघ्निवान् जघन्वान् जग्मि-
वान् जगन्वान्, ददृशिवान् ददृश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्,
विविदिवान् विविद्वान् ।

१०६९ । दाश्वान् साह्वान् मौढ्वान् ।

दाश्वान् साह्वान् मौढ्वान् ।१॥ ।

एते वस्त्रन्ता निपात्यन्ते । चक्राणः, जजागराणः, जजा-
याणः, अनूचानः ।

११०० । कौ-प-म-वत् शट्-शानौ ।

कौ प म-वत् ।१॥, शट् शानौ ।१॥ ।

धोरेतौ क्रमात् क्त्वाः प म वत् स्तः । पचन् ।

आलोपे दिदिवान् । एव' स्या चखिवान् इत्यादि । एभ्य किम् ? चित्ती ज्ञाने
चिचित्वान् । इगताविति भौवादिकस्य द्वेवान् ॥ १०६७ ॥

हनलौ कसौ इमि द्वित्वे हनगमिति छड् लोपे हनो ङी इति घादेशे जघ्नि-
वान् । पक्षे खेर्हो घ इति हस्य घे जघन्वान् । औगमूल् कसौ इमि छड् लोपे
जग्मिवान् । पक्षे धोर्म न इति सस्य नकारे जगन्वान् । इरदृशौ कसौ इमि ददृशे-
वान् पक्षे ददृश्वान् । शौविश कसौ इमि विविशिवान् पक्षे विविश्वान् । विदृ लृ
अपञौ लाम्भे कसौ इमि विविदिवान् पक्षे विविद्वान् ॥ १०६८ ॥

दाश्वङ् दानि तात्व्यान्त दाश्वान् । दन्त्यान्त इत्येके । सञ्चकि शक्तौ साह्वान् ।
मिहौ मिचि मौढ्वान् । कानमुदाहरति । कजदडु च उभयपदित्वात् कर्त्तरि
काने चक्राण कुम्भ कुम्भकार । एव कर्मणि काने कुम्भकारेण कुम्भशक्राण
भावे तु क्त्वादेशे जजायाणम् । जागृच्छु जागरे कालस्य कर्मत्वात् सकर्म-
कर्मणि काने जाग्रोऽणव्वीति विभाषया गुणे पाठ्येन मासी जजायाण जजागर
इत्यर्थः । अनुपूर्वं ब्रूलजुक्तौ कामे वचादेशे द्वित्वे खेर्मूलस्य च जी अनूचान ॥ १०९

कौ प्रमे इव कौप्रमवत् । एतेन वर्त्तमानकाले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः, शट्,

११०१ । शानेऽतो मन् ।

शाने ७, अत. ६१, मन् ११ ।

अकारस्य मन् स्यात् शाने । पचमानः ।

११०२ । या सोऽस्य ।

ई ११, आ ११, आस ५१, अस्य ६१ ।

आसः परस्यास्य (शानस्य) आ ई स्यात् । आसीनः ।

११०३ । वेत्तेः शतुः कसुर्वा ।

वेत्ते ५१, शतुः ६१, कसु ११, वा ११ ।

विदः परस्य शतुः कसुः स्यात् वा । विद्वान् विदन् ।

आत्मनेपदिभ्यः शान उभयपदिभ्यो द्वयं स्यात् । एव वर्तमाने कर्मणि सकर्म-
केभ्यः भावे त्वकर्षकेभ्यः शान' स्यात् इत्यर्थः । शित्वाद्रसञ्ज्ञायां शवादी गच्छन्
दीव्यन् शृण्वन् तुदन्' त्यादि । एव पित्वाभावाच्च ङित्वे रुत ध्वनौ रुवन् घुञ्जन्
स्तुतौ स्तुवन् इत्यादौ गुणाभावे श्रुद्धीरित्युक् । एवञ्च ऋत्विग्यां शटशानयो
शित्वाट्छादेशे इयृच्छत् सन्नियृच्छान् । कातन्वास्तु । शटशानयो. प्रथमान्तेन
सामान्याधिकरणाभावे आत्मन्त्वे शटशानौ न स । तेन हे पचन् ह्याव । ह
पचमान ह्याव । इति स्यात् । हे पचन् । हे पचमान । इत्यादि न स्यात् इत्याहुः ।
एतयोः प्रयोगे क्रियासमाप्तिर्नास्तीति बोध्यम् । पचन्निति ङुञीषः पच पाकं
शट घे शप्ते लोपोऽत इत्यकारलोपे ऋदित्वात् त्रिदश इति तुषि स्यान्तस्य नृप
स्त्रियाम् इपि पचन्ती ॥११००॥

पचमान इति कर्त्तरि शान । कर्त्तरि विप्रश्नोदनं पचमान आसौ कर्मणि
विप्रेण पचमानोदनः शोभते । भावे तु विप्रेण दीप्यमानम् ॥११०१॥

ई आ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम् । आसः परस्य शानस्य आकार ईकार स्यान्
इत्यर्थः । जिलासङ्क् कर्त्तरि शाने शप् तस्य लुकि अनेन आकारस्य ईकारे
आसीनः ॥११०२॥

वेत्ते परस्य शतुः कसु स्यात् वा । शटस्थानजातत्वेन द्वित्वम् अतीतबोधकत्वञ्च
न स्यात् । विदल मती शट तस्य स्थानेऽनेन कसौ विद्वान् । पचे विदन् ॥११०३॥

११०४ । शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः ।

वक्ति वयस ताच्छील्ये ७।, शतुः ६।, शानः १। ।

शत्रुं निघ्नानः, कवच विभ्राणः, भोगं भुञ्जानः ।

११०५ । ती-प-म-वत् स्यट-स्यमानौ ।

ती-प म-वत् । १॥, स्यट-स्यमानौ १॥ ।

धोः एतौ क्रमात् त्याः प म वत् स्तः । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

इति क्तादिपादः ।

एष्वर्थेषु शतु' स्थाने शान. स्यात् । शत्रु' निघ्नान इति हनलौ गतौ शट् शत्र्यर्थे-
ऽनेन शतु. स्थाने शने शपो लुकि हनगमित्युङ् लीपे हनी क्तो घ्न इति घ्रादेश ।
कवच विभ्राण इति भलि टुडु शट् यौवनवयस्यर्थेऽनेन शतु' स्थाने शाने शपो
लुकि क्तादीरेदिरिति हिले खेर्भकारस्य वकारे पृष्ठादेरिति डौ पूर्य इति णत्वम् ।
भोग भुञ्जान इति भुजघौ दाघे शट् ताच्छील्ये शतुः स्थाने शाने रुधादित्वा-
त्रणि नणोन् इति नणो नकारे तस्य जकारः । धृशङ् स्थितौ इत्यस्य प्रेरणे औ
धारि । एवम् अधौङ्ल अभ्ययने इत्येताभ्यामकृच्छे शट् एव स्यात् न तु शान
इति वक्तव्यम् । धारयन्नुपनिषदम् अधीयन् तर्कम् । कृच्छे तु धारयमाण
अधीयानः ॥११०४॥

तेन भविष्यत्काले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः स्यट् आत्मनेपदिभ्यः स्यमान. उभय-
पदिभ्यो इय स्यात् । एव भविष्यत्काले कर्मणि सकर्मकभ्यो भावे त्वकर्मकभ्यः
स्यमान. स्यादित्यर्थः ॥११०५॥

इति क्तादिपादः ।

चतुर्थः पादः—इष्णादिः ।

११८६ । जि भ्राज भू सह रुच चर वृध वृत
प्रजनापत्रपालंक्त निराक्रुन्मद पत पच इष्णुर्वे ।

जि—पच ५।, इष्णु १।, वे ७। ।

एभ्य इष्णुः स्यात् वे । कारयिष्णुः, भ्राजिष्णुः भविष्णुः
सहिष्णुः रोचिष्णुः चरिष्णुः वर्द्धिष्णुः वर्त्तिष्णुः प्रजनिष्णुः
अपत्रपिष्णुः अलङ्कुरिष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्प-
तिष्णुः उत्पचिष्णुः ।

११०७ । णक् भू-जेः ।

णक् १।, भू-जे ५। ।

आभ्या णक् स्यात् वे । भूष्णुः जिष्णुः ।

११०८ । ग्ला ग्ला स्या क्षि पच परिमृजः स्रुः ।

ग्ला—परिमृज ५।, स्रु १। ।

एभ्यः स्रुः स्यात् वे । ग्लास्रुः ग्लास्रुः स्रुस्रु चेषुः पक्षुः
परिमाक्षुः ।

प्रात् जन व्रजन अपावप अपवप अलम् क्त अलङ् । निर आ निरा तस्मात्
क्त निराक्त । मदे च पत च पच चेति मदपतपच उदो मदपतपच उन्मदपतपच ।
सतो जिश्च भ्राजश्चेत्यादि तस्मात् । जिर्वाग्ल । मण्डूकश्रुताधिकारात् शक्तिवय-
साच्छील्ये इत्यस्मात् ताच्छील्यमनुवर्त्तते तस्य च स्वयं शविस प्रादिति पथ्यन्तेष्वधि-
कार । तेन कारयितुं शौलनस्येत्यादिवाक्ये कारयिष्णुरित्यादि ॥ ११०६ ॥

भूष्णुः अत्र किञ्चात् वृद्धीति इम् न स्यात् शुभाभावश्च ॥ ११०७ ॥

११०६ । क्षिप वस गृध धृषः क्रुः ।

क्षिप—धृष' ५१, क्रु' ११ ।

एभ्यः क्रुः स्यात् घे । क्षिप्रुः वस्रुः गृध्रुः धृषणुः ।

१११० । शृ स्या भू कम गम हन लष
वष पत पदो जुकः ।

शृ—पद' ५१, जुक' ११ ।

एभ्यो जुकः स्यात् घे । शाकुकः स्थायुकः भावुकः कामुकः
गामुकः घातुकः लाघुकः वर्षुकः पातुकः पादुकः ।

११११ । भिच्च जल्प कुट्ट लुण्टवजः षाकः ।

भिच्च—वज' ५१, षाक' ११ ।

एभ्यः षाकः स्यात् घे । भिच्चाकी जल्पाकी कुट्टाकी
लुण्टाकी वराकी ।

ग्लासुरित्यादि वय सुगमम् । क्षेणुरिति एकाजिवर्णान्तत्वात् इमो निषेधे
गुणे षत्वम् । पण्डुरिति औदित्वात् नेम् चुडिति कुडि षत्वम् । परिमाचुरिति
स्त्रजलूष शुद्धौ ऊदित्वात् अनिम् पच्चे स्त्रजोऽकडिति वृद्धौ शङ्काजेति षडिं षटो क.
से इति षस्य कले क्लिलादिति षत्वम् । अस्य इम् पच्चे न प्रयोगः ॥ ११०८ ॥

क्षिप शजौ क्षिप्यौ क्षिप्रुः कित्वात् न गुणः । वस्य वसीष भये वस्रुः । गृध्रिर्षु
च लिप्से गृध्रुः । जिघृषा न प्रागल्भ्ये धृषणुः ॥ ११०९ ॥

श्रुति द्विसे जिष्ठा स्थाने, भूस्वरूपम् । कमुङ्ग सृष्टिः । औगम् लृ गत्याम् ।
हनलौ गतौ । लष्य लपज सृष्टिः । वषु सेचने । पतलुज गत्याम् । पदौङ्ग गतौ ।
एभ्यो जुकः स्यात् घे । जित्वात् वृद्धिः । स्थायुक इत्यत्र यनज्जित् कदिषीति
यन् । घातुक इत्यत्र खेर्हो घ इति इत्य घे हनस्तडिति तङ् ॥ १११० ॥

भिच्चङ् लाभादौ । नल्पवाचि । कुट्टकङ् प्रतापने कुट्टक कुत्सादिदोरिति
द्वयम् । लुण्टकवशा और्ध्वे वृङ्ग सम्भ्रतौ । एभ्यः षाकः स्यात् घे । पित्वादीषि
॥ ११११ ॥

१११२ । पति गृहि स्मृहि शीङ् आलुः ।

पति—शीङ् ५।, आलुः १। ।

एभ्यः आलुः स्यात् घे । पतयालुः गृहयालुः स्मृहयालुः
शयालुः ।

१११३ । शत सद सि घे दो रुः ।

शत—द ५।, रु १। ।

एभ्यो रुः स्यात् घे । शत्रुः सद्गुः सेरुः धारुः दारुः ।

१११४ । घससदः क्मरः ।

घस स अद ५।, क्मर १। ।

एभ्यः क्मरः स्यात् घे । घस्मरः स्मरः अस्मरः ।

१११५ । मिद भासभन्जो घुरः ।

मिद भास भन्ज ५।, घुर १। ।

एभ्यो घुरः स्यात् घे । मेदुरः भासुरः भङ्गुरः ।

१११६ । छिदमिदविदः कुरः ।

छिद मिद-विद ५।, कुर १। ।

एभ्यः कुरः स्यात् घे । छिदुरः मिदुरः विदुरः ।

पतत् कौश्यालोः । गृहत् कङ्ग्रहे । स्मृहत्किंसे । दयोऽदन्तपुरादयः ।
शीङललि खत्रे । एभ्यः आलुः स्यात् घे । जेलीप इत्यत्र आलुवर्जनात् न
जेलीप ॥१११२॥

शदलजौ शते । शदलजौश विषादे । सिनगज वर्मे । घेट पाने । घेट
पृथग् ग्रहणात् दा इति स्वरूपम् । तेन दाल लूनौ दातु दाने दुदाधिनृच देङ्
पालने दैप शोधने दीषच्छेदे इति वषां ग्रहणम् एभ्यो रु स्यात् घे ॥१११३॥
लृघसौ भवे । सृगतौ । अट्टौ भवे । एभ्यः क्मरः स्यात् घे कित्तात् न गुण ॥१११४॥

इर्मिद्या मेहने । भासङ् दीप्तौ । भन्जघौ मोटने । एभ्यो घुरः स्यात् घे ।
भन्ज वातीरनेकार्थत्वात् वक्राभावे घुरे कृते घिति नस्य गकारे भङ्गुरं क्माष्टं
वक्रमित्यर्थः । यत्र परं भनक्ति तत्र तु भङ्क्ता इत्येव ॥१११५॥

१११७। जागृ यङन्त यज जप वद दन्श् ऊकः ।

जागृ—दन्श् ५।, ऊक १।

एभ्यः ऊकः स्यात् घे । जागरूकः यायजूकः जञ्जपूष
वावटूकः दन्दशूकः ।

१११८ । यङन्त-चल पत सह वहः किः ।

यङन्त-वह ५।, कि १।

एभ्यः किः स्यात् घे । चाचलिः पापतिः सासहिः भावहिः ।

१११९ । द्विश्चाद्रुङ्लोपिनः ।

द्वि. १।, च १। आत् ऋ उङ्-लोपिन ५।

आदन्तात् ऋवर्णान्तात् उङ्लोपिनश्च किः स्यात् घे तेषाञ्च
द्वित्वम् । ददिः चक्रिः जन्निः ।

हिनत्तीति ह्रिदुर । भिनत्तीति भिदुर । वेत्तीति विदुर । एषु कित्वात् न
गुण । द्विदि कर्मकर्त्तरौति केचित् । तद्वयम् । इमी विप्रचच्छिदुर इति
दीषान्मकार भिदुर इत्यादिदर्शनात् ॥१११९॥

यजश्च जपश्च वदश्च दन्श् चेति । यङन्तस्यासौ यज जप वद दन्श् चेति पञ्चात्
जागृश्च यङन्त यज जप वद दन्श् चेति तस्मात् । जागृतीति जागरूक । पुनः
पुनरतिशयेन वा यजतीति यङ् यायज्य भागात् ऊके ह्रसात् लोप इत्यकारयका-
रयोर्लोपे यायजूक । एव मञ्जप्यते इति मञ्जपूक । वदैवाचि वावद्यते इति
वावटूकः । दन्दश्यते इति दन्दशूक ॥१११७॥

चलज गतौ । पत्यङ्गैश्च । सञ्चकि शक्तौ सह मङ्च इति द्वयम् । वहैजौ
प्रापये । यङन्तेभ्य एभ्यः कि स्यात् घे । पापतिरिति नौन वन्च इत्यत्र पतल न
गत्याम् इत्यस्य यङणात् पत्यङ्गैश्च इत्यस्मात् । यङि खेर्नीनीऽप्राप्तौ घौ नित इति
दीर्घे पापत्यभागात् कौ ह्रसात् लोप इत्यकारयकारयोर्लोप ॥१११८॥

आत् च ऋश्च उङ् लोपौ चेति तस्मात् । ददातीति ददि । कौ ह्रिर्ले कित्वाद्
गुणे उखेचौत्याकारलोपः । करोति किरति इति द्वयोश्चकि । जायते इति
जन्निः । अत्र कौ कृते हनगमित्युङ् लोपः स्तुभिरिति नस्य अकारः । एवं
हनजौ जन्निः औगमष्ट् जन्निः खनञ्च खन्निः लृघसौ जन्निः ॥१११९॥

११२० । यायाय भास कस स्थेश पिश प्रमदो वरः ।

यायाय—प्रमद ५।, वरः १। ।

एभ्यो वरः स्यात् घे । यायावरः भास्वरः कस्वरः स्थावरः
ईश्वरः ऐश्वरः प्रमद्वरः ।

११२१ । स्वरप् सृ जीन्नश गमस्त मस्य ।

स्वरप् १।, सृ जि-इन् नश गम ५।, त १।, म ६।, च १। ।

एभ्यः स्वरप् स्यात् घे, मस्य च तः । सृत्वरी जित्वरी
इत्वरी नश्वरी गत्वरी ।

११२२ । हिंस दीप कम्पाजस स्मिड कम
नमो रः ।

हिंस—नम ५।, र १। ।

एभ्यो रः स्यात् घे । हिंसः दीपः कम्पः अजसः स्मरः
कम्प नमः ।

वक्तुं यातीति यङि यायाय भासडन दीप्ती । कसज गतौ जिष्ठा स्थाने ।
ईशलङ् ऐश्वर्ये । पिश अपावधवे । प्रपूर्वमदौभिर्यङि हर्षे । एभ्यो वर स्यात् घे ।
यायावर इति यायाय भागात् वरे हवद्वतेरिति इम् निषेधे हसात् लोप इत्य-
कारलोपे यौलोप इति यलोप । ईश्वर इति वरस्य प्रत्ययत्वेन दन्त्यादित्वात् भसत्वा-
भावे शक्वाजिति न षङ् ॥ ११२० ॥

सरतीति सृत्वरी किञ्चात् गुणाभावे स्वस्य तन्निति तनि षित्वादीप् । एव जय-
तीति जित्वरी एतीति इत्वरी नश्यतीति नश्वरी । अत्र हवद्वतेरिति इम् निषेधे
प्रत्ययवकारस्य दन्त्यत्वात् भसत्वाभावे मुहादित्वात् षङ् शक्वाजिति षङ् च न
स्यात् गच्छतीति गत्वरी अनेन मस्य त ॥ ११२१ ॥

हिनसीति हिंस इत्यादौ हवद्वतेरिति इम् निषेध । एव दीप्यते इति दीप ।
कम्पते इति कम्पः । अजस इति अज पूर्वजसुद्ध्यं मोचे । न अस्त्यतीति अजस ।
अवते इति स्मरः । कमुकङ् सृष्टि । वारै इति जितौऽप्रातिपच्चे कम्पः । नम
तीति नमः ॥ ११२२ ॥

११२३ । सन् भिक्षाशंस उः ।

सन्-भिक्ष-आशंस' ५।, उ १।।

एभ्यो उः स्यात् घे । रिप्सुः भिक्षुः आशंसुः ।

११२४ । विन्दिच्छू ।

विन्दिच्छू १॥ ।

एतौ निपात्यौ । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छुः ।

११२५ । स्वप् तृष धृषो ङ्नज् ।

स्वप् तृष घृष ५।, ङ्नज् । १।।

एभ्यो ङ्नज् स्यात् घे । स्वप्नक् तृष्णक् घृष्णक् ।

११२६ । शृ वन्द आरुः ।

शृ-वन्द ५।, आरु १।।

आभ्यामारुः स्यात् घे । शरारुः वन्दारुः ।

११२७ । क्रु क्लुकौ भियः ।

क्रु क्लुकौ १॥, भिय ५।।

भीरुः भीलुकः ।

रभौड रामस्ये । रम्भुमिच्छतीति सनि मिमीमादेति' खेलापि अकारस्य इति
स्यादौ सीलीप इति सलीपे भूप्रसोरिति भस्य पत्वे रिप्सभागात् अनेन उप्रत्यये
इसात् लोप इति अकारलोपे रिप्सु । भिक्षते भिक्षु आशंसते आशंसु ॥११२३॥

सुगन्धम् ॥ ११२४ ॥

स्वपितीति स्वप्नक् । तृष्यतीति तृष्णक् घृष्यतीति घृष्णक् इति उभयव द्व-
वतेरिति इम् निषेधे छित्वात् न गुणः ॥ ११२५ ॥

शृणातीति शरारु । वन्दते इति वन्दारुः ॥ ११२६ ॥

भिय एतौ स्याता घे । बिभेतीति भीरुः भीलुक, उभयव कित्वात् न
गुणः ॥ ११२७ ॥

११२८ । स्पृहि गृहि शु ह जेराय्यः ।

स्पृहि—जे ५१, आय्य ११ ।

एभ्यः आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्यः अवाय्यः
दराय्यः जयाय्यः ।

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

गण्डि—नन्दिभ्यः ५॥ अन्त ११ ।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जनयन्तः
जनयन्तः नन्दयन्तः ।

११३० । स्तनि गदि मदि हृदि दूषे रिनुः ।

स्तनि—दूषे ५१, इनु ११ ।

एभ्यः इनुः स्यात् घे । स्तनयिनुः गदयिनुः मदयिनुः
हृदयिनुः दूषयिनुः ।

स्पृहि गृहि स्पृशत् केषु । गृहत् कड ग्रहे । हावदन्तचुरादौ शुन गतौ श्रुतौ ।
दड शादरे । जि जये । एभ्य आय्य स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्य इत्युभयव
जेलीप इत्यादौ आय्यवर्जनात् न जेलीप ॥११२८॥

गडि गण्डे । किमडि भूषे । जि जये । जनौम्यड जनौ । तुनदि सगधि
अव जिबर्जा सर्वे अन्ता. गण्डयन्त इत्यादिषु जेलीप इत्यादौ अन्तवर्जनात् न
जेलीप ॥११२९॥

स्तनत्काशशब्दे । गदत्काशध्वनौ । हावदन्तचुरादौ । मदीभिर्यजि हर्षं
अस्य गर्वे स्लेपने वा मानुवन्वत्वात् औ ऋस्वे मदि । हन्मन । हत्करोत्याचष्टे वा
इति औ हृदिरिति । इदुर्ध्वौ वैकृते । अस्य औ गुणे दुषेरोदूरिति ऊकारे
दूषे । एभ्य इनुः स्यात् घे । स्तनयिनुः रिन्त्यादिषु जेलीप इत्यादौ इनुवर्जनात्
न जेलीप । अव नु इति कृतेऽपि इमा एवेष्टमिद्धौ जेलीप इत्यत्र इनुवज नेऽप्य-
वक्तव्ये इद्वक्करणं ज्ञापयति क्वचिद्विहितोऽपि न स्यादिति तेन वद्विद्ध इत्यत्र न
गुणः । वातमज इत्यत्र वी आदेशो न स्यात् ॥११३०॥

११३१ । कृ-गृ-जागुः क्विः ।

कृ गृ जागु ५१, क्वि ११ ।

एभ्यः क्विः स्यात् घे । कीर्वि गीर्विः जागृविः ।

११३२ । स्वयं शं वि सं प्राङ्मुवो डुः ।

स्वय—प्रात् ५१, मुवः ५१, डुः ११ ।

एभ्यो भुवो डुः स्यात् घे । स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सम्भुः प्रभुः ।

११३३ । लृ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह इवो धे ।

लृ ऋ धू-खन सू-चर-पू सह वह ५१, इव. ११, धे ७१ ।

एभ्यः इवः स्यात् घे । लवित्वम् अरित्वं धवित्वं खनित्वं
सवित्वं चरित्वं पवित्वं सङ्घित्वं वहित्वम् ।

११३४ । घञलनटोऽघे ।

घञ् अल् अनट ११३, अघे ७१ ।

धोरेते स्युर्न तु घे । प्राकारः पादः दासः उपाध्यायः
प्रासादः । समाजः, शमः कामः वामः आचामः अमः आमः
यमः यामः विश्रमः विश्रामः ।

कृश विलेपे गृश निगरणे गृगि शब्दे इति द्वयं जागृचलु जागरे । एभ्य क्वि
स्यात् घे । किरतोति कीर्वि अत्र कित्वात् ह्रस्वतेरिति इमी निषेधे ऋदिरणा-
विति इरि व्यं न चतयीति दीर्घः । गिरति गृणाति वा गीर्वि । जागृर्विरिति
जाग्रोऽण्यङ्गीत्यत्र विवर्जनात् न गुणः ॥११३१॥

एभ्य परात् भवतेर्ङुं स्यात् घे । ङित्वात् टिलीपः । स्वयम्भुर्दन्त्यादि सम्भुश्च
इति द्वयं कान्तत्वसम्भवात् । एतत्पय्यन्तेषु ताच्छील्योपाधिकारः ॥११३२॥

लृजगि क्तिदि । ऋ प्रापे च । धूनगिज कन्ये । खनुज विदारि । सूडल
सूतौ । चरगमनेऽदने आचारी । पूजगि शोधे । सङ्घाकि शक्ती सह षड्च ।
वहेजौ प्रापये । एभ्य इवः स्यात् करणे । लृथतेऽनेनेति लवित्वम् एवम् अरित्वं
धवित्वं खनित्वं सवित्वं चरित्वं पवित्वं सङ्घित्वं वहित्वम् ॥११३३॥

अथाङुक्तावपि घस्य वज्जनात् ऋद्धौ कभाष इत्यंते कारकभावयोः प्रातौ

११३५ । क-भावेऽमी ।

क भावे ०, अमी १॥ ।

प्रघसः बधः धरः करः निलयः समजः मयः लयः । ज्ञानं
मानं दानं प्रवेपनं वपनं वयनम् अजनं दरिद्राणं शयनम् ।

धीरेते स्यु कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च इत्यर्थः । घञी घक्तारखञी कगार्थः ।
जकारो ह्रस्वार्थः । यथा पाकः भाग इत्यादि । अलो लकारष्टाविभक्त्येकारवत्
प्राचीनमतानुवादादर्थः । अनट्टकार ईवर्थः । भूष्यतेऽनयेति भूषणी । लुक्त्व
प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ इति कर्मणि घञि जिच्चात् ह्रस्वौ प्राकारः । प्रस्य दीर्घविधा-
नात् घञन्तधातो परं कृत्रिदुपसर्गस्य दीर्घं स्यादिति सूचितम् । तेन प्रासादः
नीशार नीहार नीधार, व्यतीपातः परीरम्भ परीवाद प्रतीकार अतीसारः
इत्यादि । करणे पद्यौङ् गतौ पद्यतेऽनेनेति पादः । सम्प्रदाने दास्यज दाने
दास्यतेऽस्यै इति दासी विभः । अप्रादाने उपेत्य अधीयते अस्मादिति उपा-
ध्याय । अधिकरणे प्रसीदन्ति सनासि अस्मिन्निति प्रासादः । भावे तु समजन
समाज समूह अव व्यजोऽरे वेल्यत्र घञवर्जनात् न वी । शमुभिर्यं शमे घञि
ह्रस्वौ जनबध इति ऋस्वे शमः । कमुङ् सृष्टि आरे इति जिङोऽप्राप्तिपक्षे षडि
ह्रस्वौ कमवमचमा वर्जनात् ऋसाभावे काम एव वास आचाम । अमयम-
विश्रमा वा ऋस्वे अम आस यम ग्राम विश्रम विश्राम । ननु भावो भूधातो-
र्यस्यतश्च सर्वधातुश्च कथं भावे प्रत्यया स्युरिति चेत् सत्यम् । भाव इह क्रिया-
मात्रवाची । अतएव धात्वर्थः कैबली भाव इति । एव लभ्यस्य क्रियासामान्य-
वचना इति प्राञ्च । एवञ्च अवस्थे हे क्रियाया स साध्यता सिद्धतापि च ।
साध्यता त्याद्विवाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्वे घञादि स्यात् यीय
लिङ्गेन सख्येति । तेन पाकः पाकौ पाकाः ॥ ११३४ ॥

घञादय कर्तरि न स्युरित्युक्तापि अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवत्ता
प्रयोगानुसारेण सञ्ज्ञाया कृत्रित् कर्तव्येपि स्युरिति सूचितम् । घञि यथा रुज-
तीति रोग । उच्यतीति ओक सरति कालान्तर सार, स्थिरी भागः, अति-
सरतीति अतीसारो व्याधि । अलि प्राप्तीति प्रघस । दिशति चित्तं वेशः ।
अशति दृष्ट स्पर्श । चयतीति चयो व्याधि । धरतीति धर, पर्वतभेदः ।

११३६ । छीवन-सीवने वा ।

छीवन सीवने १॥, वा । १ ।

एते निपात्ये वा । पक्षे छेवनं सेवनम् ।

अनटि एकं वक्तुमिति एकवचनम् एव द्विवचनं बहुवचनम् । कचिदिति किम् ? नदतीति नद अव सञ्ज्ञायामपि पचादित्वादन्नेव । प्रघस इत्यादि । अट्टौ भवे कर्त्तव्यलि घस्रद इति घसादेश । हनन वध भावे अलि हनो वधादेश, । धर-
तीति धर कर्त्तव्यल् । क्रियतेऽनेनेति करणेऽलि कर । निलीः
अधिकरणेऽलि निलय । मिम्योरित्यत्र अल् वर्जनात् नडा । स
पशूना समूह भावेऽलि व्यजोऽरे वेल्यत्र अल् वर्जनात् न वी । डुनिन्नं
मौजग वधे इति वाभ्या भावेऽलि भय । मिम्योरित्यत्र अल् वर्जनात् न डा ।
लौगि श्लिभि भावेऽलि लय । मास्वरूपाणा मिम्योरित्यपि भावेऽनटि मिम्योरिति
डादेशे मान प्रवेपनमिति मोऽचोऽन्तरित्यत्र वेपवर्जनात् न णत्वम् । अज चोपे
गतौ भावेऽनटि व्यजोऽरे इत्यत्र वी आदेशे वयन पक्षे अजनम् । दरिद्रातेर्भावेऽनटि
दरिद्र आलीप इत्यत्र अल् वर्जनादालीपाभावे दरिद्राण शीड लञि भावेऽनटि
शयनम् । कारके तु कृत्यतेऽनेनेति छेदन खड्ग राजभोजना शालय । साधनौ
बन्धनौ रज्जुरित्यादि ॥ ११३५ ॥

छीवन । छिब्यु निरासे सिब्यु तन्वुसन्ततौ एतयोर्भावेऽनटि दीर्घौ वा निपा-
त्यते । पक्षे गुण । अत्र छीव निरासे इति दीर्घवता एवेष्टसिद्धौ निपातन दीर्घवत,
कातन्वाद्यसम्भवात् । वाशब्दस्य अव्ययत्वेन अनेकार्थत्वात् इदं विवक्ष्यमि ।
यथा व्युपाभ्या शीडः पर्याये घञ् । तव राजविशाय राकोपशाय । राज्ञः
सम्बन्धे शयितु पर्यायार्थः । उन्निभ्या गिर । उद्गारः निगार । किरत-
घान्ते । उत्तूकाश्चान्ते । घान्त्यस्य घान्ते किम् ? पुष्पनिकर पुष्पोत्करः ।
अत्र अनेव । वे स्तोऽशब्दे विलीयते । गटस्य विगार, शब्दे तु वाक्यस्य विस्तरः ।
गेरदोऽल् । प्रघस । गे किम् ? एउ । नेरु । नेः परादन्तेर्णोऽल् च स्यात् ।
न्याद निघसः । प्रसम्प्रा मदीर्घोऽल् । प्रसद । इषे किम् ? प्रसाद ।
अगेर्यवजपमदे । व्यध जप मद । गेस्तु याध्य, उपजाप चन्माद ।
स्वनहसाभ्या वा । स्वन स्वन हस हान । गेस्तु प्रस्तान प्रहास । यम
सन्निव्युपेभ्यश्च । एभ्य परात् केवलाच्च यमीऽल् स्यात् । सयम सयाम, निथम,

११३० । मुण् लभोऽनेक दुः सोर्गे खल-घञोः ।

मुण् । १।, लभ ६।, अन् एक दु-सी ५।, खल् घञी ७॥ ।

केवलदुःसुवर्जात् गे परस्य लभो मुण् स्यात् खलि घञि

नियाम विषम विषाम उपयम उपयाम यम याम । लीर्गदनदपठस्त्रनिह
सिन्ध । निगद' निगादः निनद निनाद निपठ, निपाठ निस्त्रनः निस्त्रान
निहस' निहास । ले किम् ? पाठ । अग्रेष कणो वीणायाम् । कण काण
प्रकृण प्रकृण निकृण निकृण । आङी रुद्रुभ्याम् । आरव आरावः आप्रव,
आप्राव' अवाद्यही षट्ठिविधाति । अवयह अवयाह । प्रात् रज्जी । प्रयह,
प्रयाह रज्जु' । परेर्भुवोऽवज्ञायाम् । परिभव' परिभाव । पण' परिमाये
नित्यमल् । पण । परिमाये किम् ? दास्या पाण । स्तहीऽच्चविषये । ग्लह ।
सरतेर्गर्भयङ्गणे गवामुपसर । अन्यत्र उपसार । अथ्युपनिविध्यो ह्यो हुश्च । एथ्य
परात् ह्यतेरल् स्यात् तस्य हुरादेशश्च । अभिहवः उपहव । निहव'
विहव । एथ्य किम् ? प्रह्राय । आङौ युङ् । आह्वयन्ते योङ्गारीऽस्मिन्निति
आह्वो युङ्म् । अन्यत्र तु आह्वयन्ते पानाय गावोऽत्र स आह्वो जलाशय ।
अत्र घञि हुरादेशो निपात्यः । काठिन्ये हन्तेर्घनादेशश्च । दध्नी घन घन दधि
इति तु अमेदात् । प्रादृष्टहैकदेशे ह्नो घञ् च । गृष्टहैकदेशे वाच्ये प्राङ्गन्तेर्घञलो
खो हन्तेर्घनादेशश्च । प्रघाण, प्रघण उभयत्र णत्वं निपात्यम् । अथी विद्रुभ्यो
हन्तेरल् कारणे घनादेशश्च । अथी ह्यन्यतेऽनेनेति अथीघन । एव विघन दुघण ।
परेर्ङश्च । परिपूर्वाङ्गन्तेर्ङ स्यात् कारणे घनादेशश्च । परिह्यन्यतेऽनेनेति परिघ ।
परे किम् ? विघात समुद्रा गणप्रशसयोर्हन्तेर्ङो घनादेशश्च । समी हन्तेर्ङ'
स्यात् गणे उदो हन्तेर्ङ' स्यात् प्रशसायाम् । उभयत्र घनादेश सहनन सहन्यते
ऽस्मिन्निति वा सङ्ग समूह । उत्कृष्ट ह्यन्यते ज्ञायते इति उह प्रशस्त इत्यर्थे ।
उपात्त आश्रये । उपाङ्गन्तेः कः स्यात् आश्रये । कित्वाङ्गनगमित्युलोपे ह्नो
ङ्गो न्न नादेश उपङ्ग' आश्रय । सन्वात् कारणे क सन्वो ह्यन्यतेऽनेनेति
के कित्वात् ह्नगमित्युङ् लोपे ह्नो ङ्गो न्न सन्वयो दण्ड । उङ्गान्त घ्नो अलन्तो
निपात्यौ । ऊङ् ह्यन्यतेऽस्मिन्निति उङ्गन, अन्तर्ह्यन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घ्नो देश
॥ ११३६ ॥

च । प्रलम्भः । अन्यत्र दुर्लाभः । एकेति किम् ? अति-
दुर्लम्भः ।

११३८ । स्यदैधावोद हिमश्च प्रश्च
स्फारस्फाल राग काय निकायाकायाः ।

स्यद—काया, १॥१ ।

एते घञन्ता निपात्यन्ते । स्यदो वेगः । एधः इधम्
अवोदः अवक्तेदः । हिमश्च हिमश्चनम् । प्रश्चः प्रश्च-
न्यनं स्फारः स्फोरणम् । स्फालः स्फोलनम् । रज्यतेऽनेनेति
रागः । कायो देहः । निकायो निवासः । आकायश्चितिः ।

११३९ । खनो ड डरे केकवकाः ।

खन ५१, ड डर-इक इकवका १॥१ ।

आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः ।

एकौ अद्वितीयौ च तौ दुसू चेति एकदुसू न विद्यते तौ यत्र स्येऽनेकदुसू
तस्मात् । यथा खलि अगिदुर्लम्भ अतिसुलम्भ, घञि प्रलम्भ । गुणश्च इत्यने-
नैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम् । तेन खलि दुर्लम्भ सुलम्भ । घञि लाभ
दुर्लाभ सुलाभः । एषु पूर्वेणापि गुणं न स्यात् ॥ ११३७ ॥

स्यन्दडवल्ख सुतौ स्यदो वेग अन्यत्र स्यन्द । इन्मीजिधड युतौ । एध
काष्ठम् अन्यत्र इन्ध । अवपूर्वं उन्धधी क्तेदे अवोद अवक्तेद । अवादन्ध इन्द
प्रोन्द । अय्यग मीचे । हिमस्य अय्यन हिमश्च । प्रश्चन्यन प्रश्चय । अन्यत्र
अय्य परिअय्यः । स्फुरशि स्फूर्त्तौ अग्रन्तस्य स्फारः । की जी ड इत्यनेन उका-
रस्याकारणैवेष्टसिद्धौ निपातन पक्षे स्फोर इत्यनिष्टपदनिरासार्थम् । स्फुल शि
स्फूर्त्तौ । अग्रन्तस्य स्फालः । स्फल श चाली इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ निपातन स्फोल
इत्यनिष्टनिवारणार्थम् । रन्जौज रागे भावे करणे वा घञि राग अन्यत्र रङ्ग ।
चिन चिञि चित्या कायो देहः । अन्यत्र चाय । एव निकायो निवासः । अन्यत्र
निचाय । आकायश्चिति अत्र ककार एव निपातफलम् ॥ ११३८ ॥

डश्च डरश्च इकश्च इकवकश्च ते ॥ ११३९ ॥

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

व्याप्तौ ७, भावे ७, णिन १ ।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्याम् । णिनान्तात् स्वार्थे णः । साराविण वर्तते ।

११४१ । व्यतीहारे णन् स्त्री ।

व्यतीहारे ७, णन् ११, स्त्री ११ ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतीहारे, णनन्तात् स्वार्थे णः, तदन्तश्च स्त्रियाम् । व्यवहारी ।

११४२ । द्वितोऽयुर्भावे ।

द्वित. ५, अयु ११, भावे ७ ।

टुकारितो धारयुः स्यात् भावे । वेपथुः ।

११४३ । द्वितस्तज्जे त्रिमक् ।

द्वित ६, तज्जे ७, त्रिमक् ११ ।

टुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्यान्निष्पन्ने । करणाज्जातं कृत्रिमम् ।

सम्पूर्वकल ध्वनौ भावे णिने णित्वात् वृद्धौ साराविण इति स्थिते स्वार्थे णे णित्ते त्रिराद्यच्च इति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे साराविण दृढस्य । सम्यक् शब्दो व्याप्त इत्यर्थः ॥११४०॥

णन प्रथमणकारो वृद्धार्थः । शेषी दन्त्य नकारस्तु योर्युमदान्ते इत्यत्र दुनी-भ्रूज्जलाद्येति विहितस्य णप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषणाय । व्यवपूर्ववृज्ज ह्येत्यामनेन णनि वृद्धौ व्यवहार इति स्थिते स्वार्थे णे योर्युम इत्यत्र णनन्तवर्जनात् यकारस्य इमोऽप्राप्तौ णित्ते त्रिरिति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे णित्वादीपि व्यवहारी । अन्योन्यव्यवहरणमित्यर्थः । एवम् अन्योन्याक्रोशन व्याक्रीशीत्यादि ॥११४१॥

टुरित् यस्य स द्वित् तस्मात् पृथग्योगात् व्यतीहारस्य स्त्री इत्यस्य च नानुवृत्तिः । टु ऊवेप चले । वेपन वेपथु । एवं याचयुर्त्वि्यादि ॥ ११४२॥

डुरित् यस्य स डित् तस्मात् । तस्मात् धात्वर्थात् जातमिति ह्यनजनान् इति

११४४ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छ विच्छ याच
यजो नङ् भावे न जिः ।

स्वप्—यज ५।, नज् १। भावे अ, न १।, जिः १। ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः । स्वप्नः रक्षः यज्ञः
प्रश्नः विश्नः याज्ञा यज्ञः ।

११४५ । किर्दोऽन्तर्गः ।

कि १।, द ५।, अन्तर्गे ५। ।

अन्तरो गेष् परात् दा-संज्ञकात् किः स्यात् भावे ।
अन्तर्हिः आदिः ।

११४६ । टाङ्ङे ।

टात् ५।, ङे अ ।

टात् परात् दः किः स्यात् ङे । वारिधिः पयोनिधिः ।

११४७ । क्तिः स्वप्ने ।

क्ति १।, स्त्री १।, अघे अ ।

धोः क्तिः स्यात् न तु घे, तदन्तश्च स्त्रियाम् ।

उग्रलये वज्ज तस्मिन् । डुक्क विमके कित्वात् गुणाभावे कविमम् । एव डुधाञ्
हि विमम् । एव डुदाञ् दविममित्यादि ॥११४३॥

स्वप्नौ घृञ् शये, स्वप्न । जि रक्ष पालने रक्ष । यतीङ् यत्ने यत्न । प्रच्छौ
अ ज्ञीप्ते प्रश्न. अत्र न जिरिति निषेधात् यद्वस्वपाद्यीरिति निर्णयः स्यात् । क्वी गृष्टा
विति कस्य शः विच्छ गतौ विश्न कस्य श । टुडु याचृञ् याचने नङ् स्तुभि-
रिति नस्य जकारे अभिधानात् स्त्रीत्वे आपि याच्ञ यजे जौ यज्ञः । रक्ष यत्
विच्छ याच एभ्यो ह्रस्वतेरिति इम् निषेधः ॥११४४॥

अन्तर्दानम् अन्तर्हि, कित्वात् गुणे लसेचौति आलोप । आदिरिति । आङ्-
पूर्वाणां दातु दाने इत्यादि दास्वरूपाणां कौ आदि ॥११४५॥

डु धा जलि धारणे । वारि धीयतेऽस्मिन् इति वारिधिः । एव पयो निधी-
यतेऽस्मिन् इति पयोनिधिः ॥ ११४६ ॥

कृतिः वृद्धिः मतिः स्मृतिः प्रकृतिः ।

[१०८२] ह्लादेः स्वः क्तौ च । प्रकृतिः भूतिः फुलतिः ।

११४८ । कृ गृ ज्या ग्ला हा ल्वादेर्निः ।

कृ—ल्वादे ५१, नि १ ।

एभ्यः परस्याः क्तैः निः स्यात् । कौर्ण्यैः गौर्ण्यैः ज्यानिः
स्वानिः ह्वानिः लूनः पूर्ण्यैः ।

यस्य वर्जनात् कर्तुमिन्नकारकेषु भावे च स्यादित्यर्थः । इ, कृ च किवते
असाविति कर्मणि करणमिति भावे च कृति । बुध्यौ छ वेदने । बुध्यतेऽनया
बोधनमिति वा वृद्धि । अत्र ठभात्तयोरिति तस्य धे भूपभसीरिति यस्य द । अरण्यं
स्मृतिः । ह्लादीछ मोदने क्तौ ह्रवदतेरिति इमी निषेधे ह्लादे' स्व इति क्त्वे
भूपभसीरिति दस्य ते प्रकृतिः । भूयतेऽनया इति भूति सम्पत्तिः भवनमिति वा
भूति । अत्र वृदुश्रीति इम् निषेधः । अफला भिदि ह्रवदतेरिति इम् निषेधे
चरफली दुरित्यकारस्य उकारे फुलति ॥११४७॥

कृश्च गृश्च ज्याश्च ग्लाश्च हाश्च लूश्च ते, ते आदयो यस्य स तस्मात् । क्रादित्
वादिभिन्नदीर्घच्छेदना । यथा कृश्च विलेपे, गृश्च निगरणे, जृद्धर्षस्य च, भूश्च च,
तृवरे, दृग्भ्ये दृग्गि विदारे, नृस नीतौ, पृलि पालने । दशैते । चुरादेर्नित्य-
आन्तत्वात् छेदन्तल नास्तीति । कौर्ण्यैरिति । अनेन क्तौ स्थाने नौ कृते स्थानि-
वत्त्वात् ने. कित्त्वे वृदुश्रीति इमी निषेधे छदिरणाविति इति व्यनचतयीति दीर्घः ।
एव गौर्ण्यैरित्यादि । ज्या इत्यस्य ल्वादित्वादेव प्राप्तौ पृथग्गृह्यन्नापयति ।
व्यादेः परस्य नि आदेशस्य स्थानिवत्त्व नास्तीति । तेनास्य कित्त्वाभावात्
ज्यानिरित्यत्र न जिः । एव सञ्जाविशेषे व्यादित्वात् क्तैर्नि आदेशे और्ण्यैर्नित्य-
शेषि पङ्क्तिरित्यादौ गुणः । ग्लादिस्तु खौ क्तौ स्वानिः एव खौ स्वानि । हादिस्तु
औहाक्खि त्यागे ह्वानि । अत्र दा मा गौ इत्यत्र गौरवज्ञापकात् नडी । हादेः
पृथग्विधानात् अपयति क्ति । ख्यधे इत्यत्र अघ इति नञोऽल्पायत्वात् वहप्रभृते-
नाम्नि कर्त्तरि क्तौ तस्य नि आदेशे स्थानिवत्त्वाभावात् जेरभावे वहतीति वक्तिः
एवं अग्निः । नाम्नि किम् ? ऋदिः । ग्लादिस्तु लूज्जगि छिदि लूनः अत्र वृदुश्रीति

११४६ । साति हेति यूति जूति ।

स्यति हिनोति यौति जवतीनाम् एते क्त्यन्ता निपात्यन्ते ।

११५० । शौ व्रज यज विद स्वांस मन

चर भटाद्येन समज निपत निसदः क्यप् ।

शौ—निसद ५।, क्यप् । १। ।

एभ्यो भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । शय्या व्रज्या
इज्या विद्या सुत्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाद्या इत्या
समज्या निपत्या निषद्या ।

इमो निषेध । जि पृ गिति तु पालने वृद्धयौति इमो निषेधे ऋदिरणाविति
ऊरि व्यनचयतीति दीर्घे पूर्णि । पूर्त्तिरिति तु प्ररौषड् पूर्त्तौ इत्यस्य । जौमरास्तु
ज्वरत्वरचरहुक्ता, धूर्वीतुर्वीत्येतान् वर्जयित्वा रैफान्तादपि क्ते निर्गित्याहुः । तन्मते
द्वैर मङ् कम्पगत्योरित्यादेरपि द्वैर्णिरित्यादि ॥११४८॥

सोय नाशे निपातनात् द्रो सो मा स्यामिति डिर्न स्यात् हिनोतेगुण युञ्ज
मित्रणे कुरहसि इत्येतयोर्दीर्घे, ॥११४९॥

अत्र सूत्रे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानादत्र प्रयोगानुसारेण भावे
कर्तृभिन्नकारके च स्यात् । परसूत्रेषु तु भावस्त्वेवानुवृत्ति कदादित् कारकस्येति
ज्ञापनार्थम् । यथा शौजलिजि स्वप्ने शेतेऽस्यामिति क्यपि शौङीङ्येणाविति
उयि स्त्रीत्वादापि शय्या खट्वादि । व्रज गतौ व्रजनं व्रज्या । यजै जौ यजन
इज्या ग्रहस्पृष्टादीरिति जि । विदल मतौ विदल्यनया इति विद्या सवन सूत्या
क्यपि कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन् । जिलासङ् आसन आस्या । मन यौङ्
बोधे । मन्यतेऽस्यामिति । चर्गमनेऽदने आचारे चरण चर्या । भृ लिटुञ्जी
भरण भृत्य । अट गतौ यङि अटाद्यभागात् भावे क्यपि हसाम्नोप इत्यकारलोपे
पुनरपि नोद यकारलोपे अटाद्या । इन गतौ एत्यनया अघन वा इत्या । अज क्षेपे
गतौ समजन्यस्यामिति समज्या सभा । अत्र व्यञोऽरे वेत्यत्र क्यप्वर्जनात् न वी ।
पतलज गत्या निपतत्यस्यामिति निपत्या युङ्गभूमि । सदलजौष विषादादौ ।
निषीदत्यस्यामिति निषद्या क्यपि क्यप्वर्जनात् न वी ॥११५०॥

११५१ । कुः शश्च ।

कु. ५, श १, च ११ ।

करोते; शः स्यात् क्यप् च भावे स च स्त्रियाम् । क्रिया, कृत्या ।

११५२ । स-जागुर्यः ।

स जागु ५, य १ ।

आभ्या यः स्यात् भावे, स च स्त्रियाम् । परिसर्था जागर्था ।

११५३ । शस्त्यादः ।

शस्-त्यात् ५, अ १ ।

आभ्यामः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । प्रशंसा दिङ्च्चा
आटाटा कण्डूया ।

११५४ । सेमक्तात् सरोः ।

सेमक्तात् ५, सरोः ५ ।

यस्मात् क्तो विहितः सेम् स सेमक्तः, तस्मात् स्मतो धोः

ङुक्च भावे शप्रत्यये रतनोर्यगिणाविति क्ति च्छट्ति शयगिति च्छकारस्य
रिकारे क्रिया । क्यपि तु गुणाभावे स्वस्वेति तन्नि कृत्या । अत्र चकारेण क्तेरपि
समुच्चयात् क्तिरपि । एव चकारात् सृगयतेरपि शप्रत्यये सृगया ॥११५१॥

परिसरण परिसर्था, परिपूर्वस्यैव प्रयोग । जागरणं जानय्या ॥११५२॥

शन्स च त्यजेति शस्य तस्मात् । शन्सु हिंसास्तुत्यो । प्रशसन प्रशसा ।
त्य प्रत्ययान् । इदं शौ प्रेचे सन्नि शक्ताजिति यङि षटो क से इति षस्य ककारे
दिङ्चभागादनेन भावे अप्रत्यये लोपोऽत इति सनोऽकारलोपे स्त्रीत्वादापि
दिङ्च्चा । एव स्तार्थे सनत्वादपि चिकित्सा इत्यादि । अट गतौ यङि अटाय-
भागादप्रत्यये हसाज्जोप इत्यकारलोपे पुनस्तथैव यकारलोपेऽपि अटाटा । कण्डू-
शब्दात् क्ये कृते कण्डूयभागादप्रत्यये कण्डूया । एव पुत्रकाम्या ज्ञानीया इत्यादि ।
कम च्छटति ईयादौ च्छटतीया गोपाया ॥११५३॥

सह इमा वर्चते य स सेम् । सेम् क्तो यस्मात् स सेमक्तः तस्मात् ।
यस्मात् धातो. परस्य क्तस्य इम् सम्भवति स सेमक्तः । सेमक्तात् गुर्वचरवती धातो रः

अ स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । ईहा जागरा । सेमक्तात्
किम् ?, नौतिः राद्धिः । रुमतः किम् ?, पत्तिः ।

११५५ । तुलेच्छारा तारा धारा कारा
हारा गोधा लेखा रेखा चूडाः ।

तुला—चूडा १॥ ।

एते आन्ता निपात्यन्ते । चोदना चूडा ।

११५६ । भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्चि
स्पृहि तोलि दोलि षिङ्गिदाद्यात्वरघटादेर्ङः ।

भीषि—आत्वरघटादे ५, ङ' १ ।

एभ्यो भावे ङ' स्यात् स च स्त्रियाम् । भीषा चिन्ता पूजा

स्यादित्यर्थः । ईहङ् चेटे ईहा जागृत्लु जागरे । सेमक्तात् किं नीज प्रापये
नौति । राध्यौ सिङ्गौ राद्धि । रुमत कि पट गतौ पट्टि ॥११५४॥

तुल कि उन्मितौ । तोलयत्यनयेति तुला परिमाणदण्डः । इधुश वाञ्छे इच्छा ।
अ गतौ आरा कुरिका । तृतरे तारा । धृज धारा । गुध्य वेष्टे गोधा । हृज
हारा । कृज कारा । लिखश लेखा । लकारस्य रेफे रेखा च चुदकगुदि
चूडा । चूडा इति बहुवचनादन्येऽपि निपात्यन्ते । यथा भिदादेर्भावे णक्, स्त्री ।
मेदन मेदिका अतएव चिकीर्षा यस्य मेदिकेति स्वयमुक्तम् । एव' विशेषण
भीषणा विभीषिका । रोगाख्यायाम् । प्रवाहिका प्रच्छर्दिका विचर्चिका ।
सञ्जायाम् उद्यानपुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यानिति उद्यानपुष्पभक्षिका क्रीडा । ऋषार्ह-
पर्यायेषु च ऋषे पायसभोजिका मे घारयसि । अहं इच्छुभक्षिका भवान् अहंति ।
पर्याये अद्य तव शायिका । एवम् आसिका आसनमित्यर्थः । एवञ्च समादेः
पद्यतेर्भावे क्विप् स्त्रियाम् । पद्यौङ् गतौ सम्पत् आपत् विपत् प्रतिपत् । एव'
टुच्चल चूते । चवण चूत् । प्रतियुत् प्रतिध्वनि, विपाश विपाट् । चूधा चूत्
इत्यादयः ॥ ११५५ ॥

अथा कुम्भा चर्चा सृष्टा तोला दोला पचा भिदा किदा गुहा
विदा क्षिपा जना पीडा सरा वसा सजा घटा व्यथा त्वरा ।

११५७ । आतोऽन्तः श्रद्धे ।

आतः ५१, अन्तर्-अत् ने ५१ ।

एभ्यः परादादन्तात् डः स्यात् स च स्त्रियाम् । अन्तर्द्धा
श्रद्धा, संज्ञा प्रमा ।

ष इत् यस्य स पितृ । भिद आदिर्यस्य स भिदादि । आत्वर् त्वरपर्यन्त । स
आसौ घटादिद्येति आत्वर्घटादि । ततो भीषिष्य चिन्तिष्येत्यादि समाहारस्तस्मात् ।
विभीलि भीष्या औ भीषादेशपच्चे भीषि । चिति क स्मृतौ । पूजक पूजे ।
कथत् क वाक्यप्रबन्धे । कुविकि स्त्रत्याम् । चर्चर्कैड सम । सृष्टत्कैप्से । तुलकि
चन्मिती । दुलक्युत् क्षेपे । नवैते ज्ञान्ता । एभ्यो जीषि अन्यीत्यादिना प्राप्त-
व्यम् अन बाधित्वा अनेन डप्रत्यये जेर्लोपे स्त्रीत्वादापि भीषा इत्यादि । षितस्तु
जुजौष पच पाके पचा । एव चिनगष क्षिया । स्त्रलुष श्रद्धौ म्रजूषकि भूषे च
इति द्वयो सजा । लभङ्गौडष लभा । चमुडजिष । क्षमा इति । भिदादेस्तु ।
भिदिर भिद्रा । किदिर किदा । गुह्य गुहा । विदल मतौ विदा । क्षिपवञौ
क्षिपा । एषु डिच्चात् न गुण । जनीम्यङ् जनी हनगमेत्यत्र ङवर्जनात् न
लोप । पीडक पीडा अत्र अन्तत्वादन प्राप्तौ ड । सृ गतौ सरा । डे पदे
दृशोरिति ण । श्रौवसे निवासे वसा । रुजौशौ रुजा अत्र डिच्चात् न गुण ।
इत्यादिराकृतिगण सृजौ विसर्गे सजा इत्यपि केचित् । आत्वर्घटादिस्तु । घट-
षमङ् चेषने । नृदृष्यस्य ज्ञानौ । क्षजि क्षजष मङ् त्यागे गतौ । प्रथ षमङ्
स्याती व्यथषमङ् दु खे । कद कद कदषङ् वैक्लव्यविकलत्यो । म्रक्षषङ् क्षादने
स्त्रक्षङ् विदारे कपषमङ् कपाया स्यात् । कवषङ् तु भये । दक्षषङ् क्षिप्ने ।
वपूषमिङ् लज्जायाम् । प्रक्षषञ् प्रसवे ततौ, जित्वर्षमङ् वेगे स्यादमी आत्वर्गटा
दय । घटा व्यथा इत्यादय ॥ ११५८ ॥

अन्तर्द्धानम् अन्तर्द्धा । एव श्रद्धा श्रद्धित्यव्ययम् । संज्ञायतेऽनया संज्ञा नान ।
प्रमोयतेऽनया प्रमायमिति वा प्रमा । एषु उभ्योचीत्याकारलोपे स्त्रीत्वादाप् ११५७॥

११५८ । जी षि ग्रन्थि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासीऽनः ।

वि—आस ५, अन १ ।

एभ्योऽनः स्यात् स च स्त्रियाम् । कारणा ईषणा ग्रन्थना
ग्रन्थना वेदना वन्दना आसना ।

११५९ । प्रश्नाख्याने णिः ।

प्रश्न—आख्याने ७, णि १ ।

प्रश्ने आख्याने च धोणिः स्यात् स च स्त्रियाम् । काङ्कारि-
मकार्षीं सर्वाङ्कारिमकार्षम् ।

११६० । नजोऽन्याक्रोशे स्त्री ।

नज ३, अनि ११, आक्रोशे ७, स्त्री ११ ।

नजः पराङ्घोरनिः स्यात् आक्रोशे, स च स्त्रियाम् ।
अजीवनिस्तस्य भूयात् अप्रयाणि ।

११६१ । ईषद्दुःसोः खल् भावे ढे ।

ईषद् दुःसो. ५, खल् ११, भावे ७, ढे ७ ।

एभ्यः पराङ्घोः खल् स्यात् भावे ढे च । ईषदाढ्यम्भवं भवता ।
दुराढ्यम्भव भवता । ईषत्कारः कटस्त्वया, दुष्कारः सुकरः ।

डिञ्चन्त । कारणा । ईषुञ्जे ईषणा । ग्रन्थ किं दर्शे ग्रन्थना । ग्रन्थ
य मोक्षे प्रतिहृषि ग्रन्थना । विदन्तातौ वेदना । वदिड नृत्यभिवादनयो वन्दना ।
जिलासह उपवेशे आसना ॥ ११५८ ॥

कजदडुच खेर्षितात् इञ्जी कारि । केचित् तु प्रश्ने आख्याने च सक्तं
श क्यपञ्च कृत्वा काङ्कारिका काङ्कृति काङ्किया काङ्कृत्याम् अकार्षीं सर्वाङ्कारिका
सर्वाङ्कृति सर्वाङ्किया सर्वाङ्कृत्याम् अकार्षम् इत्युदाहरन्ति ॥ ११५९ ॥

जीवकृ प्राप्ते अनि अजीवनि । याल गतौ अप्रयाणि । नीऽच इति णत्वम् ।
स्वधिकारिऽपि स्त्रीयङ्गण स्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११६० ॥

एषामन्यत्वात् खित्कार्याभावेऽपि ईषद् दुःसो. परात् धातो खल्विधाता-

११६२ । आतोऽनोऽदरिद्रः ।

आत ५।, अन १।, अदरिद्र ३। ।

दरिद्रावर्जात् आदन्तादीषद्दुःसोः परात् अनः स्यात् भावे ढे च । ईषत् पानः दुष्पानः सुपानः । अदरिद्रः किम् ? ईषद्दरिद्रम् ।

११६३ । दृश शास युध धृष सृषो वा ।

दृश—सृष ५।, वा १। ।

ईषद्दुःसो परेभ्य एभ्योऽनः स्यात् भावे ढे च वा । सुदर्शनः सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्योधनः दुर्योधः, सुधर्षणः सुधर्षः, ईषत्समर्षणः ईषत्समर्षः ।

११६४ । तादर्थ्यं चतुम् ।

तादर्थ्यं ७।, चतुम् १। ।

धोश्चतुम् स्यात् तादर्थ्यं । कृष्ण द्रष्टुं याति ।

दाढ्यादिशब्दव्यवधानेऽपि स्यात् तेन ईषदाढ्योपपदात् भवतेर्भावे खलि गुणे खित्वा-
दाढ्यस्य मनि ईषदाढ्य भवम् । एव दुःशास भवम् । ईषत् क्रियतेऽसौ इति
कर्मणि खलि ईषत्कर एव दुःखेन क्रियते दुष्कर । सति, क्रियतेऽसौ
शुकर ॥ ११६१ ॥

ईषत् पीयतेऽसौ इति कर्मणि अने ईषत्पान । एतत् पान । एतत् दुर्वर्जनात्
न खलम् । सुपान । अदरिद्र किम् ? ईषत् दरिद्रायति इति भावे खलि दरिद्र
आलोपे ईषद्दरिद्रम् ॥ ११६२ ॥

सुखेन दृश्यतेऽसौ इति कर्मणि अने सुदर्शन, खलि सुदर्श । एव सुखेन
श्रियतेऽसौ सुशासन सुशास । एव दुःशासन दुःशास । युध्यौङ युद्धे अन्त-
भूतजगर्थत्वात् सकर्मकत्वे दुःखेन युध्यतेऽसौ इति कर्मणि अने दुर्योधन खलि
दुर्योध धृषा किं त्वमर्षे अमर्ष इह अभिभव । सुखेन दृश्यतेऽसौ सुधर्षण सुधर्ष ।
चषुज चान्नी । ईषत् दृश्यतेऽसौ ईषत्समर्षण ईषत्समर्ष ॥ ११६३ ॥

स धात्वर्थं स चासौ अर्थं प्रयोजनश्चेति तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तद्विन्नम् ।

११६५ क्त्वाच् वा निषेधेऽलं खलुना ।

क्त्वाच् । १।, वा । १।, निषेधे ७।, अल । १।, खलुना ३। ।

निषेधार्थयोः अल खल्वोर्योगे धोः क्त्वाच् स्यात् वा भावे ।

अलं दत्त्वा अलंदानेन, खलुपीत्वा खलुपानेन ।

११६६ । पूर्वकाले ।

पूर्वकाले ७। ।

पूर्वस्मिन् काले स्थिताद्योः क्त्वाच् स्यात् । विष्णुं नत्वा स्तीति ।

यस्य धातोरर्थं अन्यधात्वर्थस्य प्रयोजनं भवति तस्मात् धातोर्भावे भविष्यत्काले चतुम्
स्वादित्यर्थः । चकारोऽव्ययार्थं इदं शौ प्रेक्षे चतुम् औदित्वात् इमोऽभावे वर्द्धोऽकि
दिति ऋकारस्य रेफे शङ्काजिति षड्ङि तस्य टले द्रष्टुम् अत्र दृशधातोरर्थं या धात्व-
र्थस्य प्रयोजनं भवतीति दृशधातोश्चतुम् । अत्र क्रिययोरैककर्तृत्वे सत्येव चतुम्
स्यात् । तेन विप्रमन्न भीक्तुं निमन्त्रयते इति न स्यात् अन्नभीजनाय विप्रं निमन्त्रयते
इत्येव स्यात् ॥ ११६४ ॥

चकारोऽव्ययार्थः । शीघ्रज इत्यादिसूत्रस्य वृत्तौ भावपदव्याख्यानात् इत्यादौ
भावस्यैवानुवृत्तिः । तेन ङुदाञलि दाने भावे क्त्वाचि दद्वीध इति दत्तादेशे दत्त्वा
पक्षेऽनटि सङ्घ वारणेत्यादिना तृतीया दानेन । पा पाने भावे क्त्वाचि दामागै इति
डौ पीत्वा पक्षे पानेन ॥ ११६५ ॥

यदा कर्त्ता क्रियादयः क्रियावयव करोति तदा परक्रियापेक्षया पूर्वस्मिन् काले
वर्त्तमानान् धातोर्भावे क्त्वाच् स्यात् इत्यर्थः । तेन पक्त्वा भुङ्क्ते पक्त्वा भुङ्क्ता याति ।
विष्णुं नत्वा स्तीतीति स्तवनक्रियायां पूर्वकाले वर्त्तमानान्नभौ शब्दनयोर्विवक्षित्वात्
क्त्वाचि वनतनेति मञ्जोपे नत्वा । पूर्वकाले किं नमति च स्तीति च इत्यादौ न स्यात् ।
अत्र क्रियाणामेककर्तृत्वे एव क्त्वाच् स्यात् । तेन गुरौ गते शिष्यौ भुङ्क्ते इत्यादौ
न स्यात् । किन्तु पुनः दृष्ट्वा सुखं भवति शत्रुं दृष्ट्वा दुःखं भवतीत्यादौ स्थितस्य
इत्यध्याहारादिककर्तृकत्वे क्त्वाच् । यद्यपि कसपतनानन्तरमेव भ्रनत्कारी भवति
तथापि भ्रनदिति कृत्वा कस' पतति इत्यादौ भ्रनत्कारस्य पूर्वकालविवक्षया क्त्वाच्
स्यात् । एव सुखं व्यादाय निद्रातीत्यादि ॥ ११ ॥

११६७ । न कित् स्कन्दस्यन्दः ।

न । १।, कित् । १।, स्कन्द स्यन्द ५। ।

स्कन्वा स्यन्वा ।

११६८ । सेमऽक्षुध कुष क्लिश गुध मृड
मृद वद वस ग्रहः ।

सेम् । १।, अक्षुध—यद ५। ।

धोः पर इम् सहितः क्ताच् कित् न स्यात्, न तु क्षुधादेः ।
शयित्वा । सेम् किम् ? श्रुत्वा । क्षुधादेस्तु क्षुधित्वा ।

११६९ । तेष मृष कृष वञ्च लुञ्चतो वा ।

तेष—कृत ५।, वा । १। ।

पभ्यः सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा
वञ्चित्वा लुञ्चित्वा अर्त्तित्वा । पक्षे तर्षित्वा इत्यादयः ।

आभ्या पर क्ताच् कित् न स्यात् । स्कन्दिरौ गतिशीलणयोः । क्ताच् कित्वा-
भावात् ह्रमुङ् इत्यनेन नलोपाभावे एकावर्गीयवर्णत्रयमव्यवर्त्तित्वात् दलोपे
स्कन्वा । स्यन्दवल् श्रुतौ कृत्वाचि ऊदित्वात् इमोऽभावपक्षे स्यन्वा । अत्र नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् क्ताच् स्थानजातस्य यप कित्त्वे प्रस्ताद्य प्रस्यद्य इत्यत्र
न लोपः स्यात् ॥ ११६७ ॥

सम इमा वर्त्तते योऽसौ स सेम् । श्रीडलञि क्ताच् वसोऽरस्येति इमि अनेन
कित्त्वनिषेधे गुणे शयित्वा । एवम् ऋचश्च नुत्याम् अर्त्तित्वा इत्यादि । सेम् किम् ?
जित्वा श्रुत्वा कृत्वा । क्षुधलृषौ क्ताचि क्षुधवसेति इमि क्षुधित्वा । कुषग निष्कर्षे ।
कुषित्वा । क्लिश्युज चोपतापे । क्लिशगतु विबाधे एतयो इम् पक्षे क्लिशित्वा ।
गुध वेष्टे गुधग रुषि गुधङ् क्रीडे इति वयाणा मुधित्वा । मृडगश्मोदे मृडित्वा
मृदग क्षुदि मृदित्वा एषु कित्त्वात् न गुण । वदै वाचि ग्रहस्वपादोरिति जौ
ऊदित्वा वसैत्रौ निवासे क्षुधवसेति इमि ग्रहस्वपादोरिति जौ शासवसेति षत्वे
ऊषित्वा । गयह्वज च ग्रहस्वपादोरिति जौ ग्रहेरिमोर्घ इति दीर्घे मृहीत्वा । क्षुध-
क्लिश वस इति विभ्योऽन्येषु वसोऽरस्येति इम् ॥ ११६८ ॥

११७० । थ-फात् नुङः ।

थ फात् ५।, नुङः ५। ।

नकारोऽस्यान्तात् फान्ताच्च सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
अन्यित्वा अथित्वा अन्यित्वा अथित्वा गुम्फित्वा गुफित्वा । नुङ् ।
किम् ? कोथित्वा रेफित्वा ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः ।

नश्-ज ५।, अनिम ५। ।

नशो जान्ताच्च नुङोऽनिमः परः क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
नष्टा नंष्टा, भक्ता भक्ता । अनिमः किन् ? अञ्जित्वा ।

[८१८] व्युङोऽवोहसादेरिति योतित्वा, युतित्वा लेखित्वा,
लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः किम् ?
देवित्वा । हसादेः किम् ?, एषित्वा ओषित्वा ।

इर्षजि ढष ढषि । क्ताच् कित्त्वाभावे गुणे तर्षित्वा कित् पच् ढषित्वा । एव
सृष सेचने सृष्यजडु सृष्यज चानौ एषा मर्षित्वा मषित्वा । कृषिर्ष तु काश्यं
कर्षित्वा कृषित्वा । वन्चु गत्या वञ्चित्वा कित् पच् वचित्वा । एव लुन् चापनयने
लुञ्चित्वा लुषित्वा । चटत स्पृहनेऽश्रयो अर्चित्वा चटित्वा ॥ ११६९ ॥

अन्यज मोचे अन्यित्वा अथित्वा । गुन्फश् ग्रथ्ये गुम्फित्वा गुफित्वा । नकारोऽ-
किम् ? कुप्यतु पूतित्वे कौथित्वा । रिफश्फे रेफित्वा ॥ ११७० ॥

नश् च ज चेति तस्मात् । नश्च नाशे ऊदित्वात् वेमूदित्व्यनेन इमोऽभावपच्
नुण रध इति नुणि कित् पच् हसुङ्ग इति नलोपे शक्वाजेति षडि नष्टा भन्जोर्धौ
मोटने औदित्वात् इमोऽभावे न लोपे चड्डित्वा जस्य गकारे भप्भक्षोरिति गस्य
ककारे भक्ता । पच् नस्यानुसारे जपेजम्नोरिति तस्य डकारे भङ्क्त्वा । अनिम
किम् ? अञ्जधजि इम् पच् सेमचुधेति किञ्चनिषेधे नस्यानुसारे तस्य जकारे
अञ्जित्वा । वुङोऽवो हसादेरित्यसोदाहरणमाह व्युत्तुङ व्युत्वा युतित्वा यीतित्वा
लिखश् लेखने लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अवः

११७२ । पू-क्तिशुद्धित इम् ।

पू क्तिशु उदित ५।, इम् १। ।

एभ्यः क्ताच् इम् स्यात् वा । पवित्वा पूत्वा, क्तिमित्वा
क्तिष्ठा, शमित्वा शान्त्वा ।

११७३ । क्रमोर्ध्वं वा ।

क्रम ६।, र्ध्वं १।, वा १। ।

क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा ।

११७४ । जृ-व्रश्चो न जिः ।

जृ व्रश्च ६।, न १।, जि १। ।

आभ्या क्ताच् इम् स्यात् न तु व्रश्चेर्जिः । जरित्वा व्रश्चित्वा ।

किम् ? दिव्यु जिगीर्षादौ उदितेन क्ताच् वेट्त्वात् इम् पक्षे सेमचुधकुषेत्यादिना ।
नित्यक्त्वाभावे गुणे देवित्वा पक्षे द्युत्वा इति बोध्यम् । ह्रसादे किम् ? एषित्वा
शेषित्वा । अनयोरपि वेमत्वात् इम् पक्षे क्त्वाभावी नित्यः ॥११७२॥

वृद्धश्रीचनेन कितामिम् निषेधात् पू इत्यस्याप्राप्तौ विकल्पार्थं ग्रहणम् ।
क्तिशुप्लज चोपतापे अस्य स्वमते उदित्वेऽपि पुनर्ग्रहणम् अन्येषा मते उदित्वा-
भावात् । पूस्वरूपात् क्ताचीऽनेन इमि सेमचुधकुषेत्यादिना क्त्वनिषेधात् गुणे
पवित्वा पक्षे पूत्वा । क्तिशुप्लज क्ताच् इमि सेमचुधित्यत्र क्तिश्वजंजात् गुणाभाव
क्तिशित्वा पक्षे क्तिष्ठा । शमुभिर्षं शमे उदित्वादानेन इमि शमित्वा पक्षे जमुङ्
अस्यणाविति दीर्घे शान्त्वा ॥११७२॥

क्रमो र्ध्वं स्यात् क्ताचि । क्रमु गतौ क्ताच् वेट्त्वात् इमोऽभावपक्षेऽनेन दीर्घे
क्रान्त्वा पक्षे क्रन्त्वा । इम् पक्षे क्रमित्वा इति बोध्यम् ॥११७३॥

विभाषादयमध्यवर्त्तित्वादस्य नित्यत्वेम् । जृस्वरूपात् वृद्धश्रीचनेन कितामिम्
निषेधेऽपि अनेन इमि सेमचुधेत्यादिना क्त्वनिषेधात् गुणे जरित्वा । पक्षे वृती
श्रम इति दीर्घे जरित्वा इत्यपि । जृ इति दीर्घान्तस्य ग्रहणमिति दुर्गसिद्धिः । जृ

११७५ । हाको हिः ।

हाक' ६।, हि १। ।

हित्वा ।

११७६ । व्यादनजः क्तो यप् से ।

व्यात् ५।, अनज ५।, क्तु ५।, यप् ११।, से ७। ।

नङ्वर्जात् व्यात् परात् धोः क्तो यप् स्यात् से सति ।
प्रकर्षेण कृत्वा प्रकृत्य, प्रवत्य प्रतत्य प्रहृत्य, उदज्य, प्रदाय
प्रमाय प्रगाय प्रहाय प्रपाय प्रसाय प्रस्थाय । [७५३]
दीङ्ष्टामिति यपि डा । प्रदाय [७४५] मिम्योरिति डा
प्रमाय प्रलाय प्रलीय ।

न्यकारे इति क्रस्त्रान्तस्य गृहणमित्येके । व्रश्शूश् छेदे ऊदित्वेन वेमत्वेऽपि अनेन
नित्ये मि व्रश्चित्वा । सेम् क्त्वाच कित्त्वनिषेधादेव जेरप्राप्तौ अत्र जेर्निषेधो ज्ञापयति
कस्यचिद्विनिर्निषेधेऽपि पुनः प्रसक्तिः स्यादिति । तेन ह्रवद्वतेरिति इम् निषेधेऽपि
उष्णादे क्तो इम् स्यात् । यथा भणिति सङ्कुचिति निकुचिति आलोचिति,
गठिति गृह्येति स्निह्येति उदिति मुदिति दीधितिरित्यादि ॥११७४॥

हाकी हिः स्यात् क्त्वाचि । हित्वा । हाक किम् ? ओहाडलि गतौ हात्वा ॥११७५॥

नास्ति नज् यव सोऽनज् तस्मात् । कजदङ्गु च प्रकर्षेण कृत्वा इति व्यस्य ग्यनु-
कारेति समासे अनेन क्त्वाची यपि तस्य स्थानिवत्त्वेन कित्त्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्नि
प्रहृत्य । वनुम व्याप्तौ प्रवत्य । तनदुज विस्तृतौ प्रतत्य । हनलौ प्रहृत्य । एषु
वनननेति न लोपे स्वस्य तन् । अङ्गुधञि हसङ्गु इति नलोपे उदज्य । दा इति
स्वरूपस्य प्रदाय । मा इति स्वरूपस्य प्रमाय । गै प्रगाय । हाक प्रहाय । पा पाने
प्रपाय । षोय नाशे प्रसाय । स्था प्रस्थाय । एषु दामागैहागित्यत्र यप्वर्जनात् न
ङ्गी । ओदीङ्य चये दीङ्ष्टामिति डादेशे प्रदाय । डुमिजन चेपे मीङ्ष्टतु
मीजग वधे एषा मिम्योरिति डादेशे प्रमाय । लो इत्यस्य लियस्तु वेत्यनेन
डादेशविकल्पे प्रलाय प्रलीय । अनजः किम् ? अकृत्वा न कृत्वा । से किम् ?

११७७ । म्लोपो वा अनिमः ।

म्लोप १, वा ११, अनिम ६ ।

अनिमो मस्य लोप' वा स्यात् यपि । प्रणत्य प्रणम्य ।
अनिमः किम् ? प्रशस्य ।

११७८ । घोर्जेरयः ।

घो ५, जे ६, अय १ ।

घुपूर्वस्य जेरयः स्यात् यपि । विगण्य । घोः किम् ?
सम्प्रधार्य ।

११७९ । वापः ।

वा ११, आप ५ ।

आपः परस्य जेरय' स्यात् वा यपि । प्राप्य प्राप्य ।

११८० । वा-मेत्योर्मित्यौ ।

वा ११, मे त्यौ ६, मित्यौ १५ ।

मेडो मि तेः चीः स्यात् वा यपि । अपमित्य अपमाय,
प्रचीय प्रचित्य ।

सपदि कृत्वा इति । कदाचिदनव्ययपूर्वादपि तेन खवन त्यज्य गच्छति । सन्धा-
वधू गृह्य करेण गाढमित्यादि जौमरा ॥ ११७६ ॥

नमौ शब्दनयो मलोपे खस्य तनि प्रणत्य पत्ते प्रणम्य । एवम् औगम आगत्य
आगत्य । अनिम किम् ? विकस्य आचम्य । निजित्य आट्य विष्ट्य इत्यादौ आगम-
देशयोरगमस्य बलवत्त्वादौ खस्य तनागमे घोऽज्यरे इति न स्यात् ॥ ११७७ ॥

लघोरव्यवहितपरस्य जेरसम्भवात् हस्यवधाने इत्यर्थः । गणत्क सख्याने ।
जौ हसाल्लोप इत्यकारलोपे गणिभागात् क्वाची यपि अनेन जेरयि विगण्य एव
विघट्य इत्यादि । घोः किम् ? सपूर्वात् धृक् धृत्वा जौ धारिभागात् क्वाची
यपि गुर्वचरपूर्वत्वात् जेरयाभावे जेलोपे सम्प्रधार्य । एव प्रपाठ्य प्रभाव्य
इत्यादि ॥ ११७८ ॥

प्राप्य प्राप्य । अत्र गुरुपूर्वत्वात् अप्राप्ती विभाषा ॥ ११७९ ॥

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

न । १।, वे ज्या—व्य ६।, जि १।।

एषां जिर्नः स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय ।

११८२ । संपरि-व्यो वा ।

सम्-परि-व्य ६।, वा । १।।

आभ्या व्यञ्जोर्जिर्वा स्यात् यपि, संवीय संव्याय, परि-
वीय परिव्याय ।

११८३ । चणम् वाभीच्छो पूर्वकाले ।

चणम् । १।, वा । १।, आभीच्छो ७।, पूर्वकाले ७।।

धोः पूर्वकाले चणम् वा स्यात् पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा
नमसि, स्मरं स्मर नमसि ।

कृतो ये यत्र विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।

कृद्धोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच ।

कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकम् ।

लक्षणं त्वनभिज्ञाना तदभिज्ञानसूचकम् ॥

नेड प्रतिदाने क्ताची यपि अनेन नि आदेशे स्वस्य तनि अपमित्य । पच्चे एचो-
ऽशित्या अपमाय । चिस्वरूपात् क्ताची यपि दीर्घान्तादेशे प्रचीय पच्चे स्वस्य तनि
प्रचित्य । पुनर्वाङ्मण परतो वाघिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११८० ॥

वेजैवे स्युतो ज्यागि जराया व्येजै वतौ एषा ग्रहस्वपाद्योरिति प्राप्नौ जिर्न
स्यात् यपि ॥ ११८१ ॥

सम्परिपूर्वस्य व्येजैवतावित्यस्य जिर्वा स्यात् यपि । संवीयं परिवीय । उभयव
जौ कृते जीर्घोऽन्य इति दीर्घ । सम्परिपूर्वस्य किम् ? प्रव्याय प्रतिव्याय ॥ ११८२ ॥

आभीच्छ मुहुरर्थमव्यय तस्य भाव आभीच्छाम् । अत्रापि क्रिययोरेककर्तृकत्वे
कृतीति बोध्यम् । ऋ ऋतौ चणम् णिच्चात् वृद्धौ स्मरं स्मर आभीच्छो पूर्व-

वक्तव्यात् त्वम् । चित्त्वादव्ययम् । पञ्च स्मृत्वा स्मृत्वा । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था
वाचित्वात् कुचित् पौन पुन्याभावेऽपि चणम् स्यात् । तदेवाह विवृणोमि । अयं
प्रथमपूर्वेभ्यो धीश्चणम् वा । अग्रं भोजं व्रजति अग्रं भुङ्क्ता व्रजति । एव प्रथम
पूर्वम् । कर्मण कृञश्चणम् । खणमाक्रोशे । चौर कारमाक्रोशति । खित्त्वात् मन् ।
णिच्त्वात् वृद्धिः । चौर कृत्वा आक्रोशतीत्यर्थः । आक्रोशे किम् ? साधु कृत्वा
सौति । स्वार्थात् कृञ । स्यादुद्धार मुङ्क्ते । सुरसङ्कार मुङ्क्ते । कथङ्कार
मुङ्क्ते । दीर्घात् नेष्यते । स्यादुक्त्य अतीकारी दीर्घः । स्वादौ कृत्वा यवागु
मुङ्क्ते । कथमित्यमेवमन्यथाश्च कृञश्चणम् । कथङ्कार मुङ्क्ते । इत्यङ्कारम् ।
एवङ्कारम् । अन्यथाकारम् । यथातथाभ्यामन्तमीत्तरे । यथाकार तथाकारम् । अहम्
भोक्ष्ये तवानेन किम् । अन्तमीत्तरे किम् ? यथा कृत्वा अह भोक्ष्ये तथा कृत्वा
अह द्रक्ष्यामि । दृशविज्ञा साकल्ये । कन्यादर्शं वृणोति या या कन्या
पश्यति ता ता सर्वा वृणोतीत्यर्थः । विप्रवेद भोजयति य य विप्र वेत्ति विन्दति
वा त त भोजयतीत्यर्थः । साकल्ये किम् ? क्षिप्तिविप्र दृष्ट्वा भोजयति ।
यावती जीवविन्दात् । यावज्जीवमधीते यावज्जीवति तावदधीति इत्यर्थः । यावत्
वेद मुङ्क्ते यावन् विन्दति तावन् मुङ्क्ते इत्यर्थः । चर्मोदराभ्या पूरे । चर्मपूर
ददाति । उदरपूर मुङ्क्ते उदर पूरयित्वा मुङ्क्ते इत्यर्थः । वर्षप्रमाणे ऊकार-
लोपश्च वा । गोष्पदप्र गोष्पदपूर वृष्टी देव गोष्पद पूरयित्वा वर्षेति
वस्त्रार्थात् क्रीपे । वस्त्रार्थात् परात् अग्नन्तुयधातीश्चणम् स्यात् वर्षप्रमाणे ।
वस्त्रक्रीप चेलक्रीप वृष्टी देव वस्त्रम् आर्द्रं कृत्वा वृष्ट इत्यर्थः । निमूल
समूलाभ्या गताघ कष । निमूलकाघ समूलकाघ कषति समूल
कषतीत्यर्थः । यत्र गतार्थात् चणम् स्यात् तत्र तद्वातुरनुप्रयुज्यते । गता-
र्थेदिति किम् ? चेलक्रीप वृष्टी देव । समूलात् गतार्थहन्ते । समूल-
घात हन्ति समूल हन्तीत्यर्थः । शुष्कचूर्णरुच्चाद्वतार्थेपि । शुष्कपेष पिनष्टि
शुष्क पिनष्टीत्यर्थः । एव चूर्णपेषम् । रुचपेषम् । जीवाद्गतार्थेयह । जीवग्राह
गृह्णाति जीव गृह्णातीत्यर्थः । अकृताद्गतार्थं कञ् अकृतकार करोति अकृत
करोतीत्यर्थः । करणाद्गतार्थहन्ते । पादघात भूमि हन्ति पादेन भूमि हन्तीत्यर्थः ।
हस्तार्थकरणाद्गतार्थग्रहवर्त्तिवत् । हस्तग्राह गृह्णाति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः । हस्तवर्त्त
वर्त्तयति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थः । करवर्त्त वर्त्तते करेण वर्त्तते इत्यर्थः । आत्मा-
न्मयीवन्भुविक्त्वाचकात् करणाद्गतार्थपुषः । स्वपीष पुषाति स्वेन पुषातीत्यर्थः । एव

आत्मपीष आत्मीयपीषं ज्ञातिपीष वन्सुपीष धनपीषम् । स्नेहनात् करणाद्गतार्थं
 पिष । स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहन जलादि । उदकपीष पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।
 एव तैलपेघ छतपेघम् । आधाराद्गतार्थवन् । चक्रबन्ध बद्ध चक्रे बद्ध इत्यर्थः ।
 मुष्टिवन् बद्ध मुष्टौ बद्ध इत्यर्थः । सञ्जायाच्च । क्रौञ्चवन्धनं बद्ध । एव मयूरिका-
 बन्ध बद्ध इत्यादि । बन्धनविशेषाणामिय सञ्जा । कर्त्तुर्जीवपुरुषाद्गतार्थनशबद्ध-
 क्रमात् । जीवनाश् नष्टः जीवी नष्ट इत्यर्थः । पुरुषवाह बहति पुरुषी भूत्वा बहती-
 त्यर्थः । विद्युत्प्रणाशम् । अय निपात्यते । विद्युत्प्रणाशं नश्यति विद्युदिव नश्यती-
 त्यर्थः । ऊर्द्धाद्गतार्थयुषिपूरे । ऊर्द्धात् कर्त्तुं परार्थां गतार्थयुषिपूरिभ्यां चणम्
 स्यात् । ऊर्द्धशीष शुष्क । ऊर्द्धपूरं पूर्णः । तृतीयान्ताद्युपपदेन चणमन्तस्य समासी
 वा वक्तव्य । तृतीयान्तपदादुपदंशे । तृतीयान्तपदादुपदंशेषणम् स्यात् ।
 तृतीयान्तेन समासश्च वा । मूलकैनीपदंश भुङ्क्ते । हिंसार्थाच्चैककर्मकात् ।
 तृतीयान्तादिपदाज्जिसार्थधातीशानुप्रयोगेण सच्चैककर्मकात् चणम् स्यात् । तेन
 समासश्च वा । दण्डेनीपघात दण्डीपघातं गाशालयति । केशेषु केशैर्वा याच्च
 युध्यन्ते केश्याह युध्यन्ते । पार्श्वयोः पार्श्वीभ्या वा उपपीडं श्रुते । मुष्टिपीडं
 दधाने इति भट्टि । एवं पाण्डुपकर्षं भक्षयति पाणिना उपकृष्य जनी भक्षय-
 तीत्यर्थः । अपादानाद्वातीशणम् । त्वरायां समासश्च वा । शय्याया उत्थान शय्यो-
 त्याय धावति । द्वितीयान्ताद्वातीशणम् समासश्च वा । लोष्ट्रं ग्राहं लोष्ट्रग्राह
 युध्यन्ते । स्वाङ्गाच्चाध्रुवाद्वातीशणम् समासश्च वा । यस्मिन्नङ्गे किन्ने प्राणी न
 म्रियते तत् अध्रुवम् । अध्रुवौ विक्षेपं अध्रुविक्षेप वक्ति । अध्रुर्वादिति किम् ? शिर
 उत्क्षिप्य कथयति । परिपीड्यमानस्वाङ्गाद्वातीशणम् समासश्च वा । उरसि
 परिपेषम् उरपरिपेष युध्यन्ते कृत्स्नमुर पीडयित्वा युध्यन्ते इत्यर्थः । उरी
 विदार प्रतिचस्करि नखैरिति माघ । उपपदवीप्ताया धीशणम् स्यात् समासश्च ।
 शिलाया शिलायामुपविश्य शिलीपवेश लता लतामनुपात्य लतानुपातम् । नदीं
 नदीमवस्कलय नद्यवस्कन्दमिति । नाम आदिशयह. समासश्च वा । नामान्यादेश
 नामादेशं ददाति एव नामानिग्राह नामयह आह्वयति । तसन्तस्वाङ्गात्
 धीशणम् । ज्ञाची समासश्च वा । सुखतःकार सुखतःकृत्य सुखतःकृता आस्ते ।
 तसन्तत्वेनाव्ययत्वात् ज्ञाची यप् । तसन्तस्वाङ्गात् णीसश्च भुवशणम् ज्ञाची
 समासश्च वा । सुखतो भाव सुखतो भूय सुखतो भूत्वा आस्ते । एवं तूष्णीभावा तूष्णी-
 भूय तूष्णीभूत्वा । एवञ्च प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्यः, अर्थविशेषेषु प्रत्ययविशेषाञ्च

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि ।

बहुल ११, ब्रह्मणि ३१ ।

यत् इदं लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिक-
प्रयोगव्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयम् । क्वचित् विहितं न स्यात् । [१]
क्वचित् निषिद्धं स्यात् [२] । क्वचित् वा स्यात् । क्वचित् ततो-
ऽन्यत्रापि इत्यर्थः । यथा पूर्वभिः [१] ब्राह्मणाम् [२] इत्यादौ
वेदसिद्धेः ।

ब्रह्मशब्दोऽत्र मङ्गलार्थः ।

इति इष्णादि पादः ।

इति कृदन्ताध्यायः ।

समाप्तम् ।

कृताऽन्येऽपि साधुशब्दा व्युत्पाद्याः । यथा उष्णिक्कृते करोतीति कारुः । वातीति
वायुः । भातीति भवान् । विभेत्यस्मादिति मे कृते भीमभौषी निपात्यौ । एव
धातुमात्राद्वावे इ । यथा भवन् भवि, त्यजन त्यजि नर्त्तन नृति । अत्र किम् ?
जीदन नृदि, दर्शनं दृशिरित्यादि । धाती, स्वरूपकथने तिप् । यथा भवति
अति दीव्यति । एव स्वरूपकथने इर्नुवादेर्न च गुणः । भवि ग्रहि रन्जि ।
नुवादेस्ते नृवि युजि मुहि सिचि द्रुहि दृशिरित्यादि । अतएव नाम च धातुज-
माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तीकम् । यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं ग्रन्थयतः
प्रकृतेश्च हि दृष्टमिति प्राच्यः ।

कृतो ये यदेति—

ये कृतं यत्र येष्वर्थेषु विद्धितास्ते तत्र तेषु नूनं निश्चितं भवन्ति । प्रयोगतः
महाकविप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि स्युः । तत्र हेतुमाह । कृदो कभाव इति
वचनात् । उदाहरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । न केवलमहमेव ब्रवीमि प्राची-
ऽप्येवमाह इत्यत आह कृत्तद्धितसमासानामिति ॥११८३॥

बहुलमिति । बहुव प्रकारा सन्त्यस्येति बहुलं चूडादित्वात् च । अथवा
बहन् अर्थान् लाति गृह्णाति बहुलम् ॥११८४॥

मुग्धबोध पठन-प्रयोजनम् ।

गौर्वाणवाणौवदनं मुकुन्द-
सङ्कीर्तनञ्चेत्युभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
न्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥

ग्रन्थकृत् परिचयः ।

विद्वद्वनेश्वरच्छात्री भिषक्केशवनन्दनः ।
वीपदेवश्चकारेऽपि विप्रो वेदपदास्यदम् ॥

वीपदेव प्रशसा ।

द्यौर्वाचस्पतिनेव, पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
येनेकेन विदुष्यती वसुमती मुख्येन सङ्ग्रावताम् ।
सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिश्चातुर्यचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रीवीपदेवः कविः ॥

ग्रन्थात्कर्षं ख्यापयन्नाह गौर्वाणेत्यादि । गौर्वाणवाणौवदनं संस्कृतकथनं
मुकुन्दसङ्कीर्तनञ्च इत्युभयमेव लोके सुदुर्लभं भवति । तच्च उभयं न मुग्धबोधात्
मुग्धबोधभिन्नग्रन्थात् न लभ्यते अती ह्यती एतत् पठनीयम् । नानादेशीय-
शिष्यपरम्परया नामीत्कीर्तनद्यशोवर्द्धनार्थं गुरोः पितुरात्मनश्च नाम निर्दिशति ।
वीपदेव विद्वद्वनेश्वरेत्यादि । छ. शिव अ विष्णु उश्च अश्च वी वयोरुपसमीपे दीव्य-
तीति इदानीं तत् शिष्यसत्कीर्तिं वदयन् श्लोकद्वयमाह द्यौर्वाचस्पतिनेत्यादि ॥

दुर्गादासो व्यरचयदिमा मुग्धबोधस्य टीका,
नानाविद्वन्मतविलसितामाशुभोधा सुबोधाम् ।
आखीकान्तामपिशुनबुधा सूयमाना, स्वभावात्
दोषं त्यक्त्वा लवमपि गुणं भूरिवद्भावयन्तु ॥
इति श्रीगर्गादासविद्यावागीशविरचिताया
मुग्धबोधस्य टीकायां जटानाध्यायः ।

सम्पूर्णीऽयं ग्रन्थः ।

सूचीपत्राणि ।

सूत्रसूची ।

सूत्रम् ।	अङ्क ।	सूत्रम् ।	अङ्क ।
अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ऊ,	३	अभीभगीअघोभ्योऽवे लुप्	७०
अ अ नुवी	१९	अभ्यवादा	१०५७
अच्छोऽचक्षुषि	३९३	अमुद्राड्, अमुमुयङ्, अदद्राड्,	१०४४
अगेर्भां	६८४	अया यूँलुँवा	३७
अध्यत्ताच्चेप् पि	१००	अव्वणोऽनजस्तुड्, त्येऽसौ तु	१९५
अच आराक्षेज त्रिः	९	अवादगिर	९०४
अचोऽङ्गोपी वंश	२२४	अस् प्रजाया	३४२
अढात्	८७४, ८९७	अङ्गोऽङ्गोऽनीने	४३२
अतोऽङ्गव्यु	६९	आ अम्शसी	१४६
अत्तसोऽघो सौ घोऽघौ	१८५	आ क्ति मभवि	१०८
अदस सेरौ	२३४	आ गने चान्ती	८६४
अधिकेशार्थोपाधिभ्या	३१०	आडोऽन्धूसी	१०८१
अधे शक्तौ	८८७	आडो भीदगमे	८९२
अन	३८२	आतोऽनोऽदरिद्र	११६२
अनडुञ्चतुरीऽणाणौ धिष्णौ	१८१	आतोऽन्त श्रदगे	११५७
अनडुच्छेतवाह्वादि	१०२९	आत्माङ्गडा-दढाञ्चा हनयम	८७८
अनादू	१८०	आत् सुमान	११३
अनुस् सिद्धेरभुवः	५६३	आ दाजोऽस्वप्रसारे	८६३
अनोरढात्	९०१	आदिगेचीर्युञ्जो	२३
अन्ज सेरिन् पे	७६२	आदित	१०७२
अन्तोऽद व	६९७	आदिस्त	५२७
अन्याजादिष्टि	९२	आदीपो	२४४
अन्यारभ्यार्थारात् वह्निर्विनर्त्त-	३००	आट्टो त्रि	१०४१
अन्यैश्चाशङ्कामर्षे	९४३	आवीर्भसात् सेर्लोप	१४८
अप्यनी नित्य	२४५	आवत् स्वघंप्	५

आशिवि	१००६	ऋदिरणाबुर्लोड्यात्	३२८
इगुडुम्भैसनिम् किदगमन्तु वा	६५९	णङीऽत	३८
इङोऽरलेङ्	८	णङ् टाङ्यामि	२१९
इणस्तन लोप्य	६४४	एचो युत् ख	१७३
इतीऽस्य जाते	१९४	एचोऽशित्या	६०८
इत् कृते	४	एरी व्वे	२३६
इदमोऽयमिय पु स्त्रियो सौ	२०३	एवेऽनियोगे	२७
इन्वदिक	६८५	ओ नम शिवाय	१
ईप् चाम्बस्यात्	२५३	ओदौतीऽञ्चत् तक्रदय क्यङ्याः	४२३
ईषत् दु सो खञ्भावे डे	११६१	ओरी घौ	१४५
उच्चर सटात्	९०६	ओर्लोपोऽकद्रुपाख्डीरिये	४२०
उज् णपात्तचि व वा	४३	क + पौ (मून्)	२०
उतीऽयुङ् रज्वादिन् प्राणि-	२७७	कखपफयोर्मून्	६८
उद स स्थास्तम्भो.	२४७	कति यति तति यावत्तावदेतावत्	५०८
उदोऽनूर्द्धे	८७०	कत्कवौ चाम्युणे	४१२
उप यमो विवाहे	९०९	कत् क्त्विरथवदे	४०८
उपात् स्तुतौ	९७८	कथमा खौ च वा	९४१
उस्येचौम्यणराचि लोप	६१०	कदाक्ङ्ङिभ्या वा	९३६
उहस्युङ्	२४०	कभावेऽमी	११३५
ऊर्ध्वष्टौव' पदष्टौव धेत्वनङ् हौ-	३२४	कम ऋतो गुपूषूप पणपनी-	५९१
ऊक्यक्	४५	कम्पान्नार्थेडबुधयुधुदुस्तु जननयो	८६१
ऊच	३९०	कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्	२८१
ऊच्छी शुष्टा	७५२	कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी-	४२१
ऊण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश	३०	कव्यादनेकाचीऽस्यादङ्	१३६
ऊती डा तत्पुचे सगोत्रविद्ये चि	३२१	कास्क्रान् नृ पि वा	५६
ऊती डी डु	१४१	काचे	४०९
ऊट्टि शयक् डीपे	६२०	काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्त्विपादे	२५४
ऊट्टो ये	४३४	कामुकसङ्कार्यक्तेन	३०६
ऊती णः कित्-ठ्या	६२६	कामोक्तेऽकश्चिति	९५२

कात् क्षाययी' सम्पद्यक्रादौ-	४८८	कप कृपाऽकपादौ	६४८
कालभाङ्गे वा	२८०	कविषिष्यौ कवी शौ	७४८
कालभावाधार ड' ही	३०८	क वष सज गुह दुह शन्म मभ-	८८३
किकिलास्यथाया तौ	८४४	कषसशस्यशटपटपस्य सिन्धा वा	६०३
कियत्तटेकान्यात् दिवङ्गनामेक	५१०	कृगृजागु कि	११३१
कित ठौ द्वीप	५३३	कृगृजा प्रीजुड को—दुही	८८६
कित्तिजगुप' सन्नेम् मान शान	६३०	कगृज्याग्लाहान्वादेर्नि	११४८
किम क्यन्तात् चिञ्चनौ	५२६	कोऽक स्वी हे तु वा	४३७
किम चेपे	४०५	कोडादि पु वत यजातीय-	३५०
किमन्यदयत्तदोहिंश्च	५१५	कीरौषदर्थे	४११
किमेव्याद्याद्रव्ये चतरां चतमां	४६५	कोशुर्वा	८२५
किम्भि' खीत्यौ	८४२	कौटयासात तत्त	३५६
किम्बिर्लिंसाया	८३७	क्त क्तवत् भते ढभावे घे	१०५०
किर्होऽन्तर्गे.	११४५	क्तादत्ये	२६७
कौ खी गो घी टी ठी डी-	५२८	क्ति स्तप्रधे	११४७
कौ प म-वत् शृष्टशानौ	११००	क्तेनादे	३१२
कौत्तं कृत्	७७४	क्तेर्लुंक त्ये च	३१८
कौ स्मिनातीते	८३४	क्यन्तात्यौ टली	१४
कु शय	११५१	क्ताच् वा निषेधेऽल-खलुना	११६५
कुत्यात्मगोदराद् भु' खिः	१०१३	क्यल्यचौ चानात्यपत्यथग्नस्य	२५८
कुञ्जादिर्णयन्योऽस्त्रीब्बोऽपत्ये	४२७	क्योऽम्ब्याद् यध	८४३
कुटा शत्रौ जिणति	७५५	क्रम पेऽपि घं	५८५
कुत क कुह कुवेतोऽतोऽनेह	५२४	क्रम क्रम धमभास भ्रास तस	५८४
कुम्भादिरूपि	३४८	क्रम गम खन सन जनो विट्	१०३०
कुरुबलोपो ब्ये	७६५	क्रमो घौ वा	११७३
कुषि रन्त्र श्यन् पे वारे	८२८	क्रौजीडोऽजा चिसुर-	७८३
कुलादुदुलुङ्ग	१०२०	क्रुक्रु कौ भिय	११२७
क्यो अइणौ रे	६८८	क्रोऽपाङ्गर्षात्रवासेच्छे-	८६७
क्यो क-भावे	८६५	क्रोटीस्तुनस्तुन्नधौ घौ स्त्रियाच्च	१३८

कौवात् खमोऽवेर्नोऽत.	१६०	ख्यस्येत् सनि	६४०
कौवाद यौ	१६१	ख्या या-युस्-यामामीयसीयम्	५४६
कौवाडा	३८३	गण्ड मण्ड जि जनि नन्दिभ्योऽत	११२९
कौवे नो लुक्वा धौ	२४२	गत्यर्थमन्नदे चेष्टावच्चेऽनध्वाकाक-	२९८
कौवे ख	१६७	गत्यर्थाटशीस्यास वस जन-	१०९३
कृद्भवान्ये कद्विहृष्वेकश.	१३	गत्यर्थाद् गृ लुप सद चर जप	८२१
क्लितात् कृतोऽसात् स षोऽदान्ते-	१११	गद मद-यस चराचरोऽगे यः	९७९
क्षिप वस गृध घृष क्रु	११०९	गमीनिडो	८०६
क्षुद्रागोष्ठाभ्यौ वैरारौ	४२२	गमोऽमे स इम् माह्वान्तु वा	६२४
क्षुध वस प्रार्थार्थाद्यागाङ्गार्थ	१०६६	गर्ग यस्त विदादि भृग्वत्रि-	४२८
क्षुब्ध बाढ खान्त ध्वान्त फाण्ट-	१०७५	गन्निचीपक पादहारकौ ढे	९९१
क्षेत्रे शाकटशाकिनी	४९३	गवावादे खोऽन्ते गौखोऽनौयस	३३०
क्षेम प्रिय मद्रात कुर्वी	१०२२	गा व्या	६८२
क्षेर्षोऽदे भावदैत्याक्रोशे तु वा	१०५१	गीक खु खुभ सी सुवास्यान्त सुजा	५७२
क्षौ शुष्पची मकव	१०६३	गीडटीथ्योर्वा	७१२
क्षरप् सृजोन्नशगमस्त मथ	११२१	गी चेच्छार्थे	९५३
खनसनजना डा भसे ये तु वा	६५५	गुणादिमन् भावे	४७५
खनाट्टे रे ये	९६९	गुणादेष्टेयस्	४६६
खनी ड डरेकिकवका	११३९	गुणादोतोऽखरखी ड	२६४
खपि वा	७४	गुह दुह दिह लिहा टोमदन्त्य-	६५७
खशेजि	१०१५	गुह्नी गोरु	६५६
खार्थ्या वा	३६५	गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य	९८४
खित्यव्याज्ररुषी मन्स्त्री	१०१४	गेरध्वन	३९९
खे किति घं	६८३	गेरुह स्त्री येऽणौ	८७७
खे सत्वद्वौ, घोर्हसाट्ठेर्घ-	६३९	गेर्घोरनेधिन एङ ऋकौ.	२४
खेरावघी लोप्योऽनुशस्-	५६४	गेर्घ्वाख्योह्री ढे च	८७६
खेर्ष	८२२	गेक्यादतोऽपावादेरीप्	३६९
खेर्घोरियुवर्णे	५८५	गो णनट्थकौ	१००३
खेर्घो घी ज्णिति च	६७९	गो ढण मेधा दन्त काण्ड-	४४६

गोरताषे	३६३	घ्या सौ र वा दधौ	६९०
गीर्वा	३९	घ्राभीर्डी	८३४
ग्यचस वा	१०८९	घ्री वा	७८६
ग्यर्थाशंसयी	९३९	ङस्यैङी लोप	१२४
गङ्गनन्दिपषादेर्णिननान् वे	९९३	ङा क्तौ वा	२०१
गङ्गसप्तप्रच्छां जि	८०८	ङान् वा ठ्वा ग्यान्तु क्रतु	६८७
गङ्गसपाद्यो कडित् कितोर्जि	६६१	ङिता यम्	१५१
गङ्गेरिमीर्घोऽक्या	७७१	ङिदपिट	५३२
गोरल	८२४	ङिदिम् वीर्षो	७२१
ग्ला म्हा स्या चि पच परिसृज' सु' ११०८		ङेघ्योर्म	२१६
घञलनटोऽधि	११३४	चकलस् वारे	४८४
घटादि जनी जृष क्तस रजान-	७९८	चच' क्साञ् ख्याञ् ऽरे	७०६
घटी-खारौ-वाताद् विङ्गुस्त्रिला-	१०१९	चगैक्यव क्तौव	३२२
घनस्पृशे श्यो जि	१०५५	चजो कगौ विल्यसेमृक्त-	९७२
घसप्तद क्तर	१११४	चणम् वाभीक्ष्ये पूर्व काले	११८३
घस्यामूर्तडात्	८९०	चतु षट्-ङति कतिपयात् थट्	४५५
घस्रलद सन्ध्याल्घजि	६७३	चपोदिताकानितार्थ	७
घान्ङाको सलीपश्च वा-	८४८	चपोऽङे जब्	५८
घावस्रष्टवणी	१४३	चरट् भूतपूर्व	४८०
घौटौघीष्वम् धोरमा	५५०	चरफलोऽदु-	१०८७
घे चादिङे क्त	१०९२	चरफलोऽङीङे न खु-	८२९
घे प परानु-क्त—प्रत्यभ्यतिचिप-	८६०	चादिर्गिर्नि.	१६
घे श्प् रे	५४१	चाय कौ	८३३
घोऽजौ जे शब्दाशमयलिङ्गाद्यांङ-	२८४	चिक्लिद चक्रस चराचर चलाचल	९९४
घो जे रय.	११७८	चित्रेत्यदिना	९४७
घौ त्रि	१२८	चिदिकारे वा	७९७
घ्यणो-रावश्यके	९७०	चुर्ध्वो जिर्वा	७७३
व्या	७१७	चे' किर्वा सन्ध्या	७४६
घ्या दौ त स	७०३	चे जसि वा	८८

चैकाचु दषहो ऽ'	३२३	जपर्जापानीर्य	८१२
चुङ्, क्रुङ्, युङ्, खग्	२११	ज्ञानयबप्रलीमे वद'	८००
चत् सान्ये	४४०	ज्ञानार्चितचेपीपनयन-	८८८
चि क्त्वस्वभूततद्भावे	४८५	ज्ञार्चेच्छार्थ जीच्छीलादे सति	१०८५
छादेस्त्रमन्-क्षीस् घे ख'	१०३४	ज्ञीऽज्ञाने घे	३०३
छाशोर्वा	१०८४	ज्योतिर्जनपद रात्रि नाभि वन्मु-	४१३
छिद भिद-विद कुरः	१११६	ज्योतिर्वज्येयस्त्राः	४७२
छी ऽच'	६३	ज्वल हल हल ग्ला स्त्रा वन रम-	७८८
छ्वीः श्टावणौ जस्क्षौ	८१४	भपभसौ खस्भवीश्पजवावन्ते च	६४
जग्घोऽदो यपि च	१०८१	भप्नदीपौर्णमास्यायहायणीगिरेर्वा	३८४
जन-खलादि गी रथ-वातात्	४४८	भभखयहर्चकृणा ज्व चप्	५५८
जनवध सेमनो ऽकमवमाचमी	७४४	भभान्तस्यादिजवा भभा फे धीस्तु	१७७
जयन्त्यो ख्योर्ध्य	८१६	भसखात् भसौम र्त्रेभि से लोप	५६२
जरस् जराचि तु	११५	जपे जम् नी	५१
जरातोऽम् वा	१६६	जपोऽक् समीर्ण ऋक च	६
जराया जरस् च	३७८	जम जप जभ दङ् दन्श् भन्ज-	८२७
जस्शसौ' शि	१६२	जमुडो भस्यणौ चातिकि	१०३८
जज्ञेधिशाधि ह्यन्ति-	६७७	जमे जम् वा	५८
जागृ यङन्त-यजजपवददन्श्-	१११७	जि कल्यादि	८५८
जाग्रोऽणव्वीण्डिति कमुकाने-	६८८	जि. प्रेरणे	७७७
जातमङ्गदृष्टादुच्चा	३५७	जिज् जगन्त-पिव घे नृहद वस	८१८
जातिरतो ऽस्त्री युङ्-सत्काण्ड	२६३	जि भाज भू सह रुच चर वध	११०६
जातु यद्-यदा यदभि खी	८४५	जि शि सु दु कमी ऽङ् घे व्या	६१३
जात्वपिभ्या सदा चेपे	८४०	जिल्ली खे स घ. षण्यस्वित्	८१८
जि वान्य किमि	६६६	जौमश्च डिन्नैकाच	४६७
जिघोऽन्त्य	१०३६	जौषि अयि ययि वेत्ति वन्दासो-	११५८
जिनं वा	८३८	जेढेऽजौ घे	८८८
जृत्रयो न जि	११७४	जेर्लोपोऽनाखिण्णाय्यान्ते	६४१
जोर्गि, सन्वयोः	६००	ज्णित्यन्तेजुडतो,	५७७

अग्र्यङ्गः स्त्रीऽनग्लोपि शास्त्रुदित् ६३८	द्वीद्विर्घञ्चान्	७७
टादसशास्त्रियान्तु ना	१२३	णवस्वसादनी गङ्गीप वा तु हे २६१
टाभिस् डे डसि डसीसा	१०६	ण्यन्ये वा ५७८
टी टीट्टी धी टिच' सेमस्तु-	५५७	णवातो डी ६०९
टेरासी	१९७	णमितीऽन्यार्चाऽन्तेत्यस्यादौ १७
टे लोपी डिति विशते स्तेस्वडौ	१२६	णिते त्रिराद्यच्च सुभग सुपञ्चालादौ ४१६
टैसीदमोऽनको ऽन	२०५	णुरस्यद्या ६९८
व्या सि	५५१	णूर्घङ्गशाकडिति ५४२
ट्रितीऽयुर्भावे	११४२	णूर्डिञ्च्यौ १४२
ठी प म-वत् कमुकानौ	१०९६	णूर्धर्जसङित्सु १२२
व्या गा अग्रङ् सनोस्तु वा	७१३	णूर्धौ वा १७०
व्या न वे प्रच्छा	६६२	णूर्नानिभि ८०४
व्या वा	६७४, ७०७	णूर्वन्निध्या ७१८
डतिसङ्ग्राणी जस्ससीलुक्	१३१	त त ज खादीयो डीवी १३८
डस्डो धी वा	१८६	तदी दानी वा ५१६
डाज् लोहितदि पञ्च	८५०	तदर्थोमे वा ९०३
ड्वितस्तज्जे विमक्	११४३	तनभ्य शप् रे घे ६८८
ढघे कात् णीककण्णीनेया-	४२९	तन्वादेर्वा २७९
ढघे कल्यव्यक्तवतुखलर्थ-	३०५	तषोढात् यक् च रे ८८२
ढडीपमानादाचारे क्	८४७	तप्तान्ववाद्गुहस ३९७
ढभात् तथी धोऽध.	५७५	तप्तद् षद्यादे ४५२
ढ भावे म	९२०	तरतमौ द्विवह्णनामेकीत्कर्षे ४६२
ढवद् ठघोऽडे	९२७	त लोप्योऽतष्टिस्त्रितौ द्वेस्त्रन्तो वा ५०२
ढाङ्ङे	११४६	तव्यानीय या ढ भावे ९६७
ढात् भज वह् सही विष्	१०२८	तस् तौ ५११
ढात् षण्	१००९	तादर्थ्यं चतुम् ११६४
ढेनार्थात्	३११	तार्थे मानात् काण्डाच्चक्षेत्रे ३७१
ढेनाशिषि वा	२९६	तिर्य्यगमुमुयगदमुयगदवा तिरश्चा २२५
व्याशिषि	९६०	तौ प म वत् खट्-खमानौ ११०५

तौथ सम्ब वीज सङ्ग्रादिगुणात्-	५०३	व्यादयोऽर्थार्थैकत्वे स्त्रीसु सर्वाः	३१५
तौथो जिति	८०	त्वतौ भावे	४३८
तुल्येच्छारा तारा धारा कारा-	११५५	यफानुङ्	११७०
तुल्योस्तावङ् वाशिषि	८५६	दक्षिणीचरादाहौ	५२०
तृणकौ घे	८८०	दन्तभावव्यसट् माने	५०६
तृन्पा न लुक् वा श्र यौ	७५४	दद्वज्जुह् बाक् प्राट् श्री सू दू	१०३५
तृन् लोप्य	४६८	दद दोऽधः	१०८८
तृत्तर्यानां वा	३०४	दध्यस्थिसक्यच्छोऽनङ्	१७२
तृष षष कृष वन्च लुन्चृतो वा	११६८	दन्शो न-लोपी वा	८३८
तृष्ट इण् पिङ्गस्ते	७६०	दभी यौ	८१३
तृ फल भज वप अथ यष दभाद्य	५७८	दरिद्र आलोपीऽसनकानेऽरे-	७०२
तृ भृ ष्ट ङ जि धृ सप यम दम-	१०२४	दरिद्रा काश कास जायुषोवाम्ब्या	६०७
ते ल्या, शक्याह्यप्रेष्यानुज्ञा-	८८८	दरिद्रो डिङ्मोऽणौ हाग्भ्योस्तु वा	७००
तौऽन्यादिर्मोऽनेकतरात्	१६५	दशादेशो युते शतादौ	५०८
त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादेस्त्व-	५२५	दादेशः	१७६
त्यदा टेर क्तौ	१३३	दा धा दा	५३४
त्यदा तदो स सौ	२१४	दान सा चेच्चयै	८०८
त्यदादि भवत् समानान्योपमानात्	१०४७	दानवत् समि	८३
त्यादि-व्यासभीसृक्तिस्त्रिस्ते-	२०८	दाने शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छत्र-	१०७८
त्यादेश रूप	४६४	दान्ते मोऽसन्नाजो हसे तु	५३
त्यादेशीने कल्पदेश्यदेशीया	४७७	दा मा गै हाक पिव सो स्त्री-	६१२
त्ये	६०	दारुण्यङ्गुलिः	३३५
त्यो वमात्रो लोप्य.	४८६	दाश्वान् साह्वान् मीढ्रान्	१०८८
ववत् थाच् प्रकारे	५२३	दिक्शब्दात् दिग्देशकाले स्तात्-	५१८
वासुसिस्मन् कनिप् वनिप्	१०३२	दिव भौङ् सौ	२३८
विश प्री वी वी ची पी धी म्र	७८	दिव-सु तद-रुष क्र्यादे र्यन्व-	७३८
वीमयोर्वा	३७५	दिवो घ वा	२८७
वीसे तृतो त्रि	२८	दिव्यच्छोऽजिगीवाजास्यशे-	१०५४
वेरयङ् नामि	१३२	दिस्वीरम् वा	६८६

दीडिष्ठया यन् यव्णौ डा सनि	७४३	डे पिव पीप्यो ज्ञाडि	७८३
दीधीवेय्यो ने गु	७१४	डे पूर्व खि	५३८
दुग्धी घञ	१०६०	डे शर्तुर्गु शौ	२४३
दुनीभृज्वाद्यास्तु सन्धी णी वा	१०००	डे देंडो दिगिष्ठया	६४८
दुपेरीदू	७८६	डे ध वेधा, वेध वेधा, षोढैकाध्य वा४५०	
दृ भ लुपस्तिन् शास्त्रदुड् वजी-	८८१	डे वसूतपुवन्दारस्वज्ञाजभस्त्रा-	२५५
दृश शास युध धृष सधी वा	११६३	द्वान्तर्गे षोऽपोऽनात्	३८६
दृथीर्णु	६१८	द्वी दी धी दे धे द्वौ	७३५
देये वाच	५००	धनीदकाशन वषाश्चनियं हपानान्ना	८४६
देवादेर्हीक्षीस्त्राच्	५१२	धर्मादन्	३४४
देशात् ब्रह्मण कुमहङ्गात्तु वा	३६०	धाजो हि	१०८६
देशध्वकालभाव वाटै	२८२	धात् क्रीतात्	२६६
दैक्य सोऽनवे	३१७	धिक्षन्मथानिकषाहान्तरान्तरे-	२८६
दीमीऽदसश्च तौ	२०४	धिटौ स्ये	१५०
दी-धी मा स्था डिख्यणौ	१०८३	धुरीऽनचस्या	३८८
द्या डितानम्	१५६	धुर्विष्ठग्रडि	५५८
द्युत् खाप्यो, खिर्जि,	६४७	धेट-दृश पा-घा-अ शः	८८८
द्युत कः	३३२	धेड्डनौ वीशनस	२३३
द्वार स्वर ख, खलि खादु चदु-	४१८	धेशाच्छासात्र से पे लुन्वा	६१४
द्वितीय तृतीय वृथ्य तुरीया.	४५७	धे सन्धीपो वा	५५६
द्विचेमूर्द्ध्वा.	३३६	धी केलिमी ढधि	८८८
द्विर्वाञ्जलिर	३७३	धी — तिप् तस् अन्ति सिप् थस् घ-५२८	
द्विर्वायट्	४६१	धी द धीऽन्तलीपे तधि	७३७
द्वित्रयाधिका त्रययोऽष्टा-	३५१	धीरान्नीपोऽचधी	१२०
द्विरुक्ताजच्चाटौ दि	१७४	धीरियुवधि	१३५
द्विशादुड् लोपिन	१११८	धीर्मनं फम्वि	२०२
द्विषविदातोऽनुस् वा	६७३	धीव्यगल्यदनार्थात् उ च	१०८४
द्वीचीपीणा क्तौ द्वौ व्वौ स्ते से या नौ	२२०	ध्वर्थासम्भवे धी	८६३
द्वीटीसीदेतयोरेनीऽनूक्तौ	२०८	न कित्कान्दस्यन्द.	११६७

न गौण्याख्याचत्रीक्षानि	८७	नाभेर्नाभि	३३८
नश्रपलितप्रियान्धस्थूल	१०२६	नाम्नान्ये तिक् च	१००७
नजोऽनी वाज्भक्षी	३२५	नाम्नान्यर्थेऽचो घं	४४७
नजोऽन्याक्रोशे स्त्री	११६०	नारी सखी यवान्नी यवनानी-	२७४
नजोऽहवे	४०६	नार्चाया स्तते सख्यादेर	४०४
नज्दु सी सकथी वा	३४१	नावश्यकं त्यज यज प्रवचाच्च व्यणि	८७३
नक्वहोर्मानवक-चरणे	३८१	नाविशेष्याव्याद्यासन्त्रात्	२२२
नज्मुदिव्युपाच्चतुरोऽ	३४५	नावोऽर्द्धात् गे च	३६४
न ण टनडङकन् श शस् स शसि वा५७		नाव्येष्टा	६६५
नखी न लोप्य'	७६१	नास्त्रीयुव'	८७
नखी न्नेऽणौ	७५८	नाङ्गो रक्तौ	७५
न तप रुध सदपचदुह	८३०	निजा खेरे ण	७३३
न द तसौ त्वत्यर्थे च	४३१	निर्हारेऽधिकेन क्रियान्तः	३१३
न हुगोऽचि	७३४	निर्वाचे भावादिस'	४८८
नन् पु स्त्रियो	४२६	निर्वाण भित्तिर्ण विच फुल्लोतफुल्ल	१०६५
न मन् सङ्गा स्वसजादे'	२७६	नि वि परि स्वन्ज स्तु सुमादे. स.	६३३
नमस्तपोवरिव कण्डूदिभ्य' क्य -	८५४	निसव्युपह.	८८४
न स्तोप क्यङ्	८४४	निस शतो ड.	४०२
न वश'	८३२	निङ्गवे च	८८६
नवश पसे जितीऽन्यङिङ्गा घे	५३१	नीन् वन्च सन्स ध्वन्स भन्श	८२६
न वे ज्या व्यो जिः	११८१	नुण् जभा ऽचि	६३५
नश नेश वा ङे	७४२	नुण्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा	१६३
नश्-जोऽनिम	११७१	नुष्णिकोऽच्यनामि	१६८
नसब्महन्नो ऽधो घौ ऽधौ घौ	१६४	नुण् रधो मुचा नश्मसुजो रभलभो	७४१
नहो धङ् भौ	२३७	नुमाम स्वद्याप्सङ्गार्ण.	११०
नाजन्तादेरादि द्विं.	७१८	नुवां नामि घं:	१४४
नाङ्गो भलोऽनाङ् नि मुश्च	४०	नूपोऽस्यस्त्रीलोपी विम वा	६२२
नाङो शुनौ सन कर मुष्टि-	१०१८	नृत् कृत् चृत् कृत् लटो ऽरसी-	७३८
नाप् सत्यार्थवेदैकान्त	८५७	नृत्स्वनरन्ज, प्रक.	१००२

नेष् तपीऽनुतापे	६२३	पथ्यपपुर मे	३८५
नेदित्पूजाधाञ्ची	५६८	पदस्तनीष् घे प्याय ताय दीप	६४३
नेमऽसुस्रुह छ इ ष्च सु दृ शु खी-	५८४	पङ्कती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेतेनी	२७५
नेमुगुहगह	८०७	परस्य	१८
नेस्रतस्थपीऽवृस्तु	६१६	परिक्रियो घे वा	२६७
नेनेकाजाद्युदृती ऽश्वि श्रि डी-	५८७	पथ्यन्ववाड क्रोड	८६५
नेम् डीडीदिङ्मोऽपत्यनेकाज्	१०७१	पशाम् वा भी-क्रो-भृ-हो छया	७२८
नेम् मनियर्द	१०७६	पशुभ्य स्थानद्विषट्के गोष्ठ-	४६०
नेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच्-	५०१	पाच्छीणादि स्वाङ्केतो ऽक्तेर्वा	२६५
नेकाजादिन् वा	४४४	पाण्डूदृक्कटात् भूमे	४००
नीऽचीऽन्तरदुर्गे प्राग्वक्षोऽख्याभा	६६८	पाति स्फायोर्लन्-वडौ औ	७८७
नी नामि घं	१६६	पात् पत् पी	२२३
नीप्ताककीङ् पूरण्याख्यायुस्रक्त-	३२८	पाद दन्त यूष निशा पृवना-	११६
नीप्युडो ण्वार्त्तुतः	७६४	पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्डपाय्य-	६७५
नीऽप्रशामश्चते	५५	पाश कुन्मायाम्	४७६
नी लुप्फोऽवौ	११८	पिङ्गस्येम् ब्रुवी यङ्लुग्लु-	७२२
नीऽसह्य्रादे मर्द	४५१	पीलुतिलीमाकर्णादि कुण्ठैल	४६२
न्यादि अत्रानाढगत्यर्था-	६३२	पुवत् स्त्रुक्तपुस्त स्त्रिया ब्यमा-	३२७
न्यापदोभ्यो ङिराम्	१३७	पुवत् स्त्रे	३२०
न्वीर्लोपीतौ तेऽच्	३३७	पु वदार्थोक्तपु स्त टायचि	१७१
पञ्च तिप् पञ्च ण्व्वाङ्ग्य	७२३	पु स सन् ख्यम्परेऽख्ये	५४
पञ्च र शिञ्च	५३०	पु सि तु शम् न	१०५
पण्यावद्य वर्थाचार्य्य वञ्च जय्य	६८०	पु सोऽसुड् घी	२३१
पति गृह्णि स्पृह्णि शौड् आलु	१११२	पुरुषाद्वा	३७२
पवग्रामपालकान्तात्	२७०	पुर्घी वा	७३०
पल्युरसे	१३०	पु शक सह तक् चत यत शसी-	६७६
पथिपुरुषे वा	४१०	पू क्लिश वम जप व्याश्रस सथीर्वा	१०६७
पथिमथ्युमुच्चा थितोर्नमौ घौ	१६६	पूक्लिशुदित इम्	११७२
पथी वा	४०७	पूजाभिभवे च लापे	६१४

पूजी नाशे	१०५८	प्राग्वत्री षोऽन्तरदुर्गेर्णादि हन-	५४८
पूरणी प्रिया मनीषा सुभगा-	३२८	प्रादुर्गीक स षोऽच्ये	६८३
पूर्वकाले	११६६	प्रियवशाद् भयर्त्तिमेघात् सर्व-	१०२१
पूर्वादे स्मात्स्मिनी वा	११४	प्रीधूजी नन् वा	७८८
पूवाद्यल्य प्रथम चरम तयायाङ्-	८८	मु द्धु स्तु सृ ल्लोऽक	१००५
पूर्वाधरावरा पुराधावा स्तादसी	५२२	प्रीपादारम्भे	८८४
पूर्वान्यान्यतरैतरापराधरोत्तरी	५१७	प्रीव्या सम्भावने	८४८
पूर्वोत्तरमृगाज्ञानते. सकथुः	३५८	प्रादे स्त्री ने ब्रादेस्तु वा	७६८
पूर्वोऽन्यादुङ्	८१	वहु गण पूग सद्वातीस्तिथट्-	४५६
पू शी धृष मिद चिद स्विद जमार्थ	१०६८	बहुल ब्रह्मणि	११८४
पूष्णी डि डिर्वा	१८०	बह्वल्यार्थात् काञ्चश्च वा	४८२
पृथु मृदु क्लृप्त भृश दृढ परिहृदस्यर्द्र	४७३	बाह्याद्यतोऽवग्रावादिर्गर्गादि-	४१५
पृष्ठादे डि. खेरे	७२८	ब्रह्म रुद्र भव सव सृष्टेन्द्र वरुणा-	२७१
प्याय पी यङ्क्यी	६४५	ब्रह्म हस्ति राज पण्यात् वर्चस.	३८४
प्यायीऽगे प्यस्वाङ्गे तु वा	१०८०	व्वङ्गेऽमीयु	४१
प्रकारे जालीय	४८७	व्वे स्ये.	१०८
प्रतारि वञ्चि गङ्ग	८१३	भगवदघवङ्गवता भगोऽघी भी वा धी२२६	
प्रतिज्ञा-निर्णय प्रकाशे सप्रव्यवाञ्च-	८६८	भन्जगिलभी वेखमी नलाप	८२६
प्रते.	१०५६	भवद्भूतभव्ये विश्वा. क्वाद्याः	८३३
प्रत्यन्ववात् सामलोम्	३८२	भव्ये वा फलहेली.	८५१
प्रत्युपोपात् क. सुम् हिसाच्छेदे	७१३	भात्रेतु.	३४६
प्रत्युरसानुगवे	३८८	भाववे त्वाशितात् भुव.	१०२३
प्रपरापसन्धवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्परि-	१०	भावादित्ते वा	१०७३
प्रशस्य. अ'	४७१	भावादित्ते वीदुङ्गी ऽव्वत'	१०६८
प्रश्नाख्याने णि	११५८	भावे माद्य	८२५
प्रस्थी स वा, जिश्च	१०६४	भिज्-जल्प-कुट्ट-लुण्ट-वज्ज' षाक	११११
प्रस्थोढीब्यूहा.	३२	भिन्नान्यैकाग्र्यादिसङ्ख्याव्यादौना-	३१८
प्राग्वक्कार्यादचि द्विः	५३७	भिस् भिसीऽदसश्च	२०७
प्राग्वत् नो षोऽतीऽङ्गस्य	३५५	भौ भौष् वा	७८५

भौषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि-	११५६	मन्वजान्वर्माच्चिस्वेनोऽनी-	४२४
भुज वच निप्रयुजो ऽन्नाशब्दशक्वे	८७४	मयट् तद्रूपे	४८६
भुजोऽशने	८१०	मरुतैकाय ज्ञातीयघासकर-	३२६
भुव प्राप्नौ वा म	५४४	मा टी वा	८५८
भुवी चे खिणु-खुकौ	१०२७	मानुलोपाध्यायकवियाचार्य-	२७२
भुवीऽङ् व्या ढ-भावे तु वा	५६०	मात् स्वर्षावुज	२७५
भुवो वन् टीव्यचि	५५३	मानाङ्गीप्सात्रा द्वे	२८१
भूयोभूमभूयिष्ठा	४७६	मान्तोऽदनत	५५५
भूयोऽभजादे	५८१	मान्तो रम् विदस्तु वा	७११
भूररे	६८२	माहोत् क्रमो नेम् दृषा	८८२
भू स्था पिव देनो लुक् पे	५५२	मास्तेन घौव्यौ	८५८
भू हन कप् भावे न तश्च	८८७	मिव्या कारे रभ्यासं	८१५
भृशादे अर्थे वा त-स लोपश्च	८४८	मिद भास भन्जो घुर	१११५
भौ लिधो हंसभसीरन्ते च	८४	मि मी मा दा रभ लभ शक पत-	८११
भ्यपोदङ्	२४१	मिम्यो यं व्षौ डा ऽखललि	७४५
भसृज यि स्तृ यूथुं भर दरिद्रा-	८१०	मुख्याधीरस	३६८
भसृजोऽरे णौ भर्ज वा	७५१	मुञ्जकुलास्यपुष्पात् घेट्	१०१७
भाज भास भास भाष दीप जीव	७७८	मुर्चाऽटे द्वे मौच वा सनि	८१५
भसक्रन्वाम	५८३	मुण् लभोऽनेकदु सोर्गे खल	११३७
भादिर्धुं	११	मुहा घड वा भौ	१७८
भाद्यादिण स्त्री ऽथ्यैष्वकडिवा	५६८	मुहुर्भृशार्थे द्वि त स्व ध्व	८५७
मघीनस्तुङ् वा क्तिप्यो	१८१	मूव मूव सूचाटशर्च्यूर्ध्वं हसाद्ये-	८२०
मतुरस्त्यर्थे	४४१	मृडटीव्यो म	७५७
मनश्चक्षुसेतोऽरुहजोरहोऽन्त-	४८८	मृजोऽकडिति त्रि वां त्वच्यणौ	६८४
मनीषा	३४	मृषोय नित्य	८८७
मनी डाप्	२५१	मैत्राध्वसङ्गाराधि	८७२
मन्त्रेणीपात्	८७१	मीङ् म भपात् वतु.	४४२
मन्दाव्याच्च तु मेघाया	३४३	मीर्नुर्भस्वदान्ते	५०
मन्यात् स्वार्ये	१०१६	मीपो वानिम	११७७

यडन्त चल् पत सह वहः किः	१११८	युष्मदस्मदलन्मदा युष्माकास्माक	४३६
यडङ्यक् चर्त्री	४८७	युवाल्मी कन् वा	४७४
यडलुक्क्वलीपेऽरे न शूत्री	८४१	यूतोऽम्शसो र्वावदीधीः	१३४
यडो लुग्वापो लुक् प द्वि-	८३६	यूत् स्वेव दी	८६
यङ्ग-यन्नाभ्या चैपचित्रे च	८४६	यौराप	१४८
यतोऽपायभीजुगुष्मापराजय-	२८८	व्यालभी मुण्	८७७
यन् जिण्त्क्रदिष्ट्यात	८२४	यू यंम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्गव्यङ्-	४१७
यन्थीशमादिमिदो लीपर्घण	७४०	यूलीपो ह्रस्वये	६४२
यम सूचने वा तूवाह	८८०	रङी वि सुपि	१८७
यम मन तन गमोऽन्तलीप' कौ	१०४२	र तनो यंगिणौ	८२१
यमरमनमात पे रीरिम् सन्	५८८	रन्जी ऽपषकानासघ्णिनौ न लीपो	६६०
यथीलीपोऽयुक्तौ पौ	२५८	रपिङ्गस्युतोऽङ्गे त्रिं	६८०
यलायवायावीऽचीचः	३५	राक्वीलीप	१०४०
यलीऽचेक् जि.	५३५	रातेर्मन् वा कृति	८८५
य व' किति	६६४	रिचीऽवे	७२
यवाचि	७१	रीटलत	८३०
यस्मै दित्सासुयाक्तोघेर्षारुचि-	२८४	रीनी रिन् रनौ वा	८४०
याच्चार्य दुह चि प्रच्छ-	२८५	रुदायसिसि दिम्थीरीम्	५६१
यायातोऽत	४४५	रुङ्गो ऽवी ह्रस्वस्मिन्	६८५
यायाय भास कस स्थेश पिश-	११२०	रुह पङ् वा	७८८
यावत्पुराभ्या भव्ये	८३५	रूपकल्पे चैवप् स्व वा त्रित्तु पुं-	४६३
यासोऽस्य	११०२	रूप नाम गीव स्थान वर्ण वयी	४१४
यि सन् वेथीं द्वि	८०२	रै रास् मि	१४७
यिनीऽच्ययौ	६८१	रोऽच	७३
युजिर उद्ग्यचोऽयज्ञपात्रे	८१२	रोमन्याच्चर्वणे	८५३
युजिरोऽसि नुण् घौ	११०	घोऽज्भनिङ्गमा	८०५
युङ्गा ङे डौ.	१२५	घोऽज्थरे	५८०
युङ्गा मौ यू	१२१	घो दा ते गीच.	१०८०
युष्मदस्मदी स्वाहौ युवावौ यूयवयौ	२१५	घोऽनित'	८२३

विंजादि दयायासत्यानेकाची-	५८२	तृ धू खन सू चर पू सह वक्त	११३३
र्यनचत्तयीकी धीर्घीऽकुरकुरी-	२२८	वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्यो डी-	६१८
लाख्यो र्खन्नने स्नेहद्वे वा	७९१	वचीऽरे	७२५
लिधोर्यथेष्ट द्वि, कण्डूद्यजाद्योस्तु	८५९	वक्त्यस्य श्वि पता वीच स्थ श्व पता डे	६५२
लिधोर्वा	२५	वनतनाथनिमा जम्लीपी-	६७६
लिप्ताया वा	८७३	वर्तुं डी धु	७८०
लिसप्रसिद्धौ	९३८	वर्तौऽकिञ्जम्ने दृशसृजोस्तु नित्य	६०४
लियुप्तदक्षदि त्यादि विशः	९६४	वसोऽरस्येसनौदित	५५४
लोकीऽर्घात् स यस्ति	४३९	वसोर्घमेकाजिनात इम्	१०९७
लुकि न तव	९३	वसो वं मेमप्युर्मंतुप्यो	२२९
लुक् परात्	३७६	वाचकशार्धतच शुर्वदे	६०१
लुगङ्ग्रीऽप	६७०	वाऽगे	८९५
लुङ् सटवदविना	४६८	वाग्मि वाचाट वाचाला	४४८
लुपि न सम्प्राद्यविधी	१५	वाचापीऽनुतापु स्कास्य	२५६
ले कास्यक् स्वेच्छायां	८४२	वाच्छन्नाज्जाते	२६९
ले० कृत्याख्याने जि	८५५	वाच्यघौ	१४०
ले.—सि औ जस् अम् औ जस्-	७८	वाटान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र-	४७०
देवदः क्वप्यौ	९८५	वाटेऽप्युताभ्या खी	९४८
लेवहुं प्राक्	४७८	वातीऽवाप्यो	२४८
ले लसो	४९	वात् त्तैर्मोऽतो ऽप्या	३७४
लीपोऽचघौ	१९८	वा त्वरयपे ऽरयम्	५२
लीपो जे	१०७०	वाधराचात्ताः	५२१
लीपोऽतोऽदेची	५४३	वानाप	३७०
लीपोऽख्यसो डिं द्रसीरध्या	६९१	वानेकाक्षार्थे	९६२
लीपोऽस्योमाडी	२६	वाप	११७९
लीप्योऽन्तो यी	७१५	वाम लक्षण शफ सङ्ग सहित-	२७८
लीप्तीऽन्तर्वहिर्या	३४०	वामि	९८
ल्यभावात्तास्त्राणकसठे घे वा	३०७	वा मेत्यो मिंत्यौ	११८०
ल्यर्थसम्बुद्धात्तार्थे प्री	२८०	वाय्याङ्	२३९

वारादर्थे	३०१	वेङ् गणकथ खे र्जाडि	७७६
वा रुषाम ह्रप त्वर सघुषाम्वन	१०७७	वेजी वय् वा	६६३
वारी	५६२	वेणज्दृष्ट	८२८
वाव गीर्दान्ते	३६	वेत्ते कीप ठीप वा	६८६
वा श्म यम फण गिस्सदा	८००	वेत्ते. शतु कसुर्वा	११०३
वाष्टनी जसुशो डौ	२००	वेव्याप्या कौ	१०३७
वाथीषफिनधूनादुहान्ती	८५२	वेमूदित् खर चाय स्काय प्याय-	५७३
वाङ्गो वौ पौ श्रेतात्तु वा	१७८	वेम् सह लुभ भ स्तु शुच वस लश-	६०६
विश्रव्यादेर्वा	४५४	वैक्कीनसैकाङ्गे कान्नी सहग्रायां	३५२
विकारसङ्गभावेद हितस्त्रार्थादौ	४३३	वैनोऽपी	५१८
विच्छास्तुतिपथो वायः	६३७	वेपैथौ	३३
विज्जे णुं नेमि	७५८	वी जन् धूतौ	७८२
विड्वनीर्डा	१०३१	वीर्णो पिड्वे खुः	७१६
वित्ते चुच्चु चणौ	४८८	वीष्ठोलीः से	२८
विधि निमन्त्रणामन्त्रणाव्यवण-	८५४	व्य पूर्व	३६६
विन्दिच्छू	११२४	व्यचो जि रज्जिदसि	७५६
विपरा जि परिव्यव-न्तौ नि विशा	८६२	व्यजोऽरे वा लनवस्य घज्ज्कापि	५८६
विमति व्यक्तसङ्गीक्यो.	८०२	व्यटेर्लोपोऽनाराच्छश्चतोऽस्योऽयौ	४३०
विश्वराजोऽदा	२१२	व्यतीहारे मतिहिंसाशब्दार्थं हसान्	८१६
विस्वभा निर्व वि-सु-निर्दु स्तप.-	६२५	व्यतीहारे चि पूर्वो घोऽनच्या वा	३४८
वीरुहो घङ् कौ	१०४६	व्यतीहारे णन् स्त्री	११४१
वृच्च्यत्साहतावने क्राम परोपक्रम	८६१	व्यथ गह्ज ज्या वय व्यध वश व्यच-	६५१
वृद्धो नेम् पे स्वसनी वां लमे	६४८	व्यस्य ग्यनुकार डाच् चि कणोऽल	५४८
वृषाकप्यायिसनु पूतक्रतु कुसिव	२७३	व्याच्छस्य गत्यर्थवदे स.	५७१
वृती वेमोर्षोऽठीढीपसे.	६२७	व्यादनञ. कौ यप् से	११७६
वृद्धयिज्जोर्णो कितो नेम्	१०५३	व्याप्तौ भावे णिन्.	११४०
वे पड्दि	८८३	व्याप्नुक् क्ते.	२४६
वे सोऽशसन्ते क्ते	६५	व्यासादेर्ङ्क्णौ	४१८
वेक् स्वथार्थोऽसे	४४	व्युज्जीवो हसादेः सेम. क्ताच्च किदा	८१८

व्युत्पन्नः	८८१	शामुलिदद्युत्पुषादे डंष्ट्रीपे जू	५६५
व्येस्वपस्यमी जि	८३१	शि लोवे	८२
ब्रजवदरलजनिनीऽजिस्त्रिगायु त्रिः-५७४		शीङी ड्येऽणौ	८३५
ब्रथः कड् च	१०६१	शीङी रे ण	७१०
त्रिदन्तोऽङ् नुण् घौ	१८२	शी ब्रज यज विद स्वास मन चर-	११५०
श क भ्या य-यु-त-तु ति-व-भाः	४४५	शृङ्खोक्ष्मोऽपकर्षे रष्टरौ	४८१
श शब्दे	२	शुनीऽत्यप्राख्यु पमानात्	३५८
शंख्यादः	११५३	शृ पृ द्रां स्त्री वा कित्ख्या	७७२
शक्रत्-सम्बात् हति नाथात् फले-	१०१२	शृ वन्ट आरु	११२६
शक्तेर्दे	१०७४	शृ स्था भू कम गम हन लष वष-	१११०
शक्तार्थं वषड्दित सुख स्वाहा-	२८५	शो व्रते नित्य	१०८५
शक्तिवयसाच्छील्ये शतुः शानः	११०४	श्राद्गीरा लोप्योऽणौ हसे त्वादः	७०१
शक्राज-भान यज-ब्रज-सृज सृज-	१५४	श्रुध्वी रखचौयुव्यो व्यौ त्वस्रात्रै-	५८८
शत सद सि पे दो रु	१११३	श्रद्धार्थे वाऽयदि	८५०
शतादि मास सवत्सरात्	४५३	श्रय्य गय्य दन्भा यपि न लोपो वा	७५०
शदोऽगतौ तङ्	७८०	श्रु सु, सु द्रु पु म्, च्छुङ्गा वा	८१७
शदोऽपि म	६५४	श्रे. श्रु, घे रे जिथ	६२१
शपथाशीर्गत्यनुकारे शप-नाथ हृज.	८६८	श्रयुवमघोनामुर्वोऽन्ते पौ	१८४
शब्दटाढाङ्	८८८	श्वस व्यधेन तन दावहस	१००१
शब्दसुखकटादे कृतिवेदपापे डः	८५१	श्वेतवाहवयाजुक्थशास्पुरीडाशा-	१८४
शरद्विपाडयश्चे तोमनोविडुपानङ्गि-	३७८	श्वेताश्वाश्वतरगालीडिताह्वरकस्या-	८५६
शर्द्धङ्गोऽरङ्ग मोरग-तुरग-तुरङ्गम-	१०२५	श्वेर्जिर्वा यङ्, ध्वी र्जाङ्, सनी	६६८
शसि शम्	६७	श्वीवसीयस श्वेयस नि श्वेयसम्	३८६
शसनामि घं	१०४	षटो क से	६०२
शस् भ्यस् डसि-भ्यस् डस् सामां न-	२१८	षष्ठा षष्वति षष्णग्य	४८
शङ्खीयपात् वामि कृष्णभौ	६१	षन्ज दन्श ष्वन्जोऽपि नलोप.	६२८
शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पा औ यन् ७८२		षिञी ढघे न तो यासे	१०५८
शानेऽतो मन्	११०१	षीड फे	१५५
शामुङ्ङिङ्ङुङ्ङोऽणौ लौ त्वाभासश्च	७०५	ष्टुमि दृष्यदान्दटीः	४७

द्वि द्रुञ्चाहनदादेरीप्	२५७	सङ्ग्रासूपमानात् पात् पादोऽहल्यादि३४७	
ष्ठिवजाद्यो खिष्ठकोस्त वा	५८८	सङ्गैकार्थात् वीसायाम्	४८३
ष्टिवुक्तमाचमोऽपि घं	५८३	सति सातौ वा	१००८
ष्ठौवन सीवने वा	११३६	स त् स्यरे	६६८
ष्णक् भूजे	११०७	सत्स्वञ्जीष्टा नाखि'	६३४
ष्या रूप्यश्च	४८१	सदाध्वादि व्यातौ सर्वे सिद्धे तु घ	२८३
ष्रु षोऽदान्ते नोऽवकुञ्चन्तरे	१०७	सदानूक्तेऽसादिप्रया	२२१
सच्छो	८११	सदानोऽल्लीपोऽम्बस्यात् पौ वा-	११७
सञ्जा क	३१६	सध्वी रस्येम् जनीडीश'	७०८
सञ्जोऽभृतौ	२८२	सनः पमे'धो वां लायात्	६३६
संदानो भेऽधर्मे नित्य	२८३	सन् श्रय्य ग्रय्य ब्रू कृ गृ दुह नम	८३१
सपरिव्यो वा	११८२	सन्जयादि धुः	६३१
सप्रतेरभृतौ	८८८	सन्निच्छायाम्	८०३
सकृत् द्विस्तु वा	५३६	सन् भिचाशस उः	११२३
सकोऽल्लीपोऽच्यव्वे	६५८	सन्थङन्तो दि'	६३२
सकथ्यक्ष ष स्वाङ्ग	३३४	सपत्र-निष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्र-	५०५
सख्यहीराञ्च ष षगे च	३५३	सभमौषाङ्	२१७
सख्युष्टाङ्किता मा ए उमुसी	१२८	सम प्रतिज्ञायाम्	८०५
सखृङ्गा सेर्डाऽवि'	१२७	समय निष्कूल दु ख शूल सत्याद्	५०४
सङ्ग्राया अवयवे तद्यट्	४६०	समर्थनाशिषो गीं	८५५
सङ्ग्राया डट् पूरणे	४५०	समवान्मात् तमस.	३८५
सङ्ग्राया डोऽवही	३३८	समख्या	८०७
सङ्ग्राया धाच् प्रकारे	४५८	समानेद किमद' सेक्यम्	१०४८
सङ्ग्राया नदीगोदावरौभ्याञ्च	४०१	समापानूपौ	३८७
सङ्ग्रावत् डत्यतुवहुगणा नेपि	१०१	समार्थैनार्थस्तस्ताद्धितसुखे निर्दारे	३०२
सङ्गा वि सायाद्वाक्रोऽहन् डौ	११८	समोऽकूजने	८६६
सङ्गाव्याद्रावङ्गुलिभ्याम	३६७	समो गश्च्छप्रच्छस्त्र्युवेत्यर्चिदृशः	८७५
सङ्गाशन्शतो डिन्	५०७	सम् तुम् मन. कामे, अवयव ल्ये,	३८८
सङ्गामभद्रान्मातुर्दुर् शो	४२५	सम्परःप्रत्यनुभ्योऽन्त.	३८१

सम्परे' समुपात्तु भूषा-सह प्रति-	७६६
सम्बुद्धौ सि धिं	८०
सरजसोपशुने	३८०
सरूपो बाध्य	८६६
सरोऽनीऽधीऽभ्रमन' सञ्ज्ञाजात्यो'	३६१
सर्व-विश्व-उभ उभय-भवत्-त्वत्-	८६
सर्वेकदेशसह्यातपुण्यवर्षादीर्घा-	३६२
सर्वेकदेशसह्यातसह्याव्यान्नैका-	३५४
सर्वैकात् काले दा	५१४
सपेसुससुषुषा रङ् फेऽच.	२२७
सह सोऽकाले	३७७
सह सो वा	३३३
सह र्णे र्वः	२२
सह वहोदी टि	६५३
सहवारणसमीनार्थविनाशयड्-	२८६
सह सन्तिर सन्नि समि-तिरि	१०४५
साति हेति यूति जूति	११४६
साधनहेतुविशेषणमेदक ध कर्त्ता-	२८८
साहि साति चेति वेद्येजि धारि-	८८८
सित्यादि क्ति'	१२
सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते	३१४
सुच्चतुर्दि'नेः	४८५
सुभूदीङ्गजस्वार्थाना धौ ख	१५३
सुखधी' सिरिम् पे	६२३
सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतिधन-	८८६
सूतेनं ण र्ग्याम्	७०८
सूतसुरभिपूते गेम्बादि वातूपमानात्	४०३
सूर्यागल्यस्य तिष्ठपुण्यस्य णामत्स-	२६०
सूत्राद्योदिद्र-क्षी यन्सातो न तो	१०५२

सुकुष्ट	१०११
सृज श्राद्धघात् तनीष् च	८८३
सृजदृशच्पाठालतो नित्यानिम्तु-	५८६
सृ जागु र्यं	११५२
सेक सीक सृप सृ सृज	५७०
से तु कखपके वा	६६
सेमक्तात् सरो	११५४
सेमऽक्षुध कुष क्लिश् गुध सृड सृद	११६८
से डीशनसपुदशोऽनेहसोऽधे	२३२
सेर्लुक् त थासी सन्भ्योऽकुर्वा	७६३
सौ वा	७०४
स्कु स्कन्भ स्कुन्भु सन्भु स्तन्भुभ्य'	७६८
स्तनि गदि मदि ह्रदि दूषे रिबु	११३०
स्तु शुभि शुशात्	४६
स्त्रिया विचतुरो स्त्रिसृचतसृ ऋवत्-	१५७
स्त्रियामत आप्	२४८
स्त्री भर्धु	१५८
स्त्री युञ्ज डिति	८८
स्त्री वाम्शसी	१५८
स्था दान पा ज्ञा ब्रा ह्मा न्नार्त्ति	५८७
स्थादी डिं टीने न णु.	७३६
स्थोडी ज्योडी	७८५
स्तथोघ सख्यादिदानवयोऽर्थ-	२६२
स्तु क्रमोऽमेऽरवस इम्	५८६
स्यर्द्धाधामाङ.	८८५
सृहि गृहि शु द् जिराय्य	११२८
स्नाय स्त्री वा	१०७८
सभ्य.	२०६
स्मिड पूड रन्जश किर गिर द्विय	८०८

स्त्रिभ्यो घात् ध्वे मच्च	७८४	खप रच यत प्रच्छ विच्छ याच-	११४४
भृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिश्री सन	८१८	खपी जि.	७८१
भृदृत्वरप्रद्वनदस्तृस्त्रशीऽङ् खे-	७७८	खय श वि स प्राद भुवी डुः	११३२
भृथैस्त्रयदि त्वतीते	८६१	खरादि नि चित्थ व्यम्	८४
स्यदैधावीद द्विमयथ प्रथय स्कार	११३८	खधौ धुरु	५३८
स्यमोलुक्	१६८	खस्य तन् पिति	८८२
स्यमोजस् घि	८१	खाचयोरीरोहिण्यौ	३१
स्यसङ्घन	६१७	खाङ्गाङ्गे	२६८
स्मात् व्यपित् किदा	५६६	खाखङ्गोऽधि विः	६२
स्यादे. सी लोप कोऽषट्ठन्यरच.	२१३	खामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-	३०८
स्यादेर्जोऽस्यो वा क्यथौ	६११	हन. कित् सिः	८७६
स्यादौ नवद्रोऽये	७२०	हनगमजनखनघसामुङ् लोपी-	२३०
स्याद्यर्चातो ण यङ् यक् टीक्यथौ-	६१५	हन गम दृश विश-विन्दी वा	१०८८
स्यादृदृहु रस्तु वेंम् सन्मडीसे	७४७	हन यङ् दृशच. सिद्यादे सिंस् वा	८२२
स्यान्स्यारात् लुप् फे	१८३	हनचरज षक्	१०१०
स्यान्नादादृदाद्यश्री खिरान् क्था-	५८०	हनजनाद गमादेर्जः	८८७
स्योद्धेतौ	४२	हन सङ्ऽणविणि जिदि	८०१
सङ् निधासमायात् विन् वा	४४३	हनी वधष्टौक्यलि टोमी तु वा	६७८
स्रस्वस्वस्वनडुहा दङ् फे	१८३	हनी वा ह्री	८२८
स्त्रिवहोस्त्रीऽङ्गादे. म्ना.	५१३	हनी ङी घ्री न यः	१८८
स्त्रिवाव भव ज्वर त्वरी वूङ्गडा-	१०३८	हन्पूर्वार्थमेनोऽधौ सौ शौ घः	१८८
त्वि विषग्-देवस्य टेरद्राक्षौ कौ	१०४३	हन्षन् धृतरात्रामुङ् लोपः णे	४३५
खे स्यम् स्त्रय	१५२	हबवते नेंम्	१०३३
खेङ्गं	१०४८	हृषषोऽनिमिजुङ्गोऽदृश. सक् व्या	६०५
खे जंस् ङेङ्गिङ्गीना नि खे स्मात्	११२	हसालयोव्यारे	८४५
खोर्वि फे	१०२	हसादे. सेमोऽक्षेपदित्त्वणश्चसवधो-	५७६
ख खे क	५४०	हसाङ्गा दिसेर्लोपामौ	६७२
खदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः	१०३	हसाङ्गा	२५०
खप लघ धृषी ङनज्	११२५	हसान्नानी हौ	७७०

सूत्रसूची ।

८३७

हसाल्लोपोऽशित्यदयोः	७७५	हेऽन.	२५२
हसुद्धो लोपोऽणौ	५६७	हे पूरणीप्रमाणीभ्याम्	३३१
हस्युवासीः	८७१	हेर्लोपोऽस्थीघ्नोश्च	५४७
हसोऽनन्तर स्य	८५	ही भस्	२१
हसोऽन्त फ	८५	ही ढी भी	१७५
हस्य धि	७२४	हो न सी	१८२
हस्ते पाणौ प्राध्व जीविकोपनिषदो	७६७	होऽस्तेरिति	८१७
हस्येतत्तदोऽनञ्जक सेर्लोप	७६	हौ डा वा	७३२
हाक खेर्न घ	८३७	ह्रीं प्रावीन्दगुदविन्दो वा	१०६२
हाकोऽन्तलोप ख्याम्	७३१	ह्रीं व्री री क्यू च्छायाता पश्	७८४
हाको हि.	११७५	हादे ख कौ च	१०८२
हायन.	१००४	हादि रे दिः	७२६
हिस दीप कम्पाजस धिङ् कम	११२२	हो द्वेजि.	६६७
हुभसी हेर्धि.	६७१	हो वच्यसी	७२७
हेः खेरनङि धिः	७४८		

संज्ञा-सूची ।

संज्ञा	संज्ञा	संज्ञा	
अक्	२	अक्	३
अच्	२	एङ्	३
अव्	२	एच्	३
अम्	२	एङ्	३
अव्	२	ऐच्	३
इक्	२	क	३१६
इङ्	२	कित्	५३३
इच्	२	की	५२८
इत्	४	कान्	६६५
इल्	२	क्ति	१२
उङ्	८१	क	१३

खष्	३	टो	५२६
खप्	३	ठी	५२६
खस्	३	ठ	३०६, ३१६
खि	५३८	डी	५२६
खी	५२६	ठ	२८१—२८४, ३१६
ग	३१८	ठम्	३
गि	१०	ठी	५२६
गी	५२६	थङ्	३
घ	२८८, ३१६	थप्	३
घि	८१, ८२	थम्	३
घी	५२६	थ	८
घु	५३६	त	५२७
डित्	५३२	ती	५२६
च	३१८	थ	१८
चक्	३	वी	७६
चप्	३	थी	५२६
ची	७६	द	१४
छत्	३	दा	५३४
ज	२६६, ३१६	दी	६६—६६
जब्	३	ह	१३
जि	५३५	दि	१७४
जप्	३	वी	७६
जब्	३	ध	२८८, ३१६
जम्	३	धि	८०
जस्	३	धु	११
जप्	३	नि	१६
जम्	३	नी	२०
जस्	३	नु	१६
टि	६२	प	५३१

आगम सूची ।

८३८

पि	१००	लि	१४
पी	७८	ल्य	८८८
शी	७८	व	३१८
प्रौ	७८	वस्	३
शु	५	वि	१८
फ	८५	व्य	८४
ख	१३	त्रि	८
भ	२८४, ३१६	शस्	३
भि	८४	ष	२१८
ज	५३१	धी	७८
मू	२०	स	३१७
य	३१८	स्य	८५
यप्	३	न्नि	८६—८०
यम्	३	स्व	५
यल्	३	ह	३१८
र	५३०	ह्व	३
र	५३८, ५४०	हल्	३
र्व	५	हस्	३
र्व	६		

आगम सूची ।

	सूत्राङ्क ।		सूत्राङ्क ।
अक्	२०८	आम्	५८२, ६०७
अङ्	६१३	इण्	६४३, ७६०, ८८३, ८२१, ८२३
अण्	१८१		८२८, ८३०, ८३१
अम्	१५६, ५५०, ५८१, ६७२, ६८६	इम्	४१७, ४१८, ५५४, ५७३, ५८४
असन्	८४६		५८७, ५८८, ५८९, ५८८, ६०६,
आण्	१८१		६१६, ६१७, ६२३, ६२४, ६३०,

६४८, ६५०, ६६५, ७०८, ७३९,	पशाम्	७२८	
७४७, ७६२, ८०७, ८०९, ८१०,	म	६२	
९९२, १०३३, १०५३, १०६६,	मन्	९९५, १०१४, ११०१	
१०६७, १०७१-१०७४, १०७६,	मिण्	९२२, ९३१	
१०७७, १०९७, १०९८, ११७२	मुण्	९७०, ९७८, ११३७	
ईम्	५६१, ७२२	यक्	८८२, ९२१, ९३१
उम्	४१७, ४१८	यन्	७४३, ७८२, ९२४
कन्	५७	यम्	१५१
ङ	६२, ५६५, ६१८	रन्	८४०
ङाम्	६८७	रस्	७११
च्यन्	५७	रिन्	८४०
क	६३	रीन्	८३०
जन्	७९२	लन्	७८७, ७९१
टन्	५७	वन्	५५३
ण	६२	श	७३८
तन्	५७, ९८२	शष्	५४१, ६७०
न	६२	शुप्	६८८
जम्	४२६, ७८८, ७९१	श्रण्	७३८
जम्	१९६	आ	७३८, ७६८
नाप्	८५७	श्रु	६०१, ६२१, ७३८, ७६८
नीन्	८२६	श्र्यन्	५९४, ७३८, ९२८
तुण्	१६३, १६९, १९२, २१०, २४३,	सक्	६०५, ६५७
	२४४, २४५, ५६८, ६२५, ७४१	सन्	५४, ५५, ५९८, ८४६
तुन्	८२७, ८२९	सि	५५१, ६०३, ६५७
तुम्	११०	सुन्	११३, ७५३, ७६६, ८६७
घण्	७८४	स्यम्	१५२

સૂચાવ ।		સૂચાવ ।	
અ	૧૩૩, ૨૦૬, ૨૨૫, ૫૫૯	અક્ષન્	૧૧૯
અબી	૨૨૬	અક્ષ	૩૫૪, ૪૩૨
અહ્	૫૬૦, ૭૭૮	આ	૯, ૧૦૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૪૬, ૧૯૬,
અત્	૫૫૫, ૬૯૭		૧૯૭, ૨૧૨, ૩૨૬, ૩૪૯, ૬૦૮,
અદમુર્દ્ધવ	૨૨૫		૬૬૫, ૭૯૩, ૭૯૪
અદ્રિ	૧૦૪૩	આક્રમ્	૨૧૮
અધ	૫૨૨	આહ્	૨૧૭, ૨૩૯
અન્	૩૨૫	આત્	૧૦૬, ૨૫૬
અન	૨૦૫	આન્	૫૮૦
અનહ્	૧૭૨	આન	૭૭૭
અમ્	૧૬૬	આનહ્	૨૭૧, ૨૭૨
અમુર્દ્ધવ	૨૨૫	આમ્	૧૨૭
અમૂ	૧૦૪૯	આય્	૨૫
અય્	૩૫	આર્	૯
અય	૧૦૬, ૧૧૭૮, ૧૧૭૯	આર	૪૨૨
અયહ્	૧૩૨	આલ્	૯
અયમ્	૨૦૩	આવ્	૩૫
અર્	૮	આવ	૨૧૫
અલ્	૮	આસન્	૧૧૬
અવ્	૩૫	આહ	૭૨૩
અવ	૨૬, ૫૨૨	ઙ	૧૧૨, ૧૨૧, ૫૩૫, ૭૮૫, ૭૮૬,
અષ્ટા	૨૫૧		૮૧૩, ૮૧૬, ૮૧૭
અસન્	૧૧૬	ઙ્ઙ	૫૯૭
અમુહ્	૨૧૨	ઙત્	૧૭૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૮૧૦,
અસ્ય	૬૫૨		
અસ્ય			

इय्	१३५, ५८५, ५८८	एङ्	२१८
इयम्	२०३	एधि	६७७
इर्	६२८	एन	२०८
इस्	८११	एर	४२२
ई	१४८, १६१, २३६, ३८६, ४८५	ऐ	८
	५४५, ५४६, ७०१, ८१२, ८१३,	ऐङ्	२७३
	८४३, १०४८, ११०२	ऐस्	१०६
ईङ्	७७६	ओ	८, ६५३
ईयम्	५४६	ओत्	२३७
ईयस्	५४६	ओ ८, १२८, १३०, १४५, १७८, २३४	
इर्	८१२	ओङ्	२३८
उ	६८, १२१, १३८, १८४, २२८,	का	६४, ५५८, ६०२, ८७२, ८७४,
	२३५, ५३५, ६८८, १०८७		१०६३
उङ्	२४०	काङ्	२११, १०६१
उत्	१७३, ८२८	कत्	४०८, ४१२
उदन्	११६	कन्	४७४
उदीच्	२२५	कव	४१२
उर्	६२८	का	४०८-४११
उव्	१३५, ५८५, ५८८, ७१८	कि	७४६
उस्	१२८, १३०, ५६३, ६७५	की	८३३, १०४८
ऊ	१८०, २३५, ६५६, ७८६, ७८७	कीर्त्त	७७४
ऊट्	८१४, १०३८	क	७४८
ऊ	५३५	कृप	६४८
ऊष्	५८७	ची	११८०
ल	५३५	चेप	४७०
ए ८, १०८, १२८, १३०, १५०, ५७८,		चीद	४७०
	८६८	क्साञ्	७०६, ७०७
एकाद्	२५२	खङ्	२११
एकान्न	२५२	खाञ्	७०६, ७०

ग	५८, ६४, ५५८, ८०२ ८७४	जग्घ	१०९१
गङ्	२११	जरस्	११५, ५७८
गच्छ	५८७	जहि	६७७
गमि	८०६	जा	५८७
गर	४७०	जिन्न	५८७
गा	६८२, ७१३	ज्य	४७२
गि	६००	भा	४६, ६१, १७७, ५५८
गी	७१२	ज	४६, ५१, ५८, ६०, ५५८
घ	६१, १०६, १७७, ६७८	ट	४७, ६४, ५५८
घङ्	१७८, २११, ८८६	ठ	४७
घस्त्	६७३, ६७४	ड ४७, ५८, ६४, १५५, २१८, २३३, ५५८	
घि	७४८	डन्	२३३
घ्न	१८८	डनङ्	८४७
घ्नी	८२८	डभ्यस्	२१८
ङ	५१, ५८, ६०	डस्ङ्	१८४
ङक्	४१८	डा	१२७, २३२
ङङ्	२११	डि	१८०
ङय्	८३५	डु	१४१
डा	२०१, ३२१, ६५५, ७३२, ७४३, ७४५, ८४६, १०३१ १०४८	डौ	१२५, २००, ६०८
डि	७००, ७२८, ७३६, १०८३ १०८५	ढ	४७, ६१, १७५, १७७, ५५७
डौ	६१२, ६३०, ८३४	ण	४७, ५१, ५८, ६०, १०७, ३५५, ५४८, ५७०, ६६८
डुर्	४२५	त	६४, १६५, २१८, ५५८, ५८८, ६६८, ७०३, ७०४, ७२४, ८८७, १०८८, ११२१
डे	६११, ६१२	तङ्	७८०, ८०१
घ	४६, ६४, ५५८	तव	२१५
घतछ	१५७	तवक्	४३६
वु	८२५	तातङ्	८५६
व	४६, ६१, ५५८		
ज	४६, ५८, ६४, ५५८		

तिरश्च	२२५	नस्	११६, २२०
तिरि	१०४५	ना	१२३
तिष्ठ	५६७	नि	११४८
तिसृ	१५७	निश्	११६
तुङ्	१९१, १९५	नी (SS)	६८
तुभ्य	२१५	तु ()	५०, ५३
तन्	१३९, १४०	नेद	४७०
ते	२२०	नेश	७४२
तप	४७०	नौ	२२०
तय'	३१५	प	६४, ५५९
त्वं	२१५	पङ्	७८९
त्वद्	२१५	पट्	११६, २२३
द	५८, ६४, २०८, ५५९	पस	६५२
दङ्	१८३, २४१	पश्य	५९७
दत्	११६, १०८८	पाट्	३४७, ३४८
दव	४७०	पिव	५९७
दिग्नि	६४६	पी	६४५, १०८०, १०८१
दे	७३५	पीष्य	७८३
दीषन्	११६	पुर	५२२
द्राघ	४७०	पृत्	११६
द्वा	३५१	म	४७०
घ	६१, १७७, ५७५, ७३७	ब	५८, ६४, ५५९
घङ्	२३७, १०४६	बह्	४७०
घम	५९७	भ	६१, १७७
धि	६७१, ७४९	भगी	२२६
ध्व	७३५	भर्ज	७५१
न	५१, ५९, ६०, १०५, १३४, १८२	भीष्	७९५
	२०२, २१८, २६२, ५६९, ७५९,	सू	६९२
	१०५२, १०५४, १०५८-१०६२	भो	२२६

न	५१, ५८, ६०, १३४, १६०, २०४, २१६, २७४, २७५, १०६३, १०६४	व	३५, ४३, ५२, १३६, ५८८, ६६४, ७२७, १०६३
नद	२१५	वङ्	७८७
नन	५८७	वच	७२५
नम	२१५	वघ	६७८
नमक	४३६	वय्	६६३
नद्य	२१५	वय	२१५
नास्	११६	वर	४७०
नि	११८०	वर्ष	४७०
नृ (।)	६८	वस्	२२०
ने	२२०	वा	२२०
नीच	८१५	वि (')	१०२, १८७
य	३५, ५२, ७१, १३६, ५८८, ६८१	वि	५८६
यकन्	११६	वन्द	४७०
यच्छ	५८७	वीच	६५२
यप्	११७६	श	३६, ६७, ८१४
यव	४७०	शकन्	११६
युव	२१५	शधि	६७७
युष्माक	४३६	शि	१६२
यूय	२१५	शीय	५८७
यूषन्	११६	शीर्षन्	११६
यीस्	१०६	य	४७१
र	३५, ७२, ७५, ४३४, ४७३, ६०४, ६८०	य्व	६५२
रङ्	२२७, २६१	ष	४७, ६७, १११, ४३६, ५७०, ५७२ ६२५, ६२३, ६३४, ६८३, ८१८
रा	१४७	यङ्	१५४
रि	६२०	स	६५-६७, २१४, २३२, २७७, ४१३, ४१४, ५६८, १०४८
री	४८७	सन्नि	१०४५
ल	३५, ४८, ५२, ८२४		

समि	१०४५	आत्	११२, ११४
साध	४७०	झिन्	११२, ११४
सौद	५८७	झै	११२
स्य	४७०	झ	१०६
स्यव	४७०	ह	८१७
कु	११६	हि	१०८६, ११७५
स्र	४७०	हृद	११६
स्री	१०७८	कस	४७०

स्त्रीत्य-सूची ।

आम्	२४८, २५०	कप्	२७७-२७८
ईप्	२५३, २५७, २६१ २७३, २६८-३७२	डाम्	२५१-२५३

तद्धित-सूची ।

अ	४४६	इज	४४६
अयट्	४६१	इभ	४४६
अस्	५२२	इम	४८८
आ	५२०	इमन्	४७५
आत्	५२१	इय	४२८
आरक्त	४४६	इर	४४६
आलु	४४६	इल	४४६
आहि	५२०	इष्ठ	४६६
इत	४८४	ईयसु	४६६
इत्	४४४, ४४८	ईर	४४६

उर	४४६	उतर	५१०
ऊल	४४६, ४४८	उति	५०८
एदुस्	५१७	डाब्	५०१, ५०३—५०५
एन	५१८	डिन्	५०७
कट	४८२	ण	४४६
कब्ज	४४८	नायल	४२७
कण्	४२८	णनि-	४२८
कल्प	४७७	णीय	४१५
किन्	४४६	त	४३८, ४४५, ४४६, ४४८
कुण	४८२	तम-	४६२
गीयुन	४८०	तमट्	४५२, ४५३, ४५४
गीष्ठ	४८०	तयट्	४६०
चकलस्	४८४	तर	४६२
चण	४८८	तस्	५११
चतर्मा	४६५	ति	४४५
चतरा	४६५	तिथट्	४५६
चम	५२६	तु	४४५
चरट्	४८०	तैक्	४८४
चश्स्	४८२, ४८३	ब	५२५
चसात्	४८८	ब	५२५
चित्	५२६	व्यब्	५२५
चुचु	४८८	न	४४८, ५१३
चुत्	४४०	वाब्	५००, ५१२
चि	४८५	ब	४३८
जातीय	४८	घट्	४५५
जाह	४८२	घाब्	५२३
ड	५०८	दघट्	५०६
डट्	४५०	दा	५१४
डतम	५१०	दानौ	५१६

देशीय	४७७	वतु	४४२, ५०८
देश्य	४७७	वल	४४६
इयसट्	५०६	वहु	४७८
घाच्	४५८	विन्	४४३
न	४४६	श	४४६
पाश	४७८	शाकट	४८२
म	४४५	शाकिन	४८३
म	४४६, ५२५	षड्गव	४८०
सट्	४५१	ष्टन	५२५
मतु	४४१	ष्टर	४८१
मयट्	४८६	षा	४१५
मात्रट्	५०६	षायन	४१५
मिन्	४४६	षि	४१५
य	४४५	षिक	४१५
यु	४४५, ४४६	षीक	४२८
र	४४६, ४८१	षोय	४१५
रूप	४६४	षा	४१५
रूप्य	४८१	स	४४६
हिं	५१५	सच्	४८५
ल	४४६	साव	५१८
ब	४४५, ४४६		

	सूत्राङ्क ।		सूत्राङ्क ।
अ	११५३, ११५४	तावत्	१०५०
अक	१००५, १००६	क्ति	११४७
अथु	११४२	क्षाच्	११६५, ११६६
अन्	८८३	कु	११०८
अन	८८३, ११५८, ११६२, ११६३	क्मर	१११४
अनट्	११३४, ११३५	क्यप्	८८१, ८८३, ८८५,
अनि	११६०		८८७, ११५०
अनीय	८६७	कु	११२७
अन्त	११२८	कुक्	११२७
अल्	११३४, ११३५	कनिप्	१०३२
अस्	१०३२	कसु	१०८६, ११०३
आय्य	११२८	कि	११३१
आक	११२६	क्लिप्	१०३२, १०४७
आलु	१११२	क्लरप्	११२१
इ	१०१२	ख	१०२१—१०२४
इक	११३८	खनट्	१०२६
इकावक	११३८	खल्	११६१
इवु	११३०	खश्	१०१५—१०२०
इव	११३३	खि	१०१३
इथु	११०६	खिण्	१०२७
इस्	१०३२	खुकज्	१०२७
उ	११२३	घ	१०३४
उस्	१०३२	घञ्	११३४, ११३५
ऊक	१११७	घुर	१११५
क	८८६	घि णनि	६६०
कान	१०८६	घ्यण्	८७०, ८७१
कि	१११८, १११८, ११४५, ११४६	ङ	११५६, ११५७
कुर	१११६	ङ्रक्	११२५
केलिम	८८८	चणम्	११८३
क्त	१०५०, १०८२—१०८५	चतुम्	११६४

जुक्	१११०	नन्	१०३२
ट	१०११	य	८६७, ८७६, ८७८, ८८५, १११२
टक्	१०१०, १०४७	र	१११२
ड	८८७, ११३८	क्व	१११३
डर	११३८	वनिप्	१०२२
डु	११३२	वर	११२०
ण	१०००, १००१	विच्	१०३२
णक्	८८०	विट्	१०३०
णन्	११४१	विष्	१०२८
णनट्	१००३	श	८८८, ८८८, ११५१
णि	११५८	शट्	११००
णिन्	८८३	शान	११००, ११०४
णि न	११४०	षेक	१००२
तव्य	८६७	षण्	१००८
तिक्	१००७	षाक्	११११
टन्	८८०	णक्	११०७
व	१०३२	सक्	१०४७
विमक्	११४३	सु	११०८
थक्	१००३	स्यट्	११०५
नङ्	११४४	स्यमान	११०५

स्वात्य समासान्त ताङ्गित-कृदन्तेतर प्रत्यय—(धात्ववयव)—सूची ।

सूत्राङ्ग ।	सूत्राङ्गः
आय	५८१, ५८२, ६३७
ईयङ्	५८१, ५८२
काम्यक्	८४२
क्य	८४३, ८४५, ८४७, ८५४
कि	८४८-८५०
ज्य	८४५, ८४८ ८५३
जि	७७३, ७७७, ८५५, ८५८
जिङ्	५८१, ५८२
यङ्	८२०, ८२१, ८३६
सन्	६३०, ८०३

